

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.286

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЛАНДШАФТ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИОЛОГИИ: ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОИСКОВ

Ходус Елена Владимировна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара

В статье фокус исследовательского интереса сосредоточен на анализе теоретического ландшафта современной социологии с точки зрения смены исследовательских ориентиров, поставивших вопрос об исчерпанности методологической программы социологии как современного проекта и обоснованности постмодернистских претензий на статус "новой эвристики".

Ключевые слова: теоретическая социология, методология, общество, модерн.

У статті фокус дослідницького інтересу зосереджено на аналізі теоретичного ландшафту сучасної соціології з точки зору зміни дослідницьких орієнтирів, які поставили питання про вичерпаність методологічної програми соціології як модернового проекту й обґрунтованість постмодерністських претензій на статус "нової евристики".

Ключові слова: теоретична соціологія, методологія, суспільство, модерн.

In the article the focus of research interest is concentrated on the analysis of theoretical landscape of modern sociology from the point of change of research guidelines, that rose a question concerning the outspent of the methodological program of sociology as the modern project and validity of postmodern claims on the status of "new heuristic".

Key words: theoretical sociology, methodology, society, modern.

Цель настоящей статьи – обосновать мысль о том, что изучение состояния современного общества в теоретических категориях модерна и различных его модификаций ("пост" и "измов") - вещь, небесполезная, прежде всего для понимания общих тенденций, характеризующих состояние актуального социологического знания. Общеизвестно, что в структуре современного общества произошли фундаментальные трансформации, поставившие в свое время под сомнение эвристическую ценность методологической программы социологии как модернового проекта. *Монолог* модернистской социологии, претендовавшей на создание целостной картины общества, сменился множеством теоретических и эпистемологических утверждений, общий пафос которых сводился к одному: современная социальная реальность принципиально хаотична, само существование "социального" проблематично. Соответственно "общество" – термин, придуманный для того, чтобы оправдать действия, которые делают людей более управляемыми, подлежит реинтерпретации. Поэтому вслед за радикально меняющейся реальностью должна радикально измениться и социология (и социальная теория).

Действительно, на фоне социальных преобразований последнего десятилетия в самой социологии так мало теорий, которые были бы оптимистичны в отношении идеи общества. Тема "распада общества", "инерции социального" стала ведущей: новейшие теории демонстрируют свой отказ не только от классических идей, но и от способа видения общества, которое понималось как структурированная социальная система с прочно связанными друг с другом элементами. По мнению Ф. Тенбрука, односторонняя ориентация на "системность" в социологии привела к тому, что последняя "оказалась не в состоянии объяснить те точки

разрывов, где в общество, потрясая и преобразовывая его, вторгаются совсем иные реальности" [1, С. 409]. Категория "общество", доказывает он – это исторически сложившийся конструкт, содержание которого связано с абстрагированием из всей многомерности социального мира одного – структурного аспекта. Эта методологическая операция оказалась определяющей в ходе становления классической (позитивистски ориентированной) социологии, превратив понятие общества в некий универсально-метафизический постулат. "Вследствие последовательной радикализации процесса абстрагирования возникла тенденция превращения конструкта социологической работы – "общества" - в подлинную и единственную действительность. То, что начиналось как открытие новой точки зрения на действительность, завершилось абсолютизацией этого момента. "Социальное" стало ядром реальности, конструкт заменил действительность; все другие сферы реальности оказались затемненными, превратились в эпифеномены – осталось лишь "общество" - и споры как его определять. Социология замкнула себя и нас вместе с ней в тюрьме мира как общества" [2, С. 406].

Однако сегодня понятие общества в языке социологической науки имеет несравненно меньший вес. Смысловое восприятие процессов индивидуализации, эгоцентрической эмансипации, когда все большее число индивидуальных карьер не синхронизируется с прежними принципами социальной организации, дифференциации, плюрализации, сделало устаревшим концепт целостности общества как надежного "социального единения". Его заменяют теперь категории "сеть" (Б. Латур), "первичная социальность" (А. Кайе), "практики социальных акторов" (Э. Гидденс, П. Бурдьё).

Не случайны в этой связи и наблюдаемые в настоящее время изменения в теоретическом ландшафте социологии: фокус интереса социологов смещается с относительно устойчивых структур и институтов в сторону микросоциальных явлений и процессов. Достаточно вспомнить популярные ныне темы будней (повседневности), телесности, эмоций и пр., ставшие предметом научных изысканий. Нельзя не согласиться с тем, что в новейшей социологии растет внимание к четырем "И": индивидуализации, идентичности, идентификации, интимности [3]. Доминантными ценностными ориентациями сегодня (на фоне усиливающейся ценностной аномии и эмоциональной неустойчивости основной массы населения, и украинцы здесь не исключение) выступают стремление к безопасности, забота об окружающей среде и здоровье, возврат к "гемайншафту". Как свидетельствуют данные Центра Разумкова, долг перед близкими наиболее значим для 83, 4% граждан Украины, тогда как долг перед страной – для 31,2 %. По данным того же исследования 50,2 % респондентов не видят сейчас своей социальной перспективы в Украине [4]. Такая общественная реакция – прямое следствие кризиса легитимации, когда государство перестает оправдывать надежды граждан на благосостояние, оказывается не способным ориентироваться на всеобщность интересов, а значит, подвергает опасности социальную интеграцию и солидарность общества, способствуя "внутренней колонизации" (в терминологии Ю. Хабермаса).

Вместе с тем, трудно согласиться и с утверждением, что действительность изменилась столь радикально, что социологическая теория в ее модернистской версии оказалась невозможна, соответственно куда продуктивнее аналитически разграничить общества модерна и постмодерна. В итоге представители теоретической социологии озабочены сегодня не столько поиском социальных корней явлений реальности в ее "многокодности", сколько тем, какими теоретическими конструктами обозначить изменившиеся условия человеческого существования. Так одни самозабвенно выясняют, насколько "нормальна" с точки зрения социологии как современного проекта сегодняшняя увлеченность мелкоформатными субъективно - смысловыми конструкциями, приводящая к потере исторической и общесоциологической перспективы; другие, отказываясь от макросоциальных построений, замыкаются на микротехнике деидеологизации; третьи пытаются соединить в своих теоретических построениях объективные структуры и субъективные смыслы.

Подобные "игры посвященных" привели к тому, что осовремененная социология, как верно заметил Р. Даренфорф, "утратила свое возбуждающее обаяние", поскольку содержательная работа социологов свелась, главным образом, все к той же гносеологической коллизии – процедурам конструирования разнообразных теоретических иллюзий, как то "модерн/постмодерн", "современность/постсовременность", далеких от реального жизненного мира с его настоящими проблемами. Логику происходящего точно уловил российский социолог Д. Иванов, утверждая, что "понятия "современность", "модерн" остались в прошлом, как и "постсовременность"... Мы живем в потоке моментов, ситуаций и событий, когда открываются какие-то перспективы, но не успеваем мы эти перспективы реализовать, как оказываемся в другом моменте, другой ситуации, уже с другими перспективами" [5]. Стоит ли удивляться, что в такой ситуации, как отмечает Д. Иванов, социальные науки в конце XX века превратились в виртуальную реальность – академические дискурсы, поддерживающие образ продуктивной научной деятельности. "Философия, история, социология, - пишет социолог, - становятся

аутсайдерами постіндустріального капіталізму, о чем свідчать невеликі тиражі книг і невисокі зарплати випускників і професорів гуманітарних факультетів [6, с 67].

Думається, що в нинішній інтелектуальній ситуації найбільш продуктивним є методологічний принцип, концептуалізований ще О. Контом, полагавшим, що позитивний зміст суспільної динаміки, руху від минулого до майбутнього відкривається лише в дослідженні суспільної статистики, існуючого положення речей. Іншими словами в призматичній соціологічній рефлексії повинна відбуватися реконструкція подійності, її контекстності і спостереження за відбуваючим "тут і зараз". При цьому, звернення, наприклад, до ідеї постмодернізму, може бути корисним, по думці А. Турена, лише в той міру, в якій вона (ідея) звільняє нас від виснаженості "індустріального образу" модернізму. Згідно А. Турену, "потрібно подолати дивний песимізм, передвіщаючий упадок нашої демократії навіть в умовах, коли ми спостерігаємо швидке поширення і диверсифікацію суспільної думки і простору суспільної життя" [7, с. 29].

Розвиваючи тезис Турена, зауважимо, що потрібно подолати і фундаментальний науковий скептицизм, що відрізняє сучасну соціологію. В такому контексті відсутність, наприклад "великої теорії" і розчинення в аналізі повсякденності, окремих обставин, малих деталей подій свідчать, скоріше за все, не про вичерпання можливостей соціологічного мислення, а про розширення радіуса соціологічного аналізу, залежного від актуальної шкали життєвих цінностей. Сучасні соціокультурні реалії такі, що старі соціальні стають маргінальними, а нова модальність суспільної життя, по меткому вираженню Д. Іванова, – це *гламур* як раціональність тих людей, які в умовах інтенсивного нинішнього хочуть досягти успіху – швидкого і максимального (для цього їм потрібно виділитися в черзі іміджів). А отже і соціологія, для того, щоб залишатися актуальною інтелектуальною практикою, "повинна не ховатися від нинішнього в ніколи не наступаючому майбутньому, а жити в інтенсивному нинішньому", тобто стати глем-наукою [8]. Ідея такої науки – не просто зацікавлювати, а очаровувати, пленити (*glamour*) аудиторію. При цьому Іванов вважає, що це не майбутнє соціальних наук, а їх інтенсивне нинішнє. Насправді симптоми описаної ситуації добре прослідковуються в науковій сфері соціології культури, де бурно розвиваються "культурні студії", "культурна соціологія", не претендуючі на універсальне описання соціальної життя, оперуючі поняттям репрезентативної культури (а не культури як "відображення").

Таким чином, абсолютно очевидно, що наука про суспільство настільки ж вигриває від актуальності (істинності, практичної значимості), наскільки предмету її висновків загрожує застарілість. Відповідно, проблема теоретичної соціології, отже, не в мультипарадигмальності або відсутності єдиної парадигми, а в її здатності яскраво, оригінально, ефективно відповідати на виклики "інтенсивного нинішнього".

ЛИТЕРАТУРА: 1. Tenbruck F. Die unbewaltigten Sozialwissenschaftler oder die Abschaffung des Menschen. Graz etc. 1984.; 2. Там же. 3. Мальковская И.А. Метаморфозы субъектности в современном мире // Социологические исследования - 2008.-№5.-С.16-25. 4. Кириченко И. Социум "в распыле" // "Зеркало недели"- № 30 – 21 августа 2010 г. 5. Константнов А. Формула гламура // Русский репортер: онлайн-журнал.-[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rusrep.ru/2008/46/interview_ivanov/comments/. 6. Иванов Д. Глем-капитализм и социальные науки // Журнал социологии и социальной антропологии.- 2007.- №2. – С.49-71. 7. Турен А. Социология после социологии // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. литература, Сер.11, Социология: РЖ /РАН.-М.,2008.- № 3.- С.5-11. 8. Иванов Д. Глем-капитализм и социальные науки // Журнал социологии и социальной антропологии.- 2007.- №2. – С.49-71.

УДК 316.286

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ СУЧАСНОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Соболевська Марина Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри теорії та історії соціології КНУ ім. Т. Шевченка

Стаття присвячена розгляду проблеми визначення критеріїв сучасності соціологічної теорії, ознак та способів її віднесення до певного періоду, який в історико-соціологічній традиції прийнято називати сучасним. Рефлексивність соціологічної теорії розглядається як критерій сучасності та характерна ознака сучасних соціологічних теорій.

Ключові слова: рефлексивність, рефлексивна соціологія, рефлексія, радикальна модернізація.

Статья посвящена рассмотрению проблемы определения критериев современности социологической теории, признаков и способов ее отнесения к определенному периоду, который принято называть современным. Рефлексивность социологической теории рассматривается как критерий современности и характеристика современных социологических теорий.

Ключевые слова: рефлексивность, рефлексивная социология, рефлексия, радикальная модернизация.

The article is devoted to the problem of definition the criteria of contemporary sociological theory, signs and methods of it appropriation to sociological tradition labeled as modern. Reflexivity of sociological theory is examined as criterion of modernity and as character feature of contemporary sociological theory.

Key words: reflexivity, reflexive sociology, reflection, radical modernization.

Значення теорії для розвитку соціологічного знання та пізнання важко переоцінити. Адже саме завдяки теорії відбувається кристалізація нашого розуміння соціального буття, ми звертаємось до неї, щоб підібрати ключі для пояснення процесів і фактів соціальної дійсності, щоб схопити і концептуалізувати незалежно від часу, обставин і особливостей прояву різноманітні аспекти соціального життя, щоб віднайти і представити в моделях і законах певну долю універсальності, яка приховується за зовнішньою спонтанністю повсякденного життя.

Аналітичне теоретизування зароджується разом із формуванням соціології як позитивної науки про суспільство. Спочатку воно базувалось, як зазначає Дж. Тьорнер [1, с. 119], на загальнонаукових принципах, що передбачали: наявність реальності особливого роду, що існує поза і незалежно від нашого сприйняття, уявлення про те, що така соціальна реальність має універсальні і постійні властивості, можливість теоретичного узагальнення цих властивостей і осягнення їх проявів. В подальшому соціологічне теоретизування збагачувалось різноманітними аналітичними принципами і підходами, які сьогодні й утворюють ту дисциплінарну єдність, що скріплюється скоріше єдиною предметною областю соціології як науки – соціальною реальністю і соціальними відносинами індивідів, аніж однотайністю підходів і способів дослідження і вивчення.

Сучасна соціологічна теорія характеризується відсутністю єдиної загальновизнаної теорії суспільства, а тому являє собою різноманіття підходів і способів концептуалізації соціальної дійсності. Таке різноманіття теоретичних надбань, що доповнюють одне одного, сперечаються і критично переосмислюють власні висновки і надбання, суперечать і дискутують з приводу вихідних положень, де, як виявляється, крайнощі сходяться, зрештою утворює різнопланову та мозаїчну картину суспільного життя, що підтримує свою єдність завдяки соціологічній рефлексії. Соціологічний дискурс не утримується в межах якоїсь однієї традиції, школи, напрямку, демонструючи значну дисперсію парадигмальних установок, за рахунок чого відбувається взаємозбагачення концепціями і поняттями. Некумулятивний характер соціологічного знання обумовлює як різносторонню критику в сучасних соціологічних теоріях попередніх теоретичних здобутків, так і спроби здійснити новий синтез старих суперечностей, дати власний прогноз розвитку соціологічного знання у майбутньому.

Однак, коли ми ведемо розмову про сучасну соціологічну теорію, що мається на увазі? Віднесення до певного історичного періоду? До певного кола авторів і способів міркувань? Чи можливо виділити якісь критерії того, що ми називаємо сучасною соціологічною теорією, які б не порушували зазвичай прийняті межі, однак підкреслювали щось специфічне, особливе?

Отже, мета даної статті – визначення критеріїв сучасності соціологічної теорії, ознак та способів її віднесення до певного періоду, який в історико-соціологічній традиції прийнято називати сучасним.

Проблематика визначення характерних рис сучасності надзвичайно (і симптоматично) актуальна для соціологічного дискурсу. Так чи інакше до цієї теми звертаються різні автори, розмірковуючи про сучасність у співвіднесенні до інших періодів – як епоху, якій передують до-сучасність (до-модерніті) і за якою слідує пост-сучасність (такий улюблений і знайомий всім термін пост-модерніті). Саме через таке протиставлення намагаються усвідомити сучасність соціологічної теорії, зокрема, З. Бауман в роботі "Сучасність, що плине", або Е. Гіденс у "Наслідках сучасності", або Ю. Габермас у "Філософському дискурсі модерну".

Однак нас цікавить сучасність не стільки як історична епоха, який передують щось і за якою щось слідує, але, дотримуючись міркувань М. Фуко [2, с. 145], сучасність повинна бути розглянута як певна установка, специфічний етос, спосіб відношення до актуальності, спосіб мислення і відчуття, готовність діяти і поводити себе у певний спосіб, що вказує на приналежність до чогось і виступає як завдання.

Соціологія як жодна інша наука пов'язана із цією установкою сучасності, орієнтованістю на дійсність, оскільки саме виникнення соціології обумовлено, на думку Г. Фрайера, особливого роду необхідністю "схопити теперішнє як становлення і здійснення історичних структур особливого типу – суспільних структур" [3, с. 58]. Отже, в самих умовах виникнення соціології, на думку німецького соціолога "виражений екзистенційний характер суспільної дійсності" [3, с. 60]. Саме цей характер соціологічна теорія повинна брати до уваги і розглядати як своє джерело. Тобто сама суспільна дійсність повинна бути в центрі уваги соціології в першу чергу.

Уявлення про соціологію як науку про дійсність виникає саме в німецькій соціологічній традиції внаслідок пошуків нею власної ідентичності, в першу чергу через протиставлення соціології історичній науці [4, с. 153]. Соціологія як "наука про дійсність" - це спеціальна наукова дисципліна, що пояснює механізм перетворення реальності, яка перетворюється у реальність сталу, дійсності, що твориться, у створену. Ідея соціології як науки про дійсність (теперішність, сучасність) означає особливий спосіб позиціонування соціолога відносно історичного процесу.

Дійсність постає як потік історичних напруг, що знаходять своє вираження в історичній реальності. У кожен наступний момент ця реальність знаходить те, що має місце в дійсності в попередній момент. Таке становлення може бути пізнане лише як принцип – за допомогою принципового теоретичного міркування. Що це за міркування? Фрайер визначає це наступним чином: "Відчуваючи дійсність, що пронизує нас, ми повинні не намагатися визначити історичну реальність, але зобов'язані викласти її" [3, с. 10].

Однак чи можемо ми бути впевненими, що почуття дійсності завжди залишиться з нами, що соціологія не втратить цього зв'язку з дійсністю? Як можна перекопати в існуванні цього зв'язку? Як варіант формування специфічної установки, що пов'язує дослідника із дійсністю, те, що можна назвати установкою сучасності. Саме як установку, що містить у собі певну межу (*attitude-limite*) визначає сучасність М. Фуко [2, с. 144]. Які ж тоді можливі критерії цієї установки сучасності, як можна її охарактеризувати?

В першу чергу, мова іде про постійну критику нас самих – "аналіз меж і рефлексія над ними" [2, с. 146]. Ця критика, на думку Фуко, повинна здійснюватись "не через пошук формальних структур, що мають всезагальне значення, а як історичне дослідження подій, що призвели до конститування нас самих і до нашої самосвідомості як суб'єктів того, що ми говоримо" [2, с. 146]. Так чи інакше сучасність як установка бере за основу рефлексію як основний механізм руху мислення.

Сутність сучасності як установки розкривається згідно М. Фуко наступними позиціями [2, с. 144].

По-перше, це спроба визначити сучасність через розрив із традицією. Сучасне постає як щось абсолютно нове. Однак не те нове, що знаходиться у постійному русі оновлення, те, що приходить і постійно змінюється як мода, не те, що знаходиться по той бік теперішнього або поза ним, але те, що знаходиться у ньому самому. Звідси – особлива чутливість до сучасності, прагнення до її героїзації – словами Фуко – "воля до героїзації теперішнього" [2, с. 147].

У чому вона проявляється? У тому, щоб визначити необхідні сутнісні риси сучасної епохи. У миттєвості і швидкоплинності сучасності стає необхідним виокремити і побачити щось суттєве, істотне, постійне, примусове, необхідне, що співвідносить "епоху із смертю". Наприклад, для митця –

зобразити людину одягнену у чорний костюм, як людину, що презентує сучасність, де цей чорний костюм вже стає "необхідним елементом одягу сучасності" [2, с. 146].

Звісно ж, мова не йде про сакралізацію моменту теперішнього, неухильного бажання його зберегти або продовжити. Тим більше мова не йде про те, щоб збирати і зберігати такі моменти. Характерною рисою установки сучасності є співвіднесення двох моментів – визнання цінності теперішнього із невід'ємним бажанням "представити його іншим, ніж воно є", перетворити його, зберігаючи, однак, першопочатковий вигляд.

Отже, співвідношення надзвичайної уваги до реальності з практикою свободи перетворення цієї реальності, що одночасно і поважає, і втручається в неї – ось друга характеристика установки сучасності.

Однак сучасність – це не лише специфічне відношення до теперішнього, це ще й необхідний спосіб відношення до самого себе. Якщо об'єктом рефлексії може стати сучасність, то такою необхідною умовою установки сучасності стає рефлексія самої себе. Що це означає? Як відповідає Фуко, – "бути сучасним означає не приймати себе самого таким, яким ти став у потоці часу, а віднести до себе як до об'єкту складної і тяжкої роботи" [2, с. 147]. Це постійна практика себе - *epimeleia heautou* – завдяки якій індивід не лише піклується про власне самовдосконалення, але стає частиною більш загального цілого – суспільства, через специфічні дії зі створення самого себе.

Отже, сучасна людина – не та, що намагається відкрити себе, свої таємниці, або приховані істини, однак це людина, що прагне створити/віднайти себе – подібно до практик виробництва. Тобто людина, що виробляє себе, стає предметом власного творіння. Зайняти таку позицію до себе, фактично сконструювати себе, стає можливим за умов рефлексії як специфічної установки, що розкриває сутність сучасності. Отже, бути сучасним означає постійно вдосконалювати себе на основі саморефлексії.

Як і коли виникає таке специфічне відношення до себе як до об'єкту власного творіння, предмету рефлексії і конструювання, і в чому воно, як установка сучасності, знаходить свій прояв у концепціях суспільства?

Рефлексивний поворот в соціології знаходить своє коріння у класичній філософії XVIII-XIX століття – зокрема у критиці І. Кантом "чистого розуму", абстрактних наукових категорій, які склали ядро позитивізму в соціальному знанні, й протиставлення їм естетичних критеріїв. Кант одним з перших звернув увагу на те, що детерміністські положення і формальна логіка недостатні для охоплення всієї складності соціальних явищ. Детерміністські висновки виходять із попередньо вироблених узагальнень, тоді як рефлексивний підхід ґрунтується на необхідності вироблення таких узагальнень в процесі самої рефлексії над специфічним, партикулярним явищем, що має бути поясненим. І якщо в першому проблема полягає головним чином в площині можливостей пізнання, то у другому – це проблема естетичних і етичних оцінок.

Ця думка Канта, яку взяли на озброєння сучасні теоретики в соціології, зводиться до висновку, що рефлексивні судження відносно специфічних і неповторних явищ соціального світу важко підвести під будь-які універсальні закономірності, що варто говорити лише про партикулярні закономірності. Кант, як відомо, вбачав три площини аналітичного відношення до явищ: перша – когнітивна (що сформувала позитивістські канони), друга – морально-практичної критики (яка вилилася в опозиційну, антипозитивістську соціологічну гуманістику), а третя, яка покликана примирити дві перші, зняти їхні крайнощі, ґрунтується на поєднанні існуючого і належного, детермінованого і відносно незалежного. Це і є по суті рефлексивний підхід.

Ідеї класика німецької філософії були підхоплені і розвинуті у специфічній когнітивній традиції, що сформувалась в соціологічній теорії наприкінці XX століття і фактично визначила появу і потребу зазначених тенденцій актуалізації потреб рефлексивності сучасності. Мова йде про конструктивістський підхід, покладений в основу соціології знання, в найяскравішому вигляді представлений в роботі П. Бергера та Т. Лукмана "Соціальне конструювання реальності". У цьому відомому трактаті з соціології знання в достатньо радикальному вигляді була сформульована і викладена думка, що знання є соціальною категорією, яка відбиває конкретно-історичні характеристики соціуму, що когнітивна система конструє соціальну реальність. В цій моделі соціальні діячі як компетентні носії знань використовують ці знання в наявних культурних формах, моделях і кодах для комунікативної взаємодії; саме когнітивна практика є конститутивною для суспільства. Подальший розвиток ця тенденція набула, з деякою корекцією, в положеннях рефлексивної соціології.

Витоки сучасного розуміння рефлексивності ми також можемо знайти в роботах одного з фундаторів феноменологічної соціології А. Шюца. Саме він розробив це поняття, яке є наріжним каменем для "розуміючої соціології", переосмислюючи класичне обґрунтування виникнення тенденції раціоналізації соціального світу у працях М. Вебера. Шюц намагався переробити веберівську теорію осмисленості соціальної дії. Якщо у Вебера було запропоновано чотири типи соціальної дії: (традиційна, афективна, інструментально-раціональна і ціннісно-раціональна, де лише два останніх були дійсно раціональними, тобто осмисленими), то у Шюца, згідно з феноменологічним канонем, будь-яка дія є осмисленою, оскільки вона є рефлексивною. Тобто у Вебера осмисленою дія є, якщо вона раціональна. У феноменологів – така дія є осмисленою, якщо вона рефлексивна. Шюц відштовхується не від позиції раціонально-налаштованого, наукового спостереження явища, певної суми попередніх знань, а від безпосереднього, сьогочасного досвіду. Для нього осмисленість людських дій має мало зв'язку із побудовою ланцюга цілей та засобів окремої дії. Натомість вона включає рефлексивність: феноменологічну редукцію потоку безпосереднього досвіду, плинної життєвої реальності. Рефлексивність протистоїть природничо-об'єктивному підходу як "життя" – "думці". Феноменологи віддають перевагу першому. В позитивістській епістемологічній традиції увага концентрувалась в спробах відповісти на питання "чому?", на каузальності явищ, тоді як в феноменологічному підході вона фокусується на питанні "що?", тобто що являють собою явища, які аналізуються.

Отже, як ми бачимо, рефлексивність як критерій та установка сучасної соціологічної теорії сягає своїм корінням епохи Просвітництва з її проектом модернізації як виразом великої віри у визвольну силу знання. Наскільки соціальний актор є автономним суб'єктом, здатним до творчої інтерпретації культурних норм і цінностей, настільки соціальний світ не буде закритим, детермінованим, а, навпаки, завжди відкритим до змін. Сучасність, отже, постає проектом соціального конструювання на основі рефлексії. Хоча слід зазначити, що і в просвітницькій моделі модернізації роль знання була відносно обмеженою, будучи підпорядкованою культурній домінації як кінцевої самої по собі, тоді як сьгодні знання пронизує всі сфери соціального порядку і зумовлює громадський дискурс.

Який вираз це знаходить в межах соціологічної теорії? Справа у тому, що відповідно до того, як наука (в тому числі і соціологія як наука) утверджувалась як самостійний предмет дослідження (мова іде про розвиток галузі філософії і соціології науки), виникала потреба у тому, щоб наново переопозиціонувати відношення самої науки (і соціології в тому числі) до історичного процесу. У першу чергу в зв'язку з тим, щоб відобразити подвійність такого відношення – соціології як науки, що вивчає дійсність, до самої дійсності.

Мова йде про те, що Е. Гіденс у своїх відомих тезах "Про майбутнє соціології" називає "подвійною герменевтикою" [5, с. 60] – на відміну від природничих наук, для яких існує лише одна "герменевтика", соціальні науки оперують в межах подвійної герменевтики, що має на увазі двосторонні зв'язки із діями та інститутами, які досліджуються. Звідси – соціальну науку слід представляти як значущий компонент історичного процесу, однак у той же час – як інстанцію, що спостерігає за цим процесом.

Разом із тим постає нова проблема, що не виникала на ранніх етапах інституціоналізації соціології, а саме – не лише стороннє спостереження, але й активна і діяльна участь соціології і соціолога у становленні суспільних структур. Ця проблема стає відомою як проблема "рефлексивної модернізації" [6]. Вона може бути представлена в двох аспектах.

По-перше, епістемологічно – в ракурсі певних вимог до методології соціальної науки, пов'язаних із розумінням того, що соціальна наука реально спостерігає об'єкт на який сама впливає. Найяскравіше цей аспект представлений у працях Е. Гіденса: зокрема, у "Наслідках модерності" він зазначає, що соціологія серед суспільних наук, що беруть участь у рефлексивних зв'язках сучасності, займає особливе місце у зв'язку із її роллю "найбільш узагальненого типу рефлексії про сучасне суспільне життя" [7, с. 105].

Прикладом такого рефлексивного втручання соціологічного знання в дійсність можуть бути офіційні статистичні відомості, або дані результатів соціологічних досліджень, які "стають сутнісним елементом соціального універсуму, з якого беруться і вираховуються" [7, с. 106]. Так, знайомство із статистикою розлучень може вплинути на саме бажання вступити у шлюб, або на прийняття супутних рішень – таких, як укладання шлюбних контрактів, встановлення прав наслідування, розподілу майна тощо. "Шлюб і сім'я не були б тим, чим вони є сьгодні, якби вони не були повністю соціологізовані" [7, с. 107] – робить висновок Гіденс. А це означає, що соціолог, який сьгодні вивчає інститути шлюбу і сім'ї, не може не брати цей факт до уваги. Однак із цим пов'язаний вже наступний аспект

проблеми рефлексивної модернізації, який той самий Гіденс визначає як провідну тенденцію "радикалізації модерніти" – аспект інституціонального плану.

Недостатньо лише самого знаходження принципу розвитку соціальної науки як такої, що вивчає соціальну дійсність, на яку, в свою чергу, вона здійснює вплив. Мова йде про інституціоналізацію рефлексії. Так, У. Бек [8] визначає реальний стан сучасної цивілізації (дійсності) через термін "рефлексивність", а здатність об'єктивувати цей стан – через термін "рефлексія". Така теорія, на думку Бека, повинна протистояти "когнітивним теоріям рефлексивності", оскільки припускає можливість протікання рефлексивних процесів без того, щоб ці процеси були усвідомлені. Отже, інституціоналізація рефлексії – це вирішальне питання для науки, оскільки нездатність соціальної науки самостійно розробити таку схему самооб'єктивації, може призвести до надмірної плюралізації. Тому для соціальної науки визначальним стає "практично ефективна зміна само розуміння" [8, с. 276] – забезпечення такого процесу рефлексії, який задовольняв би вимогам дійсності як рефлексивності.

Як можна побачити, поступово рефлексія стає однією із принципів вимог самого процесу соціологічного пізнання, особливо відносно його співвіднесення із пізнанням сучасності. А отже, саме рефлексія як установка виступає необхідним критерієм і ознакою віднесення теоретичного знання до дискурсу сучасності. Однак разом із цим залишається скоріше відкритим інше питання: як можливе здійснення такої рефлексії? На чому вона повинна ґрунтуватися? Адже якщо наукове знання, що стає предметом об'єктивації з іншого боку демонструє детермінованість, то як можна віднайти і визначити критерії успішності такого самообґрунтування? Це питання, що повинно торкатися розгляду самої природи соціологічного знання, а також рефлексивних процедур відносно функцій соціальної науки та її методології, скоріше відкриває простір для нового теоретико-пізнавального дослідження. Тим не менше можна констатувати сам факт того, що пізнавальний проект соціології як науки про дійсність, як науки, що стала втіленням ідеалів Просвітництва, зрештою, як науки, що знаходить себе у процесах радикалізації модерніти, стає умовою формування того, що можна назвати рефлексивною соціологією.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Тернер Дж. Аналитическое теоретизирование // THESIS. – 1994. – вып.4. – С. 119-157. 2. Фуко М. Что такое Просвещение // Вестник Московского университета. - Сер. 9. Филология. - № 2. - 1999. - С. 132-149. 3. Фрайер Х. Революция справа. – М.: Практика, 2009. - 160 с. 4. Гайденок П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность. Социология М.Вебера и веберовский ренессанс. - М.: Изд-во политической литературы, 1991. - 368 с. 5. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии // THESIS: теория и эмпирия экономических и социальных систем. - М.: 1993, Т.1. - № 1. - С. 57-81. 6. Beck U., Giddens A., Lash S. Reflexive modernization. – Cambridge: Polity Press, 1994. 7. Гидденс Э. Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В.Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. - С. 101-122. 8. Бек У. Общество риска. – М.: Прогресс-традиция, 2000. - 384 с.

УДК: 316.42

СОЦИОЛОГИЯ И "УСКОЛЬЗАЮЩИЙ МИР" РЕАЛЬНОСТИ

Нагорный Борис Григорьевич – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля

В статье исследуются основные факторы, влияющие на формирование современного мира, подчеркивается, что современному исследователю сложных социальных процессов нужно учитывать разную скорость времени для разных социальных групп. Приведены основные тезисы очередной дискуссии относительно роли социологии в современном обществе и причин ее отставания в исследовании сложных социальных процессов. Автор обосновывает свою точку зрения, считая, что использование системного подхода позволяет получить достоверное представление о реальном состоянии современного общества и перспективах его развития.

Ключевые слова: социальные процессы, латентные факторы, системный подход, глобализация, социальное время.

У статті досліджуються основні фактори, які впливають на формування світу сьогодні, підкреслюється, що сучасному досліднику складних суспільних процесів треба враховувати різну швидкість часу для різних соціальних груп. Наведенні головні тези чергової дискусії щодо ролі соціології у сучасному суспільстві та причин її відставання у дослідженні складних соціальних процесів. Автор обґрунтовує свою думку про те, що використання системного підходу дозволяє отримати обґрунтовані результати щодо реального стану сучасного суспільства та перспектив його розвитку.

Ключові слова: соціальні процеси, латентні фактори, системний підхід, глобалізація, соціальний час.

The main factors influencing the formation of the world today have been considered in the article; the main thesis that a contemporary investigator of the complex social processes taking place in the society should take into consideration a different speed of time for different social groups has been emphasized. The main points of a routine discussion on the role of sociology in the modern society and different views on the reasons of its lagging behind in the research of some complicated social processes have been given. At the same time the author has grounded his idea that in case when a researcher uses the systematic approach to the analysis of these processes he can get substantiated results of the real state of the contemporary society and perspectives of its development.

Keywords: social processes, latent factors, system theory, globalization, social time.

Социологическая наука столкнулась с трудностями, обусловленными сложными, противоречивыми процессами, происходящими в современном мире. Прежде всего следует отметить определяющее влияние процесса глобализации, который имеет неодинаковую форму протекания как в отдельных регионах мира, так и в отдельных странах. Не случайно в последние годы увеличилось число ученых, которые считают, что глобализация приводит к резкому усилению социального неравенства как между отдельными континентами и странами, так и между различными социальными группами внутри отдельных стран. Ускоряющийся темп социальных изменений во всех сферах общественной жизни приводит к тому, что увеличивается число латентных факторов, которые проявляются не сразу. Кроме того, усложняется характер взаимодействия между объектами и субъектами социальных процессов. Все отчетливее проявляется справедливость вывода, к которому пришли специалисты по системному управлению, что, чем сложнее нововведение (инновация), тем позже проявляются социальные последствия от ее внедрения.

Увеличивается класс сложности задач, которые приходится решать исследователям современного общества, так как современный мир, по выражению Э. Гидденса, становится все более "ускользающим", изменчивым. Поэтому исследователь, фиксируя то или иное состояние отдельного социального процесса или отдельной социальной группы в определенном временном интервале, к моменту обнародования результатов своего исследования, обнаруживает, что они устарели.

Многие помнят, какой резонанс вызвало прямое обращение к социологическому сообществу Энтони Гидденса в ноябре 2006 года. Известный социолог, встревоженный тем, что в "условиях чрезвычайных перемен в

повседневной жизни, семейных отношениях, политике, коммуникациях и в глобальном сообществе" "социология не стоит опять на самом переднем плане интеллектуальной жизни и общественных дебатов" [1].

По мнению Э. Гидденса, помимо того, что социология "распалась на множество "специализмов", есть две главные причины упадка социологии:

- 1) с начала 1980-х годов "блеск социологии затемнён ростом прорыночных течений в философии";
- 2) "чувство бессилия многих перед лицом будущего, больше нет утопических проектов, которые придали бы направленность социальным реформам и мотивирующим их идеям" [1, с. 4-5].

В прошлом, 2009 году, состоялась известная дискуссия между М. Вевёркой и М. Буравым о теоретической и практической составляющих социологии [7].

В своём последнем послании к делегатам Всемирного Социологического Конгресса в Гетеборге (Швеция, июнь 2010) "Социология в движении" президент МСА М. Вевёрка вновь поднимает один из главных вопросов современной социологии: о соотношении глобального и локального, коллективного и индивидуального [2]. Примечательна в этом плане дискуссия, которая возникла на страницах журнала "Свободная мысль" в 2010 [3-5]. Она началась статьёй В. Мухачёва "Тёмный лес" теории и миражи идеологии", где автор утверждал, что, несмотря на многолетние усилия, начиная с О. Конта, "конечной для научного познания цели – единства теории развития с политической практикой управления социумом - добиться так и не удалось". Причиной этого, по мнению автора, является как банальная гордыня, на которую указывал И.Валлерстайн в известной работе "Конец знакомого мира" [6,с.332], так и тот факт, что "ближайшая гносеологическая причина бесплодия теоретического обществознания кроется в том, что у исследователей общества никак не получается отделить науку от идеологии" [3, с.98-99, 107-108].

Г. Ржешевский, вступая в полемику с автором цитируемой статьи, утверждал, что некорректно сравнивать результативность исследований общества и "теоретические победы" в естественных науках ввиду "принципиального различия характера знаний о природе". Приводится высказывание Карла Поппера (из работы "Нищета историзма"), что "социальные науки имеют очень много общего с объективным и идеальным поиском истины, какой мы видим в физике... в социальных науках столько же тенденций, сколько их в общественной жизни, и столько же точек зрения, сколько в той интересов". Г. Ржешевский заключает свою статью утверждением о том, что "некорректно было бы считать, что существует какое-то единственное направление деятельности в изучении общества, вполне адекватное объективным закономерностям его развития, просто потому, что таковых закономерностей на самом деле много. Есть выбор. И его делают не только народы и социальные группы, но и деятели науки" [4, с. 49-50].

В. Мухачёв упрекает современных исследователей (правда, этот упрек он относит в основном к современным экономистам-теоретикам) в отсутствии системного подхода к анализу экономической реальности. По его мнению, при проведении такого анализа они предпочитают использовать статистический метод агрегирования, "чтобы избежать или до минимума сократить применение ими фактической информации, результатом чего становится преобладание априорного знания над эмпирическим материалом" [5, с.102].

С нашей точки зрения, наиболее значимые работы в исследовании современного общества, которые объективно могут считаться достижением украинской социологии, отличаются сочетанием использования разнообразных методов [10-11]. Так, в фундаментальном совместном российско-украинском исследовании, выполненном под руководством А.Д. Гвишиани и М.З. Згуровского, были использованы блоки сложных индексов, позволяющие дать комплексную оценку 113 стран по всем основным аспектам жизнедеятельности (экономика, экология, политическая, социальная сфера и др.) [10] и определить рейтинг стран по показателям удовлетворенности работой правительства, парламента; по уровню счастья, по уровню образования. Исследовалась также степень влияния совокупности глобальных процессов на устойчивое развитие разных стран мира. Среди глобальных угроз были выделены следующие: энергетическая безопасность, биологический баланс, неравенство между странами и людьми, коррупция, трудности с доступом к питьевой воде, выбросы углерода, детская смертность, природные катастрофы, политическая нестабильность, угрозы глобальных заболеваний [10].

На наш взгляд, сложность анализа современных социальных процессов состоит еще в том, что различные социальные группы, находясь в конкретном социальном пространстве и в конкретном социальном времени, фактически находятся в силу разных обстоятельств в разных временных интервалах. Время формирует свою социальную теорию относительности. "При этом оказывается, что течение времени в истории неравномерно и зависит от самого развития. Сжатие исторического времени крайне обостряет темпы развития и придает особое значение всему, что происходит в эпоху демографической революции" [8, с. 24].

Серьёзная попытка осмысления нового свойства времени предпринята З. Бауманом в его работе "Текущая современность", в которой он ввёл понятия "твёрдая современность" и "жидкая современность". "Твёрдая современность" была эрой взаимных обязательств. "Жидкая современность" – это эпоха разъединения, неуловимости, лёгкого богатства и безнадёжного преследования. В "жидкой современности" правят те, кто наиболее неуловим и свободен передвигаться без предупреждения" [9, с.121].

Сложилась новая реальность, которую ещё необходимо осмыслить социологии: разная скорость измерения времени для разных социальных групп. Более того, угрожающей стала тенденция, зарождение которой зафиксировано у О'Генри и Т. Драйзера: власть бирж над судьбами правительств и народов. И сейчас, когда нет недостатков в упреках социологам, что они "просмотрели" и негативные последствия глобализации, и мировой финансовый кризис, можно сослаться на те работы, в которых заблаговременно звучали прогнозы – предупреждения. К их числу относятся и книга немецких авторов Г.-П. Мартина и Х. Шумана "Западная глобализация: атака на процветание и демократию", где отмечается: "Сейчас нет ни идеологии, ни поп-культуры, ни международной организации, ни даже экономических проблем, которые связывали бы страны мира более тесно, нежели электронная сеть глобальных денежных машин банков, страховых компаний и инвестиционных фондов... Согласно данным Банка международных расчётов в настоящее время в среднем за день меняет хозяина валюта на сумму примерно в 1,5 триллиона долларов. Эта сумма почти эквивалентна годовому объёму производства экономики Германии или суммарным затратам всего мира на сырую нефть в четырёхкратном размере" [12, с.77]. Пока ещё непризнанный новый Т. Драйзер первого десятилетия двадцатого века заканчивает новую редакцию "Финансиста", отдадим должности кассандровской проницательности и глубине анализа редакторов журнала "Шпигель" Ганса-Питера Мартина и Харальда Шумана, которые ещё в 1996 году подготовили немецкие издания "Западные глобализации" (русский перевод вышел в 2001 году), сумели предсказать грядущие мировые финансовые потрясения, в том числе и мировой кризис 2008 года.

Пока социологи осваивают новые категории, расширяют свой тезаурус ("культурная травма" по П. Штомке, "методологическая травма" социолога по Г. Татаровой), писатели, литература, искусство традиционно опережают социологию. Наконец мы дождались, когда в качестве главного героя художественного произведения выступает зав. кафедрой социологии. Правда, на этот раз он выступает не совсем в традиционной роли – роли самоубийцы. "Самоубийца из "Сан-Пабло" был мужчиной сорока лет с круглым лицом без морщин, с густыми, чёткими бровями. Волосы его были тронуты сединой и хорошо ухожены. Вся его эрудиция, нажитая за многие годы обучения, теперь исчезла. Из пяти языков, что он знал, не пригодился ни один – ни для того, чтоб поговорить с самим с собой, ни для того, чтобы понять язык иллюзий, роившихся в его сознании. Его душила депрессия. Ничто не радовало" [13, с.11]. К счастью, нашёлся спаситель, и наш коллега примкнул к нетрадиционной бригаде, которая занималась нетрадиционной работой – продавала грёзы самым разным людям, заодно пробуждая у всех у них забытые чувства поиска истины, умение радоваться повседневности и ценить жизнь как самую большую драгоценность и самый большой подарок. И наш герой неожиданно для себя делает вывод, что это, оказывается, является одной из главных задач того дела, которому он посвятил всю свою жизнь – социологии.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Э. Гидденс. К социологическому сообществу // Социологические исследования, 2007, № 9.- С. 4-5. 2. Michel Wieviorka. Sociology on the move. ISA Congress, Presidential address, Gothenburg, 11.07.2010. 3. Мухачев В. "Темный лес" теории и мираж идеологии // Свободная мысль. – 2010, - № 2.- С. 97-110. 4. Ржевский Г. О "темном лесе" социальных теорий. Несколько замечаний по статье В. Мухачева // Свободная мысль. – 2010, - № 6.- С.41-50. 5. Мухачев В. "Казенная" наука и феникс марксизма. // Свободная мысль. – 2010, - № 6.- С. 51-66. 6. И. Валлерстайн. Конец знакомого мира. Социология XXI века. – М., 2003. 7. Буравой М. Что делать? Тезисы о деградации социального бытия в глобализирующем мире. Вевёрка М. Некоторые соображения по прочтении статьи М. Буравого "Что делать?" Буравой М. Комментарий: за глобальную социологию низших слоёв // Социологические исследования. – 2009, - №4. - С. 3-29. 8. Капица С.П. Парадоксы роста: законы развития человечества. – М.: Альпина, 2010. 9. Бауман З. Текущая современность. – М., Спб: Питер, 2008. 10. Згуровский М.З., Гвишиани А.Д. Глобальное моделирование процессов устойчивого развития в контексте качества и безопасности людей. – К.: НТТУ, "КПИ" Политехника, 2008. - 331 с. 11. Головаха Е., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження 2005-2007 років", - К., Інститут соціології, 2009.- 131 с. 12. Мартин Г.-П., Шуманн Х. Западная глобализация: атака на процветание и демократию. М. "Альпина", 2001.- с. 12. 13. Кури Августо Продавец грёз. – Харьков-Белгород: "Клуб семейного досуга", 2010.

УДК 316.012

ОБРАЗ ОБЩЕСТВА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ МАКСА ВЕБЕРА

Бродецкая Юлия Юрьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и политологии Национальной металлургической академии Украины (г. Днепропетровск)

В статье анализируется предложенная М. Вебером интерпретация концептуальных оснований общественной системы, попытка увидеть в обществе уникальную культурную сущность, раскрывающую себя через анализ социальных действий индивидов. Автор статьи стремится осветить методологические основания предложенной концепции общества М.Вебером, раскрыть ее потенциал в рамках современной социологической интерпретации.

Ключевые слова: общество, общность, социальное действие, социальные связи.

У статті аналізується запропонована М. Вебером інтерпретація концептуальних підстав суспільної системи, спроба побачити в суспільстві унікальну культурну суть, що розкриває себе через аналіз соціальних дій індивідів. Автор статті прагне освітити методологічні підстави концепції суспільства М.Вебера, розкрити її потенціал у рамках сучасної соціологічної інтерпретації.

Ключові слова: суспільство, спільнота, соціальна дія, соціальні зв'язки.

The interpretation of the conceptual bases of the social system worked out by M.Weber is analysed in the article. The author's attempt to find in society the unique cultural nature which can be opened only after analyzing individual social behaviour attracts great attention. The author tries to show the methodological bases of M.Weber's social concept and its potential within the framework of the modern sociological interpretation.

Key words: society, community, social action, social connections.

Период становления классической социологической традиции характеризуется разработкой теоретико-методологических оснований интерпретации социальной проблематики. Определение границ познания науки, наряду с формированием объяснительных теорий и разработкой социологического инструментария, сопровождается конструированием теорий эвристического характера. Близкая, по мнению П. Штомки, к социальной философии эвристическая теория фокусируется на трех основных онтологических вопросах о строении социальной действительности: что является основой социального порядка?; что составляет природу человеческой деятельности?; каковы механизмы и направления социальных изменений? Поиск ответов на них и определяет предметное поле социологии, классических ее представителей. К их числу относится М.Вебер, пересмотревший традиционные для своего времени схемы интерпретации социальной реальности. В отличие от своих современников, концептуализацию проблемы социального порядка, а, следовательно, и поиск ответов на вопрос: "Как возможно общество?", М. Вебер начинает с уточнения основных аспектов общественной жизни. Для социолога эмпирическая реальность – это, прежде всего, культура, которую он рассматривает, как особую сферу человеческой деятельности, обладающую смыслом и значениями. Последние становятся основой наших суждений о явлениях совместного существования, закрепляя за собой статус "значимых" и расширяя тем самым границы влияния социального. А, следовательно, через идеи и ценности культура определяет характер эпохи, выступает полем для конструирования социокультурных практик и выборов индивидов, их самопрезентации. Поэтому интерес к этой грани социальной реальности для М. Вебера определяется единственной возможностью постичь общество, репрезентирующее себя через поле ценностей, которые люди считали своими, и творений, ими созданных. В этой связи, совершенно закономерно он проявляет интерес к особым чертам индивида, индивидуальным характеристикам эпох, человеческим общностям, так же, как к законам, по которым живут и развиваются последние.

Интеллектуальные поиски исследователя не ограничиваются теоретизацией проблемы социального порядка. Реагируя на запросы времени, он синтезирует задачу концептуализации

социальной реальности с построением программы социологии, в рамках которой снимает противоречия "индивидуализирующего" и "обобщающего" подходов, не только не нарушив, а утвердив основополагающий статус социологии. В методологическом плане, опираясь на проблему сохранения объективности науки о человеческих деяниях, М.Вебер отходит от функционалистских приемов в изучении общества. Его позиция проявляется в том, что природа человеческой реальности уникальна и специфична, поскольку сводится к категории создания и утверждения значений действий и выборов, предпринимаемых субъектами. В силу этого анализ основных законов ее развития дает нам лишь приближенное представление о ней. С целью преодоления данных методологических барьеров в решении общественной проблематики для социолога важно найти альтернативную модель интерпретации, поэтому он обращается к поиску исходных единиц анализа.

М.Вебера изначально не интересуют отвлеченные общественные конструкции. Они мертвы сами по себе, а изучаемые им общества реальны. Также реальны, как и люди, живущие или жившие в них. Но живы не в традициях контовской интерпретации общества, аккумулировавшего в себе лучших из мертвых, живых и еще неродившихся. В этом М.Вебер не идеалист-реформатор в стиле О.Конта, он – аналитик, тонко чувствующий проблему. Поэтому для него реальность общества определяется ориентацией на изучение природы "индивидуального" как реального и исходного компонента социального целого. М. Вебер убежден, что нельзя изучать общество без людей, если оно само и есть сложный конгломерат действий, связей и отношений индивидов. Это своеобразный тип совместной деятельности, контекст, без изучения которого невозможно понять действующего индивида.

Хотя социолог и настаивает на том, что социология начинается там, где обнаруживается, что экономический человек — слишком упрощенная модель анализа, однако это не означает, что наука об обществе не должна рассматривать "социальность" вне индивидов. М. Вебер придерживается гипотезы, что всеобщее существует постольку, поскольку признается отдельными индивидами и ориентирует их реальное поведение. А, следовательно, он не исключает необходимости социологического анализа различных форм коллективности, таких как, например, семья, государство, нация. Однако, в противоположность Э. Дюркгейму, исследователь считает, что ни общество в целом, ни те или иные формы коллективности не должны рассматриваться в качестве субъектов действия. И в этом методологические позиции классиков расходятся. "Для других (например, юридических) познавательных целей или для целей практических может оказаться целесообразным и просто неизбежным рассмотрение социальных образований ("государства", "товарищества", "акционерного общества", "учреждения") точно так, как если бы они были отдельными индивидами... Но с точки зрения социологии, которая дает понимающее истолкование действия, эти образования суть только процессы и связи специфических действий отдельных людей, так как только последние являются понятными для нас носителями действий, имеющих смысловую ориентацию" [1, с.10].

Для социолога понимание оказывается основным принципом и критерием, с помощью которого отделяется сфера, релевантная для него: поведение индивида мы понимаем, а поведение клетки — нет, как и не понимаем "действие" народа, хотя вполне можем понять действия составляющих народ индивидов. Следовательно, социология как наука восприимчивая к поведению индивидов, должна дать человеку знания, которые помогут ему понять значение того, к чему он стремится; научить его видеть цели, между которыми он делает выбор. То есть, она должна распознавать мотивацию человеческой деятельности и указывать индивиду "...на то, что он может, а при известных обстоятельствах на то, что он хочет совершить" [2, с. 350].

Соответственно введение концепта "действие" как исходной единицы анализа и идеального типа, с одной стороны, и расширение аналитического арсенала исследования с помощью процедур "понимание", "интерпретация" и "объяснение" - с другой, позволяет преодолеть объективистские традиции объяснения социальной реальности и открыть общество "изнутри".

Наполненность действия смыслом и целью, трансформирующимися в зависимости от индивидуальных намерений, позволяет М.Веберу разработать типологию поведенческих моделей, где в качестве исходных выступают: целерациональное (zweckrational), ценностно-рациональное (wertrational), аффективное, или эмоциональное, и, наконец, традиционное поведение. Примечательно, что схема расположения действий на основе рационализации каждой идеально-типической модели, в целом, отражает характер эпохи. Для М. Вебера тенденция нарастающей рационализации современного ему западного общества очевидна. Она неотъемлемо связана с развитием капиталистических принципов хозяйствования. Поэтому автор исходит из того, что

характер общества, демократичность или авторитарность его институтов, их функциональность есть производное от особенностей социальных действий индивидов: их рациональной или иррациональной составляющей. Кроме того, по мнению социолога, эмпирически сравнивая количество целенаправленных действий с другими действиями, содержащими определенный компонент нерациональности, и выявляя, какой тип действия является доминирующим, можно судить об уровне исторического развития общества вообще. То есть, если в традиционных обществах преобладает традиционный и аффективный типы ориентаций действия, то в индустриальном акценты существенно смещаются в сторону ценностно- и целерациональных поведенческих моделей. Такой теоретико-методологический подход использует М.Вебер для анализа современных западноевропейских обществ.

Исследователь не ограничивается анализом концепта "действие", поскольку сам по себе он является лишь идеальной теоретической конструкцией. Как единичный акт, действие не несет ценностной нагрузки без ориентации на контекст. Поэтому от действия социолог переходит к анализу категории "социальное действие", как отношение человека (*verhalten*), его осмысленная внутренне или внешне проявляемая позиция, ориентированная на поступок или воздержание от него. Приставка "социальное" предполагает, что, во-первых, действие является осознанным, а, во-вторых, соотношенным с поведением других, вследствие чего формируются социальные связи (*soziale Beziehung*), как исходное условие общественной интенциональности. Осмысленность социального действия делает целерациональное действие (*Zweckrationale*) идеальным типом анализа социальной реальности, поскольку в большинстве случаев человек знает, чего он хочет. Ориентация действующего на другого позволяет анализировать сам контекст. Таким образом, понятие "социальная связь" помогает М. Веберу на следующем этапе концептуального анализа перейти непосредственно к исследованию интеграционных механизмов функционирования социальной реальности и классификации общественных образований.

В процессе исторического развития общественных отношений интеграция взаимодействующих индивидов ведет к созданию различных по своей природе социальных конструкций. Речь идет об объединении индивидов в общность (или сообщество) (*Vergemeinschaftung*) и в общество (*Vergesellschaftung*). Различие между этими двумя процессами позволяет М. Веберу, вслед за Ф. Теннисом, провести разграничение между понятиями "общность" (*Gemeinschaft*) и "общество" (*Gezellschaft*).

Исследователь исходит из того, что первичным элементом общественного поведения являются общностные действия, в результате которых и возникает сообщество (*Gemeinschaft*). Источником интеграции данного образования является чувство принадлежности участников, формирующееся на основании согласия, то есть комплекса общественных действий, "которые без каких-либо целерационально принятых по совместному соглашению установлений, тем не менее, во-первых, носят такой характер, будто подобные установления существуют; во-вторых, их специфический характер в известной степени обусловлен и видом смысловой отнесенности действий каждого отдельного человека" [2, с. 526]. При этом, ожидания, конституирующие согласие, ориентируются, прежде всего, на аффективное либо традиционное поведение индивидов. А, следовательно, не содержат никаких установлений. Объединенные согласием индивиды могут при известных обстоятельствах вообще ничего не знать друг о друге, но их согласие может при этом эмпирически быть едва ли не непреложной "нормой", поскольку согласие предполагает конвенциональность отношений.

Иными словами, для М. Вебера "согласие" является тем основанием общественной интегрированности, которое определяет характер действий, ориентированных на ожидания определенного поведения других, подкрепленных шансом их реализации в силу обоюдной значимости. Сами общностные действия, обусловленные ориентацией на шансы подобного "согласия", исследователь называет "действиями, основанными на согласии". И здесь же уточняет, что согласие не всегда есть солидарность. Это скорее интуитивно проецируемая и реально воплощенная в действиях значимая позиция индивида, побуждающая его осознавать и соотносить себя и других в силу наличия шанса на успех своего поведения.

По мнению Р.Арона, введение в анализ категории "шанс", позволяет исследователю выявить механизмы поддержания порядка в условиях данного образования, объяснить, чем обусловлена регулярность этих социальных связей. И тогда в рамках общностных отношений в качестве значимых скрепов порядка фигурируют "обычаи" (*Brauch*), поддерживающие регулярность социальных связей, "нравы" (*Sitten*), характеризующиеся единообразием повторяющихся связей, традиций [3, с. 574].

Однако, идет ли речь об обычаях или нравах, регулярность не абсолютна, поэтому "шанс" является тем условием, которое усиливает действие данных консолидационных механизмов.

Таким образом, общностные действия предполагают, что ориентация на ожидания определенного поведения других базируется на шансе на успех собственных действий. Индивид ориентируется в своем поведении на обычаи и нравы, поскольку ожидает, что его действия будут приняты общностью. В этой системе отношений присутствие шансов повышает вероятность того, что поведение других будет соответственным. Следовательно, интеграционный потенциал общностного порядка, базирующегося на "согласии", для М. Вебера сосредоточен в механизме соотношения с поведением других людей, так называемой ориентацией на другого, что не предполагает еще рациональности, но уже обладает осмысленностью. Это, в свою очередь, позволяет исследователю провести каузальную связь между общностным и общественным поведением, в рамках которой осмысленность является условием социального порядка.

В результате анализа истории хозяйства М. Вебер приходит к выводу о том, что основания интеграции общества в ходе изменения вектора развития западной цивилизации существенно меняются, как и меняется его характер. "Современный хозяйственный строй рационализирован в высокой степени... В известных границах, вся история хозяйства есть история достигнувшего победы экономического рационализма, основанного на вычислении и расчете" [2, с. 531]. Следовательно, процесс общественной интеграции, характеризующийся мотивацией социального поведения интересами (особенно экономического характера) и, соответственно, на установление заинтересованных связей и порядка, ведет к возникновению общества.

Общество (Gesellschaft) М. Вебера - целерациональное контрактное образование, являющееся результатом "общественного договора". М. Вебер называет его целевым союзом (Verband), подчеркивая рационалистическую природу данного социального конструкта, в рамках которого участниками согласуются и действия, и смысл, и цели, и условия совместного существования. При "полном развитии целевой союз являет собой не эфемерное, а длительно существующее "социальное образование" [2, с. 517], что возможно благодаря его идентичной природе. То есть, устойчивый характер такой организации не страдает от смены участников, поскольку действия, ориентированные на идентичные установления союза, сохраняются в социологически релевантном размере. Здесь "каждый индивид будет ориентировать свои действия на установленный порядок, который покоится на особой рациональной договоренности с каждым участником в отдельности" [2, с. 538]. Самостоятельность объединения в общество (как целостную систему) зависит от того, не ориентировано ли оно на другие установления и органы других союзов.

Определяющей поведенческой моделью общества выступают общественно ориентированные действия, которые исследователь характеризует по трем основным критериям: во-первых, они осмысленно ориентированы на ожидания, основанные на определенных установлениях, во-вторых, их установления сформулированы целерационально в соответствии с ожидаемыми действиями общественно ориентированных индивидов и, в-третьих, смысловая ориентация индивидов субъективно целерациональна. Иными словами, здесь определяющим условием является наличие ожиданий и ориентации на них, как на установленный порядок. При этом социолог не исключает ситуации, когда сам смысл и понимание порядка может толковаться по-разному, вследствие чего люди ведут себя объективно по-разному. То есть, мотивация общественного поведения, основанная на интересе, определяющем характер социальных связей, по мнению социолога, не всегда предполагает согласие.

В данном случае М. Вебер склонен считать, что поле общественных отношений по своей природе полифункционально, поэтому в качестве их основания могут быть как любовь, выполнение соглашений, так и борьба, рыночный обмен. Более того, ориентация общественного поведения на установленный порядок зачастую заключается в сознательном противодействии субъективному пониманию порядка, поскольку несет в себе различные смыслы (одни вкладывают в них любовь, а другие – расчет). Поэтому в качестве предпосылки их возникновения и развития здесь может выступать как согласие (и тогда мы имеем дело с общностными действиями, основанными на согласии), так и борьба (как результат ориентации поведения на индивидуальную заинтересованность). Борьба (Kampf) и согласие – два неотъемлемых компонента общественных отношений, предполагающие друг друга.

Применение концепта "борьба" с самого начала аналитического исследования имеет очевидное смысловое значение. М. Вебер не считает, как иные социологи, что общество, представляет собой гармоничную целостность. О. Конт настаивал на мысли о консенсусе и утверждал, что общества состоят

в равной мере из мертвых и живых. С точки зрения М. Вебера, общества формируются в одинаковой степени в ходе борьбы, и согласия [3, с. 548]. "Участники действий, основанных на согласии, могут преследовать совместные внешние интересы. Однако это не обязательно. Действия на основе согласия — еще не "солидарность", и общественные действия никоим образом не исключают и не противоречат тем общественно связанным действиям, которые мы называем борьбой" [2, с.532]. В этом позиция М.Вебера близка взглядам К.Маркса. Оба склонны считать, что общество — это скорее арена соревнующихся социальных групп, где каждая имеет свои экономические интересы, чувство достоинства, соответствующее своему статусу и определенным взглядам на окружающий мир и на людей.

Итак, борьба, как основополагающая социальная связь, по мнению М. Вебера, потенциально присуща всем видам общественных действий. Поэтому, в каком случае, ситуация общественного объединения означает солидарность, компромисс между различными интересами или же борьбу, решается каждый раз по-разному. Часто присутствуют все эти моменты. По мнению М.Вебера, нет таких сообществ, основанных на согласии, в которых не присутствовали бы элементы насилия. Вместе с тем, в большинстве ситуаций борьбы содержится какая-то степень общественного объединения или согласия. "Перед нами обычный в социологии случай, когда фактически понятия частично перекрывают друг друга; происходит это из-за наличия одинаковых, только рассмотренных под различным углом зрения признаков. Борьба, полностью лишённая какой бы то ни было общности с противником, — лишь пограничный случай" [2, с. 534].

М. Вебер уточняет, что "от вторжения монголов до современного ведения войны в соответствии с "требованиями международного права", мы повсюду обнаруживаем градуировано увеличивающиеся фрагменты основанного на согласии объединения в общность борющихся сторон; там, где насильственная борьба переходит в "соперничество" в основе ее всегда лежит рациональное объединение в общество, установления которого служат "правилами игры", определяющими формы борьбы, но при этом сдвигающими ее шансы" [2, с.535].

Однако сказать, что непримиримые конфликты являются эндемической чертой общества, еще не значит заявить, что общество характеризуется постоянной нестабильностью. Порядок, тем не менее, возможен, поскольку основным условием общественных отношений выступает наличие субъективных смыслов и ориентаций на ожидания, шансы других. Только в этом случае сохраняется обоюдное ожидание сторон на поведение, соотносимое друг с другом. Причем совсем не обязательна их двусторонность, речь может идти и об одностороннем характере отношений. В любом случае важна значимость порядка для индивидов, проявляющая себя в регулярности общественных связей.

Для объяснения специфики функционирования общества и механизмов поддержания его порядка, а, следовательно, и регулярности социальных связей, М. Вебер традиционно обращается к концепту "шанс". Если ориентированные друг на друга и базирующиеся на согласии общностные действия индивидов поддерживают регулярность социальных связей традиционностью и аффективностью мотивации их поведения, то в обществе ситуация иная. Рациональная по своей природе общественная организация не может опираться на общностные интеграционные механизмы: обычаи, нравы, традиции, чувства, хотя они все еще функционируют. Здесь регулярность связей возможна при наличии "шанса", усиливающего желательное действие данных социокультурных скрепов как со стороны индивидов, так и со стороны органов "целевого союза". М. Вебер уточняет, что в данном случае мотивация участников не играет роли до тех пор, пока сохраняются шансы на ориентацию на договоренность. Здесь важно то, что "отдельный индивид полагает, что он может рассчитывать на совместно принятый посредством обобщественного объединения характер действий другого или других, и что в его интересах полностью ориентировать на это свои действия" [2, с. 522]. Иными словами, внутренний механизм согласованности действий, регулярность связей в обществе опирается прежде всего, на рациональные способы поддержания порядка как со стороны отдельных индивидов (доверие/недоверие, "братское" увещание, одобрение/неодобрение), которые соотносят свои действия с действиями органов "союза", так и со стороны нормативных структур. В качестве последних М. Вебер выделяет институты.

Введение концепта "институт" (Anstalt) как структурного элемента общества позволяет исследователю выявить основные нормативные регуляторы социальной целостности. Этот своеобразный "аппарат принуждения", обеспечивающий желательное индивидуальное поведение, М. Вебер описывает следующим образом: "Такого рода сообщества характеризуются, во-первых, тем, что в отличие от "целевого союза" добровольное вступление заменено в них зачислением на основании

чисто объективный данных, независимо от желания зачисляемых лиц; во-вторых, тем, что, в отличие от сообществ, основанных на согласии, преднамеренно отказывающихся от рационального порядка, следовательно, в этом отношении аморфных образований, здесь одним из определяющих поведение факторов служит наличие рациональных установлений и аппарата принуждения"[2, с. 511].

Социолог отмечает, что в современных обществах деятельность целевых союзов становится упорядоченной именно благодаря институтам как наиболее рационализированному его структурным элементам. Возникновение установлений института, как правило, происходит в результате "насильственного внедрения", в результате чего у членов института сохраняется шанс на согласованное выполнение установлений. Сила согласия, подкрепленная "силой принуждающих органов института", обеспечивают "эмпирическую значимость" общественных установлений. Конституируются общие правила сосуществования, постулируются общие для членов целевого союза моменты: что является обязательным, что запрещается, что разрешается. Таков механизм нормативной регуляции отношений, так подкрепляется регулярность социальных связей.

В этом моменте анализа М. Вебер для интерпретации концепта "регулярная связь" вводит понятие "легитимный порядок". Этот методологический шаг оправдывает себя, поскольку регулярность социальных связей может быть и результатом всего лишь длительной привычки. Однако чаще всего здесь имеются и дополнительные факторы: "условность" и "право". Легитимный порядок будет условным, когда наказание, например, за насилие является коллективным осуждением. Но наказание будет юридически-правовым, когда санкция осуществляется путем физического принуждения. Термины "условность" и "право" определяются характером санкции, как и у Э. Дюркгейма.

Легитимный порядок (*legitime Ordnung*) определяется характером мотиваций тех, кто ему подчиняется и является необходимым условием стабильного функционирования общества. Социолог уточняет, что в рамках общественных отношений значимый порядок – это не просто единообразное социальное поведение, обусловленное сменой внутреннего соблюдения обычаев на констелляцию интересов. Это содержание социальных отношений, в которых поведение регулируется четко установленными максимумами (нормативами). Следовательно, механизм функционирования социального образования представляется следующим образом: ориентируясь на установленный порядок, индивиды объективно ведут себя общественно. При этом, "ориентировать" поведение на легитимность общественного порядка означает, исходя из целерациональных соображений, гарантировать его обязательностью норм, нарушение которых влечет за собой последствия.

Это, однако, не означает, что значимый порядок должен обязательно быть общим для всех. М. Вебер не забывает об индивидуалистической природе человека, поэтому и не исключает ситуаций, когда поведение индивида может быть ориентировано на несколько противоречивых систем установлений, либо когда ориентация поведения на установленный порядок может предполагать сознательное противодействие его субъективному пониманию. Во всех этих случаях ориентация на установленный общественный порядок существует, поскольку сохраняет его решающее условие – есть ориентация на ожидания, шансы других.

В любом случае, значимость порядка заключается в объективной обоснованности ожиданий. Само существование общества предполагает, что индивиды ожидают, что установленный порядок работает, а, следовательно, есть шанс, что его нарушение повлечет за собой последствия [2, с.513]. Иными словами, общество возможно, пока сохраняется ориентация индивидов на его установление. Следовательно, общественный порядок перестает существовать, если перестает существовать его объективный критерий, то есть, если все игроки начинают осознавать, что установленных правил игры больше никто не придерживается. Так видит социолог проблему социального порядка.

А как видим ее мы? Актуализация глоболизирующегося пространства, в рамках которого прежние интерпретационные модели общества-государства не выдерживают критики, виртуализация реальности, и как следствие, размывание контуров социальности, наконец, формирование сетевых моделей общественного сосуществования – все это стимулирует поиски устойчивых критериев интерпретации социальной реальности. Следовательно, актуальными продолжают оставаться базовые вопросы эвристической теории, заявленные с момента существования социологии. Как сегодня понимать общество, где определять его границы и определять ли их вообще – вот лишь некоторые из вопросов, на которых фокусируется современная социологическая наука как на уровне метатеории, так и на уровне ее практики.

М.Вебер видит решение общественной проблематики своего времени в выявлении логики человеческих институтов, понимании их индивидуальных особенностей, не отказываясь при этом от применения обобщающих понятий. Его опыт открыт и для нас. Применение аналитической модели исследователя позволяет нам, опираясь на гибкую систематизацию, которая одновременно сочетает различные явления в рамках единой концепции, не выпускать из поля своего зрения уникальность каждого общества. А, следовательно, предоставляет возможность снять ряд теоретико-методологических противоречий, характерных для современной социологической традиции. Речь прежде всего, идет о необходимости пересмотра критериев, условий и границ существования современных обществ и, соответственно, науки, их изучающей. И в этой связи взгляд М.Вебера на общество дает, на наш взгляд, ряд универсальных методологических приемов и методических инструментов, позволяющих решать проблему социального порядка. Опираясь на принцип идеальности социолог предлагает универсальный инструмент анализа социальной реальности - "чистые типы": "общество", "общность", "социальное действие", "социальные связи". Обращение к этим социальным образованиям позволяет в рамках социологического анализа выявлять особенности, уровень развития и механизмы функционирования современных обществ. Поскольку и действия, и связи являются той интегрирующей необходимостью для жизни целого, которая, по мнению Г.Зиммеля, характеризует общество как непрерывную действительность взаимодействия [5, с. 524].

Более того, отталкиваясь от веберовской интерпретаций данных концептов, представляется возможным анализ сложной природы современной социальной реальности в различных ее проявлениях, как виртуального, информационного, коммуникативного пространства. Весь комплекс социальных отношений, отвечая запросам времени, не только отражает характер современного общества как сложной, самоконструирующейся организации, но и позволяет пересмотреть роль и значение индивида, который в новой коммуникативной среде становится центром социальной реальности. Методологически, такая исследовательская позиция позволяет социологии в условиях неопределенности и смены векторов и ориентиров своего развития значительно расширить свои эпистемологические границы, благодаря признанию гомогенности контуров "общества отношений", где люди выступают не только субъектом, но и объектом отношений, транслируя и воспринимая их общий характер. Кроме того, это дает возможность социологической науке сохранить за собой уникальную возможность быть беспристрастным участником эпохальных изменений, о чем говорил М.Вебер, чтобы в дальнейшем отразить характер своего времени.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Schluchter W. Die Paradoxie der Pationalisierung: Zum Verhalt nis von "Ethik" und "Welt" bei Max Weber. — In: Schluchter W. Rationalismus der Weitbeherrschung, Berlin, 1943. 2. Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. - 808 с. 3. Арон П. Этапи розвитку соціологічної думки. К.: Юніверс, 2004. - 688с. 4. Немецкая социология/ Под ред. Шлаковой Р. – СПб., 2003.- 346с. 5. Зиммель Г. Избранное. Пер. с нем. в 2 томах, Т. 2. Созерцание жизни. М., 1996. - 607с.

УДК 316.74:001

ВОЗМОЖНА ЛИ ПУБЛИЧНАЯ СОЦИОЛОГИЯ В УКРАИНЕ?

Заец Дмитрий Александрович – аспирант кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье рассматривается комплекс актуальных проблем взаимоотношений украинской социологии и гражданской жизни современного украинского общества. Предложен ряд возможных решений этих проблем, исходя из концепта "публичной социологии", фундированного принципиальными положениями "делиберативной демократии". Рефлексируя сложившуюся ситуацию и представления общественности об украинской социологии, автор аргументирует недостаточность решений, суть которых сводится лишь к этической дисциплине социолога. Артикулирована необходимость учреждения многоуровневой системы публичной аккредитации, связанной с широким спектром общественной демонстрации социологического знания и ростом профессионализма социологического сообщества.

Ключевые слова: публичная социология, публичность, социология социологии, критическая социология.

В статті розглядається комплекс актуальних проблем взаємовідносин української соціології та громадського життя сучасного українського суспільства. Запропонована низка можливих рішень цих проблем, виходячи з концепту "публічної соціології", що обумовлені принциповими положеннями "делиберативної демократії". Рефлектуючи ситуацію, що склалася та уявлення громадськості щодо української соціології автор аргументує недостатність рішень, які зводяться до етичної дисципліни соціолога. Артикульована необхідність впровадження багаторівневої системи публічної акредитації, пов'язаної з широким спектром суспільної демонстрації соціологічного знання та ростом професіоналізму соціологічної спільноти.

Ключові слова: публічна соціологія, публічність, соціологія соціології, критична соціологія.

The article deals with a set of urgent problems of relations between the Ukrainian sociology and civil life of contemporary Ukrainian society. A number of solutions to these problems based on the concept of "public sociology", which is funded by a fundamental statements of "deliberative democracy", is proposed. Considering the situation and image of the Ukrainian Sociology author provides an unilateral path solutions, which are confined by the ethical discipline of sociologist. It is articulated the need for a multiple system of public accreditation associated with a wide range of public demonstrations of sociological knowledge and the growth of professionalism of the sociological community.

Key words: public sociology, public, sociology of social science, reflective sociology.

В поисках объяснения современного мира социология, например, в отличие от естественных наук, в большинстве случаев сохраняет специфически равнодушно отношение к собственному объекту, сочетающееся с желанием и готовностью сделать свои знания полезными не только для себя. И тогда на повестку дня опять выдвигается проблема определения "общественно-публичной" миссии социологии и социологов. В данной статье пространственные границы предпринятых рассуждений, , отмеряют поле постсоветских реалий украинского общества и украинской социологии.

Целью статьи является артикуляция внутренних проблем социологии, её неопределенностей (Н. И. Черныш [1]) и попытка найти адекватное им решение, используя эвристический потенциал концепта "публичной социологии", что позволит, на наш взгляд, рассчитаться с "долгами" социологии перед украинским обществом (А. М. Николаевская [2]).

Идентификация комплекса внутренних проблем уже была предпринята, например, участниками круглых столов, прошедших в рамках I Конгресса социологической ассоциации Украины (2009г.) Поэтому в нашей статье мы предлагаем лишь краткий обзор результатов рефлексии социологической науки в профессионально-этическом измерении, полученных коллегами "по цеху".

Актуальность предполагаемого анализа связана не только с вопросами "функционирования профессиональной морали" [2, с. 10], но и с назревшей необходимостью калибровки социальных притязаний социологии в разрезе её взаимозависимостей и взаимодействия с социальной жизнью

гражданского общества. Калибровка, о которой идет речь, состоит в пересмотре традиционных зон, фильтров и инструментов профессиональной аккредитации социологии, а именно её расширения от привычной внутренней апробации к многоуровневой системе публичной "валидации".

Исходя из замечаний наших коллег [1; 2], горизонты проблем социологии главным образом очерчиваются контуром экономической зависимости со стороны ряда попеременно сменяющих друг друга политических сил или круга коммерческих структур, которые, по сути, задают "предметные координаты" социологических исследований украинского общества.

А.М. Николаевская в своей моральной оценке "КПД" продукции социологического цеха преднамеренно уходит от практически невыполнимой задачи экспертизы качества изучения общественного мнения в отношении политических событий или потребительских установок. Ученая актуализирует ключевой для украинской социологии вопрос *монополии* в предметной области маркетинговых и политических исследований, сложившейся как следствие жестких финансовых лишений науки в 1990-е. Это в итоге привело к ситуации неизученности, непрозрачности и непонимания широкого спектра социально-экономических и культурных процессов в современной Украине.

Этот порок присущ, по словам Е. Здравомысловой [3], и российской социологии, чья необходимая модернизация базируется на понимании социологии, не ограниченной "экзит-полами" и маркетинговыми исследованиями. "Цель социологии в снабжении общества знанием о самом себе, с теориями и концептами, которые могут послужить ресурсом рефлексивности, утверждая и сохраняя тем самым дистанцию между эмпирическими данными" [3, с.411].

Эти особенности повлекли за собой изменения статуса и образа социологии в нашей стране: "В ходе множества избирательных кампаний социология из средства познания превратилась в средство целенаправленного манипулирования массовым сознанием..." [2, с.11]¹.

Вслед за тематической ангажированностью исследований обществоведов, детерминированной "конъюнктурой" заказа (в ходе политических распрей, зондажа потребительского рынка или в силу специфики системы грантов), исследователи в качестве факторов неопределенности добавляют несформированность профессионального сообщества и низкий уровень самосознания его представителей [2, с. 11-13; 1, с. 28; 3, с. 409-410]. Выражаясь категориями системной теории, профессиональная среда социологов теряет аутопойетические свойства по причине размывания системных границ. Но это совсем не открытость границ, способствующая междисциплинарному синтезу, отнюдь (о его пределах мы напишем чуть позже). Речь идет о "варварском" вмешательстве в "поле науки" квази-псевдо-ненаучных агентов или сознательной деятельности научных агентов, которые для легитимации квази-псевдо-ненаучных исследований используют номинацию и пространство "поля науки".

Сейчас для нас не суть важно выяснение всего комплекса факторов, побудивших социологов или людей, использующих социологические методы, действовать не в соответствии с обозначенными А.Н. Николаевской индикаторами профессионализма (профессионального долга, ответственности, совести, достоинства и чести). Важно то, что имеющийся у научного сообщества арсенал рычагов, механизмов и органов фильтрации профессиональной пригодности социологов, их научной, исследовательской и педагогической компетентности не нашел своего эффективного применения.

В противовес стремлению найти виновных или емкий термин, способный отразить масштабы "катастроф" (сродни популярному "абсурдистану" Вацлава Гавела²), в своей работе мы анонсируем стремление изменить сложившийся образ социологии, устоявшиеся отношения социологии и широкого круга публик, и, наконец, улучшить международный авторитет украинской социологии (в чем мы выражаем свою полную солидарность с мнением А.М. Николаевской [2, с. 13]).

Дальнейшее изложение материала мы выстраиваем на фундаменте концепта "публичной социологии" ("public sociology"). Его реанимирование³ и артикуляцию осуществил М. Буравой в своих

---

¹ Н. И. Черныш добавляет также недостаток научного внимания социологов к глобализационным процессам. Используя терминологию У. Бека, автор уверенно оставляет за украинской социологией статус "контейнерной" теории общества в национально-государственных границах, аргументируя это практическим отсутствием научных дебатов, инициированных в сюжетных пределах социологии глобализации.

² В своих литературных произведениях Вацлав Гавел часто использовал слово "Абсурдистан" — ироническое название для страны, в которой абсурдные вещи стали нормой, особенно в политике и правительстве. Первоначально термин получил распространение среди диссидентов, которые обозначали им социалистические страны Восточной Европы. В последнее время употребление термина расширилось на ближневосточные страны и страны постсоветского пространства [4].

³ Впервые этот термин предлагает Чарльз Р. Миллс [10].

относительно недавних работах [5; 6; 7]. Дальнейшая же дискуссия уже заочно продолжилась в статьях социологов, представляющих разные регионы мира и отражающих специфику национальных социологий от России [3], США [6; 8] до Южно-Африканской Республики [9].

Что же такое "public sociology", лишь упоминание которой в переводе с английского – "публичная социология" – коробит слух русскоязычной аудитории?

Понимаемая однобоко – лишь как оппозиция "приватному" в политической сфере или прямо, как то, что придается широкой огласке, что выносится на всеобщее обозрение, публичная социология может быть интерпретирована лишь в свете публичных обращений, заявлений, комментариев по тому или иному вопросу, адресованных широкой, как правило, телевизионной и/или радио-аудитории. Такое видение публичной социологии М. Буравой называет "*традиционным*", в противовес которому американский социолог выдвигает идею "*органического*" видения роли и задач публичной социологии [5].

Суть смысловой нагрузки прилагательного "публичное" в приложении к социологии в *органическом* видении может быть выражена в её энергетической подпитке стратегией *гражданской вовлеченности* и *публичной подотчетности*. Исходя из такой трактовки, правомерно говорить не о внедрении чего-то абсолютно нового для украинского научного контекста, а скорее о ренессансе тех интенций, которые периодически проявляются в периоды гражданской активности и радикальных социальных реформ. Более того, как отмечает М. Буравой, социология и возникла как следствие или предтеча этих процессов именно в формате публичной, то есть гражданской социологии.

Однако не редко историография публичной социологии в действительности занята изложением научной и гражданской жизни отдельных социологов, чья деятельность носит яркий социально-ориентированный характер⁴.

Именно поэтому российский социолог Д. Подвойский замечает, что, справедливости ради, более верно говорить не о публичной социологии, а о социологе-интеллектуале, который является "лицом публичным par excellence - человек, говорящий не при закрытых дверях, но вещающий *urbi et orbi*. Он – завсегдатай агоры, скорее не боец на форуме идей, но уважаемый рефери, компетентный судья, к мнению которого прислушивается большинство участников дискуссии" [11]. Социолог – не просто интеллектуал, выражающий свою точку зрения, каковыми являются, например, писатель, публицист, журналист, деятель искусства, даже философ. "Будучи профессионалом в области общественных отношений, он сохраняет свободу от любого рода "партийной предвзятости", но, разумеется, не от собственных глубинных ценностных установок" [11].

Но пытаясь вернуть социологии общественное доверие и авторитет, утраченные с начала 1990-х, социологическому сообществу необходимо пересмотреть собственную деятельность в нравственном измерении, и, прежде чем постулировать насущную потребность в социальном преобразовании, культурной модернизации украинского общества, социология должна обратиться в русло реформаторских движений саму себя. В качестве аргументации, пожалуй, как никогда актуальна фраза, что с завидной стойкостью античных храмов, выбита на сводах мироздания: "в одну реку дважды не войти". Сотни поколений повторяли её, и для каждого нового мир менялся неповторимым образом. Но мир не просто изменчив, в своей изменчивости он проявляет непоколебимое постоянство. Мир творится каждодневно, это и есть течение времени.

Позволив себе этот пассаж в ключе этической лирики, мы хотели бы продемонстрировать простую логику, которая требует от науки, улавливающей ритмы изменчивой жизни, неустанно пересматривать тот нотный ключ, что позволяет ей фиксировать мелодию социальных трансформаций. Мир меняется, поэтому должна меняться и социология! Но какой характер изменений должен возобладавать? Каковы плацдармы наступательных движений?

Благодаря труду наших коллег [1; 2; 3] и в дополнение к нему назовем основные проблемы, мешающие социологии в Украине обрести статус, который классиками социологии заложен в саму природу этой науки: связь с политическими силами; вмешательство рыночных сил; слабость профессионального сообщества⁵; слабость гражданского общества.

⁴ Примером может послужить история становления русской и американской социологий, которые во многом связаны с именем П. Сорокина, чья бескомпромиссная гражданская позиция и активизм хорошо известны. Стоит вспомнить о его борьбе вначале с царским, потом с большевистским режимами. В 1906 году П. Сорокин вступает в партию социалистов-революционеров (эсеров) и активно включается в процесс распространения революционных идей. В декабре этого же года он был арестован полицией, осуждён и заключён в тюрьму Кинешмы. Заключение не избавило П. Сорокина от революционных идей, и он сбежал из-под полицейского надзора в Иваново-Вознесенск, где продолжил пропагандистскую деятельность под псевдонимом "Товарищ Иван". После вынужденной разлуки с родиной П. Сорокин вступает в "противоборство" с последствиями урбанизации /индустриализации в США.

⁵ При этом наличии профессиональных корней, в случае с Харьковской социологической школой, уходящих в далекие 1960-е гг. и скорее свидетельствующих о существовании внутренней, "латентной" научной публики, ограниченной пределами социологического факультета Харьковского университета.

Безусловно, эти проблемы присущи не только украинскому контексту, но и, пожалуй, мировому социологическому сообществу (откорректированных в соответствии с локальной спецификой профессиональных традиций и политических кондидий⁶). Но на вопрос, вынесенный в название статьи, мы отвечаем утвердительно – публичная социология в Украине возможна. Однако возможна при условии реализации комплекса программных импульсов. Их сущность сводится к устранению "рыночного фундаментализма", "вялости" конкуренции в академической среде, разработке и продвижению широкого спектра прикладных (функциональных) возможностей, проще говоря, популяризации социологического знания и реализации гражданских задач.

С одной стороны, это требует активации усилий социологов, работающих во всех четырех выделенных М. Буравым направлениях: профессиональном, критическом, публичном и прикладном – инструментальном /заказном ("policy sociology"), а с другой стороны, "приращения" публичной компоненты в научной, образовательной, просветительской, коммуникативной, проективной деятельности социологов. Это означает формирование институционального уровня публичности, то есть открытой и автономной сферы социологического сообщества, интегрированного в общегородскую, национальную, глобальную целостность – гражданское общество. Или, выражая идею, созвучную словам Мишеля Вевёрки [8], реализовывать "общественную миссию социолога" в соответствии с принципами *делиберативной демократии*. Главный из них – *публичность*, фундаментальная значимость которого для взаимодействия в социально-политической, экономической и культурной сферах общества заключается в учреждении *открытости* и *автономности* для каждого процесса аргументированного обсуждения общезначимых вопросов.

Задекларировав приверженность к подобной концептуальной платформе, процесс оценивания деятельности социолога обременяется корпусом гражданских обязанностей и ответственности, то есть вклад социологии в формирование граждански-осознанной общественности (публики) прежде всего должен быть предвосхищен учреждением подлинной научной публики. Открытость и общественная подотчетность – это компоненты публичности социологи, способные уберечь её, в первую очередь, от самоизоляции. "Социолог, дискутирующий с публикой, представляет научное знание *доступным* (курсив – Д.З.), отвечая на вопросы, демонстрируя то, где это знание проявляет себя и где оно менее надежно, открыто для сомнения или игнорирования... Социолог в таком случае понимается как элемент демократического механизма, не являющегося частью репрезентативной демократии, но который, при необходимости, может воплотить её". [8, с. 386].

Как видим, характер коммуникации между социологом и общественностью является ключевым. Безусловно, акторы, вступающие в неё, обладают неравновесным социальным статусом и неравными позициями, но за ними, беспрекословно, должно сохраняться равноправие в процессе обсуждения, диалога или дебатов, "выдержанных" в публичном формате и направленных на преобразование таким образом дискуссии граждан во взаимосвязанные практики артикуляции и присвоения своих прав и соблюдения прав других.

Теперь от общих положений перейдем к конкретным предложениям.

Ни для кого не секрет, что всякое обсуждение этических вопросов заведомо теряет нравственную основу без учета вопросов экономических. В случае украинской социологии на повестке дня поиск и институционализация других источников дохода, то есть не только политических и маркетинговых организаций, но широкого круга юридических и физических лиц, государственных, частных и общественных организаций, нуждающихся в экспертной оценке, консультации и планировании. Этот поиск не означает пропаганды уже ставших классическими упований на государственное внимание и финансирование. Данная установка также подразумевает отказ от иллюзии общественного признания социологии и наличия у нее кредита доверия, поддерживаемого бизнес-структурами и другими "клиентами" социологических центров и служб. Ожидание социологов в глубокой признательности и заинтересованности со стороны общественности должно смениться инициативным и даже настойчивым предложением своих аналитических и экспертных услуг.

Определенно, часть "прикладников", читающих этот текст испытывает легкое недоумение, тогда как другая часть спешит ответить улыбкой. Объединяет их простой вопрос – как добиться широкого интереса к фигуре социолога? Предложить простой ответ мы не в силах. Между тем, решение заключается в наращивании социальной роли и активной гражданской позиции социолога.

Начать, на наш взгляд, стоит с изменения ситуации, при которой социолог в контексте происходящих социальных, экономических, политических и культурных событий занимает сугубо отстраненную позицию внешнего наблюдателя, брезгуя возможностью, даже *потребностью* в

⁶Недостатки особенностей комбинаций элементов "публичности", "критичности/рефлексивности", "профессионализма/академизма" и "ангажированности" в национальных социологиях Индии, Бразилии, Китая, России, стран Африки также отображены в Журнале Международной социологической ассоциации "Current Sociology".

непосредственном участии, придерживаясь вектора рефлексивных и консультационных усилий. И возможные точки приложения этих усилий не ограничиваются комментарием в радио-телеэфире, а опоясывают экватор всевозможных публичных трибун – от уличных шествий до публичных дебатов в благо-сфере, где социолог может выступать в качестве рефлексивной или организационной образующей.

Основной задачей публичной социологии в этом случае становится наглядная демонстрация взаимообусловленности элементов общественной жизни, и, в частности, выявление связей, вплетающих индивидуальные биографии людей в сложную ткань социальных процессов – будь то на уровне малой группы, локального сообщества, организации, страны или человечества в целом. Д. Подвойский, вслед за П. Романовым и Е. Ярской-Смирновой, приписывает публичному социологу еще более ответственную роль, а именно – "артикуляцию интересов и притязаний групп, не способных по тем или иным причинам сделать это без посторонней помощи" [11]. Речь идет прежде всего о социально ущемленных слоях, которым нужна не просто жалость и снисхождение. Им нужно помочь "найти выход", понять "что происходит" с ними и вокруг них, что их психологические проблемы есть результат общественных процессов. Но кто это сделает, если не социолог?

Эти же гражданские импликации публичной социологии могут послужить площадкой для решения задачи усложнения профессиональной аккредитации социологов, выходящей за рамки, собственно, поля науки. Это *публичная демонстрация*⁷ результатов и, по необходимости, процесса конкретных социологических или междисциплинарных исследований. Таким образом может быть минимизировано влияние, с одной стороны, академической "ортодоксии", во власти которой находится определение истинности и актуальности научного знания, полученного и легитимированного в пределах профессиональной социологии, а, с другой стороны, это позволит устранить монополию заказчика полевых маркетинговых и политических исследований. Проще говоря, публичная отчетность в кругу всех заинтересованных лиц, на наш взгляд, позволит найти "заказчика", "учредителя" и "контролера" со стороны различных публик – широкой общественности.

Это, в свою очередь, требует от социолога (и всякого исследователя социокультурных явлений и процессов) обращения внимания на актуальные вопросы настоящего и рефлексии основных тенденций глобализационного развития и рисков социальной жизни в глобализированном мире⁸.

Далее мы акцентируем внимание на вопросе междисциплинарных комбинаций социальных наук.

Мало заявить, что гладь девственно нетронутой "контрольно-следовой полосы", разграничивающей социальные науки, должна быть нарушена, скорее сомнению следует подвергнуть сам принцип дисциплинарной дифференциации и приложения демаркационных линий. Ведь тот "вызов междисциплинарности", о котором во введении к своей монографии пишет Ю.Г. Сорока [13], и его принятие, по мнению ученой, делает возможным осмысление и понимание любого аспекта социокультурной целостности, процесса и действия, есть неизбежный отклик, вызванный ситуацией чрезвычайной, а также излишней специализации социологического знания⁹.

Вместе с этим, Ю.Г. Сорока называет ещё один вызов современной социологии, которому, однако, не уделяет достаточного внимания. Это вызов *"ассоциации с искусством"* [13, с. 11].

Мы живем в век расплывчатых линий и открытых (но существующих) интеллектуальных границ, поэтому в "программе быстрого реагирования", наряду с интеграционными, стоит прописать также меры по сохранению этих границ. Это выражается не только в обращении к теоретическим и методологическим разработкам других наук, изучающих тот же объект¹⁰ или не столько в попытках восполнить лакуны известных типов и способов восприятия и схем воображения, объективированных во мнении, зафиксированных в анкете или выраженных в произведении искусства, сколько в предосторожностях, связанных с социологическим "радио-фашизмом". Иными словами, ассоциация с искусством означает не просто активное обращение исследовательского интереса к проблематике искусства и его артефактов, а признание за социологией, шире – наукой, рядоположенной позиции в отношении других познавательных систем, таких как искусство, литература – связанных одним и тем же стремлением и целью.

⁷ Перефразируя старый афоризм, попробуем отразить заложенный смысл в следующей сентенции: если социология желает быть замеченной, она должна "говорить".

⁸ Так, например, "Водное управление и организация" - тема 1-ого номера январского издания "Anthropology News" (2010), основное внимание в котором сосредоточено на стратегическом - экономическом и культурном значении *воды* как ресурса в регионах, где её пресные запасы играют первостепенную роль [12].

⁹ Чему свидетельство неограниченного появления веера узкопрофильных социологий: дизайна, еды, любви, вплоть до ироничного детища М. Латура – "социологии одной двери".

¹⁰ Например, в случае с упомянутой работой Ю.Г. Сороки, поиск и переосмысление существующего знания о феномене социального восприятия осуществляется в традиционной и крос-культурной психологии, также интерпретативной антропологии.

Рассматриваемый "*социологический плюрализм*" дает понимание социокультурных феноменов, которое может изменить, а не отменить их. Понимание, которое обоюдно обогащает знание как науки, так и искусства, а не умаляет их значения.

На концептуальном и практическом уровнях эта интенция реализуется в обязательном интересе к мнению, представлениям "экспертов" в тех или иных областях, в соответствии с фокусом исследования. Это мнение может быть найдено в статьях, речах, книгах, записях, интервью, которые, в свою очередь, служат не только средством прояснения ситуации, но и материалом интерпретации. Понимание доступно только многомерному и диалектическому мышлению¹¹.

Итак, "актуальная социология" – внимательная к действительно насущным проблемам социума, вместе с социологическим плюрализмом, гражданской вовлеченностью и публичной подотчетностью создадут условия для культивации конкуренции среди социологов, выдержанной в русле этики ответственности – конкуренции, регулируемой комплексом критериев "валидации" социолога, среди которых, отмеченные М. Вевёркой, пути децентрализации неизбежной ангажированности социолога властью капитала, идеологии, социального или научного сообщества.

Доказательство, демонстрация, аттестация, гарантии научности работы социолога в таком случае находятся: в компетенции академического круга; его окружения - сотрудников; академических изданий, которые принимают или отказывают в публикации его научных статей; коллег, которые приглашают его на конференции и коллоквиумы; журналистов, которые приглашают его на передачи, берут интервью; редакторов издательств, которые заинтересованы в публикации его книги, статей или отдельного комментария; представителей общественных организаций, нуждавшихся в его консультации или экспертизе; крупного, среднего и мелкого бизнеса, где он нужен как аналитик; грантодателя и, наконец, любому заинтересованному гражданину, самой разношерстной публике, которая видит, слышит и читает его в печатных, цифровых медиа, Интернет-сайтах, дискуссионных площадках, гражданских акциях и университетских аудиториях. "Позволю себе очень общее высказывание: научные проблемы и проблемы вовлеченности не должны, таким образом, быть разграничены", - резюмирует М. Вевёрка [8, с.388].

Авторитет социолога, определяемый согласно концепции публичной социологии, основывается не на карьерном месте или близости к властным структурам, а на том, как часто социолог публикуется в отечественных, зарубежных академических и публицистических изданиях; популярностью и авторитетом изданий социологических факультетов для коллег и широкой аудитории граждан; его признанием среди широкой "целевой аудитории", проблемы которой социолог исследует; частотой и формой участия в международных конференциях, семинарах и школах, а также коллективных грантовых исследованиях; характере вовлеченности в общественные обсуждения, движения по артикуляции и присвоению гражданских прав и контролю деятельности местных властей.

На наш взгляд, только конституирование этого сложного синтеза гражданских и квалификационных требований, то есть признание равновесного значения внутренней и внешней легитимации (по П. Бурдьё), в состоянии уберечь социологию не только от "окаменения" и самоизоляции, но и от двух естественных патологий публичной социологии, анонсированных М. Буравым – "*авангардизма*" и "*популизма*" [6, с. 165].

Если с пониманием угрозы излишней публичной видимости и стратегии радикальных заявлений, не имеющих под собой никакого эмпирического обоснования – коротко говоря, популизмом – все более ли менее понятно, то "*авангардизм*" нуждается в некоторых пояснениях.

Никто не отрицает необходимости в "*экстремистских интеллектуальных течениях*", более того, в постсоветских украинских реалиях они как никогда востребованы, смущает их гомогенность и присущий всякому авангардному течению привкус авторитаризма. Однако, тяжело не согласится с тем, что в авангардизме крайне нуждаются студенческие научные сообщества и другие объединения на социологических факультетах.

Говоря о студенческом "*интеллектуальном активизме*"¹², невозможно обойти стороной тему социологического образования, которая в фарватере предложенной темы приобретает новые горизонты размышлений. Более широкое их освещение, вероятно, требует отдельной статьи, как впрочем, это касается и многих других вопросов, рассматриваемых в настоящей работе. Отметим лишь одинаково

¹¹ Поэтому симптоматичны, но все же недостаточны ссылки Ю.Г. Сороки в социокультурном анализе одного из типов социального восприятия "детектив" к размышлениям на этот счет Хорхе Борхеса, Умберто Эко, автора нашумевшего "Имя Розы" или творчеству Булата Окуджавы в анализе восприятия мужчинами женщины [13, с. 125-132].

¹² Одним из примеров такой активности является появление неакадемического журнала социальной критики студентов и аспирантов Киево-Могилянской Академии. Подробнее см.: <http://commons.com.ua>

важкою для академічної і студентської серед проблему уже згадуваної *аморфності* границь со слабким фільтраційним бар'єром.

Підводячи ітоги, слід сказати, що необхідність критичного осмислення, розробки і реалізації проекту публічної соціології в Україні не означає нівелювання професійної або критичної соціології, також як отрицання прикладної, а навпаки – їх обоюдну активізацію і реформування. Реформи, в свою чергу, неможливі без урахування голосу соціологів як "столичних", так і "провінціальних" (низових, в термінології М. Буравого [7]); інтенсифікації селекційних механізмів і укріплення позицій наукового суспільства разом з культивуванням альтернативних – низових соціологічних площадок, в тому числі студентських об'єднань.

Довольно йти на поводу у псевдо-ринкових умов, пора змінити характер сприйняття соціології від скудного набору соціологічних методів до науки, що виступає від імені суспільства, озвучуючої його інтереси. До науки з первостепенною функцією соціальної рефлексії, звичайної громадянської залученістю і неукосною публічною підвітністю – до форми *соціально відповідальної соціології*.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Черниш Н.Й. Ускладнення невизначеності в добу глобалізації / Н.Й. Черниш // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. Наук. Праць. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009 - Випуск 15. – С. 25-28. 2. Ніколаєвська А.М. Соціологія та українське суспільство: професійно-етичний вимір / А.М. Ніколаєвська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2010 - №891. – С. 9-14. 3. Zdravomyslova E. Make Way for Professional Sociology!: Public Sociology in the Russian context. Current sociology, may 2008, volum 56. №3. – P. 405-415. 4. Гавел Вацлав. Біографічні дані [Електронний ресурс] // Електронна енциклопедія "Вікіпедія". – Режим доступу до інформації: http://ru.wikipedia.org/wiki/Гавел,_Вацлав#.D0.98.D0.B4.D0.B5.D0.B8. 5. Burawoy M. What is to be done? Theses on the Degradation of Social Existence in a Globalizing World. Current sociology, may 2008, volum 56. №3. – P. 351-361. 6. Буравой М. Публічна соціологія: міжнародні моделі і російська перспектива / М. Буравой // Laboratorium. Журнал соціальних досліджень. – СПб.: - 2009. – № 1: 160–161– С. 160-170. 7. Burawoy M. Rejoinder: For a Subaltern Global sociology? Current sociology, may 2008, volum 56. №3. – P. 435-445. 8. Wiewiorka M. Some Considerations after Reading Michael Burawoy's article: "What is to be done? Theses on the Degradation of Social Existence in a Globalizing World" . Current sociology, may 2008, volum 56. №3. – P. 381-389. 9. Habib A. speaking "Truth" to All Forms of Power: Reflections on the Role of the Public Sociology in South Africa. Current sociology, may 2008, volum 56. №3. – P. 389-399. 10. Миллс Ч.Р. Соціологічне уявлення / Чарльз Райт Миллс / пер. з англ. О.А. Оберемко ; под общ. ред. и с предисл. Г.С. Батыгина. - М.: Стратегия, 1998. – 264 с. 11. Подвойский Д. "Публічна соціологія" в минулому і сьогодні: уточнення координат [Електронний ресурс] / Д. Подвойский // Полит.ру (Передова наука). – 12 червня 2010. – Режим доступу до статті: http://www.polit.ru/science/2010/04/08/podvoysky_pub_soc.html. 12. Anthropology News, published by American anthropological association. Dinah Winnick, Assoc Managing Editor, Amy Goldenberg, Production Editor. January 2010, Volume 51. №1. – 51 p. 13. Сорока Ю.Г. Видіти, мислити, розрізняти: соціокультурна теорія сприйняття. Монографія. / Юлія Георгіївна Сорока. - Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. - 336с.

УДК 316 33

ПРОЛЕГОМЭНЫ К СОЦИОЛОГИИ ВКУСА

Бурлачук Виктор Фокич – доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник Института социологии НАН Украины

В статье доказывається, что история понятия вкуса следует за историей абсолютизма. Вкус выступает в качестве конституирующего новое общество принципа, который противостоит привилегии и иерархии. Он становится средством самопрезентации общества, приобретая элементы престижа. Вкус как способ оценки происходит в отсутствии некоего целого, которое бы санкционировало правильность данной оценки. И тем не менее это целое существует, его предполагает само суждение вкуса.

Ключевые слова: суждение вкуса, придворное общество, литературно-художественная критика, мода.

У статті доводиться, що історія поняття смаку прямує за історією абсолютизму. Смак виступає у якості принципу, що конститує нове суспільство, принципу, що протистоїть привілеям та ієрархіям. Він стає засобом самопрезентації суспільства, набуваючи елементів престижу. Смак як засіб оцінки виникає за відсутністю певного цілого, здатного санкціонувати правильність цієї оцінки. Проте це ціле існує, його передбачає саме судження смаку.

Ключові слова: судження смаку, придворне суспільство, літературно-художня критика, мода.

History of concept of taste follows by history of absolutism. Taste comes forward as a principle constituting the new society, principle resisting to privilege and hierarchy. It becomes the mean of selfpresentation of society, acquiring the elements of prestige. Taste as a method of estimation arises up in absence of certain the whole, which is able to sanction the rightness of this estimation. And nevertheless this whole exists, being supposed by judgement of taste.

Key words: judgement of taste, court society, literary and artistic criticism, fashion.

Статью, посвященную социологии вкуса, вероятно, надо начинать с оммажа Пьеру Бурдьё, написавшего знаменитую монографию "Различение. Социальная критика суждения вкуса" (1979), в которой он предпринял кропотливую работу, опирающуюся на многочисленные эмпирические исследования, по выяснению культурных образцов потребления различных социальных групп современного ему французского общества.

Главная задача Бурдьё заключалась в попытке установить взаимосвязь между распределением вкусов и жизненных стилей индивидов с властными позициями и классовою структурой общества.

В данной статье нас, в отличие от Бурдьё, интересует "социогенетический" (Н. Элиас) анализ понятия вкуса, дающий возможность увидеть значение этого понятия в формировании культурного образа капиталистического общества.

Если традиционно вкус относят к сфере эстетики, в которой он определяется как способность судить о том, является ли нечто прекрасным или нет, то в предложенной работе вкус выступает в качестве ценностнообразующей инстанции, охватывающей различные сферы жизнедеятельности человека: поведение, жилище, одежду, манеры и др.

Основная задача исследования заключается в уяснении того, почему проблема вкуса как определенная форма оценивания различных сфер социальной жизни приобрела такое значение в становлении буржуазного общества?

Изобретение вкуса

О том, что вопросам вкуса придавалось особое значение, свидетельствует обширная дискуссия по этой теме, продолжавшаяся на протяжении всего XVIII столетия. О вкусе пишут английские моралисты Аддисон и Д.Юм, Шефтсбери и Ф.Хатчесон, французские просветители Д.Дидро и Вольтер, Ж.-Ж. Руссо и Ш.Монтескье. Обсуждению вопросов вкуса философами-моралистами предшествовали серьезные изменения в социальной жизни европейского общества, связанные с утверждением абсолютизма и появлением придворного общества. Эпоха Средневековья завершается победой князей в борьбе за власть

и доходы с дворянством и церковью. Автаркии множества политико-экономических единиц приходит конец и устанавливается власть одного лица, стоящего на вершине социальной и политической иерархии. В XV веке и особенно на протяжении XVI века в городских дворах князей образуется новая аристократия, отличающаяся от средневекового рыцарства, вокруг абсолютного монарха формируется придворное общество. Дворянин перестает быть относительно свободным человеком, хозяином в собственном замке. Отныне он большую часть времени живет при дворе, служит князю, прислуживает ему за столом. Там его окружает множество других людей. "К каждому он должен обращаться в соответствии с его рангом. Он должен научиться в точности дозировать свои жесты в зависимости от статуса и положения этих лиц при дворе, он должен следить за своим языком и даже контролировать свой взгляд" [1, с. 297].

Придворная знать, считает Н. Элиас, почти до самой революции, составляла ядро "хорошего придворного общества" (*bonne compagnie*), "света". Представители буржуазии, появляющиеся в "свете", принадлежат к нему на правах гостей, а не хозяев, определяя своеобразие этого "society". Соответственно, понятия хороший вкус или плохой вкус служили своеобразным паролем, открывающим доступ в определенное общество. Одновременно вкус начинал выступать в качестве способа самопрезентации общества, приобретая элементы престижа, наподобие одежды, выезда, особняка.

Согласно Элиасу, культивирование хорошего вкуса в придворном обществе выступает как определенный тип "принуждения к репрезентации" и связано напрямую со структурой власти, со статусной конкуренцией в обществе. Проработка правил этикета, церемониала, вкуса, одежды, манеры держать себя и даже беседы выступали в качестве действенных инструментов борьбы за престиж. "Королевский двор и придворное общество медленно превращались в мир, нравы и обычаи которого, вплоть до манеры говорить, одеваться и даже до телодвижений при ходьбе и жестов в разговоре, приметно обособились от нравов и обычаев всех непривидных миров. (...) По мере того как французский королевский двор все больше превращался в четко отличающуюся от других формацию общественной элиты, в нем, как неперемный атрибут этой растущей социальной обособленности, развивалась в тоже время и особая культура придворного общества" [2, с. 230].

Индивид, освободившийся от личной вассальной зависимости, которая давала ему определенное чувство защищенности, оказался в ситуации, когда для того, чтобы занять определенное место в социальной иерархии, одной личной преданности оказывалось недостаточно. Необходимо было соответствовать некоторым условиям, которые нельзя свести к четко определенному набору правил. Правила существовали, но они перестали носить строгую кодифицированную форму, выраженную через систему запретов и разрешений. Они стали подвижными, выражающими общее требование образованности и гуманности.

"Общество вкуса" пришло на смену феодальному иерархическому обществу, в котором система ценностей опиралась на абсолютные догмы и постулаты религиозной морали. Оценивание тех или иных фактов, событий, явлений как "сакральное – профанное", "красивое - некрасивое", "хорошее - плохое", "съедобное - несъедобное" было регламентировано религиозной идеологией, носило внеличный характер и поддерживалось деятельностью определенной социальной группы – духовенством. Благодаря тому, что в средневековом обществе оценка была трансцендентна эгоистическим интересам личности, достигалось символическое единство общества. В этом смысле религиозное выступало синонимом социального.

Разрушение патриархально-религиозных связей вследствие развития капиталистических отношений предоставило индивидууму самостоятельность при вынесении оценки, создало автономное пространство, существующее независимо от традиционной системы ценностей. Индивидуум как бы приобрел право выносить суждение самостоятельно, автономно, полагаясь на свой личный опыт, полученное воспитание и образование, благодаря чему источник оценивания того или иного явления сместился из сферы трансцендентного в сферу имманентного, стал опираться на индивидуальные особенности личностного сознания.

Разработка понятия вкуса

Понятие вкуса первоначально было скорее моральным, нежели эстетическим и описывало идеал подлинной гуманности. У истоков этого понятия стоит классик испанской литературы Бальтазар Грасиан (1601-1658), который считал, что источником вкуса является образование, которое формирует не только дух (*ingenio*), но и вкус (*qusto*).

История понятия вкуса следует за историей абсолютизма. Вкус выступает в качестве конституирующего новое общество принципа, противостоит привилегии и иерархии. Словное общество иерархично и строится на привилегиях. Легитимность иерархии опирается на религию, которая посредством ритуала формирует общее чувство (религиозные праздники, обряды). Бог является главным источником власти, власть духовная и мирская практически не различаются, что нашло отражение в феномене королей-чудотворцев.

Перед абсолютистским обществом, подвергнутому просветительской бомбардировке, встала задача построить общество не на религиозных чувствах, которые изначально иерархичны, поскольку предполагают различные формы проявления верховной власти. Религиозное чувство в качестве социального устроителя определяется различной степенью зависимости от этих внешних сил. Такая зависимость в христианстве приобретает черты личной зависимости от абсолютного субъекта и определяет всю систему социальных отношений.

Какой обработке должна быть подвергнута чувственность, чтобы новая коллективность стала возможной? Истоки такой чувственности ищутся в сфере морали и искусства. Выдвижение морального чувства английскими просветителями как антитезы религиозному чувству пытается решить эту задачу.

Идеология нового общества отвергает религиозное чувство, предлагая взамен новые чувства, моральное и эстетическое, которые наиболее полно выражает понятие вкуса.

С самого начала вкус мыслился как социальный феномен, конституирующий общество. Мыслителей-моралистов в понимании вкуса объединяют следующие положения:

- вкус по самой своей сокровенной сущности не есть нечто приватное – это общественный феномен первого ранга;
- приговор вкуса обладает своеобразной непререкаемостью;
- в вопросах вкуса не представляется возможности аргументировать;
- нужно иметь вкус, его невозможно преподать путем демонстрации и нельзя заменить простым подражанием;
- хороший вкус всегда уверен в своем суждении, он принимает и отвергает, не зная колебаний, не оглядываясь на других и не ища оснований [3, с. 79].

Вкус, образование и природа

Как отмечает немецкий философ Х.-Г. Гадамер, понятие образования (Bildung) было величайшей мыслью XVIII века, которая повлияла на развитие гуманитарных наук XIX века. XVIII век оставил нам в наследство понятия "искусство", "история", "творчество", "мировоззрение", "гений", "внешний мир", "внутренний мир", "выражение", "стиль", "символ". Образование означает преобразование природных потребностей и задатков. Естественное, природное не может быть тем, что должно быть сохранено, законсервировано. Естественное, природное в силу идеи образования не есть истинное. Это то, что нуждается в обработке также, как сырая пища для того, чтобы быть усвоена организмом, должна быть приготовлена. Понятие образование выражает новую форму общественных отношений. Чтобы образовать общество необходимо быть новым человеком, человеком образованным, гуманным. Социальный договор не просто заключают индивиды, которые устали жить одинокой, изолированной жизнью. Социальный договор заключают "образованные" индивиды. "Образование в гуманистической традиции XVIII века означало не получение индивидом каких-то знаний, необходимых для его профессиональной деятельности, а определенную трансформацию человека, ("возгонку"), "преобразование природных задатков и возможностей" [3, с. 79].

Если традиционное общество выступало с требованием к индивиду, что он должен быть религиозным, почитать Бога, его заместителей на земле: царя и владыку, то новое, десакрализованное общество, выступило с новым требованием к человеку: он должен быть образован. Т.е. если религиозный человек должен отказаться от своих животных потребностей: алчности, сребролюбия, жадности, зависти, и прочее и прочее (десять заповедей), ради любви к Богу, обретения царствия небесного, то для нового человека контроль своих потребностей является всего лишь подготовительной стадией для своего постоянного самообразования, выступающего основанием хорошего общества. Условиями практического образования выступали отказ от непосредственных влечений, личных потребностей и частных интересов, требование всеобщности. Следует напомнить, что понятие всеобщности имеет корень "общее", "общество". Образование как подъем к всеобщему является задачей человека и оно требует жертвования общему особенным. Восемнадцатый век провозгласил не общество индивидов, а общество образованных индивидов. Это была совершенно новая идея, которая состояла в том, чтобы придавать значение и другому и находить обобщенные точки зрения [3, с. 55].

Формирование универсальной точки зрения у индивида, способности встать на сторону другого и, исходя из его позиции, оценить ситуацию, происходило в условиях становления национального государства. По сути, к индивиду предъявлялось два противоположных требования: будь универсальным и будь национальным. Их объединяло только то, что национализм, как и универсализм, противостояли частному, патриархальному взгляду на мир.

Понятие такта

Новые формы человеческого общежития, построенные на неустойчивости, текучести, неопределенности иерархического порядка (подвижная иерархия – как она возможна?), когда заранее не определено, кто, и какое место занимает в социальном порядке, и как та или иная форма поведения будет

воспринята, формируют новые принципы отношения к другому. Другой воспринимается не как представитель определенной статусной группы, а как alter ego. Грасиан отмечает, что в обхождении с одним человеком в нынешнее время надо больше искусства, чем некогда с целым народом.

"Под тактом мы понимаем определенную восприимчивость и способность к восприятию ситуации и поведения внутри нее, для которой у нас нет знания, исходящего из всеобщих принципов" [3, с. 58]. Данное определение такта очень близко пониманию особенности эстетического суждения, развиваемого Кантом. Такт, как и вкус, располагаются в некоторой общей сфере, где правила поведения и способы оценки предполагают наличие некоторого гуманного и образованного сообщества в качестве своего условия.

Вкус и мода

Как мы уже отмечали, переход от общества с жесткой, фиксированной иерархией, основанной на принципах наследования, к обществу с подвижной иерархией, вовлекающей в игру образованность, остроумие и здравый смысл создает основание для быстрой перемены вкуса. Наиболее явно эта подвижность выражается в феномене моды, требующей непрерывного подтверждения принципа хорошего общества.

Мода создает общественную зависимость, которую нельзя объяснить, исходя из принципа целесообразности. В ней отсутствует явное требование к подчинению, к подражанию, неукоснительное следование правилам. Следование моде не воспринимается как подчинение своей индивидуальности чужим вкусам, как проявление насилия и ограничение свободы. Она всегда располагается в ситуации выбора, предполагающей актуализацию того типа общественной связи, которую выбирает индивид. В моде момент общественного обобщения, содержащийся в понятии вкуса, становится определенной действительностью. "Составляющая моды – это эмпирическая общность, оглядка на других, сравнение и, вместе с тем, изменение себя и перенесение себя на общую точку зрения" [3, с. 80].

Современная украинская элита тоже жаждет видеть себя олицетворением "хорошего вкуса". Масс-медиа пестрят оценками вкуса нашей элиты, которые раздают современные кутюрье туалетам представительниц высшего общества, политикам, артистам, спортсменам. Так, например, жена бывшего президента выглядит неплохо, но у нее перегибы с украинизацией (имеется в виду использование украинских орнаментов в оформлении одежды), заместитель мэра Киева выглядит очень модно, надевая Шанель, Луи Виттон, нардеп из фракции БЮТ к новому политическому сезону приобрела пару платьев из коллекции Макквин и Стелы Маккартни, а также бижутерию от Диор и Шанель. Однако следование хорошему вкусу в нашей стране отнюдь не предполагает в качестве своих главных условий образованность, такт, развитие эстетических способностей.

Скорее понятие вкуса здесь придавлено существенным имущественным неравенством, что приводит к подмене принципа образованности уровнем доходов и к отождествлению "хорошего" общества с богатым.

Литературно-художественная критика – институт по воспитанию вкуса

Кроме моды, в которой индивидуальный вкус унифицировался и обобщался, возникали институты, непосредственно занимавшиеся легитимацией индивидуальных оценок. Таким институтом по нормализации вкуса стала выступать литературно-художественная критика.

Во Франции, во времена Людовика XIV Королевской академией в Париже стали устраиваться периодические выставки картин, гравюр и скульптуры, получившие название Салонов. В годы, предшествовавшие французской революции, заметно возросло их общественное значение, они привлекали самую разнообразную публику: от мелкой буржуазии до высшей аристократии.

Ф. М. Гримму, представителю одного из немецких государств в Париже, приходит идея давать критические обзоры Салонов в своем журнале "Литературной, философской и критической корреспонденции", для чего он обращается к своему другу Д.Дидро.

Публикации Дидро в этом журнале, начавшиеся с 1765 и посвященные вопросам искусства, дали начало новому жанру литературы: *литературно-художественной критике*. Одновременно с Дидро, с разницей в два года в Германии появляются критические заметки другого классика европейского Просвещения Лессинга, получившие известность как "Гамбургская драматургия" (1767). Если Дидро предметом эстетического анализа сделал живопись, то его младший современник Лессинг избрал в качестве предмета критики – театр. Принципы, на которых строится литературно-художественная критика, предполагают наличие определенных "законов", определяющих, с одной стороны, само эстетическое суждение, с другой – художественное произведение. Среди задач, которые ставила перед собой критика, главная, вероятно, состояла не в том, чтобы научить художников, драматургов, актеров правильно писать картины или пьесы, или убедительно играть в них актеров, а в том, чтобы сформировать общественное мнение, а посредством него новое общество – общество вкуса. И эта цель достигалась посредством критики вкуса.

Однако, наиболее масштабная историческая попытка упорядочить вкус, найти для него закон, вырвать его из хаоса субъективных оценок и мнений, принадлежит не английским или французским моралистам, а немецкой мысли. Именно для германского духа с его страстью к порядку и закону разногласия и своеволие вкуса причиняла наибольшее беспокойство. И Кант первым попытался обнаружить априорные правила, которым бы подчинялось такое причудливое, ускользающее от всякой закономерности суждение вкуса.

Кроме моды и литературно-художественной критики нормирование вкуса проникает в самое интимное ядро этого понятия, в непосредственное ощущение вкуса.

Вкус и гастрономия

Утонченная кухня в Европе появляется в конце XV века. Европейская история, конечно, знает и намного более ранние примеры роскошных пиршеств представителей высшего класса. Однако, это были примеры роскоши обжорства, безудержного расточительства, направленные на подтверждение социального статуса.

Настоящий переворот в гастрономических привычках наступает в век Людовика XIV, когда закладываются основы великой французской кухни и нового кулинарного стиля, утвердившего утонченное восприятие пищи как важнейшей культурной ценности. Почти в то же время, когда появляются сочинения Дидро и Лессинга, в 1746 году выходит в свет пособие по кулинарии "Cuisinière bourgeoise" Менона, по ироническому выражению Ф. Броделя, "драгоценная книга, выдержавшая, обоснованно или без оснований, больше изданий, чем Паскалевы "Письма к провинциалу".

Может возникнуть сомнение: насколько правомерно вводить в исследование, пытающееся определить новые формы социальности, свойственные буржуазному обществу, материал, связанный с непосредственным удовлетворением физиологических потребностей. Однако кулинария как гастрономическое искусство выходит за границы удовлетворения жизненных потребностей. Ее область не потребность, а желание. Желание, вокруг которого образуется определенная форма коллективности.

Поскольку наше изложение ограничено форматом статьи, то мы смогли лишь тезисно охарактеризовать некоторые темы, связанные с изучением социологии вкуса. Перед нами стояла задача показать, что формирование придворного общества привело к преодолению дуализма средневекового общества, расколотого на церковь и мир. Перед новым обществом встала проблема поиска фундаментальных принципов, определяющих его существование, когда религиозная вера перестала выступать главным средством легитимизации существующего порядка. Способом самопрезентации общества становится вкус как способ оценки, который происходит в отсутствии некоего целого, общества, которое бы санкционировало правильность данной оценки. И тем не менее это целое существует, его предполагает само суждение вкуса. Деятельность индивида начинает определять не жесткая религиозная норма, покоящаяся на авторитете откровения, а условия гуманности, образованности, составляющие особенность формирующегося нового общества.

В понятии вкуса следует видеть идеальный нормативный элемент, отвергая привычные "релятивистски – скептические разглагольствования" о различии вкусов.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том 1. / Норберт Элиас. – М., СПб: Университетская книга, 2001. – 332 с. 2. Элиас Н. Придворное общество: Исследования по социологии короля и придворной аристократии / Норберт Элиас; пер. с нем. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 368 с. 3. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики / Х.Г. Гадамер; пер с нем. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

УДК 316.334.3

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: СУЧАСНІ ДЕБАТИ ТА ЇХ СОЦІОЛОГІЧНІ ІМПЛІКАЦІЇ

Пасісниченко Віктор Леонідович – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології та соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

У статті розглядаються головні фактори популярності теорії громадянського суспільства, які привертють інтерес соціологіє до цієї теми. Одночасно вони аналізуються як проблеми, що постійно ставлять під сумнів цінність поняття та адекватність концепції громадянського суспільства. По кожній із проблем фіксуються виклики та аналізується інноваційний потенціал соціологічного підходу до її вирішення. Особлива увага приділяється новій соціологічній концепції громадянського суспільства, що формується у межах "культурної соціології".

Ключові слова: концепція громадянського суспільства, соціологія, культурна соціологія, солідарність, публічна сфера.

В статье рассматриваются основные факторы популярности теории гражданского общества, которые привлекают интерес социологов к этой теме. Одновременно они анализируются как проблемы, которые постоянно ставят под вопрос ценность понятия и адекватность концепции гражданского общества. По каждой из проблем фиксируются вызовы и оценивается инновационный потенциал социологического подхода к ее разрешению. Особое внимание уделяется новой концепции гражданского общества, которая формируется в рамках "культурной социологии".

Ключевые слова: концепция гражданского общества, социология, культурная социология, солидарность, публичная сфера.

The article deals with the key factors of the civil society theory that make it attractive for sociology. They are also considered as problems challenging usefulness of the notion and concept of civil society. Each problem is evaluated in order to see the heuristic potential in sociological way of its solution. New sociological concept of civil society emerging in cultural sociology is accented.

Key words: the concept of civil society, sociology, cultural sociology, solidarity, public sphere.

З тих пір, як ідея громадянського суспільства була відроджена на хвилі демократизації у Східній Європі у 1970-х -80-х роках, вона опинилась у центрі уваги сучасної соціальної теорії. Це сталося, незважаючи на те, що з середини XIX століття поняття громадянського суспільства вважалось консервативним і фактично було поза науковим обігом, хіба що за виключенням теоретичних розробок А. Грамші. Його популярності не завадило і швидке розчарування східноєвропейців у концепції громадянського суспільства, адже вони не були впевнені, наскільки цей інструмент, відточений для боротьби з тоталітарною державою, може бути корисним у побудові нового суспільства. Саме у цей час, у 90-і роки, концепція громадянського суспільства була з ентузіазмом підхоплена західною соціальною теорією. Для Заходу вона видавалася ключовою в актуальному процесі переосмислення природи ліберального демократичного суспільства. Вона чітко вписувалась у рамки так званого "аргументу громадянського суспільства" або неотоквіліанського переконання, що здоров'я ліберальної демократії залежить від стану залученості громадян до суспільного життя, тобто від ефективності структур та практик громадянського суспільства. На відміну від Європи, де це поняття більш популярне серед лівих, у США його взяли на озброєння і праві, й ліві. Для лібертаріанців апеляція до громадянського суспільства виправдовує обмеження держави на користь інституцій соціального волонтерства. Для лівих та лібералів громадянське суспільство асоціюється з активністю соціальних рухів, що теж знаходяться поза державою.

З того часу ідея громадянського суспільства на Заході пережила хвилю занепаду, яку Р.Патнем назвав втратою "соціального капіталу", а потім свого вибухового відродження як реакції на терористичні атаки 11 вересня 2001 року. Втім, пробуджена громадська ініціатива насправді не призвела до якісно нового стану громадянського суспільства навіть в Америці. До того ж зараз на Заході на перше місце

вийшли суворі реалії наслідків останньої світової фінансово-економічної кризи. Водночас на Сході, насамперед у пострадянському просторі, на практиці реалізувалися загрозливі тенденції останніх років про зворотню хвилю згорання демократизації. Наче історія знову дає нам підстави закінчити дебати про громадянське суспільство або, щонайменше, відкласти їх до "кращих часів".

Втім, насправді та ж сама історія спростовує подібні твердження і, навпаки, доводить зворотнє. Адже за словами Дж.Кіна, "мова громадянського суспільства зараз використовується значно ширше, ніж за будь-яких модерних часів, включаючи століття його народження та становлення (1750 – 1850) [1, с.168]. Важливо те, що на диво широка популярність ідеї громадянського суспільства та стійкий інтерес до неї демонструють певну незалежність від неминучих перцептивних коливань в оцінках стану громадянського суспільства чи то у регіональному, чи у глобальному вимірі. У подібних осциляціях громадянського суспільства і раніше спостерігалася зміна циклів по схемі "зростання (відродження) / занепад". При цьому, як не дивно, саме етап так званого "занепаду громадянського суспільства" виявляється найбільш провокативним для його розвитку як у теорії, так і на практиці. У певному сенсі це ще один парадокс громадянського суспільства, який доповнює перелік інших його парадоксів, що вже стали темою для досліджень численних авторів [2].

Якщо звернутися до сучасної теорії громадянського суспільства, то найбільш вражаючий парадокс полягає у невизначеності його концепції [3, с. 11]. На початку 90-х нарікання на те, що саме поняття є "пустий горіх", в який кожен може вкладати свій зміст, були поодинокі, як, наприклад, публікація К.Кумара у британському журналі соціології з красномовною назвою "Громадянське суспільство: до питання про цінність історичного поняття" [4, с. 376]. Сьогодні про необхідність визнання невизначеності концепції громадянського суспільства говорить більшість дослідників, прагнучи запропонувати свої шляхи вирішення цієї проблеми. Надзвичайно важливим є внесок у пошук цих шляхів з боку представників соціології, які не тільки надають свіжу перспективу в осмислення концепції, а й поступово зменшують попередню монополію в цих питаннях із боку політичних наук.

Тому, виходячи з даного огляду проблеми концептуалізації громадянського суспільства, метою нашої роботи є аналіз факторів популярності та, відповідно, і факторів, що роблять проблематичним використання концепції громадянського суспільства, які зробили її привабливою для соціології.

Вказаний меті підпорядковане головне завдання дослідження - виявлення того, який евристичний потенціал містить у собі соціологічний аналіз громадянського суспільства. Продемонструвати це ми маємо намір на прикладі нової концепції громадянського суспільства Дж. Александера, що сформулась в американській "культурній соціології".

Перший фактор актуалізації поняття громадянського суспільства пов'язаний з загальним контекстом зростання уваги сучасної соціології до зрушень бар'єрів між приватною та публічною сферою. Підкреслимо, що саме це питання було і є наріжним каменем концепції громадянського суспільства. Починаючи зі свого зародження, ідея громадянського суспільства розглядалась як засіб подолання напруження між приватним та публічним. Попри різні теоретичні перспективи та політичні озвучування, ідея громадянського суспільства стає привабливою для соціологів через те, що вона передбачає синтез приватного та публічного "блага", індивідуального та колективного. Одночасно вона "є втіленням етичного ідеалу соціального порядку, що якщо й не долає, то, щонайменше, гармонізує конфліктуючі вимоги індивідуальних інтересів та соціального блага" [5, с. X]. Долаючи дихотомію "приватне/публічне", нові соціологічні дослідження концептуалізують громадянське суспільство як сферу соціального життя, що містить у собі водночас і приватне, і публічне без їх повного ототожнення. Там, де нема приватної сфери, відповідно, проблематичною стає і наявність публічної сфери. Втім різноманітність шляхів, що пропонуються для делімітації кордонів між цими сферами, залишає велике поле для подальших пошуків соціологів.

Другий фактор, що приваблює в цій концепції, це нормативне бачення громадянського суспільства як соціально бажаного. Головна проблема полягає у тому, як належним чином нормативно забезпечити функціонування суспільства і, насамперед, його демократичний характер. Це питання безпосередньо пов'язане з попереднім, адже нормативність однаково стосується і приватної, і публічної сфери. У той же час, громадянське суспільство в нормативному розумінні, особливо коли воно домінує над баченням суспільства в його реаліях, створює загрозу для ефективного застосування самого поняття громадянського суспільства та розумінні того, що насправді складає його природу. Тому доповнення нормативності соціологічним виміром відкриває перспективу концептуального

посилення громадянського суспільства. Не менш очевидно, що на цьому шляху на соціологів чекає багато проблем, зокрема, необхідність ревізії усталеного габермасівського бачення публічної сфери.

Третій фактор стосується того, що ідея громадянського суспільства захоплює увагу соціологів своєю співзвучністю з посиленням інтересом до проблеми солідарності у сучасному суспільстві. Маючи давню традицію, що своїм корінням сягає спадщини Е.Дюркгейма, цей інтерес у сучасних умовах викликаний очевидними симптомами занепаду солідарності. Відродження громадянського суспільства у цьому контексті розглядається як захист та посилення солідарності поза державними інститутами і, одночасно, як вирішення проблеми довіри у суспільстві. Йдеться про подолання головних проблем у процесі формування довіри та напрацювання соціальної солідарності. Ситуацію ускладнює те, що концепції громадянського суспільства з акцентом на соціальній солідарності та довірі здаються такими, що суперечать традиційній уяві про сучасне суспільство як складну, фрагментовану та індивідуалізовану систему, в якій соціальна взаємодія не передбачає спільних норм та цінностей.

У цьому контексті важко переоцінити інноваційні можливості новітнього соціологічного підходу до громадянського суспільства, адже його серцевину складає намагання концептуалізації громадянського суспільства саме "як сфери соціальної та моральної солідарності" [2, с.115]. Мова йде, перш за все, про роботи американського соціолога Джеффри Александера як засновника напрямку "культурної соціології". Нова й більш адекватна соціологічна теорія громадянського суспільства пропонує переосмислити солідарність "як аналітично незалежну соціальну сферу".

Нова теорія не тільки, за висловом Дж.Сціортіно, "повертає солідарність у сучасну теорію громадянського суспільства" [6, с. 561]. Вона також містить у собі евристичний потенціал для розв'язання попередньо означених проблем. У контексті першої проблеми співвідношення приватного і публічного, нове бачення солідарності поєднує ці дві сфери тому, що ґрунтуючись на моральній та емоційній ідентифікації, індивід одночасно отримує свої свободи і свої зобов'язання по відношенню до сфери колективного. "Отже, - констатує Дж.Александр, - громадянське суспільство є парадоксальним як вимір соціальної організації, що одночасно базується на радикальній індивідуалізації й повноцінному колективізмі..." [2, с.125].

Що ж до другого фактору та проблеми, то безпосередня вимога нової соціологічної теорії громадянського суспільства полягає у тому, щоб "конвертувати громадянське суспільство з нормативної в "реальну" концепцію, яку можна вивчати в соціальному науковому сенсі" [7, с.3]. Прихильників нормативного підходу навіть звинувачують у тому, що вони створили абсурдно завищені очікування від громадянського суспільства. Тому, при зіткненні зі справжніми реаліями, ми приречені обирати тільки між цинічним пристосуванням та відчаєм.

Не менше значення новий соціологічний підхід має і в контексті двох наступних факторів привабливості громадянського суспільства і одночасно проблем, потреба у вирішенні яких також привернула увагу соціологів до цієї концепції. Вони стосуються насамперед питань структури та змісту громадянського суспільства.

Зокрема, *четвертий фактор* у нашому переліку можна визначити як інституційний аналіз громадянського суспільства у сенсі його розуміння як діяльності асоціацій. Іншими словами, громадянське суспільство, насамперед у домінуючій ліберальній концепції, ототожнюється зі сферою добровільних об'єднань громадян, що є незалежними по відношенню до держави. Такі асоціації досить різноманітні: об'єднання та групи за інтересами, професійні асоціації, профспілки, організації за спільними етнічними, культурними чи регіональними ознаками тощо. Безпосередня участь громадян у діяльності цих інституцій громадянського суспільства розглядалась як показник зрілості громадянського суспільства і, відповідно, важливий чинник демократизації. До того ж, останнім часом набула популярності теорія "соціального капіталу" Р.Патнема про залежність стану демократії від дієвості асоціацій. Вона напряму пов'язувала демократію зі зрілістю соціального капіталу, тобто громадянського суспільства, а продукування абстрактних цінностей цього капіталу стало ще однією функцією добровільних об'єднань.

Надмірні очікування, пов'язані зі спрощеним інституціональним баченням громадянського суспільства, були швидко зруйновані сучасними реаліями. Невідповідність ототожнення асоціацій та недержавних організацій із громадянським суспільством та демократією виявилася після того, як низка робіт у руслі аргументації Ш.Берман [8] довела, що громадянське суспільство не тільки не гарантує розвитку демократії, а навпаки, його розвинуті інститути сприяли руйнуванню демократії та підтримці фашистських режимів у Німеччині та Італії. Міф про "святість" недержавних організацій як носіїв демократичних цінностей зруйнували також ті дослідники, які довели, що західні програми

підтримки громадянського суспільства в Росії та Україні зробили ці НДО переважно професійними організаціями, що навіть загрожує розвитку громадянського суспільства через посилення їх клієнтарно-патронажних відносин із донорами [9, с.140].

Все це стало поштовхом для сучасної хвилі небаченої критики теорії громадянського суспільства і спровокувало найгострішу кризу самого поняття та концепції громадянського суспільства. Атаки на них перетворились у своєрідний "спорт" для вчених та політичних коментаторів. Навіть у роботах деяких поважних дослідників громадянського суспільства висловлюється неприхований песимізм. Зокрема, А.Селігмен наводить докази "неадекватності ідеї громадянського суспільства як рішення... сучасних... дилем Сходу або Заходу" та констатує невизначеність самої концепції [5, с.199, XI]. Інші автори теж песимістичні у своїх висновках саме через обмеженість концепції громадянського суспільства як сфери діяльності асоціацій. Прибічники такого інституційного підходу, на їх думку, схильні недооцінювати хаотичний та стихійний плюралізм життя асоціацій та піддаються спокусі інтерпретувати по-іншому або викривляти природу життя асоціацій, аби підлаштувати його під свої наперед зафіксовані норми" [10, с.9].

Подолання вказаної концептуальної кризи громадянського суспільства досі залишається нагальним завданням сучасної соціальної теорії, і актуальність його у сьогоднішніх несприятливих для цієї ідеї умовах лише посилюється. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є осмислення та подальша розробка можливостей вирішення проблеми в контексті нової соціологічної концепції громадянського суспільства. Насамперед вона тільки підтверджує, що громадянське суспільство, яке розуміється в термінах лише інституційного розвитку і пропонує громадянам партисипативні або абстрактні цивільні цінності, не може бути адекватною моделлю ні в теорії, ні тим більше на практиці. Тому сучасний соціологічний підхід до концептуалізації громадянського суспільства може спрацювати тільки за умов виходу за межі його формальних інститутів і їх доповнення аналізом культурно-символічного та ціннісного виміру громадянського суспільства, у якому можуть знайти своє місце й ідеали солідарності, єдності приватного та публічного, моралі та закону. Саме через те, що як ми вже казали, сучасне суспільство є складною, фрагментованою та індивідуалізованою системою, серцевину цивільного демократичного життя складає не набір процедурних норм чи наявність певних інститутів та особиста участь у їх діяльності, а скоріше культурний, дискурсивний вимір громадянського суспільства як солідарності спільноти на основі спільних переконань. Тобто, до інституцій громадянського суспільства важливо додати наголос на ролі його акторів та відносин між ними з точки зору цінностей та культурних кодів, що відображаються в різних дискурсах.

Така більш складна але й більш адекватна та інноваційна позиція в сучасних дебатах щодо громадянського суспільства дає можливість по-іншому подивитись на останній в нашому списку, *п'ятий фактор* привабливості та одночасно проблемності громадянського суспільства. Популярність цього поняття в значній мірі визначається тим, що ідея громадянського суспільства сприймалась як певна альтернатива домінуванню держави та атомізації в межах ринкової економіки. Пошук альтернативного соціального простору особливо актуалізується, коли і держава, й економіка переживають кризовий стан.

Втім, створення, так би мовити, "мапи" громадянського суспільства й відповідно розмежування його з тим, що не є громадянським суспільством, породили чи не найбільші проблеми в концептуалізації поняття. Одночасно цей процес поділив вчених на різні табори в залежності від їх розуміння того, що може включати концепція громадянського суспільства. Якщо більшість дослідників погоджується щодо виключення держави, то стосовно сфери політики та, особливо, ринку позиції суттєво різняться попри те, що останній у Маркса був у центрі його концепції громадянського суспільства.

У цьому розподілі умовно можна визначити представників трьох підходів до змістовного наповнення громадянського суспільства: "генералістів", "максималістів" та "мінімалістів".

Генералісти (Е.Геллнер, В.Перез-Діаз) проголошують себе послідовниками широкого бачення громадянського суспільства шотландських просвітників. Для них громадянське суспільство - це ідеальний тип суспільства, що характеризується системою соціо-політичних інститутів, до яких вони зараховують обмежену та підконтрольну державу, ринок, публічну сферу, верховенство права та соціальний плюралізм. Цей підхід не заперечує існування громадянського суспільства як незалежних об'єднань громадян, але робить акцент на тому, що його можна зрозуміти тільки через громадянське суспільство в широкому розумінні.

Максималісти (Дж.Кін, У.Салліван, Е.Шілз, Ч.Тейлор) хоч і підтримують широке бачення громадянського суспільства та включають до його складу ринок, політичні партії та публічну сферу, але все ж обмежуються його недержавними інститутами, тобто, виключають державу.

Мінімалісти (Дж.Коген, Е.Арато, Ю.Габермас) відстоюють вузьке бачення громадянського суспільства як тієї сфери (фактично публічної сфери), що аналітично та навіть емпірично диференціюється від держави, ринку та політики. Їх підхід ґрунтується на переконанні про небезпеку ситуації, коли логіка однієї сфери втручається у логіку іншої, або, за виразом Ю.Габермаса, відбувається її "колонізація". Саме для мінімалістів добровільні асоціації та нові соціальні рухи мають пріоритетне значення у структурі громадянського суспільства.

А зараз поглянемо на цю проблему і можливість її осмислення через призму нової соціологічної теорії громадянського суспільства. Її автора, Дж. Александера, іноді зараховують до групи мінімалістів. На перший погляд дійсно складається враження, що він не тільки поділяє підхід своїх колег-мінімалістів у диференціації сфери громадянського суспільства від інших сфер, а й перевершує їх. Адже його громадянського суспільства як автономна сфера солідарності аналітично й емпірично відрізняється не тільки від держави, економіки та політики, але й сім'ї, релігії, науки та інших сфер. Втім, більш глибокий аналіз його позиції наводить на парадоксальний висновок: необмежено диференціюючи громадянське суспільство від інших сфер, Дж. Александер позбавляє сенсу принцип мінімалістів максимально диференціювати сферу громадянського суспільства. В результаті александрівської логіки диференціювання громадянського суспільства мінімаліст раптом усвідомлює, що він зовсім недалеко відійшов від генераліста. Річ у тім, що цю логіку вже переорієнтовано з розмежування кордонів на аналіз взаємодії та взаємозалежності між сферою громадянського суспільства та іншими сферами. Тому відмінною рисою нової соціологічної концепції громадянського суспільства є націленість на аналіз процесу взаємодії і того, які позитивні чи руйнуючі "поштовхи" може отримувати громадянське суспільство від інших сфер, з якими вона тісно пов'язана або навіть перетинається. Відповідно, наші акценти у дослідженні зосереджуються на питанні знаходження оптимального балансу між автономією громадянського суспільства та його потребою у матеріальних та культурно-символічних ресурсах, що їх можна запозичити з інших сфер [7, с.8-9].

ЛІТЕРАТУРА: 1. Keane J. *Civil Societies: Old Images, New Visions*. – Cambridge: Polity Press, 1998; 2. Alexander J. *The Paradoxes of Civil Society* // *International Sociology* . – 1997. – Vol.12. - No 2. – P.115 – 133; 3. Beck U. *Zivilgesellschaft light?* // *Suddeutsche Zeitung*, 23 – 24 June 2001; 4. Kumar K. *Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term* // *British Journal of Sociology*. – 1993. – Vol.44. - № 3. – P. 375 –379; 5. Seligman A. *The Idea of Civil Society*. – N.Y.: Free Press, 1992; 6. Sciortino G. *Bringing Solidarity Back In* // *European Journal of Social Theory*. – 2007. – Vol.10. - No 3. – P. 561 –570; 7. Alexander, J. ed. *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization* . – London: Thousand Oaks, 1998; 8. Berman Sheri *Civil Society and Collapse of the Weimar Republic* // *World Politics*. – 1997. – Vol.49. – No 2. - P.401-429; 9. Henderson Sarah *Selling Civil Society. Western Aid and the Nongovernmental Organization Sector in Russia* // *Comparative Political Studies*. – 2002. – Vol. 35. – No 2. – P.139 –167; 10. Chambers S., Kymlichka W. *Alternative Conceptions of Civil Society*. – Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2002.

УДК 316.343-058.13

"СТАРИЙ" ТА "НОВИЙ" СЕРЕДНІЙ КЛАС У СТРАТИФІКАЦІЙНІЙ ТЕОРІЇ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА ОСНОВНІ ВИМІРИ

Кузьмук Ольга Миколаївна – старший викладач кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті наголошується, що проблема ідентифікації середнього класу є важливою та актуальною для сучасної соціології. Необхідність чітких засобів ідентифікації середнього класу, а також розмежування понять "старий" та "новий" середній клас досліджуються у даній статті.

Ключові слова: середній клас, старий середній клас, новий середній клас, засоби ідентифікації середнього класу, соціальна структура суспільства, соціальна стратифікація.

В статье подчеркивается, что проблема идентификации среднего класса является важной и актуальной для современной социологии. Необходимость четких средств идентификации среднего класса, а также разграничения понятий "старый" и "новый" средний класс исследуются в данной статье.

Ключевые слова: средний класс, старый средний класс, новый средний класс, средства идентификации среднего класса, социальная структура общества, социальная стратификация.

The problem of identification of the middle class is important and relevant for contemporary sociology. The need of clear means of the middle class identification and the separation of the old and the new middle class are investigated in this article.

Key words: the middle class, the old middle class, the new middle class, the middle class identification means, the social structure of society, social stratification.

Неоднозначна інтерпретація поняття "середній клас" обумовлює труднощі при виділенні критеріїв його ідентифікації. В умовах постіндустріального суспільства соціальна структура набуває нового оформлення. Так, наприклад, в Україні перехід суспільства до якісно нової системи значною мірою позначився на зміні критеріїв стратифікації, рекомбінації складових елементів соціальної структури та знайшов своє відображення у появі нових соціальних прошарків, у змінах соціальної самоідентифікації.

Критерії ідентифікації середнього класу, які досить активно використовувалися в умовах індустріального суспільства, не повною мірою відповідають реаліям сучасного соціуму. Тому для уникнення плутанини в критеріях ідентифікації, які потрібні для об'єктивної та адекватної оцінки середнього класу, важливим та необхідним є розмежування понять "новий середній клас" та "старий середній клас".

Отже, *метою* нашої статті є аналіз соціологічних інтерпретацій понять "новий середній клас", "старий середній клас" та можливих варіантів виміру відповідних феноменів.

Першим дослідником, який розрізняє поняття "старий" і "новий" середній клас, вважається Густав Шмоллер. Так, "старий середній клас" охоплював такі професійні групи, як торговці, крамарі, ремісники та власники фірм. До складу старого середнього класу належать особи, які володіють засобами виробництва або здійснюють над ними контроль. Складовим компонентом старого середнього класу є "консервативний середній клас", до якого входять управлінці та технократи. Таким чином, виникають два класи – новий та старий, при цьому кожен із них, як і в концептуалізації Голдторпа, поділяється на вищий і нижчий.

"Новий середній клас", описаний Чарльзом Мілсом і Девідом Локвудом, охоплює широкий спектр категорій нефізичної праці – від менеджерів і професіоналів до "білих комірців" нижчої ланки та працівників торгівлі та сфери послуг.

З середини ХХ ст., у зв'язку з переходом до постекономічного порядку, за твердженням Д. Белла, починається "нова еволюція в соціальній структурі суспільства", яка проявляється в зростаючому домінуванні в робочій силі груп професійних і технічних службовців – "нового середнього класу" - і одночасно в зменшенні питомої ваги робітників. Причини цих класоутворюючих процесів полягають у кардинальних змінах у системі суспільного розподілу праці, в посиленні ролі управлінської праці, підвищенні значущості вищої освіти, знання та інформації.

"Новий" середній клас, до складу якого входять менеджери, науково-технічна і гуманітарна інтелігенція, займає провідні позиції у класовій структурі інформаційного суспільства [1, с. 210]. Як складова загальної робочої сили "новий" середній клас потіснив робітничий клас, і його відносна частка в структурі зайнятості перевищила

50%. До складу "старого" середнього класу належать особи, які володіють засобами виробництва або здійснюють над ними контроль. Складовим компонентом старого середнього класу є "консервативний середній клас", до якого входять управлінці та технократи. "Старий середній клас" охоплював такі професійні групи, як торговці, крамарі, ремісники та власники фірм.

"Новий середній клас" охоплює широкий спектр категорій нефізичної праці – від менеджерів і професіоналів до "білих комірців" нижчої ланки та працівників торгівлі та сфери послуг. Звідси стає очевидним, що саме зміни в структурі власності зумовлюють зміни в соціальній стратифікації.

Ще в 1959 році відзначив Р. Дарендорф, що старий середній клас ремісників і крамарів поступово прийшов до занепаду, але на зміну йому у звільненому соціальному просторі розповсюдився новий середній клас менеджерів, професіоналів та робочих нефізичної праці.

Навколо цих змін і сконцентрувалися неомарксистські теоретизування останніх десятиліть: одні інтерпретатори намагаються звести до мінімуму сенс даних змін, інші пропонують переглянути карту класової структури з метою розміщення в ній нових середніх класів. При цьому як принципова розглядається тенденція пролетаризації нижніх шарів нового середнього класу.

Найцікавішим і найбільш популярним у зв'язку з цим розглядається підхід, що розвивається з середини 70-х років британським соціологом Е. Райтом [2].

Типологія класових позицій, яка виходить з перспективи багатовимірної експлуатації, представляється Е. О. Райтом у вигляді матриці з 12 категорій [3, с. 61].

Розширений робітничий клас, що включає некваліфікованих супервайзерів, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, становить більшість (75-77%) зайнятого населення України. При цьому класи, що протистоять йому, – розширений клас менеджерів (7%) і клас власників (2-5%), у сумі становлять десятю частину зайнятих.

Частка проміжного класу (експертів-професіоналів, кваліфікованих супервайзерів і некваліфікованих менеджерів) наближається до 14%.

Отже, нова ієрархія класових позицій Е. О. Райта ідентифікує як поляризовані позиції капіталістичного способу виробництва – капіталісти і пролетаріат, так і різні проміжні, неполяризовані позиції середнього класу.

В контексті класової схеми Е. О. Райта ми можемо виділити старий та новий середній клас. Так, в рамках капіталістичних відношень існують класові позиції, наприклад, дрібна буржуазія, яка не є ні експлуататором, ні тим, хто експлуатується.

В деяких суспільствах поєднуються різні способи виробництва, оскільки відповідні їм класові структури характеризуються складними зразками відношень експлуатації. Тому існують позиції, які експлуатують за одним виміром відношень експлуатації і експлуатуються за іншим. Прикладом можуть бути висококваліфіковані професіонали, які експлуатуються капіталом, оскільки не мають засобів виробництва, і одночасно є експлуататором навиків. Такі позиції окреслюються як "новий середній клас". Серед представників даного соціального утворення є кваліфіковані менеджери і експерти-професіонали,¹ саме дані соціально-професійні групи вважаються найбільш привілейованими найманими робітниками і ідентифікуються як вищий середній клас.

До нижчого середнього класу відносяться ті, хто має надійний кваліфікаційний ресурс і/чи виконує контролюючі у відношенні до колег функції (супервайзери і кваліфіковані робітники).

О. Симончук акцентує увагу на тому, що в своїй концепції Е. О. Райт здійснює послідовну аргументацію чому нові середні класи створюють суперечливі позиції всередині відношень експлуатації. Наприклад, менеджери в рамках багатовимірної схеми експлуатації займають суперечливі позиції, оскільки вони характеризуються суперечливими інтересами відносно первинних форм класової боротьби між робітничим класом і класом капіталістів: з однієї сторони їх інтереси подібні інтересам робітничого класу через відсутність власності на засоби виробництва, а з іншої – їм характерні інтереси обумовлені доступом до контролю організаційного і кваліфікаційного ресурсів, що жодним чином не притаманні робітничому класу [4, 65].

Отже, в неомарксистській перспективі Е. О. Райта карта класової структури сучасного капіталістичного суспільства локалізує не тільки дихотомію базових класів (капіталістів і робітників), але й цілий ряд нових середніх класів².

Зростання "нового середнього класу" звузило проблематику для дослідників, що працюють в рамках веберіанської парадигми. Класова модель, розвинена М. Вебером, пропонує різноманіття класових

¹ В EGP схемі менеджери та експерти-професіонали визначаються як службовий клас, тобто голдторпівський службовий клас ми можемо вважати „новим середнім класом”.

² Слід сказати, що в моделі експлуатації до середнього класу належать і кваліфіковані робітники, та й взагалі для неомарксистської класової схеми характерна тенденція до мінімізації частки робітничого класу.

ділень, а економічний клас "робочих" аналізується в контексті ринкової ситуації конкуренції з приводу роботи і ціннісних благ. За такого підходу клас кваліфікованих робітників розглядається як привілейований, оскільки він встановлює високі вимоги на ринку праці, а його економічна влада може бути відображена в категоріях високої заробітної плати і високих позиціях на товарному ринку.

Останніми роками найбільш яскравий розвиток даний напрям отримав в працях британського соціолога Дж. Голдторпа. Ключовими позиціями розподілу професій за класами розглядаються ситуації "ринку" і "роботи". Дж. Голдторп формує сім основних категорій класів, об'єднаних в три провідні групи за наслідками їх діяльності: обслуговуючі / посередницькі / робочі групи зайнятих.

Як неомарксистський, так і неовеберіанський підходи змогли істотно розвинути макроструктурний аналіз класових відносин сучасного суспільства. Безпосередні емпіричні спостереження демонстрували широкий спектр впливу класової приналежності на індивідуальну поведінку: споживчу практику, життєвий стиль, релігійну приналежність, електоральну поведінку, девіацію, здоров'я і смертність, установки і цінності.

На сучасному етапі класового аналізу, клас визначається, швидше, за критеріями ринкових і трудових ситуацій (якщо використовувати термінологію Дж. Голдторпа). Ринкова ситуація відноситься до матеріальної винагороди і життєвих шансів (таким, як оплата працедавцем додаткових пільг, страховок і інших матеріальних благ), безпеки і можливостей службового просування. Трудова ситуація має відношення до характеру вирішуваних трудових завдань, технології виробництва і структурі соціальних стосунків в системі контролю у фірмі. Значна увага приділяється процесу, що окреслюється структуралізацією, в ході якого класи можуть трансформуватися з економічних категорій в соціально значущі групи.

Цікавим та таким, що заслуговує уваги, на наш погляд є тенденція розгляду середнього класу універсального поняття, що дозволяє описати або професійні агрегати, залежні від освіти, професійної діяльності і матеріального доходу, або соціальні комплекси життєвих стилів, залежні від індивідуальних і успадкованих культурних і матеріальних ресурсів, а також походження.

Постіндустріальна класова схема Г. Еспін-Андерсена заснована насамперед на диференціації професійних занять за секторальною/галузевою ознакою [4, с. 76].

Даний напрям звертає увагу перш за все на культурні ефекти соціальної стратифікації і структурні зміни сучасного суспільства. Його теоретичні посилення виходять із зміненої соціальної реальності, яка демонструє істотне розширення освіти, соціальної безпеки і обслуговуючого сектору, гомогенності стратифікаційної системи.

Г. Еспін-Андерсен зосереджує увагу на нових принципах класового аналізу постфордистського суспільства, що переважним чином висвітлює проблему "нового класу", представленого професійно-управлінськими кадрами. Характерними рисами "нового класу"¹ визначались: контроль наукового знання; контроль культури; делегована влада і реалізація автономії; контроль кваліфікаційного і організаційного активів.

Значно менше уваги в класовій схемі приділялося проблемі розвитку нового постіндустріального пролетаріату.

Г. Еспін-Андерсен розрізняє традиційні фордистські і нові постіндустріальні класи, при цьому використовує два критерії. Перший – горизонтальний зріз системи, досліджує яке місце певний вид зайнятості займає у загальному розподілі праці. Другий – вертикальний і динамічний, дає можливість зафіксувати подібність в життєвих шансах і кар'єрних профілях представника класу.

В своїй галузевій класифікації Еспін-Андерсен таким чином диференціює економіку. Фордистська економіка об'єднує традиційні види діяльності, пов'язані з фордистською системою масового виробництва та масового споживання. В сервісній економіці зосереджуються постіндустріальні послуги, що породжені фундаментальними змінами в соціальному виробництві, сюди належать ділові послуги, соціальні послуги (охорона здоров'я, освіта), споживацькі послуги. Третім сектором, який виділяє Еспін-Андерсен є первинне виробництво, куди входить сільське і лісове господарство.

Заняття Еспін-Андерсен групує у три паралельні набори, що відповідають різним типам поділу праці: первинний, фордистський і постіндустріальний. Заняття є також стратифікованими відповідно до місця в ієрархії, яку розглядають як широке відображення ступеня влади, відповідальності та рівня кваліфікації. Фордистська індустріальна і постіндустріальна ієрархія поєднує владну структуру і структуру людського капіталу, що є специфічними для кожного виду поділу праці, представники названих секторів мають різні життєві шанси і кар'єрні траєкторії.

Емпірична типологія складається з 14 класів. За даною схемою, в Україні домінує фордистська класова ієрархія, яку уособлюють працівники традиційних галузей економіки (виробництво, транспорт, будівництво, торгівля). Вона охоплює понад половину (52-60%) зайнятого населення .

¹ Під „новим класом” Еспін-Андерсена ми розуміємо „новий” середній клас.

Постіндустріальна ієрархія, яка включає працівників нових різновидів сфери послуг, об'єднує 32-36% респондентів. Первинний сектор представлений працівниками сільського, рибного і лісового господарства, обіймає 8-12% зайнятого населення.

Найбільш представленим серед зайнятого населення є робітничий клас. Він становить понад половину зайнятого населення у схемах EGP і Еспін-Андерсена, а також близько двох третин – у схемі Райта, за підрахунками дослідників, п'ята частина робітничого класу – це сільськогосподарські робітники. Дрібна буржуазія в Україні нечисленна – в межах 2-5%. Середній клас, який містить різні категорії працівників нефізичної праці, становить 44-49% у схемах EGP та Еспін-Андерсена і 22% – у схемі Райта.

Проаналізувавши класові схеми, резюмуємо: Е. О. Райт та Дж. Голдторп в межах середнього класу виділяють два підкласи – верхній середній клас і нижній середній клас. До верхнього середнього класу дослідники відносять висококваліфікованих менеджерів, супервайзерів і професіоналів. Але операціоналізація цих категорій реалізується за різною логікою. Так, як зазначалося вище, основним критерієм ідентифікації у Дж. Голдторпа є професійна приналежність (для позначення даного класу Дж. Голдторп використовує поняття службовий клас), тоді як для Е. О. Райта важливими є наявність управлінських функцій, певного рівня автономії і кваліфікації (верхній середній клас в класовій теорії Е. О. Райта локалізується не в одному класі, а в різних – менеджерів, супервайзерів і професіоналів).

Досить складним, на думку української дослідниці О. Симончук, є операціоналізація нижчого середнього і робітничого класу. Так, в перспективі класової схеми Е. О. Райта, ієрархія класових позицій не чутлива до диференціації ні за характером праці (фізичний/нефізичний), ні по секторальній ознаці (сільськогосподарський/індустріальний/ сфера послуг чи фордистський/постфордистський). І тому, як наслідок, всі робітники низьких рівнів влади, автономії і кваліфікації, незалежно від характеру праці і сектору зайнятості, попадають в один робітничий клас [4, с. 96].

Взагалі, серед існуючих теоретичних підходів, що присвячені соціальним класам, найпоширенішою в міжнародних дослідженнях класів, та такою, що обґрунтована низкою емпіричних досліджень, вважається саме класова схема EGP, в основі даної схеми лежить веберівська концепція класів як таких, що визначаються ринковим і професійним статусом людини. Новий середній клас представлений двома категоріями: 1) професіонали й менеджери вищої ланки та 2) інші працівники нефізичної праці (напівпрофесіонали, нижчий управлінський і конторський персонал, працівники торгівлі та сфери послуг). Старий середній клас репрезентований безпосередньо власниками [6, с. 62].

Отже, можна говорити про те, що країнами середнього класу можуть вважатися: Голландія, Франція, Данія, Велика Британія та Словенія, саме в цих країнах є найбільший ресурс (понад 17%) вищих менеджерів і професіоналів, які становлять ядро нового середнього класу. За цими країнами йдуть Ісландія, Німеччина, Норвегія, Швеція, Бельгія, Угорщина і Словаччина, де на частку цієї категорії припадає 15-17% сукупної робочої сили. Найменша кількість професійних позицій, що належать до ядра нового середнього класу фіксується у Португалії (6,3%), Чехії (8,0%), Польщі (8,8%) та Греції (9,4%). Лідуючі позиції в цій групі країн займають Словаччина (15,9%), Естонія (12,9%) та Україна (13,6%). Високі показники останніх двох країн зумовлені тим, що Естонія та Україна тривалий час були частиною економічної структури Радянського Союзу, для якого характерним було високий рівень розвитку університетської освіти.

Якщо подивитися на власників, що утворюють другий сегмент середнього класу, то в більшості європейських суспільств малі та середні власники кількісно поступаються категорії вищих менеджерів і професіоналів. Мірою розвитку індустріальних суспільств сектор малого бізнесу поступово втрачав позиції перед великими фірмами, які досягають кращих результатів завдяки збільшенню масштабів виробництва. Категорія дрібна буржуазія теж досить різномірна, оскільки охоплює старі форми економічної діяльності, такі, як ремесла і кустарні промисли, а отже – широкий спектр торговців, крамарів, комерсантів.

Представник сучасного середнього класу, на думку А. Соґомонова, є творцем і популяризатором нової (постматеріалістичної) системи цінностей. Суть цієї системи полягає в тому, що життєвий успіх людини вже не вимірюється виключно об'єктивними результатами, важливим в сучасних соціально-культурних умовах є ступінь свободи життєвого вибору, нестандартність життєвого шляху і те, наскільки в своїх життєвих практиках особистість самореалізується. "Нові середні" прагнуть максимально реалізувати свої здібності, постійно підвищувати свій інтелектуальний і культурний рівень, більше часу приділяють сім'ї, самоосвіті, заняттям спортом, подорожам, участі в суспільних організаціях.

Провідні позиції в класовій структурі постіндустріального суспільства належать "новому середньому класу", ядром якого є менеджери, науково-технічна і гуманітарна інтелігенція, хоча й "старий середній клас" як достатньо масова соціальна група зберігає свої позиції. А тому середній клас соціально і культурно досить

неоднорідний: за професійним складом, творчим потенціалом, матеріальним достатком, стилем життя, інтересам, ціннісним орієнтаціям, політичним установкам. Причому в умовах постіндустріального суспільства нормою є не нівелювання відмінностей, а нарощування, збільшення їх кількості. Гетерогенність даного класу дозволяє говорити нам про нього не лише як про "стабілізуючий" елемент політичної системи суспільства, а й як про соціальну групу, що відображає психологічне самовизначення значної частини населення.

Володіння конвертованою власністю, наприклад фірмою або вміннями, що надають переваги, відокремлюють середній клас від працівників фізичної праці. Порівняно з не власниками, власники почуваються вільними й поведуться інакше в тому, що стосується самодисципліни та підтримки стабільності політичного та економічного ладу. У визначенні середнього класу власність прирівнюють до різних активів, зокрема нематеріальних, під якими розуміють інтелектуальний капітал, професійний досвід та управлінські навички, тобто всі здібності, котрі на ринку праці можна обміняти на дохід, добру роботу та інші блага.

Крім цього, середній клас має тенденцію до формування специфічного світогляду, орієнтацій та цінностей. Він культивує індивідуалізм – віру в те, що реалізація домагань людини залежить від розвитку впевненої в собі особистості.

Г. Доманський, вивчаючи розвиток цінностей середнього класу у Західній Європі, робить акцент на двох цінностях, яких дотримується середній клас [5, с. 57]. В першу чергу – це культурний лібералізм, який протиставляється ліберальному консерватизму та не обмежує свободу в таких питаннях як ставлення до гендерних ролей, абортів, евтаназії і т.ін. По-друге – це "економічний лібералізм" щодо ринкових аспектів, якими є розподіл доходів і ставлення до ролі "держави загального добробуту". Перша та друга ідеологічна складова характерна саме для середнього, а не робітничого класу.

Цінності середнього класу розглядаються як чинник стабільності в суспільстві за часів змін і невизначеностей. Саме середній клас примножував національні надбання, підвищував стандарти життя, створював попит та вкладав в економіку надлишок своїх коштів. Середній клас – це своєрідний транзитивний пункт для найобдарованіших особистостей із робітничого класу у вищий клас суспільства.

За словами О. Симончук, специфіка сучасного середнього класу визначається за наступними ознаками: [6, с. 20-21]. Він складає "базовий", найбільш багаточисленний соціальний шар будь-якого суспільства сучасного типу. За мірою розвиненості в суспільстві "середніх класів" судять про його "зрілість", "нормальність", "сучасність". Феномен "суспільство середнього класу" відображається в тому факті, що дана соціальна група є найбільш масовою і впливовою в соціальній структурі західного суспільства.

В західному суспільстві чітко проявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня і якості отриманої освіти, тобто характерним є консистентність винагороди (дохід, влада, повага) і інвестицій (освіта, професійна майстерність). Гідна оплата праці дозволяє цій соціальній групі підтримувати певний рівень, образ і якість життя, що є привабливим для більшості населення.

Професійний склад "нових середніх" представлений зазвичай двома найбільшими категоріями: найманих службовців – спеціалістами (програмісти, вчені, економісти, інженери, юристи, лікарі, викладачі і ін.) та менеджерами (адміністратори і управлінці), які є масовою, професійно підготовленою і внаслідок цього привілейованою частиною економічно активного населення країни.

Зрештою, говорячи про критерії ідентифікації "старого" та "нового" середнього класу та підбиваючи підсумки, можемо зробити висновок про те, що якщо ресурси влади і впливу "старого середнього класу" пов'язані з класичною власністю капіталом чи засобами виробництва, то для "нового середнього класу" такими ресурсами виступають – інтелектуальна власність і професійна діяльність. Їх основний капітал – володіння інформацією, спеціальні знання і здібності. Завдяки концентрації в своїх руках цих винятково важливих і потрібних ресурсів дана соціальна група володіє впливом і владою, і тим самим контролює становлення нового постеконічного порядку [7, с. 141]. Оскільки "нові середні" володіють особливим капіталом, на отримання якого покладені роки напруженої праці і значні засоби на навчання, їх праця є престижною і високооплачуваною.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеева. - К., 2006.– 372 с.; 2. Wright, Erik. Class, Crisis, and the State / Erik Wright.– London: New Left Books, 1978. – 266 p.; 3. Wright E. O. A General Framework for the Analysis of Class/Classes. L. Verso. 1985.– P. 64-92; 4. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи и С. Макеева. – К., 2007. – С. 33-104; 5. Доманський Г. Формування середнього класу в Польщі: рушійні сили та перешкоди // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 52–80; 6. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.; 7. Иноземцев В. Расколота цивилизация. – М. : Academia – Наука, 1999. – 724 с.

УДК 316.47: 332.364

ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Говоруха Олег Михайлович – аспірант кафедри економіки підприємства Львівського національного університету імені І. Франка

Стаття присвячена системному вивченню земельних відносин, що включають політичні, економічні та соціальні аспекти. Потреба у системності аналізу пов'язана із необхідністю комплексного вирішення проблеми розвитку земельних відносин на селі. Автор доводить, що соціологічний аналіз земельних відносин повинен відштовхуватись саме від соціальних аспектів розвитку цих відносин.

Ключові слова: земельні відносини, сільське господарство, приватна власність, соціальна сфера села.

Статья посвящена системному изучению земельных отношений, которые включают политические, экономические и социальные аспекты. Потребность в системном анализе связана с необходимостью комплексного решения проблемы развития земельных отношений на селе. Автор обосновывает точку зрения, что социологический анализ земельных отношений должен отталкиваться именно от социальных аспектов развития этих отношений.

Ключевые слова: земельные отношения, сельское хозяйство, частная собственность, социальная сфера села.

This paper is focused on systemic studies of land relations which include political, economic and social aspects. The importance of the systems analysis approach is caused by the necessity of integrated land management. The author proves the idea that sociological analysis of land relations must be based on the social aspects of these relations development.

Key words: land relations, agriculture, private property, social sphere of a village.

Земля є основою людського існування, що визначає її важливу роль у процесі соціально-економічного розвитку суспільства. Вона є базисом сталого розвитку, умовою соціального прогресу та добробуту людини. Проблема землі та земельних відносин належить до основних і центральних аспектів аналізу соціального буття людини, її світосприйняття. Значною мірою це буття опосередковане низкою чинників, надзвичайно важливих для соціологічного аналізу. Слід констатувати, що в сучасній українській соціологічній думці проблемі земельних відносин не приділяється достатньої уваги. Це пов'язано передусім із складністю трансформаційного періоду, дискусійністю питання щодо власності на землю, низкою соціокультурних та ментальних особливостей українського суспільства загалом. Такий стан справ породжує і відповідну дослідницьку проблематику, в центрі якої є вивчення громадської думки населення щодо проблем реформування земельних відносин [0, с. 57], різного роду інституційні та управлінські бар'єри, властиві для суспільства, що трансформується [0, с. 380], пошуки шляхів цивілізованого становлення нового власника на землю [0, с. 86] та ін. Проте надалі актуальним залишається методологічне окреслення самого поняття "земельні відносини".

Відповідно *метою даної статті* є теоретична концептуалізація поняття "земельні відносини" з позицій сучасних досягнень економічної, правової та передусім соціологічної думки.

З методологічної точки зору проблема земельних відносин включає низку понять, серед яких важливими є категорія "землі", поняття суб'єкта та об'єкта земельних відносин". Категорія "землі" має вельми широке трактування: вона може розглядатися як категорія соціально-економічна, природнича, філософська, соціологічна, сакральна, міфологічно-релігійна, географічна, політична і правова. Земля, з одного боку, виступає як самостійний об'єкт господарського використання, а з іншого – є складовою докільля, яка сприяє формуванню складних природних утворень, тобто екологічних систем.

Земля виконує функцію основного засобу виробництва. Без перебільшення можна стверджувати, що земля є загальною умовою людської праці. В промисловості земля є допоміжним елементом продуктивних сил і виконує функцію просторового операційного базису, в сільському господарстві – активний та

безальтернативний елемент виробництва, унікальне поєднання предмета і засобу праці. Тому використання землі у суспільному виробництві можна розглядати як важливий елемент продуктивних сил і, як наслідок, необхідною передумовою організації виробництва взагалі. А оскільки земельний простір обмежений, земля диференційована за якістю і протягом багатовікової історії є об'єктом зіткнення інтересів різних верств суспільства і класів. Фахівці з питань економічної теорії вказують, що земля є важливим об'єктом економічних відносин – це предмет праці, знаряддя і засіб праці та виробничі відносини, які виникають у процесі її використання й привласнення результатів праці. При цьому вони зазначають, що земля – це водночас природне середовище, в якому народжується і живе людина, природна матерія і територіальний простір існування й розвитку людського суспільства, матеріальна основа виробництва [0, с. 19-21].

Особливості землі як засобу сільськогосподарського виробництва є унікальними. Вони визначають специфіку земельних відносин в усіх основних складових їх прояву (володіння, розпорядження і коритсування землею) [0, с. 8-11]. Будучи основним засобом виробництва в сільському господарстві, земля для селянина – це не просто вид діяльності або засіб отримання доходу, це спосіб життя, що об'єднує людський світ і природу, духовну і матеріальну сферу. Земля визначає спосіб життя людей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, членів їх сімей, пенсіонерів, що проживають у сільській місцевості. Іншими словами, для селянського способу життя характерним є поєднання природного, господарського і соціального [0, с. 54-55].

Суб'єктом земельних відносин вважається окремо взятий індивід та всі члени суспільства, що тією чи іншою мірою займаються господарською діяльністю на землі. Він є носієм земельних відносин, котрий їх створює, реалізує, підтримує та регулює. Окрім цього він надає психологічного "забарвлення" земельним відносинам, опосередковуючи їх суб'єктивним елементом: мотивацією, метою, почуттями й емоціями, оцінками тощо. Від того, до якого суб'єкта "прив'язані" земельні відносини, залежить їх масштабність, соціальний розвиток, а також міра персоніфікації і де персоніфікації.

Кожна суспільна взаємодія передбачає не лише суб'єкта – того, хто відноситься, а й *об'єкта* – того, до кого відноситься суб'єкт. У сфері земельних відносин об'єктом виступає земля, що є найважливішою частиною природного довкілля, що характеризується простором, рельєфом кліматом, ґрунтовим покривом рослинністю, надрами, водами, і є головним засобом виробництва в сільському і лісовому господарстві, а також просторовим базисом для розміщення підприємств і організації всіх галузей.

Проблема суб'єкт-об'єктності земельних відносин є головною у розумінні їх суспільного характеру. Так, за чинним Земельним кодексом України земельні відносини є сукупністю суспільних відносин щодо володіння, користування і розпорядження землею [0, с. 1]. Це, своєю чергою, спонукає розглядати земельні відносини не просто як відношення людини до природи, а як систему історично сформованих суспільних відносин з приводу права власності на землю [0, с. 623]. М.Федоров трактує земельні відносини як суспільні відносини щодо володіння, розпорядження і управління землею на державному, господарському і внутрішньогосподарському рівнях як об'єктом господарювання і засобом виробництва у сільському господарстві [0, с. 14].

Земельні відносини традиційно вважаються ключовими в аналізі аграрних відносин. Варто відзначити, що такий підхід домінував у радянський період. У зв'язку з тим, що земля є основним засобом виробництва в сільському господарстві, аграрні й земельні відносини іноді ототожнювалися [0, с.56-59].

Розглядаючи суть і зміст земельних відносин, доцільно виділити політичні, економічні та соціальні їх аспекти [0, с. 12-14]. *Політичні аспекти* земельних відносин проявляються через дії органів державної влади, які скеровують процеси відповідно до цілей, задач та інтересів, які визначає влада.

Економічні аспекти в системі земельних відносин пов'язані з організацією використання землі. Набуття доступного та прозорого права користування земельними ресурсами чи перехід цього права від одного користувача до іншого передбачає функціонування ринку землі та системи орендних відносин. При цьому основна економічна функція земельних відносин полягає у створенні умов для ефективного використання земельних ресурсів.

Соціальні аспекти земельних відносин визначаються рівнем розвитку соціальної сфери села. Чинниками розвитку соціальної сфери є земельний податок, який формує місцеві бюджети, рівень доходів орендодавців землі та розмір заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств. Соціальна сфера села як об'єкт соціологічного дослідження включає наступні елементи: соціальна структура села; інтереси, потреби, мотиви діяльності сільського населення; соціальна інфраструктура села та соціальна політика держави на селі. Соціальна структура сучасного українського села є досить складною, багаторівневою, вона ще остаточно не сформувалася. Через розвинуту соціальну структуру відбувається процес соціалізації сільського населення, здійснення селянами своїх життєвих, професійних, політичних,

духовних та інших планів і намірів. У соціальній сфері формуються соціальні інтереси і потреби селян, мотиви їхньої діяльності. Вони пов'язані з належністю до певних соціальних груп і спільностей і можуть бути різних рівней: індивідуальні, групові, колективні, спільносні, суспільні і т.ін.

Важливою складовою аналізу соціального аспекту земельних відносин є проблема власності на землю. Культурні підвалини дослідження соціальної легітимації приватної власності в українському суспільстві – це розв'язок низки невідкладних завдань, що передбачає:

- аналіз реалізації норми закону про безкоштовну приватизацію землі;
- вивчення ефективності форм господарювання на землі;
- з'ясування необхідності прийняття законів, що знімуть мараторій на купівлю продаж землі сільськогосподарського призначення;
- визначення міри прозорості реалізації норм земельного законодавства на практиці землекористування.

Реформування земельних відносин вимагає комплексного підходу. Потреба у вивченні соціального чинника зумовлена тим, що досі не сформовано остаточно ефективного механізму аграрного землекористування, що функціонуватиме для реалізації потреб людини.

Підсумовуючи, можна відзначити потребу у системному вивченні земельних відносин. У відповідності до цього вважаємо за можливе уточнити їх сутність, запропонувавши таке комплексне визначення: *земельні відносини - це система політичних, економічних і соціальних відносин щодо володіння, користування і розпорядження земельними ресурсами як основним засобом виробництва в сільському господарстві*. Таке уточнення підкреслює необхідність комплексного вирішення проблеми розвитку земельних відносин на селі. Соціологічний аналіз вивчення земельних відносин повинен відштовхуватись саме від соціальних аспектів розвитку цих відносин. Сьогодні увесь спектр економіко-правових колізій земельного законодавства безпосередньо відображається на реалізації прав кожного жителя сільської громади.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Осташко Т.О. Формування ринку сільськогосподарських земель: економічна доцільність на фоні суспільного консерватизму // Вісник Інституту економічного прогнозування. - 2002. - №2.- с.57-63. 2. Резнік В.С. Легітимізація приватної власності як концепції соціологічної теорії. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. – 511 с. 3. Шатохін А.М. Соціологія села . – К. : Науковий світ, 2000. – 271 с. 4. Михасюк І., Косович Б. Регулювання земельних відносин: Монографія. – Львів, Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 264 с. 5. Галанець В.Г., Люта І.Я. Реформування земельних відносин та формування ринку землі : монографія. – Львів, 2006. – 196с. 6. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора : монографія; Національна академія наук України, Інститут економічного прогнозування. – Київ: Фенікс, 2004. – 279 с. 7. Пашков І.А. До питань про сутність земельних відносин / доступно з http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_24/Gileya24/F22.pdf 8. Саблук П.Т. Від постановки до вирішення... : вибрані статті з питань аграрної економіки : у 2-х книгах. – Кн. 1 – К. : ННУІАЕ, 2009 – 636с. 9. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському гос-подарстві. – К.: ІАЕ, 1998. - 264 с. 10. Німко В.Р., Бідюк С.С. Проблемні питання сучасного трактування аграрних відносин / Економічний аналіз – Випуск 2 (18). – 2008 рік. – с. 56-59.

УДК 316.1

О СМЫСЛАХ И ЦЕННОСТЯХ ПРИ ИЗУЧЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ

Яковенко Андрей Вячеславович – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Восточнoукраинского национального университета имени Владимира Даля

В статье отстаивается позиция относительно необходимости более активного включения категории "смысл" в систему социологического знания, что фактически означало бы некий ренессанс веберовской традиции. Особое внимание уделяется анализу взаимосвязей между категорией "смысл" и категорией "ценность". На ряде примеров, в частности, относительно таких ценностей, как "Семья" и "Здоровье", доказывается важность понимания истинных смыслов, которые вкладывают люди, когда отвечают социологам о важности для них данных ценностей.

Ключевые слова: смысл, ценности, общество, семья, здоровье.

У статті відстоюється позиція відносно необхідності більш активного включення категорії "смысл" в систему соціологічного знання, що фактично означало би ренесанс веберовської традиції. Особливу увагу відведено аналізу взаємозв'язків між категорією "смысл" та категорією "цінність". На деяких прикладах, зокрема, відносно таких цінностей, як "Родина" та "Здоров'я", доводиться важливість розуміння сутнісних смислів, які вкладають люди, коли відповідають соціологам про важливість для них даних цінностей.

Ключові слова: смисл, цінності, суспільство, сім'я, здоров'я.

The publication advocates the necessity of more active inclusion of the category of "meaning" in the system of sociological knowledge, which would factually mean the renaissance of Weberian tradition. Particular attention is paid to the analysis of the relationship between the category of "meaning" and the category of "value". A number of examples, in particular, concerning such values as "Family" and "Health", demonstrates the importance of understanding the true meanings attributed by people when they answer the sociologists about the importance of these values.

Key words: meaning, values, society, family, health.

"Человек, который считает свою жизнь бессмысленной, не просто несчастлив, но и вообще вряд ли годен для жизни"
Альберт Эйнштейн.

Есть в нашей повседневной жизни и научном обиходе одна категория, которая, с одной стороны, фундаментальна по своей сути и сверхзначима для любой мыслящей личности, но, с другой стороны, вызывает целую серию социально-психологических "отторжений", невольное желание не очень часто и не слишком масштабно к ней обращаться. Речь идет о категории "смысл". В рамках социологической традиции, как известно, мы больше предпочитаем говорить о "ценностях", нежели о "смыслах". И даже знаменитый феномен социальной аномии чаще высвечиваем через потерю и размываемость именно ценностных составляющих, стремясь не заострять внимание на том, что вместе с исчезновением устоявшихся ценностных ориентиров люди теряют смысл своей жизнедеятельности. А нередко и наоборот, осознание того, что прежние смыслы их жизни утрачиваются, приводит к тотальному разрушению привычного мира ценностей.

Актуальность более предметного рассмотрения категории "смысл" в системе именно социологического знания нам представляется безусловной. Автору уже приходилось отмечать, что создается впечатление некоторой "закомплексованности" социологической науки перед философией и психологией в данном исследовательском аспекте. И это несмотря на то, что практически любой серьезный анализ глобальных и локальных социальных процессов прямо или косвенно выходит на общие и индивидуальные смыслы. И это мы еще не касаемся сугубо личной темы, в рамках которой любой представитель социологического знания задавал себе нелегкий и зачастую неразрешимый вопрос о собственных смыслах (или смысле) жизни.

Поэтому нам представляется значимым предпринять попытку своеобразной "реабилитации" категории "смысл" для социологического исследовательского поля. В частности, в данном материале мы, прежде всего, рассмотрим ряд сравнительных моментов, касающихся категорий "смысл" и "ценность (и)".

На вполне законные и прогнозируемые возражения, что никто и не думал забывать об изучении проблем, связанных с категорией "смысл", заметим, что автору кажется все же недостаточным уровень исследовательского интереса по данному направлению, но он с огромным вниманием воспримет самую радикальную конструктивную критику по этому вопросу.

Поскольку нам уже неоднократно в публикациях на заявленную тематику приходилось указывать и перечень авторов, которые прямо или косвенно занимались изучением смысловой составляющей социальной деятельности, и обрисовывать круг проблем, которые затрагивались, равно, как и в полной мере не освещались в рамках социологического знания, мы позволим себе лишь конспективно перечислить наиболее известные фамилии. Так, в частности, М. Вебер четко очерчивал понятие социальное действие через субъективный смысл, который закладывают в него отдельные индивиды или же группа лиц [1]. Весьма содержательно рассматривали категорию "смысл" известный американский социолог (европейского происхождения) А. Шюц и французский ученый П. Бурдьё. Также, безусловно, заслуживают самого предметного анализа в заявленном исследовательском ключе разработки Ж. Делеза. Ну и, конечно же, в каждом из обязательных перечней авторов мы всегда упоминаем великого исследователя и мужественного человека В. Франкла. И хотя он зачастую считается "чистым психологом", но, во-первых, как мы неоднократно указывали, в своих работах он далеко вышел за рамки узкопсихологического поля, а во-вторых, абсолютное большинство его обобщений имеют не столько индивидуальный, сколько общесоциальный эффект и значимость. Достаточно привести в качестве примера его точные характеристики и выводы относительно закономерностей поведения людей в экстремальных условиях (концентрационный лагерь) или же меткие замечания относительно отсутствия смысла у большинства представителей современного экономически обеспеченного истеблишмента. Следует также заметить, что и среди психологов он стоит особняком, в том числе, возможно, и потому, что никогда особо не был приверженцем многих модных и устоявшихся сугубо психологических "брендов-направлений". Его же теоретико-практические достижения, например, так называемая парадоксальная интенция, по нашему субъективному мнению, намного глубже и содержательнее, нежели многие устоявшиеся и разрекламированные социо- и психо-технологии.

Мы позволим себе начать данную публикацию с более детального сопоставительного анализа категории "смысл" и категории "ценность (и)". Выше мы уже отмечали, что каким-то образом сформировалась целая научная традиция чаще употреблять, распределчивать и эмпирически изучать именно ценностную проблематику. Категория "ценность (и)" выступает в настоящий момент фактически ключевой при изучении социальных процессов, при оценке ориентиров различных социальных групп и общества в целом. И гораздо реже социологи предпочитают говорить и непосредственно исследовать смысловую наполненность все тех же социальных процессов. Можно даже утверждать, что, как правило, изучение ценностей компенсирует, позволяет не поднимать вопросы о смыслах жизнедеятельности, полагая, что и сугубо "ценностной" составляющей окажется вполне достаточно.

Конечно, существует известная тождественность между понятиями "ценность" и "смысл". Хотя и очевидно, что считать их синонимичными нецелесообразно. Например, даже этимологически, по глубоко субъективному мнению автора, в понятии "ценность (и)" есть некий отголосок торгашеских (торгово-денежных) отношений: "цена", "ценно". Тогда как категория "смысл" куда более глубинна для человеческого сознания, житейски значимее, если хотите сакральнее. Тем более в науке и светской традиции уже давно утвердилось представление о том, что человек живет (или не живет) именно "со смыслом", "осмысленно", а не "ценностно". Осмелимся даже утверждать, что мы вольно или невольно ощущаем, что смысл означает "с мыслью", "о-смысленно", т.е., действуя осознанно, понимая (во всяком случае, пытаюсь понимать) зачем мы делаем то, что делаем. Т.е. не спонтанно, не импульсивно, не безответственно, наконец.

Конечно, в равной мере можно утверждать, что у индивида должны быть и жизненные ценности, и смысл жизни. Однако есть определенная разница, в так сказать, подаче этих категорий. Чаще всего говорят, что человек должен ИМЕТЬ ценности, но очень редко слово "иметь" употребляют в связке с понятием "смысл". Традиционнее со словом смысл звучат следующие глаголы: "найти", "обрести", "понять", "постичь"... Поэтому и в данном контексте смысл нам представляется более глубокой и более сложной категорией, нежели "ценность". Мало того, как нам кажется, можно иметь ценности, но не видеть (на каком-то жизненном этапе или разочароваться вовсе) смысла в их

реализации. Если человек находит смысл, то это обязательно сопровождается обретением каких-то ценностей, в которых смысл получает свое выражение, проявление, отчетливую форму, целеполагание. А вот наличие ценностей вряд ли автоматически предполагает четкое осознание смысла жизни и желание их (ценности) воплощать в виде устойчивой системы деятельности актов.

Пресловутый вопрос о первичности "курицы или яйца" нам кажется не очень праздным по отношению к связке "смысл" и "ценность". Во всяком случае, действительно сложно улавливать, что, каким образом первым определяет или, напротив, подталкивает к фрустрации и аннигиляции как смысла, так и ценностей. Ведь мы вначале можем чувствовать, что больше не видим смысла вообще или в каких-то своих стремлениях и практических действиях, а значит, теряем интерес к определенным ценностям. Но вполне типичной выглядит ситуация, когда для человека все обесценивается или наступает разочарование в каких-то ценностных моментах и, - как результат, - происходит значимый толчок к утрате смысла существования.

Если же обратиться к сравнительному анализу значений слов "смысл" и "ценность" в специализированных словарях, то, например, весьма любопытно было увидеть, как в советской научной традиции категория "смысл" оказывалась, как ни странно, в определенной степени затенена по сравнению с категорией "ценность". Для наиболее наглядной иллюстрации приведем пример из Философского (!) энциклопедического словаря, по которому учились многие нынешние социологи и философы, получавшие базовое гуманитарное образование в Советском Союзе в "перестроечный" период. Т.е. тогда, когда многие имена и теоретические изыски уже не были табуированы. Автор выскажет личную точку зрения, что "Философский энциклопедический словарь", выпущенный в Москве издательством "Советская энциклопедия" в 1989 году – был настольной книгой многих студентов (да и преподавателей), которые сегодня успешно реализовывают себя на научно-гуманитарном и политическом поприщах. Так вот, и по объему, и по содержательному наполнению статья, посвященная категории "ценность" раза в четыре превосходит статью, характеризующую категорию "смысл". А если еще к этому прибавить, что кроме материала о ценностях, в вышеуказанном словаре были представлены и статьи "ценностей теория" и "ценностные ориентации", становится более чем очевидным в чью пользу (категории "ценность" или категории "смысл") оказывался справочный объем информации [2, с. 731-733]. Категория "смысл" оказалась удостоена небольшого информационно-повествовательного абзаца. Причем содержательно "смысл" подавался исключительно в его логико-семантическом звучании, как синоним слова "значение". Далее шли ссылки на металогику и сложные объяснения, почему в теории значения имен Г. Фреге – А. Черча "смысл" не тождественен "значению" [2, с. 593]. Даже упоминаний о возможном толковании категории "смысл" как социальной или пусть даже философской или же общегуманистической категории не отмечено. Кстати, и в философском энциклопедическом словаре постперестроечной эпохи можно найти только статью "смысловое содержание", где говорится исключительно о смысловом содержании вещи: "содержание, которое вещь получает благодаря тому, что ей сообщается смысл ..." [3, с. 420]. И вновь нет указаний на смысл как внутренне побуждающий мотив социального действия или что-то в этом же ключе. Зато и в этом словаре категория "ценность" расписывается весьма объемно и содержательно.

На этих, хотя и, безусловно, неполных примерах, отчетливо видна предрасположенность составителей словарей больше внимания уделять ценностной, нежели смысловой составляющей. Тем более, что и аксиология, как известно, целиком и полностью базируется на представлениях о значении именно ценностей (а не смыслов) для сложных жизненных выборов человека.

Однако вернемся к связке "ценность" - "смысл". В сложившейся теоретико-прикладной социологической традиции вольно или невольно получается, что человек должен жить, опираясь на какие-то ценности. И вновь оттененным остается вопрос, всегда ли, имея ценности, человек осознает смысл своего существования. Хотя опять-таки можно возразить, что, если у человека есть ценности, то он, следовательно, таким образом, находит и смысл. Но всегда ли можно говорить, что "пространство ценности (тей)" и "пространство смысла" тождественны? И говоря о ценностях, можем ли мы быть уверены, что автоматически подразумевается, что человек обретает в этих ценностях и смысл? Нам кажется, что нет. И система корреляций здесь весьма сложная и противоречивая.

О неоднозначностях и уж тем более нетождественности категорий "ценность" и "смысл" можно говорить, взяв в качестве примеров достаточно очевидный фактаж. Например, как хорошо известно, абсолютное большинство респондентов по результатам многих социологических исследований утверждают, что для них на первом месте в качестве ценности стоит "семья". Но все опытные специалисты в данной области (да и большинство людей, имеющих жизненный опыт и умение анализировать) прекрасно понимают, что в понятие "семья" как высшей ценности (или вообще как "ценности") могут вкладываться

разные "Смыслы". Для кого-то эта ценность распрямляется как смысл "родить ребенка", для кого-то ради обретения статуса замужней женщины/женатого мужчины и т.д. и т.п. И выходит, что дискретные, утилитарные смыслы выступают некими мелкими источниками побуждения к деятельности, как социально ответственной, так и безответственной. Не говоря уже о том, что при проведении глубинных интервью мы почти наверняка получили бы немалый процент тех, кто, возвеличивая семью как "ценность", уже давно утратили смысл реализации данной ценности в рамках своей конкретной семьи или же вообще никогда по большому счету не ставили эту "высшую ценность" на первое место.

Таким образом, как видим, не все прозрачно с переводом ценности "семья" в смысловую плоскость. Контекст служения и понимание своей ответственности перед родными и близкими (что в идеале понимается в значении "семья как ценность") очень соответствует собственно смыслу жизнедеятельности – жить ради семьи. Но, даже не углубляясь в тонкости мотивационно-смысловых составляющих, можно отметить, что давным-давно социологи (да и не только социологи) фиксируют и анализируют банальное желание среди тех, кто заявляет о значимости "семьи" как ценности, просто "выйти замуж", "жениться", поскольку есть соответствующее социальное давление, традиции и проч. При этом дальнейшее развитие смысла именно существования и развития семьи значительный процент людей мало интересует. Да, "семья" это ценность, но попробуй отделить восприятие семьи как социального института, развивающегося на основе любви, искренности чувств, взаимопонимания, от социальных установок "иметь семью", быть "замужем", "женатым". Не говоря уже о сугубо прагматической составляющей "семьи как ценности" - обеспечение, устроенность бытовых условий и т.д. Т.е. "ценность" и "смысл" демонстрируют свою нетождественность. Вообще, вряд ли кто станет оспаривать, что в жизни (уж в чем - в чем, а в семейно-брачных отношениях большинство выступают практическими экспертами) ценность "семья" и ее смысловая реализация далеко не сходятся. Появляется масса особенностей, нюансов. Включая и тотальную эгоизацию, когда семья как ценность – для общественного престижа, а – внутри просто борьба "Я" за "зоны влияния". И вся ценность "семьи" утрачивается и не реализуется. Также достаточно в качестве примера привести сексуальные желания, которые весьма часто противоречат устоявшемуся пониманию семейно-брачных отношений. А с учетом раздутого культа секса в нынешнем глобальном обществе возникает много вопросов, что скрывают (причем даже сами от себя) люди, когда отвечают, что для них "семья – главная ценность". И, наконец, если она главная – то почему столько разводов на процент заключения браков (т.е. именно на процент реализации ценности "семья"). И многие люди, заявляющие, что семья – значимая для них ценность тут же признаются, что порой не видят смысла своего существования.

В конце концов – может ли отчетливо ответить нынешняя социологическая наука на вопрос, а зачем человеку в современном мире "Семья"? Почему так выходит, что с одной стороны у нее один из самых высоких "ценностных рейтингов", а с другой, - социологи всего мира с обостряющимся беспокойством констатируют развал семьи как социального института. И здесь без интерпретаций с учетом именно смысловой составляющей не обойтись. Ведь вполне понятно, что до последнего весьма бурного постиндустриального периода семья в основном выступала как одна из чисто хозяйственных структурных единиц общества. Эдакая миникорпорация по выживанию в экстремальных условиях. Отсюда и требования к партнерам хорошо известные в рамках так называемой аграрной цивилизации – здоровье и работоспособность. И смысл – совместное выживание. А ведь мы до сих пор имеем шлейфы отношения к семье как части даже не индустриальной, а именно "аграрной цивилизации". Отношение к партнеру как функциональному инструменту, работнику, имеющему выгодный набор навыков. И вот тут-то традиционное восприятие семьи как значимой ценности и наталкивается на смысловой контекст – а зачем держаться за семейно-брачные отношения, если экономическая зависимость постепенно утрачивает свою актуальность. И какой же сегодня смысл создания семьи с позиций логики "миникорпорации" – не понятно. Уже много писалось, что прежние, особенно сугубо экономизированные задачи и целеполагания удержания традиционной семьи отпадают. К тому же государство и церковь больше жестко не довлеют над индивидом. Ребенка можно "поднять на ноги" и без второго супруга, вообще в одиночку. Остаются в качестве семейных скреп весьма "размытые" смыслы – любовь, ответственность, взаимопомощь, понимание. Но при этом – вокруг масса соблазнов и внешних инициаций.

В заключение же для подтверждения сложностей и расхождений категории "смысл" и "ценность" приведем еще один очевидный пример. Кроме семьи, первые строчки многих "ценностных рейтингов", как известно, занимает "Здоровье". Но также ясно, что "здоровье" в качестве ценности может быть распрямлено как угодно. Слишком общая категория. Практически же – это даже не ценность, а средство (способ) для достижения иных целей и смыслов: например, от вечного "кайфа" сексуальной жизни и до успешной

политической или бизнес-карьеру, которую необходимо делать, имея именно хорошее здоровье. И какой "смысл" или "смыслы", в конечном счете, выберет для себя приверженец "здоровья" как высшей ценности социологов интересует больше, нежели общий процентный показатель нацеленных на здоровье респондентов.

Да "здоровье", пусть даже и как ценность, – безусловно, значимо. Для человека важно находиться в хорошем физическом и духовном состоянии. Это залог очень многих успешных действий. Но как смысл "здоровье" вряд ли может рассматриваться только лишь с позитивной точки зрения. Если к нему не подключается банальный вопрос: "А зачем быть здоровым?". Что дальше делать, совершать (или не совершать) здоровому человеку? Куда, в конце концов, он направит свою бьющую через край великолепную здоровую энергию? Поэтому в своем социальном измерении категория "здоровье" как ценность и как "смысл" могут расходиться. "Здоровье" как смысл требует не только уточнения, но и гигантского развития в своей дальнейшей реализации. Известная в советской армии формула "ЗТР" ("здоровые тупые ребята") неплохо характеризует одну из крайностей воплощения здоровья как ценности. А в социальной практике, как известно, это зачастую реализуется в создании целых "оздоровительных" клубов, секций, из которых могут выходить вполне подготовленные криминальные банды, смыслы деятельности которых уже будут лежать далеко от плоскости "здоровья" (особенно других людей). В конце концов, мы уже имели целое поколение "качков", которое в буквальном смысле полегло на полях криминальных сражений.

Таким образом, мы имеем ценностные показатели ("здоровье", "семья"), но не имеем представлений о смыслах, путях и целях их реализации.

В заключении мы бы хотели подчеркнуть следующее. Нам представляется очень важным вернуть категорию "смысл" в общую систему социологического знания. Ее место в настоящее время размыто и неоправданно заужено. Хотя практически в любой из сложнейших глобальных и локальных проблем мы сталкиваемся с необходимостью распределенности, прежде всего, смысловые парадигмы. Касается ли это смыслов функционирования образовательных институтов или же смыслов, которые вкладывает в свои решения и практические действия правящая элита, или же речь идет об осознании смыслов собственного существования как мотивационного базиса для жизнедеятельности [4, 5, 6].

Фактически мы в какой-то мере утратили традиции, которые закладывал еще М.Вебер в плане необходимости тщательного изучения смыслов, лежащих в основе социальных действий. Можно даже предположить, что в основании такой категориальной подмены "смыслов" на "ценности" лежит плохо осознаваемое стремление отойти от действительно, и в личном, и в социальном отношении сложных вопросов о смысле (смыслах) существования.

Нельзя не ощущать недостаточный охват категорией "ценность" различных аспектов индивидуального и общесоциального масштаба. Нам кажется очень важным вернуться к категории "смысл" как с точки зрения ее определенной тождественности категории "ценность", так и особенно в тех компонентах, где она очевидно не только автономна, но и, говоря сегодняшним очень модным среди этносоциологов термином, – автохтонна.

Невозможно больше игнорировать тот факт, что современное глобальное общество утрачивает зачастую не только ценности, но и смысл своего существования. И без детализации, без отчетливого представления о причинах и, естественно, последствиях такого бессмысленного развития социология не может претендовать на право называть себя прогностической наукой. Можно даже сказать следующее – провозглашая и даже периодически "зондируя" с помощью социологического инструментария "ценности", оно (глобальное общество), да и огромное количество отдельных индивидов, тем не менее, не могут с уверенностью говорить о смыслах своего развития.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. 2. Философский энциклопедический словарь/ Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов.энциклопедия, 1989 – 815 с. 3. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 204. – 576 с. 4. Бакіров В.С. Світові тенденції розвитку університетської освіти / В.С. Бакіров // Соціологічні дослідження. Збірник наукових праць (За матеріалами науково-практичної конференції "Університетська освіта та формування управлінської еліти", 11-12 червня 2009 року). – №8. – Луганськ: вид-во Східноукр.нац.ун-ту ім. В.Даля, 2009. – С.9-15. 5. Шульга Н.А. Заметки об управленческой, правящей и "смыслотворящей" элитах / Н.А. Шульга // Соціологічні дослідження. Збірник наукових праць (За матеріалами науково-практичної конференції "Університетська освіта та формування управлінської еліти", 11-12 червня 2009 року). - №8. - Луганськ: вид-во Східноукр.нац.ун-ту ім. В.Даля, 2009.- С. 30-46. 6. Нагорный Б.Г. Проблемы современных тенденций формирования управленческих элит в трансформационных обществах / Б.Г.Нагорный // Соціологічні дослідження. Збірник наукових праць (За матеріалами науково-практичної конференції "Університетська освіта та формування управлінської еліти", 11-12 червня 2009 року). - №8. - Луганськ: вид-во Східноукр.нац.ун-ту ім. В.Даля, 2009.- С. 24-29.

УДК 316.4:32(477) "20"

ТИПИ КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Климанська Лариса Дмитрівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету "Львівська політехніка"

Малачівська Мар'яна Петрівна – аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету "Львівська політехніка"

Стаття присвячена дослідженню процесу конструювання соціальних проблем у політичному дискурсі. Виокремлено та схарактеризовано чотири типи дискурсивних практик, що застосовуються під час конструювання соціальних проблем у процесі передвиборчих кампаній.

Ключові слова: соціальна проблема, політичний дискурс, соціальне конструювання.

Статья посвящена исследованию процесса конструирования социальных проблем в политическом дискурсе. Выделены и охарактеризованы четыре типа дискурсивных практик, которые применяются при конструировании социальных проблем в процессе предвыборных кампаний.

Ключевые слова: социальная проблема, политический дискурс, социальное конструирование.

This paper is devoted to the process of constructing of social problems in the politic discourse. The four types of discursive practices that are used in the constructing of social problems in the process of election campaigns are isolated and characterized.

Key words: social problem, political discourse, social construction.

Соціальні проблеми існували завжди, вони не є породженням лише сучасного суспільства. Існували й різні підходи до розуміння цих проблем: як вияву соціальної патології (С. Сміт [10, р. 20]), як вияву соціальної дезорганізації (У. Томас, Ф. Знанецький [5, с. 134-138]), Е. Дюркгейм, Г. Маккей, Р. Парк, Є. Берджесс), функціоналістський підхід (Р.Мертон, Р. Нісбет), а також марксистський, на які вказує І. Г. Ясавеев [7]. На противагу об'єктивістській традиції у соціології, яка вважає соціальні проблеми відбитками об'єктивних умов, виник конструктивістський підхід до соціальних проблем (Дж. Бест [2], М. Спектор, Дж. Кітсус [4]), який трактує соціальні проблеми як процес реагування на соціальні умови. Проте, існує певна невизначеність у тому, чому та чи інша проблема набуває статусу соціальної, хто саме і в який спосіб перетворює складні соціальні обставини на соціальну проблему, за допомогою яких дискурсивних стратегій це відбувається. Не претендуючи на відповідь на всі зазначенні питання, ми маємо намір проаналізувати процес конструювання соціальної проблеми у політичному дискурсі передвиборчої кампанії.

Варто зазначити, що об'єктивістські підходи не є оптимальними для аналізу соціальних проблем. Теорії, які вважають соціальні проблеми відбитками об'єктивних умов, не можуть пояснити, чому одні умови визначаються як проблеми, привертаючи до себе суспільну увагу, тоді як інші, однаково небезпечні, залишаються без подібного визначення. Чому, наприклад, питання мови в нашій державі користується більшою увагою громадськості, ніж проблема соціального сирітства? Хоча наявну соціальну проблему можна обґрунтувати за допомогою об'єктивних стандартів і пояснити, чому вона є загрозливою для суспільства обставиною (наприклад, сексизм та расизм блокує соціальний потенціал людей, провокує конфлікт, є загрозою для суспільства в цілому), але наявність об'єктивних стандартів та загроз ще не свідчить про визнання певних соціальних умов як соціальної проблеми (в різні часи і в різних місцях расова та гендерна дискримінації вважалися і трактувалися як нормальні і природні явища). Будь-яка дефініція, яка намагається покрити широкий спектр тем, є невизначеною й трактує соціальні проблеми лише в найширших термінах як такі, що, наприклад, "загрожують добробуту" суспільства.

Конструктивістський підхід, в основному, концентрується на механізмах позначення складних соціальних обставин як проблемних. *Соціальна проблема* визначається як динамічна соціальна

конструкція, яка виникає в результаті реагування на соціальні умови [8, р. 16]. "Соціальна проблема існує перш за все так, як вона визначається й сприймається в суспільстві" [9, р. 300].

На нашу думку, конструктивістський підхід є оптимальним для аналізу соціальних проблем, оскільки дає змогу зрозуміти, що таке соціальна проблема, якою є її природа. Це є важливим для формування органами влади ефективної соціальної політики, адже переорієнтовує вирішення соціальних проблем зі статистичного аспекту на динамічний розвиток. Прикладами такого динамічного суб'єктивістського підходу у вивченні соціальних проблем є роботи Г. Беккера, К. Кейсі, В. Валлера, Р. Фуллера, Р. Маєрса, Дж. Беста, М. Спектора, Дж. Кітсуса, а серед російських дослідників – Г. Еремичева, Ю. Симпура, П. Мейлахс, И. Ясавеев, М. Астоянц та ін.

У роботах згаданих авторів, як правило, подається загальний огляд процесу проблематизації складних соціальних обставин, звертається увага на так званий "ринку соціальних проблем", який існує у будь-якому демократичному суспільстві. Набагато менше уваги приділяється такому особливому суб'єкту процесу проблематизації як ЗМІ, ще менше звертають увагу на процес конструювання соціальних проблем у політичному дискурсі. На нашу думку, важливо досліджувати процес конструювання соціальних проблем у рамках політичного дискурсу, оскільки саме сфера політичного дискурсу є полем втілення соціально-політичних проєктів, в рамках яких відбуваються спроби вирішити соціальні проблеми. Саме це і становить теоретичну необхідність актуалізації обраної проблематики.

Зміст і значення тих чи інших фактів значною мірою залежить від того, в рамках якої дискурсивної системи вони розглядаються [1, с. 476]. Основою політики є боротьба за владу, тому спілкування на політичні теми ніколи не буває нейтральним чи об'єктивним, йому притаманна пристрастність та афективність. Тексти новин, хоча й претендують на об'єктивність, але формуються в рамках визначеного фрейму інтерпретації. Як зазначає Е. Шейгал "на відміну від мови науки, предметом якої є об'єктивна реальність, політична мова є зазвичай спонукаючою, вона націлена на здійснення впливу та надихання адресата" [6, с. 44-45].

На нашу думку, можна виділити чотири типи конструювання соціальних проблем у політичному дискурсі. Перший тип – це "природне" конструювання соціальних проблем. У даному випадку воно проходить у напрямку "природного" зростання "знизу вгору", тобто від громадськості до владної верхівки. Відповідно, соціальна ситуація трактується як соціальна проблема спершу лише окремими експертами в даній сфері. Далі відбувається складний процес її презентації громадськості через засоби масової інформації та лобювання владним інституціям. Внаслідок успішного проходження всіх стадій процесу соціального конструювання (висування вимог (Claimmaking) – медіа залучення (Media Coverage) – публічна реакція (Public Reaction) – політичне вирішення проблеми (Policymaking) – соціальне вирішення проблеми (Social Problem Work) – результати втілення політичного курсу (Policy Outcomes) [8, р. 17-23]), вона набуває статусу соціальної проблеми.

Другий тип – це *обумовлена актуалізація* соціальних проблем суб'єктами політичної діяльності. У такому випадку соціальні умови вже набули статусу соціальних проблем, але окремими політичними діячами трактуються як свого роду їхнє ноу-хау, особливо – методи вирішення проблеми. Цей процес помітний у передвиборчий період, коли різні політичні партії чи блоки "озброюються" інформацією про існуючі соціальні проблеми, надаючи їм статусу "пріоритетності" та неодмінно обіцяють їх вирішити. Так, проблема бідності, наприклад, існує не перший рік, але політичні лідери в передвиборчий період щоразу обіцяють звернути свою увагу на існуючі соціальні умови, коли прийдуть до влади. Досвід свідчить, що після приходу до влади обраних політичних лідерів ця соціальна проблема втрачає свою "пріоритетність" і переходить у розряд неважливих. Але це ненадовго – лише до наступних виборів, коли обрані соціальні проблеми знову набудуть статусу першочергових.

Третій тип соціального конструювання ми назвали "*ключовим питанням*", завдяки якому політичні керманічі хочуть відкрити шлях до електоральної підтримки. Сутність його полягає в тому, що відбувається воно не у вертикальній послідовності – від громадськості до владної верхівки, а в горизонтальній площині – від політика до політика. Громадяни, зрозуміло, займають позицію спостерігачів. Суб'єкти політичної діяльності висувають вимоги стосовно певних соціальних умов. Зазвичай це є "слабке" місце діяльності політичних опонентів або суперечливе, неоднозначне питання. Основним меседжем є те, що від цієї проблеми страждає народ. Особливістю даного типу конструювання соціальних проблем є те, що обрані соціальні умови трактуються як соціальні проблеми не через замовлення "потерпаючої сторони", а виключно в маніпулятивних цілях. Прикладами таких проблем є питання двомовності в Україні, зовнішньої інтеграції тощо.

Четвертий тип конструювання соціальних проблем ми назвали "видовищним", оскільки він неодмінно супроводжується широким інформуванням населення. Особливістю цього типу конструювання соціальної проблеми є акцент лише на фінішній точці – на вирішеній проблемі. Цей тип конструювання використовують політичні сили, які або є при владі, або колись були. Яскравим прикладом такого типу конструювання соціальної проблеми є комунікативна стратегія напередодні президентських виборів у 2010 році Блоку Юлії Тимошенко. Комунікативна стратегія блоку полягала в тому, що по всій країні було розвішано білборди із наступними написами: "Знищено газову мафію", "Всупереч кризі пенсії без затримок", "Всупереч кризі зарплати бюджетникам без затримок", "Всупереч кризі відроджено авіабудування", "Допомога на народження дитини – українців стає більше" тощо.

Соціальні проблеми напередодні виборів перетворюються в інструмент боротьби за владу. Після перемоги на виборах інтерес до проблеми значно слабшає, проблема взагалі може зникнути з порядку денного.

Отже, аналіз процесу конструювання соціальних проблем за допомогою комунікативних технологій дозволив виділити чотири типи конструювання проблем у політичному дискурсі. У перспективі, як продовження теоретичного дослідження, планується дослідження дискурсивних та соціальних практик, пов'язаних із соціальними проблемами, за методикою критичного дискурс-аналізу (Н. Феркло), порівняння дискурсивних стратегій інтерпретації соціальної проблеми різними суб'єктами політичної діяльності, проведення фокус-групових досліджень з метою виявлення образу соціальних проблем у різних категоріях населення.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Астоянц М. С. Политический дискурс о сиротстве в советский и постсоветский период: социальная интеграция или социальное исключение? / М. С. Астоянц // Журнал исследований социальной политики. 2006. – Том 4. – № 4. – С. 475-500. 2. Бест Дж. Конструкционистский подход к исследованию социальных проблем / Джоел Бест // Контексты современности – II: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп./ Сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 164-175. 3. Климанська Л. Д. Медіа-імідж соціальної проблеми. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства / Л. Д. Климанська // Збірник наукових праць. – Х. : Харк. націон. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 273-280. 4. Спектор М., Китсьюз Дж. Конструирование социальных проблем / М. Спектор, Дж. Китсьюз // Контексты современности – II: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп./ Сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С.160-163. 5. Томас У. Понятие социальной дезорганизации. Контексты современности – II: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп./ Уильям Томас, Флориан Знанецкий // Сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С.134-138. 6. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал // – М. : ИТДГК "Гнозис". – 326 с. 7. Ясавеев И. Г. Социальная проблема в социологическом лексиконе / И. Г. Ясавеев // Социальная реальность. – 2006. – № 66. – С. 101-115. 8. Best J. Social problems / J. Best // W.W.Norton & Company, Inc., – 2008. – 369 p. 9. Blumer H. Social Problems as Collective Behavior / H.Blumer // Social Problems. –1971. – Vol. 18. 10. Smith S. The Organic Analogy // The Study of Social Problems / S. Smith, E. Rubington, M. S. Weinberg, (eds.) // N.Y. Oxford, 2003.

УДК 316.647.5:303.01

СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ (НА ПРИКЛАДІ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ)

Хижняк Олександр Володимирович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розкриваються особливості застосування різних соціологічних підходів до вивчення соціальних проблем на прикладі концептуалізації толерантності. Теоретичний вимір толерантності розглядається як проблемно орієнтований. Автор виділяє коло питань, котрі виникають при спробі соціолога ідентифікувати ту чи іншу соціальну проблему і визначитися з теорією та методологією її вивчення засобами соціологічної науки.

Ключові слова: соціальна проблема, соціологічне знання, соціологічна теорія, толерантність.

В статье раскрываются особенности применения различных социологических подходов к изучению социальных проблем на примере концептуализации толерантности. Теоретическое измерение толерантности рассматривается как проблемно ориентированное. Автор выделяет круг вопросов, которые возникают при попытке социолога идентифицировать ту или иную социальную проблему и определиться с теорией и методологией ее изучения средствами социологической науки.

Ключевые слова: социальная проблема, социологическое знание, социологическая теория, толерантность.

The article shows the peculiarities of the various sociological approaches to the study of social problems on the example of the conceptualization of tolerance. The theoretical dimension of tolerance is seen as problem-oriented. The author marks the range of questions that arise when sociologist tries to identify a particular social problem and decide on the theory and methodology of its study by means of sociological science.

Key words: social problem, sociological knowledge, sociological theory, tolerance.

Важко не погодитися з думкою, що "реально соціологи вивчають соціальні феномени", їх цікавить "існування тенденції як сталого відтворення соціального феномена" [1, с. 12, 13]. Сьогодні перед соціологією і соціологами постали нові виклики, поряд з соціальною реальністю в традиційному розумінні розвивається віртуальна реальність, рухливість соціальних структур стала їх чи не головною ознакою, а місце, роль і структура соціологічного знання, професійне і громадянське призначення соціолога знову потребують перегляду.

Ми погоджуємося з тезою В. Танчера про актуалізацію руху до міждисциплінарних зв'язків. Справді слід визнати, що "за сучасних умов традиційні дисциплінарні рамки стали завузькими. Накреслилася тенденція до долання меж теоретичних і міждисциплінарних кордонів, повернення до інтегральної "соціальної теорії" на противагу вузьким "соціологічним теоріям". Набуває популярності ідея І. Валерстайна щодо "відкритої соціальної науки", що передбачає зв'язок, поєднання соціології із суміжними дисциплінами, насамперед, із соціальною філософією, психологією, політичними науками тощо. Ідеологи постмодернізму також висувують завдання створення гібридних соціальних наук, руйнування застарілих меж і класифікацій. На цьому тлі чи не анахронізмом виглядають поділ і типологізація теорій у соціології за спеціалізацією або за рівнем аналізу" [2, с. 209].

Відомо, що різні соціуми по-різному рухалися в напрямку до толерантності. Як соціокультурна реальність вона спочатку виникла у Західній Європі, де власне розроблялися і перші концепції толерантності (як релігійна, так і секулярна). Можна погодитися з Н. В. Кругловою, яка порівнює шлях до толерантності пострадянських країн (зокрема, Росії) і західних. Визначається така специфіка освоєння толерантності на пострадянському просторі: від толерантності як законодавчо сформованої настанови держави до визнання толерантності як суспільної цінності і важливої якості особистості, тобто від декларативної толерантності до освоєння культури толерантних відносин на різних рівнях через різні механізми [3, с. 123]. Актуалізація теми толерантності в наші дні відбувається на хвилі зростання інтересу соціологів до проблеми соціальної інтеграції. Виказується цілком слушна думка про три головних теоретичних підходів до розуміння

толерантності: 1) з позицій скептицизму (релятивізм, прагматизм, епістемілогічний скептицизм); 2) з позицій плюралізму; 3) з позицій причинності/раціональності (в контексті ліберального дискурсу вирішення проблем сучасного світу) [4, р. 35–96]. Звертає на себе увага теза С. Кірдіної стосовно того, що в самому теоретичному соціологічному знанні існує протистояння – методологічне і цивілізаційне, яке накладається на процес інтеграції соціального знання у сучасному світі і на його суспільну потребу [5, с. 28–27]. Для дослідження толерантності це має безпосереднє відношення, зважаючи на міждисциплінарні напрацювання її різнобічного вивчення. В той же час власне соціологи опанували цю тему поступово, усвідомлюючи складність толерантності як соціальної проблеми і її багатовимірність.

Мета статті – визначити особливості застосування різних соціологічних підходів до вивчення соціальних проблем на прикладі концептуалізації толерантності.

Вивчення феномена толерантності в історії соціології умовно включає, на наш погляд, такі етапи:

1. *Етап категоріального пошуку.* Розробка понять "соціальна солідарність", "злагода" та ін. (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, П. Сорокін, Ф. Тьоніс та ін.).

2. *Етап емпіричного вивчення толерантності в різних сферах суспільного життя.* Виокремлення проявів та видів толерантності (А. Брілль, С. Григг, Г. МакКлоскі, Дж. Протро, Дж. Саліван, С. Штоуффер, Є. Головаха, Н. Паніна, В. Паніотто, А. Ручка, та ін.).

3. *Сучасні інтерпретації толерантності.* Усвідомлення багатовимірності толерантності (М. Уолцер, Н. Победа та ін.).

Підкреслимо ще раз, що наведені етапи досить умовні, адже категоріальний пошук продовжується. Емпіричне вивчення толерантності теж стає більш активним і поширюється на нові соціальні практики. Сучасні інтерпретації толерантності також відкриті та різнопланові. Їх аналіз свідчить про те, що концептуалізація толерантності різними авторами здійснюється по-різному. Одні вчені виходять з того, що теоретизування з приводу феномена толерантності має відбуватися у двох площинах: у теоріях модерністських і постмодерністських [6]. Інші дослідники теоретичні дискурси з приводу толерантності поділяють на традиційні і сучасні. Найбільш глибоко на цей час висвітлені класичні концепції толерантності. Наприклад, С. Г. Ільїнська виділяє такі концепції: 1) вихідну ліберальну парадигму толерантності; 2) толерантність, що базується на природно-правовій концепції; 3) утилітаристська модель толерантності [7].

Соціологічні теорії модерну зробили історично вагомий внесок в осмислення проблеми толерантності і практичну розробку її принципів. Зокрема, були виявлені причини інтолерантності у суспільстві модерну (концепція відчуження К. Маркса), було показано, які суспільні механізми ведуть до формування відносин толерантності в соціумі (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та ін.), були запропоновані нові орієнтири формування суспільства на засадах толерантності (концепція неогоїстичної любові П. Сорокіна). Однак, як показав критичний огляд соціологічних теорій модерну, здійснений Г. Ільїнською [7], О. Лебедевою [6], В. Кемеровом [8] та ін., запропоновані в межах цих моделей концептуалізації і імпліцитні норми толерантної взаємодії не відповідають сучасній соціальній реальності, бо обмежені такими властивостями, притаманними їм, як монорациональність, європоцентризм, уявлення про лінійний характер соціального і політичного розвитку. Цей розвиток у межах зазначених підходів підлягає оцінці у відповідності однозначно заданого набору критеріїв (показників) прогресу. Звісно, ця специфіка соціологічних теорій модерну накладає обмеження на їх використання в умовах сучасного постмодерністського суспільства. Основною категорією цих теорій виступає суспільство, яке зазвичай трактується як таке, що обмежене межами сучасної національної держави. Це обмеження частково долається у постмодерністських соціологічних теоріях. У них до трактовок толерантності застосовуються інші підходи: нелінійний, багатоваріантний характер соціальних процесів (і сама толерантність розгортається як нелінійний і багатоваріантний процес).

При концептуалізації толерантності на засадах посткласичної соціології так чи інакше враховується відмова "... розглядати суспільство як принципово координовану і замкнену тотальність 1) з певним ступенем єдності; 2) врівноваженої або з помітною тенденцією до рівноваги; 3) що зсередини з'єднується системою цінностей. ... Нова теорія припускає, що соціальний стан, який вона моделює, завжди є невірноваженим. Він складається з елементів, що мають деяку автономність. Цієї автономності виявляється достатньо, щоб характеризувати результат їх взаємодії як непередбачений та нестабільний" [9, с. 101]. Ще однією особливістю постмодерністських моделей є фрагментація в пізнанні. Остання багато в чому "... пов'язана з підміною соціального знання нарративом, описом соціокультурних текстів, які кожен воліє трактувати по-своєму. Це, в свою чергу, дозволяє краще зрозуміти таку рису постмодернізму, як плінність і невизначеність самої реальності, її пізнання" [10, с. 15].

До моделей толерантності, звичайно, відносяться і так звані постмодерністські моделі. Вважається, що вони доповнюють традиційні усталені погляди на образи толерантності. Традиційні моделі виходять із передумови наявності фундаментальних цінностей суспільства, а постмодерн є дещо іншим, адже в ньому визнається корозія цих самих цінностей. Може скластися враження, що постмодерністські моделі спрямовані виключно на виявлення негативно-деструктивних функцій толерантності. Але ці моделі намагаються наблизитися до мінливого й неусталеного світу, до рухливої реальності, в якій толерантність присутня в різних барвах і проекціях. М. В. Шугуров вбачає цінність постмодерністських моделей у тому, що вони стають більш адекватними в середовищах неформальних, маргінальних, вибудованих за досить динамічними сценаріями, а не відповідно до суворо фіксованих законів. У них маргінальна толерантність стає "притулком від агресивності і тотальності" традиційних цінностей [11, с. 140].

Серед перших соціологічних емпіричних пошуків, присвячених проблемі толерантності, слід відзначити дослідження С. Штоуффера в 1950 р., що було оприлюднено під назвою "Комунізм, конформізм та громадянські права" (1954 р.). За результатами цього дослідження був зроблений висновок, що більшість громадян США не поділяють думки щодо надання права комуністам робити публічні виступи, заяви, викладати в школах чи коледжах, навіть працювати клерком в магазині та не надавати громадянства тим, хто поділяє ці погляди і, відповідно, позбавляти громадянства тих, хто починає сповідувати цю ідеологію та ін. Серед інших можна згадати роботи С. Григг, Дж. Протро "Фундаментальні принципи демократії" (1960 р.) та Г. МакКлоскі "Консенсус та ідеологія в Американській політиці" (1964 р.), які довели різницю у відношенні до груп людей лівого спрямування серед представників з вищою освітою та більш політично активних у порівнянні з пересічними громадянами. Науковий доробок цих вчених у подальшому використовувався в обґрунтуванні тези, що за відсутності утверджених принципів толерантності у масовій свідомості громадян, наявність освіченої еліти може створити умови для розвитку та утвердження демократичних інститутів та з часом вплинути на масову свідомість. К. Нунн у 1970 р. провів порівняльне дослідження з роботою С. Штоуффера 1950 р. та дійшов висновку, що толерантність американців у визнанні основних громадянських прав для груп населення, що дотримуються лівого спрямування, змінилася у бік розширення цих прав та більш толерантного ставлення до представників таких груп. У першу чергу дослідник пов'язував це з певним покращенням системи освіти та демографічними змінами. У 1979 р. Дж. Саліван оприлюднив результати своїх досліджень під назвою "Альтернативна концептуалізація політичної толерантності: ілюзорне покращення", в якій за допомогою використання нової двокрокової техніки ставлення запитань встановив, що зростання толерантності за 20 років з 1950 по 1970 рр. не таке значне, як вказував К. Нунн, і носить скоріше латентний характер, що проявляється в підтримці ідеї заперечення надання однакових політичних прав групам правого спрямування, однак у більшості населення не було конкретних груп, на які слід розповсюджувати ці погляди. Серед інших дослідників можна відзначити Дж. Гібсона, П. Амбарсона, Дж. Мюллера П. Снайдермана, С. Фінкеля та ін. [12, р. 15767–15769].

Критичний огляд наукової дискусії стосовно визначення поняття "толерантність" приводить нас до таких висновків: по-перше, це поняття є багатовимірним, а по-друге, теоретичний вимір толерантності має бути проблемно орієнтованим. Щоб відповісти на запитання, чому і як багатовимірність толерантності стає наразі соціологічною проблемою, окреслимо коло питань, які виникають під час спроби соціолога ідентифікувати ту чи іншу соціальну проблему і визначитися з теорією та методологією її вивчення засобами соціологічної науки. З цього приводу варто згадати слова К. Поппера про те, що "... пізнання розпочинається не з сприйняття або спостереження, не зі збору даних або фактів, воно починається з проблем. Без проблеми немає знання – але і без знання немає проблеми. Це означає, що пізнання починається з напруження між знанням і незнанням: немає проблеми без знання – немає проблеми без незнання. Адже будь-яка проблема виростає з відкриття того, що в нашому передбачуваному знанні щось не в порядку" [13, с. 65-66].

Відомо, що "поняття соціальної проблеми має свою історію в соціології, воно по-різному визначається в межах різних напрямків і при належному використанні може бути досить корисним аналітичним засобом" [14, с. 8]. Скористаємося класифікацією соціологічних підходів до соціальних проблем, запропонованою І. Г. Ясавеевим, який умовно розділив ці підходи на дві групи: традиційні і альтернативні. Такі традиційні соціологічні підходи до соціальних проблем, як критичний (марксистський підхід), підходи соціальної патології, соціальної дезорганізації і функціоналістський, виходять із об'єктивізму, тобто соціальні проблеми розглядаються в якості об'єктивно існуючих дисфункцій, суперечностей, патологічних і дезорганізованих станів. Альтернативними І. Г. Ясавеев вважає інтеракціоністський підхід, при якому соціальні проблеми вважаються наслідком суспільної реакції, і конструктивістський підхід, при якому соціальні проблеми

"конструюються індивідами або групами, які привертають увагу громадськості до тих чи інших передбачуваних умов і виступають з вимогами до їх змінення" [14, с. 53]. В арсеналі сучасних соціологів, які вивчають толерантні/інтолерантні соціальні взаємодії, як свідчить проведений нами аналіз наукових джерел, широко представлені різні підходи до цієї соціальної проблеми:

1. Толерантність / інтолерантність з точки зору соціальної патології.

Такий підхід поділяють науковці, які пропагують "культуру миру". Так, Х. Парот визначав толерантність як потенційний засіб досягнення миру у всьому світі [15]. Толерантність на перетині питань войовничості і миролюбності визначена В. В. Серебренниковим, який вперше з соціологічної точки зору проаналізував дві протилежні якості людини – войовничість і миролюбність, тенденції їх взаємодії у межах ХХ і початку ХХІ ст. Заслугове на увагу думка цього автора про те, що миролюбність, як і войовничість, – це якість, яка соціально формується, культивується і придушується соціальними засобами. Додамо, що одним із цих засобів виступає толерантність. У пошуках причин природної миролюбності автор звертається до антропологічних теоретичних конструкцій і робить висновок: "У войовничості людей і у сутності війни є елементи і біологічні, але вони взаємодіють з політикою і не є головними" і далі: "пізнання миру суттєво відстає порівняно з пізнанням війни" [16, с. 249]. З миролюбністю пов'язує толерантність і Д. Сміт [17], Бетти Е. Ріердон [18] та ін.

Необхідність толерантності сьогодні як ніколи необхідна. Факт того, що політичні та військові важелі зосереджуються в руках усе меншого числа людей, як ніколи актуалізує толерантність, роблячи її більш нагальною та необхідною. Теорія політики сама по собі не здатна розв'язати політичні проблеми реального світу. І хоча захисники толерантності мають переконливі аргументи, щоб довести, чому ми повинні бути толерантними, а також реальне розуміння ціни її впровадження, яку треба буде заплатити за реалізацію цих аргументів, немає жодної надії на те, що проблеми реального світу будуть вирішуватися тільки з позицій раціональності та аргументованості, а не власне з позицій сили. Але ж, принаймні, справедливим є те, що прихильники демократичного устрою скоріше віддають перевагу використанню мирних дебатів, ніж використанню меча [4, р. 97-98].

У деяких випадках толерантність необхідна ще й тому, що альтернативою толерантності є війна, а війна занадто витратна – в усіх розуміннях – як метод для ведення переговорів. З цієї точки зору, толерантність є практичною стратегією, щоб бути прийнятною розумною та інтелігентною людиною, яка розуміє, що спроби перетворити всіх інших під свої стандарти може ніколи не досягти успіху: толерантна людина розсудлива. Альтернативна інтерпретація має на увазі, що толерантність є морально необхідною: толерантна особистість добродісна, та/або толерантний стан є справедливим. Це розуміння лежить у площині розуміння толерантності як морально виправданої та необхідної. Ці два погляди на толерантність можуть використовуватися і розумітися в тандемі [4, р. 35–96].

2. Толерантність / інтолерантність з точки зору соціальної дезорганізації.

Концепції соціальної та індивідуальної дезорганізації широко представлені у соціологічній науці завдяки працям Ч. Кулі, У. Томаса і Ф. Зनावецького, Р. Парка, Е. Берджеса, Р. Маккензі, Р. Кейвена, Г. Маккея та ін. Проте ці автори спеціально не досліджували проблему толерантності. Однак, незважаючи на критику, яка лунає на адресу підходу соціальної дезорганізації, слід зазначити, що порушення конститутивного порядку подій так чи інакше загострює соціальні відносини, трансформує соціальні процеси і посилює невизначеність, навіть конфліктність. Це може стати підґрунтям для інтолерантних практик.

Толерантність і конфліктність – ця тема досліджується через вивчення толерантної поведінки в ситуації конфлікту і визначення шляхів, методів, історичного досвіду врегулювання конфліктів. Найбільш перспективним і дієвим, як свідчать численні дослідження, виявляється соціальний діалог. У той же час роль діалогових взаємодій у формуванні толерантності до кінця не визначена: одні вчені визнають діалог як основу толерантності і розробляють навіть відповідні тренінги, що сприяють навчання діалогу, а інші розглядають толерантність в якості основи культури соціального діалогу, здатного привести до компромісу як взаємоприйняттого рішення в інтересах особистості, соціальної групи, соціуму. Мова йде, передусім, про те, що за певних умов, при дотриманні принципів толерантності соціальний діалог стає найбільш результативним, дієвим.

3. Толерантність / інтолерантність з точки зору функціоналістського підходу.

При цьому підході до толерантності як соціальної проблеми завдання соціолога полягає у виявленні умов або видів толерантної поведінки, а також чинників, які заважають поширенню толерантності, призводять до дисфункцій, навіть конфліктів на ґрунті несприйняття відмінних світів, поглядів, зразків поведінки. У даному випадку цікавість представляють типи індивідуальних пристосувань, виокремлені Р. Мертоном, та можливості їх застосування при діагностиці толерантної поведінки по відношенню до "Іншого".

Толерантність взагалі актуалізується там, де визначені "ми" й "інші". Відомо, що поняття "ми" існує за певних умов: *по-перше*, усвідомлення того, що нікого не кидають і ніким не жертвують в ім'я спільноти; *по-друге*, здатності створювати в межах спільноти "ми" мережі прямого і неформального спілкування (комунікації). Якщо визнати, що соціальні відмінності провокують інтолерантність, а соціальні нерівності її відтворюють, то виникає питання про співвідношення відмінностей і толерантності / інтолерантності. Відмінності антагоністичного характеру й відмінності-протилежності по-різному сприймаються у толерантній свідомості. Адже саме усвідомлення відмінностей створює дистанцію між "моїм" та "іншим". Щоб ця дистанція стала (або залишалася) толерантною, необхідні певні умови. Серед них особливе місце посідає зацікавленість в порозумінні з "іншим", кроки назустріч "іншому" і визнання за ним певних прав, зорієнтованість на певні поступки заради реалізації особливих прав "інших".

4. Толерантність / інтолерантність з точки зору інтеракціоністського підходу.

Інтеракціоністський підхід вважається альтернативним підходом до соціальної проблеми, у т. ч. проблеми толерантності. У даному випадку толерантність може розглядатися як наслідок суспільної реакції на деякі дії індивідів та груп, можливо, навіть як наслідок здійснення по відношенню до них соціального контролю. Інтюлерантні індивіди і групи при цьому можуть стигматизуватися та сприйматися через різні засоби соціальної комунікації як аномальні, девіантні, неприпустимі (наприклад, у певному соціальному контексті це можуть бути сепаратисти й терористи, сексуальні меншини та ін.).

5. Толерантність / інтолерантність з точки зору конструктивістського підходу.

Цей підхід виходить із фундаментальних уявлень про соціологічне пізнання. Цікаві роздуми з цього приводу В. Тарасенка, який вказує, що соціологія взагалі "... можлива тільки як єдність емпіричного дослідження і умоглядного пізнання, як соціальна ... наука про "вгадувану" реальність. Досліджує вона безпосередньо об'єкти суспільної реальності, які "приховують" у собі вияви реальності соціальної, котру соціологія може пізнавати лише умоглядно. Для цього вона конструює тематичні форми ("образи") останньої, об'єктивує їх, ототожнюючи з реальними формами. Отже, досліджуючи реальний світ (суспільні явища та процеси), соціологія умоглядно створює гіпотетичний соціальний світ, який вона ж подає собі й суспільству як світ об'єктивних і суб'єктивних сутностей. Лише так і можливе соціологічне пізнання – дослідження, що виходить із визнання об'єктивності існування соціального світу та його пізнаваності через тематичні форми. У цьому світлі конструктивізм є найфундаментальнішою властивістю соціології як особливої соціальної науки" [19, с. 68].

Соціально-конструктивістська парадигма в соціальному знанні визнається в якості альтернативи традиційній методології. Конструктивістський підхід до проблеми толерантності передбачає чітке і послідовне визначення толерантності як риторики, діяльності по висуненню тверджень вимогливого характеру відносно умов ставлення до "Іншого", "Чужого". Цей підхід передбачає врахування процесуальної природи толерантності, що дозволяє вивчати толерантні та інтолерантні прояви в умовах трансформаційних соціальних зрушень. Конструктивізм все частіше розглядається як технологія конструювання соціальних проблем. Ми вважаємо, що цей теоретичний підхід є евристичним для поширення толерантності в суспільстві та його окремих сегментах.

Науковці, що займаються проблемою толерантності, визнають, що соціологічне вивчення цього явища в сучасному суспільстві утруднюється тим, що в постіндустріальну, постмодерністську епоху трансформація суспільства набуває іншого характеру. Змінюються уявлення про соціологічну теорію, у якій наразі присутні численні методології, дискурси, різноманітні сфери досліджень, які, як у випадку вивчення толерантних практик, переводять соціолога у міждисциплінарне поле. З'являються нові напрямки, теорії і методи аналізу соціальних систем. Так, А. Давидов вихід з кризи соціології вбачає у розвитку нової системної соціології, яка має онтологічні, гносеологічні і практичні переваги, адже соціальні явища і процеси є системами [20]. Уявлення про суспільство як систему інститутів піддається критиці на тій підставі, що соціально-історична реальність перетворюється в "ефемерну, нестабільну, таку, що описується постмодерністським принципом anything goes. ... В епоху Постмодерна сутність людини відчужується вже не в соціальну, а у віртуальну реальність" [21, с. 19–20]. Оскільки у цій віртуальній реальності людина має справу переважно не з речами, а з симуляціями, то й регулювання соціальних відносин йде за іншими сценаріями, порівняно з індустріальним суспільством. Інституційна криза в сьогоденні саме й підтверджує це.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспективи розвитку / Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 5–14. 2. Танчер В. Сучасні соціологічні теорії: проблеми визначення і демаркації / В. Танчер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 205–209. 3. Круглова Н. В. Толерантность и идентичность: ситуация в современной России / Н. В. Круглова // Вестник Санкт-Петербургского университета. – Сер. 6. – 2008. – Вып. 2. – С. 125–133. 4. McKinnon Catriona. Toleration: a critical introduction / Catriona McKinnon. – London and New York : Routledge Taylor&Francis Group, 2006. – 218 p. 5. Кирина С. Г. Современные социологические теории: актуальное противостояние? / С. Г. Кирина // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 18–28. 6. Лебедева О. В. Толерантность в модернистских и постмодернистских социологических теориях: ее преломление в практике дипломатических отношений: ее преломление в практике дипломатических отношений : Дис. ... канд. социол. наук: 23.00.02 Москва, 2006 174 с. РГБ ОД, 61:06-22/195. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/183873.html>]. 7. Ильинская С. Г. Толерантность как принцип политического действия: история, теория, практика / С. Г. Ильинская. – М.: Праксис, 2007. – 288 с. 8. Толерантность в обществе различий [Текст]: коллективная монография / ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов, А. Ю. Зенкова; Межрегиональные исследования в общественных науках (Программа), Уральский Межрегиональный институт общественных наук. – науч. изд. – Екатеринбург : Полиграфист, 2005. – 232 с. 9. Наумова М. Концептуалізація соціального у постмодерних дискурсах / М. Наумова // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – Вип. 1 (12). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 97–104. 10. Зборовский Г. Е. Метапарадигмальная модель теоретической социологии / Г. Е. Зборовский // Социс. – 2008. – № 4. – С. 3–15. 11. Шугуров М. В. "Праздная" толерантность: постмодернистский сценарий / М. В. Шугуров. // Общественные науки и современность. – 2003. – № 5. – С. 140–149. 12. Mutz D.C. Tolerance / D.C. Mutz // International encyclopedia of social and behavioral sciences / editors in chief Neil J. Smelser, Pauk B. Baltes. Vol. 23 – 1st ed. – Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo : Elsevier. – 2001 – P. 15766–15771. 13. Поппер К. Логика социальных наук / К. Поппер // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 65–66. 14. Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации / И. Г. Ясавеев. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2004. – 200 с. 15. Рарот Х. Общее благо глобального мира. Глобализированный (унифицированный) мир и общее благо / Х. Рарот // Социология. Журнал Российской социологической ассоциации. – 2007. – № 2. – С. 4–16. 16. Серебрянников В. В. Природа человека: источник войн или миролюбия? / В. В. Серебрянников. – М. : Научный мир, 2007. – 356 с. 17. Смит Д. Глобальный вызов: как достичь мира без унижения? / Д Смит // Социс. – 2004. – № 4. – С. 24–32. 18. Бетти Э. Риэрдон. Толерантность – дорога к миру / Бетти Э. Риэрдон. – М. : Изд-во "Бонфи", 2001. – 304 с. 19. Тарасенко В. Соціальне, суспільне та соціологічне пізнання / В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 52–68. 20. Давыдов А. А. Системный подход в социологии. Новые направления, теории и методы анализа социальных систем / А. А. Давыдов. – М. : Эдиториал УРСС, 2005. – 328 с. 21. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб.: "Петербургское Востоковедение", 2000. – 120 с.

УДК 316.012

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОР ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Катаев Станислав Львович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедры социологии и социальной работы Классического частного университета (г. Запорожье)

В статье характеризуется роль метафоры в социальном познании. Утверждается, что в науке используются метафоры, которые позволяют глубже раскрыть сущность изучаемых явлений. Приводятся примеры использования метафоры в социологии. С помощью метафоры "вирус", "виртуальное", "спутник" характеризуются некоторые современные социальные процессы и явления.

Ключевые слова: метафора, научная метафора, социальное познание, вирусное общество, современное общество, виртуальное общество, спутниковое государство.

У статті характеризується роль метафори в соціальному пізнанні. Стверджується, що в науці використовуються наукові метафори, що дозволяють глибше розкрити сутність досліджуваних явищ. Наводяться приклади використання метафори в соціології. За допомогою метафори "вірус", "виртуальне", "спутник" характеризуються деякі сучасні соціальні процеси і явища.

Ключові слова: метафора, наукова метафора, соціальне пізнання, вірусне суспільство, сучасне суспільство, віртуальне суспільство, спутникова держава.

The role of metaphor in social cognition is discussed in the article. The author insists that scientific metaphors are used in science which allows to investigate the essence of the phenomena under study accurately. The paper contains examples of metaphor usage in sociological texts. The author uses metaphors "virus", "virtual", "satellite" to characterize some modern social processes and phenomena.

Key words: metaphor, scientific metaphor, social cognition, virtual society, modern society, virtual society, satellite state.

Метафора – это способ образного представления реальности. С помощью метафоры сущность одних явлений раскрывают через другие, используя эффект контраста или подобия. Метафора – применение слов, словосочетаний или термина к явлению, к которому они буквально не применимы. В науке используются научные метафоры, которые позволяют глубже раскрыть сущность изучаемых явлений. Метафора требует не буквального, а иносказательного понимания. Аналогия позволяет раскрыть иные аспекты смысла. Буквальное и метафорическое использование слов не всегда противостоят друг другу. Слово, используемое как метафора, на самом деле может буквально обозначать явление, иного названия которому еще нет. Например, метафора - вирусное общество. Исследователь обращается к свойствам вирусов, и затем эти свойства рассматриваются как атрибуты общества.

Задачей статьи является раскрытие свойств некоторых важных социальных явлений с помощью метафоры.

Без метафор невозможно выражение мысли. Это положение доказательно обосновывает Дж. Лакоф в своей книге "Метафоры, которыми мы живем" [1]. Он рассматривает метафору как изначально понятийную конструкцию и определяет её центральное место в процессе развития мысли. Широко используется метафора в социологии организации. Одно из направлений постмодернистского понимания организации - теория метафор Гарета Моргана[2], предлагающая способ изучения организации через раскодирование символических процессов. Впечатляющую аргументацию необходимости символических способов социального познания привел В. Бурлачук в своей книге о нерациональных формах постижения и освоения мира [3]. Метафора в социологии применяется для характеристики новых социальных явлений или как способ их объяснения. Уровень теории, в рамках которой используется метафора, может быть разным. Так, парадигмальная метафора служит для обозначения наиболее важных концептуальных подходов, которые использует

исследователь. Например, общество как организм, как механизм, как сеть, как система. Появляются все новые парадигмальные метафоры, например, общество спектакля (игровая теория общества), общество как рынок (в теории обмена). Метафора используется для выражения более точного представления об обществе. Она служит для интерпретации социальных явлений, обогащает язык науки, позволяет не только понимать текст рационально, но и ощущать смысл на уровне чувств. Рациональное познание без чувственной поддержки не будет точным и правильным.

Одна из наиболее модных метафор – это виртуальное общество. Множество смыслов (не менее дюжины) понятия виртуальное не пугает исследователя. Напротив, такая множественность позволяет рассматривать виртуальные аспекты как многочисленные нюансы свойств, присущих современному обществу.

Метафора заимствуется из других наук для придания смыслу более точного значения. Смысл этот скорее чувствуется, воспринимается образно. Здесь путем сравнения выявляется иной смысл. В этом пункте социология выступает в какой-то мере как эстетика. Пожалуй, самым важным приложением эстетики к социологии является хорошо известное утверждение, что в искусстве отражается действительность. Поэтому критерии оценки искусства неким опосредованным образом могут служить способом оценки реальности. Искусство быстрее ощущает перемены. Поэтому новое можно скорее ощутить, чем понять. Но такое ощущение появляется при восприятии произведения искусства. А выразить это восприятие можно в терминах эстетики. Так, Ж. Бодрийар в ряде своих работ (Символический обмен и смерть) использует искусствоведческий, по сути, анализ для целей социологического исследования современности. Метафора широко используется в постмодернистской социологии с её специфической формой изложения смысла, известной под названием постмодернистской чувствительности, которая находит оправдание в сформулированной М.Хайдеггером концепции "поэтического мышления". Согласно этой концепции, поэтические ассоциации и метафоры могут служить способом раскрытия смысла явлений. Метафора заимствуется из разных наук, где образ, выбранный в качестве метафоры, уже хорошо разработан и изучен. Это физика (виртуальность, фракталы), лингвистика (социальная жизнь как текст), искусство (театральные метафоры в социологии у И.Гоффмана, Ги Дебора), шахматные метафоры, биология (организм), медицина (вирус), экономика (капитал), информатика (сети, фреймы), религиоведение (стигмы). Даже геология. Известная метафора "страта" (слой) взята из геологии. Некоторые ученые свои концепции полностью раскрывают через метафоры. Например, М. Маффесоли свои представления о современном мире изложил в статье "Околдованность мира или божественное социальное". Л.Ионин характеризует современность как "магическую эпоху". "Метафора "фигуры и фона" оказывается базовой метафорой практико-ориентированной социологии" пишет В.Вахштайн в своем предисловии к сборнику по социологии вещей [4]. Есть скрытые метафоры, уже привычные и не воспринимающиеся как метафоры. Например, социальное пространство и время, социальный организм или механизм и т.п. Метафорическая концептуализация позволяет составить объемное представление об обществе. Иногда требуется система метафор, чтобы выразить мысль. Так, Ж. Бордьяр использует чуть ли не десяток метафор, в том числе и метафору "вирус", чтобы раскрыть свое понимание того, что произошло с современным обществом. Он обращает внимание на тех людей, которые не соответствуют вызовам информационного общества. Эти люди реагируют на свою ненужность ненавистью. "В будущем, когда рядом с информационными артериями образуются информационные пустыни, возникнет своего рода информационный четвертый мир – убежище всех изгоев, всех тех, кого отвергли средства массовой информации. К нему добавится интеллектуальная пустыня, населенная мозгами, оставшимися без работы по причине предельной усложненности самих информационных сетей. Ее будут населять, но уже в неизмеримо большем количестве, потомки тех миллионов безработных, что ныне изгнаны из мира труда" [5]. Метафорическая речь приближается по жанру к эссеистике.

Иногда в качестве метафоры выступают не образы, а наименования реальных явлений. Например, на наш взгляд, мафия - это метафора для обозначения нелегитимных, нелегальных компонентов власти. Некоторые метафоры могут рассматриваться не как тропы, а как адекватные наименования явления, то есть являются уже не метафорами, а буквальными номинациями, не образами, а понятиями. Если социология не может из своего арсенала категорий найти наименование для некоторых явлений общественной жизни, она использует понятия других наук. На наш взгляд, одним из таких метафор-понятий, к которым следует относиться буквально, является "вирус". Это слово заимствовано из медицины, широко используется в информатике для обозначения компьютерных вирусов. Здесь оно уже воспринимается органично, со своим четко определенным смыслом.

Рассмотрим в качестве примера развертывание метафоры "вируса" для объяснения некоторых аспектов современного общества.

Конкретными проявлениями или разновидностями социального вируса могут выступать СПИД, компьютерный вирус, терроризм. Эти разновидности вирусов или явлений, имеющих вирусную природу, разные по происхождению, но имеют одну социальную природу – ненависть и протест против ощущаемой личностью несправедливости и насилия. Социальные вирусы в своей сущности – тождественные явления или одно явление, имеющее разные модификации для разных сфер жизни. Вирусная природа современного общества, создает благоприятную почву для создания и распространения компьютерных вирусов, СПИДа, терроризма как агрессивного ответа иррациональных сил на репрессивное воздействие общества на человека. Базовое социальное условие вирусов – это сетевое общество. Сетевой принцип строения общества характерен не только для Интернета, но и для всего общества [6]. Существуют сети экономические, культурные, спортивные, социальные, политические, компьютерные и др. Можно уточнить понятие-метафору "сеть" его более точным переводом с английского "net" – паутина. Сетевое общество создает путину разветвленных каналов налаженных коммуникаций, подобно тому, как в цивилизованном обществе создана сеть дорог. Но наличие сетей имеет не только позитивное значение, но и создает возможность для отрицательных следствий. Так, по налаженным сетям вирусы, ненависть и др. негативные явления легко проникают во все уголки общества. Сетевое общество – благо, создаваемое современным коммуникационным технологиям. Но оно одновременно создает условия для быстрого и губительного распространения ненависти, зла, насилия.

Аналогичные идеи передаются целым метафорическим высказыванием украинского социолога Ю. Сурмина. Говоря о причинах деформаций в государственном управлении, он пишет: "Не лишен здравого смысла подход, который апеллирует к размножению деформаций в благодатной среде государства через появление своеобразных зон эпидемии, гниения, которые постепенно охватывают весь государственный организм. По сути, мы имеем дело со своеобразной транскрипцией микробиологической доктрины деформаций государственного управления" [7, с. 225].

Другой метафорой, широко используемой в различных науках и с разным смыслом, является "виртуальность". На наш взгляд, понятие виртуальности имеет разный смысл, имеющий, однако общую понятийную основу, которую можно сформировать как феномен "неполноты существования". В одном случае виртуальной реальностью именуют мир интернета, в котором система социальной коммуникации опосредована электронными средствами информации. В другом смысле понятие виртуальности означает "нечто, которое как будто есть, и как будто его нет". В факте "мнимости" того, к чему относятся как реальности, и есть суть виртуальности. Или по другому. В виртуальном мире субъект относится к фикции как к реальности. Например, демократия, социальное государство, правовое общество – это понятия фактически являются мнимыми для ряда стран с авторитарной демократией, то есть такой, которая находится под контролем власти.

Для лучшего понимания нашего общества мы предлагаем использовать метафору прикрепляющегося или сателлитного общества.

Можно рассматривать трансформацию как процесс приспособления отсталой страны к способности развиваться вместе с западными странами; как процесс формирования механизмов совместного развития на сателлитной основе. Это фраза требует объяснения.

Слово "сателлит" от латинского "satelles" означает "спутник", "соучастник". Это слово используется в политологии для обозначения формально независимого государства, но фактически подчиненного большой развитой стране. Первоначальное содержание слова предполагало значение "зависимый попутчик", например, наемник, который сопровождает господина. Именно в первоначальном смысле мы и используем слово сателлит. Сателлитное общество – это такое, которое а) формально независимое; б) фактически зависит от развитой страны (или стран) экономически, политически, социокультурно; в) является зависимым спутником в историческом процессе; г) страна-домен "подхватывает" свой сателлит в историческом развитии.

В результате, хотя сателлитное общество зависимое, но зато оно постоянно находится в одном социальном времени с обществом – доменом. Домен как бы несет на своих плечах сателлит в процессе социального и исторического развития. Здесь страна-сателлит не догоняет, а "прицепляется" к более развитому обществу. Менее развитое государство становится сателлитом

более развитых стран. Обычно оставаясь зависимой, оставаясь на вторых ролях, сателлитная страна все-таки находится в той же точке исторического времени, что и развитые страны.

Существует эволюция метафоры в понятие. Вначале метафора является образом, с помощью которого исследователь хочет выразить существенные свойства явления. Затем данное слово становится метафорой-понятием, в котором сочетаются образные и абстрактные компоненты. И, наконец, метафора фактически играет роль понятия как формы мышления, выражающей существенные свойства и отношения явления. Такая понятийная эволюция совершается под воздействием конвенционального дискурса. Частота использования в научных текстах и все более четкая однозначность и общепринятость смысла слова способствует превращения метафоры из образа в понятие.

Таким образом, в современной социологии активно используются метафоры. Они обогащают теоретическое понимание социальных явлений и процессов. Метафоры могут яснее раскрывать скрытые смыслы, которые были установлены теоретически или выражать новые идеи, которые ещё не нашли четкого отражения в понятиях. Одной из удачных метафор, используемых для объяснения современности, является метафора "вирусное общество". Социальные вирусы терроризма, ненависти, лжи, распространяясь по социальным сетям, заражают социальное пространство. Будучи внутренне хорошо организованными, они являются источником социального хаоса. Метафора "виртуальное общество" характеризует неполноту существования некоторых провозглашаемых как реальные, а фактически мнимые, свойства общества. Метафора "сателлитное прикрепляющееся общество" разъясняет парадокс, при котором слабо развитая страна, тем не менее, является современной, с населением, обладающим современной ментальностью. Ряд понятий-метафор могут рассматриваться и не метафорически, а буквально. Под воздействием конвенций метафора может развиваться из образа в понятие.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Пер. с англ. 2-е изд. М: Изд-во ЛКИ, 2008. 2. Морган Гарет Имиджи организации. Восемь моделей организационного развития / Гарет Морган // Издательство: Вершина – 2006. - 416 с. 3. Бурлачук В.Ф. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира. / В.Ф. Бурлачук // К.: Ин.т социологии НАН Украины, 2002, - 266 с. 4. Вахштайн В.С. Социология вещей и поворот к материальному в социальной теории / В.С. Вахштайн // Социология вещей / Под ред. В.С. Вахштайна, В.В. Анашвили. М.: Издательский дом "Территория будущего", 2007. 5. Бордрияр Ж. Город и ненависть / Ж. Бордрияр // (Электронный документ) http://www.ruthenia.ru/logos/number/1997_09/06.htm 6. Кастельс М. Россия и сетевое общество / М. Кастельс, Э.Киселева // Информационное общество. №1, 2000. 7. Сурмин Ю.П. Деформация управления в Украине как кризисном государстве постсоветского типа / Ю.П. /Сурмин // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Вип. 43. – Запоріжжя, КПУ, - 2009. – 298 с.

УДК 316.1

РОЛЬ МЕТАФОРИ В СУЧАСНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Тєнін Павло Дмитрович – студент 4 курсу факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

У статті виділено основні функції метафори в формуванні сучасних теорій та концепцій (структурування дискурсу, визначення сучасних парадигм та напрямків, збереження смислового зв'язку між концепціями, відображення соціальних змін та ін.). Автор аргументує, що метафора є центральним консолідуючим елементом багатьох теоретичних систем в соціології.

Ключові слова: метафора, дискурс, корінна метафора, формізм, механіцизм, органіцизм, контекстуалізм.

В статье выделяются основные функции метафоры в формировании современных теорий и концепций (структурирование дискурса, определение современных парадигм и направлений, сохранение смысловых связей между концепциями, отображение социальных изменений и др.). Автор аргументирует, что метафора стала центральным консолидирующим элементом ряда теоретических систем в социологии.

Ключевые слова: метафора, дискурс, коренная метафора, формизм, органицизм, механицизм, контекстуализм.

The main functions of metaphor during the formation of modern theories and conceptions (structuring of the discourse, determination of modern paradigms and theoretical directions, maintaining of the semantic connections between the conceptions, representation of the social changes etc.) are described in the article. The author argues that the metaphor is the central consolidating element of some theoretical systems in sociology.

Key words: metaphor, discours, root metaphor, formism, organicism, mechanicism, contextualism.

В сучасному соціологічному та соціально-філософському дискурсах (включаючи окремі напрямки та галузі соціології) нерідко зустрічається використання метафори як ілюстративного прийому теорії, концепції чи певних їх частин. Невдяччись на те, що для наукового стилю цей (здебільшого художній) засіб не є характерним та іноді сприймається як викривлення канонів науки, практично в кожній сучасній концепції чи теорії метафора є одним з ключових елементів понятійного простору.

Теоретики намагалися представити свої уявлення у вигляді порівняння з певним об'єктом з іншої сфери науки чи просто з повсякденного життя, причому мова науки не зводилася тільки до мови концептів. Натомість введення метафори в теорію в подальшому призводило до маркування цілих напрямків в соціології (наприклад, механіцизм та органіцизм).

Актуальність даної роботи полягає насамперед у необхідності аналізу прагматичного значення метафори в специфічному розумінні і розкритті соціологічних теорій, що обумовлено відсутністю систематизованого чіткого з'ясування походження метафор в соціологічному дискурсі. Окрім цього, з практичної точки зору глибока розробка теми здатна допомогти зрозуміти метафору як одну з невід'ємних складових тієї чи іншої соціологічної концепції.

Таким чином, теоретичні недоліки та протиріччя створюють підвалини **проблеми** дослідження – на даний час нею є нерозв'язана невідповідність між канонами чіткої, однозначної наукової мови та історично складеного дискурсу з двозначними метафорами, що несуть позанаукове семантичне підґрунтя і створюють зв'язок понятійного апарату соціології з несоціологічним понятійним простором.

Мета роботи – здійснити реконструкцію соціологічної практики застосування метафор в соціальному пізнанні в епістемологічному, семіотичному та, насамперед, прагматичному аспектах.

Наукова розробленість проблеми, з нашої точки зору, в основному представлена в двох напрямках:

А) аналіз і знаходження метафор різного типу та різної тематики в соціологічному дискурсі (без теоретичного осмислення їх механізму функціонування) – здебільшого опис окремих метафор соціальної реальності чи мега-метафор (праці П. Штомпки, В. Ільїна, Н. Отрешко, С. Літвінова, І. Шмерліної);

Б) дослідження ролі метафори в науковому пізнанні загалом (без з'ясування соціологічної специфіки) – праці Ф. Анкерсмита, Дж. Лакоффа, М. Кузьміної. Дана стаття спрямована на теоретичне об'єднання таких двох тенденцій досліджень.

1. Функціональне навантаження метафори.

З одного боку, подвійний смисл метафори надає неоднозначності трактування тієї чи іншої теорії, а також може спричинити певний відхід від ідеалу науковості і певною мірою втрату наукового стилю викладання матеріалу. З іншого боку, варто все ж зазначити, що апеляція до вже відомих понять чи просто слів побутового вжитку, по-перше, популяризує ту чи іншу соціологічну концепцію, а по-друге, - дає їй чіткий зв'язок з предметом, який можна досягнути дотиком і відповідно звести складність теорії до предметної аналогії, або ж, по-третє, буде чіткий зв'язок з рештою дискурсу чи хоча б з тією його частиною, яка оперує тими ж чи схожими метафорами.

Метафору в соціології насамперед потрібно відрізнити від метафори в літературі за своїм призначенням: в науці вона швидше носить функцію пояснення, ніж естетичну функцію [1, с. 5]. Функція пояснення полягає насамперед в розставленні правильних наголосів, свідомо виділяючи той чи інший елемент теорії.

Однією з таких прагматичних функцій є яскраве ілюстрування та презентація теорії для інших науковців. Досить часто метафору науковець обирає для запам'ятовування. Так, в соціологічному дискурсі (особливо й за сучасних умов), різні школи та напрямки по-різному "зловживають" метафорами (причому як в якісному, так і в кількісному вимірах). Особливо часто метафора як одне або кілька ключових понять тієї чи іншої теорії найбільше пов'язана з двома дискурсами: редукціонізмом та постмодернізмом. Глобальні метафори присутні і в роботах класиків, проте тут частіше працює логіка "краще одну, але всеохоплюючу, ніж багато дрібних та яскравих метафор".

В редукціонізмі та постмодернізмі, напевно, неабияку роль грає необхідність привабити читача "яскравим слівцем". Сама по собі теорія може бути рефлексією вже п'ятиразово рефлексованого матеріалу, проте варто лише гарно і влучно її назвати, як ця назва входить в дискурс і знаходить там своє місце. Так, наприклад, опис сучасних глобалізаційних умов з точки зору веберівської раціоналізації, здійснений Дж. Рітцером, отримав відносну популярність частково через вдалу метафору макдональдизації; в французькій традиції досить часто вживають провокаційні вирази та слова (шизоаналіз, тіло, безумство, ненормальні і т.п.).

В цьому плані постмодернізм чимось нагадує редукціонізм: можливо, метафора ставала частиною самореклами, можливо, насичення метафор якимось залежить від кризових етапів. В такому світлі постмодернізм постає також як довгий і важкий пошук виходу.

Основне джерело, звідки соціологи вносять нові метафори – повсякденне життя. Проте тут постає інша проблема: чи можна вважати метафорою ті слова, що вже повністю втратили своє першопочаткове значення і розуміються тепер лише як соціологічне поняття чи термін (іноді такий випадок називають "мертвою" метафорою; прикладом може слугувати "амальгамація", коли у різних науках, зокрема у соціології, нічого спільного з золотом це слово вже не має, хоча корінь слова залишився, а в минулому саме засобом амальгамації видобували золото з руди).

В соціологічному, як і в будь-якому іншому науковому дискурсі, досить важко провести межу між метафорою і звичайним поняттям. Проте це є важливим питанням, і необхідно розмежовувати "метафору" та "поняття". По-перше, метафорою може бути як поняття, так і просто термін (наприклад, "макдональдизація"), тоді про те чи інше поняття можна вести мову як про таке, що несе в собі риси метафори. По-друге, не маючи подвійного смислу чи стабільного семантичного зв'язку з позасоціологічним дискурсом, жодне поняття чи термін не може називатися "метафорою" (щоправда, оскільки лексика, зокрема наукова, не є безмежною, то на сьогодні можна простежувати етимологічні зв'язки, навіть дуже далекі, серед багатьох понять та термінів). Приміром, такі терміни та поняття, як "соціальна екологія", "полігамія", "соціальний факт" тощо важко назвати метафорами через те, що: 1) або вони не змінили смислу; 2) або їхній смисл теоретики надавали практично "з нуля" (ступінь оцінки того, наскільки повинне змінити смисл слово, щоб вважатися метафорою, є досить суб'єктивним і на сьогодні). Ця проблема, зокрема, хвилювала і Е. Кассіра, і Х. Ортегу-і-Гассета.

Виняткову роль метафори в дискурсі, її евристичний потенціал розкривають різноманітні філософські та лінгвістичні теорії метафори. Один з таких теоретиків, Е. МакКормак, розвиваючи когнітивну теорію метафори, вважав, що метафору можна описувати "...як процес в двох смислах: 1) як когнітивний процес, що виражає та формує нові поняття, та 2) як культурний процес, за допомогою якого змінюється сама мова" [2, с. 363]. Причому в когнітивному процесі потрібно розрізнити ті метафори, що лежать в основі певної теорії чи концепції (базисні метафори, в теорії С. Пеппера – корінні метафори), а також передаючі метафори, що виражають конкретне уявлення про індивідуальну можливість події чи факту.

Метафора може бути і доволі небезпечною. Найбільш вразливим це виявляється тоді, коли читачі плутають смисли між собою, не можуть вирізнити образність, сприймають текст або надто серйозно і буквально, або ж вважають його практично повністю художньою літературою, що не претендує на наукові досягнення. Так, наприклад, і досі точаться довгі дискусії в науковому товаристві з приводу випрацювання чіткої позиції стосовно важкості операціоналізації поняття габітусу; це може дати підстави подекуди стверджувати, що це поняття буквально штучне і не відображає реального світу.

Хоча, з іншого боку, наукова мова без метафор уподібнює стилі різних авторів за одним безособовим зразком, без неї не існувало б лексики "невидимих світів" [3, с. 9], тобто внутрішніх особливостей автора, а також зони другорядних предикатів, тобто предикатів, що характеризують абстрактні поняття. Іншими словами, метафора формує предикати широкого спектру сполучення [3, с. 10].

Окрім того, деякі метафори структурують комплекс соціологічного знання. Прикладом є метафори, властиві тільки для певної галузевої чи спеціальної соціологічної теорії, або для методології та методів. Концентрація метафор навколо такої основної метафори дозволяє відносити працю до конкретної сфери (наприклад, метафора снігової кулі). Проте, з іншого боку, це може призвести до розірваності теоретичного та емпіричного рівнів, а також відносної термінологічної ізоляції галузевих та спеціальних теорій.

І хоча Е. Кассігер наполягав на розмежуванні метафоричного (міфо-поетичного) та дискурсивно-логічного (властивого науковій раціональності) мислення [4, с. 33], все ж варто зазначити, що навіть в науці при пануванні формалізованої логіки метафоричне мислення має місце. Його особливою функцією є зведення концепту в єдину точку, його сфокусування в окремому понятті.

Як формується соціологічний дискурс? Відправною точкою в ньому можна вважати емпіричну властивість предмета [4, с. 34] – соціальну проблемну ситуацію та проблему, що лише пізніше набуває гносеологічного характеру. Дискурс починається з повсякденних питань: "Як жити разом?", "Як подолати бідність?" і т.п. Після цього починається колективне, розмите в часі та просторі "блукання" думки (саме слово "дискурс" походить від латинського *discursus* – "біганина"). Таке тематичне "блукання" може продовжуватися досить довго і безрезультатно, якби не відбувалося зосередження на якихось ключових вирішеннях проблеми. Концепт має досягнути визначеності, дискурс повинен зупинитися. Саме метафора як концентрація теоретичних рішень є каталізатором зосередження дискурсу. Приміром, всі думки та відповіді на питання, як люди можуть та почали жити разом, були всього лише звичайними несистематичними спробами, поки не кристалізувалися в дискурсі як метафори суспільного договору (Новий час), а пізніше і органічної солідарності (Е. Дюркгейм).

Таким чином, метафора надає науковій мові чи окремій праці такі переваги:

1. Концентрування дискурсу на важливих вирішеннях проблеми.
2. Абстрагування від деталей соціального життя.
3. Пояснення глибинної суті теорії доступними засобами.
4. Презентація наукового соціологічного дискурсу (чи окремих його частин) для ненаукового середовища.
5. Прикріплення яскравих "ярликів" теорії задля популяризації.

2. Вплив метафори на теоретичну взаємодію в науковій спільноті.

Як працює метафора у процесі поєднання різних теорій та парадигм? Ця проблема має також різні сторони. Одну з них розкрив С. Пеппер у своїй концепції корінних метафор [1, р. 4]. На його думку, наукові теорії, в тому числі і соціологічні, можна розуміти як комплекс знань, сформований на основі певного світогляду, ходу мислення – "корінної метафори", що є фактичним підґрунтям кожної теорії. С. Пеппер їх виділяє шість (дві "протометафори" і чотири основні, які дають в сучасній науці більш адекватний опис соціальної реальності) (табл.1):

Таблиця 1

Корінні метафори на основі загальнонаукового підходу С. Пеппера (приклади з соціологічного дискурсу)

Світогляд (оснований на корінній метафорі)	Пояснення	Приклади (з соціологічного дискурсу)
Анімізм (спіритуалізм)	Світ володіє якостями людини або духу	—
Містицизм (одкровення)	Знання набувається через одкровення, що отримується в переживанні	—
Формізм (речі, риси)	В суспільстві існують форми, що виявляються в сутностях, роблячи їх подібними (за єдиної форми) та різними (за різних форм)	Структуралізм, географічний детермінізм, Ж. Гурвіч, П. Сорокін
Механіцизм (машина)	Зовнішні сили детермінують внутрішній стан об'єктів	Франкфуртська школа (Адорно, Хоркхаймер та ін.)
Органіцизм (організм)	Стадії розвитку призводять до виявлення раніше прихованої органічної структури	Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, неофункціо-налізм
Контекстуалізм (подія)	Ситуації змінюються зі зміною подій і дій через епізоди, що впливають на інші події	М. Вебер, теорія обміну, етнометодологія

Така наслідуваність метафор, безумовно, перекикається з теоретичною наслідуваністю. Звісно, функціоналізм та теорія конфліктів мали розбіжності з приводу багатьох проблем, проте сам факт акцентуації на макросоціологічному і ролі соціального цілого ставив їх в один ряд. З іншого боку, одна невелика органіцистська риса обох течій різко відмежовує як функціоналізм, так і конфліктологію від суб'єктно-спрямованих теорій М.Вебера, феноменологів та етнометодологів. Метафора згуртовує і водночас розмежовує теоретичні напрямки.

Інший бік теоретичного зв'язку – основа метафори¹ [5, с. 59] і оболонка метафори, тобто основна частина виразу, що несе найбільше смислове навантаження. В одних випадках знайти тематичну подібність легко, в інших потрібно звертатися до глибини термінології інших наук або навіть до етимології слів. Так, наприклад, термін "соціальна анатомія" - доволі видимий зв'язок з метафорою організму (досить виділити ключовий корінь τέμνω, що означає "ділити", і прослідкувати семантичний зв'язок між двома виразами в біології, щоб екстраполювати дані на соціологічний дискурс).

Теоретичне наслідування певної ідеї виражалось і засобами метафори капіталу в П. Бурдьє. Звісно, на перший погляд його концепція значно відрізняється від концепції К. Маркса, і тематично досить важко прослідкувати певну спадковість. Проте сама метафора, вжита обома дослідниками, натякає, що певний зв'язок все ж наявний. Так, поняття капіталу в П. Бурдьє значно узагальнене і розширене, він намагається побудувати "...загальну теорію економіки практик, відмовившись від дихотомії економічного та неекономічного" [6, с. 238], проте ідею все ж запозичує. Якби цей концепт він назвав по-іншому, то й зв'язок з попередником знайти було б набагато важче.

Часто метафору усвідомлено використовують, щоб виказати належність до певної теоретичної течії, або ж для висловлення критики та незгоди з іншою метафорою. Часто школи виникають не навколо особи, а навколо метафори чи ідеї, яку вона відображає. Так розвинувся і спенсеризм (в самого Спенсера було мало послідовників, вони приєднувалися швидше до центрального концепту - організму).

Критика також багато в чому залежить від ролі метафори. Проте тут варто відзначити дві вагомні сторони:

А) критика, що має на увазі теоретичне наслідування з коригуванням деяких невдалих деталей попередника: приміром можуть слугувати дельозівська метафора "Анти-Едіп" [7, с. 85-86] чи "клас на папері" П. Бурдьє [6, с. 17], які, незважаючи на те, що заперечують певні положення відповідно З. Фрейда та К. Маркса, все ж залишають їх як опору і будують всього лише свій варіант;

Б) критика, що намагається заперечити всю теорію чи парадигму, і натомість пропонувати абсолютно альтернативну версію, - тоді метафору можуть брати абсолютно з іншої сфери (як наприклад, метафори класу і страти в відповідно класовому та стратифікаційному підході, взяті з різних сфер).

Отже, при взаємодії наукових товариств та вчених зокрема метафора може виконувати наступні ролі:

1. Формування теоретичного підґрунтя.
2. Визначення парадигм, шкіл та напрямків.
3. Збереження смислового зв'язку між окремими концепціями та теоріями.
4. Підтримання відношень теоретичного наслідування.
5. Розмежування альтернативних підходів в описі соціального.
6. Структурування дискурсу: уподібнення та поляризація.

Загалом досить важко стверджувати, чи первинною у визначенні теоретичної позиції є саме метафора, чи вона є тільки наслідком – яскравою ілюстрацією вже сформованої думки, проте в відношеннях взаємодії між соціологами метафора стає, напевно, одним з найбільш визначальних засобів.

3. Відображення соціальних змін засобами метафорики.

В соціологічному дискурсі досить помітним є вплив соціальної реальності на використання тих чи інших метафор. Науковий стиль залежить від запиту часу, причому як використання метафор в якості авторського стилю, так і зміна власне базових метафор в теоріях та концепціях.

Потрібно насамперед зазначити, що такий зв'язок необхідно розглядати у двох вимірах: *часовому* та *просторовому*. По-перше, метафори відображають тогочасний тип суспільства в рамках прогресу ідей та технологій, а по-друге, вони є яскравим відповідником тієї місцевості, регіону, для якого ці метафори є більш чи менш характерними.

Проте починати прослідковувати цей зв'язок потрібно набагато раніше. Умовно розрізняючи доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільства в *часовому* вимірі, ми віднаходимо яскраві відповідники кожної епохи в соціологічному дискурсі:

¹ Не плутати з корінною метафорою.

А) Доіндустріальне суспільство. Основна метафорика так чи інакше була пов'язана з тематикою природи (живої та неживої), релігії, міфології: це і "істота політична" Аристотеля, і "печера" Платона, і "природний стан" Ж.-Ж. Руссо та інших діячів епохи Нового часу; в дискурс входять "тваринні" метафори (левів, лисиць, бджіл тощо) та звернення до релігійних чи міфологічних образів. Окрім того, в працях подекуди присутня тематика землі та ручної праці.

Б) Індустріальне суспільство. В цей період на перший план можна вивести доволі широку метафору "людина-машина" і "суспільство-машина" (яка була розповсюджена і раніше, проте з приходом індустріалізму в неї вклали якісно новий смисл). Такі порівняння слід розглядати значно ширше, ніж звичайний механіцизм. Штучність, наявність механічних деталей супроводжувала і теорію К. Маркса (з архітектурними конструкціями - "базис-надбудова"), і раціоналізацію М. Вебера. В теоретичних працях постійно присутні порівняння та приклади з роботи фабрик чи залізниці (навіть у відомому виразі "революція як *локомотив* історії"). Характерним для епохи був і ідеал прогресу.

В) Постіндустріальне суспільство. Зростання значення сервісного сектору, розквіт комп'ютерних технологій та віртуальної реальності відобразилися і на метафоричній в соціологічному дискурсі. Комп'ютер за своєю суттю – теж машина, проте в дискурсі цього періоду його наділяють штучним розумом і, можна сказати, дещо персоніфікують. Аналогічно діють і по відношенню до суспільства: з'являються метафори аутопоїезису, основною тематикою дискурсу стає кібернетична метафорика (вхід та вихід в систему, мережа, біти і байти інформації тощо), сервісна тематика (МакДональдз) та метафори несправжнього та віртуального (симулякр, паноптикум).

Інший вимір характеристики – *просторовий*. Тут також можна прослідкувати певну територіальну залежність, зв'язок та теоретичне наслідування метафор. Певним чином це пояснюється розвитком окремих напрямків та шкіл. І хоча за сучасних глобалізаційних умов досить важко зосередити частину дискурсу на частині фізичного простору (метафора системи досить міцно увійшла і в німецький, і в американський науковий дискурс), в минулому національна специфіка виявлялася яскравіше навіть в самих поняттях. За метафорами стояла окрема національна традиція (наприклад, користування словом "форма" певним чином пов'язане з німецьким впливом).

Роль метафори в соціологічному дискурсі, її евристичний потенціал, додаткові можливості та переваги, які дозволяють використання метафори в працях соціологів, можна спостерігати в різних сферах, які ми пропонуємо об'єднати в три взаємопов'язані напрямки: роль подвійного смислу в розкритті ідей окремого науковця (з її лінгвістичною специфікою), теоретичне поєднання різних ідей в один (хоча й диверсифікований) соціологічний дискурс, а також особливе відображення і залежність від соціальних змін, які засобами метафори перетворюють на теоретичне надбання, кристалізуючи соціальну проблему чи протиріччя в концептах, поняттях та категоріях.

Історія розвитку соціологічного дискурсу – своєрідне представлення та обґрунтування фактами з навколишньої дійсності тієї чи іншої метафори або комплексу метафор, об'єднаних спільними інтерпретативними характеристиками; зв'язок та протиставлення смислів різних за своїми предикатами метафор (наприклад, атома – актора як антонімів, оскільки перше не має на увазі активну роль суб'єкта, а друге – навпаки).

Метафора – це насамперед процес, як і сам дискурс, що є більше, ніж просто словом з подвійним значенням. Це швидше комплекс значень, асоціацій, ідей, побудованих навколо слова, і, можливо, розглядати це явище в соціології, як і в будь-якому іншому науковому дискурсі, потрібно, враховуючи весь її потенціал, культурний та соціальний фон, якому вона відповідає, та теоретичні впливи попередників.

З практичної точки зору, глибша розробка теми здатна допомогти зрозуміти метафору як один з невід'ємних складових тієї чи іншої соціологічної концепції (в тому числі, в рамках викладання курсів історії соціології чи загальної соціологічної теорії).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Pepper S. Metaphor in Philosophy [електронний документ] // доступно на https://people.sunyit.edu/~harrell/Pepper/pep_metaphor.htm 2. МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990 [електронний документ] // доступно на http://gumknigi.blogspot.com/2009/06/blog-post_21.html 3. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Пер. с англ., нем., исп., фр., польск. / Под ред. Н.Д. Арутюновой, М.А.Журиной. - М.: Прогресс, 1990. 4. Кассирер Э. Сила метафоры / Пер.с нем. Т.В. Топоровой. // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990 [електронний документ] // доступно на http://gumknigi.blogspot.com/2009/06/blog-post_21.html 5. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. - М.: Прогресс, 1990. 6. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пер. с франц.; отв. ред. перевода Н.А.Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; Спб.: Алетейя, 2007. – с. 14-49. 7. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В.Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2008. - 672 с.

УДК 316.75

СОЦІАЛЬНА ВАРВАРИЗАЦІЯ СЬОГОДНІ

Суровцева Ірина Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

Туренко Олег Станіславович – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Соціальна варваризація розглядається у статті як вектор сучасних глобалізаційних процесів. Поняття "варваризація" характеризується відсутністю норм, нахилом до відокремлення, стихійною дезорганізацією. Автори виявляють моделі "варварської" поведінки, продемонструвавши локальні приклади універсалізації соціальної нецивілізованості.

Ключові слова: варваризація, нецивілізованість, некультурність, соціальна деградація, глобалізація.

Социальная варваризация рассматривается в статье как вектор современных глобализационных процессов. Понятие "варваризация" характеризуется отсутствием норм, склонностью к отделению, стихийной дезорганизацией. Авторы выявляют модели поведения "варвара", продемонстрировав локальные примеры универсализации социальной нецивилизованности.

Ключевые слова: варваризация, нецивилизованность, некультурность, социальная деградация, глобализация.

The social barbarization is considered in the article as a vector of modern global processes. Notion of "barbarization" is characterized by absence of norms, by propensity to the separation, by elemental disorganization. Authors expose a model of "barbarism", showing the local examples of social uncivilization.

Key words: barbarization, uncivilized, uncultured, social degradation, globalization.

Сучасне суспільство, віддане "свавіллю власної динаміки", переживає процес варваризації або соціального здичавіння – прагнення жити не на основі загальноновизнаних норм та цінностей, а на основі низинних інстинктів. Варваризується все – мова (загромаджується іномовними елементами стихійного мовного життя), одяг (настрій "а ля бомж" від Дж.Деппа), дозвілля. Сміливці демонструють втомленість від нормативного світу.

У сучасному соціально-філософському дискурсі "варвар" – носій соціально-девіантних моделей поведінки, іноземець, Інший, маргінал, "той, на кого не розповсюджувалися відносини вірності, підданства, хто не присягав в підкоренні, хто є "нічийною людиною"" (за Ж. Ле Гоффом). Окремі індивіди виявляються відірваними від свого звичайного оточення, незадоволеними своїм соціальним становищем, залишаються наодинці з труднощами життя. І як наслідок, маргіналізована людина уявляється "роздвоєною", існуючи в умовах "міжкультурного" та "міжморального" розриву. Вона усвідомлює непередбаченість своїх дій для інших і тому відчуває внутрішній дискомфорт, перебуває в стані постійної напруженості та тривожної незадоволеності. Так процес варваризації розпочався як реакція маргіналізованої людини на глобальні виклики і паразитарно-споживацький спосіб життя.

Х. Ортега-і-Гасет визначив характерну рису сучасного суспільства як варварство і пов'язав цей процес зі змінами в традиційній, відвічній структурі масової людини: крахом станових перегородок, розвитком ринкових відносин, "звичкою не звертатися до жодної інстанції поза собою" [5, с.49]. Варварство розглядається як відсутність норм і можливої апеляції до культури, це стан "розпещеної дитини" [5, с.56]. Людина, незв'язана ніякими обов'язками перед суспільством, відмовилась від національної культури і одночасно проповідує індивідуалізовані ідеали спокуси, які легко реалізуються в суспільстві споживання. Таким чином, варваризація стає характерною ознакою постмодерного суспільства, розщепленого на дозволена реальність і епізодично варваризовані вчинки індивідів і груп (первинна девіантність). За останній час процес варваризації загрозливо прогресує і

вимагає наукового обґрунтування. Варваризація як соціокультурний процес розглядається в міжпредметній площині соціальної філософії та соціології. Як форма соціальної поведінки, варваризація цікава для соціології девіантності, соціології мас, соціології культури.

Мета статті - виявити моделі "варварської" поведінки, продемонструвавши регіонально-локальні приклади універсалізації соціальної нецивілізованості.

Теоретичним підґрунтям дослідження виступають напрацювання західних соціальних мислителів З. Баумана та Х. Ортега-і-Гасета. Теоретичні висновки ілюструються інтернет-відгуками споживачів нічних розваг м. Донецька та висловлення занепокоєних інтелектуалів у інтернет-виданнях.

Розрив цивілізації і варварства відбувається власне на лінії під назвою "бажання співжиття", яке Х. Ортега-і-Гасет визначив як міру культурності або цивілізованості. Люди є нецивілізовані і варварські в міру того, як вони не рахуються з ближнім. "Варварство – це нахил до відокремлення. І так усі варварські епохи були часами людського розпорощення, коли кишіло від маленьких групок, окремих ізоляцій та ворожих" [5, с.59].

Й.Хейзінга під варваризацією розуміє культурний процес, у ході якого досягнутий духовний зміст найвищої проби поволі руйнується і витісняється елементами низького змісту [9]. Зробимо спробу віднайти витoki сучасної варваризації.

Індивідуально-психологічні причини варваризації пов'язані з жадобою до задоволення, мандрівок, зміни місць праці та об'єктивними глобалістичними процесами, "текучістю часу", завдяки яким людина не встигає оцінити сучасність і корелювати її з внутрішніми вимогами. Сучасна людина оцінює дійсність не як послідовний процес, за який вона несе відповідальність перед соціумом, а фрагментарно (будь-яка подія в житті не впливає на кінцеву життєву реалізацію). Деяка частина життя може бути аморальною, антисоціальною, виходити за межі традиційних норм. Таку можливість підкріплює сучасний стан економіки конс'юмерізму. Важливо, щоб кожен конкретний неблаговидний епізод життя був забутий самим індивідом. Отож таких "варварських" періодів індивідуального чи групового життя може існувати нескінченно багато.

Рациональність сучасного глобалістичного світу, цивілізаційні виклики породжують у людині тривогу за майбутнє, неможливість його прогнозування і, як наслідок невирішених проблем сьогодення, знижуються вимоги до себе і своїх життєвих стратегій. Людина не готова до термінової напруги сил заради високої мети, хоче отримати, як капризне дитя, все і одразу. Усе спрощується, примітивізується на користь прискореному темпу життя; особистого життя після "Дома-2" вже не існує. Додамо, що індивід, обтяжений мікророльовими масками в повсякденному житті та високими професійними вимогами, не може вирватися за межі споживацького кола. Фромівський постулат ("я той, якого ви бажаєте бачити") розкриває існування відчуження постіндустріальної людини від самої собі, своєї історичної пам'яті та національної культури. Санкціонована або латентна варваризація дає можливість зняти набридлі ролі, "самовиразитися" в акті попраання культури, що руйнує навколишній неосвоєний світ.

С. Франк зазначав, що часткове руйнування незрозумілої і чужої варвару культури має своїм автоматичним результатом зниження рівня культури саме через пристосування її до духовного рівня варвара. Наступ на культуру мотивується не однією лише ворожнечею до культури і жаданням її руйнування; основна тенденція його - стати її господарем, оволодіти нею, насититися її благами. Наступ варварів на культуру тому є одночасно розповсюдженням культури на світ варварів [7].

Акти святотатства, вандалізму, посягання на усталений соціальний устрій базуються на насильстві, "великій хартії варварства" (за визначенням Ортега-і-Гасета). Насильство як перший аргумент "пропонує перекреслити всяку норму", а значить і цивілізацію, яка бачиться філософу як спроба обмежити силу до рівня "останнього аргументу" [5, с.58]. Для варвара насилля – спосіб знайти відчуття приналежності і значущості.

Теза про те, що варварським періодом соціального життя є той, коли дію правил припинено, дозволяє побачити в практиках варварства залишки безконтрольної колективної несамовитості, притаманній святам [4, с.131]. Хаотична метушня, збудження, зухвалість, розгул, танці, спів, поглинання їжі, марнотратство і руйнування – форми надмірності, які за правом належить самої суті свята, яке досить легко завершується шаленою оргією з нічним дебошем, із гамом і рухами. Тому так принадливе варварство, що дозволяє порвати з ритмічним, наповненим щоденною працею, спокійним, окресленим системою заборон та обережної поведінки, життям [4, с.127].

Перефразувавши З.Баумана, можна стверджувати, що "наживки" культури і цивілізації спокушають варвара, як споживчий ринок спокушає клієнтів. З'являється тип варвара, породженого й вирощеного в інкубаторі суспільства споживання [1, с.88]. Варварство як відторгнення соціальних та

моральних норм співіснує, а іноді і є наслідком соціальної аномії у вигляді "зон беззаконня" (вуличні зіткнення, мародерство, насилля тощо).

Розглянемо деякі особливості варваризації суспільства на прикладах територій "розслаблення", своєрідних острівків псевдоцивілізації. Вдалося виявити типові місця отримання досвіду "позакультурності" в мегаполісах, в яких дозволяються грубощі, хамство, гучна музика, демонстративне оголення/стриптиз, тощо. Такі заклади можна розглядати не лише як розрядку в діяльності, а як ті, що відповідають імпульсу розслаблення. На думку авторів, саме сучасні нічні клуби локалізують "варварські ознаки": стихійна орда/натоп, галас, танцювальне тупотіння, екзальтовані веселощі.

За інтернет-відгуками відвідувачів вдалося класифікувати нічні клуби на такі, куди можна приходити "культурним" людям, і такі, відвідування яких може погано вплинути на імідж, репутацію, здоров'я, самопочуття тощо. Невідповідність між зовнішньо привабливим антуражем нічних клубів та якістю обслуговування адміністраторів та офіціантів в них викликають у відвідувачів "споживацький шок". Ганебні нічні клуби, як міста локалізації варварства, відвідувачі йменують не інакше як "хламовники", "клубятники", "підвали", "баржники", маючи на увазі неякісність рівня сервісу і послуг. *"Цей заклад навіть одного бала не заслужив. Більше ні за що туди не піду. Контингент дуже небезпечний, гопники одні... Дизайн і обстановка просто жахливі! Пластикові столики як в чебуречній, випивка теж в пластикових стаканчиках, жахлива бетонна підлога, туалет взагалі на замок не закривається, так туди і заходити жахливо...Взагалі, заклад не для культурних (курсив авт.) людей!"*. Випадкове попадання "культурної людини" у "варварський осередок" розцінюється нею самою як прикра пригода.

Вибагливі відвідувачі констатують причини існування таких сумнівних місць *"Заклад робить публіка, яка зараз стала дешевою, зіпсованою"* і не розуміють бездіяльності місцевої влади (*"Ганьба місту, яке не закриває подібні заклади"*).

Інше споживацьке коло знаходиться на позитивних позиціях (*"кому не подобається - не ходить"*), бо їх невимогливість відповідає рівню доходів.

Існуючі в арсеналі індустрії задоволення сумнівні забігайлівки, заклади середнього рівня і нічні клуби - стійка картина невеличких провінційних містечок і великих міст України. Острівками "організованого варварства" в містах виростають новомодні флеш-моби, чемпіонати світу з метання вишневої кісточки, мильні бої тощо.

Візуалізовані прояви варваризації в сучасному міському районі, як то фізична нецивілізованість (сміття; крупногабаритні відходи, виставлені на вулицю; графіті; об'яви на деревах; поламані лавки, таксофони, поштові ящики тощо) та соціальна нецивілізованість (групи гультьяйських підлітків, сп'янілі жебраки, бойові собаки, що гуляють самі пособі; голосне обговорення особистих проблем по мобільним телефонам в громадському транспорті тощо) викликають суб'єктивний стрес у "вихованих" городян.

"Мандрівною" моделлю соціального варварства виступає культурний бродяга – турист, який оплачує будь-які забаганки і завдяки оплаченим розвагам дозволяє собі тимчасово зректися соціальних ролей в "іншому місці", де немає свідків, щоб потім повернутися до цивілізації. Що дає нам відпустка "дикунами", як не відчуття спрощеності, звільнення, відпочинку?

Загалом, сумні висновки роблять українські науковці, констатуючи, що *"іде варваризація України, "неоцинізм" продукується політиками й телебаченням. Знижується інтелектуальна інтуїція, індивід стає рабом того, що йому насаджують, особистість стандартизують і нівелюють"* [6]. Зневажливе та презирливе відношення до грубої й некультурної людини поступаються зараз визнанням прав особистості на самовираження, що призводить до формування наступної риси варвара – поводитися так, немов крім нього та йому подібних, немає нікого в світі.

Разом з цим, у варварстві немає нічого аномального. О.Гуцуляк слушно вважає, що в соціально - філософській думці існує дві позиції оцінки щодо проблеми "повернення язичника (варвара)": негативна, за якою язичник (варвар) - це апогей деградації самої цивілізації, причина її загибелі, та позитивна, за якою язичник (варвар) "оздоровлює" занепадаючу цивілізацію, рятує її основні, "вітальні" (відпочаткові, "премордіальні") цінності у новому синтезі, виконує роль "героя – спасителя" як у емпіричній, так і психічній реальності [3]. Чужий, варвар дає нагоду задуматися над своїм порядком і життєвою течією. Цінність, якою часто володіє "варваризація" - коли в керівництво державою або підприємством приходять нове покоління більш молодих, і, відповідно, менш досвідчених менеджерів, коли молодому і не володіючому фундаментальними знаннями досліднику вдається вчинити революційне наукове відкриття, або коли нашестя варварів вливає "нову кров" в стародавню цивілізацію. В рамках соціуму "омолоджуюча" варваризація можлива тільки в тому

випадку, якщо є регіони, не зачеплені надмірним накопиченням минулого досвіду – будь це некультурні нації, некультурні верстви населення, або незаймана надмірною освітою молодь. Проте, у міру того, як людство в ході глобалізації перетворюється на єдину інформаційну систему, "ресурси" варварства виснажуються [8]. На прикладах такого типу стає ясно, що суспільство у фігурі "чужого", "варвара" створює для себе обурення, яке необхідно для його подальшої еволюції [9, с.138]. Світ захищається від варварства заборонами, що мають запобігти зазіханню на світовий порядок, відвернути ризик його порушення й подання приводу до смуту.

Отже, соціальна варваризація сьогодні постає у двох вимірах: по-перше, як негативний рецидив первісних звичаїв, "соціальна деградація", що супроводжується стихійною дезорганізацією, примітивізацією, проявами темних інстинктів людської природи, по-друге, як вектор сучасних глобалізаційних процесів з неминучою втратою частини нашої культурної спадщини. Проведений аналіз моделей соціальної варваризації (в основному в індустрії розваг), дозволив констатувати хворобливу тенденцію до примирливого співіснування "культурності" та "дикунства".

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З.Бауман; [пер. з англ. І.Андрущенко]. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 109 с. 2. Вознесенская Е. Эффект длительного пребывания россиян в странах Запада [Электронный ресурс] / Е.Вознесенская, Д.Константиновский, Г.Чередниченко // Воздействие западных социокультурных образцов на социальные практики в России: (Теория наблюдения, биограф. интервью. Советы студентам); под ред. В. А. Ядова. — М.: ТАУС, 2009. — 352 с. — Режим доступа: www.isras.ru/files/File/Publication/Jadov_Vozdeistvie_zapad_kult_obraz_2009.pdf. 3. Гуцуляк О. Повернення "варвара" (ренесанс поганізму) [Електронний ресурс] / О.Гуцуляк // Мезогія-сарматія. – Режим доступу: www.mesogaia-sarmatia.narod.ru/newbarbarian.htm. 4. Каюа Р. Людина та сакральне / Р. Каюа; [пер. з фр. А.Усик]. – К.: "Ваклер", 2003. – 256 с. 5. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет; [пер. з ісп. В.Бурггардта, В.Сахна, О.Товстенко]. – К.: Основи, 1994. – 420 с. 6. Україна молода (щоденна інформаційно-політична газета): Офіційний сайт [Електронний ресурс] // Україна молода. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/www.umoloda.kiev.ua/number/1161/. 7. Франк С.Л. По ту сторону "правого" и "левого" [Электронный ресурс] / С.Франк // Русская идеология. Информационно-аналитический портал. – Режим доступа: www.russidea.rchgi.spb.ru/libruss/russ_o_bolsh/1.php. 8. Фрумкин К. Свобода, детерминизм и метафизическая гипотеза В.М.Аллахвердова [Электронный ресурс] / К. Фрумкин. – Режим доступа: www.nounivers.narod.ru/pub/detcol.htm. 9. Хейзинга Й. В тени завтрашнего дня [Электронный ресурс] / Й. Хейзинга // Сентенция. Историко-философский альманах. – Режим доступа: www.mnemosyne.ru/library/huizinga-20.html.

УДК 316.654+316.285

ИНТЕГРАЦИЯ ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ С ПОЗИЦИИ СОЦИОЛОГИИ КОНФЛИКТА

Степанов Евгений Иванович – доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института социологии Российской академии наук (г. Москва)

В статье подчеркивается, что адекватное понимание задач социальной политики в условиях современной российской действительности состоит в том, что необходимым условием построения гражданского общества выступает создание социального государства. С другой стороны, создание сильного социального государства невозможно без построения гражданского общества. Это две стороны одной и той же медали – демократической организации социума. И если учесть, что социальная политика зависит от экономики, развития материальной и духовной культуры общества, то основная задача социальной политики государства – гармонизация общественных отношений, обеспечение политической стабильности и гражданского согласия.

Ключевые слова: социология конфликта, социальная политика, социальное государство, гражданское общество, гармонизация, демократия, политическая стабильность, гражданское согласие.

У статті наголошується, що адекватне розуміння задач соціальної політики в умовах сучасної російської дійсності полягає в тому, що необхідною умовою розбудови громадянського суспільства є створення соціальної держави. З іншого боку, створення сильної соціальної держави неможливо без побудови громадянського суспільства. Це дві сторони однієї медалі – демократичної організації соціуму. Якщо взяти до уваги, що соціальна політика залежить від економіки, розвитку матеріальної та духовної культури суспільства. Тоді основна задача соціальної політики держави – гармонізація суспільних відносин, забезпечення політичної стабільності та громадянської згоди.

Ключові слова: соціологія конфлікту, соціальна політика, соціальна держава, громадянське суспільство, гармонізація, демократія, політична стабільність, громадянська згода.

The adequate understanding of the social policy's objectives within the nowadays realities consists in admitting the fact that the social state is the necessary condition for the Civil Society's development. And vice versa, the creation of the powerful social state is impossible without forming the Civil Society. These are the two sides of the same medal, which is the society's democratic organization. When it is considered that the social policy depends on a society's economy and the development of its material and spiritual culture, so it becomes clear that the Russian national social policy's main objectives are the harmonization of the social relationships, and providing the political stability and the civil consensus.

Key words: sociology of the conflict, social policy, social state, civil society, harmonization, democracy, political stability, civil consensus.

Отечественными конфликтологами уже довольно давно выдвинуто и обосновано то принципиально важное положение, что **основное направление современной модернизации человеческих сообществ состоит в их всемерной демократизации**, понимаемой как овладение закономерностями и механизмами согласования основных жизненных интересов составляющих их общностей, социальных групп и личностей. **Способность обеспечить на этой основе демократический консенсус вместо навязывания интересов одной части общества всем остальным его частям, для которых они выступают как чуждые, и таким путем принципиально избавиться от насилия как все более обнаруживающего свою несостоятельность способа организации общественной жизни, – таков главный вызов времени.** Общественная система, отвечающая этому вызову, оказывается в выигрыше неспособная ответить – проигрывает.

Идея общественного консенсуса и составляет тот основополагающий принцип, который объединяет демократизацию и современную конфликтологию: если для современной концепции демократизации он выступает наиболее эффективным способом организации функционирования и развития общества, то для конфликтологии – наиболее эффективным способом контроля,

регулювання і принципіального розрешення соціальних конфліктів на основі відновлення і зміцнення відносин співпраці, соціального партнерства.

При цьому само собою зрозуміло, що *орієнтована на консенсус конфліктологічна теорія і реалізуюча її практика служать необхідним інструментом реального здійснення і подальшого розгортання демократизації*. Для виконання цієї своєї важливої конструктивної ролі конфліктологія, її представники в сучасному російському суспільствознавстві не можуть не звертатися до підтримки, обґрунтування і відповідного концептуального і технологічного забезпечення цих соціальних проєктів і програм, з допомогою розробки і реалізації яких для кожного виду суспільно значимих конфліктних ситуацій формуються відповідні органи, механізми і процедури їх моніторингу і регулювання на основі консенсусу або по крайній мірі компромісу. Тільки таким шляхом конфліктологія і може реально "працювати на демократизацію".

Основною, "стержневою" проблемою, навколо якої повинні, як представляється, "вертатися" в ході цієї підтримки і обґрунтування всі концептуальні і технологічні зусилля сучасних конфліктологів, виступає проблема *забезпечення соціального партнерства* як основного способу принципіального розрешення будь-яких соціальних конфліктів. Крім того, на цьому принципі, як фундаменті, повинна базуватися, по-видимому, вся політика, всі її основні напрями, якщо вони хочуть бути адекватними, ефективними і демократично орієнтованими і спиратися на науковий аналіз і світовий досвід.

В дослідницькому плані одним з найбільш неотложних і пріоритетних засобів і способів участі конфліктологів в забезпеченні завдання налагодження і зміцнення відносин соціального партнерства виступає *адекватне осмислення і вираження з конфліктологічних позицій загальносоціальних проблем, що сприяє їх ефективному концептуальному моделюванню і розв'язанню*. Серед такого роду проблем, актуальність і значимість яких обумовлена, як представляється, станом самої нинішньої дійсності, виступає перш за все *проблема правильного інтерпретації громадянського суспільства, його природи, умов формування і зміцнення, шляхів і механізмів удосконалення і розвитку за допомогою відповідної соціальної політики і реалізуючої її соціальної роботи*.

Звертаючись до аналізу цієї проблеми з конфліктологічного кута зору, слід перш за все констатувати, що поняття громадянського суспільства в наше час отримало дуже широке поширення в суспільствознавстві і суспільствознавстві: ним постійно і охотно користуються в своїх дослідницьких роботах нинішні соціологи, політологи, конфліктологи, соціальні психологи і інші спеціалісти з соціальної проблематики, надаючи йому сенс і значення майже самої фундаментальної проблемної ситуації сучасного суспільного розвитку. При цьому зазвичай громадянське суспільство безапелляційно трактується, внаслідок цього ліберальними західними інтерпретаторами, як сфера особистих інтересів і, відповідно, – альтернатива державі як сфері загальних інтересів [1, с. 20-57]. Відповідно до цього підходу, держава і громадянське суспільство розглядаються як основні складові соціуму в цілому, і в відношенні до стану даного соціуму, так і притаманних йому соціальних конфліктів утверджується наступне: "Від того, яка частка соціального простору припадає на ту або іншу складову, як складається їх взаємодія і які конкретні моделі, в яких це взаємодія реалізується, залежить динаміка і особливості функціонування даної соціальної системи. Цим також визначаються її належність до суспільств тоталітарного або демократичного типу і пріоритетність використання складовими цю соціальну систему суб'єктами, структурами, інститутами цих або інших технологій конфліктного розв'язання" [2, с. 100-101].

Не отрицая значимости категории гражданского общества для понимания современной действительности вообще и осуществляемых в нем социальной политики и социальной работы, в частности, следует, во-первых, учесть предостережение одного из известных современных западных исследователей Т. Чаротса: "Гражданское общество стало одной из любимых категорий у людей глобально мыслящих, выдвигаемой ведущими политиками и политологами в качестве ключа к политическому, экономическому и социальному успеху. Однако, как и акции Интернета, ценность понятия гражданского общества оказалась намного преувеличенной в сравнении с его реальной значимостью. Чтобы избежать возможных противоречий в будущем, его возможные потребители должны более пристально посмотреть на его перспективы" [3, с. 18].

Во-вторых, следует напомнить, что на протяжении весьма длительного исторического периода становления данного понятия гражданское общество далеко не всегда противопоставлялось государству как его альтернатива. Наоборот, с самого своего появления и вплоть до середины XVIII века термин "гражданское

общество" использовался для описания *определенного типа политической общности, которая ставит своих членов в положение зависимости от законов и таким образом обеспечивает мир между ними и хорошее управление*. Именно так трактовал его выдающийся мыслитель античности Аристотель (которому и приписывается введение данного термина), рассматривая в качестве такого рода общности античный полис, охватывающий все остальные общности и руководящий ими. Больше того, несколько позже Аристотеля – примерно через 200 лет после него – другой выдающийся мыслитель античности (но уже не древнегреческой, а древнеримской), Цицерон, трактовал понятие гражданского общества как равнозначное понятию государства. Да и в целом в европейской традиции вплоть до Нового времени гражданское общество и государство трактовались как взаимозаменяемые термины. Быть членом гражданского общества рассматривалось равносильным тому, чтобы быть членом ("гражданином", нередко понимаемым, правда, как "подданный") государства, обязанным соблюдать его законы и не действовать во вред другим.

Развитие капитализма стало объективной предпосылкой для иной интерпретации идеи гражданского общества, в которой оно отделяется от государства и противопоставляется ему. Чтобы отграничить, дифференцировать гражданское общество и государство и противопоставить одно другому как самостоятельные реальности, оказалось необходимым, чтобы в процессе возникновения и развития капитализма произошло разделение экономики и политики, появилась определенная степень независимости индивида в экономической сфере от его прав, возможностей и ответственности в политической сфере. В этот-то период – особенно на протяжении XVIII-XIX веков – и возникли соответствующие перемены в терминах и понятиях в европейской философской и политической традиции. Так, в теориях "общественного договора" таких мыслителей, как Локк и Руссо, гражданское общество начинает трактоваться как сфера свободной и частной собственности, хотя при этом ничем не ограничиваемая свобода собственников рассматривается в качестве источника противоречий между ними, требующих вмешательства государства как силы, которая сдерживала бы эти противоречия, даже ограничивая в какой-то мере свободу. На этой основе в классическом либеральном мышлении постепенно и оформилась трактовка взаимоотношений между гражданским обществом и государством как не только самостоятельных, но и противоборствующих социальных подструктур. Это обстоятельство отчетливо зафиксировал в тот период Томас Пейн, отметив, что на гражданское общество начали смотреть как на нечто позитивное, в то время как государство стало рассматриваться как "необходимое зло". Поэтому власть в государстве, с этих позиций, должна была быть ограничена в пользу гражданского общества, т.е. института частной собственности. В гражданском же обществе, как считалось, все формально равны перед законом, там люди существуют как граждане, обладающие определенными неотчуждаемыми правами, которые государство должно гарантировать.

Однако уже и в этот период распределение позитива и негатива между двумя этими уже противопоставленными основными составляющими социума вовсе не было однозначным. Так, выдающийся немецкий мыслитель того времени, Гегель, в своей "Философии права" пришел к выводу, что люди в гражданском обществе вступают в антагонистические противоречия между собой, так как каждый преследует свои эгоистические интересы, которые сталкиваются с интересами остальных членов общества. И эти противоречия, как выражение эгоистических, антагонистически противопоставленных интересов, не могут быть преодолены, если их дезорганизирующие общественную жизнь последствия не "снять", нейтрализовать посредством включения механизма такой высокоорганизованной формы социального управления, какой является государство. Именно последнее помогает нейтрализовать и преодолеть противоречия гражданского общества и на этой основе упорядочить и организовать его жизнедеятельность.

Подобные позитивные и негативные оценки противопоставленных между собой гражданского общества и государства перемежались в различных концепциях на протяжении последующего периода вплоть до второй половины XX-го века, когда гражданское общество – полностью в противовес гегелевскому пониманию и оценке его взаимоотношений с государством – начинает рассматриваться, выражаясь словами того же Гегеля, как "сфера универсального альтруизма, реализации свободы, цивилизационного состояния индивидов".

Согласно взглядам развивающих это представление исследователей [см. 4, 5, 6], гражданское общество характеризуется добровольной активностью и охватывает различные организации, создаваемые отдельными индивидами, социальными группами и общностями для реализации их интересов и ценностей, а потому должно рассматриваться как арена углубляющейся и расширяющейся демократии, требующая своего всемерного расширения в интересах ограничения мощи выросшей до невероятных размеров бюрократической государственной машины.

В последнее время эту трактовку гражданского общества взяли на вооружение и идеологи восходящего коммунитаристского движения, акцентирующие внимание на значимости и перспективности развития разнообразных человеческих сообществ. Так, в подготовленной по инициативе А.Этциони "Коммунитаристской платформе", опубликованной еще в конце 1981 г., подчеркивается: "Ни человеческое существование, ни индивидуальная свобода не могут быть укреплены надолго вне взаимозависимых и взаимно перекрывающихся сообществ, к которым все мы принадлежим... Коммунитаристская перспектива признает, что сохранение индивидуальной свободы зависит от активного утверждения институтов гражданского общества, где граждане обучаются как уважению к другим, так и собственному самоуважению, где мы культивируем чувства нашей личной и гражданской ответственности одновременно с пониманием как наших собственных прав, так и прав других; где мы развиваем умения и навыки самоуправления и способности руководить сами собой, а также способность служить не только самим себе, но и другим" [7, с. 253-254].

При этом у многих авторов идея гражданского общества как фактора, ограничивающего разросшееся в XX веке государство, постепенно все больше начинает связываться с идеей построения и укрепления социального государства как общественной подструктуры, обслуживающей нужды самого гражданского общества. Основным направлением политики, проводимой таким государством, оказывается при этом социальная политика, а одним из основных механизмов ее реализации – социальная работа [см. 8, 9, 10, 11].

Эта наметившаяся тенденция возвращения к пониманию единства, а в определенном смысле – и тождества гражданского общества и государства (в случае принятия последним формы социального государства) вместо их разведения и противопоставления – **представляется необходимым условием для адекватного понимания не только гражданского общества и его взаимосвязи с проблемой демократизации всей общественной жизни, но и основных принципов и задач современной социальной политики и реализующей ее социальной работы.** Ибо эта тенденция ведет к восстановлению того изначального, идущего еще от Аристотеля понимания гражданского общества как специфической характеристики не какой-то особой части социума в противовес другой его части – государству, а – **всей определенного типа политической общности, которая ставит своих членов – граждан в положение зависимости от легитимных, всеми одобряемых законов и таким образом обеспечивает между ними мир и хорошее управление.** В число граждан, наделенных в рамках этой общности определенными правами и обязанностями, входят также и те члены общества, которые выполняют определенные властные и административные функции в государстве и его органах, – государственные служащие (чиновники), представители различных социальных групп, слоев, национальных общностей, общественных организаций и т.п. Следовательно, государство – как совокупность этих функций и соответствующих задач их реализации государственных органов и институтов со всеми их участниками – не противостоит гражданскому обществу, а **составляет его неотъемлемую часть, специфическую подструктуру.** Правда, – и это приходится вновь особо подчеркивать – **государство выступает такой неотъемлемой частью гражданского общества только в том случае и в той мере, в какой является социальным государством, то есть общественной подструктурой, ставящей своей целью формирование, выражение и реальное обеспечение основных жизненных интересов данного общества, всех составляющих его членов – народа.** Этой цели и должна служить его социальная политика как основная часть его политики в целом, а также ее основной практический механизм, ее "технологическая составляющая" – социальная работа.

Давно и хорошо известно, что *далеко не все государства*, появившиеся в различных странах у различных народов, *были социальными*: не только многие из них, но даже подавляющее их число обслуживало интересы лишь весьма небольшой части общества, противопоставляя их интересам остальных его членов и "продавливая" их реализацию посредством принуждения последних, установления своего над ними господства. Но в таком случае и сами эти общества не имели оснований называться *гражданскими*, поскольку не обеспечивали равноправия их членов, выполнения их обязанностей перед всем народом, обеспечивающих его основные потребности и устремления. Одновременно они не могли считаться и *демократическими* обществами, поскольку не обеспечивали ни формального смысла этого понятия – власти всего народа, ни его глубинного смысла, изложенного в начале нашего анализа, – *согласования интересов составляющих его социальных групп и общностей, обеспечивающего их консенсус и партнерское сотрудничество.*

Общий вывод из сказанного, необходимый для адекватного понимания задач социальной политики в условиях современной российской действительности, состоит в том, что **необходимым условием построения гражданского общества выступает создание социального государства, и**

наоборот, – создание сильного социального государства невозможно без построения гражданского общества: это две стороны одной и той же медали – демократической организации социума.

Представляется необходимым также хотя бы вкратце пояснить, в чем, как представляется, состоит сила социального государства: в отличие от привычных представлений о том, что сила государства состоит в его способности *принуждать* к выполнению своих требований, сила социального государства заключена в его способности согласовывать существующие интересы *без принуждения*, посредством обеспечения консенсуса и социального партнерства.

Не может не радовать понимание этой тесной связи и необходимости ее учета в процессе разработки и реализации социальной политики самими практическими организаторами этого процесса в ряде наших российских регионов. Это особенно заметно в тех из них, где уже начата реальная перестройка организации социальной работы в местных структурах государственной власти, позволяющая уже на этом этапе получать заметные позитивные результаты, в том числе – и в плане реального снижения социальной напряженности и конструктивного урегулирования возникших на ее почве конфликтных ситуаций. Чтобы продемонстрировать это, приведем ряд констатаций и соображений, высказанных компетентными участниками организованной мэрией г.Ярославля еще в октябре 2002 г. научно-практической конференции "Вопросы современной социальной политики: региональный аспект".

Так, председатель исполкома общественно-политического движения "Ярославль-2000" А.К.Власов, обратив внимание участников конференции на то, что в Конституции РФ, принятой в 1993 г., в ст. 7 п.1 записано: "Российская Федерация – социальное государство, политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека", вместе с тем констатировал: "К сожалению, осуществление радикальных социально-экономических реформ сопровождалось снижением общего уровня жизни населения, безработицей, разрушением привычных жизненных стереотипов мышления, ломкой имевшихся социальных гарантий. Все эти и многие другие социально-экономические факторы, пережитые страной в последнее десятилетие, вызвали такие последствия, как неуверенность в завтрашнем дне, превышение смертности над рождаемостью, появление безнадзорных и беспризорных детей, так называемых социальных сирот, рост психических стрессов, неврозов, суицидов и целый ряд других болезней общества. Лекарством от этих болезней может служить только экономическая и политическая стабильность, привлечение инвестиций для перевооружения экономики, *создание достаточно мощных социальных фондов и как следствие – сильная социальная политика* (подчеркнуто мной – Е.С.)" [12, с. 56-57].

Если учесть, что отношения в социальной сфере развиваются под влиянием социальной политики, которая зависит от экономики, развития материальной и духовной культуры общества, то основная задача социальной политики в России, – гармонизация общественных отношений, обеспечение политической стабильности и гражданского согласия.

Следует обратить внимание и на то обстоятельство, важное для перспектив развития взаимоотношений гражданского общества и намечающегося необходимого перехода к социальному государству, что в последнее время в России в рассмотрении и решении социальных проблем различных групп населения заметно активизировался третий сектор – некоммерческие организации.

На необходимости расширения и углубления взаимодействия с такого рода организациями уже довольно давно обоснованно акцентирует внимание, например, мэрия того же Ярославля. Так, в интервью газете "Власть. Бизнес. Политика" еще 14 июня 2002 г. тогдашний его мэр В. В. Волончунас отметил, что в обязанностях исполнительной власти – расширение взаимоотношений с различными политическими, общественными, религиозными, иными организациями и объединениями в рамках координации своих действий. Другими словами, выработка "комфортного" климата для развития гражданского общества.

Цель партий и общественных организаций мэра Ярославля справедливо усматривал в реализации представительства в политической системе различных слоев населения. И потому с их помощью общество и государство как бы интегрально могут соединиться в неразрывное единое целое. Он справедливо счел также важным отметить и то, что в современном сложном и высокоразвитом индустриальном обществе люди со своими особыми интересами, устремлениями, установками могут участвовать в политической жизни в качестве членов различных объединений, союзов, партий, и то, что в такой большой организационной системе, как государство, которое складывается из множества разнородных интересов, контроль со стороны общественности практически невозможен без этих общественных объединений.

Уже этот краткий перечень констатаций и оценок современных проблем, с которыми сталкивается региональная социальная политика и призванная реализовать ее наметки социальная работа в процессе

наметившегося в регионах развития гражданского общества и социально ориентированного государства, отчетливо показывают их высокий конфликтный потенциал и необходимость подключения к их решению усилий не только соответствующих местных кадров, но и региональных конфликтологов. Но не менее важно обратить внимание и на то, что, подключаясь к анализу и практическому регулированию этих проблем предлагаемыми накопленными конфликтологическим направлением средствами и способами, *конфликтологи должны решить в ходе этой своей деятельности и еще одну не менее значимую проблему: содействовать эффективной трансформации поведения как основной массы населения, так и представителей государственных властных структур, также диктуемой задачей движения к построению развитого гражданского, демократически ориентированного общества и сильного социального государства.*

Ибо в интересах этого движения конфликтологам следует добиваться того, чтобы основными технологиями урегулирования и разрешения конфликтов в формирующемся гражданском обществе становились "мягкие", "компенсационные" модели конфликтного урегулирования, при осуществлении которых участники конфликта должны пытаться найти решение не за счет ущемления прав и свобод противоположной стороны, а на основе:

- взаимочета интересов и потребностей всех вовлеченных в конфликт сторон;
- реализации идеи равенства и паритета интересов всех без исключения участников конфликта;
- сформированности представлений об одинаковой социальной ценности исповедуемых ими верований и убеждений, используемых моделей поведения и мотивационных схем;
- перехода к преимущественному использованию при анализе и разрешении сложившейся конфликтной ситуации методов достижения всеобщего согласия, обеспечения консенсуса, и т.п.

Переход к использованию при решении самых различных конфликтов подобных компенсационных моделей их разрешения и отказ от репрессивных, "жестких" методов конфликтного урегулирования должен детерминироваться при этом всем комплексом идей, принципов и идеалов, которые составляют суть культуры гражданского общества. Согласно им, как справедливо подчеркивают современные западные и отечественные исследователи, править должно прежде всего "не правительство (даже в широком смысле слова), а сами люди", так как "основа государственного устройства – не воля одного или многих "суверенов", заседающих в столице, а сеть взаимных соглашений между людьми "на местах" [13, с. 13]. Эти соглашения строятся на взаимном уважении людей, на вере в способность свободного человека самому или совместно с другими, тоже свободными людьми, разрешить свои проблемы без команд и предписаний "начальства", а также на библейском "Золотом правиле": "Поступай с другими так, как ты хотел бы, чтобы они поступали с тобой".

ЛИТЕРАТУРА: 1. Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. М., 1995; Становление гражданского общества и социальная стратификация // Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. М., 1996. – с. 20-57. 2. Романенко Л.М. Конфликтологические проблемы построения гражданского общества. // Конфликты в современной России. М., 1999 – с. 101-102. 3. Charotes, Thomas. Civil Society. // Foreign Policy. – 1999-2000 – No 117 – p.18. 4. Cohen, J. Class and Civil Society. – Massachusetts, 1983. 5. Keane, J. Democracy and Civil Society – London, 1988. 6. Arato, A. and Cohen, J. Civil Society and Political Theory. – Cambridge, 1992. 7. Etzioni A. The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and The Communitarian Agenda. – New York, 1993 – p. – 253-254. 8. Бурдужалов Ф. Современная социальная политика: между планом и рынком. – М., 1996. 9. Митрашенков О.А. Социальная политика в России: мега тенденции. – 1998-2010. – М., 1998. 10. Социальная политика России: история и современность. – Сборник докладов и сообщений межрегиональной научно-теоретической конференции. – Новочеркасск, 1999. 11. Социальная политика: парадигмы и приоритеты. – М., 2000. 12. Власов А.К. О роли городского общественно-политического движения "Ярославль-2000" в развитии социальной работы в современном городе // Вопросы современной социальной политики: региональный аспект. – Ярославль, 2002. – с. 56-57. 13. Оболонский А. Винсент Остром и его философия свободного общества // Остром В. Смысл американского федерализма. Что такое самоуправляющееся общество. – М., 1993. – с. 13.

УДК 316.48

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ У СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Казаков Валерий Сергеевич – кандидат социологических наук, старший научный сотрудник отдела истории, теории и методологии социологии

В статье подчеркивается чрезвычайная актуальность, необходимость и значимость исследования конфликта в социологии, для которой теоретическая проблема конфликта является "сквозной" и системообразующей. Более того, автор отмечает, что социальный конфликт является составной частью, элементом предмета социологии как науки, на основании чего приходит к выводу о необходимости формирования в рамках теоретической социологии ее новой составной части – общей теории конфликта, отличающейся как от социологии конфликта, так и от конфликтологии.

Ключевые слова: конфликт, социология, общая теория конфликта, конфликтная парадигма, предмет социологии, глобализация

У статті акцентується увага на надзвичайній актуальності, необхідності й значенні дослідження конфлікту в соціології, для якої теоретична проблема конфлікту є "наскрізною" і системоутворюючою. Понад усе автор наголошує на тому, що соціальний конфлікт є складовою частиною, елементом предмету соціології як науки, і на цьому ґрунті висновує необхідність формування у межах теоретичної соціології її нової складової – загальної теорії конфлікту відмінної як від соціології конфлікту, так і від конфліктології.

Ключові слова: конфлікт, соціології, загальна теорія конфлікту, конфліктна парадигма, предмет соціології, глобалізація

In this article the author pays the great attention to the extraordinary topicality, necessity and value of research of conflict in sociology for which the theoretical problem of conflict is "through" and system-forming. More over the author marks that the social conflict is component part, the element of subject of sociology as a science, and on this ground he concludes within the frameworks of theoretical sociology the necessity of forming its new component - general theory of conflict which is supposed to differ both from sociology of conflict and from conflictology.

Keywords: conflict, sociology, general theory of conflict, conflict paradigm, subject of sociology, globalization

В современной социологии конфликта, конфликтологии и других научных направлениях, исследующих конфликт, утвердился ряд тезисов, которые уже многими воспринимаются в качестве аксиом. Можно выделить некоторые наиболее значимые из них:

- социальный конфликт представляет собой не патологию, а норму существования и функционирования общества;
- конфликт является не просто закономерностью, но и жестко предопределенной неизбежностью;
- конфликт не только неизбежен, но и необходим, так как является и результатом, и причиной изменений в социальной системе (обществе). Он представляет собой форму проявления противоречий, являющихся источником развития социума. Между конфликтом и изменением существует предопределенная и неизбежная взаимосвязь. Более того, если рассматривать изменение не только как результат, а, в первую очередь, как процесс, то происходящие изменения и будут представлять собой во многих случаях, как правило, социальный конфликт.

Данные тезисы-аксиомы обосновывают актуальность и значимость исследований конфликта современной наукой вообще и ее отдельными направлениями (историей, психологией, экономикой, политологией и т.д.) в частности. В этом плане теоретическая проблема конфликта является не только междисциплинарной, а универсальной, приобретающей, по мнению российского социолога Евгения Степанова, адисциплинарный характер [1, с.14]. Этим термином (понятием) он указывает не просто на ее научную междисциплинарность, а на ее внедисциплинарность в рамках всей науки.

Чрезвычайную значимость исследования конфликта приобретают и в рамках социологии. Для нее теоретическая проблема конфликта является, с одной стороны, “сквозной”, а, с другой стороны, системообразующей. Например, исследование субъектов или сторон социального конфликта, его участников представляет собой не что иное, как исследование социальной структуры общества, более того, оно помогает вскрыть, выявить новые социальные группы, возникшие или еще только выкристаллизовывающиеся в социуме, а также наиболее активные и значимые из них. Исследование причин социального конфликта, является, собственно, исследованием как ранее существовавших, так и возникающих новых социальных отношений, старых и новых противоречий, присутствующих в отношениях между социальными группами. Исследование разрешения или урегулирования социального конфликта и его последствий является, собственно, исследованием социальных изменений, а также исследованием возникших новых социальных институтов и организаций или их трансформацию и модернизацию. Исследование социально-политического и иного содержания конфликтов или их характера также, собственно, представляет собой исследование социальной структуры и социальных отношений. Исследование механизма протекания конфликтов представляет собой, собственно, исследование взаимодействий или действий социальных акторов, их социальных практик. То же самое относится и к более узким и специфическим проблемам социальных конфликтов. Например, исследование деинституционализации социальных конфликтов представляет собой, собственно, исследование культуры, морали, иных социальных норм, а также аномии и девиантного поведения. Подобного рода параллели можно продолжить и дальше, а на их основе сделать несколько выводов.

Во-первых, в какой бы интерпретации не представляли определение предмета социологии, оно прямо или опосредованно включает в себя конфликтную парадигму или ее элементы. Иначе – социальный конфликт является составной частью, элементом предмета социологии как науки, социологии теоретической, общей.

Во-вторых, исследование социального конфликта способствует и представляет собой развитие социологии как некоей теории, как науки, так как позволяет выявить, например, новые концептуальные проблемы и в более широком плане – исследование социального конфликта нацеливает на поиск нового вообще.

В-третьих, в рамках социологии, как единой целостной науки, необходимо выкристаллизовать новую конфликтную парадигму. Она должна представлять собой теоретическую основу общей теории конфликта, которая должна являться и является составной частью теоретической социологии и отличается от социологии конфликта как относительно самостоятельного отраслевого научного направления, существующего в рамках общей социологии.

То есть, формируемая общая теория конфликта отлична от социологии конфликта. Первая является составной теоретической частью общей социологии и поэтому, можно сказать, что не имеет своего собственного предмета исследования, он тождественен предмету исследования теоретической социологии, как бы её не трактовали. Социология конфликта, как отраслевое направление социологии, имеет свой специфический предмет исследования. В этом их первое качественное различие, из которого вытекает второе.

Общая теория конфликта, являясь составной частью теоретической социологии, в первую очередь, выполняет системообразующую для нее функцию. Она является одним из средств, объединяющих социологию как науку в единое целое, то есть придает ей качества единства, целостности, системности, структурированности и даже в каком-то смысле иерархичности и последовательности. При этом исследование конфликта в рамках общей теории конфликта структурирует, систематизирует не только социологическое знание вообще, но и знания о конфликте вообще. Кроме того, она выявляет наиболее адекватные и эффективные средства познания конфликта и указывает на них, например, идеальный тип. Собственно, общая теория конфликта скорее средство, методология познания как для социология конфликта, так и для социологии вообще. Иначе – она не знание, а средство его получения. Социология конфликта, наоборот, в первую очередь является знанием о конфликте, хотя и она выполняет в определенной мере методологическую функцию относительно, например, конфликтологии. Поэтому социология конфликта, как относительно самостоятельное научное направление, ориентирована, в первую очередь, на познание конфликта и доминирующей ее функцией является познавательная.

Еще один, четвертый, вывод (в-четвертых): исследование социального конфликта является одной из основных задач социологии как науки на современном этапе ее развития.

В-пятых, исследование социального конфликта способствует и представляет собой прямо и опосредованно развитие не только социологии, но и развитие всей науки в целом. В настоящее время многие ученые, например Валлерстайн, пишут о неизбежности и необходимости “поместить исследования социальной практики в контекст изучения природы как целого” [5, с. 255]. И, как он считает, именно в этом смысле, и “в

определенном смысле мы наблюдаем сегодня "социологизацию" всего знания" [5, с. 256], "социологизацию" всей науки. То есть, собственно, исследования многообразных моделей человеческого поведения, социальных практик, являясь "полем нашего исследования", в рамках какого бы научного знания оно не осуществлялось (особо в рамках социологии, общей теории конфликта, социологии конфликта), являются мощным источником развития науки. Более того, последнее в настоящее время с неизбежностью может происходить только так. Конкретным проявлением и путем решения этой задачи, например, является исследование таких феноменов, как природная, техногенная, экологическая катастрофы в качестве формы или как минимум проявления социального конфликта. Эта задача вытекает из понимания того, что природная, а тем более техногенная катастрофы в настоящее время есть не что иное как конфликт Человека не просто с природой, а с "очеловеченой" к данному моменту природой, которая превратилась из внешнего для человека феномена во внутренний им воспроизведенный (созданный, сконструированный). В частности, Ульрих Бек пишет: "К концу XX века природа оказалась покоренной и до предела использованной, превратившейся из внешнего феномена во *внутренний*, из существовавшего до нас в *воспроизведенный*" [2, с. 7]. Более того, он подчеркивает: "Оборотной стороной обобществленной природы является *обобществление ее разрушения*, превращение этого разрушения в социальные, экономические и политические системы угроз высокоиндустриализованного мирового сообщества. В глобальности заражения и опутавших весь мир цепей распространения продуктов питания и товаров угроза жизни в индустриальной культуре переживает *опасные общественные метаморфозы*: повседневные нормы жизни ставятся с ног на голову" [2, с. 8]. Как следствие разного рода катастроф рушатся рынки. В условиях изобилия царит дефицит, возникают массовые претензии к правительствам и власти вообще, правовые системы не справляются с фактами коррупции и другими негативными явлениями, шатаются правительства, а избиратели отказывают им в доверии.

Актуальность, необходимость и значимость исследования социального конфликта обусловлена и рядом онтологических причин.

Во-первых, демократия и рынок рассматриваются многими как поле или социальное пространство постоянных, систематически повторяющихся политических, экономических и иных по содержанию типов конфликтов. Данное понимание вполне соответствует действительности.

Во-вторых, многие исследователи на Западе фиксируют факты и социальные феномены, означающие "конец *классического* индустриального общества" [2, с. 8], например, Ульрих Бек, Элвин Тоффлер, Иммануил Валлерстайн и многие другие. Они также пишут о переходе к новому "постиндустриальному", "информационному" обществу (оно может быть названо и иначе), который не может не сопровождаться социальными конфликтами, причем новыми конфликтами как по своему содержанию, так и по своей форме, механизму, субъектам и последствиям. Так, например, Тоффлер пишет о некой "сверхборьбе", новом конфликте "между группировками, связанными с Второй и Третьей волнами" [3, с. 45], который является проявлением противоречия "между умирающим индустриальным порядком и новой глобальной системой создания материальных ценностей, идущих ему на смену" [4, с.85].

В-третьих, можно сказать, что события 1989/1991 годов явились началом новой эпохи. Рухнул не просто Советский Союз, рухнул "Ялтинский" мировой порядок, созданный после окончания Второй мировой войны. Можно сказать, что в настоящее время начался закат гегемонии США, Америка стала терять свое экономическое могущество, оно стало подрываться чрезмерными военными расходами (гонка, особо космических, вооружений, две войны в Ираке, война в Афганистане, военные операции в Сомали, Сербии и других странах). Игнорирование Америкой роли и значения различных мировых организаций, например ООН и ее Совета Безопасности, созданных при ее определяющей роли, норм международного права и норм так провозглашаемой ими демократии, подрывают моральный авторитет США, пропагандируемые ими культурные ценности, американский образ жизни. Пытаясь сохранить свою гегемонию, Америка упорно и систематически делает акцент на использование ею не "мягкой", а "твердой" ("жесткой") силы. Параллельно с этими процессами началось возрастание экономической и социокультурной роли Китая, особенно в Тихоокеанской зоне, зоне наиболее перспективного развития в настоящее время. Происходит создание нового мирового порядка как политического, так и экономического, социокультурного, идеологического и т.д. Он новый как по своей сущности, содержанию, формам, субъектам, так и по средствам его управления, сохранения, поддержания и контроля. Изменения в мире весьма многообразны, в количественном измерении широкомасштабны, а в качественном плане в данный момент просто не осознаваемы. Чрезвычайно и совершенно непредвиденно, например, возросла роль некоторых государств, ранее относимых к "третьему миру", таких, как Пакистан, Индия, Бразилия, Китай, Южная и Северная Корея, которая произвела испытание атомной бомбы, обладает ракетой средней дальности, а также некоторых других. Они стали субъектами

мировой политики, с которыми необходимо считаться мировому сообществу. Многие незападные государства и общества значительно повысили свое экономическое благосостояние, что создало базис для увеличения их военной мощи и политического влияния, которые, в свою очередь, явились основой для утверждения ими своих собственных культурных ценностей и отвержения ценностей Запада. На основании чего в науке, в частности социологии, заговорили о новых типах глобального конфликта, например, "цивилизационном" (Хантингтон), "внесистемном" (Валлерстайн).

В-четвертых, чрезвычайно ускорился процесс глобализации, он значительно расширился по своим масштабам, охватил все сферы жизнедеятельности человечества. В результате такой глобализации современный мир и все человечество приобретают новые качества – действительное, реальное материально-практическое единство и целостность как в своем существовании, так и в своем развитии, изменении. Можно сказать, что глобализация является как причиной, так и следствием последних из рассмотренных выше процессов. С этой точки зрения она становится их мультипликатором, своеобразным ускорителем и усилителем этих процессов. Она способствует как интеграции, так и дифференциации различных стран, блоков и объединений государств, географических регионов, цивилизаций, способствует формированию новых международных институтов и организаций.

С точки зрения Альберто Мартинелли (Президент Международной социологической ассоциации 1998 – 2002 гг.), сегодня мы вступили в новую фазу развития – фазу глобализации и радикального модерна, требующую пересмотра всех базовых вопросов, обновления концепций, теоретических новаций, свежего социологического воображения. Поэтому сегодня "необходимо смещать уровень анализа на глобальный и любое исследование вести с точки зрения мировой системы. Изучение мирового общества и его отношений с национальными и реальными реалиями должно стать центральной темой исследования" [6, с. 4]. Он специально подчеркивает: "Сегодня глобализация означает не только появление нового объекта исследования – мир как таковой, но требует, чтобы любое конкретное исследование (...) ставилось в рамки глобального контекста, так как каждая часть мира все больше взаимосвязана с многими другими и мир как таковой все более присутствует во всех своих частях" [6, с. 4]. То есть, собственно, с этой точки зрения в рамках социологии появляется новый объект исследования: мир как таковой, не просто социальная система, а мировая социальная система, не просто общество, а мировое общество, не просто социальный порядок, а мировой порядок, не просто социальные изменения, а мировые, глобальные изменения, не просто социальные конфликты, а мировые, глобальные конфликты и т.д. С этой же точки зрения актуализируются проблемы цивилизации, антагонизма, антропосоциогенеза, этноцентризма, катастрофы, этнокультуры, социокультуры, легитимности, легальности и многие другие, ранее актуализируемые лишь в рамках общества в национальных рамках. Данные проблемы становятся еще более актуальными и требующими своего исследования в условиях современного мирового кризиса, так как возникает необходимость пересмотра многих устоявшихся гипотез, стереотипов и мифов.

Глобализация является и одной из причин выкристаллизации новых глобальных конфликтов. Именно они, внешние, а не внутренние конфликты, происходящие в рамках отдельных государств, следуя логике Мартинелли, становятся основным объектом исследований как в рамках общей социологии, становящейся общей теорией конфликта, так и в рамках социологии конфликта и конфликтологии.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Степанов Е.И. Отечественная конфликтология: современное состояние и задачи. / Е. Степанов // Современная конфликтология в контексте культуры мира. (Материалы I Международного конгресса конфликтологов). Под ред. Е.И.Степанова – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 6 – 17. 2. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; Пер. с нем. В.Сидельника и Н.Федоровой. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с. 3. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – 776, [8] с. – (Philosophy). 4. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Элвин Тоффлер; пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2001. – 669, [3] с. – (Philosophy). 5. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века / Иммануэль Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 368 с. 6. Мартинелли А. Рынки, правительства и глобальное управление. (Доклад XV Конгрессу. Часть I.) / Альберто Мартинелли // Социологические исследования. - 2002. - № 12. – С. 3 – 14.

УДК 316.285

ДИАГНОСТИКА КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ С ПОЗИЦИИ СОЦИОЛОГИИ КОНФЛИКТА

Шаленко Валентин Николаевич – доктор социологических наук, профессор факультета социального управления Российского государственного социального университета (г. Москва)

В статье с позиций социологии конфликта рассмотрена специфика диагностики организационных конфликтов, методы, технологии и процедуры диагностического исследования конфликтных ситуаций. Показано, что диагностика как социальная технология управляющего воздействия на зарождающиеся конфликты является наиболее эффективной на ранних стадиях их формирования с целью предупреждения перерастания в открытый деструктивный конфликт с негативными последствиями для структурных подразделений организации.

Ключевые слова: социология конфликта, диагностика, организационные конфликты, социальная технология управления, эффективность, превентивный характер диагностики конфликтов.

У статті з позиції соціології конфлікту розглядається специфіка діагностики організаційних конфліктів, методи, технології та процедури діагностичного дослідження конфліктних ситуацій. Показано, що діагностика як соціальна технологія впливу на конфлікти, є найбільш ефективною на ранніх етапах формування, що дозволяє попередити їх перетворення у відкритий деструктивний конфлікт з негативними наслідками для структурних підрозділів організації.

Ключові слова: соціологія конфлікту, діагностика, організаційні конфлікти, соціальна технологія управління, ефективність, превентивний характер діагностики конфліктів.

Diagnostic specific of the organisational conflicts, methods and technology of the diagnostic research of conflict situations from the point of view of sociology of conflict is considered in this article. It is shown that the diagnostics as a social technology of controlling the emerging conflict is the most effective on the early stages of their formation in order to prevent escalation into open conflict with the destructive negative implications for the structural units of the organization.

Key words: Sociology of the Conflict, The Diagnostica, organisational Conflict, social Technology of the Management.

Необходимость управленческого воздействия на конфликт на любой стадии его протекания обусловлена его целесообразностью для организации, для достижения поставленных перед ней целей и задач. Любой организационный конфликт несет в себе как конструктивные функции (например: интегративную, инновационную, информационную, сигнальную), с одной стороны, так и различные негативные последствия, – с другой. Поэтому полезность конфликта зависит, в основном, от того, насколько эффективно им управляют.

Все возможные функции или последствия конфликта оказывают влияние на экономическую и социальную эффективность организации, и руководитель должен оценить это воздействие при различных сценариях протекания конфликта (с управленческим воздействием и без него). Он должен также учесть требуемые ситуацией управленческие издержки на вмешательство в этот процесс. В результате сравнения различных вариантов результирующих эффектов конфликта, образуемых, прежде всего, экономической и социальной составляющими, менеджер принимает решение о целесообразности вмешательства, определении стратегии своих действий и выборе соответствующих тактических приемов.

Объективным критерием оценки функций организационного конфликта является его конструктивный функциональный характер, приобретаемый в том случае, если конфликт способствует развитию организационной системы, иначе говоря, – когда конфликт экономически и социально целесообразен для организации. Однако и в этом плане всегда следует иметь в виду, что не все, идущее на пользу развития более широкой социальной системы, является конструктивно функциональным для составляющих ее элементов. Кроме того, определенную сложность в оценке характера организационного конфликта представляют еще два аспекта. Во-первых, это – своевременная

и качественная *диагностика*. Не случайно "самой крупной проблемой в развитии институтов контроля над конфликтом является умение выявить его как можно раньше"[1, с. 325]. И, во-вторых, – это *разработка универсальной методики оценки* интегрального эффекта конфликта для организации.

Практически в организационном менеджменте диагностические исследования системы управления достаточно часто проводятся с целью оценки текущего состояния предприятия и выявления проблемных ситуаций, в том числе – и грозящих перейти в деструктивный конфликт. При этом диагностика может осуществляться на следующих уровнях: личностном, групповом, межличностном, межгрупповом, организации в целом.

Зачастую конфликт начинается скрытно и вполне буднично, но со временем приобретает острый характер, хотя его участники могут не осознавать грозящей опасности. Вот почему значимость использования диагностических процедур в управлении организационными конфликтами трудно переоценить. В полном объеме конфликт диагностируется в структурном и функциональном, в ситуационном и позиционном аспектах, как состояние и как процесс.

Скрытые фазы внутриорганизационных конфликтов, которые наблюдатель рассматривает как конфликтные, а участники таковыми их не считают, что характеризует их как объективные, потенциальные или латентные конфликты [2, с. 18]. Это означает, что следует различать *индикаторы* и *симптомы* назревающего конфликта.

На этапе диагностирования большое значение приобретает различение объективных, субъективных и субъективно-объективных причин, от чего зависит понимание природы данного конфликта, его источников. В процессе развития конфликта их диапазон может расширяться, и появляющиеся новые причины могут приобретать существенное влияние.

Анализируя сложившуюся ситуацию, необходимо обращать внимание на устойчивые тенденции. При этом объектами исследования, в первую очередь, должны стать факты, свидетельствующие о нетипичных для данной организации отклонениях. В процессе диагностики важно заострять внимание и на поведении заинтересованных групп людей: тех, в чьих интересах сохранение данной проблемы; тех, в чьих интересах ее быстрее разрешение; а также тех, кто выступает в роли посредника между названными выше группами. Это дает возможность выявить противоречия в интересах различных работников и их групп, возможности их конструктивного разрешения средствами управления.

Поэтому *основными целями диагностики организационных конфликтов* являются:

- определение основных действующих социальных субъектов, изучение их характеристик, выявление главных различий в интересах, которые привели к конфликту;
- выявление их отношений в предконфликтной фазе, выяснение намерений участников и приемлемых для них способов преодоления конфликта;
- определение степени остроты, глубины конфликта;
- выявление стереотипов восприятия и механизмов конфликтного поведения противоборствующих сторон.

Диагностика является первым шагом на пути к разрешению конфликта. Существует пять важных аспектов самого диагноза:

- 1) *истоки конфликта*, то есть субъективные или объективные переживания сторон, способы "борьбы", события внутри конфликта, противоречие мнений или конфронтация;
- 2) *биография конфликта*, то есть его история и фон, на котором он прогрессировал; нарастание конфликта, кризисы и поворотные точки в его развитии;
- 3) *стороны конфликта*: личности, группы или большие сообщества. В зависимости от этого определяется уровень содержательной сложности реального конфликтного процесса;
- 4) *позиция и отношения сторон*: формальные и неформальные, их взаимозависимости, их роли, личные отношения и т. п.;
- 5) *исходное отношение к конфликту* – хотят ли стороны решить конфликт сами, каковы их надежды, ожидания, условия [3, с. 60-61].

Технология диагностики социальных проблем описывается с помощью ряда взаимосогласованных процедур и операций. Рассмотрим возможную технологию ранней диагностики организационного конфликта, включающую семь последовательных этапов.

Первый этап. Анализ конкретной проблемной ситуации, противоречия, которое может привести к конфликту, выявление симптомов, обоснование качественных и количественных характеристик в виде изменений уровня социальной напряженности по различным компонентам,

определение нормы по каждой характеристике и их совокупности, а также – субъективных ощущений наличия противоречия, восприятия его работниками.

Второй этап. Описание симптомов конкретной проблемы и оценка степени отклонения характеристик от нормы. Результатом процедуры должно стать подтверждение или отрицание наличия проблемы и возможности конфликта.

Третий этап. Характеристика стадии развития противоречия. Оценка степени его тяжести и опасности для работников, отдельных подразделений или организации в целом. При этом необходимо определить, когда и где она возникла, каковы ее связи с другими проблемами.

Четвертый этап. Определение круга факторов, обуславливающих противоречие, оценка их влияния на возникновение и дальнейшее обострение возможного конфликта в зависимости от изменения круга факторов и их соотношения.

Пятый этап. Выявление объективных и субъективных причин, их связи и социально-психологических условий, обусловивших возникновение, существование и обострение противоречия и потенциального конфликта.

Шестой этап. Оценка последствий не решения противоречия, а перехода его в открытый конфликт из-за отсутствия целенаправленного управленческого воздействия.

Седьмой этап. Обоснование приоритетных направлений предотвращения организационного конфликта, что включает в себя формулирование возможных технологий, допустимых в настоящий момент с учетом имеющихся место барьеров и препятствий для их применения; выделение среди них ключевых, и, наконец, оценка их эффективности.

Одним из основных методов диагностики является социологическое *интервью* с основными участниками конфликта и с лицами, не принимающими в нем непосредственного участия, – руководителями и подчиненными конфликтующих сторон.

Для целей ранней диагностики и мониторинга конфликтов часто используются стандартизированные процедуры, основанные на отслеживании конфликтных отношений с помощью ЭВМ. Подобные попытки предпринимались Л.Блумфилдом еще в 1960-х годах. И все же отслеживание конфликта на основе формализованных моделей имеет ряд ограничений. Во-первых, проблематичными являются критерии, по которым сравниваются конфликты, а также – сами алгоритмы сравнения. На этот момент обращал внимание и проводивший упомянутое исследование Л.Блумфилд, признавая, что формализованная модель не может заменить человека, его опыт и интуицию в решении проблем конфликта. Во-вторых, поскольку конфликт – это крайне сложное явление, то даже самые простые модели оказываются громоздкими и дорогими. В-третьих, и это главное, – они не позволяют достоверно судить о наличии конфликтного потенциала и тенденциях развития конфликта. Кроме того, остается открытым вопрос о том, как воздействовать на латентный конфликт и можно ли в принципе сделать что-либо для предотвращения перехода его в форму насильственной конфронтации.

Еще одним методом диагностики является *социометрия*. С помощью социометрического обследования можно довольно быстро и точно оценить степень сплоченности той или иной социальной группы, социальный статус каждого ее члена, наличие в трудовом коллективе микрогрупп и неформальных лидеров. Появляется возможность оценить психологический климат группы и адекватность стиля руководителя как ее формального лидера. Наличие микрогрупп и неформальных лидеров с негативной направленностью может представлять собой большую опасность для успешности бизнеса фирмы, а сам факт наличия конфликтных неформальных лидеров свидетельствует о нехватке авторитета руководителя группы.

Для оценки сложившейся ситуации как на количественном, так и на качественном уровне, рекомендуется привлекать независимых консультантов и экспертов, которые смогли бы составить целостный "портрет" конфликтной ситуации, охарактеризовать участников конфликта, спрогнозировать дальнейшее развитие событий и возможность нанесения ущерба всей организации. При этом необходимо помнить, что очень важно, чтобы диагноз ставился вместе с теми работниками, кого затронул данный конфликт. Игнорирование характера восприятия проблемной ситуации непосредственными участниками конфликта, в том числе – только назревающего, при проведении диагностических процедур значительно снижает достоверность оценки руководителями происходящих в организации процессов.

Диагностике организационных конфликтов свойственны те же трудности, что и организационной диагностике вообще, например, – возможность полностью определить проблему, поскольку все элементы организации взаимосвязаны. В крупной организации могут быть сотни таких

взаимозависимостей. Другой трудностью при организационной диагностике оказывается выявление симптомов, что помогает определить потенциально конфликтную проблему лишь в общем виде. Это способствует также сокращению числа факторов, которые следует учитывать применительно к решению задач управления. Однако общий симптом может быть обусловлен многими факторами, поэтому, как правило, целесообразно избегать немедленного управленческого действия для устранения одиночного частного симптома, к чему склонны некоторые руководители. Руководитель должен глубоко проникнуть в суть конфликтной проблемной ситуации с целью выявления причин неэффективности организации.

Для выявления причин возникновения проблемы необходимо собрать и проанализировать требуемую внутреннюю и внешнюю (относительно организации) информацию. Однако увеличение количества информации само по себе не обязательно повышает качество решения. Как указывает Р. Акофф, руководители страдают от избытка не относящейся к делу информации. Информация, полученная в ходе подобных процедур, зачастую носит субъективный характер, что и является причиной неоднозначного отношения к ней. В своем поведении и в своих оценках работники, как правило, исходят не столько из знания реальной ситуации, сколько из своих представлений о ней. Эти представления могут быть верными – следовательно, есть проблема, требующая решения, либо эти представления могут быть результатом личных заблуждений и отсутствия достоверной информации. Таким образом, сбор информации, относящейся только к конкретной проблеме, и ее оценка составляют еще одну проблему, с которой можно столкнуться при диагностике конфликта на предприятии.

Кроме того, значительной проблемой может стать негативное субъективное отношение к диагностическим процедурам как со стороны руководства предприятия, так и со стороны рядовых сотрудников. В связи с этим обязательным условием проведения систематической работы по диагностике организационных конфликтов является заинтересованное отношение руководства предприятия, разъяснение персоналу важности подобных процедур, а также – взаимодействия администрации и рабочих при обсуждении выявленных проблем.

Как показывает опыт, широкое использование диагностических процедур в управлении конфликтами в организации дает положительные результаты, поскольку в нем реализуется принцип системности, комплексности исследования объекта. Результатом работы по диагностике и мониторингу является план корректирующих мероприятий, являющийся своеобразным инструментом управления организационными конфликтами.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Boulding, K. E. Conflict and Defense: A General Theory. N. Y.: Harper, 1962, P.325. 2. Kriesberg, L. Social Conflicts. 2nd ed. Englewood Cliffs (N. J.): Prentice-Hall, 1982, P. 18. 3. Бродаль, Х. Девять ступеней вниз, или Ссоры – конфликты – войны // Знание – сила, 1991, № 11 (ноябрь), С. 60-61.

УДК 316.3

МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ КЛАСОВОГО ТА СТРАТИФІКАЦІЙНОГО ПІДХОДІВ ДО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

Лебідь Лілія Іванівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті встановлюються особливості стратифікаційного та класового підходів до аналізу соціальної структури. Відзначається, що в рамках стратифікаційного підходу описується соціальна реальність без ціннісної оцінки (справедливо/несправедливо). В класичному варіанті класового підходу (марксизм) підкреслюється необхідність встановлення справедливості/несправедливості існуючої соціальної нерівності.

Ключові слова: клас, страта, стратифікація, капітал, соціальна нерівність.

В статье характеризуются особенности стратификационного и классового подхода к анализу социальной структуры. Отмечается, что в рамках стратификационного подхода описывается социальная реальность без ценностной оценки (справедливо/несправедливо). В классическом варианте классового подхода (марксизм) подчеркивается необходимость установления справедливости/несправедливости существующего социального неравенства.

Ключевые слова: класс, страта, стратификация, капитал, социальное неравенство.

The peculiarities of the stratific and class approaches to analysis of the social structure are described in the article. Social reality without evaluation (fair/unfair) is described within the framework of stratific approach. Supporters of class approach to the analysis of the social structure emphasize the necessity to define fairness/unfairness of the existing social inequality and also to eliminate its extreme manifestations..

Key words: stratific, class, social structure, social inequality.

Актуальність вибору даної проблематики зумовлена кардинальними змінами у соціальній структурі українського суспільства. Процес трансформації, що передбачає запозичення моделі розвитку у розвинених країнах світу, де, у відповідності з концепцією У. Бека, класові позиції розмиваються [1]. Україна отримали інші результати. У порівнянні з державами Західної Європи та США в українському суспільстві має місце значна поляризація населення за рівнем доходів. За таких умов необхідно окреслити методологічні можливості класичних концепцій аналізу соціальної структури.

Метою статті є визначення особливостей стратифікаційного та класового підходів до аналізу соціальної структури, встановлення принципів відмінностей між ними. Російський соціолог Т. Заславська наголошує, що стратифікаційний та класовий підходи є альтернативними і водночас взаємодоповнюючими методами оцінок соціальних нерівностей [2, с. 144].

Сутність класового підходу до аналізу соціальної структури полягає у "виокремленні великих суспільних груп, взаємовідносини та взаємодії яких складають "життєвий нерв" діяльності суспільства і визначають його розвиток" [2, с. 144].

Розпочнемо з самого поняття соціального класу. В соціологічному енциклопедичному словнику [3, с. 124] наводяться визначення декількох дослідників:

1. Соціальний клас за В.Леніним – це велика група людей, які різняться від інших за місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за відношенням до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, за засобами отримання і розмірам певної долі багатства, яку вони мають у володінні;
2. Соціальний клас за М. Вебером – це агрегати людей, які володіють одними й тими ж шансами;
3. Соціальний клас за У. Уорнером – це група людей, які відносять себе до певної позиції в системі соціальної ієрархії.

У словнику відсутнє визначення К. Маркса. Його послідовник – Е. Райт – зазначав, що клас дійсно виступає основною концепцією марксової теорії, однак сам К. Маркс ніколи не давав систематичного визначення поняття "клас" [4]. В. Ленін узагальнив інтенції марксизму та дав найвідоміше визначення даного поняття.

В рамках класового аналізу можна виокремити дві традиції. Одна пов'язана з К. Марксом, друга – з М. Вебером та їх послідовниками.

В марксистській концепції соціальний клас визначається як певні соціальні утворення, що мають подвійну природу - по-перше, це такі соціальні утворення, які містять відносини експлуатації, наявність антагонізму між пригнобленими та гноблячими, по-друге, в своєму русі проявляють прагнення до поляризації на два соціальних блоки [5].

О. Куценко [5] акцентує увагу на наступних положеннях марксової теорії класу: 1) К. Маркс виокремлював три великих, внутрішньо неоднорідних класи сучасного йому капіталістичного суспільства: наймані робітники (чия власність – тільки робоча сила, а прибуток – заробітна плата); капіталісти як власники капіталу (дохід у формі прибутку); і земельні власники (чий прибуток визначається земельною рентою); 2) вчений не заперечує наявності безлічі проміжних верств, які створювались суспільним поділом праці; 3) ознаками класу або факторами класоутворення виступають спільність інтересів, стилю життя; і, як результат, класова самосвідомість; класовий інтерес; соціальна дія.

Серед дослідників, які працювали в руслі марксизму, найбільше визнання набули роботи Е. Райта. Він вказує, що "марксизм не є теорією класової структури, перш за все це теорія класової боротьби і **соціальних змін**. Аналіз класової структури – це не кінцева мета марксової теорії, а лише точка відліку" [4].

Одне із центральних місць у науковому доробку вченого займає типологія класових систем, яка набула популярності в західній соціології. Вона ґрунтується на таких критеріях: 1) нерівність розподілу важливих соціальних благ; 2) механізм експлуатації; 3) провідні класи і класи контрпозиції; 4) головні завдання суспільства, що трансформуються. На основі даних положень Вчений виокремив такі типи класових систем: феодалізм, капіталізм, етатизм (бюрократичний соціалізм), соціалізм (розвинений індустріалізм) [5]. В окресленій типології вбачаємо безпосередній вплив марксизму, а саме: ключовим у його концепції є визначення взаємовідносин між гноблячими і пригнобленими.

Другий напрямок класового аналізу започаткований М. Вебером. Для нього "клас" – це просто сукупність людей, які перебувають в однаковій ситуації на ринку праці, тобто в класовій ситуації на ринку праці, отже й схожість поведінки зумовлена подібними обставинами, але аж ніяк не інтересами і потребами класу [7, с. 234]. Однак при аналізі соціального класу М. Вебер, як і К. Маркс, віддає пріоритет ролі приватної власності – власність та відсутність власності є базовими категоріями, які детермінують класову ситуацію [8]. М. Вебер виокремлює наступні класи: "а) "клас власників", в якому класовий статус індивідів зумовлений перш за все диференціацією розмірів володінь; б) "користолюбний клас", в якому класова позиція індивідів зумовлена перш за все його можливостями експлуатувати послуги на ринку; в) "соціальний клас" складається із різноманітної множини класових статусів, між якими є можливим або спостерігається як типовий факт взаємопов'язана зміна індивідів, що відбувається на персональному ґрунті або в рамках декількох поколінь [9]. Отже, саме поняття "клас" вчений розглядав у декількох вимірах.

"Для М. Вебера, - пише О. Куценко [5], - класи не є спільнотами, вони лише являють собою **можливість спільних дій**. Предметом його аналізу стають соціальні утворення, які мають економічні відмінності у ринкових позиціях, тобто вводиться елемент конкурентності у розгляд класових відносин. Основою ринкової позиції є не лише капітал, контроль за засобами виробництва, а й кваліфікація і професійна освіта". Отже, К. Маркс при виокремленні класу до уваги бере лише економічні чинники, наголошує на існування класової свідомості, класового інтересу. М. Вебер відкидав наявність класової свідомості та інтересу, а до класоутворюючих чинників відносив не лише економічні.

М. Вебер окрім класу називає ще два основні аспекти стратифікації – статус і партію [10, с. 297]. Статус має відношення до соціальної репутації або престижу; статусні ознаки часто змінюються незалежно від класового поділу. Соціальна репутація може бути або позитивною, або негативною [10, с. 297]. Наприклад, сучасних підприємців деякі українці на "радянський манер" називають спекулянтами (звичайно, така назва має негативне забарвлення). Партія – група індивідів, які працюють разом, тому що мають спільне походження, цілі та інтереси. Вони можуть виникати на основі спільних для різних класів інтересів. Наприклад, в основу утворення партії покладені релігійні вірування або націоналістичні ідеали [10, с. 297 – 298].

Не всі послідовники М. Вебера приймали його вчення беззаперечно. Незважаючи на те, що концепція вченого є доволі ґрунтовною та багатовимірною (претендує на охоплення всіх сфер життєдіяльності людини), в ній, як вказує Ф. Паркін, відсутній спосіб відокремлення одного класу від іншого, тому неможливо визначити, скільки класів дійсно задіяно в суспільній грі. Отже, стає зрозумілим, чому деякі теоретики змушені обирати безкласову модель стратифікаційної системи [8].

Ф. Паркін – представник веберівської традиції класового аналізу. Вчений доводить, що домінуюча концепція власності знецінилась в сучасній соціології класу. В післявеберівській традиції при аналізі суспільних відносин відсутність власності не розглядалася як невдача [8]. На перше місце виходять інші орієнтири, такі, як диплом, сертифікати про освіту та ін. Ключовою в його концепції є теорія колективної дії. На думку вченого саме потреба в колективних діях активно стимулює процес класоутворення. Дана потреба виникає з усвідомленої базисної потреби покращення життєвих шансів конкретної групи шляхом монополізації ключових ресурсів (освітніх, кваліфікаційних, мовних, релігійних та ін.) [5]. В класовій теорії Ф. Паркіна до уваги береться не лише економічний, а й культурний капітал. З цього приводу він пише: "Пануючий клас в сучасному капіталізмі складається із тих, хто володіє або керує виробничим капіталом, а також із власників гарантованої законом монополії **на професійні послуги**" [8].

Таким чином, Ф. Паркін переглянув основи класового аналізу, врахував особливості сучасного суспільства. Зокрема, дослідник обґрунтував значимість "культурного" капіталу. Вчений усвідомлював, що на зміну індустріального суспільства прийде нова дійсність, яку описувати і вивчати лише з урахуванням критерію відношення до власності неможливо.

У сучасній соціологічній думці все більш популярною стає класова теорія Дж. Голдторпа. Вона ґрунтується на наступних положеннях: 1) відсутність історичного підходу, в рамках якого класовий конфлікт є рушійною силою соціальних змін, а історична місія робітничого класу при капіталізмі – зміна суспільства шляхом революції; 2) класовий аналіз не передбачає будь-якої теорії класової експлуатації; 3) в пропонованій версії класового аналізу відсутня теорія, що ґрунтується на класі колективної дії, згідно якої індивіди, що займають в соціальній структурі подібні або близькі позиції, виступають носіями подібної колективної свідомості і здатні до колективної дії у відповідності з класовими інтересами; 4) класовий аналіз не охоплює теорію політичної дії, колективної та індивідуальної, згідно якої така дія може бути інтерпретована як випадкова ідентифікація класових відносин [11, с. 83] (повне протиставлення марксистській концепції класу). Класова схема Дж. Голдторпа найчастіше використовується в емпіричних дослідженнях. У загальній формі класова схема представлена в табл. 1.

Таблиця 1

Класова схема відносин Дж. Голдторпа [6, с.93].

Класи	Класові категорії
Обслуговуючий клас	1. Висококваліфіковані професіонали, адміністратори та посадові особи; менеджери на великих промислових підприємствах; крупні власники.
	2. Кваліфіковані професіонали, адміністратори та посадові особи; висококваліфіковані техніки; менеджери на невеликих промислових підприємствах та в малому бізнесі; керівники у сфері нефізичної праці.
Проміжний клас	3. Службовці рутинної праці в адміністраціях та комерції (переважно клерки); рядові службовці у сфері обслуговування.
	4. Дрібні власники та зайняті індивідуальною працею.
	5. Малокваліфіковані техніки, дрібні керівники у сфері ручної праці.
Робітничий клас	6. Кваліфіковані робітники.
	7. Малокваліфіковані і некваліфіковані робітники.

В класовій схемі Дж. Голдторпа ключовою характеристикою позиції індивіда або групи індивіда виступає освіта та рівень професійних умінь та навичок. Такий підхід цілком узгоджується з реаліями сучасності, коли мова йде про перехід до інформаційного суспільства.

Поняття соціальної стратифікації віддзеркалює положення індивіда чи груп індивідів на шкалі ієрархічних статусів у економічній, політичній, соціальній та культурній областях [2, с. 148]. До представників стратифікаційного підходу відносимо П. Сорокіна, П. Бурдьє, Е. Гідденса.

Знаковою фігурою у розробці стратифікаційного підходу є П. Сорокін. Суспільне розшарування і пов'язана з ним економічна, політична і професійна нерівність людей, на думку вченого, є нормальним станом суспільства. Не існувало і не існує жодної сталої соціальної групи, члени якої були б рівними. Суспільство без розшарування – це міф [12, с. 84].

Соціальна стратифікація – це диференціація певної сукупності людей на класи в ієрархічному ранзі, тобто на вищі та нищі класи [12, с. 85]. Конкретні форми соціальної нерівності багатоманітні, однак усе розмаїття може бути зведене до трьох основних форм: економічна (багаті – бідні), політична (той, хто має владу і віддає розпорядження, – підлеглий), професійна (високий престиж професії – низький) [6, с.

81; 12, с. 85]. Як правило, усі вони тісно переплетені: індивіди, що належать до вищої верстви у якомусь одному відношенні, зазвичай належать до тієї ж верстви й за іншими параметрами.

Застосування у якості основного критерію диференціації суспільства сукупного капіталу, який знаходиться у розпорядженні індивіда чи групи індивідів започатковане П.Бурд'є. Соціальний простір, на думку французького вченого, "являє собою сукупність агентів, які наділені різними і систематично взаємопов'язаними властивостями... Соціальний світ об'єктивно виступає як символічна система, простір стилю життя і груп за статусом" [13, с. 196]. Конструюючою основою соціального простору, на думку французького дослідника, виступають різні види капіталу [14]. П. Бурд'є виокремив "економічний капітал в його різних формах, культурний капітал, а також символічний капітал – форму, якої набувають різні види капіталу, що сприймаються і визнаються як легітимні" [13, с. 188]. Згодом французький дослідник до цього списку додає і соціальний капітал [14].

С. Макеев [11, с. 36] наголошує, що можна виокремити три елементи, які зумовлюють топологію соціального простору П. Бурд'є: 1) позиції (місця в просторі); 2) диспозиції (габітус); 3) практики (вибір на основі смаку, іншими словами, стиль життя, який визначається як сукупність усталених форм поведінки). Місце індивіда в соціальному просторі визначається на двох рівнях (або вимірах): по перше за загальним обсягом капіталу, а по друге – за поєднанням капіталів, тобто за відносною вагою різних видів капіталу [14]. Щодо габітусу, то П. Бурд'є з цього приводу пише: "Габітус є одночасно системою схем виробництва практик і системою схем сприйняття і оцінювання практик" [13, с. 193]. Практики втілюються у стилі життя [11, с. 37].

О. Куценко, розвиваючи концепцію П. Бурд'є, у напрямку, який відповідає сучасним реаліям критеріями економічного капіталу називає 1) грошові ресурси (прибуток, багатство), 2) економічні та ринкові уміння, 3) загальну орієнтацію на досягнення багатства і схильність до цього, 4) наявність відповідної соціальної мережі [11, с. 64].

Інтерпретуючи культурний капітал, О. Куценко визначає такі маркери: 1) ресурси формальної освіти та кваліфікації, 2) знання, досвід, 3) загальна орієнтація, схильність до розвитку та реалізації інтелектуальних здібностей, 4) наявність відповідної соціальної мережі [11, с. 64].

Соціальний капітал за П. Бурд'є – це сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням міцними мережами зв'язків, більш-менш інституціоналізованими відносинами взаємного знайомства та визнання [11, с. 64–65].

Найбільшої популярності поняття соціального капіталу набуло в трактуванні Дж. Коулмена. Соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, що цілераціонально формується в міжособистісних відносинах [цит. за 15]. Соціальний капітал пронизує всі види капіталів, які є у соціальному просторі, але не зводиться лише до їх сегментів.

І. Мачаринскене, Р. Мінкуте-Генріксон та Ж. Сіманавичене [16, с. 31–32], систематизувавши доробки фахівців з проблем соціального капіталу (Р. Д. Патнема, А. Портеса, Дж. Нахпета, С. Гошала та ін.) пропонують виокремлювати у структурі соціального капіталу не лише соціальні мережі, а й норми (акцентують увагу на нормі взаємної допомоги – взаємодія індивідів заснована на вірі, що за всі зусилля та послуги їм буде відплачено тим самим), правила (які впливають на структуру соціальних мереж, норм, переконань), переконання (які проявляються як загальне стратегічне бачення) та довіру (соціальний капітал створює міцні взаємовідносини, а довіра, що виникла в результаті цього, в свою чергу, ініціює взаємність, внаслідок чого формуються загальні цінності).

Символічний капітал П. Бурд'є інтерпретує з використанням понять "престиж", "репутація", "ім'я" і т.п. [14], зазначає, що він – "форма, якої набувають різні види капіталу, що сприймаються як легітимні" [13, с. 188], "будь-яка властивість (будь-який вид капіталу: фізичний, економічний, культурний, соціальний), коли вона сприймається соціальними агентами, чії категорії сприйняття такі, що вони здатні упізнати та визнати, надати цінність цій властивості" [17]. Фактично, символічний капітал може сформуватися в полі будь-якого іншого капіталу. Залежно від того, чи перебуває у володінні індивіда, групи індивідів значимий капітал, формується їх образ – престиж, репутація.

Емпірично дослідити соціальний простір у розумінні П. Бурд'є доволі складно. Наприклад, виникають труднощі з оцінюванням об'ємів капіталу, які знаходяться у розпорядженні та володінні індивіда чи групи індивідів. Водночас французький вчений запропонував новаторську концепцію оцінювання місця людини в соціальній ієрархії. У вітчизняній соціології вона стала доволі популярною.

Е. Гіденс є автором теорії структурації суспільства. О. Погорілий відзначає, що під структурацією британській соціолог має на увазі соціальну стратифікацію [12, с. 194]. Підставою для класифікації суспільств є поняття контролю над ресурсами. Е. Гіденс виокремлює два види ресурсів – алокативні та

авторитарні. Алокативні ресурси – це матеріальні засоби виробництва, природні ресурси, вироблені матеріальні блага і т. ін. Авторитарні ресурси – це позаекономічні засоби примусу, завдяки яким здійснюється панування одних людей над іншими (інститути державної влади, вплив релігійних організацій і т. ін.). У будь-якому суспільстві має місце "структурна асиметрія ресурсів", тобто нерівний їх розподіл, внаслідок чого одні люди панують над іншими. У традиційних суспільствах контроль над алокативними ресурсами, як вважає Гіденс, не набуває скільки-небудь значної ваги, оскільки в основу політичної і економічної влади покладено авторитарні ресурси. У капіталістичному суспільстві структурація здійснюється на підставі контролю саме над алокативними ресурсами [12, с. 194–195].

Е. Гіденс виділяє 4 основні системи стратифікації: рабство, касти, класи і стани [10, с. 290]. Вчений вказує, що стратифікаційний підхід має ширші методологічні можливості, ніж класовий. Клас – це лише одна із систем стратифікації. Якщо Т. Заславська вважає стратифікаційний та класовий підходи до аналізу соціальної структури альтернативними концепціями, то Е. Гіденс іншої думки. Вчений їх не протиставляє, а наголошує на родо-видових відносинах. Е. Гіденс наводить декілька відмінностей класової системи від інших систем стратифікації: 1) класи не встановлюються законом і не спираються на релігійну традицію; належність до певного класу не пов'язана з успадкованими привілеями, підкріпленими законом чи звичаєм; не існує формальних заборон на змішані шлюби; 2) індивід, принаймні почасти, досягає свого класу, а не просто "одержує" його при народженні; 3) вирішальну роль у формуванні класу мають матеріальні фактори; в інших системах стратифікації найбільше значення, як правило, мають неекономічні фактори; 4) в інших типах стратифікаційних систем нерівності виражаються через персональні взаємини обов'язку або зобов'язань, класові системи функціонують через широкомасштабні зв'язки інтерперсонального характеру [10, с. 293].

Після окреслення специфіки класового та стратифікаційного підходів до аналізу соціальної структури виникає необхідність розмежувати поняття "клас" та "страта".

Поняття "клас" та "страта" іноді вживаються як антагоністичні, а іноді – як взаємодоповнюючі. Німецький соціолог Р. Дарендорф підкреслював, що страти утворюють ієрархічну систему, відрізняючись одна від одної за певними характеристиками, тоді як клас – це завжди категорія для цілей аналізу динаміки соціального конфлікту і його структурних коренів, і тому може бути чітко відокремлений від страти як категорії для опису ієрархічних систем в даний момент часу [6, с. 25].

Проблема розмежування стратифікаційного та класового підходу знаходиться у центрі уваги І. Крауса. Вчений пише: "Стратифікація і класовий поділ – це різні структури відносин. Стратифікація - поняття описове, що передбачає деяку впорядкованість членів суспільства на основі якогось відповідного критерію – доходу, освіти, способу життя, етнічного походження ... Класи ... є конфліктними групами, які, об'єднуючись, оспорожують існуючий розподіл влади, переваги та інші можливості ... Класи формуються, коли сукупність індивідів визначає свої інтереси як схожі з інтересами інших з тієї ж сукупності і як відмінні, що протистоять інтересам іншої сукупності осіб..." [цит. за 6, с. 25].

Точка зору Т. Заславської на цю проблему узгоджується з попередньо викладеними. Вона підкреслює, що концепція суспільних класів дає кращі результати при аналізі антагоністичних суспільств з чітко вираженою поляризацією верхів і низів, інтенсивною класовою боротьбою. Теорія соціальної стратифікації має переваги при вивченні суспільств з латентною, розмитою структурою, де класові антагонізми не є головним, визначальним фактором суспільного життя [2, с. 149].

Е. Гіденс відзначає, що родовим поняттям є "стратифікація", а "клас" – це видове поняття (одна з чотирьох систем стратифікації) [6, с. 25]. Дослідник полемізує з К. Марксом, який основним принципом структурної організації суспільства вважав класовий принцип. На думку Е. Гіденса, класовий принцип соціальної структурації значущий лише для капіталізму, тому він не може бути універсальною підставою для макросоціологічного аналізу [12, с. 194].

Розглядаючи проблеми стратифікації і нерівності в сучасних західних суспільствах, Е. Гіденс називає основні соціальні групи класами, але описує їх не у взаємному протистоянні, а як ранжовані спільноти ("вищий клас", "середній клас", "нижчий клас") [6, с. 25].

Більшість дослідників приходять до висновку, що поняття "клас" використовується тоді, коли аналізується боротьба між представниками різних позицій у соціальному просторі. Антагоністичні групи усвідомлюють протилежність своїх інтересів. Хоча Дж. Голдторп називає виокремлені групи класами, фактично вони є лише стратами. Дослідник виключає з аналізу теорію класової експлуатації та класову боротьбу як рушійну силу прогресу [11, с. 83] і розташовує класи у ієрархічній послідовності. З урахуванням поглядів Р. Дарендорфа, І. Крауса, Т. Заславської, клас у розумінні Дж. Голдторпа фактично є стратою.

Стратифікаційний підхід визнає соціальну нерівність невід'ємною складовою суспільства. Він не надає оцінки існуючій системі стратифікації: справедливо/несправедливо, зло/благо. На протиположному класовий підхід у класичному розумінні (К. Маркс) наголошує на конфлікті між гноблячими і пригнобленими, акцентує увагу на несправедливості конкретного суспільства. В марксистській теорії класу постає проблема ліквідації крайніх проявів соціальної нерівності. Вона виступає скоріше у якості ідеології, аніж методології аналізу соціальної дійсності.

У сучасному українському суспільстві актуалізується проблема соціальної справедливості. Має місце значна поляризація населення за рівнем прибутків. Доля середнього класу в структурі населення є дуже низькою (за різними оцінками від 10 до 25 %) [18; 19]. Дослідник С. Білошицький наголошує: "Вперше за останні сто, можливо і більше, років ні філософія буття індивіда, ні його реальна діяльність не впливають на його вертикальну мобільність... Представники соціальних низів практично позбавлені реальних легітимних механізмів входження до вищих прошарків суспільства" [20]. Колосальна прірва між бідними та багатими в сучасному українському соціумі вимагає перегляду існуючої системи перерозподілу суспільних благ. Зробити це можна завдяки новій ідеології, у створенні якої провідне місце повинно відводитись теорії класу (визнання спільності інтересів, окреслення механізмів відтворення соціальної нерівності з метою їх корекції тощо).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бек У. По ту сторону классов / Ульрих Бек. – Режим доступа : <http://www.sociology.kharkov.ua/docs/problems/6.doc>. 2. Заславская Т.И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: учеб. пособ. / Т.И.Заславская. – М., 2004. 3. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Ред.-коорд. – Г.В. Осипов. – М., 2000. 4. Райт Э.О. Марксистские концепции классовой структуры / Эрик Оилн Райт // В.И. Ильин Хрестоматия: Теории социального неравенства в западной социологии. – М., 2000. – Режим доступа: www.socnet.narod.ru/library/authors/ilyin/hrest/wright.htm. 5. Куценко О. Общество неравных / Ольга Куценко. – Харьков, 2000. – Режим доступа: www.socnet.narod.ru/library/authors/kuzenko/content.htm. 6. Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. / Н.В. Коваліско. – Л., 2007. 7. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В.І. Воловича. – К., 1998. 8. Паркин Ф. Класс, статус, партия / Ф. Паркин // В.И. Ильин Хрестоматия: Теории социального неравенства в западной социологии. – М., 2000. – Режим доступа: www.socnet.narod.ru/library/authors/ilyin/hrest/parkin.htm. 9. Вебер М. Основные понятия стратификации / Макс Вебер // В.И. Ильин Хрестоматия: Теории социального неравенства в западной социологии. – М., 2000. – Режим доступа: www.socnet.narod.ru/library/authors/ilyin/hrest/weber.htm. 10. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс; пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. – К., 1999. 11. Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. – К., 2003. 12. Погорілий О.І. Соціологічна думка ХХ ст.: посіб. / О. І. Погорілий – К., 1996. 13. Бурдьє П. Начала. Choses dites / Пьер Бурдьє; пер с фр. Н. А. Шматко. – М., 1994. 14. Бурдьє П. Социальное пространство и генезис "классов" // Бурдьє П. Социология политики / Пьер Бурдьє; пер. с фр. Н. Шматко. – М., 1993. – Режим доступа: www.bourdieu.narod.ru. 15. Нестик Т. Культурный, социальный и символический капиталы (обзорный материал) / Т. Нестик // Альманах Восток. – 2004. – № 2. – Режим доступа: www.situation.ru/app/j_art_325.htm. 16. Мачеринскене И. Социальный капитал организации: методология исследования / Мачеринскене И., Манкуте-Генриксон Р., Симанавичене Ж. // Социс. – 2006. – № 3. – С. 29–39. 17. Бурдьє П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля / П.Бурдьє // Поэтика и политика. Альманах Российского французского центра социологии и философии Института социологии Российской академии наук. – М.; СПб, 1999. – Режим доступа: www.politanaliz.ru/articles_341.html?page=2. 18. Соціальна пропасть в Україні росте // Экономика. – 2008. – 6 мая. – Режим доступа: [//rus.newsru.ua/finance/06may2008/v_9_raz.html](http://rus.newsru.ua/finance/06may2008/v_9_raz.html). 19. Белорусские богатые: подпольный класс. – Режим доступа: www.sn-plus.com/socium/559-2010-02-16-00-15-11.html. 20. Білошицький С. "Конец истории" по-украински, или Размышления провинциального пессимиста о том, "куда страна катится" / С. Білошицький // День. – 2007. – 25 июля. – Режим доступа : www.day.kiev.ua/185145/.

УДК 316.3(477)

ВИРТУАЛИЗАЦІЯ І ДЕВІРТУАЛИЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Каменська Татяна Григорівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інститута соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

В статті досліджується процес віртуалізації сучасної соціальної реальності і на основі епістемологічних параметрів (пространства, часу і персональності) розробляється можлива модель девіртуалізації соціальної реальності. Цей процес реагування на віртуалізацію представляє собою активну свідому діяльність індивідів у напрямку встановлення істини і онтології того, що відбувається.

Ключевые слова: віртуалізація, соціальна реальність, девіртуалізація, просторово-часові характеристики, персональність.

У статті досліджується процес віртуалізації сучасної соціальної реальності і на основі епістемологічних параметрів (простору, часу і персональності) розробляється можлива модель девіртуалізації соціальної реальності. Цей процес реагування на віртуалізацію являє собою активну свідому діяльність індивідів у напрямку встановлення істини і онтології того, що відбувається.

Ключові слова: віртуалізація, соціальна реальність, девіртуалізація, просторово-часові характеристики, персональність.

The author researches the virtualization process of current social reality and on the basis of epistemological parameters (space, time, personality) develops the possible model of social reality devirtualization. This response process on virtualization is individuals' conscious activity aimed at ascertainment of the truth and ontology of the happening.

Keywords: virtualization, social reality, devirtualization, spatiotemporal characteristics, personality.

Поняття "віртуальна реальність" достатньо прочно вошло в научний категориальний апарат, особливо в російській психології, філософії, соціології, що дозволило створити міждисциплінарну область "віртуалістику". Особенності віртуальності в різних реальностях досліджені в зарубіжній філософській літературі достатньо повно. Однак неосвітленим залишається процес реагування на віртуалізацію, в частині, соціальної реальності. Основною задачею даної роботи буде розкриття суттєвих характеристик процесу девіртуалізації соціальної реальності.

А.В. Захряпін, ссылаясь на А.В. Юхвіда, В.С. Бабенко, С.Т. Махліна, А.І. Воронова і др., виділив ряд специфічних властивостей віртуальної реальності. Перше – це те, що віртуальна реальність існує завдяки діяльності людського свідомості. З цього випливає наступне її властивість – породженість. Існує віртуальна реальність тільки "здесь і тепер" (в цьому її актуальність). Вона автономна і інтерактивна [1, с. 34]. Автор підкреслює, що ці властивості належать одному з двох типів віртуальної реальності – психологічній віртуальній реальності. Вона в меншій ступені залежить від електронної техніки, в більшій ступені від психоемоційної і психофізіологічної складових індивідів. Другий тип – це комп'ютерна віртуальна реальність [1, с. 49]. На основі робіт Ж. Делеза і Ж. Бодрийяра комп'ютерна віртуальна реальність визначається як обладана комп'ютерною технікою інтерактивна середовище.

Логічно випливає рішення – за першим типом закріпити назву віртуальна реальність, а за другим типом – кіберпростір. Лексичний склад слова "кіберпростір" ("κυβερνώ" – грец. управляти, правити; "κυβερνήτης" – капітан, кормчий; "простір" – організація чогось матеріального) відтворює наступне: організованість, управляємість (обов'язково кемсь, т. є. суб'єктність) чогось, проявляемого в матеріальній формі. Кіберпростір – це віртуальна реальність, але на рівні її опредмечування з допомогою спеціальних комп'ютерних засобів. Отже, кіберпростір має практично ті самі властивості, що і психологічна віртуальна реальність, але з поправкою на специфічні засоби

опредмечивания виртуального состояния: оно существует благодаря деятельности человеческого сознания и реальной творческой деятельности человеческого организма. Порожденность имеет также конкретные формы в виде операций и действий на уровне телесного и на уровне интеллектуального труда с применением энергетических ресурсов и средств неживой природы (поскольку как сознательный акт она уже интегрирована в живой организм человека).

В Украине понятия со словом "виртуальный" больше разрабатываются в философском дискурсе. В качестве социологической категории мы обосновали целесообразность применения словосочетания "виртуализация социальной реальности". Данный процесс мы связываем с потенциальной возможностью реализовывать замыслы акторов, которые могут быть разной направленности – от максимально позитивной до максимально негативной. При этом главным обуславливающим в обществе виртуализационные процессы фактором является знание о сущности человеческой природы, психики, поведенческих стереотипах, которые более полно стали доступны активно познающим индивидам в современных условиях. Для части людей, не владеющих социогуманитарными знаниями, жизнь протекает в одной единственной повседневной реальности, для другой части (активно использующих социогуманитарные знания в конструировании своего поведения и окружающих) – в двух реальностях: повседневной и социальной.

Виртуализация социальной реальности, выраженная через процессуальность, континуальность, в результате приводит к порождению условий для новой реальности. Отсюда, на наш взгляд, проекты и замыслы в отношении социальной реальности могут обозначаться только понятиями, отражающими эффект устремленности (своеобразной интенциональности) к конструированию, к достраиванию, к преобразованию. То есть, социальная реальность не может пребывать в качестве "виртуальной реальности", а может только находиться в процессе "виртуализации". Под виртуализацией будем понимать процесс инициирования активным субъектом собственных усилий и внешних условий, способствующих появлению эффекта воссоединения (по типу "схлопывания" или поэтапного примирения) биполярных свойств объекта или отдельных объектов, процессов, противоречащих друг другу. По отношению к социальной реальности виртуализацией будет активное содействие со стороны интеллектуально подготовленного субъекта процессу воссоединения субъективных замыслов, идей, целей, желаний с конкретными действиями (как собственными, так и действиями других представителей социума) по их внедрению и осуществлению.

Под определение "виртуализации социальной реальности" подходит и ситуация, когда в проектах и действиях субъектов главную роль играет их знание о незнании других участников этих действий. В различного рода аферах, например, с финансовыми пирамидами или манипуляциями в жилищном строительстве, заранее планировалось и учитывалось отсутствие знания у рядовых вкладчиков и пайщиков.

Виртуализация социальной реальности проявляется в процедурах искусственного создания когнитивного диссонанса (по Л. Фестингеру) или в попытках "запараллелить" информацию о противоречивых свойствах объектов и явлений (по К. Манхейму). Как в словосочетании "виртуальная реальность" объединены антонимы, так и в непосредственно процессах виртуализации социальной реальности, особенно в социально-политической сфере, часто используется возможность наполнить информацию о том или ином субъекте или событии противоречивыми характеристиками – от максимально позитивных до максимально негативных. Искусственно создаваемый когнитивный диссонанс отнюдь не способствует психическому здоровью потребителей информации. Современная открытая для населения часть политики в этом плане полностью представляет собой процесс виртуализации социально-политической реальности посредством постоянного контроля и создания противоположных блоков знания. Стоит только проявиться какому-либо позитивному эпизоду жизни известного политика или политической партии, как противоположной стороной на документальном уровне или на уровне слухов организовывается негатив по тому же поводу или в сопутствующих сферах.

По мнению Д. Иванова, виртуализация – это своеобразная замена всех императивов одним императивом виртуальности, т. е. неизбежное присутствие условий противоречивых, биполярных состояний; это условия "двойных стандартов", соприсутствие противоположных принципов и ценностей; это замена истины на множество правд. Реальность подобного рода особо характерна современному украинскому обществу, где имеют место разнонаправленные геополитические ориентации, различия в выборе языков общения, религий, культурных традиций. Процесс сохранения в таких условиях статуса субъекта сознательной деятельности, обладающего

способностью делать самостоятельный выбор, предполагает наличие противоположного виртуализации процесса – процесса девиртуализации.

Поскольку процесс виртуализации социальной реальности тесно переплетается со знаниями, накопленными в современном обществе, то исследовать этот феномен целесообразно будет в эпистемологическом измерении. В философии, тесно пересекающейся с теоретической социологией, "раздел эпистемологии изучает не все характеристики познавательного процесса, а только такие, которые приводят к получению знания, описывающего реальное положение дел в мире и в этом смысле обладающего признаком истинности" [2, с. 396]. Изучение девиртуализации виртуализируемой социальной реальности в эпистемологическом измерении – это анализ распознавания на основе эпистемологических категорий, которыми являются пространственно-временные и персональные параметрические данные исследуемого феномена или явления.

Определенные наработки в исследованиях девиртуализации принадлежат основоположнику российской виртуалистики Н.А. Носову. Он длительное время работал над ошибками людей в виртуальных ситуациях. К таким относятся реакции пилотов, совершивших ошибки в управлении виртуальной кабиной самолёта. Специфичность психологического восприятия виртуализационных процессов, виртуальных ситуаций заключается в том, что "человек воспринимает их не как порождение своего собственного ума, а как реальность" [3, с. 17]. Этот эффект подмены продукции психологического воображения восприятием реальности используется и в социовиртуализационных процессах. Только на уровне социальных отношений подмена происходит не внутри личности, а в межличностном, межгрупповом взаимодействии. На основе анализа психологической девиртуализации по принципу работы с ошибками можно попытаться построить и работу по "расколдовыванию" виртуализируемой социальной реальности.

Следствием психологической виртуализации психологи считают "порождение псевдодействия". Для описания псевдодействий Носов предложил три плана: нормативный, поведенческий и внутренний [3, с. 18]. Нормативный план отражает долженствование – что должен человек делать в соответствии с требованиями инструкций, норм функционирования в той или иной ситуации, природных жизненных условиях. Поведенческий план – конкретные действия человека (двигательные и умственные). И внутренний план отражает, что человек переживал, как он себе представлял исследуемую ситуацию. Последовательное прохождение совместно с психологом трех ступеней псевдодействий позволяет, с одной стороны, обнаружить ошибку, с другой стороны, возратить человека от воображения к реальности, к консуетальной реальности (*consuetus* – лат. нормальный, обычный). Следует отметить, что увеличившееся число экстрасенсов, психотехников по типу Гробового, известного своими акциями кодирования родственников жертв в Беслане, особо актуализирует проблему психологической девиртуализации или декодирования в современном обществе.

Виртуализация социальной реальности в **пространственных характеристиках** рассматривается в отдаленности (в сокрытости) истинных смыслов планов, проектов, замыслов от объектов-мишеней. Соответственно, девиртуализация будет представлять собой преодоление этой отдаленности, сокрытости, опосредованности (часто коммуникативными средствами). Переход от иллюзорного, расплывчатого к четкому, понятному – это своеобразная селекция. В ней отбираются легальные, с точки зрения социальных норм и права, элементы проектов и планов в отношении других субъектов действий. Элементы личной или групповой выгоды исследователей-проектировщиков за счет других участников проектируемых действий должны быть либо устранены, либо представлены на суд общественности. Таким образом в цивилизованных странах, например, поступают с рекламой табачных изделий, спиртных напитков, предупреждая о пагубности последствий их употребления. Девиртуализацией является и распространение истинной информации о ГМО (генетически модифицированных организмах).

Средством дезавуализации виртуализационных попыток может быть опредмеченность планов, замыслов с установлением конкретных персон субъектов-инициаторов. Одним из распространенных средств девиртуализации является письменный режим коммуникаций между исследователями-проектировщиками и людьми, вовлекаемыми в реализацию их проектов. Необходимо установление личных контактов с проектировщиками, выявление особенностей их биографий, персональных данных. В огромном количестве фрустрирующих ситуаций для людей-жертв мошенничества причиной являлось отсутствие достоверных официальных документов сделок, договоров или просто удостоверений личности авантюристов. В отношении уже упоминаемых в

качестве примера продуктов питания средством девиртуализации может быть приближение их выращивания и переработки к реальному созерцанию потребителями. Проживание на одной территории производителей и потребителей продукции позволяет получать информацию о ней, в том числе, и через повседневное общение, через утечку информации, которую, например, заинтересованные лица стремятся скрыть от разглашения.

Виртуализация **во времени** отражается через акты забывания, перепутывания дат, через смещения во времени, искажения ступеней последовательности, нарушения алгоритмов протекания процессов, сроков годности, сроков действий, изменение возрастных данных с помощью косметических операций и пр. Девиртуализация в операциях со временем представляет собой соответствующие усилия, восстанавливающие истинные временные параметры, – обращение к временным метрическим данным, к документально зафиксированной хронологии событий. Препятствием является закрытость архивов, высокая стоимость некоторых процедур установления сроков. Средствами, отсекающими иллюзорные временные показатели, могут быть специализированные лаборатории, как, например, при проведении экспертиз произведений искусств. Усложнение технологий изготовления продукции или организации какой-либо акции требует и высокотехнологичных приборов, и устройств их распознавания. Как правило, это оказывается под силу только государственным учреждениям, в редких случаях речь может идти об экспертах. Высокое научно-технологическое оснащение современной жизни сужает рамки действия человеческого гения. Самые одаренные люди оказываются беспомощными перед возможностями высоких технологий и сложной техники.

Девиртуализация **в категориях персональности**. Из определения виртуализации социальной реальности как процесса "завуалирования" различных фактов с целью оказания воздействия на тех или иных индивидов следует, что категория персональности (различий "Я" / "Другой") предстает в этих процессах в образной форме "Я" / "Образ Другого" или "Самообраз" / "Образ Другого". "Образ Другого" при виртуализационных процессах строится не по законам референтного образа (в ходе мыслительного творческого процесса, смыслообразующей деятельностью личности с опорой на память, интуицию и в целом на комплекс психологических особенностей личности). Он строится как побудительный образ или виртуалоид, с тем, чтобы преобразовать мысли, желания, формы деятельности индивидов в заданном направлении. В рекламе, в телепродукции предлагаются готовые образцы успешных, удачных героев, либо образцы потребительского поведения, и эти образы должны послужить стимулом для созерцающего их "Я".

Способно или не способно "Я" девиртуализировать эти образы – зависит от "Самообраза". "Самообраз, в отличие от образа (и близких ему понятий, таких, как план, функциональный орган, когнитивная карта, паттерн, энграмма и т.д.), отражает в психике ее же текущие актуальные состояния" [3, с. 19]. В самообразе отражаются ощущения человека от того, как он что-то переживает. Чтобы мочь говорить о своем самообразе, человеку необходимо как минимум настроиться на то, чтобы задать себе внутренний вопрос – что я ощущаю в связи с тем или иным явлением? Из подобного определения самообраза у М.А. Пронина вытекает, что самообраз является своеобразным "мостом", переходным состоянием от спонтанных, неосознаваемых актов действий к осмысливаемым действиям.

В упрощенной трехуровневой деятельностной модели "автоматизм, операция, деятельность" самообраз возникает в переходе от операций к деятельности. Если при автоматизме акт выполняется без каких-либо изменений, в операции "контролируется лишь структурная полноценность акта" [3, с. 20] (и человеку может казаться, что он в своих поступках все контролирует сознанием), то в деятельности акт действия полностью контролируется сознанием. Началом контроля становится самообраз в деятельностном акте. Самообраз можно считать отправной точкой и для девиртуализации, т. е. началом установления смысла своих действий. Поскольку ситуация виртуализации является ситуацией многообразия выбора, параллельных моделей поведения (если она не переросла в ситуацию жесткого одностороннего принуждения), то ее девиртуализация зарождается в сознании индивида.

От работы над самообразом возможен переход и к работе над другими образами в плане перевода их из побудительных в референтные. Этот механизм распространен в деятельности людей, которая близка творческой деятельности. Множество современных профессий по оформлению интерьеров, ландшафта, по созданию дизайна вещей относятся к креативным видам деятельности, но к таким, которым в современных условиях целесообразно обучаться, а не искать вдохновения. В условиях глобальной информационной сети эффективным в некоторых видах творчества может быть поиск готовых образцов, а не продуцирование новых идей.

Службы и социальные институты в большинстве своем рассматриваются нами как средства девиртуализации. Но по результатам исследования [4], они не пользуются доверием в украинском обществе. Наоборот, больше всего респондентов склонны замкнуться со своими проблемами в кругу родных и близких или переместить решение проблем в область иррационального (обращение за помощью в православную церковь и в религиозные институты других конфессий). В качестве девиртуализационного средства может рассматриваться и научное знание. Украинские философы считают, что в ответ на "первый поток опасного знания, рискованной науки" образуется "второй поток научного познания – предупреждающее знание, предупреждающая наука" [5, с. 21].

Началом девиртуализации должно быть, прежде всего, знание индивидов о том, что в современном обществе происходит виртуализация социальной реальности. Девиртуализация – способность рационально вырабатывать критические установки к себе и к "Другим", познавать сущность замыслов "Других" через осмысление своих побуждений в аналогичных ситуациях. Девиртуализация – это активная сознательная деятельность индивидов в направлении установления истины. Активность в познании с целью девиртуализации предполагает мобильность индивидов в физическом пространстве, поскольку в отдельных случаях только реально "увиденное" может приблизить субъекта к истине и онтологии событий. Девиртуализация также невозможна без высокоразвитой техники и технологий.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Захряпин А. В. Виртуальное мировоззрение как феномен развития науки и общества / Мордовский гуманитарный институт. – Саранск : Рузаевский печатник, 2008. – 94 с. 2. Современная западная философия: Словарь / под ред. В.А. Лекторского, В.С. Малахова, В.П. Филатова. – М. : Прогресс, 1991. – С. 396. 3. Пронин М. А. Виртуалистика в институте человека РАН: история и результаты // Генезис категории виртуальная реальность : материалы международной научной конференции (15 февраля 2008 г.) / под ред. А. В. Захряпина и др. – Саранск : Рузаевский печатник, 2008. – С. 5–43. 4. Каменская Т.Г. Условия формирования социального знания в современном украинском обществе / Т.Г. Каменская // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса, 2006. – Вип. 1 (17). – С. 86–90. 5. Чешко В. Ф., Беспалов Ю. Г., Носов К. В. Технологии управляемой эволюции и дихотомия научного знания // Практична філософія. – 2008. – № 1. – С. 16–26.

УДК 316.286

WWW.UTOPIA.COM: ИНТЕРНЕТ КАК НОВЫЙ ГОРИЗОНТ УТОПИЗМА

Прошин Денис Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры гуманитарных и социально-политических наук Днепропетровского университета экономики и права

В статье предпринята попытка в общих чертах проанализировать такое социокультурное явление, как киберутопизм. Во-первых, рассмотрены точки соприкосновения киберутопии с утопической традицией (принципиальное отрицание существующих порядков, воспевание "нового человека", упрощенное понимание социальных преобразований). Во-вторых, показаны отличительные особенности киберутопизма (его анархический характер и своеобразное стирание границы между идеями, их выражением и выразителями). Также рассмотрены некоторые идейные слабости киберутопизма.

Ключевые слова: Интернет, киберутопизм, утопия.

У статті зроблено спробу загального аналізу такого соціокультурного явища, як кіберутопізм. По-перше, розглянуто точки дотику між кіберутопізмом та утопічною традицією (принципова негация існуючого ладу, оспівування "нової людини", спрощене розуміння суспільних перетворень). По-друге, продемонстровано відмінні риси кіберутопізму (його анархічний характер та своєрідне стирання межі між ідеями, їхнім виразом та тими, хто їх виражає). Також продемонстровано деякі ідейні слабкості кіберутопізму.

Ключові слова: Інтернет, кіберутопізм, утопія.

An attempt to present an outline of such a phenomenon as cyberutopianism is made in the article. First, the common points between cyberutopianism and traditional utopia are analyzed (principal negation of the existing order, acclaim of "a new man", simplified understanding of social changes). Second, the distinguishing features of cyberutopia are considered (its anarchistic nature and erasure of the border between ideas, their expression and exponents). Some weak points of cyberutopianism are also considered.

Keywords: Internet, cyberutopianism, utopia.

Несколько последних десятилетий стали временем развития идей о новой, кибернетической реальности, о киберпространстве, о "новом человеке", *netizen* ("гражданине Сети", "сетянине"). На безграничных киберпросторах, недоступных политикам и дельцам внекомпьютерного мира, якобы зарождается небывалое сообщество независимых "сетян", сочетающих вооруженность передовой техникой с рядом полностью раскрывшихся человеческих качеств – склонностью к свободному поиску, бескорыстному творчеству, игре.

Несмотря на свою футуристичность, подобные взгляды в целом повторяют давнюю утопическую схему, образуемую тремя взаимопроникающими элементами:

- на бумаге (т.е. в литературе) или на деле утопия одинаково преподносится как конечная фаза социального прогресса, в крайнем случае – как принципиально новый его этап, разворачивающийся в отрыве от "несовершенного прошлого";

- утопия создается или видится населенной людьми, природа которых "качественно выше", "здоровее" природы людей отвергаемого утопистами мира;

- в основу утопии закладывается некое Начало, единый источник благотворных преобразований, ведущих к установлению утопических порядков.

Итак, мы имеем дело с новой разновидностью утопии – с *киберутопией*. Задачей первой части данной статьи является обозначение того, что объединяет киберутопию с другими проявлениями утопической традиции; задачей второй части является рассмотрение отличительных черт киберутопии и ее слабостей. Общая же цель публикуемой работы – осуществить предварительный анализ киберутопизма как социального феномена.

Киберутопія – отнюдь не малозначительная "диковина", но один из *атрибутов* информационной цивилизации; она – голос и инструмент тех, кто считает себя "авангардом" этой цивилизации. Более того киберутопія не может считаться и просто очередной разновидностью идеологии. Перед нами своеобразная *форма существования* доселе невиданных сообществ, базирующихся в Интернете. Таким образом, исследуя киберутопизм, мы исследуем ряд уникальных проявлений информатизации и виртуализации современного общества. Этим обуславливается актуальность поставленных задач.

Киберпространство и киберкультура детально изучены М. Дери [1], Л. Иониным [2], М. Кастельсом, [3], Г. Рейнгольдом [4]; особенностям утопических идей прежних, докомпьютерных эпох посвящены работы Э. Блоха [5], К. Манхейма [6], А. Фогта [7], Е. Шацкого [8] и др. Новизна представляемого здесь взгляда заключается в совмещении двух исследовательских подходов, в попытке анализа ряда феноменов киберкультуры как утопических *par excellence*.

1. *Утопия и отрицание ранее сложившихся порядков*. П. Новгородцев писал: "Мысль о всецелом преобразении существующего требовала безусловного отрицательного отношения к истории и безусловного разрыва с прошлым" [цит. по: 9]. Сравним это со словами электронной "Декларации независимости киберпространства" (1996)¹, авторство которой принадлежит Дж. П. Барлоу: "Правительства Индустриального мира, вы, дряхлые гиганты из плоти и стали, я обращаюсь к вам как пришелец из Киберпространства, новой обители Разума. От имени будущего я требую, чтобы вы, порождение прошлого, оставили нас в покое. Вы незваные гости среди нас. ...Наш мир – иной" [10].

Послание Барлоу, соединяющее патетику "основных положений" с рассчитанной вульгарностью "преамбулы" ("*Well, f...ck them*"), представляет собой, возможно, самый яркий, но не единственный – и далеко не первый – пример отрицания старого мира с позиций киберутопизма². В сочетании с теми или иными контркультурными идеями перспективы развития компьютерной техники уже в 60-70-х гг. успели получить утопическую трактовку. Для многих программистов-хакеров, радикально настроенных студентов и всевозможных "гуру" применение компьютеров было средством оживления человеческих отношений, разрушения "Системы", "Истеблишмента" и создания истинно гуманного общества [1, с. 41-45]. В обоих случаях, в 60-70-х гг. и в 1996 г., мы слышим вариации на хорошо известную тему утопического отрицания темного прошлого и несовершенного настоящего ради грядущего идеала, одно упоминание о котором вызывает эйфорию.

2. *Утопия и "новый человек"*. В обширном исследовании Е.Шацкого [8] показано, что на протяжении многих столетий утопия приобретала разный облик, а описываемая в ней "новизна" человеческой природы преподносилась и как результат мудрого законотворчества, и как плод правильного воспитания, избавляющего от пороков, и как свойство молодого, "чистого" поколения. Но в любом случае "человек утопии", был ли он реальной или вымышленной фигурой, членом какой-либо общины или литературным персонажем, виделся самому себе или его создателю-автору существом "не от мира сего" (мира старого, несовершенного, несвободного, порочного).

Шацкий, например, пишет о "республиках молодежи" и "союзах друзей" (проявлениях утопизма, характерных для конца XVIII – начала XIX в.): "И вот посреди этих "несчастливых обстоятельств" [т.е. окружающего несовершенного мира – Д.П.] основывается "республика молодежи", в которой должны царить республиканские добродетели, преданность общему благу, бескорыстие, любовь к отечеству, – словом, появляется остров, который должен быть образцом "идеально устроенной нации", "*питомником рассады*", которая со временем, быть может, пустит побеги по всей... земле" (курсив мой. – Д. П.) [8, с. 127]. (Метафора "питомник рассады" подчеркивает, что утопические надежды на "новую породу", "новую человеческую поросль".)

Рисуемый киберэнтузиастами образ "обитателя" Сети ничем существенным не отличается от "новых людей" прошлых лет. Благодаря компьютерной технике "сетянин" "избавляется от гнета материи"; он пребывает "везде и нигде", через океаны и континенты ведет свободный разговор с себе

¹ Поводом к появлению этой Декларации стало подписание президентом Клинтоном Закона о телекоммуникациях (1996), в котором многие "обитатели" Сети восприняли как средство правительственного контроля над использованием Интернета.

² Может показаться, что Барлоу, обращаясь к именам Джефферсона, Вашингтона, Милля, Мэдисона, сохраняет связь с ценностями западной демократии. Однако, по словам Барлоу, эти ценности преданы забвению в современном американском обществе и будут возрождены в Сети. Таким образом, "Декларация" демонстрирует не столько идейную преемственность, сколько отрицание внекомпьютерной "лжедемократии" во имя "подлинно демократического сетевого сообщества".

подобными и готов протянуть руку всем, кто близок ему по духу, независимо от их происхождения и социального положения. В "Декларации" Барлоу сказано: "Мы должны провозгласить наши виртуальные сущности свободными от вашей [т.е. "старых" правительств – Д.П.] власти, даже если мы соглашаемся терпеть ваше господство над нашими телами. Мы распространимся по всей Планете, и никто не будет в силах остановить наши мысли" [10]. Барлоу словно вторит описанию сектантского утопизма у Шацкого: "Члены идеальной общины вполне могут быть рассеяны между неправедными...; важно, чтобы они жили иначе, чем остальные, и исповедовали веру, принципиально отличную от веры их испорченных ближних" [8, с. 118].

3. *Лежащее в основе утопии Начало, единый источник преобразований.* Утопизму свойственны не только подчинение идеалу и уверенность в качественной новизне "людей утопии", но и убежденность в том, что все коренные отличия, отделяющие утопию от старого мира, могут иметь своим источником тот или иной единственный, решающий фактор. В большинстве утопий прошлого (у Мора, Кампанеллы, Уинстэнли, Морелли, Кабе и др.) роль такого фактора отводилась отмене частнособственнических порядков. К примеру, об утопии Мора А. Фогт пишет: "Мор основывал свой коммунизм на том убеждении, что с уничтожением частной собственности исчезли бы и все преступления против нее, а люди *сделались бы благодаря этому счастливее и лучше*" (курсив мой. – Д. П.) [7, с. 94]. Выделенные слова возвращают нас к сказанному ранее о природе "нового человека".

Е. Черткова называет утопизм своеобразной "социальной алхимией" [9]. Эта оценка весьма удачна: подобно тому, как средневековые алхимики надеялись с помощью философского камня осуществить трансмутацию (превращение неблагородных металлов в золото), утописты рассчитывали, используя свой "философский камень" – избранное ими "универсальное средство", – создать "совершенное общество" и "нового человека".

Я также предположу, что по выраженности рассматриваемого сейчас третьего признака утопии киберутопизм заметно опережает более ранние проявления утопической традиции. Отмена частной собственности, пусть и кажущаяся при абстрактном рассмотрении прямолинейной и "простой" мерой, все же предполагает совершение немалого числа разноплановых действий во всех сферах общества (от экономики до семейных отношений). Иными словами, "формула" этого "философского камня" на самом деле довольно сложна. Между тем киберутопизм представляет нам образ будущего, все ключевые особенности которого поистине проистекают из одного источника. Этот источник – существование компьютеров и связей между ними: "Киберпространство состоит из взаимодействий, отношений и мыслей, волнами расходящихся по сети наших коммуникаций"; "в киберпространстве мы создадим цивилизацию Разума" [10].

Конечно, можно едва ли не до бесконечности дробить сам феномен компьютерной техники, но это будет всего-навсего кружением в узких рамках киберутопизма с его упрощенным, "киберцентрическим" подходом к возможным социальным изменениям. Бесспорно то колоссальное влияние, которое компьютеризация оказывает на все стороны общественной жизни. До известного предела оправданы головокружительно смелые прогнозы относительно будущих достижений в области компьютерных технологий. И тем не менее вести речь о грядущем человечестве, облик которого будет определен *исключительно* компьютерами, равносильно попытке, скажем, представить развитие Европы в Новое время только как результат распространения книгопечатания (без объяснения хотя бы того факта, что в разных странах чтение одних и тех же книг порой приводило к прямо противоположным результатам).

Таковы вкратце те признаки, которые объединяют киберэнтузиазм Барлоу и его единомышленников с многовековой утопической традицией. Рассмотрим теперь отличительные черты киберутопизма.

1. *Анархический характер киберутопии.* Общим местом давно уже стали рассуждения о тоталитарности классических утопий. Мертвенное единообразие внешнего вида и мыслей утопийцев, жестокость "непогрешимых" правителей, возмутительная абсурдность и несомненная опасность описывавшихся утопистами "казарменных" нововведений – все это неоднократно подвергалось критике. "'Утопия', 'утопический' используются в современном языке скорее не как понятия, а как *epitheta opprobria* (бранные эпитеты), что является вполне объяснимой реакцией на кризис системы, претендовавшей на построение нового мира и формирование нового человека" [9].

Киберутопия составляет очевидный контраст утопиям прошлого – таким, как утопия аббата Морелли, предлагавшего объявлять инакомыслящих безумными и заживо замуровывать их в пещере, или Икария Кабе, где палачом сжигаются все "опасные" книги и выходит только одна "Народная

газета" [7, с. 109, 136]. В своей "Декларации" киберутопист Барлоу провозглашает: "Мы создаем мир, в котором кто угодно и где угодно сможет выразить любые убеждения без страха быть принужденным замолчать или принять мнение большинства" [10]. Созвучно Барлоу высказывается Р.-Ю. Сириус, редактор киберкультурного журнала *Mondo 2000*: "Мы пропагандируем лишь одно: свободу на этой новой территории [в киберпространстве – Д.П.]. Единственный путь к свободе – это не иметь программы. ...Мы родом из мест относительной социальной безответственности. Но мы предлагаем мечту и экспансию тем, кто этого хочет" [цит. по: 1, с. 58].

Я касался того, что уже в 60-70-х гг. киберутопия была частью широкого контркультурного протеста против "Системы", "Истеблишмента", военно-промышленного комплекса и т.д. Однако выше мною акцентировался свойственный киберутопизму пафос отрицания существующих порядков – отрицания во имя некоего "лучшего мира". Здесь же я подчеркиваю анархический характер киберутопического идеала. Вышеупомянутое "истинно гуманное общество", предпосылку возникновения которого киберэнтузиасты видели в распространении компьютерной техники, несущей свободу общения и самовыражения, по сути своей – виртуальная "вольница", скрепленная одним только добровольным согласием "играть по общим правилам".

Связь киберэнтузиазма и анархизма вполне закономерна: виртуальный мир без границ, гражданства, правительств, тюрем и т. д. многим казался и кажется естественным и надежным убежищем для тех, кто томится под властью "дряхлых гигантов из плоти и стали". Этим обусловлены особенности самого языка некоторых киберэнтузиастов, говорящих о свободном обмене информацией как о своеобразной "партизанской войне против бюрократов", о "временных автономных зонах" (в виде компьютерных сообществ), освобожденных от государственного контроля, и т. п. [1, с. 37, 54]¹. Наконец, в полном соответствии с духом анархии, в киберутопии смешались радикальные идеи всех толков – от планов компьютерной "герильи" до принципов анархо-капитализма.

2. *Особая форма существования киберутопии, ее "нерасчлененность"*. Традиционная утопия может быть представлена как совокупность относительно самостоятельных элементов: 1) духовный вождь движения или автор утопического произведения; 2) программа движения или литературное произведение, выражающее утопические идеи; 3) последователи утопического учения или поклонники творчества автора-утописта. Характер взаимосвязей этих элементов существенно меняется при переходе от одной утопической модели к другой, но, тем не менее, общая схема выдерживается всегда (естественно, там, где речь идет о крупных, заметных утопиях; мало кому известные опусы и прожекты в расчет не принимаются).

Форма же существования киберутопии если не полностью, то в значительной мере отходит от этой традиционной схемы.

Во-первых, в русле киберутопии во многом стирается грань между лидером-автором и его последователями-почитателями. В предисловии к своей "Декларации" Барлоу заявляет, обращаясь к "сетянам": "Я надеюсь на то, что вы распространите написанное мною настолько широко, насколько это возможно. *Если угодно, вы можете не упоминать при этом моего имени, поскольку меня не волнует признание. Совершенно не волнует.* Я лишь надеюсь, что мой призыв эхом разнесется по Киберпространству, *меняясь, усиливаясь и повторяясь снова и снова, пока не превратится в единый клич, способный стать достойным ответом на только что предпринятую против нас идиотскую меру*"² (курсив мой. – Д. П.) [10]. Если даже фигура автора-лидера и не исчезает полностью, то в калейдоскопе гиперссылок она, во всяком случае, расстается – вольно или невольно – с неприкосновенным авторитетом первоисточника. Таков неизбежный результат обращения к аудитории, каждый представитель которой обладает средствами сохранения, копирования и дальнейшего распространения любой информации, любого послания.

Во-вторых, киберутопизм в известном смысле стирает грань даже между самими утопическими *идеями*, с одной стороны, и их глашатаями и сторонниками – с другой. В русле прежних утопий мы, не задумываясь, разделяем содержание утопии и людей, утопию создавших или

¹ Теоретик "временных автономных зон" (ВАЗ) Хаким Бей на страницах *Mondo 2000* писал, что ВАЗ представляет собой "герилью, которая освобождает район – земли, времени, воображения, – а затем самораспускается, чтобы вновь собраться в другом месте / в другое время, пока Государство не смогло уничтожить его" [цит. по: 1, с. 54].

² Напоминаю, Барлоу имеет в виду Закон о телекоммуникациях, подписанный президентом Клинтонем 8 февраля 1996 г., за день до появления "Декларации".

воспринявших и совершающих под ее влиянием некие действия. Но в киберутопии идея, ее выразитель и ее выражение сливаются в одно целое – в *акт*, совершаемый участником электронной коммуникации, акт, который в виртуальном измерении и является, собственно говоря, *netizen*, "сетянином", "новым человеком" киберпространства. Вот почему киберутопию, как было сказано ранее, нельзя считать просто очередным идеологическим феноменом, стоящим в одном ряду с классическими утопиями. Выражение утопических идей в Интернете – это сама форма существования киберутопических сетевых сообществ.

Однако в киберутопической конструкции есть и серьезный изъян. Ключевой идеей киберэнтузиастов является идея виртуального пространства как свободного мира, не знающего преград для самовыражения, общения, взаимообогащающего обмена идеями. Отчасти подобная оценка справедлива. Вместе с тем без внимания остается существенное противоречие между *виртуальным* коллективизмом Сети и *реальным* одиночеством множества ее отдельных "обитателей".

Кажется странной необходимость указывать, что, какими бы ни были проблемы, стоящие перед современным человеком, их решение возможно только в сфере непосредственного, живого взаимодействия, но отнюдь не в сетевом пространстве, на которое проецируются человеческие мысли, чувства и действия. Интернет, несмотря на огромные возможности, им открываемые, способен играть лишь вспомогательную роль, *улучшая* реальность, а не *подменяя* ее.

Исследователи утопии неоднократно отмечали, что при известных обстоятельствах утопические идеи могут выступать как своеобразный стимул для преодоления препятствий на пути общественного развития [5, 6]. Изучение особенностей киберутопизма поможет установить, в состоянии ли он сослужить современному человеку такую службу.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Дери М. Скорость убегания: Киберкультура на рубеже веков. – Екатеринбург: Ультра.Культура, 2008. – 478 с. 2. Ионин Л. Г. Социология в обществе знаний. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 431. 3. Кастельс М. Галактика Интернет. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 328 с. 4. Рейнгольд Г. Умная толпа: Новая социальная революция. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с. 5. Блох Э. Принцип надежды / Утопия и утопическое мышление. – М.: Прогресс, 1991. – с. 49-78. 6. Манхейм К. Идеология и утопия / Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – с. 7-276. 7. Фогт А. Социальные утопии. – М.: КомКнига, 2007. – 192 с. 8. Шацкий Е. Утопия и традиция. – М.: Прогресс, 1990. – 456 с. 9. Черткова Е. Утопия как тип сознания // <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2004/08/04/0000171885/006ons3-93-0071-81.pdf>. 10. Barlow J. A Declaration of the Independence of Cyberspace // http://w2.eff.org/Censorship/Internet_censorship_bills/barlow_0296.declaration.

УДК 316.772.3

СПЕЦИФИКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЕТЕВЫХ СТРУКТУР В СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Бердник Екатерина Александровна – аспирант, преподаватель кафедры методов социологических исследований социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье рассматриваются особенности сетевых структур в социуме. Автор обращается к рассмотрению общепонтологических свойств сети. Выявляются некоторые специфические черты функционирования сетей в социальной среде. Делается вывод о том, что наличие "сетевой культуры" является отличительной чертой сетей в социальном пространстве.

Ключевые слова: сеть, сетевые модели, сетевая культура, коммуникации.

У статті розглядаються особливості мережевих структур в соціумі. Автор звертається до розгляду загальноонтологічних властивостей мережі. Виявляються деякі специфічні атрибути функціонування мереж у соціальному середовищі. Робиться висновок, що наявність "мережевої культури" є відмінною рисою мереж в соціальному просторі.

Ключові слова: мережа, мережеві моделі, мережева культура, комунікації.

The article deals with the features of network structures in society. The author considers general ontological network characteristics. Some specific features of networks functioning in the social environment are identified. It is concluded that the phenomenon of "network culture" is the distinctive feature of networks in social space.

Keywords: network, network models, network culture, communications.

В настоящее время понятие "сеть" является не просто метафорой для описания качественных изменений социума, заимствованным из других наук. Трансформация социальных институтов и сообществ, преобразование социальных связей указывают на то, что именно сеть становится той формой социальной организации, которая присуща современному обществу.

Основу разнообразных социальных сетей составляют коммуникации между людьми. Именно поэтому ключевая роль в реорганизации социальной жизни по принципу сетей принадлежит коммуникационным процессам и их оснащению новыми техническими средствами.

Понятие сети как самостоятельного явления пришло в социальные науки из естественнонаучных и технологических отраслей знания. Однако специфика существования человеческих сообществ накладывает свой отпечаток на функционирование сетевых структур в социуме и делает невозможным механическое перенесение сетевой модели с биологических или технических объектов на социальные. Выявление особенностей функционирования сетевых структур в социальном пространстве *актуализирует* необходимость изучения данной проблемы.

Попытки научного осмысления качественных изменений социальной жизни в русле сетевого подхода принадлежат таким авторам, как М. Кастельс, А. Турен, Ж. Делез,

Ф. Гваттари, Дж. Подольны, К. Пайдж, В.А. Емелин, Л.В. Нургалиева, А.В. Назарчук, Н.В. Щербина, Г.В. Градосельская и др. Однако в настоящее время отсутствует теоретически оформленный сетевой подход, налицо концептуальная разобщенность в исследовании различных сетевых структур общества.

Целью данной статьи является раскрытие специфики функционирования сетевых структур в социальном пространстве. Для достижения поставленной цели решались следующие задачи: 1) рассмотрены общепонтологические свойства сетей; 2) выявлены некоторые специфические особенности функционирования социальных сетей в обществе; 3) проанализирован феномен "сетевой культуры", как характерное свойство сетей в социальном пространстве.

Понятие "сеть" имеет широкий спектр приложений в различных областях науки. Так, в астрологии изучают звездные сети, в химии – сетевые молекулы, в биологии – сетевые структуры микроорганизмов,

сети нейронов и т.д. Но, независимо от области приложения, существуют общие свойства "сети", позволяющие говорить об онтологическом статусе данного понятия [1]. Остановимся на них подробнее:

1) Сеть имеет *фрактальную структуру* (от лат. fractus – дробь) или стремится к такой по мере нарастания числа ячеек. Многие фрактальные объекты отличаются взаимопроникновением внутреннего (принадлежащего системе) и внешнего (внесистемного).

2) Фрактальные характеристики сетей не препятствуют их *целостности*. Целостность сети обеспечивается быстрым эффективным внутрисетевым каналом коммуникации, который позволяет синхронизировать процессы, происходящие в различных частях сети. Именно возможность молниеносного обмена информацией и эффективной координации усилий членов сетевой структуры создает предпосылки для крупных делокализованных сетевых образований. При этом сеть обладает свойством всех целостных систем: целое больше суммы своих частей.

3) Сеть обладает свойством *самоподобия* ("автомодельности"). Каждый участок сети несет структурные и функциональные характеристики целого. Как правило, структура сети сводится к повторению одного и того же элемента.

4) *Многоцентриковой характер* сети, т.е. наличие нескольких руководящих центров. Допустимо наличие одного активного центра в конкретный отрезок времени, либо одновременно нескольких активных центров при четком разграничении их функций во избежание дестабилизации всей системы (полисистемность).

5) Характерным свойством сетевых структур также является их *многопорядковость* или многоуровневость, т.е. наличие более мелких, частично автономных, сетевых структур внутри сети.

6) Сетевые структуры характеризуются *наличием у них границы* или "скелета", который отделяет систему от внешней среды. При этом выделяют сети с фиксированной внешней границей, но с открытостью элементов сети друг по отношению к другу, отсутствием внутренних перегородок между ее частями. Сети второго типа имеют делокализованную структуру, т.е. открытость границ по отношению к внешней среде, которая компенсируется наличием у них прочного внутреннего костяка.

Таким образом, благодаря перечисленным выше онтологическим свойствам сети, достигается гибкость и мобильность внутрисетевых взаимодействий. В свою очередь это позволяет связывать объекты на удаленных расстояниях и делать доступной каждую ячейку сети.

Следует отметить, что больше всего понятие "сеть" нашло свое применение в информатике, а также теории информации, где оно понимается как сугубо технический феномен. Фокус внимания в данных областях науки сконцентрирован на феномене информации и способах ее передачи. В итоге, наиболее результативным был признан и взят на вооружение сетевой принцип организации процессов обмена и передачи информации в автоматизированных коммуникационных взаимодействиях, т. к. именно он способен обеспечить наибольшую пропускную способность каналов коммуникации, максимальную площадь покрытия пространства. Более того, современное развитие компьютерной техники позволило интегрировать процессы передачи и обработки информации, создавая тем самым сложные коммуникационные сети.

Колоссальное увеличение информационных обменов, доминирование удаленных и опосредованных контактов, усложнение коммуникаций в современном социальном пространстве определило широкое применение понятия "сеть" к объектам социальной природы. Это привело к смещению ракурса изучения социума и разработке понятия "сетевое общество".

В книге профессора Калифорнийского университета М. Кастельса "Возникновение сетевого общества" - первого тома его трилогии "Информационная эпоха: экономика, общество и культура"[2], впервые дается веское теоретическое обоснование наличия сетевой логики в социальных процессах и явлениях.

В свою очередь, французские исследователи Ж.Делез и Ф.Гваттари, говоря о полицентричности и настаивая на разобщенности современного мира, по новому переосмысливают понятие множественности [3]. Они создают образ множественности без единства, используя заимствованный из биологии термин "ризом". Это понятие означало такое строение корневой системы, в которой отсутствует центральный стержневой корень, место которого занимает большое количество переплетенных между собой корешков. Авторы удачно используют понятие "ризом" для обозначения полицентричности и разобщенности субъектов, что как нельзя лучше отображает некоторые свойства социальной сети.

Однако на современном этапе в мировом сообществе наблюдается несколько иной процесс. Все большее количество социальных субъектов начинает включаться в коммуникативные взаимодействия, изменяя при этом сложную иерархию вертикальных связей. Благодаря соорганизации коммуникаций в сети происходят процессы, которые сжимают пространство и время, объединяют разрозненные сообщества в

єдину мирову систему, чим власне і характеризується процес глобалізації. Становиться очевидним той факт, що системне єдність соціального простору досягається вже якісно іншими засобами.

Дослідники знаходять наступні пояснення цим явищам. По-перше, дотримуючись загальних принципів самоорганізації і прагнучи до досягнення динамічної стабільності, швидкісні і перевантажені комунікаційні потоки починають формувати мережні структури. Саме мережа стає тією системою, яка здатна організувати всю ускладнену форму розподіленої комунікації в соціальному просторі. По-друге, соціальна комунікація, активно використовуючи сучасні технологічні засоби зв'язу і ЕВМ, стала сама організовуватися як комп'ютерні мережі і набувати форми інформаційно-мережних комунікацій. "Людинська комунікація все більш щільно охоплюється мережею технічних стандартів, які опосередковують всі соціальні взаємодії і включають їх в специфічний технологічний каркас, який можна назвати мережею моделлю" [4].

Однак механічний перенос мережного принципу організації складних комунікаційних систем з технологічних і біологічних серед в соціальне простору не може не викликати ряд протиріччя. Мережні структури соціума мають якісно інші характеристики, які обумовлені, в першу чергу, принциповими відмінностями соціальних систем від інших.

Для більшої переконливості ми вважаємо необхідним звернутися до розгляду наступних особливостей мережних структур в соціальному середі.

По-перше, об'єднуючись в мережі, соціальні комунікації мають в своїй структурі більш дрібні, частково автономні, мережні структури, що забезпечує їх багатоканальність. Це дозволяє легко виконувати випадючі зв'язки і знаходити альтернативні шляхи для каналів комунікації. В результаті стало можливим включення мікроскопічних і незалежних ячеек, а також зробило доступним кожен вузол мережі. Саме це загальне властивість мереж активно проявляється в сучасних соціальних комунікаціях і дозволує включення кожного індивіда в комунікативне простору. Соціальне середі створює в більшості гетерогенні нерівномірні мережі, де кожен вузол характеризується різною кількістю зв'язків. Біологічні ж і технологічні системи відрізняються переважанням однорідних мереж, де кожен елемент має приблизно однакове кількість зв'язків.

По-друге, реалізуючи загальний для всіх мереж принцип самоподібності, мережа має повторювану структуру. Єдність забезпечується клонуваністю ячеек. Це дає можливість охоплення більших просторів і досягнення високої ступеня складності. Саме по такому принципу організуються мережі в біологічних і технологічних системах. "Немає сумніву, що будь-яка структура мережі закладає можливість індивідуалізації кожної ячейки, охоплювана площа була б суттєво менше" [4]. Очевидно, що в соціальному просторі принцип самоподібності не може бути реалізований повністю, т.к. це вступає в протиріччя зі стремлінням до реалізації творчого, індивідуального початку кожного соціального суб'єкта. В протилежному випадку ми б спостерігали процес уніфікації соціальних комунікацій. Однак відбувається все більш ускладнення і різноманітність взаємодій. Більш того, організовуючись в мережі, соціальні комунікації вдаються як-от способом досягати певного рівня єдності, виробляються, добиваються все більшого охоплення, при цьому у кожній ячейці є можливість не тільки виробляти материнську, але і реалізовувати індивідуальне початок. Саме в цьому, на нашу думку, заключається основна особливість здійснення мережних комунікацій в соціальному просторі.

Тим не менше, залишається відкритим питання про те, як досягається єдність і самовиробність мереж в соціальному просторі без упущення індивідуального початку ячеек. А.В.Назарчук пояснює це тими можливостями, які дають сучасні інформаційно-комунікативні технології. "Сучасні засоби комунікації створили можливість об'єднувати в мережі не тільки подібне, але і неподібне, не тільки клони, але і індивідуумів, здатних виконувати не тільки лінійні операції, але і нелінійні" [4].

Безумовно, обладнання соціальних комунікацій новими інформаційно-комунікативними технологіями зробило можливим виникнення складних комунікаційних мереж в суспільстві, де домінують віддалені і опосередковані контакти. Однак, на нашу думку, це обставина є головним фактором цілісності і виробності соціальних мереж. Саме феномен культури, який робить можливим людське суспільство як таке, є тим самим головним "цементом", який скріплює окремих індивідів в самовідновлювані системи взаємодії людей, відокремлюючи їх від спільнот з іншою системою норм і цінностей. В свою чергу, перенос мережної логіки в соціальне простору без фактичного "опустошення" значення складових елементів структури стає можливим, в першу чергу, завдяки формуванню мережної культури,

которая выполняет функцию того самого "скелета" внутри сети. *Сетевую культуру можно определить как идентификационную систему консолидации общих смыслов посредством символического взаимодействия, опосредованного информационно-коммуникативными технологиями, и обеспечивающую целостность и самовоспроизводимость сетей в социальном пространстве.*

Итак, мы считаем, что для функционирующих в социуме сетей характерны гетерогенность, а также наличие сетевой культуры, которая делает возможным реализацию индивидуального начала каждого субъекта без ущерба целостности и размеру сети. Это отличает их от биологических и технологических систем, где комплексность структуры и самовоспроизводимость сетей достигается путем равномерного распределения связей, гомогенностью, а также реализацией принципа самоподобия, т.е. клонируемости ячеек.

Не меняя функционального содержания социальной жизни, сеть становится доминирующей формой социальных коммуникаций, трансформируя всю систему социального порядка. Безусловно, человеческому обществу открылись невиданные до этого возможности упорядочивания социальных взаимодействий посредством сетевых коммуникационных моделей. Однако социальные связи сегодня операционализируются, становятся все более безличными и мимолетными. Под угрозой оказываются свобода человеческого выбора, творческая самореализация, навыки обычного человеческого взаимодействия. Сеть не становится панацеей от всех проблем человечества. Она всего лишь является новым удобным средством упорядочивания разросшихся каналов коммуникации и может привести к дегуманизации и излишней технизации социального пространства. Именно феномены культуры, поставившие человечество на качественно иную ступень развития по сравнению с животным миром, могут сделать сетевые организационные структуры тем рычагом балансировки социальных субъектов и структур, который необходим сегодня в условиях интенсификации информационных потоков, разрушения привычной иерархии социальных связей. Сетевая культура делает возможным не только включенность каждого индивида в коммуникационные процессы и в жизнь сетевого общества. Она дает возможность занять правильное место среди информационных потоков, выстраивать сложные коммуникативно-деятельностные формы и выводит на качественно новый уровень реализацию творческого, индивидуального начала.

Нам представляется крайне необходимым всесторонний социологический анализ особенностей функционирования сетевых структур в социальном пространстве, а также сетевой культуры как качественной характеристики социальных сетей. Крайне важно на современном этапе формирование социокультурной основы изучения сетевых структур социума. В противном случае вне поля зрения социологической науки останется новый фактор соорганизации индивидов, что грозит размыванием культурной традиции, нарушением целостности и самовоспроизводимости общества.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Олескин А.В. Сеть как метафорический образ культурной онтологии и сетевые структуры в социуме: приложимость к экологической проблематике [Электронный ресурс]: - Режим доступа: <http://iph.ras.ru/~imosk/Seminar/oleskin/Oleskin.htm>. - Название с экрана. 2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУВШЭ, 2000. – 608 с. 3. Делёз Ж., Гваттари Ф. Ризома // Философия эпохи постмодерна. Сборник переводов и рефератов. - Минск, 1996. – 65 с. 4. Назарчук А.В. Сетевое общество и его философское осмысление [Электронный ресурс]: Вопросы философии – Режим доступа: <http://ec-dejavu.net/w/WWW.html>. - Название с экрана. 5. Бердник Е. А. Сетевая культура как объект социологического анализа// Перспективи. - Серія: Філософія, історія, соціологія, політологія. - Одеса: ПДПУ імені К.Д. Ушинського, 2010. - 2 (46). - С. 13-17.

УДК 330:316

МЕРЕЖНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Мазіна Наталія Євгенівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

Стаття присвячена питанням використання мережного аналізу в дослідженні економічної організації та конкуренції в діяльності бізнесових структур. Розглядаються поняття "соціальний мережний аналіз", "організаційний мережний аналіз", "мережна структура", "міцність мережі" та деякі аспекти мережного моделювання організацій; з'ясовуються функції "соціального капіталу" у мережних структурах та значення "сильних" та "слабких" зв'язків у соціальних мережах.

Ключові слова: мережа, ієрархія, соціальні мережі, міжорганізаційна взаємодія. соціальний мережний аналіз, організаційний мережний аналіз, соціальний капітал.

Статья посвящена вопросам использования сетевого анализа в исследовании экономической организации и конкуренции в деятельности бизнес-структур. Рассматриваются понятия "социальный сетевой анализ", "организационный сетевой анализ", "сетевая структура", "прочность сети" и некоторые аспекты сетевого моделирования организаций; выясняются функции "социального капитала" в сетевых структурах и значение "сильных" и "слабых" связей в социальной сети.

Ключевые слова: сеть, иерархия, социальные сети, сетевая структура, межорганизационное взаимодействие, социальный сетевой анализ, организационный сетевой анализ, социальный капитал.

The article deals with the usage of network analysis in the study of economic organization and competition in business structures. We consider the concepts of "social network analysis", "organizational network analysis", "network structure", "network strength" and some aspects of network modeling of organizations. The functions of the "social capital" in network structures and the value of "strong" and "weak" connections in a social network are found out.

Keywords: a network, hierarchy, social networks, network structure, interorganizational interoperability, the social network analysis, the organizational network analysis, the social capital.

Соціальні мережі являють собою одну з найпоширеніших форм суспільної організації. Розвиток мереж містить потенціал глибинних перетворень суспільства у цілому. Вже зараз вочевидь стають зміни у конкретних секторах суспільного життя: стали звичними словосполучення "електронний уряд", "мережна економіка", "мережний маркетинг", велика кількість сучасних наукових розвідок присвяченна питанням "електронної демократії", "глобального громадянського суспільства" та навіть "мережним війнам" [1, с. 294]. Американській соціолог С. Флорині вводить поняття "транснаціональне громадянське суспільство", віддаючи перевагу саме такій формі соціальної мережі [2, с.15]. З огляду на сучасні суспільні виклики М. Грановеттер зазначає, що фундаментальним недоліком сучасної соціологічної теорії є те, що вона не може зв'язати взаємодії мікрорівня зі структурами макрорівня. На думку вченого, незважаючи на те, що масштабні статистичні обстеження і якісні дослідження дають багато для розуміння таких макрофеноменів, як соціальна мобільність, організація спільноти та політична структура, й досі без відповіді залишається питання, як взаємодія в малих групах призводить до формування макроструктури [6]. Зауважимо, що оскільки під мережею ми маємо розуміти сукупність стійких зв'язків, стає очевидним, що з позиції мережного аналізу можна розглядати будь які соціальні об'єкти фокусуючи увагу не на мережних акторах, а на взаємозв'язках між ними.

Метою представленої роботи є спроба операціоналізації соціального та людського капіталів у мережних термінах й дослідження взаємовпливу соціальних та економічних зв'язків на розвиток організацій. Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення наступних завдань:

уточнення змісту понять, сполучених з системою параметрів, що застосовується для опису мережі, а саме "соціальний мережний аналіз", "організаційний мережний аналіз", "сильні" та "слабкі зв'язки"; з'ясувати функції "соціального капіталу" у мережних структурах; реконструювати модель мережних відносин у зовнішній мережі організації

Однією з перших фундаментальних спроб теоретичного осмислення системних трансформацій у на тлі глобалізаційних процесів у мережних термінах стала робота М. Кастельса "The rise of the network society" (1996). Міждисциплінарна теорія соціальних мереж представлена у роботах Л. Фрімана, Д. Ноука, С. Вассермана, Б. Веллмана, С. Берковіца та інших дослідників. Ряд методологічних принципів аналізу соціальних мереж сформульовано в теорії обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), теорії соціального капіталу (Дж. Коулмен, Г. Беккер), методичних розробках мережних моделей, виконаних С. Вассерманом, Б. Веллманом, М. Грановеттером [1-8]. Дослідженню бізнесових мереж присвячені роботи Д. Старка, Х. Уайта, У. Пауэлла, Н. Біггарт, З. Шрадера. Слушним доповненням вище зазначених наукових розвідок стали роботи російських учених: Г.В. Градосельської, В.В. Радаєва, А.Н. Олійника. Показником того, що мережний підхід набув визнання у світі є створення у 1978 році товариства INSNA - "International Network for Social Network Analysis".

Аналіз соціальних мереж (social network analysis) бере свій початок у декількох наукових сферах, зокрема в антропології, соціології та соціальній психології. Мабуть, найвизначнішим з його перших представників був Дж. Л. Морено, який у 30-ті роки ХХ ст. запровадив поняття соціограми та провів перші соціометричні дослідження. (Сутність соціометричного підходу полягає у зосередженні уваги на "взаєминах або зв'язках між вузлами чи елементами мереж" які можуть ґрунтуватися на різноманітних чинниках, таких як "спорідненість, ділові стосунки, фінансове забезпечення та підтримка, поведінкова взаємодія, спільне членство у групі чи емоційна оцінка однієї особи іншою") [1, с. 72]. У переважній більшості випадків між вузлами соціальної мережі існує певний вид обміну - або товарами, або послугами (у тому числі інформацією або протекцією).

Відповідно, аналіз соціальних мереж досліджує наступні питання: значущість чи провідне становище певних осіб у мережі; концепція центральності, тобто елемента мережі з найбільшою кількістю зв'язків з іншими суб'єктами чи з найважливішими акими зв'язками; поняття близькості й віддаленості, яке баується на лініях комунікацій між суб'єктами у мережі; поняття цілісних (зв'язаних) підгруп, тобто підгруп суб'єктів, між якими існують порівняно міцні, безпосередні, інтенсивні, часті й позитивні зв'язки; кількість і різноманітність суб'єктів у мережі [4]. Наведенні вище властивості обумовлюють гнучність та динамічність соціальних мереж (зв'язки між вузлами мережі постійно формуються й зміцнюються або послаблюються й руйнуються). Відомий російський вчений Л.В. Сморгунов слідом за Р. Родесом виділяє наступні типи мереж у сучасному світі: політичні співтовариства (policy communities); професійні мережі (professional networks); міжурядові мережі (intergovernmental networks); мережі виробників (producer networks); проблемні мережі (issue networks) [2]. Така багатовимірність мережного простору призвела до того, що у дослідженнях соціальних мереж поступово сформувалися два окремі напрямки: соціальний мережний аналіз (social network analysis) та організаційний мережний аналіз (*organizational network analysis*).

Соціальний мережний аналіз будується на концепції, суть якої полягає у тому, що усі соціальні відносини, зокрема усі соціальні організації, можуть і мають розглядатися як мережі, тобто як групи суб'єктів (вузлів) та зв'язків, стосунки між якими будуються за певною моделлю й мають кілька базових топологій: ланцюгові, або лінійні, мережі, у яких члени пов'язані між собою у ряд, а комунікації мають відбуватися через найближчий вузол; зіркоподібні, або колісні, мережі, у яких члени пов'язані з центральним вузлом і мають через нього проходити для комунікації одне з одним; загальноканалні, або повністю взаємозв'язані, чи повноматричні мережі, тобто такі у яких кожен член пов'язаний з усіма іншими і має змогу здійснювати комунікацію безпосередньо з кожним вузлом. Можна визначити також інші мережні форми (наприклад, сітки й решітки, а також центрально-периферійні мережі і мережі-"угруповання"); також часто зустрічаються комбінації та гібриди, наприклад, у зростаючих мережах (комп'ютерні соціальні мережі) у яких безліч вузлів по-різному зв'язуються між собою, утворюючи мережу-"павутиння" або "кліки". Крім того, кожна конкретна мережа може сама вбудовуватися в інші мережі [4]. Об'єктом соціального мережного аналізу є не стільки суб'єкт як такий, скільки мережа, у яку цей суб'єкт інтегрований. Коли представник соціального мережного аналізу розглядає ієрархічну бюрократію або ринкову систему, у першу чергу його увага прикута до формальних й неформальних мереж, які лежать в їх основі

предмета дослідження та визначення їх ролі у функціонуванні соціальної системи або організації [5,6,7]. Багато фахівців у галузі соціального мережного аналізу наголошували на важливості розташування актора (наприклад коли, влада і престиж суб'єкта базуються на його "центральному" положенні у мережі). Згідно з цією позицією, влада і вплив менше залежать від власних якостей певної особи (наприклад, ресурсів, позицій, поведінки) і більше - від міжособистісних стосунків - визначаються розташуванням і характером зв'язків з частинами мережі та мережею в цілому. Схожа ідея щодо підприємницької діяльності розвивається Р. Бертом, який вводить поняття "структурна порожнеча" (structural holes), яка може утворитися у тому випадку, коли контрагенти того чи іншого суб'єкта господарювання не пов'язані між собою, тобто належать до різних мереж (або до різних фрагментів однієї мережі), а їх взаємозв'язок здійснюється через агента, що посідає центральну позицію та може маніпулювати діями контрагентів [7].

Вище викладе свідчить, що соціальний мережний аналіз робить акцент ні на "людському капіталі" (особистісних якостях членів мереж), а на "соціальному капіталі" (міжособистісних або релятивних якостях). Нагадаємо, що Дж. Коулман розглядав мережу як соціальний капітал, що представляє собою особливий ресурс, який розподілено між структурними позиціями акторів поряд з матеріальними й іншими ресурсами, та який ґрунтується на довірі й упевненості у тому що усі члени мережі добровільно виконують свої обов'язки. Дж. Колуман зазначає, що ті мережі, які схильне підтримати суспільство, (наприклад бізнесові партнерства), процвітають, коли внутрішньомережна взаємна довіра і повага на високому рівні. Згідно Дж. Коулману, соціальний капітал — це ресурс мережі, який можна використовувати для досягнення певних цілей, в тому числі і для перетворення в інші, більш відчутні форми капіталу [5]. Ця категорія виключно важлива для аналізу функціонування ділових структур, оскільки соціальний капітал людини - це міра його привабливості, корисності, затребуваності для роботи у мережному просторі. З погляду концепції згуртованості Х. Уайта, мережа являє собою сукупність відносин, принципів та моделей поведінки. Дані відносини та дії, що впливають із них, "за замовченням" вважають, що інші агенти будуть діяти певним чином, причому їхні дії не обов'язково повинні підкріплюватися санкціями, а можуть ґрунтуватися лише на одному принципі — довірі [7].

Показово, що Ф. Фукуяма у контексті "соціального капіталу" взагалі не вважає мережу новою організаційною формою: "Якщо ми розуміємо мережу не як тип формальної організації, а як соціальний капітал, то ми отримуємо краще розуміння того, в чому дійсно полягає економічна функція мереж. Згідно з такими поглядами, мережа - це моральні відносини довіри; мережа - це група окремих суб'єктів, що мають спільні неформальні норми або цінності крім тих, які необхідні для звичайних ринкових трансакцій. Норми і цінності, які тут мають на увазі, можуть сягати від простих норм взаємності між двома друзями до складних систем цінностей, створених в організованих релігіях" [10, с. 264]. Зауважимо, що у поглядах Фукуяма відображається переважно підхід соціального мережного аналізу, а у Кастельса - організаційний підхід. (Задля М. Кастельса формування міжнародних ділових і культурних мереж та розвиток інформаційної технології - явища нерозривно пов'язані і взаємозалежні.)

Представники організаційного мережного аналізу навпаки вважають мережу особливою формою організації, яка живиться у результаті розвитку комунікацій, а джерело ефективності організаційних мереж, (особливо бізнесових мереж), полягає у їх відмінності від "ієрархій та ринків", яким віддається перевага у трансакційних економічних теоріях та деяких інших напрямках економічної і соціологічної наук [7]. М. Грановеттер у своїх роботах досліджує більш конкретні аспекти соціальних зв'язків у середині мереж, вводячи поняття "сильних" та "слабких зв'язків". "Сильні зв'язки" за М. Грановеттером - це зв'язки між суб'єктами і їх близькими людьми (рідними або друзями), а "слабкі зв'язки" - зі знайомими інколи випадковими. "Слабкі" зв'язки служать своєрідним мостом між групами, усередині яких міцні "сильні" зв'язки, але які ізольовані один від одного. "Слабкі" зв'язки мають велике значення у повсякденному житті людей, наприклад, при пошуку роботи. Як показує Грановеттер у своїй роботі "Сила слабких зв'язків", люди з набагато більшою верогідністю дізнаються про вакансії, що відкрилися через якусь свою "слабкий" зв'язок (наприклад, через знайомого, з яким рідко спілкуються), ніж через "сильний" зв'язок (близька людина). Саме це явище М. Грановеттер назвав "силою слабких зв'язків" [6]. М. Грановеттер зупиняється також на проблемі довіри і стримування шахрайства у повсякденному економічному житті акцентуючи увагу на ролі конкретних соціальних мереж (міжособистісних відносин та їх структур) при формуванні довіри і стримуванні шахрайства. Тобто за М. Грановеттером люди

воліють вступати у економічні відносини з тими, хто їм знайомий, або з тими, кого їм рекомендовувалих добрі знайомі (рекомендація стає своєрідною "гарантією добродійності" домовленості та певним захистом від можливого шахрайства).

З позиції концепції структурної еквівалентності У. Бейкера мережа являє собою сукупність акторів, що займають певні позиції, і зв'язків між ними. Економічні агенти групуються на основі подібності займаних ними позицій, зв'язків, а також відповідно до типу ресурсів, що циркулюють між даними позиціями. Основними компонентами, які застосовуються задля опису мереж з позиції концепції структурної еквівалентності, є структурний і ресурсний. Структурний компонент враховує конфігурацію акторів та обумовлені цією конфігурацією зв'язки між акторами. Ресурсний компонент – це тип обмінюваних ресурсів і поділ позицій на основі такого обміну [11].

Хоча стандартної методології аналізу взаємозв'язку топології мережних організацій та їх ефективності на сьогодні не існує, практичний досвід показує що діяльність мереж залежить від того, що відбувається на наступних п'яти рівнях: організаційному, нарративному, доктринальному, технологічному і соціальному. Найефективнішими мережами будуть ті, у яких організаційна модель підкріплюється переконливою історією і чітко визначеною доктриною та на все це накладається передова комунікаційна система, а підґрунтям є база потужних особистих і соціальних зв'язків. Кожний рівень, як вся модель у цілому, можуть отримувати користь від дублювання і різноманітності, а характеристики кожного рівня, ймовірно, впливатимуть на властивості інших [1, с. 305]. Аналізуючи різні напрямки досліджень організацій, проведених у рамках мережного підходу, слід звернути увагу на два те, що концепція мережі трансформувалася від опису моделі неформальних зв'язків у рамках підприємства (організації) через зображення процесів структурування середовища організації до формування аналітичного інструмента для аналізу влади й автономії.

У науковій літературі виділяються різні категорії мережних організацій: внутрішні мережі, що зменшують ієрархію й роблять підприємство більше відкритим для ринку; вертикальні мережі, що підвищують продуктивність періодично залежних ланок шляхом створення різних форм співробітництва незалежних спеціалізованих підприємств; міжринкові мережі, що зміцнюють горизонтальні зв'язки між різними галузями; споживчі мережі, що створюються на базі потреб кінцевих споживачів [4]. В залежності від категорії у мережних організаціях існує різноманітна сукупність переваг, які можуть бути отримані кожним актором, що входить у мережу. Інакше кажучи, різні за потужністю підприємства мають різний "мережний капітал", що визначається комбінацією індивідуальних і мережних ресурсів з нормами й правилами, що діють у даній мережі. Так, велике й потужне підприємство, що входить у мережі ділової взаємодії, використовує мережу як інструмент контролю над ринковим процесом, що дає йому можливість досить упевнено почувати себе на ринку. Середньому підприємству мережа дозволяє вижити в умовах динамічної зовнішньої середовища.

Розглянемо принцип побудови моделі мережі конкурентних переваг підприємства. Задля цього спочатку за допомогою опитування експертів доцільно визначити чинники конкурентоспроможності підприємства, які у подальшому обумовлять структуру анкети [12]. До внутрішніх чинників конкурентоспроможності підприємства: 1-професіоналізм і кваліфікація керівників; 2-рівень професійної компетенції співробітників; 3-відновлення й поліпшення асортименту послуг або продукції; 4-стабільність фінансового стану; 5-впровадження інновацій у технологічний процес; 6-впровадження інновацій в управлінський процес. Зовнішні фактори конкурентоспроможності підприємства: 1-добробут жителів регіону; 2-темпи розвитку ринкових процесів; 3-використання адміністративних ресурсів.

Візуалізація вбудовування соціальних комунікативних мереж у процес регулювання діяльності підприємства може бути представлена матрицею ваг або зваженим графом, де ваговими показниками є статистично значимі лінійні коефіцієнти кореляції Пірсона (r), які відображують тісноту й напрямок зв'язку між двома ознаками, що корелюють у випадку наявності між ними лінійної залежності. Рівність нулю лінійного коефіцієнта зв'язку (r) інтерпретується відсутністю зв'язку між даними ознаками. Випадок, коли ($-1 < r < 1$) визначає прямий характер зв'язку, при цьому зв'язок може інтерпретуватися в такий спосіб: зі збільшенням (посиленням) x – однієї ознаки, збільшується (підсилюється) y - інша ознака. Випадок, коли ($-1 < r < 0$) визначає зворотний характер зв'язку, при цьому зв'язок може інтерпретуватися в такий спосіб: зі збільшенням (посиленням) однієї ознаки зменшується (слабшає) інша, і навпаки. Випадок $r = 1$ визначає функціональний зв'язок, що може бути інтерпретована так: кожному значенню факторної ознаки (зумовлюючої зміни інших, пов'язаних з ним ознак) відповідає тільки одне значення результативної ознаки (що змінюється під дією факторних ознак). Інтерпретація

зв'язків дозволяє відзначити здатність підприємств до адаптації в умовах ринку, що проявляється у можливості швидко переорієнтуватися у випадку якщо того зажадає ринок.

Висновки. Мережі являють собою переплетення відносин співробітництва, влади й конкуренції, створюються з різними цілями й характеризуються різними підходами до свого існування й функціонування. Основна особливість мережного аналізу - перенесення фокусу дослідження з соціальних груп і соціальних категорій на соціальні зв'язки, які існують між акторами мікро-до макрорівня, що дозволяє мережній теорії більш цілісно аналізувати соціальну структуру, долаючи обмеження, які притаманні традиційним підходам у соціології. Сучасні дослідження економічно успішних підприємств переконливо свідчать, що ієрархія усе більше програє мережній організації. По суті мережу слід розглядати як системне ціле, яке є чимось більшим від суми своїх частин і від неї відмінним та працює для того, щоб створювати можливості або обмеження для суб'єктів, що до нього входять. Основним механізмом координації діяльності суб'єктів господарювання з мережною структурою стають колективні формальні й неформальні домовленості (взаємини), які підтримуються оперативним інформаційним обміном у режимі он-лайн. Гнучність та динамічність мережних структур й обумовлює те, що побудовані на мережних принципах організації здатні функціонувати ефективніше ніж більш традиційно структуровані ієрархічні організації, особливо в аспекті здатності пристосовуватися до змін зовнішнього середовища. Саме ця властивість мережних бізнесових структур збільшує її життєздатність та конкурентоспроможність в умовах суспільної нестабільності або в умовах кризових явищ.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Мережі та мережні війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій [Текст] / За ред. Дж. Арквілі, Д. Ронфельда; Пер. з англ. А. Іщенко.-К.: Вид. Дім "Києво-Могилянська акад.", 2005. — 350 с. 2. Смогунов Л.В. Электронное правительство в контексте современных административных реформ на Западе [Электронный ресурс] / Л. В. Смогунов.— http://www.admhmao.ru/adm_reform/publikac/publik48.htm. 3. Florini A. The Third Force: The Rise transnational civil society [Text] / Ann Florini. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2000. — 218 p. 4. Градосельская Г.В. Сетевые измерения в социологии: Учебное пособие [Текст] / Галина Витальевна Градосельская. —М.: "Новый учебник", 2004. — 240 с. 5. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж Коулман. — Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 121 – 139. 6. Грановеттер М. Сила слабых связей [Электронный ресурс] / Марк Грановеттер.- Экономическая социология. Т. 10. № 4. Сентябрь 2009. — Режим доступа. —www.ecsoc.msses.ru. 7. Радаев В.В. Основные направления развития современной экономической социологии [Текст] / В.В. Радаев // Экономическая социология: новые подходы к институциональному и сетевому анализу / сост. и науч. ред. В.В.Радаев, пер. М.С. Добряковой и др. —М.:РОССПЭН,2002. — с. 3-18. 8. Castells M. Communication power [Text] / Manuel Castells. — Oxford; New York: Oxford Universiti Press, 2009. — 571 p. 9. Олейник А. Н. Институциональная экономика [Текст] / А.Н. Олейник. — М.: ИНФРА – М, 2005. — С. 376 –377. 10. Фукуяма Ф. Великий разрыв [Текст] / Ф. Фукуяма; Пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. — М: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. 11. Бейкер У. Риски рынка: продолжение и разрыв межорганизационных рыночных связей. [Электронный ресурс] / У. Бейкер, Р. Фолкнер, Дж. Фишер. — В сб.: Радаев В. В., Добрякова М. С. (отв. ред.). — Экономическая социология, 2006. — 7 (3): 27–52; 7 (4): 43–64. — Режим доступа: <http://www.ecsoc.msses.ru/Transl.php>. 12. Мазина Н.С. Мережні відносини у господарчій діяльності підприємств: інституціональний аспект [Текст]/Наталія Євгенівна Мазина//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. - Випуск 15. -Х:ХНУ імені В.Н. Каразіна,2009. -С.250–253.

УДК 316.772.5:316.776.32

ДЕМОТИВАТОРЫ В ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ: ГЕНЕЗИС, СМЫСЛЫ, ТИПОЛОГИЯ

Голиков Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Калашникова Алина Александровна – студентка IV курса социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Статья посвящена относительно новому феномену в Интернет-коммуникациях, визуальному артефакту Интернета, получившему название демотиватора. Авторы анализируют предпосылки возникновения потока демотиваторов, основания их адекватного коммуникативного функционирования и процессы их рутинизации в Интернет-взаимодействии. Предлагается вывод о перспективе исследования демотиваторов средствами и методами социологии, а также о возможной эвристической ценности этого предмета исследования.

Ключевые слова: демотиватор, Интернет, публичное искусство, коммуникация, постмодерн.

Статтю присвячено відносно новому феномені в Інтернет-комунікаціях, візуальному артефакту Інтернету, що отримав назву демотиватора. Автори аналізують передумови виникнення потоку демотиваторів, засади їх адекватного комунікативного функціонування та процеси їх рутинізації в Інтернет-взаємодії. Пропонується висновок про перспективу дослідження демотиваторів засобами та методами соціології, а також про можливу евристичність цього предмету дослідження.

Ключові слова: демотиватор, Інтернет, публічне мистецтво, комунікація, постмодерн.

The paper is devoted to demotivator that is a relatively new Internet-communication phenomenon and Internet visual artifact. The background of the demotivators extreme quantity emergence, the bases of their adequate communicative functioning and their routinization processes in Internet interaction are analyzed. The conclusion about the perspectives of demotivators exploration using sociological tools and methods is suggested and the research subject is stated to be potentially heuristic.

Keywords: demotivator, Internet, public art, communication, postmodern.

"Законодательная" логика Модерна, раскрытая З. Бауманом в книге "Модерн и Холокост" (1989) (см. [2]), основной своей тенденцией имела установление однозначного порядка и его поддержку. Принуждение было лишь одним из механизмов, антигуманных, классифицирующих, уничтожающих личность. В то же время властный инструментарий законодательного современного разума (сциентизация, рационализация, бюрократизация, инструментализация, технизация управления) не мог обойтись без более точных и более тонких способов влияния, одним из которых является социализация (описанная Т. Парсонсом как конструирование у людей понимания разумности порядка [1]), включающая формирование соответствующих мотивационно-стимульных структур личности.

В конце XX века крупные западные корпорации, следуя принципам современной цивилизации, озаботились повышением производительности труда путём управления (и здесь, несмотря на декларируемую постмодерность ситуации конца XX века, проявилась технизация и инструментализация управления как одно из свойств Модерна) внутренней мотивацией сотрудников посредством мотивационных плакатов (см. [9]). Они являлись своеобразной разновидностью социальной рекламы, пропагандирующей "позитивный взгляд на мир" и "активную жизненную позицию", распространившись в офисах, социальных организациях и школах. Безусловно, по сути это были "потомки" классических современных способов мотивации (вспомним: "Uncle Sam wants you", "Ты записался добровольцем?", "Родина-мать зовёт" и т.п.), однако постмодернизация уже в момент возникновения данного феномена проявилась в основном отличии от современных "мотиваторов": новые "демотиваторы" были направлены не на стимуляцию конкретного нужного действия и даже не на пропаганду какой-либо

околополитической идеи, а на деформацию отношения к жизни в целом или на изменение конфигурации ценностно-нормативной системы реципиента.

В результате взаимодействия тенденций постмодернизации с упомянутым выше стремлением Модерна к формированию мотивационно-стимульных структур личности (и, следовательно, к детерминации человеческого поведения вообще) и возник феномен "демотиваторов", природа, проявления и свойства которого представляют собой **актуальную** проблему в свете социологического исследования как человеческого поведения и его детерминации в современном обществе, так и современного искусства.

В свете распространения не только самих демотиваторов как визуального продукта в Интернет-коммуникации, но и "демотиваторного стиля мышления" как способа деконструирования ценностей и визуальных артефактов (причём зачастую и вне пространства Интернет), **целью** нашей статьи будет контурное очерчивание сущности и проявлений феномена демотиваторов как визуального артефакта Интернет-коммуникации. Для достижения поставленной цели были сформулированы такие задачи, как ретроспективное изучение генезиса демотиваторов, исследование механизмов влияния, анализ манифестаций, построение эскизной классификации демотиваторов и прогнозирование возможных путей функционирования и развития этого феномена в дальнейшем.

Демотиватор для нашего дальнейшего анализа представляет собой сообщение (картинка, фото и т.п.), сопровождающееся комментарием (подписью), который интерпретирует данное сообщение особым образом. Кроме того, мы будем рассматривать демотиваторы как своеобразное "искусство подписи", состоящее в неожиданной (то есть не свойственной обыденной логике, противоположной, эмоционально *перекрашенной*) интерпретации основного сообщения.

Неоднозначность и многогранность изучаемого феномена проявляется в разнообразии форм его проявлений. Появившись как жанр в конце XX века, когда западный бизнес начал активно использовать манипулятивные технологии в менеджменте, он основывается на большей эффективности внутренней мотивации (на построение которой, собственно, и были направлены эти плакаты) по сравнению с внешней. Такая мотивация менее убыточна для субъекта управленческой деятельности как с точки зрения материальных издержек (поскольку воздействие основано в основном на внутренних ценностях объекта воздействия, а также на их трансформации), так и с точки зрения интеллектуальных / нематериальных затрат¹. С этой точки зрения, демотиваторы представляют собой очередную манипулятивную стратегию, целью которой (если иметь в виду первоначальную форму их производства – демотиватор как вид офисного плаката) является повышение производительности труда. О популярности и эффективности этого метода свидетельствует широкая известность и продаваемость выпущенной директором корпорации "Отчаяние" Е.Л. Керстеном книги "Art of Demotivation", с одной стороны, и восприятие массовой аудиторией этих плакатов как остроумной иронии, пародии на мотивационный китч корпоративной Америки. Последний факт подтверждается куда более высокой популярностью демотиваторов, чем собственно мотиваторов.

Постмодерная природа демотиваторов манифестировала себя уже тогда: именно постмодерн акцентирует на деконструкции чего-либо больше, чем на нём самом. При этом деконструкция диалектически реализует себя в том, чему она манифестативно противопоставлена: если и возникает иллюзия, что такой плакат означает априорное падение мотивации, то она растворяется в реальной практике, которая демонстрирует намного более высокую эффективность демотивационной стратегии воздействия на восприятие в сравнении с традиционными методами. Постмодернистская практика обесценивания через высмеивание и сомнение приводит к распространению принципов противоречия и насмешки среди современных людей (во всяком случае, у тех из них, кто находится выше по шкале "постмодернизированности" – а это "белые воротнички" на Западе, Интернет-"продвинутые" индивиды на постсоветском пространстве). При этом, в диалектической логике отрицания отрицания, утверждая антитезис, демотиваторы утверждают тезис, деконструируя природу и проявления антитезиса, манифестируя (часто через гротеск и утрирование) отдельные черты антитезиса, корректируя нормативно-ценностную систему (или, как это называли сами основатели демотиваторной индустрии, "мотивационного образовательно-индустриального комплекса" - см. [8]) за счёт энергии и внутренней деятельности самого объекта управления.

Характерным является тот факт, что, используя сомнение как востребованный постмодернизированным сознанием психологический механизм расшатывания (в отличие от уничтожения или опрокидывания) системы принципов, демотиватор как феномен в современности по большей части вернулся к первоначальному состоянию: расшатывая систему принципов, он на самом деле "помогает"

¹ Напомним, что тут речь идёт о затратах субъекта, а не объекта управленческого воздействия.

системе "сгруппироваться" и определиться на предмет как жизнеспособности, так и необходимости каждого из её элементов. Возникнув как явление антисистемное (или, как минимум, несистемное), демотиватор как феномен инкорпорировался в социальную систему, найдя в ней свою "нишу".

Одним из измерений этого "инкорпорирования в систему" является нахождение рутинизированного способа воспроизводства, хотя и не институционализированного окончательно, но заметным образом конвенционированного и принятого сообществом. Данный способ воспроизводства связан с появлением программ, позволяющих пользователям создавать собственные демотиваторы по шаблону, предложенному упомянутой компанией. Безусловно, это распространение не является следствием появления программ (наоборот: программы и специализированные сайты появились потому, что распространился как сам жанр, так и запрос на него). Однако важнее, что при этом демотиватор был формально унифицирован, стал узнаваемым "с первого взгляда", то есть типизация демотиватора была упрощена до предела.

Благодаря отсутствию у среднего Интернет-пользователя привычки к сложным типизациям, глубокому анализу, и в этом смысле упрощение типизации (моментальное опознание визуального артефакта как демотиватора) вышеуказанная унификация катализовала распространение и рутинизацию демотиваторов. Это и есть механизм популяризации демотиваторов, с одной стороны, и способ расстановки акцентов (отделения изображения от текста и "подготовки" восприятия), с другой, создания специфичной атмосферы восприятия демотиватора (чёрная рамка архетипически связана с не самыми лучшими эмоциями), с третьей.

Формальные (внешние, визуальные, формообразующие) отличия демотиваторов от других Интернет-жанров публичного искусства² не только позволяют однозначно идентифицировать демотиватор, но и отчасти объясняют растущий уровень популярности демотиваторов.

Чёрная широкая рамка есть то, что визуально, "атмосферно", опознавательно отличает демотиватор от близких к нему Интернет-жанров (например, так называемых "котоматриц"). В отличие от многих других Интернет-жанров, демотиватор предлагает к восприятию, в первую очередь, текст (ясно различимый на чёрном фоне), а затем уже изображение, воспринимаемое в прямом и переносном смысле в рамках текста.

Сама картинка, ярче воспринимаемая в чёрной рамке, зачастую не слишком очевидно относится к теме, не являясь ни иллюстрацией, ни визуализацией текста. Такая ситуация "задевает", заставляет "серфингующего" остановиться, задуматься над сопоставлением текста и изображения хотя бы на короткий промежуток времени.

Подпись со структурной и функциональной точки зрения раскладывается на два элемента: крупный шрифт (понятие, номинирующее ценность) и комментарий мелким шрифтом (который заставляет зрителя с неожиданной стороны посмотреть на собственную ценностную ориентацию). Такое сочетание, усиленное соответствием подписи крупным шрифтом изображению, "запускает" механизм сомнения (основанный на реинтерпретации изображения с учётом информации, полученной из подписи мелким шрифтом, и, косвенно, на реинтерпретации ценности, номинированной подписью крупным шрифтом). Сомнение требует пересмотра аргументов "за" и "против" поставленной под него ценности; так она становится для объекта манипуляции ещё более ценной – как теорема, доказанная самостоятельно, является более понятной, известной, запоминаемой для школьника, чем теорема, пассивно воспринятая из чужого объяснения.

С определённой мерой допущения можно сказать, что коммуникация социальных групп на специализированных сайтах в Интернет-сообществе уже сегодня осуществляется в том числе посредством демотиваторов. Здесь демотиватор (равно как и "котоматрица" на других сайтах, блогост на веб-логах и т.п.) является "атомом", корпускулой, частицей – нижней, дискретной, исчислимой формально, но не реально, единицей общественного сознания включённой в дискурс демотиваторов Интернет-аудитории.

В содержательном измерении демотиваторы можно представить не только как массовое подражание в рамках одного шаблона, не только как способ репрезентации публичного искусства, но и как способ и результат самоосмысления одной из частей Интернет-аудитории. Содержащийся в демотиваторе призыв к активности представляет собой наиболее явную и очевидную манифестацию бессилия создателей повлиять на окружающий мир другими способами, кроме создания демотиваторов. В условиях постмодернизации, в том числе ценностной (о ней писал Р. Инглехарт, упоминая среди прочих потребность самореализации – см. [5]), демотиватор содержательно представляет собой технически и интеллектуально простой способ самореализации (в кавычках и без) и творчества, который позволяет творить произведение из самой особенности видения мира автором, не заботиться особо о форме или о закладывании содержания в сложный

---

² Под публичным искусством в нашем узком случае мы будем понимать искусство, не только воспринимаемое, оцениваемое и транслируемое публикой (целевой аудиторией искусства), но и собственно создаваемое ею же – то есть искусство, в котором Автор и Зритель находятся в постоянном процессе конверсии.

сюжет. Это воплощение идеи постмодерна о распаде мира на множество малых нарративов, описанной Ж.-Ф. Лиотаром. В этом смысле нечто содержательно похожее представляют собой афоризмы (которых в Интернете тоже немало), активно используемые для оживления Интернет-страниц и распространившиеся в условиях падения культуры чтения, утраты навыков чтения больших, объёмных текстов.

Продолжая анализ демотиваторов с точки зрения целевой аудитории, отметим, что вся аудитория демотиваторов может быть разделена на несколько по-разному включённых и "задействованных" групп:

1) агенты, воспринимающие демотиваторы, но не принимающие деятельного участия в их воспроизводстве. Сюда можно отнести всех подходящих под эту характеристику участников Интернет-коммуникации, независимо от интенсивности, частоты, объёма, глубины, постоянства, длительности восприятия;

2) агенты, воспринимающие демотиваторы на рутинизированном уровне и деятельно участвующие в их (вос)производстве. Эта часть аудитории куда более гетерогенна. Здесь можно выделить "создателей" демотиваторов, "коллекционеров" демотиваторов (то есть Интернет-пользователей, не только участвующих в работе сайтов, но и "собирающих" готовый продукт на свои носители информации), участников обсуждения и активной работы над демотиваторами, которые при этом не являются ни создателями, ни коллекционерами – скорее, активными и постоянными критиками.

Совершенно очевидно, что эти роли могут чередоваться, сочетаться в одном человеке одновременно или последовательно. Мы же выделяем их из-за аналитической важности роли, которую воспроизводит тот или иной агент: из неё следуют и специфика восприятия, и целевое влияние, на которое рассчитывали создатели демотиватора, и дальнейшие практики агента. Ещё одним измерением этой классификации является, с нашей точки зрения, генетическое её основание: какие именно практики включают агента в социальные сообщества – активные (созидающие) или пассивные (воспринимающие).

Количество существующих демотиваторов подсчёту не поддаётся. "Неисчислимость" должна также стать предметом пусть и краткого, но всё же изучения с точки зрения социолога. Источником этой неисчислимости, с нашей точки зрения, может быть бесконечность создателей, бесконечность тем, бесконечность континуума языка. Причиной – существование в общественном сознании множественности реакций на эти темы, плюрализм существующих в постмодерне а) интерпретаций; б) ракурсов; в) нарративов одной и той же проблемы / темы.

Демотиваторы можно чисто аналитически разделить на типы (для данного случая используя в качестве критерия цель, с которой создавалось данное изображение):

1. **Оригинальные**, или классические, демотиваторы корпорации "Отчаяние" и подобные им. Они в основном распространены в англоязычном сегменте Интернета; сделаны в соответствии с канонem. Всячески уничижают социально одобряемые цели человеческого существования, так как создаются с целью мотивации "от противного". В каждом из них сделан акцент на ценности и понятия, относящиеся к сфере бизнеса, участия в производстве, к командной работе, корпоративности и т.п.. Узость их тематики и целевой аудитории заставляет этот тип плакатов существовать в относительно небольшом количестве.

2. **"Чисто шуточные"** демотиваторы. Элементы юмора, ирония в какой-то мере присущи всем демотиваторам, но к данному типу принадлежат те, в которых собственно комический смысл является главным, а иногда и единственным. Это демотиваторы, которые зачастую отличаются от других визуальных артефактов только способом оформления. Этот тип можно назвать **"демотиватором без демотивации"**, то есть демотиватором, который не ставит цели влиять на ценности, а лишь представляет собой стилизованную шутку.

3. **"Социально-рекламные"** демотиваторы, чье влияние ориентировано на ценности, схожие с теми, которые ставятся в центр социальной рекламы. Эти демотиваторы характерны как для англо-, так и для руснета; в основном пропагандируют традиционные ценности не через прямой призыв к соответствующему действию, а через критический взгляд на сложившуюся ситуацию и эмоционально окрашенное осмысление несоответствия идеальных и реальных схем поведения. Этот тип отличается от "классических" демотиваторов тем, что его создатели стремятся влиять на ценности, не имеющие прямого отношения к сфере производительности труда. Здесь демотивация используется как метод воздействия на внеуродовое поведение личности, например, на отношение к ветеранам войны, на взгляды в сфере экологии, на повседневные проблемы, на восприятие здорового образа жизни и т.п..

4. **"Спамоморфные"** / **саморепрезентационные** демотиваторы направлены на использование устойчивого типа изображений для демонстрации лояльности к определённой субкультурной группе, личностных переживаний, а также на своеобразную замену демотивации её подобием, сопоставляющим две или больше социальных групп или субкультур, их базовых ценностей, образцов поведения и т.п.. Эти демотиваторы часто служат инструментом демонстрации своей принадлежности, убеждений, субкультуры, иначе говоря, способом маркирования социального пространства в Интернет.

5. **"Интернет-эзотерические"** демотиваторы нацелены на популяризацию так называемых Интернет-мемов (устойчивых выражений, мифологем, идей, образов, мыслей, словоформ, ставших крылатыми в Интернет-пространстве). Они часто сделаны не в полном соответствии с правилами, и, если воспринимающий не включен в дискурс, смысл таких демотиваторов остаётся ему непонятен. Этот тип демотиваторов является а) сезонным, б) не самым весомым и значимым, в) спорадическим по своей актуальности, г) ориентированным на крайне узкий сегмент не такой уж широкой аудитории демотиваторов. Эти плакаты скорее не популяризуют, а обыгрывают Интернет-"мемы", поскольку если популяризация ориентирована вовне, на непосвящённых, то обыгрыш – вовнутрь общества.

6. **"Философские"** демотиваторы, манифестирующие претензию на жизненную, идеологическую, философскую, мировоззренческую и т.п. позицию. С их помощью воспроизводятся довольно очевидные или просто известные суждения, бытовая мудрость. В отличие от остальных категорий, здесь нет традиционного для демотиваторов оригинального взгляда ("переворачивания" смысла), а есть просто иллюстрация к афоризму.

Мы предлагаем рассматривать демотиваторов как жанра сетевого публичного искусства: следуя логике структурно-функционального анализа, достаточным для этого основанием является то, что они выполняют функции, присущие публичному искусству.

Специфика сетевого искусства состоит в следующем: оно обеспечивается и осуществляется самой аудиторией, размещается на максимально известных и посещаемых Интернет-ресурсах, всячески избегает своего позиционирования как искусства, но при этом подчиняется определённым эстетическим критериям (ведь искусство в любом его виде – это способ постижения реальности, то есть форма общественного сознания, опирающаяся на эстетическую дихотомию прекрасного и безобразного как главный инструмент этого постижения). В этом смысле демотиваторы – это публичное сетевое искусство³.

Главными свойствами демотиваторов как жанра публичного сетевого искусства являются, с нашей точки зрения, следующие:

1. Демотиватор является произведением, удовлетворяющим культурные потребности зрителей-читателей (в смехе, поддержке и трансформации ценностей, идентификации с группой, целеполагании).
2. Все демотиваторы обладают чёткими общими чертами, одинаковыми жанровыми особенностями и конвенционированными правилами создания. Эти правила взаимно принимаются всеми участниками взаимодействия и должны быть одним из главных предметов изучения социологии при исследовании демотиваторов.
3. Демотиваторы обеспечивают реализацию творческого потенциала личности и содержат результат креативного осмысления реальности. Как и любое искусство, они выражают идею, появляющуюся в результате индивидуального осмысления реальности, которое и есть реализация творческого потенциала личности (см. более детально [3], [6], [7]). Другое дело, что способности к индивидуальному осмыслению реальности средствами искусства зачастую не являются высокоразвитыми, но это вообще характерно для современного искусства.
4. Данное сетевое искусство существует преимущественно в рамках Интернета. Безусловно, основной дискурс демотиваторов существует сугубо в Интернете (или в общении Интернет-пользователей), однако в последние годы политический дискурс, рекламный дискурс, повседневная коммуникация также "задействуют" шаблоны и свойства демотиваторов (например, в избирательной кампании одной из ключевых политических сил Украины был использован аналогичный шаблон; на экологически ориентированной выставке фотографий, по наблюдению авторов, заметную часть составляют распечатанные на фотопринтере демотиваторы);
5. Превалирующее соответствие меседжей (как формы, так и содержания) молодёжному стилю. Аудитория, обращаясь к этому виду искусства, в основном представлена молодёжью в силу специфики сообщества пользователей Интернета (в основном это молодёжь), социально-экономической деятельности (офисные, интеллектуальные работники, обслуживающий персонал и т.п.), специфики психологической мобильности (ибо освоение любого нового вида искусства связано с умением абстрагироваться от предыдущего опыта, что куда легче для молодёжи). В этом смысле молодёжь (и близкие к молодёжным социально-демографические группы) как целевая аудитория демотиваторов представляет собой отдельный предмет социологического изучения данной темы.
6. Наличие потенциала укрупнения и превращения демотиваторов в отдельный вид искусства – "комментирующего" или "интерпретативного" искусства, искусства "палимпсеста интерпретаций", наслоения пониманий. Об этом свидетельствуют такие феномены и процессы современной медиа- и Интернет-культуры, как: а) возникновение и развитие Интернет-аналогов и альтернатив демотиваторов ("котоматрицы", изображения с использованием программ для визуального редактирования, например, Photoshop`а, и т.п.); б) наличие феномена

---

³ Здесь есть определённая тавтология: сетевое искусство есть искусство публичное по самому своему определению, просто в сети взаимный метаморфизм творцов и зрителей более заметен.

"кустарных юмористических переводов", достаточно популярного и многообразного в своих проявлениях; в) тенденции к нарочито грубой, искусственной реинтерпретации и реактуализации уже существующих текстов в юмористических передачах и фильмах, чем, в том числе, и достигается комический эффект. Учитывая, что пародия как жанр существует относительно давно, можно предположить, что демотиваторы – просто очередная ветвь эволюции феномена пародии. Следовательно, отдельный вид искусства выделяется не по традиционному критерию выразительных средств (согласно которому разграничены классические виды искусства), а по критерию основополагающего принципа. В данном конкретном случае это принцип "прикола".

Демотиваторы вместе с мотиваторами и другими подобными изображениями представляют собой искусство, которое появилось благодаря возможности *фиксировать интерактивность коммуникации*, то есть оставлять комментарии к чему-либо. Комментарий в Интернете представляет собой вербально или символично зафиксированную реакцию получателя на сообщение, доступ к ней открыт отправителю и другим получателям того же сообщения. Именно Интернет можно рассматривать в качестве следующего этапа развития интерактивности как феномена постмодерна, а его аудитория – неопределённая и неопределяемая масса - "молчаливое большинство". Бодрийяровская масса, напомним, не обладает ни атрибутом, ни предикатом, ни качеством, ни референцией. Она не имеет социологической и фактической реальности, как и масса, воспринимающая демотиваторы. Массы "не выражают себя — их зондируют. Они не рефлектируют — их подвергают тестированию" (см. [4]). В этом смысле постоянно возникающие и исчезающие демотиваторы представляют собой идеальный способ тестирования массы, её реакций и репрезентаций индивидами, "выходящими за пределы" массы на краткий промежуток времени, необходимый для создания демотиватора. Однако результаты такого тестирования некому получать, поскольку творцы создают всё новые варианты манифестирующих ценности изображений – и возвращаются на своё место, в недифференцируемую массу, где этих ценностей вообще не существует как центрального, определяющего элемента поведения личности и социальной общности, каким их привыкла представлять социология. Интернет как пространство постоянного, никогда не прекращающегося референдума, в том числе и в виде демотиваторов, постоянно, ежеминутно осуществляет его вместо референции. Однако это не отменяет того, что зондирования, тесты, референдум, средства массовой информации и сам Интернет выступают в качестве механизмов, которые действуют уже в плане симуляции, а не репрезентации.

Наконец, бодрийяровский постулат, что сами массы превратились в публику, которую интересуют только зрелища (а именно так воспринимается важные политические события в стране, в результате чего массы полностью уходят в мир частной жизни), реализуется в случае с демотиваторами через "узконаправленные" отсылки, аллюзии, референции, интертексты в подписях, через "чёрную рамку" восприятия социальности, резко сужающую оптику восприятия общества.

Современные медиа (к ним, безусловно, относится Интернет, одним из жанров сообщений, а то и искусства которого являются демотиваторы) постулируют задачу не только донести до зрителя факты, но и интерпретировать их. В этом смысле принцип действия демотиватора подозрительно созвучен основному принципу представления информации в масс-медиа. Демотиватор оказывается идеальной с точки зрения манипулирования (в силу своей множественности, легковоспроизводимости, общедоступности как жанра), крайне удобной версией искусства: можно не думать, к чему здесь какой-нибудь знак и что значит сообщение – всё уже проинтерпретировано за зрителя, ему остаётся только воспринимать. С этой точки зрения, демотиватор может быть рассмотрен социологией не как собственно медиа, а как содержание, которое может быть воспроизведено посредством других медиа. Демотиватор демонстрирует онтологическую лабильность и превращается в таких случаях в универсальный визуально-вербальный синтетический жанр почти любого (во всяком случае, подразумевающего визуальность) медиа.

Впрочем, тут есть нюанс, свойственный именно демотиваторам. В отличие от позитивной (утверждающей, описывающей) интенции классического искусства, современное искусство зачастую объясняет не то, чем мир является, а то, чем он *не* является. Отрицающее объяснение является менее ответственным (ибо оставляет огромный список вариантов, куда больше пространства для интерпретации, исключая лишь один феномен или класс феноменов), менее интеллектуальным (ибо не требует утверждающей аргументации, а отрицающая аргументация проще приводится и сложнее опровергается), - что в принципе свойственно постмодерну. При этом отрицающее объяснение является как содержанием, так и формой подачи. Демотиватор объясняет за зрителя всё так, как это делает современное искусство – в негативном ключе объяснения.

Помещённый в пространство коммуникации демотиватор всегда представляет собой действующий с постоянной интенсивностью стимул, вынуждающий к ответу – вербальному либо только эмоциональному – любого реципиента. Его сущностное отличие от любого другого элемента коммуникации (будь то жест, слово

или высказывание, содержится именно в этом стремлении) не в однозначности, но в "закукленности" содержащегося в демотиваторе смысла. Статичность демотиватора не допускает изменений трактовки его смысла: вывод на уровень нетрадиционной логики, требует реакции – но не нуждается в ней.

Коммуникация с участием такого изображения представляет собой вызов, вопрос, обращенный ко всем (то есть ни к кому конкретно) и не имеющий конкретного, способного к дальнейшему взаимодействию, вопрошающего. Поэтому сгенерированный реципиентом ответ (функционирующий, в свою очередь, как вопрос) приводит к "разговору с самим собой", продолжающемуся, пока первичный импульс не будет погашен.

При этом принятие точки зрения, представленной в демотиваторе, проходит достаточно незаметно и безболезненно по сравнению с другими "источниками объясненной информации", поскольку: а) демотиватор прост для восприятия, б) демотиватор включает в себя свойство "прикольности", что на подсознательном уровне "отключает" возможную критику, анализ, принципиально серьезное отношение к объекту, что и предоставляет возможность манипуляции. Анализ феномена "прикольного", несмотря на свою актуальность, вообще не занимает достойного места как научно разрабатываемая проблема в современной социологии. "Прикол" и "прикольность" – это русскоязычная манифестация несерьезности, антиметанарративности (по Лиотару) постмодерна, отрицающая не только серьезное отношение к миру, но и серьезное отношение к юмору. То есть "прикол" – своеобразная "вторая производная" от юмора, как симулякр по отношению к предмету. Прикол – юмор, юмористически относящийся даже к себе, не говоря уже про окружающий мир (для понимания этого достаточно сравнить "прикол" с "серьезным юмором" Боккаччо и Рабле, социальной сатирой Зощенко, Ильфа и Петрова).

С другой стороны, демотиватор представляет собой своеобразную "прививку" против линейного видения мира: предлагая неожиданные интерпретации, он учит смотреть под другим углом зрения на очевидные вещи. Это не является конститутивным свойством демотиватора, но качественные образцы этого жанра способны, в том числе, и на это. Данное свойство позволяет выдвинуть гипотезу о связи между рефлексивным с помощью демотиваторов коллективным сознанием, с одной стороны, и институтом определения "лучших"/"худших" демотиваторов – с другой. Ведь "лучшие" демотиваторы определяются аудиторией не из-за предложенных идей, а из-за оригинальности изложения, того самого специфического демотиваторного подхода. Аудитория, как обычно, стремится к *реобретению* оригинальности, несхожести в обществе, где все различны до того, что одинаковы. Здесь "прививка" против линейного видения мира обретает свою противоположность – "вторую линейность", линейность восприятия субкультуры или малого сообщества, что является способом системного самоподдержания Интернет-жанра демотиваторов.

Безусловно, далеко не все возможные направления исследования демотиваторов как Интернет-жанра и как публичного искусства были затронуты в этой статье.

С нашей точки зрения, наиболее перспективными в данной предметной области являются следующие исследовательские тематики:

- исследование целевой аудитории (среда существования и воспроизводства), что позволяет изучить генезис и условия функционирования демотиваторов;
- механизм воздействия демотиваторов, его психологические, социальные, культурные измерения;
- связи с искусством, постмодерном, Интернетом, коммуникативными аспектами вообще, интерактивностью, феноменами публичного искусства, юмора и прикола, общественным сознанием.

Все эти направления исследования ещё ждут систематического научного подхода, позволяя в "снятом", сконцентрированном виде изучить современную публичную культуру, свойства сетевой коммуникации и многие другие феномены макро- и мегауровней.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Абельс Х. Проблема социального порядка в социологии Т. Парсонса // <http://www.soc.pu.ru/publications/pts/abels.shtml>. 2. Бауман З. Актуальность Холокоста — Москва: Европа, 2010. — 316 с. 3. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости: Избранные эссе. Пер. с нем. / Под. ред. Здорова Ю.А. - М.: "Медиум", 1996. - С.15-65. 4. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Пер. с фр. Н.В.Суслова. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. 5. Инглексарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. -1997.-№4.- 6-32. 6. Овсянников М. Ф. Маркс, Энгельс, Ленин об искусстве. – М.: "Искусство", 1965. 7. Попов Е.А. Социология искусства: проблемы становления. // Социологические исследования. 2007, №9. – С. 118-124. 8. Похитители корпоративных устоев // Бизнес. – 2005. – доступно на <http://www.pennylane.net/ms/msnews/mshrnews/?id=251>. 9. Kersten E.L. Introducing Demotivators // <http://www.despair.com/viewall.html>

УДК 316.44

СОЦІАЛЬНА СУБ'ЄКТНІСТЬ ІНДИВІДА ЯК ВИЯВ ЙОГО ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ

Піменова Ольга Олександрівна – асистент кафедри філософії Луцького національного технічного університету

Стаття присвячена аналізу соціальної суб'єктності як соціологічного поняття та соціального феномену, в якому знаходить свій вияв особистісна свобода. Звернувшись до соціологічних студій свободи та соціальної суб'єктності, авторка доводить взаємозв'язок та взаємообумовленість досліджуваних феноменів, зокрема виокремлює такі показники соціальної суб'єктності, як самостійний вибір індивідом засобів досягнення поставлених цілей; формування установки на актуалізацію життєвої стратегії самореалізації; теоретична та практична підготовленість особистості до реалізації даної стратегії, тобто володіння суб'єктом необхідними для цього знаннями, вміннями та навичками; активна діяльність у тій або іншій сфері життя, яка відрізняється самостійністю, творчістю, цілеспрямованістю, відповідальністю; готовність до індивідуального ризику; адаптивно-інноваційний потенціал особистості як її готовність та здатність змінювати свої ціннісні пріоритети у відповідності до соціокультурних умов, що трансформуються; здатність особистості впливати (в тому числі результатами своєї діяльності) на інші соціальні суб'єкти тощо.

Ключові слова: соціальна суб'єктність, індивідуальна суб'єктність, особистісна свобода, актуалізація особистісної свободи.

Статья посвящена анализу социальной субъектности как социологического понятия и социального феномена, в котором находит свое проявление личностная свобода. Обратившись к социологическим студиям свободы и социальной субъектности, автор доказывает взаимосвязь и взаимообусловленность исследуемых феноменов, в частности выделяет такие показатели социальной субъектности, как самостоятельный выбор индивидом способов достижения поставленных целей; формирование установки на актуализацию жизненной стратегии самореализации; теоретическая и практическая подготовленность к реализации данной стратегии, то есть владение субъектом необходимыми для этого знаниями, умениями и навыками; активная деятельность в той или иной сфере жизни, которая отличается самостоятельностью, творчеством, целеустремленностью, ответственностью; готовность к индивидуальному риску; способность личности влиять (в том числе результатами своей деятельности) на другие социальные субъекты и т.д.

Ключевые слова: социальная субъектность, индивидуальная субъектность, личностная свобода, актуализация личностной свободы.

The paper is devoted to the analysis of social subjectivity as a sociological concept and social phenomenon, where the personal freedom can be developed. The author proves the interconnection and interdependence of the studied phenomena referring to the sociological studios of freedom and social subjectivity. The following indicators of social subjectivity are analyzed: the independent choice of individual ways of the goals achieving; the formation of a guideline on the actualization of self-realization life strategy; theoretical and practical preparedness for the implementation of this strategy, i.e. subject's possession of necessary knowledge, skills and abilities; the activity in any sphere of life that is notable for autonomy, creativity, commitment, and responsibility; readiness for individual risk and the personality's ability to influence (including the results of their activities) the other social subjects, etc.

Keywords: social subjectivity, individual subjectivity, personal freedom, actualization of personal freedom.

Успіх реформування українського суспільства багато в чому залежить від того, наскільки вільним сьогодні є пересічний громадянин, бо тільки вільна особистість може бути суб'єктом змін, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності соціуму. На жаль, соціологічні дослідження та реальна соціальна практика свідчать про те, що, попри прагнення до свободи, її реалізація на соціальному та індивідуальному рівні не відповідає характеристикам демократичного суспільства, розбудова якого декларується як головна мета

нашої держави. При цьому обмежувачами актуалізації особистісної свободи є як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, серед яких: перманентні економічна та політична кризи; особливості масової свідомості, для якої цінність рівності все ще є більшою, ніж цінність свободи; наше тоталітарне минуле; відсутність традиції демократичного співіснування вільних громадян у вільній державі, брак таких характеристик індивідуальної та групової поведінки, як соціальна суб'єктність тощо.

Аналіз соціологічних студій свободи, зокрема її інтерпретацій такими науковцями, як Р.Арон, Дж.С.Мілль, Ч.Кулі, Г.Зіммель, З.Бауман, С.Нірінг, М.Шабанова та ін., дозволив нам дійти висновку, що, попри існуючі відмінності, у соціологічному дискурсі свобода перш за все сприймається як *здатність* людини самостійно обирати той чи інший варіант свого життєвого проекту, як можливість *самореалізації* особистості, умова її *соціальної суб'єктності*.

Враховуючи специфіку соціологічного тлумачення свободи, ми вважаємо, що поняття "особистісна свобода" можна визначити як соціокультурне явище, яке з'являється в індивідуальному досвіді завдяки механізмам соціальної трансляції, соціалізації, комунікації тощо, виявляється у здатності людини до активної, самостійної, обумовленої певними ціннісними орієнтаціями діяльності та актуалізується в її індивідуальній та соціальній суб'єктності. Щоб довести правомірність сформульованої нами дефініції, зокрема взаємозв'язок між особистісною свободою та соціальною суб'єктністю, звернемось до аналізу суб'єктності як соціологічного поняття та соціального феномену. **Актуальність** такого аналізу обумовлюється як науковою, так і суспільною потребою у визначенні головних чинників особистісної свободи українських громадян в умовах суспільства, що трансформується.

Отже, мета цієї статті – аналіз соціальної суб'єктності як вияву особистісної свободи індивіда.

Суб'єктний дискурс соціологічної думки ХХ – початку ХХІ сторіччя докладно проаналізований в роботах П.Штомпки (див.: [1]), М.Хайдеггера (див.: [2]), О.Злобіної (див.: [3]), Л.Сокурянської (див.: [4, с.140-439]) та інших дослідників. Тому свій аналіз поняття та феноменів суб'єктності ми зосредили лише на питаннях взаємозв'язку та взаємообумовленості цих феноменів та феномену свободи. Перш за все спробуємо визначити досліджувані нами поняття, спираючись на вже існуючі напрацювання в цьому напрямку. Почнемо з поняття "суб'єкт". Російська дослідниця Р.Ривкіна пише: "Суб'єкт – це перш за все той, хто виявляє активність, має власну позицію, стратегію поведінки та її реалізує" [5, с.124].

А. Пригожин вважає, що суб'єкта "відрізняє суверенність, тобто можливість і бажання самому визначати свою долю, спосіб життя, прагнення розширювати рамки незалежності та компетентності. Одночасно суб'єкт – носій та автор внеска у будь-яку спільну діяльність, повноважний партнер у міжсуб'єктних відношеннях, де він сприймається з точки зору своєї корисності" [6, с.24].

О. Злобіна, яка, на думку Л.Сокурянської, зробила суттєвий внесок у розвиток теорії суб'єкта і суб'єктності [4, с.141], визначає "суб'єкта як зрілого відповідального індивіда, який своєю діяльністю власне і повинен здійснювати перетворення суспільства" [3, с.144].

З погляду Л.Сокурянської, "суб'єкт – це індивід або група, що володіє здатністю до самостійного вибору типу діяльності, тієї чи іншої соціальної ролі для себе та інших суб'єктів, до розробки власних цілей та засобів їх досягнення" [4, с.2]. Дослідниця підкреслює, що поняття "суб'єкт" "відбиває самодіяльність, самостійність індивіда (соціальної групи), якщо можна так сказати, його авторство конкретної соціальної дії, тобто інноваційність, творчий характер його діяльності. Отже, суб'єкт – не просто активно діючий індивід (група), його діяльності обов'язково притаманна самостійна, самодіяльна, продукуюча ті чи інші соціокультурні форми основа" [4, с.144].

Як бачимо, в усіх наведених нами визначеннях поняття "суб'єкт" присутні характеристики, які зазначались й у визначенні поняття "свобода" в її особистісному вимірі. Отже, з нашої точки зору, суб'єкт – це індивід, самостійна, активна та інноваційна самодіяльність якого у різних сферах життя перш за все обумовлена його особистісною свободою у виборі форм, методів та засобів цієї діяльності.

Що стосується поняття "суб'єктність", то, наприклад, В.Ядов визначає його як "здатність соціальних суб'єктів (від пересічних громадян до національних урядів та міжнародних акторів сучасної історії) реагувати на внутрішні (в межах даних суспільств) і зовнішні (з боку світосистеми) виклики, попереджати або стримувати небажані та небезпечні тенденції природних, соціальних, економічних і політичних зрушень та сприяти бажаним" [7, с.11].

Л.Сокурянська, досліджуючи феномен соціальної суб'єктності, визначає відповідне йому поняття як "сутнісну якість суб'єкта (індивіда, групи і т.ін.), що перш за все виявляється в його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій активності" [4, с.155].

Російська дослідниця проблем суб'єктності в умовах освітніх практик Н.Матвеева підкреслює, що "суб'єктність – це здатність соціального суб'єкта змінювати соціальне середовище, активно використовувати детермінанти освітньої поведінки у відповідності до власних інтересів та цілей" [8, с.84].

Перш ніж надати власну дефініцію поняття "суб'єктність", звернемось до його концептуалізації П.Штомпкию. Здійснивши аналіз суб'єктного дискурсу соціології, польський учений зосереджує свою увагу на суб'єктних характеристиках індивідів. За допомогою однієї групи таких характеристик, на думку П.Штомпки, можна визначити, "чи будуть люди прагнути змінити своє суспільство (змінні, що входять до цієї групи, формують мотивації, орієнтовані на дію)", завдяки іншій групі можна дізнатися, "чи будуть люди здатні діяти (змінні даної групи формують поведінкові можливості, спрямовані на дію)". Діяча можна вважати прогресивним, якщо він сполучає обидві передумови: мотивації та можливості, іншими словами, якщо він *хоче* і *може* діяти [1, с.64]. Проте, досягти цього, стверджує вчений, можливо лише за наявності: 1) творчих, незалежних діячів, які адекватно усвідомлюють реальність; 2) багатих та гнучких структур; 3) сприятливих та таких, що активно сприймаються, природних умов; 4) довгої та поважаємої традиції; 5) оптимістичного, довгострокового погляду на майбутнє та його планування [1, с.64]. Зазначені чинники П.Штомпка відносить до зовнішніх детермінант діяльності суб'єкта. Звичайно, макросоціальні умови, що характеризують сучасну Україну, далекі від тих, що названі вище. Проте, на наш погляд, забезпеченню перелічених умов певною, а у деяких випадках і значною мірою може сприяти такий соціальний інститут, як освіта.

Що стосується внутрішніх чинників тих чи інших дій суб'єкта, то тут, вважає П.Штомпка, ситуація більш оптимістична. Досліджуючи ці чинники, з його погляду, перш за все треба звернутися до таких всеосяжних понять, як "свобода" та "самотрансценденція" (тобто здатність виходити за межі власних можливостей). У цьому контексті підкреслимо, що поняття "самотрансценденція" та відповідні йому феномени є надзвичайно важливим для розкриття обраної нами теми. Як уявляється, здатність особистості виходити за межі своїх можливостей тотожна її здатності бути свободою.

Акцентуючи на поняттях "свобода" та "трансценденція", П.Штомпка зазначає, що "життєздатний, орієнтований на прогрес діяч до певної міри вільний. Мається на увазі і негативна свобода ("свобода від"), яка надає можливість зберігати свою незалежність від пануючих над ним обставин, діяти в межах певного поля потенцій, виборів та шансів; і позитивна свобода ("свобода розуму", тобто "свобода дещо робити"), яка дозволяє впливати, модифікувати, долати труднощі та забезпечує певну ступінь влади та контролю над обставинами" [1, с.65]. Використовуючи поняття "самотрансценденція", П.Штомпка підкреслює, що його феномени – здатність індивіда виходити за власні межі, долати суттєві труднощі, перешкоди, "переступати кордони" – є вирішальним чинником становлення суб'єктності особистості. Вчений зазначає: "...Самотрансценденція відбувається за трьома "кордонами" умов людського існування: трансценденція природи завдяки її підкоренню, контролю та регулюванню; трансценденція соціальних структур завдяки відмові від колишніх, перегляду реформ і революцій; і остання за місцем, але не за значенням – самотрансценденція завдяки навчання, тренуванню, самоконтролю, просуванню вперед і т.д." [1, с.65]. У наведеній цитаті нашу особливу увагу привернув останній із перелічених "кордонів" життєдіяльності особистості, а, точніше, здатність переступити цей "кордон", адже в його контексті акцентується значущість освіти, яка надає людині можливість повніше розкрити та реалізувати свій потенціал, розвивати його, самовдосконалюватись.

На думку П.Штомпки, самотрансцендентність обумовлена двома головними якостями людини: схильністю до інновацій, генерування нових ідей та кумулятивним характером людського досвіду, що постійно розширюється та збагачується та який на індивідуальному рівні здобувається шляхом навчання, а на історичному – завдяки соціальній сфері та культурі. Саме у "необмеженій здатності людини до творення та навчання, можливості сприймати і створювати нове, а також... постійно нарощувати багаж знань, майстерності, стратегій, технологій і т.д." [1, с.65] Штомпка вбачає не лише джерело соціальної суб'єктності, але й головну умову прогресу людства, попри всім песимістичним поглядам щодо його майбутнього. При цьому вирішальну роль у процесі культурної трансмісії він відводить (поряд з сім'єю, церквою, засобами масової інформації) такому соціальному інституту, як освіта. Отже, йдеться про те, що суб'єктність як вияв особистісної свободи не є природженою якістю людини: її (як і свободу індивіда) можна формувати та розвивати, в тому числі в умовах вищої школи. Вплив цього соціального інституту, як і макросоціальних умов, є зовнішнім чинником формування суб'єктності. Щодо її внутрішніх чинників, то, як довели емпіричні дослідження, здійснені за нашої участі кафедрою соціології Харківського

національного університету імені В.Н.Каразіна протягом 2002-2009рр.¹, однією з головних умов становлення суб'єктності майбутніх фахівців є їх модерністські та постмодерністські цінності та ціннісні орієнтації, які актуалізують цілі досягнення життєвого успіху та самореалізації особистості, тобто, особливо з огляду на останнє, особистісну свободу індивіда. У попередньому підрозділі, аналізуючи можливості дослідження свободи особистості крізь призму такої її якості, як суб'єктність, ми визначили як термінальні, так і інструментальні цінності, які презентують процес модернізації та постмодернізації ціннісної свідомості студентської молоді? Зокрема такі, як прагнення до самореалізації професійної та службової кар'єри, до незалежності, самостійності у судженнях та діях, до економічної незалежності тощо. Окрім того, суб'єктність індивіда виявляється у специфічній життєвій стратегії – стратегії самореалізації, характеристики якої відповідають якостям, в яких актуалізується особистісна свобода.

Серед показників суб'єктності, які перераховує у своїй монографії Л.Сокурянська [4, с.156-159], зазначено такий, як “*вибір* (виділено нами – О.П.) індивідом (соціальною спільністю) засобів досягнення поставлених цілей”, що знову ж таки свідчить про зв'язок та взаємообумовленість свободи особистості та її суб'єктності. Те ж можна сказати й про такі показники феномену суб'єктності, як установка на реалізацію життєвої стратегії самореалізації, тобто психологічна готовність індивіда до діяльності у цьому напрямку; теоретична та практична підготовленість особистості до реалізації даної стратегії, тобто володіння суб'єктом необхідними для цього знаннями, вміннями та навичками; активна діяльність у різних сферах життя, яка відрізняється самостійністю, творчістю, цілеспрямованістю, відповідальністю (тобто характеристиками, в яких виявляється й свобода особистості), готовність до індивідуального ризику²; адаптивно – інноваційний потенціал особистості як її готовність та здатність змінювати свої ціннісні пріоритети у відповідності до соціокультурних умов, що трансформуються; здатність особистості впливати (в тому числі результатами своєї діяльності) на інші соціальні суб'єкти тощо.

У контексті типологічного аналізу суб'єктності, здійсненого Л.Сокурянською, нашу особливу увагу привернула типологія в залежності від її носіїв: суб'єктність індивіда, соціальної групи та інституту. Звичайно, ми перш за все фокусували на індивідуальній суб'єктності³, адже в умовах сучасного українського суспільства саме окремі індивіди (правда, далеко не всі) є носіями цієї якості. У науковій літературі зазвичай йдеться саме про цей тип суб'єктності. Як зазначає Л.Сокурянська, у випадку реалізації індивідуальної суб'єктності “існують певні проблеми, обумовлені тим, що для нашої культури (точніше проявів у ній рецидивів радянського менталітету) все ще характерно вельми прохолодне ставлення (особливо серед старшого покоління) до індивідуального суб'єкту” [4, с.162].

Зазвичай виокремлюють індивідуально-особистісну, соціально-групову та соціальну суб'єктність людини. Перша виявляється у позиції індивіда по відношенню до засобів і характеру вирішення проблем власної життєдіяльності. Її презентують такі термінальні та інструментальні цінності, як прагнення до самостійності, реалізації своїх здібностей, талантів; свобода, незалежність у судженнях і діях; творчий підхід до справи; професійна кар'єра; підприємливість; вміння ризикувати; впевненість у собі; самодисципліна; самоорганізованість тощо.

Соціально – групова суб'єктність людини виявляється в її позиції у тій чи іншій групі приналежності (віковій, професійній, політичній, етнічній тощо), зокрема у бажанні, можливості та здатності особистості діяти в інтересах цієї групи, як у своїх власних. Щодо ціннісного складника цього типу суб'єктності, то він включає в себе як перераховані вище термінальні та інструментальні цінності, так і такі, як гарні стосунки з оточуючими людьми, взаємопорозуміння з ними, доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям, здатність бути лідером, вести за собою людей, відповідальність, почуття обов'язку, товариськість, здатність легко встановлювати контакти з оточуючими тощо.

¹ Маються на увазі міжнародні та загальнонаціональні дослідження “Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації” (2002 – 2004 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 19 ВНЗ України та 900 студентів 17 ВНЗ Білорусі); “Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств” (2005 - 2007 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів 31 ВНЗ України, 780 студентів 13 ВНЗ Білорусі, за нерепрезентативною вибіркою – 587 студентів 8 ВНЗ Росії); “Проблеми формування громадянської ідентичності сучасної молоді: роль освіти у консолідації українського суспільства” (2008 – 2009 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3058 студентів ВНЗ України) (науковий керівник досліджень – проф. Сокурянська Л.Г.).

² Один із авторів теорії суспільства ризику У.Бек підкреслює, що в умовах цього суспільства життєво необхідними є такі якості соціальних суб'єктів, як “здатність передбачати безпеки, зносити їх... Суб'єкти повинні навчитися долати страх і невпевненість”, тобто ризикувати [9, с.93].

³ Як вважає О.Злобіна, “у певному сенсі особистість є єдиним “реальним” суб'єктом” [3, с.119].

Щодо соціальної суб'єктності людини, то її визначають як сутнісну якість індивіда, яка виявляється в його модерністських та постмодерністських цінностях, стратегії самореалізації, активній самодіяльності, здатності впливати на інших соціальних суб'єктів.

У контексті нашого дослідження нас перш за все цікавить соціальна суб'єктність індивіда, тим більш, що виокремлення інших типів його суб'єктності (індивідуально – особистісної та соціально - групової), на нашу думку, є до певної міри умовним. Адже реалізація індивідуально-особистісної та соціально-групової суб'єктності індивіда обов'язково передбачає взаємодію з іншими суб'єктами, вплив на них, тобто ці типи суб'єктності також є соціальними за своєю суттю.

Аналізуючи поняття та феномени соціальної суб'єктності, Л.Сокурянська акцентує увагу на її багаторівневій структурі та виокремлює такі елементи, як: 1) суб'єктна диспозиція (або диспозиційна суб'єктність), тобто схильність особистості до самостійної та відповідальної соціальної діяльності, яка знаходить своє відображення у відповідній системі цінностей і ціннісних орієнтацій, а також установок на актуалізацію життєвої стратегії самореалізації; 2) актуалізована соціальна суб'єктність, яка, включаючи в себе диспозиційну суб'єктність, обов'язково передбачає певний рівень підготовленості до реалізації життєвої стратегії самореалізації (відповідна освіта, вміння та навички професійної, політичної тощо діяльності) та власно активну, цілеспрямовану, самостійну, творчу, відповідальну діяльність у різних сферах [4, с.163].

Звичайно, особистісна свобода перш за все виявляється в актуалізованій суб'єктності індивіда, тому важливо з'ясувати, як відбувається процес трансформації диспозиційної суб'єктності в актуалізовану, які чинники та механізми сприяють цьому, які умови прискорюють чи гальмують даний процес, що може зробити і що вже робить в цьому напрямку інститут вищої освіти. Пошуки відповідей на ці питання є надзвичайно актуальними, адже диспозиційна суб'єктність як феномен свідомості за відсутності необхідних умов може не актуалізуватися на поведінковому рівні, що, на наш погляд, може призвести не лише до серйозних індивідуальних, але й до соціальних витрат.

Щоб сприяти перетворенню диспозиційної суб'єктності в актуалізовану, необхідно з'ясувати природу цього феномену, зрозуміти, завдяки яким механізмам людина стає суб'єктом власного життя та життя суспільства в цілому.

Зазначимо, що деякі дослідники говорять про, так би мовити, природних суб'єктів (див., напр.: [6]), тобто про індивідів, психологічно налаштованих на відповідальність за свій соціальний стан та особисту долю, як і за долю суспільства в цілому. У цьому контексті доречно, на наш погляд, звернутися до психологічного дискурсу суб'єкта та суб'єктності. Зразу ж підкреслимо, що не всі фахівці цієї галузі знання поділяють думку щодо природних суб'єктів. Суб'єктна трактовка людини в психології переважно будується на інтеграції соціальних та біологічних чинників у поясненні характеру її взаємодії з оточуючим світом.

Великий внесок в аналіз проблематики суб'єкта і суб'єктності зробив видатний російський психолог С.Рубінштейн. Його вчення про особистість як суб'єкта діяльності та суб'єкта етичного ставлення до інших людей містить значущі теоретико – методологічні засади дослідження феномену особистісної свободи. На думку вченого, розвиток суб'єктності в процесі онтогенезу відбувається завдяки виокремленню індивіда себе із світу оточуючих об'єктів та характеризується поступовим розширенням суб'єктної активності на все більш широкий спектр об'єктів. Процес становлення суб'єктності, за С.Рубінштейном, відбувається у напрямку від взаємодії з фізичними об'єктами до опанування поняттями (як теоретичними конструкціями) і, нарешті, осягнення свого власного психічного світу. Отже, вчений підкреслює пріоритетність суб'єктності в індивідуалізованій "побудові" особистістю самої себе, її інтегруючій та сенсоутворюючій функції у процесі взаємодії з зовнішнім, соціально обумовленим "будівельним матеріалом". При цьому суб'єктне опосередкування залежить від уже здобутого людиною суб'єктного досвіду, її мотивацій та здібностей, які з часом відіграють усе більшу роль у самостійному визначенні людиною своєї життєвої стратегії, стилю поведінки та діяльності в конкретних ситуаціях. Ці елементи суб'єктного досвіду самі стають, зазначає С.Рубінштейн, предметом усвідомлення з появою рефлексії, яка дозволяє людині подолати "повну поглиненість процесом життя для розробки відповідного ставлення до нього, заняття позиції над ним, поза його судження про нього" [10]. Останнє, на наш погляд, характеризує не тільки суб'єктний досвід індивіда, але й його особистісну свободу.

Значний внесок у вивчення механізмів формування суб'єктності людини, у формування суб'єктно-орієнтованого підходу до аналізу психічних процесів зробив А.Брушлінський. Згідно з його визначенням, суб'єкт – це людина (група людей, людство в цілому) на вищому рівні активності, цілісності (системності), автономності тощо (знову ж таки згадаємо наведені нами вище визначення поняття "свобода"). На думку вченого, цей рівень завжди індивідуалізований відносно кожної конкретної людини або групи людей. За

А.Брушлинським, бути суб'єктом – це бути “творцем своєї історії: ініціювати і здійснювати первісно практичну діяльність, спілкування, пізнання, споглядання та інші види специфічно людської активності, творчої та моральної” [11, с.3]. Як уявляється, це визначення поняття “суб'єкт” ще більшою мірою перегукується з дефініціями свободи, які існують у соціогуманітарному знанні та частково наведені нами вище.

Щодо власне психологічного дискурсу свободи, то на підтвердження висловленої нами вище думки наведемо декілька визначень свободи, які надають представники різних напрямків сучасного психологічного знання. Так, К.Роджерс підкреслює, що люди вільні у вирішенні питання щодо того, яким повинно бути їх життя, тобто відіграють активну роль у формуванні власної життєдіяльності. Для К.Роджерса – це складова частина тенденції актуалізації, це певний мотив, що об'єднує (“одне центральне джерело енергії в організмі”), надихає та регулює всю поведінку людини, вона є “притаманною організму тенденцією розвивати свої здібності, щоб зберігати та розвивати особистість” (навод. за: [12, с.534-535, с.551-552]). За Роджерсом, саме тенденція актуалізації спрямовує людину в напрямку підвищеної автономії та самодостатності, тобто, додамо ми, до прояву своєї суб'єктності.

За А.Адлером люди володіють творчою силою, яка дає їм можливість формувати цілі, самостійно приймати рішення та виробляти свої життєві плани у відповідності з власними цілями та цінностями. Ця творча сила робить людину вільною (такою, що самовизначається), архітектором свого життя. Згідно з теорією особистості А.Адлера, має значення не те, що людина отримує від народження або з чим вона стикається в житті, а те, як вона сама розпоряджається тим чи іншим [13, с. 166, 183, 184]. А.Адлер визнавав здатність людей творити власну долю та долати як свої примітивні спонуки, так і неконтрольоване середовище у боротьбі за більш задовільне життя. Його ідеї мали великий вплив на гуманістичну психологію, представники якої також виходили з того, що люди – розумні та активні творці свого власного життя, сама сутність людини спонукає її до особистісного розвитку, творчості, самодостатності. Отже, психологічні тлумачення свободи і суб'єктності багато в чому співпадають, що, як уявляється, підтверджує наш висновок щодо суб'єктності як прояву особистісної свободи.

Повернемося до аналізу психологічного дискурсу суб'єктності. Серед сучасних російських та вітчизняних психологів, які досліджують проблеми формування та розвитку індивідуальної суб'єктності, механізмів актуалізації суб'єктних якостей особистості, слід назвати таких учених, як К.Абульханова – Славська, Л.Анциферова, О.Божович, О.Бодальов, М.Воловікова, П.Гальперін, Л.Головей, А.Деркач, С.Дерябо, Д.Завалішина, В.Занков, Н.Корж, Т.Корнілова, О.Матюшкін, Н.Нікандров, В.Панов, В.Петровський, В.Слободчиков, Е.Телегіна, О.Тихоміров, Г.Цукерман, В.Шадриков, В.Ясвін та ін..

Узагальнюючи результати досліджень цих та багатьох інших науковців з питання, що аналізується, Б.Бархаєв та І.Сиромятніков виокремлюють такі аспекти, що характеризують сучасне розуміння сутності суб'єктності:

“- суб'єктність як певне ставлення людини до оточуючої дійсності, яка виступає для неї в якості об'єкта її активності;

- суб'єктність як ставлення людини до себе як до діяча, джерела продуктивної активності, що відображує розуміння власної здатності здійснювати значущі перетворення у світі, інших людях, самій собі;

- суб'єктність як психологічна якість, що об'єднує різні рівні прояву активного, інтегративного, системного початку в людині, який обумовлює її автономність і самостійність, опору на власні ресурси при побудові взаємодії з оточуючою дійсністю, регуляції власної активності;

- суб'єктність як певне верхів'я у психічному розвитку людини, яка сполучається з позитивною Я-концепцією особистості (акмеологічний підхід), задоволеністю власним статусом і досягненнями;

- суб'єктність як внесення в процес пізнання та діяльності суб'єктивного (на відміну від об'єктивного) відображення упередженості та індивідуальних особливостей людини у проектуванні, побудові, організації та здійсненні активності з перетворення дійсності, а також у результатах діяльності та їх інтерпретації;

- суб'єктність як міра, повнота оволодіння конкретними видами діяльності, здатність до їх виконання (у даному розумінні тотожно з поняттям професіоналізму)” [14, с.48-49].

На думку тих же авторів, суб'єктність як психологічний феномен виникає на певному етапі онтогенетичного розвитку людини, початок якого традиційно пов'язують з класичним висловом дитини “Я сама!”. У подальшому розвиток суб'єктності індивіда відбувається завдяки:

- зростанню значущості особистісних рис, які формуються як реакція людини на свої власні якості та форми поведінки;

- посиленню спрямованості до власного психологічного потенціалу у складних ситуаціях взаємодії та особистісного зростання, в ситуаціях, що характеризуються нормативною невизначеністю;

- посиленням сенситивності до рефлексивного визначення засад для прояву суб'єктивної активності тощо.

Що стосується соціологічного тлумачення генези суб'єктності, то, як зазначають деякі сучасні науковці (див., напр.: [4, с.165-166]), вона може бути не тільки "природною". Суб'єктність можна формувати, в тому числі цілеспрямовано, тобто у процесі виховання індивіда, його соціалізації. Початок цього процесу припадає на період первинної соціалізації особистості. Цьому перш за все сприяє така педагогічна стратегія і тактика батьків, яка розвиває прагнення особистості, що формується, до самостійності. Попри надзвичайної значущості первинної соціалізації, як диспозиційна, так і актуалізована суб'єктність набуває найбільших імпульсів до розвитку на етапі вторинної соціалізації, особливо у так званій формативний період (Р.Інглехарт), тобто період найбільш інтенсивного формування особистості коли індивід не тільки самостійно обирає власний варіант життєвого проекту і життєвої стратегії, але й починає реалізувати їх. Звичайно, це можливо лише за умов актуалізації його особистісної свободи.

Отже, здійснений нами аналіз соціологічного та психологічного дискурсу свободи та соціальної суб'єктності свідчить про взаємозв'язок та взаємообумовленість цих феноменів. Виходячи з цього, у своєму дослідженні феноменів актуалізації особистісної свободи майбутніх фахівців в умовах вищої школи ми застосовуємо так званій ціннісно-суб'єктний підхід, завдяки чому стало можливим вивчення цих феноменів крізь призму взаємозв'язку суб'єктних характеристик та ціннісних орієнтацій особистості.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Штомпка П. Социология социальных изменений / П.Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416с. 2. Хайдеггер М. Уолликонеровские семинары / М.Хайдеггер // Логос (1). – М.; 1992. – с.82-97. 3. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О.Злобіна –К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 400с. 4. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурская – Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576с. 5. Рывкина Р.В. Персонажи и признаки социального мира / Р.В. Рывкина // В человеческом измерении / Под ред. и с предислов. А.Г.Вишневого.- М.: Прогресс, 1989.-с.188-129. 6. Пригожин А.И. Проблема субъекта – в центре процесса приватизации / А.И. Пригожин // Социол. исслед. – 1992.-№4.-с.22-32. 7. Ядов В.А. А все же Россию понять можно / В.А Ядов // Россия: трансформирующееся общество/Под ред.В.А.Ядова.-М.: КАНОН – пресс - Ц,2001. – С. 9-20. 8. Матвеева Н.А О соотношении инерционности и субъектности в образовании / Н.А Матвеева //Социол. исслед. - 2002. - №3.- с.83-87. 9. Бек У. Общество риска. На пути к другому обществу / У.Бек. - Пер. с нем. В.Седельника и Н.Федоровой. Послел. А.Филиппова. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. -384с. 10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Рубинштейн С.Л. / С.Л.Рубинштейн. – М., 1946. – с.352. 11. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке. Статья первая / А.В.Брушлинский // Психологический журнал.- 1991. – Т.12. -№6.- С.3-10. 12. Митина В.И. Мир личности как мир культуры Моисеев Н. / В.И. Митина // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. №6. 1997. С.51-64. 13. Хьелл П. Теории личности (основные положения, исследования и применение): Пер. с англ. / П.Хьелл, Д. Зиглер. – СПб: Питер Пресс, 1997. – 608с.- (Серия "Мастера психологии"). 14. Бархаев Б.П. От учебной деятельности к субъективному подходу / Б.П.Бархаев, И.В.Сыромятников // Инновации в образовании.- 2003.- №2. – с.44 -64.

УДК 330.1.106:316

РОЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ: ПОСТРОЕНИЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ

Кобяк Олег Витальевич – кандидат социологических наук, доцент, заместитель директора по научной работе Минского научно-исследовательского института социально-экономических проблем

В статье представлены результаты социологического анализа экономического мышления как социального механизма выработки стратегий экономического поведения индивида. Обоснованы структурные компоненты данного механизма и описана их взаимосвязь. Рассмотрены основные функции экономического мышления, реализация которых обеспечивает формирование индивидуального экономического поведения. Построена социологическая модель экономического мышления как методологический инструмент для анализа феномена индивидуального экономического поведения.

Ключевые слова: экономическое мышление, экономическое поведение, экономический интерес, социальный стереотип, экономическая культура.

У статті представлені результати соціологічного аналізу економічного мислення як соціального механізму вироблення стратегій економічної поведінки індивіда. Обґрунтовано структурні компоненти даного механізму та описано їх взаємозв'язок. Розглянуто основні функції економічного мислення, реалізація яких забезпечує формування індивідуальної економічної поведінки. Побудована соціологічна модель економічного мислення як методологічний інструмент для аналізу феномена індивідуальної економічної поведінки.

Ключові слова: економічне мислення, економічна поведінка, економічний інтерес, соціальний стереотип, економічна культура.

The article presents the results of the sociological analysis of the economic thinking as a social mechanism for the development of individual economic behavior strategies. The structural components of the given mechanism are proved and their interrelation is described. The basic functions of economic thinking, implementation of which ensures the formation of individual economic behavior are considered. The sociological model of economic thinking as the methodological tool for analyzing the phenomenon of individual economic behavior is constructed.

Keywords: economic thinking, economic behavior, economic interest, social stereotype, economic culture.

В специальных социологических теориях, объясняющих закономерности формирования и развития экономических отношений в обществе, широко используются такие категории, как "экономический интерес", "социальный стереотип", "экономическая культура", "экономическое мышление", "экономическое поведение". Эти понятия позволяют описывать, каким образом мыслит и как действует индивид в роли Homo economicus – экономического человека, и на каких основаниях индивиды кооперируют свои усилия, демонстрируя тем самым более или менее устойчивые коллективные формы экономического поведения. Центральную роль в обеспечении данного взаимодействия играет экономическое мышление индивидов, выступающих по отношению друг к другу в качестве самостоятельных хозяйствующих субъектов. Именно поэтому анализ структуры и особенностей функционирования экономического мышления позволяет найти "ключи" к объяснению экономического поведения людей как одной из форм проявления их социального поведения. В силу сложности и высокой динамичности рассматриваемых феноменов оптимальным, по нашему мнению, методом анализа является социологическое моделирование, которое предполагает "...исследование общественных явлений и процессов посредством их воспроизведения в менее сложных формах и проведение необходимых операций с полученными таким образом аналогами или моделями реальных отношений в обществе" [1, с.198].

Процесс формирования экономического мышления начинается в раннем детстве на первых этапах социализации человека и продолжается всю его жизнь. Содержание экономического мышления складывается из воспринятых в более или менее целостном виде "больших и маленьких", научных и обыденных, верных и

ошибочных теорий хозяйственной деятельности людей, которые трансформируются в контексте собственного опыта человека и определяют его индивидуальный экономический образ мышления. Британский экономист И.М.Д. Литтл (I.M.D. Little) по этому поводу отмечал, что "размышляя об экономических проблемах, невозможно обходиться совсем без теории: факты и взаимосвязи настолько сложны, что не могут сами по себе организоваться в систему, они просто не увязываются воедино. Но неискушенный теоретик склонен конструировать слишком частную теорию, которая не позволяет ему разглядеть все возможности. Либо, наоборот, он обращается к помощи какой-нибудь старой, чрезмерно упрощенной теории, почерпнутой где-то или от кого-то" [2, с.32]. Поэтому "тот, кто пытается рассуждать о сложных экономических взаимосвязях без теории, добивается, как правило, лишь того, что рассуждает о них с использованием очень плохой теории" [2, с.32–33].

Использование различных теорий позволяет экономическому мышлению индивида фиксировать в окружающей разноголосице фактов, событий, сообщений существенные связи и отношения между явлениями, связанными с хозяйственной деятельностью. Поэтому *первым существенным противоречием*, которое разрешает экономическое мышление в процессе своего функционирования, является противоречие между необходимостью "переваривать" огромный информационный поток об окружающих человека объектах и отсутствием достаточных мыслительных ресурсов для полного и всестороннего освоения поступающей информации. Это противоречие мышление разрешает путем выполнения *функции избирательной трансформации*. Пытаясь свести бесконечное разнообразие явлений внешнего мира к конечному числу элементов его проекции в индивидуальном сознании, мышление выстраивает свою собственную "систему координат", в рамках которой человек смотрит на окружающую его действительность, воспринимая определенным образом (или не воспринимая вовсе) факты, явления, события. Экономическое мышление "складывает" в индивидуальном сознании избирательную картину хозяйственного мира, стремясь, тем не менее, придать ей порядок и завершенность.

Второе существенное противоречие состоит в необходимости выработки новых способов построения экономических связей и отношений в контексте объективно изменяющихся условий хозяйственной деятельности. Это противоречие экономическое мышление разрешает посредством выполнения *креативной функции*, связанной с формированием новых образов хозяйствования. Образы как средство снижения размерности признаков окружающей действительности позволяют индивиду вырабатывать целостные модели экономического поведения на основе выделения существенных связей между объектами, включенными в сферу хозяйственной деятельности индивида, и абстрагирования от несущественных, второстепенных отношений. Система складывающихся на протяжении жизни индивида образов составляет его субъективный мир. Образы, связанные с хозяйственной деятельностью людей, главным образом хозяйственной деятельностью самого индивида, составляют содержание его экономического мышления. Способность экономического мышления индивида к обогащению структуры таких образов – показатель зрелости, развитости данного мышления. Многие философы, социологи, психологи, экономисты, кибернетики подчеркивают принципиальное значение креативной функции мышления индивида, определяющей специфику человеческой деятельности вообще и его хозяйственной деятельности в частности [3; 4; 5; 6; 7; 8].

Третье существенное противоречие состоит в необходимости структурной организации интересов, ценностей, социальных стереотипов и эмоций индивида, которые при социологическом подходе рассматриваются как факторы его экономического поведения. Экономические психологи (О.С. Дейнека, И.В. Андреева, В.А. Спивак, Н.Ф. Дмитревская и др.) несколько иначе определяют данную группу факторов, выделяя среди них когнитивные (познавательные), аффективные (эмоциональные) и мотивационно-волевые [9, с.11–37; 10, с.36–37]. Названный подход не противоречит авторской модели экономического мышления, в рамках которой особенности воздействия когнитивных, аффективных и мотивационных факторов на экономическое поведение индивида раскрываются в системе экономико-социологических категорий.

Человек, будучи биосоциальным существом, вынужден постоянно балансировать между своими потребностями и возможностями для их удовлетворения, между устремлениями и условиями для их реализации. В этом противостоянии – источник саморазвития мышления человека как механизма, обеспечивающего посредством *функции системной интеграции* целостность психики индивида, выраженной в его Я-концепции. Важнейшей составляющей Я-концепции выступает "Я-конкурентоспособность" – система взглядов и представлений индивида о себе как хозяйствующем субъекте, осуществляющем взаимодействие с другими субъектами по поводу производства, распределения, обмена и потребления широкого спектра благ.

Основные закономерности функционирования экономического мышления индивида рассмотрим при помощи социологической модели, структура которой представлена на рисунке 1. Окружающий

человека мир – это мир возможностей, которые он может реализовывать либо игнорировать. Эти возможности связаны с потреблением либо освоением различных благ, в которых человек нуждается или которыми он желал бы обладать. Спектр этих благ столь же богат и вариативен, сколь разнообразна структура потребностей человека, расширяющаяся в русле объективного закона их возвышения. Когда какое-либо благо становится значимым, желаемым для человека, оно превращается в *стимул* – объект для удовлетворения актуализированной потребности. Однако для того, чтобы человек начал разрабатывать определенную программу действий, он должен осознать степень своей заинтересованности, то есть оценить весомость конкретного стимула. Сравнительная оценка и выбор наиболее существенных стимулов – *первая функция экономического интереса (И)*. В результате его работы возникает *мотив* как внутреннее побуждение к действиям. Будучи мотивированным, человек формирует программу своих действий, т.е. экономическое мышление (М) вырабатывает соответствующий тип экономического поведения (П). Реализация данного типа экономического поведения направлена на освоение объекта-стимула. Таким образом замыкается первый контур построенной модели.

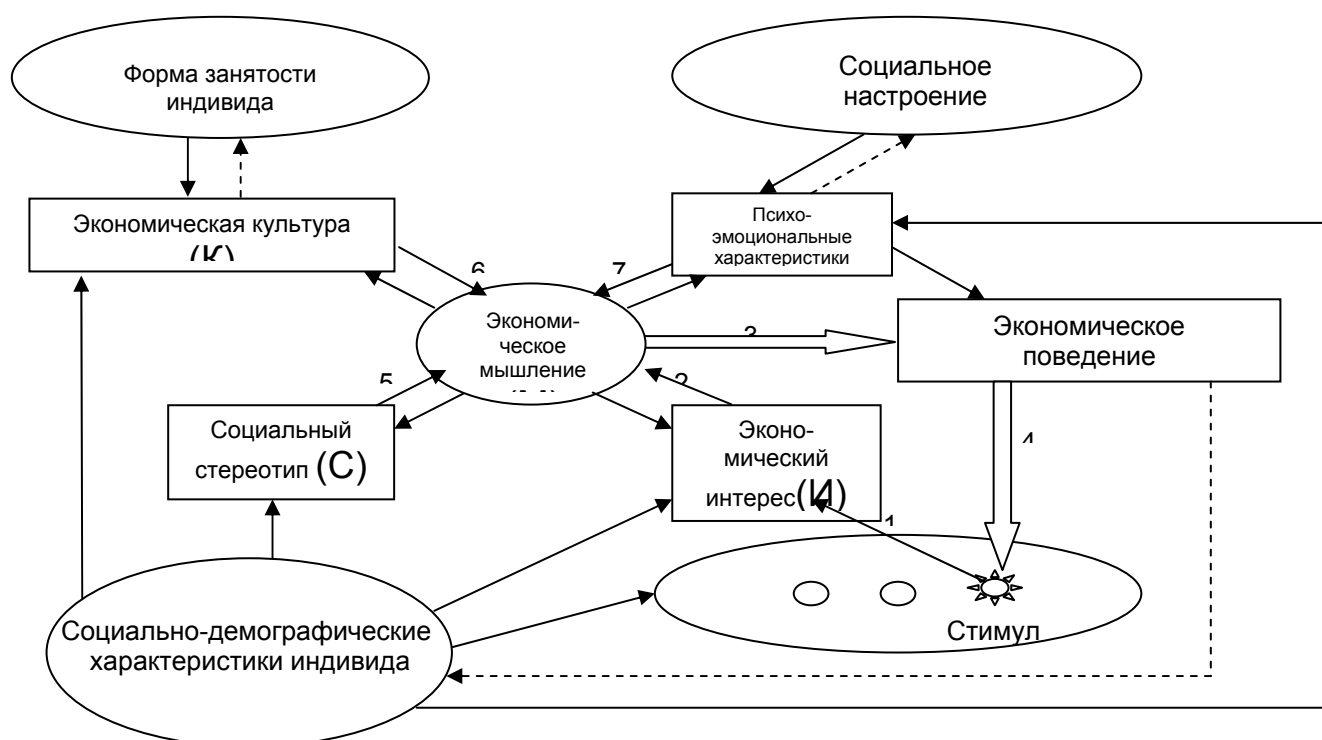

Рисунок 1. Модель экономического мышления индивида

Опишем связи между рассмотренными объектами модели. Первая – стимуляционная связь (1) характеризуется формулой "хочу или нуждаюсь", вторая – мотивационная связь (2) – формулой "могу либо вынужден". Связь между М и П (3) – "формирую, вырабатываю"; между П и О (4) – "реализую, делаю". Воплощая на практике сформированный тип экономического поведения, индивид попадает в одну из двух возможных ситуаций: либо достигает своей цели и становится обладателем объекта, либо нет. В первом случае потребность удовлетворена, а экономическое мышление обогащено позитивным опытом. Во втором случае индивид вновь оценивает степень своей заинтересованности объектом: ведь уже затрачена определенная энергия, а результат не достигнут. Повторная оценка значимости (необходимости) объекта в контексте понесенных издержек – *вторая функция экономического интереса*. Если степень заинтересованности продолжает быть высокой – высоким остается и уровень мотивации. Следствием этого является работа экономического мышления (М) по корректировке экономического поведения (П).

Не исключена вероятность того, что индивиду не удастся добиться успеха и со второй и с третьей и т.д. попыток. В этом случае обычно включаются механизмы психологической защиты Я-концепции как, например, по аналогии с известной басней И.А. Крылова "Лисица и виноград". Главной героине повествования очень захотелось полакомиться виноградом, но грозди были так высоко, что плутовка, как

ни старалась, никак не могла до них добратися. В конце концов, бесплодные попытки утомили лису, и она отказалась от мысли достать виноград, успокоив себя тем, что "...на взгляд-то он хорош, да зелен – ягоды нет зрелой: тотчас оскомину набьешь" [11, с.128]. Таким образом, ценность винограда, как объекта, который лиса очень хотела но не смогла заполучить, упала в ее глазах и она смогла достаточно безболезненно переключить свою активность на освоение других объектов.

Следующим блоком модели является *социальный стереотип* (С). Он выполняет в контексте настоящего анализа *функцию программирования экономического мышления индивида* путем создания, сохранения и воспроизводства устойчивых алгоритмов восприятия социальных объектов (отдельных людей, их групп, фактов, явлений, событий) и взаимодействия с ними. За счет использования таких моделей-шаблонов осуществляется экономия мыслительной энергии и появляется возможность ее перераспределения на решение других актуальных задач, применительно к которым программы еще не выработаны. Смысловая нагрузка прямой связи С–М (5) определяется формулой "(не)возможно, (не)способен, (не)получится". Назначение обратной связи М–С состоит в передаче алгоритмов экономического мышления, апробированных на собственном опыте индивида, для их оформления в целостные программы. Следует отметить, что влияние социальных стереотипов на экономическое мышление имеет и свою негативную сторону, связанную с консервацией выработанных моделей восприятия и поведения, которые могут потерять свою актуальность в случае изменения характеристик внешней среды. Вместе с тем, отсутствие механизма стереотипизации привело бы к тому, что экономическое мышление, находясь в состоянии информационной перегрузки, было бы вообще не в силах организовывать хозяйственную деятельность человека. Поэтому одной из задач управления экономическим поведением индивида является не искоренение социальных стереотипов как таковых, а формирование гибких программ экономического мышления, способных адаптироваться к меняющимся условиям внешней среды.

Поскольку человек осуществляет свою хозяйственную деятельность в социальной среде, то важным регулятором его экономического мышления и, соответственно, предпосылкой экономического поведения выступает *экономическая культура* (К). Она определяет способ и меру освоения и использования данным индивидом содержания экономической культуры общества в целом и организационной культуры той социально-профессиональной группы, с которой он связан по роду своей деятельности. Регулятивная роль экономической культуры определяется качеством выполнения ее трех основных функций – *трансляционной* (передачей и освоением общепринятых образцов и принципов хозяйствования), *селекционной* (отбором из унаследованных образцов тех, которые соответствуют конъюнктуре сложившихся экономических отношений и могут быть использованы в хозяйственной практике индивида) и *инновационной* (выработкой или заимствованием новых образцов поведения) [12, с.173]. Посредством экономической культуры опыт развития экономической системы в целом, отрасли, конкретного предприятия, воплощенный в правилах, нормах и ценностях хозяйственной деятельности, "уделяется" индивиду, регламентируя и регулируя его экономическое поведение. Смысловая нагрузка связи К–М характеризуется формулой "(не)положено, (не)принято". Обратная связь М–К обусловлена, во-первых, влиянием мышления на культуру, которая может целенаправленно формироваться индивидом в процессе его интеграции в новую хозяйственную структуру, и, во-вторых, тем, что экономическое сознание общества (коллективное сознание социально-профессионального сообщества) выступает опосредованным экономической культурой результатом функционирования экономического мышления множества индивидуальных хозяйствующих субъектов. Таким образом, связь между данными компонентами модели отражает глубокий и многоуровневый характер функционирования экономической культуры индивида.

Блок "Э" символизирует влияние психо-эмоциональных качеств индивида на работу его экономического мышления. Составляющими этого блока выступают *кратковременные* (ситуативные) *факторы* – эмоции, чувства, переживания и *долговременные факторы* (например, тип нервной деятельности индивида; экстравертивная либо интровертивная направленность личности) [13, с.459–460]. Смысловая нагрузка связи Э–М характеризуется формулой "чувствую, переживаю". Специфика ситуативных факторов блока Э во многом определяется социальным настроением [14] группы, класса, общества в целом, в структуру которых включен индивид. Например, повышенная нервозность, нестабильность социального настроения провоцируют расширенную выработку прагматичных, кратковременных, ориентированных на тактическое самосохранение индивидуальных типов экономического поведения. В целом, группа факторов блока Э способна оказывать как позитивное, так и негативное влияние на экономическое мышление и, соответственно, – на результативность экономического поведения. Позитивное влияние связано с эмоциональным окрашиванием опыта хозяйственной деятельности индивида. Благодаря эмоциональной памяти полезные формы поведения закрепляются, а

неудачные отбрасываются. Негативное влияние, согласно закону Йеркса-Додсона [9, с.21–23], может возникать при несоответствии интенсивности эмоций типу задач, стоящих перед индивидом.

Еще одним важным компонентом модели выступает блок *социально-демографических характеристик индивида* [15, с.49–55], отражающий его положение в социально-экономической стратификации общества. Влияние этого блока на другие компоненты модели связано с тем, что экономические интересы индивида, его социальные стереотипы и экономическая культура во многом обусловлены положением, которое занимает конкретный субъект в системе общественного разделения труда и, соответственно, – системе распределения благ. Именно положение выступает тем объективным фактором, который задает условия развития и контекст функционирования экономического мышления индивида. Кроме этого, данный компонент в значительной степени определяет характеристики стимуляционного поля индивида. Что же в таком случае влияет на положение самого индивида? Реальное изменение позиции индивида в системе социально-экономических координат возможно в результате целенаправленной реализации соответствующей стратегии экономического поведения. Например, реализация предпринимательского типа поведения может способствовать улучшению экономического положения индивида, а повышение уровня образования, квалификации является одним из значимых факторов построения карьеры и тем самым способствует восхождению работника в системе социально-профессиональной стратификации.

Результаты проведенного анализа, отраженные в представленной социологической модели, позволяют определить *экономическое мышление* как *социальный механизм выработки стратегий (и соответствующих этим стратегиям типов) экономического поведения индивида*. Структурными компонентами данного механизма выступают: *экономический интерес*, обеспечивающий избирательную трансформацию стимулов в мотивы действий человека; *социальный стереотип*, программирующий работу мышления и предохраняющий его от информационных перегрузок; *экономическая культура*, обуславливающая на основе ценностно-нормативного содержания принципы и методы хозяйствования; *психо-эмоциональные качества индивида*, определяющие режим работы экономического мышления и специфику реакций человека в процессе его хозяйственной деятельности. Изложенный комплексный подход к анализу закономерностей функционирования экономического мышления позволяет рассматривать его как объект регулятивного воздействия с целью выработки вариативных способов управления экономическим поведением индивида.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Соколова Г.Н. Моделирование социологическое [Текст] / Г.Н. Соколова // Экономико-социологический словарь / Сост.: Г.Н. Соколова, О.В. Кобяк. – Минск: ФУАинформ, 2002. 2. Хейне П. Экономический образ мышления [Текст] / Пол Хейне; перевод с англ. – М.: Изд-во "Новости", 1991. 3. Брушлинский А.В. Психология мышления и кибернетика [Текст] / А.В. Брушлинский. – М.: Мысль, 1970. 4. Библер В.С. Мышление как творчество (Введение в логику мысленного диалога) [Текст] / В.С. Библер. – М.: Мысль, 1975. 5. Орфеев Ю.В. Мышление человека и "искусственный интеллект" [Текст] / Ю.В. Орфеев, В.С. Тюхтин. – М.: Мысль, 1978. 6. Князева Е.Н. Одиссея научного разума [Текст] / Е.Н. Князева. – М.: ИФРАН, 1995. 7. Научные основы идентификации и использования общественно-функциональных инноваций [Текст] / А.В. Марков, В.В. Гончаров, С.А. Шавель и др. – Минск: Право и экономика, 2004. 8. Никитенко П.Г. Ноосферная экономика и социальная политика: стратегия инновационного развития [Текст] / П.Г. Никитенко. – Минск: Белорусская наука, 2006. 9. Дейнека О.С. Экономическая психология [Текст] / О.С. Дейнека. – Спб.: Изд-во СПбГУ, 2000. 10. Экономическая психология [Текст] / Под ред. И.В. Андреевой. – Спб.: Питер, 2000. 11. Крылов И.А. Басни. Повести [Текст] / И.А. Крылов. – Мн.: БГУ, 1980. 12. Соколова Г.Н. Культура экономического поведения [Текст] / Г.Н. Соколова // Социологическая энциклопедия / Под общ. ред. А.Н.Данилова. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2003. 13. Экстраверсия – интроверсия [Текст] // Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. 14. Тощенко Ж.Т. Социальное настроение [Текст] / Ж.Т. Тощенко, С.В. Харченко. – М.: Academia, 1996. 15. Кобяк О.В. Социально-демографические и статусные характеристики респондентов как предпосылки формирования индивидуальных стратегий экономического поведения [Текст] / О.В. Кобяк // Социальные и социокультурные процессы в современной Беларуси: социологический анализ. – Минск: Экоперспектива, 2005.

УДК 316.2/472

ДЖЕРЕЛА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Саратова Юлія Миколаївна - аспірантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка

У статті розглядаються роботи, що пов'язані з впровадженням та популяризацією терміну соціального капіталу. Акцентується увага на теоретичних та методологічних суперечностях досліджень Р.Патнема, що представляють найвпливовіший напрям у вивченні соціального капіталу. Висвітлюються причини виникнення концептуальної невизначеності цього поняття.

Ключові слова: соціальний капітал, громадянська залученість, громадські об'єднання.

В статье рассматриваются работы, в которых дается представление и популяризируется термин социальный капитал. Акцентируется внимание на теоретических и методологических противоречиях исследований Р. Патнема, которые представляют наиболее влиятельное направление в его изучении. Освещаются причины возникновения концептуальной неопределенности социального капитала.

Ключевые слова: социальный капитал, гражданская вовлеченность, гражданские объединения.

The article deals with the papers that are associated with the representation and popularization of the term of social capital. The attention is focused on the theoretical and methodological controversies in the R.Patnem's research, which represent the most influential trend in the study of the social capital. The reasons for the emergence of the conceptual ambiguity of the social capital are analyzed.

Keywords: social capital, civic engagement, civic association

Концепт соціального капіталу протягом двох останніх десятиріч здобув безпрецедентної популярності у соціальних науках. Частина дослідників вбачає у ньому панацею від численної кількості проблем. Як складова суспільного життя, соціальний капітал сприймається в якості оптимального механізму вирішення нагальних соціальних проблем. Як науковий термін, він пов'язується з чималим евристичним потенціалом, що в свою чергу пояснює його вживання у низці досліджень широкого спектру явищ. Натомість критики наполягають, що соціальний капітал не є чимось більшим за метафору.

На нашу думку, даний термін, дійсно, має великі пояснювальні можливості. Підстави ж для скептичних зауважень з цього приводу слід шукати у тому інтелектуальному шляху, протягом якого відбувалося становлення соціального капіталу.

Метою даної статті є розгляд теоретичних напрацювань, які асоціюються у науковому дискурсі з впровадженням та популяризацією терміну "соціальний капітал" і виокремлення причин концептуальної невизначеності.

З моменту опублікування роботи Р. Патнема "Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки", де в тому числі аналізувалися інтелектуальні джерела соціального капіталу, прийнято вважати, що цей термін вперше був використаний Л. Дж. Ханіфаном у його есе від 1916 року. У ньому він наполягав, що низка соціальних, економічних та політичних проблем спільноти можуть вирішуватися за рахунок зміцнення солідарності серед громадян. Крім того відзначалося, що традиції добросусідства та громадянської активності починають занепадати та поступово заміщуватися сімейною ізоляцією та стагнацією громади як такої [1, с.4].

Тим не менш, Д. Фарр (J. Farr), історик, який займається проблемою походження термінів, наполягає на тому, що його вживання в академічному середовищі необхідно пов'язувати насамперед з Дж. Дьюї [2]. Використовуючи концепт соціального капіталу, він розвиває ідеї щодо створення соціальних зв'язків (взаєморозуміння чи кооперації), будуть забезпечувати громаду ресурсами. При цьому мовні одиниці "соціальний" та "капітал" вживалися переважно для підсилення риторичного ефекту. Фактично широка залученість економічної термінології у роботах Дж. Дьюї відображає характерну "концептуальну

стратегію" критичного прагматизму. Так, разом з соціальним капіталом розглядається, наприклад, "невикористаний талант" (unused talent) як змарнований капітал (wasted capital) [3].

Отож, можемо спостерігати, що ідея соціального капіталу і дійсно виникла, як вдала метафора, що підкреслювала позитивні ефекти активної включеності у громадське життя, однак не передбачала подальших серйозних наукових розробок. Власне, на доволі довгий період соціальний капітал зникає з наукових дебатів, час від часу використовуючись в окремих дослідженнях, однак не привертаючи особливої уваги.

Два основні напрямки розуміння соціального капіталу сформувалися наприкінці 1980-х під впливом П. Бурдьє та Дж. Коулмана. Найбільш детальна робота П. Бурдьє відносно соціального капіталу ("Форми капіталу") з'явилася у 1986 р., коли вперше його ґрунтовне застосування відбулося у рамках саме соціологічного аналізу. Розробляючи авторську концепцію, Бурдьє вводить в обіг поняття капіталу, а точніше - різноманітних форм та станів капіталу, які мають власну специфіку і принципово не зводяться виключно до капіталу економічного. Соціальний капітал в рамках його теорії визначається таким чином: "Сукупність актуальних чи потенційних ресурсів, що пов'язані з наявністю міцних мереж зв'язків, більш чи менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства чи визнання". Отож, соціальний капітал в такому розумінні вимірюється розміром соціальної мережі актора та тими ресурсами, що потенційно можуть бути ним використані на основі приналежності до цієї мережі [4, с.66].

Дослідження Дж. Коулмана "Капітал соціальний та людський" було опубліковане трьома роками пізніше роботи П. Бурдьє. Коулман наполягає, що соціальний капітал є "властивим структурі зв'язків між акторами і серед них. Це не залежить ні від самих акторів, ні від засобів виробництва". На думку Дж. Коулмана, соціальний капітал необхідно визначати через його функцію як "безліч явищ, яким властиві два елементи одночасно: вони всі складаються з деяких аспектів соціальної структури і сприяють певним діям акторів - індивідів або корпорацій - усередині цієї структури" [5, с. 124]. Свою концепцію Дж. Коулман застосовує до сфери освіти, приділяючи особливої уваги проблемі впливу соціального капіталу (спільноти, родини) на підвищення людського капіталу молоді. Також він аналізує сутність соціального капіталу як колективного блага та розмірковує над причинами недостатнього інвестування в нього.

Попри більшу інструментальну цінність підходу до вивчення соціального капіталу П. Бурдьє, яка відзначається дослідниками, варто наголосити, що започаткована Дж. Коулманом традиція (здебільшого опосередковано), починаючи вже з 1990-х років стала більш поширеною. Саме він значно вплинув на наукові погляди Р. Патнема, роботи якого наразі здобули численну кількість прихильників в академічному середовищі і не тільки та стали основою для більшості сучасних теоретичних розробок та емпіричних досліджень із соціального капіталу. Незважаючи на те, що Д. Філд (J.Field) визначає роботи Р. Патнема як третє самостійне концептуальне відгалуження з проблематики соціального капіталу, можна констатувати, що положення відносно сусідського впливу та громадських організацій як принципів елементів для продукування ресурсів та переваг соціального капіталу, сприйняття його крізь призму колективного блага були саме у роботах Дж. Коулмана [6].

Переломним моментом на шляху становлення концепту соціального капіталу стала публікація у 1993 р. праці "Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії" Р. Патнема у співавторстві з Р. Леонарді та Р.Й. Нанетті. Саме з цього часу починається активне залучення концепту соціального капіталу до низки досліджень. Ця робота Р. Патнема була зокрема визнана найбільш цитованою публікацією у соціальних науках у 1990-х роках [7, с.83]. Більше того, за останні роки концепція соціального капіталу була згадана майже у всіх галузях соціальних наук і використовувалася для пояснення широкого спектру явищ. Посилання на соціальний капітал стрімко поширювались насамперед в останні десятиріччя, подвоюючись щороку, починаючи з середини 1990-х. Він став "ключовим словом" серед пошуків і посилань та на 2000 рік становив близько чверті від абсолютної кількості цитат [8].

Тим не менш, подібна популяризація двояко вплинула на сприйняття евристичного потенціалу соціального капіталу, спричинивши низку критичних зауважень. Зокрема, скептики характеризують соціальний капітал як "надзвичайно еластичний термін" [9], поняття, що позначає "багато речей для багатьох людей" [10].

Витоки такого стану речей, на нашу думку, слід шукати, по-перше, в особливостях наукових міркувань Р. Патнема, що, як вже зазначалося, уособлюють окрему традицію поглядів на онтологічний статус соціального капіталу. По-друге, необхідно враховувати твердження П. Бурдьє,

що "для соціолога важливо пам'ятати: значну частину тем, які ним обираються від імені суспільних наук, насправді складають об'єкти, що визначені державою, державними програмами та державним інвестуванням" [11, с.17], що ми розкриємо надалі.

Отож, в першу чергу, доцільно зосередитися на роботах Р. Патнема. Фундаментальні погляди на соціальний капітал були закладені у роботі з громадянських традицій у сучасній Італії. Р. Патнем та його колеги дійшли висновку, що існує пряма залежність між чисельністю громадських організацій та станом економічного розвитку окремих регіонів Італії. Прослідкувавши особливості розвитку півночі та півдня, які вже з XII сторіччя принципово відрізнялися за показниками громадянської активності, автори відстоюють тезу, що відмінності регіонів детермінуються обсягом соціального капіталу, який "втільнений у нормах та мережах громадянської активності і є передумовою економічного розвитку та ефективного державного управління" [12, с.37].

У 1995 році Р. Патнем публікує есе "Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки", що містить достатньо амбітні тези, які в подальшому були розширені у роботі "Гра в кеглі наодинці: колапс та відродження американського суспільства". Дослідник наводить аргументи щодо занепаду рівня участі у громадській діяльності в США та наполягає, що цей занепад загрожує демократії та якості життя громадян. На початку роботи Р. Патнем відзначає спадаючі тенденції у громадській активності, пропонує декілька можливих причин спаду, а далі починає відстоювати позицію, що подібний стан речей має низку негативних ефектів, як-то: дестабілізація демократичних інституцій, зниження ефективності шкільної освіти, скорочення значущості чинників, що покращують колективне благополуччя [13]. Попри те, що в рамках дослідження залучається велика кількість даних щодо соціальних інтеракцій, масштаби позначених тез та бажання представити результати більш широкій аудиторії спричиняють багато критичних коментарів, які в цілому зводяться до того, що "риторика надто часто компенсує слабку логіку, а емоційні використання описових показників заміщують детальний аналіз" [14].

Певні неточності та суперечності як у визначенні онтологічного статусу соціального капіталу, так і в конкретних методологічних рішеннях, що на сьогодні відтворюються у дослідженнях з соціального капіталу, здебільшого закладені саме у патнемівській науковій традиції.

В працях Патнема часто відбувається змішування причин та результатів. Статистично підтверджений спад у громадській активності визначається як причина негативних наслідків. Відповідно до подібної інтерпретації, наприклад, скорочення добродійності має розглядатися саме як наслідок зменшення обсягів соціального капіталу, але в такому разі немає жодних прямих доказів, що занепадає безпосередньо соціальний капітал. Схожим чином розглядається зниження рівня довіри як прямий доказ занепаду. Більш того, за такого підходу соціальний капітал однозначно прирівнюється до колективного блага, що визначає численні позитивні ефекти у суспільному житті. Фактично Р. Патнем не надає жодної аналітичної схеми, яка б дозволила оцінити, як саме позначені тенденції пов'язані і чи пов'язані взагалі. Той факт, що спостерігаються зміни, не означає, що вони мають спричинити кризу. Більш того, сама констатація скорочення громадської активності відбувається без урахування економічних, технологічних та політичних факторів.

На думку Д. Собеля (J. Sobel), до уваги не береться, зокрема, важливе припущення, що зниження об'єму членських внесків є реакцією на зміну граничних ставок податків, що мало місце у період, який досліджує Р. Патнем [14]. Крім того, особливо показовим є ігнорування важливості технологічних змін у суспільному розвитку. Патнем постулює, що має місце зростання кількості будинків з телефонами та міжнародних телефонних дзвінків, однак сумнівається, що таке зростання може забезпечувати соціальні зв'язки, які обриваються через скорочення клубів з боулінгу. Він стверджує також, що неможливо завести друзів за допомогою телефону. Тим не менш, з іншої точки зору, за його допомогою можна підтримувати дружні відносини, і навряд чи менш ефективно, ніж за допомогою боулінг-клубів.

Телефон взагалі є показовим прикладом. Р. Патнем визнає доцільність ідей Р. Барта (R. Burt), який пропонував вимірювати соціальний капітал бізнесмена шляхом підрахунку розміру його картотеки "Ролодекс" [14]. Дотримуючись такої логіки, якщо метою об'єднання у групи та участі у громадських асоціаціях є розширення контактів, то зміни в інформаційних технологіях мають спрощувати контакт з іншими людьми, а мережі Інтернет може повноцінно заміщувати форми організаційних асоціацій.

Крім того прийняття управлінських рішень з відновлення громадської активності та доцільність повернення до "старих" форм комунікації окреслюють ще одне протиріччя у поглядах Р. Патнема на соціальний капітал, а точніше – на його джерела.

З одного боку, він відстоює позицію, що паттерни громадянської активності глибоко укорінені. Особливо це підкреслюється у ранніх роботах, де відносна "успішність" північної частини Італії визначається різницею у соціальних структурах, які відсилають нас до XII сторіччя. Також Р. Патнем наполягає на тому, що інтеріоризовані паттерни детермінують певний рівень громадянської активності, який є доволі стійким протягом життя кожного конкретного індивіда.

Таким чином, гіпотеза щодо достатньо повільної зміни обсягів соціального капіталу у спільноті вимагає перегляду принципових положень книги у відношенні до історико-культурної укоріненості джерел соціального капіталу. Адже в такому разі фактори зовнішнього середовища, що можуть змінювати кількість соціального капіталу, мають бути надзвичайно специфічними та потужними. Це, в свою чергу, робить спроби з підвищення рівня соціального капіталу в суспільстві нереалістичними, а управлінські рішення – не доцільними. Навіть погоджуючись з тим, що необхідно підвищувати рівень соціального капіталу, варто замислитися, "чи не занадто високою ціною буде повернення форм взаємодії минулого та їх підтримання" [14].

Отож, наукові міркування Р. Патнема спрямовувались насамперед на умови формування соціального капіталу та його наслідки, уникаючи ґрунтового визначення його сутності.

Не менш суперечливим виглядає і методологічний підхід, який застосовує Р. Патнем. По-перше, доволі розмитими виглядають принципи формування вибірки з об'єднань громадян. Так, Н. Леманн (N. Lemann) у відповідь на роботу 1995 року зазначає, що зростання членства у певних асоціаціях ігнорується (наприклад, в об'єднаннях у сфері малого бізнесу) [14]. Фактично ставиться під сумнів рішення з неврахування ролі та значущості тих асоціацій, що утворюються на роботі. Як пояснює Р. Патнем, це нібито не може бути шляхом для побудови справжньої спільноти через те, що робота у будь-якому разі обертається навколо грошей.

По-друге, причини скорочення чисельності, наприклад, членів добровільних організацій можуть не співпадати з факторами зменшення кількості учасників клубів з боулінгу, що надає підстави для критики доцільності концептуальної стратегії в рамках якої тенденції різних типів громадських об'єднань підпорядковуються динаміці обсягу соціального капіталу.

По-третє, Р. Патнем послідовно відстоює ідею, що високий рівень громадської активності опосередковано, але неминуче призводить до позитивних результатів, знову ж таки не надаючи цілісної схеми, яка б це підтверджувала. Такі прогалини у концептуальному баченні часто компенсуються риторичними маніпуляціями, зокрема зі статистичним матеріалом. Звісно, використання концептів соціального капіталу на початку його становлення було метафоричним і, власне, залучався він виключно задля підсилення аргументації, однак на сучасному етапі "виклику валідності" необхідно уникати висловлювань на зразок тих, які час від часу використовує Р. Патнем: "Щоб результати у сфері освітніх послуг Північної Кароліни були аналогічними тим, що спостерігаються у Коннектикуті, згідно нашого статистичного аналізу, мешканцям Кароліни необхідно змінити, хоча б один з цих показників: збільшити явку на президентські вибори на 50%; подвоїти частоту клубних зборів, потроїти кількість громадських організацій на тисячу жителів [15, с.301]; "Якщо хтось хоче покращити власне здоров'я, то перехід до держави з високим рівнем соціального капіталу буде настільки ж корисним, як і відмова від паління [15, с.308]; чи "Приєднання до певної групи зменшить наполовину вірогідність вашої смерті у наступному році" [14]. Подібні ствердження, принаймні у такому формулюванні, виглядають непереконливими та спричиняють скептичне ставлення до евристичного потенціалу соціального капіталу.

Тим не менш, попри всі суперечності та недоліки, роботи Р. Патнема з соціального капіталу здобули значної популярності та спричинили проведення великої кількості досліджень, надаючи право говорити про окремих, найбільш представлений напрям у розумінні та вивченні цього феномену.

На сьогоднішній момент, підвищена зацікавленість концептом соціального капіталу має причини як наукового характеру, так і ті, що відображають "замовлення держави". Попри значний потенціал у подоланні проблеми роз'єднаності мікро- та макросоціологічних вимірів, проблеми жорстких міждисциплінарних меж, напрямом дослідження соціального капіталу, який уособлюють роботи Р. Патнема, набув такої популярності більше завдяки тому, що його ідеї були з ентузіазмом сприйняті такими структурами, як Світовий Банк і Організація економічного співробітництва та розвитку, які в подальшому ініціювали низку проектів з вивчення соціального капіталу.

Таким чином, поява великого обсягу робіт, що закладали в фундамент власних досліджень суперечності міркувань Р. Патнема, на нашу думку, здебільшого і спричинила ситуацію

концептуальної невизначеності, яка створює відчуття метафоричності терміну, відсутності можливостей його використання у серйозних дослідженнях. Задля вирішення цієї проблеми необхідно більш критично оцінювати обсяг напрацьованого матеріалу з соціального капіталу. Більш того, є сенс зосередитися на тих позиціях, що є менш суперечливими, характеризуються внутрішньою цілісністю та мають більшу інструментальну цінність, зокрема, в сформульовані роботах П. Бурдьє.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Putnam R.D. Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society [Text] / R.D.Putnam . - New York: Oxford University Press, Inc., - 2002. – P. 516. - ISBN 978-0-19-517160-0. 2. Farr J. Social Capital: A Conceptual History [Text] / J. Farr // A Political Theory. - 2004. - Vol. 32, № 1 - P. 6-33. - ISSN 0090-5917. 3. Burnheim C. Education and Social Capital [Електронний ресурс] /C. Burnheim // Monash Centre for Research in International Education Social Capital Seminars; - Режим доступу: <http://www.education.monash.edu.au/centres/mcrie/seminars.html> 4. Бурдьє П. Форми капіталу [Текст] / П. Бурдьє ; пер. с фр. М. С. Добряковой // Экономическая социология. - 2002. - Т. 3, №5. - С. 60–74. 4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий [Текст] / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. - №3. – С.121-139. 6. Field J. Social Capital (Key Ideas) [Text] / J. Field. - London: Routledge, - 2003. – P. 176. 7. Fine B. Social Capital versus Social Theory: Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium [Text] / B. Fine. - London and New York: Routledge, - 2001. – P. 304. 8. Isham J. Social Capital and Economic Development. Well-Being in Developing Countries [Text] / J. Isham, T. Kelly, S. Ramaswamy - Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Pub, - 2002. – P. 234. 9. Lappe F. M. Building social capital without looking backward [Text] / F.M. Lappe, P.M. Du Bois // National Civic Review. - 1997. - Vol. 86, № 2 - P. 119-128. 10. Narayan D. Cents and sociability: Household income and social capital in rural Tanzania [Text] /D. Narayan, L. Pritchett. - Washington, D.C: World Bank, Social Development and Development Research Group, Poverty and Human Resources, - 1997. – P. 41. 11. Бурдьє П. Начала [Текст] / П. Бурдьє; пер. с фр. Н.А. Шматко.- М.: Socio-Logos, - 1994. - С. 288. 12. Putnam R.D. The Prosperous Community — Social Capital and Public Life [Text] / R.D.Putnam // American Prospect. - 1993. - Vol. 13 - P. 35-42. 13. Патнем Р.Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії [Текст] / Р.Д. Патнем , Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті; пер. з англ. В.Ющенко. - К.: "Основи", - 2001. - С. 302. 14. Sobel J. Can We Trust Social Capital? [Text] / J. Sobel // Journal of Economic Literature . - 2002. - Vol. 40, Is.1 - P. 139-154. 15. Putnam R.D Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community [Text] / R.D.Putnam . - New York: Simon & Schuster, - 2000. – P. 544.

УДК 316.624

ОРГАНІЗОВАНІ СОЦІАЛЬНО-НЕГАТИВНІ ЯВИЩА ЯК ІНСТИТУЦІЙНІ УТВОРЕННЯ

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент, заступник начальника науково-дослідної лабораторії кадрового, соціологічного та психологічного забезпечення органів внутрішніх справ Навчально-наукового інституту психології менеджменту, соціальних та інформаційних технологій Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розглядаються проблеми ідентифікації соціально-негативних явищ як соціальних інститутів. Розглядаються недоліки концепцій девіації, дисфункції, дезорганізації у поясненні організованих форм соціально-негативних явищ. Аналізуються інституційні ознаки соціально-негативних явищ, їх функції та структура. Автор розглядає соціально-негативні явища як окремих тип соціальних інститутів, визначаючи їх як інститути третього роду.

Ключові слова: соціально-негативні явища, соціальні інститути, девіація, дисфункція, дезорганізація, інститути третього роду.

В статье анализируются проблемы идентификации социально-негативных явлений как социальных институтов. Рассматриваются недостатки концепций девиации, дисфункции, дезорганизации в объяснении организованных форм социально-негативных явлений. Анализируются институциональные признаки социально-негативных явлений, их функции и структура. Автор рассматривает социально-негативные явления как социальные институты, определяя их как институты третьего рода.

Ключевые слова: социально-негативные явления, социальные институты, девиация, дисфункция, дезорганизация, институты третьего рода.

In article the problems of identification of the socially-negative phenomena as social institutes are analyzed. Limitations of the deviation, dysfunction, and disorganization concepts in the explanation of the organized forms of the socially-negative phenomena are considered. The institutional signs of the socially-negative phenomena, their functions and structure are analyzed. The author considers the socially-negative phenomena as social institutes, defining them as institutes of the third kind.

Keywords: socially-negative phenomena, social institutes, deviation, dysfunction, disorganization, institutes of the third kind.

На початку XXI сторіччя світ потерпає від кризових явищ, які не обминають і Україну. Але ці явища мають тимчасовий характер на відміну від інших, організованих, від яких суспільство потерпає постійно з давніх часів. Такі явища називають по-різному – соціально-негативними, соціальними патологіями, соціальними проблемами, але усіх їх об'єднує комплекс ознак, які будуть розглянуті в даній статті. До цих явищ прийнято відносити злочинність, проституцію, алкоголізм і наркоманію, корупцію, жебракування та ін. Історія існування цих явищ та боротьби з ними настільки довга, що уявити суспільство без них неможливо.

Вивчення цих соціально-негативних явищ починається з моменту виникнення соціології як самостійної дисципліни. Досягнувши свого розквіту на межі XIX – XX ст. ці дослідження трансформувались у окрему соціологічну галузь – соціологію девіантної поведінки, і надалі була добре розроблена концепція девіації. Але, внаслідок нормативної природи цілого ряду соціально-негативних явищ, концепція девіації виявилась завузькою для їх вичерпного пояснення. Концепція культурного релятивізму соціальної норми, яка на перший погляд допомагала пояснювати таке протиріччя, пояснила тільки неоднозначність оцінки індивідуальної поведінки з позицій девіантності. Пізніше, у рамках структурно-функціонального підходу робились спроби пояснювати соціально-негативні явища як дисфункцію соціальних систем та інститутів, які також не набули успіху. Це стало зрозумілим, бо цілий ряд таких явищ як корупція, проституція та деякі види злочинності, виявляється функціональним для окремих індивідів та соціальних груп. Саме функціональність призводить до їх

тривалого існування у вигляді сталих хабітуалізованих форм масової поведінки, відтворюваних у часі та просторі, що певним чином надає їм інституціонального характеру. Якщо поширювати зміст іншого поняття структурно-функціонального підходу – поняття соціальної дезорганізації на перераховані соціально-негативні явища, то зовсім незрозумілим є віднесення до них високоорганізованої злочинності. Усі ці явища мають організований характер. Концепція соціальної дезорганізації підходить лише для пояснення умов їх виникнення та поширення.

Внаслідок вищеперерахованого до теперішнього часу в соціології існує ряд наукових статей та монографій, які висвітлюють ту чи іншу сторону соціально-негативних явищ в межах якоїсь наукової парадигми. Здебільшого ці роботи належать до емпіричної соціології, у теоретичній соціології інституційна природа соціально-негативних явищ зовсім не досліджувалась. В результаті достатньо цілісної картини місця цих явищ в суспільстві не зміг навести жоден дослідник. Нажаль, в українській соціології актуальність вивчення інституційних форм соціально-негативних явищ не набула належного визнання. Практично не існує соціологічних робіт, які пропонують теоретичне обґрунтування цієї проблеми, теж саме можна сказати і про російські соціальні науки. Тому *метою* даної статті є розгляд інституційних рис соціально-негативних явищ.

Серед соціально-негативних явищ ми спостерігаємо високу організованість, відтворюваність у часі та просторі та ряд інших ознак, властивих соціальним інститутам. Причому, немає особливого значення яке саме, серед їх великої кількості, визначення соціальних інститутів брати за основу – у будь якому вони мають усі риси соціальних інститутів. А у деяких випадках, таких, наприклад, як проституція, в деяких країнах існують і як офіційні соціальні інститути, у формі повністю легальних соціальних організацій. Це штучні масові утворення, які виділяє специфічність інституційної поведінки, що інтегрує велике коло людей у цілісну систему взаємодії в рамках суспільства. На те, що соціально-негативні явища входять у суспільство як окремих, ще не описаний, вид соціальних інститутів не звертав уваги досі жоден дослідник.

Розглянемо інституційні риси соціально-негативних явищ більш докладно. Візьмемо за основу визначення соціальних інститутів А.Г. Ефендієва – це історично складені та закріплені, сталі соціальні відносини, що самостійно відтворюються та спрямовані на задоволення тих чи інших людських потреб. Та спробуємо відшукати відмінності між історично складеними, сталими формами організації протиправної або просто аморальної людської діяльності і соціальними інститутами. Для цього поступово розглянемо ознаки соціальних інститутів – чи властиві вони означеним явищам?

Історичність соціально-негативних явищ не підлягає ніякому сумніву. Про це ми вже сказали на початку статті – історія існування і боротьби з вищеперерахованими явищами почалася ще у древніх суспільствах і продовжується до теперішнього часу. Проституція має назву "найдревнішої професії", організовані форми злочинності або питійні заклади існували ще у стародавніх суспільствах, ці суспільства як і сучасні потерпали від корупції, по вулицях стародавніх міст ходили жебраки, вони, як і тепер, займали своє місце у ієрархії колишнього "соціального дна". Організовані соціально-негативні явища існують сотні років і за тривалий час свого існування вони викликали формування специфічних соціальних інститутів, створених виключно для боротьби з цими явищами.

Основною будь якого інституту є потреба, яка зумовлює його функцію. Але виникає питання – чи завжди суспільні потреби мають бути конструктивно орієнтовані відносно загальних цілей суспільства? Ми добре знаємо, що природа сфери потреб людини має амбівалентний характер, об'єднуючи водночас протилежні драйви – конструктивні та деструктивні. Для людини є природним демонструвати поряд з соціально спрямованою поведінкою зовсім протилежні вчинки – деструктивні. Частина потреб, що актуалізуються у деструктивну поведінку, обумовлена невикорінними інстинктами та особливостями людської психіки – сексуальним потягом, бажанням отримувати задоволення, жагою мати більше, а віддавати менше, отримувати бажане безпосередньо зараз, а не у майбутньому та ін.. В усі часи природа суспільства обмежувала ці природні драйви, і цілком зрозуміло, що відповідна поведінка, м'яко кажучи не схвалювалась. Але подолати чи пригнітити зовсім ці природні потреби неможливо, тому вони проявляються у формі масової поведінки таким же чином як інші, соціально схвалювані потреби. А те, що ці потреби мають суспільний, системний, а не індивідуально-особистістний характер, не підлягає сумніву хоча б із за того, що на протязі тривалого часу вони зумовлюють сталі види організованої діяльності.

Усі без виключення соціально-негативні явища мають відверто функціональний характер. Нехай ця функціональність має тимчасовий, оманливий характер. Нехай латентні функції соціально-негативних явищ призведуть у довгостроковій перспективі до несприятливих наслідків не тільки для суспільства взагалі, але і для актора безпосередньо. Це не відміння ніяким чином функціональність,

що дозволяє у короткостроковій перспективі легко досягти цілі та отримати бажані здобутки. Саме така функціональність і обумовлює виникнення та інституціалізацію організованої діяльності, спрямованої на задовільнення таких "суспільних" потреб.

Структура соціального інституту обов'язково включає набір специфічних соціальних позицій, статусів та ролей. Ми бачимо такі специфічні статуси та ролі у будь якій формі організованих соціально-негативних явищ. Для проституції – проститутки та сутенери. Для організованої злочинності існує цілий набір злочинних "спеціальностей" і тюремно-кримінальних ролей. Характеристики "алкоголік" та "п'яниця" вже давно перетворились на рольові моделі, які передбачають відповідну поведінку акторів та визначають соціальні очікування, а також передвзяте ставлення до цих ролей. Жебрак також є достатньо визначеною соціальною роллю. Для корупції визначити чіткі ролі важче, бо люди відтворюють ці відносини приховано, але все ж таки існує визначення конкретних проявів корупції – "хабарник", "мздоїмець" – що існують з давніх часів.

Такі соціальні ролі врегульовуються набором специфічних норм, кримінальних "понять", питійних традицій, або взагалі розчинених у загальній культурі стандартів реагування на певні ситуації. Наприклад фраза "вирішимо питання" може трактуватись двоюко, причому саме прихований її зміст – дати хабара, буде домінувати у суспільній свідомості. Такі нормативні взірці врегульовуються цілим набором фольклорних прислів'їв, таких як "не підмажеш – не поїдеш" та ін.. Ці норми існують, на перший погляд, у аморфно розчиненому в загальній культурі стані, але вони є частиною суспільного підсвідомого і закріплені у формі своєрідних архетипів.

Якщо прослідкувати якими засобами забезпечується функціонування соціально-негативних явищ такий тривалий час, ми бачимо, що вони існують не тільки як неформальні утворення, але і у формі конкретних соціальних організацій з власними матеріальними засобами та іншими атрибутами. Публічні дома – конкретна форма існування проституції, алкогольна індустрія – взагалі державне підприємство, яке з давніх часів забезпечує чисельні прибутки у бюджет, а організована злочинність завдяки великим прибуткам від незаконної діяльності будує цілі фабрики для виробництва наркотиків, контрафактної продукції, або створює розвинену інфраструктуру для торгівлі людьми, зброєю або іншої протизаконної діяльності. Внаслідок власної організованості така злочинна діяльність сприймається як загроза національній безпеці у більшості країн і боротьбою з нею займаються спеціалізовані служби, а не "звичайна" міліція. Причому корупція є тим інститутом, при посередництві якого організована злочинність інтегрується в організаційну структуру суспільства.

Крім того, можливо розрізнити як мінімум дві узагальнені групи ролей, властивих організованим формам соціально-негативних явищ – це особи, професійно зайняті у нелегальній сфері та умовні "споживачі" – алкоголіки та наркомани, споживачі послуг проститутток, особи, які за допомогою хабара отримують переваги перед іншими та ін..

Що стосується функцій соціальних інститутів – то соціально-негативні явища також виконують ряд функцій в суспільстві. Вони забезпечують фіксацію соціальних стосунків, регуляцію та своєрідний соціальний контроль у сфері нелегальної або аморальної поведінки, завдяки якій така поведінка стає організованою і приймає структурований вигляд та інституційний характер. Завдяки спеціалізації та уніфікації видів діяльності у рамках соціально-негативних явищ вони відокремлюються від соціально позитивних видів діяльності. Причому соціальне життя певним чином стабілізується, внаслідок протистояння визначеним чинникам його дестабілізації. Виникає і розширення соціального простору не тільки завдяки інституційним формам соціально-негативних явищ, але і завдяки соціальним інститутам, які протистоять їм. Таким чином ці явища виконують функції структуризації суспільства та комунікативну функцію, включення осіб у спільну діяльність.

Грунтуючись на вищевикладених аргументах зробимо очевидний висновок – організовані форми соціально-негативних явищ обладують усіма ознаками соціальних інститутів і виконують ряд суспільних функцій, також властивих соціальним інститутам. Це штучні колективні утворення, які виділяє специфічність інституційної поведінки, що інтегрує велике коло людей у цілісну систему взаємодії у рамках суспільства. Суспільства, яке уявити без них неможливо. Суспільства, у яке вони входять як соціальні інститути.

Але якщо ми відповіли на питання – чи є соціально-негативні явища соціальними інститутами позитивно – постає ряд інших, не менш важливих питань. Яке місце вони посідають в інституційній структурі суспільства? Чому, з огляду на їх очевидний організований характер, їх досі не ідентифікували як

окремих типів соціальних інститутів? Що саме заважає чітко та вичерпно, у рамках якогось теоретичного напрямку, описати їх ознаки та окреслити їх межі?

Соціально-негативні явища, які ми пропонуємо розглядати як соціальні інститути, мають багаторівневу структуру. Така структура вже розглядалась нами раніше стосовно одного з таких явищ – наркотизму, у моделі соціокультурного поля наркотизму [1], і ґрунтувалась на теорії кримінально-правового поля як розширеної моделі злочинності І. П. Руценка [2]. Ядром цих явищ виступає організована та інституціалізована діяльність, це і є наші соціальні інститути, але поряд з ними існують псевдоморфози, проміжні форми напіворганізованої але доволі випадкової діяльності, і насамкінець навкруги всього цього існує масова стохастична девіантна поведінка. Такий погляд на багаторівневу структуру соціально-негативних явищ певною мірою пояснює складнощі в їх ідентифікації як окремого типу соціальних інститутів.

Інституціональний характер соціально-негативних явищ не дозволяє механічно звести їх як до негативної девіації, внаслідок імплементації притаманних їм норм у хабітуалізовану масову поведінку, так і до дисфункцій соціальних систем, внаслідок наявності власних функцій, явних та латентних, які вони успішно виконують у суспільстві. Більшість цих явищ має віддалені у часі негативні наслідки, що спричиняють шкоду базовим соціальним інститутам. Ці наслідки є їх латентними функціями на протилежність явним, що сприймаються як позитивні результати тимчасової індивідуальної діяльності. Такий підхід нами було раніше використано для описання одного з найнебезпечніших соціально-негативних явищ – корупції [3, 4]. На наш погляд обов'язкова наявність у цих інститутів водночас двох типів функцій – явних, які допомагають досягти акторам бажаних результатів у короткостроковій перспективі, і латентних функцій, які у довгостроковій перспективі призводять до суспільної шкоди і наносять шкоду самим акторам – є однією з основних ознак, що відрізняють їх від остальних соціальних інститутів.

Щодо іншого питання – до якого типу відносити ці соціальні інститути? Ми вважаємо що їх треба визначати як окремих типів соціальних інститутів – інститути третього роду. Крім того, ідентифікація соціально-негативних явищ як окремого типу соціальних інститутів передбачає можливість розглядати їх деінституціалізацію, як керований процес у рамках соціальної технології спрямованої на позбавлення їх організованого характеру. Ця можливість досі також не була використана ні в емпіричній ні в теоретичній соціології.

Отже, підсумовуючи вищесказане, потрібна спеціальна соціологічна теорія, яка б допомогла розрізнити масові стохастичні та інституційні форми соціально-негативних явищ. В соціології зараз потрібен не тільки критичний перегляд усіх попередніх спроб вивчення інституційних форм соціально-негативних явищ, але й розробка та перевірка практикою нових соціологічних підходів, які б були плідними в вивченні цього явища.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Сердюк О.О. Соціологічні дослідження наркотизму // Профілактика поширення наркозалежності серед молоді: навчально-методичний посібник / кол. авт. – К.: ГЕРБ, 2008. С. 25–62. 2. Руценка І.П. Соціологія злочинності: монографія. Харків: вид-во націон. Ун-ту внутр. Справ, 2001. С. 220–236. 3. Свеженцева Ю.О., Сердюк О.О. Інституційний характер корупції в діяльності Державної автомобільної інспекції // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2008. – №800 (Вип. 22). С. 151–155. 4. Антикорупційний моніторинг діяльності Державної автомобільної інспекції: методика та результати: монографія / Кол. авт.; За заг. ред. канд. соціол. наук, доцента О.О. Сердюка. — Харків: ХІСД, 2008. — 128с.

УДК 316.4.051

СУБ'ЄКТИВНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОГО ЧАСУ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: СОЦІОЛОГІЧНІ ТЛУМАЧЕННЯ

Скок Наталя Сергіївна – викладач кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті показано, що ситуація, яка склалась у сучасному суспільстві, характеризується індивідуалізацією суспільної життєдіяльності, рефлексивністю соціального та індивідуального життя індивіда. При цьому кожний нормативно-ціннісний вимір особистості стає все менш пов'язаним з іншими. За умов суспільних трансформацій соціальний час усе більшою мірою суб'єктивується, тому виникає необхідність мати обґрунтовану соціологічну інтерпретацію поняття "суб'єктивний час" та критерії його дослідження.

Ключові слова: соціальний час, суб'єктивний час, суспільна трансформація, вплив суб'єктивного часу, дослідження суб'єктивного часу.

В статье показано, что ситуация которая сложилась в современном обществе ситуация характеризуется индивидуализацией общественной жизнедеятельности, рефлексивностью социальной и индивидуальной жизни индивида, при этом каждое нормативно-ценностное измерение личности становится все менее связанным с другими. В условиях общественных трансформаций социальное время все больше субъективируется, поэтому возникает необходимость иметь обоснованную социологическую интерпретацию понятия "субъективное время" и критерии его исследования.

Ключевые слова: социальное время, субъективное время, общественная трансформация, влияние субъективного времени, исследование субъективного времени.

The modern situation developed in the society is characterized by the individualization of public life activity, reflexivity of social and individual life. Each standard-value dimension of personality becomes less associated with the others. In the conditions of public transformations social time becomes more and more subjective, so we must have a science-based sociological interpretation of the concept of "subjective time" and the criteria for its study.

Keywords: social time, subjective time, public transformation, influence of subjective time, research of subjective time.

Позиціонування особистості у соціальному часі – одна з потреб індивіда, яка в контексті ефективного формування та розвитку нової системи соціальних цінностей впливає на його соціальну поведінку, відбиваючись на реалізації стратегічних життєвих цілей. Традиційний розгляд у соціології переважно об'єктивної складової соціального часу за умов суспільних трансформацій провокує його неадекватне розуміння, що і обумовлює актуальність нашого дослідження. Запорукою вирішення цієї проблеми є дослідження суб'єктивного часу індивіда, оскільки зараз посилюється неоднозначність розуміння темпорального аспекту взаємодії індивіда і суспільства. Загальновідомо, що астрономічний час однозначний та абсолютний, соціальний – відносний та різноманітний. Вони перетинаються за допомогою наповнення природного часу соціальним змістом. На їх перетині виникає феномен якості часу, який складає соціальний зміст природного часу.

Поняття соціального часу безпосередньо почало застосовуватися у соціологічній літературі у другій половині ХХ ст. Суб'єктивний час починає розглядатися з 70-80-х років ХХ ст., але переважно його досліджують філософи, психологи, мистецтвознавці, філологи. Соціологів недостатньо цікавили проблеми суб'єктивного часу, хоча у його дослідженні закладений великий потенціал для кращого розуміння соціального часу у цілому. До проблеми суб'єктивного часу більшою мірою апелювали теорії феноменологічної та екзистенційної орієнтацією (Е. Гусерль, А. Бергсон, М. Гайдегер, С. К'єркегор, А. Шюц, Ж.-П. Сартр), розглядаючи зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього. Водночас їх вихідне уявлення про людину як приречену, відчужену істоту, про тривогу й страх як невід'ємні її стани є не

прийнятним для соціологічного дослідження часу, оскільки є необхідність використовувати об'єктивні, у тому числі кількісні, методи для аналізу часу існування індивіда, переживання їм часу. Типологію темпоральних парадигм пропонували А. Бергсон, М. Бердяєв, П. Бергер, Т. Лукман. Розглядають соціальний час з точки зору існування у ньому об'єктивної і суб'єктивної складової В. Горяїнов, Н. Наумова. Дослідженням проблем психологічного часу, особистісно-часовою проблематикою займалися К. Абульханова-Славська, Т. Березіна, Є. Головаха, О. Кронік, Н. Паніна, С. Рубінштейн та ін. Розглядають моделі соціальних процесів, що відбивають уявлення про перебіг соціального часу В. Бондаренко-Брінь, А. Давидов, Н. Наумова, Ю. Плотинський, Р. Швері. У цілому можна зазначити, що суб'єктивний час індивіда не ставав об'єктом окремої уваги науковців. Нашою метою є аналіз соціологічних тлумачень суб'єктивної складової соціального часу.

Сучасна ситуація, що склалася у суспільстві, характеризується індивідуалізацією суспільної життєдіяльності, рефлексивністю соціального та індивідуального буття індивіда, кожний нормативно-ціннісний вимір особистості стає все менш пов'язаним з іншими, що ускладнює виконання управлінцями завдання подолання наслідків кризи та підвищення рівня самоорганізації індивіда, яка за умов трансформацій потребує втручання з боку реформаторів.

Досліджуючи проблеми часу, П. Сорокін та Р. Мертон зазначають, що соціальний час, на відміну від часу в астрономії, має якісні характеристики а не тільки кількісні; ці якісні риси є похідними від вірувань і звичаїв групи, вони також фіксації виявленню ритмів, пульсацій суспільств, у яких вони існують [2, с. 85]. Соціальний час має бути визначений у власній системі координат як "зміна або рух соціальних феноменів через інші феномени, узяті за точку відліку", оскільки "для розширення знання темпоральних аспектів соціальних змін і процесів необхідно давати більш широке трактування категорії "час", включаючи у неї поняття соціального" [3, с. 119]. Соціальний час "є час існування, функціонування й розвитку суспільства як "сукупності соціальних систем", від людини до суспільно-економічної формації й людського суспільства в цілому. Це – час суспільного буття людей, тобто їх матеріальної діяльності й відносин, у які вони вступають у процесі цієї діяльності" [4, с. 9]. Тобто у цілому, соціальний час – це поєднання тривалості, послідовності, співіснування, а також розмірів діяльності та її результатів, що виступають у вигляді подій, процесів, предметів, пов'язаних з людською діяльністю. Для людини "властиво перетворювати притаманні їй стереотипи, виходячи із потреб суспільного життя, а також створювати нові в процесі пристосування до зовнішніх умов... Людина насамперед відрізняється від тварини здатністю перетворювати навколишній світ із врахуванням власних потреб та високим ступенем свободи у створенні нових, безперервно поновлюваних форм, відносин із оточуючим світом" [5, с.91], таким чином, створюючи для себе своєрідне тлумачення і розуміння часу.

Тобто у структурі соціального часу можна виділити час об'єктивний і суб'єктивний. Спираючись на оцінку об'єктивної і суб'єктивної сторони буття людини у часі [6], під об'єктивним часом ми будемо розуміти події і процеси, що відбуваються у житті індивіда та у суспільстві незалежно від людини (ті, які розкриваються часом астрономічним, послідовність етапів життєвого циклу, певні види діяльності людини), а також зміни, що закономірно настають, які якщо й залежать від людей, то на інституційному рівні, а суб'єктивним – переживання цих подій, процесів, змін, їх особистісне тлумачення та ціннісне ставлення до них.

Соціальне середовище існування індивіда (існуючі у суспільстві норми, традиції, цінності), об'єктивні події, що відбуваються у суспільстві, а також міра їх сприйняття і оцінювання, спрямованість цього ставлення відбиваються на суб'єктивному сприйнятті часу. Події або процеси, які переживаються, осмислюються та оцінюються індивідом, набувають нових рис, формуючи його сприйняття часу. Цілісне усвідомлення подій або процесів впливає на формування цінностей індивіда, які виступають як щось осмислене, відображене і оцінене індивідом у межах його цілей. Зважаючи на вищевикладене, суб'єктивний час – це час, який визначається переживанням індивідом подій, процесів, змін, що відбувалися, відбуваються і будуть відбуватися у його житті та у суспільстві, безпосередньо або опосередковано впливаючи на життя індивіда, а також ціннісно-оціночне ставлення до них, що дозволяє осмислювати, відображати і зберігати минулі, усвідомлювати теперішні й структурувати майбутні події, процеси, зміни у межах його цілей, інтересів [7, с. 67]. Події, що впливають на суб'єктивний час індивіда, можна згрупувати за таким принципом: події, що відбувалися до нього, події, що відбуваються за його життя, та події, що відбуватимуться після його життя [6, с. 55, 56]. Таким чином, індивід залучається до життя суспільства за допомогою досвіду минулих, теперішніх і майбутніх поколінь. Суб'єктивний час створює у індивіда своєрідний образ минулих, теперішніх і майбутніх подій завдяки їх переживанню, ціннісно-оціночному (емоційному, раціональному, нейтральному) ставленню до них.

Не можна зрозуміти таке явище, як суб'єктивний час, виключивши з поля аналізу величезний, потужний шар чинників, що безпосередньо впливають на переживання часу, визначають його внутрішню структуру, наповнюють це переживання соціокультурним змістом, формують "соціальний склад" різних форм переживання (соціально-демографічні та інші ознаки суб'єктів переживання). Суб'єктивний час дуже різноманітний, оскільки залежить від особливостей індивідів, ситуації, що склалася, їх безпосереднього оцінювання цієї ситуації, яке може відрізнятися. У цілому можна визначити таке суб'єктивне сприйняття часу, як: звернення інтересу індивіда до суб'єктивного минулого, до суб'єктивного теперішнього, до суб'єктивного майбутнього. Минулий суб'єктивний час відображає ті об'єктивно існуючі події і стани матеріальних об'єктів, які пам'ятає індивід, або формує завдяки отриманій і усвідомленій про ці події інформації. Майбутній суб'єктивний час – це існуючі у свідомості індивіда абстрактні події, які ще не настали, але можуть реалізуватися "у майбутньому" як явища теперішнього. Теперішній суб'єктивний час відображає реальні події, які здійснюються у теперішньому. Взагалі людина "на рівні окремого індивіда здатна створювати схеми, шаблони тієї діяльності, якою вона прагне займатися. Мова йде про здатність осмислення того, чим доведеться займатися, а також впорядкування стійких уявлень про те, що людина спостерігала в оточуючому світі" [5, с. 191], зберігаючи минулі, фіксуючі теперішні й плануючі майбутні події свого життя. У кожного свій суб'єктивний час, він такий, яким індивід його відчуває, створює для себе, самостійно визначаючи для себе межі минулого, теперішнього та майбутнього.

Теоретико-методологічною основою дослідження суб'єктивного часу слугували концепція цілеполягання як вільного вибору, дослідження цінностей при виборі стратегії соціальної поведінки у контексті вивчення життєвих орієнтацій (Н. Наумова) [8; 9], відповідно до якої цілеполягання постає як особлива субкатегорія загальної категорії управління, однопорядкова з категоріями планування, програмування та проектування, та припускає наявність об'єктивних умов, суб'єктивної ситуації вибору та відповідної орієнтації поведінки на ту чи іншу систему цінностей (ціннісної орієнтації). Ключовий елемент цілеполягання – вибір мети (цільове рішення) [8].

Розвідки суб'єктивного часу здійснюються за рахунок дослідження 1) переживання часу; 2) задоволеності положенням у суспільстві; 3) зв'язку часів; 4) швидкості плину суб'єктивного часу за умов суспільних трансформацій; 5) терпіння (нетерпіння). Переживання часу дозволяє зрозуміти сприйняття індивідами суб'єктивного часу як важливої складової усвідомлення себе у соціальному часі, вплив минулого на їх життя. Суб'єктивне минуле за допомогою сприйняття і ціннісно-оціночного ставлення до подій, що відбулися, формує уявлення, судження, думки про те, що являє собою особливу цінність для індивіда. Задоволеність положенням у суспільстві протягом трьох років (у минулому, теперішньому, майбутньому) допомагає визначити спрямованість плину суб'єктивного часу індивіда (побачити взаємозв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім), зрозуміти глибину кризового стану для респондентів, з'ясувати тенденції у зміні сприйняття свого положення у суспільстві. Існуючий зв'язок часів дозволяє дослідити питання стосовно прихильності індивіда до того чи іншого періоду часу, оскільки спрямованість суб'єктивного часу індивіда може стати причиною прихильності до певного соціального часу. Від здатності розрізняти ознаки того чи іншого історичного періоду залежить діапазон структурування суб'єктивного часу. Намагаючись захиститися від "розузгодженості часів" індивід може намагатися "сховатися", "ціннісно закріпитися" у своєму певному часі, визначаючи соціальний час лише за суб'єктивним сприйняттям. Визначеність індивіда у суб'єктивному часі залежить від позиціонування себе у часових межах, швидкості плину суб'єктивного часу за умов суспільних трансформацій, тобто від того, якими для індивіда є межі реального майбутнього, які він враховує. Так, наприклад, досліджуючи терпіння, можна побачити межі структурування індивідом суб'єктивного часу, тобто терпіння виявляється як один із вимірів суб'єктивного часу. Терпіння (нетерпіння) можна визначити як емоційне структурування людиною свого майбутнього часу, виділення в ньому різних елементів, відрізків та наповнення їх різним емоційним і поведінковим змістом; як оцінку людиною ймовірності свого терпіння, тобто прийняття соціальної реальності в різних часових точках майбутнього" [9, с. 551], яке має свою структуру (рис. 1).

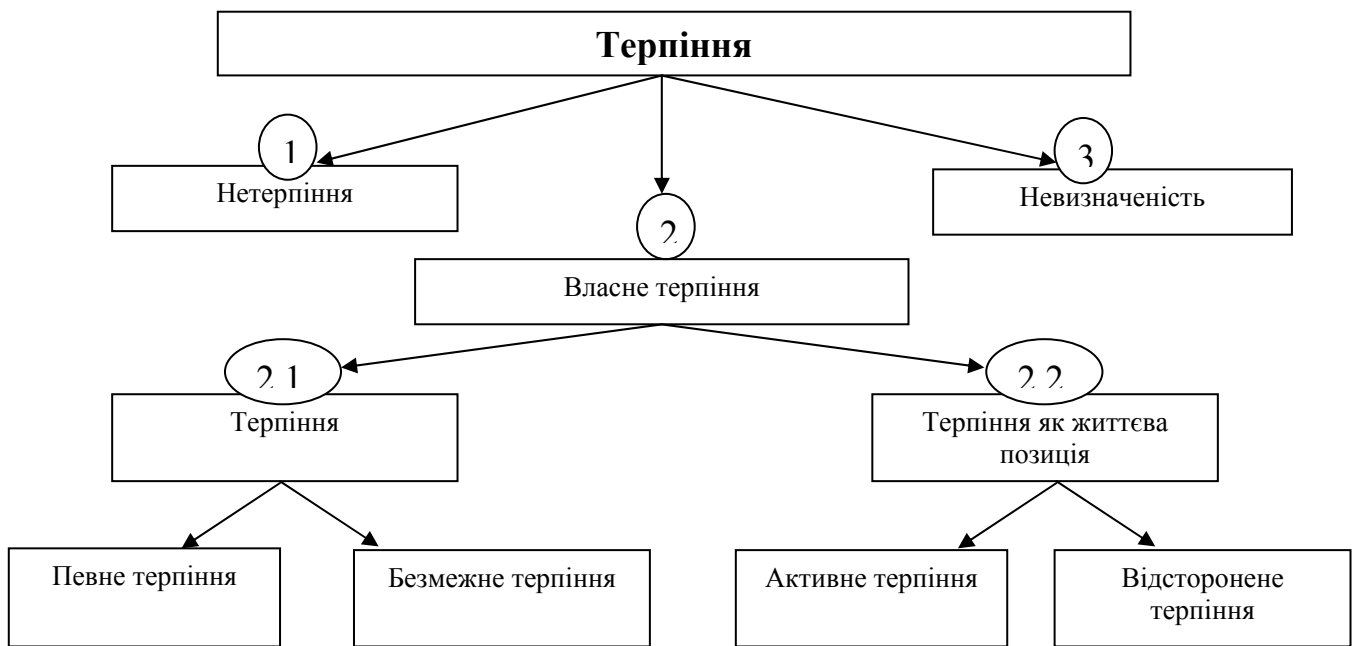

Рисунок 1. Інтерпретації терпіння з точки зору суб'єктивного часу

З рисунку 1 можна побачити, що терпіння індивіда містить: нетерпіння, власне терпіння, невизначеність. Нетерпіння (1) – зведення майбутнього у найближче теперішнє. Власне терпіння (2) складається з терпіння (2.1) ("певного терпіння" – намагання визначити межі терпіння та "безмежного терпіння" – відмова від визначення терпіння (тобто, людина вважає, що майбутнє буде важким, готова з ним зміритися). Терпіння як життєва позиція (2.2) може бути активним (коли людина хоче не чекати, а діяти, створювати краще відразу, тобто можна говорити, що за таких умов суб'єктивний час слабко або не структурований, оскільки заповнюється спонтанною активністю) та "відстороненим" (тобто зі зворотним зв'язком). Невизначеність (3) вирізняється як певний стан суб'єктивного часу, коли майбутнє достатньо слабко структурується [9, с. 542-553].

Індивід завжди існує у конкретній соціальній дійсності, у послідовності подій, фіксує часові координати свого суб'єктивного перебування у світі. За умов суспільних трансформацій втрачаються існуючі у суспільстві цінності, норми, а процес формування нових триває, порушується рівновага у суспільстві. Неможливість побудування свого життя у часі призводить до неможливості індивіда визначити межі свого минулого реального та абстрактного, теперішнього, яке не зрозуміле, чи розширюється до меж, коли рішення ще неприйняте, чи пропускається, коли воно вже непотрібне, оскільки нічого не можна зробити, і коли майбутнє буде реальне, а коли абстрактне, чи буде можливість оцінити наслідки свого вибору, тобто плинність часу для індивіда може мати нестабільний, переривчастий і не зовсім зрозумілий характер. З втратою домінуючої ролі в економічній діяльності, держава втратила традиційні важелі захисту населення від наслідків соціально-економічних трансформацій. Пристосування індивіда до соціальних умов у сучасній Україні виглядає як "післяшокове", тобто розглядається як складний комплекс захисних реакцій, які дозволяють вижити індивідові, для якого у сучасному суспільстві виникли нестерпні умови життя та діяльності. За таких умов суб'єктивний час виступає показником того, чи ведуть трансформації до модернізації суспільства, чи до його деградації.

Зважаючи на вищевикладене, поняття часу вказує на те, що світ перебуває в стані зміни й розвитку, воно безпосередньо пов'язане з рухом. Рух як поняття означає зміну взагалі. Якщо розглядати життя людини як рух взагалі, то можна сказати, що час є невіддільним від життя людини. Соціальний час сполучає у собі не тільки об'єктивні чинники (події і процеси, що відбуваються у житті індивіда та у суспільстві незалежно від людини), але і суб'єктивні (особистісне сприймання ситуації або подій, уявлення про них, їх переживання та ціннісне ставлення до них). Прийняття або неприйняття загальної спрямованості змін може не співпадати з їх бажаністю-небажаністю, визнанням та невизнанням їх неминучості, оцінкою життєвих обставин за умов суспільних

трансформацій як заздалегідь поганих, сприйняттям їх як прийнятних чи неприйнятних. Люди створюють свій суб'єктивний час, переживаючи і оцінюючи події, процеси, зміни у своєму житті та суспільстві, таким чином, створюючи для себе минуле, теперішнє і майбутнє з метою досягнення життєво важливих цілей, тобто проживання свого життя.

Суб'єктивний час здатний відбивати тимчасові властивості об'єктивної реальної дійсності, що сприймає індивід, безпосередньо впливаючи на соціальну поведінку індивіда, допомагає зрозуміти, як саме він тлумачить минуле, бачить і планує своє майбутнє, а також як це впливає на його теперішнє, тобто створює у індивіда своєрідний образ минулих, теперішніх і майбутніх подій, залучаючи індивіда за допомогою досвіду минулих, теперішніх і майбутніх поколінь до життя суспільства. У міру накопичення та уточнення знань про суб'єктивний час, у тому числі за рахунок емпіричних досліджень (досліджуючи переживання часу, задоволеність положенням у суспільстві, зв'язок часів, швидкість плину суб'єктивного часу за умов суспільних трансформацій, терпіння), відкривається можливість удосконалення процедури його дослідження завдяки розвитку концепції суб'єктивного часу, вироблення критеріїв дослідження суб'єктивного часу, а також розкриття зв'язку між суб'єктивним часом та соціальною поведінкою.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Скок Н.С. Дослідження суб'єктивного часу в контексті вирішення проблем соціального управління / Н.С. Скок : Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України (Харків, 15-17 жовтня 2009 р.). – Харків : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009. – С. 244. 2. Скок Н.С. Соціальний час у контексті проблеми структурування майбутнього у перехідний період / Н.С. Скок, В.В. Бургеа // *Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук пр.* – Харків: Вид-во ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2008. – С.84-87. 3. Сорокин П.А. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа / П.А. Сорокин, Р.К. Мертон // *Социологические исследования.* – 2004. – № 6. – С. 112-119. 4. Артемов В.А. Социальное время: Проблемы изучения и использования / В.А. Артемов. – Новосибирск: Наука, 1987. – 240 с. 5. Романенко Ю. В. Соціалізація особи: системно-метапрограмний та психотехнологічний аспекти. Монографія / Юрій Вікторович Романенко. – К.: Вид-во ДУІКТ, 2007. – 469 с. 6. Яковлев В. П. Социальное время / В. П. Яковлев. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1980. – 160 с.; Горяинов В.П. Критерии поступательности, обратимости, стагнации и предсказуемости социального времени / В.П. Горяинов // *СОЦИС.* – 2006. – № 4. – С. 3-16. 7. Скок Н.С. Вплив суб'єктивного часу на різні види соціальної поведінки в контексті вивчення соціології особистості / Н.С. Скок // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. "Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи"* : Зб. наук пр. Вип. 26. – Харків : ФОП "Петрова І.В.", 2009. – № 891. – С. 66-69. 8. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения // Наумова Н.Ф. *Философия и социология личности.* – М.: Канон+РООИ "Реабилитация", 2006. – С. 75-351. 9. Наумова Н.Ф. *Время человека // Человек и модернизация России.* – М.: КАНОН⁺; РООН "Реабилитация", 2006. – С. 527-553.

УДК 316.74:796

СПОРТ ЯК АГЕНТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ

Лукашук Віталій Ігорович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

В статті аналізуються теорії і концепції соціалізації особистості, що запропоновані вченими в галузі соціології спорту. Незважаючи на різні підходи, дослідники акцентують увагу на тих соціальних цінностях, що здобуває особистість у процесі занять спортом, які пов'язані, головним чином, з вихованням характеру, патріотизмом, спортивною етикою тощо. Відзначається, що у спорті виконуються найрізноманітніші спортивні ролі, засвоєння яких є. Підкреслюється, що займаючись спортом, особистість навчається жити за правилами групи, зберігаючи деякі форми поведінки, що можуть не відповідати загальноприйнятим, але з якими миряться як із прийнятними відхиленнями від норми. Розглядається класифікація стадій соціалізації спортсменів, обговорюється їх соціальна відповідальність.

Ключові слова: спорт, соціалізація, спортивна роль, стадії соціалізації, соціальна відповідальність.

В статье анализируются теории и концепции социализации личности, предложенные учеными в области социологии спорта. Несмотря на разные подходы, исследователи акцентируют внимание на социальные ценности, приобретаемые личностью в процессе занятий спортом, связанных, главным образом, с воспитанием характера, патриотизмом, спортивной этикой и т. п. Отмечается, что в спорте выполняются разнообразные спортивные роли, усвоение которых является необходимым. Подчеркивается, что занимаясь спортом, личность учится жить по правилам группы, сохраняя некоторые формы поведения, которые могут не отвечать общепринятым, но с которыми мирятся как с приемлемыми отклонениями от нормы. Рассматривается классификация стадий социализации спортсменов, обсуждается их социальная ответственность.

Ключевые слова: спорт, социализация, спортивная роль, стадии социализации, социальная ответственность.

The author analyses the theories and concepts of personal socialization offered by the scientists in the field of sociology of sport. Despite the different approaches, the researchers accent their attention on the social values acquired by the person in the process of going in for sports, connected, mainly, with the character training, patriotic education, sport ethics, etc. It is marked, that the various sports roles are carried out in sport; learning of their characteristics is a necessary precondition of successful study and mastering them. It is emphasized, that the person studies to live by the rules of group in sport, keeping some own forms of behavior. These forms could not correspond to the generally accepted, but they are considered as acceptable deviations from the norm. The classification of stages of the sportsmen's socialization is considered. Their social responsibility is analyzed.

Keywords: sport, socialization, sports role, stage of socialization, social responsibility.

Соціалізація – це складний процес включення індивіда до суспільних відносин, в ході якого він засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для успішного функціонування в цьому суспільстві. Соціологічні опитування молоді, яка займається спортом, свідчать про те, що спорт формує первісне уявлення про життя, суспільство, світ у цілому [1]. Саме в спорті найбільш яскраво проявляються такі важливі для сучасного суспільства цінності, як рівність шансів на успіх, прагнення успіху, прагнення бути першим, перемогти не тільки суперника, але й самого себе [2]. Спорт як соціальний фактор є відображенням сучасної культури, він зберігає і зміцнює сутнісні механізми соціально-культурного життя людини формує її як соціально компетентну особистість. Крім того, сучасний спорт надає людині можливість оцінити своє ставлення до навколишнього середовища і таким чином визначити своє місце в суспільстві [3]. У деяких випадках спорт розглядається як мікромодель суспільства, що формує певні відносини і типову поведінку [4]. Більш того, американські соціологи зробили висновок, що сучасний спорт акумулює цінності суспільства [5]. Завдяки заняттям спортом суспільні цінності привласнюються

індивідом, інтеріоризуються як особистісні. В науковій літературі можна знайти чимало різних теорій та концепцій, що пояснюють механізми соціалізації в спорті, але системного аналізу їх до теперішнього часу здійснено не було. Зважаючи на вищезазначене, обрана тема дослідження є досить актуальною.

Метою цієї статті є теоретичний аналіз концепцій спортивної соціалізації.

Доцільність вивчення соціалізуючого потенціалу спорту була висловлена ще в роботах Ч. Кулі [6] і Дж. Міда [7], які відзначали, що спортивні ігри є частиною процесу соціалізації. Для побудови своїх концепцій соціологія спорту запозичує окремі погляди французького педагога і психолога Ж. Піаже, який розглядав ігри за правилами як соціальні інститути [8]. Він вважав, що в процесі виховання саме ігри створюють ситуації, в яких від учасників очікуються певні дії, і вони повинні виявити конформність під час їх виконання. Гра і спорт створюють середовище, де розвивається фізичний та емоційний потенціал особистості. Кінцевим результатом цього процесу є створення цілком функціональної та ефективної дорослої людини. Спорт і гра є своєрідним "мікросвітом", що соціалізує людину у певних ситуаціях, де установлюються символічні санкції (правила), що відбивають реальне життя.

Визнаючи, що соціалізація є головним процесом, який відобрадає діяльність особистості в суспільстві, вчені в галузі соціології спорту надають різного значення його елементам, формують різні визначення соціалізації. Наприклад, Г. Кеньон і Б. Макферсон під соціалізацією розуміють процес засвоєння своїх соціальних ролей в суспільстві [9]. Процес навчання ролі рівнозначний соціалізації. Засвоєння спортивних ролей відбувається тим самим шляхом, що і засвоєння ролей, котрі не відносяться до спорту, але соціалізація в спорті є складнішим процесом, бо людина може займатися спортом упродовж усього життя і в найрізноманітніших формах, тісно пов'язаних між собою. У зв'язку з чим Г. Кеньон і Б. Макферсон пропонують розглядати різні напрямки спортивної соціалізації:

- соціалізація представників спортивної еліти;
- соціалізація представників кіл, наближених до спортивної еліти;
- соціалізація глядачів, присутніх на спортивних змаганнях;
- соціалізація організаторів та керівників спорту;
- соціалізація спортивних лідерів;
- повторна спортивна соціалізація (від одного виду спорту до іншого; від спорту до інших видів діяльності або від однієї ролі до іншої в межах одного виду спорту);
- спортивна соціалізація та соціальний вимір;
- соціалізація спортивними засобами.

В соціології спорту найпоширенішими і продуктивними при вивченні теоретичних і практичних проблем соціалізації є різні теорії засвоєння, особливо концепція соціального засвоєння. На думку Г. Кеньона і Б. Макферсона, за сучасного розуміння природи спорту і за умов, коли основні характеристики рольової поведінки в спорті можуть бути засвоєні вже у 7 – 8 років, напрямок соціального засвоєння, що враховує психологічні та соціологічні змінні, є найбільш ефективним при дослідженні спортивної соціалізації.

Теорія соціального засвоєння має різні течії. Наприклад, одна з них вивчає процес засвоєння спортивних ролей, використовуючи в якості основного наукового апарату тезу про три головні елементи процесу соціалізації, а саме "значущих інших" (індивідуальні агенти соціалізації), котрі впливають на людей, які засвоюють спортивні ролі та мають набір "індивідуальних особливостей" і знаходяться в межах певних "соціальних ситуацій" (в межах соціалізуючих суспільних органів). Суттєвим недоліком цієї теорії є трудність відбору з множини можливих змінних такої їх кількості, яка б легко піддавалася управлінню, Г. Кеньон і Б. Макферсон називають цей факт "трудністю обмеження".

Звертаючи увагу на соціальне значення програм з фізичного виховання, Г. Кеньон відзначає, що вони створюють необхідні умови для соціалізації, бо тут існують агенти, моделі поведінки і соціальна взаємодія [10]. Гравець є членом команди і субкультури і не може уникнути впливу прийнятих тут норм. Г. Кеньон також виділяє кілька етапів соціалізації, серед яких: схильність до виконання тієї чи іншої ролі; вплив соціальних ситуацій; формування схильності до вивчення ролі, що у свою чергу мотивує особистість до "репетиції ролі" та її навчання. Пристосування до спортивних ролей розглядається як функція складної взаємодії між індивідами, які пізнають роль, рольовими моделями і санкціями, що існують у родині, середовищі однолітків, школі та команді. Навчання в спортивній команді розширює соціальний світ дітей, до якого долучаються люди іншого походження. На тренуваннях дітей навчають безлічі знань і навичок. Однак неформальним шляхом підносяться й інші уроки, які можна назвати прихованим сценарієм. Такі заходи, як спортивні ігри, підвищують цінність змагання та показного успіху.

Крім того, діти отримують багато неформальних уроків щодо правильного в моральному відношенні способу життя, прийнятого в конкретному суспільстві.

Згідно з дослідженнями Г. Кеньона і Б. Макферсона [9], участь молодих людей у спортивній діяльності найбільш ймовірна в тих випадках, коли вони: а) походять з родин з більш високим соціально-економічним статусом, що мають у своєму складі більше хлопчиків, ніж дівчинок; б) мають батьків, що займаються підприємницькою діяльністю, внаслідок чого діти більше орієнтовані на досягнення мети; в) мають батьків, які доброзичливіші та демократичніші за інших і в процесі виховання надають своїм дітям більше самостійності, що безпосереднім чином сприяє їхньому залученню до занять спортом; г) мають друзів, які вже займаються спортом.

В одному з експериментальних досліджень щодо спортивної соціалізації чоловіків і жінок Е. Снайдер і Е. Шпрайтцер [11] дійшли висновку, що заняття спортом і юнаків, і дівчат корелюють із інтересом до спорту їхніх батьків. Їм вдалося встановити, що інтерес до спорту з боку батька обумовлює заняття спортом його дітей більшою мірою, ніж інтерес до спорту з боку матері. Але для інших типів поведінки, таких, як, наприклад, розмови про спорт, читання спортивних новин, відвідування змагань спостерігалася протилежна тенденція. Таким чином, дані Е. Снайдера і Е. Шпрайтцера ясно вказують на необхідність враховувати розходження між чоловіками і жінками при дослідженні впливу родини на процес соціалізації в спорті. Це означає, що при вивченні процесів соціалізації в спорті необхідно включати також гендерні дослідження.

Важливою частиною процесу соціалізації є передача цінностей, що регулюють поведінку і формують нормативні відносини, які, у свою чергу, також можуть впливати на поведінку. В процесі того, як діти дорослішають і структура їхньої ігрової діяльності стає більш складною і раціональною (тобто підвищується ступінь її організації), у їх ціннісних орієнтаціях зміщується акцент з безсторонньої й особистої участі в грі на отримання перемоги і демонстрацію своєї майстерності в процесі змагань. Проводячи дослідження серед підлітків, Р. Мантел і Л. Вандер Велден помітили, що юнаки, які грали в організованих командах, віддавали перевагу цінностям перемоги та демонстрації своєї майстерності, у той час як юнаки, які не були членами організованих команд, віддавали перевагу цінностям справедливості і чесності [12]. К. Стівенсон на протигагу широко розповсюдженим думкам теоретиків фізичного виховання і тренерів установили, що підлітки і юнаки, які займалися в системі організованого спорту, керувалися ціннісною орієнтацією чесності і справедливості в спортивній боротьбі в меншій мірі, ніж "неорганізовані" спортсмени [13]. Ці дані, на мій погляд, можна пояснити розбіжностями у декларованих та інтеріоризованих цінностях спорту. Діти, котрі займаються спортом організовано, зорієнтовані на виконання настанов тренера, на засвоєння тих правил і цінностей, носієм яких він є. Тренер, який має особистий досвід виступу на змаганнях, розуміє та воліє передати це розуміння своїм учням, що для досягнення результату, перемоги необхідно іноді зневажати такими поняттями, як чесна боротьба, справедливість тощо. А оскільки в організованому спорті перемога має найвищу цінність, то і її досягнення будь-якими засобами може бути легко виправдане (у першу чергу, перед самим собою). Діти, які займаються різними видами фізичної активності у дворах, на спортмайданчиках засвоюють ті цінності, якими спорт наділяється широким загалом, людьми, котрі є недосвідченими та малопоінформованими в питаннях спорту (цінності, на кшталт чесної боротьби, рівності стартових можливостей тощо). Окрім того, ця категорія дітей більшою мірою орієнтована на спілкування, спільне проведення часу, ніж на досягнення перемоги (в іншому випадку вони пішли б займатися спортом до спортивних шкіл або клубів). А дворове спілкування ґрунтується на взаємних відносинах поваги \ неповаги, довіри \ недовіри, що мають у своїй основі уявлення про те, що є справедливим, а що – ні, що гідно, а що – негоже тощо.

В усіх визначеннях категорії "соціалізація", що існують у соціології спорту, акцент робиться на фактори і процеси, за допомогою яких особистість навчається бути членом суспільства, сприймати домінуючі в ньому цінності, відносини і форми поведінки. Особистість навчається жити за правилами групи, зберігаючи деякі форми поведінки, що можуть не відповідати загальноприйнятим, але з якими миряться як із прийнятними відхиленнями від норми.

У контексті соціалізації і підтримки соціального контролю розглядає взаємозв'язок між фізичною активністю і соціальним розвитком особистості А. Хосек зі співавторами [14]. Він відзначає, що соціальна взаємодія особистості в суспільстві пов'язана з розвитком фізичних якостей. Фізична активність дітей і школярів використовується вже в дитячому садку і школі для розвитку соціального мислення і поступової інтенсифікації соціальної свідомості.

Згідно А. Хосек, фізичне виховання і родинні види активності вивільняють напругу, що накопичується

в людині, соціально прийнятними шляхами, у противному випадку це може призвести до невротичної і злочинної поведінки. Особистість, добре пристосована соціально, прагне успіхів у спорті та фізичному вихованні в більшому ступені, ніж менш соціально пристосована особистість. Звертаючи увагу на ці сторони соціального виховання, А. Хосек вважає, що в основі його реалізації має бути соціометричний експеримент.

У соціології спорту акцент робиться на соціальні цінності, що здобуває особистість у процесі занять фізичною культурою і які пов'язані головним чином з вихованням характеру, патріотизмом, спортивною етикою тощо.

Дослідження, які проводили Е. Спрайтзер і Е. Снайдер [15], показали, що раціоналізація фізичної активності і занять спортом припускає, що ця діяльність робить внесок у формування самовпевненості, емоційної стабільності, соціальної адаптації та задоволеності життям. Е. Спрайтзер і Е. Снайдер пропонують модель соціалізації, основними елементами якої є: схильність до виконання ролі, родина, школа, однолітки, громада як головні агенти соціалізації і ступінь рольової соціалізації як остаточний результат цього процесу.

Спортивна роль, як і будь-яка інша, припускає, що виконавець володіє знаннями, навичками та схильностями для її виконання. Залежно від значення кожного з зазначених факторів виконавців ролей можна класифікувати в діапазоні від повної соціалізації до повної десоціалізації. Спортивні ролі за своєю суттю можуть бути найрізноманітнішими. Одні виконавці спортивних ролей дійсно приймають участь в спортивних змаганнях, другі "споживають" спорт (вторинне залучення) або безпосередньо, або опосередковано (через засоби масової інформації), а треті виконують управлінську, організаційну або підприємницьку роботу. Крім того, сам спорт має глибокі відмінності за видом діяльності (діяльність, орієнтована на виконання фізичних вправ, ігрова діяльність, експресивна діяльність тощо), за соціальним оточенням (від присутності інших індивідів до повної їх відсутності; участь в спортивній діяльності, орієнтована на мінливе сполучення референтних груп на кшталт "нормативних", "модельно-рольових" та "глядацьких" груп Т. Кемпера), за складністю (від безструктурної спортивної діяльності до спортивної діяльності зі складною структурою).

Залежно від різного сполучення типів, соціального середовища і складності організаційної структури виконуються найрізноманітніші спортивні ролі. Знання характеристик тієї чи іншої ролі – необхідна передумова успішного вивчення та засвоєння цієї ролі. Наприклад, можна очікувати, що людина, яка виконує роль споживача спорту буде: витратити певну кількість часу і грошей на ті або інші форми безпосереднього або опосередкованого вторинного залучення до спорту; володіти різним ступенем знань про спортсменів, спортивну статистику і стратегію; емоційно співчувати діяльності одного або більше людей чи груп людей, які входять до системи спорту; відчувати певні почуття, спостерігаючи за ходом спортивного змагання; робити спорт головною темою співбесід зі знайомими та незнайомими людьми; присвячувати своє дозвілля професійному та аматорському спорту.

Б. Макферсон враховує в процесі соціалізації співвідношення між соціальною роллю і соціальною системою [16]. Такий підхід передбачає аналіз агентів соціалізації, які являють собою рольові моделі: соціальних ситуацій (школа, родина, спортзал) і досліджуваних ролей, що припускають наявність різних особистісних характеристик (риси характеру, мотивація, цінності, рухові здібності, раса, стать, етнічна приналежність). Головними системами соціалізації виступають родина, школа, церква, однолітки, спортивна група, засоби масової інформації.

С. Гріндорфер і Д. Льюко, досліджуючи проблеми соціалізації дітей у спорті, з'ясували, що у цій сфері найвпливовішими є три соціальні системи: родина, однолітки та тренери [17]. До цих трьох факторів Е. Снайдер і Е. Спрайтзер додають ще й громаду [11]. У середовищі хлопчиків тільки однолітки мають реальний соціалізуючий вплив, у дівчинок жодна з цих систем не є значущою. У цьому зв'язку С. Гріндорфер і Д. Льюко відзначають статеві розходження в соціалізації дітей у спорті [17]. Результати, що ними були отримані, показують, що батьки, однолітки та тренери являють собою фактори, які визначають залучення хлопчиків до занять спортом. Серед них тільки батьки вирішальним чином визначають соціалізацію хлопчиків і дівчат у спорті.

Д. Ейтзен та Г. Сейдж показали, що заняття спортом залишаються фактором, що значно впливає на придбання високого соціального статусу [18]. Однак у зрілому віці спортивна практика може втратити своє значення. Е. Снайдер і Е. Спрайтзер виділяють спорт як головний засіб у процесі придбання статусу і престижу в школі [11].

Дослідники в галузі соціології спорту по-різному інтерпретують питання соціалізації особистості в контексті комерціалізації спорту. В умовах комерціалізації одним з центральних елементів соціалізації стає споживання, що перетворює індивіда на споживача продуктів масової культури, формує масову свідомість. За сучасних умов споживання перетворилося на соціальну цінність і пронизує всі сфери сучасного суспільства, зокрема спорт. Комерціалізація і пов'язана з нею професіоналізація сприяють перетворенню спорту в продукт

споживання як у формі спортивних змагань, так і у формі масових занять окремими видами спорту. Предметом продажу і споживання стає не тільки спортивне видовище, спортивний інвентар тощо, але і самі спортсмени, їх "імідж", спосіб життя, мораль тощо. Змінюючись залежно від віку, статі, сезону і виду спорту, споживання як елемент соціалізації характеризує формування соціально припустимих цінностей в соціумі.

На кількість спортивного споживання впливають соціальні фактори: наявність вільного часу, доступність спортивного змагання, тривалість сезону, економічний та соціальний статус споживача, його вік і стать, родинний стан, освіта і професія. У соціології спорту спортивне споживання розглядається як один із проявів "масифікації" спорту. Разом з тим це складне і неоднорідне явище. Одним з реальних проявів "масифікації" спорту в сучасному суспільстві є не збільшення абсолютної кількості осіб, які займаються спортом і належать до різних шарів населення, а розширення глядацької аудиторії спортивних видовищ, головним чином, через телебачення. Серед причин включення певних верств населення до спортивної діяльності Б. Макферсон виділяє: прагнення піти від реальної дійсності, пошук гострих переживань і відчуттів, бажання залучитися до модних, престижних форм розваги, відпочинок, зняття напруги та деякі інші [16].

Однією зі змістовних і значущих сторін соціалізації особистості виступає її професіоналізація, що охоплює велику частину життя людини і якісно її визначає. Спорт є однією з форм суспільної діяльності, тому специфіка професіоналізації особистості в цій галузі полягає в ранньому входженні та залученні індивіда до професійного середовища.

Юний спортсмен, який прийшов до спортивної секції або школи, потрапляє до нової соціальної сфери з новими соціальними акторами: тренери, судді, спортивний колектив – це нові агенти соціалізації, конкретні люди, відповідальні за виховання та освіту, навчання культурним нормам і зразкам поведінки, що забезпечують ефективне засвоєння нової соціальної ролі. Для кожної людини особливо важлива первинна соціалізація, коли закладаються основні психофізичні й моральні якості особистості. У первинній соціалізації спортсмена поряд з родиною та школою задіяний соціальний інститут спорту. Серед агентів первинної соціалізації далеко не всі відіграють однакову роль і мають рівний статус. Стосовно дитини, що проходить соціалізацію, батьки займають домінуючу позицію. Для юного спортсмена тренер також відіграє одну із провідних ролей. Однолітки, навпаки, є рівноправними з ним. Вони вибачають йому багато чого з того, чого не вибачають батьки та тренер. У певному сенсі, з одного боку – однолітки, а з іншого – батьки та тренер впливають на юного спортсмена в протилежних напрямках. Тренер у цьому випадку підсилює позиції батьків у формуванні базисних цінностей, а також регулює повсякденну поведінку, зорієнтовуючи юного спортсмена на спортивний стиль життя, досягнення високих результатів.

Ціннісний потенціал спорту дозволяє вирішувати низку завдань з виховання особистості. Спортивна діяльність дозволяє юному спортсменові непохитно переносити труднощі, що нерідко виникають у дитини в школі, у родині, в інших життєвих ситуаціях.

Термін "вторинна спортивна соціалізація" охоплює ті соціальні ролі, які посідають здебільшого другорядне значення щодо формування особистості, виявляють менш важливий вплив на людину. У сфері фізичної культури і спорту агентами вторинної соціалізації можуть бути керівники спортивного клубу, судді. Контакти спортсмена з такими агентами відбуваються рідше, вони менш тривалі, а їх вплив, як правило, менш глибокий, ніж первинних агентів.

Первинна спортивна соціалізація найбільш інтенсивно відбувається в першій половині життя. Вторинна соціалізація здебільшого охоплює другу половину життя людини, коли вона стикається з формальними організаціями й установами, що мають назву інститутів вторинної соціалізації – спортивними комітетами, федераціями, ЗМІ тощо.

Первинна спортивна соціалізація – це сфера міжособистісних відносин (наприклад, спортсмен – тренер), вторинна соціалізація – сфера соціальних відносин (наприклад, спортсмен – федерація з виду спорту). Кожний агент первинної соціалізації виконує безліч функцій (наприклад, тренер – адміністратор, вихователь, учитель), а вторинної – одну, дві.

Класифікацію стадій соціалізації спортсмена шляхом включення його до спортивної діяльності можна зв'язати з етапами формування його спортивної кар'єри. Якщо прийняти цей принцип, то можна виділити наступні стадії соціалізації: включення суб'єкта в спортивну діяльність; заняття дитячо-юнацьким спортом; перехід з аматорського до професійного спорту; завершення спортивної кар'єри та перехід до іншої діяльності.

Для першої стадії соціалізації характерний період початку спортивної діяльності. У цей час формуються інтерес, ціннісні орієнтації щодо занять спортом, закладаються основи ціннісного відношення до спортивної діяльності. Цей період дуже важливий для юного спортсмена. Нове коло спілкування, перші випробовування власних сил, перші перемоги й невдачі створюють умови для формування спортивного (і не

тільки) характеру. Деякі діти можуть успішно пройти етап спортивної підготовки. Більше однієї третини припиняють заняття спортом ще в дитячому віці. Однак юні спортсмени, які залишилися в спорті, поступово удосконалюються у спортивній майстерності та вступають у нову фазу соціальних відносин. Виїзди на змагання до інших міст та країн, отримання перших гонорарів, спортивні перемоги дозволяють спортсменові активно інтегруватися в громадське життя, засвоювати зразки та норми поведінки, формувати соціальні установки. Цей етап, як правило, пов'язується із другою стадією соціалізації спортсмена.

В процесі занять спортом зростає кількість змагань, переїздів, зборів; тренувальний процес інтенсифікується та може здебільшого відбуватися за кордоном, що формує новий соціальний досвід, створює нові цінності й орієнтації. Значну роль на цій стадії соціалізації відіграють економічні відносини, які складаються між спортсменом і тренером, спортсменом і клубом.

Третю стадію соціалізації символізує розквіт спортивної кар'єри. Спортсмен підкоряє спосіб життя інтересам спортивного клубу, команди, колективу, який забезпечує його ефективну спортивну підготовку. Поряд із тренером особливе місце в його житті посідають масажисти, лікарі, менеджери.

Для четвертої стадії соціалізації характерні період завершення спортивної кар'єри й перехід до іншої професійної кар'єри. Як правило, у спортсменів це один із найскладніших періодів життя. Рішення про завершення спортивної кар'єри часто пов'язане із травмами, зниженням спортивних результатів, непотраплянням до збірних команд тощо. Негативні ситуації часто провокують у спортсмена психологічну кризу. Важливу роль у подоланні негативних моментів у житті спортсмена мають зіграти керівники спортивного клубу, тренери, близьке оточення.

Важливим, з погляду становлення ціннісних орієнтирів індивіда та їх трансформацій протягом усього процесу становлення особистості професіонала в галузі спорту, є факт швидкоплинності професійної кар'єри спортсмена та її неминуче достатньо швидке завершення через фізіологічну детермінацію віковим фактором. Певна система цінностей особистості не вписується в те середовище, до якого вона потрапляє після завершення кар'єри. Дисонанс, невідповідність ціннісних орієнтацій особистості й навколишнього середовища породжує внутрішній конфлікт, переоцінку цінностей, потребу пристосуватися до найближчого оточення, що, на жаль, не завжди відбувається благополучно для особистості. Слід зазначити, що в теперішній час ситуація ускладнюється і суперечливістю, розрізненістю, розмитістю цінностей у масовій свідомості, що знаходить своє відбиття, безсумнівно, і в індивідуальній свідомості. Таким чином, особистість, яка пішла зі спортивного життя, опиняється в ізолюваному просторі, змушена вирішувати складну проблему екзистенціального вакууму. Подібна ситуація призводить до перетворень у ціннісній свідомості особистості, перекручуванні "Я-концепції", що призводить до зміни в самосвідомості та породжує такі девіантні явища соціального життя як алкоголізм, наркоманія, формування кримінальних угруповань тощо. Попередження, вирішення проблемної ситуації можливе шляхом своєчасного діагностування ціннісних орієнтирів особистості, виявлення та корекції антисоціальних установок шляхом їхнього заміщення.

Кожен, хто пов'язує своє життя зі спортом, вирішує індивідуальні завдання в межах тих можливостей, які є в тому або іншому різновиді спорту. Так, масовий спорт допомагає людині незалежно від віку зберігати здоров'я, цікаво проводити вільний час, урізноманітнити дозвілля. У той же час, займаючись масовим спортом, слід пам'ятати про соціальну відповідальність, раціонально поєднувати освітню, трудову й спортивну діяльність. Особливо це стосується юних спортсменів. Необхідно знайти оптимальний варіант для поєднання навчання в освітній та спортивній школах. Тренери мають опікуватися спортивною формою юних спортсменів, і виховувати в них почуття соціальної відповідальності за своє майбутнє життя. Видатний спортсмен формується не тільки на тренуваннях, для формування яскравої та цікавої особистості важливе значення мають навчання в школі, читання книг, розвиток загальної ерудиції, які є необхідними передумовами для формування особистості спортсмена.

Перемоги на Олімпійських іграх, світових чемпіонатах, першостях країни приносять спортсменові заслужені славу, популярність, пошану. Він стає героєм, кумиром молоді. Спосіб життя спортсмена стає моделлю соціальної поведінки. У цьому зв'язку необхідно пам'ятати про соціальну відповідальність спортсмена. Потрібно розуміти, якщо він застосовує заборонені препарати, рекламує неякісні товари, палить, вживає наркотики або алкоголь, то тим самим він "тиражує" моделі девіантної поведінки та шкодить вихованню як спортивної, так і молоді взагалі. Молодь, як правило, бездумно копіює поведінку та спосіб життя своїх кумирів. Тому в дитячо-юнацькому спорті часто спостерігаються соціальні вади, властиві великому спорту [19].

Інший бік соціальної відповідальності спортсмена пов'язаний із протиріччями, що зумовлюються особистими й суспільними інтересами в галузі спорту. Спортсмен майже завжди постає перед дилемою: як не пропустити комерційних стартів і в той же час зберегти спортивну форму для успішного виступу за

збірну країни. Деякі спортсмени в гонитві за гонорарами відмовляються виступати навіть на Олімпійських іграх (як це було в Атланті з Євгеном Кафельніковим).

Не завжди особисті інтереси спортсмена співпадають з інтересами спортивного клубу. Перехід з однієї команди до іншої, від'їзд до закордонного спортивного клуб також вимагають від спортсмена соціальної відповідальності за зроблений ним вибір, який зробити буває не просто. З одного боку, спортсмен багато чим зобов'язаний спортивному клубу, де він став майстром, бо багато сил для розвитку атлета було віддано колективом тренерів, методистів, лікарів; з іншого боку, закордонний клуб надає спортсменові нових можливостей для розвитку спортивної кар'єри, а дуже часто пропонує зовсім інший, більш гідний рівень життя.

Саме тому соціальна відповідальність у спорті має формуватися не тільки за допомогою виховного процесу, але й регламентуватися нормативно-правовими документами. Спортсменам, які своїми виступами формують позитивний імідж української держави в світі, мають надаватися гарантії одержання вищої освіти, пенсійного забезпечення, медичного страхування. Крім того прийняття законів, що сприятимуть розвитку вітчизняних спортивних клубів, стимулюватимуть інвестування українського спорту, хоча б якоюсь мірою дозволило б призупинити відтік талановитих спортсменів за кордон.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Лубышева Л. И. Социальная роль спорта в развитии общества и социализации личности [Текст] / Л. И. Лубышева // Теория и практика физической культуры. – 2001. – № 4. – С. 11 – 13. 2. Паначев В. Д. Развитие спортивной культуры личности студента в условиях вуза [Текст] / В. Д. Паначев. – Пермь: ПГТУ, 2006. – 280 с. 3. Апциаури Л.Ш. Спорт как социальное явление и фактор социализации личности [Текст] / Л.Ш. Апциаури // Теория и практика физической культуры. – 2003. – № 1. – С. 12 – 14. 4. Furntratt E. Soziale Motive und Sozialization [Text] / E. Furntratt // Bierhoff-Alfermann Dorothee (Hrsg.). Soziale Einflusse im Sport. – Darmstadt: Hofman-Verlag, 1976. – 219 S. 5. Серебряков А. В. Социология спорта США [Текст] / А. В. Серебряков, Н. И. Пономарев. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 223 с. 6. Кули Ч. Социальная самость [Текст] / Ч. Кули // Зарубежная социология XX века: Хрестоматия / Отв. редактор В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2001. – С. 175 – 179. 7. Мид Д. От жеста к символу [Текст] / Д. Мид // Зарубежная социология XX века: Хрестоматия / Отв. редактор В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2001. – С. 180 – 185. 8. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология [Текст] / Ж. Пиаже. – СПб.: Питер, 2004. – 160 с. 9. Кеньон Г. О путях исследования проблемы спортивной социализации [Текст] / Г. Кеньон, Б. Макферсон // Спорт и образ жизни: Сб. статей – М.: Физкультура и спорт, 1979. – С. 163 – 173. 10. Kenyon G. Aspects of Contemporary Sport Sociology [Text] / G. Kenyon – Chicago: Athletic Institute, 1969. – 312 p. 11. Snyder E. E. State of the Field – Sociology of Sport: An Overview [Text] / E. E. Snyder, E. E. Spreitzer // The Sociological Quarterli. – 1974. – Vol. 15. – № 4. – P. 467 – 487. 12. Mantel R. C. The relationship between the professionalization of attitude toward play of preadolescent boys and participation in organized sport [Text] / R. C. Mantel & Velden L. Vander // Sport and American society / G. Sage (Eds). – Reading Mass: Addison Wesley, 1974. – P. 29 – 64. 13. Stevenson C. L. An Alternative Theoretical Approach to Sport Socialization: A Concept of Institutional Socialization [Text] / Stevenson C. L. // International Review for the Sociology of Sport. – 1976. – Vol. 11. – № 1. – P. 65 – 76. 14. Relations Between Sports and Some Factors Influencing the Socialization Process [Текст] / A. Hosek, K. Petrovic, K. Momirovic, S. Horga // International Review for the Sociology of Sport. – 1982. – Vol. 17 – № 4. – P. 39 – 46. 15. Spreitzer E. Sports Within the Black Subculture: A Matter of Social Class or a Distinctive Subculture? [Text] / E. Spreitzer, E. Snyder // Journal of Sport & Social Issues. – 1990. – Vol. 14. – № 1. – P. 48 – 58. 16. McPherson B. D. Past, Present and Future Perspectives for Research in Sport Sociology [Text] / B. D. McPherson // International Review for the Sociology of Sport March. – 1975. – № 10. – P. 55 – 72. 17. Greendorfer S. Role of Family Members in Sport Socialization of Children [Text] / S. Greendorfer, J. Lewko // Research Quarterly for Exercise and Sport. – 1978. – Vol. 52. – P. 301 – 310. 18. Eitzen D. S. Sociology of North American Sport: Eighth Edition [Text] / D. S. Eitzen, G. H. Sage. – Boulder: Paradigm Publishers, 2008. – 400 p. 19. Кузнецова Л. Ребенок в спорте высших достижений [Текст] / Л. Кузнецова // Воспитание школьников. – 2007. – № 10. – С. 17 – 22.

УДК 316.42

ПОЗАКУЛЬТОВІ ПРАКТИКИ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ ЯК ТИП ПОВСЯКДЕННИХ ПРАКТИК: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

Любчук Валентина Василівна – пошукачка кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті розглядаються роль та особливості позакультових практик у діяльності сучасних християнських церков. Спираючись на феноменологічну методологію, автор пропонує визначення понять "культові практики" та "позакультові практики". Проаналізовано різні типи позакультових практик, визначені за ціннісним критерієм, зокрема виокремлено три типи позакультових практик: традиціоналістський, модерністський та постмодерністський. Показано, на які типи практик зорієнтовані християнські церкви різних конфесій.

Ключові слова: культові практики, позакультові практики, повсякденні практики, традиціоналістський тип, модерністський тип, постмодерністський тип.

В статье рассматриваются роль и особенности внекультовых практик в деятельности современных христианских церквей. Опираясь на феноменологическую методологию, автор предлагает определения понятий "культовые практики" и "внекультовые практики". Проанализированы различные типы внекультовых практик, выделенные по ценностному критерию, в частности, выделены три типа внекультовых практик: традиционалистский, модернистский и постмодернистский. Показано, на какие типы практик ориентированы христианские церкви различных конфессий.

Ключевые слова: культовые практики, позакультові практики, повседневные практики, традиционалистский тип, модернистский тип, постмодернистский тип.

The article deals with the role and features of out-cultic practices in the activity of modern Christian churches. The author offers the definitions of the terms of "religious (cultic) practices" and "out-cultic practices" based on the phenomenological methodology. Various types of out-cultic practices distinguished on the value criteria are analyzed. In particular, the following three types of out-cultic practices are considered: traditionalist, modernist and postmodernist. It is shown on which types of practices Christian churches of various denominations are oriented.

Keywords: religious (cultic) practices, out-cultic practices, everyday practices, traditionalist type, modernist type, postmodernist type.

Традиційність діяльності християнських церков у церковній забезпечує їм можливість збереження власної самобутності. Проте конкуренція із іншими соціальними інститутами у сфері духовного, морального імперативів досить серйозна, тому позацерковна діяльність є можливістю церков проявити свої наміри у конкретних справах.

У своєму дослідженні зазначеної проблеми для позначення названих вище феноменів (церковної та поза церковної діяльності) ми використовуємо поняття "культові" та "поза культові" практики. Саме ці терміни, на нашу думку, відображають зміст та сутнісні характеристики таких типів діяльності. Культові практики є традиційним видом занять та мають сформований характер, а позакультові лише перебувають на стадії формування та розвитку. Але все ж звернення до аналізу позакультових практик не є випадковим, оскільки Церква як соціальний інститут у нових соціокультурних умовах набуває все більшого значення.

У контексті вивчення позакультових практик вчені, переважно релігіє знавці, звертаються до аналізу окремих видів позакультових практик, а також позакультових практик окремої конфесії (А. Колодний, Н. Гаврилова, Ю. Решетніков та інші). Свій власний аналіз поза культових практик ми здійснюємо, виходячи з концептів феноменологічної філософії та соціології, зокрема з типології повсякденних практик, до якої звертались такі вчені, як Е. Гуссерль, А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман. Зокрема, А. Шюц розглядав особливості повсякденних практик за пластами реальності. П. Бергер та Т. Лукман виокремили типи учасників повсякденних практик, зокрема партнерів та сучасників, з якими можливі відносини обличчям до обличчя, та попередників і послідовників, з якими такі відносини або викликають певні труднощі, або взагалі неможливі.

Мета цієї публікації полягає у визначенні особливостей позакультових практик як типу повсякденних практик.

Оскільки в сучасній Україні представлені різні типи позакультових практик, що зумовлено конфесійною різноманітністю, то ми виходимо із припущення, що є певні типи практик, які є переважаючими в діяльності тих чи інших християнських церков.

Перш ніж звернутися до реалізації мети, зазначимо, що ми розуміємо під поняттям "культові практики" та який зміст вкладаємо у поняття "позакультові практики". Для цього скористаємося феноменологічною методологією, яка дає можливість з'ясувати характер позакультових практик як такого типу практик, що, безумовно, не міг не виникнути та набути певного розвитку у діяльності церкви як соціального інституту. Отже, під культовими практиками ми розуміємо сукупність узвичаєних дій учасників християнських обрядів, яка актуалізується завдяки певним релігійним мотиваціям, цінностям, установкам та поведінці, спрямована на розв'язання християнських завдань церкви як релігійного та соціального інституту в контексті конфесійної визначеності. Позакультові практики ми визначаємо як конітивно-ментальний феномен, який актуалізується завдяки певним релігійним мотиваціям, цінностям, установкам та поведінці та спрямований на реалізацію основних завдань християнських церков як соціального інституту і формується завдяки взаємній типізації узвичаєних дій у контексті повсякденності як інтерсуб'єктивної реальності.

Отже, поза культові практики є, на наш погляд, одним із типів повсякденних практик. Зазначимо, що повсякденність є тією реальністю, що є зрозумілою в різні історичні епохи, культури, цивілізації, різним соціально-демографічним групам, а також вона переживається людьми реально. Власне, повсякденність, як вважав А. Шюц, "є інтерсуб'єктивним світом, світом, який існував задовго до нашого народження і переживався і інтерпретувався іншими, нашими попередниками, як світ організований" [5, с. 402]. Важливу роль у формуванні та здійсненні повсякденних практик відіграє зрілість життєвого світу окремої людини та людей в цілому. Власне, життєвим світом є досвід людини, її плани, наміри, мотиви поведінки, які мають здатність змінюватися протягом життя як під впливом різних особистих обставин (скажімо, внаслідок реалізації планів, появи інших, які на даний момент є важливішими та ін.), так і внаслідок взаємодії з іншими людьми. Таким чином, можемо зазначити, що повсякденні практики є сукупністю узвичаєних та зрозумілих дій учасників, що у процесі їхнього повторення набувають певної типізації, що відбуваються у звичних типових ситуаціях у контексті інтерсуб'єктивної повсякденної реальності. Отже, основними рисами повсякденних практик є узвичаєність та зрозумілість дій, а їхньою основою є життєвий світ людини. Не можливо чітко виділити учасників таких практик, оскільки ними є всі люди. Повсякденні практики кожної людини змінюються внаслідок взаємодії із іншими учасниками практик, проходять типізацію, завдяки якій учасники розуміють ті чи інші практики, спрямовані на реалізацію певних життєвих, особистісних цінностей [1].

Позакультові практики, виходячи із сформульованого нами вище визначення, є зрозумілими та доступними для віруючих. На відміну від культових практик, вони не вимагають спеціальних професійних знань від їхніх учасників. До учасників позакультових практик ми відносимо священиків та віруючих, завдяки яким формуються за здійснюються дані практики. До основних рис позакультових практик можемо віднести: узвичаєність та зрозумілість дії їхніми учасниками, чітку визначеність учасників: священики та віруючі, формуються завдяки релігійним цінностям мотивам та життєвому досвіду, здійснюються завдяки інтерсуб'єктивним відносинам (священики-віруючі), мають відношення до Церкви, оскільки такі практики є протипагою культовим, спрямовані на реалізацію християнських завдань, є типовими для учасників практик.

Здійснюючи типологізацію позакультових практик, ми засновували її, покладаючи в основу цінності. Таким чином, ця типологія складається із трьох типів практик:

- 1) традиціоналістський тип;
- 2) модерністський тип;
- 3) постмодерністський тип.

Розглядаючи кожен тип практик, ми зазначимо основні риси кожного з них, виділимо види діяльності, які характерні для цього типу практик, зацентруємо увагу на ролі агентів практик.

Головною особливістю першого типу позакультових практик є акцент на традицію, тобто на християнські цінності та норми поведінки. Такий тип практик більшою мірою зорієнтований на відтворення тих християнських цінностей, що споконвіку пропагувалися християнськими церквами. Ми маємо на увазі норми милосердя, терпимості, співчуття, допомоги ближньому. Значний вплив на формування таких практик, на нашу думку, мають культові практики, які визначають їхнє спрямування та роль священиків і віруючих. Характер таких практик пов'язаний із підкресленням ролі церкви у суспільстві та, особливо, її можливостей у пропагуванні християнського способу життя за межами культової споруди. Сюди ми віднесли види діяльності,

які традиційно є характерними для християнських церков у різні часи: благодійництво, місіонерство, частково роботу із представниками проблемних груп, яка не є системною та послідовною. На нашу думку, в цьому контексті більшою мірою працюють православні церкви, які і на сьогодні відзначаються ортодоксальністю, яка є, на їхню думку, мірою збереження як християнських цінностей в цілому, так і православних, зокрема.

Розглядаючи роль священників у традиціоналістському типі позакультових практик, варто відмітити, що вони виступають своєрідними модераторами, тобто визначають напрями та характер діяльності. Власне, вони продовжують виконувати функції проповідників християнських цінностей, при цьому підкреслюється конфесійний характер таких цінностей. А самі практики є одним із способів впровадження християнських норм у суспільство.

Що ж до віруючих, то, на нашу думку, є цікавою типологія віруючих, запропонована західними вченими, передусім, психологами. Замість поняття "віруючий", вони використовують поняття "релігійна особистість", під якою розуміється людина, що вірить у Бога як творця і промислителя світу [4, с. 182]. При цьому, виділяють зовнішню та внутрішню релігійність. До першого типу релігійних осіб відносять тих, для кого релігія або слугує для підвищення статусу, збільшення доходів, набуття друзів, капіталу, влади, або є засобом захисту від реальності чи засобом схвалення суб'єктом свого життєвого кредо. Власне, такому типу релігійних особистостей підходить характеристика: релігійні переконання підкоряються особистим потребам, якщо ці потреби не реалізуються в достатній мірі, то і віра у Бога руйнується.

До другого типу відносять осіб, для яких релігія, віра є самодостатніми і найвищими цінностями. Свою діяльність, своє відношення до інших людей вони мотивують з позиції своєї релігійної віри. В даному випадку релігія не є засобом для втілення земних бажань, а життєві негаразди, конфлікти підпорядковані важливій життєвій меті людини – наближенню до Бога [4, с. 183-185]. Зазначимо, що більшість вчених вважають, що як перший, так і другий тип релігійних особистостей має право на існування в різних конфесіях. На нашу думку, така типологія є зваженою в межах культових практик різних конфесій, але в контексті позакультових практик все ж можемо виділити домінуючий тип для тієї чи іншої конфесії. Як підкреслювалось вище, ми пропонуємо типологію позакультових практик, яка базується на ціннісному критерії.

Повертаючись до віруючих традиціоналістського типу, зазначимо, що це передусім агенти, що втілюють християнські догми у реальні справи. Можемо припустити, що такі релігійні особистості мають досить сильні релігійні переконання та, беручи участь у позакультових практиках, керуються цим, тобто намагаються реально допомогти церкві та людям.

Таким чином, традиціоналістський тип практик є значною мірою консервативно (ортодоксально) спрямованим, зорієнтованим на збереження та втілення християнських чеснот, керуючись вірою. А практики, переважно, виконують просвітницьку, пропагандистську та добродійну функції.

Перейдемо до розгляду особливостей модерністського типу практик. Як ми вже відмічали, вагомою рисою Церкви як соціального інституту є традиція. Власне, вона є визначальною у культових практиках та відіграє важливу роль і в формуванні позакультових практик, принаймні у контексті виділеного нами традиціоналістського типу практик. Для модерністського типу практик характерна свобода від диктату традицій. Це не означає, що культові та, насамперед, позакультові практики здійснюються без врахування цього. Але, в силу певних соціокультурних змін, діяльність християнських церков переглядається в бік пристосування до нових умов, залучення віруючих, здобуття їхньої прихильності та, власне, формування церкви як конкурентноздатного інституту. Виділимо ті риси, що характерні, на нашу думку, для модерністського типу практик. Перш за все зазначимо, що все більшою мірою характерний громадянський характер, що полягає у формуванні таких практик, які б сприяли формуванню позитивного та сучасного образу християнських церков та були б привабливими для віруючих та потенційних віруючих (на нашу думку, саме у модерністських практиках відображається відчуття церквами необхідності врахування також діяльності інших соціальних інститутів). Досвід інших конфесій та релігій теж є важливим у постановці таких практик, особливо для протестантів, які постійно працюють в цьому напрямі. Можемо говорити про розширення напрямів практик, вони не обмежуються ними лише благодійністю чи місіонерством. Модерністські позакультові практики, поряд із традиційністю, набувають рис "розумності", раціональності та соціальної корисності, що зумовлено як зростаючою конкуренцією між християнськими конфесіями, так і зростаючою роллю особистих мотивів у виборі віруючими тієї чи іншої релігії чи конфесії. Віруючий у таких практиках із слуги Божого перетворюється в господаря власного існування, що і зумовлює його вибір. Модерністські практики зорієнтовані на досягнення певного блага, в ідеалі - досягнення гармонії між матеріальним та духовним, а на рівні особистості – досягнення (задоволення) духовних потреб у поєднанні із повсякденними.

Священники у такому типі практик повинні бути готові, на нашу думку, до сприйняття змін, що відбуваються в суспільстві та до тих змін, які зрештою можуть відбутися і в діяльності церкви як соціального

інституту. Тобто, церква, залишаючись духовним центром, все ж наближається до віруючих у своїх можливостях допомогти їм у розв'язанні повсякденних проблем.

Важливо також відмітити те, що модерністський тип поза культових практик більшою мірою характерний для протестантів, діяльність яких спрямована на створення реального блага. Таким чином, у модерністських практиках прослідковується тенденція відходження від традиційного до сучасного, що полягає у розвитку таких практик, які дають шанс віруючим розв'язувати реальні повсякденні проблеми, але особливо яскраво це виражено, на нашу думку, у наступному типі практик – постмодерністському.

У постмодерністському типі практик на перший план виходять громадянські наміри, потреби у християнській інтерпретації. На думку відомого релігієзнавця А. Колодного, загальною тенденцією у розвитку сучасного християнства є його протестантизація [3, с. 41]. Вона полягає, з одного боку, у поступовому спрощенні обрядової символіки і практики, а з іншого, в організації позакультових практик. Тобто, йде свідоме формування системи норм та цінностей, яка не суперечила б загальнохристиянським цінностям та відповідає суспільним викликам. У цьому контексті переглядаються деякі традиційні християнські норми. Зокрема, віруюча людина постає не грішником та мучеником, а такою, що може самореалізуватися, беручи участь у позакультовій діяльності; досягнення певного блага як морального, так і матеріального постає реально можливим у найближчий період, а не в далекому майбутньому (хоча основний акцент все ж на самореалізації та підвищенні якості життя). Таким чином, створюються конкретні види позакультових практик у різних сферах: вихованні (відновлення та створення мережі освітніх закладів, які готують представників духовного сану та мережі недільних шкіл, що мають на меті прищеплення молоді християнських цінностей), дозвіллі (від організації дитячих та молодіжних свят до формування рекреаційної системи дозвільно-оздоровчого характеру), роботі із проблемними групами, яка полягає у створенні мережі закладів, розробці конкретних програм із втілення того чи іншого напрямку роботи.

Розглядаючи роль священників у таких практиках, варто відмітити такі важливі моменти: священник може бути як модератором, так і безпосереднім учасником практик; оскільки позакультові практики цього типу формуються у різних сферах, то священник, очевидно, повинен володіти значним багажем знань, умінь та навичок, тобто не обмежуватися лише церковним знанням. Таким чином, священник постає як високоінтелектуальна та всебічно розвинена особистість.

Водночас, віруючі у таких практиках постають творцями добрих справ, особами, що здатні змінити власне життя та життя інших людей на краще. Тут варто зазначити, що у "постмодерністських" практиках підкреслюється їхній надконфесійний характер. Якщо у традиціоналістському типі практик акцент переноситься все ж на духовно-моральні імперативи, то у постмодерністському типі – на секуляризовану духовність, яка полягає у християнській зорієнтованості позакультових практик із залученням світських засобів. На особистісному рівні йдуть зрушення в бік постматеріальних цінностей. Американський соціолог Р. Інглхарт у даному випадку визначив таку перебудову світовідношення, яка, до речі, є характерною для різних сфер, зокрема для релігії, постмодернізацією [2, с.8]. В контексті позакультових практик постмодерністського типу віруючі прагнуть не лише здійснити добру справу, допомогти ближньому, але, значною мірою, реалізувати себе в тій чи іншій діяльності, здійснити власний вибір, керуючись своїми здібностями та талантами. Таким чином, спостерігаємо, як зазначав Р. Інглхарт, "розширення сфери індивідуального вибору і масової участі" [2, с.11]. У цьому випадку, позакультові практики постають ще одним напрямом життєдіяльності людини, де вона може віднайти себе, проявити свій потенціал, застосувати свої знання, уміння та навички самореалізуватися.

Значний досвід у створенні такого типу позакультових практик є у представників протестантизму, хоча в католицизмі, який продовжує переживати своє оновлення, теж спостерігаються такі тенденції. Православ'я загалом цьому протистоїть, оскільки вбачає у поширенні таких практик пряму загрозу унікальності та традиційності церкви як релігійного інституту.

Отже, постмодерністський тип практик відзначається активною участю священників та віруючих, активним застосуванням світських засобів, розширенням та формуванням мережі практик у різних сферах. Участь у позакультових практиках дозволяє їхнім учасникам самореалізуватися використовуючи власний та інтерсуб'єктивний досвід.

З огляду на вказану типологію позакультових практик, варто відмітити, що вона є певною схемою, а виділені типи – ідеальними. В сучасній Україні можемо говорити швидше про змішаний тип практик, що зумовлено як соціокультурними факторами, так і самою природою практик. Але переважання того чи іншого типу практик в українських реаліях є справою емпіричного дослідження, чому і будуть присвячені наші наступні розвідки.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: "Медиум", 1995. – 323 с. 2. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С.6–32. 3. Колодний А. Християнство на порозі нового тисячоліття / А. Колодний // Релігійна панорама. –2009. – № 11. – С. 35–46. 4. Москалец В. П. Психологія релігії: [посібник] / В. П. Москалец. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с. 5. Шюц А. О множественных реальностях / А. Шюц // Избранное: Мир святыщийся смыслом / [пер. с нем. и англ.]. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – 1056

УДК 316:379.85

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТУРИЗМУ

Столбова Юлія Володимирівна – аспірантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу теоретичних підходів, що використовуються у дослідженні такого явища, як туризм. Автор окреслює такі напрями аналізу туризму, як інституціональний, комунікаційний, драматургічний.

Ключові слова: туризм, інституціональний підхід, комунікаційний підхід, драматургічний підхід.

Статья посвящена анализу теоретических подходов, которые используются в исследовании такого явления, как туризм. Автор выделяет такие направления анализа туризма, как институциональный, коммуникационный, драматургический.

Ключевые слова: туризм, институциональный подход, коммуникационный подход, драматургический подход.

The article is devoted to analyze theoretical approaches of the study of tourism. The author marks such trends the analysis of tourism - institutional, communication, dramatic.

Key words: tourism, institutional approach, communication approach, dramaturgic approach.

Туризм представляє собою складне та багатоманітне явище сучасного суспільного життя, яке знаходиться в процесі інтенсивного розвитку. Наукові пошуки у сфері аналізу туризму багатовекторні та різнопланові. Вони спрямовані на вивчення психології туризму, географії туризму, маркетингу туризму, антропології туризму тощо. Отже, наукові дослідження туризму базуються на різноманітних теоретичних підходах, що представлені численними авторськими позиціями, пропонують різні принципи розгляду явища туризму.

Мета цієї статті – розглянути основні теоретичні підходи до вивчення туризму.

Сьогодні науковці розглядають туризм як соціальний інститут, як інструмент комунікації та формування ідентичності, як театральну постановку тощо. Їхню увагу привертають такі аспекти, як психологічна мотивація туристичної діяльності, нормативно-правові аспекти функціонування туризму, історія його розвитку, філософські та економічні аспекти. Все це сприяє формуванню низки підходів до вивчення туризму.

Аналіз наукової літератури дає можливість констатувати, що серед наукових підходів, спрямованих на вивчення туризму, найбільш поширеними є інституціональний, комунікаційний та драматургічний. Розглянемо особливості та дослідницький потенціал зазначених підходів.

В першу чергу, звернемося до інституціонального підходу, з позицій якого туризм розглядається в роботах К.О. Євдокимова, К. Хица та ін..

Згадаємо, що соціальні інститути визначають як форми організації і регулювання суспільного життя, що історично склалися, що забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій, включають сукупність норм, ролей, розпоряджень, зразків поведінки, спеціальних установ, систему контролю [1, с. 105]. Розглядаючи туризм як соціальний інститут, прибічники цього підходу аналізують, яким чином туристична активність та діяльність задовольняє певні потреби як туристів, так і місцевого населення. До потреб туристів можемо зарахувати бажання зміни оточення, прагнення до екстриму, спілкування, бажання оздоровлення чи навчання тощо. До потреб місцевого населення можемо віднести, зокрема, забезпечення матеріального достатку через наявність робочих місць у сфері туризму.

В межах інституціонального підходу аналізуються різноманітні функції туризму: функція соціалізації, виховна функція, компенсаційна та катарсична функції, гедоністична та розважальна функції, гуманістична функція, пізнавальна функція, соціально-комунікативна функція, емоційно-психологічна функція, паломницька функція, оздоровча або рекреаційна (відтворювальна, репродуктивна).

Норми, які регулюють туристичну діяльність, визначаються Законом України "Про туризм". У ньому також визначаються критерії віднесення тих чи інших об'єктів до туристичних ресурсів України та організаційні форми та види туризму; учасники відносин, що взаємодіють під час здійснення туристичної діяльності, - туристичні

оператори, туристичні агенти, суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність, гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу. В законі сформульовані правові основи безпеки життєдіяльності туристів, зазначені права та обов'язки суб'єктів туристської діяльності, визначені законодавчі підвалини самовідтворення соціального інституту туризму, а саме – забезпечення професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів у галузі туризму.

Систему спеціальних установ інституту туризму можна розділити на певні групи. Перша - органи управління туризмом: комітети, департаменти, управління. Ще одна група - громадські туристичні організації та об'єднання, заклади самодіяльного туризму, а точніше альпіністські, водні, спелеологічні, кінні, велосипедні клуби. заклади самодіяльного туризму (альпіністські, водні, спелеологічні, кінні, велосипедні клуби). Також до цієї системи установ зараховують навчальні та науково-проектні туристичні заклади - вищі і середні спеціальні навчальні туристичні заклади, інститути підвищення кваліфікації та перепідготовки, навчальні курсові комбінати, науково-дослідницькі та проектні інститути. Ще одна група – туристичні фірми з виробництва та реалізації туристичного продукту: туристичні бюро (туроператори), туристичні агентства, екскурсійні бюро, бюро реалізації путівок тощо [2].

Представник інституціонального підходу К. Хиц пише: "Туризм являє собою соціальний інститут з досить розвинутою і складною системою діяльності, що включає безліч соціальних організацій, установ, об'єднань, що забезпечують реалізацію численних процесів виховного, просвітницького, освітнього, рекреаційного та інших процесів" [3].

Ще один представник інституціонального підходу Євдокимов К.О. зазначає, що соціальний інститут туризму до певної міри прискорює процеси соціалізації особистості за допомогою її включення в міжкультурну комунікацію, сприяє формуванню культури толерантності, до певної міри згладжує суперечності і знімає напруженість у відносинах між народами [4].

В межах іншого, комунікаційного підходу, туризм розглядається як особливий соціокультурний феномен, що сприяє взаємопроникненню культур та виступає в якості інструмента комунікації. До представників цього підходу можемо зарахувати С. Соляника, Л. Карпову, В. Ляха.

Як зазначає С. Соляник, суспільство ХХІ століття, яке за своєю суттю і змістом є інформаційним, відкритим, віртуальним, обумовлює такий вектор людської взаємодії, як постійний міжіндивідуальний зв'язок, комунікацію, систематичний контакт людських спільнот з різними культурними реаліями. Найприкметнішою рисою нашого часу є зростання числа людей, які завдяки туризму знайомляться з різними культурами. І тому саме комунікація є тим соціальним стрижнем, за допомогою якого перетинаються, взаємодіють людські якості та культурні надбання [5].

Дослідники виокремлюють різні комунікаційні аспекти туризму. Так, Карпова Л.О. звертає увагу на те, що обмін культурними і, зокрема, мистецькими досягненнями, який несе із собою міжнародний туризм, надзвичайно розширює сферу людського спілкування. Завдяки їм у комунікативний процес вводяться елементи свободи (незалежності від реальних обставин життя та від повсякденних потреб) й універсальності (переборення часової та просторової обмеженості). Отже, важливою функцією туризму є кроскультурні комунікації, в основі яких лежать значні відмінності між культурами різних народів, історичних епох, цивілізацій [6].

Сучасні відносини між суспільствами, окремими людьми ґрунтуються передусім на взаємовпливі культурних цінностей, їх взаємодії. Незалежно від того, яка сфера формально задіяна в процесі туристичного спілкування - політична, бізнесова, навчальна, побутова - культурні цінності виступають головним механізмом обміну ідей, знань, важливим чинником їх засвоєння і впровадження у повсякденну практику людей. У цьому контексті комунікативний процес, процес спілкування виступає головним каталізатором їх смислової, ціннісної апробації. Саме процеси комунікації дозволяють ідеям не "зависати" у просторі, а втілюватися в думках інших людей, породжуючи нові знання, уявлення та образи. Адже ефективно оволодіння чужим культурним досвідом, чужим знанням найкраще відбувається через образне, комплексне, багатоаспектне сприйняття дійсності [6].

Не зважаючи на розвиток новітніх телекомунікаційних технологій, значущість туризму в сучасному світі не знижується. Інтернет та інші телекомунікаційні технології не здатні замінити живого, реального спілкування, безпосереднього сприйняття нових обставин життя, нових ідей, емоційного переживання оволодіння ними, джерелом яких є, в тому числі, туристичні практики. Після туристичних поїздок, як правило, кардинально змінюється свідомість людини, активізується її здатність сприймати нове, пробуджуються творчі здібності. Недаремно у минулому подорожування вважалося навіть ефективним лікувальним засобом. У нашому ж сьогоднішньому туристичному галузь, за умови використання її широких можливостей, здатна істотно гуманізувати всі сфери української дійсності, відкрити дорогу до побудови у нашій державі справді демократичного, соціально й культурно орієнтованого суспільства [6].

Інший напрямок аналізу туризму сформувався в контексті міжетнічних та кроскультурних досліджень. Прибічники цього підходу виходять з того, що, з одного боку, завдяки наявності відмінного, іншого людина

починає замислюватися над легітимністю своєї культури, звичного набору цінностей. Через таке зіставлення вона сама піднімається на якийсь вищий щабель особистісного розвитку. Однак, з іншого боку, цей процес не є безболісним і безконфліктним. Зустріч з іншою культурою може набувати форми "конфлікту культур" або навіть "конфлікту цивілізацій", за висловом С. Гантінгтона [7].

Значення туризму як чинника соціальної і культурної інтеграції підкреслює туризм Соляник С.Ф.. Будучи інструментом зростаючої культурної взаємодії, туризм, у тому числі внутрішній, сприяє зміцненню єдності суспільства. Оскільки туризм передбачає зустрічі та діалог між "гостями" та "господарями", він поглиблює знання людей та народів одне про одного, їх взаєморозуміння. Туризм є впливовим каналом народної дипломатії, завдяки тим гуманістичним функціям, які він виконує. Міжнародний турист, здійснюючи міжособистісну комунікацію, як представник конкретного народу, конкретної культури, поєднує відпочинок із пізнанням побуту, історії, культури, традицій, звичаїв свого та інших народів. Залучення до туристської активності різних прошарків населення планети значно збільшить кількість каналів культурної комунікації, що, безперечно, сприятиме взаєморозумінню народів, перетворенню ще "закритих" суспільств на більш відкриті, такі, що поступово і добровільно залучатимуться до світового товариства, що сприятиме інтеграції людства на засадах толерантності та гуманізму [5].

"Справжній турист", як правило, людина "діалогічного стилю", здатна не на беззмислове, формальне спілкування, а на фактичне, зацікавлене, морально значуще і соціально перспективне. Туристські комунікації дозволяють встановлювати стосунки невимушеного, добровільного спілкування, заснованого на довірі. Туризм здатний примирювати конфронтуючих. Комунікативні можливості туризму дозволяють досягати "інтерсуб'єктивного узгодження смислу та істини". Звичайно, культура спілкування, довірчі стосунки не виникають автоматично, вони потребують значних вольових зусиль, бажання домовлятися, психологічної налаштованості на доброзичливі контакти. Забезпечити таку культуру покликані всі суспільні інститути - економіка, політика, дипломатія, освіта, наука, мистецтво. Але однією з центральних ланок, здатних інтегрувати людство, долати тенденції сепаратизму, розколу, ворожнечі і взаємопідозри, є туризм. Власними винятково багатогранними можливостями туризм здатний розв'язувати цілу низку взаємопов'язаних проблем суспільного звучання. Одна з них - сприяння посиленню тенденцій солідарності [5].

Проаналізувавши теоретичний доробок з проблем туризму, зокрема його комунікативної функції, ми дійшли наступних висновків.

Одна частина науковців, які вивчають туризм, наполягають на його позитивних якостях: здатність інтегрувати, консолідувати, сприяти конструктивному діалогу, солідаризації та взаєморозумінню; інша - звертає увагу на негативні аспекти, підкреслюючи, що не можна недооцінювати наявність конфліктних ситуацій та протистояння культур.

Важливим механізмом, що спрацьовує в межах туристичної комунікації, є порівняння, в результаті якого відбувається усвідомлення відмінностей між "Я" та "Вони", "моя культура" - "інша культура".

В свою чергу, через розрізнення відмінностей між знаннями та досвідом "свого" та "іншого" суспільства відбувається їх аналіз, співставлення та критична оцінка. В результаті здійснюється часткове та вибіркоче, але все ж таки сприйняття "нового" та "іншого", пізнаного завдяки туристичній комунікації. Таким чином, можемо зазначити вплив на світоглядні позиції туриста як активного актора, що націлений на "зацікавлене і соціально перспективне" спілкування.

Також відзначимо, що в процесі туристичного спілкування культурні цінності виступають головним механізмом обміну ідей, знань, важливим чинником їх засвоєння і впровадження у повсякденну практику. Тобто йде мова про переоцінку цінностей в процесі туристичної комунікації.

Звернемо увагу на значущість туризму як живого, реального спілкування, безпосереднього сприйняття нових обставин життя, нових ідей, нових емоційних переживань, незважаючи на стрімкий розвиток найсучасніших телекомунікаційних технологій.

Можемо відзначити, що існує два рівня аналізу комунікацій в туризмі – макро- та мікрорівень. Макрорівень презентує міжетнічні та кроскультурні відносини. Мікрорівень представлений наступними типами відносин: суб'єкт-суб'єктні або міжособистісна комунікація (туристи-місцеве населення; туристи-працівники сфери туризму; туристи-туристи) та суб'єкт-об'єктні (туристи-туристичні об'єкти).

Наступний теоретичний підхід до розгляду туризму – драматургічний (Д. МакКеннел, Т. Еденсор). З погляду Д. МакКеннела, туризм – це пошук тієї реальності, яка вкрадена, це пошук швидше справжніх переживань, ніж підробок. У зв'язку з цим Д. МакКеннел розрізняє сцену і залаштункові події, а також певні ролі: ті, хто грає виставу; ті, для кого грається ця вистава; аутсайтери, які і не грають, і не спостерігають.

Наведені вище ролі можна описати відповідно з розділенням сцени та куліс: виконавці можуть з'являтися на передньому і на задньому майданчику (сцена і залаштунки); аудиторія з'являється тільки на передній площадці (сцена); а аутсайтери виключені з двох областей.

Насправді, залаштункові події - це реальність, а на сцені відбуваються події, що намагаються відобразити реальність. Тільки за кулісами ми можемо побачити людей такими, якими вони є насправді, а не такими, якими вони виступають на сцені перед публікою-туристами. Тобто, якщо ми шукаємо справжніх переживань, то ми прагнемо отримати допуск за лаштунки.

Сучасні туристи прагнуть досягти дійсного, реального переживання, вони прагнуть досягти заднього майданчика (закулісся). Д. МакКенелл писав, що "глядачі визначних пам'яток" (під даним терміном розуміються туристи) мотивовані бажанням побачити життя таким, яким воно є насправді, навіть поспілкуватися з місцевими жителями. Їх мета - пожити тим життям, що і місцеві жителі, але туристи обмежені тільки наданим переднім майданчиком (сценою) [8].

Оскільки турист бажає потрапити за лаштунки, то створюється і ця задня сцена (закулісся). Створюється ілюзія, видимість того, що турист отримав допуск за лаштунки, але тут задня сцена виступає як інша сцена, що презентується як "закулісся" (також підробка). Тобто в даному випадку презентується не справжній задній майданчик, а його імітація.

Д. Мак Кенелл пропонує наступну модель, що описує становище туристів.

Перша сцена – справжній передній майданчик (сцена), тобто та сама область, де туристи сприймають все на відстані.

Сцена 2 – це передній майданчик для туристів, який прикрашений певними декораціями, характерними для справжнього майданчика: наприклад, ресторан морської їжі може бути прикрашений риболовними сітками на стінах, тобто в даному випадку це все можна назвати "атмосферою". Таким чином, це все ще сцена, але з деякими натяками на "залаштункове".

Сцена 3- це сцена, яка повністю організована так, щоб виглядати як задній майданчик (закулісся), але постійно існує ризик, що це може бути викрито. Тут ми маємо справу з прикладом творення фальшивого, штучного заднього майданчика, але туристи можуть помітити його несправжність, підробку.

Сцена 4 - це "задній майданчик, який відкритий для аутсайдерів". Тут демонструється тільки деяка частина справжнього заднього майданчика: тільки та частина, яка може виявитися достатньою для того, щоб у туристів склалося відчуття, що вони отримали справжні переживання.

Сцена 5 – це закулісся, яке дещо змінено та очищено для того, щоб туристи могли мигцем проникнути сюди. Коли туристи залишають це місце, то, без сумніву, тут все продовжується певним чином, як і до того.

Сцена 6 – справжній задній майданчик ("закулісся", за Гофманом), такий соціальний простір, який і мотивує туристів. Туристи відчують себе дійсно задоволеними, якщо досягають цієї сцени [8].

Дін МакКенелл у своїй книзі "Турист. Нова теорія відпочиваючого класу" ("The Tourist: A New Theory of the Leisure Class") говорить, що гори, річки, історичні пам'ятники, народні звичаї, свята перетворилися на туристичні атракціони. Організатори поїздок спеціально або мимоволі створюють нову реальність: туристи повинні бути впевнені, що бачать справжнє, а не штучне, хоча, на думку МакКенелла, в туристичних центрах серйозних відмінностей між "справжнім" і "виготовленим для туристів" вже не існує. Д. МакКенелл робить сумний висновок: через те, що все більше місць на планеті перетворюється на курорти і туристичні центри, туризм поступово знищить неповторні особливості місцевих культур [9].

Інший представник драматургічного підходу Тім Еденсор стверджує, що туризм - процес, який включає в себе поточну (ре)конструкцію практик у певних місцях та в певних умовах. Він зосереджується на вивченні виробництва туризму, як сукупності сценічних подій і реквізитів, а також перформативних технік і диспозицій.

Для розвитку своєї теорії Т. Еденсор використовує ідеї Ірвінга Гоффмана. Адже для І. Гоффмана суспільне життя за своєю суттю має акторський характер тому, що ми завжди граємо особливі ролі відповідно до соціального контексту, бо прагнемо до управління враженнями і лише в неофіційній обстановці (за лаштунками) знімаємо маски [10]. Т. Еденсор досліджує те, як окремі туристичні постановки створюються, як вони регулюються, репрезентуються і підтримуються.

Різні туристичні постановки відбуваються на особливих сценах - на пляжах і в горах, в містах, біля історичних пам'яток, в музеях та тематичних парках. Туризм - це постановка буденних і видовищних ритуалів, виробництво тематичних і дизайнерськи оформлених місць, що вимагають спеціальних робітників. Автор порівнює туризм зі створенням фільму, тому виділяє наступні елементи: ритуали і драми, поставлені спеціально для туристів; написання сценарію та оформлення сцени; ключові робітники (керівники-режисери та менеджери сцени).

Також він розрізняє наступні види туристичних постановок:

- постановка, що безпосередньо і очевидно керована. Реквізит, робітники сцени, менеджери сцени, керівники складають ту мережу, яка допомагає гідам і організаторам туристичної постановки відповідати нормативним домовленостям та галузевим вимогам. Туристичні спектаклі керуються професійними інтерпретантами, тому у туристів рідко залишається можливість робити власні висновки;

- постановка, що орієнтована на формування певної ідентичності. Туризм стає інструментом передачі ідентичності шляхом проведення конкретного виду подорожі в певному особливому стилі. Такі туристи часто керовані прагненням відрізнятись від основної маси туристів, тому зазвичай обирають індивідуальні тури;

- неконформістський туристичний виступ. Якщо два перші види орієнтовані на виконання норм, сценарію та вказівок, цей тип туристичної постановки характеризується втечею від нормативних установок та протестом проти домовленостей [10]. Цей тип Т. Едensor розділяє на підтипи: іронічно-цинічна постановка; постановка, що характеризується опором туристів; імпровізаційна постановка; мимовільна постановка.

Традиція, що позбавлена змісту і зазнала комерціалізації, перетворюється або в частину історичної спадщини, або в кітч - дрібничку з сувенірною магазину в аеропорту. У площині туристичної індустрії спадщина - це традиція, перетворена на виставу. Можливо, відновлені й реконструйовані будівлі, що відвідують туристи, і виглядають чудово, можливо, вони до найменших деталей відповідають первісному вигляду. Але збережені таким чином історичні пам'ятки позбавляються плоти і крові - традицій, зв'язків з досвідом повсякденного життя [11]. Такий висновок робить Е. Гідденс, визначаючи основну проблему, яка підіймається в межах драматургічного підходу до розгляду туризму – проблему співвідношення справжності та імітації в туристичних об'єктах.

Отже, сучасні соціологічні дослідження туризму базуються на основі різноманітних наукових підходів, найбільш популярними серед яких є інституціональний підхід, комунікативний підхід та драматургічний підхід. Ці теоретичні підходи, в тому числі, використовуються нами при дослідженні туризму як соціального явища.

Так, інституціональний підхід застосовано до аналізу особливостей функціонування туризму як соціального інституту, до вивчення процесів його самовідтворення; до типологічного аналізу туристів та туристичної діяльності тощо.

Застосовуючи комунікаційний підхід, ми аналізуємо зміни в світоглядних, ціннісних, поведінкових, ідентифікаційних установках українських туристів, що відбуваються під час здійснення ними туристичних подорожей, що є особливо актуальним для відстеження впливу туризму на перебіг процесів формування національної ідентичності.

Драматургічний підхід є найменш вживаним в українській соціології туризму. Подальші перспективи його застосування, в тому числі в межах нашого власного дослідження, пов'язані з поширенням тенденції до віртуалізації культурної діяльності, підвищенням ролі символічних обмінів та потребою у створенні символічних культурних капіталів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор - академик РАН Г.В. Осипов. – М. : Издательская группа ИНФРА М - НОРМА, 1998. – 488 с. 2. Сокол Т.Г. Основы туристичної діяльності : Підручник / За заг. ред. В.Ф. Орлова. – К. : Грамота, 2006. – 264 с. 3. Хыц К. Роль туризма в процессе воспитания молодежи (на материалах Польши) : Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук : 22.00.06 / Хыц Казимир. – Київ, 1993. 4. Евдокимов К. А. Социальный институт туризма в условиях преобразования современного российского общества. Дис. канд. социол. наук : 22.00.04. - Тула, 2005. - 207 с. РГБ ОД, 61:06-22/139. 5. Соляник С.Ф. Соціокультурні комунікації в туризмі / Філософія туризму [Текст] : навчальний посібник // В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. - К. : Кондор, 2004. - 268 с. - ISBN 966-7982-86-6 : 026.10 р. 6. Карпова Л.О. Туризм як соціально-культурний феномен / Філософія туризму [Текст] : навчальний посібник // В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. - К. : Кондор, 2004. - 268 с. - ISBN 966-7982-86-6 : 026.10 р. 7. Лях В.В. Туризм у контексті міжетнічних та кроскультурних відносин / Філософія туризму [Текст] : навчальний посібник // В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. - К. : Кондор, 2004. - 268 с. - ISBN 966-7982-86-6 : 026.10 р. 8. MacCannell D. Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings [Text] / MacCannell D. The American Journal of Sociology, Vol. 79, No. 3. (Nov., 1973), pp. 589-603. ISSN: 00029602. 9. Філософія мирового туризма // ЗАГРАНИЦА. - № 28(390). - июль 2007. - Режим доступа: <http://www.zagran.kiev.ua/article.php?new=390&idart=3908>. 10. Edensor T. Performing tourism, staging tourism (Re)producing tourist space and practice Tourist Studies, Vol. 1, No. 1, 59-81 (2001) ISSN (printed): 1468-7976. ISSN (electronic): 1741-3206. 11. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Пер. с англ. – М.: Издательство "Весь Мир", 2004. – 120 с. ISBN 5-7777-0304-6

УДК 316.454.52:379.85

**ТУРИСТИЧНІ ПРАКТИКИ ЯК ФАКТОР КОМУНІКАТИВНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ,
ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Бойко Марія Анатоліївна – статистик Центру незалежних соціологічних досліджень Запорізького національного університету (м. Запоріжжя)

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків)

Козаченко Ольга Олександрівна – аспірантка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів)

Овчиннікова Лілія Валеріївна – аспірантка кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків)

Фудорова Олена Миколаївна – викладач кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету (м. Херсон)

У статті концептуалізуються проблеми та перспективи комунікативної консолідації українського суспільства в контексті реалізації громадянами України внутрішніх туристичних практик. Автори операціоналізують зв'язок соціетальної ідентичності (яка розуміється як належність до суспільства, а не до держави, громадянству або нації), туристичних практик та комунікативно-консолідаційних процесів. Пропонується висновок щодо важливості внутрішніх туристичних практик для побудови єдиного символічного простору, на якому базується соціетальна ідентичність, і, як наслідок, для консолідації українського суспільства.

Ключові слова: туристичні практики, комунікативна консолідація, єдиний символічний простір, соціетальна ідентичність.

В статье концептуализируются проблемы и перспективы коммуникативной консолидации украинского общества в контексте реализации гражданами Украины внутренних туристических практик. Авторы операционализируют связь социетальной идентичности (понимаемой как принадлежность к обществу, а не к государству, гражданству или нации), туристических практик и коммуникативно-консолидационных процессов. Предлагается вывод о важности внутренних туристических практик для построения единого символического пространства, на котором основывается социетальная идентичность, и, следовательно, для консолидации украинского общества.

Ключевые слова: туристические практики, коммуникативная консолидация, единое символическое пространство, социетальная идентичность.

The paper is devoted to the problems and perspectives of the communicative consolidation of the Ukrainian society in the context of realization of the internal tourist practices by Ukrainian citizens. The authors accent on connection between societal identity (conceptualized as belonging to society, not to the state, citizenship, nation etc.), tourist practices and communicative-consolidational processes. It is concluded that the internal tourist practices are very important for construction of the general symbolic space (on which societal identity is based) and, consequently, for Ukrainian society consolidation.

Keywords: tourist practices, communicative consolidation, general symbolic space, societal identity.

Соціологічне дослідження (цілком в логіці постнекласичної науковості за В.С. Стьопіним, в якій неможливо остаточно розвести об'єкт та суб'єкт пізнання, і спостерігач самим фактом свого

-
- © Бойко М. А., 2010
  - © Голіков О. С., 2010
  - © Козаченко О.А., 2010
  - © Овчиннікова Л.В., 2010
  - © Фудорова О. М., 2010

спостереження впливає на спостережуване) нерідко є результатом еманациї життєвого досвіду та здорового глузду, їх екстраполяції на наукові пошуки. Для дослідника опинитися в тій чи іншій (не)шокуючій ситуації є важливим поштовхом до певної проблематики, її актуалізації в полі свого наукового інтересу. Одним з вимірів предметної актуальності (а також суб'єктивним виміром проблемної ситуації) і є, власне, процес конструювання нових соціокультурних феноменів, ідентичностей, ментальностей, схем сприйняття в умовах наукового туризму.

Туризм в сучасному світі набуває все більш широкій актуалізації як в своїй фактичності (як чинник економічного, соціокультурного, політичного, толерантнісного, інтелектуального, повсякденного просторів), так і в своїй гносеологічній проблемності (як об'єкт та предмет соціологічного, культурологічного, економічного, психологічного тощо дослідження). Факторів цієї актуалізації можна нараховувати багато, в різних вимірах та концептах – від "епідемії номадичності" до глобалізаційної "відкритості світу", від "інтервенції дозвілля" в повсякденність людей до наростання ролі сектору послуг ("третього сектору" за Д. Беллом [2]) в структурі глобальної економіки (для туризму частка в світовому обсязі товарів та послуг складає до 14%). Це призвело до того, що при населенні Землі в 6,2 млрд щорічно в світі здійснюється близько 1 млрд подорожей, і ця цифра росте від року в рік; надходження від туризму склали майже трильйон доларів за кожен з двох років - 2007 та 2008 роки (всі дані наведені за [6]).

3. Бауман метафорично описує цю ситуацію на прикладі "мобілізації" та "номадизації" капіталу, який "в своїй "важкій" стадії був прив'язаним до землі, як і робочі, яких він наймав. Зараз капітал подорожує – з багажем, що складається з портфелю, стільникового телефону та портативного комп'ютера" [1, с. 66].

В цьому світлі, враховуючи високий рівень економічної рентабельності, соціокультурної значимості, можливості трудової зайнятості місцевого населення, неухага України до можливостей та ресурсів туризму як економічної галузі (Україна, згідно з даними експертів Всесвітнього економічного форуму в Давосі (2008), займає лише 77 місце в світі з точки зору розвитку туристичної інфраструктури) та як важливого чинника внутрішньої солідарності, соціокультурної єдності, створення системи загальних ідентичностей є проблемою, що серйозно гальмує багато напрямків розвитку українського соціуму.

В тому числі і ця неухага України до туризму, поєднана з проблемністю українського досвіду (багато в чому набуваного саме в туристичних та посттуристичних практиках) міжетнічного та міжгрупового діалогу в сучасних умовах, спроб дискурсивної легітимації ідеї подільності України (аж до створення політичних проектів, орієнтованих на розмежування суспільства), ескалації міжгрупового відчуження та (у певних випадках) міжгрупової конфронтації призводить до очевидної відсутності якщо не загальноприйнятого, то акцептованого більшою частиною суспільства, проекту соціетальної ідентичності, а також проекту загального смислового простору цієї ідентичності.

Третім виміром предметного аспекту проблеми є зростання ролі комунікативних факторів функціонування суспільства, зокрема часткова віртуалізація суспільної взаємодії (зокрема, створення дійсно "віртуальних спільнот", "віртуального туризму" тощо). В той же час в комунікативно (від)творюваних, існуючих, конституйованих дискурсах відсутні ряд обов'язкових для існування загального смислового простору соціетальної ідентичності факторів, а саме: відсутнє адекватне розуміння своєї (тобто українського суспільства) ролі, наявних ресурсів, можливостей та перспектив подальшого існування (зокрема, недооцінка наявних ресурсів, відсутність єдиних загальноновизнаних національних символів, нелегітимність існуючої нормативно-ціннісної та символічної систем для великої частини населення України та ін.). В цьому сенсі туристичні практики (серед яких М.С. Отнюкова пропонує виділити "практики, що трансформують габітус, та практики, що підтримують габітус" - див. [3]) здатні надати агентам відсутнього у них на даний момент досвіду якщо не уніфікації, то, принаймні, толерантного порівняння та співставлення вищезазначених систем, уявлень, розумінь. Це стосується досвіду взаємодії не тільки (а, можливо, і не стільки) міжетнічної, міжкультурної, міжконфесійної, а міжгрупової взагалі – за всіма критеріями та шкалами, що розділяють українське суспільство. Тут може мова йти і про випрацювання толерантності та розуміння відносно дискримінованих соціальних груп (груп інвалідів), і відносно груп зі спеціальними потребами, і взагалі відносно груп, що відрізняються від суб'єкту туристичних практик. Адже досвід толерантності та розуміння, сформований за однією віссю, цілком може бути прийнятним для інших вимірів суспільства, а розрив повсякденності (яким є туристичний період) допомагає розірвати і традиційні, заштамповані схеми сприйняття в тому числі і відносно таких, зазвичай нерелфлексованих соціальних груп та їх існування.

Звертаючись же до гносеологічних вимірів проблеми, варто зауважити:

- по-перше, відсутність досліджень ряду функцій туризму, зокрема такої латентної функції, як створення культури толерантності та консолідації спільноти;

- по-друге, проблемність соціологічної концептуалізації поняття "туризм": за визначенням Всесвітньої туристичної організації (підтримуваним українським законодавством, зокрема, законом "Про туризм"), сутнісною частиною природи туризму є "відсутність оплачуваної діяльності з джерел країни, що відвідується" [4, с. 126]. Але в той же час для соціології (зокрема, в світлі досліджуваної проблеми) сутністю туризму є не економічні ефекти (хоча і їх "інтегративна" за П.О. Сорокіним наука не може не враховувати), а соціокультурні результати та прояви. Саме тому виникає необхідність редефінувати туризм не з правової / економічної точки зору (формальних і не специфічних для власне туризму), а з точки зору соціологічної;

- по-третє, існує лакуна в дослідженнях простору ідентичностей – а саме мала кількість досліджень соцієтальної ідентичності. Цей термін вживається в соціологічному дискурсі, але в рамках принаймні української соціології не має конвенційного визначення та використання. Визначення, операціоналізація, валідизація інструментарію для дослідження соцієтальної ідентичності, системний аналіз цього феномену, його системних зв'язків та функціональної навантаженості, є важливим завданням сучасної соціології (особливо в умовах кризи та плюралізації громадянської та національної ідентичностей – головних ідентитетних інтеграторів суспільства попередніх століть).

В цьому світлі в якості **об'єкту** нашого **дослідження** ми пропонуємо: **1)** за критерієм загальної проблеми - туристичні практики громадян України; **2)** за критерієм носія проблеми – агенти, що здійснюють туристичні практики. **Предметом же** – комунікативний вплив туристичних практик на консолідацію українського суспільства

Метою нашого **дослідження** є концептуалізація, операціоналізація та емпіричне дослідження комунікативних каналів впливу туристичних практик на консолідацію українського суспільства. Для досягнення цієї мети були поставлені наступні **завдання дослідження**:

- визначити зв'язок різних видів територіальних (глобальна, європейська, регіональна) та спільнотних ідентичностей (національна, громадянська, місцева, міська) з туристичними практиками;

- дослідити роль внутрішніх українських туристичних практик у формуванні соцієтальної ідентичності;

- дослідити залежність культури толерантності від зовнішніх туристичних практик;

- визначити вплив вікових, соціально-економічних, освітніх, професійних, регіональних чинників на включення агента в загальне смислове поле під час здійснення туристичних практик, а також на формування соцієтальної ідентичності;

- проаналізувати залежність соцієтальної ідентичності та культури толерантності агентів від періодичності та тривалості реалізації туристичних практик;

- дослідити зв'язок включеності агентів до загального смислового простору соцієтальної ідентичності з реалізацією туристичних практик;

- вивчити специфіку впливу різних видів туристичних практик (дозвілєві, академічні, пізнавальні, професійно-трудові, оздоровчо-лікувальні, спортивні, комбіновані види тощо), а також типів туристичних практик (індивідуальні, мікрогрупові, групові);

- описати вплив різних видів (за тривалістю, періодичністю, цілепокладанням, тематичним змістом, характером) повсякденної комунікації агента при реалізації туристичних практик з представниками місцевого середовища на ефективність конструювання загального смислового простору та соцієтальної ідентичності;

- дослідити зв'язок ефективності конструювання соцієтальної ідентичності та загального смислового простору, з одного боку, та стратегій посттуристичних комунікацій (без продовження комунікації, продовження комунікації і після завершення туристичних практик) – з іншого.

Розкриваючи ці завдання, були сформульовані ряд гіпотез. Всі гіпотези базувалися на одній гіпотезі підстави (основній гіпотезі), згідно з якою включеність в загальний (символічний та) смисловий простір соцієтальної ідентичності залежить від активності, специфіки та шляхів реалізації туристичних практик.

В формулюванні основних засад дослідження можна виходити, з нашої точки зору, з наступних позицій:

- агенти, що реалізують зовнішні туристичні практики, володіють більш розвиненою культурою толерантності. Очевидним з точки зору повсякденного досвіду та здорового глузду є, що знайомство з іншими культурами формує більш толерантне ставлення до них (що ілюструється прикладом неокантіанців, які ввели проблематику культури до соціально-філософського дискурсу після детального знайомства з "іншими" – відносно європейської – культурами), причому не фрагментарно толерантне, а цілісно, системно, комплексно толерантне, що ми й позначили терміном "культура толерантності";

- агенти, що реалізують внутрішні туристичні практики, володіють більш чітко визначеною та актуалізованою соцієтальною ідентичністю, тоді як агенти, що реалізують активні та довгострокові

зовнішні туристичні практики – навпаки. Тут ми виходимо з того, що більша толерантнісна поінформованість базується, в тому числі, на більш низькій актуалізованості власних контрглобальних (тобто місцевих, локальних, громадянських, етатистських) ідентичностей;

- чисельність туристичної групи впливає на включеність агентів в загальний смисловий простір зворотно пропорційно: чим менша кількість туристів входить в туристичну групу, тим кращою є включеність в приймаюче середовище, що в свою чергу інтенсифікує комунікацію та працює на створення загального смислового простору та соціетальної ідентичності;

- ефективність конструювання соціетальної ідентичності та її загального смислового простору пов'язана з тим, зберігає агент комунікацію з представниками інших регіонів та країн після завершення даної туристичної практики, чи ні. Це збереження та перенос комунікації на повсякденний ґрунт, з одного боку, демонструє готовність до подальшої толерантної комунікації з представниками "інших", з іншого ж – введення цих "інших" вже не до позаповсякденної комунікації (а тут навряд чи потрібно доводити, що туристична комунікація є комунікацією в умовах розриву узвичаєної, рутинізованої повсякденності), а вже до власне повсякденності агента;

- найбільш впливовими для конструювання соціетальної ідентичності та загального смислового простору з видів туристичних практик є академічні та пізнавальні, менш впливовими – дозвілліві, найменш впливовими – оздоровчо-лікувальні та професійно-трудові. Це рангування базується, по-перше, на активності учасника туристичних практик (тобто здійснюються ці практики в рамках активних процесів пізнання та соціалізації, чи в умовах впливу зовнішніх обставин), по-друге ж – на культурній різноманітності учасників різних туристичних практик (різні туристичні практики реалізуються агентами з різним обсягом культурних напрацювань, можливостей, знань тощо);

- агенти, що активно та постійно реалізують туристичні практики, мають високий рівень включеності та поінформованості в загальному смисловому просторі соціетальної ідентичності, оскільки вони постійно беруть участь у взаємозбагачувальному культурному обміні з "іншими", отримують досвід "інакшості", "іншування", "ворожості" та "дружності";

- періодичність та тривалість реалізації туристичних практик прямо пропорційно впливає на рівень та актуалізованість соціетальної ідентичності та її загального смислового простору;

- нарешті, для нас цікавою видається гіпотеза, що туристичні практики актуалізують більш "абстрактні" та глобальні види ідентичностей (глобальна ідентичність, європейська ідентичність, громадянська ідентичність), тоді як ідентичності, прив'язані до "землі та крові" (етнічна, регіональна, локальна тощо), деактуалізуються. Ця гіпотеза пов'язана з однією з вищенаведених гіпотез;

Досліджуючи такий складний, багатовимірний та багаторівневий феномен, як вплив туристичних практик (реалізовуваних на макрорівні) на конструювання соціетальної ідентичності (на рівні свідомості та дії), з одного боку, та комунікативної консолідації українського суспільства (на рівні макро- та структур) – з іншого, в теоретико-методологічному та парадигмальному сенсі ми плануємо спиратись на: 1) комунікативну парадигму (зокрема, ідеї М. Вебера, Ю. Хабермаса) – досліджуючи комунікацію протягом реалізації туристичних практик, а також концептуалізуючи та досліджуючи комунікативну консолідацію як феномен; 2) теорію практик (в експлікаціях П. Бурдьє, В. Волкова, О. Хархордіна) – при аналізі феномену туристичних практик; 3) феноменологічну парадигму (зокрема, концепція повсякденності, конструкти рутинізації (узвичаєння), повсякденної взаємодії, повсякденних практик тощо) (див. побудовання А. Шюца, П. Бергера, Т. Лукмана, а також близькі до феноменологічних та інтеракціоністських ідей конструкти І. Гофмана); 4) Конструктивістську теорію етнонаціональних феноменів (зокрема, напрацювання Б. Андерсена та В. Тишкова).

Продовжуючи системний аналіз, зауважимо, що для нас важливою є також класифікація туристичних практик та комунікативних каналів (які є фактично аналітичним зрізом повсякденної комунікації протягом реалізації туристичних практик). Очевидним є те, що різні туристичні практики призводять до різних комунікативних ефектів у взаємодії, що стосується і актуалізації (чи навіть домінування) того чи іншого комунікативного каналу. Ці класифікації наведені в таблиці 1.

Класифікації туристичних практик та комунікативних каналів впливу туристичних практик на конструювання соціальної ідентичності

Туристичні практики	Комунікативні канали впливу туристичних практик на конструювання соціальної ідентичності та її загального смислового простору
<ul style="list-style-type: none"> a. За критерієм локалізації (місця поїздки): <ul style="list-style-type: none"> i. Зовнішні i. Внутрішні <ul style="list-style-type: none"> 1. Внутрішньорегіональні 2. Міжрегіональні b. За способом реалізації <ul style="list-style-type: none"> i. Віртуальні i. Реальні c. За періодичністю <ul style="list-style-type: none"> i. Постійні i. Періодичні i. Спорадичні / випадкові d. За ціллю <ul style="list-style-type: none"> i. Пізнавальні i. Професійно-трудова i. Дозвіллеві v. Спортивні v. Оздоровчо-лікувальні / рекреаційні i. Академічні e. За кількістю агентів <ul style="list-style-type: none"> i. Індивідуальні i. Мікрогрупові i. Групові f. За тривалістю <ul style="list-style-type: none"> i. Довготривалі i. Короткотривалі 	<ul style="list-style-type: none"> a. За тривалістю: <ul style="list-style-type: none"> – Довготривалі – Короткотривалі b. За тематичним змістом <ul style="list-style-type: none"> – Релігійні – Політичні – Історичні – Побутові – Ідеологічні – Соціокультурні – Етнонаціональні – Економічні – Спортивні c. За характером <ul style="list-style-type: none"> – Дружні – Нейтральні – Ворожі d. За цілепокладанням <ul style="list-style-type: none"> – Прагматичні – Побутові – Пізнавальні – Неформальне спілкування e. За періодичністю <ul style="list-style-type: none"> – Одноразові – Спорадичні – Періодичні – Постійні f. За критерієм продовжуваності комунікативної діяльності по завершенні туристичних практик: <ul style="list-style-type: none"> – Без продовження; – З продовженням <ul style="list-style-type: none"> 1. Одноразові; 2. Спорадичні; 3. Періодичні; 4. Постійні.

В наведених класифікаціях та системному аналізі об'єкту та предмету дослідження потрібно визначити деякі основні поняття, що знаходяться в основі всього дослідження. До цих понять ми відносимо поняття комунікативної консолідації, смислового простору, соціальної ідентичності, туристичних практик (як зовнішніх, так і внутрішніх), видів та способів туристичних практик.

Під **комунікативною консолідацією** ми будемо розуміти механізм (від)творення загального смислового простору соціальної ідентичності на основі та за допомогою повсякденних взаємодій представників різних спільнот даного суспільства; результатами дії цього механізму є толерантність, взаємовизнання, відчуття єдності, поширення думки про "право на інакшість" за партнером по комунікації, налагодження комунікативних шляхів всередині суспільства, конституювання загальноприйнятних цінностей та норм взаємодії, формування та розвиток соціальної ідентичності та включення в неї групової чи регіональної ідентичностей, базовані на повсякденному досвіді комунікації.

Для нас одним з головних формуючих механізмів цього виду консолідації буде конституювання смислового простору. В загальному сенсі **смиловий простір** – це набір сенсів навколо одного смислового ядра, організованих у певному порядку та (в загальному випадку) взаємозалежних. Для даного дослідження смиловий простір ми пропонуємо досліджувати як суму дискурсом та їх інтерпретацій зі сфери історичної пам'яті, релігійних, громадянських та етнонаціональних ідентичностей, політико-ідеологічних відносин,

символічних систем та соціальних проблем, соціокультурної (зокрема, побутової) специфіки тощо, що працюють на відтворення та підтримку соціальної ідентичності. Останню (тобто **соціальної ідентичності (українського суспільства)**) ми дефінуємо як відчуття агентом своєї приналежності до уявної спільноти (за Б. Андерсеном) "українське суспільство", що не редукується ані до національної, ані до громадянської, ані до регіональної ідентичностей, оскільки передбачає включення в "простір своїх" будь-кого іншого, хто визнає себе членом того ж суспільства та більшою чи меншою мірою є включеним в загальний смисловий простір соціальної ідентичності. Саме тут має актуалізуватись веберіанськи орієнтоване дослідження сенсів, що вкладають в соціальну (взаємодію) агенти протягом реалізації туристичних практик, а також феноменологічного напрямку дослідження структури та змісту повсякденності агентів.

Іншим виміром нашого дослідження буде вивчення **туристичних практик** як комплексу періодично відтворюваних дій, пов'язаних з розривом повсякденності за допомогою фізичного або віртуального переміщення у просторі та/або часі. При цьому внутрішні туристичні практики – це туристичні практики, що відтворюються без виїзду за межі України, а зовнішні – що відтворюються за умови виїзду за межі України. **Способи** ж реалізації туристичних практик – це шляхи та інструменти здійснення туристичних практик за віссю "реальний туризм – віртуальний туризм", тоді як під **видами туристичних практик** ми розуміємо ідеально-типові конструкції (у веберіанському сенсі), виділені в залежності від цілепокладання при проектуванні туристичних практик та, відповідно, від головної (ядерної) діяльності протягом їх реалізації (зокрема, пізнавальні, професійно-трудова, дозвіллі, спортивні, оздоровчо-лікувальні, академічні); найчастіше існують комбіновані туристичні практики, що поєднують в собі ознаки двох або більше видів туристичних практик.

Для проведення пілотажного дослідження пропонується обрати комплекс методів:

1) Пілотаж через локальне дослідження (по 20-25 респондентів в Харкові (східний регіон), Львові (західний регіон), Херсоні (південний регіон));

2) Інтернет-опитування (процедурно – е-мейл опитування) активних туристів (рекрутинг здійснюватиметься через Інтернет-портали туристичних спільнот, віртуальні соціальні мережі туристичних спільнот тощо), що, не надаючи можливості побудови адекватної вибірки, дозволяє тим не менше проаналізувати сприйняття інструментарію цільовою групою дослідження – активними туристами.

Реалізація польового етапу передбачає кількісне опитування за репрезентативною для всієї України вибіркою. Оскільки, як вказує начальник Відділу аналізу та статистики Державного департаменту туризму Світлана Щурко (див.: [5]), практики зовнішнього туризму (саме в туристичних цілях) в Україні на рік реалізує біля п'ятої частини населення (близько 8,7 мільйонів туристичних поїздок з-поміж 13,4 мільйонів зарубіжних поїздок взагалі), внутрішнього – біля шостої частини населення (близько 6,6 мільйонів внутрішніх туристичних подорожей), то об'єкт дослідження не є важкодоступним, і уявляється цілком можливим виділити для окремого аналізу групу громадян, що здійснюють туристичні практики, а також порівнювати показники цієї групи з показниками інших груп та загальновибірковими показниками. Виходячи з цілей та завдань дослідження, а також зі специфіки об'єкту дослідження, ми пропонуємо використовувати квотну районовану багатоступеневу вибірку з неповторним відбором респондентів (пропонується контролювати стать, вік, область проживання) обсягом 2400 респондентів. В процедурному сенсі це має бути загальноукраїнське поквартирне соціологічне опитування в режимі особистого інтерв'ю (face-to-face), що проводиться за місцем проживання респондента.

Запропонована схема дослідження, з нашої точки зору, має принести ряд як предметних результатів (як самих результатів, так і можливих застосувань), так і гносеологічних результатів. Найголовнішими з них мають бути: окреслення того загального смислового простору, навколо якого існує чи може бути створений соціокультурний консенсус, на базі якого можливе конструювання соціальної ідентичності громадян України; визначення ролі та місця різних ідентичностей у конструюванні консолідації українського суспільства; визначення основних агентів, які "працюють" як на укріплення, так і на послаблення соціальної ідентичності, а також як на конституювання, так і на руйнування її загального смислового простору; опис моделі міжетнічного, міжнаціонального, міжрелігійного, міжгрупового тощо діалогу на основі спонтанної повсякденної комунікації, що виникає в процесі реалізації туристичних практик – для конкретних предметних результатів. Розробка програми можливої корекції іміджу України у сприйнятті громадян України; можливість розробки спеціальних туристичних внутрішньоукраїнських програм з урахуванням соціокультурних факторів; розробка комплексної програми популяризації внутрішньоукраїнського туризму з освітньо-виховними цілями задля конструювання та укріплення соціальної ідентичності громадян України; розробка програми мінімізації впливу чинників, що сприяють дезінтеграції українського суспільства та заважають конституюванню та розвитку соціальної ідентичності;

розробка системи оперативного, тактичного та стратегічного управління внутрішньоукраїнським туризмом з урахуванням політичних, соціокультурних, економічних тенденцій та змін; розробка соціологічного моніторингу стану туризму в Україні та його комунікативної ролі у створенні загального смислового простору соціальної ідентичності – для їх можливого застосування. Важливими додатковими (та багато в чому неочікуваними) результатами можуть стати суттєве коригування програм адаптації дискримінованих соціальних груп та соціальних груп зі специфічними потребами (зокрема, інвалідів, меншин тощо), пропозиції до програм розвитку культури толерантності відносно цих груп тощо.

Найцікавішими гносеологічними результатами, очікуваними від цього дослідження, з нашої точки зору, мають стати: концептуалізація понять "загальний смисловий простір соціальної ідентичності" та "комунікативні канали конструювання суспільної солідарності"; уточнення змісту термінів "соціальної ідентичності", "туристичні практики", "внутрішні та зовнішні туристичні практики", "види та способи реалізації туристичних практик"; уточнення типології туристичних практик; створення типології повсякденних комунікацій під час реалізації туристичних практик.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бауман З. *Текущая современность* / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. Ю.В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с. 2. Д. Белл. *Грядущее постиндустриальное общество*. – М., Академия, 1999. – 788 с. 3. Отнюкова М.С., *Туристические практики потребления в контексте российской глокализации* [Електронний документ] // доступно на http://www.isras.ru/abstract_bank/1208507275.pdf. 4. Самко О.О. Стан та необхідність розбудови туристичної інфраструктури Чернігівського регіону // *Український соціум*. – 2010. - № 1 (32). – с. 117-125. 5. Туристична Україна в цифрах // *Дзеркало тижня*. – 4-10.09.2010. - № 32 (812). 6. Сайт Міністерства культури та туризму України // режим доступу: <http://tourism.gov.ua>

УДК 316.35:39 (303)

ПРОСТІР НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ: ТРАЄКТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ (МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ)

Галіч Тетяна Олександрівна – аспірантка кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, асистент кафедри філософії і соціології Херсонського національного технічного університету

Гудзенко Олеся Зеновіївна – старший викладач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Савчинський Руслан Орестович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету "Львівська політехніка"

Саппа Ганна-Марія Миколаївна – аспірантка кафедри соціології та політології Харківського технічного університету (ХПІ)

В статті запропоновано теоретико-методологічну схему аналізу національних ідентичностей в умовах трансформації сучасного українського суспільства. Розкривається багатовимірність феномену національної ідентичності, визначаються концептуальні схеми типології індивідів у просторі ідентитетів, аналізуються фактори, що впливають на формування та відтворення національних ідентичностей. Визначено методологічні моделі вивчення інтерсуб'єктивних значень національно-етнічного виміру та пов'язаних з ними соціальних практик.

Ключові слова: національна ідентичність, ідентитет, інтерсуб'єктивні значення, ідентифікація.

В статье предлагается теоретико-методологическая схема анализа национальных идентичностей в условиях трансформации современного украинского общества. Раскрывается многомерность феномена национальной идентичности, определяются концептуальные схемы типологии индивидов в пространстве идентитетов, анализируются факторы, влияющие на воссоздание национальных идентичностей. Определены методологические модели изучения интерсубъективных значений национально-этнического измерения и связанных с ними социальных практик.

Ключевые слова: национальная идентичность, идентитет, интерсубъективные значения, идентификация.

Article deals with the theoretical and methodology scheme of the analysis of national identities in conditions of transformation of the Ukrainian society. The research project describes the multidimensional nature of national identity phenomenon, defines the conceptual schemes of individuals' typology in identities space and analysis of factors which have an effect on national identities reconstruction. The methodological models of study of intersubjective meanings of national-ethnics space are determined, and so do the social practices connected with them.

Keywords: national identity, identity, intersubjective meaning, authentication.

Проблеми ідентифікації життєво важливі як для кожної людини, так і для будь-якого соціуму. Усвідомлюючи себе особистістю, молода людина, як правило, замислюється над своїм місцем з-поміж інших людей і груп. Так само суспільство чи його окремих сегментів рано чи пізно задаються питанням про свої смисложиттєві орієнтири й національний ідеал. Концепт ідентичності репрезентує й сучасний соціологічний дискурс. На думку Н. Костенко [1, с. 52], соціологічна рефлексія щодо ідентичності вже виявила себе достатньою мірою – як у вигляді окремих ракурсів і фрагментів дискурсу авторитетів, так і в межах автономних напрямів і

шкіл, що присвятили новій проблематиці ідентичності спеціальні дослідження. Пік обговорення цієї проблематики припав на середину минулого десятиліття. Проте обговорення далеке від завершення, особливо в тих випадках, коли спроби концептуалізації узгоджуються з практичним пізнанням суспільств, що трансформуються, які надають вражаючий матеріал до питання про статус соціальних і культурних груп.

Кожна історична епоха вибудовує свою ієрархію ідентичностей. Первісна людина насамперед відчувала свою спорідненість із родом, у другу чергу – з племенем. Перехід до епохи державного існування зробив одним із смислотвірчих орієнтирів ставлення людини до влади, її лояльність чи нелояльність до сюзерена та державних інститутів. У XVIII ст. на фоні кризи старих ціннісних пріоритетів з'являється уявлення про нації як мовно-культурні й територіальні спільноти, а, отже, і про національну належність. XIX століття пов'язане з усвідомленням ролі класів і суспільних страт, що вивело проблему ідентифікацій у соціальну площину. Справжнім проривом в оволодінні "секретами" орієнтаційної сфери стало XX століття, яке ознаменувалося формуванням глобального інформаційного, а відтак й ідентифікаційного простору. Оскільки натиск глобалізації сприймається повсюди неоднозначно, ідентифікаційні уподобання виразно урізноманітнюються: поряд із зростанням питомої ваги універсалістських цінностей зростає роль локальних ідентитетів, в яких людина інстинктивно шукає захисту від уніфікації й стандартизації свого життєвого середовища.

На думку Е. Сміта, "...національна ідентичність становить головну форму колективної ідентифікації... стає домінуючим критерієм культури та ідентичності, єдиним принципом урядування і центральним фокусом соціально-економічної активності" [2]. Проте, плюралістична природа постсучасності, яка проявляється не тільки на рівні визначення біографічної траєкторії індивіда, а й в актуалізації питання про роль національних спільностей у конструюванні індивідуальних та групових ідентичностей, визначає множинність теоретичних пошуків та визначень категорії "ідентичність". Зокрема, у фокусі суспільних зацікавлень опинилися проблеми регіоналізму і центр-периферійних відносин, а разом з ними і проблеми співвідношення національних, регіональних, локальних ідентичностей. Зростання "проникності" національних кордонів під могутнім тиском глобалізаційних процесів зробило регіон активним суб'єктом міжнародної політики і – не меншою мірою – ядром складних процесів переформатування територій і нового спрямування потоків. Територіальні тенденції набирають ваги у суспільному розвитку, а це означає, що сформовані на цій основі ідентичності справлятимуть на нього дедалі зростаючий вплив. Це призводить до полеміки "глобалізація-локалізація" на рівні дискурсивних практик визначення соціальної ідентичності держави – "етнічної" чи "громадянської" нації. На думку соціолога Ручки А.О., ця проблемна ситуація є дуже важливою для сучасної України в аспекті формування громадянського суспільства [3, с. 37].

Соціокультурний простір України характеризується множинністю та амбівалентністю ідентифікаційних практик у національно-етнічному вимірі, які на індивідуальному рівні нерідко утворюють неоднорідні (гетерогенні) комплекси національних ідентитетів. Окрім цього існують регіональні відмінності у національно-етнічній ідентифікації. Специфічність української ситуації зумовлюється "дифузним" станом ідентифікації значної частини соціуму, її готовністю ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. В етнічній сфері й на рівні регіонів виразно виявляються явища "негативної ідентичності" (самовизначення через заперечення цінностей Іншого). Територіальні ідентифікації більш-менш чітко окреслені на Заході й Південному Сході, але Центр у ціннісних орієнтаціях й електоральних симпатіях тяжіє до амбівалентності. Кожна хвиля розчарувань тягне за собою ціннісну переорієнтацію. Неоднорідність національно-етнічних ідентичностей часто використовується у політичній боротьбі, яка задає декларативний дискурс "розколу України".

Теоретичне осмислення проблеми породжує запитання як загальнонаукового, так і технологічного характеру. На науково-теоретичному рівні артикулюються запитання щодо змісту та смислового наповнення ідентифікаційних практик громадян України та їхній зв'язок з соціальною системою. На технологічному рівні дискутуються загроза дезінтеграції суспільства, відсутність єдиних національних параметрів державотворення та стратегії (проекту) розвитку країни.

На емпіричному рівні частково зафіксовані окремі компоненти стану та динаміки соціальної ідентифікації населення України. Проте не проводився комплексний аналіз процесів національної ідентифікації, в аспекті її інтерсуб'єктивних значень. На нашу думку, саме комплексне дослідження, яке передбачає вивчення як об'єктивних передумов національної ідентичності, так і суб'єктивного значення, дасть можливість розкрити зазначені проблемні поля на рівні теоретичної рефлексії та технологічного (управлінського) вирішення.

Вивчення проблематики національної ідентичності актуалізується в працях відомих іноземних соціологів: Е. Гідденса, І. Валлерстайна, І. Нойман, Е. Сміта, Ю. Хабермаса, М. Билліг, Дж. Томлінсона, У. Ханнерза, С. Хантінгтона та ін..

В українському соціологічному дискурсі проблема національних, етнічних, регіональних ідентичностей розкрита передусім працями Л. Ази, В. Арбеніної, І. Вільчинської, В. Євтуха, О. Злобіної, В. Іщука, А. Колодія, Н. Костенко, І. Кононова, В. Кулика, В. Лісового, Т. Рудницької, Ю. Саєнка, Л. Скокової, А. Ручки, М. Шульги, Н. Черниш та ін..

Актуальність теми дослідження дозволяє перейти до опису його основних **методологічних положень** та сформуванню основної **мети** даної роботи: виявити структуру національних ідентичностей населення України та розкрити процеси їхнього формування і відтворення. Визначивши ціль, можливим стає окреслення основних **завдань**:

1. Виділити типові кластери (групи) у просторі національних ідентичностей;
2. Визначити профілі ідентитетів виявлених кластерів;
3. Здійснити аналіз територіальної локалізації виділених груп;
4. Дослідити основні фактори, що впливають на формування та відтворення національної ідентичності;
5. Проаналізувати зв'язки між факторами, що впливають на формування та відтворення національної ідентичності та конфігурацією профілів ідентитетів виявлених кластерів;
6. Визначити специфіку інтерсуб'єктивних значень ідентитетів представниками виділених кластерів (когнітивний та емоційний рівні);
7. Дослідити ідентифікаційні практики представників різних кластерів (поведінковий рівень);
8. Проаналізувати синхронно-асинхронні траєкторії трактування національно-етнічних символів та здійснення практик у розрізі виділених кластерів;
9. Опрацювати концепції національної стратегії України (єдиного проекту України).

Об'єкт дослідження: населення України старше 16 років.

Предмет дослідження: вивчення стану та динаміки національних ідентичностей.

Теоретико-методологічні засади дослідження: дослідження факторів, структурних характеристик систем ідентифікацій населення України та інтерсуб'єктивних значень (сенси), які у них вкладаються, буде здійснене в ракурсі структурно-конструктивістського підходу.

Інтерпретація основних понять:

Етнічна ідентичність – усвідомлення належності до певної етнічної спільноти, включно з її емоційною і ціннісною значущістю.

Ідентитет – номінація ідентичності.

Ідентифікаційні практики – дії індивіда щодо визначення себе в просторі множинних ідентичностей.

Інтерсуб'єктивні значення – це колективні уявлення людей, що визначають зміст їхньої спільної діяльності і комунікативних практик, форм колективної поведінки орієнтованої на реалізацію спільних цінностей та ідеалів.

Наднаціональна ідентичність – ідентичність, яка не прив'язана до категорій нації та території конкретної держави.

Національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Національна ідентичність – усвідомлення належності до певної національної спільноти, включно з її емоційною і ціннісною значущістю. Самовизначення особи у національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та системи її цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо.

Національна пам'ять – сукупність уявлень національної спільноти про своє минуле, зафіксоване у формі знань, культурних стереотипів, символів, міфів.

Національна свідомість – сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування. Національна свідомість – універсум буття нації.

Національно-територіальна ідентичність – прив'язаність членів певного національного соціуму до різних його територіальних аспектів: локального (відчуття близькості до тієї місцевості, села, селища, міста, де вони народилися або зараз проживають), регіонального (відчуття близькості до певного регіону країни), національного (відчуття близькості до країни загалом), транснаціонального (відчуття близькості до наднаціональних утворень, наприклад, Євросоюзу, ісламського світу, китайської цивілізації).

Нація – етнічна спільнота (етнос) з єдиною мовою і самосвідомістю (як особистим відчуттям "національної ідентичності" так і колективним усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших).

Територіальна ідентичність – сприйняття індивідом себе, як представника певної "уявленої спільноти", яка ґрунтується на єдності територій проживання, а також історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та способу життя, притаманних територіальній спільноті.

Складність досліджуваного феномену, та специфіка його динаміки в умовах трансформаційного суспільства буде визначати загальну концептуальну схему емпіричного дослідження. Аналіз попередніх досліджень, проведених в Україні, показав, що недостатньо вивченим залишається питання інтенсивності ідентифікацій з набором найрізноманітніших національних ідентитетів як на груповому, так й індивідуальному рівнях. Такий методологічний підхід дозволить не лише фіксувати та аналізувати домінуючі ідентитети, але й досліджувати те, які комплекси ідентитетів формуються, які існують профілі ідентитетів тощо. Це в свою чергу дозволить провести детальну ідентифікаційну типологізацію населення України, виявити основні ідентифікаційні групи (кластери). Виділені раніше залежності ідентифікаційних практик від структурно-територіальної локалізації визначають актуальність картографування виділених кластерів на території України.

Специфіку профілів ідентитетів виділених кластерів дозволить зрозуміти аналіз системи факторів, що визначають та підтримують національну ідентичність. Обрана теоретико-методологічна база дослідження передбачає аналіз феномену національної ідентичності з позицій подвійного конструювання соціальної реальності, відповідно, важливим елементом концептуально-аналітичної схеми дослідження має стати вивчення інтерсуб'єктивних значень ідентитетів та практик представників виділених кластерів.

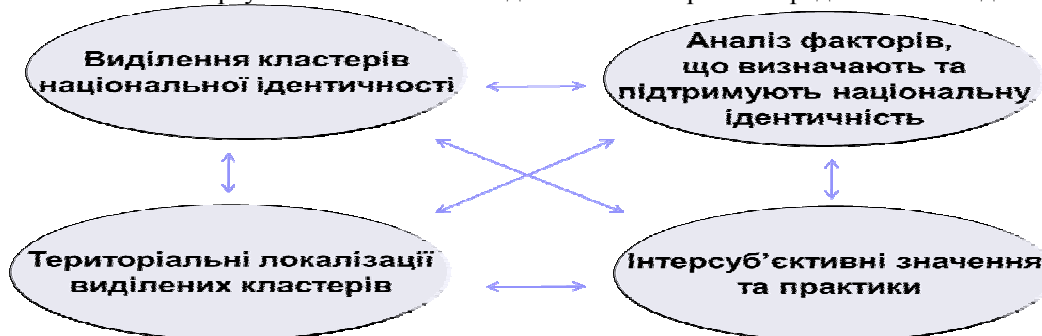

Рисунок 1. Концептуально-аналітична схема дослідження

Набір ідентитетів, пов'язаних з національною ідентичністю, та їхнє розташування у концептуальний ряд ми пропонуємо пов'язувати з пошуком траєкторії можливої соціальної ідентичності держави – "етнічної" (модель етнічної нації) чи "громадянської" (модель політичної нації). Це дозволить віднайти спільні "ідентифікаційні траєкторії", що можуть лягти в основу державотворчої політики. У виділенні індикаторів ідентифікаційних практик не слід забувати й про інтенсифікацією "глобалізаційно-локалізаційних" процесів, відповідно, індикатори досліджуваних ідентитетів розведені в два простори: простір національної ідентичності та простір позанаціональної ідентичності (див. рис. 2).

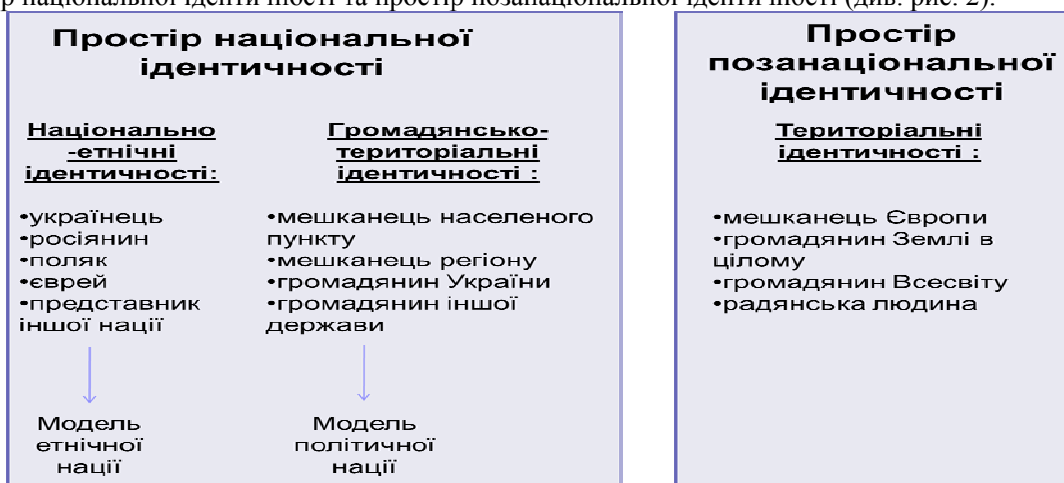

Рисунок 2. Концептуальна схема ідентитетів як параметрів виділення кластерів

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

Комплексний характер дослідження не можливий без аналізу системи факторів, що визначатимуть ті чи інші ідентифікаційні локалізації та практики. Складність досліджуваного предмету вимагає врахування факторів різної соціальної, структурної та часової локалізації. Концептуально це визначає необхідність вивчення факторів різного сутнісного змісту (подієві, символічні, об'єктивні, суб'єктивні, структурні, соціально-психологічні та ін.) як на мікро-, так і макрорівнях.

Мікро рівень (особистий соціальний досвід):

- ✓ досвід міграції за межі України
- ✓ туристичні практики
- ✓ історія сім'ї
- ✓ належність до покоління
- ✓ соціальне самопочуття

Мезо - та Макрорівень:

- ✓ інформаційні потоки
- ✓ релігія
- ✓ системи цінностей
- ✓ освіта
- ✓ символічне маркування простору
- ✓ історичні фактори
- ✓ спосіб життя громад
- ✓ соціально-економічні фактори
- ✓ соціально-політичні фактори

Рисунок 3. Концептуальна схема факторів формування та відтворення національної ідентичності

Плюралізація ідентичностей та проблема визначення суб'єктно-об'єктних образів "свої" та "інші", знаходить свій вираз у інтерсуб'єктивних значеннях та практиках носіїв різних ансамблів ідентичностей. Інтерсуб'єктивність, згідно з феноменологічною традицією, виступає як спільність сприйняття і розуміння світу багатьма індивідами. В свою чергу, сформовані в процесі соціалізації інтерсуб'єктивні значення відтворюються в практиках різноманітних сфер життєдіяльності індивіда і можуть проявлятися як соціальні репрезентації щодо проблем державотворення тощо. Саме тому, одним із завдань дослідження є аналіз синхронно-асинхронних траєкторій трактування національно-етнічних символів та здійснення практик у розрізі виділених кластерів. Інтерсуб'єктивні значення можуть проявлятися як на когнітивному, так і на емоційному рівнях які визначають та підтримують соціальні практики.

Таблиця 1

Концептуальна схема дослідження інтерсуб'єктивних значень та практик

Інтерсуб'єктивні значення	Практики (<i>поведінковий компонент</i>)		
<p>Когнітивний компонент:</p> <ul style="list-style-type: none"> - знання про культуру народу - знання про факти з історії народу - знання історії місця проживання - знання про свята (національні, релігійні, державні) - знання про інші етнічні групи - знання про стереотипи <p>Емоційний компонент:</p> <ul style="list-style-type: none"> - емоційне відношення до символічного простору культури. - емоційне відношення до фактів з історії народу - емоційне відношення до історії місця проживання - емоційне відношення до святкування офіційних та неофіційних свят - емоційне відношення до представників інших етнічних груп - емоційне відношення до існуючих етнічних стереотипів 	<p>Соціокультурні практики:</p> <ul style="list-style-type: none"> - святкування офіційних та неофіційних свят; - стиль життя та споживання; - символічне навантаження повсякденності (одяг, аксесуари) - соціалізаційні практики - соціокультурна взаємодія 	<p>Соціально-економічні практики:</p> <ul style="list-style-type: none"> - формування економічних відносин; - ведення економічної діяльності; - ведення переговорів 	<p>Соціально-політичні практики:</p> <ul style="list-style-type: none"> - політичні уподобання - суспільні практики вирішення соціальних проблем (мітинги, угруповання) - дискусійні практики з представниками інших політичних уподобань

Дослідивши інтерсуб'єктивні значення на когнітивному та емоційному рівнях, ми зможемо зафіксувати рівень знання та ставлення виділених кластерів до національно-етнічного і державного образно-символічного простору. У сукупності з дослідженням практик це дасть змогу виділити синхронно-асинхронні траєкторії між кластерами на феноменологічному рівні.

Попередньо, стосовно предмета і завдань дослідження можна сформулювати наступні **гіпотези**:

- можна припустити, що у профілях ідентитетів жителів Сходу, Півночі та Центру України домінуватимуть ідентитети “громадянського” спрямування, а для жителів Півдня та Заходу - етнічно-національні. Основними факторами, які визначатимуть розподіл “моделей ідентичностей” на території України будуть:
  - на рівні формування - інформаційно-політичне поле, система цінностей, способи життя громад;
  - на рівні підтримки - символічне наповнення локального соціального простору.
- асинхронність інтерсуб'єктивних значень ідентичностей буде проявлятися лише на емоційному рівні, оскільки репрезентуватиме сконструйовану реальність.
- конфронтація населення України з причини поліваріантності ідентичностей є малоюмовірною. Основний бар'єр - високий рівень асимільованості сімей.
- ідеологічна дезінтеграція населення є ймовірною за умови інтенсифікації дискурсу “розколу України” в соціально-інформаційному просторі, оскільки конструктивний компонент ідентичності буде яскраво виявлятися у інтерсуб'єктивних значеннях та практиках прочитання.
- синхронізація інтерсуб'єктивних значень ідентичностей та практик, які можуть стати базою єдиної національної стратегії країни, існує на рівні символів громадянської ідентичності.

Складність предмету та концептуальної схеми дослідження визначатиме структуру **методики дослідження**.

Методологічна база в руслі інтегративного підходу задає необхідність інформації як кількісного, так і якісного характеру, що вимагатиме застосування складного комплексу **методів збору інформації**: метод напівформалізованого соціологічного інтерв'ю; картографія; спостереження; метод глибинних інтерв'ю; експертне опитування; **та методів аналізу соціологічної інформації**: методи описової та аналітичної статистики; семіотичний аналіз; історіографічний аналіз територій; кабінетний аналіз вторинної інформації.

Стосовно **обґрунтування вибіркової сукупності та процедур їхнього формування** на різних етапах дослідження, вважаємо за доцільне зробити акцент на двох основних моментах: по-перше, відповідно до необхідності деталізованого аналізу локалізації виділених кластерів та територіальних відмінностей ідентифікаційних практик, дизайн-схема вибірки для масових опитувань повинна забезпечувати репрезентативність на рівні областей; по-друге, для аналітичного перехрещення мікро- та макрорівнів досліджуваного предмету, обґрунтування теоретичної вибірки для збору даних методом глибинних інтерв'ю повинно виходити з типології виділених кластерів національних ідентичностей.

Подальші дослідження на базі запропонованої теоретико-методологічної моделі, на нашу думку, варто будувати по моніторинговій схемі, оскільки сам предмет дослідження передбачає динаміку в часі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Костенко Н. Продуктування і легітимація культурних ідентичностей [Текст] // Культура - суспільство - особистість: курс лекцій : Навчальний посібник / НАН України, Ін-т соціології НАН України, Вища школа соціології ; За ред. Л. Скокової. - Київ : [s. n.], 2006. - С. 50-80. - ISBN 966-02-3891-6; 2. Сміт Е. Національна ідентичність [Електронний ресурс] / Е.Сміт / Пер. з англ. П. Таращука. - К. : Основи, 1994. - 224 с. - ISBN 5-7707-7050-3 / Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi08.htm>; 3. Ручка А.О. Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень [Текст] // Культура - суспільство - особистість : курс лекцій : Навчальний посібник / НАН України, Ін-т соціології НАН України, Вища школа соціології ; За ред. Л. Скокової. - Київ : [s. n.], 2006. - С. 7-47. - ISBN 966-02-3891-6; 4. Глогов Б. Культурно-цивілізаційний вибір українського народу [Текст] : монографія / Б. Б. Глогов, Д. В. Вітер ; Акад. мистецтв України, Інститут культурології акад. мистецтв України. - К. : [s. n.], 2009. - 319 с. - ISBN 978-966-452-016-1; 5. Моль А. Социодинамика культуры [Текст] : пер. с фр. / А. Моль; Вступ. ст., ред. и прим. Б.В. Бирюкова, Р.Х. Запирова, С.Н. Плотникова. - 2-е изд., стереотип. - Москва : КомКнига, 2005. - 416 с. - ISBN 5-484-00001-7; 6. Панина Н.В. Избранные труды по социологии: в трех томах. - Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональная этика / Сост., ред., вступ. статья Е.И. Головахи. - К. : Факт, 2008. - 472 с.

УДК 316.472.334

ФУНКЦІОНУВАННЯ СТЕРЕОТИПІВ ЩОДО ВІДМІННОСТЕЙ РЕГІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Демчук Станіслав – лаборант кафедри соціології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Кілей Юлія Григорівна – асистент кафедри соціології Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Коваленко Дарія Володимирівна – асистент–пошукач кафедри соціології Харківського національного університету внутрішніх справ.

Крапива Ірина Володимирівна – старший викладач Одеського національного університету імені І. Мечникова.

Пітенко Олена Іванівна – аспірантка кафедри соціології Національного університету "Києво-Могилянська академія".

У статті представлено концептуальну схему соціологічного дослідження проблем функціонування стереотипів щодо відмінностей регіональних спільнот сучасної України. Формуються актуальність та проблемна ситуація дослідження, тобто об'єкт, предмет, мета, завдання та гіпотези; розглядається ступінь розробки зазначеної проблеми; уточнюються та інтерпретуються основні поняття; Обґрунтовуються методи дослідження і вибірки.

Ключові слова: стереотипи, регіональні спільноти, архетипи, засоби масової комунікації.

В статье представлена концептуальная схема социологического исследования проблем функционирования стереотипов относительно различий региональных сообществ современной Украине. Формируются актуальность и проблемная ситуация исследования, его объект, предмет, цель, задачи и гипотезы; рассматривается степень разработанности названной проблемы; уточняются и интерпретируются основные понятия. Обосновываются методы исследования и выборки.

Ключевые слова: стереотипы, региональные сообщества, архетипы, средства массовой коммуникации.

A conceptual outline of the sociological study of problems of the functioning of stereotypes concerning the differences among regional communities in modern Ukraine is presented in the paper. The topicality and the problematic situation of the research, its object, subject, aim, tasks and hypotheses are described; the level of study of the problem is considered; the basic concepts are clarified and interpreted. The research methods and samplings are proved.

Keywords: stereotypes, regional communities, archetypes, mass media.

Розходження в уявленнях щодо представників різних регіонів України — це нормальне явище, яке характерне не тільки для нашої, але й для багатьох країн світу. Однак ці розходження не є проблемою до тих пір, поки їх не починають розповсюджувати та активно фокусувати на них увагу громадськості в засобах масової інформації (ЗМІ), програмах політичних партій та рухів, конкретних діячів політичних авантюристів. Тому, з нашої точки зору, акцентування на відмінностях, перебільшення їх значимості є одним з чинників, які розколюють українське суспільство.

Засоби масової інформації є важливим інструментом у формуванні соціальних стереотипів в масовій свідомості, особливо на території колишнього СРСР. Подібна залежність пояснюється, в першу

© Демчук С., 2010

© Кілей Ю.Г., 2010

© Коваленко Д. В., 2010

© Крапива І. В., 2010

© Пітенко О. І., 2010

чергу, тим, що в колишньому СРСР населення країни беззастережно довіряло друкованому слову і слову, сказаному у радіо- чи телевізійному ефірі. В сучасних умовах дана тенденція збереглася, але з тією єдиною поправкою, що слово, сказане у телевізійному ефірі, почало мати більшу силу, ніж те, що надруковане в періодичних виданнях. Тому ЗМІ, поширюючи інформацію, що складається зі стереотипів, ідей, фактів, словесних штампів, дістає можливість формувати в масовій свідомості певні уявлення, образи, думки і установки з того або іншого питання.

Очевидно, що сьогодні більшість матеріалів з'являється в ЗМІ не випадково і носить відверто пропагандистський характер. Отже, сучасні засоби масової інформації — це не тільки агенти соціалізації, розповсюджувачі соціальних норм і стереотипів, але й провідники необхідної (владним чи бізнес-структурам, політичним силам, тощо) інформації,

Те, що в даний час в центрі уваги соціологів опинилася проблема стереотипів пояснюється тим, що знання чинників їх формування, може багато в чому пояснити виникнення і розвиток як зовнішніх, так і внутрішньодержавних конфліктів. На сьогоднішній день, як в Україні, так і за кордоном, учені ще не прийшли до згоди з питання про те, що є соціальним стереотипом. Не дивлячись на те, що у вітчизняній і зарубіжній науці існує певний доробок в дослідженні стереотипів, недостатньо вивчені соціальні механізми їх появи, властивості і функції у життєдіяльності людей, вплив стереотипів на ті чи інші форми поведінки людей (негативізм, нетерпимість тощо).

Актуальність дослідження функціонування і ролі стереотипів щодо відмінностей регіональних спільнот сучасної України обумовлюється необхідністю прогнозування різноманітних соціальних, культурних, політичних колізій з метою можливості їх вирішення. При цьому слід враховувати, що такі стереотипи є найбільш консервативними елементами в житті регіональних спільнот. Вони відображають не тільки приналежність до певної групи, з їх допомогою також концентруються самотні інтереси, пов'язані із збереженням етнічної специфіки і культури.

Мета дослідження - визначення стереотипів, що функціонують в українських ЗМІ; та їх порівняння з архетипами, домінуючими в українському фольклорі (анекдоти), а також виявлення точок розбіжностей в цих стереотипах.

Об'єкт - українські ЗМІ як транслятор стереотипів щодо відмінностей регіональних спільнот; анекдоти як носії інформації про регіональні архетипи.

Предмет - характерні риси стереотипів та архетипів, пошук точок їх дотику та розходження.

Поставлена мета може бути досягнута завдяки вирішенню таких **завдань**:

- вивчення концептуальних підходів до визначення понять "стереотип" та "архетип" у суспільних науках;
- аналіз матеріалів українських ЗМІ методом з метою виявлення повідомлень, що впливають на формування стереотипів або експлуатують їх;
- вивчення архетипів за допомогою аналізу анекдотів;
- фіксування образів, які активно відтворюються в українських ЗМІ, щодо соціокультурних розбіжностей між різними регіонами України;
- співставлення виявлених стереотипів та архетипів;
- порівняльний аналіз образів, що формуються регіональними та загальнонаціональними ЗМІ щодо спільнот різних регіонів.

Уточнення і інтерпретація основних понять

Термін "стереотип" широко вивчений в межах психології і соціальної психології. Стереотипізація стала предметом вивчення соціології порівняно недавно, не дивлячись на те, що проблема вивчення шаблонної людської поведінки ставилася і раніше і була найяскравіше розглянута П. О. Сорокіним.

Поняття "стереотип" було запропоновано Уолтером Ліппманом на початку XIX століття у зв'язку із загостренням расової проблеми. У. Ліппман у книзі "Громадська думка" писав про стереотипізацію як основу пропаганди. Згідно з У. Ліппманом поведінкою людини можна управляти, формуючи в її свідомості відповідні образи-уявлення, підтримуючи одні, затінюючи інші. Для маніпуляцій свідомістю важливі ті образи-уявлення, які не є нейтральними в соціальному плані, а містять виражену соціально-психологічну установку та приписують певне, найчастіше негативне, відношення до явища, яке вони відображають. За допомогою методу стереотипізації у свідомість людей укорінюються міфи та ілюзії, насаджуються забобони, в тому числі, фальшиве уявлення про етнічні групи. Зазначимо, що проблему етнічних стереотипів і міжгрупових відносин вивчали такі вчені, як Д. Кац, Д. Брейлі, А. Тешфел, Т. А. Ван Дейк, Р. Олпорт, Н. С. Бахарєва, Т. Р. Стефаненко, А. С. Баронін, А. Д. Байбурін, Ю. С. Бромлей, А.

О. Бороноєв, Ю. П. Платонов, С. Л. Арутюнов. Проблема стереотипізації як одного з найважливіших механізмів соціалізації широко аналізувалася в дослідженнях Е. Еріксона, Дж. Міда, Г. Тарда, Р. Теджфела, О. Бодальова, Б. Паригіна, А. Петровського, С. Петровського.

У 60-70 роках минулого сторіччя вперше були зроблені спроби дати визначення поняттю "стереотип" в рамках радянської соціології. Так, В. О. Ядов визначив стереотип як почуттєво забарвлені соціальні образи [3]. Значний внесок у з'ясування природи соціальних стереотипів вніс Б. Ф. Поршнев, який на основі робіт Л. Фейербаха і К. Маркса показав їх місце і роль в сприйнятті людей [2].

Сучасні наукові визначення поняття "стереотип" мають суттєві відмінності. При цьому найчастіше йдеться про етнічні стереотипи. У довідковому посібнику Б. Берельсона і Г. Стейнера "Людська поведінка. Зведення наукових даних" поняття "стереотип" тлумачиться так: "Ворожа установка по відношенню до етнічної групи або її членів як таких". Проте більшість українських і російських дослідників слідом за західними вченими вкладають у поняття "стереотип" оцінюють не тільки негативний зміст. Так, В. С. Агєєв, Т. Є. Васильєва, І. С. Кон вважають стереотип інструментом обробки інформації, що поступає до людини і виступає зразком адекватних дій в тій або іншій життєвій ситуації. Стереотипи виконують позитивну функцію, оскільки сприяють для спрощення міжетнічної диференціації і "економії" сприйняття в етноконтактних ситуаціях. Їх роль також полягає в поясненні-виправданні (з позиції інтересів власної групи) відносин між етнічними групами конкретної етноконтактної ситуації або власної поведінки по відношенню до членів іноетнічної групи. Разом з тим, етнічний стереотип відображає прагнення людей до збереження і зміцнення позитивної етнокультурної ідентичності, відіграючи важливу соціальну роль як чинник консолідації і фіксації етнічної групи. Таким чином, етнічні особливості поведінки виступають найважливішим етноконсолідуючим чинником і підставою для порівняння і зіставлення з іншими етносами.

Проте, етнічні стереотипи, особливо негативні, можуть бути і джерелом конфлікту в суспільстві, оскільки, актуалізовані або мобілізовані в момент зародження будь-якої соціальної напруженості, вони можуть різко розмежувати людей на етнічні або етноконфесійні групи, підсилюючи їх протистояння. Так, український дослідник О. В. Квас визначає, що етнічні стереотипи як різновид стереотипів соціальних мають низку специфічних особливостей, до яких належать етноцентризм, що консолідує групу й одночасно здійснює руйнівну дію на міжетнічні контакти [1, с. 7].

Необхідно також підкреслити роль ЗМІ у функціонуванні етнічних стереотипів, що є сьогодні, одним з найпопулярніших джерел трансляції стереотипних уявлень про відмінності регіональних, а також етнічних спільнот. Так, можна навести непоодинокі приклади, коли українські ЗМІ вдаються до оголошення національної приналежності в кримінальній хроніці, тим самим створюючи з представників тих чи тих громад образи кримінальних злочинців. Сьогодні така практика у світі вважається маніпуляційною та некоректною. Таким чином, українські ЗМІ відіграють значну роль у розповсюдженні і посиленні ксенофобії, тоді як потенціал ЗМІ міг би бути з успіхом використаний у зворотному процесі — в подоланні негативних етнокультурних стереотипів у вихованні громадян України установок толерантності. Причому, тиражування установок ксенофобії часто є наслідком не позиції редакції того або іншого засобу масової інформації, а наслідком етнологічної некомпетентності і професійної некоректності журналістів. Внаслідок цього конфліктогенні враження справляють не тільки статті, що містять прямо викладені інтолерантні позиції і думки, але і цілком нейтральні за змістом тексти, в яких, проте, спосіб подачі матеріалу або окремі формулювання сприяють формуванню негативних установок.

Саме тому, з метою зменшення напруги в українському суспільстві одним із завдань даного соціологічного дослідження є проведення на основі його матеріалів і результатів просвітницьких тренінгів з журналістами, викладачами загальноосвітніх і вищих навчальних закладів, а також презентації зібраних у ході дослідження матеріалів на конференціях та "круглих столах" з відповідної тематики.

Виходячи зі всього вищезгаданого, в дослідженні ми керуватимемося наступними визначеннями основних понять.

Стереотип — це стійке, узагальнене уявлення, яке відображає судження про характерні риси певної групи чи спільноти і розповсюджується на всіх її представників.

Архетип (гр. прообраз) — прадавні символи, прообрази, що лежать в основі міфів, фольклору та самої культури та передаються з покоління в покоління.

Регіональна спільнота — сукупність людей, які тривалий час (постійно) проживають на одній території, об'єднані соціально-територіальними відмінностями і є носіями зв'язків, відносин, традицій, що проявляються локально.

Гіпотези дослідження

1. Українські ЗМІ активно використовують стереотипи з метою маніпуляції громадської думкою.
2. Стереотипи, які використовують ЗМІ, запозичені з архетипів, що існували споконвіку та знайшли своє відображення у фольклорі, наприклад, анекдотах.
3. Співставлення стереотипів та архетипів допоможе виявити точки дотику та розбіжностей, "больові" точки цих уявлень.

Обґрунтування методів дослідження і вибірки

З нашої точки зору, сформульована проблема може бути досліджена за допомогою **методу контент-аналізу**. Серед переваг цього методу в даному випадку є його дешевизна, а також залучення невеликої кількості дослідників. До того ж отримані результати можуть бути використані в матеріалах тренінгів для широкого кола спеціалістів, які працюють в ЗМІ та з підростаючим поколінням.

Дослідження складається з двох етапів. На **першому етапі** планується вивчення **найбільш рейтингових видань** Східного та Західного регіонів України. Пошук п'яти найбільш рейтингових видань в кожному регіоні або області може привести, наприклад, до формування двох або трьох наборів видань для дослідження. Можуть бути вибрані видання за літо 2005 та 2010 років (зміна влади). Кількість може бути розрахована як **вибіркова сукупність видань** за цей період, або суцільно. Якісний аналіз перших декількох видань, що потраплять до вибірки, дозволять у подальшому виділити **одиниці та категорії підрахунку**.

Повідомлення стереотипного характеру мають фіксуватися за такими ознаками:

- 1) зміст повідомлення (набір характеристик, що приписуються регіональній спільноті);
- 2) гомогенність повідомлень у виданнях одного регіону (однорідність характеристик, що приписуються регіональним спільнотам);
- 3) спрямованість — загальне позитивне або негативне сприйняття спільноти, що стереотипізується.

Другий етап дослідження пов'язаний з **контент-аналізом фольклорного матеріалу** з метою виділення архетипів. З нашої точки зору, в якості такого матеріалу для дослідження можуть виступати **анекдоти** як результат народної творчості, націленої на формування та захист національної ідентичності. Анекдоти про українців і росіян будуть братися з інтернету за допомогою пошукової системи **google**. Якісний аналіз допоможе виділити одиниці та категорії підрахунку та співставити їх з результатами першого етапу дослідження.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Квас О. В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 [Електронний ресурс] / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2003. — 20 с. 2. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. — М.: Наука. 1979. 3. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности// Методологические проблемы социальной психологии. — М.: Наука, 1975.

УДК 316.2

НАУКОВА ШКОЛА ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Проценко Людмила Григорівна – аспірантка кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглядаються теоретико-методологічні засади аналізу феномену наукової школи, серед яких автор виділяє розуміння науки як процесу колективного виробництва знання, зміщення акценту наукових досліджень з об'єкту до суб'єкта наукової діяльності, яким виступило наукове співтовариство, визнання ролі неформальних відносин та неявного знання у процесі виробництва знання і трансляції наукових традицій. У роботі також подається коротка характеристика соціальних та інституціональних передумов дослідження наукових шкіл.

Ключові слова: наукова школа, наукове співтовариство, парадигма, неявне знання.

В статье рассматриваются теоретико-методологические положения анализа феномена научной школы, среди которых автор выделяет понимание науки как процесса социального, коллективного производства знания, смещения акцента научных исследований с объекта на субъект научной деятельности, которым выступило научное сообщество, признание роли неформальных отношений и неявного знания в процессе производства знания и трансляции научных традиций. становления научной школы объектом исследования. В работе также представлена краткая характеристика социальных и институциональных предпосылок исследования научных школ.

Ключевые слова: научная школа, научное сообщество, парадигма, неявное знание.

In the article the preconditions of foundation of scientific school as object of research are considered. The special attention is given to the theoretic-methodological preconditions, among which the author allocates the understanding of a science as process of social, collective manufacturing of knowledge, displacement of accents of scientific researches from object to the subject of scientific activity, which is the scientific community, recognition of a role of the informal relations and implicit knowledge in manufacturing of knowledge and compilation of scientific traditions.

Key words: scientific school, scientific community, object of research, paradigm, implicit knowledge.

Наукові школи завжди відігравали значну роль у суспільному розвитку. Достатньо сказати, що значна частка всіх наукових відкриттів, удостоєних Нобелівської премії, припадає на представників тієї чи іншої наукової школи. Прикладом може слугувати хімічна школа Адольфа Байера, сімнадцять представників якої, були удостоєні цієї нагороди. Актуалізація вивчення особливостей формування та розвитку наукових шкіл обумовлюється, по-перше, необхідністю вивчення наукової сфери українського суспільства, яка за умов трансформації зазнала суттєвих змін, у тому числі внутрішньої кризи, що призвело до часткової втрати наукових традицій. У цій ситуації саме наукові школи завдяки притаманним їм механізмам наслідування забезпечують спадкоємність, безперервність наукової традиції. По-друге, дослідження формування будь-якої наукової традиції обумовлює увагу дослідників до контекстів її розвитку, наукову саморефлексію, що вкрай важливо для визначення проблемних моментів та окреслення перспектив вітчизняної науки. По-третє, відсутність чіткого наповнення поняття "наукова школа" як в історії науки в цілому, так і щодо українських науково-дослідних й освітніх організацій, фрагментарне виділення наукових шкіл, непевність, неоднозначність позиції наукової спільноти щодо існування на пострадянському просторі наукових шкіл з одного боку, виникнення нових освітньо-дослідних установ, які позиціонують себе як наукові школи, з іншого, актуалізує потребу теоретичної інтерпретації поняття "наукова школа" й можливості його застосування для аналізу здобутків вітчизняної науки. Для реалізації цього завдання першим кроком є з'ясування теоретико-методологічних засад та соціальних і інституціональних передумов аналізу феномену наукової школи.

Дослідження проблематики наукових шкіл є одним з шляхів розкриття принципів побудови ефективної організації науки, що є надзвичайно важливим для успішного управління нею і, у свою чергу, вимагає побудови ефективних дослідницьких схем. Недивлячись на те, що термін "наукова школа" давно увійшов у повсякденний вжиток науковців, і до сьогодні немає загальноприйнятого визначення цього поняття. Поняття "наукова школа" вживається для позначення таких різномірних об'єктів, як напрям у науці, педагогічний феномен, науково-дослідницький колектив, національна традиція у тій чи іншій галузі знань тощо. Серед робіт сучасних дослідників, які присвячені розробці категорії "наукова школа" можна виділити роботи Грезньової О.Ю. [1], Зербіно Д.Д. [2], Мирської О.З. [3], Куперштоха Н.А. [4], Наконечної Т.Ю. [5], Астахової В.І. [6], Аронова Д.В., Садкова В.Г. [7] та ін.. Вони намагаються дати визначення феномену шляхом переліку ознак наукової школи. Загалом цей перелік є стандартним: наявність кількох поколінь у зв'язці "вчитель-учень", що поєднані спільним лідером, авторитет якого визнаний науковим співтовариством, спільність наукових інтересів, які визначаються продуктивною програмою досліджень, загалом єдиний, оригінальний дослідницький підхід, що відрізняється від інших, прийнятих у даній галузі, постійний зріст кваліфікації учасників школи та виховання у процесі досліджень самостійних та таких, що критично мислять, вчених, постійна підтримка інтересу (публікаціями, семінарами, конференціями тощо) до теоретико-методологічних проблем даної галузі науки, проте для різних дослідників різні ознаки мають різну силу. Наприклад В.І. Астахова, даючи визначення наукової школи особливу увагу приділяє такій ознаці, як наявність певної духовної атмосфери: "Школа – це колективний пошук, взаємопідтримка та взаємопорядунок, поважне ставлення до іншої точки зору, вміння радіти успіхам та вчитися у інших, щедро ділитися ідеями з іншими, володіння почуттям істинно нового (а не новомодного). Школа – це коли "в одній зв'язці" професор і студент, доцент і аспірант, всі вчать один у одного [6, с. 5]. О.З. Мирська акцентує увагу на особливостях організації наукової школи: "Школою називають науковий колектив або співтовариство вчених, які неформально взаємодіють, згуртовані навколо наукового лідера, які поділяють його основні наукові ідеї та реалізують єдину, зазвичай новаторську, дослідницьку програму. Наукова школа – специфічна форма організації наукових досліджень, основою якої є самоорганізація" [3, с. 245].

Поряд з розробкою дефініції "наукова школа" сучасні дослідники наукових шкіл торкаються і такої проблеми, як роль лідера наукової школи, визначають ряд особистісних характеристик, якими повинен володіти вчений, щоб створити власну наукову школу [див. напр. 6,8]. Велика кількість праць з проблематики наукових шкіл є історико-науковим описом діяльності певної наукової школи. Що стосується соціології, прикладами таких історико-наукових пошуків можуть слугувати монографія під загальною редакцією В.І. Астахової, яка містить опис діяльності наукової школи "Формування інтелектуального потенціалу нації на межі століть: економічні, політичні, соціальні аспекти" [6], а також стаття А. Скрипник [9] у якій описано етносоціологічну школу Б.Євтуха. Проте робіт, присвячених побудові і застосуванню моделі дослідження сучасних наукових шкіл, нам, на жаль, не довелося знайти. Уявляється, для того, щоб вибудувати адекватну модель дослідження наукової школи, варто спершу з'ясувати теоретико-методологічні засади аналізу даного феномену.

Метою цієї статті є виявлення теоретико-методологічних засад аналізу феномену "наукова школа. Це означає з'ясувати, як на теоретико-методологічному рівні відбувалось конструювання адекватного феномену поняття – виокремлення базових ознак і синтез їх у поняття "наукової школи" та виявити соціальні та інституціональні передумови, які уможливили становлення наукової школи у якості об'єкту дослідження.

Під науковою школою ми розуміємо суб'єкт наукової діяльності, що являє собою неформальне наукове співтовариство, поєднане спільною оригінальною науково-дослідницькою програмою (локальною парадигмою, епістемологічною системою), що має власні специфічні механізми забезпечення наукової традиції.

Недивлячись на існування наукових шкіл ще з часів античності (першою науковою школою вважають школу Аристотеля), об'єктом наукового аналізу наукова школа стала лише з 70-х років ХХ століття у межах нової дисципліни, що сформувалась на радянському просторі – наукознавства, що виступило інституціональною передумовою аналізу феномену "наукова школа". Ключовою подією для створення нової дисципліни був радянсько польський симпозіум з проблем комплексного вивчення розвитку науки, на якому відбулась дискусія про сутність та назву цього нового наукового напрямку, що відбувся у 1966 році у Львові. Серед багатьох варіантів назви було обрано назву наукознавство. Не дивлячись на розходження позицій вчених щодо формату нової дисципліни, спільним був погляд на наукознавство як дисципліну, що повинна дати системне бачення науки завдяки застосуванню підходів комплексу наук: філософії, психології та соціології науки.

Соціальними передумовами вивчення наукових шкіл як специфічної форми організації наукової діяльності у 60-х роках ХХ століття виступили переважно колективний характер організації наукової діяльності та те, що у цей час наука стає об'єктом спеціального управління з боку інших соціальних інститутів. Проте керування підлягає не розвиток знання, а діяльність людей та їхніх організацій. Якщо раніше залежність наукових ідей від факторів та механізмів, що їх породжують, лише малася на увазі, але не виступала в якості проблеми, що потребує спеціальної орієнтації, відмінної від орієнтації на науку як знання, то з 70-х років ХХ століття саме ця залежність викликає особливий інтерес, що призвело до виділення і вивчення організацій наукової діяльності, в тому числі таких неформальних організацій, як наукові школи.

У цей час питаннями наукових шкіл займаються такі дослідники, як С.Р.Микулинський, М.І. Родний, М.Г. Ярошевський, К.О. Ланге, Б.М. Кедров, С.Д. Хайтун, В.Б. Гасилов та ін.. У своїх дослідженнях вони переважно концентрують увагу на визначенні поняття "наукова школа", а також на пошуку сутнісних характеристик відповідного феномену. Найбільш фундаментальним виданням, у якому знайшли відображення теоретичні здобутки з проблематики наукових шкіл, є збірка наукових праць "Школи у науці" за загальною редакцією М.Г. Ярошевського [10]. Інтегральне визначення поняття "наукова школа", як воно було сформоване у 70-х роках ХХ століття, виходячи з теоретичних розробок вище зазначених авторів, можна представити як: наукова школа – це неформальний дослідницький колектив, що склався під керівництвом видатного вченого-лідера навколо висунутої ним оригінальної дослідницької програми, що виконує однаково як дослідницьку, так і освітню функцію, якому притаманний свій стиль роботи, результатом діяльності якого є вагомий внесок у розвиток науки у вигляді "категоріального зсуву" [11].

У ці роки дослідження наукових шкіл проводилось на історичному матеріалі. Об'єктом аналізу виступили школа Аристотеля, фізико-хімічна школа в фізіології І.М. Сеченова, кавендишська фізична школа тощо. Відповідно вибудовувались моделі дослідження. Найбільш ґрунтовною видається схема аналізу діяльності наукових шкіл, побудована М. Г. Ярошевським [12], суть якої становив аналіз категоріального зсуву, який спричиняє наукова школа у контексті відповідної області знань. Проте визнати існування та оцінити силу категоріального зсуву можна лише в історичній перспективі. Чим більше часу функціонує наукова школа, тим легше визначити її реальний внесок у розвиток науки. Проте, перенесення акценту сьогодні саме на діючі наукові школи робить модель дослідження наукових шкіл, запропоновану М.Г. Ярошевським, обмеженою.

Тож перейдемо безпосередньо до розгляду теоретико-методологічних засад, на яких відбувалось виділення у якості об'єкту дослідження такого феномену соціальної реальності, як наукова школа.

До 60-х років ХХ століття переважала класична теорія пізнання, у межах якої наукове знання наділялось "особливим епістемологічним статусом". Вважалось, що за своїм змістом науковому знанню притаманна соціальна і ціннісна нейтральність на відміну від інших типів знання, що відповідало методології позитивізму і забезпечувало основну мету наукової діяльності – здобування об'єктивно істинного знання. Об'єктивність наукового знання розумілась, передусім, як його повна незалежність від "суб'єктивних" якостей конкретних вчених (їх індивідуальних здібностей, цінностей і уподобань) та зовнішніх впливів. Не дивлячись на те, що на вплив з боку особистісно-психологічних та соціокультурних факторів на одержання нового знання звернув ще родоначальник наукового методу Френсіс Бекон (він назвав ці фактори ідолами – ідоли роду, ідоли печери, ідоли ринку та ідоли театру), вони розумілись як перешкода на шляху до істинного знання, від яких вчений повинен позбутись.

Увага дослідників науки початку ХХ століття концентрувалась переважно на питаннях логіки та методології науки, що проявилось у вигляді філософських методологічних течій неопозитивізму, у межах якого розроблялась методологія логічного емпіризму (М. Шлік, Г. Рейхенбах та ін..) та індуктивізму (Р.Карнап) і постпозитивізму, першою методологією у межах якого був критичний раціоналізм (фальсифікаціонізм) Карла Поппера. Ці методології зосереджувались на проблемах, пов'язаних з логічним аналізом мови, структури теорії, процедур дедуктивного та індуктивного виводу, верифікації та фальсифікації. При цьому суб'єктом наукової діяльності виступає абстрактний інтелект. Розвиток науки, так звана "логіка відкриттів", виводилась на основі "внутрішніх" логічних процедур (наприклад, у К. Поппера процес розвитку науки полягає у логічній операції фальсифікації існуючих теорій та висуванні нових – альтернативних, яких надалі також може бути сфальсифіковано) [13,14].

Таким чином, при дослідженнях наукового пізнання увага приділялась лише об'єкту – структурі та змісту наукових теорій. Зрозуміло, що за панування таких поглядів на процес пізнання наукові школи як колективний суб'єкт наукової діяльності не могли стати об'єктом аналізу наукознавчих дисциплін. Суб'єкт наукової діяльності у межах класичної епістемології виносився "за дужки".

В той же час існували поодинокі праці, які підготували ґрунт для зміни класичної теорії науки. Саме ці роботи підготували наукове співтовариство до прийняття нової, неklasичної епістемології і сформувавши засади для виокремлення наукових шкіл у якості об'єкта дослідницької уваги. Цими засадами стало зміщення акценту розгляду з науки як системи знання на науку як процес соціального виробництва знання, виокремлення наукового співтовариства у якості суб'єкта наукової діяльності та визнання ролі неявного знання, безпосередніх відносин у збереженні та передачі наукової традиції. Такими роботами ми вважаємо, насамперед, "Виникнення та розвиток наукового факту" польського вченого Людвіка Флека, яка не була популярною і не здобула визнання серед вчених, поки до його ідей не привернув увагу Т. Кун у передмові до "Структури наукових революцій", а також роботу "Особистісне знання. На шляху до посткритичної філософії" Майкла Полані. Зокрема, Флек писав: "Коллективний характер наукового стилю мислення та безперервність його історичного розвитку практично детермінують результати пізнання вичерпним чином" [15, с.190]. Через це він вбачає розвиток науки таким, що спирається безпосередньо на соціологію пізнання і виокремлює дві сторони майбутнього аналізу науки: "залежність науки від культурного оточення та епохи" і "найбільш щільна залежність" індивідуального мислення від колективу в науці" [15, с. 174].

Майкл Полані у своїй праці представив концепцію неявного знання. Він висунув ідею, що спадкоємність наукових традицій можлива лише у безпосередньому спілкуванні вчителя з учнями, у процесі якого відбувається передача явного і, особливо, неявного знання. За М. Полані, передумови, на які вчений спирається у своїй роботі, неможливо повністю вербалізувати: "Та велика кількість навчального часу, який студенти-хіміки, біологи та медики присвячують практичним заняттям, засвідчує велику роль, яку у цих дисциплінах відіграє передача практичних знань та вмій від учителя до учня. Зі сказаного можна зробити висновок, що у самому серці науки існують області практичного знання, які через формулювання передати неможливо" [16, с. 157]. Саме знання такого типу вчений назвав неявним знанням. Неявне знання (практики, прийоми дослідження, еталони оцінки гіпотез, правила поведінки, традиції, ціннісні орієнтації тощо) передається неформальними засобами і лише у безпосередньому контакті. Наявність і значимість неявного знання робить необхідним спілкування вчених, їх спільну діяльність у межах наукового співтовариства – поняття, яке Полані першим ввів у соціологію науки.

Окрім того, концепція неявного знання Полані заклала ґрунт розумінню наукового співтовариства як неоднорідного, диференційованого, у тому числі на школи: "Прихильники першої схеми не зможуть навіть досягти того, щоб прихильники іншої їх вислухали, оскільки для цього тих потрібно спочатку навчити новій мові, а ніхто не буде вчити нову мову, доки не повірить, що вона дещо означає... Прихильники нової системи поглядів можуть переконати свою аудиторію лише через завоювання її інтелектуальної симпатії по відношенню до доктрини. Ті, хто слухає із співчуттям, зможуть відкрити для себе те, чого вони у іншому випадку ніколи б не зрозуміли. Таке прийняття нового є евристичним процесом, актом, у якому особистість змінює себе, це акт переходу. В результаті з'являються учні, що становлять школу, представники якої на даний момент опиняються ізольованими від усіх зовнішніх для школи вчених логічним розривом. Вони думають інакше, говорять на іншій мові, живуть в іншому світі..." [16, с. 218-219].

Роботи Л. Флека, М. Полані, а також інших вчених-філософів і методологів науки допомогли зрозуміти обмеженість програми позитивізму. Неможливість класичної епістемології вичерпним чином пояснити реальні процеси перевірки та прийняття наукових теорій у межах логічного аналізу наукового пізнання, зокрема тривалих періодів розходжень вчених, співіснування альтернативних точок зору, визнання тієї чи іншої концепції із запізненням, численних випадків одночасних відкриттів та перевідкриттів того ж самого призвела до змін у теорії пізнання. У підсумку інтерес змістився до вивчення самого наукового оточення як певної організаційної структури, що підлягає історичним змінам та різноманітним соціокультурним впливам. У коло питань філософії і методології науки постала проблема суб'єкта наукового пізнання, яка знайшла найбільш яскраве вираження в роботі американського філософа і історика науки Томаса Куна "Структура наукових революцій", що викликала великий резонанс у науковому середовищі і завдала великого впливу подальшому розвитку методології науки. Як підкреслює інший філософ науки Рональд Гір: "ми можемо поділити роботу двадцятого століття на два періоди, як у філософії так і у соціології науки, що відокремлені впливом у 60-х роках роботи Т.Куна "Структура наукових революцій"" [17, р. 22]. Т. Кун запропонував модель історико-наукового процесу, основним суб'єктом якого виступило "наукове співтовариство".

У своїй роботі Т.Кун розробляє поняття "наукове співтовариство і виходить з того, що дійсним суб'єктом наукового пізнання є наукове співтовариство. Використовуючи поняття наукове співтовариство, Т. Кун вказує, що, по-перше, науку "роблять" групи, які отримали схожу освіту і які мають схожі професійні навички. За Т. Куном, наукове знання не може бути зведеним лише до логічної структури як системи тверджень, в якій одні висловлювання виходять з інших. Наукове знання – це також контекст вмінь, оперативних зразків, практичних смислів, усе те, що Т. Кун називає парадигмою. Це призводить до висновку, що вченими стають, навчаючись безпосередньо науковій практиці під керівництвом більш досвідчених вчених і беручи безпосередню участь у наукових розробках якоїсь групи спеціалістів. У цьому смислі підручники, як підкреслює Т. Кун, дають дещо деформоване уявлення про науку та наукові теорії. Вони викладають наукові уявлення в абстрактному вигляді і приховують від читача реальний контекст функціонування науки. У дійсності наукове знання з самого початку конкретизоване і "розкидане" серед співтовариств і груп. Той самий фізичний закон має для різних груп вчених, що відрізняються спеціалізацією, професійною компетенцією, зовсім різне значення. Тому за абстрактною, деперсоніфікованою науковою теорією, як вона викладена у підручниках, насправді приховане велике різноманіття смислів, пов'язаних з її реальним застосуванням, вирішенням задач та ін. [18]. Таким чином, Т. Кун окрім логічної площини, акцентує увагу на існуванні діяльнісного, історичного виміру знання. Ще одна важлива для нас ідея Куна полягає в абсолютизації уявлення про науку як процес соціального виробництва знання. За його концепцією, наукове знання лише тоді набуває статусу наукового, коли воно прийняте науковим співтовариством.

Таким чином, дійсним суб'єктом наукового пізнання у концепції Т. Куна було визначено наукове співтовариство, способом діяльності якого є парадигма, що надає взірці науковій діяльності та завдає важливого структуруючого впливу на предметну область. Важливість роботи Т. Куна для нашого дослідження полягає у тому, що в ній було не просто виокремлене і обґрунтоване наукове співтовариство в якості суб'єкта наукової діяльності, а й здійснено поєднання когнітивного аспекту наукової діяльності (через поняття "парадигма") з соціальним (через поняття "наукове співтовариство"), що створило теоретичну базу для виділення наукових шкіл як носіїв "локальної парадигми".

Зазначені вище роботи, а також роботи таких дослідників, як Ст. Тулмін, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, У. Сторер, Б. Барбер та ін., остаточно змінили погляд на традиційну концепцію науки. З цього часу почалися масові дослідження організації науки як у західній, так і у вітчизняній науці. Проте наукові школи стали об'єктом дослідження лише на просторі СРСР у межах новоствореної дисципліни – наукознавства, що склалась на перетині філософії, психології і соціології науки. Об'єкт дослідження – наукова школа, - що поєднує у собі когнітивні (парадигму) і соціальні характеристики (наукове співтовариство), був органічним саме для цієї міждисциплінарної науки, якою являло себе наукознавство [19]. Сучасна дослідниця О.Мирська пов'язує цей факт з орієнтацією західної науки на мобільність, що обумовлює пріоритетність в аналізі функціонування науки таких когнітивних одиниць, як предметна область, дисципліна, науковий напрямок, спеціальність тощо. З іншого боку, функціонування вітчизняної науки переважно у стабільних колективах і інституціях, зацентрувало увагу саме на соціальних структурах, у тому числі наукових школах, а не когнітивних [3].

Таким чином, становлення наукових шкіл у якості об'єкта наукового дослідження мало ряд передумов. Щодо теоретико-методологічних засад аналізу феномену "наукова школа", основними є зміна класичної епістемології у 60-х роках ХХ століття на некласичну, що характеризувалась у тому числі розумінням науки як процесу соціального, колективного виробництва знання, увагою до суб'єкта наукової діяльності, яким виступило наукове співтовариство, що спричинило визнання впливу соціокультурних факторів на розвиток науки, визнання ролі неформальних відносин та неявного знання у науковій діяльності і трансляції наукових досягнень (включаючи вироблений стиль дослідження і ціннісні орієнтації наукового співтовариства); Говорячи про соціокультурні передумови, основними є перетворення наукової діяльності у переважно колективну, що спричинило увагу саме до наукових об'єднань, а не до окремих вчених і, перетворення науки на виробничу силу, що спричинило увагу до проблеми ефективності наукової діяльності, і обумовило інтерес до процесу виробництва нового знання та його детермінації, у тому числі таких форм організації наукової діяльності як наукові школи; Серед інституціональних передумов найважливішою є становлення спеціальної дисципліни, яка базувалась на міждисциплінарному синтезі соціології, філософії та психології – наукознавства, яка зробила об'єктом свого дослідження наукові школи.

- ЛІТЕРАТУРА:** 1. Грезнева О.Ю. Научные школы (педагогический аспект). – М.: Изд-во МГУ, 2003.- 69 с. 2. Зербино Д. Д. Научная школа как феномен. – К.: Наук. думка, 1994. – 134 с. 3. Мирская Е.З.. Научные школы: история, проблемы и перспективы / Е.З. Мирская // Наукоеведение и новые тенденции в развитии российской науки / под ред. А.Г. Аллахвердяна, Н.Н. Семеновой, А.В. Юревича. – М.: Логос, 2005. – С. 244-265. 4. Куперштох Н.А. Научные школы в России и Сибири: проблемы изучения. / Н.А. Куперштох // Философия науки. Новосибирск, - 2005. № 2 (25). - С. 93-106. 5. Наконечна Т.Ю. Наукова школа як фактор розвитку економічної науки. / Т.Ю. Наконечна // Український соціум. – 2010. - №2 (33). – С. 123-132. 6. Научные школы: проблемы теории и практики / [Астахова В.И., Астахова Е.В., Гайков А.А. и др.] ;под ред. В.И. Астаховой, Е.В. Астаховой. – Х.:Изд-во НУА, 2005. – 332 с. 7. Аронов Д.В. К проблеме определения понятия "научная (научно-педагогическая) школа" / Д.В. Аронов, В.Г. Садков // Вестник высшей школы "Alma mater". – 2003. - №6. – С. 8-13. 8. Зербино Д.Д. Наукова школа: лідер і учні. – Львів: Євросвіт, 2001. – 208 с. 9. Скрипник А. Этносоциологическая школа Владимира Евтуха: академический проект структурирования научной отрасли / Анна Скрипник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. - №2. – С. 37 – 43. 10. Школы в науке / С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера и др. – М.: "Наука", 1977. – 523 с. 11. Проценко Л.Г. Эволюция понятия "научная школа". [Электронный ресурс] // Материалы международной научно-практической интернет-конференции "Научная школа в системе инновационного развития современного общества" (Минск, февраль-март 2010года)/Режим доступа: http://www.pac.by/ru/general-information/structure/institut_gos_sluzhbi/fakultet_perepodgotovki/kaf_gu_soc_sferoi_i_belorisovedenia/internet_konferencia. 12. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / М.Г. Ярошевский // Школы в науке / под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г. Кребера и др. – М.: "Наука", 1977. – с. 265-274. 13. Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования : учеб. пособие / Л.А. Микешина. — М. : Прогресс-Традиция : МПСИ : Флинта, 2005. — 464 с. 14. Критический рационализм К. Поппера и логический эмпиризм "Венского кружка". // История современной зарубежной философии: компаративистский подход / под ред.: Корнеева М.Я. – Спб., 1997, - с.235-241. 15. Флек Людвик: Возникновение и развитие научного факта. — М.: Идея-Пресс, - 1999. — 220 с.. 16. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. — БГК Им. И. А. Бодуэна Де Куртенэ, 1998. — 344 с. 17. Giere Ronald N. Explaining Science. A Cognitive Approach. - Chicago and London: The University of Chicago Press. - pp. 22-61. 18. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – С вводной статьей и дополнениями. 1969г. – М. : Прогресс, 1977. – 300с. 19. Келле В., Р.-Л. Винклер. Социология науки./ В.Келле, Р.-Л. Винклер // Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. -2-е изд., перераб. и дополн. - М.: Издательство Института социологии РАН, - 1998. – С. 452-524.

УДК 331.101.262

МОНІТОРИНГ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ЗА ПОКАЗНИКАМИ НАВЧАННЯ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ

Балакірєва Ольга Миколаївна – кандидат соціологічних наук, завідувача відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (м. Київ)

Левін Роман Якович – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (м. Київ)

У статті надається обґрунтування підходу до соціологічного вимірювання процесу нагромадження людського капіталу в Україні за допомогою показників участі населення в процесі навчання впродовж життя, які не використовувались раніше для цього. Методами соціологічних досліджень показано, що за індикаторами участі населення в процесі навчання впродовж життя можна робити висновки щодо формування соціокультурних компетенцій як проявів людського капіталу, що розширює можливості соціально-економічного моніторингу процесу нагромадження людського капіталу в Україні.

Ключові слова: людський капітал, соціокультурні компетенції, соціально-економічний моніторинг, економічна поведінка, навчання впродовж життя.

В статье обосновывается подход к социологическому измерению процесса накопления человеческого капитала в Украине с помощью ранее не применявшихся для этого показателей участия населения в процессе обучения в течение жизни. Показано, что по индикаторам участия населения в процессе обучения в течение жизни можно судить о процессе формирования социокультурных компетенций как проявлений человеческого капитала, что расширяет возможности социально-экономического мониторинга процесса накопления человеческого капитала в Украине.

Ключевые слова: человеческий капитал, социокультурные компетенции, социально-экономический мониторинг, экономическое поведение, обучение в течение жизни.

The research objective deals with elaborating of sociological approach for measurement of the process of human capital accumulation in Ukraine using indicators of people's engaging in the lifetime continuing education that was not applied formerly. It is demonstrated that the indicators of engaging in lifetime education give an evidence about the process of purchasing of sociocultural competences as a representation of human capital that enlarging the possibilities of social and economic monitoring of human capital accumulation in Ukraine.

Key words: human capital, sociocultural competences, social and economic monitoring, economic behaviour, lifetime education.

Стратегія довгострокового розвитку України полягає в забезпеченні конкурентоспроможності на інноваційній основі шляхом розвитку економіки знань [1], а ключовим чинником конкурентоспроможності в сучасному світі є людський капітал [2]. Це зумовлює потребу запровадження державної політики сприяння нагромадженню людського капіталу – переконливих альтернатив немає, якщо прагнути зайняти гідне місце в світовому розподілі праці. Відповідно, знадобиться об'єктивний інструмент оцінювання названої політики – соціально-економічний моніторинг. Наші дослідження дають підстави вважати, що важливим компонентом такого моніторингу має бути соціологічне вимірювання соціально-економічних проявів процесу нагромадження людського капіталу в запропонований у даній роботі спосіб.

Актуальність дослідження зумовлена проблематичністю використання стосовно людини як такої традиційних для економічної теорії методів кількісних оцінок вартості (вартості якостей, здібностей, потенційних

можливостей, життя людини), якщо йдеться про вимірювання інтегрального показника людського капіталу (а не окремих складових: знань, умінь, навичок, цілей, мотивів, енергійності) на рівні суспільства (а не індивіда).

В основу *гіпотези* покладено припущення, що основним проявом людського капіталу є наявні компетенції. Але їх вимірювання в масштабах країни надто проблематичне – потрібні індивідуальні процедури переважно психофізіологічного змісту (тестування, розв'язання ситуативних задач тощо), тому введено ще одне припущення: основним засобом набуття компетенцій є участь населення в процесі навчання впродовж життя (далі – НВЖ). Характеристики НВЖ (на відміну від безпосередньо людського капіталу та компетенцій) можна досить легко виміряти в масштабах країни соціологічними методами. Отже, сутність гіпотези набуває такого виду: показники участі населення в процесі НВЖ відображують процес нагромадження людського капіталу країни.

Нижче наведене теоретичне обґрунтування двох зазначених припущень, але цього недостатньо, якщо на підставі запропонованої гіпотези розгорнути практичне вимірювання індикаторів НВЖ в режимі моніторингу державної політики сприяння нагромадженню людського капіталу. Теоретичне обґрунтування має бути підтверджене емпіричними даними. Оскільки наявний людський капітал (наявна компетентність або компетенції в дії) на практиці проявляється в основному у вигляді людської поведінки, то підтвердити/спростувати запроповану гіпотезу може, на нашу думку, наявність/відсутність значних відмінностей щодо важливих аспектів економічної поведінки учасників процесу НВЖ та решти населення.

Звідси *мета* цієї роботи – обґрунтувати теоретико-методологічний підхід, представити методіку і перші результати соціологічного вимірювання процесу нагромадження людського капіталу в Україні шляхом застосування не використовуваного раніше для цих цілей інструменту – визначення участі населення в процесі НВЖ. *Завдання*: показати труднощі вимірювання людського капіталу в масштабі країни відомими в економічній теорії методами його кількісних оцінок; обґрунтувати положення, що людський капітал проявляється в соціокультурних компетенціях; показати, що основним засобом набуття компетенцій є НВЖ; довести емпірично, що участь населення в НВЖ пов'язана з проявами людського капіталу у вигляді виробничої, споживчої, інвестиційної економічної поведінки. Наявність позитивних відмінностей у поведінці учасників НВЖ та решти населення має, на нашу думку, переконати в обґрунтованості запропонованого підходу щодо застосування показників соціологічних опитувань стосовно участі населення в НВЖ як характеристики людського капіталу.

Дослідженнями з проблеми людського капіталу в Україні в останнє десятиліття створено значний науковий доробок щодо формування й використання цього виду капіталу, його впливу на економічне зростання, доцільних напрямів соціального інвестування в процес його нагромадження тощо [3; 4]. Разом з тим, можливості кількісного вимірювання агрегованих характеристик людського капіталу в Україні суттєво обмежені, тому що доступні показники державної та відомчої економічної статистики, які традиційно реєструються щодо систем освіти, охорони здоров'я, рівня цін і доходів тощо, достатньо відображують стан справ щодо окремих складових людського розвитку, але спроби їх агрегування далеко не завжди відображають людський капітал в цілому. А традиційні для економічної теорії методи кількісної оцінки людського капіталу мають специфічні обмеження, які роблять їх використання надто проблематичним для цілей соціально-економічного моніторингу людського капіталу. Аналіз цих методів показує, що декотрі мають надто широкі межі варіативності оцінок; інші придатні винятково для сфер застосування, для яких розроблялися; частині притаманні суворі технологічні вимоги щодо точності й специфічності вихідних даних для розрахунку, які важко забезпечити процедурами збору інформації стосовно великих людських мас; декотрі критиковані щодо повноти теоретичного обґрунтування. Зокрема, методи вартісних оцінок людських істот (вартості виробництва та капіталізації заробітку) критиковані щодо міцності/надійності зв'язків досліджуваних категорій або вважаються корисними для оцінки лише окремих компонентів людського капіталу (капіталізації послуг інститутів освіти та охорони здоров'я). Теорія споживчої діяльності неокласичної школи визнається ефективною лише для вивчення поведінки споживача з погляду окремо взятого капіталіста; розрахунки вартості людського капіталу, поширені у сфері страхування життя, вважаються ефективними лише за наявності точно визначених вихідних даних, крім того, недостатньо враховують "стартову" цінність людини в момент народження – генетично зумовлені здібності, соціальний капітал родини тощо [5, с. 23-30]. До того ж, більшість вимірювальних процедур цих методів досить коштовні. Це обмежує їх застосування в потрібних масштабах щодо населення країни, а моніторинг людського капіталу в Україні повинен, на наш погляд, бути доступним для відтворення різними соціологічними агенціями, отже – мало затратним.

Яким може бути альтернативний підхід до вимірювання людського капіталу? У економічній теорії останнім часом виявився плідним підхід інтеграції традиційних економічних та соціологічних концепцій. Одне з

свідоцтв – його формалізоване визнання світовим науковим співтовариством. І. Діскін звертає увагу, що наприкінці ХХ ст. Нобелівська премія з економіки була присуджена кільком ученим за дослідження саме на стику економіки та соціології [6]. Важливо також, що виконані на основі економіко-соціологічного підходу численні розробки в межах концепції людського капіталу показали його особливе значення в соціально-економічному розвитку якраз постіндустріальних суспільств. Тому видається, що економіко-соціологічний підхід має бути плідним і для вимірювання нагромадження людського капіталу, тим більше, що останній виступає водночас як економічний (як все, що пов'язане з капіталом), так і соціальний (як все, що пов'язане з людиною) феномен.

Як можна на практиці реалізувати такий підхід? Один з варіантів – вимірювати не сам людський капітал, а його основний прояв. Виокремити основний прояв з розмаїття інших можна за такими ознаками: він має бути інтегральним, тобто відображувати всі основні за змістом складові людського капіталу; функціональним, тобто проявлятися в діяльності, яка істотно впливає на стан людського капіталу. Необхідно також, щоб ця діяльність була доступна простому надійному вимірюванню. Якщо згадані вище економічні інструменти не повністю задовольняють переліченим вимогам коли йдеться про агрегований показник людського капіталу в моніторинговому режимі в масштабах країни, то соціологічні інструменти (індикатори опитувань) позбавлені цих недоліків за таких умов: якщо вимірювати прояви економічної поведінки; розуміти їх зумовленими наявними компетенціями; погодитись, що компетенції набуваються в дорослому віці переважно шляхом НВЖ; розуміти компетенції та їх наслідок – економічну поведінку як основний прояв людського капіталу.

Щоб соціологічний інструмент відображав усі основні складові, які економісти – розробники концепції людського капіталу – вкладають у це поняття, потрібно забезпечити адекватність застосованих індикаторів змісту досліджуваного поняття. За визначенням, людський капітал складається з набутих знань, навичок, мотивацій та енергії, якими наділені люди [7]. На думку Дж. Коулмана, він і проявляється в набутих навичках та знаннях, як фізичний капітал проявляється в очевидних матеріальних формах [6]. Для соціологічного вимірювання перелічені складові/прояви потрібно інтегрувати й операціоналізувати у вигляді адекватних соціологічних індикаторів. Розв'язати це завдання пропонується за допомогою компетентнісного підходу.

Більшість сучасних розробок, які можна віднести до створення та реалізації людського капіталу (вимірювання, диференціація за складовими, інтеграція в значимих проявах тощо), виконані в двох сферах: освіті та бізнесі (зокрема в HR-менеджменті). Попри значні відмінності підходів, зумовлених різницею завдань (освіта формує людський капітал [8], тобто створює людський потенціал, а бізнес реалізує його у виробництві), вони мають і спільні риси, одна з яких – оперування в якості ключових понять визначеннями "компетенції/компетентності". Аналіз змісту, який вкладають у зазначені поняття дослідники обох названих сфер, свідчить, що основні складові цих визначень або надзвичайно близькі до визначених економістами як складові людського капіталу, або прямо їх включають.

Зокрема, дослідники компетентнісного підходу в HR-менеджменті визначають компетенції як базові якості людини, котрі детермінують ефективне функціонування в роботі або інших життєвих ситуаціях [9], розрізняючи ці якості на п'ять типів: мотиви; психофізіологічні особливості (вроджені та/або набути); Я-концепція; знання; навички. Це одне з найбільш поширених визначень компетенцій (хоча далеко не єдине – опубліковану кількість визначень складно підрахувати, їх стільки, скільки дослідників, що їх формулюють, якщо не більше), а загалом доцільно орієнтуватися на узагальнену думку – всі визначення компетенцій переважно вибудовуються з таких понять: знання, навички, ставлення, мотиви, якості особистості [10]. Очевидно, що наведений перелік мало відрізняється від наведеного вище переліку складових/проявів, якими економісти визначають поняття людський капітал (знання, навички, мотивація, енергійність, цілеспрямованість особистості тощо).

Дослідження з компетентнісного підходу в освіті висувують нову парадигму її результату – ключові компетенції. Йдеться про поширення уявлення, що традиційно визнаний раніше результат освіти – набути знання, уміння, навички – не забезпечує належною мірою успішного входження й продуктивної адаптації людини в сучасних соціумах глобалізованого світу. Затребуваним виявляється ширший соціально-особистісно-поведінковий феномен, який включає не лише когнітивні, а й мотиваційно-ціннісні складові. Як узагальнене визначення такого інтегрального результату освіти і виступає поняття компетенції [11]. Так само, як і в бізнесі, на цей час з компетентнісного підходу в освіті вироблено величезний масив знань¹, який недоцільно аналізувати в цій роботі – одних тільки класифікацій компетенцій/компетентностей в освіті опубліковано кілька десятків, а кількість самих

¹Пошуковик Google видає на запити: "Компетентнісний підхід в освіті" – 6150 посилань; "Компетентностный подход в образовании" – 3290; "Competence-based education" – 3050000.

компетенцій/компетентностей коливається в діапазоні 3–37 [11]. Важливо, що відповідний доробок в освітній сфері не накладає якихось специфічних обмежень щодо соціологічних вимірювань компетенцій, навпаки – коли відомі фахівці виділяють поняття професійної, соціальної та ключової компетентності, то узагальнено визначають соціальних характер їх усіх [12, с. 26–27]. Очевидно, що змістовне наповнення, яке провідні дослідники з компетентнісного підходу в освіті вкладають у поняття ключових компетенцій – названі вище когнітивні (знання, уміння, навички) та мотиваційно-ціннісні складові – так само мало відрізняється від складових компетенцій у менеджменті (знання, навички, ставлення, мотиви, особистість) та складових людського капіталу в економічній теорії (знання, навички, мотивація, енергія особистості). Отже, дослідження з компетентнісного підходу в обох названих сферах однаково дають підстави розглядати компетенції як відображення проявів людського капіталу. Відповідно, моніторинг людського капіталу на підставі вимірювання компетенцій можна розглядати як достатньо обґрунтований з теоретичних позицій компетентнісного підходу.

Але соціологічне вимірювання компетенцій/компетентностей є проблемою через, як згадано вище, численність їх самих та їхніх класифікацій. Потрібно привести це розмаїття до єдиного знаменника. Оскільки з характеристик компетенцій випливає, що це явище соціокультурної природи, їх можна узагальнити визначенням "соціокультурні компетенції". Підставою для цього є визнана соціологічна трактовка (за Е. Гіденсом) двох широко використовуваних в соціології категорій – "суспільство" й "культура" та їх співвідношення. Визначення "культура" вживається не лише як поширене в повсякденному спілкуванні стосовно таких явищ, як мистецтво, література, музика, живопис тощо, а значно ширше – як поняття, що стосується всього способу життя членів суспільства, включає цінності, носіями яких є члени певної групи, норми, яким вони слідує, матеріальні блага, котрі вони виробляють, працю та її матеріальні результати, ритуали родинного й релігійного життя, дозвілля тощо – ознаки, притаманні членам певного соціуму. Водночас соціум зумовлює систему взаємин, що пов'язує осіб, які належать до спільної культури. Отже, хоча поняття "суспільство" можна відділити від поняття "культура", між ними існує найтісніший зв'язок: жодна культура не може існувати без суспільства, як і жодне суспільство не існує без культури [13, с. 35–36]. Тому, пропонується користуватися визначенням "соціокультурні компетенції" як комплексним поняттям, що об'єднує всі компетенції.

Як інструменталізувати обґрунтований у такий спосіб інтегратор відображення людського капіталу – соціокультурні компетенції – для вимірювання у вигляді адекватних соціологічних індикаторів? Відповідно до ідеології діяльнісного підходу можна вимірювати не численні показники розмаїття окремих компетенцій, а основні прояви людської діяльності, внаслідок якої компетенції набуваються, посилюються, розширюється їхнє коло. Очевидно, що основним засобом набуття компетенцій є навчання. Тому, цілком правомірно припустити, що коли йдеться про набуття нових компетенцій (не отриманих під час перебування в системі шкільної – початкової, середньої, вищої освіти; не засвоєних у процесі позашкільного – родинного, виробничого тощо навчання й виховання; попереднього самонавчання; середовищної соціалізації) або про вдосконалення вже наявних, але швидко застаріваючих у постіндустріальному суспільстві через бурхливий розвиток науки, техніки й технологій, основним проявом діяльності з підвищення компетентності є участь в НВЖ. Відповідно, характеристики цієї діяльності й пропонується прийняти як адекватний показник, що відображає зростання/незмінність/зменшення компетентності суспільства, а отже й течію процесу нагромадження людського капіталу (сутність зв'язку компетенції з людським капіталом показана вище).

Ще ряд підстав для прийняття показників участі населення в НВЖ як відображення набуття/посилення компетенцій і, своєю чергою, нагромадження людського капіталу випливають з таких визнаних світом тез²: НВЖ – це отримання освіти для економіки знань; у розвинутих країнах НВЖ забезпечує постійний розвиток людського капіталу нації; поза розвинутою системою НВЖ зростання людського капіталу відбувається недостатніми темпами (зокрема, на прикладі РФ показана гострота цієї проблеми для країн з перехідною економікою, де, наприклад, брак професійного НВЖ робітничих кадрів та управлінців середньої ланки реально стримує економічне зростання); НВЖ – один з найважливіших факторів, що впливають на вирішення проблеми бідності; НВЖ не тільки необхідне працівникам в умовах конкуренції в глобальній економіці, воно, збільшуючи здатності людей повноцінно функціонувати як членів співтовариств, сприяє соціальній згуртованості, зменшенню злочинності й нерівності в розподілі доходів; успішність в економіці знань потребує постійного засвоєння нових компетенцій [14, с. 8-26]. Про

²Вони наведені в тексті опублікованого 2003 р. в США і виданого 2006 р. російською аналізі Світового Банку [14].

значення НВЖ для України в контексті конкурентоспроможності в сучасній економіці знань можна судити хоча б з того, що гарантування умов його якісного здійснення, згідно Декларації тисячоліття ООН визначено для України однією з 6-ти цілей розвитку тисячоліття, які мають бути досягнуті до 2015 року [15], а ключові компетенції для НВЖ визначені Рекомендаціями Парламенту і Ради Європи 2006 р. [16].

Разом з тим, попри всю вагомість теоретичних міркувань щодо обґрунтованості застосування показників НВЖ як компоненту моніторингу людського капіталу, не варто, приймати апріорі, вважати, що в сучасному українському суспільстві трансформаційного періоду залучення людей до НВЖ обов'язково (або, як правило) позитивно позначатиметься на їхньому матеріальному добробуті, підвищуватиме ефективність життєдіяльності (на ринку праці та ширше – в соціумі загалом) в сенсі реалізації на практиці більш корисних для індивіда й водночас економіки країни моделей поведінки. Адже в країні з перехідною економікою ефективність НВЖ щодо життєвого успіху (яка в розвинутих країнах закономірно зумовлена залежністю конкурентоспроможності, соціального статусу, матеріального становища, стану здоров'я тощо від рівня соціокультурних компетенцій людини) може бути неочевидною через недостатню якість навчання або, наприклад, таких явищ, як практика кар'єрного зростання на основі не ліпших соціально-професійних компетенцій, а непотизму, трайбалізму, корупції тощо. Тому потрібно на емпіричному матеріалі визначити наявність/відсутність зв'язку між участю в процесі НВЖ та соціально-економічною успішністю значних за чисельністю груп акторів у сучасному українському суспільстві. Лише таке емпіричне доведення слугуватиме надійним аргументом на підтвердження теоретичних міркувань щодо доцільності використання показників участі населення в НВЖ як компоненту соціально-економічного моніторингу нагромадження людського капіталу.

Найбільш надійно довести ефективність участі в НВЖ для персонального добробуту й економіки країни, а відтак – здатність цього показника адекватно відобразити процес нагромадження людського капіталу в Україні можна, на наш погляд, проаналізувавши вплив участі в НВЖ на головну діяльність, внаслідок якої основна маса членів соціуму забезпечує свій добробут – економічну поведінку. (Щоправда цей вплив значно проявляється й щодо "нематеріальних" чинників – очікувань, психологічної напруженості, мотивацій, соціального оптимізму тощо, але обсяг даної роботи не дозволяє їх навести.)

Проаналізовано дані національного опитування³; з масиву виокремлено економічно активне населення (за методикою МОП). Участь у процесі НВЖ визначалася за ознаками користування впродовж 3 років, що передували опитуванням, організованими (курсами, семінарами, тренінгами з підвищення професійної підготовки, підвищення кваліфікації та в системі післядипломної освіти, з навчання роботи на комп'ютері, керування автотранспортом, спілкування іноземними мовами, опанування основами бухгалтерського обліку, навчання методам самовдосконалення щодо різних аспектів розвитку особистості) та впродовж 5 років самостійними (щодо діяльності аналогічного змісту) формами НВЖ. Оскільки багато людей зазвичай не обмежуються навчанням у якійсь одній формі та за якимось одним напрямом, навпаки, найбільш активні актори часто поєднують одночасно різні форми й напрями НВЖ, то для ідентифікації участі в НВЖ конкретних респондентів був застосований кластерний аналіз, що дозволило уникнути повторного врахування тих самих опитаних стосовно різних форм і напрямів навчання. Стосовно учасників та не учасників НВЖ визначалися всі основні аспекти економічної поведінки, але з огляду на обмежений обсяг даної публікації нижче наведено лише по одній характеристиці з кожного аспекту: з виробничого – активність обраних життєвих економічних стратегій; зі споживчого – величина витрат у структурі щомісячних витрат домогосподарства на користування кредитами та заощадження (як потенціал споживання для задоволення відкладеного попиту); з інвестиційного – корисність для економіки країни інвестиційних стратегій, які ймовірно обиратимуть респонденти, якщо з'являтиметься така можливість.

Учасників НВЖ було 52% економічно активного населення, решта 48% участі не брали (тобто порівнюються дві значні й близькі за величиною частини суспільства). Міра активності життєвих економічних стратегій визначалася вибором із запропонованих варіантів відповіді на запитання "Яку життєву економічну стратегію Ви обираєте для себе?" двох пасивних, однієї проміжної та однієї активної стратегії. Як видно з табл.

³Опитування "Інноваційний потенціал українського суспільства" проведене у вересні 2006 р. Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. О. Яременка та Державною установою "Інститут економіки та прогнозування НАН України". Опитано 2143 респондентів від 18 років і старших в усіх областях України, АР Крим, Києві та Севастополі. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1:0,9 до 0,5:0,5 становлять 1,28–2,13%.

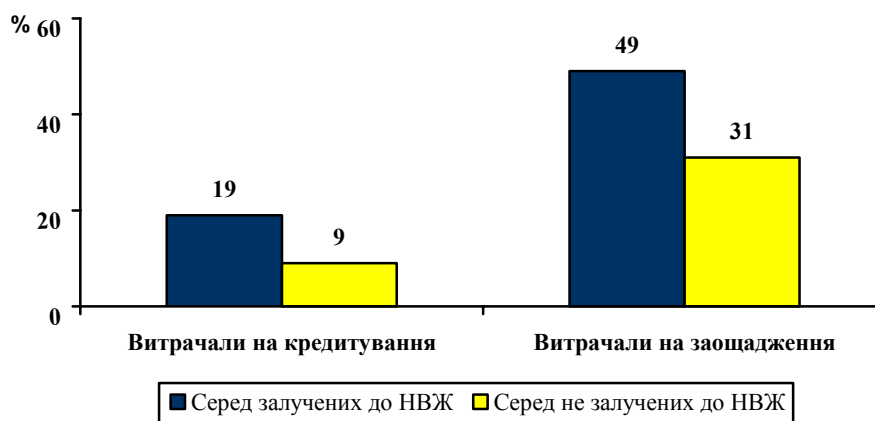
1, відповідний вибір серед залучених і не залучених до НВЖ частин економічно активного населення значно відрізняється – учасники НВЖ демонструють значно більш корисну для економіки поведінку.

Таблиця 1

Розподіл залученого та не залученого до НВЖ економічно активного населення України за мірою активності обраних життєвих економічних стратегій, %

Дві частини економічно активного населення	Основні стратегії економічної поведінки			
	Пасивні ("Мати невелику, але гарантовану заробітну плату" разом з "Займатися домашніми справами, щоб заробляв інший член родини")	Проміжна ("Мати постійний заробіток, але робити "капітал" додатковим шляхом")	Активна ("Ризикувати, терпіти, але заробляти "капітал")	Інше разом з тими, хто не визначився
Залучені до НВЖ	26	46	24	4
Не залучені до НВЖ	42	39	15	4

Так само суттєві відмінності учасників НВЖ від решти економічно активного населення виявлені щодо структури щомісячних витрат домогосподарств на користування кредитами (див. ліву частину рис. 1) та заощадження (див. праву частину рис. 1). Отже, й за цим аспектом учасники НВЖ демонструють сприятливішу для економіки економічну поведінку.

Рисунок 1. Відмінності поведінки залученого та не залученого до НВЖ економічно активного населення України щодо витрат на кредитування та заощадження в структурі щомісячних витрат сім'ї, %

Інвестиційний аспект економічної поведінки визначався за вибором відповідей на запитання "Якби у Вас був значний капітал, куди б Ви його інвестували (вклали)?" з такого переліку: інвестиції за кордоном; інвестиції у вітчизняний бізнес; зберігання в Україні на депозитах; придбання вітчизняної нерухомості та/або акцій підприємств; зберігання вдома; передача дітям; інше⁴. Методом кластерного аналізу було виокремлено дві групи респондентів: ті, хто з переліку обрали тільки два найменш вигідних варіанти з погляду потреб внутрішнього інвестування економіки (зберігання вдома або передача дітям), і ті, хто обрали тільки три інвестиційні стратегії, більш корисні для вітчизняної економіки (зберігання на депозитах, придбання в Україні нерухомості, акцій вітчизняних підприємств). Виявилось, що серед учасників НВЖ кількість тих, хто обрав більш корисні стратегії, на 10% більше, ніж тих, хто обрав менш корисні стратегії, а серед не учасників НВЖ навпаки – кількість тих, хто обрав більш корисні для економіки інвестиційні стратегії, на 7% менше, ніж тих, хто обрав менш корисні стратегії (табл. 2).

Таблиця 2

⁴Респонденти мали можливість обрати від одного до трьох варіантів з цього переліку, які їм підходять.

Рівень підтримки імовірних інвестиційних стратегій різної міри корисності для економіки країни серед залученого та незалученого до НВЖ економічно активного населення України, %

Дві частини економічно активного населення	Варіанти вибору стратегій різної міри корисності для економіки	
	Менш корисні (зберігання "капіталів" вдома, передача дітям)	Більш корисні (зберігання "капіталів" на банківських депозитах, придбання в Україні нерухомості, придбання акцій вітчизняних підприємств)
Залучені до НВЖ	21	31
Не залучені до НВЖ	34	27

Отже, й за цим аспектом учасники НВЖ відрізняються від решти економічно активного населення більш корисними для економіки установами.

Висновки. Порівняння економічної поведінки учасників та не учасників процесу НВЖ в Україні показало значні відмінності – учасники НВЖ демонструють більш корисну поведінку для економіки країни та власного добробуту. Вплив НВЖ на економічну поведінку доводить існування в сучасному українському суспільстві зв'язку соціокультурних компетенцій з соціально-економічною успішністю. Зв'язок економічної поведінки з НВЖ дозволяє судити, що участь в НВЖ є одним істотних показників набуття компетенцій, котрі є проявом людського капіталу. Тому виявлені відмінності емпірично підтверджують теоретичне обґрунтування можливості використання НВЖ як інструменту соціально-економічного моніторингу процесу нагромадження людського капіталу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) "Шляхом Європейської інтеграції" / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін.; Нац. ін-т. стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України, 2004. – 416 с. 2. В. Семиноженко, В. Геєць. Україна-2015: не втрати своє майбутнє // "День". – 2008. – 24 січ., №12. 3. Е. Бородин. Человеческий капитал как основной источник экономического роста // Экономика Украины. – 2003. – № 7. – С. 48–53. 4. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (кол. наук.-аналіт. моногр.) / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. – 355 с. 5. Корицкий А.В. Введение в теорию человеческого капитала: Учебное пособие – Новосибирск: СибУПК, 2000. – 112 с. 6. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. Пер. с англ. Л. Стрельникова, А. Стасенко // Общественные науки и современность. М. – 2001. – №3. – С. 121–139. 7. Bowen H.R. Investment in Learning. San Francisco, 1978. – p. 362. 8. Воробьев А.В. Социальный капитал как основа экономики в условиях глобализации. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.economy.bsu.by/library/> 9. Спенсер-мл Л.М., С.М. Спенсер. Компетенции на работе. Модели максимальной эффективности работы. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.hr-portal.ru/pages/book/competition.php> 10. Angela Stoof, Rob L. Martens, Jeroen J.G. van Merriënboer. Что есть компетенция? Конструктивистский подход как выход из замешательства (пер. с англ. Е.Орел). – HR-Лаборатория/Пресс-Центр/Статьи. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ht.ru/press/articles/print/art26.htm> 11. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал "Эйдос". – 2006. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm> 12. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с. (Учеб. издание. Сер. Труды методологического семинара "Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы"). 13. Э.Гидденс. "Социология". – М.: 2005 (изд. 2-е, доп., пер. с англ. по 4-у изд.) – 532 с. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://iboo.ru/2884.htm> 14. Обучение на протяжении жизни в условиях новой экономики (Серия "Актуальные вопросы развития образования") – М.: "Алекс", 2006. – 264 с. 15. О. Луцик. Цілі розвитку тисячоліття: Україна // Справи сімейні. – 19.01.2008. – <http://familytimes.com.ua/ua/article/person/problem?article=526> 16. Рекомендации Парламента и Совета Европы от 18 декабря 2006 г. о ключевых компетенциях обучения в течение жизни. (2006/962/ЕС). Приложение. Ключевые компетенции для обучения в течение всей жизни – европейские рамочные установки. Электронный ресурс. Режим доступа: http://adukatar.net/wiki/index.php?structure_id=221

УДК 316.2: [004.358+004.8]

ИМИТАЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ, ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ: ЕСТЬ ЛИ ТОЧКИ СОПРИКОСНОВЕНИЯ?

Кислова Ольга Николаевна – кандидат социологических наук, доцент, докторант кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассматриваются возможности интеграции социологии с имитационным моделированием и методами искусственного интеллекта. Раскрывается сущность имитационного моделирования, определяются главные тенденции его развития в XXI веке; анализируется опыт применения методов имитационного моделирования и элементов искусственного интеллекта в построении социологических теорий, который представлен в работах Р. Коллинза, У. Бейнбриджа, Е. Хатчинса; делается вывод, что становление компьютерной социологии (computational sociology) является естественным процессом интеграции наук, а сама компьютерная социология является продуктивным симбиозом социологии и информатики.

Ключевые слова: имитационное моделирование, искусственный интеллект, социологические теории, компьютерная социология.

У статті розглядаються можливості інтеграції соціології з імітаційним моделюванням і методами штучного інтелекту. Розкривається сутність імітаційного моделювання, визначаються головні тенденції його розвитку в XXI столітті; аналізується досвід застосування методів імітаційного моделювання й елементів штучного інтелекту в побудові соціологічних теорій, який представлено в працях Р. Коллінза, У. Бейнбриджа, Е. Хатчинса; робиться висновок, що становлення комп'ютерної соціології (computational sociology) є природним процесом інтеграції наук, а сама комп'ютерна соціологія є продуктивним симбіозом соціології та інформатики.

Ключові слова: імітаційне моделювання, штучний інтелект, соціологічні теорії, комп'ютерна соціологія.

In the article the possibility of integration of sociology with simulation and artificial intelligence methods is examined. The essence of simulation is shown and the main trends of its development in the XXI century are defined; the experience of using simulation methods and elements of artificial intelligence in construction of sociological theories presented in the writings of R. Collins, W. Bainbridge, E. Hutchins is analyzed; it is concluded that formation of computational sociology is a natural process of science integration, and computational sociology itself is a efficient symbiosis of sociology and computer science.

Key words: simulation, artificial intelligence, sociological theories, computational sociology.

Как науки, которые теперь имеются, бесполезны для новых открытий, так и логика, которая теперь имеется, бесполезна для открытия знаний.

Фрэнсис Бекон

Недопустимо, чтобы молодые ученые забывали о том, что новые открытия обнаруживают тенденцию возникать в пограничной зоне между различными науками, где одна дисциплина примыкает к другой. Если бы я понимал это раньше, я был бы гораздо лучшим биологом.

Джеймс Грей

Сегодня словосочетания "имитационное моделирование в социологии", а тем более "имитационное моделирование в социологическом теоретизировании" в отечественном социологическом дискурсе звучат достаточно экзотично, хотя такая ситуация, на наш взгляд, не способствует развитию социологического знания, поскольку перечеркивает опыт многих известных социологов, успешно применявших имитационные модели в своих исследованиях. В гуманитарной среде бытует мнение, что методы моделирования

предназначены только для прикладных исследований и вряд ли могут способствовать развитию теории (особенно социологической). Именно поэтому мы и обратились к проблеме применения методов имитационного моделирования в контексте развития социологических теорий, что, возможно, и будет первоначально воспринято с определенным недоверием, которое мы постараемся рассеять.

Целью данной статьи является исследование практического опыта применения имитационного моделирования в социологическом теоретизировании. Для этого мы прежде всего обратимся к краткому изложению сущности имитационного моделирования и главных тенденций его развития в современном компьютеризированном мире, затем проанализируем опыт применения имитационных моделей известными западными социологами в процессе разработки и эмпирического обоснования социологических теорий¹ и, наконец, рассмотрим перспективы Computational Sociology² – компьютерной социологии, являющейся продуктивным симбиозом социологии и информатики (Computer Science).

Понятие социального агента как основа новой парадигмы имитационного моделирования

Имитационное моделирование – это метод исследования, основанный на замене изучаемой системы моделью (математической или компьютерной), с которой проводятся эксперименты с целью получения информации об этой системе. Основным отличием имитационного моделирования от других способов построения моделей является разработка *симулятора* исследуемой предметной области для проведения различных экспериментов. Поскольку в качестве симуляторов в большинстве случаев используются компьютерные программы, то имитационное моделирование часто называют компьютерным моделированием. При этом экспериментирование с имитационной моделью состоит в наблюдении за результатами работы компьютерной программы при различных значениях переменных, заданных исследователем в качестве детерминант изучаемого феномена.

Особым достоинством имитационных моделей является их *динамичность* (в том смысле, что в них присутствует время как один из параметров модели). Это свойство имитационных моделей дает возможность исследовать потенциальные варианты развития анализируемых систем как при различных начальных условиях, так и при их изменениях в процессе временной динамики. Другое достоинство имитационных моделей заключается в их способности отражать феномены *эмерджентности* в сложных социальных системах, что позволяет не разделять макро- и микроуровни социологического анализа, рассматривая динамику целостной социальной системы (макроуровень) как результат самоорганизации взаимодействий отдельных элементов на микроуровне.

Несмотря на высокий эвристический потенциал имитационных моделей, их фактическое распространение в социологических исследованиях пока незначительно. Чтобы понять, почему это так и почему именно в настоящее время наблюдается тенденция изменения сложившейся ситуации, необходимо кратко рассмотреть историю взаимопроникновения и взаимодополнения идей, рожденных социологией и информатикой, а также экспорт социологических концепций в искусственный интеллект, в частности, коэволюцию понятия "социальный агент" и соответствующей парадигмы моделирования, получившей название "агентно-ориентированная".

Мы хотим подчеркнуть, что *впервые социология* (а не математика, физика или иные естественные науки) *явилась инициатором нового витка развития методов моделирования и теории искусственного интеллекта*, выступив альтернативой идеям рационалистского редукционизма.

Известный исследователь искусственного интеллекта Дж. Люгер отмечал: "... биологические и социальные модели интеллекта показали, что человеческий разум во многом является продуктом нашего тела и ощущений. Он связан с культурными и социальными традициями, навеян произведениями искусства, нашим опытом и опытом окружающих людей. Создавая методы и компьютерные модели таких сложных процессов, как эволюция или адаптация нейросетевых структур человеческого мозга, исследователи в области искусственного интеллекта получили множество новых мощных результатов, дополняющих более традиционные методологии" [2, с. 778].

---

¹ При этом мы сознательно ограничимся лишь известными именами "живых классиков" (Рэндалла Коллинза, Уильяма Симса Бэйбриджа и Эвина Хатчинса), оставив без внимания многие интересные находки тех социологов, которые пока еще не успели завоевать столь широкой известности.

² Несмотря на то, что А. А. Давыдов переводит "computational sociology" как "компьютационная социология" (т.е. "вычислительная социология"), чтобы подчеркнуть использование в этой области научного знания компьютерных вычислений (см. [1]), нам больше импонирует название "компьютерная социология", которое по-нашему мнению в полной мере отражает сущность обозначаемого понятия.

Традиційний підхід в штучному інтелекті оснований на увазі до розуму окремого індивіда як джерела інтелекту і передположенні, що вивчення принципів роботи мозку (способів кодування і маніпулювання знаннями) забезпечить повне розуміння джерел інтелекту. Але в останні двадцять років з'явилася тенденція розгляду знання (і способів його формування) в контексті суспільства, а не як окремої структури. Дослідники штучного інтелекту заговорили про те, що суспільство саме є носієм важливих складових інтелекту: "Возможно, розуміння соціального контексту знання і людського поведінки не менше важливо для теорії інтелекту, ніж розуміння процесів окремого розуму (мозга)" [2, с. 804]. Таким чином, виникла необхідність включення соціологічних ідей і концепцій як в теорію штучного інтелекту, так і в практику створення штучних систем, здатних "думати" по-людськи.

В самому широкому сенсі штучний інтелект (ІІ) – це абстрактна теорія людського, тваринного і машинного пізнання, кінцевою метою розвитку якої є створення єдиної теорії пізнання (см. [3]). На сьогоднішній день немає єдиного, загальноприйнятого визначення штучного інтелекту, розуміння сутності якого звичайно пов'язують з двома аспектами: 1) думальними процесами і способами "осмисленого", "раціонального" розсудження; 2) "розумним" поведінкою. Так, В. М. Глушков підкреслював, що під ІІ правильно розуміти штучну систему, імітуючу рішення людини складних завдань в процесі його діяльності [4]. С. Рассел і П. Норвіг визначають ІІ як науку про проектування раціональних агентів [5], беручи при цьому, що раціональність може бути різною: ідеальна; обчислювальна; обмежена; заснована на пошуку оптимального (не обов'язково найкращого) рішення [5, с. 1283].

Розробники систем штучного інтелекту сьогодні змушені визнати, що соціологія є однією з наукових дисциплін, внесли свій внесок в теорію ІІ в формі ідей, концепцій і методів. Даліше розвиток ІІ представляється тільки як синтез різних наукових дисциплін, серед яких соціологія займає гідне місце: "Дослідження в області ІІ знаходяться на стику психології, лінгвістики, філософії, соціології, математики і обчислювальної техніки" [6]. В цьому контексті дуже показовими, на наш погляд, є роздуми Рендалла Коллінза про майбутнє штучного інтелекту: "Я вважаю, що, якщо справжній штучний інтелект буде побудований, соціологи повинні будуть грати важливу роль в його створенні. Обмеження сучасних комп'ютерних моделей пояснюється тим, що вони представляють інтелект як окреме індивідуальне свідомість. Але людське мислення в основі своє соціальне. І не тільки це. Успішний штучний інтелект повинен бути емоційним! Ми зробили помилку, намагаючись зробити його занадто раціональним, занадто надінтелектуальним, виключивши з нього багато важливих людських якостей" [7, с. 156]. При цьому не можна не згадати легендарного "гуру штучного інтелекту" Марвіна Мінського, в частині, його книгу "Емоційна машина", в якій суміровані багаторічні роздуми вченого про те, яким саме повинен бути "справжній" штучний інтелект. Мінський приходив до висновку, що ІІ необхідно будувати з урахуванням різноманітності способів людського мислення, обов'язково включивши в нього емоції як основу "афективних обчислень", які мають власну логіку і обумовлюють дію, яку прийнято називати ірраціональними [8].

Для того, щоб побачити внесок соціології в розвиток сучасних методів імітаційного моделювання, особливо тих, які прийнято відносити до сфери ІІ, необхідно здійснити невеликий екскурс в історію становлення концепції агентно-орієнтованого моделювання, якою сьогодні найбільш востребованою в середовищі програмістів, які займаються моделюванням віртуальних світів. При цьому необхідно зазначити, що програмісти не ставлять своєю метою глибоке вивчення специфіки окремих соціологічних теорій або проблем формування соціологічних концепцій, їх цікавить тільки "випадаюча" соціологічного знання про сутність соціального взаємодія, яка могла б бути формалізована і запрограммована.

В історії розвитку концептуальних підходів до моделювання соціальної динаміки за останні 60 років змінилися три основоположні парадигми: **макромоделювання**, **мікромоделювання** і **агентно-орієнтоване моделювання** [9, с. 145].

Макромоделювання соціальних систем засновано на парадигмі системної динаміки, запропонованої Джеймсом Форрестером в 60-х роках ХХ століття. Системна динаміка, орієнтована на комп'ютерне моделювання глобальних процесів, показала прекрасні результати в макроекономічних дослідженнях причинних зв'язків і глобальних впливів одних параметрів на інші, допомагаючи зрозуміти сутність і причини великомасштабних змін. Однак в контексті

соціологічних досліджень моделі системної динаміки часто оказувались неспроможними, оскільки в них не була закладена ідея інтенціональності, все уваження було зосереджено на дослідженні впливу глобальних макрофакторів на поведінку елементів аналізованих систем.

Для подолання обмежень макромоделного підходу к дослідженню соціальних систем, починаючи з 70-х років, в імітаційному моделюванні розвиваються нові стратегії, часто називаються моделюванням "знизу вгору" ("bottom-up") або *мікромоделюванням*. Теоретична основа цих моделей – теорії соціального обміну і раціонального вибору. В комп'ютерних програмах-симуляторах акцент переноситься на дослідження взаємодії окремих елементів системи (соціальних акторів) в рамках більш крупних систем. Найбільш відомими застосуваннями цієї стратегії побудови імітаційних моделей є комп'ютерне моделювання "дилемми заключеного", яке лідирує по числу застосувань в соціальних науках. Роберт Аксельрод, в 1984 році обобщивши результати дослідження моделей "дилемма заключеного", прийшов к висновку, здивуваному його самого: егоїстичні індивіди во імя їх же егоїстичного блага будуть стремитися к альтруїстичному поведінку (більш докладно см. [10]).

Імітаційні моделі, показує альтернативні динаміки розв'язання конфлікту "дилемма заключеного", служать ілюстрацією розходження між індивідуальною і колективною раціональністю. Розв'язання, які є раціональними з точки зору кожного індивіда, можуть бути шкодливими з точки зору обох або, в більш загальному випадку, всіх індивідів в ситуаціях, де рішення кожного учасника впливає на стан всіх. Одночасно ці моделі допомагають виявити межі співпраці, доводячи, чому "ладити друг з другом" не так просто і навіть не так природно, як хотілось б багатьом. Але в той же час вони демонструють, що людство взагалі не обречено прозябати в гоббсовському світі нескінченного, виснажливого зради і хворобливої конкуренції [11].

Комп'ютерні імітації, показує можливі шляхи розв'язання конфлікту "дилемма заключеного", стосуються к сфері моделювання віртуальних світів (правда, сильно спрощених), в яких закладена можливість здійснення мислених експериментів.

Мікромоделювання дозволило подолати головне обмеження макромоделного підходу, включив в себе характеристики окремих елементів системи замість глобальних факторів. Але не менш, в мікромоделюванні є свої обмеження: елементи системи розглядаються як безпосередньо не взаємодіючі між собою і не адаптуються к умовам оточуючого світу. Саме ці моделні обмеження є головною причиною того, що мікромоделювання в більшості випадків не може бути використано для теоретичних досліджень в соціології (см., наприклад, [9]).

В "дилемме заключеного" використовувалась концепція раціонального актора, т.е. окремі елементи системи представлялись як діючі з метою максимізації власної вигоди, незалежні від зовнішнього оточення, не адаптуються к змінам зовнішнього середовища. Тут поки ще використовується термін "актор", що обумовлено перш за все тим, що "дилемма заключеного" розв'язувалась методами, розробленими в сфері математичної теорії ігор. Крім того, ідеї, народжені соціологією в ході дискусії стосовно сутності понять "суб'єкт", "актор" і "агент", ще не встигли вийти за межі соціологічного дискурсу, відповідно, не були асимілювані широким науковим співтовариством. Відомо, що математики і програмісти без особливої потреби не звертаються к філософським або соціологічним трудам, тому концепція "соціального агента", вже розроблена к 1984 року, коли була опублікована книга Аксельрода "Еволюція кооперації", поки ще не була взята на озброєння дослідниками штучного інтелекту. Навіть сам Р. Аксельрод – перш за все політолог, а потім уже – математик і програміст звернувся к концепції соціального агента трохи пізніше (в дослідженнях по застосуванню теорії складності к аналізу політичних систем [12]). При цьому ми хочемо підкреслити, що його дослідження мають безпосереднє відношення к штучному інтелекту, т.к. вони пов'язані з моделюванням поведінки елементів системи (акторів [10] або агентів [12]) в штучних світах, які є моделями реального світу.

Концепція соціального агента лягла в основу нової парадигми імітаційного моделювання – *агентно-орієнтованої*, в рамках якої розроблялись методи імітаційного моделювання, що досліджують поведінку децентралізованих агентів і те, як таке поведінку визначає поведінку всієї системи в цілому. В відмінність від системної динаміки аналітик визначає поведінку агентів на індивідуальному рівні, а глобальне поведінку виникає як результат діяльності множини агентів (т.е. як результат процесу самоорганізації). В. Б. Тарасов, аналізуючи стратегічні напрями в інформатиці і штучному інтелекту, підкреслює, що концепція агентів передбачає

обращение к ряду новых для специалистов по информатике и ИИ понятий из психологии, социологии, а также понятий из теории деятельности и теории коммуникации. При этом деятельность и интеллект понимаются как процессы, рекурсивно зависящие друг от друга, что обеспечивает их порождение и реализацию. Интеллект агента выступает как подсистема управления деятельностью, позволяющая ему организовать и регулировать свои действия или действия другого агента. В то же время, интеллект имеет коммуникативную природу и формируется в процессах взаимодействия (коммуникации) агента с другими агентами, а потребность в коммуникации связана с реализацией целенаправленной деятельности [13, с. 6].

В контексте искусственного интеллекта понимание сущности социального агента было расширено и, выйдя за пределы социальной среды, трансформировалась в новое понятие – "искусственный агент", под которым понимают программно или аппаратно реализованную систему, обладающую специфическими свойствами. Рассуждая о сущности понятия "агент", В. Б. Тарасов отмечает, что искусственный агент наделен некоторой долей субъектности, а также имеет развитые средства взаимодействия со средой и себе подобными. Минимальный набор базовых характеристик искусственного агента включает такие свойства, как: а) *активность*, способность к организации и реализации действий; б) *автономность*, относительная независимость от окружающей среды или наличие некоторой "свободы воли", связанное с хорошим ресурсным обеспечением его поведения; в) *общительность*, вытекающая из необходимости решать свои задачи совместно с другими агентами и обеспечиваемая развитыми протоколами коммуникации; г) *целенаправленность*, предполагающая наличие собственных источников *мотивации*, а в более широком плане, специальных интенциональных характеристик [13].

Таким образом, можно утверждать, что в настоящее время назрела необходимость интеграции научного знания, в частности, социологии и искусственного интеллекта. Если социологии нужны инструменты моделирования, разработанные в сфере ИИ, то теория искусственного интеллекта нуждается в социологических теориях, способных показать направления дальнейшего развития современных интеллектуальных систем. При этом мы не можем не отметить, что среди социологических оснований агентно-ориентированных моделей чаще всего отмечают теорию Э. Гидденса [14; 15; 16], реже – П. Бурдьё [17].

Р. Коллинз, У. Бэйнбридж, Э. Хатчинс: компьютерное моделирование в построении социологических теорий

Рассмотрение возможностей имитационного моделирования в контексте развития социологических теорий мы начнем с публикаций Рэндалла Коллинза, чьи труды завоевали широкую популярность во всем мире, в том числе и в Украине.

Известно, что Коллинз является социологом-теоретиком, поэтому применение методов имитационного моделирования в его научных изысканиях выполняет вспомогательную функцию, теряясь среди множества интересных теоретических открытий ученого. Однако это никак не уменьшает важность тех открытий, которые были сделаны благодаря "мысленным экспериментам", осуществленным с помощью компьютерных имитаций [18; 19, с. 310-318; 20; 21]. При этом необходимо отметить, что Коллинз не имеет специального математического образования, поэтому построение имитационных моделей он осуществлял совместно с Робертом Ханнеманом, являющимся признанным специалистом в сфере статистики и математической социологии.

Коллинз прославился благодаря своему прогнозу распада "Советской империи" (т. е. Варшавского блока с доминирующим СССР), который был осуществлен на основе дедуктивного вывода из общей геополитической теории, им же разработанной. Результаты были представлены в нескольких докладах, прочитанных в ведущих американских университетах в 1980 году, и в книге "Веберианская социологическая теория" (1986 г.) [22]. Особое значение этого прогноза Коллинза состоит в том, что он продемонстрировал старую истину: нет ничего практичнее хорошей теории. Вопрос только в том, как же создать "хорошую" теорию. В процессе разработки теории геополитической динамики Коллинз использовал все доступные способы ее верификации, в том числе и метод имитационного моделирования [18; 20].

Чтобы проверить свои представления о сущности геополитической динамики, объединившие сравнительную статику Вебера с динамической марксистской моделью капитализма, Коллинз (совместно с Ханнеманом) строит имитационную модель, позволившую выделить три потенциальных сценария развития геополитической системы (т. е. три аттрактора): революция, сопровождающаяся крахом системы (коллапс); революция, сопровождающаяся переходом к жесткому государственному регулированию; государство всеобщего благоденствия (предотвращение революции) (см. [18; 19]). В процессе

моделирования использовался специальный язык динамического программирования MicroDYNAMO³, который позволил исследовать чувствительность модели к изменению ее параметров. В качестве переменных Коллинз использовал принципы геополитической динамики. Благодаря этому эксперименты с имитационной моделью позволили Коллинзу не только уточнить детерминанты геополитических изменений, но и показать, при каких значениях параметров наступает момент попадания в определенный аттрактор, что и явилось обоснованием правильности его теоретических предсказаний.

Имитационное моделирование применялось Коллинзом также в контексте разработки теории интерактивных ритуалов, которая ориентирована на утверждение фундаментальной онтологической взаимосвязи микро- и макроуровней, единства феноменов микро- и макропорядка. Коллинз выдвигает тезис о том, что макрофеномены являются совокупностью явлений микроуровня – интерактивных ритуалов, т. е. макрофеномены "возникают" как следствия образования последовательных цепочек интерактивных ритуалов. Последние представляют собой микроуровневые атомы социальной действительности, они же – основные созидательные единицы социальной структуры. Как мы отмечали ранее, для моделирования явлений эмерджентности, "возникновения" структур из множества индивидуальных взаимодействий в сфере искусственного интеллекта разработаны разнообразные методы агентно-ориентированного моделирования, позволяющие с помощью компьютерных имитаций анализировать возможные варианты динамики исследуемых систем. Анализ творчества Коллинза показывает, что он не только знаком с этими методами, их достоинствами и недостатками, но и применяет их на практике [21]. Более того, идеи Коллинза создают предпосылки для нового витка в развитии агентно-ориентированных моделей, показывая способы включения в них таких чисто человеческих качеств, как эмоции (см. рис. 1.)

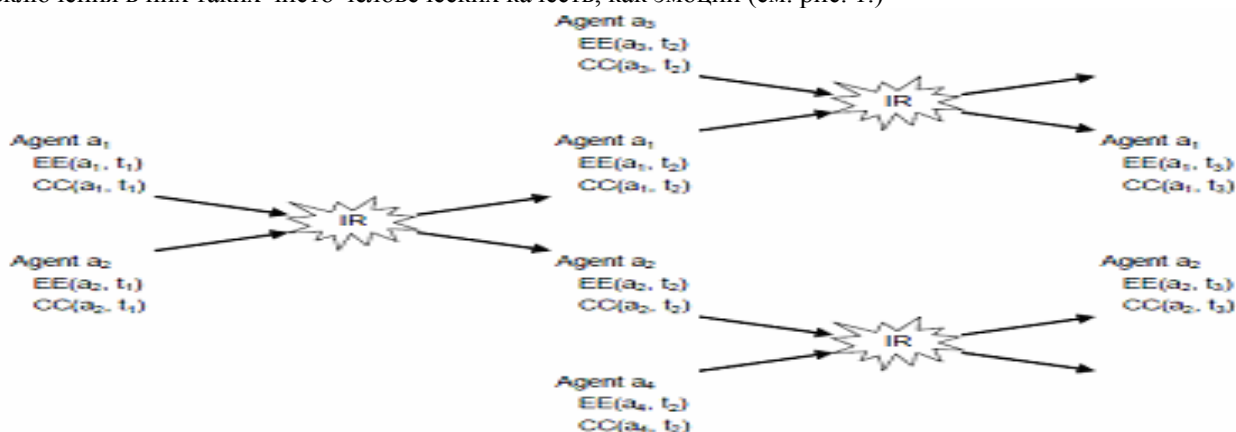

Рисунок 1. Модель формирования цепочек ритуального взаимодействия (по Р. Коллинзу [23, р. 152])

Суть модели Коллинза состоит в следующем. Агенты обладают эмоциональной энергией (emotional energy – EE) и культурным капиталом (cultural capital – CC), которые определяют осуществляемые ими ритуалы взаимодействия (interaction rituals – IR). Когда энергия (EE) и культурный капитал (CC) изменяют свои значения, происходит изменение ритуальных взаимодействий (IR) [23, р. 151-167]. Развитие идей Коллинза в контексте усовершенствования методов компьютерного анализа ритуальных взаимодействий привело к разработке целого класса моделей (Interaction Ritual Agents Model – IRAM), показавших свою перспективность в преодолении разрыва между теоретической социологией и теорией самоорганизации, продемонстрировавших, что имитационные модели являются прекрасным инструментом понимания истоков формирования сообществ практики (community of practice), сетевых сообществ и др. (см. [24]).

³ Язык динамического программирования DYNAMO, разработанный Дж. Форрестером, в тех или иных формах (например, MiniDYNAMO, MicroDYNAMO, SIMULAP и др.) активно используется для построения глобальных системных моделей. Сущность метода состоит в следующем: модель представляет собой систему уравнений, связывающих между собой основные выбранные исследователем переменные, а процесс моделирования состоит в решении этой системы уравнений на компьютере. При использовании метода имитационного динамического моделирования приоритетной задачей является разработка модели, установление связей между переменными и составление уравнений функционирования этой модели. В настоящее время этот метод не устарел, хотя и появилось много других методов и подходов; существует научное общество, которое развивает и совершенствует методы системного анализа и моделирования систем на основе методологии Дж. Форрестера.

Таким образом, анализ творчества Р. Коллинза позволяет утверждать, что переход от моделей системной динамики (используемых Коллинзом в контексте верификации геополитической теории) к применению агентно-ориентированных моделей (при построении теории интерактивных ритуалов) является основой интеграции методов искусственного интеллекта и теоретической социологии.

Уильям Бэйнбридж, ставший известным благодаря своим разнообразным исследованиям в сфере социологии религии, относится к немногочисленной группе социологов, которые самостоятельно (без соавторов – специалистов в области моделирования) разрабатывают компьютерные модели различных социальных феноменов. Его книга "Социологическая лаборатория: компьютерная имитация для изучения социологии", вышедшая в 1987 году [25], долгое время считалась наилучшим пособием для обучения социологов методам имитационного моделирования. Она не потеряла своей актуальности и сегодня, поскольку, несмотря на расширение возможностей компьютеров, принципы имитационного моделирования не изменились.

Мы сфокусируем свое внимание на моделировании Бэйнбриджем процессов формирования религиозной веры [26-28], поскольку исследования именно в этой области являются весьма показательными для понимания роли имитационных моделей в контексте становления социологических теорий.

Прежде всего, несколько слов о сути моделируемой теории. Основные положения теории формирования религиозной веры, называемой сегодня теорией Старка-Бэйнбриджа, были впервые сформулированы в 1979 году в статье "Церкви, секты и культы: предварительная концепция теории религиозных движений" [26]. Эта статья в значительной мере определила развитие западной социологии религии, показав эвристический потенциал академических (не антикультовых) исследований феномена сектанства. Дальнейшие исследования, в том числе и применение методов имитационного моделирования, привели к созданию стройной, логически обоснованной теории религии [27]. Сотрудничество двух известных исследователей феномена религии и религиозных движений (мы имеем в виду Старка и Бэйнбриджа) дало синергетический эффект. В предыдущих работах Родни Старка (как он сам это отмечал) присутствовала определенная эклектичность, устранению которой в значительной степени способствовало исследование компьютерных моделей процесса формирования различного рода убеждений и верований. Применив теорию рационального выбора к исследованию религии, Старк и Бэйнбридж пришли к выводу, что религия является особой системой компенсаторов недостижимых целей (наград). Именно поэтому культы имеют тенденцию появляться там, где большие группы людей ищут помощи в разрешении тяжелых личных проблем. Компенсация (действие компенсатора) – это замена каких-либо недостижимых (или в принципе недостижимых) целей обещанием их достижения "сверхъестественным" способом. Существует много примеров того, как различные социальные и политические движения, не достигшие своих целей, превращались в религиозные. В том случае, если становится очевидным, что достижение поставленных целей невозможно с помощью естественных средств, члены движения обращаются к "сверхъестественному" в качестве "компенсации" того, что не было реализовано.

Используя серию имитационных нейросетевых моделей, Бэйнбридж показал процесс построения людьми предположений о том, как недостижимые награды могут быть достигнуты [25; 28; 29]. Компьютерные программы, реализующие нейросетевое агентно-ориентированное моделирование, применялись им для имитации человеческого мышления, чтобы эксплицировать неосознаваемые людьми процессы появления всевозможных убеждений, в частности религиозной веры. Почему Бэйнбридж обратился к имитационному моделированию? Отвечая на данный вопрос, он говорит о том, что мы не можем "заглянуть в головы" людей, чтобы понять, откуда берутся разнообразные верования и как формируются мотивации поступков, но мы можем полностью проследить работу компьютерной программы, имитирующей человеческое мышление. Поэтому имитационные модели мышления становятся единственным инструментом, позволяющим социологу понять сущность ментальных процессов, определяющих человеческое поведение. При этом Бэйнбридж отмечает, что должным образом разработанная компьютерная программа является эффективным способом динамического представления теоретической аргументации, способствующим проверке логической согласованности теории и повышению ее точности (см. [28; 29]).

Свои размышления о роли моделирования в познании механизмов формирования религиозной веры Бэйнбридж суммировал в книге "Бог из машины: модели искусственного интеллекта религиозного познания" [29] и направил свои усилия на развитие методов компьютерной социологии, обоснованию необходимости изучения виртуальных миров как моделей общества будущего [30].

Эдвин Хатчинс, считающийся основоположником современной когнитивной этнографии [31], показал возможности и перспективы моделирования культурно опосредованного когнитивного развития. Применяя коннекционистский подход, в частности нейросетевые модели в исследовании человеко-машинных систем, он пришел к осознанию необходимости развития идеи распределенного мышления (*distributed cognition*), что со временем привело к созданию целой теории с таким же названием [32].

Теория распределенного познания, как и любая когнитивная теория, призвана объяснить организацию когнитивных систем. Но, в отличие от традиционных теорий, она расширяет пределы познания за границы индивида, включая в себя как взаимодействия между людьми, так и с предметами и ресурсами в окружающем мире. В этом контексте нам представляется целесообразным вспомнить, что коннекционистский подход предусматривает создание моделей искусственного разума на основе сетей взаимодействующих узлов, например, нейронных сетей, где интеллектуальная функция является следствием действия *всей* сети. Мышление (как и познание) понимается распределенным, в том смысле, что индивидуальное мышление так или иначе происходит через коллективное, т.е. через социум, а также через материальное окружение.

В качестве метафоры распределенного познания Хатчинс использует самолет и его экипаж. Для благополучия людей (как пассажиров, так и экипажа) имеют значение не когнитивные способности и опыт какого-либо одного пилота или исправность самолета, а вся система в целом: знания и навыки членов экипажа, датчики и оборудование, обеспечивающие навигацию и т. п. В этом примере распределенное познание – это мыслительная деятельность, необходимая для навигации и безопасности корабля, которая не может быть осуществлена каким-либо одним человеком, а является продуктом взаимодействия элементов системы из нескольких человек и комплекта соответствующих приспособлений (см. [33; 34]).

Теория распределенного познания явилась основой и для развития представлений о сущности культуры. Хатчинс предлагает интеграцию концепций внутренней и внешней культуры и разрабатывает способ осмысления тесной трехсторонней связи между культурой, познанием и миром: "Культура – это адаптивный процесс, аккумулирующий частичные решения часто встречающихся проблем. Культура – это также процесс человеческого познания, протекающий внутри человеческой психики, но опирающийся на материальные и идеальные артефакты, которые лежат вне ее пределов" [33, с.356]. Возникает вопрос: "Зачем здесь нужны имитационные модели и нейронные сети?" Нейросетевая имитационная модель, построенная Эдвином Хатчинсоном и Брайаном Хазлхерстом, продемонстрировала, как общие символы ("лексика") могут возникнуть при взаимодействии простых когнитивных агентов в искусственном мире. Особое внимание уделяется исследованию механизмов формирования "языка" взаимодействия, который, как считают авторы, и является основой специфики культур отдельных сообществ (см. [35, 36]).

Этнографические исследования, проводимые в рамках методологии, предлагаемой теорией распределенного познания, обладают значительными преимуществами, обусловленными уникальным сочетанием качественных и количественных подходов, детального изучения видео- или аудиозаписей и компьютерного (нейросетевого) моделирования. Причем нейросетевая модель помогает среди обширных массивов качественных данных выбрать документы, наиболее значимые для целей конкретного исследования.

Компьютерная социология как симбиоз социологических теорий и современных методов имитационного моделирования.

Подводя итог нашим поискам точек соприкосновения социологии с имитационным моделированием и методами искусственного интеллекта, подчеркнем, что становление компьютерной социологии (*computational sociology*) и ее успехи показали эффективность интеграции названных областей научного знания. Более того, такая интеграция является проявлением основных тенденций развития способов научного познания в современном компьютеризированном мире. Так, Р. Аксельрод назвал компьютерные имитации третьим способом научного познания ("*the third way of doing science*"), коренным образом отличающимся от дедукции и индукции.

Использование компьютерного моделирования для понимания реального социального мира привело к появлению нового способа теоретического вывода, основанного на использовании компьютерной модели как: 1) теории; 2) виртуального мира; 3) эмпирического обоснования теории; 4) способа генерирования гипотез (см. [37]).

Мы считаем, что имеет смысл говорить о симбиозе социологии и искусственного интеллекта, поскольку эти науки в настоящее время способны стимулировать развитие друг друга. С одной стороны, методы, модели и компьютерные системы, разработанные в ИИ, могут значительно расширить методный инструментарий

соціологов. Причому ці інструменти можуть використовуватися для потреб як емпіричної, так і теоретичної соціології. С другої сторони, соціологія сьогодні стає джерелом ідей, сприяючих розвитку ІІІ.

І, нарешті, ми свідомо приводимо достатньо обширну (але далеко не повну) бібліографію, щоб продемонструвати інтерес західних колег до проблеми застосування імітаційного моделювання і елементів штучного інтелекту в контексті побудови соціологічних теорій.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Давыдов А. А. Компьютационная теория социальных систем // Социологические исследования. – М. : Наука, 2005. – № 6. – С. 14-24; Давыдов А. А. О компьютерной теории социальных агентов / А. А. Давыдов // Социологические исследования. – М. : Наука, 2006. – № 2. – С. 19-28; Давыдов А. А. Компьютерные технологии – для социологии: обзор зарубежного опыта / А. А. Давыдов // Социологические исследования. – М. : Наука, 2005. – № 1. – С. 131-138. 2. Люгер Дж. Ф. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем / Джордж Ф. Люгер. – 4-е издание : Пер. с англ. Н. И. Галагана, К. Д. Протасовой / Под ред. Н. Н. Кузусуль. – М.: Вильямс, 2003. – 864 с. 3. Искусственный интеллект [Электронный ресурс] : Психологическая энциклопедия. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_psychology – Название с экрана. 4. Словарь по кибернетике / Под ред. В. М. Глушкова – Киев: Украинская Советская Энциклопедия, 1979. – 624 с. 5. Рассел С., Норвиг П. Искусственный интеллект. Современный подход / Стюарт Рассел, Питер Норвиг. – 2-е издание : Пер. с англ. и ред. К. А. Птицына. – М.: Вильямс, 2006. – 1408 с. 6. Искусственный интеллект [Электронный ресурс] : Глоссарий по предметной области "CALS - ,CAD - ,CAM - ,CAE - технологии". – Режим доступа: http://cad.tu-bryansk.ru/_c_glas/index.php?litera=E – Название с экрана. 7. Collins R. Can sociology create an artificial intelligence? / Randall Collins // Sociological Insight: An Introduction to Non-Obvious Sociology / Randall Collins. – 2-nd edition. – New York: Oxford University Press, 1992. – Chapter 6. – P. 155-184. 8. Minsky M. The emotion machine: commonsense thinking, artificial intelligence, and the future of the human mind / Marvin Minsky. – Simon & Schuster, 2006. – 400 p. 9. Macy M. W., Willer R. From factors to actors: computational sociology and agent-based modeling / Michael W. Macy and Robert Willer // Annual Review of Sociology. – 2002. – Vol. 28. – P. 143-166. 10. Axelrod R. The evolution of cooperation / Robert Axelrod. – New York: Basic Books, 1984. – 256 p. 11. Рапопорт А. Дилемма заключенного [Электронный ресурс]: Экономическая теория / Анатолий Рапопорт. – Режим доступа: <http://decifrare.org/dilemma-zaklyuchennogo.html>. – Название с экрана. 12. Axelrod R. The complexity of cooperation: agent-based models of competition and collaboration / Robert Axelrod. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1997. – 284 p. 13. Тарасов В. Б. Агенты, многоагентные системы, виртуальные сообщества: стратегическое направление в информатике и искусственном интеллекте / Тарасов В. Б. // Новости искусственного интеллекта. – 1998. – №2. – С.5-63. 14. Situngkir H. Emerging the emergence sociology: The philosophical framework of agent-based social studies / Hokky Situngkir // Journal of Social Complexity. – 2003. – Vol. 1. – № 2. – P. 3-17. 15. Gilbert N. Agent-based social simulation: dealing with complexity [Электронный ресурс] : Centre for Research in Social Simulation – CRESS / Nigel Gilbert // 2004. – Режим доступа: <http://cress.soc.surrey.ac.uk/web/home>. – Название с экрана. 16. Gilbert N. Emergence and social dynamics / Nigel Gilbert // Artificial Societies: The Computer Simulation of Social Life. Edited by N. Gilbert and R. Conte, 1995. – London: UCL Press. – P. 144-156. 17. Köhler M., Langer R., Moldt D., Rölke H. Combining the sociological theory of Bourdieu with multi agent systems [Электронный ресурс] : CiteSeerX / Michael Köhler , Roman Langer , Daniel Moldt , Heiko Rölke // 14th European conference on artificial intelligence, workshop modelling artificial societies and hybrid organization / Edited by C. Jonker, A. Letia, G. Lindemann, and T. Uthmann. – ECAI Workshop Notes, 2000. – Режим доступа: <http://www.informatik.uni-hamburg.de/TGI/forschung>. – Название с экрана. 18. Hanneman R., Collins R. A dynamic simulation of Marx's model of capitalism / Robert Hanneman and Randall Collins // The Marx-Weber Debate. Edited by Norbert Wiley. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1986. – P. 91-120. 19. Hanneman R. A. Computer-assisted theory building: modeling dynamic social systems / Robert A. Hanneman. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1988. – 343 p. (free text on systems dynamics modeling of social systems). [Download zipped .pdf files \(62.9 mb\)](#). 20. Hanneman R., Collins R., Mordt G. Discovering theory dynamics by computer simulation: experiments on state legitimacy and imperialist capitalism / Robert A. Hanneman, Randall Collins, Gabriele Mordt // Sociological Methodology. Edited by Peter V. Marsden. – Washington, D.C.: American Sociological Association, 1995. – Vol. 25. – P. 1-46. 21. Collins R., Hanneman R. Modeling the interaction ritual theory of solidarity / Randall Collins, Robert A. Hanneman // The Problem of Solidarity: Theories and Models. Edited by P. Domian and T. Fararo. – Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1998. – P. 213-237. 22. Collins R. Weberian sociological theory / Randall Collins. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 372 p.; Collins R. Prediction in Macrosociology: The Case of the Soviet Collapse / Randall Collins // American J. of Sociology. – 1995. – P. 1552-1593. Український переклад: Колінз

Р. Передбачення у макросоціології. Випадок советського колапсу / Рендал Колінз [Електронний ресурс] : Незалежний культурологічний часопис "І": Україна як суб'єкт геополітичної гри. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/39-zmist.htm>. – Названня с екрана. **23.** Collins R. Interaction ritual chains / Randall Collins. – Princeton University Press, 2004. – 464 p. **24.** Watts C. J. An Agent-Based Model of Energy in Social Networks / Christopher John Watts [Електронний ресурс] : University of Warwick institutional repository. – Режим доступу: <http://go.warwick.ac.uk/wrap>. Названня с екрана. **25.** Bainbridge W. S. Sociology laboratory: computer simulations for learning sociology / William Sims Bainbridge. – Belmont, California: Wadsworth, 1987. – 106 p.; Working with William Sims Bainbridge's Sociology Laboratory [Електронний ресурс] : The Sociology Laboratory Models – Режим доступу: <http://www.faculty.ucr.edu/~hanneman/soc242g/bainbridge.html> – Названня с екрана. **26.** Stark R., Bainbridge W. S. Of churches, sects and cults: preliminary concepts for a theory religious movements / Rodney Stark and Williams Sims Bainbridge // Journal for the scientific study of religion, 1979. – 18 (2). – P. 117-133. **27.** Stark R., Bainbridge W. S. A Theory of religion / Rodney Stark, William Sims Bainbridge. – New York: Peter Lang, 1987. – 390 p. **28.** Bainbridge W.S. Neural network models of religious belief / William Sims Bainbridge // Sociological Perspectives, 1995. – Vol. 38. – № 4.– P. 483-495. **29.** Bainbridge W.S. God from the machine: artificial intelligence models of religious cognition / William Sims Bainbridge. – Lanham, MD: AltaMira Press, 2006. – 179 p. **30.** Bainbridge W.S. The WarCraft civilization: social science in a virtual world / William Sims Bainbridge. – London: MIT Press, 2010. – 256 p. **31.** Edwin Hutchins [Електронний ресурс] : Wikipedia. – Режим доступу: en.wikipedia.org/wiki/Edwin_Hutchins. – Названня с екрана. **32.** Hutchins E. Cognition, Distributed / E. Hutchins // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Editors-in-Chief: Neil J. Smelser and Paul B. Baltes, 2004. – P. 2068-2072. **33.** Hutchins E. Cognition in the Wild / Edwin Hutchins. – Cambridge : MIT Press, 1995. – 401 p. **34.** Hutchins E., Klausen T. Distributed cognition in an airline cockpit / Edwin Hutchins, Tove Klausen // Communication and Cognition at Work. Eds. D. Middleton and Y. Engestrom. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – P.15-34. **35.** Hutchins E., Hazlehurst B. How to invent a lexicon: The development of shared symbols in interaction / Edwin Hutchins, Brian Hazlehurst // Artificial societies: The computer simulation of social life. Edited by N. Gilbert, R. Conte. – London: UCL, 1995. – P. 157–189. **36.** Hutchins E., Hazlehurst B. Auto-organization and emergence of shared language structure / Edwin Hutchins, Brian Hazlehurst // Simulating the Evolution of Language. Edited by Angelo Cangelosi and Domenico Parisi. – London: Springer-Verlag, 2002. – P. 279-305. **37.** Carley K. M. Computational approaches to sociological theorizing / Kathleen M. Carley // Handbook of Sociological Theory. Edited by Jonathan H. Turner. – New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2001. – P. 69–83.

УДК 303.724.34

ІНВАРІАНТНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОРІВНЯННЯ КОНЦЕПТІВ ТЕОРІЇ

Теличко Тетяна Ярославна – аспірантка Інституту соціології НАН України (м. Київ)

У статті розглядається встановлення інваріантності як передумова для порівняння концептів теорії, для вимірювання яких застосовується конфірмаційний факторний аналіз. Інваріантність постає у трьох рівнях – інваріантність конфігурації, метрична інваріантність та інваріантність шкали. Перша з них свідчить про однаковість структури досліджуваного концепту у групах (групами можуть бути країни, одна і та сама країна у різні роки, вікові групи тощо), в межах яких проводиться порівняння; друга дозволяє порівнювати силу факторних навантажень концепту на індикатори у групах; третя дозволяє порівнювати середні значення концепту у групах. В якості прикладу здійснена спроба встановлення трьох рівнів інваріантності для цінності "традиція-конформність", що є одним із концептів теорії цінностей Ш. Шварца.

Ключові слова: порівняння концептів теорії, інваріантність конфігурації, метрична інваріантність, інваріантність шкали, багатогруповий конфірмаційний факторний аналіз

В статье рассматривается установление инвариантности как предпосылка для сравнения концептов теории, для измерения которых используется конфирматорный факторный анализ. Инвариантность рассматривается на трёх уровнях – инвариантность конфигураций, метрическая инвариантность и инвариантность шкалы. Первая из них свидетельствует про одинаковость структуры исследуемого концепта в группах (группами могут быть страны, одна и та же страна в разные годы, возрастные группы и т.д.), в пределах которых проводится сравнение; вторая позволяет сравнивать силу факторных нагрузок концепта на индикаторы в группах; третья позволяет сравнивать средние значения концепта в группах. В качестве примера была предпринята попытка установить три уровня инвариантности для ценности "традиция-конформность", которая является одним из концептов теории ценностей Ш. Шварца.

Ключевые слова: сравнение концептов теории, инвариантность конфигурации, метрическая инвариантность, инвариантность шкалы, многогрупповой конфирматорный факторный анализ.

Article presents the establishment of invariance as a precondition for comparison of concepts of theory. Confirmatory factor analysis is used for measurement of concepts. Invariance is examined on three levels – configural, metric and scalar invariance. Configural invariance indicates the same structure of concept across groups for which comparison is made (groups may be countries, the same country in different years, age groups ect.); metric invariance allows to compare factor loadings of concept on indicators in groups; scalar invariance allows to compare means of concepts in groups. As an example, invariance of value "tradition-conformity" was tested; this value is the one of concepts of S.Schwartz's theory of values.

Keywords: comparison of concepts of theory, configural invariance, metric invariance, scalar invariance, multigroup confirmatory factor analysis.

Одне із питань, яке постає перед дослідником при аналізі та інтерпретації даних кількісних порівняльних досліджень, – яким чином інтерпретувати відмінності між країнами або різними культурами. Це стосується як інтерпретації одномірних розподілів, так і більш складних видів аналізу. Одним із найскладніших випадків можна вважати порівняння теорій і концептів теорій для різних країн.

Теорія представляє собою сукупність взаємопов'язаних тверджень, що в сукупності описують або пояснюють певну частину соціальної реальності, тобто певні соціальні явища та процеси. Разом із тим, теорію можна розглядати як набір концептів, що можуть бути емпірично вимірними, а також множину зв'язків між ними. Така теорія може бути представлена як причинна модель і може бути формалізована. Формалізація теорії необхідна для однозначного розуміння теорії, зображення її у спрощеному вигляді, проте такою, що містить саме ті теоретичні твердження, які цікавлять дослідника. Формалізована теорія може бути окремою вимірювальною моделлю якого-небудь концепту (латентної змінної), що, по суті, є конфірмаційним факторним аналізом, так і більш складною моделлю, що поєднує декілька вимірювальних моделей, між якими присутні зв'язки.

Таке розуміння теорії було популярним у 60-70-х роках минулого століття у західній соціології, а інструментом для верифікації теорії, тобто співставлення теоретичних тверджень із даними досліджень, виступав метод моделей лінійних структурних рівнянь. Цей метод верифікації теорій є широко застосованим у сучасній соціології, і однією із його можливостей є визначення того, до якої міри можна порівнювати теорії між країнами і те, як вони змінюються у часі у межах однієї країни. При застосуванні цього методу з метою визначення інваріантності (незмінності) (invariance) теоретичних тверджень здійснюється багатогруповий аналіз. Групами можуть бути різні країни, регіони однієї країни, одна й та сама країна у різні роки, респонденти із різним рівнем освіти тощо.

Можна аналізувати інваріантність моделі з метою групових порівнянь, яка постає у трьох рівнях [1, р. 429-430]:

1. Інваріантність конфігурації (configural) – позначає вимірювання концептів у різних групах за допомогою однакового набору індикаторів.

2. Метрична (вимірювальна) інваріантність (metric/measurement) – позначає еквівалентність значення, вважається, що факторні навантаження латентної змінної на індикатори є однаковими у різних групах.

3. Інваріантність шкали (scalar) позначає можливість порівнювати концепти між групами, а саме – середні значення латентних змінних вимірювальних моделей, що відображають концепти теорії.

Існує думка, що без встановлення інваріантності ми не маємо ґрунтовних статистичних підстав порівнювати окремі характеристики (латентні змінні) тих чи інших груп між собою [1, р. 429].

Відповідність вимірювальних моделей даним різних груп окремо є передумовою встановлення інваріантності і внаслідок цього – порівняння концептів теорії між групами.

Для встановлення інваріантності конфігурацій у багатогрупову конфірмаційну факторну модель не вводяться ніякі умови, а лише припускається, що модель для кожної з груп має однаковий вигляд – одні й ті самі індикатори використані для вимірювання латентної змінної. При встановленні метричної інваріантності у двох групах прирівнюються факторні навантаження від латентної змінної до індикаторів. При встановленні інваріантності шкали у модель вносяться обмеження на перетини (intercepts) між індикаторами: вони прирівнюються у всіх країнах, що виступають в якості груп у мультигруповому факторному аналізі. Інваріантність шкали означає, що відмінності середніх індикаторів в досліджуваних групах випливають із відмінності середніх латентних змінних, які вони вимірюють.

Розглянемо, як встановлюється інваріантність. В якості прикладу візьмемо цінності "традиція-конформність" з теорії цінностей Ш. Шварца. Вимірювальна модель цінності "традиція-конформність" є лише частиною теорії Шварца. Згідно з дослідженнями Шварца, дві цінності із десяти – "традиція" і "конформність" – є дуже близькими між собою і можуть бути поєднані в одну – "традиція-конформність" [2, р. 250].

Ш. Шварц запропонував вимірювати цінності у Європейському соціальному дослідженні за допомогою ряду індикаторів. Респондентам пропонувалося оцінити твердження із описом деякої абстрактної людини за шкалою від 1 до 6, де 1 – "Дуже схожий на мене", 6 – "Зовсім не схожий на мене" [3]. Для вимірювання "конформності" використовувалися індикатори "Він впевнений, що люди мають виконувати те, що їм кажуть. Він вважає, що люди завжди мають дотримуватися правил, навіть якщо ніхто за ними не спостерігає" (ipfrule¹) та "Для нього важливо завжди поводити себе правильно. Він намагається уникнути будь-яких вчинків, що можуть викликати осуд" (ipbhprp), для "традиції": "Для нього дуже важливо бути скромним та "триматися у тіні". Він намагається не привертати до себе увагу" (ipmodst) та "Для нього важливими є традиції. Він намагається дотримуватися релігійних або сімейних звичаїв" (imptrad).

Для демонстрації того, як встановлюються різні рівні інваріантності, для цінності "традиція-конформність" здійснимо порівняння Польщі та України для третьої хвилі Європейського соціального дослідження. Польща була обрана як країна, що є досить близькою в культурному плані до України для того, щоб здійснювати порівняння цінностей, що поділяються людьми.

Вимірювальна модель цінності "традиція-конформність" зображена на рис. 1, а вимірювальні моделі із ключовими для порівняння елементами моделі для України та Польщі – на рис. 2а і 2б.

¹ Назви індикаторів відповідають назвам змінних у масивах Європейського соціального дослідження.

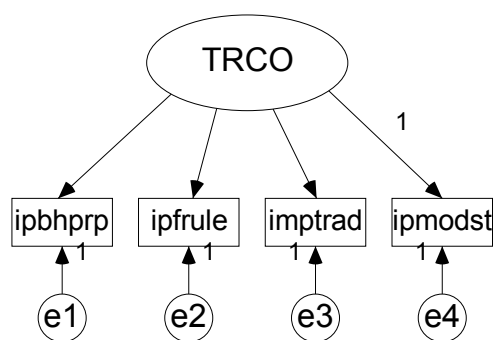

Рисунок 1. Вимірювальна модель цінності "традиція-конформність". TRCO – латентна змінна "традиція-конформність", ipbhprp, ipfrule, imptrad, ipmodst – індикатори, e1-e4 – залишки.

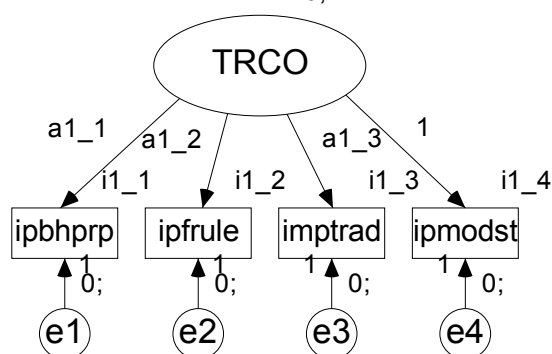

Рисунок 2а. Вимірювальна модель цінності "традиція-конформність" для України

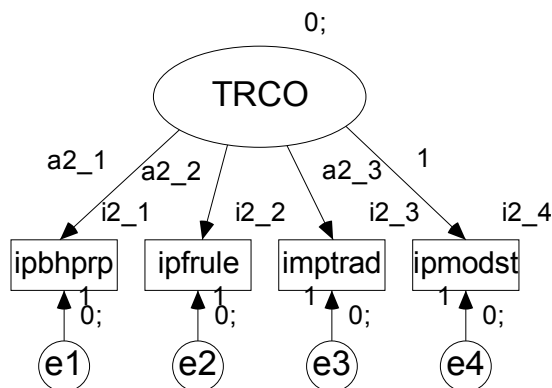

Рисунок 2б. Вимірювальна модель цінності "традиція-конформність" для Польщі

В якості вихідних даних для оцінки моделей виступають кореляційні матриці спостережуваних змінних, побудовані на зважених даних третьої хвилі Європейського соціального дослідження², обчислення здійснені в AMOS16.

Попередньо було здійснено два окремих конфірмаційних факторних аналізи для вимірювання цінності "традиція-конформність" для України та Польщі. Вимірювальна модель добре відповідала окремо даним України і Польщі, тому ми можемо здійснювати двогруповий конфірмаційний факторний аналіз. Для встановлення інваріантності конфігурацій ми не вносимо додаткових умов в модель, для встановлення метричної – у моделях для України і для Польщі порівнюємо навантаження латентної змінної на індикатори (a1_1 з рис. 2а порівнюється до a2_1 з рис. 2б, a1_2 – до a2_2, i a1_3 – до a2_3), для встановлення інваріантності шкали

² Дані третьої хвилі Європейського соціального дослідження містяться на веб-сторінці <http://ess.nsd.uib.no/ess/round3/download.html>

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

привіряємо перетини (intercepts) індикаторів в обох країнах (i1_1 з рис. 2а привіряється до i2_1 з рис. 2б і т.д.). Метрична інваріантність є передумовою для інваріантності шкали, тому при встановленні інваріантності шкали привіряються одночасно і навантаження латентної змінної на індикатори, і перетини індикаторів.

Індекси відповідності трьох двогрупових моделей встановлення інваріантності наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Інваріантність цінності "традиція-конформність" для України та Польщі³

	Chi square	df	Sig. Chi Square	chi square/df	RMSEA	CFI	P-close	AIC
Інваріантність конфігурації	1,2	4	0,879	0,299	0	1	1	49,2
Метрична інваріантність	24,1	7	0,001	3,438	0,026	0,991	1	66,1
Інваріантність шкали	244,4	11	0	22,2	0,077	0,882	0	278,4

Оскільки модель для встановлення інваріантності конфігурації добре відповідає даним, то ми можемо говорити, що цінність "традиція-конформність" має однакову структуру в обох країнах.

Модель для встановлення метричної інваріантності також добре відповідає даним. Таким чином, можна говорити про метричну інваріантність цінності "традиція-конформність". Тобто цінність "традиція-конформність" розуміється однаково в обох країнах – навантаження латентної змінної на індикатори є однаковими.

Встановлення інваріантності конфігурації та метричної інваріантності означає, що і в Польщі, і в Україні ми вимірюємо одне і те саме – цінність "традиція-конформність". Ми використовували один і той самий інструмент (той самий набір запитань) для вимірювання даної цінності, і ми мали впевнитися, що вимірювали одне й те саме.

Модель для встановлення інваріантності шкали не відповідає даним за більшістю індексів відповідності (див. табл. 1). Модифікаційні індекси не пропонують обґрунтованого з теоретичної і суттєвого із статистичної точки зору покращення відповідності моделі. Тому не можна порівнювати середні цінності "традиція-конформність" в Україні та Польщі, і не можна сказати, в якій з країн ця цінність має більш сильний прояв.

Як вже зазначалося, встановлення інваріантності є можливим і для відслідковування зміни концептів теорії у часі. Здійснимо порівняння цінності "традиція-конформність" для України у другій, третій та четвертій хвилях Європейського соціального дослідження.

При здійсненні трьохгрупового конфірматорного факторного аналізу для України для трьох хвиль одночасно, не був встановлений жоден із видів інваріантності. Всі три моделі для трьох видів інваріантності за критерієм значення χ^2 -квадрату, поділеного на кількість ступенів волі, не відповідають даним добре (хоча деякі інші коефіцієнти показували задовільну відповідність). Доцільно порівняти концепт у другій і третій хвилі та у третій та четвертій окремо.

Для даних другої та третьої хвилі для України була встановлена інваріантність конфігурації, метрична інваріантність та інваріантність шкали (табл. 2).

Таблиця 2

Інваріантність цінності "традиція-конформність" для України у другій та третій хвилях Європейського соціального дослідження

	Chi square	Df	Sig. Chi Square	chi square/df	RMSEA	CFI	P-close	AIC
Інваріантність конфігурації	8,8	4	0,067	2,197	0,018	0,998	1	56,8
Метрична інваріантність	17,3	7	0,016	2,464	0,019	0,996	1	59,3
Інваріантність шкали	36,6	11	0	3,331	0,024	0,989	1	70,6

³ Примітка: Chi square – значення χ^2 -квадрату; df – кількість ступенів волі; Sig. Chi Square – значущість χ^2 -квадрату (має бути більша за 0,05; проте якщо значення χ^2 -квадрату, поділене на кількість ступенів волі є прийнятним, то значущість χ^2 -квадрату може ігноруватися при прийнятті рішення про відповідність моделі); chi square/df – значення χ^2 -квадрату, поділене на кількість ступенів волі (має бути менше 5); RMSEA (mean square error of approximation) – середнє кореня квадратного з помилки апроксимації (позначає хорошу відповідність, коли значення менше або дорівнює 0,05); CFI (comparative fit index) – порівняльний індекс відповідності (має бути більшим або рівним 0,9); P-close – показник близькості відповідності (має бути більшим за 0,5); AIC (Akaike information criterion) – критерій Акаїке (чим менше, тим кращою є відповідність).

Таким чином, ми можемо порівнювати середні латентної змінної "традиція-конформність" у другій та третій хвилях і говорити про незначущо трохи більшу вираженість цінності у другій хвилі, тобто у 2005 році.

Для третьої та четвертої хвилі для України жоден із видів інваріантності встановити не вдалося. Таким чином, є статистично необґрунтованим порівняння цінності "традиція-конформність" для 2007 та 2009 років. Відсутність інваріантності конфігурації свідчить, що досліджувана цінність у 2009 році в Україні не може бути виміряна запропонованими індикаторами. Це може бути пояснено зміною структури цієї цінності за останні 2-3 роки.

Отже, однією із передумов порівняння концептів теорії є встановлення статистичної інваріантності, яка має три рівня – інваріантність конфігурації, метрична та інваріантність шкали. Перша з них свідчить про однаковість структури досліджуваного концепту у групах, відносно яких проводиться аналіз, друга дозволяє порівнювати силу навантажень концепту на індикатори у групах, а третя – дозволяє порівнювати середні значення концепту у групах. Встановлення того чи іншого виду інваріантності дозволяє робити статистично обґрунтовані висновки про відмінності концептів соціологічних теорій і може використовуватися як критерій відповідності теоретичних тверджень даним кількісних емпіричних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Davidov E. Bringing Values Back In. The adequacy of the European social survey to measure values in 20 countries / E. Davidov, P. Schmidt, S. Schwartz // *Public Opinion Quarterly*. – 2008. – Vol. 72. – Issue 3. – P. 420–445. 2. Schwartz S. Evaluating the Structure of Human Values with Confirmatory Factor Analysis / S. Schwartz, K. Boehnke // *Journal of Research in Personality*. – 2004. – Vol. 38. – P. 230–255. 3. Schwartz S. A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations [Електронний ресурс] / S. Schwartz. – Режим доступу: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=126&Itemid=80.

УДК 316.334

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ПОРІВНЯЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОРУПЦІЇ

Волянська Олена Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології і політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена визначенню найбільш поширених методологічних проблем, притаманних крос-національним дослідженням корупції. Актуальність даної теми пов'язана з тим, що інтерпретація існуючих міжнародних порівняльних показників часто не відповідає поставленим цілям, що призводить до необ'єктивних рейтингів корумпованості країн. Це викликано в першу чергу тим, що методології порівняльних досліджень істотно розрізняє чіткість і широту дефініцій корупції, методики, що висвітлюються, та прозорість оцінок.

Ключові слова: корупція, показники корупції, методологія дослідження корупції.

Статья посвящена определению наиболее распространенных методологических проблем, присущих кросс-национальным исследованиям коррупции. Актуальность данной темы обусловлена тем, что интерпретация существующих международных сравнительных показателей часто не соответствует поставленным целям, что приводит к необъективным рейтингам коррумпированности стран. Это вызвано в первую очередь тем, что методологии сравнительных исследований существенно различаются в ясности и широте дефиниций коррупции, используемой методике и прозрачности оценок.

Ключевые слова: коррупция, показатели коррупции, методология исследования коррупции.

This article is devoted to determining of the most common methodological problems of the cross-national study of corruption. The urgency of this topic stems from the fact that the interpretation of existing international comparative indicators often do not get the goals, which leads to biased ratings of corruption. This is primarily because the methodology of comparative studies vary considerably in clarity and breadth of definitions of corruption, transparency of methods and estimates.

Key words: corruption, corruption indicators, research methodology corruption.

Корупція є складним соціальним, економічним і політичним феноменом, що на різних рівнях, але не в рівному ступені має місце в кожній країні. Останніми роками вона стала об'єктом міжнародних досліджень, цінність яких є безперечною з огляду на необхідність раціонального обґрунтування стратегій поведінки відповідних міжнародних інституцій в нових регіонах, вибору пріоритетів та специфічних акцентів, зокрема, в інвестиційній діяльності. Проте, інтерпретація існуючих міжнародних показників часто не відповідає поставленим цілям, що призводить до необ'єктивних рейтингів корумпованості країн. Це викликано в першу чергу тим, що методології крос-національних досліджень істотно різняться в аспектах корупції, які вони покликані відображати, в ясності дефініцій, а також у методиці та прозорості оцінок. Саме тому метою цієї статті є визначення найбільш поширених методологічних проблем порівняльних досліджень корупції.

Однією з таких проблем є відсутність міжнародного консенсусу щодо визначення корупції. Її юридичне визначення та спектр практик підкупу державних посадових осіб дещо відрізняються в різних країнах. Навіть на національному рівні існують сумніви та дискусії щодо межі між законною та незаконною діяльністю. В науковій літературі і в проектах установ-донорів існує різноманіття визначень корупції. Більшість з цих визначень має достатньо широкий і розпливчастий зміст. Прикладом є визначення Трансперенсі Інтернешнл (ТІ), в якому корупція розглядається як "зловживання службовим становищем для особистої вигоди", що дає підстави розглядати її в різноманітних напрямках (див. табл. I).

Напрямки дослідження корупції

Чинники, що обумовлює напрямок дослідження	Види корупції
статус органу влади (центральний уряд, обласні, муніципальні):	"дрібна" "крупна"
мета зловживань: вплив на зміст законів і норм або вплив на їх реалізацію	"захоплення держави", "адміністративна корупція"
суб'єкти, які беруть участь у корупційній угоді: фірми, домогосподарства, державні посадові особи	корупційні практики підприємців, громадян, держслужбовців
характеристики конкретного складу акторів	наприклад, приватні фірми та дозвільні органи.
адміністративний орган або послуга	податкова, митниця, суди або об'єкти народної освіти та охорони здоров'я; ліцензування підприємницької діяльності, інспекції, підключення до комунальних мереж;
поширеність і розмір хабарів для підприємств і домашніх господарств	

Таким чином, при визначенні кінцевого Індексу сприйняття корупції застосовуються індивідуальні показники корупції, отримані за різноманітними соціологічними опитуваннями, що здійснюються різними соціологічними службами. Ті буде індекс сприйняття корупції на підставі усереднених даних за певний проміжок часу. Організація використовує низку соціологічних опитувань, де зміст корупції визначається дещо по-різному.

Так, наприклад, щорічний довідник з міжнародної конкурентоспроможності Інституту розвитку управління в Лозанні (The Institute for Management Development, Lausanne (IMD), 2001-2003) включає думки респондентів стосовно того, "переважають чи ні хабарництво і корупція у державній сфері". Служба консультацій з політичних та економічних ризиків у Гонконзі (The Political and Economic Risk Consultancy, Hong Kong (PERC), 2001) вивчала, "якою мірою вплив корупції погіршує соціальне і ділове середовище". Служба інформації журналу "Економіст" (The Economist Intelligence Unit (EIU), 2003) визначає корупцію як ступінь використання службового становища (для вигод політичної партії) для отримання персонального фінансового зиску та прагне встановити рівень шкоди від корупції. Так, корупція є одним з більш ніж 60 індикаторів, що використовуються для виміру ризиків і прогнозування, якими переймається ця служба.

Окрім невизначеності поняття корупції, існує ще кілька методологічних проблем, що пов'язані із впровадженням складних сукупних показників.

Оскільки складно, використовуючи один індикатор, надійно та об'єктивно охопити багатовимірні аспекти корупції, всі показники корупції певним чином обов'язково зміщені у бік конкретних вимірів. Наприклад, Індикатор контролю корупції Світового Банку вимірює корупцію в державному і приватному секторах, і таким чином виходить за межі загальноприйнятого визначення корупції ("використання службового становища держслужбовцем").

Крім об'єктивних і суб'єктивних показників¹, у середині 1990-х рр. з'явилося нове покоління корупційних та управлінських показників, які становлять собою значно більш складний підхід до оцінювання корупції. Для цих нових показників характерно те, що вони створені шляхом об'єднання кількох первинних критеріїв. Відповідно, їх називають показниками "другого покоління"[2], "компаративними показниками"[3] або частіше за все - "сукупними показниками"[4]. Як зазначає Джонсон [13], ці показники другого покоління виникли в першу чергу завдяки різкій критиці індикаторів, що використовувалися раніше. По суті, хоча вчені і більшість практиків попереджали про необхідність бути обережними при тлумаченні цих показників, ці дані використовувалися дуже недбало, що призводило до негативної реакції чиновників та інших суб'єктів, які звинувачували отримані оцінки корупційних індексів у перешкоджанні іноземним інвестиціям і економічному розвитку. Водночас сукупні показники мають ряд переваг перед окремими.

Кауфман і Край виділили чотири основних плюси сукупних показників: (1) сукупні показники дозволяють скласти більш повну картину по країнах, ніж окремі; (2) вони є більш зручними для зведення безлічі різних окремих показників; (3) вони усереднюють результати, тим самим знижуючи похибку вимірювання і вплив упередженості окремих джерел; (4) вони дозволяють розрахувати явну межу похибки.

Хоча на сьогоднішній день існує кілька сукупних показників, три з них виділяються на загальному тлі своєю складністю і широкою популярністю серед борців з корупцією: (1) Corruption Perception Index

¹Об'єктивні показники, на відміну від суб'єктивних, що побудовані головним чином на вимірюванні сприйняття, спираються на дані, що прямо або опосередковано свідчать про корупційний досвід: статистику судових рішень, аудит, порівняльні витрати на оформлення дозволів, досвід отримання ліцензій тощо.

(CPI), який щорічно публікується Transparency International, (2) Business Environment and Enterprise Survey (BEEPS) і (3) World Governance Indicators (WGI), що складаються Світовим банком.

Corruption Perception Index (CPI) - це сукупний індекс, створений за допомогою складання ряду різних оцінок. CPI не раз піддавався жорсткій критиці за неточність, непослідовність і неможливість оцінити реальне значення конкретного корупційного індексу для країни. Тим не менш, CPI залишається потужним інструментом, визнаним в усьому світі. Надійність і точність CPI забезпечується низкою елементів внутрішньої структури показників [5]. CPI складається на основі різних джерел - таких, наприклад, як Всесвітній економічний форум, Інститут розвитку менеджменту, Price Waterhouse Coopers, Freedom House та Gallup International. CPI також включає в себе оцінки попередніх років, щоб знизити раптові розбіжності в цифрах, що викликані випадковими чинниками [2].

Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS) був амбітною ініціативою Світового банку, розпочатою в 1999 р. на хвилі зростаючого розуміння того, що корупція і нерозвиненість інститутів активно перешкоджають бізнесу та притокам інвестицій [6]. Тому на основі даних, зібраних для розробки Звіту про всесвітній розвиток в 1997 р. і постійного Всесвітнього дослідження бізнес-середовища, був створений BEEPS - з метою ефективного вимірювання якості управління в двадцяти країнах Східної Європи і Середньої Азії за оцінками представників приватного сектору. BEEPS виявився дуже дорогим в розробці. Тим не менш, BEEPS надав чудову можливість емпірично дослідити системи, на які намагаються впливати приватні компанії, і таким чином оцінити новий підхід до реалій зрощування бізнесу з державою в регіоні та надати нові дані для антикорупційних та спільних державно-приватних проектів.

BEEPS, як і інші сукупні індекси, включає велику кількість елементів, спрямованих на забезпечення точності і надійності вимірювань. Зокрема, BEEPS оцінює межі похибки по декількох ключових питаннях, тим самим дозволяючи робити відповідні поправки при аналізі результатів.

Поряд з CPI і BEEPS одним з найпопулярніших індексів на сьогоднішній день є **World Governance Indicator (WGI)**. По суті WGI не є "корупційним" індексом, оскільки вимірює інші фактори, щоб скласти "управлінську картину" кожної країни. Однак він має пряме відношення до даної теми, оскільки одним з вимірів, що досліджується WGI, є (1) контроль корупції. Решта п'ять вимірів - (2) гласність і підзвітність, (3) політична стабільність і відсутність насильства, (4) ефективність уряду, (5) якість регулювання і (6) верховенство права. З 1996 р. Інститут Світового Банку (WBI) розраховує **WGI** на основі понад 30-ти джерел даних у більш ніж 200 країнах та понад 25 різних організацій по всьому світу [7]. Сукупна структура WGI заснована на статистичній методиці, що відома як "модель неспостережуваних компонентів" [8].

Сукупні показники, представлені в WGI, є середньозваженими величинами базових даних. Як і в BEEPS, модель неспостережуваних компонентів дозволяє робити поправки на межі похибки за даними з кожної країни. Проте як відзначають Арндт та Оман, технічні характеристики показників KZ (показників, складених ретельним чином), поряд з вищенаведеними спостереженнями про можливість їх більш широкого застосування, дозволяють сформулювати чотири основні причини, чому слід побоюватися зловживання ними: вірогідність кореляції похибок між джерелами; відсутність порівнянності за часом; помилка вибірки; недостатня прозорість" [9, с.65].

Для вчених і практиків різноманітність показників корупції може бути явною перевагою, оскільки слабкість одних може компенсуватися силою інших. Більш того, використання різних показників дозволяє скласти більш контрастну оцінку і надати більш якісну інформацію дослідникам і менеджерам проектів. До того ж, величезний масив даних, накопичений за останні 20 років, і зростаюча складність теоретичних моделей, покликаних пояснити причини, наслідки і противаги корупції, також позитивно позначаються на формулюванні нових показників. Втім, незважаючи на ці істотні поліпшення, вивчення корупції сьогодні стикається з тими ж проблемами, що і багато років тому. Всупереч зростаючій складності індексів, проблеми з часом не змінюються. Зрозуміло, кожен індекс пов'язаний з якимись проблемами, і сучасні сукупні показники породжують нові виклики. Однак всі ці недоліки можна розділити на кілька сталих основних груп проблем, які характеризують складність вивчення корупції: (1) проблема сприйняття, (2) проблема похибки, (3) проблема недостатності; (4) проблема дії [10].

Проблема сприйняття. Оцінки сприйняття підпадають під жорстку критику з боку дослідників з кількох причин. По-перше, сприйняття корупції інвестиційними банками, фірмами, які проводять оцінку ризику, і політичними консультантами багато в чому визначає характер повсякденної економічної та політичної діяльності. Однак більше відомостей про факти корупції є у суб'єктів корупції та управління, яких не опитують. По-друге, не береться до уваги рівень компетентності/некомпетентності експертів, що залучаються до опитування. По-третє, існує неоднозначність у визначенні поняття корупції, що суттєво впливає на її оцінку.

Однак, частими є випадки, коли показники сприйняття розглядаються як "реальні" показники корупції. Більш того, складна статистична структура сучасних сукупних індексів може легко створити ілюзію кількісної досконалості, завдяки чому їх починають тлумачити як показники фактичної корупції. Насправді, дослідження

показують, що розбіжність між сприйняттям корупції та реальної корупцією є більшою, ніж прийнято вважати. Наприклад, ТІ (Transparency International) в своїх дослідженнях не звертає увагу на рівень компетентності/некомпетентності експертів, що залучаються до опитування.

Необхідність покладатися на суб'єктивні чинники через відсутність кращих джерел не скасовує того факту, що навіть в самих точних дослідженнях, заснованих на сприйнятті, межа похибки часто виявляється дуже високою, особливо в порівнянні з реальною корупцією [11, с.67]

Подібна критика методу оцінки сприйняття призводить до необхідності отримати, як висловлюється Краай, "залізні об'єктивні дані" на противагу "м'якій перцепції даних" [12]. Проте виникає питання: а чи є об'єктивні виміри неодмінно більш цінними, ніж показники, засновані на сприйнятті?

Арндт та Оман наводять причини, чому похибки джерел суб'єктивних даних і об'єктивних по суті рівноцінними: (1) джерела даних, використаних в WGI, зазвичай самі покладаються на WGI; (2) джерела знаходяться під впливом колег, (3) на сприйняття корупції часто впливають кризи, довгострокові тенденції та інші екзогенні фактори, на зразок прямих іноземних інвестицій; (4) запитання анкет тлумачаться по-різному у різних контекстах і культурах, тому цілком ймовірно, що незначні розбіжності в сприйнятті пояснюються лише загальною ситуацією. Ці чотири причини наочно демонструють, чому уявна незалежність джерел є набагато меншою, ніж зазвичай очікується, через що невелика різниця між відповідями (і, відповідно, більша довіра до індексу) може бути переоцінена.

Проблема застосування. Як вже було сказано, одна з основних причин сплеску досліджень корупції - підвищений інтерес до цього питання з боку міжнародних агентств розвитку. Однак така спорідненість між корупційними дослідженнями і практиками не призвела до виникнення стратегічно орієнтованих індексів. Навпаки, індекси корупції здебільшого критикують за те, що вони представляють занадто широкі оцінки корупції, які важко втілюються в антикорупційні заходи.

Якщо розглянути розвиток інфраструктури, то очевидно, що комплексна оцінка транспортної мережі країни вже містить у собі заходи, необхідні для вирішення конкретних проблем. Оцінка ж корупції, такої чіткої програми виправлення ситуації не дає. Поганий стан доріг вирішується інвестиціями та ремонтними роботами, але як вплинути на зрощення влади з бізнесом на регіональному рівні?

Такий розрив між вимірами і рішеннями змусив міжнародні агентства звернутися до нової категорії управлінських індексів: "дієвим" індексами. Ці нові показники вимірюють конкретні аспекти корупції, безпосередньо пов'язані зі стратегічними рішеннями. Конкретні приклади дієвих індексів - це показники Procurement Indicators of the Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA) Комітету ОЕСР з надання допомоги в цілях розвитку. Такі автори, як Джонстон, схвалюють впровадження дієвих індексів, особливо в поєднанні з іншими системами [13].

Тим не менш, дієві індекси теж не позбавлені недоліків. По-перше, вимірювання не обов'язково дорівнює впровадженню; дієві показники можуть створити ілюзію реформ. По-друге, з огляду на характер дієвих показників як таких (тобто їх спрямованість на визначення стратегічних компонентів), національні влади, охочі поліпшити свій корупційний рейтинг (але не обов'язково побороти корупцію на ділі), можуть "діяти" на підставі цих елементів (наприклад, створивши комісію з модернізації цивільної служби), при цьому по суті не міняючи стан корупції в країні.

Підсумовуючи загальні проблеми оцінювання корупції, можна сказати, що головні з них пов'язані, по-перше, з браком об'єктивних даних, по-друге, з похибкою вимірювань (як внаслідок корупції, так і породженою зовнішніми факторами) і, по-третє, проблемою відсутності зв'язку між оцінками показників і розробкою стратегічних програм (зв'язку "проблеми" і "рішення").

ЛІТЕРАТУРА: 1. Rohwer A. Measuring corruption: a comparison between the transparency international's perceptions index and the world bank's worldwide governance indicators. Cesifo dice report 3/2009. 2. Johnston M. (2005): Syndromes of Corruption: Wealth, Power and Democracy. (Cambridge, UK: Cambridge University Press. 3. Olken B. (2006): "Corruption perceptions vs. Corruption Reality", NBER Working Paper No.12428. 4. Kaufmann D., Kraay A. and Zoido-Lobaton P. (1999), "Aggregating Governance Indicators", World Bank Policy Research Working Paper 2195. 5. Lambsdorff J.G. (2006): "The Validity and Precision of Subjective Indicators: The Corruption Perception Index" in Measuring Corruption, ed. by J.G. Sampford (London, UK: Ashgate Publishing). 6. Brunetti A., Kisunko G. and Weder B. (1997): "Institutional obstacles to Doing Business", World Bank Policy Research Paper, No.1759. 7. Kaufmann D., Kraay A. and Mastruzzi M. (2005): "Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996 – 2004", World Bank Policy Research Working Paper, no. 3630. 8. Kraay A. (2006): "What is Governance and How do we measure it?", Presentation at Workshop on Governance and Development, Dhaka, November 11-12, 2006. 9. Arndt C. and Oman C. (2006): Uses and Abuses of Governance Indicators, (Paris: OECD). 10. Assessing Corruption An analytical review of Corruption measurement and its problems: Perception, Error and Utility Francisco - Javier Urra May 2007. 11. Bertrand M. and Mullainathan S. (2001): "Do People Mean what they say?: Implications for subjective survey Data", American Economic Review, Vol. 91 (2). 12. Kraay A. (2006): "What is Governance and How do we measure it?", Presentation at Workshop on Governance and Development, Dhaka, November 11-12, 2006. 13. Johnston M. (2006): "Assessing the progress of Anti-Corruption efforts: "Actionable Indicators of Reform", Presentation at Workshop on Governance and Development, Dhaka, November 11-12, 2006.

УДК 316:303.2:2

БАГАТОРІВНЕВЕ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК АНАЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ ВИМІРЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ

Сальнікова Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри соціології Волинського національного університету ім. Лесі Українки, аспірант кафедри методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

В статті представлена нова стратегія вимірювання релігійності шляхом реалізації багаторівневого моделювання. На основі концептуального розгляду основного поняття побудована відповідна вимірювальна модель, обґрунтування якої забезпечують кількісні методи. Результатом реалізації такої методики є виявлення структурних взаємозв'язків між компонентами релігійності, а також побудова адитивних індексів – показників релігійності, кожен з яких представляє відповідний вимір поняття "релігійність".

Ключові слова: релігійність, структурні компоненти, вимірювальна модель, обґрунтування вимірювання.

В статье представлена новая стратегия измерения религиозности путем реализации многоуровневого моделирования. В результате концептуального рассмотрения основного понятия построена соответствующая измерительная модель, обоснование которой обеспечивают количественные методы. Следствием реализации такой методики является извлечение структурных взаимосвязей между структурными компонентами религиозности, а также построение аддитивных индексов – показателей религиозности, каждый из которых представляет соответствующее измерение понятия "религиозность".

Ключевые слова: религиозность, структурные компоненты, измерительная модель, обоснование измерения.

The article presents a new strategy for measuring religiosity through the implementation of multilevel modelling. As a result, the appropriate measurement model is constructed on the basis of conceptual review of basic concept. The validity of the model is demonstrated by the quantitative methods. As the consequence of such technique implementation the structural relationships between the structural components of religiosity are extracted and the additive indexes are built. These indexes are the indicators of religiosity, each of them represent an appropriate dimension of the concept "religiosity".

Keywords: religiosity, structural components, measurement model, validity of measurement.

Актуальність теми обумовлюється зростаючим інтересом до дослідження сучасного стану релігійності, який можна пояснити такими тенденціями як поява міжнародних дослідницьких проєктів, що виникають з потреб проведення порівняльних досліджень у країнах з домінацією різних релігій та церков, та виникненням нових релігійних рухів і форм прояву релігійності, що пояснюються процесами секуляризації, глобалізації як суспільства загалом, так і церков певною мірою. Сформульовані тенденції є новітніми напрямками в розвитку теоретичної та емпіричної соціології, їх розвиток у соціології релігії базується на розширенні та обґрунтуванні методологічних та методичних підходів до вивчення релігійності. І в цьому руслі можна виділити такі основні напрями, пов'язані з вимірюванням релігійності, як (1) узгодження теоретичної та емпіричної моделей досліджуваного явища, (2) вдосконалення статистичних методик вимірювання релігійності, (3) виявлення на основі побудованої моделі структурних взаємозв'язків між компонентами релігійності та їх дослідження.

Створення багаторівневої вимірювальної моделі поняття "релігійність" як засобу вимірювання, як виявлення структури і як способу обґрунтування вимірювання релігійності є основною метою даного дослідження, у відповідності до якої в статті буде представлена послідовна реалізація наступних завдань:

- сформулювати визначення поняття "релігійність", виділити структурні компоненти та рівні їх сформованості на основі теоретичної інтерпретації основного поняття;
- побудувати багаторівневу вимірювальну модель поняття "релігійність";

- подати підхід щодо її обґрунтування шляхом реалізації процедур кількісного аналізу;
- описати переваги багаторівневого моделювання в подальшому аналізі релігійності.

Враховуючи окреслену вище проблематику даної роботи, її *об'єктом* виступає поняття "релігійність" в соціології, а *предметом* – багаторівнева вимірювальна модель як аналітична стратегія його дослідження.

Зрозуміло, що основою для подальших розробок будуть деякі методологічні підходи до проведення емпіричних досліджень та деякі корисні результати, отримані внаслідок їх застосування. У статті [1] нами представлені основні підходи до вимірювання релігійності, відмінність між якими полягає не лише у виявленні різної кількості вимірів релігійності, а й у змістовному їх наповненні. Зокрема, розглянуті наявні концепції в порядку зростання кількості вимірів – це і двовимірний підхід, і концепції Ч. Глока і Р. Старка [2], Дж. Фаулькнера і Г. Діджонга [3], М. Кінга і Р. Ханга [4; 5], М. Йінгера [6; 7; 8], а також підходи щодо виявлення різних форм нетрадиційної релігійності (альтернативної, громадянської, "невидимої" тощо). Об'єднуючою у різних концепціях є позиція щодо розмірності досліджуваного поняття: *релігійність – поняття багатовимірне*. Незалежно від кількості вимірів, більшість авторів актуалізує тему їх кількості і змісту, інші акцентують увагу на вмісті (тобто індикаторах) кожного виміру та обґрунтуванні їх вимірювання.

Для подальшого дослідження вирішальними є зауваження Ч. Глока про необхідність звертати увагу і на внутрішню наповненість кожного виміру, і на розмірність на кожному з рівнів досліджуваного поняття. Перше зауваження стосується вимірювання на кожному окремому рівні, оскільки існує потреба в тому, щоб вивчати складові компоненти основних вимірів. Адже дослідники, в більшості випадків, спираються на традиційні ортодоксальні доктрини як основу для того, щоб описати зміст теїстичних концепцій. Друге зауваження – щодо зв'язку між вимірами (рівнями) – стосується необхідності перенесення фокусу уваги дослідника з простого опису релігійних індикаторів до пошуку пояснюючих схем, які б з максимально можливою точністю представляли логічні і причинні зв'язки між вимірами. Стратегія дослідження має бути спрямована на розробку теоретичних моделей, які б використовували основні, найбільш чутливі та узагальнені виміри. Такі моделі мають оцінюватися з точки зору їх можливості пояснити роль релігії в соціальному і культурному контексті, складні взаємозв'язки між релігійністю та іншими соціальними показниками.

Отже, основне завдання роботи полягає в тому, щоб, спираючись з одного боку на концепцію багатовимірності релігійності, а з іншого боку на необхідність пошуку пояснень емпірично наявних зв'язків, побудувати таку багаторівневу вимірювальну модель поняття "релігійність", яка б стала основою аналітичних стратегій досліджень релігії в кількісних соціологічних дослідженнях.

Першим кроком у вимірюванні будь-якого поняття є його теоретична інтерпретація, результатом якої має стати робоче визначення. Не акцентуючи уваги на різних тлумаченнях понять релігії та релігійності, зауважимо, що соціологічне визначення релігії має сенс лише в контексті більш загального розуміння релігії, як людського (а не лише суспільного) феномену. Такий підхід дозволяє об'єднати соціальну, культурну та індивідуальну системи в деяке значиме змістовне ціле. Саме ці елементи і складають структуру, що діє на процеси змін та розвитку суспільства.

Спираючись на доробок як вітчизняних, так і зарубіжних, дослідників (в першу чергу Е. Фромма, І. Яблокова, У. Джеймса [9; 10; 11]) зафіксуємо для нашого дослідження наступне визначення: *"Релігійність – це суб'єктивна якість індивіда, що проявляється через сукупність поглядів і дій, яких дотримується індивід чи група людей і яка дає індивіду/групі систему орієнтації і об'єкт поклоніння"*. Таке визначення підкреслює, що при вивченні релігійності необхідно виділити відповідних індивідуальних або колективних акторів, які є носіями релігійності [12, 93], адже релігійність є *суб'єктивним виміром функціонування релігії на рівні індивіда або групи*. В рамках даного дослідження ми будемо розглядати вимірювання *суб'єктивної релігійності на рівні індивіда*. Виходячи зі вказаного вище тлумачення релігійності та з урахуванням його багатовимірності виділено наступні його складові компоненти: когнітивна (раціональна), поведінкова, емоційно-мотиваційна та оціночно-рефлексивна. Дамо коротку характеристику кожній компоненті, оскільки від цього залежить подальша структура досліджуваного поняття.

Когнітивна компонента формується на рівні знання і включає в себе сукупність поглядів і уявлень індивіда про світ і своє місце у ньому. Аналізуючи свідомість релігійної людини, можна виявити в неї певну сукупність релігійних ідей, уявлень, догматів. Такі сукупності різняться між собою ступенем інформативності і можуть істотно варіювати. Причому релігійна свідомість звичайних віруючих є, як правило, нечіткою, розмитого, суперечливою. Їх поінформованість істотно відрізняється від поінформованості тих, хто задіяний у сфері релігії або має відповідну освіту. Але ці розбіжності, тим не менш, не мають прямого впливу на інтенсивність віри, глибину релігійних почуттів і переживань. Адже віра "означає визнання чого-небудь істинним із такою рішучістю, яка перевищує силу зовнішніх фактичних і формально-логічних доказів" [13, 352]. Тобто віра

сприймається людиною як аксіома, як неспростовне знання. Це дозволяє нам диференціювати когнітивну компоненту, вирізняючи *когнітивне знання* і *когнітивну віру*.

Поведінкова компонента включає а себе сукупність визначених практик (повторюваних соціальних дій, елементів поведінки і стилю життя), властивих даним (або даним) релігійно-культурній традиції. Релігійна поведінка сама по собі не завжди свідчить про релігійність: мотиви, що становлять підґрунтя такої поведінки, можуть бути пов'язаними із задоволенням різних потреб (вплив думки оточуючих, задоволення естетичних смаків тощо)¹. Виявлення справжнього мотиву релігійної поведінки лежить за межами кількісної стратегії дослідження, та оскільки такі практики належать певній релігійно-культурній традиції, то можливим є виокремлення таких, які більшою мірою належать одній зі сфер – сфері релігії чи сфері культури. Як у випадку попередньої компоненти, дану ми також можемо диференціювати як *традиційно-релігійну* та *культурно-релігійну*, але така диференціація в межах нашого дослідження залишається на рівні гіпотези. Друга компонента є більш вираженою у випадку світського прояву релігійності.

Емоційно-мотиваційна компонента поєднує сукупність психічних процесів, які супроводжують переживання індивідом об'єкту своєї віри і крізь призму цього – сприйняття умов свого особистого життя. Цю компоненту також можна диференціювати, виділяючи на етапі формування емпіричних індикаторів *внутрішню* (наявність певних якостей у суб'єкта, їх цінність) та *зовнішню* (ставлення до певних явищ, виявлення їх цінності). Але, в цілому, наші зусилля спрямовані на побудову одного показника – релігійної мотивації.

Одним із індикаторів когнітивної компоненти є віра в Бога. Особа релігійна характеризується не тільки наявністю віри, але й тим, що ця віра є для неї важливою, цінною. Іншими словами, важливим є усвідомлення цінності для себе релігійної віри та своєї релігійності. Таке ставлення формується, як правило, на підсвідомому рівні, воно підкріплюється конкретними життєвими ситуаціями, які людина прагнула вирішити "з божою поміччю", і які залишили свій слід у її свідомості. З'ясування цінності для людини власної віри є важливим також тому, що релігія є складовою культури, в якій поняття "релігія" виступає як культурна цінність. Такий підхід переносить вимірювання емоційно-мотиваційної компоненти в систему цінностей, життєвих орієнтирів.

Оціночно-рефлексивна компонента формується на рівні самооцінки своєї релігійності. Відповідний показник – суб'єктивна релігійність – використовується в даному дослідженні задля перевірки критеріальної валідності побудованої моделі і не є її складовою.

Фактично усі п'ять компонент і є тими рівнями, які в сукупності представляють структуру релігійності. Отриманий результат можна зобразити за допомогою наступної схеми:

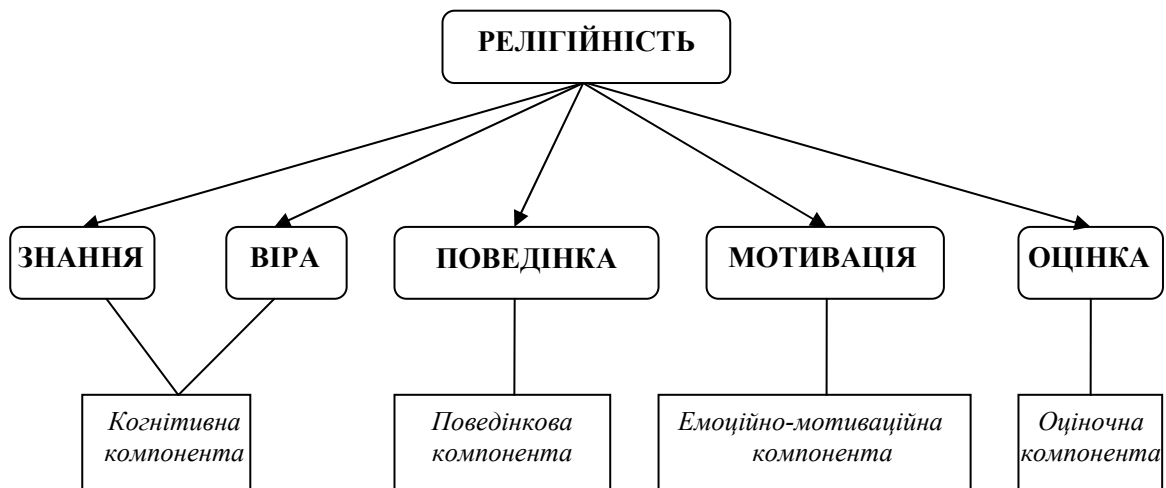

Рисунок 1. Схема відношень між поняттям "релігійність" і його компонентами

¹ Л. Рязанова відносить сюди також "прагнення міжособистісної комунікації, відчуття належності до групи, естетичні потреби, бажання нових вражень і можливість зайняти вільний час" [12, 95].

Варто зауважити, що кожна складова компонента є певним поняттям, яке також потребує концептуалізації, результатом чого є система емпіричних індикаторів², що дозволяють оцінити значення кожної компоненти. Схема на рисунку 2 включає не тільки концепт "релігійність" та його компоненти, але й відповідні емпіричні індикатори.

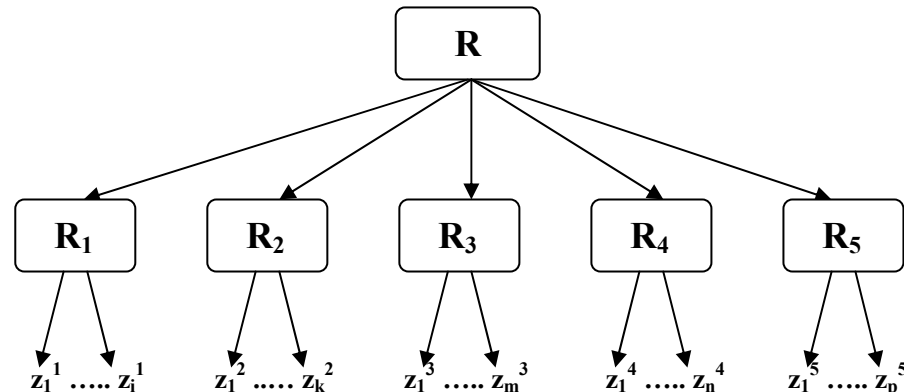

Рисунок 2. Схема відношень між поняттям "релігійність" (R) і його компонентами ($R_1, \dots, R_5$), між кожною компонентою та її індикаторами ($z_{1,p}^{i,5}$)

На схемі великими літерами R, R_{1-5} позначені основні теоретичні поняття – "релігійність" та його складові компоненти, а z_i^j – відповідні кожній компоненті емпіричні індикатори.

Графічне представлення концептуалізації поняття "релігійність" відображає співвідношення між теоретичними поняттями та емпіричними індикаторами і фактично є дворівневим та складається із восьми взаємопов'язаних схем, які для зручності запишемо у вигляді наступної системи:

$$\left\{ \begin{array}{l} \{R \rightarrow R_1, R_2, R_3, R_4, R_5\}, \\ \{R_1 \rightarrow z_1^1, \dots, z_i^1\}, \\ \{R_2 \rightarrow z_1^2, \dots, z_k^2\}, \\ \{R_3 \rightarrow z_1^3, \dots, z_m^3\}, \\ \{R_4 \rightarrow z_1^4, \dots, z_n^4\}, \\ \{R_5 \rightarrow z_1^5, \dots, z_p^5\}, \end{array} \right.$$

Рисунок 3. Скорочений запис схеми відношень між поняттям "релігійність" і його компонентами, між кожною компонентою та її індикаторами

Зокрема, схема $\{R \rightarrow R_1, R_2, R_3, R_4, R_5\}$ і графічне представлення, зображене на Мал. 1, ідентичні.

Наступний крок полягає в створенні вимірювальної моделі на основі схеми відношень (мал. 2), що є результатом концептуалізації поняття "релігійність". Що спільного між концептуалізацією та вимірюванням (тобто створенням вимірювальної моделі)? І. Девятко під концептуалізацією розуміє "емпіричне трактування" теоретичних понять в якості змінних матриці даних", а під "переведенням цих понять на мову спостережуваних ознак" – вимірювання [15, 90]. Взаємозв'язок вказаних проблем полягає в тому, що результатом уточнення теоретичного поняття і пошуку відповідних індикаторів – концептуалізації – є створення моделі вимірювання, в якій будуть визначені всі гіпотетичні зв'язки між теоретичним конструктом (поняттям) і тими емпіричними показниками, через котрі його вимірюватимуть. Уточнимо зміст поняття "вимірювання".

Загалом під вимірюванням розуміють "процедуру, за допомогою якої вимірюваний об'єкт порівнюється з деяким еталоном і одержує числове вираження у визначеному масштабі чи шкалі" [16,

² Більш детально індикатори кожної компоненти описані в [14].

131]. В соціології для більшості понять немає загальновизнаних еталонів і одиниць виміру (за природою своєю вони якісні, і лише деякі є кількісними, наприклад, вік, стаж роботи, зарплата). Тому на основі ідей Стівенса поняття вимірювання було розширено до "процедури приписування чисел значенням ознаки. Мета вимірювання – одержати числову модель, дослідження якої могло б замінити дослідження самого об'єкту" [17, 10]. В цьому визначенні мова йде про вимірювання поняття, яке представляється в інструментарії одним-двома індикаторами і реалізується вже на етапі збору даних, так зване *пряме вимірювання*, або ж кожного індикатору, отриманого внаслідок концептуалізації багаторівневого поняття. Значення останнього можна отримати лише шляхом похідного вимірювання, яке реалізується при аналізі даних, – так званого *непрямого вимірювання*. Процедура інтеграції індикаторів у певний показник розглядається на етапі концептуалізації³ поняття, ось чому при дослідженні складних соціальних феноменів і явищ немає чіткого розмежування між концептуалізацією та створенням вимірювальної моделі, тобто вимірюванням. Актуальним в такому випадку постає питання як *обґрунтування вибору процедури інтеграції* індикаторів, так і *якості* такого вимірювання.

В нашому дослідженні саме в процесі створення вимірювальної моделі релігійності на основі схеми відношень (Рис. 2) ми розглянемо обґрунтування вибору процедури інтеграції індикаторів як питання забезпечення якості вимірювання.

Графічне представлення відповідної схеми, яке є по суті концептуалізацією поняття "релігійність" і відображає зв'язок між теоретичним поняттям і емпіричними індикаторами, дуже схоже на структурну схему моделі факторного аналізу (див. рис. 4).

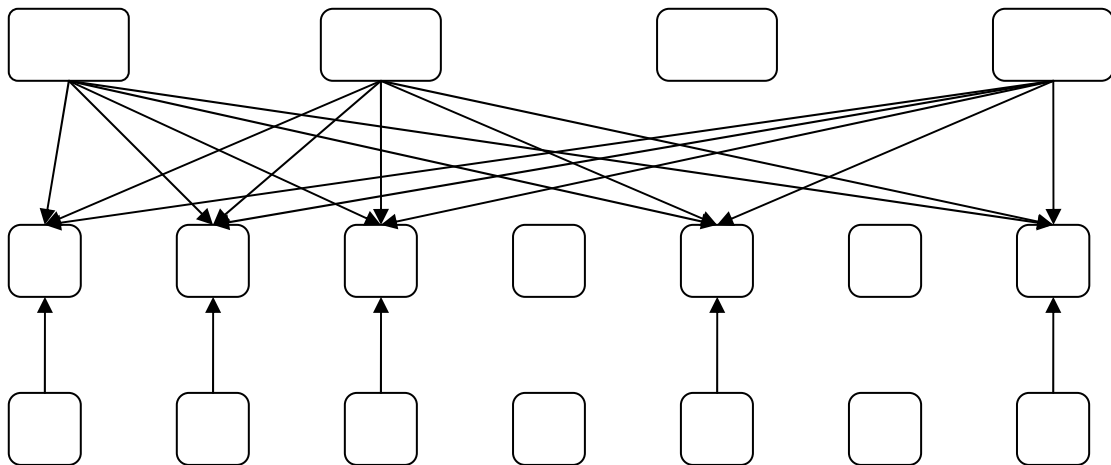

Рисунок 4. Схема відношень між індикаторами $(z_1, \dots, z_n)$ та латентними факторами: загальними $(F_1, \dots, F_m)$ та специфічними $(U_1, \dots, U_n)$, $m < n$

Для прикладу візьмемо схему $\{R_1 \rightarrow z_1^1, \dots, z_i^1\}$, в якій компонента R_1 – це фактор, а $z_1^1, \dots, z_i^1$ – індикатори, кореляція між якими спричинена впливом R_1 . Фактично маємо геометричне представлення однофакторного рішення відповідної процедури. Відмінність полягає в тому, що у випадку факторної моделі присутніми є деякі специфічні фактори, які впливають на індикатори і відповідно підсилюють або послаблюють кореляцію, чого немає у побудованій автором концептуальній моделі, і що нею ж не виключається⁴. Якщо ж розглядати всю схему загалом (Мал. 2), то ще однією відмінністю є те, що кожне теоретичне поняття R_1 - R_5 пов'язане з певною чітко визначеною групою індикаторів: таких груп, як і факторів, є п'ять. Для більш повної аналогії між розглядуваними схемами та моделлю факторного аналізу гіпотетично можна припустити, що вплив

³ Якщо дослідник задає процедуру інтеграції індикаторів у певний показник (наприклад, адитивний індекс) з використанням кількісних методів, то процедуру концептуалізації називають операціоналізацією, що практично одне й те ж саме.

⁴ Мова йде про можливість включення передбачуваних дослідником специфічних факторів в якості індикаторів до факторної моделі та підтвердження їх "специфічності" шляхом реалізації процедури факторного аналізу для випадку побудови одного фактору

фактору на індикатори, які не належать до його групи, все ж існує, але не є значущим, тобто факторне навантаження тут або дорівнює нулю, або ж близьке до нуля – та на разі відповідні стрілки не проведені не з цієї причини, про що трохи згодом.

Третя відмінність полягає у поєднанні шести факторних моделей у одній схемі; фактично можна говорити про певну дворівневість схеми, зображеної на Мал. 2.

Складові компоненти, будучи незалежними, все ж представляють *єдиний* фактор – єдине поняття – при умові, що вони існують. Таким чином, доведення потребують твердження щодо існування фактору R та його складових компонент R_1, R_2, R_3, R_4, R_5 . Або, іншими словами, теоретична модель, побудована внаслідок концептуалізації, потребує емпіричного підтвердження (або спростування). В обох випадках варто реалізувати процедуру факторного аналізу: спочатку потребують підтвердження щодо їх наявності компоненти R_1-R_5 – а це реалізація однофакторного рішення до кожної групи індикаторів. У випадку отримання очікуваного результату варто повторити процедуру по відношенню до складових компонент, тобто підтвердити схему $\{R \rightarrow R_1, R_2, R_3, R_4\}$. Це дозволить нам вважати графічне представлення на лише результатом концептуалізації поняття "релігійність", а й вимірювальною моделлю як основного поняття, так і його складових компонент, інструментом побудови якої є процедура факторного аналізу.

Обґрунтований зв'язок факторного аналізу з концептуалізацією дозволяє розглядати вимірювання поняття "релігійність" як багаторівневе моделювання реальності, що потребує, можливо, більш ретельного підходу до валідації процедури вимірювання загалом. Підсилює це міркування факт подвійного застосування однофакторного аналізу: (1) у випадку підтвердження наявності складових компонент як непрямого вимірювання, (2) у випадку підтвердження того, що компоненти представляють один і той же фактор, як процедуру обґрунтування (і, можливо, непрямого вимірювання).

З метою забезпечення валідності вимірювання складових компонент R_1-R_5 в кожному випадку до отриманого однофакторного рішення варто застосувати аналіз надійності⁵, який покаже наскільки узгодженими є індикатори між собою (має спостерігатися високе значення коефіцієнту кореляції між кожним індикатором та сумою інших, при цьому жодне виведення індикатору з даної моделі не повинне покращувати коефіцієнт Альфа Кронбаха). В результаті такого підходу, по-перше, не всі початкові індикатори ввійдуть до остаточної моделі (дійсно, деякі можуть погано диференціювати респондентів за вказаною ознакою через максимально повну згоду / незгоду, або не зовсім узгоджуватися з іншими індикаторами). Ось чому власне на Мал. 2 немає стрілок між якоюсь компонентою з R_1-R_5 та індикаторами, котрі їй не належать. По-друге, дотримання всіх вимог однофакторного аналізу та аналізу надійності дозволяє інтегрувати отримані індикатори в чотири відповідних адитивних індекси R_1, R_2, R_3, R_4 .

Представимо деякі результати емпіричної апробації даної методики, тестування якої проводилося тричі, та з урахуванням обсягової обмеженості даної статті наведемо дані останнього дослідження⁶. Реалізація однофакторного рішення до відповідної групи індикаторів підтвердила наявність усіх компонент R_1, R_2, R_3, R_4 , при цьому кожен індикатор вносив частку в отриману модель в межах 0.4-0.8, і значуще корелював з компонентою (коефіцієнти кореляції змінювалися в межах 0.6-0.9). Реалізація аналізу надійності до кожної групи індикаторів також підтвердила їх узгодженість: коефіцієнти кореляції між окремим індикатором та сумою решти становили 0.5-0.8, жодне видалення якогось індикатору не покращувало значення коефіцієнту Альфа Кронбаха (α кожного індикатору ставили 0.6-0.9, загальні значення α були доволі високими 0.8-0.9). Все це, а також коефіцієнт кореляції між

⁵ Процедура Reliability Analysis в статистичному пакеті SPSS

⁶ Генеральною сукупністю є жителі міста Луцьк віком від 18 до 65 років; вибіркова сукупність обсягом у 404 особи була сформована за допомогою систематичного методу у три етапи: на першому – виокремлено райони міста (страти) зі списку виборчих дільниць; на другому – вулиці у кожному районі зі списку всіх вулиць, впорядкованих в алфавітному порядку; на третьому – реалізовувався квотний відбір за статтю, віком і освітою. Загальна кількість анкет була розподілена між стратами непропорційно (відповідно до кількості жителів у кожному районі). Опитування респондентів відбувалося на вулиці; кожен інтерв'юер виконував приблизно від 9 до 13 завдань, майже половина з яких була перевірена за допомогою телефонного опитування.

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

змінними однофакторного рішення та сумарним значенням відповідних індикаторів, що дорівнює одиниці, дозволяє побудувати чотири адитивних індекси R_1, R_2, R_3, R_4 ⁷, які згідно даних Таблиці 1, є показниками релігійності.

Таблиця 1

Факторна модель поняття "релігійність"

№	Компонента	Факторний аналіз ^{***}		Аналіз надійності	
		Частка, яку вносить дана змінна в модель	Коефіцієнт кореляції*	Коефіцієнт кореляції**	Значення Альфа, якщо змінну видалити
1	R_1 – знання	0.603	0.777	0.621	0.757
2	R_2 – віра	0.667	0.817	0.628	0.700
3	R_3 – поведінка	0.562	0.749	0.533	0.776
4	R_4 – мотивація	0.753	0.867	0.732	0.650
Дисперсія		64.6%			
Коефіцієнт Альфа		0.778			

* між індикатором і показником

** між індикатором і сумою решти індикаторів

*** усі коефіцієнти кореляції значущі на рівні 0.01

Переваги такої методики вимірювання релігійності очевидні: кожен індекс можна використовувати як окрему змінну в подальшому кількісному аналізі – саме про такий "результат в кількісно аналізованій формі" йшла мова в обґрунтуванні актуальності теми даної статті. Виявилось, що показники релігійності значуще корелюють⁸ з рядом інших соціально-демографічних показників, наприклад, що стосується статі, то все ж таки жінки більше схильні бути релігійними (більше внутрішньо мотивовані), сильніше вірять в існування різних надприродних реалій та повчань і краще обізнані щодо релігійних обрядів, молитов, пісень та видатних постатей. А ось частота різних релігійних практик є однаковою і у чоловіків, і у жінок. Релігійність людини також залежить від віку: старші є більш обізнаними, частіше практикують, внутрішньо більш мотивовані. А ось сила віри від віку не залежить. Значущість коефіцієнтів кореляції, побудованих між показниками релігійності та освітою, не дозволяє декларувати їх силу; у цій групі скоріше важливим є напрям зв'язку, який можна інтерпретувати як тенденцію того, що чим нижчий рівень освіти, тим люди більш схильні бути релігійними, при цьому вони не є більш мотивованими чи сильніше віруючими, вони лишень частіше практикують і краще обізнані з предметом своєї практики.

Окрім того, у статті важливим напрямом виокремлювалося "виявлення на основі побудованої моделі структурних взаємозв'язків між компонентами релігійності". Під час реалізації процедури створення вимірювальної моделі релігійності кожна система індикаторів, яка відповідає певній компоненті, зазнала змін (дещо зменшилася); маючи остаточний варіант, можна виявити значущі взаємозалежності, відсутні на мал. 2, застосувавши факторний аналіз до всіх наявних індикаторів. Відомо, що за загальною згодою ФА буде максимально можливою кількість латентних компонент, в даному випадку нас цікавить конкретна їх кількість: головне – щоб спостерігалася структура, задана на Мал. 2. Фактично, мова йде про доведення схеми

⁷ Згідно даних трьох емпіричних досліджень, проведених автором з метою апробації даної методики, складову компоненту R_1 представляють такі три індикатори: знання видатних релігійних постатей, молитов / релігійних пісень, релігійних обрядів (питання №1 Додатку); R_2 - сім: віра в безсмертя душі, Бога, гріх, покаяння, рай (небеса), спасіння, створення світу (біблійне) (питання №2); R_3 - одинадцять: участь в акціях милосердя / допомоги нужденним, відвідування святих місць, участь у вирішенні проблем церкви, добродійна діяльність в лоні церкви, звернення до священника за порадою, проведення спільних релігійних обрядів в сім'ї, читання літератури на релігійну тематику, читання / обговорення релігійної літератури в сім'ї, участь у церковних культових діях, частота моління, частота відвідування церкви (питання №3, 4, 5); R_4 - сім: цінність - віра в Бога, порозуміння з батьками, порозуміння зі старшим / молодшим поколінням, релігія, переконання, що причини страждань - це Божа кара за гріхи, вплив релігійних переконань на щоденне життя і на прийняття важливих рішень (питання №6, 7, 8). До всіх змінних було застосовано п'ятибальну шкалу. Одновимірні розподіли відповідних змінних і середні значення представлено в Додатку.

⁸ Коефіцієнти кореляції за значенням є різними у різних підвибірках, а загалом знаходяться в межах від 0.2 до 0.5

$\{R_1, R_2, R_3, R_4 \rightarrow z_1^1, \dots, z_i^1, z_1^2, \dots, z_k^2, z_1^3, \dots, z_m^3, z_1^4, \dots, z_n^4\}$, яка не лише дозволить проглянути структуру моделі релігійності, а й буде додатковим її обґрунтуванням – на разі схема нас цікавить саме з цієї причини. А що ж стосується структурних взаємозв'язків – то тут є ряд цікавих моментів, які дещо виходять за межі предмету даного дослідження.

В статті подано графічне представлення концептуалізації поняття "релігійність", що відображає співвідношення між теоретичним поняттям та емпіричними індикаторами. Між структурною схемою побудованої теоретичної моделі релігійності та структурною схемою моделі факторного аналізу спостерігається певна аналогія, яка дозволяє використати даний аналіз (1) як засіб верифікації теоретичної моделі та (2) в якості засобу її побудови. Основна відмінність полягає у дворівневості схеми відношень між поняття "релігійність" і його компонентами, що не суперечить багатовимірності досліджуваного поняття, представлений у різних концептуальних підходах. Специфіка даного підходу полягає у потрібному застосуванні методів факторного аналізу; двічі реалізовується однофакторне рішення: спочатку до системи індикаторів, що представляють одну складову компоненту, з метою виявлення саме тих індикаторів, які складають один узгоджений вимір конкретної компоненти, потім – до складових компонентів, побудованих у вигляді адитивних індексів, з метою підтвердження того, що вони також представляють один вимір, одне поняття, а саме – релігійність, втретє реалізовується багатфакторне рішення до індикаторів, виявлених на етапі першої реалізації ФА, з метою встановлення взаємозв'язків між ними та кожною складовою компонентою релігійності. Зауважимо також, що представлена методика вимірювання релігійності шляхом багаторівневого моделювання пройшла емпіричну апробацію, а також була здійснена перевірка стійкості отриманого результату за допомогою ретестової методики на повторно зібраному масиві емпіричних даних згідно всіх вимог вказаної методики. В статті не піднімається питання змістовного наповнення кожної складової компоненти, яке все ж автором вирішувалося. Та система емпіричних індикаторів є досить чутливою до часу та генеральної сукупності, в залежності від яких може суттєво або не зовсім варіювати, і її статистичну відповідність багатовимірній моделі релігійності потрібно обґрунтувати.

Згідно результатів дослідження робимо висновок, що багаторівневе моделювання як стратегія вимірювання релігійності є новітнім напрямом в розвитку теоретичної та емпіричної соціології релігії, джерелом розвитку якого є напрям вдосконалення статистичних методів, що дають змогу подати результат у кількісно аналізованій формі з метою розширення можливостей кількісних порівнянь систематичних досліджень релігійних явищ та залучення одержаних результатів до вивчення взаємозалежностей між різними соціальними показниками. Розвиток окреслених напрямів соціології релігії, що полягає у вдосконаленні статистичних технік, базується на розширенні та обґрунтуванні методологічних та методичних підходів до вивчення релігійності і потребує подальших напрацювань.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Сальнікова С.А. Основні підходи до вимірювання релігійності / С.А. Сальнікова // Наукові студії Львівського соціологічного форуму "Багатовимірні простори сучасних соціальних змін" : зб. наук. пр. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – С. 250–255. 2. Glock, Ch.Y. Religion and Society in Tension / Ch.Y. Glock, R. Stark. – Chicago – New York – San Francisco – London: Rand McNally&Company, 1973. 3. Faulkner, J.E. Religiosity in 5-D: An empirical analysis / J.E. Faulkner, G.F. Dejong // Social Forces. – 1966. – № 45. – P. 246-254. 4. King, M. Measuring the Religious Variable / M. King // Journal of the Scientific Study of Religion. – 1967. – № 6. – P. 173-190. 5. King, M. Measuring the Religious Variable: Natural Replication / M. King, R. Hunt // Journal of the Scientific Study of Religion. – 1975. – № 14. – P. 13-22. 6. Yinger, M.J. A Structural examination of religion / M.J. Yinger // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1969. – № 8. – P. 88-99. 7. Yinger, M.J. The Scientific Study of Religion / M.J. Yinger. – New York: Macmillan, 1970. 8. Yinger, M.J. A comparative study of the substructures of religion / M.J. Yinger // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1977. – № 16. – P. 67-86. 9. Фромм Э. Психологизм и религия / Э. Фромм // Сумерки богов. – М., 1990. – 160 с. 10. Яблоков И.Н. Религиоведение: учебное пособие и словарь-минимум по религиоведению / И.Н. Яблоков. – М. : Гардарика, 1998. 11. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / У. Джеймс. – СПб., 1992. – с. 40. 12. Рязанова Л.С. Релігійне відродження в Україні: соціокультурний контекст / Л.С. Рязанова. – К.: "Біла криниця", 2004. – 240 с. 13. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3-х т. – Т.І. – М., 1993. 14. Сальнікова С.А. Ознаки релігійності як соціологічна проблема / С.А. Сальнікова // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: зб. наук. пр. – К. : "Київський університет", 2009. – с. 497-506. 15. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / И.Ф. Девятко. – Е. : изд-во Урал. ун-та, 1998. – 208 с. 16. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / В.А. Ядов. – М. : Добросвет, 2001. – С. 131. 17. Паніотто В.І. Статистичний аналіз соціологічних даних / В.І. Паніотто, В.С. Максименко, Н.М. Харченко. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2004. – 270 с.: іл.

УДК 316:[303.621.36:004.77

МЕТОДИКА ОНЛАЙН-ОПРОСА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ ИНТЕРНЕТА

Корытникова Надежда Владимировна – кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье изложены основные результаты исследования "Практика проведения онлайн-исследований". В ходе онлайн-опроса было изучено общественное мнение пользователей Интернета относительно нового метода исследования социальных проблем, проанализированы преимущества и недостатки организации полевого этапа и надежности получаемой информации. Полученные данные позволяют ответить на вопрос о том, какие новые тенденции появляются в отношениях между исследователем и исследуемыми и что изменяется благодаря наличию электронной почты и Интернета.

Ключевые слова: онлайн-опрос, оффлайн-опросы и онлайн-опросы, мотивация участия в опросе, дизайн онлайн-анкеты, конфиденциальность и откровенность в онлайн-опросе

У статті викладені основні результати дослідження "Практика проведення онлайн-досліджень". У ході онлайн-опитування була вивчена громадська думка користувачів Інтернету щодо нового методу дослідження соціальних проблем, проаналізовані переваги й недоліки організації польового етапу та надійності одержуваної інформації. Дані, що отримані, дозволяють з'ясувати, які нові тенденції з'являються у відносинах між дослідником і досліджуваними й що змінюється завдяки наявності електронної пошти й Інтернету.

Ключові слова: онлайн-опитування, оффлайн та онлайн методи опитування, мотивація участі у опитуванні, дизайн онлайн-анкети, конфіденційність та відвертість у онлайн-опитуванні

In the article state main research result "Practice conducting online-research". In the course of online-poll author investigated public opinion Internet users relative to new means of social problems research, analyzed advantages and disadvantages of organization field period, reliability given information. Online-poll data allowed to answer questions about new tendency in relationship between researcher and researching people, and changing owing to availability e-mail or Internet.

Key words: online- poll, online and offline poll methods, motivation of participation in online-interview, design of online-questionnaire, privacy and candour in online-interview

Онлайн-исследования являются инновационным средством, позволяющим познавать новую социальную реальность в ее виртуальном преломлении. Реализация достоверных социологических исследований в онлайн-среде требует предварительной проверки технических и методических приемов, разрешения основных вопросов обеспечения надежности и достоверности данных, утверждения общих методологических принципов. В качестве методологии онлайн-опросов для анализа пользователей, их общественного мнения и поведения в Интернете, а также для изучения других аспектов социальной реальности в сети чаще всего используются те способы, методики и процедуры проведения опроса, которые уже применялись для организации традиционных оффлайн-опросов (например, почтовых, телефонных или личных стандартизированных интервью). Очевидно, что изменения, произошедшие в этой области, требуют научного осмысления и новых методических средств для проведения исследований.

Глобальные компьютерные сети создают новую среду информационного взаимодействия, в том числе появляются и новые формы коммуникации между исследователем, интервьюером и интервьюируемым. Инновационная методика онлайн-опроса основана на повсеместной информатизации населения и использует опосредованное компьютером общение, что кардинально изменяет отношения "социолог-респондент". Исследовательский опыт отечественных и зарубежных ученых [1 - 9] показывает, что Интернет позволяет не только ускорить сбор первичной социологической информации, но и добиться значительных преимуществ в распределении финансовых и организационных ресурсов для исследования

новых социальных процессов. Сегодня активно разрабатываются и применяются различные техники, использующие новые коммуникативные возможности, а именно: персональные интервью через любые формы Интернет-коммуникации, экспертные онлайн-опросы с труднодоступными группами населения, проведение виртуальных фокус-групп, модерирование форумов и дискуссий в реальном режиме времени.

Актуальным вопросом в современной эмпирической социологии становится инициирование среди теоретиков и практиков широкого обсуждения по выработке особой методологии онлайн-исследований, а также повышение интереса профессиональной аудитории к онлайн-исследованиям. С этой целью было проведено исследование на тему "Практика проведения онлайн-исследований"¹, в рамках которого изучалось отношение пользователей Интернет к проведению онлайн-опросов и определение их опыта участия в подобных исследованиях. Для проведения онлайн-опроса была составлена панель респондентов и осуществлен сбор и предварительная статистическая обработка информации. В первую очередь в панель респондентов были включены участники различных научных конференций по гуманитарным наукам, которые по роду своей профессиональной деятельности так или иначе работают с данными социологических исследований, на анкету также отвечали активные пользователи Интернет, заинтересовавшиеся темой опроса. Все участники получили приглашения к исследованию по электронной почте, после чего переходили по указанной ссылке к онлайн-анкете. Поскольку некоторые первичные результаты были озвучены автором на социологических конгрессах в Москве и Харькове и опубликованы в соответствующих сборниках тезисов [10 – 12], в данной статье будут изложены основные результаты данного исследования.

Цель онлайн-опроса – определить особенности использования методики онлайн-опроса для исследований пользователей Интернет по репрезентативным выборкам. Основными задачами онлайн-исследования было:

- определить Интернет-активность пользователей, имеющих опыт в различного рода онлайн-исследованиях;
- изучить мнения пользователей относительно оффлайновых и онлайн-методик проведения социологических исследований;
- выяснить степень готовности и мотивацию участия в онлайн-опросах;
- проанализировать восприятие методики онлайн-опроса пользователями, участвующими в онлайн-опросах.

Социально-демографические данные участников опроса говорят о том, что в первую очередь опрос заинтересовал специалистов технического профиля и студентов. Большую активность проявили руководители среднего уровня, гуманитарии и предприниматели. Средний возраст респондентов составил 31 год. Характерно, что в ходе опроса удалось получить ответы у 26 пользователей (11%), имеющих ученую степень. Более половины опрошенных (57%) имеют высшее образование, а четверть респондентов (24%) студенты. Поэтому можно предположить, что на анкету отвечали пользователи, на различном уровне включенные в исследовательский процесс и способные оценить методы сбора социологической информации.

Уровень Интернет-активности пользователей-респондентов можно описать в следующих категориях. В большинстве случаев доступ к глобальной компьютерной сети происходит через домашнее подключение или на работе; 90% респондентов выходят в Интернет ежедневно, опыт работы в Интернете половина респондентов определила как 5 лет и более, остальные участники опроса регулярный доступ к Интернет-ресурсам имеют как минимум полгода. Половина опрошенных пользователей ежедневно тратят более 4 часов на работу в Интернете, вторая половина работает в компьютерной сети как минимум час. В целом вышеописанные факты позволяют сделать вывод о чрезмерно высокой степени Интернет-активности пользователей, которые приняли участие в онлайн-опросе.

Важной предпосылкой активного применения новых методик сбора информации является в целом положительное отношение к ним исследователей и адекватное восприятие их достоинств и недостатков. Как правило, любые революционные шаги в науке, если они затрагивают проверенные годами методы и технологии, воспринимаются исследователями с заметной долей скепсиса и недоверия. Не является исключением и эмпирическая социология, поэтому по мере развития различных методов сбора данных на Западе, от почтовых опросов к личным интервью, а от интервью - к телефонным опросам, каждая новая методология, появлявшаяся с течением времени, рассматривалась с опаской. Подобная судьба неизбежно должна была коснуться и онлайн-опросов. Тем не менее, в мировой практике этот метод уже прочно занял свою нишу и продолжает распространять свое влияние на все большие и большие сферы деятельности, и, в

---

¹ "Практика проведения онлайн-исследований", кафедра методов социологических исследований ХНУ им. В.Н. Каразина, ноябрь 2007 г. – март 2008 г. Методика – электронная анкета в виде нескольких веб-страниц, доступных для всех заинтересованных пользователей. Объем выборки – 228 пользователей.

некотором роде, определять приоритеты в мире социологических исследований. Как справедливо отметил профессор Борис Докторов: "Возникнув в самом конце 20 века, онлайн-опрос во всех своих важнейших аспектах учитывает и продолжает все ценное, что было найдено и закрепилось в ранее созданных и эксплуатируемых в наши дни разновидностях социологических и маркетинговых опросов" [5].

В Украине в силу ее малой интернетизации онлайн-опросы применяются по-прежнему достаточно редко. На рисунке 1 отображены уровень осведомленности пользователей Рунета с основными методами сбора социологической информации, а также их непосредственное участие в социологических исследованиях.

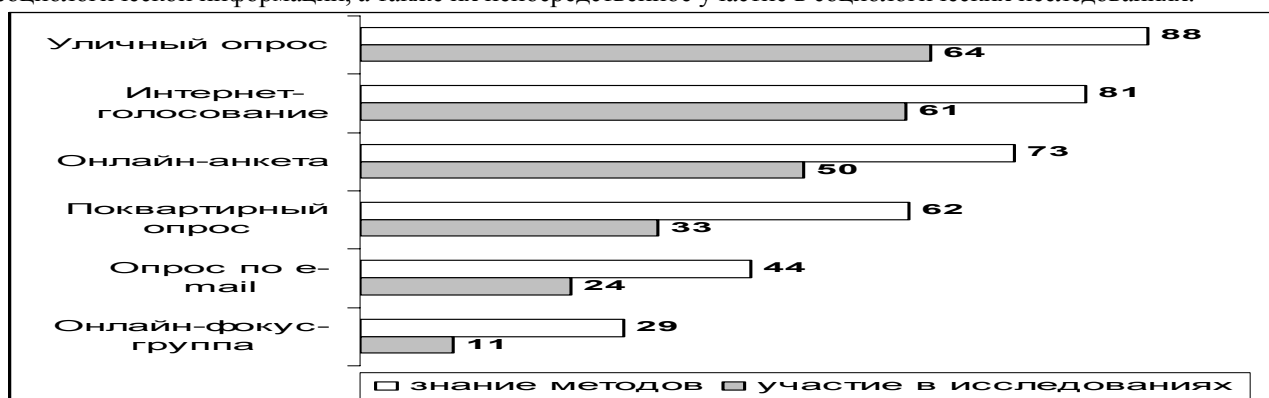

Рисунок 1. Распределение ответов на вопросы: "Какие методы изучения общественного мнения Вы знаете?"; "В каком из перечисленных методов изучения общественного мнения Вы принимали участие?" (в %)

В шкалу намеренно были включены такие процедуры сбора информации, которые достаточно редко используются профессионалами для получения достоверной информации, а именно: уличный опрос и Интернет-голосование. В общественном сознании они ассоциируются с основным методом социологов, на самом же деле эти процедуры чаще используют журналисты, политтехнологи, маркетологи. Для них уличный опрос и Интернет-голосование является одним из способов привлечения внимания целевых аудиторий к определенной теме. Стихийная выборка, используемая в методиках уличного опроса и интернет-голосования, редко применима для целей социологического исследования, потому что практически не позволяет обеспечить репрезентацию определенных социально-демографических групп. Тем не менее оказалось, что пользователи больше всего знакомы с уличным опросом и Интернет-голосованием (более 80% пользователей знакомы с этими методиками, а 60% принимали участие). Подобным же образом пользователи определяют и онлайн-опросы: большинство пользователей знакомы с таким способом сбора информации (73% пользователей), а половина респондентов, принявших участие в опросе, уже непосредственно работали с онлайн-анкетой. В тоже время поквартирный опрос проводился только у трети пользователей, хотя это наиболее распространенная методика формирования репрезентативной выборки при изучении общественного мнения.

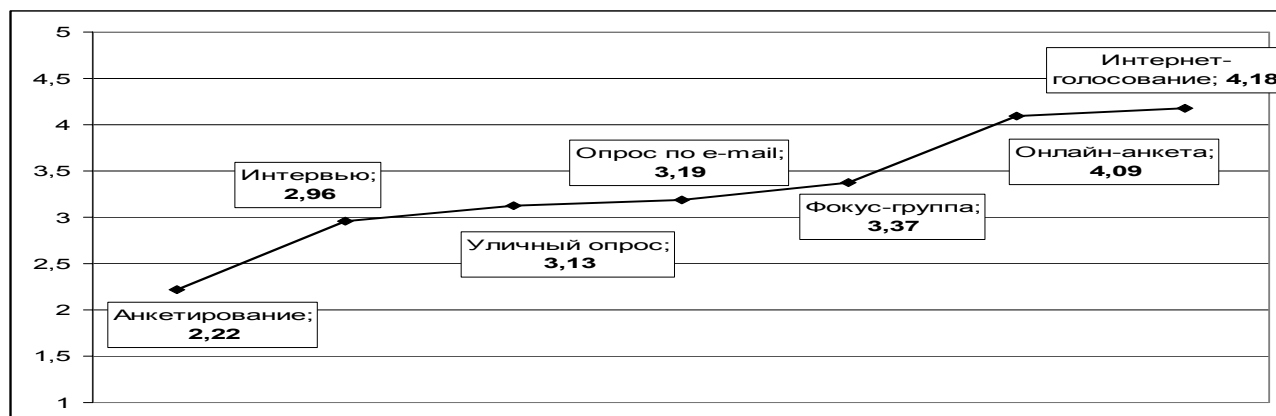
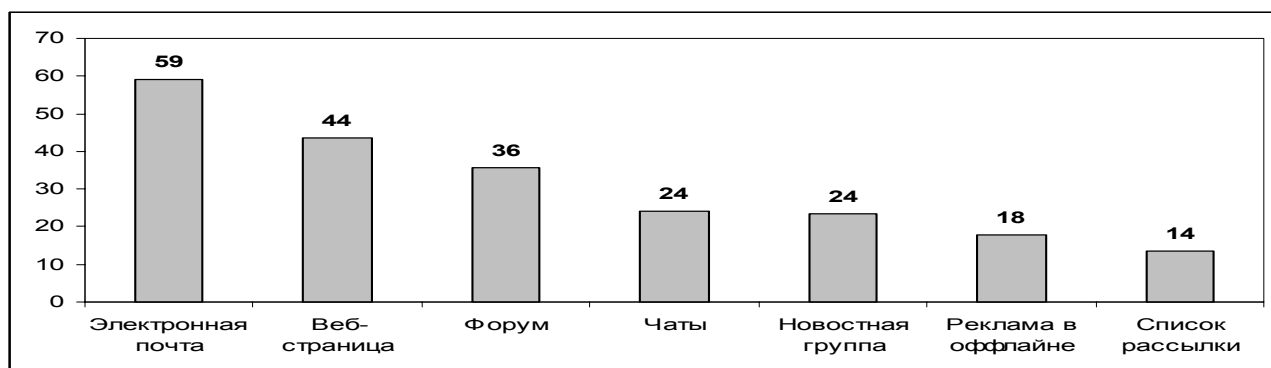

Рисунок 2. Распределение ответов на вопрос: "Насколько удобны следующие способы изучения общественного мнения?" (в баллах)

Для оценки методов сбора социологической информации и сравнения традиционных и инновационных (онлайнowych) методик респондентам было предложено оценить каждый из них по степени удобства для респондентов. Для расчета индекса средних оценок была использована порядковая пятибалльная шкала (5 – *очень удобный*, 4 – *скорее удобный*, 3 – *в чем-то удобный, в чем-то нет*, 2 – *скорее не удобный*, 1 – *совсем не удобный*). Как показали результаты опроса, наиболее высоко (более 3 баллов) пользователи оценили именно онлайн-методику, тогда как традиционные методы сбора информации (анкетирование, интервью, уличный опрос) получили более низкие оценки (см. рис. 2). Столь высокие оценки онлайн-методик свидетельствуют об отсутствии каких-либо предубеждений у пользователей Рунета по поводу взаимодействий с исследователями посредством Интернет. Респондентам-пользователям очевидны преимущества инновационных онлайнowych методик проведения социологических опросов, они готовы активно включаться в общение с социологами посредством новых информационных технологий.

Важной процедурой при проведении онлайн-опроса является выбор соответствующих форм привлечения респондентов к участию в опросе. Ведь именно от того, кто примет участие в исследовании, будет зависеть качественный состав выборки. Основным аргументом критиков онлайн-методик состоит в стихийности формирования выборочной совокупности, в её нерепрезентативности и невозможности определения границ генеральной совокупности. Поэтому изначально выбор способа приглашения к онлайн-опросу становится основополагающим для формирования искомой выборочной совокупности. Главным является получение согласия на участие в опросе у всех категорий пользователей, необходимых для реализации выборки. Как показал опрос пользователей, наиболее приемлемым способом передачи приглашения к онлайн-опросу являются электронная почта (59% респондентов), гиперссылка на веб-странице (44%) и информация на дискуссионном форуме (36%) (см. рис. 3).

Рисунок 3. Распределение ответов на вопрос "По Вашему мнению, какой способ передачи приглашения к участию в онлайн-опросе наиболее приемлемый?" (в %)

Если нет возможности сформировать основу выборки, состоящую из адресов электронной почты потенциальных респондентов, то оптимальным способом привлечения к опросу будет использование известных веб-страниц и популярных форумов или, как отметили респонденты, "*все то, что исходит от тематически интересного источника*". Чтобы добиться необходимого охвата выборки и избежать систематических смещений, А. Жичкина упоминает несколько способов достижения респондентов: 1) проведение исследования на сайте с достаточно широкой аудиторией (крупные Интернет-порталы, бесплатные почтовые сервисы или поисковые сайты), 2) помещение опросника на разные сайты с разными аудиториями, 3) баннерная реклама проводящегося опроса [13]. Однако, не стоит забывать о сетевом этикете. Пользователи опасаются различного рода писем от неизвестных им источников и любая попытка достучаться до человека по электронной почте будет им рассматриваться как спам. Поэтому не стоит забывать и о традиционных формах поиска респондентов: уличные и поквартирные приглашения, реклама в оффлайне (анонсирование исследования в других СМИ - прессе, радио и т.п.).

Получив приглашение к участию в опросе, далеко не все респонденты откликаются на просьбу ответить на онлайн-анкету. Независимо от методики опроса реализация выборки всегда сталкивается с проблемой отсутствия необходимых респондентов, отказов от ответа и т.д. В связи с этим важным фактором успешности онлайн-опроса является отчетливое желание пользователей участвовать в исследовании, что требует от организаторов исследования умения заинтересовать потенциальных

участников и мотивировать их на участие в исследовании. В ходе проведенного опроса выяснились факторы, влияющие на принятие решения об участии в онлайн-исследовании. Полученные усредненные оценки по пятибалльной порядковой шкале позволили выстроить мотивационную структуру респондентов-пользователей. Выяснилось, что в первую очередь пользователей привлекает тема исследования (3,98 балла), при этом наибольший отклик у пользователей получают те опросы, которые затрагивают понятные и злободневные для них вопросы социального бытия.

Вторым главным мотивом участия в опросе можно считать возможность получить результаты исследования (3,43 балла) и репутация исследовательской организации (3,21 балла). Подобная мотивация скорей всего характерна только тем респондентам, которые профессионально интересуются результатами работы социологов. Остальные пользователи поставили высокую оценку "инновационному мотиву": интерес к новой форме опроса и любопытство (по 3 балла). При принятии решения участвовать в онлайн-опросе немаловажную роль играют рекомендации знакомых (2,81 балла). Стоит отметить, что различные формы вознаграждения за участие в опросе оценила как важный мотивирующий фактор только пятая часть респондентов. Хотя при активной западной практике онлайн-исследований именно материальные вознаграждения остаются наиболее существенным средством привлечения необходимого количества респондентов для опроса посредством Интернета [2]. Приглашения на форумах и реклама на различных популярных веб-порталах не получили большого отклика у респондентов.

Большая часть респондентов положительно отнеслись к процедуре заполнения онлайн-анкеты (41% в основном удовлетворены и 27% скорее удовлетворены), и только 10% респондентов выразили неудовлетворенность участием в онлайн-опросе. Такая высокая оценка данной методики частично опровергается предполагаемыми действиями: только 18% намерены рекомендовать онлайн-опрос друзьям, коллегам и знакомым, треть респондентов будут рекомендовать, но только избранным, оставшаяся половина пользователей отказались помогать исследователям в привлечении к опросу. Установленный показатель соучастия пользователей в поиске потенциальных респондентов на уровне 20% вполне должен устроить социологов, т.к. основная задача выборочного исследования – не опросить знакомых знакомых и друзей друзей, а выйти на всё многообразие существующих социальных групп и отразить в выборке искомое соотношение с генеральной совокупностью.

Так как в задачи исследования входили в первую очередь методические моменты использования методики онлайн-опроса, то в анкету были включены вопросы, выясняющие возможности улучшения новых исследовательских техник в ходе онлайн-опроса, в частности, респондентов просили указать на непонравившиеся элементы онлайн-анкеты, высказать пожелания по дизайну анкеты и определить оптимальную периодичность обращения к участникам панели.

Среди причин неудовлетворенности участием в опросе пользователи чаще всего называли большой объем анкеты: *"слишком большой и запутанный опрос"*. Стоит отметить, что объем онлайн-анкеты преднамеренно был расширен до самых верхних пределов для рассматриваемой методики и составил 60 вопросов, включающих как номинальные шкалы с совместимыми альтернативам, так и табличные формы порядковых шкал. Для обычных онлайн-опросов, сопоставимых по процедурам проведения с почтовыми и телефонными опросами, такое количество вопросов считается слишком большим и запутанным, к тому же довольно много занимал времени для заполнения – в среднем по 30 минут на одну анкету.

Респондентам показалось утомительным отвечать на такое большое количество вопросов, поэтому они предлагали сократить количество вопросов (оптимальный объем анкеты, по мнению отвечающих, до 20 вопросов) и выбрать одну более узкую тематику. *"Неопределенность тематики опроса: не понятно, речь идет об анализе частоты и способа доступа респондентов к сети, или о методах опроса"*. Действительно, в начале опроса большая часть анкеты была посвящена уровню Интернет-активности пользователей, так как была выдвинута гипотеза, что отношение пользователей к новым методам сбора социологической информации зависит от опыта и регулярности работы в сети, от целей обращения к Интернет-ресурсам и т.д. Также для изучения особенностей использования новых коммуникативных средств большое внимание было уделено практике использования пользователями электронной почты и других форм онлайн-общения. Предполагалось, что предпочтения тех или иных форм Интернет-коммуникации будет обуславливать приверженность к определенным техникам онлайн-опроса. Однако эти гипотезы не подтвердились: мнение пользователей относительно методики онлайн-опроса не связаны с опытом работы в Интернете и интенсивностью Интернет-коммуникации.

Таким образом, при составлении онлайн-анкеты необходимо учитывать, что объем анкеты не должен превышать 20 вопросов (желательно без громоздких табличных форм) и затрагивать одну тему.

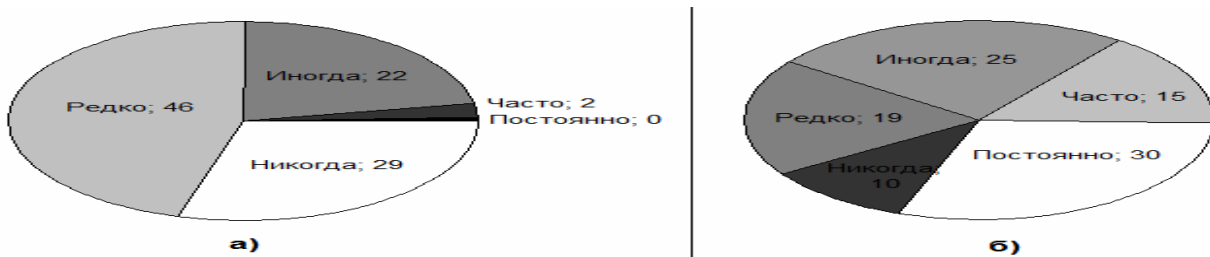
В ряду причин неудовлетворенности опросом некоторые респонденты указали на отсутствие собственной мотивации участия в исследовании: *"для себя не вижу смысла участвовать; не совсем понятно, зачем он организован"*, что еще раз доказывает важность этапа подбора респондентов и их мотивирования, о котором говорилось выше. Не раз пользователи проявляли желание более точно понять цель исследования: *"непонятно, что нового вы хотите узнать для себя; не понимаю цели этого опроса"*. В тексте приглашения она была сформулирована следующим образом: *"Цель данного опроса – изучить особенности методов социологических исследований. Данные, полученные в результате опроса, будут использованы для улучшения и расширения сервисных функций проведения социологических исследований"*. Цель исследования дается в самой общей форме и предельно четко и определенно, чтобы не загружать респондентов научной терминологией и лишней, ненужной информацией, в тоже время стимулировать интерес к изучаемой теме и показать важность ответов каждого участника. Решение о полноте конкретизации цели исследования для респондентов каждый социолог принимает самостоятельно, ориентируясь на свой опыт и знания. Для более любознательных и пытливых респондентов методика онлайн-опроса позволяет использовать гиперссылку на более конкретное и подробное описание целей и задач исследования, а также разъяснений по поводу дальнейшего использования полученных результатов. Кроме того благодаря интерактивным формам обратной связи каждый участник исследования может не только задать вопрос организаторам исследования, но и конкретизировать некоторые спорные моменты, возникающие по ходу заполнения анкеты. В ходе данного опроса многие респонденты в полной мере использовали формы обратной связи: адрес электронной почты и форма для замечаний и предложений в конце анкеты. Эти процедуры позволили обсудить многие спорные и неясные моменты во время опроса, добиться полноты и искренности ответов и оставить благоприятное отношение к исследованию. Благодаря подобным техникам онлайн-опрос удовлетворяет любопытство одних пользователей и не отвлекает от главного других.

Среди прочих причин неудовлетворенности опросом пользователи называли скучный и мрачный дизайн, высокие затраты времени на заполнение анкеты, отсутствие вознаграждений за участие в исследовании, отсутствие доступа к полученным результатам исследования, также нередкими были *"методические рекомендации"* по выбору языка исследования, по формулировкам вопросов и конкретности альтернатив к ним.

Что касается высказанных пожеланий пользователей по дизайну онлайн-анкеты, то в первую очередь пользователи обращали внимание на цветное оформление онлайн-анкеты. Использование анкет с цветным оформлением из-за своей дороговизны и нецелесообразности в оффлайновых методиках опроса лицом-к-лицу не практикуется, в прессовых опросах – применяются крайне редко. Чаще всего вместо цветовых решений включаются графические элементы для размежевания ключевых элементов анкеты (вопрос, подсказка, варианты ответы, переходы и т.д.), реже можно встретить визуальное сопровождение к вопросам или стимульный материал в маркетинговых или социальных исследованиях. В методике онлайн-опроса трудно обойтись без цветного дизайна веб-страниц, где размещена онлайн-анкета, поэтому необходимо иметь в виду, что цветное оформление влияет на ответы опрашиваемого. Чаще всего респонденты предлагали использовать не один цвет и применять более яркие цвета (основным цветом данной анкеты был серый цвет). *"Можно сделать более ярким заголовок, от серо-белой гаммы перейти к другой, при прежнем расположении спектра цветов, а так дизайн сбалансированный и приятный"*. Но есть и другие мнения: *"Мне очень понравился: не отвлекает от вопросов, не раздражает глаз"*. Поэтому к выбору цветовой гаммы нужно подходить довольно осторожно, скорей всего этот вопрос требует специального изучения и особого технического решения.

Для респондентов оказались важными размер междустрочного интервала, выбор шрифта, наличие пустых строк в табличных формах и украшение картинками. *"Интерфейс слишком утомляет глаза, приходится подсаживаться ближе к монитору, чтобы правильно разглядеть пункты"*. В случае больших онлайн-анкет индикатор количества пройденных вопросов должен всегда отображаться по мере прокрутки страницы. Перед запуском опроса необходимо проверить, сколько времени занимают переходы с одной страницы на другую, работают ли вопросы-фильтры и гиперссылки, верно ли составлены инструкции и подсказки. Немаловажным техническим достижением при проведении опросов является грамотное использование аудио- и видеоматериалов, современно дополняющих вопросы.

Треть пользователей согласились участвовать в онлайн-исследованиях раз в неделю, столько же пользователей устраивает периодичность один или два раза в месяц. Большой процент в категории "другое" (17%) объясняется тем, что респондентам трудно оценить оптимальную периодичность своего участия в онлайн-исследовании, потому что некоторые пользователи впервые попробовали подобную форму опроса, а другие проявили свое скептическое отношение к новой методике. Опрошенные выдвигали определенные условия, в случае выполнения которых они согласились бы участвовать в онлайн-исследованиях, а именно: если опросы будут иметь отношение к профессиональной деятельности; если попросят знакомые; если будет желание и настроение; если не будут слишком заняты и прочее.

Рисунок 4. Распределение ответов на вопросы: а) Часто ли Вы скрываете истинную информацию, когда отвечаете на вопросы?; б) Волнует ли Вас вопрос сохранения конфиденциальности информации при ответах на вопросы личного характера? (в %)

Откровенность и анонимность ответов в онлайн-опросе в большей степени, чем в традиционных оффлайн-методиках, выявляют индивидуальное восприятие формулировок вопросов, а иногда и проблемные стороны самой анкеты. Например, пользователи не стеснялись признаваться в том, что не знакомы с некоторыми видами социологических методов сбора информации, что требовало редактирования анкеты с помощью небольших разъяснений незнакомых понятий. Большинство респондентов-пользователей (75%) редко или практически никогда не скрывают истинную информацию, отвечая на вопросы анкеты (см. рис. 4.а). Для сравнения уровня искренности респондентов при оффлайн- и онлайн-методиках требуется специальное методическое исследование. Можно предположить, что высокая искренность при ответах на вопросы анкеты является преимуществом именно методики онлайн-опроса. Однако это не означает, что пользователей не волнует вопрос сохранения конфиденциальности личной информации (только 10% опрошенных пользователей не волнует этот вопрос – см. рис. 4.б). Условия онлайн-опроса, как и оффлайн-методик опроса, больше всего напоминающие формат публичной коммуникации, имеют как ряд существенных преимуществ, так и недостатков для получения достоверной и надежной информации (более подробно об изменениях поведения тестируемых в случае бумажного и компьютерного тестирования см. [14]).

Таким образом, данные, полученные в результате анкетирования, позволяют ответить на вопросы о том, какие новые тенденции появляются в отношениях между исследователем и исследуемыми и что изменяется в процедуре опроса благодаря наличию электронной почты и Интернета. Однако эмпирические выводы имеют эпизодический или противоречивый характер из-за постоянно меняющихся возможностей Интернет-технологий, разного опыта и активности пользователей-респондентов и отсутствия доверия социологов к новым формам опроса. Поэтому данная тема требует новых теоретических и эмпирических исследований.

Актуальность рассматриваемого вопроса обуславливает заинтересованность ученых в изучении новых методов сбора социологической информации, в анализе возможностей и перспектив использования данных, полученных в ходе онлайн-исследований. Социологи стремятся не только изучать социальные аспекты новых коммуникативных технологий, но применять их инновационные методические инструменты в социологических исследованиях. Вместе с тем, проводимые в этой области исследования сталкиваются со сложностями. Это принципиальная новизна изучаемых процессов, объективная трудность изучения информационно-технологических преобразований в работе социолога изнутри, недостаточная развитость компьютерных программ и информационных ресурсов для обществоведов, слабое распространение новых коммуникативных средств в большинстве постсоветских стран.

Методологический кризис социологической науки в целом также препятствует созданию специальных социологических теорий, необходимых для изучения новой социальной реальности -

Интернета. Разработке принципиально новых научных подходов и методологических представлений об онлайн-исследованиях будут способствовать не только теоретическое осмысление происходящих изменений, но и применение новых концепций на практике с целью апробации новых методических приемов, техник и процедур.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Booth-Kewley S., Edwards J.-E. & Rosenfeld P. Impression management, social desirability and computer administration of attitude questionnaires: Does the computer make a difference? // *Journal of Applied Psychology*. – 1992. – Vol 77(4). – P. 562 – 566. 2. Lautenschlager G.J. & Flaherty V.L. Computer administration of questions: More desirable or more social desirability? // *Journal of Applied Psychology*. – 1990. – Vol 75 (3). – P. 310 – 314. 3. Martin C. & Nagao D.H. Some effects of computerized interviewing on job application responses // *Journal of Applied Psychology*. – 1989. – Vol 74 (1). – P. 72 – 80. 4. Докторов Б. Онлайн-опросы популярны в США. Готова ли к ним Россия? // *Broadcasting*. – № 6 (10). 5. Докторов Б. Онлайн-опросы: обыденность наступившего столетия // "Телескоп": наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. – 2000. – № 4. – С. 16 – 31. 6. Залесский П. Измерение Интернет-аудитории методом личных опросов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.comcon-2.com/Publication/web-vektor3.htm>. 7. Филиппова Т.В. Использование Интернет для социологических исследований. // Материалы конференции "Интернет и современное общество". – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 29.10 – 3.12.1999. – С. 41 – 42. 8. Филиппова Т.В. Интернет как инструмент социологического исследования // *Социологические исследования*. – 2001. – № 9. – С. 115 – 122. 9. Стребков Д.О. Исследование аудитории Интернет: методологические подходы, применяемые в российской практике. [Электронный ресурс]. – Интернет-конференция "Социология и Интернет: перспективные направления исследования", 15.11.04 – 18.02.05 – Режим доступа: URL: <http://ecsocman.edu.ru/>. 10. Корытникова Н.В. Применение онлайн-опроса в социологии. [Электронный ресурс]. – Материалы III Всероссийского социологического конгресса. – М.: Институт социологии РАН, Российское общество социологов, 2008 (ISBN 978-6-89697-157-3). – Режим доступа: URL: http://www.isras.ru/abstract_bank/1207056439.pdf. 11. Корытникова Н.В. Методология онлайн-исследований: практика применения // *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної Асоціації України*. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 78. 12. Корытникова Н.В. Барьеры использования онлайн-методов сбора социологической информации. [Электронный ресурс]. – Материалы IV конференции "Современные проблемы формирования методного арсенала социолога" (Москва, 16 февраля 2010 г.). – М.: Институт социологии РАН, 2010. (ISBN 978-5-89697-181-8). – Режим доступа: URL: http://www.ssa-rss.ru/abstract_bank_Kry/1264409350.pdf. 13. Жичкина А. О возможностях психологических исследований в сети Интернет. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/websurvey>. 14. Фриндте В., Келер Т. Публичное конструирование Я в опосредованном компьютером общении // *Гуманитарные исследования Интернета/ под ред. А.Е. Войскунского*. – М., 2000. – С. 40 – 54.

УДК 316.334

ВИКОРИСТАННЯ МЕТАДАНИХ ПРИ АНАЛІЗІ ДАНИХ З БАНКІВ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Горбачик Олексій Андрійович – старший науковий співробітник Київського міжнародного інституту соціології

Стаття присвячена ролі метаданих в аналізі даних з банків соціологічних досліджень. Автор розглядає три типи колекцій даних (повторні, моніторингові та лонгитюдні) та формулює вимоги до відповідних метаданих для цих колекцій.

Ключові слова: аналіз даних, банк соціологічних досліджень, метадані.

Статья посвящена роли метаданных в анализе данных из банков социологических исследований. Автор рассматривает три типа коллекций данных (повторные, мониторинговые и лонгитюдные) и формулирует требования к соответствующим метаданным для этих коллекций.

Ключевые слова: анализ данных, банк социологических исследований, метаданные.

Article is devoted for the role of metadata in analysis of data from the bank of sociological researches. Author considers three types of data collections (repeated, monitoring, longitudinal) and formulates the requirements for the appropriate metadata for these collections.

Key words: data analysis, bank of sociological researches, metadata.

Важливою сферою використання метаданих у банках даних соціологічних досліджень є застосування їх задля пошуку та впорядкування даних, що зберігаються та накопичуються, а також задля надання користувачеві швидкого (одразу після закінчення сеансу пошуку), хоча й дещо поверхового результату. За ним дослідник може отримати розуміння того, які саме дані були відібрані за його запитом, наскільки вони релевантні його очікуванням. Детально розібратися із результатами запиту можна лише шляхом прискіпливого аналізу відібраних даних, але загальне уявлення стосовно того, наскільки вірно складений запит, чи містить банк потрібні досліднику дані можна саме на основі результатів такого попереднього аналізу.

Пошук даних із використанням метаданих є не простим послідовним перебором наявних у банку даних, а є пошуком серед змістовної складової даних.

Метадані банку даних соціологічних досліджень надають можливість пошуку даних, зібраних у певний проміжок часу, зібраних із метою вивчення певної території або певної генеральної сукупності (досить часто визначити генеральну сукупність, що досліджувалася, з самих даних важко, тому доцільно її описувати у метаданих) тощо. Метадані можуть допомогти дослідникові із уточненням методики аналізу та тематикою дослідження, оскільки, як правило, вони містять перелік публікацій та методичні розробки, на які спирається дослідження.

Метадані банків даних соціологічних досліджень надають можливість структурувати та об'єднувати групи даних, схожих за певною ознакою. Такі сукупності об'єднаних даних ми пропонуємо називати *колекціями даних*. Складовою частиною колекції можуть виступати як окремі ознаки, так і цілі масиви даних. Отже, *результатом пошуку* у банку даних соціологічних досліджень є надання користувачеві *колекції даних*, що об'єднані за ознакою відповідності його запиту.

Розглянемо поняття "колекції даних" більш детально і розкриємо його зв'язок з поняттям "колекція інформаційних ресурсів", що використовується в електронних бібліотеках. За визначенням [1] будь-яка колекція інформаційних ресурсів являє собою систематизовану сукупність інформаційних ресурсів, об'єднаних за певним критерієм. Наприклад, за подібністю змісту, джерел, призначення, колом користувачів тощо. Колекція даних – це результат відбору за певним запитом, що може включати масиви даних, зібрані різними організаціями, у різний час, у різних країнах тощо. Це означає, що такі дані можуть бути зібрані із використанням різних методик. Таким чином, слід перевіряти дані колекції на сумісність та на можливість їх загального аналізу, уточнювати, за необхідності, сформовану за запитом колекцію даних.

Така складна та відповідальна робота має виконуватися або безпосередньо дослідником, що займається аналізом відібраних даних, або ж кваліфікованим персоналом банку даних.

Процедура уточнення отриманої колекції даних передбачає:

- *аналіз генеральної сукупності досліджень, дані яких відібрані.* Потрібно з'ясувати, яким чином генеральні сукупності відібраних досліджень співвідносяться із генеральною сукупністю поточного (запланованого дослідником) дослідження. При цьому слід враховувати, що ідеальна генеральна сукупність (представлена у програмі дослідження) може не співпадати із реальною (що дійсно була охоплена дослідженням, зважаючи на незалежні від дослідника обставини).
- *аналіз формулювань запитань.* Розподіл відповідей на певне запитання – це одна з основних одиниць аналізу даних. У той же час відомо, що не тільки формулювання запитань, але й порядок запитань в опитувальнику можуть впливати на відповіді респондентів.
- *аналіз шкал та кодувальних схем на сумісність.* Потрібно проаналізувати кодувальні схеми для всіх запитань та, по можливості, привести їх до єдиного загального вигляду.
- *аналіз часу проведення дослідження* з метою виявлення актуальності даних для поточного дослідження, а також наявності можливостей співставлення та порівняльного аналізу даних.
- *врахування способу збирання даних в окремих дослідженнях, що потрапили до колекції,* адже відмінності в методиці збирання даних в окремих дослідженнях також може суттєво вплинути на результати аналізу.
- *врахування типу та способу побудови вибірки кожного з досліджень колекції,* адже різні типи вибірок, по-перше, по різному впливають на результати дослідження, а по-друге, вимагають різних підходів до аналізу даних.

Отже, процедура уточнення отриманої колекції даних передбачає участь кваліфікованого фахівця, що добре знається на тематиці та меті дослідження. Значною мірою полегшити і прискорити її виконання може наявність якісних метаданих, хоча й у цьому випадку без втручання людини, як правило, не обійтись. Крім того, частина роботи із перевірки колекції даних надзвичайно тісно пов'язана із майбутнім (запланованим) аналізом даних, обранням методики аналізу. Через це також таку перевірку має виконувати або сам дослідник, або ж фахівець, що не тільки має відповідну кваліфікацію, але й добре розуміє, що саме і яким чином буде аналізуватися із використанням отриманої колекції даних. Враховуючи обсяги роботи, неможливість її автоматизації і вимоги до професійного рівня виконавця, можна зробити висновок, що доцільним є також збереження інформації стосовно відібраної колекції даних з метою подальшої систематизації найбільш популярних із наявних у банку, виявлення та вивчення найбільш запитуваних колекцій.

Складання рубрикатора, який описує весь вміст банку даних або ж значну його частину, наближає банки даних соціологічних досліджень до баз даних і є значним кроком до покращення автоматизації пошуку та аналізу даних. Звичайно, це є задачею достатньо високого рівня складності, адже дані можуть бути взаємопов'язані на різних рівнях. Зв'язки можуть бути встановлені на основі приналежності даних до результатів роботи певного дослідницького колективу, на основі певного часового проміжку (як дослідження, проведені під час певних подій) тощо. Враховуючи це, має сенс виділяти групи на максимально зручних задля аналізу рівнях. Найбільш доцільним, на наш погляд, є використовувати у якості критерію виділення можливість співставлення даних та подібність методики у складових колекції. Таким чином, пропонується виділяти (вирізняти) три типи колекцій – *повторні, моніторингові та лонгітудні (панельні)*. Розглянемо зазначені типи колекцій більш детально.

Колекція повторних досліджень має складатися із досліджень, присвячених перевірці однієї тієї ж самої сукупності дослідницьких гіпотез. Така колекція дає можливість встановити валідність методик, за допомогою яких перевірялися гіпотези. Крім того, повторна перевірка дає можливість встановити стабільність певного явища або закономірності. Звичайно, різні складові такої колекції можуть бути дослідженнями, проведеними різними колективами дослідників, і не обов'язково спираються на один і той самий інструментарій. Зокрема, якщо йдеться про опитування, то при проведенні повторних досліджень можуть змінюватися не тільки опитувальники, але й блоки питань, що вимірюють ознаки, необхідні для перевірки спільних гіпотез досліджень. Як правило, для забезпечення перевірки спільних для всіх досліджень колекції гіпотез дослідження потрібно обґрунтування еквівалентності вимірювання відповідних ознак. Також придатними для зіставлення, хоча не обов'язково ідентичними, мають бути вибірки повторних досліджень. Усі дослідження з колекції повторних досліджень мають стосуватися тієї ж самої генеральної сукупності. У той же час проміжки часу між окремими хвилями повторного

дослідження не обов'язково мають бути однаковими. Фактично, саме такі колекції найчастіше можна отримати з банку соціологічних даних.

Складовими колекції моніторингових досліджень є дослідження, які спрямовані на спостереження змін певної групи показників або на спостереження динаміки розвитку певного процесу. При цьому, звичайно, всі дослідження мають стосуватися тієї ж самої генеральної сукупності та проводитися з використанням повністю або частково ідентичних методик та інструментарію вимірювання. Наприклад, якщо йдеться про опитування, то в усіх складових колекції моніторингових досліджень кожен показник, кожна характеристика процесу тощо мають бути виміряні за допомогою однакових індикаторів (зокрема, однаковими запитаннями або ж блоками запитань). Важливо також, щоб часова дистанція між окремими дослідженнями у колекції моніторингових досліджень була більш-менш однаковою (наприклад, 2-3 місяці, один рік, два роки тощо). Це забезпечує можливість відслідковувати та аналізувати динаміку змін показників або ж розвитку процесу, який вивчається. За таких умов, як правило, всі дослідження, що входять до таких колекцій, мають одного спільного виконавця або ж одного замовника.

Колекція лонгitudних (панельних) [1] досліджень має таку специфіку, що всі дослідження колекції стосуються однієї й тієї ж самої вибірки (не ідентичних за певними характеристиками вибірок, як у моніторингових дослідженнях, а саме тієї ж самої вибірки). Лонгitudні дослідження спрямовані на аналіз та узагальнення змін показників та/або розвитку процесів, характерних для одиниць спостереження вибірки. Колекція лонгitudних досліджень надає дослідникові можливість відслідковувати динаміку змін показників або розвитку процесу для кожного окремого об'єкту спостереження і, за необхідності, узагальнювати ці зміни та робити відповідні висновки.

Особливістю організації колекції лонгitudних досліджень є те, що кожен об'єкт спостереження, який потрапив до вибірки, має бути чітко і однозначно ідентифікований у всіх дослідженнях колекції. Інструменти всіх досліджень колекції не обов'язково мають бути абсолютно ідентичними, але ідентичність або ж, принаймні, еквівалентність інструментів вимірювання показників чи характеристик процесів у різних дослідженнях колекції значним чином полегшує аналіз динаміки змін.

Зрозуміло, що у колекціях лонгitudних досліджень умови до складових є ще жорсткішими, ніж у колекціях моніторингових досліджень. Виконавець та замовник усіх складових колекції лонгitudних досліджень має бути той же самий, оскільки вибірка чітко фіксується.

Отже, більша частина інформації, яка складає основу метаданих у банку даних соціологічних досліджень, є відомою дослідницькому колективу, що працює над дослідженням. Метою включення метаданих до банку даних є потреба зберегти та систематизувати цю інформацію задля подальшої передачі цієї інформації дослідникам, що будуть займатися вторинним аналізом через певний (часто досить значний) час.

Формалізація метаданих має, з одного боку, зробити інформацію про дослідження зручною для організації банку даних та підвищення ефективності пошуку в банку даних, а, з іншого боку, дає можливість досліднику, що не приймав участі в плануванні та проведенні дослідження, але займається аналізом зібраних даних, "зануритися" у дослідження, краще спланувати свій аналіз.

У соціології, де часто досить важко або ж навіть неможливо визначити норми та закони, що діють у тій чи іншій ситуації, надати нетривіальну інтерпретацію соціальному факту, побачити певні закономірності або причинно-наслідкові зв'язки стає можливим лише за умов аналізу соціальних явищ у динаміці або у порівнянні із аналогічними явищами в різних соціальних групах. Такий підхід вимагає комплексного та уважного вивчення сукупності досліджень самим дослідником чи невеликим дослідницьким колективом, що, у свою чергу, є можливим лише за умов наявності повних та значною мірою стандартизованих метаданих. Саме завдяки метаданим дослідники, що займаються вторинним аналізом великих сукупностей даних, мають отримати можливість відчувати себе на місці безпосередніх виконавців дослідження, а отже краще та повніше інтерпретувати результати власного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Vogt W. P. Dictionary of Statistics and Methodology: A Nontechnical Guide for the Social Sciences. – SAGE, 1999. – 318 p.

УДК 316 : 303, 442

КОНСТРУКТ КРИВОЙ БИОГРАФИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА: ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИ АНАЛИЗЕ НАРРАТИВНОГО ИНТЕРВЬЮ

Домбровская Ирина Александровна – студентка 5-го курса магистратуры социологического факультета Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина

Медяник Анна Петровна – студентка 5-го курса магистратуры социологического факультета Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина

Профатилова Людмила Геннадьевна – старший преподаватель кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина

В статье представлены результаты анализа биографического нарративного интервью. Описываются аналитические процедуры, основанные на разделении текста интервью на нарративные и ненарративные фрагменты. Оцениваются возможности применения конструкта кривой биографического процесса при анализе нарративных интервью. Дается описание биографической кривой по институциональной и интенциональной составляющим.

Ключевые слова: нарратив, нарративный анализ, кривая биографического процесса.

В статті представлені результати аналізу біографічного нарративного інтерв'ю. Описуються аналітичні процедури, що базуються на розподілі тексту інтерв'ю на нарративні та ненарративні фрагменти. Оцінюються можливості застосування конструкту кривої біографічного процесу при аналізі нарративних інтерв'ю. Представлено опис біографічної кривої по інституціональній та інтенціональній складовим.

Ключові слова: нарратив, нарративний аналіз, крива біографічного процесу.

The article presents an analysis of the biographical narrative interview. The basic analytical procedures are described and the possibility of applying the construct of the biographical process curve in the narrative interview analysis is evaluated. A description of the biographical curve for the institutional and intentional components is given.

Key words: narrative, narrative analysis, a biographical process curve.

"Нарративный поворот" в социальных науках, который берет свое начало в последние десятилетия XX века, определил повышенный интерес исследователей к нарративу, как важнейшему методологическому принципу познания индивидуальных социальных практик. Хотя термины "нарратив", "нарративный анализ" становятся общеупотребимыми, очевидным является тот факт, что конкретных инструментов для анализа различных нарративных форм недостаточно. Поэтому любые разработки в этом направлении и практический опыт применения конкретных методов анализа нарративов представляется интересным.

Так, наиболее известным методом анализа нарративных интервью в практике биографических исследований является подход, предложенный Ф. Шюце, где в основу анализа положена процедура разбиения исходного текста интервью на эпизоды с последующим их разделением на нарративные фрагменты (содержащие событийную информацию) и ненарративные (содержащие оценочные суждения). Такой подход позволяет выделить нарративную структуру жизненного пути индивида, которая ситуационно инвариантна, независима от оценочных суждений и конституирует самоидентичность рассказчика. Цит. по [1, с.39] Основным же инструментом, с помощью которого структурно описывается жизненный опыт индивида в методологической схеме анализа Ф. Шюце, выступает кривая биографического процесса.

В такой кривой представлены как интенциональные (внутренние) принципы течения жизни, так и институциональные (внешние). Эти две составляющие биографической кривой поочередно доминируют в течение всей жизни индивида, продвигаясь по нисходящему или восходящему пути, формируя общую

формулу всей жизни. Отрицательные или нисходящие кривые отражают действия и события, которые ограничивают развитие носителя биографии и не могут им контролироваться. Восходящие же линии, положительные – напротив – описывают установление новых социальных позиций, которые дают индивиду новые возможности для действий и развития личности.

Жизненная кривая, являясь обобщающей интенциональных и институциональных линий, отражает тот стержень, которому подчинена в целом жизнь индивида, а ее обнаружение и описание является основной целью нарративного анализа по Шюце. [2, с.208]

Очевидно, что методология построения биографической кривой тесно переплетается с введенным еще Дж. Мидом понятием "самости" и связанными с этим понятием фазами "I" и "Me". "I" соответствует интенциональной линии биографии. Это креативная, творческая составляющая, в которой отражены те основные ценности, которые сформированы личностью в процессе социализации, здесь заложен основной источник новизны в социальном процессе и создается основа для самореализации. [3, с. 256]. Следовательно, для описания интенциональной составляющей биографической кривой, в жизненном потоке необходимо выделить факторы (действия, события из жизни индивида), формирующие "определенную личность" и влияющие на ее развитие.

Институциональные линии соответствуют "Me", с помощью которого общество доминирует над индивидом и, в то же время, позволяет комфортабельно существовать в социальном мире. [3, с. 257]. Поэтому в институциональной линии будут отражены эпизоды, действия и события из жизни индивида, которые ограничивают развитие носителя биографии с одной стороны, а с другой – могут давать новые импульсы для развития.

Таким образом, основная задача при анализе нарративного интервью состоит в вычленении из биографического описания ситуационно независимых смысловых конструкций, являющихся доминантами кривой биографического процесса, которым подчинена вся жизнь индивида.

Поскольку фокусом исследовательского интереса была апробация конструкта кривой биографического процесса, авторы посчитали возможным использовать для анализа текст нарративного интервью, записанного во время работы над одним из дипломных проектов, защищавшихся на кафедре методов социологических исследований Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина.¹ По понятным причинам у нас нет возможности в рамках данной статьи привести полностью текст интервью, поэтому все методические выкладки и ход анализа будет сопровождаться лишь отдельными цитатами из оригинального текста.

Итак, объектом нашего анализа была биография молодой женщины Татьяны, для которой недостаток внимания и любви со стороны родителей крайне негативно сказывался на всей ее биографической ситуации, привнося в ее жизнь не только негативные, ограничивающие развитие личности события, но и доставлял тяжелые душевные переживания. Однако, на момент записи интервью, Татьяна сумела достичь душевного равновесия и обрести долгожданное чувство "защищенности", что и позволило ей выйти на новую социальную позицию (замужество, рождение дочери, улучшение материального положения).

Таким образом, основная аналитическая задача заключалась в выявлении основных факторов в биографическом потоке Татьяны, которые оказались доминирующими в течение всей ее жизни и позволившими ей достичь жизненного равновесия.

Наша аналитическая работа начиналась с формального анализа текста интервью, а именно, сначала элиминировались все ненарративные пассажи, а затем "очищенный" текст разбивался на следующие друг за другом смысловые сегменты, имеющие характер законченных эпизодов. Далее всем выделенным фрагментам присваивались краткие названия – коды. Эти коды должны отражать основной смысл каждого сегмента, кратко его резюмировать. В основном они сформулированы из собственных слов Татьяны, и, что очень важно, коды должны быть узнаваемыми, тесно связанными с контекстом, их породившим. В таблице 1, в колонках 2 и 3 приведены результаты сегментирования и разделения исходного текста интервью на нарративные и ненарративные составляющие.

Следующий этап анализа – это выход на более высокий уровень абстракции или уровень так называемого "понимающего" прочтения. Здесь мы как бы заново переписываем, структурируем рассказ Татьяны, но уже опираясь на созданные на предыдущем этапе коды. В каждом выделенном сегменте отмечаем высшие точки, драматические повороты, кульминационные ситуации и события, которые меняют направленность биографического потока, а также запланированные и реализованные биографические действия. Для установления связи между отдельными событиями используем такие индикаторы, как "для

---

¹ Интервью было записано А.В.Ерошкиной, студенткой магистратуры в 2007г.

того чтобы", "поскольку", "напротив" и др.. Для сохранения темпоральной логики рассказа привлекаем в интерпретациях индикаторы потока времени ("после того", "далее", "уже тогда" и др.).

В результате получаем структурное абстрагированное описание всех систематически связанных друг с другом отрезков жизни. На основе таких очищенных от деталей и оценочных суждений жизненных эпизодов вырабатывается биографическая целостность, то есть, выстраивается последовательность процессуальных структур жизненного опыта по отдельным этапам жизни, вплоть до доминирующих в настоящее время. Кроме того, в таком структурированном тексте хорошо просматриваются жизненные структуры, которые присутствуют на протяжении всего жизненного пути и соответственно составляют ту формулу, которой подчинена жизнь индивида. (В таблице 1 наименования этих структур выделены курсивом).

В нашем случае структуры "Потребность в защищенности", которая присутствует в сегменты 1-5, 8,10, 15 и "Авторитет" - в сегментах 7-9, 15, очевидно, образуют биографическую целостность интервью, поскольку в рамках этих структур и протекает вся жизнь Татьяны.

Структура "Потребность в защищенности" является интенциональной, однако на протяжении всей жизни она постоянно попадает под влияние институциональных кривых, при этом трансформируясь, изменяя вектор развития, но в итоге никогда не угасает и выводит носителя биографии на новые социальные позиции. Следовательно, мы можем предположить, что данная структура является той интенцией, которая определяет жизнь Татьяны, являясь стержнем ее биографической кривой.

Наиболее яркие подтверждения этим предположениям находим в эпизоде, где Татьяна рассказывает о воспитательнице в детском саду: - "...чего мне не хватало в общении с мамой я восполняла в общении с Клавдией Ивановной...дома всегда существовал какой-то незримый барьер" (сегмент 2). Интенциональная кривая здесь очевидно имеет восходящую направленность. По нисходящей траектории развивается биографическая кривая в потоке событий сегмента 4, где кульминацией является равнодушие мамы к Татьяниним неудачам в школе: - "Надо сказать, что мама моя, человек очень стыдливый, в ней нет...инстинкта самки, в том смысле, если посторонний человек говорит, что твой ребенок как-то не так развивается, имеет отклонения в развитии, то она бросится на защиту своего ребенка...Вот моя мама ...закрывается, не может сказать...". По своим последствиям эпизод крещения в деревенской церкви (сегмент 8), также выводит интенциональную кривую на восходящую траекторию.- "...пришло какое-то такое спокойствие после крещения ...уже защита в моей жизни существует". И наконец, на завершающей стадии интервью, в сегменте 15, где кульминационными событиями были венчание в церкви и рождение дочери, кривая биографического процесса окончательно выходит на положительную траекторию: - "...я поняла, что ответы на все вопросы, которые меня мучили в жизни, я могу получить здесь, а также поддержку и защиту...".

В отличие от "Потребности в защищенности", набор структур "Авторитет" является более сложным для интерпретации, поскольку имеет как интенциональные, так и институциональные составляющие. Очевидно, что эпизоды, связанные с ключевыми фигурами в жизни Татьяны, которые позволяют носителю биографии выходить на новые социальные позиции, можно отнести к институциональной кривой. А фрагменты, свидетельствующие о стремлении Татьяны самой стать авторитетом для других, входят в интенциональную кривую. Кроме того, структура "Авторитет" формируется в целом как инструмент, посредством которого реализуется "Потребность в защищенности". Например, это четко отражено в сегменте 7, где "Авторитет" классного руководителя позволяет Татьяне завоевать в среде одноклассников лидирующие позиции и соответственно ощущать себя более "защищенной": - "В седьмом классе у нас появилась новый классный руководитель... и сразу меня как-то выделила, приблизила к себе и взяла под свое крыло, и я смогла стать лидером в классе."

Таким образом, можно говорить о закрепившейся в жизненной кривой связи между рядом внешних событий (появлении в жизни Татьяны знаковых людей, под влиянием которых происходили изменения) и изменениями характеристик идентичности в целом. Результаты описания институциональной и интенциональной кривых представлены в таблице 1, в колонках 4 и 5, где знак "+" отражает восходящие линии, знак "-" - нисходящие. Структурированные таким образом данные нарративного интервью показывают, что в биографической кривой Татьяны доминирует восходящая траектория, основанная на интенции "Потребность в защищенности" и инструментальной структуре "Авторитет". Под воздействием этих двух процессуальных структур и развивается вся биографическая кривая, в итоге выводя ее на восходящие позиции и предоставляя носителю биографии новые возможности для действий и личностного развития. Об этом свидетельствуют и слова самой Татьяны в заключительной фазе интервью: "...на сегодняшний день я совершенно изменилась. Я стала спокойней и более открытой людям. Ушли какие-то детские страхи и комплексы. Теперь я больше думаю о своей семье, чем о себе".

Таблиця 1

Смысловые коды текста интервью

	Нарративные, событийные сегменты	Ненарративные, оценочные фрагменты	Институциональная кривая	Интенциональная кривая
1	2	3	4	5
1.	Детство без родителей, жизнь в деревне с бабушкой и бабушкой.	Отношения между бабушкой и дедушкой очень теплые, что придает чувство душевного комфорта для ребенка и защищенности. ("Потребность в защищенности")	-	+
2.	Детский сад и любимая воспитательница Клавдия Ивановна. (Авторитет)	Воспитательница восполняет недостаток материнской заботы, дает ощущение защищенности. ("Потребность в защищенности")	+	+
3.	Рождение сестры.	Сестра как соперница за внимание и общение с родителями. Чувство незащищенности. ("Потребность в защищенности")	+	-
4.	Младшая школа. Экспериментальный класс и проблемы с учебой.	Равнодушие мамы, не защищает. ("Потребность в защищенности")	-	-
5.	Занятия с отцом летом.	Благодарность отцу.	+	+
6.	Возвращение в школу. Успехи в учебе.	Ненависть и зависть одноклассников.	+	-
7.	Новый классный руководитель Яна Григорьевна. Получение статуса любимой ученицы. Авторитет Яны Григорьевны. Первый религиозный опыт. (Авторитет)	Поддержка Яны Григорьевны позволяет восстановить авторитет в классе. ("Потребность в защищенности")	+	+
8.	Лето в деревне. Дядя, мамин брат – авторитет, которому хочется подражать. Крещение. (Авторитет)	Возникает чувство защищенности и особенности. ("Потребность в защищенности")	+	+
9.	Новая подруга Ася. Приобщение к музыке Гребенщикова. (Авторитет)	Появление родственной души.	+	+
10.	Возвращение в Харьков, в школу. Одноклассники хотят общаться, советуются. Стала звездой. (Авторитет)	Чувство превосходства после крещения. Авторитет у одноклассников. ("Потребность в защищенности")	+	+
11.	Новая девочка в классе. Красивая, одета лучше всех и становится "внешним" авторитетом в классе. (Авторитет)	Чувство ущербности. Желание стать абсолютным авторитетом, т.е. не только "мозговым", но и "внешним". ("Потребность в защищенности")	-	-
12.	Уход из дома, жизнь с учительницей. Родители не возражают. Перестает добиваться внимания родителей. (Авторитет)	Появляется чувство ответственности за себя. Независимость от родителей приносит облегчение. ("Потребность в защищенности")	-	+
13.	Работа вожатой в летнем лагере. Знакомство с будущим мужем. Замужество без любви. Создание собственного бизнеса и улучшение материального положения.	Уходят комплексы, связанные с бедностью.	+	+
14.	Смерть свекрови. Горе сближает с мужем.	Более теплые отношения с мужем.		+
15.	Знакомство с Соколовой С.А., которая оказывает моральную и духовную поддержку, подсказывает, как справиться с горем. Церковь. (Авторитет)	Приходит понимание, что поддержку и защиту можно получить в церкви. ("Потребность в защищенности")	+	+
16.	Венчание. Наладились отношения с родителями. Рождение дочери.	Чувство защищенности, меняется отношение к окружающим. Более теплое, спокойное.	+	+

Одной из главных и, пожалуй, самых дискуссионных особенностей качественной методологии вообще и нарративного анализа в частности, является признание множественности, неоднозначности интерпретаций социальной реальности. В контексте нашего анализа это означает, что данное интервью, рассмотренное с точки зрения другого "жизненного проекта" и, соответственно, с другими задачами анализа, может иметь и другую интерпретацию. В такой ситуации конструкт кривой биографического процесса может претендовать на статус инварианта, не зависящего от различных интерпретаций нарративного интервью, поскольку вариативность сегментации исходного текста не меняет общей направленности кривой, даже когда наблюдаются вариации интенциональных и институциональных компонент при различных исследовательских задачах.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Журавлев В.Ф. Нарративное интервью в биографических исследованиях // В.Ф. Журавлев // Социология: 4 М. - 1993-1994. - № 3-4. С.34-43. 2. Профатилова Л.Г. Анализ нарративов: три исследовательских подхода // Профатилова Людмила Геннадьевна // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім.В.Н. Каразіна, 2007. – С.207-210. 3. Ритцер Дж. Современные социологические теории. М.: Питер, 2002. – 670с.

УДК 316.627

ВАЛІДИЗАЦІЯ "ШКАЛИ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ" ДЖ. КРЕНДАЛА

Юрасов Віталій Сергійович – аспірант кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті представлена процедура валідизації "шкали соціального інтересу", яка була запропонована американським вченим Дж. Крендалом для емпіричної валідизації деяких положень теорії А. Адлера і досі не була в повному обсязі застосована на пострадянському просторі. Валідизація проводилася на базі масиву авторського дослідження рівня сформованості соціального інтересу та аспектів його індикації через феномен благодійності.

Ключові слова: соціальний інтерес, шкала соціального інтересу, валідизація опитувальників.

В статье представлена процедура валидации "шкалы социального интереса", которая была предложена американским ученым Дж. Крендалом для эмпирической валидации некоторых положений теории А. Адлера и еще не была в полной мере применена на постсоветском пространстве. Валидизация проводилась на базе массива авторского исследования уровня сформированности социального интереса и аспектов его индикации посредством феномена благотворительности.

Ключевые слова: социальный интерес, шкала социального интереса, валидизация опросников.

Social interest is an A. Adler's concept, which points the socio-oriented human behaviour; basic interest in social welfare. The procedure of validation of the "Social Interest Scale" is given and argued in the article. The scale was proposed by the American scholar J. Crandall and was not fully applied in the post-soviet space to date. The validation was holding on the base of the massive of the authoring research.

Key words: social interest, social interest scale, validation of questionnaires.

Концепція соціального інтересу відображає стійке переконання у тому, що люди є соціальними творіннями, а для їх глибокого розуміння треба розглядати соціально-культурний контекст буття. На початку своєї наукової кар'єри відомий німецький вчений А. Адлер [1] був переконаний в іншому. Люди в процесі життєдіяльності, на його думку, могли бути вмотивовані лише власною потребою володарювати та домінувати. Пояснювалась така поведінка людини її відчуттям власної неповноцінності. Тим не менш подальші наукові пошуки та результати дослідів переконали А. Адлера [2] в тому, що в людини є соціальні інстинкти, які не дають перемоги егоїзму та корисливим міркуванням, що виливається в маніфестацію соціальної поведінки, тобто праці на користь спільноти.

Соціальний інтерес – наріжний концепт теорії А.Адлера та його послідовників – це почуття людини до інших людей, які не тільки припускають, але й мають в своїй основі бажання співпрацювати, здібність цікавитися іншими людьми, "брати в них участь" [2], робити свій внесок в суспільну сферу заради її процвітання. Передбачається, що ця якість хоча і вроджена, розвивається виключно в суспільному контексті. Саме бажання "робити свій внесок", а не "брати, щоб задовольняти" є основою соціального інтересу в сенсі, що маніфестував А.Адлер [3, с. 39].

Отже, А.Адлер вважав, що передумови соціального інтересу є природженими, а тому кожна людина є соціальною за народженням, а не за звичкою. Як і всі інші здібності, соціальний інтерес не виникає автоматично, а потребує усвідомленого розвитку в соціальному оточенні. Зрештою А.Адлер дійшов висновку, що соціальний інтерес є інтегральним показником психічного здоров'я людини, її адекватності та навіть показником якості життя як такого [4].

Не зважаючи на евристичний потенціал концепції соціального інтересу, систематичних та планомірних спроб перевірки емпіричної валідності концепції А.Адлера практично не робилося. Не сприяє цьому процесу глобальність підходів А.Адлера та його послідовників, яким бракує чітких робочих визначень, необхідних для перевірки теорій, бо невідомо, чи має соціальний інтерес якийсь відношення до базових настанов, поведінки, доброзичливості до інших людей або відношення до всіх цих параметрів одночасно, і незрозуміло, як взагалі треба виокремлювати соціальний інтерес в діях акторів. Всім відомі приклади фанатиків, що знищують сотні людей, не говорячи вже про нанесення матеріальної шкоди, заради "соціального блага", покращення рівня життя, встановлення справедливості. Існують і приклади щедрих офірувань, метою яких є лише самопрезентація та ухилення від податків. Коло інтерпретацій соціального інтересу в залежності від цінностей інтерпретатора, дуже широке, а тому невідомо, якими з них має озброюватись експериментатор. Нечітке визначення соціального інтересу

є серйозною проблемою для отримання робочих емпіричних індикаторів. Навіть сам А.Адлер заперечував необхідність та навіть можливість використання тестових методик для визначення своїх конструктів. Однак приклади створення надійних методів оцінки та вимірювання соціального інтересу існують [4].

"Шкала соціального інтересу" (Social Interest Scale, SIS), сконструйована Дж.Крендалом [5], являє собою тест з 15 пар особистісних якостей, з яких респонденту пропонується вибрати ту, що він більше цінує. З цього приводу є декілька інтерпретацій. Наприклад, Л. Хьєл та Д. Зіглер [4] представляють інструкцію до тесту з акцентом на вибір якостей, що вже властиві респонденту. Наголос на цьому аспекті робить і О. Сидоренко [3]. Тим не менш, якщо слідувати духу оригінального тексту [5], то фраза "For each pair, check the trait which you value more highly" має перекладатися саме як "для кожної пари позначте характеристику, яку ви цінуєте більше", тобто первинною є орієнтація на вподобання респондента, а не на його самооцінку.

Шкала створена на основі суджень експертів про ступінь зв'язку кожного з 90 початково обраних якостей із соціальним почуттям та поведінкою. За результатами ранжування було спочатку обрано сорок вісім, а потім вже п'ятнадцять остаточних пар різних якостей, в кожній з яких була зроблена спроба максимально врівноважити важливість альтернатив та їх полярність по відношенню до соціального інтересу. До листа опитування потрапили також дев'ять проміжних пунктів, відповіді на які не мали ніякої ваги. Таким чином, респондент міг отримати від 0 до 15 балів, де 0 вказує на відсутність соціального інтересу, а 15 на його максимальний показник.

Метою роботи є валідація шкали соціального інтересу Дж. Крендела, тобто пристосування цієї шкали до українських соціолінгвістичних умов.

Методика Дж. Крендела була використана в ході опитування студентської молоді задля визначення рівня їх соціального інтересу та аспектів його індикації через феномен благодійності. Генеральною сукупністю були студенти III-IV курсів ВНЗ міста Харкова III-IV рівня акредитації денної форми навчання. Вибіркова сукупність – імовірна серійна з довірчою ймовірністю 95%, довірчим інтервалом 4,52% та процентом відповідей (типово, "за замовчуванням") 50%. В ході дослідження було опитано 468 респондентів (приблизно 20 навчальних груп згідно середнього розміру групи – 20-25 студентів) було випадково обрано: 1) десять ВНЗ із списку ВНЗ міста Харкова III-IV рівня акредитації; 2) два факультети в кожному обраному ВНЗ; 3) мінімум по одній навчальній групі на кожному обраному факультеті для безпосереднього опитування в залежності від кількості студентів у групі; 4) з усього масиву отриманих після опитування анкет випадковим чином було обрано статистично необхідну кількість одиниць задля забезпечення репрезентативності вибірки.

Пари в "шкалі соціального інтересу" подавались у власному перекладі з англійської на російську мову, бо валідація даної тестової методи не проводилася ні для російських, ні для українських мов та реалій [3, с. 43-45; 6; 7]: 1. Обдарованим уявою – Раціональним; 2. Корисним – Кмітливим; 3. Вмілим – Тим, хто співчуває іншим; 4. Врівноваженим – Продуктивним; 5. Інтелектуальним – Делікатним; 6. Надійним – Шанолобним; 7. Тим, хто поважає інших – Оригінальним; 8. Творчим – Розсудливим; 9. Великодушним – Особливим; 10. Відповідальним – Оригінальним; 11. Здібним – Тим, хто приймає інших; 12. Благонадійним – Досвідченим; 13. Вмілим – Логічно мислячим; 14. Тим, хто вибачає інших – Витонченим; 15. Продуктивним – Тим, хто поважає інших; 16. Практичним – Впевненим у своїх силах; 17. Здібним – Незалежним; 18. Енергійним – Здібним до співпраці; 19. Обдарованим уявою – Корисним; 20. Реалістичним – Доброчесним; 21. Делікатним – Досвідченим; 22. Тим, хто співчуває іншим – Особливим; 23. Шанолобним – Терпеливим; 24. Тверезомислячий – Кмітливим. (Російською відповідно: 1 Одаренным воображением – Рациональным; 2 Полезным - Сообразительным; 3 Умелым - Сопереживающим другим; 4 Уравновешенным – Продуктивным; 5 Интеллектуальным – Деликатным; 6 Надежным – Честолюбивым; 7 Уважающим других - Оригинальным; 8 Творческим - Здравомысляющим; 9 Великодушным - Особенным; 10 Ответственным - Оригинальным; 11 Способным - Принимающим других; 12 Заслуживающим доверия - Умудренным опытом; 13 Умелым - Логически мыслящим; 14 Прощающим других - Утонченным; 15 Продуктивным - Уважающим других; 16 Практичным - Уверенным в своих силах; 17 Способным - Независимым; 18 Энергичным - Способным сотрудничать; 19 Одаренным воображением - Полезным; 20 Реалистичным - Высоко нравственным; 21 Деликатным - Умудренным опытом; 22 Сопереживающим другим - Особенным; 23 Честолюбивым - Терпеливым; 24 Трезвомыслящим – Сообразительным.)

На наявність соціального інтересу вказували вибори першої альтернативи в парах 2, 7, 9, 12, 14, 21 та 22 та другої в парах 3, 5, 11, 15, 18, 19, 20 та 23. Пари 1, 4, 6, 8, 10, 13, 16, 17, 24 мали буферні альтернативи, кожна з яких не мала в тесті ніякої ваги при підрахунку рівня соціального інтересу.

Ретестова надійність тесту за Дж.Крендалом [4] через п'ять неділей склала 0,82, а через 14 місяців вже 0,65, в той час як внутрішня надійність варіювалася від 0,71 до 0,76. Оцінки SIS позитивно корелюють з емпатією, відповідальністю, симпатією до інших, допомогою іншим, привабливістю для інших [4], цінностями миру, рівності,

безпеки сім'ї, а також негативно корелюють з прагненням до задоволення та ворожості, а також з егоцентризмом, тривогою та депресією [5]. Такі кореляції стали предметом широкої дискусії та подальшого аналізу [8].

Отримані дані по коефіцієнту соціального інтересу в ході авторського дослідження свідчать про низький середній рівень соціальної орієнтації серед студентської молоді – 6,22 (6 – медіана, 4 – мода) при стандартному відхиленні 2,75. Результати, отримані свого часу Дж. Крендалом, вказували на показник 8,17 в середньому в студентів, що менше майже на бал (8,92), ніж у викладачів університету, та більше ніж на бал (6,7), ніж у дорослих атеїстів та агностиків [3, с. 45].

Показово також, що середній бал по вибірці мало пов'язаний зі статтю в проведеному дослідженні (юнаки показують 6,1, а дівчата трохи більше 6,3) в той час як аналогічне дослідження в Сполучених Штатах давало розбіжність між хлопцями і дівчатами у 0,9 бала (8,62 та 7,72 відповідно) [3, с. 45]. Тим не менш метою дослідження не є звинувачення харківського студентства у апатії та егоїзмі в порівнянні зі студентством нью-йоркським (тим більше з огляду на розбіжність у часі між дослідженнями).

Отримані результати слід перевірити наступними вимірюваннями за модернізованими індикаторами шкали соціального інтересу, вади якої виявилися при аналізі таблиці кластерних центроїдів після проведення процедури кластерного аналізу методом K-means Custer в пакеті SPSS 16.0 з дихотомічними альтернативами шкали соціального інтересу. Даний метод використовується для класифікації випадків, тобто респондентів у групи згідно із характером їх відповідей задля отримання картини сформованих угруповань у вибірці. Пропонується не тільки подивитися на характер групування респондентів, але й перевірити прогнозовану їх диференціацію за рівнем соціального інтересу та виборам на користь альтернатив соціальної орієнтації.

Традиційно цей метод (K-means Custer), що дає право досліднику самому встановлювати прогнозовану ним кількість груп (кластерів), використовується після проведення процедури ієрархічної кластеризації методом міжгрупового єднання, використовуючи квадрат Евклідової відстані для прорахунку дистанції між об'єктами. Робиться це задля того, щоб усунути вплив дослідника при визначенні кількості кластерів на стадії попередніх гіпотез, коли кількість кластерів невідома, а її вже треба вказувати, – ієрархічна кластеризація може дати відповідь на питання про кількість кластерів в масиві за означеним списком питань.

У випадку з масивом "Соціальний інтерес-2010", що містить дані по 24 питанням таблиці, при проведенні процедури ієрархічної кластеризації в таблиці кроків агломерації не спостерігалось значних стрибків коефіцієнту, тому треба констатувати, що програма кількість кластерів визначити не змогла, вказуючи на рівномірний розподіл респондентів у площині їх відповідей.

Тим не менш, у випадку зі шкалою соціального інтересу, можна і без допомоги комп'ютера сказати, що вона визначає рівень соціальності, а тому і респонденти можуть бути класифіковані на 3, максимум 4 кластери: респондентів з низьким, середнім та високим (або з дуже низьким, нижче середнього, вище середнього та дуже високим) соціальним інтересом.

Традиційно виділяються три означені групи в разі отримання від 0 до 6 (низький), 7-11 (середній), 11-15 (високий) балів [7]. Тим не менш, з огляду на кратність (фактично, за результатами дослідження, можна отримати не 15, а 16 балів включно з нулем), пропонується також виділити 4 групи: від 0 до 3 (дуже низький), від 3-7 (нижче середнього), від 8 до 11 (вище середнього), від 12 до 15 (дуже високий). З огляду на те, що, навіть за американськими даними, потрапляння до однієї групи студентів, викладачів та служителів церкви з дуже різними середніми балами [3, с. 45], запропонована система долає таку "несправедливість".

Тим більше, при проведенні процедури ієрархічної кластеризації методом міжгрупового об'єднання, використовуючи квадрат Евклідової відстані для розрахунку дистанції між об'єктами, по 25 змінним (24 питання анкети плюс коефіцієнт соціального інтересу) дає стрибок коефіцієнта на кроці №464. Таким чином, враховуючи, що в аналізі брали участь всі 468 випадків (анкет), можна в залежності від потреб виділяти і три, і чотири кластери без шкоди для дослідження. В будь-якому разі Hierarchical Cluster Analysis не дає змоги достеменно сказати скільки саме кластерів зафіксувала програма, бо стрибок коефіцієнта спостерігається між двома кроками кластеризації, а вже в бік якого кроку вкаже дослідник, залежить від його ініціативи, тобто мети, гіпотез і т.ін. [9, с. 320].

З наведених причин пропонується розглянути результати чотирьох кластеризацій за методом K-means Custer, виділяючи 4 кластери за 24 змінними, 3 кластери за 24 змінними, 4 кластери за 25 змінними та 3 кластери за 25 змінними.

За результатами всіх кластеризацій пропонувалося не аналізувати центроїди, що мали відхилення від мінімуму або максимуму більше ніж на 0,25, щоб не переважувати інформативність кластеру та уникнути інтерпретації серединних позицій. Результати чотирьох кластеризацій дуже схожі між собою, а тому можна не наводити результати аналізу кожної з них окремо, більше сконцентрувавшись на важливих тенденціях.

Однак, для наочності все ж таки варто подивитись на деякі результати, тим більше, що характерними виявилися тенденції до розпливчатості груп при кластеризації на чотири кластери. Кожного разу виділялося три акцентовані групи та одна аморфна, що мала ознаки з кожних трьох попередніх. У разі кластеризації на три кластери по двадцяти чотирьом альтернативам виділяються три абсолютно зрозумілі за напрямом групи: "група соціального інтересу", до якої входять респонденти з яскраво вираженою соціальною орієнтацією, тобто кластер № 1 можна назвати "орієнтований на соціум"; кластер № 2, безумовно, "творчий" кластер, що зовсім не стикається з соціальними орієнтаціями, але варто розуміти інфантильність творчої позиції молоді; кластер № 3 – кластер працьовитих, надійних людей, що орієнтуються на результат, намагаються віддавати перевагу логіці, раціональності, тверезості, але не суспільству, це – "консервативний" кластер (по аналогії з британськими політичними консерваторами, що орієнтуються на подібну ціннісну систему).

За даними кластеризації за 24 змінними масиву "Соціальний інтерес-2010" за допомогою процедури K-means Custer вимальовуються три наступні кластери.

Для кластера № 1 (170 випадків, "орієнтований на соціум") характерні: інтелектуальність (єдина "несоціальна" одиниця), благонадійність, прийняття інших, повага до інших, співчуття, терпіння за основними п'ятнадцятьма парами характеризують цей кластер. Це, безумовно, кластер респондентів з високим соціальним інтересом. Єдина "несоціальна" альтернатива, що потрапила до системоформуючих в цьому кластері – це інтелектуальність.

Для кластера №2 (144 випадки, "творчий") характерні: кмітливість, вмільість, інтелектуальність, оригінальність, особливість, здібність, особливість за основними парами та творчість, впевненість у своїх силах, відповідальність та надійність за буферними. Цей кластер не має жодного вибору на користь соціальної орієнтації та має гіпертрофовану акцентуацію на особливості та оригінальності.

Кластер № 3 (154 випадки, "консервативний"). Характерні вибори респондентів: кмітливість, вмільість, здібність, реалістичність ("несоціальні" альтернативи), корисність та терпіння ("соціальні альтернативи") з основних пар та на підтвердження висновку про назву вибори з буферних пар: раціональність, надійність, тверезе та логічне мислення.

Результати проведеного кластерного аналізу доводять, що соціально орієнтовані та протилежні їм вибори дуже чітко диференціюються у групах респондентів. На високий потенціал диференціації вказують і результати факторного аналізу. Існує доволі масивний фактор "соціальності", до якого з високими кореляціями потрапили п'ять з п'ятнадцяти показників: співчуття іншим, повага до інших, пробачення інших, повага до інших (другий раз), співчуття іншим. Ще один фактор містив тільки дві (і всі "соціальні") акцентуації: делікатність та благонадійність. Всі інші фактори (шість загалом) формувалися виключно навколо далеких від соціальної орієнтації альтернатив, тобто тут також альтернативи соціального інтересу виокремились в окремі класифікаційні одиниці.

Таким чином, при кожній кластеризації виділяється група респондентів із чіткими соціальними позиціями на протигагу всім іншим, що гуртуються навколо ідей інтелектуальності та особливості з творчістю, на підставах чого можна зробити висновок про те, що потрапляння деяких індикаторів в "асоціальні" кластери є не стільки "виправданням" цих груп, скільки вадою самої шкали, що потребує перегляду, лінгвістичної переоцінки та подальшої валідації.

Тобто, треба констатувати наявність певних проблем з використанням шкали соціального інтересу в харківських, і з високою долею вірогідності, українських реаліях. Перш за все, наявною є тенденційність певних пар. Дуже малий відсоток (не більше 32%) тих, хто обирає делікатність замість інтелектуальності (пара № 5), прийняття інших замість здібності (пара № 11), делікатність замість досвідченості (пара № 21), шанолілюбність замість терпіння (пара № 23) та доброчесність замість реалістичності (пара №20), а тим більш відсутність цих альтернатив в групі показових в кожному з опрацьованих кластерів говорить про необхідність вироблення більш "гідних" альтернатив. Особливо це стосується альтернативи шанолілюбства, делікатності, прийняття та співчуття, а також доброчесності, що має непривабливий відповідник російською. В той же час альтернатива благонадійності (як і доброчесність) в українській мові не має негативних конотацій, в той час як російські відповідники без прив'язки до самовпевненості та патерналізму відсутні.

Таким чином, для проведення подальших вимірювань за шкалою соціального інтересу треба обов'язково звертати увагу на означені моменти. Важливо також, що дана критика стосується лише основних, "цінних" пар, за які респондент міг отримати бали "соціального інтересу". Тим не менш, навіть буферні пари також виявилися хоч і менш, але інформативними. Це стосується, наприклад, перевірки непопулярності альтернативи шанолілюбства (пара № 23) буферною парою № 6, де шанолілюбство набрало зіставні величини (21% у першому випадку і 19% у другому).

Ще один дуже важливий момент – це слабка диференціація респондентів за декількома парами, до яких потрапила і пара № 18 "енергійність або здібність до співпраці". Респонденти кожної групи кластеризації отримали середні значення центроїдів, що свідчить про те, що даний показник неможна назвати таким, що розподіляє людей на соціально орієнтованих та таких, що орієнтуються на себе. Тобто пара № 18 не дає класифікаційного ефекту, в той час як усі інші основні пари мають дуже вагомий потенціал диференціації. Звичайно, є вірогідність "провини" самих студентів в тому, але такий патерналізм шкодить академічності дослідження, тому пропонується в подальшому робити спроби вдосконалення означеної пари.

Третій момент полягає в тому, що пара № 2 "корисний або кмітливий" не виглядає такою, де є "явний фаворит", тим не менш в цій парі "корисність" по масиву набрала трохи більше 27%. Пояснити таку популярність "кмітливості" не важко, посилаючись на "антисоціальність" студентства, тим не менш, навіть соціально орієнтовані кластери не мали акцентуацій "корисності". Найбільш вірогідним є пояснення місцезнаходженням даної (треба зазначити, вкрай важливої) пари на самому початку опитування, коли студент ще не повністю усвідомлює вимоги інтерв'юера, можливо, навіть власні позиції. Тим більше, "корисність", безперечно, не має вад "шанолюбства", бо в парі № 19 "обдарованість уявою чи корисність" друга альтернатива більш популярна по вибірці (51%).

Рекомендується використовувати шкалу соціального інтересу, що наведена в альтернативному списку основних та буферних пар із старими порядковими номерами в дещо новій комбінації.

Я би волів бути (через похилу ризику вказані інші можливі варіанти альтернатив):

1. Обдарованим уявою – Раціональним; 16. Практичним – Впевненим у своїх силах; 2. Корисним – Кмітливим; 4. Врівноваженим – Продуктивним; 3. Вмілим – Дружнім / (Тим, хто співчуває); 5. Інтелектуальним – Дбайливим; 6. Надійним – Амбіційним; 7. Тим, хто поважає інших – Оригінальним; 8. Творчим – Розсудливим; 9. Великодушним – Особливим; 10. Відповідальним – Оригінальним; 11. Здібним – Толерантним; 12. Благонадійним – Розсудливим; 13. Вмілим – Логічний / (Послідовний); 14. Тим, хто вибаचाє – Витонченим; 15. Продуктивним – Тим, хто поважає інших; 17. Здібним – Незалежним; 18. Енергійним – Здібним до співпраці; 19. (Креативним) / Обдарованим уявою – Корисним; 20. Реалістичним – Доброчесним / (Моральним); 21. Делікатним – Досвідченим; 22. Дбайливим – Особливим; 23. Амбіційним – Терпеливим; 24. Тверезомислячим – Кмітливим.

Звичайно, у парі № 11 логічним би було використання слова "толерантність", але є побоювання з приводу цього терміну, що є об'єктом маніпуляцій ЗМІ в останні роки, тим більш на фоні знуцання із кампаній, що впроваджують політично коректну термінологію. Важливо також розуміти, що толерантність не обов'язково знаходиться в активному словнику пересічного українця, бо слово це прийшло не так давно в публічний дискурс. Тим не менш, побоювань з приводу адекватності терміну "толерантний" після проведення дослідження стало набагато менше, ніж з приводу формулювання "той, хто приймає інших". Подібні міркування стосуються і змін у парі № 19.

Справа в тому, що "корисність" – це одне з ключових формулювань, одна з основних, фундаментальних характеристик соціального інтересу у розумінні А.Адлера. Саме тому так шокувала його непопулярність, тим більш в російському перекладі, що має вкрай позитивні емоційні конотації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Альфред Адлер ; [перевод с нем. А. Боковиков]. – СПб. : Питер, 2003. – 248 с.; 2. Наука жить [Електронний ресурс] / Альфред Адлер. – К.: Port-Royal, 1997. – Режим доступу до книги: http://lib.aldebaran.ru/author/adler_alfred/adler_alfred_nauka_zhit/adler_alfred_nauka_zhit_0.html; 3. Сидоренко Е.В. Терапия и тренинг в концепции Альфреда Адлера / Сидоренко Е.В. – СПб. : Речь, 2002. – 347 с. ; 4. Теории личности основные положения, исследования и применение [Електронний ресурс] / Ларри Хьелл, Дэниел Зиглер. - К.: PSYLIB, 2006. – Режим доступу до статті: <http://psylib.org.ua/books/hjelz01/txt07.htm>; 5. A Scale of Social Interest [Електронний ресурс] / Crandall J.E. // Individual Psychology: The Journal of Adlerian theory, Research and Practice – 1991. – Vol. 47. – № 1. p. 106-114. – Режим доступу до статті: [http://oregonmentors.org/files/library/Social%20Interest%20Scale%20SIS%20\(by%20Crandall\).pdf](http://oregonmentors.org/files/library/Social%20Interest%20Scale%20SIS%20(by%20Crandall).pdf); 6. Social interest scale [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.lhup.edu/tmitchel/personality/sis.pdf>; 7. Social Interest Scale tool [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.psychbytes.com/Quizzes/Social%20Interest%20Scale.htm>; 8. Depression, life satisfaction and social interest [Електронний ресурс] / Shaun A. Saunders, Cherie Roy // South Pacific Journal of Psychology. – 11(1). – Режим доступу до статті: http://spjp.massey.ac.nz/issues/1999-v11/v11-1_saunders.pdf; 9. Наследов А.Д. SPSS 15: профессиональный статистический анализ данных / А.Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2008. – 416 с.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.34

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ МІСТ ЛЬВОВА ТА ДОНЕЦЬКА)

Коваліско Наталія Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри історії та теорії соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті здійснено позиціонування населення у просторі нерівності м. Львова та м. Донецька; виділено соціальні страти та проаналізовано їхні стратифікаційні профілі; соціально-статусну та класові ідентичності; консистентність/неконсистентність статусних позицій; з'ясовано спільні та відмінні тенденції у стратифікаційних порядках м. Львова та м. Донецька.

Ключові слова: стратифікаційний порядок, багатовимірний аналіз, соціальна ієрархія, соціальна страта, стратифікаційний профіль.

В статье анализируется позиционирование населения в пространстве неравенства г. Львова и г. Донецка; выделены социальные страты и проанализированы их стратификационные профили, социально-статусная и классовая идентичность; консистентность/неконсистентность статусных позиций; выяснены общие и отличные тенденции в стратификационных порядках г. Львова и г. Донецка.

Ключевые слова: стратификационный порядок, многомерный анализ, социальная иерархия, социальная страта, стратификационный профиль.

The article distinguishes specific, positioning of a population in the space of inequality of L'viv and Donetsk cities is accomplished. Social strata are distinguished and their stratification profiles are analysed, social-status and class identities, consistency/inconsistency of status positions, joint and distinct tendencies in stratification orders of two cities are distinguished.

Key words: stratification order, multidimensional analysis, social hierarchy, social stratum, stratification profile.

Релевантне уявлення про складно стратифіковане сучасне суспільство можна отримати тільки при застосуванні в соціологічному дослідженні комплексних методик класифікації індивідів у більш-менш однорідні страти. Йдеться про розробку нових, більш надійних процедур фіксації соціальних структур і порядків нерівностей, які б дозволяли точніше реконструювати і репрезентувати складні і суперечливі процеси їхнього суспільного виробництва і зміни. Без цього неможливі адекватні оцінки стану соціальної нерівності та ймовірних наслідків для суспільства в цілому, а значить і проведення цілеспрямованої соціальної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що у вітчизняній соціології все ще не узагальнений досвід аналізу науковцями різних країн стратифікаційних порядків, не розробляються релевантніші новим реаліям методології й методики фіксації соціальних структур і порядків нерівностей, які б давали змогу класифікувати респондентів і задавати певну метрику соціального простору в контексті глобальних та регіонально зумовлених процесів й явищ. В умовах інституціональної трансформації формується приналежність індивідів до певних страт на основі різноманітних комбінацій соціально значущих стратифікаційних порядків, які часто є неконсистентними. Одновимірні градаційні схеми, чи навіть їхні теоретично й методично не обґрунтовані комбінації, що використовуються в емпіричних обстеженнях і є підставою вторинного аналізу соціологічної інформації, неадекватно відображають стратифікаційні процеси, а отримані результати зазвичай є неспівставними, хоча й можуть бути використані для вирішення вузьких прикладних проблем.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Мета статті: емпірично дослідити позиціонування населення у просторі нерівності двох міст з використанням 15 стратифікаційних порядків, виділити соціальні страти та проаналізувати їхні стратифікаційні профілі, консистентність/ неконсистентність статусних позицій, соціально-статусну та класову ідентичності.

Структуру соціального простору нерівності запропоновано розглядати як сукупність стратифікаційних порядків, тобто ієрархічно впорядкованих позицій на основі певної множини критеріїв нерівності, що визначають вище чи нижче місце агентів (індивіда, групи, страти) у соціальному розшаруванні суспільства. Багатовимірний аналіз стратифікаційних порядків означає, по-перше, наявність найзагальніших компонентів, які є критеріями виділення страт чи спільнот. По-друге, кожний компонент сам складається з декількох стратифікаційних порядків. Розглядають, наприклад, стратифікаційні порядки влади, добробуту, освіти, престижу, авторитету тощо. Більш узагальнено ця багатовимірність репрезентована сукупністю капіталів – економічного, соціального, символічного тощо. По-третє, кожний елемент стратифікаційного порядку може бути складним, тобто містити субелементи, що утворюють шкали різної розмірності.

Емпіричну базу подальшого розгляду становлять результати регіонального дослідження “Стратифікаційний вимір великого міста”¹. Аналіз узагальнених результатів опитувань дасть нам підстави зробити певні висновки щодо спільного та відмінного в ієрархічному структуруванні міста Львова та Донецька. Передусім проаналізуємо основні соціально-демографічні характеристики респондентів, розподіл яких свідчить про дотримання в цілому квот щодо статі, віку та рівня освіти у двох аналізованих містах (див. табл. 1).²

Таблиця 1

Розподіл респондентів за соціально-демографічними характеристиками, %

Демографічні групи	м. Львів	м. Донецьк
Стать: Чоловіки	46,6	43,2
Жінки	53,4	56,8
Вік: 18-24	17,2	15,2
25-29	9,8	9,5
30-39	17,7	16,2
40-49	19,2	18,2
50-59	16,3	16,5
60 і старше	19,8	24,2
Освіта : Неповна середня	2,9	6,1
Загальна середня	12,8	15,8
Середня спеціальна	38,1	37,8
Незакінчена вища, вища	42,7	38,8
Вчений ступінь	3,6	1,5

За основними типами діяльності структура статусно-професійного складу аналізованих сукупностей є майже ідентичною, враховуючи статистичні похибки досліджень. Однак незначні відмінності, які зафіксовано, є свідченням того, що регіони різняться за рівнем кваліфікаційних характеристик. Так, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, службовців з числа допоміжного персоналу з середнім рівнем освіти є більше у Донецьку, це й підтверджується нижчим показником рівня освіти в цій області за розрахунками індексу людського розвитку. Висококваліфікованих ж спеціалістів технічного та гуманітарного профілю з високим освітнім рівнем відповідно є більше у Львові.

Окрім типу діяльності в сфері зайнятості, було проаналізовано місце праці респондентів у даний момент часу за формою власності. Розподіл відповідей засвідчує, що у Львові переважає зайнятість у приватному секторі економіки, тоді як для Донецька – у державній. Майже третина із числа зайнятих у

¹ Дослідження проведено в квітні–травні 2008 року у місті Львові кафедрою соціології Львівського національного університету імені Івана Франка спільно з лабораторією соціальних досліджень “Центру підтримки приватної ініціативи” та у місті Донецьку за сприяння Донецького відділення Соціологічної асоціації України спільно з кафедрою соціології управління Донецького державного університету управління.

² Обсяг вибіркової сукупності для Львова становив 1600 осіб, для Донецька – 400 осіб працездатного віку. Тип вибіркової сукупності для двох досліджень – багатошаблева (кластерна) вибірка з квотуванням на останньому шаблі добору одиниць спостереження. Опитування проводилося з використанням методу стандартизованого інтерв’ю за єдиною методикою та інструментарієм “Соціальні практики населення міста Львова/Донецька”. Статистичні похибки (з імовірністю 0,95) для м. Львова не перевищували 2,4%, для м. Донецька – 4,9%. Комп’ютерне опрацювання всього масиву даних реалізовано за допомогою прикладних програм SPSS 15.0, Statistica 8.0 та MS Excel.

Львові працюють у приватній фірмі, організації, натомість у Донецьку таких 25%. Зайнятих на державних підприємствах 31% у Донецьку, тоді як у Львові 24%. Економічне неактивне, тобто незайняте населення у Львові складає 43%, а у Донецьку майже 41% респондентів.

Ми розглянули найбільш суттєві для цілей дослідження характеристики, а саме соціально-демографічний зріз, соціально-професійний склад та місце праці респондентів у просторовій локалізації двох міст. Застосування ієрархічного кластерного аналізу в сконструйованому п'ятивимірному просторі нерівності дозволяє виділити й порівняти стратифікаційні порядки у м. Львові та м. Донецьку. За результатами кластерного аналізу було отримано по шість основних кластерів (страт) у кожному місті, що розміщуються в ієрархію на основі стратифікаційного індексу (див. табл.2)¹. Згідно з обраною процедурою порядок страт залежить від величини стратифікаційного індексу (від більшого до меншого).

Відмінності в обсязі зафіксовано лише для двох страт у соціальній ієрархії міст. “Страта 3” є чисельнішою у Львові (22%), ніж у Донецьку (6%), тоді як у “нижчій страті” 35% донеччан проти 23% львів’ян. Для пояснення цих відмінностей розглянемо детальніше статусно-професійний склад страт двох міст, оскільки згідно наших дослідницьких гіпотез вони різняться як за якісним складом, так і за окремими соціальними параметрами.

Частка “вищої страти” у структурі населення Львова – 4%. В її складі 54% - це керівники підприємств, установ чи організацій, 38% висококваліфіковані спеціалісти, 7% позиціонували себе як менеджери, службовці. 79% мають вищу освіту. 32% страти складають підприємці у великому або середньому бізнесі та ті, що займаються дрібним індивідуальним підприємництвом. 64% респондентів страти вказали, що працюють у приватних фірмах, підприємствах, а ще 8% в організаціях з іноземним капіталом. Працівниками в державних структурах є 25% страти.

Таблиця 2

Стратифікаційна ієрархія населення м. Львова та м. Донецька

і	Владний індекс	Економічний індекс	Культурний індекс	Соціальний індекс	Символічний індекс	Стратифікаційний індекс	Частка страти в структурі населення, у %
Львів							
вища страта	3,61	3,30	3,85	4,24	4,43	3,89	4
страта 2	3,29	3,42	3,80	3,00	4,26	3,55	9
страта 3	2,85	2,62	3,43	2,81	3,50	3,04	22
страта 4	2,45	2,20	2,74	2,10	3,36	2,57	16
страта 5	2,17	2,15	3,38	2,56	1,90	2,43	26
нижча страта	1,87	1,73	2,33	1,96	1,49	1,88	23
<i>Разом</i>	2,46	2,33	3,11	2,52	2,72	2,63	100,0
Донецьк							
вища страта	3,59	3,58	3,95	3,88	4,24	3,85	7
страта 2	2,56	2,99	3,16	3,29	3,38	3,08	13
страта 3	3,44	2,94	2,69	2,46	3,39	2,99	6
страта 4	2,52	2,88	3,23	2,14	4,00	2,95	14
страта 5	2,37	2,33	2,80	2,20	2,92	2,53	25
нижча страта	2,26	2,07	2,38	1,96	1,47	2,03	35
<i>Разом</i>	2,54	2,53	2,84	2,39	2,75	2,61	100,0

У Донецьку страту (частка у структурі населення – 7%) наповнюють керівники та висококваліфіковані спеціалісти (по 47%), причому 17% з них – це службовці держапарату (у Львові всього 4%). Підприємців у “вищій страті” в цілому 20%. У приватних у структурах працює 57% донеччан, 8%, як і у Львові, - на підприємствах з іноземним капіталом, 34% – на підприємствах державної форми власності. Освітній ценз даної страти – 97% респондентів з вищою освітою. За статусно-професійним складом, ступенем влади та освітнім рівнем страта для двох регіонів є майже ідентичною. В цілому це страта підприємців середнього рівня, вищих менеджерів державних підприємств і організацій, іноземних

¹ Для окремого кластеру за кожним стратифікаційним порядком обчислювався індекс – середнє арифметичне значення конкретного показника. Крім того, для кожного кластеру вираховувався й загальний стратифікаційний індекс як середнє арифметичне з отриманих індексів за кожним зазначеним порядком, відповідно до якого виділені страти були вибудовані в соціальну ієрархію двох міст.

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

компаній, державних службовців вищої ланки, керівників різного роду фондів і асоціацій, більша половина яких задіяні у приватному секторі економіки. Отже, це дає нам підстави, за аналогією з попередньо обґрунтованою класифікацією, назвати цю страту – “страта керівників та підприємців”.

Частка “*страти 2*” складає у Львові 9%, а у Донецьку – 13%. Майже половину страти складають висококваліфіковані спеціалісти, службовці різних рангів з вищою освітою (48% у Львові та 40% у Донецьку). Третину страти у Львові складають підприємці, з них 15% задіяні у великому та середньому бізнесі, а відповідно 13% займаються дрібним бізнесом у сфері торгівлі чи послуг. У Донецьку підприємців у цій страті всього 8%, тоді як в “страті 3” – 33%. Щодо оцінки своєї позиції за місцем праці, то 41% представників “страти 2” у Львові та 12% у Донецьку позиціонували себе як керівники підприємств, установ чи їхніх підрозділів. Причому 57% львів’ян та 79% респондентів в Донецьку (це найчисельніша страта з усіх решти) вказали, що працюють у приватному секторі. Відмінності зафіксовано в освітньому рівні – майже 80% львів’ян з вищою, тоді як така ж кількість донеччан з середньо-спеціальною та середньою освітою.

Отже, в цілому це страта кваліфікованих спеціалістів і менеджерів приватних компаній, державних підприємств та дрібних підприємців. За статусно-професійним складом страта близька до вищої саме у Львові. Для Донецька за цими ж позиціями до вищої ближча “страта 3”.

“*Страта 3*” суттєво відрізняється по двох містах як за композицією статусних характеристик, а відповідно і статусних категорій, так і за часткою у структурі міст (Львів – 22%, Донецьк – 6%). Для Львова – це найрізномірніша страта, оскільки до неї увійшли практично всі статусно-професійні групи: третина висококваліфікованих спеціалістів, 37% службовців і кваліфікованих працівників з числа допоміжного персоналу і ще 12% самозайнятих індивідуально-трудовою діяльністю. Ситуація з Донецьком наступна: 33% підприємців, з них 12% позиціонували себе у сфері виробництва, а 21% – у сфері надання дрібних послуг чи торгівлі; 25% – службовці з числа обслуговуючого персоналу, ще 21% висококваліфікованих спеціалістів технічного чи гуманітарного профілів і стільки ж кваліфікованих працівників.

Спільне для двох міст є те, що понад 60% представників страти мають вищий рівень освіти. Зайнятих у приватному секторі у Львові майже половина (46%), у Донецьку – 39%.

“*Страта 4*” за часткою майже тотожна в обох містах (16% і 14%), проте відрізняються соціально-статусним складом. У Львові страту складають в основному (62%) кваліфіковані і некваліфіковані робітники та 26% спеціалісти й службовці з числа допоміжного персоналу (секретарі, медсестри, помічники, дрібні службовці). Майже 80% з їхнього числа мають середньо-спеціальну та професійно-технічну освіту. Щодо м. Донецька, то 40% – це спеціалісти гуманітарного та технічного профілю з вищою освітою, 11% керівники, 18% службовці з числа допоміжного персоналу, а кваліфікованих та некваліфікованих робітників всього 18%. Половина представників страти з вищою освітою. І якщо у Львові 53% респондентів страти працює в приватній сфері, то більше половини (56%) донеччан задіяні у державному секторі економіки. Зафіксовані відмінності у соціально-професійному складі страт простежуються у показниках стратифікаційних порядків. Стратифікаційний індекс страти є вищим для Донецька – 2,95 проти 2,57 у Львові, це пояснюється вищими показниками значень культурного та символічного індексів саме у Донецьку (див. табл. 2). Хоча решта показників є близькими за значеннями. Отже, для Львова це страта кваліфікованих робітників та спеціалістів з середнім освітнім рівнем, а для Донецька страта спеціалістів і службовців, наполовину з високим та середнім освітнім рівнем.

Частка “*страти 5*” у соціальній ієрархії міст складає 26% для Львова та 25% для Донецька. У Львові до неї входять в основному 30% молоді, яка ще навчається та 27% пенсіонерів, 9% домогосподарок та решту по 10% складають кваліфіковані та некваліфіковані спеціалісти з низьким рівнем освіти, особи без постійного місця праці та зареєстровані безробітні. У цілому 75% страти складають економічно незайняті верстви населення та більше 20% спеціалісти з низьким рівнем освіти.

Для Донецька – це страта кваліфікованих та некваліфікованих спеціалістів, які складають її половину, майже 20% дрібні службовці з числа допоміжного персоналу. Економічно незайнятих осіб всього 28%, з них 15% студенти та учні, а 13% – пенсіонери та домогосподарки. Тому стратифікаційний індекс для страти Донецька є значно вищим і має значення 2,53, тоді як для Львова – 2,43. Значення показників культурного та символічного стратифікаційного індексу також є вищими саме у Донецьку.

Частка “*нижчої страти*” у Львові 23% та 35% у Донецьку. В обох містах переважна більшість – це непрацюючі пенсіонери (72% у Львові та 67% у Донецьку). На 25% як у Донецьку, так і у Львові страту наповнюють домогосподарки, учнівська молодь, зареєстровані та незареєстровані безробітні. Отже, в цілому економічно незайнятих у Львові 97%, а у Донецьку – 92% респондентів страти. Ця страта є найбільш консистентною з нижніх страт, оскільки індекси по усіх стратифікаційних порядках є найнижчими і характеризуються майже однаковими показниками.

Щодо соціально-демографічних характеристик страт (див. табл. 3), то у вищих стратах переважають чоловіки і чим нижче до підніжжя соціальної ієрархії, то збільшується частка жінок. Окрім того, страти є неоднорідними й за віковими групами. У “вищій страті” та “страті 2” майже кожен четвертий у віці 25–29 років, понад 60% – це люди в найпродуктивнішому віці (30–49 років). У стратах 3 і 4 у Львові порівну чоловіків і жінок та більше половини респондентів у віці 30–49 років, тоді як в Донецьку тут чисельно переважають жінки (60 та 62% відповідно). У “страті 5” молодих людей віком 18–24 роки більше третини у Львові та чверть у Донецьку, а в нижчій страті більше половини респондентів старші за 60 років.

Таблиця 3

Статеві-віковий розподіл респондентів за стратами (%)

	Стать		Вік					
	чоловіча	жіноча	18–24	25–29	30–39	40–49	50–59	60 і старше
Львів								
Вища страта	69	31	11	13	32	37	6	1
Страта 2	61	39	12	16	24	38	10	1
Страта 3	52	48	14	15	27	24	15	6
Страта 4	51	49	10	10	26	27	22	5
Страта 5	38	62	34	9	13	10	13	21
Нижча страта	39	61	9	3	3	8	23	54
Разом	47	53	17	10	18	19	16	20
Донецьк								
Вища страта	53	47	7	27	30	33	3	0
Страта 2	40	60	17	16	17	21	23	6
Страта 3	58	42	8	17	33	29	13	0
Страта 4	38	62	13	13	24	29	14	7
Страта 5	46	54	24	6	21	19	12	18
Нижча страта	40	60	12	4	4	7	22	52
Разом	43	57	15	10	16	18	17	24

Щодо стратифікаційних профілів страт, то вони є майже ідентичними в розрізі двох міст. “Вища страта” та “нижча страти” є найбільш консистентними, тоді як інші характеризуються високим ступенем неконсистентності й утворюють ламані лінії, що не накладаються одні на одну, але в окремих точках перетинаються, оскільки мають близькі за значеннями індекси стратифікаційних порядків.

Сукупний владний стратифікаційний порядок найбільше диференційований завдяки адміністративній владі, також простежуються відмінності по стратах у показниках духовної влади. Політична ж влада, а саме політичне становище, яке визначалося як статус у політичній ієрархії, майже не диференціює політичний простір як Львова, так і Донецька. Оскільки, 93% львів'ян та 89% донеччан мають статус виборців і не входять у жодні політичні організації. Культурний стратифікаційний порядок найбільше диференціює рівень освіти та вербально-поведінкова культура респондентів, а соціальний порядок – показник соціального походження. Щодо символічного порядку, то у визначенні його сукупного показника найбільш значимою є оцінка престижу соціального статусу на рівні громадської думки.

Одним із завдань емпіричних розвідок було з'ясування *соціально-класової самоідентифікації*, результати якої у цілому по масиву опитаних у двох містах представлені у табл. 4.

Таблиця 4

Статусно-класова самоідентифікація населення, у %

Клас/верства	Львів	Донецьк
Вищий клас	2	2
Середній клас	43	40
Нижчий клас	9	10
Інтелігенція	7	4
Службовці	11	14
Підприємці	4	3
Керівники (менеджери)	3	1
Робітничий клас	10	17
Селяни	1	0
До жодного класу	2	2
Ваш варіант	1	1
Важко відповісти	7	6
Разом	100	100

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Серед усіх класових ідентитетів найвищим є показник суб'єктивної самоідентифікації із середнім класом (43% у Львові та 40% у Донецьку). Щодо обґрунтування такої ситуації, то слід зауважити, що у перехідних суспільствах важко точно визначити розмір середнього класу, окреслити його характерні риси та уподобання. Якщо не брати до уваги економічні показники, то основними характеристиками середнього класу є: високий рівень освіти, який проявляється у високій компетентності в певній сфері; високий ступінь адаптованості до умов, що постійно змінюються; схильність до таких демократичних цінностей, як свобода, підприємництво, пріоритет прав людини над правами держави; орієнтації на високі стандарти якості життя – як споживання, так і здорового способу життя. Отже, у середньому класі втілюються найкращі риси професіоналізму, індивідуалізму та ініціативності. За даними різних соціологічних досліджень, які проводилися в Україні, до середнього класу можна віднести за об'єктивними показниками приблизно 12–15% населення.

Великий ж розрив між кількістю осіб, які самоідентифікують себе з середнім класом і тими, кого туди можна віднести за об'єктивними показниками, пояснюється, ймовірно, психологією “серединності”. Мало хто наважується, як не важко переконатися з таблиці, відносити себе за рівнем доходу, матеріального благополуччя, символічним споживанням тощо до вищого класу (або багатих – 2% в обох містах) і, водночас не зараховує себе до нижчого класу – кожний 10–11-й. Детальніше класова самоідентифікація по виділених стратах у м. Львові та м. Донецьку виглядає наступним чином (див. табл. 5). При цьому віднесення респондентами себе до середнього класу є модальним для усіх страт.

Таблиця 5

Класова самоідентифікація страт у розрізі м. Львова та м. Донецька (%)

Страти	Класова самоідентифікація												
	Вищий клас	Середній клас	Нижчий клас	Інтелігенція	Службовці	Підприємці	Керівники (менеджери)	Робітничий клас	Селяни	До жодного класу	Ваш варіант	Важко відповісти	Разом
Львів													
Вища страта	6	29	1	15	2	19	20	0	0	0	1	7	100
Страта 2	4	37	0	17	14	10	12	1	1	1	0	3	100
Страта 3	3	47	3	10	17	4	3	4	1	1	1	6	100
Страта 4	0	46	7	2	12	3	1	19	0	2	1	7	100
Страта 5	1	51	9	7	9	1	1	8	2	2	1	8	100
Нижча страта	1	32	21	1	5	1	0	17	4	6	2	10	100
Донецьк													
Вища страта	13	53	0	3	17	7	0	0	0	0	0	7	100
Страта 2	0	39	4	10	27	8	2	2	0	1	3	5	100
Страта 3	4	42	4	25	4	8	4	0	0	0	0	9	100
Страта 4	0	40	2	6	29	7	5	9	0	0	0	2	100
Страта 5	1	44	4	2	11	1	0	27	0	3	1	6	100
Нижча страта	0	34	18	4	8	0	0	23	0	0	2	11	100

Третина львів'ян (29%) “вищої страти” та більше половини донеччан (53%) обрали самономінацію “середній клас”, відповідно 6% і 13% – “вищий клас”. З керівниками (менеджерами) та підприємцями у Львові себе ідентифікували кожен п'ятий представник страти. Тоді як у Донецьку ідентитет “керівник (менеджер)” майже не обирався респондентами. І якщо у Львові в страту увійшли 15% інтелігенції, то у Донецьку майже такий самий показник службовців із високим рівнем освіти (17%).

У “страті 2” найбільша частка за середнім класом в інтелігенції (17% у Львові та 10% у Донецьку) – так себе позиціонували кваліфіковані спеціалісти з високим рівнем освіти та компетентності. Проте фіксуються й відмінності у розрізі міст – 14% львів'ян та 27% донеччан віднесли себе до класу службовців. Як у Львові, так і у Донецьку у “страті 2” ідентифікують в основному з службовцями, інтелігенцією і підприємцями.

У “страті 3” 25% донеччан та 10% львів'ян – інтелігентів, оскільки майже кожен третій у кожному місті зарахував себе до класу зайнятих переважно розумовою працею. У “страті 4” кожен п'ятий львів'янин (19%) вважає себе “робітничим класом” та 12% відносять себе до службовців з числа допоміжного персоналу з середньо-спеціальною освітою. У Донецьку це співвідношення є таким: 29% до

класу службовців і 9% до робітників. Причому самоідентифікація з середнім класом у кожній аналізованій вище страті є майже ідентичною і її значення навіть зростає у кожній нижчій страті.

“Страта 5” у Львові має найвищий показник самоідентифікації з середнім класом (51%), оскільки студентська молодь, домогосподарки, пенсіонери свою приналежність до даного класу радше оцінюють через призму матеріального благополуччя їхньої сім’ї в цілому. Для Донецька цей показник також є доволі високим (44%), але третина ще й ідентифікувала себе з робітничим класом.

“Нижчим класом” найчастіше визнавали себе ті, які входили до “нижчої страти” (21% і 18% відповідно по містах), у цій же страті 17% львів’ян та 23% донеччан віднесли себе до робітничого класу. Причому, для неї характерний також високий відсоток осіб (на рівні 10%), яким важко було визначитися щодо класової самоідентифікації.

Отже, загалом простежуються такі спільні тенденції у розрізі регіонів: по-перше, переважання самоідентифікації з “середнім класом”; по-друге, верхні страти частіше називають себе “інтелігенцією”, “підприємцями” та “службовцями”, тоді як нижні – з “нижчим та робітничим класом”; по-третє, наявність незначної частки (переважно на рівні 7% по всіх стратах) індивідів, які не змогли самоідентифікуватись у запропонованому просторі класових ідентичностей.

Підводячи підсумки, можна говорити про такі спільні та відмінні тенденції у стратифікаційних порядках у регіональному розрізі:

- За професійно-кваліфікаційним, соціально-демографічним складом соціальні страти міст Львова та Донецька є майже ідентичними, за винятком “страти 5”, яка у Львові на три чверті складається з економічно незайнятих верств населення, а донецька страта в цілому є стратою кваліфікованих та некваліфікованих робітників. “Вища страта” та “нижча страти” є найбільш консистентними в обох містах, тоді як інші характеризуються високим ступенем неконсистентності.

- Особливостями соціально-статусної та класової ідентифікації стратифікаційних утворень у двох містах є переважання самоідентифікації з “середнім класом”; верхні страти частіше називають себе “інтелігенцією”, “підприємцями” та “службовцями”, тоді як нижні – “нижчим” та “робітничим класом”.

Життєві стратегії львів’ян та донеччан є майже ідентичними. Приблизно 40% населення двох міст робить все, щоб підвищити добробут та якість життя, покращити своє соціальне становище в суспільстві, демонструючи стратегію досягнення. Майже третина львів’ян і донеччан намагаються зберегти вже досягнуте соціальне становище, намагаються його покращити тоді, коли з’являються сприятливі обставини. Кожному шостому львів’янину та донеччанину властива стратегія виживання, адже забезпечує необхідний для життя прожитковий мінімум, оскільки для покращення становища немає жодних можливостей; а кожен 12–13 респондент не має ні можливостей, ні бажання щось робити і змінювати у своєму житті (стратегія ексклюзії). При цьому стратегії досягнення та адаптації в цілому характерні для верхніх страт, тоді як виживання і ексклюзії – для нижніх страт соціальної ієрархії двох міст. Співвідношення типів мобільної поведінки у регіональному розрізі є схожими на Сході та Заході України. Це є свідченням того, що за сучасних соціальних умов люди в різних регіонах суспільства відтворюють типові моделі мобільної поведінки, реалізують одні і ті ж життєві стратегії і в цьому полягають спільні риси.

УДК 316.334.52

SOCIAL STRATIFICATION IN THE THIRD REPUBLIC OF POLAND: ITS DETERMINANTS AND CONSEQUENCES

Marta Starczyk – PhD student, Department of Social Microstructures and Contemporary Sociological Theory Catholic University of Lublin John Paul II

Changes that took place in Poland after 1989 changed forever the image of Polish society. The introduction of the principles of a democratic state and the free market principles in the economy resulted in changes in social stratification. Social strata until recently in a privileged position, have lost it forever, in turn has increased the importance of these strata, which in the communist period had a marginal role. Thus, living standards of a significant number of the population have changed. Natural divisions that separate people, and which are not directly dependent on people (age, sex, colour, national origin), were enriched with the divisions of wealth, occupation, education, social prestige. On the basis of these features layers of society are formed, determining inequalities between people. This article outlines the causes and consequences of social stratification in the Third Republic of Poland. The emergence of new social classes and the change on the scale of occupational prestige and wealth status of each group was essentially due to the transformation. Its consequences are listed in the report that can be viewed as a manifestation of the development of Polish state and the globalization of the world.

Key words: social stratification, social stratum, social inequality, economic status.

Зміни, які відбулись у Польщі після 1989 року назавжди змінили імідж польського суспільства. Прийняття принципів демократичної держави та принципів вільного ринку у економіці призвело до змін у соціальній стратифікації. Соціальні страти, які до тих пір займали привілейоване положення, назавжди втратили його, а страти, які відігравали у комуністичний період маргінальну роль, навпаки, підвищили свою значущість. Таким чином, змінились стандарти життя значної кількості населення. Природні розшарування, які не можуть безпосередньо залежати від людей (вік, стать, колір шкіри, національність), були доповнені поділом за ознакою багатства, заняття, освіти, соціального престижу. На підставі цих ознак формувалися верстви суспільства, визначаючи нерівності між людьми. Стаття описує причини і наслідки соціальної стратифікації в Третій Польській Республіці. Виникнення нових соціальних класів і зміна масштабів престижу того чи іншого виду зайнятості та економічного статусу кожної групи по суті було обумовлено трансформаційними процесами. Їх наслідки представлені в статті і можуть розглядатися як прояв розвитку польської держави та глобалізації світу.

Ключові слова: соціальна стратифікація, соціальна страта, соціальні нерівності, економічний статус.

Изменения, произошедшие в Польше после 1989 г. навсегда изменили имидж польского общества. Принятие принципов демократического государства и принципов свободного рынка в экономике привело к изменениям в социальной стратификации. Социальные страты, находившиеся до тех пор в привилегированном положении, навсегда потеряли его, а страты, игравшие в коммунистический период маргинальную роль, наоборот, повысили свою значимость. Таким образом, изменились стандарты жизни значительного числа населения. Естественные разделения, которые не могут прямым образом зависеть от людей (возраст, пол, цвет кожи, национальность), были дополнены разделениями по признаку богатства, занятия, образования, социального престижа. На основании этих признаков формировались слои общества, определяя неравенства между людьми. Статья описывает причины и последствия социальной стратификации в Третьей Польской Республике. Возникновение новых социальных классов и изменение масштабов престижа того или иного вида занятости и экономического статуса каждой группы по сути было обусловлено трансформационными процессами. Их последствия представлены в статье и могут рассматриваться как проявление развития польского государства и глобализации мира.

Ключевые слова: социальная стратификация, социальная страта, социальные неравенства, экономический статус.

An indispensable feature of human communities are the differences which exist among individuals forming them. These differences are already visible at the first glance – be it the colour of the skin, hair, eyes, facial features, height, body built, or the most conspicuous difference - the one of gender. These are the qualities

that enrich individuals physically, biologically and visually. Beneath this outer layer there are a number of characteristics that place particular individuals into the different compartments of social stratification. The social differences being referred to, i.e. education, occupation, property and authority, significantly affect the image of today's society, causing a growing divide among the population.

Although the idea of egalitarianism has been preached from time immemorial, no absolute equality has never existed and does not exist in any society even nowadays. Starting from the teachings of Jesus Christ, ending with the contemporary European Union directives, there is no record announcing an absolute equalization of all people - Jesus Christ equated people only with God, the equality of opportunity in today's meaning requires a fair access to socially valued goods to everybody. The divisions among the population are an essential element of all societies, and the more developed the division of labour is, the more apparent the divisions are.

After the change of the political system in 1989 in Poland, there came a period of transformation defined as a process of a comprehensive change of the political, economic and cultural character, which consisted in the shift from a one-party system in politics, the state-controlled centrally planned economy and centrally controlled society to a parliamentary democracy, market economy and civil society. These changes significantly affected the social stratification in Poland, completely changing its shape in terms of prestige and salaries of specific professional groups.

A social stratum in sociology is treated as a community which distinguishes itself from other communities in terms of the characteristics that are the foundations of assessments and social divisions that make up the distance between people. Characteristics that affect the stratification of the population are: occupation, income from employment, ethnic or regional membership, the level of qualifications, education, shared conditions or lifestyles. Comparing the situation in Poland before 1989 and after the period of transition, there has occurred a dramatic change in the existential conditions of social strata established due to their professions, qualifications and education, shaping a new image of material and income stratification.

Socialist slogans promoted by the authorities in the People's Republic of Poland, concerned the need of a reduction of inequalities of opportunity in order to obtain maximum social equity. As a result, some differences were eradicated, while others were created under the guise of an equitable distribution of wealth. Through the socialist model of industrialization adopted by the authorities, the political system determined the location of different social and occupational categories on the scale of earnings and prestige [1, p.321]. Socialist authorities, placing emphasis on the development of heavy industry and the manufacture of means of production, placed in a privileged position a group of skilled workers, whose profession enjoyed a high social status and a relatively high location of the income scale.

The pursuit of the development of production was correlated with a continuing demand for labour, and the growing demand for work in this sector of the economy favoured the growth of salaries for simple jobs. Thus, a low demand for white-collar workers with higher education resulted in a reduction of their earnings [2]. Studies show that "... in 1973 the ratio of the average wage of workers with higher education to the average wage (...) was 1.56, then in 1978 dropped to 1.27, in 1980 reached 1.11, in 1981 (...) stop at 0.94.¹" These data illustrate the decline in the importance of education in the labour market and its weak link with earnings from work.

A concept that aptly applies to the situation in Poland of the communist period is the concept of a social optimality –Pareto optimality. A social optimality means such a social state in which there is no situation when at least one person does better without a simultaneous deterioration of the situation of another person [3, p.148]. Seeking social equality and realization of the postulate of the industrialized country, the socialistic government indirectly contributed to the increase in standard of living of the working class, while degrading the position of the class of white-collar workers. A recovery from the first group has entailed, according to the concept of social optimality, a deterioration in the second group. The roles were reversed after 1989.

The introduction of the new principles of market economy brought an end to the privileged heavy industry. Thus, the situation of workers employed in factories has changed for the worse. Transformation has led to a re-composition of the attributes of social position at the level of social-professional diversification. Consequently, the dependence of earnings on education and specialization grew [4, p.64], while in the communist economy it played a minor role.

The shift from a centrally planned economy and the launch of market economy mechanisms entailed further consequences. First, it created the conditions for the development of the private sector, and therefore it increased the layer of capital owners. With economic transformation there arrived the rationalization of employment by means of adjusting the number of workforce to the needs of the company and giving priority to performance and efficiency over the general work-duty present in a socialist economy. The result of the liquidation of unnecessary jobs was the emergence of a new social category - the unemployed.

---

¹ Ibidem, p.41

These two phenomena, resulting from political changes, materially affected the shape of social stratification in Poland. The differences between classes deepened and two new ones were created: the middle class and the community of people who have been poor for a prolonged period of time, sometimes called the underclass.

It is widely recognized that in the transformation process in Poland it was farmers and physical workers who were the losers, since due to the restructuring of enterprises they were deprived of jobs. On the other hand, the owners of small and medium-sized non-agricultural capital and private entrepreneurs who stimulated the service sector, are generally thought to be the winners. This group began to be identified with the new middle class, which met with sharp criticism of many sociologists who did not agree with the fact that all self-employed persons fall into this class. What defines middle class in the traditional meaning is university education, entrepreneurship, the similarity of culture and recognized values, economic self-reliance often manifested in the conduct of their own interests and engagement in the intellectual work.

Some researchers believe that after 1989 we had a "forced middle class" [5, p.96], because its activities did not result from ambition and entrepreneurship, from the pursuit of independence and innate character traits, but from fear of material degradation and loss of livelihood. Private initiative was undertaken with motives that do not belong to the behaviour of the middle class. Self economic activity was assumed by people from different social and cultural circles, with different levels of education and with different values. Such a "conglomerate" of different characters and backgrounds, according to the researchers, cannot constitute a single class, one social stratum, because between, for example, an uneducated owner of a store and an educated owner there exists a social gap, as reflected in personal culture, eloquence, ways to conduct business.

Today, more than twenty years since the commencement of the system changes, we can say that the Polish middle class exists. Although its existence was not a direct and immediate effect of the transformation, yet the events of 1989 were necessary for the class to emerge. The new market required a total change in the way of thinking about work, and a generation brought up on the wave of capitalist transformation and increasing competition, took over Western patterns creating a middle class in the strict sense. Entrepreneurship, strategic thinking, professional mobility, the desire to develop, continuously improve their qualifications, these are the elements that create a mental picture of an ever wider population. Professional success depends on them, the position in social stratification depends on them as well.

The new middle class is not made only by owners of capital, it is also and perhaps above all the "knowledge class", which in the era of knowledge-based economy is a key component of today's postmodern society. This is not a closed class - an exclusive one, it is an inclusive class, open to all those for whom work and continuous development are the autotelic value.

The systemic transformation meant, therefore, necessary changes in the outlook on life among Poles, a change in their behaviour and attitudes from the take-for-granted one to the one in which they took responsibility for their own future and ensuring their individual livelihoods. The general obligation to work is no longer practiced and thus people who until recently worked in accordance with the principle "sit or lie, two grand will come by" were excluded from the labour market. Waiting for assistance from the state, not all of them changed their attitude, thus joining the ranks of the unemployed.

By 1995, there had been a decline in employment, which amounted to 14.8%. The largest job losses occurred in the state and cooperatives sectors (46% loss of workplace). After 1994, the situation on the Polish labour market began to improve gradually, which was associated with the development of entrepreneurship and the phenomenon of self-employment. Unfortunately, the year 1998 and the related restructuring and rationalization of employment led to breaking the upward trends and to an increase in unemployment [6]. Since then, the phenomenon has continued to grow, reaching in February 2003, 20.7% [7]. Currently, the unemployment rate fluctuates around 12%.

The nature of Polish unemployment is worrying because it is durable (long-term) and structural. The structural character is the results of development disparities in the spatial and sectoral system, mismatches between the supply and demand for work. It is mostly people with low or inadequate qualifications who are unemployed. The largest group is constituted by people with basic vocational education, junior secondary, primary and incomplete primary education [8]. This group represents over 65% of the total of the unemployed. The higher the education of a particular group of people, the lower the percentage of them with the unemployed status is.

We can say that in the three-stage stratified division the unemployed occupy the lowest position. Long-term unemployed people (i.e. unemployed for more than 12 months), who are very often from among the poorest strata of society, are in the worst economic situation. These layers form a picture of Polish poverty, which since 1989 has increased its range. According to researchers, Poland entered the period of transition with about 20% of

the population being at risk of poverty. Studies show that between 1989 - 1994 poverty in Poland grew sharply. It is sometimes claimed to have doubled since the fall of communism [9, p.55].

The source of the aggravation of this phenomenon was, on the one hand, the deterioration of the economic situation of different social - occupational categories, on the other one - the emergence of long-term unemployment. Additionally, the nature of poverty has changed, once scattered, now accumulated, creating foci that appear mainly in rural areas (particularly in post-state farming areas) and in small towns where industrial plants went bankrupt.

The above analysis of changes occurring after 1989 illustrates the impact of the transformation on the wealth-income stratification of the Polish population. To summarise this issue, we can identify the following determinants influencing the shape of today's social stratification. On the macro scale these are: the transition from the centrally planned to a free market economy system and the interrelated process of de-monopolisation of the State as the main decision maker in market matters; increased privatization of the entire country, the spread and implementation of the idea of a meritocratic society, in which the place of a person in the social hierarchy determines his or her intellectual equipment, skills and personality traits, as well as the commodity - service market, and the labour market ruled by laws of supply and demand. On the micro scale, the determinants are: changes in the outlook on the world; the acquisition of Western patterns of market behaviour; the transfer of responsibility from the state to individual people in terms of employment; a release from the yoke of communism, private initiative and public appreciation of the entrepreneurial attitude, as well as the legacy of the old system in the form of a rooted take-for-granted social attitudes and individual non-compliance with the requirements of the modern labour market.

The phenomenon of social stratification, especially in the wealth - income context, entails consequences which are significant from a sociological point of view. The first is the growing diversity of society and the increasing inequality of life opportunities. And all this thanks to the disintegrating role of money. Money in fact gives rise to the distribution of the existing social structures and the creation of new ones. It is a measure of dependence and exploitation, it forces obedience in return for a sense of freedom, independence, strength and power [10, p.108].

The disparities in the status of wealth between the rich and the poor social strata may give rise to social conflicts. A good example in support of this claim are disputes which are now held in various Polish places and relate to the redemption of tenement houses located in attractive for investors locations in city centres. Very often they are inhabited by the poor, widely regarded as being on the margin of social life, sustained only by social services, who like all kinds of stimulants and who lead an aggressive way of life. The connections thanks to which they live in the tenement houses are various. Sometimes the houses are community houses allocated once by local authorities, at other times they have been inherited from generation to generation, sometimes a tenement house is taken over by squatters who have illegally occupied an abandoned building. If a rich investor decides to buy a particular property then a conflict erupts, in which the poorer side has little chance of success. The claiming that money rules the world, in this case seems to make perfect sense.

Another saying - money breeds money, perfectly fits into the problem of growing disparities between social groups. It is easier for rich people to get richer, it is not a problem for them to multiply their wealth. It is just the opposite in the case of the poor, for whom sometimes getting money to achieve the minimum subsistence level is an obstacle not to be overcome. In this way the gap between the two poles of social stratification keeps on widening, and people wanting to improve their quality of life and increase the social prestige constantly try to get rich themselves, sometimes even by illegal means. Money is the main motive for any criminal activity.

The idealized image of wealth presented in the media, which the broadcast television series are full of, colourful descriptions of the "wonderful" life of celebrities, give rise to a feeling of jealousy, greed, envy, dissatisfaction with their own lives and often drives them to crime. Kidnapping for ransom, theft, drug trafficking, prostitution are just a few of many pathologies which have found numerous manifestations in the history of Third Republic of Poland. The reasons for this behaviour are social in character, they are caused by the desire to live in luxury, lead this "television life." They are also motivated by the desire to catch up with those known from everyday life - be it neighbours or colleagues from work or from school desks, and finally representatives of different social strata. Gaining money, even in an illegal way, people can imagine that their social status has improved. But this is an illusory and ephemeral idea, it lasts only as long as there is enough money. When it runs out, they once again resort to crime and this process continues until stopped by the police. We can wonder whether such situations would have taken place in the times when there was no difference in the level of wealth among people. A negative answer seems to be correct, because "what the eyes cannot see, the heart does not regret" if people did not know that it is possible to live more a prosperous life, certainly they would not dream about it.

Another aspect of social stratification are divisions within divisions, which can also be seen in the Polish situation. Social strata are defined on the basis of features such as: education, ownership, income, occupation, similar lifestyles, shared personality traits and cultural elements. Socially defined layers have a tendency towards internal self-differentiation. The medical community can serve as an example. It may seem that it creates a kind of a whole,

one social stratum which lives at a similar level, but it is internally sub-divided. Apart from the Society of Polish Surgeons, which by definition should bring together all surgeons, there are, inter alia: Society of Surgical Oncology, Society of Hand Surgery, Plastic Surgery Society, etc. Social strata are so self-divided and form various cliques, whose members prefer their own presence. In this way, one layer can give rise to a few new ones.

Another consequence of social stratification in the Third Republic in Poland is the growing importance of education. Today, about belonging to a particular layer and about the status of a person's wealth largely determines its degree. Undoubtedly, the period of transformation is characterized by increased educational aspirations of youth and adults. Labor market requirements and demands of the knowledge economy clearly define the expectations towards potential employees - higher education is the foundation, in addition language skills and lifelong learning.

The growing importance of education as a consequence of social stratification is understood in the category of access to life opportunities and the idea of meritocratic society. Today, it is not physical capital or financial services play a decisive role, today this role play human capital, which properly exploited lead to an increase in wealth. Once the movement along the stratification ladder, was virtually impossible. Membership to the layered-class was decisive by birth, family status and property ownership. Today we can say, that the man himself chooses a future. If you are talented, have a talents, which further improves their hard work, the door to achieve a great career for him are opened. Willingness to learn and personal development, which shows young people and adults, is apparent from the nature of the modern system of social stratification - it is not permanent and unchanging, and allows easy movement along the social ladder.

Social stratification also affects consumer behaviour patterns of Poles, which have undergone substantial changes since 1989. The opening of the market to foreign importers, the introduction of a market economy in which the client determines the demand, resulting in variations in consumption in Poland. Due to the constant shortage of goods that were regulated by means of eternal coupons in times of the People's Republic of Poland, or the *PRL*, and the advantages of demand over supply, Polish society was characterised by a high homogeneity in consumer behaviour. Currently, these forms are much more diverse, which also determines the class membership. A particular class has specific requirements, expectations, preferences that bear on the style of consumption. Based on what people buy and how it is used, we can approximate the class to which they belong.

The last element to be mentioned in this paper, and which results from social differentiation is the phenomenon of competition between the social classes. Subsequent classes compete with each other for a better position in the social hierarchy, prestige, valued good, power, recognition. If there are differences, there is also a rivalry, the desire to excel, the need for improvement, self-defence of their own position, fighting for a place on the social ladder. Competition, which is an essential element of the market, has also moved onto the field of interpersonal relations, further perpetuating the diversity of society.

Summarising the considerations on social stratification in the Third Republic of Poland, it should be noted that it is not only characteristic of this period. There have always been differences between people, society has always been divided. After 1989, the nature of these divisions has changed. In addition to changes on the macro level, with the systemic transformation, the Polish mentality has gradually metamorphosed. It adopts more and more western patterns, which affect the shape of social stratification. It may also be fair to say that if once the divisions were determined arbitrarily by a social system, today they are defined on the level of individuals who themselves decide how to live, thereby joining the appropriate class.

REFERENCES: 1. Bylok F., Sikora J., Sztumska B., Wybrane aspekty socjologii rynku, WWZPCz, Częstochowa 2005. 2. Coleman J. S., Perspektywa racjonalnego wyboru w socjologii ekonomicznej, in: Jasińska-Kania A., Nijakowski L. M., Szacki J., Ziółkowski M., Współczesne teorie socjologiczne, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006. 3. Domański H., Mobilność i hierarchie stratyfikacyjne, in: Domański H., Rychard A. (editor), Elementy nowego ładu, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1997. 4. Drozdowski R., Kontrowersje wokół klasy średnie w Polsce lat dziewięćdziesiątych, Kultura i Społeczeństwo, 1998, vol. 1. 5. Drozdowski R., Rynek pracy w Polsce. Recepcja, oczekiwania. Strategie dostosowawcze, Wyd. UM, Poznań 2002. 6. Mokrzycki E., Od protokapitalizmu do prosocjalizmu: makrostrukturalny wymiar dwukrotnej zmiany ustroju, in: Domański H., Rychard A. (editor), Elementy nowego ładu, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1997. 7. Szacka B., Wprowadzenie do socjologii, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003. 8. Tarkowska E., Bieda dawna i obecna, in: E. Tarkowska (editor), Zrozumieć biednego, Typografia, Warszawa 2000. 9. http://www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/praca_ludnosc/bezrobocie_rejestrowane/2006-01/analiza.pdf. 10. http://www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/praca_ludnosc/stopa_bezrobocia/index.htm.

УДК 316.334

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА РЕГИОНОВ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Полторак Владимир Абрамович – доктор философских наук, профессор, директор Центра социологических и политических исследований и технологий “СОЦИОПОЛИС”; заведующий кафедрой социологии, философии и психологии Днепропетровского университета экономики и права

Статья посвящена актуальной теоретической и практической проблеме современного развития Украины: социокультурной и политической динамике ее регионов. Предлагаются новые подходы к эмпирическому анализу проблемы. Рассматриваются долгосрочные и оперативные пути ее решения, в частности, использование теории «производства согласия».

Ключевые слова: социокультурная динамика регионов, транссоциальные показатели, «производство согласия».

Стаття присвячена актуальній теоретичній та практичній проблемі сучасного розвитку України: соціокультурній та політичній динаміці її регіонів. Пропонуються нові підходи до емпіричного аналізу проблеми. Розглядаються довгострокові та оперативні шляхи її вирішення, зокрема, використання теорії «виробництва порозуміння».

Ключові слова: соціокультурна динаміка регіонів, транссоціальні показники, «виробництво порозуміння».

The article deals with the topical theoretical and practical problem of today's Ukraine's development: sociocultural and political dynamics of its regions. Proposed are new approaches to this problem's empirical analysis. Analyzed are long-term and short-term methods of its solution, including using the theory "consensus-making".

Key words: regions' sociocultural dynamics, trans-social indicators, "consensus-making".

Одна из ключевых проблем современного развития украинского общества – обеспечение эффективной и целенаправленной социокультурной динамики регионов страны. Иными словами: преодоление серьезных различий между населением разных регионов в их отношении к различным проблемам и способам их решения, психологическом настрое, реальном поведении. Опыт последних президентских выборов (2010 г.) показал, что серьезных изменений здесь (имеются в виду в первую очередь устранение значительных социокультурных различий между Западом и Востоком страны) не наблюдается. Более того, и перспективы решения многих проблем весьма туманны.

Причины подобной ситуации достаточно очевидны. Если говорить о двух главных, то это, с одной стороны, то обстоятельство, что различные регионы страны, как принято говорить, «вышли из разных империй». Соответственно, им присущи действительно серьезнейшие отличия: начиная от этнических и языковых и заканчивая уровнями развития демократии, плюрализма и т.п. С другой стороны, постсоветское развитие Украины шло в условиях глубочайшего социокультурного кризиса, связанного с разрушением прежней, советской идентичности, поисками новых ценностных ориентиров. Все это привело к тому, что в социокультурном плане регионы Украины действительно превратились в самый сложный «социокультурный клубок», где установки, настроения, нормы и т.п. различных групп населения, проживающих в разных регионах, нередко настолько непонятны и противоречивы, что у исследователей и политиков «опускаются руки» в попытках объяснить их и спрогнозировать отношение населения разных регионов к тем или иным проблемам, поведение людей в процессе их решения.

К сожалению, за все годы независимости практически не было (при всей актуальности описываемой проблемы) сколь-нибудь серьезных попыток научного (особо важно – эмпирического) исследования описываемой проблемы. Здесь можно сослаться, пожалуй, лишь на очень интересную социологическую работу А. Вишняка «Соціокультурна динаміка політичних регіонів України» [1].

Ключевые выводы работы А. Вишняка, который проанализировал соответствующую динамику по таким параметрам, как отношение к экономическим реформам, доверие к социальным институтам, геополитические ориентации граждан, этноязыковые процессы и ряду иных, сводятся к следующим:

- во-первых, по подавляющему большинству показателей (оценка экономической ситуации, удовлетворенность уровнем жизни, отношение к политике, оценка состояния свободы слова, доверие к Президенту, Верховной Раде, правительству и т.п.) состояние массового сознания и показатели социального поведения различаются в разных регионах не сильно; некоторые серьезные отличия фиксируются лишь в отношении «крайних» регионов (к примеру, Львова и Донецка);
- во-вторых, выявлены два совершенно четких различия в проблематике отношения к ним населения разных регионов (А. Вишняк ввел понятие «политические регионы»): дифференциация языковых практик разных регионов Украины и в первую очередь – отношение к статусу русского языка, а также комплекс проблем, связанных с геополитическим выбором Украины, а именно: ориентации на сближение с Россией или же – с Евросоюзом и НАТО.

Не подвергая сомнению эти интересные результаты исследований и сделанные на их основе выводы, необходимо подчеркнуть важность дальнейшего, более глубокого изучения данной проблемы. И не только в силу ее уже упоминавшейся актуальности. Имеется еще два основания, определяющие необходимость такого анализа. Во-первых, те немногие работы, которые посвящены данной проблематике, в том числе и интереснейшая работа А. Вишняка, как правило, даже провозглашая социокультурную проблематику как важнейший аспект анализа, в основном посвящены политической, а не социокультурной динамике. Во-вторых, использование при проведении социологических исследований как правило (нередко – исключительно) «простых» показателей (т.е. некомплексных, не основанных на построении определенных типологий и групп населения по специфике состояния их массового сознания и общественного мнения) не дает возможности, с нашей точки зрения, эффективного анализа поднятой проблемы. И дело совсем не в том, что нужно «оправдать» или напротив – «осудить» какие-то тенденции. Проблема сложнее: как, каким образом объяснить то обстоятельство, что наличие подобных «раскалывающих» украинское общество тенденций существует и нередко даже углубляется.

При этом, дело здесь не только, а может быть и не столько в политических или электоральных «расколах». А. Вишняк абсолютно прав, приводя примеры относительно того, что и в США существуют регионы, где подавляющее большинство населения голосовали или за Буша, или за Гора. Речь именно о социокультурных различиях, расколах, которые, как показывает мировая практика (объединение германских или итальянских государств), в принципе вполне преодолимы. Хотя и не всегда достаточно быстро.

Говоря о социокультурных различиях, потенциале и т.п., не будем здесь погружаться в серьезные теоретические рассуждения. Обозначим понятия «социокультурный потенциал», «социокультурную динамику», «социокультурный раскол» исходя из традиционного подхода, т.е. как неких комплексных характеристик процессов и явлений, включающих экономические, социальные, политические, структурные, символические и некоторые иные (в том числе личностные) характеристики. И именно в этом, в комплексности социокультурного подхода кроется, с нашей точки зрения, возможность анализа столь непростых и неоднозначных явлений, связанных со сложнейшими процессами развития массового сознания и социального поведения украинцев, проживающих в разных регионах страны, исповедующих разные религии (или принадлежащих к разным конфессиям), имеющих различные исторические традиции и т.п.

Иными словами, речь идет о поиске и использовании неких транссоциальных показателей в процессе «замеров» становления социокультурного «мира» и украинской политической нации. Естественно, здесь практически невозможно обойтись каким-либо одним показателем. Однако и сравнивать специфику социокультурных отношений на основе лишь простых некомплексных показателей практически невозможно. К примеру, человек выступает полностью за использование в качестве государственного исключительно украинского языка. Однако, в то же время ориентирован в плане геополитического выбора не на вступление в НАТО или на членство в Евросоюзе, а, напротив, на сближение с Россией. И тому подобное.

Разработка подобных (назовем их «транссоциальными») показателей – дело далеко не простое. Более того, также непросто обосновать их корректность. Однако другого пути решения проблемы, с нашей точки зрения, попросту не существует. В свое время (1999-2001 гг.) Центр «СОЦИОПОЛИС» предпринял подобную попытку расчета ряда таких транссоциальных показателей на основе проводимых по общенациональной выборке социологических исследований. В частности, рассчитывались следующие показатели:

Соціально-національна типологія (в скобках приведені дані по дослідженню 1999 року): інтернаціонал-соціалісти (32%); націонал-соціалісти (7%); інтернаціонал-риночники (18%); націонал-риночники (24%); неопределені (19%).

Соціально-риночна типологія (дані 1999 г.): тверді сторонники реформ (16%); ідейні сторонники реформ (27%); тверді противники реформ (21%); приховані противники реформ (26%); неопределені (10%).

Естественно, деякі з наведених показників застаріли, деякі потребують оновлення і доробки: саме така робота й ведеться в нинішній час в «СОЦІОПОЛІСЕ». Тут важливо відзначити наступне обставина. Оскільки описувані і подібні показники характеризують різні елементи стану масового свідомості, виділити їх в теоретичному плані, в ході теоретичного аналізу практично неможливо. Саме в силу специфічних особливостей масового свідомості.

Так, Б.А. Грушин, характеризуючи ці особливості, писав: «масове свідомість буде кваліфіковано в якості особливого випадку безумовно **общественного свідомості**, хоча і реалізується в масі індивідуальних свідомостей, але не збігається з кожним з них в окремих, з індивідуальним свідомостям як таким, а також, якщо лежать в його основі, являються його носителями суб'єкти будуть кваліфіковані в якості особливого роду людських спільнот – **масс**, які не збігаються ні з людством в цілому, ні з тим чи іншим суспільством в цілому, ні з усіма можливими, в тому числі соціальними (в вузькому сенсі цього слова), групами, складовими людство і різні суспільства» [2, с. 255].

Отже можна зробити висновок, що визначення подібних показників, їх інтерпретація можливі лише на емпіричному рівні, через проведення глибоких емпіричних досліджень. Крім того, крім опитувань громадської думки (кстати, той же Б.А. Грушин, який спочатку в принципі зводив все масове свідомість до громадської думки, внаслідок чого відмовився від подібної точки зору).

Вернемося до проблем аналізу соціокультурної динаміки регіонів України. Безумовно особливе значення тут має комплексне розгляд основних, ключових факторів, що впливають на подібну динаміку. Поки, на жаль, частіше аналізуються і потім порівнюються застосовуючи до різних регіонів різні окремі фактори: політичні орієнтації населення регіонів, їх рівень довіри до соціальних і політичних інститутів суспільства, ставлення до впроваджуваних економічних реформ і т.п. В той же час, в першу чергу, не включаються в аналіз дійсно соціокультурні фактори, що впливають на масове свідомість населення. В частині, такі, як історичні традиції (то, що ми «вийшли» з різних держав і імперій); релігійні фактори; національно-етнічні (в деяких регіонах, в частині, в Криму, найскладніша ситуація в цьому плані); геополітичні прагнення населення (питання типу: «Ты за НАТО или нет?») не вирішують проблему адекватно і деякі інші. В другу чергу, знову ж, як і в випадку з показниками рівня і специфіки протікання соціокультурних процесів, тут не виділяються ключові і другорядні фактори. А краще, звичайно, було б встановити достатньо чітку ієрархію подібних факторів. Ще краще (але це, мабуть, неможливо) – виділити один або декілька факторів, які дійсно реально впливають на стан масового свідомості і громадської думки по досліджуваній проблематиці.

Априорно, як мінімум, можна говорити про такі комплексні, інтегральні фактори, як:

- історико-геополітична диспозиція;
- традиційні соціокультурні фактори, що включають етнічні, релігійні, історико-культурні (голодомор, холокост і т.п.) складові;
- геополітичні вектори розвитку (в бік НАТО або інтеграції з Росією і т.п.), в принципі на визначення історичного майбутнього об'єднаної нації;
- демократичні, пов'язані з усвідомленням і реалізацією конкретних принципів демократії (ставлення до прямої і непрямої демократії, протестний потенціал і т.п.);
- пропагандистсько-піарові, пов'язані з діяльністю ЗМІ, впливом інших форм пропаганди і піара, в т.ч. – з «використанням» різних пропагандистських конструкцій;
- територіально-маркетингові, що походять з іміджу, репутації територій, де проживає населення з різними соціокультурними ставленнями, наприклад, промислові регіони, зони рекреації, західні непромислові дотаційні регіони і др.

Завершая анализ данной проблемы, следует кратко охарактеризовать и тенденции дальнейшего развития социокультурной динамики регионов Украины на пути их «сближения». Естественно, процессы эти достаточно сложны и долговременны. Мы уже говорили о сложнейших проблемах интеграции итальянских и германских земель. Более того, сегодня можно наблюдать и обратные процессы дезинтеграции «объединенных» государств. Взять, к примеру, взаимоотношения Испании с Каталонией или страной Басков.

Поэтому, наряду с глобальными проблемами, решение которых необходимо для дальнейшего социокультурного сближения регионов, следует, с нашей точки зрения, решать и оперативные задачи. И в этом плане необходимо обратить особое внимание на так называемую теорию «производства согласия». Как отмечает Д. Лиллекер, «в демократических государствах гармония и консенсус достигаются не благодаря преданности гражданскому долгу, а через манипуляцию людьми, которую осуществляют с помощью искусного использования СМИ и передаваемых через них сообщений» [3, с. 147].

Столь «недемократичная» на первый взгляд точка зрения в действительности заслуживает внимания и базируется на идеях У. Липпмана (именно он ввел в 1922 г. это понятие) об использовании пропаганды в демократических государствах. Он, в частности, считал, что согласие в политике создается через использование «необходимых иллюзий», что политические лидеры так поступают, чтобы обеспечить в обществе сравнительно невысокий уровень несогласия, который нельзя считать экстремистским. Хотя это и противоречит идеям о цивилизованном обществе, где согласие людей с волей правительства основано на том, что правительство действует как избранный представитель этих людей, в реальности проблема может оперативно решаться именно подобным образом. И опыт независимой Украины подтверждает особую значимость соответствующей деятельности политиков и роль средств массовой информации в реализации первоочередных задач социокультурной динамики регионов.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994-2006. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. – 203 с. 2. Грушин Б.А. Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1987. – 368 с. 3. Лиллекер Д. Политическая коммуникация. Ключевые концепты. – Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2010. – 300 с.

УДК 325.86 (063)

СТАНОВЛЕНИЕ БЕЛОРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ: ДИНАМИКА ПЕРЕМЕН И ЭВОЛЮЦИЯ ЦЕННОСТЕЙ

Данилов Александр Николаевич – заведующий кафедрой социологии Белорусского государственного университета, член-корреспондент НАН Беларуси (Минск, Республика Беларусь).

Ротман Давид Генрихович – директор Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета, доктор социологических наук, профессор (Минск, Республика Беларусь).

В статье на основании результатов международных и национальных социологических исследований, осуществленных под руководством авторов, анализируется динамика политических и экономических перемен в Республике Беларусь и эволюция ценностей различных социально-демографических групп населения страны.

Ключевые слова: динамика перемен, эволюция базовых ценностей, модель становления новых независимых государств, политическая напряженность, уровень социальной напряженности, устойчивое развитие.

У статті на основі результатів міжнародних та національних соціологічних досліджень, які були проведені під керівництвом авторів, аналізується динаміка політичних та економічних змін у республіці Білорусь та еволюція цінностей різних соціально-демографічних груп населення країни.

Ключові слова: динаміка змін, еволюція базових цінностей, модель становлення нових незалежних держав, політична напруга, рівень соціальної напруги, стійкий розвиток.

On the results of international and national sociological researches realizable under the direction of authors, is analysed dynamics to political and economical changes in Republic of Belarus and evolution of valuables by different social-demographic groups of the population to the country.

Key words: dynamics of the changes, evolution of the base valuables, model of the formation by new independent states, political tension, level to social tension, stability development.

В начале XXI в. все очевиднее становятся новые очертания происходящих постсоветских перемен. Мировой экономической кризис подтверждает на практике глобальную взаимозависимость стран, со всей жесткостью вскрывает проблемы духовного мира человека, кризис доминирующих в мире ценностей. Время кризиса это и время мобилизации всех цивилизационных резервов, это время обращения к своим истокам, стремление найти такой способ разрешения кризисной ситуации, чтобы страна вышла из нее как никогда сплоченной и сильной.

В статье анализируется ценностный мир современного белорусского общества за последние двадцать лет. Отрезок времени в историческом плане небольшой, но сколь много значит он в истории Беларуси. Республика Беларусь стала суверенным государством, впервые появилась возможность самостоятельного развития, законное право проводить свою внутреннюю и внешнюю политику, выработать формы взаимодействия со всем миром. Первые замеры, которые используются в статье, относятся к 1990 г. и 1996 г. За этот период произошли такие события, как распад СССР, обретение собственной государственности, создание президентской республики, первые всенародные выборы Главы государства, это время выработки и реализации политики упрочения суверенитета страны и ее широкого признания в мире. Последние замеры датируются 2008 г. и 2010 г. К анализу приобщены результаты исследований мировых и европейских ценностей¹, проводившихся по единообразным методикам, подходам к расчетам выборок, обработке

© Данилов А.Н., Ротман Д.Г., 2010

¹ European Values Study Group and World Values Survey Association. EUROPEAN AND WORLD VALUES SURVEYS FOUR-WAVE INTEGRATED DATA FILE, 1981-2004, v.20060423, 2006. Aggregate File Producers: Análisis Sociológicos Económicos y Políticos (ASEP) and JD Systems (JDS), Madrid, Spain/Tilburg University, Tilburg, The Netherlands. Data Files Suppliers: Analisis Sociologicos Economicos y Politicos (ASEP) and JD Systems (JDS), Madrid, Spain/Tilburg University, Tilburg, The Netherlands/Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung (ZA), Cologne, Germany:) Aggregate File Distributors: Análisis Sociológicos

інформації. В качестве архивов данных и их распространителей выступают «WVS» («Исследование мировых ценностей»), «EVS» («Исследование европейские ценностей») и Центральный архив эмпирических социальных исследований («The Central Archive for Empirical Social Research (ZA)») г. Кельна.

Общеизвестно то, что система ценностей выступает важнейшей составляющей как индивидуального, так и общественного сознания. Именно качественная определенность этой системы создает фоновые условия для формирования тех или иных поведенческих установок людей. Базовые ценности в каждом обществе формируются постепенно, в процессе его исторического развития. В конечном итоге, сформировавшаяся система ценностей сама начинает оказывать существенное воздействие на социальные, экономические и политические процессы, определяя в целом сущностные характеристики данного общества. Такая система чрезвычайно устойчива. Она практически не подвергается изменениям даже в условиях серьезных социальных катаклизмов. В статье предпринимается попытка установить меру влияния на систему базовых ценностей населения событий связанных со становлением независимого, суверенного белорусского государства.

Небольшая белорусская деревенька Вискули вошла во всемирную историю как место, где 8 декабря 1991 г. руководителями БССР, РСФСР и УССР был подписан акт о денонсации Союза Советских Социалистических Республик. Великая держава, которую практически все страны планеты Земля либо любили, либо опасались, а порой и просто боялись, признавая при этом ее высокий авторитет, распалась в одночасье. Безусловно, как и все в этом мире, данное событие не было случайным. Рецидивы холодной войны между двумя господствующими в мире системами (социалистической и капиталистической), экономические катаклизмы, усиление националистических настроений на советском пространстве, возрастающие амбиции многочисленных претендентов на «общесоюзный и мелкопоместные престолы», ошибки и непрофессионализм властных элит – все это можно назвать причинами политической катастрофы.

Итак, после распада супердержавы – СССР – образовалось пятнадцать суверенных государств, двенадцать из которых вошли в состав вновь образовавшейся межгосударственной структуры – Содружества независимых государств (СНГ). Разрушение устоявшихся в большой общей стране многолетних экономических и социальных связей не могло не повлиять на состояние молодых и стихийно образовавшихся национальных экономик. Уровень жизни людей резко снизился. Инфляция и безработица стали привычным и постоянным явлением. Бедность, а зачастую и нищета большинства населения, представителей практически всех социально-демографических групп стали печальной реальностью. Все это происходило на фоне слабости властей, в условиях политической неразберихи.

Становление государств Содружества проходило далеко не одинаково. Результаты, полученные в ходе опросов населения постсоветских стран (Армения, Беларусь, Грузия, Молдова, Россия, Украина) в рамках проекта «Условия жизни, образ жизни и здоровье населения стран СНГ» по уровню жизни, который определялся по критерию «Моей семье никогда не приходилось отказывать себе по причине недостатка средств в самом необходимом», свидетельствуют о далеко не одинаковой оценке гражданами стран-участниц проекта своего материального положения и условий жизни. По всем параметрам замера на момент проведения опроса в 2001 г. лидирует Беларусь. Другие данные, связанные с оценками условий и образа жизни, продемонстрировали те же тенденции.

Таким образом, старт в будущее в 1991–1992 гг. для всех стран, образовавшихся на постсоветском пространстве, осуществился примерно с одинаковых экономических и политических позиций. Хотя становление государств Содружества проходило далеко не одинаково. Анализ результатов многочисленных сравнительных социологических исследований (как международных, так и национальных), позволил разработать логическую модель становления новых независимых государств на посткоммунистическом и, в частности, на постсоветском пространстве. Согласно такой модели молодое государство проходит следующие этапы:

– поисковый этап. На данном этапе формируются государственные структуры управления и новые политические институты, определяются пути становления и развития государства и общества. Для этого этапа характерны социальные катаклизмы; радикальное противостояние политических группировок; неудовлетворенность большинства граждан своей жизнью и т. д. Следует отметить, что поисковый этап может реализовываться в две последовательные стадии: стихийную (серии эмоциональных, до конца не спланированных действий) и упорядоченную (серии эмоционально-рациональных действий без учета их последствий в достаточно далеком будущем).

– стабилизационный этап. Этап усиления авторитета власти и постепенного улучшения жизни граждан. Для данного этапа характерны продуманные действия органов социального управления, прогнозирование последствий принятия общезначимых управленческих решений, постепенный рост уровня безопасности и спокойствия в обществе, реальное, хотя и постепенное, укрепление демократических институтов.

– устойчивый этап. Этап так называемого устойчивого развития общества и государства. Для данного этапа характерны высокие уровень и качество жизни граждан, их абсолютная уверенность в завтрашнем дне.

Данные наших исследований показывают, что Беларусь определенно находится на стабилизационном этапе своего развития.

Как же развивалась и чем жила Беларусь в период с 1990 по 2010 гг.? С чем подходит страна к своему пусть и маленькому, но значимому юбилею – 20-летию независимости и суверенитета?

Для последующего анализа будут использованы данные социологических исследований, проведенных Белорусской социологической службой «Общественное мнение» и Центром социологических и политических исследований БГУ (руководитель – профессор Д. Г. Ротман).

Начнем с оценок жителями Беларуси уровня своего материального положения. Эти оценки представлены в индексных весах и располагаются в интервале от (-1) до (+1), где первое из двух значений носит максимальную негативную, а второе – максимальную позитивную нагрузку.

В 1991 г. уровень значения оценочного индекса удовлетворенности населения своим материальным положением был равен «-0,92», то есть практически, стремился к минус 1. Эта говорит о тяжелой ситуации в экономике страны, о больших сложностях и проблемах в жизни наших граждан. Не анализируя всего произошедшего в стране за последующие годы и не оценивая степень позитивности экономических изменений, отметим, что к 2008 г. ситуация кардинально изменилась. Значение индекса удовлетворенности материальным положением резко возросло и стало равным «+0,02». Безусловно, это не максимальное значение. Однако прогресс в оценках материального положения жителями Беларуси очевиден. Большинство белорусов считает, что жизнь их стала на порядок лучше.

Сказанное подтверждается и данными исследований, инструментарий которых позволял выявить позиции, характеризующие экономические возможности белорусских семей. Для этой цели использовались следующие переменные:

1. «Мы не ограничены в средствах. Семья позволяет себе самые дорогие покупки (автомобиль, квартиру и пр.)»;
2. «Денег хватает на вполне обеспеченную жизнь, но мы не можем делать очень дорогие покупки»;
3. «Можем позволить себе хорошо питаться и одеваться, но не можем делать достаточно дорогие покупки (мебель, техника и пр.)»;
4. «Денег хватает только на питание, однако покупка других нужных вещей (одежда, бытовая техника) вызывает у нас затруднение»;
5. «Нам часто приходится отказываться даже от необходимых продуктов питания».

На базе позиций 1 и 2 была сконструирована группа, которая обозначена как «состоятельные». Позиция 3 соответствует группе «среднего достатка». Позиции 4 и 5 объединили людей в группу «ограниченные в средствах». Результаты стратификации по названным критериям представлены в табл. 1.

Таблица 1

Динамика оценок материального положения белорусских семей (по стратификационным группам, в %)

Стратификационные группы	1992 г.	2008 г.	2009	2010
«Состоятельные»	0,01	20,60	14,5	19,3
«Среднего достатка»	2,40	45,60	47,7	49,0
«Ограниченные в средствах»	97,59	33,80	37,8	31,7

Совершенно очевиден тот факт, что экономическая ситуация в белорусском обществе существенно изменилась. Эти изменения не только характеризуются устойчивостью, позитивной направленностью и стабильностью, они свидетельствуют о правильности избранного народом Беларуси экономического и политического курса. Даже мировой финансовый кризис, безусловно сказавшийся на материальном положении населения страны, только на год притормозил и немножко снизил достигнутые ранее показатели. Уже к середине 2010 года докризисная ситуация с оценкой материального положения белорусских семей, удовлетворенность населения качеством жизни, положением в различных областях жизнедеятельности общества, а также уровень политической и социальной напряженности были фактически восстановлены.

Сказанное выше подтверждается оценками жителей Беларуси качества жизни как на макро-, так и на микро уровнях (табл. 2).

Таблиця 2

**Динамика оценок удовлетворенности населения различными характеристиками качества жизни
(в индексных весах)**

Оцениваемые параметры	1992 г.	2010 г.
Своим жильем	+0,09	+0,34
Качеством питьевой воды	+0,01	+0,12
Чистотой воздуха	+0,07	+0,12
Подачей электричества	+0,65	+0,69
Уровнем безопасности на улице	+0,02	+0,42
Работой общественного транспорта	-0,12	+0,14
Своей работой, учебой	+0,20	+0,51
Своим образованием	+0,11	+0,37
Условиями труда	+0,01	+0,20
Своим доходом	-0,96	-0,16
Финансовым положением семьи	-0,86	-0,19
Уровнем медицинского обслуживания	-0,22	+0,02
Жизнью в целом	-0,36	+0,26
Средняя оценка	-0,10	+0,21

И здесь прогресс очевиден. Прожективная оценка жизни в целом выросла за 17 лет во много раз. Также позитивно оценивается населением и положение в различных областях жизнедеятельности общества (табл. 3).

Таблиця 3

Оценка населением положения в различных областях жизнедеятельности общества (в индексных весах)

Сферы жизнедеятельности	1992 г.	2008 г.	2009г.	2010г.
Внешняя политика	-0,12	+0,24	+0,24	+0,2
Экономические реформы	-0,68	+0,31	-0,2	+0,04
Законодательство и охрана правопорядка	-0,21	+0,08	+0,05	+0,1
Укрепление обороны страны	-0,24	+0,30	+0,21	+0,23
Социальное обеспечение	-0,46	-0,16	-0,2	-0,03
Соблюдение прав человека	-0,15	+0,01	-0,03	+0,03
Культура, наука, образование	-0,42	+0,01	+0,013	+0,15

Приведенные результаты замеров 1992 г. и 2010 г. еще раз подтверждают объективность выводов о позитивных тенденциях в развитии страны и доказывают правильность разработанной нами схемы поэтапного становления и развития новых независимых государств, образовавшихся на постсоветском пространстве.

Проводимые в мониторинговом режиме исследования фиксируют позитивные изменения не только в экономической сфере. Из табл. 3 видно, что постепенно стала расти оценка, характеризующая уровень соблюдения прав человека в стране.

Поступательное развитие экономики, переход к стабильности и устойчивости в развитии общества и государства оказывают влияние на политические процессы. Хотя будет правильным говорить, что здесь имеет место взаимовлияние: как экономики на политику, так и политических процессов на уровень экономического развития. Сегодня в стране уровень доверия властным институтам достаточно высок. В таблице 4 приводятся данные, характеризующие соотношение степеней доверия власти и оппозиции за весь период становления независимого белорусского государства.

Рост доверия властным структурам в стране очевиден. Ситуация начала девяностых годов, когда низкие оценки своей деятельности со стороны электората получали и представители властных структур, и оппозиционные образования, привела к победе на первых выборах Президента страны молодого независимого политика. Именно он сумел в дальнейшем обеспечить и стабилизацию политической ситуации, и экономический рост.

Таблиця 4

Динамика изменения показателя политической напряженности (в индексах)

№ п.п.	Год опроса	Индексы доверия власти	Индексы доверия оппозиции
1	1991	-0,68	-0,75
2	1993	-0,54	-0,59
3	1994	-0,61	-0,76
4	1996	+0,02	-0,52
5	1997	+0,01	-0,39
6	1998	+0,02	-0,41
7	1999	+0,03	-0,42
8	2000	+0,03	-0,42
9	2001	+0,02	-0,44
10	2003	+0,12	-0,46
11	2004	+0,03	-0,40
12	2005	+0,10	-0,47
13	2006	+0,16	-0,51
14	2007	+0,23	-0,53
15	2008	+0,21	-0,76
16	2009	+0,23	-0,76
17	2010	+0,24	-0,76

Стабильность в стране неукоснительно сохраняется, что способствует устойчивости властных структур. Об этом свидетельствует и динамика изменения показателя уровня социальной напряженности («ПУСН»), отслеживаемая в наших исследованиях на протяжении многих лет (табл. 5).

Таблиця 5

Динамика изменения ПУСН (в %)

№ п.п.	Год опроса	ПУСН
1	1991	41,3
2	1993	52,1
3	1994	31,4
4	1996	28,5
5	1997	17,0
6	1998	14,5
7	1999	14,8
8	2000	9,1
9	2001	15,7
10	2003	14,6
11	2004	13,3
12	2005	5,9
13	2006	0,4
14	2007	4,7
15	2008	8,4
16	2009	6,8
17	2010	2,3

Итак, приведенные данные социологических исследований позволяют с достаточной долей уверенности сделать вывод о том, что поступательное развитие Республики Беларусь является объективной реальностью. Гарантацией такого развития, в первую очередь, стала политика, направленная на обеспечение стабильности в обществе, а также эволюционный характер экономических, социальных и политических преобразований.

Мы проанализировали ситуацию в Беларуси, которая выступила фоном формирования и становления нового ценностного сознания народа в современных условиях.

Система ценностей есть эмпирически выявляемый, существенный элемент социальной организации общества. Элементы социальной среды, в отношении которых фокусируются устремления индивидов и групп, переходя в категорию «ценность социальная», становятся регуляторами поведения в силу того, что принятие решений в социальных ситуациях соотносится в большей или меньшей степени с господствующей системой ценностей.

Очень важно проследить изменение базовых ценностей, которые имеют конкретное предметное содержание и во многом выступают основой типологизации сознания и поведения людей, позволяют составить представление об интеллектуальном богатстве и духовном мире человека.

Динамика изменения базовых ценностей населения (в %)

Семья	1990	1996	2000	2008
очень важно	76,9	84,5	78,5	81,7
скорее важно	19,7	13,3	18,4	16,4
скорее не важно	2,9	2,0	1,8	1,2
совсем не важно	0,5	0,2	1,3	0,7
Друзья и знакомые	1990	1996	2000	2008
очень важно	36,5	31,7	27,0	32,8
скорее важно	43,9	50,8	52,3	54,4
скорее не важно	18,6	15,4	17,5	11,7
совсем не важно	1,0	2,1	3,2	1,0
Досуг	1990	1996	2000	2008
очень важно	36,7	29,8	25,3	25,0
скорее важно	38,4	46,0	42,3	52,6
скорее не важно	22,6	20,3	24,7	20,2
совсем не важно	2,4	3,9	7,7	2,3
Политика	1990	1996	2000	2008
очень важно	14,0	10,0	5,8	6,3
скорее важно	23,1	31,4	23,7	31,0
скорее не важно	50,1	35,9	44,3	43,2
совсем не важно	12,8	22,7	26,2	19,6
Работа	1990	1996	2000	2008
очень важно	54,8	48,0	48,6	53,3
скорее важно	29,4	37,7	35,3	36,1
скорее не важно	13,9	10,7	10,6	5,7
совсем не важно	1,8	3,6	5,5	4,9
Религия	1990	1996	2000	2008
очень важно	12,3	21,8	12,2	13,6
скорее важно	17,9	33,8	33,5	41,0
скорее не важно	44,4	27,5	32,0	30,9
совсем не важно	25,4	16,8	22,3	14,5

В кризисные периоды изменение затрагивают не столько содержание, сколько структуру базовых ценностей, т.е. их иерархические соотношения друг с другом в индивидуальном, групповом и общественном сознании: одни ценности получают более высокий статус или ранг, другие становятся менее значимыми. Этот тезис подтвердился лишь в некоторой степени. Представленные в табл.6 данные позволяют сделать важный, пусть и предварительный вывод, подтверждающий тезис приведенный авторами в начале данной статьи: даже существенные изменения социальной, экономической и политической ситуации в трансформирующемся государстве не оказывают радикального воздействия на процесс изменения базовых ценностей населения. Из приведенных шести ценностей за почти двадцатилетний период времени только две (политика и религия) изменились в оценках населения.

Попытаемся определить степень и направленность трансформации ценностей в различных возрастных группах населения. Для реализации названной задачи в процессе подготовки данных к анализу были сформированы три возрастные группы: 1. «группа молодых людей» - 18 – 22 лет; 2. «группа людей среднего возраста» - 38 – 42 лет; 3. «группа пожилых людей» - 58 – 62 лет. Таким образом, каждая из групп представляет одно из поколений жителей нашей страны. При этом возникает возможность не только сопоставления ценностных предпочтений среди равных по возрасту во временном разрезе, но и отслеживания возможных трансформаций ценностей в процессе изменения возраста и перехода из одной поколенческой страты в другую. Здесь можно говорить о так называемом виртуальном лонгитюдном исследовании.

Итак, группа 1 – 1990 год и группа 1 – 2008 год. Обратимся к данным, приведенным в таблице 7.

Таблиця 7

Динамика изменения базовых ценностей в возрастных группах от 18 до 22 лет (в индексах)*

	Индексы	
	1990 год	2008 год
<i>Годы замеров</i>	1990 год	2008 год
<i>Возрастные группы</i>	18-22	18-22
Семья	0,72	0,86
Друзья и знакомые	0,67	0,66
Досуг	0,45	0,50
Политика	-0,33	-0,23
Работа	0,32	0,62
Религия	-0,49	-0,12

*Примечание: оценки в таблицах 9 - 13 представлены в индексных весах и располагаются в интервале от (-1) до (+1), где первое из двух значений носит максимальную негативную, а второе – максимальную позитивную нагрузку.

Сравнение ценностных приоритетов молодежи, воспитанной в Советском Союзе (1990 год) и в суверенной Беларуси (2008 год), дает возможность констатировать: наблюдается определенный рост степени важности такой ценности, как «семья»; постепенно изменяется в положительную сторону отношение к «политике»; претерпевает изменение отношение к такой ценности, как «религия». Здесь также наблюдается позитивная тенденция; «революционно» изменилось отношение к «работе» как к базовой ценности. Мера позитивности резко поднялась вверх. Здесь, скорее всего, сказывается развитие рыночных тенденций в экономике страны.

Итак, по сравнению со своими сверстниками современная молодежь становится, с одной стороны, прагматичной, с другой – духовной (изменение отношения к религии).

В определенной степени та же тенденция наблюдается и в данных, характеризующих изменение ценностных предпочтений у сегодняшних «сороколетних» по сравнению с тем, какими были эти предпочтения у них двадцать лет назад. Обратимся к таблице 8.

Таблиця 8

Динамика изменения базовых ценностей в возрастных группах от 18 до 22 лет и от 38 до 42 лет (в индексах)

	Индексы	
	1990 год	2008 год
<i>Годы замеров</i>	1990 год	2008 год
<i>Возрастные группы</i>	18-22	38-42
Семья	0,72	0,90
Друзья и знакомые	0,67	0,53
Досуг	0,45	0,39
Политика	-0,33	-0,13
Работа	0,32	0,75
Религия	-0,49	0,07

Приведенные данные свидетельствуют, что: растет позитивное отношение к семье; снижается негативная оценка такой ценности, как «политика»; наблюдается резкое изменение оценки важности религиозных ценностей; значительно возросло понимание важности «работы» в системе базовых ценностей.

Отмечая схожесть тенденций в двух рассмотренных группах, нельзя не заметить, что в группе 2 (молодые люди 1990 – люди среднего возраста 2008) по всем выделенным параметрам изменения более радикальны, тенденция выражается значительно ярче.

Несколько иная картина наблюдается при сравнении двух групп среднего возраста: 38 – 40 лет в 1990 году и 38 – 40 лет в 2008 году. Обратимся к таблице 9.

Таблиця 9

Динамика изменения базовых ценностей в возрастных группах от 38 до 42 лет (в индексах)

	Индексы	
	1990 год	2008 год
<i>Годы замеров</i>	1990 год	2008 год
<i>Возрастные группы</i>	38-42	38-42
Семья	0,90	0,90
Друзья и знакомые	0,55	0,53
Досуг	0,42	0,39
Политика	-0,05	-0,13
Работа	0,70	0,75
Религия	-0,28	0,07

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Приведенные в таблице данные позволяют утверждать то, что реальные и ощутимые изменения наблюдаются в оценках важности для людей такой ценности как «религия». Таким образом, можно констатировать: в этом сравнительном блоке изменение ценностных предпочтений минимально.

Следующий вопрос, который может быть поставлен: изменились ли с возрастом за последние двадцать лет ценности жителей нашей страны, которым в 1990 было 38 – 42 года? Обратимся к таблице 10.

Таблица 10

Динамика изменения базовых ценностей в возрастных группах от 38 до 42 лет и от 58 до 62 лет (в индексах)

Годы замеров	Индексы	
	1990 год	2008 год
Возрастные группы	38-42	58-62
Семья	0,90	0,89
Друзья и знакомые	0,55	0,35
Досуг	0,42	0,22
Политика	-0,05	-0,25
Работа	0,70	0,48
Религия	-0,28	0,25

Индексные веса каждой из базовых ценностей, приведенные в таблице 10 отражают несколько иную, отличающуюся от показателей предыдущих таблиц тенденцию. Здесь наблюдается определенное изменение оценки важности такой ценности, как «работа». Если средневозрастная группа 1990 года в большинстве своем считала работу очень важной ценностью, то, став старше почти на двадцать лет, представители этого поколения уже в 2008 году резко снизили планку оценки важности этого параметра. Возможно, жизнь пожилых людей стала лучше? Ответ на этот вопрос достаточно сложен. По крайней мере, в рамках данного анализа.

В этом сравнительном блоке заметно падение с возрастом значимости базовых ценностей «друзья и знакомые», а также «досуг». Возможно, возраст человека влияет на уровень его заинтересованности в общении и развлечениях.

Как и в других сравнительных группах, стремительно растет степень важности для людей религиозных ценностей и снижается интерес к ценностям политическим.

И, наконец, последняя таблица 11, в которой сравниваются позиции двух групп пожилых людей, представляющих 1990 и 2008 годы.

Таблица 11

Динамика изменения базовых ценностей в возрастных группах от 58 до 62 лет (в индексах)

Годы замеров	Индексы	
	1990 год	2008 год
Возрастные группы	58-62	58-62
Семья	0,88	0,89
Друзья и знакомые	0,33	0,35
Досуг	0,41	0,22
Политика	-0,01	-0,25
Работа	0,74	0,48
Религия	0,05	0,25

Пожилые люди прошлого века и века нынешнего практически одинаково высоко оценивают важность семейных ценностей и социальных связей. Как и в предыдущей сравнительной группе, важность работы пожилыми людьми 2008 года оценивается ниже, чем их сверстниками в 1990 году. Возможно, проблема обеспечения рабочими местами в 1990 была более актуальной. В остальных позициях тенденции в оценках важности базовых ценностей вполне сопоставимы с такими же тенденциями при сравнении представителей других возрастных групп.

В целом можно сказать, что тенденции к определенной трансформации ценностей более четко прослеживаются при анализе позиций отдельных возрастных групп, рассмотренных в исследованном временном диапазоне. Вместе с тем очевидно, что утверждения исследователей аксиологических проблем об устойчивости базовых ценностей и их высоком иммунитете к серьезным потрясениям, можно считать правильными. Продолжительность процессов, способных повлиять на изменение отношения людей к базовым ценностям и, тем более, трансформация самих базовых ценностей, судя по всему, по времени большая, чем жизнь нескольких поколений. В тоже время ценности не могут изменяться искусственно, по чьей – то воле или любым другим субъективным способом. Качество и направленность базовых ценностей населения современной Беларуси позволяют уверенно смотреть в будущее нашей страны и нашего народа.

УДК 316.334.3

УРОВЕНЬ ДОВЕРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИМ ИНСТИТУТАМ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИССЛЕДОВАНИЙ В УКРАИНЕ, РОССИИ, БЕЛАРУСИ И МОЛДОВЕ)

Кузина Ирина Ивановна – аспирантка кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

В статье кратко представлена теоретическая классификация типов политического доверия. Значительное внимание уделяется анализу эмпирических данных, описывающих уровень доверия таким политическим институтам, как институт президентства, правительство, парламент и политические партии в Украине, а также в России, Беларуси и Молдове. Затрагиваются методологические проблемы измерения уровня доверия политическим институтам. Делается вывод о необходимости дальнейшего изучения причин низкого уровня доверия в обществе такому политическому институту, как партии.

Ключевые слова: доверие, политический институт, организационное доверие, индивидуальное доверие.

В статті коротко представлена теоретична класифікація типів політичної довіри. Значна увага приділяється аналізу емпіричних даних, що описують рівень довіри таким політичним інститутам, як інститут президентства, уряд, парламент і політичні партії, в Україні, а також в Росії, Білорусії та Молдові. Обговорюються методологічні проблеми вимірювання рівня довіри до політичних інститутів. Робиться висновок про необхідність подальшого вивчення причин низького рівня довіри в суспільстві до такого політичного інституту, як партії.

Ключові слова: довіра, політичний інститут, організаційна довіра, індивідуальна довір.

A theoretical classification of the types of political trust is presented in the paper. Much attention is paid to the analysis of empirical data describing the level of trust in political institutions such as president, government, parliament and political parties in Ukraine and also in Russia, Belarus and Moldova. Methodological problems of measuring the level of trust in political institutions are mentioned. The conclusion about the necessity of further studying the reasons for so low level of trust in such political institution as parties is made.

Одним из важных факторов успешного развития общества является доверие населения к властным структурам и их представителям, а фактический уровень доверия политическим институтам в стране, в свою очередь, свидетельствует о том, насколько эффективной и прозрачной является их деятельность.

Целью данной статьи является описание эмпирической картины, отражающей украинские реалии в отношении уровня доверия таким политическим институтам, как институт президентства, правительство, парламент и политические партии, а также сопоставление уровня доверия данным политическим институтам в Украине с данными, полученными в России, Беларуси и Молдове.

Проблема сущности доверия политическим институтам достаточно хорошо разработана в социологической литературе. Данной проблематикой занимаются преимущественно зарубежные авторы, в частности, Н.Луман, Г.Алмонд, С.Верба, Р.Инглекхарт, Р.Патнем, Ф.Фукуяма, П.Штомпка, Дж. Коулман, У.Мишлер, Р.Роуз, А.Селигмен, А.Миллер и другие [1-8]. Следует отметить, что основные подходы к исследованию феномена политического доверия наиболее полно представлены в аналитическом обзоре литературы по этой теме, подготовленным П. Блайндом в рамках Седьмого Глобального форума по вопросам формирования правительства нового типа, состоявшемся в 2007 году [9].

Политическое доверие возникает в том случае, когда граждане расценивают правительство и его институты, проводимую политику в целом и/или отдельных политических лидеров как сдерживающих свои обещания, эффективных в работе, справедливых и честных. А.Миллер отмечал, что политическое доверие - это «убежденность граждан в том, что система и люди, занимающие должности в ней, быстроотреагируют на ситуацию и будут делать то, что правильно, даже при отсутствии постоянного контроля» [цит. по [9]]. Таким образом, «политическое доверие является одним из главных показателей мнения общественности относительно государства» [цит. по [9]].

Политическое доверие может быть направлено на политическую систему и ее организации, равно как и на отдельных политических деятелей. Первая категория политического доверия называется *макроуровневым или организационным доверием*. Когда мы говорим об организационном политическом доверии, речь идет об оценке результатов работы системы и ее институтов. В зависимости от очевидных результатов граждане доверяют или не доверяют правительству, «потому что они удовлетворены или не удовлетворены политикой, которая реализуется» [цит. по [9]]. Организационное политическое доверие может быть дальше разделено на компоненты: диффузное или системное доверие и сконцентрированное или институциональное доверие. *Диффузное политическое доверие* относится к оценке гражданами работы всей политической системы и режима в целом. *Сконцентрированное политическое доверие* направлено на определенные политические институты, например, такие, как парламент или местные политические силы. Вторая категория политического доверия, так называемое *микроуровневое или индивидуальное политическое доверие*, имеет место, когда доверие направлено на отдельных политических лидеров. Индивидуальное политическое доверие предполагает ориентированный на человека взгляд, согласно которому граждане доверяют или не доверяют правительству «в силу их одобрения или неодобрения определенных политических лидеров» [цит. по [9]].

Необходимо отметить, что данная классификация не является универсальной и принимаемой всеми авторами. Мы обратились к ней по той причине, что она достаточно логична, хорошо структурирована и способна помочь глубже разобраться в методологических проблемах измерения уровня доверия политическим институтам, которые возникают при проведении эмпирических исследований, в том числе и в постсоветских странах. В своем анализе мы опираемся на результаты таких исследований:

1. Международный исследовательский проект LLH “Living Conditions, Lifestyles and Health” («Условия жизни, образ жизни и здоровье населения стран бывшего СССР»), реализованный Восточноукраинским Фондом социальных исследований совместно с социологическим факультетом Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2000-2004 гг. Методом стандартизированного интервью было опрошено 2400 респондентов в возрасте 18 лет и старше в 18 областях Украины, г. Киеве и АР Крым.

2. Международный исследовательский проект НІТТ-СІС “Health in Times of Transition: Trends in Population Health and Health Policies in CIS Countries” («Здоровье в переходный период: тенденции в здоровье населения и политика в сфере здравоохранения в странах СНГ»), реализуемый Восточноукраинским Фондом социальных исследований совместно с социологическим факультетом Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина в 2009-2013 гг. К настоящему времени (сентябрь 2010 г.) методом стандартизированного интервью было опрошено 2000 респондентов в возрасте 18 лет и старше в 17 областях Украины, г. Киеве и АР Крым.

Для измерения уровня доверия основным политическим институтам в 2010 году в рамках исследования по проекту НІТТ-СІС был использован традиционный набор индикаторов, которые были отражены в вопросах: «Насколько Вы лично доверяете *президенту страны?*», «Насколько Вы лично доверяете *правительству?*», «Насколько Вы лично доверяете *парламенту?*» и «Насколько Вы лично доверяете *политическим партиям?*». Респондентам предлагалось оценить свой уровень доверия/недоверия по десятибалльной шкале, где «1» - абсолютное недоверие, а «10» - полное доверие. Для удобства анализа и наглядности презентации полученных данных мы перекодировали десятибалльную шкалу в пятибалльную путем объединения позиций «1» и «2» в позицию «1», «3» и «4» - в «2», «5» и «6» - в «3», «7» и «8» - в «4», а «9» и «10» - в «5» соответственно. Далее в статье на всех рисунках, кроме специально оговоренных случаев, будет фигурировать сформированная нами вспомогательная пятибалльная шкала. Также далее по тексту сумма альтернатив по каждой позиции в рисунках не составляет 100%, так как альтернативы «Затрудняюсь ответить» и «Отказ отвечать» не представлены.

В таблицах же будут приводиться средние значения, рассчитанные для десятибалльных шкал, как они изначально были представлены в анкете.

На рисунке 1 представлено процентное соотношение респондентов, по-разному оценивших свой уровень доверия предложенным политическим институтам. Согласно полученным данным, абсолютно не доверяют президенту 28% опрошенных, правительству – 32%, парламенту 37% и политическим партиям – 43%. Полное доверие президенту оказывают 14%, правительству – 10%, парламенту – 6%, а политическим партиям – 2% респондентов.

В таблице 1 представлены средние значения по десятибалльной шкале, характеризующие уровень доверия основным политическим институтам в Украине на момент опроса (май-июнь 2010). Таким образом, самый низкий уровень доверия отмечается у политических партий, наибольшим доверием пользуется президент. Правительство и парламент в нашем условном рейтинге доверия политическим институтам занимают промежуточную позицию, причем представителю исполнительной власти в государстве больше доверяют, чем законодательной власти.

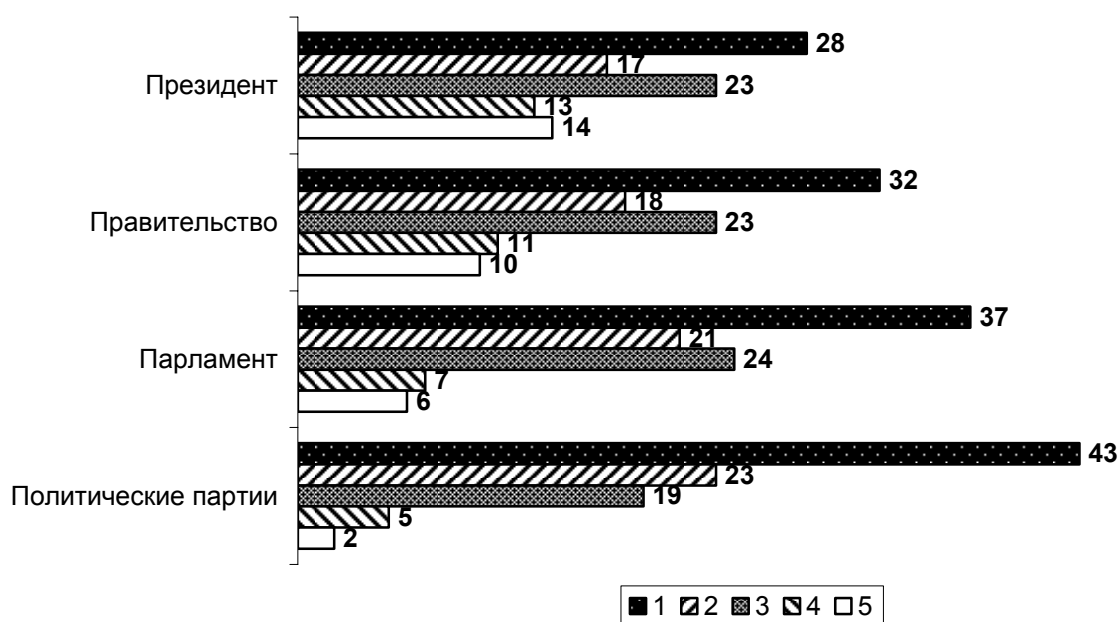

Рисунок 1. Уровень доверия/недоверия политическим институтам в Украине по пятибалльной шкале (2010 год) (в %; n=2000)

Таблица 1

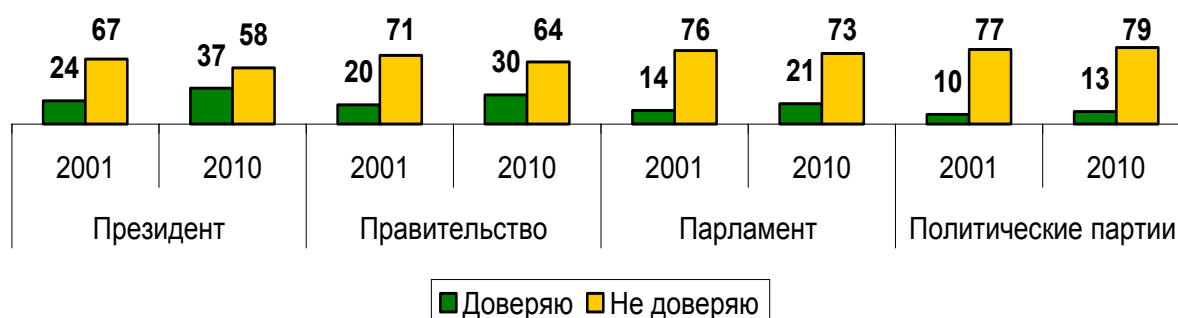
Уровень доверия политическим институтам в Украине, рассчитанный на основании средних оценок по десятибалльной шкале (2010 год) (n=2000)

Президент	4,77
Правительство	4,33
Парламент	3,79
Политические партии	3,14

Сравнение данных июньского (2010) опроса с результатами аналогичного исследования 2001 года свидетельствуют о повышении уровня доверия граждан основным политическим институтам. Исключение составляет институт политических партий – по данной позиции практически никаких изменений в общественном мнении не наблюдается (рисунок 2). По результатам обоих исследований, число респондентов, которые доверяют президенту, за почти 10 лет возросло на 13%, количество доверяющих правительству увеличилось на 10%, парламенту теперь доверяют на 7% опрошенных больше, чем в 2001 году, а вот доля доверяющих политическим партиям почти не изменилась (разница составляет 3%).

Необходимо отметить тот факт, что в 2001 году формулировка соответствующего блока вопросов не отличалась от формулировки, использованной в этом году, но существенно отличается размерность шкалы, которая предлагалась респондентам при ответе на интересующий нас блок вопросов. Так, если в 2010 году предлагалось оценить свой уровень доверия тому или иному политическому институту по десятибалльной шкале, то в 2001 респондентам приходилось ограничиться четырехбалльной шкалой («1» - Определенно доверяю, «2» - Скорее доверяю, «3» - Скорее не доверяю, «4» - Определенно не доверяю). Мы сочли возможным привести эти шкалы к единому варианту, выделив 2 группы респондентов. К одной группе относятся доверяющие указанным политическим институтам, а к другой – те, которые им не доверяют, причем степенью доверия/недоверия пришлось пренебречь. Таким образом, касательно исследования 2001 года, мы объединили альтернативы «Определенно не доверяю» и «Скорее не доверяю», а применительно к исследованию 2010 года объединенными в одну группу оказались респонденты, оценившие свой уровень доверия в баллах от 1 до 5. По аналогии к «доверяющим» в 2001 году были отнесены респонденты, которые выбрали позиции «Определенно доверяю» и «Скорее доверяю», а в 2010 году – выбравшие цифры от 6 до 10 включительно. Столь подробное описание операций со шкалами, которые мы вынуждены были проделать, не случайно. Этим мы хотели обратить внимание на еще одну методологическую проблему, с которой регулярно сталкивается исследователь в своем стремлении отследить динамику практически любого социального

явления или процесса, а именно: различия в шкалах, которые использовались при измерении. Далекое не всегда удается преодолеть эти различия, что делает невозможным сопоставление результатов исследований.

Рисунок 2. Уровень доверия/недоверия политическим институтам в Украине по пятибалльной шкале (2001 и 2010 года) (в %; в 2001 году n=2400, в 2010 году n=2000)

Рассмотрим региональный аспект доверия основным политическим институтам в Украине. Как свидетельствуют полученные данные (Рисунок 3), на востоке Украины (Харьковская, Донецкая и Луганская области) наблюдается более высокий уровень доверия рассматриваемым политическим институтам, чем в западных областях (Львовская, Закарпатская, Черновицкая и Ровенская области). Так, в восточных областях 27% опрошенных в высшей степени доверяют президенту, тогда как в западных областях высший балл по шкале доверия президенту поставили лишь 5% респондентов. Правительство на востоке страны заслужило наивысший балл по шкале доверия у 20% опрошенных, а на западе – у 2%. Касательно парламента соответствующие данные составляют 12% и 1% на востоке и западе соответственно. По политическим партиям доля опрошенных, которые полностью доверяют данному политическому институту, примерно равна – 4% и 1% соответственно, но на востоке существенно меньшая доля респондентов выбрала крайне негативную позицию, оценивая свой уровень доверия данному политическому институту - 35% по сравнению с 55%.

Столь явные различия в уровне доверия разным политическим институтам, которые наглядно представлены в таблице 2, где отображены данные, рассчитанные на основании средних оценок, по нашему мнению, могут являться косвенным свидетельством того, что респонденты, давая свои оценки, оценивали не столько политические институты, сколько конкретных их представителей. Например, был измерен не уровень доверия институту президентства, а конкретно В. Януковичу, который в данный момент является президентом страны. То есть, если пользоваться категориальным аппаратом, изложенным в теоретической преамбуле к данной статье, то измерение уровня макроуровневого сконцентрированного политического доверия, вероятно, было замещено измерением уровня микроуровневого, или индивидуального политическое доверия. К сожалению, в данном исследовании был опущен вопрос, чью кандидатуру поддерживали респонденты на последних президентских выборах, что делает невозможным сопоставление электоральных предпочтений жителей Западной и Восточной Украины. Соответственно, в данном случае проверка нашей гипотезы оказывается затруднена. Но, следует отметить, что проблема измерения уровня доверия политическому институту в целом или его конкретному воплощению в определенный момент, на наш взгляд, является очень острой, потому что в действительности отсутствует специфический инструментальный измерения уровня доверия политическим институтам как таковым. Ответы на вопросы, которые традиционно задаются респондентам для выявления их уровня доверия/недоверия институтам, дают не совсем ту информацию, которую исследователь ожидает получить. Для выявления действительного уровня доверия политическим институтам общества, с нашей точки зрения, необходимо разработать ряд косвенных показателей, так как ответ на прямой вопрос «Насколько Вы лично доверяете парламенту?» неоднозначен, ведь мы не знаем, думал ли респондент о парламенте как политическом институте или оценивал свой уровень доверия к Верховной Раде определенного созыва. Таким образом, проблема адекватного измерения уровня политического доверия в обществе по-прежнему остается нерешенной и требует подробного рассмотрения с целью воссоздания целостной картины изучаемого явления.

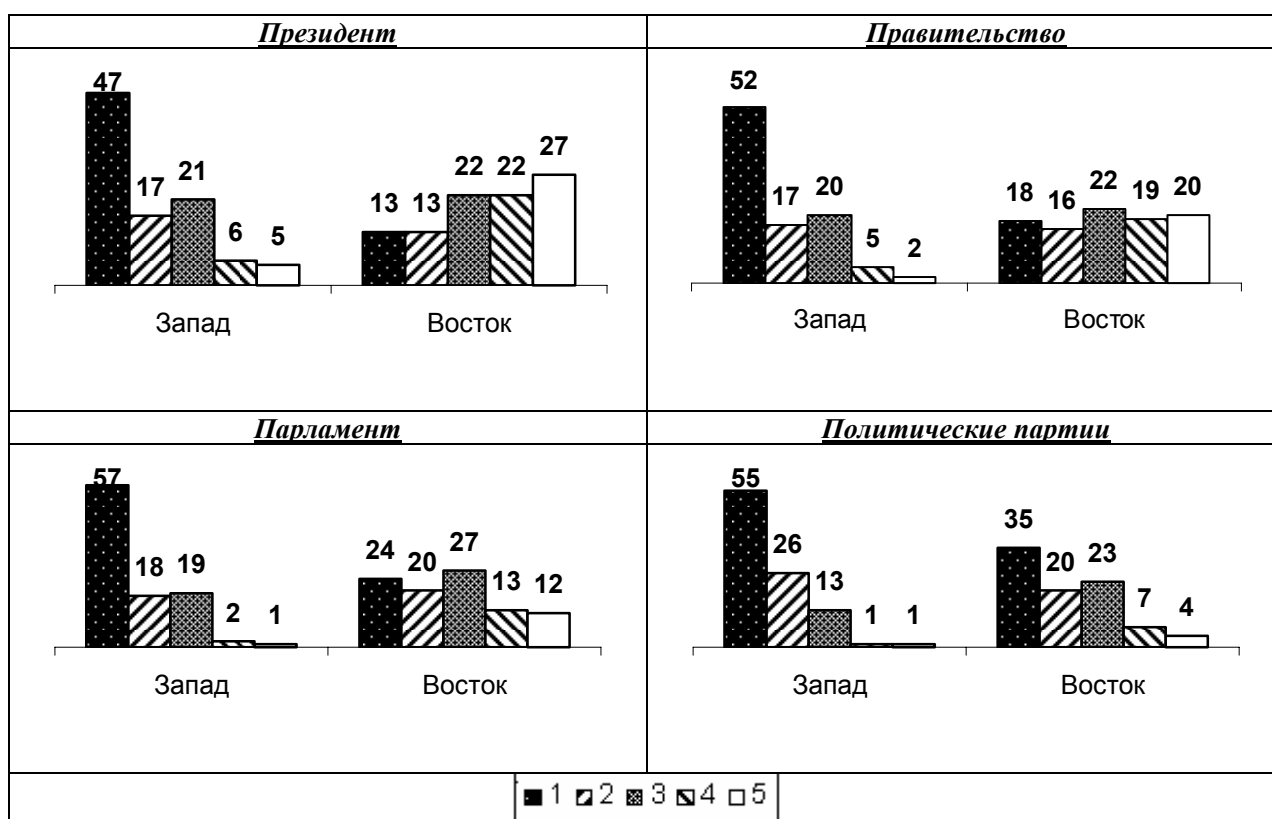

Рисунок 3. Уровень доверия/недоверия политическим институтам в разных регионах Украины по пятибалльной шкале (2010 год) (в %; все опрошенные жители Западной Украины n=482, Восточной Украины n=500)

Таблица 2

Уровень доверия политическим институтам в разных регионах Украины, рассчитанный на основании средних оценок по десятибалльной шкале (2010 год) (все опрошенные жители Западной Украины n=482, Восточной Украины n=500)

	Запад	Восток
Президент	3,29	6,26
Правительство	3,01	5,61
Парламент	2,67	4,77
Политические партии	2,52	3,62

Полученные в ходе исследования данные позволяют нам сравнить уровень доверия политическим институтам в разных странах, ранее входящих в состав СССР. На наш взгляд, особый интерес вызывает сопоставление данных по Украине с данными, полученными в странах-соседах Украины, а именно России, Молдове и Беларуси. Из четырех перечисленных стран наивысший уровень доверия основным политическим институтам, если опираться на среднее значение уровня доверия всем рассматриваемым политическим институтам, наблюдается в России, а самый низкий – в Молдове. Полностью доверяют президенту в России 25% опрошенных, в Беларуси – 19%, в Украине 14% и в Молдове – 2%. Правительство пользуется наибольшим доверием в России у 18% респондентов, в Беларуси – у 13%, в Украине – у 10% и в Молдове – у 3%. Касательно парламента наблюдается следующая картина: в России полностью доверяют 10% респондентов, в Беларуси – 11%, в Украине – 6% и в Молдове – 2%. Доля респондентов, поставивших наибольший балл при оценке своего уровня доверия политическим партиям, стабильно низок по всем рассматриваемым странам: в России составил 5%, в Беларуси – 3%, в Украине и Молдове – по 2% (Рисунок 4). Наше исследование выявило достаточно интересный факт, который противоречит общепринятым представлениям о том, что высокий уровень доверия политическим институтам является важной характеристикой демократического общества. В случае с Беларусью ситуация оказалась обратной: в обществе, которое трудно назвать демократическим, уровень доверия политическим институтам существенно выше, чем в Украине и Молдове. Данная ситуация подлежит

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

дальнейшему всестороннему осмыслению, поскольку вероятно, что демократическое общество невозможно без высокого уровня искреннего доверия политическим институтам, но при этом высокое доверие политическим институтам вовсе не означает наличия демократического общества.

Во всех странах, кроме Молдовы, сохраняется рейтинг доверия политическим институтам, где на первом месте по уровню доверия находится президент, далее следует правительство, потом – парламент и замыкает ряд институт политических партий. В Молдове же ситуация отличается: наибольшим уровнем доверия, по сравнению с другими политическими институтами, пользуется правительство, на втором месте располагается парламент, далее – политические партии и на последнем месте в рейтинге уровня доверия находится президент (Таблица 3).

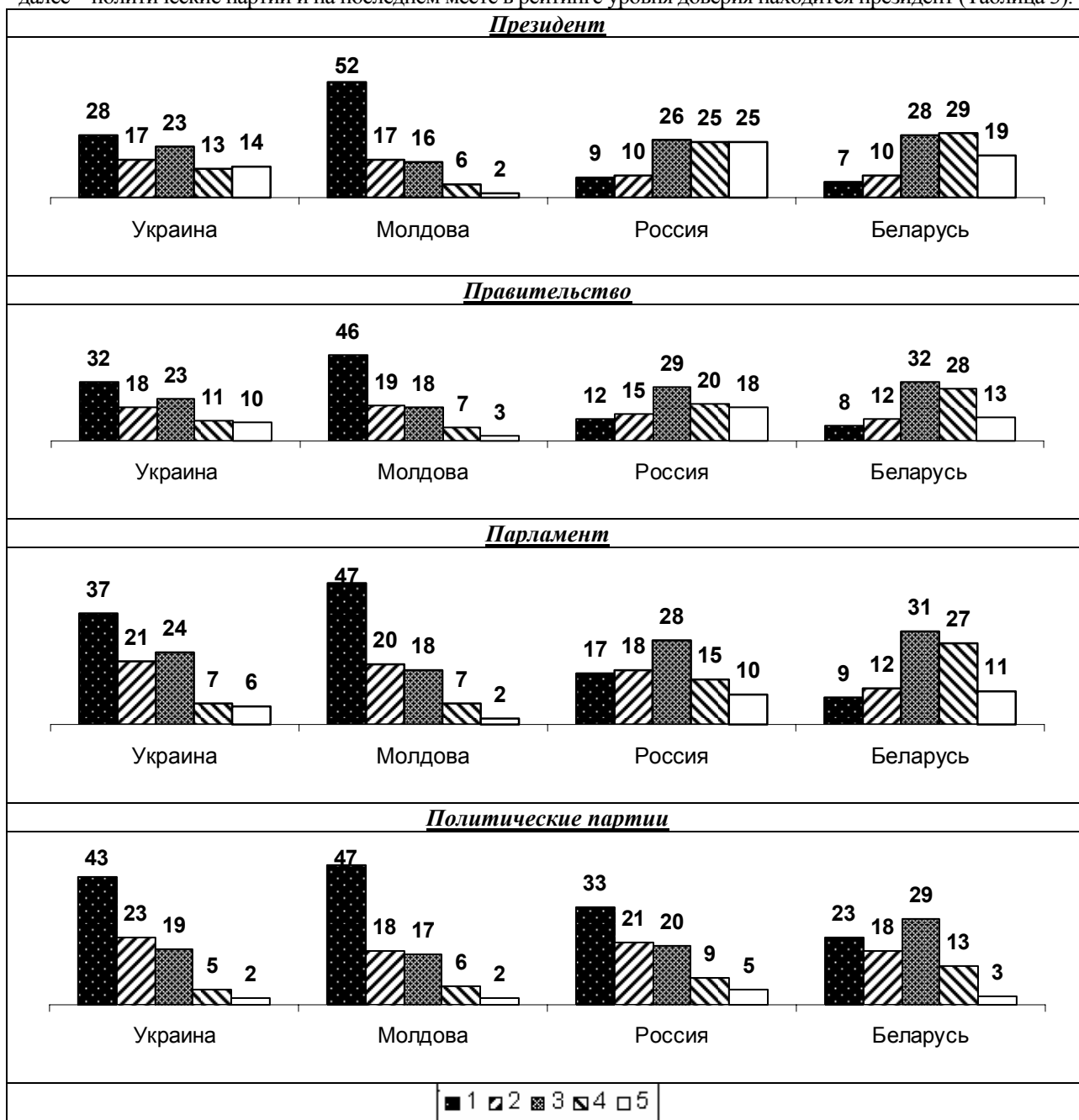

Рисунок 4. Уровень доверия/недоверия политическим институтам в разных странах по пятибалльной шкале (2010 год) (в %; опрошенные жители Украины n=2000, Молдовы n=1800, России n=3000, Беларуси n=1800)

Таблиця 3

Уровень доверия политическим институтам в разных странах, рассчитанный на основании средних оценок по десятибалльной шкале (2010 год) (опрошенные жители Украины n=2000, Молдовы n=1800, России n=3000, Беларуси n=1800)

	Украина	Молдова	Беларусь	Россия
Президент	4,77	2,98	6,43	6,51
Правительство	4,33	3,28	6,03	5,81
Парламент	3,79	3,16	5,90	5,06
Политические партии	3,14	3,08	4,39	3,81

Таким образом, на основании данных обоих социологических исследований, наименьший уровень доверия наблюдается у такого политического института как партии, причем подобная ситуация зафиксирована не только в Украине, но и в пограничных странах СНГ (Россия, Беларусь, Молдова). Вместе с тем, политические партии являются одним из базовых политических институтов государства, основная функция которого заключается в политическом представительстве и консолидации интересов различных слоев общества. Политические партии преобразуют многочисленные интересы различных социальных групп в структурированные курсы и программы, которые должны учитываться правительством при реализации политики в государстве и за его пределами. С нашей точки зрения, необходимо детально проанализировать причину столь низкого уровня доверия политическим партиям как институту участия населения в политической жизни общества, что и будет представлено в наших последующих публикациях.

В заключение мы хотели бы подчеркнуть, что остаются нерешенными методологические проблемы измерения уровня доверия политическим институтам, которые затрудняют выявление реального уровня политического доверия в обществе. Мы убедились в том, что традиционно используемые в социологических исследованиях прямые вопросы об уровне доверия политическим институтам нуждаются в совершенствовании. Основанием для такого утверждения является то, что такие индикаторы предоставляют искаженную информацию об окружающей действительности, свидетельствуют не столько об уровне доверия политическим институтам, сколько об уровне доверия конкретным политикам. В Украине политика весьма персонифицирована, поэтому необходимо разработать систему косвенных показателей доверия политическим институтам, которые, в свою очередь, можно будет привести к интегральному валидному индексу. Дифференциация разных аспектов изучаемого феномена позволит более точно оценить наличный уровень доверия политическим институтам в обществе.

ЛИТЕРАТУРА 1. Luhman N. Trust and Power. – Chichester UK: John Wiley & Sons Inc, 1979. - 228 pp. 2. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital // Journal of Democracy. – 1995, January. - P. 65-78. 3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Пер. с англ. - М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. - 730с. 4. Sztompka P. Trust: a sociological theory. - Cambridge: Cambridge university press, 1999. - 214 pp. 5. Coleman J. Foundations of Social Theory. - Cambridge: Harvard University Press, 1990. – 300 pp. 6. Mishler W., Rose R. What are the Origins of Political Trust?: Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies // Comparative Political Studies. - 2001. - Vol. 34. - N 1. - P.30-62. 7. Селигмен А. Проблема доверия / Пер.с англ. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 256 с. 8. Miller, A. and Listhaug O. Political Parties and Confidence in Government: A Comparison of Norway, Sweden and the United States // British Journal of Political Science. – 1990, July. – Vol.29 - P. 357-386. 9. Peri K. Blind. Building Trust in Government in the XXI Century: Review of Literature and Emerging Issues. – Available at: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan025062.pdf>

УДК 32.001.76:316.3(477)

ПОЛИТИЧЕСКОЕ УЧАСТИЕ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: ОСОБЕННОСТИ, ХАРАКТЕР, ФОРМЫ

Лисеенко Елена Васильевна – доктор социологических наук, профессор кафедры философии и социологии Южно-украинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского (г. Одесса)

В статье анализируются особенности, характер и формы политического участия населения Украины на основе данных социологического мониторинга Института социологии НАН Украины и международного сравнительного исследования “Европейское социальное исследование”. Сделан вывод о том, что, хотя наиболее распространённой формой политического участия большинства граждан Украины является участие в выборных кампаниях, политически активная часть украинского общества постепенно увеличивается, что создаёт предпосылки для развития гражданского общества и становления демократической политической культуры.

Ключевые слова: политическое участие, политическая активность, конвенциональные и неконвенциональные формы политического участия.

У статті аналізуються особливості, характер і форми політичної участі населення України на основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України і міжнародного порівняльного дослідження “Європейське соціальне дослідження”. Автор статті доходить висновку, що, хоча найбільш поширеною формою політичної участі більшості громадян України є участь у виборних кампаніях, політично активна частина українського суспільства поступово збільшується, що створює передумови для розвитку громадянського суспільства і становлення демократичної політичної культури.

Ключові слова: політична участь, політична активність, конвенціональні та неконвенціональні форми політичної участі.

The particularities, character and forms of political participation of the population of Ukraine on basis on of information of the sociological monitoring of Institute of Sociology of the NAS of Ukraine and international comparative sociological research “European Social Survey” is analysed in the article. The author of article makes the conclusion that, although the most widespread form of political participation of most of the population of Ukraine is participating in elective campaigns, active part of Ukrainian society is gradually increased politically, that creates pre-conditions for development of civil society and becoming of democratic political culture.

Key words: political participation, political activity, conventional and unconventional forms of political participation

Возрастающее значение исследований существующих в общественном мнении украинцев установок на политическое участие и их сравнение с реальной политической активностью связано с развитием института политического участия в постсоветском украинском обществе. В настоящее время отечественными социологами (И. Бекешкина, А. Вишняк, В. Полторак, А. Резник, В. Степаненко, В. Хмелько и др.) уделяется значительное внимание изучению проблем политической активности, электорального поведения и политического протеста как составляющих политического участия. Тем не менее, анализ исследований как общетеоретического характера, так и прикладных, позволяет утверждать, что, хотя понятие “политическое участие” утвердилось как в категориальной системе социологического знания, так и в общественной практике, изучение соответствующего феномена в украинском обществе только начинается.

Теоретической базой для изучения проблем политического участия являются работы западных социологов. Классической теорией политической активности является *базовая модель* участия, созданная С. Вербой и Н. Наем.

В качестве базовых факторов политической активности эти учёные рассматривают социально-демографические характеристики населения. Другая общепризнанная концептуальная схема – *когнитивная модель* участия, основанная на учёте внутреннего мира, субъективных представлений о внешней реальности, которыми люди руководствуются по-разному: для одних – это средство отгородиться от воздействия и давления (экспансии) внешней среды, для других – орудие, помогающее организовать более или менее активизировали свою деятельность. Ещё одной фундаментальной концепцией политического участия является *ценностная модель*, которая акцентирует внимание на влиянии набора определённых ценностей на вовлечённость в политический процесс (например, постматериалистических ценностей (Р. Инглехарт и его последователи)). Сохраняет свой высокий научный статус и схема так называемой *депривации* (фр. deprivation – лишённость, угнетённость), основанная на предположении о том, что социальное самочувствие

детерминують схильність до різних форм політичної активності (наприклад, високий рівень незадоволеності впливає на схильність до участі в протестних формах політичної активності). В своїх концептуальних висновках всі названі вище моделі перетинаються і доповнюють одна одну. На цьому ґрунтуються різні спроби побудови *інтегративних моделей* політичного учасня, які враховують взаємодію факторів, які є базовими для перелічених концепцій.

Цілью статті є аналіз особливостей, характеру і форм політичного учасня населення України на основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України і міжнародного порівняльного дослідження “Європейське соціальне дослідження”.

Політичне учасня розуміється нами як залученість громадян до політико-владних відносин. При цьому така залученість може мати різні форми, проявляючись як на *вербально-емоціональному*, так і на *інструментальному* рівнях. На *вербально-емоціональному* рівні політичне учасня характеризується передусім певною ступенем загального інтересу громадян до подій, що відбуваються в країні, ступенем і характером політичної інформованості і політичної компетентності. *Інструментальний* рівень представляє собою іншу сторону політичного учасня, пов’язану з активною політичною діяльністю громадян. До форм прояву цього виду політичного учасня належать такі дії громадян, як учасня в виборах, учасня в акціях протесту/підтримки демонстраціях, мітингах, забастовках, голодовках), членство в політичних і громадських організаціях, звернення до різних державних і громадських інстанцій і т.д.. Таким чином, основними умовами розвитку суб’єкта політичного учасня населення є, в першу чергу, достатньо високий рівень інтересу громадян до політики і, в другу чергу, їх пряме учасня в різних організованих формах політичної активності.

Інтерес громадян до політики є пасивною формою політичного учасня, яка певним чином характеризує ставлення до політичної системи. Як свідчать дані національного моніторингу Інституту соціології НАН України, інтерес громадянського населення до політики з 1992 по 1996 рр. поступово знизився, а починаючи з 2002 року, почав зростати і досяг найвищої точки в 2005 році [1, с. 433]. Результати моніторингу показали, що більше восьмої частини громадян України з 1992 по 2004 рік проявляли значущий інтерес до політики. Відомі події 2004 року суттєво вплинули на інтерес українського населення до політики: в 2005 році кожен п’ятий громадянин України (21,1 %) проявляв високий інтерес до політики [2, с. 10]. Наступні роки інтерес залишався достатньо високим (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Інтерес до політики у громадян України, %, [2, с. 10]

	1992	1996	2004	2005	2006	2008
Зовсім не цікавить	22,5	30,4	20,8	11,3	15,4	15,4
В певній мірі цікавить	63,1	60,0	67,9	67,7	67,0	69,7
Дуже цікавить	12,3	9,3	11,1	21,1	17,4	14,8
Не відповіли	2,0	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1

Якщо порівняти результати соціологічного моніторингу з даними міжнародного порівняльного проекту “Європейське соціальне дослідження” (European Social Survey), проведеного в 2005 і в 2007 роках, то серед 23 європейських країн в 2005 році українці виявилися найбільш зацікавленими до політики [3, с. 10]. На запитання: “Наскільки Ви цікавитесь політикою?” в 2005 році відповіли: “дуже цікавлюсь” 20% опитаних в Україні, а в 2007 році – 11%. Для порівняння, високий інтерес до політики в Німеччині проявляли в 2007 році 16,1% респондентів, в Польщі – 6,3%, в Естонії – 6,9%.

Однак, як зазначали Е. Головаха і Н. Панина, основним показником розвитку демократичної політичної культури є не високий інтерес до політики (це не характерно для стабільних європейських демократій), а свідомий зацікавленість політичною життям суспільства [4, с. 14]. Саме цей показник зростає в останні роки і в українському суспільстві, що наближає його до середньостатистичних показників політичної культури країн Європи. Важливість цього показника обумовлена тим, що інтерес до політики підкріплюється політичними знаннями і компетентністю, необхідними для адекватної орієнтації людей у політичному житті суспільства.

Згідно з даними національного моніторингу, з 1995 по 2008 рік більше ніж вдвічі збільшилось число тих громадян України, які вважають, що їм вистачає сучасних політичних знань (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Самооцінка громадянами України достатності сучасних політичних знань, % [2, с. 37]

	1995	1998	2000	2004	2008
Не вистачає	31,9	33,6	28,7	34,6	27,5
Трудно сказати, вистачає чи ні	25,9	26,7	24,5	22,1	23,4
Вистачає	11,0	9,4	15,4	15,4	24,4
Не цікавить	29,9	29,0	31,0	27,6	24,4

На фоне сравнительно высокого интереса граждан Украины к политике явным диссонансом выглядит уровень непосредственной включённости населения в реальный политический процесс. В рассмотрении политического участия с точки зрения различных форм политической активности необходимо учесть предложенное Л. Милбрайтом выделение двух форм политического участия: *конвенциональные* (conventional) и *неконвенциональные* (unconventional) [5].

Конвенциональное политическое поведение формируется согласно нормам права или традиций, регулирующих участие людей в политике при данном режиме, то есть речь идёт о легальных, регулируемых законом политических действиях. К конвенциональным формам политического поведения можно отнести: а) голосование (включая отказ от голосования или сознательно некорректное заполнение бюллетеня, делающее его недействительным, что служит формой протеста) на выборах разных уровней и на референдумах; б) регулярную партийную работу, активное участие в собраниях ячеек партии, контактирование с должностными лицами; в) работу в рамках избирательных кампаний (в том числе посещение избирательных акций, агитацию, распространение рекламных листовок, пожертвование денег, разъяснение другим, как голосовать); г) информационную деятельность (издание, написание, распространение рекламных брошюр, e-mail и sms-сообщений и листовок; публикацию политической информации на веб-сайтах); д) членство в неправительственных организациях, цель которых — влиять на политические решения.

Неконвенциональное политическое поведение нарушает нормы морали и нормы закона и выражается в прямых коллективных действиях, которые противоречат системе представительства интересов. В современных исследованиях в рамках “неконвенционального” поведения обычно различают три основных вида, которые могут реализовываться в индивидуальных или коллективных, стихийных или организованных действиях: 1) ненасильственное легитимное поведение (бойкоты, захват помещений, не связанный с нарушением закона, и др.); 2) ненасильственные иллегитимные действия, к которым принадлежат акты гражданского неповиновения, когда субъект по морально-политическим мотивам отказывается подчиняться закону, не применяя при этом силы к власти, а также участие в незаконных демонстрациях, забастовках; 3) насильственные действия (терроризм, бунт, блокирование дорог, захват учреждений, драки с полицией, нанесение ущерба чужой собственности и т.п.) [6].

Данные социологического мониторинга Института социологии НАН Украины (1992-2009 гг.) дают возможность проследить динамику готовности населения Украины к участию в различных формах протеста: от ненасильственных и непротиворечащих закону акций (сбор подписей, законные митинги и демонстрации, угроза забастовкой) до незаконных действий, дестабилизирующих экономическую и политическую ситуацию: бойкот (отказ от отдельных видов работ или выполнения указаний), незаконные забастовки, захват зданий (см. таблицу 3).

Таблица 3

Основные способы защиты прав, которые население Украины считает эффективными и допустимыми для себя, % [2, с. 449]

Способы и средства защиты собственных прав	1994	1998	2000	2004	2006	2008
Участие в предвыборных кампаниях	15,5	15,4	20,1	–	20,3	25,7
Сбор подписей под коллективными петициями	17,0	16,9	17,4	21,8	22,4	25,4
Законные митинги и демонстрации	16,6	22,4	19,9	19,2	27,9	24,7
Проведение забастовки	7,9	9,1	6,7	3,8	5,2	5,4
Бойкот (отказ исполнять решение администрации, органов власти)	7,1	7,5	7,2	2,7	5,0	6,1
Несанкционированные митинги и демонстрации	2,2	4,4	3,3	1,3	2,6	2,6
Незаконные забастовки	1,6	2,5	2,4	0,9	1,8	1,7
Голодовки протеста	2,0	3,4	2,6	1,5	2,3	2,1
Пикетирование государственных организаций	4,4	7,7	6,5	5,1	7,1	7,3
Захват зданий, блокирование путей сообщения	1,0	2,0	1,7	1,6	1,2	1,7
Создание независимых от Президента и правительства военных формирований	2,0	2,7	2,4	–	1,0	1,3
Другое	1,1	1,2	1,1	1,2	1,0	0,9
Ни один из способов не кажется мне эффективным и допустимым в такой мере, чтобы принимать в нем участие	31,9	29,8	34,2	36,6	31,2	34,1
Трудно сказать	29,8	30,5	26,9	19,0	18,5	17,3
Не ответили	0,6	0,2	0,1	0,2	–	0,0

Результаты опросов свидетельствуют о том, что население Украины в большей степени поддерживает ненасильственные формы протеста: чем более выражен насильственный характер акции, тем у меньшей доли населения она находит поддержку, вызывает готовность принять участие в подобной форме гражданской активности. Однако по мере возрастания неэффективности легальных средств воздействия на политические процессы, возрастает обращение к незаконным, деструктивным способам борьбы за свои интересы.

Анализ результатов “Европейского социального исследования” (2005-2007 гг.) свидетельствует о том, что среди конвенциональных форм политической активности европейцы, по сравнению с гражданами Украины, значительно чаще принимают участие в подписывании петиций, обращении в органы центральной и местной власти, в работе общественных организаций, в бойкоте продуктов. Украинцы же в большей мере склонны к

участію в санкціонованих митингах і демонстраціях, а також в розповсюдженні політичної атрибутики. В цілому політична активність громадян України (участію в митингах, членство в партіях і т.д.) займає медіанну позицію в Європі. Звернемо увагу, однак, що порівняно з загальноєвропейськими показателями, така форма політичного участі як робота в громадських організаціях є найменш розповсюдженною в Україні.

В сучасній Україні політичне участі громадян в мережі Інтернет відбувається недостатньо енергійно. З 2000-х років українські політики стали освоювати Інтернет як інформаційний ресурс в своїх передвиборчих кампаніях, і сьогодні своє представництво в Мережі є у всіх великих українських політичних партій і рухів, а також у окремих політиків. В мережі Інтернет українські політики стали активно вести політичні блоги, голосування, акції, створювати політичні віртуальні спільноти, видавати Інтернет-газети, то є активізувати політичну активність громадян. З підвищенням експлуатації електронних мереж значущість в громадсько-політичному житті України різних форм політичного участі, які відбуваються в мережі Інтернет, буде зростати.

Виникнення світової комп'ютерної мережі – Інтернет і диверсифікація кіберполітики змусила вчених звернути більш уважливе увагу на проблему політичного участі під впливом політичних інтернет-комунікацій. Сьогодні в багатьох країнах світу (наприклад, в США) практично ні одна велика виборча кампанія не обходиться без залучення Інтернету в цілях консолідації свого електорату і проведення різноманітних політичних акцій. Вплив мережі Інтернет на актуалізацію тих чи інших політичних установок частково обумовлено суттєвими особливостями цієї середовища: 1) її високою комунікативністю (благодаря суб'єкт-суб'єктним відносинам в процесі обміну інформацією); 2) інтерактивністю (великою залученістю суб'єкта в дію); 3) оперативністю; 4) мінімізацією впливу просторово-часового фактора. Таким чином, Інтернет робить свою аудиторію безпосередньо причасною до відбуваються політичних подій (чи ж створює ілюзію такої).

Активно впроваджуючись в сферу політики, нові інформаційно-комунікаційні технології не тільки якісно змінили старі уявлення, установки, стереотипи, але і зламали багато форм політичного участі. Вчені, які займаються дослідженням кіберполітики, бачать перспективи розвитку мережних політичних комунікацій не тільки в тому, щоб зробити політичну зв'язь і потік інформації більш ефективними і прозорими, але і в тому, щоб використовувати будь-який зручний випадок для участі громадян в політичних процесах к традиційним формам політичного участі, які сьогодні розповсюджені в мережі Інтернет, належать:

- ✓ голосування на інтернет-виборах, конференціях, референдумах;
- ✓ створення і тиражування політичної інформації за допомогою блогів, сайтів, інтернет-газет і т. д.;
- ✓ збір грошових коштів на підтримку партій чи рухів;
- ✓ участі в обговоренні політичних проблем в блогах, сайтах, телеконференціях політичних партій (рухів), віртуальних спільнот, органів державної влади.

К неконвенційним формам політичного участі в Інтернеті можна віднести хакерство на державні сервери, проведення флеш-мобів, (мгнорного збирання натовпу в певній географічній точці) і др.

Отже, розвиток феномена політичного участі в Україні здійснюється по елементарній логіці залучення людей і політичне життя: від підвищення пізнавального інтересу до політики – до участі в політичних акціях. По даним соціологічного моніторингу і міжнародного порівняльного дослідження, політично активна частина українського суспільства становить близько 15%. Це громадяни, які демонструють високий інтерес до політики, політичну компетентність, безпосередньо беруть участі в політичній діяльності (в виборчих кампаніях, санкціонованих митингах і демонстраціях, в діяльності політичних партій, рухів і т.п.). Найбільш розповсюдженною формою політичного участі більшості громадян України є участі в різних виборчих кампаніях. В той же час, збільшення з 2005 року кількості громадян України, які цікавляться політикою і задоволені своїми політичними знаннями, сприяє зростанню потенціалу громадсько-політичної активності, з'явленню політично активних людей, що створює сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства і становлення демократичної політичної культури.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги.–К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 578 с.; 2. Головаха Є. І., Панина Н. В. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / Є. І. Головаха, Н. В. Панина. – Київ, 2008. – 85 с.; 3. Golovakha E., Gorbachuk A. Social Changes in Ukraine and Europe; Outcomes of European Social Survey 2005-2007. – К.: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine, 2009. – 127 p.; 4. Головаха Є.І., Панина Н.В. Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження) // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – С. 4-23.; 5. Milbrath L. W. Political Participation. – Chicago, 1965.; 6. Резнік О. Громадянські практики населення України / Українське суспільство 1994-2006: моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 337–347.

УДК 32: 316.752.4

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В ЕПОХУ НЕТОКРАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Маковієнко Алла Юріївна – аспірантка кафедри політичних наук Чорноморського державного гуманітарного університету імені П. Могили

Стаття присвячено аналізу впливу віртуалізації процесів соціальної взаємодії на становлення форм та характеру участі громадян творенні політики. Робиться висновок відносно того, що на заваді успішної реалізації нетократичної парадигми управління на українському ґрунті стають соціокультурні чинники – споживацька культура та матеріалістичні риси свідомості населення.

Ключові слова: політична участь, віртуальний простір соціальної взаємодії, нетократія, споживацька культура, інформаційне суспільство.

Статья посвящена анализу влияния виртуализации процессов социального взаимодействия на развитие форм и характера участия граждан в формировании политики. Делается вывод относительно того, что успешной реализации нетократической парадигмы управления украинским обществом препятствуют социокультурные факторы – потребительская культура и материалистические черты массового сознания населения.

Ключевые слова: политическое участие, виртуальная среда социального взаимодействия, нетократия, потребительская культура, информационное общество

The article is devoted the analysis of the impact of virtualization processes of social interaction on the development of forms and nature of citizen participation in policymaking. The conclusion is done in relation to that the successful implementation of netocratic governance is prevented by socio-cultural factors – the consumer culture and the materialistic traits of mass consciousness of the population.

Key words: political participation, virtual area of social interaction, netocracy, consumer culture, information society.

Сучасна стадія розвитку людської цивілізації майже безсумнівно визнається детермінованою пануванням цифрових технологій та сучасних засобів комунікації, що підняли статус інформації та знання на якісно новий рівень – засобу виробництва. Постіндустріальний етап розвитку суспільства характеризується глобалізацією простору взаємодії індивідів, відкриттям необмежених можливостей задоволення особистих потреб, сподіванням на значне зростання ефективності технологій соціального-політичного менеджменту та появу виважених, науково обґрунтованих рішень проблем суспільства. Однак, як свідчить практика, часто комплекс установок масової свідомості в основі культури традиційних суспільств (яким більшість дослідників вважають і українську спільноту) стає на заваді поступу принципів людської взаємодії та соціальної організації згідно темпів інформаційно-виробничих трансформацій, в той час як неконтрольоване поширення нових цінностей в контексті цих трансформацій без аналізу соціокультурного ґрунту призводить до викривлення очікуваних результатів. Таким чином, з точки зору науки та соціальної практики постає питання про готовність українців перейняти цінності інформаційної епохи та піддати відповідному реформуванню традиції суспільно-політичної активності громадян.

Метою статті є визначення ступеню та характеру впливу процесів інформатизації та віртуалізації на процес участі українців у творенні політичного процесу, а також з'ясування, якою мірою нетократичні принципи управління суспільством є актуальними для сучасної України.

Концепція інформаційного суспільства з часів введення терміну «інформаційне суспільство» у науковий обіг у 60-х рр. ХХ ст. японськими вченими Ю. Хаяші та Й. Масудою, була інтерпретована та знайшла вираження у теоріях низки дослідників, зокрема, Зб.Бжезинського, М.Маклюєна, А.Турина, М.Кастельса, Д.Белла, Е.Тофлера тощо. Однак за відмінності поглядів щодо принципів суспільного розвитку, побудови соціальної структури, системи влади та характеру культурних трансформацій, ці концепції об'єднує визнання *визначальної ролі знання та інформації у всіх галузях суспільства*. Крім того, зважаючи на статус концепції «інформаційного суспільства» як спадкоємиці постіндустріалізму, в якості соціокультурної бази реалізації окреслених ідей уявляються соціальні спільноти з переважанням *постматеріалістичних цінностей*. Концепція нетократії О.Барда та Я.Зодерквіста також базується на окреслених визначальних принципах інформаційного суспільства, однак особливий інтерес, на нашу думку, в межах даної теорії представляють засади соціального менеджменту, що інтелектуально базується на цінності унікального знання, а інструментально – реалізується в межах соціальних мереж в Internet[1].

Таким чином, в межах даного дослідження епоху нетократії розуміємо як просторово-часові межі виникнення та реалізації основних постулатів концепції інформаційного суспільства, під впливом якої відбувається трансформація структури суспільства та засад громадянської активності.

За класичним визначенням Г.Алмонда і С.Верби, культура участі як тип політичної культури суспільства характеризується активною участю громадян у політиці незалежно від позитивного чи негативного ставлення до політичної системи[2]. Розвиток комунікаційних технологій, зокрема Internet, значно посприяв розширенню простору суспільно-політичної взаємодії, тим самим зумовивши вихід суспільно творчої діяльності індивіда з-під державної опіки. Таким чином, еволюція інструментарію та розширення простору громадської активності членів суспільства наразі спонукає політико-державні структури адаптувати класичні технології легітимації владного впливу та контролю, головним чином підвищуючи професіоналізм управлінського апарату. В свою чергу, інститут громадської участі в епоху нетократії *позбавляється національно-державних меж у просторовому вимірі реалізації, та виступає індикатором посилення демократичних принципів урядування в умовах зростання обсягу безпосереднього впливу суб'єктів влади на творення політики*, реалізація якого вимагає лише достатнього рівня забезпеченості сучасними засобами комунікації та доступом до Internet.

Внесок українських вчених у розробку проблем трансформацій засад внутрішньо суспільної взаємодії в інформаційну епоху на тлі досягнень академічних шкіл Заходу та Росії у дослідженні нетократичної революції, на нашу думку, видається не лише обмеженим у колі питань, але й загалом таким, що відстає за актуальністю осмислення ключових моментів років на 20. За низкою параметрів економічного, культурного, суспільно-політичного життя українське суспільство на «побутовому» рівні вже близько 10 років розвивається за законами глобалізованого світу, не в останню чергу завдячуючи інформаційним, цифровим технологіям, Internet. Торгівля, освіта, дозвілля, зв'язок, обмін досвідом – базуються на активному використанні сучасних засобів комунікації. Однак комплексного наукового дослідження засад впливу інформаційно-комунікативних технологій на принципи функціонування українського соціуму бракує.

Проблеми взаємодії політичного процесу та Internet на спільних за радянським минулим територіях, зокрема, в Росії, привернули увагу ще на початку 90-х рр., коли пік комп'ютеризації передбачався як мінімум за 10 років у перспективі. Перші ж українські розвідки в цьому напрямку датовані початком ХХІ ст., та переважно стосуються проекту «електронної демократії». Суттєвим показником «відставання» є також факт відсутності серед представників української академічної еліти авторської соціально-філософської концепції трансформації соціальних структур в нетократичну епоху на кшталт російських теорій Є.Гільбо, розробок О.Денисова, хоча певні аспекти трансформації політичної влади, соціальні особливості посткапіталістичного суспільства з посиланням на теорію нетократії частково досліджують І.Кудря, О.Маруховський, О.Шевчук, В.Щербина тощо. Разом з тим, Internet-простір сьогодні є найбільш популярним об'єктом дослідження з точки зору множини форм соціальної взаємодії, реалізованих у віртуальному середовищі. Однак такого роду дослідження спрямовані скоріше на моніторинг розростання національних секторів глобальної мережі, з'ясування статистичних параметрів їх якісного складу. В той час осмислення засад, перехід до нової парадигми виміру суспільної взаємодії вимагає наукового характеру досліджень.

Аналіз публікацій щодо висвітлення проблем становлення принципів соціальної взаємодії нового – інформаційного – суспільства, дозволяє, на нашу думку, виокремити два якісно різні напрямки досліджень в контексті як вітчизняної, так і зарубіжної шкіл. В рамках *першого* напрямку цифрові комунікації та власне **Internet** розглядаються як *інструмент* можливого вдосконалення, «осучаснення» демократичного політичного процесу, здійснюваного в контексті старої парадигми (пост)індустріального суспільства. Іншими словами, прибічники даного напрямку досліджують вплив Web-технологій на політичний процес. Розробки даного характеру стосуються переважно галузі публічної офіційної політики, що за своєю сутністю має патерналістський характер, та виявляє нездатність конкурування з альтернативними потоками інформації. Даного підходу дотримуються більшість українських дослідників політичних реалій в Україні в епоху масової комп'ютеризації.

Другий напрямок наукового та громадського інтересу становить соціально-політична система, в основі механізму управління якою – інформація, володіння та режим доступу до якої визначають структуру та «правила гри» для членів спільноти. Іншими словами – **Internet** (а точніше – соціальні структури у віртуальному просторі) є структурно-функціональною *базою*, а інформація – основним предметом інтересу та критерієм влади в процесі взаємодії членів нового типу соціальних спільнот. Розробки в даному напрямку об'єднує важлива характеристика – активізація наукової та суспільної рефлексії, приглушеної суцільною лібералізацією дискурсу в контексті демократичного транзиту, що в тому числі торкнулася і України.

Популярний на сьогоднішній день проект «електронної демократії» в межах першого напрямку розглядає **Internet** переважно як інструмент політичної діяльності. В свою чергу політична участь є основним об'єктом дискусій в межах даного проекту. Як підкреслює Н.Ротар, «стрижнем концепції е-демократії є ідея розширення форм політичної участі через використання громадянами електронних засобів та звуження можливостей влади у використанні мобілізаційних практик»[3, с.78]. Однак на думку багатьох дослідників, погляди яких автор розділяє, політична участь в епоху нетократії, з урахуванням

наявної множини засобів інформаційно-комунікативної взаємодії, не обмежується розширенням традицій демократичного впливу на органи державної влади шляхом переміщення їх частини в Internet-простір (наприклад, практики звернень громадян, доступу до законодавчої бази тощо).

Культуру політичної участі громадян, зокрема українського суспільства, на сьогоднішній день складають наступні елементи. По-перше, це механізми реалізації принципу зворотного зв'язку органів влади і громадян, діалогу управлінських структур та населення. По-друге, це інститут громадської думки, інструментарій його формування та трансформації, визначальну роль якого відіграють ЗМІ. Третью складовою є форми політичної діяльності суб'єктів влади як втілення інтелектуального та інструментального змісту політичного процесу.

В українському суспільстві впровадження принципів формування політичного процесу згідно реалій інформаційної епохи відбувається з різною динамікою в середовищі управлінської еліти та рядових громадян. Тимчасова активізація присутності українських політиків у структурах віртуального простору під час електоральних кампаній дає привід говорити скоріше про прагнення владних структур опанувати Web-технології як черговий інструмент впливу на електорат, ніж про виховання навичок функціонування в якості члена соціуму нового типу. В той же час значна за обсягом, найбільш політично активна та освічена щодо нових засобів взаємодії частина суспільства (молодь) сприймає Internet-простір дещо інакше. Якісний аналіз тематики віртуальної взаємодії (спілкування на форумах, формування організацій за інтересами тощо), її динаміки, результативності з точки зору впливу на громадську думку дає можливість говорити про політичну активність у віртуальному просторі як про якщо наразі не формування офіційної політики, то конструктивну громадську співпрацю. Варто підкреслити також, що бачення суспільних проблем та можливостей їх вирішення у викладі віртуально політично активних громадян часто є відмінним, опозиційним до проголошених у програмній діяльності чинної влади.

Аналіз компонентів культури політичної участі українців дає можливість оцінити рівень якісних змін успадкованого з радянського минулого типу індустріального суспільства в контексті становлення інформаційного суспільства, однак за відсутності в контексті еволюції постіндустріальної стадії розвитку. На цю важливу умову впровадження нетеократичних принципів управління звертає увагу зокрема Е.Усланер, який відзначає у суспільствах країн пострадянського простору наразі надзвичайну популярність матеріальних цінностей (що переважно зумовлюється невірністю економічних проблем), та в порівнянні з високорозвиненими країнами значно нижчий середній рівень освіти [цит. за 4]. Невідповідність комплексу політико-культурних цінностей українського суспільства класичним засадам формування суспільств інформаційного типу відзначає також українська дослідниця Я.Зоська. Вона наголошує на втіленні матеріалістичних ціннісних орієнтацій українців у яскраво вираженій культурі споживацтва, яка, однак, властива лише певному сегменту населення, а саме - «анклавам західного типу, які розташовані в столиці та окремих районах великих міст України»[5]. Що ж до більшості населення, то його культуру характеризують навіть риси усіченого споживацтва, зумовлені блокуванням прагнення задоволення деяких потреб залежно від економічного статусу.

Якість суспільно-політичних перетворень в Україні значною мірою обумовлює також панування капіталістичних механізмів перерозподілу ресурсів в суспільстві. Важелі впливу у владних структурах все ще належать капіталу, а не знанню та професіоналізму, і до тих пір, поки для досягнення балансу в суспільстві буде достатньо першого, про нетеократичні тенденції в управлінні українським суспільством говорити зарано. Таким чином соціокультурне підґрунтя становлення інформаційного суспільства в Україні в більшій мірі не задовольняє вимогам суспільних трансформацій, потребує значного культурно-виховного впливу та досягнення достатнього рівня економічного розвитку держави.

З іншого боку, в Україні ударними темпами відбувається розвиток інформаційного суспільства так званими «фасадними» методами. Серед них визначне місце займають нормативні акти щодо засад формування інформаційного суспільства в Україні. Визначально, що Національна програма інформатизації України була прийнята ще 1998 року. Основні її положення щодо формування інформаційних відносин, інформатизації, інформаційного суспільства були розвинуті у Законах „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки”, „Про інформацію”, розпорядженнях КМУ № 653-р від 15.08.2007 „Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки”, № 636-р від 10.06.2009 р. «Про затвердження переліку завдань (проектів) Національної програми інформатизації на 2009 рік, їх державних замовників та обсягів фінансування», Постановах КМ України № 272 від 26.03.2008 року „Про утворення Державного комітету інформатизації України”, № 912 від 16.10.2008 р. „Про керівника Національної програми інформатизації”[6]. Окремий сегмент законодавчої бази визначає нормативні засади електронного урядування в Україні. До нього входять Проект Закону про Загальнодержавну програму "Електронна Україна" на 2005-2012 роки, що наразі так і не прийнятий, та Розпорядження КМ України № 360-р від 01.03.2010 щодо Питання реалізації пілотного проекту впровадження технологій електронного урядування. Аналіз положень даного комплексу

документів виявляє загальну тенденцію – орієнтацію законотворців на трансформацію *технологічних* аспектів системи державного управління, тоді як першочергового впливу та відповідного розвитку потребує ціннісно-культурне та економічне підґрунтя нових суспільних трансформацій.

Кількісно-якісний вимір українського сектору Internet дозволяє проаналізувати характер політичної участі українців у формуванні політичного процесу у віртуальному просторі. Рівень інформатизації соціальної життєдіяльності загалом, та політичної – зокрема, в Україні можна оцінити за низкою статистичних даних щодо різних форм долучення до інтернет-аудиторії. Так, у грудні 2009 року аудиторія українського інтернету складала 15 млн. чоловік. Однак вже у березні цього року чисельність українських користувачів перевищила цифру 24 млн. чол. Географія розподілу аудиторії залишається незмінною вже кілька років та ілюструє значну перевагу київського регіону (58,8%), за яким слідує Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Львів тощо, в той час як житомирський та волинський регіони виявляють найменшу активність – 0,15% та 0,10% [7]. Відповідно до внутрішньо українського регіонального розподілу споживацьких настроїв західного зразка, популярність Internet за окресленою географією є цілком логічною. Вона пояснюється тим, що мережа є інформаційним джерелом формування набору об'єктів бажань, що відповідає певному соціальному статусу, і в той же час можливість приєднання, сам факт членства у соціальних проєктах різного типу в Internet-просторі є об'єктом прагнення, елементом реалізації бажання «бути, як всі» у відповідній групі.

Показовою з точки зору форм Internet-активності є статистика членства українців у соціальних мережах, сектору української блогосфери та популярності інформаційних ресурсів Уанету. Кількість соціальних мереж в Україні на кінець 2009 року була в 4 рази менше, ніж у Росії. Частка українських користувачів в російських соціальних мережах Однокласники і Вконтакте - 10%. Власне, вони і лідирують по популярності серед українських користувачів. Що стосується українських соціальних мереж, то на першому місці йде "Коннект", який об'єднує майже 700 тисяч українців, тобто 1,5% населення України. Три чверті найбільш активних українських користувачів Internet є зареєстрованими членами не менш як однієї соціальної мережі, при чому третина активних користувачів віком 15-40 років є мультикористувачами, тобто членами 2-х та більше соціальних мереж [7]. Таким чином, молодь є активним учасником суспільно-політичних подій, і практично єдиним суб'єктом формування їх віртуальної компоненти.

В умовах формалізації традиційних каналів політичної комунікації така форма інформаційної взаємодії як блоги набуває все більшої популярності. Українська блогосфера також розширюється, та, що не менш важливо, урізноманітнює тематичний спектр. Якщо влітку 2009 українських блогів налічувалося понад 420 тисяч, то зараз їхня кількість вже перевищила 500 тисяч. Відсоток активних блогів (тобто тих, що містять щонайменше 5 записів і оновлювалися хоч б раз протягом останніх трьох місяців) становить 15% від загальної. Швидко зростає кількість автономних блогів, що на сьогодні складає 14 тисяч. Кожного будня українські блогери створюють близько 20 тисяч записів і залишають майже 60 тисяч коментарів (при цьому коментарі враховувалися лише на трьох найбільших блогахостингах LiveJournal.com, Blogs.mail.ru та Liveinternet.ru). Якщо говорити про частоту оновлення українських блогів, то середній показник складає 1 раз у 22 дні. Якщо ж брати до уваги лише ті блоги, які потрапили до категорії активних, тоді цей показник зростає майже вшестеро – 1 раз у 3-4 дні [8].

Таким чином, досить помітною є тенденція розширення українського сегменту Internet, а також асортименту сервісів, що становлять інтерес для постійних користувачів, однак яскраво вираженою залишається нерівномірність географічного та соціального доступу до мережі.

На тлі розвитку «неформального» сектору взаємодії, для бюрократично-управлінських структур України трансформація принципів творення політики наразі виражається у впровадженні низки заходів «електронного урядування» у практику складання адміністративної звітності, баз даних та координації дій структурних підрозділів. Налагодження інтерактивної конструктивної взаємодії органів влади з населенням виражається поки що лише у створенні сервісів для звернень громадян на сайтах низки обласних державних адміністрацій та міських рад. Однак суттєвим недоліком формування інтернет-ресурсів центральних органів влади, є відсутність уніфікованих підходів до формування й інформаційного наповнення загальної структури веб-сторінок, хоча цей порядок передбачено у Наказ Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України від 25.11.2002 [9]. Крім того, як свідчить практика співпраці з представникам української влади на місцях, сьогодні спостерігається майже суцільна нездатність, часто жорсткий опір бюрократичних політико-управлінських структур опануванню новими технологіями, знанням, переоцінці принципів соціального менеджменту, недостатня освіченість в галузі новітніх комунікацій навіть на рівні користувача.

Для української партійної еліти втіленням сучасних технологій комунікації є використання нових медіа. За результатами проведеного українським онлайн-виданням «Телекритика» у липні 2009 року опитуванням експертів, діяльність яких напряму пов'язана зі створенням та реалізацією проєктів інтернет-комунікацій, можна визначити наступні тенденції присутності українських політиків в онлайн-просторі. Найголовнішою тенденцією є сама поява політиків у нових медіа, однак їх активність залишається украй в'ялою. Основною помилкою українських політиків щодо нових медіа є те, що вони насправді не

користуються інтернетом, максимум - електронною поштою, не розуміють традицій, прийнятих в інтернет-спілкуванні [10]. Як виявляє практика, недостатня освіченість самих політиків, психологічні бар'єри та програмна ненаповненість політичної діяльності в Україні сприяють відходженню особи політика в тінь скоріше, ніж прагнення скористатися прозорістю та інтерактивністю нових засобів спілкування.

На відміну від українського державно-владного сектору творення політичного процесу в Internet, активність та якість участі громадськості в цій галузі з кожним роком зростає. Крім традиційних інформаційно-консультаційних платформ освітнього характеру щодо механізмів громадського контролю за діями влади та участі громадськості в розробці й реалізації державної політики, в українському секторі Internet набувають популярності інтернет-платформи координації дій в галузі захисту прав, формулювання суспільних вимог, організації заходів державного протесту тощо.

Практика побудови інформаційного суспільства в сучасній Україні зазнає поразки переважно через неврахування соціокультурних чинників. Віртуалізація простору суспільно-політичної взаємодії значним чином не змінює якості участі мас населення у впливі на творення політики через відсутність зацікавленості в цьому управлінських структур та власне зручних способів донесення населенням конструктивних пропозицій до політиків. Таким чином, говорити про нетократичні принципи в управлінні українським суспільством поки що зарано.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.book.ariom.ru/txt672.html>. 2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81534>. 3. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації// Політичний менеджмент. - 2006. - № 2 (17). - С.78-92. 4. Uslander Eric M. Bowling Almost Alone: Political Participation in a New Democracy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslander/uslanerromaniaparticipationecpr2004.pdf>. 5. Зоська Я. До питання про специфіку феномену споживацтва в умовах України// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2009_43/files/ST43_08.pdf. 6. Новицький А. Правові передумови формування інформаційного суспільства в Україні // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2009. - № 4(47). – с.185-189. 7. Глобальная статистика украинского Интернета// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_122009.pdf. 8. Циферов И. Украинская блогосфера растет "как на дрожжах"// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://itnews.com.ua/analytics/200.html>. 9. Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади. Наказ Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України від 25.11.2002// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z1022-02>. 10. Веснянка О. Українські політики та нові медіа: контакт можливий? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.telekritika.ua/internet/2009-07-20/46895>.

УДК 316.1:005

СОЦИАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО МАРКЕТИНГА В ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИИ

Акимов Дмитрий Игоревич – доктор философии, кандидат социологических наук, председатель Генеральной дирекции Международной Академии рейтинговых технологий и социологии «Золотая Фортуна»

В статье рассматривается проблема социальной безопасности и угроз подобной безопасности в современном обществе. Анализируется взаимосвязь социальной безопасности и социальных кризисов. Делаются выводы о необходимости применения маркетинговых подходов, в частности, технологий социального маркетинга для решения подобных кризисов, обеспечения социальной безопасности.

Ключевые слова: социальная безопасность, социальный кризис, социальный маркетинг.

У статті розглядається проблема соціальної безпеки, загроз, які можуть впливати на таку безпеку в сучасному суспільстві. Аналізується взаємозв'язок між соціальною безпекою та соціальними кризами. Зроблені висновки щодо необхідності використання маркетингових підходів, зокрема, технологій соціального маркетингу для вирішення подібних криз, забезпечення соціальної безпеки.

Ключові слова: соціальна безпека, соціальна криза, соціальний маркетинг.

The article deals with the problem of social security, and threats to this security in contemporary society. Analyzed are inter-relation between social security and social crisis. Conclusions are made on necessity of applying social marketing approaches, particularly, social marketing technologies to managing such crises and preserving social security.

Key words: social security, social crisis, social marketing.

Под социальной безопасностью понимают комплекс мер и технологий, направленных на сохранение и развитие существующей в государстве социально-политической (уже – социальной) системы. Причем если безопасность (к примеру, политическая) касается в первую очередь максимального сохранения политической стабильности в обществе, суверенитета государства в международных отношениях, то социальная направлена на обеспечение относительного сохранения существующих социальных порядков.

Такое сохранение должно быть достаточно гибким то есть предусматривало бы возможность регулирования и совершенствования социальной системы, естественно, в рамках избранной социальной модели развития. К примеру, вряд ли можно говорить о том, что подобная безопасность может быть нарушена даже при серьезном изменении пенсионной системы или системы здравоохранения.

Отсюда можно сделать вывод, что угрозы социальной безопасности страны и государства являются достаточно относительными, если не иметь в виду радикальные социальные революции, эра которых (по крайней мере, в цивилизованных государствах) завершилась, с нашей точки зрения. Какие же угрозы могут быть рассмотрены, когда речь идет о социальной безопасности того или иного общества?

Во-первых, серьезный рост социального неравенства, когда «разрыв» в доходах между богатыми и бедными слоями населения резко возрастает (подобная ситуация имеет сегодня место в Украине). Во-вторых, серьезный разрыв в уровне жизни различных регионов страны и соответствующие социальные меры по перераспределению доходов. В-третьих, нарушение принципов распределения «социальной власти», когда, например, регионы не имеют достаточных социальных полномочий, лишены возможности решать возникающие в них проблемы, а основные финансовые и иные ресурсы «отданы» центру. В-четвертых, невыполнение (недостаточное выполнение) решений, связанных с социальной защитой граждан, а также связанные с этим проблемы с регулированием размеров зарплат и пенсий. В-пятых, социальный популизм, которые исповедуется различными политическими силами и приводит к значительному (иногда – резкому) усилению социального недовольства населения.

Мы перечислили, безусловно, не все реально существующие угрозы социальной безопасности, которые принципиально могут иметь место. Однако важно отметить, что это основные, и все они имеют место в современной Украине. В результате они выливаются или в «оранжевые революции», или в возврат социально-экономических и социально-политических порядков, существовавших в первые годы независимости. Социальные результаты подобных «превращений» чаще всего ничтожны и очень редко прогнозируемы.

С особой остротой проблема социальной безопасности встает в ситуациях социальных кризисов, когда значительная часть социальных проблем (бедность, безработица, инфляция, отсталая база здравоохранения и т.п.)

максимально обостряється. К сожалению, сегодня проблематика социальных кризисов (или кризисов в сфере социальной политики) изучена слабо. Настолько, что отсутствуют в социологии даже сколь-нибудь серьезные подходы к определению подобных кризисов, их специфики, а также их классификации. В этой связи весьма интересно мнение А. С. Ольшевского, согласно которому значимость и сложность таких кризисов настолько велика, что человек, который научился управлять реально существующим общественным объединением в условиях кризиса, сможет работать на управленческих должностях где угодно [1, с. 188].

Какие же виды социальных кризисов реально существуют или могут возникать в обществе, находящемся как в обычном состоянии функционирования и развития, так и в состоянии стагнации? Используя классификацию А. С. Ольшевского и дополнив ее, можно говорить о следующих разновидностях:

- **кризисы идеологии**, которые связаны как с идентификацией, недостаточным позиционированием идеологий (так, значительное число программ политических партий в Украине содержит практически одинаковые декларации, то же самое можно сказать и о многих благотворительных фондах, декларирующих практически одни и те же цели и методы их достижения), так и устареванием, утратой потенциала соответствующих идей (к примеру, идеологии коммунистической). Однако, здесь следует заметить, что, говоря о кризисе идеологии, необходимо иметь в виду не собственно ее экономическую или политическую обоснованность, а главным образом идеологию как определенный имидж движения. В этом плане можно говорить об идеологии, к примеру, принятой системы образования или здравоохранения и т.п. Так, в Украине, в частности, можно отчетливо наблюдать кризисы идеологий систем пенсионного обеспечения или медицинского обслуживания. Несмотря на имеющиеся в этом плане кризисы, реальных реформ (то есть принятия иных, хорошо известных в мире идеологий развития этих сфер) не предпринимается;
- **кризисы целей** являются как бы «продолжением» кризисов идеологии. Политическая партия, общественная организация или государство, осуществляющие соответствующую деятельность в социальной сфере, могут иметь (или разработать) соответствующую идеологию решения проблем, но поставленные цели в силу разных обстоятельств практически сводят на «нет» возможность их реализации. Причин здесь может быть несколько: принципиальная недостижимость поставленных целей; несоответствие возможностям субъекта, их поставившего; незначимость или малозначимость целей, которые уменьшают эффективность деятельности; наконец, полное отсутствие целей. В качестве примеров кризисов, к которым приводит подобное неэффективное выдвижение целей в социальной сфере, можно привести неадекватность поставленных целей возможностям их достижения политиками и партиями. Примером недостижимости целей могут служить многочисленные популистские обещания политиков и государственных деятелей (в частности, обеспечение всех льготников жильем в течение нескольких лет или обещания отказаться от взимания налогов с малого и среднего бизнеса в течение пяти лет в условиях жесточайшего финансового (внешнего и внутреннего) кризиса).
- **кризисы деятельности**, связанные, в первую очередь, с наличными эффективными механизмами осуществления той или иной деятельности в условиях кризиса. Часто может возникать следующая ситуация: идеология и цели есть, но механизмов их достижения нет. В этой ситуации ничего не делается или идут лишь «теоретические» разговоры вокруг того, что «совершенно необходимо и срочно нужно сделать». Кризисы подобного типа также широко распространены в Украине. Можно вспомнить, что таким образом «заговариваются» проблемы перехода на Болонскую систему обучения в сфере образования; решения о развитии местного самоуправления; мероприятия по внедрению системы студенческого самоуправления; даже законы относительно борьбы с табакокурением в общественных местах и т.п.;
- **технологические кризисы** можно считать «примыкающими» к кризисам деятельности. Речь идет о наличии (или отсутствии) необходимых для решения тех или иных социальных проблем методов и технологий. К примеру, с помощью каких технологий можно обеспечить активное и эффективное участие общественной организации или партии в избирательной кампании? Как лучше организовать благотворительный фонд или систему фандрайзинга? Как реализовать акции по борьбе с наркоманией, алкоголизмом, табакокурением? Как обеспечить эффективность студенческого самоуправления?

Безусловно, выше мы перечислили далеко не все социальные кризисы, возникающие в процессе функционирования и развития общества и требующие решения. Но подобной цели мы перед собой и не ставили. Нашей задачей было обсудить проблему последних из названных – технологических кризисов и подходы к ее решению.

Итак, какие же технологии применимы в кризисных ситуациях, когда общественная организация или государство сталкиваются с социальными проблемами? Вероятно, в первую очередь здесь необходимо обратиться к опыту «поведения» организаций (фирм, компаний и др.) при решении подобных кризисных проблем в экономической сфере. Речь идет о так называемом «маркетинге проблем», в процессе которого фирма осуществляет обратную связь с покупателями для учета и разрешения возникающих проблем и кризисных ситуаций. И. М. Синяева приводит следующие формы работы с потребителями, имеющими претензии к компании в

кризисных ситуациях: внедрение так называемого «Билля о правах покупателей» (компания «Крайслер Моторс»); создание потребительских арбитражных советов; организация служб сервиса, разбора претензий и т.п. [2, с. 249].

В данной ситуации речь идет о применении маркетинговых подходов к разрешению конфликтных, кризисных проблем, возникающих в экономической сфере. Суть их одинакова: найти технологии решения конфликтов, используя рыночные экономические методы. При этом в качестве важнейшей технологии разрешения разнообразных кризисов и конфликтов рассматривается маркетинговый подход, а сам процесс регулирования подобных конфликтов получил название «маркетинг конфликтов».

Такой подход к процессам регулирования конфликтов и кризисов в социальной сфере с нашей точки зрения безусловно применим. Ведь что такое маркетинговый подход и маркетинговые технологии? Суть их как раз и заключается в том, чтобы в условиях конкурентной среды продвигать товары и услуги в самых разнообразных условиях обмена, в том числе и при возникновении кризисных ситуаций, связанных с утратой имиджа организации или бренда товара, активностью конкурента, выходом на рынок новых продуктов и т.п.

Учитывая то обстоятельство, что наряду с бизнесовым, коммерческим маркетингом в последние годы активно развивается некоммерческий или социальный маркетинг [3, 4], можно утверждать, что одной из важнейших функций последнего выступает как раз регулирование кризисных ситуаций, возникающих в процессе социального развития общества, функционирования общественных, неправительственных организаций и т.п.

Специфика использования социального маркетинга в качестве маркетинга конфликтов достаточно проста. Социальный маркетинг (как и бизнесовый маркетинг) формирует цели, технологии, маркетинговые механизмы применительно к различным сферам общественной жизни (образование, здравоохранение, культура, спорт, экология, наука и т.п.). В случае недостаточно эффективной «работы» тех или иных регуляторов (или их отсутствия) именно с помощью маркетинговых подходов (сопоставления потребностей населения, клиентов и возможностей, направлений их возможного удовлетворения и др.) определяются пути выхода из кризиса.

Остановимся лишь на одном примере, связанном с необходимостью использования социального маркетинга для предотвращения социального кризиса и обеспечения социальной безопасности украинского общества. Речь идет о кризисе пенсионной системы в Украине, который ощущается на протяжении всего периода независимого развития страны.

Применяемая «солидарная» система пенсионного обеспечения граждан не только не обеспечивает их большинству достойную жизнь, но и требует значительных дотаций со стороны государственного бюджета. Конечно, здесь применяется мировой опыт организации трехуровневой системы пенсионного обеспечения. Однако коренные реформы, направленные на решение проблемы и устранение кризисной ситуации, пока не проводятся. И не по злому умыслу руководства страны, депутатов, а из-за того, что маркетинговые подходы к решению проблемы пока не дают четкого ответа на то, каким именно путем, в какие сроки, с использованием каких организационных механизмов можно разрешить описанную проблему.

В настоящее время взносы в пенсионный фонд со стороны бизнеса (да и трудящихся, зарабатывающих хотя бы среднюю зарплату) настолько значительны, что их серьезное увеличение приведет только к еще большему уходу экономики «в тень». Понятно, что «революционными» действиями со стороны государства здесь мало что можно сделать. С другой стороны, не до конца ясен вопрос с пенсионными фондами, которые должны гарантировать сохранение и приумножение средств, передаваемых работающими с целью их накопления для последующего начисления пенсий.

Возможно ли нарушение социальной безопасности общества при отсутствии эффективных механизмов решения таких социальных кризисов? С нашей точки зрения, безусловно! И это подтверждает опыт ряда стран (Греции, Румынии и других), которые в условиях экономического кризиса пошли на сокращение (нередко необоснованное) пенсионных выплат, решая таким образом проблемы дефицита бюджета. Естественно, здесь можно говорить о тесной взаимосвязи экономических и социальных показателей развития страны.

Однако, вряд ли проблемы экономического развития всегда можно и нужно решать без учета социальных подходов, социальной безопасности государства. Отсюда следует важнейший **вывод**: во всех подобных случаях необходимо применение маркетинговых подходов. Роль социального маркетинга здесь очень велика. Причем в описываемой ситуации может использоваться такая его разновидность, как маркетинг социально значимых проблем. Здесь социальный маркетинг выступает как своеобразная маркетинговая технология, в рамках которой используется социотехнологический подход, в процессе которого решаются следующие ключевые задачи: изучается и анализируется общественное мнение по проблеме; разрабатывается стратегия решения социальной проблемы; привлекается общественное внимание к этому процессу; организуется комплексная информационная поддержка; разрабатываются эффективные каналы коммуникации с целевыми группами и т.д. Иными словами, обеспечивается локальное продвижение какой-либо социально значимой проблемы. Понятно, что такой подход может быть использован и в кризисном маркетинге при необходимости «исправления» ситуации с реализацией, продвижением каких-либо социальных продуктов, инноваций.

УДК 327: 339. 138

ПОЛИТИЧЕСКИЙ МАРКЕТИНГ: СУЩНОСТЬ И ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ

Глуценко Игорь Николаевич – аспирант кафедры политической социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Статья посвящена рассмотрению роли и значения политического маркетинга в современной политической практике. Рассматриваются основные подходы к политическому маркетингу в научной литературе. Политический маркетинг предлагается изучать как теорию и, одновременно, как прикладную деятельность в сфере предвыборных кампаний, деятельности политических сил в межвыборный период и в сфере государственного управления.

Ключевые слова: политический маркетинг, политический рынок, политический маркетинг в межвыборный период, маркетинговое управление.

Стаття присвячена розгляду ролі та значення політичного маркетингу в сучасній політичній практиці. Розглядаються основні підходи до політичного маркетингу в науковій літературі. Пропонується досліджувати політичний маркетинг як теорію та, водночас, як прикладну діяльність в сфері передвиборчих кампаній, діяльність політичних сил в період між виборами та в сфері державного управління.

Ключові слова: політичний маркетинг, політичний ринок, політичний маркетинг в період між виборами, маркетингове управління.

The article is devoted to the examination of the political marketing's significance in the modern political practice. The main approaches to political marketing in scientific literature are examined. Political marketing is proposed to be researched as a theory and, simultaneously, as an applied activity in the area of pre-election campaigns, period between elections and in the area of state management.

Key words: political marketing, political market, political marketing during the period between elections, marketing management.

Процессы демократизации в Украине непосредственно связаны с развитием рыночных механизмов, которые коснулись всех сфер общественной жизни, в том числе и политической. Украинский политический рынок на сегодняшний день находится в стадии формирования и институционализации. Именно поэтому для оптимизации деятельности политических структур необходим всесторонний анализ политического рынка.

Сравнительный анализ отечественных и зарубежных концепций политического маркетинга, определение специфики политического рынка в Украине, особенностей использования основных технологий политического маркетинга позволит раскрыть основные тенденции развития политического маркетинга в Украине, определить его возможности и ограничения. Все это требует целенаправленного осмысления теоретических разработок в сфере политического маркетинга.

Цель данной статьи – на основе рассмотрения основных подходов к определению феномена политического маркетинга предложить определение сущности политического маркетинга в украинских социокультурных условиях.

В научной литературе нет однозначного подхода к определению маркетинга (как классического, коммерческого, так и маркетинга в некоммерческой сфере). Одни авторы делают упор на технологической составляющей маркетинговой деятельности, другие считают, что политический маркетинг является теоретической концепцией, которая принципиально меняет отношения между всеми агентами политического процесса.

Наиболее «технологические» и электорально редуцированные определения политического маркетинга характерны для специалистов-практиков, работавших в сфере политического консультирования и организации предвыборных кампаний (Д. Наполитан, Ж. Сегела, М. Бонгран и др.). Так, М. Бонгран дает следующее определение: «Политическим маркетингом называется совокупность технических приемов, используемых для того, чтобы вывести конкретного кандидата на его потенциальный электорат; сделать

этого кандидата известным максимальному числу избирателей (как всем вместе, так и каждому в отдельности); обозначить разницу между ним и его конкурентами; используя минимум средств, завоевать в ходе избирательной кампании необходимое число голосов» [1, с. 58].

Существуют и определения политического маркетинга не как технологии политической деятельности, а как одной из общих теорий политического процесса. Так российский политолог С.Н. Пшизова считает, что «маркетинг – не просто новая технология обеспечения демократического представительства. При маркетинговом подходе к политике принципиально меняются взаимоотношения между агентами политического процесса, и это требует осмысления в более широком теоретическом контексте. Сам факт почти повсеместного возникновения, распространения и легитимации структур, обеспечивающих формирование и доставку политических имиджей избирателям с помощью политического маркетинга и менеджмента, означает общую тенденцию к вытеснению базовых демократических мифов из общественного сознания и практики. Из совокупного «суверена», обладателя «общей воли», выявляемой через институты представительства, «народ» превращается в совокупность индивидуальных групповых субъектов-потребителей на рынке политических товаров. [2, с. 37].

Учитывая все многообразие подходов к определению сущности политического маркетинга, нам видится наиболее логичным определение, которое дает В.А. Полторак: «Политический маркетинг – новая, комплексная (в смысле возникновения на «пересечении» политологии, социологии, экономики, психологии и ряда других наук), активно развивающаяся теория (методология политической социологии) и одновременно практика организации политических публич рилейшнз» [3, с. 67].

Исходя из вышесказанного, мы предлагаем рассматривать политический маркетинг как теорию и, одновременно, как совокупность практических приемов. При этом к теоретическим разработкам в сфере политического маркетинга мы относим различные теоретические подходы, которые в наиболее широком смысле можно определить как подходы, определяющие взаимоотношения в политической сфере в терминах рынка.

Практическая сфера применения политического маркетинга, на наш взгляд, включает в себя 1) деятельность в предвыборный период (политические предвыборные технологии); 2) деятельность политических сил в период между выборами (постизбирательные технологии); 3) политический маркетинг в сфере государственного управления (как теоретико-методологическая база в процессе реформирования административной системы).

Рассмотрим политический маркетинг в рамках данной классификации.

Теоретические основы изучения политического маркетинга. Несмотря на стремительное распространение технологий политического маркетинга, ощущается недостаточная теоретическая разработанность его концепции. К авторам, которые внесли значительный вклад в разработку теоретических основ политического маркетинга, можно отнести Г. Маузера, Д. Линдона и др. В их работах осмысление практики происходит на основе теорий социальной и политической коммуникации, психологии, менеджмента, классического маркетинга.

Подробнее в рамках данной статьи хотелось бы остановиться на идеях Йозефа Шумпетера и Пьера Бурдьё, которые, на наш взгляд, внесли наибольший вклад в формирование подхода, рассматривающего демократическую политическую систему как рыночный механизм, аналог экономической организации общества.

Основные положения рыночной теории демократии впервые сформулировал Й. Шумпетер, который отмечал, что «демократический метод – это такое институциональное устройство для принятия политических решений, в котором индивиды получают власть принимать политические решения путем конкурентной борьбы за голоса избирателей» [4, с. 350]

В условиях демократии каждый имеет право бороться за политическое лидерство. Проводя параллели между экономической и политической сферами жизни, Й. Шумпетер отмечал сравнимость борьбы за лидерство с конкуренцией в экономике. В экономической жизни конкуренция никогда не исчезает, хотя вряд ли существует в чистом (идеальном) виде. Так же и в политической сфере постоянно идет борьба за лояльность избирателей.

Теоретическое обоснование политическому рынку и маркетинговому подходу к политике дал французский социолог. Пьер Бурдьё, который в книге «Социология политики» рассматривает поле политики как рынок, на котором существует производство, спрос и предложение продукта особого сорта – политических партий, программ, мнений, позиций. Центральное его понятие – политическое поле – определяется как «место, где в конкурентной борьбе между агентами, которые оказываются в нее втянутыми, рождается политическая продукция, проблемы, программы, анализы, комментарии, концепции,

события, из которых и должны выбирать обычные граждане, низведенные до положения «потребителей» и тем более рискующие попасть впросак, чем более удалены они от места производства» [5, с. 182].

Таким образом, несмотря на то, что среди публикаций на данную тему преобладают работы специалистов-практиков, существует все же ряд теоретических работ по анализу политический маркетинг.

Политический маркетинг как деятельность в предвыборный период. На сегодняшний день именно предвыборные технологии являются наиболее востребованным аспектом политического маркетинга. Как справедливо отмечает Е.Г. Морозова, за десятилетия, прошедшие с момента прихода маркетинга в политику, написаны сотни работ, посвященных маркетинговым аспектам политического процесса. Преимуществом этой литературы является полная погруженность в реальный – главным образом избирательный – политический процесс, имеющий конкретные временные и пространственные характеристики, а также определенные исторические, социокультурные, национально-региональные и прочие приметы. Описание интересных нештатных ситуаций, разбор «полетов» (case-studies), прецедентов в сфере принятия решений, развязывания конфликтных узлов с помощью оригинальных технологий – все это составляет сильную сторону трудов этих авторов.

Недостатки этой литературы – некоторая поверхностность анализа, не поднимающегося над сиюминутностью и не всегда дающего возможность рассмотреть тенденции посредством сравнений и аналогий [6, с. 57-58].

Политический маркетинг в межвыборный период. К основным аспектам политического маркетинга в период между выборами можно, на наш взгляд, отнести следующие:

- проведение глубокого вторичного анализа результатов выборов;
- изучение актуальных проблем, связанных с электоральным поведением избирателей, деятельностью различных партий и кандидатов, которые невозможно было прогнозировать на предвыборном этапе;
- сбор материалов для создания и ведения «истории выборов»;
- отслеживание реакции населения на послевыборную деятельность депутата, выполнение данных им во время избирательной кампании обещаний.

По поводу этого аспекта политического маркетинга следует отметить, что большинство участников избирательного процесса достаточно мало внимания изучению поствыборной ситуации. Такая недооценка поствыборных технологий может, на наш взгляд, вести к ошибкам в следующих избирательных кампаниях (не позволяя учесть ошибки в кампаниях предыдущих).

Маркетинг в сфере государственного управления. Если политический маркетинг в электоральных кампаниях на сегодняшний день является повсеместно распространенной практикой, то изучение применения маркетингового подхода в сфере государственного управления не столь широко распространено. Е.Г. Морозова отмечает, что «по причине того, что наиболее благодатной почвой для пересадки маркетинговых теорий и технологий на почву политики являются избирательные кампании, политическим маркетингом чаще всего называют избирательные технологии. Между тем выборами политическая жизнь не ограничивается. В силу объективных, прежде всего экономических, обстоятельств рыночные подходы завоевывают все более сильные позиции и в сфере государственного управления. С ними связываются надежды на освобождение деятельности аппарата от бюрократических излишеств вследствие усиления «прозрачности» управления, проведения открытой информационной политики, работы служб по связям с общественностью, освоения таких технологий, как изучение и сегментация рынка, проведение кампаний «из двери в дверь», социальная реклама и др.» [6, с. 9-10].

Итак, областью применения политического маркетинга являются не только избирательные кампании (хотя эта сфера, безусловно, приоритетна в современных условиях), но и все пространство взаимодействия государства и общества, управляющих и управляемых.

Применение рыночных технологий государственными структурами началось задолго до появления маркетинга. Во всех странах, независимо от национальной специфики, административная реформа поставила своей целью трансформацию философии и культуры государственного управления в соответствии с лозунгом «сделать управление разновидностью бизнеса». Неоконсервативные критики бюрократии сосредоточивают внимание на нерыночном характере ее деятельности и делают неутешительные выводы, сравнивая эффективность частного и государственного секторов. По их мнению, поскольку частный сектор функционирует под воздействием совокупности внутренних и внешних факторов, то внутренние факторы определяют эгоистическое стремление бизнеса к максимальной

прибыли, в то время как внешние – давление конкурентной рыночной среды – делают его восприимчивым к запросам потребителя, побуждают к постоянным инновациям и удешевлению продукции.

Бюрократия, напротив, не дисциплинирована мотивом прибыли. Если расходы государства превышают его доходы, то образовавшуюся брешь заполняет налогоплательщик.

Везде речь шла о необходимости внедрения в госсектор духа предприимчивости, инициативы, заботы о клиенте в противовес старой бюрократической культуре управления. Именно в «терминах рынка» формулировали главную цель государственных административных реформ и английские консерваторы, и шведские социал-демократы – «освободиться от старой легалистской культуры», «перейти от культуры власти к культуре сервиса».

Эта ориентация выражалась в двух конкретных моментах:

1. Усиление конкуренции для государственных учреждений и предприятий госсектора. В сфере производства речь шла о внедрении механизма банкротства, лишении госпредприятий различных привилегий, их приватизации и т.д. В сфере предоставления услуг государством (здравоохранение, просвещение и т.д.) использовались децентрализация управления, сама по себе порождающая конкуренцию между идентичными структурами, управляемыми различными эшелонами административной иерархии; введение прямой оплаты государственных услуг их конкретными пользователями взамен всеобщего налогообложения; привлечение частного или некоммерческого негосударственного секторов к предоставлению услуг; изменение способа бюджетного финансирования, когда руководитель ведомства был свободен использовать выделенные средства для покупки необходимых продукции или услуг по своему усмотрению и др.

2. Обеспечение клиенту реального права голоса при невозможности выхода из ситуации монополии производителя [6].

Таким образом, нами была осуществлена попытка классифицировать основные подходы к определению понятия и основных характеристик политического маркетинга. Был предложен собственный подход к исследованию данного вопроса и рассмотрены основные аспекты политического маркетинга в рамках данной классификации. Исходя из многообразия в определении самого понятия «политический маркетинг» и различных подходов в рассмотрении этого аспекта политической системы, данную классификацию можно рассматривать как основу для глубокого и всестороннего анализа политического маркетинга в дальнейшем.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Bongrand M. Splendeurs et miseres de la politique [Text] // Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е.Г. Морозова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 247с. 2. Пшизова С.Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе [Текст] / С.Н. Пшизова // Полис. – 2000. – №2. – С. 30-44. 3. Полторак В.А. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній [Текст] / В.А. Полторак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. - № 1. – С. 61-79. 4. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия [Текст] // Філософія політики: Хрестоматія: У 4т. / Авт.- упоряд. В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. Т.ІІІ. – 407 с. 5. Бурдые П. Социология политики [Текст] / П. Бурдые. – М.: Socio Logos, 1993. – 336 с. 6. Морозова Е.Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии [Текст] / Е.Г. Морозова. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 247 с.

УДК 316.334 (014)

CORRUPTION IN LITHUANIA AS A SOCIAL PROBLEM

Mozyro Agnieszka – PhD student, assistant, academic teacher of Institute of Sociology of Pope John Paul II State School of Higher Vocational Education in Biala Podlaska

The process of transformation of the political-economic system in Central-Eastern Europe's states brought with itself – besides positive changes toward freedom (in the broad sense of the term) – also many threats and it did not always fulfill people's expectations. Progressing pauperism and stratification of the society, unemployment, corruption scandals, numerous manifestations of pathology in privatization process or accompanying crisis in public finances lead to vanishing social capital, growth in pessimistic mood of the citizens, as well as to increase in tolerance for different patron-client relations and corrupt practices. The Republic of Lithuania, going the way of system transformation, was not exception and it also suffered from a good deal of destructive phenomena after regaining its independence in 1990. Corruption, whereas, was and still is one of the main problems that niggle this country.

The aim of this compilation is to describe the phenomenon of corruption and informal power structures in contemporary Lithuania. In the article will be covered the reasons for arising the phenomenon, trappings of the deviation –its forms and range, the social after-effects of clientelism, as well as Lithuanian experiences and corruption-counteracting strategies.

Key words: corruption, patron-client relations, clientelism, corruption-counteracting.

Процесс трансформации политической и экономической системы в странах Центральной и Восточной Европы сопровождается не только позитивными изменениями в направлении свободы в широком смысле, но и несет многочисленные угрозы, часто не отвечающие ожиданиям общества. Среди негативных проявлений трансформации – прогрессирующее обнищание и расслоение общества, безработица, коррупционные скандалы, патологии в процессе приватизации и в результате кризис в области государственных финансов, приводящий к потере общественного капитала, росту пессимистических настроений среди членов общества, а также увеличению терпимости к различным патронатско-клиентским системам дельцов и мошенничеству. Литовская Республика, следуя по пути системных преобразований, не стала исключением и также пережила ряд весьма деструктивных изменений после обретения независимости в 1990 году. Коррупция была и пока является одной из основных проблем, стоящих перед страной.

В центре внимания данной статьи – коррупция и неформальные структуры власти в современной Литве. Автор анализирует причины существования данной проблемы, ее проявления, формы и масштабы, социальные последствия для клиентуры, а также и стратегию борьбы с коррупцией.

Ключевые слова: коррупция, патронатско-клиентские системы, взяточничество, борьба с коррупцией.

Процес трансформації політичної й економічної систем в країнах Центральної та Східної Європи супроводжується не лише позитивними змінами у напрямку свободи в широкому сенсі, але й несе численні загрози не відповідаючи очікуванням суспільства. Серед негативних проявів трансформації – поширення зuboжіння і розшарування суспільства, безробіття, корупційні скандалы, патології в процесі приватизації і в результаті криза в області державних фінансів, що призводить до втрати суспільного капіталу, зростання песимістичних настроїв серед членів суспільства, збільшення терпимості до різних патронатсько-клієнтських систем і шахрайства. Литовська Республіка, прямуючи шляхом системних перетворень, не стала виключенням і також пережила численні деструктивні зміни після здобуття незалежності в 1990 році. Корупція була і є основною проблемою, що стоїть перед країною.

У центрі уваги даної статті – корупція та неформальні структури влади в сучасній Литві. Автор аналізує причини існування даної проблеми, її прояви, форми і масштаби, соціальні наслідки, а також стратегії і досвід боротьби з корупцією в Литві.

Ключові слова: корупція, патронатсько-клієнтська система, хабарництво, боротьба з корупцією.

The Sources and Predispositions for Corruption in Lithuania

In scientific literature and in common understanding there are lots of definitions of the term 'corruption'. They fall outside the range of so called bribery and, more generally, office crimes that are traditionally a part of criminal law. The phenomenon includes a set of 'white collars' numerous criminal behaviors, among others patronage for money, nepotism, determining tenders in such way that a relevant bidder wins, abuse of social or economic position for earning profitable posts to own supporters against state's or society's good. Corruption is a deficiency of public life that insists in that officials do not do their part for common good, but they act to attain different private goals. Andrzej Kojder sees the substance of corruption in 'such exchange of goods or services that is profitable for both parties involved and that offends against specified legal principles, a moral or symbolic good (e.g. repute of civil servants, occupational pragmatics, system founding rules, terms of reference)'. He marks that 'an important feature of corrupt interaction is that it is always a secret deal profitable for both parties involved' [1, p.269-270].

Researchers of corruption attempted to systematize its trappings and forms. Rasma Karklins created a typology of corrupt practices that provides for the peculiarity of the post-communist countries. He distinguishes three levels of the deviation, bracketed together on the ground of their political cost and extent of harm they do to the society. On the first (lowest) level of public damage there are everyday interactions between clerks and citizens. Bribing civil servants to bend the rules, jumbling and issuing too large number of regulations by clerks, encroaching upon right to control and to licence are meant. The second level uncovers interactions within public institutions, i.e. spending public money on private needs, excessive benefiting from public resources and from privatization or public contracts, financial abuses, peddling influence, influencing or manipulating personal decisions. Exerting influence on public institutions was put on the third level, wherein we have to do with the most serious damage to the state. The author distinguishes here, among others, the phenomenon of 'appropriation' of the state, the tapping of which is effective taking over public institutions or offices. In this stage one can notice building informal power structures in order to practice corruption in league, damaging to electoral system and weakening political rivals, abuses in the Legislative Branch, corruption in the judiciary and in law enforcement agencies, political blackmail with use of compromising material, abuses of investigative and supervisory authority and eventually corruption in media and corrupting media [2, p.37-72].

Nowadays, all these pathologies can be found not only in Lithuania, but one can observe there their intensification and spread in many fields of social reality.

On March 11, 1990 new parliament adopted The Act of the Re-Establishment of the State of Lithuania. This fact changed the political, economic and social reality of the country diametrically. However, the communist regime, Lithuania had been forced to stick in for fifty years, has influenced development, today's shape and functioning of the democratic system in this state in a very high degree.

Informal structures built by the ruling élite and by ordinary citizens are typical for post-Soviet political systems. They also branded the Lithuanian society. Parties, that came to power in independent Lithuania, are usually deep-rooted in old élite (called nomenclature) from the communist age. In other words, their members were either former professional members of the communist party or officials nominated by them. Merely the most glaring examples can be mentioned here, like the first Prime Minister of independent Lithuania Kazimiera Prunskiene, who has been a very active politician until now. Since 1989 she had acted as the Deputy Prime Minister of the Lithuanian Soviet Socialist Republic. Furthermore, in 1991 some documents suggesting that she had been a KGB agent were revealed. A few years later she was recognized as a collaborator of the Soviet secret service by the court for the Vilnius district and was officially obliged to inform of it in her election campaigns. The sentence was, however, rescinded in 2004 by the Supreme Court of Lithuania due to lack of evidences for her collaboration with KGB. It turned out then that her archives had been missing and the main witness for the prosecution pulled out of his testimony.

Another significant example can be Algirdas Brazauskas, former President (1993-98) and former Prime Minister (2001-2006) of independent Lithuania. In the Lithuanian SRR he acted as the First Secretary of the Communist Party of Lithuania. It is important that this party was converted in 1990 into the Democratic Labour Party of Lithuania and was in the nineties one of the strongest subjects on Lithuanian political scene. The inheritance from communism (that is exclusive factious surveillance over composition of the élite) formed a custom to recruit members in own milieu, as well as the practice of protection and elimination of threatening élite members.

After proclamation of independence by the Republic of Lithuania, public property was partially privatized, all the kolkhozes disappeared and price liberalization was implemented. For the countries being in the period of system transformation, privatization was something unprecedented, in terms of both its range and nature. A fall of the communist system was accompanied by a turmoil, advantage of which was derived by many

members of old political and economic power structures, who – thanks to corrupt practices – were embezzling or taking over property rights to the estate of institutions or state-owned firms under own management.

The legacy of the communist age along with temptations of the transformation time bore circumstances favorable for high level of corruption. The custom to found on old-type patron-client relations is contradictory to rebuilt political and market system. So far enormous significance of informal influential structures is very problematic not only because they prove to be useless in new reality but because they also discourage people to join groups of different quality. The rigidity of exclusivity-based groups, which are the remains of communism, handicaps the development of civil society seriously.

Forms and Extent of Corruption in Contemporary Lithuania

Presently, in spite of twenty years of independence and functioning in a democratic, free-market system, in spite of six-year membership in the European Union and in NATO, informal power and influential structures in Lithuania did not undergo more serious changes and still function very efficiently. In the last years the country has permanently been in a dishonorable group of the most corrupt EU states.

According to Transparency International (an international non-governmental organization handling the phenomenon of corruption), the Corruption Perception Index (CPI)¹ in Lithuania was in the last years on very light increase, what means that the level of corruption in the country came down just slightly (see table 1).

Table 1

The level of corruption in Lithuania based on Transparency International research

YEAR	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Corruption Perception Index (CPI) in Lithuania	3,8	4,1	4,8	4,8	4,7	4,6	4,8	4,8

Source: www.transparency.org

If we would like to rate the level of corruption in Baltic states solely on the basis of the number of detected delicts, we would have to state that it is not high. It was recorded in Lithuania that the STT (a special agency established to fight corruption) initiated in 2005 only 79 preparatory proceedings, in 2004 – 93 proceedings, while in 2003 – 116 proceedings [3]. Therefore it is the above-mentioned CPI used by TI which is more appropriate for measuring the level of corruption threat. The relevance of TI's evaluation can be confirmed by the fact that we regularly have to do with corruption scandals in Lithuania.

Another data on the scale of corruption in the Republic of Lithuania in 2007 is presented in the report of 'Freedom House' (a US-based NGO). It ensues from this that the most corrupt states in the EU are Lithuania and Romania – both gained 4 points of 7 possible (the score of 1 point signifies the smallest corruption ratio). Lithuania and Romania are at the end of the EU states list and although both had the same number of points, there is a fundamental difference between them. Namely, while the level of corruption in Romania declines from year to year, the pathology in Lithuania has been on the increase for a few years. In 2003 American experts rated the scale of corrupt practices in the country for 3.5 points, in 2005 – already for 3.75, whereas two years later for as many as 4 points [4].

The findings of Transparency International rankings are, however, a bit different. In accordance with them, corruption in Lithuania has been maintaining similar level for several years and its level amounted to 4.8 points in 2007. Unfortunately, the following year we can see the growth in the deviation to 4.6. That year (2008) the same number of points was 'scored' by Poland but there is a difference between these countries which insists in that Poland is slowly but permanently getting ahead and is farther and farther from the disgraceful end of the list. Lithuania, whereas, has a stable position at the bottom of the pile, and within last year it fell even lower. In the report the two countries were classified on the 51st place among 180 surveyed states. Meanwhile, among the EU members and some other states of Western Europe (total thirty states), Lithuania and Poland share the places 27-28 [5].

In 2009 a positive change could be noticed at last. The CPI increased by 0.3 point and amounted to 4.9 giving Lithuania place 52 among 180 surveyed states [6]. Nonetheless, the economic crisis raging in Lithuania since 2008 is not favorable for weakening patron-client relations – quite the reverse: under conditions of economic breakdown and rapid pauperism of the Lithuanian society one can observe a tendency toward larger tolerance for different deviant behaviors, like encroaching upon social insurance services, bribery in health service or in offices.

¹ Corruption Perception Index (CPI) is measured with ten-degree scale, where 10 means huge transparency and insignificant level of corruption, and 0 – lack of transparency and ubiquitous bribery. Thereby, a nominal CPI growth signifies a decrease in the level of corruption.

A more detailed data on how corruption is conceived by the Lithuanian people can be found when we analyze the findings of sample survey canvassed within the framework of World Corruption Barometer 2009. The survey indicates that Lithuania's inhabitants think that corruption is the most pervasive among civil servants, in the administration of justice and in political parties. More than half of the respondents are of the opinion that the private sector does use bribes to influence the state policy and law. The question if you or any person from your household gave a bribe to anyone within last twelve months was answered 'yes' by 30 per cent of the Lithuanians, and this is the highest rate out of all surveyed states. It is the more so frightening as Greece, the runner-up in this shameful classification, had almost two times lower yes-answers rate (18 per cent), and the average for Europe is 5 per cent. Such outcome shows how much the Lithuanian mentality and way of life are saturated with clientelism. Another data proves that only a little part of the society declares readiness and will to make changes toward limiting the level of corruption – only less than 30 per cent would accept incurring additional costs to enjoy services of non-corrupt companies. The US, Israel and Hongkong can typify here, where such willingness is reported by more than 64 per cent of the polled. If we focus on how government's efforts to fight corruption are judged, we can see that they were acknowledged to be inefficient by 84 per cent of the Lithuanian respondents, while only 3 per cent found them effective [7].

Such findings caused an immediate reaction of the Lithuanian government, which announced that the fight against corruption would be its priority. For this purpose the officials took some steps, the result of which should be reaching the level of 5 points in Transparency International research in 2010.

The Corruption-Counteracting Measures in the Republic of Lithuania

In Lithuania some efforts have been for years made to limit the scale of corruption: new agencies responsible for fighting this phenomenon have been founded and new legal regulations have been implemented. Such actions start to take effects, since the level of perceived corruption in the Lithuanian society slowly declines.

On February 11th 1997, the Lithuanian government established the Special Investigation Service of the Republic of Lithuania (Specialiųjų tyrimų tarnyba – STT) alongside the Ministry of the Interior. The tasks of the unit were: to gather information about suspicions of corruption and about civil servants' criminal connections, making operational use of it, engineering preventive actions, but the priority was to detect corruption in the public sector, to implement effective corruption-counteracting measures and to increase social awareness of this crime. The STT employs around 200 persons, most of them in the prosecuting section and the bulk of the budget appropriation is spent on this goal.

The activity of the STT concentrates in three equal planes: prosecution, prevention and education [8]. Prevention is understood in a narrow meaning as a search for corruption-conducive regulations. Preventive activity is coordinated with the Ministry of Education, training centers and universities. In the domain of instruction the STT is coordinator of many instructing projects and it cooperates with all public institutions in order to work appropriate procedures out. This unit is an autonomous institution what means that it is allowed to conduct own investigations. A ministry or particular section may combat corruption among own staff by itself or it may ask the STT to investigate the case.

Evaluation of the effectiveness of STT's activity is ambiguous, however, a number of sentences for bribery can be of service. If we assume that bigger number of sentences indicates not a high level of corruption but tightening up on fight against it, then a relatively large number of convictions in Lithuania could be a manifestation of efficiency of local anti-corruption agencies. In 2001, thus, there were 13.7 convictions for bribery per one million Lithuania's citizens, what gave this country the second place (behind Hungary with 27.6 convictions) among all European states of the former Eastern Bloc [9, p.345-391].

The division of powers between different anti-corruption agencies is rather conventional. Police are treated by the STT as a partner – if the case is not too complicated, then it is police which occupy with that, but when the case is more serious or complex, then together with the public prosecutor's office the decision is made that the matter should be taken over by the STT. Such solutions do not deny a rivalry between agencies but they induce to cooperation.

In Lithuania there is also Commission on Fighting Corruption in the Civil Service; additionally the STT has Parliamentary Working Group on Cooperation with Law Enforcement Agencies and Courts. Its aim is to eliminate corruption in the judiciary.

Presently, the problem of informal power structures in Lithuania is an object of interest and care for many international institutions, therefore in the Republic of Lithuania numerous anti-corruption initiatives are being taken not only by the government but also by some transnational organizations. The World Bank takes notice of burning need to take firm anti-corruption steps. The Council of Europe adopted many conventions against corruption, created a set of twenty 'guide rules', as well as enforcing programme for them by establishing Group of States against Corruption (GRECO) [10, p.139-149], the member of which Lithuania became in May 1999

[11]. The European Union encouraged Lithuania, when it was a candidating state, to ratify those conventions and it made the matter of corruption fighting be one of the key issues during the accession negotiations. Evaluation of the progress in limiting corruption became one of the most important parts of periodical reports on respective EU candidating states. After the EU accession the demands for limiting bribery were even stepped up, and a wider spectrum of anti-corruption tools was simultaneously offered to Lithuania.

Conclusions

After regaining the independence by the Lithuanian state, a good deal of new, earlier unknown problems emerged. Many people could not find their voice in new conditions, they felt lost and helpless in the face of 'wild capitalism'. They hardly adapted to a new economic reality. We cannot forget the significance of problems created by national, political or mafia patron-client relations. They developed in the transformation period very rapidly and have influenced the Lithuanian society. The result of this process is that Lithuania is the leader in many corruption-measuring rankings in Europe.

When we sum up above think, we can draw a paradoxical conclusion that most of the Lithuanian citizens declare categorical disapproval for bribery in spite of the fact that they often personally take part in such dealings. This discrepancy can be explained by many Lithuanians' opinion that corruption takes many shapes, some of which can be accepted and some cannot. For an ordinary citizen the most scandalous is corruption among top politicians and in the government, while bribing low-rank clerks may be tolerable. People easily find excuses for slight corrupt delicts committed by themselves, their relatives, friends or persons with the same social status. Such trend is particularly strong in the present reality of the economic crisis.

Since Lithuania declared its independence, governing parties have been making promises to fight corruption and have been attempting to implement necessary reforms of institutional nature. The analysts point to the need of building a complex strategy that would link many different methods of limiting informal power structures and the government is trying to attain this goal. However, the findings of every researches show that jural and institutional solutions alone are not enough to combat corruption effectively. The Lithuanian society lacks willingness or readiness to cooperate in aid of common good actively, as well as the belief that complying with rules and regulations pays off both for the individual and for the community.

Literature: 1. Kojder A. (1992), Korupcja – mechanizmy i strategie przeciwdziałania. W: J. Kubicz, Z. Żekoński (red.), W poszukiwaniu strategii zmian. Warszawa, p. 269-270. 2. Karklins R. (2009), Wszystkiemu winien system. Korupcja w krajach postkomunistycznych. Wydawnictwo Sic!, Warszawa, p. 37-72. 3. Kuzior P., Przestępczość w krajach bałtyckich: Litwie, Łotwie i Estonii ze szczególnym uwzględnieniem przestępczości zorganizowanej. http://lex.pl/czasopisma/prokurator/1_07_art09.pdf. 4. Tarasiewicz S., Litwa – najbardziej skorumpowany kraj nowej Unii Europejskiej. <http://www.infopol.lt/pl/naujienos/detail.php?ID=357>. 5. Transparency International. www.transparency.org. 6. Lietuvoje mažėja korupcijos lygis. <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/lietuvoje-mazeja-korupcijos-lygis-56-71610>. 7. World Corruption Barometer 2009. http://transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2009. 8. LITWA - Specialiąją Tyrimų Tarnybą (STT). <http://antikorupcija.edu.pl/index.php?mnu=35&id=490>. 9. Monitoring the EU Accession Process: Corruption and Anti-corruption Policy 2002. Open Society Institute, Budapest, p. 345-391. 10. Kawa W. (2006), Antykorupcyjne regulacje prawne Unii Europejskiej. W: A. Dylus, A. Rudowski, M. Zaborski (red.), Korupcja – oblicza, uwarunkowania, przeciwdziałanie. Ossolineum, Wrocław, p. 139-149. 11. 2000 METŲ NACIONALINIO SAUGUMO SISTEMOS BŪKLĖS IR PLĖTROS ATASKAITA. http://www3.lrs.lt/docs3/kad4/W3_VIEWER.ViewDoc-p_int_tekst_id=9035&p_int_tv_id=733&p_org=0.htm

УДК 316.334.3.008.8 (477)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ПАРТНЕРСТВО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЙ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Лобанова Алла Степанівна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету

У статті обґрунтовується необхідність розвитку соціально-політичного партнерства в українському суспільстві. Розкривається зміст, принципи, форми, умови реалізації соціального партнерства і можливі причини, що гальмують цей процес.

Ключові слова: соціальне партнерство, конфлікт, консенсус, соціальні організації, колективний договір, згода, діалог, полілог.

В статье обосновывается общественная потребность развития социально-политического партнёрства в украинском обществе. Раскрывается содержание, принципы, формы, условия реализации социально-политического партнёрства и возможные причины, тормозящие этот процесс.

Ключевые слова: социальное партнёрство, конфликт, консенсус, социальные организации, коллективный договор, согласие, диалог, полилог.

Social problem that appears in social wants of the development of socio-political partnership and lack of appropriate conditions for this in Ukrainian society is grounded in the article. The context, principles, forms and conditions of realization of socio-political partnership and possible reasons braking this process are disclosed.

Key words: social partnership, conflict, consensus, social organization, collective agreement, approval, dialogue, polilogue.

Тривалий час український політичний простір знаходиться у полоні скоріше деструктивних, ніж конструктивних процесів, таких, як: мімікрійні (маскувальні) політичні ігри, маніпуляція суспільною свідомістю та електоральною поведінкою, пошук компромату та розповсюдження брудних політтехнологій тощо. Все це, вочевидь, поширює прірву між політичними партіями, рухами та електоратом, зменшує довіру населення до суб'єктів політичної діяльності. Прихід до влади «Партії регіонів», як показують соціологічні спостереження у регіонах (Дніпропетровський, Запорізький), у яких більшість виборців на виборах Президента підтримала В.Ф. Януковича, не посилив довіру людей до владних структур. Зменшується довіра і до політичної опозиції, у якій останнім часом демонструється відсутність ідеологічної консолідації, спостерігається перехід її членів до інших парламентських фракцій. Вочевидь, ті форми співпраці політичних партій і населення, які реалізовувалися донині, не дають позитивних результатів. Тож виникає нагальна потреба у пошуку і запровадженню в українському соціумі нових, конструктивних форм взаємодії політичних, соціальних і громадських організацій, які б сприяли створенню узгоджених соціально-політичних відносин та розвитку ціннісно-раціональної політики. Вважаємо, що однією з таких форм стабілізації політичного життя може бути *соціально-політичне партнерство*, яке в Україні, нажаль, поки що залишається незатребуваним як з боку політичних партій, так і соціальних організацій.

Більш того, проблематика з'ясування сутності соціально-політичного партнерства залишається недостатньо поширеною і в соціологічному дискурсі. Це може пов'язуватися із сучасними українськими реаліями, які потребують, по-перше, формування такої архітекτονіки політичних відносин, яка б відповідала демократичним принципам; по-друге, правового її забезпечення і встановлення узгоджених моральних пріоритетів у реалізації політичної діяльності. Поставлені проблемні питання вирішити водночас не виявляється можливим. Для цього необхідні і відповідна наукова основа, і відповідні соціальні умови.

Тому **метою статті** є з'ясування наявних суспільних умов у сучасному українському соціумі для започаткування та розвитку соціально-політичного партнерства. Для досягнення мети необхідно, насамперед, концептуалізувати поняття «соціально-політичне партнерство».

У науковій літературі зазвичай активно використовуються такі поняття, як «соціальне партнерство» і «політичне партнерство». Соціальне партнерство розглядається як «форма регулювання соціально-правових відносин між соціальними суб'єктами через розроблення і реалізацію спільних соціально-трудових договорів, програм чи угод на визначені терміни» [1, с. 269]. Як зазначає Ю. Свеженцева, «соціальне партнерство (або корпоративізм) у багатьох країнах вже зарекомендував себе як дієвий сучасний інститут вирішення конфліктів», що сприяє мирному урегулюванню соціальних відносин [2, с. 134]. Загальновідомо, що соціальне партнерство у сучасному варіанті почало формуватися у Західній Європі у 60-х рр. ХХ ст., коли кризові явища, які виявилися у зростанні цін, інфляції, збільшенні безробіття, зниженні заробітної платні, скороченні державних витрат на соціальні потреби призвели до поширення протестних настроїв робітників, загострення боротьби трудящих за свої інтереси і права. Власники промислового капіталу були вимушені змінювати тактику і стратегію співпраці з

робітниками, відшукувати спільні консенсусні угоди. Тобто, мета соціального партнерства пов'язується з ідеєю співпраці та співробітництва між представниками різних соціально-професійних або майнових груп і утілює думку про можливість безконфліктного розвитку відносин між власниками засобів праці (або керівним персоналом) і найманими працівниками (або виробничим персоналом) за посередництва профспілок.

Т. М. Ляшенко однією з перших в Україні обґрунтувала сутність соціального партнерства як фактору політичної та соціальної стабільності в Україні [3]. Дослідивши процес формування наукової теорії соціального партнерства від його витоків (теорій соціальної взаємодії, які сформовані у працях філософів та суспільних діячів кінця XIX - початку XX століть Ле Пле, Дж. Мілля, Ж.-Б. Сея, Л. Дюгі, Е. Фрізе та інш.) до формування її базових принципів (що знайшли своє утілення у працях таких вчених, як Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, Г. Бласко, С. ван Паридон, А. Кайзер, Р. Румпель, В. Албеда), вона обґрунтовано довела (і з нею можна погодитися), що соціальне партнерство варто розглядати як процес «соціального миру, нового суспільного договору, необхідного для еволюційного розвитку держави, на противагу ідеї класової боротьби» [3, с.16].

Російські соціологи В. Н. Іванов і Г. Ю. Семігін інтерпретують соціальне партнерство як «багатоплановий феномен, що пов'язаний не тільки з багатоваріантністю форм суспільного устрою, але й з певними етапами розвитку, зокрема робітничого руху, його зрілістю. Ці процеси відображають не тільки реакцію пануючих класів на соціальний виклик, однак й нові закономірності у розвитку сучасної цивілізації» [4, с. 135]. Вони наголошують на тому, що соціальне партнерство – це не тільки система взаємовідносин між певними соціальними класами, групами і прошарками, в якій пріоритетна роль належить загальнонаціональній згоді, але і спосіб, форма співжиття людей на засадах консенсусу, спільності інтересів. Звісно, досягти такої системи досить складно, оскільки необхідно сформувати нове мислення, центром якого дійсно була би людина, загальнолюдські цінності.

У соціології політики використовується також поняття «політичне партнерство», яке трактується як «різновид відносин між суб'єктами політичного життя (політичними інститутами, громадянськими організаціями й рухами), метою яких є вироблення єдиної позиції з тих або інших питань з урахуванням і узгодженням інтересів різних суб'єктів політики» [5, с. 283].

Тож поняття «соціальне партнерство» зазвичай пов'язується із встановленням узгоджених, солідаризованих відносин у сфері праці, а політичне партнерство – у сфері політики. У сучасній Україні простежується корпоративізація політичної сфери, яка виявляється у формуванні великих політизованих олігархічно-промислових структур, які формуються на засадах об'єднання політичних організацій і власників капіталу, що деформує зміст соціально-політичних відносин.

Отже, виникає нагальна потреба у формуванні конструктивного соціально-політичного партнерства, яке можна розглядати як узгоджений, неконфліктний спосіб регулювання соціально-політичних відносин між політичними силами та великими соціальними групами і прошарками населення стосовно підтримки і захисту державницьких інтересів. Поняття «соціально-політичне партнерство» своїми витокami походить від таких термінів: «socialis» (лат.– суспільний), «politicus» (грец. – все те, що пов'язано з державою) та «partenaire» (франц. – компаньйон) і означає співпрацю політичних та соціальних (громадянських) організацій. Вочевидь, соціально-політичне партнерство утілює у собі основні принципи і соціального, і політичного партнерства і ґрунтується, насамперед, на консенсусному принципі, який «передбачає вирішення соціальних і політичних конфліктів шляхом згоди, компромісу і взаємодопомоги» [4, с. 134]. У англійській соціологічній літературі це поняття не знаходить поширення, активніше використовується поняття «соціальне партнерство у сфері політичних відносин». Так, Н. Хардіман вважає, що соціальне партнерство має бути тісно пов'язаним із політичними процесами і саме воно може вплинути і впливає на створення «гнучкого управління» («flexible network governance»), створюючи «ланцюг гнучких систем за допомогою прямого залучення різних осіб (держслужбовців, представників місцевих громад та інш.) для вирішення гострих політичних проблем [6, с. 245]. Натомість науковці пострадянських країн, зокрема Росії, здійснюють наукові розвідки у напрямку дослідження соціально-політичного партнерства, що, на наш погляд, адекватно відображає реально існуючі у політичній сфері процеси [див.: наприклад, 7, 8].

Оскільки соціально-політичне партнерство ґрунтується на вихідних принципах соціального партнерства, то очевидно, що воно пов'язується з ідеєю демократичного соціалізму, основними рисами якого є: прагнення до свободи поглядів, друку, об'єднань; справедливості, яка передбачає не тільки створення для кожного громадянина рівних соціальних можливостей для вільного індивідуального розвитку, але й запровадження системи заходів соціального захисту особи і спрямовується на пошук раціональних збалансованих відносин між різними суб'єктами політичної і соціальної сфери і солідарності у об'єднанні суспільства, усіх його груп, верств на шляху до пошуку «вічних ідеалів», цінностей. Тож метою соціально-політичного партнерства є урахування, узгодження і реалізація інтересів різних суб'єктів політичної дії. У якості суб'єктів соціально-політичного партнерства можуть виступати як політичні сили: партії, рухи, групи інтересів, блоки та їх лідери, так і соціальні угруповання та інституції: групи тиску, спілки, коаліції, держава тощо. Багатомірність процесу соціально-політичного партнерства передбачає оптимізацію відносин між діючими у політичній сфері силами, яка може реалізуватися у рамках консенсусу, який варто розглядати як універсальний демократичний шлях. Власне кажучи, соціально-політичне партнерство як система колективних договорів між окремими громадянськими інституціями, політичними партіями, рухами, об'єднаннями і державою стосовно спільно визначених пріоритетів у

державницькій політиці спрямоване на схвалення громадянами політичної влади даного суспільства і пов'язується з ідеєю «співучасті» громадян в управлінні державою.

Зміст, форми і методи соціально-політичного партнерства залежать від національної специфіки, характеру політичної ситуації, політичних відносин у суспільстві, національних традицій, інтересів партнерів, їх прагнення до діалогу та готовності до компромісу стосовно тих проблемних питань, які носять суспільну актуальність.

Враховуючи мету соціально-політичного партнерства та послуговуючись теоретичними напрацюваннями у сфері соціально-політичної співпраці, можна сформулювати такі його основні принципи: *рівноправність сторін*, яка означає відсутність субординації, зверхності однієї політичної сили або соціальної інституції над іншою; *добровільність прийняття зобов'язань* – партнери свідомо беруть на себе певні зобов'язання, які вони повинні виконувати упродовж терміну дії тієї угоди чи договору, який передбачає урахування обоєбічних – і політичних, і соціальних інтересів; *відповідальність за виконання зобов'язань* – суб'єкти соціально-політичного партнерства мусять нести повну відповідальність за виконання тих зобов'язань, що визначені консолідованою угодою стосовно тих чи інших суспільно значущих проблем, як-то: люббиювання у законодавчих органах питань, які є важливими і для політичних сил, і для громадських рухів; забезпечення соціальних стандартів для покращення рівня життя населення; підтримки тих чи інших лідерів у політичній боротьбі за вищі посади у державі; створення умов для реалізації людьми своїх прав і свобод тощо; *дотримання норм законодавства* як один з базових принципів, оскільки у ньому утілюються норми права, які регулюють відносини у суспільстві, діяльність і поведінку людей, функціонування об'єднань, політичних сил, державних органів; *свобода обговорення проблем*, що являють спільний інтерес для партнерів, які об'єдналися у соціально-політичний альянс для досягнення такої мети, що задовольняє обоєбічні інтереси; *повага до позицій партнерів* як основа співпраці і співробітництва суб'єктів соціально-політичного партнерства, оскільки вона сприяє чесності, довірливості і відвертості у співробітництві. Основними методами, за допомогою яких уможливується соціально-політичне партнерство є політичний *діалог*, *полілог*, *консенсус*. Оскільки характер партнерських відносин визначають потреби, інтереси і цілі сторін, остільки соціально-політичне партнерство може бути спрямоване або на прогресивний і конструктивний, або на регресивний і деструктивний розвиток політичних процесів. Тому принципово важливим є обов'язкове дотримання партнерами правових норм, законодавчих вимог і морально-етичних принципів. Отже, соціально-політичне партнерство потребує від його суб'єктів не тільки *прагматизму у мисленні*, але й *соціальної відповідальності у діях*.

Ступінь результативності соціально-політичного партнерства залежить від зацікавленості сторін у співпраці, взаємодії та кооперуванні зусиль, у їх здатності і прагненні йти на певні поступки, компроміси. Ефективне соціально-політичне партнерство потребує гласності, суворого дотримання прав і свобод, що покладає серйозну відповідальність на законодавчі, виконавчі та судові органи влади, які мусять створювати і забезпечувати сприятливі умови для його розвитку.

Особливу роль у соціально-політичному партнерстві можуть відігравати *особистості*: політичні та громадські лідери, очільники соціальних інституцій, видатні вчені, керівники громадських організацій, держпрацівники і т.п. Від рівня їх компетентності, зрілості, відповідальності, вміння вести конструктивний діалог, ставити суспільні, державні інтереси вище особистісних політичних уподобань буде залежати характер співпраці, результативність домовленостей і угод.

У національному масштабі соціально-політичними партнерами можуть бути політичні партії і профспілкові організації; суспільно-політичні рухи і урядові організації; громадські організації (молодіжні, робітничі, жіночі, військові тощо) і групи тиску на владу (політична опозиція); групи інтересів (фінансово-олігархічні корпорації) і політичні блоки і т.п.

Основними умовами реалізації соціально-політичного партнерства можуть бути: *по-перше*, наявність демократичної форми правління (диктаторські, тоталітарні та авторитарні політичні режими не можуть забезпечувати партнерських відносин), за якої гарантуються основні права і свободи громадян у відповідності з міжнародними нормами, існує багатопартійність, вільні вибори і створюються засади формування громадянського суспільства; *по-друге*, панування у державі правової системи, яка чітко визначає сфери компетенції та характер впливу певних політичних та соціальних суб'єктів на життя суспільства, особистості; установлює «правила гри» для партнерів, контролює їх виконання за допомогою законодавчих і правових механізмів; *по-третє*, бажання і зацікавленість суб'єктів соціально-політичних відносин, які тривалий час знаходяться у стані тривалої конфліктності, політичних чвар, протиріч або суттєвих непорозумінь, припинити конфронтацію і розпочати процес укладання консенсусних порозумінь; *по-четверте*, наявність у суспільстві соціальної орієнтації ринкової економіки, коли у підприємницькому середовищі панує не жадоба до прибутку за будь-яку ціну, а спрямованість на задоволення потреб людей, забезпечення високого рівня добробуту усіх його членів, створення соціального комфорту для усіх соціальних класів, прошарків, верств, груп населення; і, нарешті, *по-п'яте*, формування у суспільстві, особливо у молодіжному середовищі, такої нормативно-ціннісної системи, яка виховує у людей повагу і толерантність до інших, урахування їх інтересів та очікувань, здатність йти на компроміси для суспільного блага.

Соціально-політичне партнерство може сприяти тому, щоб будь-які непорозуміння, суперечливі питання та проблеми у політичному просторі політичні та соціальні актори (партії, інституції, групи та їх лідери) вирішували не шляхом протидії, страйків, чвар, виснажливої боротьби, а за столом переговорів, шляхом взаємної згоди, зрівноваження інтересів, розумного компромісу в інтересах всього суспільства.

Варто зазначити, що соціально-політичне партнерство як базовий принцип демократичного суспільства поки що носить скоріше декларативний характер, ніж корисно-раціональний. Більш того, у суспільній площині сучасного українського соціуму починають формуватися засади деструктивного соціально-політичного партнерства, коли великі фінансові групи, зрощуючись з політичними партіями та громадськими або соціальними організаціями, реалізують суто корпоративні інтереси, не узгоджуючи їх із своїми партнерами. Така ситуація пояснюється низкою причин. *По-перше*, українське суспільство, як зазначають українські політологи і соціологи, пережило важкий і тривалий перехід від тоталітарної до демократично орієнтованої держави, в якій формування «нової системи базових цінностей, способу життя, структури соціальних відносин, способу легітимізації суспільного ладу та інших феноменів здійснювалося в умовах невизначених політичних, соціально-економічних та соціально-культурних орієнтирів» [9, с. 22]. Тому виникла гостра необхідність визначити основні ідеологічні пріоритети, сформувати нову систему національних цінностей. Цей процес, як виявилось, значно ускладнився прагненням окремих фінансово-олігархічних груп переділити національне багатство країни через домінування у політичній сфері. *По-друге*, відстоювання соціальних інтересів політичними силами, які сформувалися після розпаду Радянського Союзу, відбувалося і відбувається досі у жорсткому протистоянні ідеологічних поглядів, політично-корпоративних інтересів. У політичному полі України поспіль 20 років не знижується напруга деструктивних протиріч між різними політичними партіями, рухами, блоками, об'єднаннями. Більш того, політична узгодженість досягається не на основі ідеологічних переконань, а скоріше на певних поступках, які сприяють вирішенню особистісних або корпоративних інтересів певних фінансових груп. Що, звісно, не сприяє пошуку консенсусних засад розвитку реального соціально-політичного партнерства. *По-третє*, в Україні тільки-но починається процес розбудови громадянського суспільства, в межах якого почали формуватися такі соціальні групи і прошарки населення, соціальні інституції, які прагнуть свідомо співпрацювати на паритетних засадах з різними політичними силами, державницькими інституціями для відстоювання суспільних інтересів. *По-четверте*, як свідчить новітня історія, у соціальних практиках українських політичних акторів широко використовуються політична мімікрія, тобто такий спосіб досягнення мети, коли вони розробляють і втілюють у життя імітаційні, маскувальні, «хитрі» моделі своєї політичної поведінки, декларуючи єднання, інтеграцію з іншими політичними силами, громадськими об'єднаннями, а в дійсності реалізують свої вузько корпоративні кланові інтереси. У політичній сфері домінує лише інтеграційна риторика, а насправді політичні сили та їх лідери знаходяться не стільки у стані конструктивної соціально-політичної конкуренції, скільки у стані запеклих політичних протиріч і чвар, які часто реалізуються поза правовими механізмами, що призводить до тривалих політичних криз.

Тож, вважаємо, політичний простір сучасної України нагально потребує розвитку корисно-раціонального соціально-політичного партнерства, оскільки воно, з одного боку, здатне забезпечити політичний консенсус в масштабах всієї країни, а з іншого – може сприяти досягненню конкретних угод в окремих соціальних сферах і галузях суспільного життя, наприклад, у економічній, науковій, військовій та ін. А ситуація суспільної невизначеності вимушує державні та громадські організації, політиків та вчених динамічно відшукувати шляхи і способи подолання кризових явищ, досягати порозуміння шляхом інтеграції та політичної консолідації через установаження паритетних, партнерських відносин. Цьому процесу мусять передувати соціологічні наукові розвідки у напрямку формування суб'єктів соціально-політичного партнерства та умов для його розвитку, що бути сприятиме підвищенню статусу соціологічної науки як прикладної, на удосконалення якої звернув увагу новообраний у липні 2010 року в Гетеборзі (Швеція) Президент Міжнародної соціологічної асоціації М. Буравой [10].

ЛІТЕРАТУРА: 1. Лукашевич М., Недюха М. Партнерство соціальне / М.Лукашевич, М.Недюха // Соціологічна енциклопедія / уклад. В.Г.Городяненко. –К.: Академвидав, 2008. – 456 с. 2. Свеженцева Ю. Що таке партнерство і як його виміряти: концептуальні і операційні аспекти соціального феномена / Ю.Свеженцева // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. №2. –С.133-148. 3. Ляшенко Т.М. Соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня к.політ.н. за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». – Київ, 1998. – 18 с. 4. Политическая социология / Отв. ред. В.Н.Иванов, Г.Ю.Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 296 с. 5. Богомаз К.Т. Партнерство політичне / К.Т.Богомаз // Соціологія політики: Енцикл. Словник / Авт.-упоряд.: В.А.Полторак, О.В.Петров, А.В.Толстоухов. – К.: Вид-во Європ.ун-ту, 2009. – 442 с. 6. Hardiman N. Politics and Social Partnership: Flexible Network Governance / N. Hardiman The Economic and Social Review, Vol. 37, No. 3, Winter, 2006, pp. 343-374. 7. Медведев Н.П. Социально-политическое партнёрство и корпоративизм в условиях общества риска / Н.П.Медведев // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общ. науки. – Сер. «Социология и политология». – 2008. - №10. – С.125-134. 8. Медведев Н.П. Социально-политическое партнёрство и корпоративизм в условиях общества риска / Н.П.Медведев // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общ. науки. – Сер. «Социология и политология». – 2009. - №1. –С.37-40 – С.125-134. 9. Михальченко М.Ш., Журавський В.С, Танчер В.В.. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К.: Логос, 1997. – 180 с. 10. Буравой М. «Я з великим оптимізмом дивлюся на майбутнє української соціології» / М.Буравой // Дзеркало тижня. – 21 серпня - №30 (810). – С.12.

УДК 316.3:654.19

МЕДІАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ І ЇЇ ІНДИКАТОРИ

Безносів Михайл Анатольєвич – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри політичної соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

В статті розглядається політична комунікація як система динамічних взаємодій між суб'єктами політики, СМІ та виборцями, кожен з яких задіяний у процесі створення, одержання та інтерпретації політичних «меседжів». Особливості політичної комунікації аналізуються в порівняльній перспективі, що дозволяє зрозуміти, які саме зміни призвели до зростаючої взаємозалежності між суб'єктами політичних процесів в останні 20-30 років. Особливу увагу приділено процесам, які зробили політичний дискурс більш різноманітним, фрагментованим і складним. Показано, що медіатизація політики виявляє себе через такі показники, як посилення уваги СМІ до електоральних кампаній, фокусування на політичних лідерах, упор на «негативні кампанії», зростаюча «емоціалізація» політичних процесів.

Ключевые слова: політичний дискурс, політичні процеси, політична комунікація, СМІ, медіатизація.

У статті розглядається політична комунікація як система динамічних взаємодій між суб'єктами політики, ЗМІ та виборцями, кожен з яких задіяний у процесі створення, одержання та інтерпретації політичних «меседжів». Особливості політичної комунікації аналізуються у порівняльній перспективі, що дозволяє зрозуміти, які саме зміни призвели до зростаючої взаємозалежності між суб'єктами політичних процесів в останні 20-30 років. Особливу увагу приділено процесам, які зробили політичний дискурс більш різноманітним, фрагментованим і складним. Показано, що медіатизація політики виявляє себе через такі показники, як посилення уваги ЗМІ до електоральних кампаній, фокусування на політичних лідерах, наголос на «негативні кампанії», зростаюча «емоціалізація» політичних процесів.

Ключові слова: політичний дискурс, політичні процеси, політична комунікація, ЗМІ, медіатизація.

In this study political communication is seen as a system of dynamic exchanges between political actors, the media and voters, each of whom is busy producing, receiving and interpreting political messages. The article describes changing patterns of political communication in comparative perspective. Firstly, the study shows changes that have defined mutual interdependence between involved actors over the last 20-30 years. Particular attention is given to processes, which made political discourse more diverse, fragmented and complex. The analysis shows how communication contributed to the increasing mediatization which can be illustrated with such indicators as, among others, increasing coverage on party campaigning, focus on political leaders, rising extent of negativity and emotionalization.

Key words: political discourse, political processes, political communication, mediatization, media.

За последние 30 лет СМІ превратились в основной источник информации о политике и таким образом ограничили функциональные возможности политических партий в информационном обеспечении политических процессов [1]. В то же время, расширение спектра каналов политической коммуникации воздействует на стратегии, которые политические группы принимают на вооружение в период проведения электоральных кампаний [2]. **Актуальность работы** заключается в том, что с течением времени проблемы электоральной демократии становятся всё более сложными и требуют изучения как на постсоветском пространстве, так и в странах с обширным опытом функционирования электоральной демократии. Растущее вмешательство СМІ в политический процесс привело к тому, что некоторые специалисты называют этот феномен «республика СМІ», обращая внимание на то, что СМІ узурпировали традиционные функции политических институтов. При этом подразумевается, что СМІ обладают способностью не только влиять на политические процессы, но и вызывать процесс «мутации» политических институтов, изменяя сам политический дискурс [3, с.248]. В этой связи мы хотели бы обратиться к концепции «медіатизации» для исследования взаимозависимости между СМІ и

политическими партиями. Данная тематика является предметом интереса специалистов-обществоведов с конца 70-х годов 20 столетия. Согласно распространенной в научной среде точке зрения «медиазация» политики заключается в том, что политика становится всё более публичной. Это придает политическому процессу неуправляемый характер, по крайней мере, в том смысле, что поле политики перестает быть самодостаточным и самовоспроизводящимся по внутренним правилам [3].

Целью данной публикации является анализ современных процессов «медиазации» в сравнительной перспективе и выделение тех индикаторов данного социального феномена, которые позволят определить перспективы функционирования электоральной демократии как в постсоветских обществах, так и в глобальной перспективе.

В своё время К. Имхоф [4] подчеркнул, что современные общества переживают процессы функциональной, стратификационной и сегментационной дифференциации, значительно ускорившиеся с начала 90х годов XX века. В современных обществах наблюдаются такие структурные изменения, которые всё больше приближают СМИ к центру публичной сферы. По мнению К. Имхофа [4] медиазация выражается в проникновении СМИ в домен политической коммуникации, в изменении его в соответствии со своей логикой и способностью навязывать своё отношение к текущим событиям. В то же время, отторжение СМИ от своих социальных истоков, замена аудитории (граждан) на потребителей продукции СМИ [5], рыночная ориентация СМИ и их растущая роль ведут к видоизменению современной демократии.

Рассматривая медиазацию, В. Шульц [6, с.98] приходит к выводу, что существуют четыре процесса изменений, которые представляют собой различные аспекты медиазации: во-первых, СМИ расширяют естественные ограничения на возможности человеческого общения; во-вторых, СМИ подменяют собой социальную деятельность и социальные институты; в-третьих, СМИ неразрывно связаны с различными «немедийными» процессами в общественной жизни; и, в-четвёртых, все субъекты социальных процессов вынуждены подчиняться логике СМИ. Именно этот последний аспект играет существенную роль в процессах политической коммуникации. Со стороны субъектов политических процессов, процесс медиазации характеризуется такими индикаторами как профессионализация, основной фокус на лидеров, усиливающаяся негативность и эмоциональность. С другой стороны, эти индикаторы можно применить и для анализа СМИ самих по себе.

Процессы медиазации сопровождаются профессионализацией политической коммуникации, которая отражена в стратегиях, принятых как СМИ, так и политическими субъектами. Этот феномен может быть проиллюстрирован практикой проведения электоральных кампаний. В последние годы политический маркетинг составил интегральный элемент электоральных кампаний, проводимых партиями [7; 8; 9]. Профессионализация кампаний тесно связана с электоральной профессионализацией, с набором стратегий, направленных на мобилизацию избирателей и привлечение внимания СМИ [10; 11]. Электоральный профессионализм также частично является частью и более глобальных общественных изменений: избиратели становятся менее ориентированными на определённую политическую силу и ищут альтернативные экономические, рациональные и эмоциональные причины, на которые нужно ориентироваться [12].

Как было замечено А. Панебианко [13], политические партии применяют бюрократическую репрезентативную модель, что может рассматриваться в рамках менеджериализма. А Лиллекер [14, с. 76] замечает, что лидеры политических партий всё более ведут себя как менеджеры партийных систем и избирателей. Партии отвечают на текучесть электората, становясь более профессиональными как в организационной, так и в коммуникационной технике. Это приводит ко всё более интенсивному использованию консультантов [15], рекрутированных из области публич рилэйшнз для управления коммуникационными процессами. Профессионализация основательно связана с персонализацией, что отчасти демонстрирует переход от ориентирования на партии к ориентированию на кандидатов [16].

Фокус на лидеров заметен и в том, как политические партии приспособляются к новым реалиям. Эти процессы ускоряются из-за растущей неопределённости электората и снижения роли политических партий в политической социализации. Данные исследований демонстрируют, что всё большее влияние на выбор кандидата оказывает имидж кандидата [17]. В то же время, «персонализация» применяется для того, чтобы сделать партии более подходящими для телевизионного и газетного репортажа.

В 1976 году Д. Грэбер обнаружил, что СМИ всё более становятся ориентированными на имидж, а не на проблемы [18]. Консюмеризм и коммерциализация привела СМИ к рыночной ориентации и увела их от ориентации на проблемы к ориентации на личности. СМИ обнаружили, что личная жизнь кандидатов «продаётся» лучше, чем политические новости. Тем не менее, репортажи о личной жизни в основном распространены в американских и британских СМИ, в то время как в большинстве европейских стран

частная жизнь кандидатов не является основным предметом освещения в репортажах. Однако, следует заметить, что уровень «персонализации» зависит ещё и от личности кандидата. Чаще всего «персонализированные» кампании привлекают кандидатов с нарциссистскими настроениями [19].

По мнению В. Донсбаха существует несколько негативных последствий для политической системы [20, с.10]:

- во-первых, многие перспективные политики не захотят участвовать в кампании, так как они не обладают необходимыми качествами для функционирования в условиях «медиатизированной» демократии;
- во-вторых, эти политики не смогут быть избранными, так как их партии не будут считать этих политиков избираемыми;
- в-третьих, появилась возможность избежать «селекционных» процедур, которые раньше позволяли партиям выдвигать компетентных кандидатов;
- в-четвертых, политика будет существовать в двух видах: символическая политика для масс и реальная политика для политической элиты;
- в-пятых, СМИ становятся «кингмэйкерами», производящими политиков с листа; вместо роли наблюдателя и рефери они начинают играть основную роль в политическом процессе.

Острой проблемой, связанной с процессом медиатизации, является возрастающая роль негативной информации, так называемого «чёрного пиара». «Негативные» кампании ведутся с целью дискредитации конкурентов. Так, результаты исследований американского общества продемонстрировали высокий уровень восприятия аудиторией негативной информации (особенно среди низко образованных респондентов и респондентов с низким уровнем дохода [21]). Кроме того, негативная кампания приводит к тому, что электоральный выбор становится поляризованным и упрощённым. Вместе с тем, было установлено [22] что степень привлекательности негативной информации существенно различается в различных странах.

Следует отметить, что негативная подача политических событий становится всё более распространённой в последние годы. В последние 20-30 лет количество негативных репортажей значительно увеличилось, и кандидаты обычно появляются в контексте плохих новостей. Паттерсон [23] обнаружил, что существенная часть репортажей не была ориентирована на «схему политики», а заменена на «игровую» схему, которая включает освещение электоральных стратегий с упором на скандалы, конфликты и предвыборную гонку. При этом, репортажи стали меньше ссылаться на прямую речь кандидатов и вместо этого стали давать толкование их речей и интервью разнообразными «экспертами» [23]. Многие авторы [24;25] считают, что все вышеперечисленные феномены способствуют неправильному пониманию политического процесса широкой публикой. В результате, политические репортажи приводят к потере доверия к политическим институтам и усилению политической отчуждённости.

Выражением медиатизации является также процесс «эмоциализации» политики. Речь идёт о всё большем использовании эмоционального накала в электоральной стратегии политических партий. Результаты исследований ясно демонстрируют важность эмоциональной компоненты и в политическом дискурсе [26; 27].

А. Кинг считает, что партийные лидеры должны обладать способностью делиться общим эмоциональным опытом с их избирателями [28]. Способность демонстрировать эмоции наглядно продемонстрирована в политической рекламе, которая направлена на создание у избирателей чувства сопричастности. Исследование, проведенное Ч. Кайдом и Л. Хольц-Бачой [23] подтвердило, что политическая реклама коррелирует с рейтингом имиджей кандидатов, и чем сильнее кандидат «резонирует» с эмоциями избирателей, тем большую электоральную поддержку он может себе обеспечить. Авторы показали, что влияние на избирателей также зависит от формата политической рекламы, который регулируется электоральными законами.

Продемонстрировав данные изменения в процессах политической коммуникации, мы вправе задать вопрос о том, можно ли использовать названные индикаторы медиатизации для анализа политических процессов в постсоциалистических странах. На наш взгляд, не только можно, но и нужно, так как только сравнение процессов медиатизации в различных странах может дать ответ о будущем электоральной демократии. Представляется важным создание сравнительной методологии, позволяющей выяснить, как современные тенденции в процессах политической коммуникации воздействуют на политические процессы в постсоциалистических странах (в том числе и в Украине). Это даст возможность лучше понимать современные политические процессы, которые часто рассматриваются некритически через призму конвенциональной политической науки. В перспективе это может вывести на лучшее понимание макропроцессов и особенностей функционирования социальных институтов в целом.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Esser, F. & Pfetsch, B. (eds). Comparing Political Communication. Theories, Cases, and Challenges. - Cambridge: Cambridge University Press, 2004; 2. Kaid, L.L. (ed.): Handbook of Political Communication Research. - Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2004; 3. Mazzoleni, G. & Schulz, W. (1999): „Mediatization“ of politics: A challenge for democracy? // Political Communication. – 1999. - № 16(3). – P. 247-261; 4. Imhof, K. (2006). Media campaigns and media coverage. // Media and Communication Research, M & K. – 2006. - № 54 (2). - P. 191-215; 5. Giddens, A. (1992): Critical theory of late modernity. - Vienna: Passagen, 1992; 6. Schulz, W. Reconstructing mediatization as an analytical concept. European Journal of Communication. – 2004. - № 19(1). – P. 87-101; 7. Kavanagh, D. Election Campaigning. The New Marketing of Politics. - Oxford: Blackwell, 1995; 8. Negrine, R. The Communication of Politics. - London: Sage, 1996; 9. Norris, P. Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance. - Oxford: Oxford University Press, 1999; 10. Norris, P. A Virtuous Circle. Political communications in postindustrial societies. - Cambridge: Cambridge University Press, 2000; 11. Lilleker, D.G. & Negrine, R. Professionalization: Of what? Since when? By whom? // Harvard International Journal of Press/Politics. - 2002 - № 7(4). - P.98-103; 12. Kirchheimer, O. The Transformation of the West European Party Systems. // LaPalombara, J. & Weiner, M. (eds). Political Parties and Political Development. -Princeton: Princeton University Press, 1966; 13. Panebianco, A. Political Parties: Organization and Power. - London: Cambridge University Press, 1988; 14. Lilleker, D.G. Key concepts in political communication. - London: Sage Publications, 2006; 15. Plasser, F. Parties’ Diminishing Relevance for Campaign Professionals // Harvard International Journal of Press/Politics. – 2001. - № 6(4). - P.44-59; 16. Wattenberg, M.P. The decline of American political parties 1952-1992. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994; 17. Holtz-Bacha, Political Campaign Communication: Conditional Convergence of Modern Media Elections. // Esser, F. & Pfetsch, B.(eds). Comparing Political Communication. Theories, Cases, and Challenges. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004; 18. Graber, D. Methodological Developments in Political Communication Research. // Kaid, L.L. (ed.): Handbook of Political Communication Research. – Mahwah, Lawrence Erlbaum, 2006; 19. Winterhoff-Spurk, P. (ed.): Psychology of Media in Europe. The State of the Art – Perspectives for the Future. - Opladen: Westdeutscher Verlag. – 1995; 20. Donsbach, W. Media Democracy. How the Media Transform the Political System. Paper presented at the International Communication Association Annual Conference in Seoul, Korea, June 15-19. - 2002; 21. Ansolabehere, S. & Iyengar, S. Going Negative. How Political Advertisements Shrink and Polarize the Electorate. - New York: Free Press, 1995; 22. Holtz-Bacha, Ch., Kaid, L.L. & Johnston, A. Political Television Advertising in Western Democracies: A Comparison of Campaign Broadcasts in the U.S., Germany and France // Political Communication, (11). 2006. – P. 67-80; 23. Wilke, J. & Cotton, C. The normalization of the special case? The Campaign press coverage in 2005 long-term comparison. // Holtz-Bacha (ed.) The mass media in election campaigns. The parliamentary election in 2005. Wiesbaden: VS Published for Social Sciences. – 2006; 24. Capella, J.N. & Jamieson, K.H. (1997): Spiral of Cynicism. The Press and the Public Good. New York: Oxford University Press. – 1997; 25. Manaev, O. Rethinking the social role of the media in a society in transition // Canadian Journal of Communication. – 1995. - № 20. – P. 45-65; 26. Richards, B. (2004): The emotional deficit in political communication // Political Communication. – 2004. - № 21(3). - P. 339-352; 27. King, A. (ed.): Leaders’ Personalities and the Outcomes of Democratic Elections. - Oxford: Oxford University Press, 2002.

УДК 316.485.26:316.64 (303.712)

СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ЗАГРОЗИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Марченко Анна Вікторівна – аспірантка кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Тітар Іван Олександрович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті на базі результатів Європейського соціального дослідження (ESS) аналізуються особливості сприйняття українським суспільством загрози тероризму - як у цілому, так і в залежності від статі, віку, освіти, поселенської структури, регіону проживання, політико-ідеологічних орієнтацій, рівня щастя, рівня страху, задоволеності урядом і довіри міліції. Показується, що в Україні більшість з цих факторів слабо впливають на рівень оцінки терористичного ризику.

Ключові слова: сприйняття терористичної загрози, Європейське соціальне дослідження.

В статье на базе результатов Европейского социального исследования (ESS) анализируются особенности восприятия украинским обществом угрозы терроризма – как в целом, так и в зависимости от пола, возраста, образования, поселенческой структуры, региона проживания, политико-идеологических ориентаций, уровня счастья, уровня страха, удовлетворенности правительством и доверия милиции. Показывается, что в Украине большинство из этих факторов слабо влияют на уровень оценки террористического риска.

Ключевые слова: восприятие террористической угрозы, Европейское социальное исследование.

On the base of European Social Survey (ESS) there are analyzed features of terrorism threat perception in Ukrainian society – both on the whole and depending on a gender, age, education, settler structure, region of residence, ideological orientations, level of happiness, level of fear, satisfaction by a government and trust of police. It is shown, that in Ukraine majority of these factors poorly predict the level of estimation of terrorist risk.

Keywords: terrorism threat perception, European Social Survey.

Серед безлічі глобальних проблем сучасності проблема тероризму займає особливе місце. Живучість тероризму і його небезпека становлять велику загрозу безпеці усього світового співтовариства, оскільки тероризм завдає удару по самій суті цінностей, що визначають людське існування: його правам і свободам, демократії, принципів верховенства права, стабільності. Протягом усієї історії свого існування людство зіштовхувалося з різними формами і проявами тероризму. Особливого розмаху це явище сягнуло наприкінці ХХ – початку ХХІ століття. Безпрецедентні за проявами, масштабами і жорстокістю терористичні акти одержують широкий резонанс у всьому світі, викликаючи не тільки справедливе збурювання громадськості, але і серйозне побоювання за увесь світ та його безпеку.

Вчені різних галузей науково знання, серед яких Ю.М. Авдєєв, Ю.М. Антонян, В.П. Ємельянов, Є.П. Кожушко, Є.Г. Ляхів, Д.В. Ольшанський, В.Є. Петрищев, В.В. Устінов, М.П. Требін, Б. Дженкінс, Б. Хофман, Дж. Страус, М. Нунан, Дж. Хіллен, О. Турк та багато інших, активно вивчають це явище, акцентуючи увагу на таких його аспектах, як поняття і сутність тероризму, його класифікації й ідейні основи, чинники, особливості розвитку, структура, методи протидії йому тощо. Попри це важливим, але недостатньо дослідженим, на наш погляд, залишається вивчення такого аспекту, як сприйняття індивідуумами терористичної загрози, відношення до неї, готовності підтримувати або активно боротися з цим злом та факторна обумовленість цих позицій.

Дана стаття спирається на методологічний підхід, який полягає в розгляді тероризму (терористичної загрози) як одного з видів ризику. Ще Ульріх Бек писав, що сучасне суспільство є суспільством ризику [1], і тероризм можна вважати одним з таких ризиків. Такий підхід виводить бачення тероризму за межі традиційних для нього сфер політики та злочинності і дозволяє зосередитись на дійсно важливому аспекті – як тероризм лякає суспільство і змушує жити з почуттям постійної напруженості.

Тероризм за характером та масштабом загрози можна поставити в один ряд з такими ризиками, як радіаційні та хімічні аварії, епідемії тощо. Тому деякі аспекти дослідження сприйняття цих загроз можуть бути аналогічними і в випадку з тероризмом. Наведений далі приклад, на наш погляд, є показовим у дослідженні подібних ризиків, і може бути використаний в якості певної пояснювальної моделі при розгляді сприйняття, в тому числі, і терористичної загрози. Так, нещодавно український дослідник чорнобильських подій С. Мирний спробував відповісти на питання: чому наслідки Чорнобильської аварії вважаються настільки небезпечними? [2] Як він переконливо продемонстрував, можливі пояснення тільки частково лежать в площині об'єктивних фізичних факторів (власне впливу радіації на здоров'я). Інша важлива площина – психологічна, тобто те, як явище сприймається та оцінюється. На думку С. Мирного, перебільшеному сприйняттю наслідків вибуху ЧАЕС сприяв збіг декількох важливих факторів: уражаючий фактор події (потенційна смертельність, “невидимість” та раптовість ураження радіацією), її масштаб, регіон (Європа, а не Азія чи Африка), історичний момент (“перебудова” і гласність в СРСР, поширення нових технологій діагностування хвороб населення). Те, що радіація була небезпечною і невидимою, але водночас “відкритою” для обговорення проблемою, сприяло демонізації Чорнобильської аварії, а також перебільшеній оцінці негативних наслідків від неї. Тероризм є також “невидимим” та раптовим (що заважає можливості ухилитись від нього) і при цьому потенційно смертельно небезпечним. Таким чином, якщо стануться терористичні акти, їх вплив пошириться далеко за межі тих, хто безпосередньо фізично постраждав, і перекинеться на значні сегменти суспільства. Якщо останнє відбудеться – це означатиме, що терористичні атаки досягли своїх головних цілей, – посіяли страх в суспільстві і зробили його податливим до тиску. Виходячи і з суто наукових, і з практично-політичних міркувань, вже сьогодні важливо знати, чи існує в суспільстві диференціація в сприйнятті терористичної загрози і що на неї впливає.

Таким чином, *мета* цієї статті – дослідити, як українське суспільство оцінює небезпеку терористичних нападів і як різні об'єктивні та суб'єктивні фактори впливають на сприйняття тероризму.

Емпірична база та методи. В якості основної емпіричної бази нашої роботи були використані дані опитувань Європейського соціального дослідження (ESS) [3]. Інформація відноситься до четвертої хвилі ESS, польовий етап якої в Україні прийшовся на 2009 рік. Основні методи аналізу – одновимірні та двовимірні розподіли (дескриптивна статистика), а також розрахунки статистичних коефіцієнтів.¹

Перш, ніж починати наш аналіз, окреслимо контекст. З певними спрощеннями можна сказати, що Україна – це країна, в якій немає досвіду тероризму.² В той же час сусідня з Україною Росія мала суттєві проблеми з тероризмом протягом 1990-х років (і пізніше), а після 11 вересня 2001 року тероризм взагалі став вважатися глобальною загрозою. Щоб краще зрозуміти, як українське суспільство сприймає масштаб цієї загрози в ширшому контексті, звернемось до даних проекту “Євразійський монітор” [див: 4] (опитування квітня-травня 2006 року) (Табл. 1; альтернативи проранжовані відповідно до кількості респондентів, які їх обрали). В Табл. 1 представлені дані, які демонструють, що ймовірним поширення в країні тероризму та крупних терористичних атак вважають 34% українських респондентів. Привертає увагу, по-перше, що ця цифра є більшою, ніж у багатьох інших країнах-учасницях “Євразійського монітору” (за винятком Росії). По-друге, в проранжованому нами списку побоювань тероризм зайняв п'ятнадцяту позицію з двадцяти п'яти запропонованих. Отже, для українського суспільства це не найголовніша проблема, але й далеко не остання. Побоювання тероризму випереджають соціально-економічні та політичні загрози, а також екологічні катастрофи та епідемії (які поєднує з тероризмом “невидимість”, раптовість, потенційна смертельність). З іншого боку, тероризм залишає позаду загрози громадянської та міждержавної війни, міжетнічні конфлікти, диктатуру і навіть втрату державного суверенітету, не говорячи вже про все інше. Таким чином, ми стикаємось з парадоксом: з одного боку, українці практично не мали справи з реальним тероризмом, з іншого боку, побоюються його більше, ніж можна було б очікувати.

¹ Всі дані по Україні зважені на design weight (“dweight”). Ця рекомендація розробників ESS допомагає повніше відобразити характеристики (вік, стать) генеральної сукупності.

² Але чи це так насправді? Провівши навіть не дуже ретельні пошуки, можна з'ясувати, що в країні випадки терористичних актів були. Можна згадати вибух гранати на політичному мітингу часів президентства Л. Кучми, вибух на одному з київських ринків та в одному з харківських супермаркетів. Водночас ці епізоди не супроводжувались масовою загибеллю чи пораненням людей, здебільшого не кваліфікувались як терористичні акти правоохоронними органами і взагалі залишили враження досить спірних і маргінальних подій з точки зору відношення до “справжнього” тероризму.

Таблиця 1

Доля респондентів, які відчувають занепокоєність з приводу загроз і одночасно вважають їх ймовірними

Масове безробіття, ріст цін та зубожіння населення	75%
Криміналізації суспільства, зростання злочинності	72%
Втрата моральних цінностей, аморальність, поширення наркоманії, порнографії, проституції, азартних ігор і т.п.	68%
Корупція, свавілля влади та беззаконня	68%
Екологічні катастрофи, хімічне та радіаційне зараження води, повітря	65%
Розпад економіки, розорення країни	62%
Масові епідемії, поширення смертельних захворювань	57%
Техногенні катастрофи, тривале відключення тепла, водо- та енергопостачання	51%
Природні катаклізми (землетруси, повені)	50%
Крупні аварії на транспорті, виробництві, пожежі, руйнування будівель	48%
Скорочення населення країни, депопуляція, виродження нації	43%
Політичні безлади, насильницькі спроби зміни влади, революція	43%
Безвладдя, анархія	40%
Банківська криза, дефолт, втрата вкладів та заощаджень	39%
<i>Поширення тероризму, крупні терористичні акти (вибухи, захоплення заручників)</i>	34%
Обмеження демократичних прав та вільностей	31%
Втрата національної самобутності та традицій, глобалізація	27%
Втрата державного суверенітету, загроза приєднання до іншої держави або союзу держав	27%
Міжетнічні конфлікти, міжнародні війни	23%
Громадянська війна	21%
Диктатура та масові репресії в країні	19%
Військовий напад з боку інших держав	16%
Ядерна війна	16%
Єврейська змова та її вплив на життя в країні	9%
Захоплення Землі іншопланетянами	4%

Дещо в іншому контексті питання щодо занепокоєності з приводу терористичної загрози було поставлено в проєкті ESS. Передбачалась відповідь на пряме питання щодо ймовірності проведення терористичних атак в Європі та Україні протягом наступних 12 місяців. Відповіді на це питання представлені в Табл. 2.

Таблиця 2

Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак в країнах Європи та Україні

	...в Європі	...в Україні
Дуже ймовірні	17,1%	6,2%
Ймовірні	43,3%	26,0%
Не дуже ймовірні	13,2%	34,8%
Цілком неймовірні	4,3%	13,3%
Важко відповісти	22,1%	19,7%

Як можна побачити, терористична загроза українським суспільством оцінюється як досить значна для Європи і помірна (але знову таки – не низька (!)) для України. Якщо загалом “дуже ймовірними” та “ймовірними” терористичні атаки в Європі вважає більшість респондентів, то щодо України такої оцінки дотримується третина опитаних; тобто Україна в порівнянні з усією Європою сприймається власним населенням як відносно безпечніша в терористичному відношенні територія. При цьому показово, що ухилились від однозначної відповіді 22,1% відносно Європи і 19,7% респондентів – відносно України.

Не заглиблюючись в порівняльний аналіз, відзначимо декілька загальних речей. По-перше, ймовірність терористичної загрози Європі українські респонденти оцінюють дещо вище, ніж в середньому респонденти з інших країн-учасниць ESS. По-друге, найвищі очікування терористичних нападів у Європі демонструють Ізраїль, Іспанія, Турція, Росія та Велика Британія – тобто країни, які дійсно мають або мали досвід значних терористичних нападів. По-третє, найвищі показники оцінки ймовірності терористичних атак у власній країні демонструють також країни з наведеного переліку (відсутні дані по Турції). Статистичний аналіз демонструє, що *оцінка респондентами ймовірності терористичних нападів залежить від змінної “країна”*.

Що ж впливає на загальну оцінку українським суспільством терористичної загрози? Для відповіді на це питання, спочатку подивимось на сприйняття ризику тероризму в розрізі різних соціальних груп. При цьому обмежимося лише оцінками для ймовірності терористичних атак в Україні, оскільки

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

статистичний аналіз показує, що відповіді на обидва питання (щодо Європи і щодо України) пов'язані (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена $\rho = 0,463$)³, до того ж загальні тренди в обох випадках подібні.

Соціально-демографічні характеристики респондентів. Аналіз сприйняття терористичних загроз у залежності від соціально-демографічних характеристик респондентів був спрямований на перевірку низки гіпотез. Передбачалось, що вищою ймовірність терористичних атак будуть схильні вважати а) скоріше жінки, ніж чоловіки, б) старші та молодші, аніж люди середнього віку, в) менш освічені, г) жителі сіл⁴ та д) скоріше жителі Сходу та Півдня України (внаслідок більшого знайомства через телебачення чи безпосередньо з “терористично-небезпечною” Росією), аніж Центру та Заходу.

Як демонструють дані опитувань четвертої хвилі ESS⁵, на оцінку вірогідності терористичних атак стать респондента має дуже слабкий вплив (χ^2 значущий на рівні 1%; $\rho = -0,124$). Хоча все-таки жінок дещо більше серед тих, хто вважає, що вони “дуже ймовірні” і дещо менше серед тих, хто вважає, що такі атаки “цілком неймовірні” (Рисунок 1).

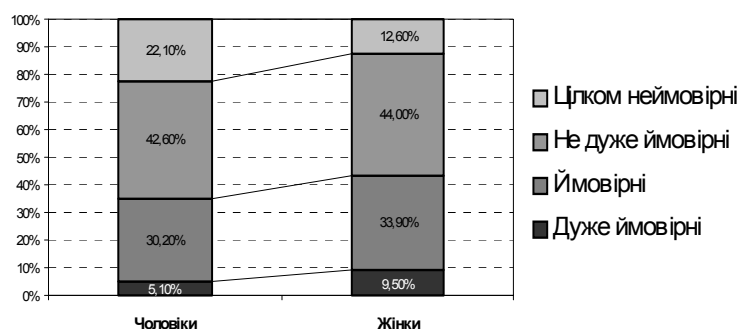

Рисунок 1. Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак у залежності від статі.

Вік респондента також справляє мінімальний вплив на оцінку ймовірності терористичних атак (χ^2 значущий на рівні 1%; $\rho = -0,114$). Але, як можна побачити, чим загалом старший респондент, тим в середньому він “песимістичніше” оцінює вірогідність терористичної безпеки.

Як не дивно, освіта справляє ще менший вплив на сприйняття ймовірності терористичних атак (χ^2 значущий на рівні 1%; $\rho = -0,017$). Відповідні дані представлені в Табл. 3.

Таблиця 3

Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак у залежності від рівня освіти

	Незакінчена початкова школа (<4 класів)	4-7 класів середньої школи	8-9 класів середньої школи	Професійно-технічна освіта (на базі 8-9 класів)	Повна середня освіта (10-11 класів)	Професійно-технічна освіта (на базі 10-11 класів)	Додаткова освіта на базі середньої	Незакінчена вища освіта	Базова вища освіта (бакалавр)	Повна вища освіта (магістр та ін.)	Аспірантура, науковий ступінь
Дуже ймовірні	11,1%	7,0%	4,5%	7,5%	6,2%	2,3%	9,1%	9,3%	2,8%	10,3%	-
Ймовірні	33,3%	34,9%	38,6%	47,5%	28,8%	31,0%	34,1%	38,0%	27,8%	26,8%	16,7%
Не дуже ймовірні	33,3%	44,2%	39,8%	22,5%	47,1%	41,9%	47,7%	37,3%	55,6%	48,0%	83,3%
Цілком неймовірні	22,2%	14,0%	17,0%	22,5%	17,9%	24,8%	9,1%	15,4%	13,9%	14,9%	-

Регіон проживання має надзвичайно мале значення з точки зору особливостей сприйняття терористичної загрози (χ^2 значущий на рівні 1%; $\rho = 0,022$). При цьому привертає увагу те, що навіть там, де в регіонах виникають розходження в сприйнятті терористичної небезпеки, вони не знаходять прояв у традиційному поділі регіонів на північно-західні і південно-східні (Рисунок 2).

³ Оцінка загрози терористичних атак в Європі сильніше впливає на аналогічну оцінку щодо України, ніж навпаки.

⁴ Ми виходимо з того, що сільські жителі мають більш традиціоналістські цінності, і тому сприйматимуть тероризм (як щось нове і дестабілізуюче традиційний спосіб життя) з більшою опаскою. Але можлива й інша гіпотеза: жителі міст будуть оцінювати ризик терористичної небезпеки вище, ніж сільські, оскільки саме міста найчастіше стають мішенню для терористичних атак.

⁵ Тут і далі наводяться дані двовірних розподілів тільки для валідних відповідей. Таким чином, не враховуються респонденти, які не захотіли або не змогли відповісти на поставлені питання.

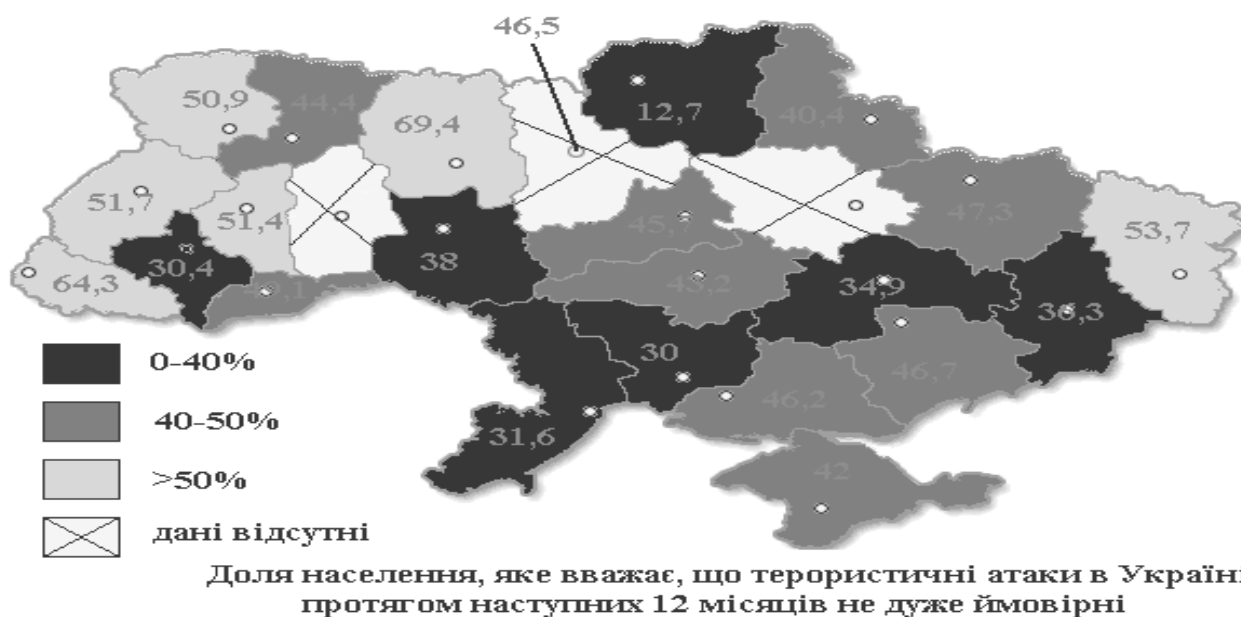

Рисунок 2. Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак в залежності від регіону

Попри очікування, мінімальний вплив на сприйняття ймовірності терористичної загрози, справляє також і поселенська структура (χ^2 значущій на рівні 1%; $\rho = 0,005$) (див. Табл. 4).

Таблиця 4

Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак у залежності від поселенської структури

	Місце проживання				
	Велике місто	Передмістя або околиця великого міста	Невелике місто або містечко	Село	Ферма або дім в сільській місцевості
Дуже ймовірні	7,2%	26,3%	5,8%	10,3%	-
Ймовірні	34,2%	26,3%	26,2%	36,1%	-
Не дуже ймовірні	42,7%	47,4%	50,1%	36,1%	-
Цілком неймовірні	16,0%	-	17,8%	17,5%	-

Підсумовуючи, зазначимо, що вплив соціодемографічних факторів на сприйняття терористичної загрози виявився дуже незначним.

Суб'єктивні характеристики/позиції респондентів. Ми припускали, що на сприйняття терористичної загрози гіпотетично можуть впливати: політико-ідеологічні орієнтації, сприйняття інших загроз ("рівень страху"), загальна задоволеність життям (відчуття щастя), а також довіра до уряду та правоохоронної системи (які потенційно відповідають за захист населення від терористів). Гіпотези наступні: ймовірність терористичних атак вважатимуть вищим скоріше а) "праві", ніж "ліві", б) ті, в кого вищий "рівень страху" щодо інших загроз, в) люди, які почуваються менш щасливими за інших, а також г) ті, хто більше недовіряє уряду та д) не довіряє міліції. Чи відповідає це дійсності?

Статистичний аналіз показав, що ідеологічні орієнтації в рамках класичної "ліво-правої" шкали дуже слабо впливають на сприйняття ризику терористичної небезпеки (χ^2 значущій на рівні 1%; $\rho = 0,095$). Тим не менш, в рамках цього зв'язку "ліві" дещо більше тяжіють до "настороженої" позиції в оцінці ризику тероризму, "праві" ж відносно більш "заспокоєні". Відповідні дані представлені в графічному вигляді на Рисунку 3, але з перекодуванням 11-бальної шкали ESS (0-ліві, 10-праві) в традиційну трьохскладову ("ліві"- "центристи"- "праві").

При більш детальному аналізі політичних вподобань респондентів, зокрема голосування за партії, зв'язок виявився дуже незначним (χ^2 значущій на рівні 1%; $\rho = -0,070$). Тим не менш, деякі досить цікаві відхилення все-таки знайти можливо (див. Табл. 5).

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

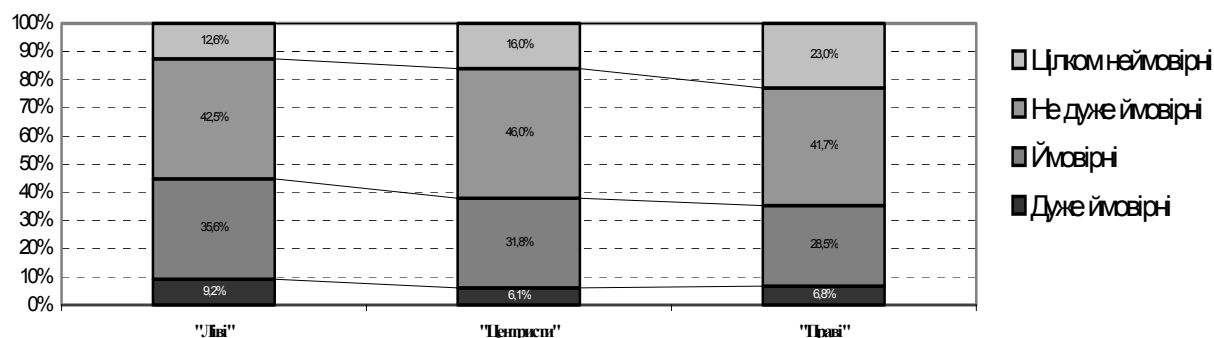

Рисунок 3. Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак у залежності від ідеологічних орієнтацій.

Таблиця 5

Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак у залежності від партії/блоку, підтриманих на парламентських виборах

	Блок Литвина	Блок Тимошенко	Блок "Наша Україна-Народна самооборона"	Комуністична партія України	Партія регіонів	Прогресивна соціалістична партія України	Соціалістична партія України	Інше	Проти всіх
Дуже ймовірно	21,2%	6,7%	4,6%	4,7%	9,8%	-	-	22,2%	12,7%
Ймовірно	15,4%	31,5%	25,8%	46,5%	35,7%	36,4%	68,8%	11,1%	38,2%
Не дуже ймовірно	42,3%	47,0%	49,7%	46,5%	40,3%	18,2%	31,3%	33,3%	30,9%
Цілком ймовірно	21,2%	14,8%	19,9%	2,0%	14,2%	45,5%	-	33,3%	18,2%

Дослідивши сприйняття українськими респондентами ризику терористичних нападів на країну в зв'язку з іншими "страхами", в даному випадку зі страхом пограбування оселі (інший загальний ризик, як і тероризм), ми нарешті зустріли не мінімальний, а принаймні слабкий чи середній зв'язок (χ^2 значущий на рівні 1%; $\rho = 0,232$). Дані наведені в Табл. 6. Таким чином, можна припускати, що на оцінку ризику тероризму впливає загальний рівень тривожності людини.

Таблиця 6

Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак в залежності від страху пограбування оселі (в % до чисельності тих, хто по-різному оцінює ймовірність терористичних атак)

Наскільки ймовірно терористичні атаки в Україні протягом наступних 12 місяців?	Наскільки часто Ви турбуєтесь, що Ваш дім можуть пограбувати?			
	Весь або практично весь час	Часто	Тільки інколи	Ніколи
Дуже ймовірно	17,4%	13,2%	4,5%	7,7%
Ймовірно	40,7%	40,8%	33,9%	21,3%
Не дуже ймовірно	30,2%	40,0%	47,0%	41,5%
Цілком ймовірно	11,6%	6,0%	14,6%	29,5%

Оскільки на загальному стані людини сказується відчуття нестабільності, ми дослідили, яким чином і в якій мірі на сприйняття респондентом зовнішньої загрози впливає почуття щастя. Чи існує закономірність: чим щасливіше почуває себе людина – тим врівноваженіше, позитивніше її погляд на різні загрози, в тому числі і терористичну? Але виявляється, що зв'язок між оцінкою терористичної загрози та суб'єктивним почуттям щастя мінімальний (χ^2 значущий на рівні 1%; $\rho = 0,069$) (Рисунок 4).

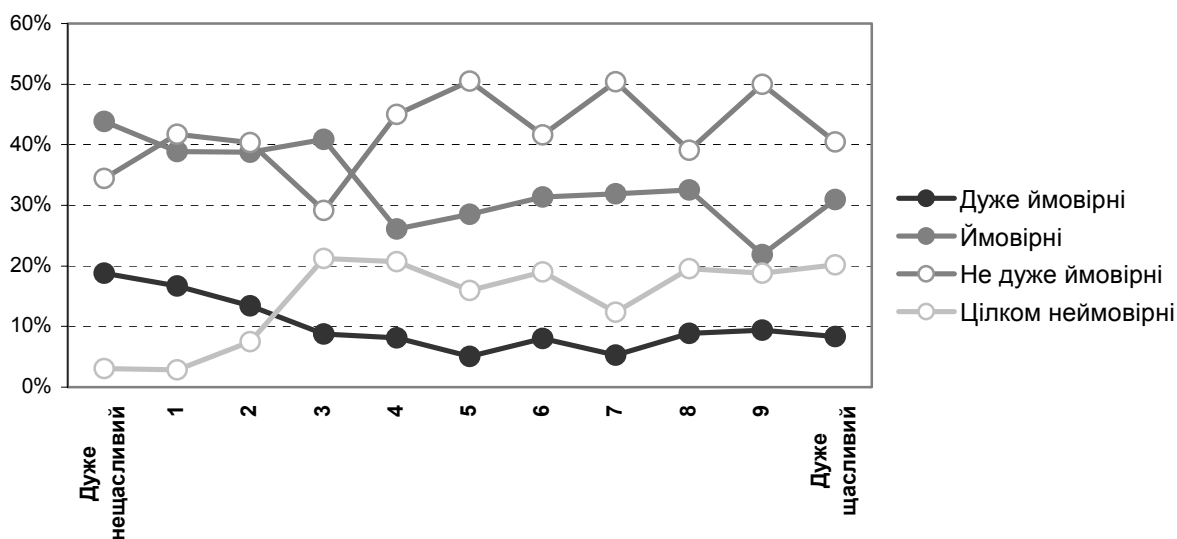

Рисунок. 4. Думка населення України щодо ймовірності терористичних атак у залежності від почуття щастя.

Як не дивно, сприйняття терористичної загрози слабо пов'язано з такою змінною, як задоволеність національним урядом (χ^2 на рівні 1%; $\rho = 0,051$). Крім цього, довіра правоохоронним органам також, попри очікування, теж мінімально пов'язана зі сприйняттям терористичної небезпеки (χ^2 значущій на рівні 1%; $\rho = 0,048$).

Таким чином, серед усіх проаналізованих нами суб'єктивних характеристик, найбільшу, хоча й не дуже значну роль в сприйнятті терористичної загрози грає страх пограбування оселі – що може свідчити про роль, яку в сприйнятті тероризму грає загальний рівень тривожності людини.

Часовий зріз. Чи можна вважати наведені дані усталеними? Для перевірки цього нами були використані дані третьої хвили опитувань ESS (в першій та другій хвилях питання про тероризм були відсутні), польовий етап якої в Україні проводився в 2006 році (і частково в 2007). На жаль, масив було неможливо зважити з урахуванням поправок на дизайн дослідження (dweight). Враховуючи пов'язані з цим застереження для порівняння, все-таки можна сказати, що загальна картина в цілому була ідентичною 2009 року. Наприклад, показники одномірних розподілів відповідей на питання щодо ймовірності терористичних атак на Європу та Україну майже співпадають з тими, які ми обговорювали на початку статті.

Висновки й напрямки для подальших досліджень. Наш аналіз показав, що в цілому українське суспільство сприймає тероризм як помірний і досить прогнозований ризик. Для країн Європи він вважається більшим, для України – значно меншим. Водночас виникає запитання: чому оцінка українськими респондентами ризику терористичних атак вища, ніж в інших європейських та азійських країнах (які мають аналогічний або й більший досвід контактів з тероризмом)? Щоб відповісти на це питання, на нашу думку, потрібне окреме порівняльне дослідження (з країнами, що мають та не мають досвіду тероризму), яке ми плануємо провести в майбутньому.

Найбільш неочікуваним висновком нашого дослідження стало те, що більшість розглянутих об'єктивних та суб'єктивних характеристик (принаймні доступних в ESS), зіграли дуже незначну роль у сприйнятті загрози тероризму українським суспільством. Як виявилось, на це майже не впливають ні стать, ні вік, ні освіта, ні поселенська структура, ні регіон проживання, ні політичні вподобання, ні рівень щастя, ні задоволеність урядом та довіра до міліції.⁶ Найбільший зв'язок виявлений зі сприйняттям такого ризику, як можливість пограбування оселі (що можна проінтерпретувати як залежність сприйняття ризику тероризму від рівня тривожності), але і його в жодному разі не можна назвати сильним. У більшості випадків мінімальний зв'язок між змінними, що аналізувались, пов'язаний, на наш погляд, у більшій або меншій мірі з соціально-психологічними настроями респондентів та свідчить про те, що українці не

⁶ Такий результат представляє певний інтерес і може стати предметом подальшого аналізу. Зокрема, якщо сприйняття терористичної загрози слабо диференційоване в контексті розглянутих змінних, стає можливим провести більш глибокий аналіз відповідних питань із використанням методу фокус-груп.

побоюються та не сприймають тероризм як реальну загрозу сьогодення або близького майбутнього країни. І ці настрої є одним з основних чинників, що впливають на сприйняття суспільством терористичної загрози. Також треба відмітити, що важливим фактором в оцінці сприйняття загроз можуть бути особливості презентації їх у ЗМІ. Формування відношення населення до будь-яких подій залежить, в тому числі, від форми подачі у ЗМІ та акцентуації уваги на певних моментах, крізь призму яких і формується загальне сприйняття, соціально-психологічні настрої та реакції. Таким чином, при дослідженні сприйняття терористичної загрози, необхідно враховувати ряд інших чинників, таких, як психологічні настрої, вплив ЗМІ, політична ситуація тощо.

Доповнити картину, представлену в цій роботі, можуть дані інших емпіричних досліджень. Зокрема, для порівняння доступне спеціалізоване шведське дослідження, проведене професором Центру дослідження ризиків при Стокгольмській школі економіки Леннартом Сйобергом (Lennart Sjöberg) [див.: 5].⁷ Не зосереджуючись на деталях, зазначимо, що в більшості аспектів, в яких шведське дослідження перетиналось з нашим, результати виявились дуже подібними (зокрема, щодо рівня загального сприйняття ризику терористичних атак, впливу статі, віку, освіти, а також страху кримінальних злочинів) [5, 54-58]. Важливо додати, що Сйоберг, аналізуючи сприйняття не тільки тероризму, а й інших загальних ризиків (наприклад, радіаційного забруднення після аварії Чорнобильської АЕС), робить висновок, що таке сприйняття суттєво залежить від 1) реальності загроз та 2) впевненості в захисті суспільства вповноваженими це робити структурами. На жаль, поки що перевірити ці теоретичні висновки емпірично (принаймні на базі ESS) неможливо, і це завдання залишається для майбутніх наукових пошуків та досліджень.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. – London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications. – 1992. 2. Мирний С. Чорнобиль як інфо-травма // Критика. – 2010. – Число 3-4 (Березень-Квітень). – с. 18-22. 3. ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ess.nsd.uib.no>. 4. Задорин И. В., Шубина Л. В., Исследовательская группа ЦИРКОН. Восприятие социальных рисков и угроз: тревожное сознание в странах СНГ. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.eurasiamonitor.org/rus/files/126/file/060606.pdf. 5. Sjöberg, Lennart. The Perceived Risk of Terrorism // Risk Management, Vol. 7, No. 1 (2005), pp. 43-61.

---

⁷ Важливо, що Швеція, як і Україна, в найновішій історії також не має досвіду терористичних атак.

УДК 316.324.8+316.422

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Партыцки Славомир – доктор общественных наук, профессор кафедры общественных микроструктур и современных социологических теорий Католического университета имени Иоанна Павла II в Люблине (Польша)

Цвиркун Игорь Викторович – аспирант кафедры общественных микроструктур и современных социологических теорий Католического университета имени Иоанна Павла II в Люблине (Польша)

В статье акцентируется внимание на ключевых социально-экономических факторах (механизмах) технологического развития в контексте информационного общества. Подчеркивается важная роль инвестиций венчурного капитала, государственной политики развития технологий и инноваций, а также сетевого сотрудничества.

Ключевые слова: технологическое развитие, венчурный капитал, сетевое сотрудничество, трансферт технологий.

У статті акцентується увага на ключових соціально-економічних чинниках (механізмах) технологічного розвитку в контексті інформаційного суспільства. Наголошується на важливій ролі інвестицій капіталу високого ризику, державна політика розвитку технологій і інновацій, а також мережевого співробітництва.

Ключові слова: технологічний розвиток, капітал високого ризику, мережеве співробітництво, трансферт технологій.

The main goal of the article is a detection of the key factors (mechanisms) of technological development in the context of information society. There are investments of venture capital, state's policy of technological and innovation development and net-cooperation among that mechanisms.

Key words: technological development, venture capital, net-cooperation, transfer of technology.

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) являются на сегодняшний день определяющим фактором и основным элементом перехода к современному этапу общественного развития, которым является информационное общество. Помимо предостережений о технологическом детерминизме – доктрине, согласно которой общественное развитие обусловлено научно-технологическим прогрессом – основными индикаторами современного общественного развития являются всё же технические параметры. Технологическая детерминанта социальных изменений прослеживается в трудах наиболее известных теоретиков и исследователей информационного общества, которыми являются Э. Тоффлер, Д. Бэлл, Й. Масуда, М. Кастельс и др. Зачастую в литературе, посвящённой проблематике информационного общества, можно найти сравнительные таблицы, касающиеся уровня компьютеризации и интернетизации в различных странах, обеспеченности институтов образования компьютерной техникой и другими техническими средствами, которые делают возможным доступ в сеть Интернет. Актуальной шкалой для измерения уровня информатизации является скорость обмена информацией в сети, зависящая от телекоммуникационных линий и информационной инфраструктуры. При этом технические индикаторы, которые выражаются посредством расчёта передачи определённого количества битов в секунду, играют ключевую роль, определяя темп общественного развития.

Технологическое развитие в свою очередь определяется совокупностью факторов, которые влияют на скорость технических изменений, обновления технологий. Среди таких факторов можно выделить:

- материально-технические (наличие необходимой научно-технической и производственной базы);
- культурные (технологии в данном случае являются неотъемлемой частью культуры);
- политические (связанные с государственными механизмами регуляции темпа технологического развития);
- личностные (влияние представителей научной и общественной элиты, выдающихся личностей);

- социально-экономические (создание благоприятных для технологического развития инвестиционных условий, развитие предпринимательской деятельности, наличие необходимого социального капитала и т.д.).

Следует заметить, что перечисленные факторы тесно взаимосвязаны между собой и оказывают влияние друг на друга. Однако хотелось бы выделить ключевую роль социально-экономических детерминант, которые являются также неотъемлемой частью процесса развития информационного общества, о чём свидетельствуют многие международные стратегические документы (декларации и планы действий), касающиеся информационного общества как приоритетного направления в современном общественном развитии. Поэтому основной целью данной статьи будет выяснение сущности фундаментальных социально-экономических предпосылок развития ИКТ в информационном обществе.

Для описания технологических свойств современной информационной цивилизации, польские исследователи социальных изменений Яцек Мончински и Лех Захэр используют понятие «технологический субстрат». В широком понимании «... понятие технологического субстрата представляется как совокупность природных и производственных ресурсов, которые необходимы для сохранения и существования общества определённого типа» [1, с. 81]. Лех Захэр видит стадийное общественное развитие в перспективе изменений технологического субстрата, который доминирует в обществе. Прежде всего, это касается перехода от индустриального общества к информационному [2, с. 26]. В индустриальном обществе основой технологического субстрата были, преимущественно, механические машины и энергия, получаемая из дефицитных природных ресурсов, которыми являются, главным образом, нефть, газ и уголь. Этот технологический субстрат определил характер промышленного производства, сферу занятости индивидов, что привело к формированию нового общественного класса – пролетариата. Данный субстрат оказал влияние на политические процессы, связанные с приходом к власти социалистических и коммунистических партий, а также обусловил культурные изменения в результате перехода к «массовой» культуре.

Технологическим субстратом информационного общества становятся ИКТ, главным образом в виде компьютера, соединённого с глобальной информационной сетью Интернет. Появление компьютера привело к общей «электронизации» современного общества, о чём свидетельствуют такие концепции, как е-образование, е-правительство, е-банк и т.д. Помимо ИКТ, Анджей Вежбиски добавляет к современному технологическому субстрату ещё два элемента: автоматизацию, роботизацию и новые технологии переработки энергии и сырья [3, с. 103]. Следует подчеркнуть, что наиболее важным результатом перехода на новый технологический субстрат является открытый доступ к информации, на чём также акцентирует своё внимание Яцек Мончински: «Настоящее информационное общество является таким обществом, в котором информация доступна по желанию и в соответствии с потребностями» [1, с. 82].

Наличие свойственного информационному обществу технологического субстрата является результатом структурных общественных и экономических изменений, которые поддерживают развитие производства новых технологий и их распространение в обществе. Говоря о технологическом субстрате и создании технологической базы современной Западной Европы, Лех Захэр обращает внимание на ключевую роль в этих процессах отдельных отраслей национальной промышленности и корпораций [2, с. 128]. В качестве примера данный автор называет известные фирмы, производящие, в том числе, ИКТ: Siemens, Philips, Nokia, Ericsson. Эти корпорации сегодня фактически являются наиболее мощными как в границах отдельных стран, так и на глобальном уровне. Такие компании являются ведущими, поскольку они наиболее быстро вводят в производство новые виды продукции, которая основана на применении научных открытий. Поэтому компании такого рода можно назвать своеобразными «точками роста» в социально-экономическом развитии.

Согласно украинскому экономисту Наталии Апатовой, «точками роста» являются уникальные, свойственные определённой стране или региону высокие технологии [4, с. 18]. По мнению автора, огромная роль в процессе перехода на новую ступень информационной экономики принадлежит способности хозяйственных субъектов к инновации в производстве товаров и услуг, что, в свою очередь, обозначает необходимость практического применения знаний в новых технологических решениях и продуктах производства. Последствием роста индустриального производства и технологической революции является открытие массового доступа к материальным богатствам. Введение же новых информационных технологий и компьютеризация сделали информацию общедоступным богатством. В современных транснациональных корпорациях (ТНК) и фирмах высокий уровень технологических инноваций позволяет постоянно развиваться и побеждать в жёсткой борьбе с конкурентами. Поэтому инновации сегодня представляются обязательным требованием для участия в современных экономических процессах. Кроме того, следует помнить о трансформации иерархических организаций с жёстко-структурированной административной системой в так называемые «плоские» организации с гибкой системой управления. Конечно, без использования сетевых ресурсов сделать это было бы намного труднее.

Развиваясь, ТНК инвестируют свой капитал в прикладную науку, принимая при этом участие в разнообразных программах финансирования научно-исследовательских проектов, научных конкурсов, даже стипендиальных программ для студентов и аспирантов, основывая для этого стипендиальные фонды. Это свидетельствует о том, что сфера исследований и развития является сегодня одним из приоритетов в стратегической деятельности современных глобальных корпораций. Однако следует помнить, что «проведение исследований, направленных на развитие, является весьма дорогостоящим, а эффекты от этого обычно неопределённые и рискованные» [5, с. 28]. Отсюда возникает проблема стимулирования применения капитала высокого риска или же венчурного капитала. В широком понимании, венчурный капитал (Venture capital) является капиталом, который выделяют инвесторы для финансирования новых предприятий (бизнес-проектов), находящихся на начальной стадии своего развития. Венчурный капитал инвестируют в проекты, имеющие высокую степень риска его утраты. Само его название - «venture» - обозначает осуществление рискованной деятельности. Капитал высокого риска в экономике является формой стратегического капитала, дающего доход в долгосрочном периоде. Обычно его инвестируют в акции (ценные бумаги) новых и быстро развивающихся фирм с целью увеличения дохода от использования этих акций [6]. Ещё в начале развития экономической социологии как одной из отраслей современной социологической мысли было замечено, что предпринимательская деятельность тесно связана с риском. А значит, инвестирование венчурного капитала вполне соответствует характеру предпринимательской деятельности.

Данная разновидность капитала была и остаётся альтернативным источником финансирования исследовательских и деловых проектов, связанных с технологическими инновациями. Областью инвестирования венчурного капитала является малый и средний частный бизнес. Считается, что капитал высокого риска нашёл применение и институализировался, начиная с 50-х годов прошлого века. В то время только начиналась интенсификация технологического развития, связанная с информационными технологиями, которую впоследствии назвали информационной (или же компьютерной) революцией.

Отличительной чертой инвесторов капитала высокого риска является то, что они только лишь финансово поддерживают развитие предприятия, не вмешиваясь в область управления этим предприятием. Данный инвестор не изменяет «внутреннюю политику» и организационную культуру предприятия, избегая таким образом технического, рыночного и управленческого риска, рискуя лишь финансами. В свою очередь, предприниматель (менеджер) берёт на себя все оставшиеся формы риска, кроме финансового, тем самым продолжая начатые в фирме проекты. Конечно же, обладая большинством акций и сохраняя свою собственность, предприниматель сохраняет также все имущественные стимулы для дальнейшего активного участия в развитии фирмы [7]. Ещё одной особенностью венчурного капитала является характер отношений между инвестором и предпринимателем (бенефициантом инвестиций). Инвестиция капитала высокого риска не предусматривает возврата процентов или же наличия других финансовых и имущественных гарантий возврата финансовых средств, которое имеет место в системе кредитования. Поэтому инвестиция венчурного капитала не является формой кредита [6].

Применение капитала высокого риска и формирование рынка этого капитала, собственно говоря, принесло огромный успех малым и средним частным фирмам, которые в 1960-е годы находились в Силиконовой Долине и являлись основными мировыми производителями высоких технологий и ИКТ. Анализируя факторы динамичного развития Силиконовой Долины как специфической зоны новых информационных технологий, Мануэль Кастельс подчёркивает, что кроме благоприятных институциональных условий, «другим важным в возникновении явления Силиконовой Долины условием, было раннее присутствие инвестиционных фирм (*venture capital firms*)» [8, с. 74]. Возможным стимулом для первых инвестиций капитала высокого риска в Силиконовой Долине было участие самих инвесторов в производстве высоких технологий. Следовательно, они осознавали перспективы инвестирования в дальнейшее технологическое развитие и поэтому предприняли риск вклада венчурного капитала. Так, например, одна из первых полупроводниковых фирм в Силиконовой Долине, «Фэйрчальд Сэмикондакторс» («Fairchild Semiconductors»), была основана ведущими инженерами и изобретателями и развилась с помощью капитала, который предоставил Шерман Фрэйчальд (Sherman Fairchild), который также был изобретателем. Инвестиция эта была сделана по убеждению инвестора с Уолл Стрит Артура Рока (Arthur Rock). В результате фирма активно развивалась, а инвесторы имели постоянно растущие доходы от участия в финансировании «рискованных» научно-исследовательских проектов. Инвестиционные интересы Артура Рока были также связаны с такими известными нынче компьютерными фирмами, как Интел (Intel) и Эппл (Apple Computer) [7]. Таким образом, инвестиции капитала высокого риска приобрели большую популярность в США, прежде всего, из-за роста инвестиционной заинтересованности новыми информационными и биотехнологиями, которые становились всё более актуальными на рынке и приносили большую прибыль инвесторам.

Огромным инвестиционным успехом США было то, что к 1988 году «капитал высокого риска (venture capital) составлял около половины всех инвестиций в новые продукты и услуги, связанные с информационной и телекоммуникационной промышленностью.» [8, стр. 74] В связи с этим следует актуализировать вопрос, связанный с доверием как основным социальным капиталом в информационном обществе. Доверие понимается здесь в прагматическом (экономическом) смысле и совпадает с уверенностью инвестора в получении большего дохода от произведённой «рискованной» инвестиции. Поэтому нельзя говорить, что инвестиция капитала высокого риска является спонтанным способом финансовой поддержки бесперспективных научно-исследовательских и бизнес-проектов. Несмотря на название данной формы капитала, инвесторы очень заинтересованы в максимальном снижении риска его утраты, насколько это возможно. Возвращаясь к примеру инвестиционного развития Силиконовой Долины, Шерман Фрэйчальд скорее всего не сотрудничал бы с Артуром Роком, ничего не зная при этом о высоких технологиях и не будучи уверенным в перспективах развития полупроводников и техники, благодаря которой появился современный компьютер. Важным аспектом развития информационных технологий и ускорения технологических и социальных изменений, связанных со становлением информационного общества, является формирование «информационного сознания» и популяризация в обществе идеи научно-технического прогресса, которые могут изменить приоритеты в инвестиционной политике в развивающихся странах. При этом ключевую роль будет играть позиция современной финансово-экономической и политической элиты в решении проблем, связанных с модернизацией и технологическим прогрессом. Без сомнений, создание благоприятного «климата» для инвестиций капитала высокого риска является одним из основных факторов современного технологического развития в секторе малого и среднего бизнеса с высоким потенциалом роста.

Конечно же, не все фирмы могут позволить себе рискованные инвестиции капитала, направленного на реализацию исследований и развития. Определённое количество экономических субъектов не в состоянии рисковать малым капиталом, и поэтому играют более пассивную роль в процессе развития современного технологического субстрата, покупая уже применяемые и проверенные технологические решения. Однако, именно крупнейшие фирмы способствуют техническому прогрессу, опираясь прежде всего на собственный исследовательский потенциал, используя при этом официальные внешние источники [5, стр. 28]. Важным фактором технологического прогресса и экономического роста в условиях распространения сетей является, также, сотрудничество между отдельными экономическими субъектами. Навязывание контактов и сетевое сотрудничество между предприятиями обусловлено несколькими обстоятельствами:

«- область и источники происхождения технологии быстро разрослись, следовательно невозможно, чтобы деятельность фирмы охватывала все основные дисциплины либо источники техники;

- формирование сети позволяет фирмам делиться средствами, направленными, в частности, на фундаментальные инновации;

- научно-исследовательские работники с высокой квалификацией являются во многих важных областях ведущими, а фирмы стремятся сообща использовать эти ресурсы;

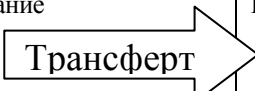
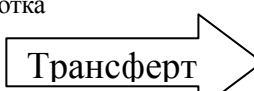
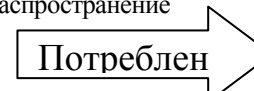
- развитие определённых ключевых технологий, включая биотехнологии, переходит границы, которые разделяют традиционные области науки и сферу деятельности фирм, усиливая потребность в сотрудничестве;

- формирование сети может уменьшить дублирование усилий, а, следовательно, увеличить производительность;

- создание сети может быть обязательным условием для учета спроса и требований рынка» [5, с. 32].

Таким образом, несколько партнёрских фирм могут реализовать деятельность, связанную с исследованиями и развитием с помощью сетевого сотрудничества. Подобное сотрудничество соответствует принципу синергии, когда партнёрство нескольких хозяйственных субъектов с целью проведения технологических изменений даёт большие результаты, нежели в условиях, если бы эти субъекты действовали отдельно, независимо друг от друга.

По мнению М. Кастельса, сети играют также ключевую роль в реализации процессов технологического трансферта: «... сети укрепляются, переходя национальные границы и притягивая *know-how*, что является наиболее существенным процессом трансферта технологии и инновации в информационную эпоху» [8, с. 130]. Трансферт технологий как явление, которое достаточно недавно получило научную рефлексию, часто отождествляют с коммерциализацией науки и технологий. Однако между этими понятиями есть существенная разница. Коммерциализация технологии не обязательно предусматривает передачу информации и технологий другой стороне (получателю), но может быть осуществлена самим автором новой технологии. Технологический трансферт, в свою очередь, предусматривает передачу технологии получателю, который применяет её в процессе производства [9]. Трансферт технологий имеет место на каждом этапе инновационного процесса: в виде патентов, и научных статей, новых продуктов и процессов, а также расширенного доступа к новым продуктам и процессам. Этапы инновационного процесса могут быть представлены схематически.

Процесс	Исследование 	Разработка 	Распространение
Местоположение	Университетские, государственные, частные следовательские лаборатории	Промышленные лаборатории	Заводы, предприятия по производству и обслуживанию, магазины, рынки
Исполнители	Ученые в лабораториях, поддерживаемые техническим персоналом	Ученые и инженеры в лабораториях, менеджеры по производству, высококвалифицированные рабочие, рабочие на конвейере	Рабочие предприятий, торговый персонал, пользователи и т.п.
Результаты	Научные знания, идеи, научные статьи	Патенты, чертежи, технические условия, новые продукты и процессы	Более широкая доступность продуктов и процессов
Сфера	Наука	Промышленная технология	Рынок

Схема 1. Линейная модель трансферта технологий

Трансферт технологий может быть вертикальным либо горизонтальным. «Вертикальный трансферт обозначает перемещение технологии из сферы исследований и развития через разработку прототипа, далее через исследования и тесты результатов к этапу внедрения полученных и проверенных решений в производство. Горизонтальный трансферт касается перемещения технологий от изобретения к государственным или иностранным центрам, а оттуда – в определённые отрасли или сектора экономики, где технологии будут использованы» [10, с. 27]. Разделение видов трансферта технологий зависит в огромной степени от выбранной модели этого процесса. Мачей Гурбала выделяет три модели, в которых происходит трансферт технологий: основная модель, сетевая модель, а также стимулированная модель [5, с. 33-34]. Классификация этих моделей ориентирована, прежде всего, на разделение уровней местоположения процессов, связанных с трансфертом технологий. В первой модели (основной) трансферт носит эндогенный характер и реализуется на уровне города или региона. Финансирование, направленное на развитие и исследования, имеет также локальные источники (финансирование из фондов городских и районных администраций, займов местных банков и т.д.), а исследовательская сфера подчинена, главным образом, потребностям локального и регионального рынка. В сетевой модели деятельность в области трансферта технологий имеет многоуровневый характер. Здесь сеть делает доступным участие в технологическом развитии всем экономическим субъектам. Поэтому эта модель предусматривает большое количество участников, что, в свою очередь, требует усиленной координации между ними. Третья модель – стимулированная – носит преимущественно экзогенный характер и зависит в большей степени от инновационной политики центральных властей. Координация и специализация технологического развития здесь на более высоком уровне, а сектор исследований и развития реализует проекты, которые будут применяться на отдельных государственных промышленных предприятиях.

Стоит обратить внимание на третью модель, которая в большей степени обусловлена государственной политикой. Государство является социальным институтом, который вводит механизмы регуляции изменений в общественных системах (как правило, в виде законодательства) и осуществляет контроль над применением этих механизмов с помощью развитой системы органов государственной власти. Следовательно, государство играет решающую роль в регулировании процессов общественного развития. Хорошим примером этого является история технологического развития в Китае, которую приводит Мануэль Кастельс [8, стр. 24-28]. Технологическое развитие Китая не было равномерным. С Древних времён Китай считали одной из наиболее технологически развитых стран. Тут осуществлено множество открытий и изобретений, которые находят применение даже в наши дни (например, бумага). Государство всё время поддерживало и определяло направления технологических инноваций. Интересным фактом является то, что технологическое развитие Китая значительно опережало развитие Европы вплоть до 1400 года. Со времени правления династии Минг (Ming) и Куинг (Qing) государство утратило заинтересованность в технологическом прогрессе, а приоритетной сферой становится мир искусства и гуманитарных наук. Это было основной причиной технологического отставания Китая. Отставание это длилось до XX века, когда государство вновь предприняло попытку модернизации и возвращения былой мощи. Следовательно, в данном случае государство является своеобразным регулятором темпа общественного развития, который может быть ускорен процессы развития (посредством инноваций и введения технологических изменений) или приостановлен с помощью более консервативной политики, что приводит к технологическому отставанию.

Государственная политика развития определяет направление социально-экономических изменений. Например, «технические и экономические барьеры в доступе к рынкам наиболее современных товаров, услуг и

технологій обуславлюють необхідність в допомоги государства підприємцям, которые осуществляют деятельность в области высоких технологий. Ещё более востребованной становится потребность в помощи государства новым производителям, которые решаются на производство изделий, опираясь на высокие технологии в странах с низким уровнем развития экономики и техники» [5, с. 19]. Поэтому настолько важным является государственное планирование изменений, связанных с информационным обществом и процессом модернизации технологий в развивающихся странах. Функция государства состоит, прежде всего, во внедрении механизмов стимуляции инновации. Среди таких механизмов можно выделить:

- 1) финансовую поддержку инноваций в экономике посредством бюджетных дотаций;
- 2) предоставление налоговых и кредитных льгот с целью привлечения как внутренних, так и внешних инвесторов для инвестирования в сектор производства высоких технологий (так называемый «пятый сектор» экономической продукции, связанный с компьютерами и телекоммуникациями);
- 3) формирование и контроль за реализацией законодательных актов, сопутствующих развитию информационных технологий;
- 4) развитие информационной инфраструктуры.

Примером удачного применения механизмов влияния государства на инновационное развитие экономики является правительственная политика Ирландии в период с 1980 по 1990 год, благодаря которой на территории этого государства удалось сосредоточить около 40% всех американских инвестиций, направленных в страны Европы, что позволило развить информационную экономику и обеспечить дополнительную занятость в ней для более 3500 человек [11]. Стоит подчеркнуть, что прерогативой государства, учитывая модернизационный характер развития стран Восточной Европы, в особенности стран бывшего социалистического лагеря, должен стать вопрос развития информационной инфраструктуры, учитывая стандарты, существующие в развитых странах, в том числе в странах Европейского Союза.

В заключении хотелось бы вновь акцентировать внимание на социальной детерминанте. Очень важным аспектом в технологическом развитии является наличие социальных факторов, которые Лех Захэр называет «оргуэром» («*orgware*»). Эта группа факторов, помимо наличия двух других – оборудования («*hardware*») и способов деятельности («*software*») – определяет возможности диффузии новых технологий в определённой общественной системе. Эта проблема актуальна, прежде всего, для развивающихся стран. «Следовательно, возникает острая потребность не только в развитии экономической отрасли, наличии людей, производящих инновации – лидеров, но и обдуманной, соответственной *мотивационной политики* и развития образования в будущем, а также стимулировании проинновационных позиций» [12, с. 116]. Таким образом, для обеспечения развития ИКТ необходимо сочетание социальных и экономических факторов, среди которых: создание благоприятного экономического и политического «климата» для активной инвестиционной деятельности, особенно в области инвестиций венчурного капитала; наличие планомерной государственной политики в сфере технологического развития и инноваций; создание информационной инфраструктуры для сетевого сотрудничества, а также осуществления процессов, связанных с трансфертом технологий.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Mączyński J. Substrat technologiczny społeczeństwa informacyjnego – elementy pojęciowe i fizyczne. // Problemy społeczeństwa informacyjnego. Elementy analizy, ewaluacji i prognozy // Pod red. Lecha W. Zachera, Warszawa, 1997; 2. Zacher L. Transformacje społeczeństw: od informacji do wiedzy. Warszawa, 2007; 3. Wierzbicki A. P. Rola techniki w cywilizacji informacyjnej. // Problemy społeczeństwa informacyjnego. Elementy analizy, ewaluacji i prognozy. Pod red. Lecha W. Zachera, Warszawa, 1997; 4. Апатова Н. Теория информационной экономики. - Симферополь, 2005; 5. Gurbala M. Rola przemysłu zaawansowanej technologii w rozwoju regionalnym i lokalnym. Żyrardów, 2004; 6. Бунчук М. Роль венчурного капитала в инвестировании малого инновационного бизнеса. // Технологический Бизнес. – 1999. – №1 // Доступно на: <http://www.techbusiness.ru/tb/archiv/number1/page02.htm> (18. 05. 2010); 7. Гулькин П. Венчурный капитал. // Доступно на: <http://www.cfin.ru/investor/venture.shtml> (18. 05. 2010); 8. Castells M. Społeczeństwo sieci. Warszawa. 2007; 9. Титов В. Трансферт технологий. Учебное пособие // dostępne na stronie: http://www.innovbusiness.ru/content/document_r_AE8F59BF-346B-4E8F-8A5E-E5607D23230B.html (19. 05. 2010); 10. Grudzewski W., Hejduk I. Zarządzanie technologiami. Zaawansowane technologie a wyzwanie ich komercjalizacji. Warszawa, 2008; 11. Коротков А.В. Формула успеха (Ирландия и Швеция) // Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. Г.Л. Мельника. – Сумы, 2005; 12. Zacher L. Rewolucje techniczne jako wyzwanie strategiczne dla gospodarek i społeczeństw // Problemy społeczeństwa informacyjnego. Elementy analizy, ewaluacji i prognozy. Pod red. Lecha W. Zachera, Warszawa, 1997.

УДК 316.422:303.1

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ И ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ КАК ФЕНОМЕНЫ ИННОВАЦИОННОЙ ПРАКТИКИ

Кучко Елена Евгеньевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии факультета философии и социальных наук Белорусского государственного университета (Минск)

В статье дается определение понятий «концептуальные инновации» и «технико-технологические инновации», выделены их существенные характеристики. Рассмотрены подходы к изучению названных видов инноваций. Показана их роль в процессе инновационного развития.

Ключевые слова: концептуальные инновации, научные инновации, технико-технологические инновации.

У статті дається визначення понять «концептуальні інновації» і «техніко-технологічні інновації», виділено їх сутнісні характеристики. Розглянуто підходи до вивчення названих видів інновацій. Показана їх роль у процесі інноваційного розвитку.

Ключові слова: концептуальні інновації, наукові інновації, техніко-технологічні інновації.

Concepts «conceptual innovations», «technique-technological innovations» and their intrinsic characteristics are defined. Approaches to studying of the named, kinds of innovations are considered. The role in the course of innovative development is presented.

Keywords: conceptual innovation, scientific innovation, technical and technological innovation.

Целью статьи является определение специфики концептуальных и технико-технологических инноваций и их роли в инновационном развитии. Актуальность проблемы определяется как потребностью наиболее эффективного использования этого типа инноваций, так и потребностью их социологического изучения с целью оптимизации инновационного развития.

Современная наука превратилась в особый тип производства новых научных знаний, а в связи с этим изменились ее функции и в социальной жизни. Получив статус производительной и социальной силы общества, она стала регулировать различные виды человеческой деятельности. Такую регуляцию наука осуществляет через знания, через инновации, по мере использования которых в практике судят об уровне и направлении развития общества в целом. Именно в науке создаются радикальные инновации, которые кардинальным образом способны повлиять на состояние социальной жизнедеятельности. Такого рода инновации ряд исследователей выделяет в особую группу, называя их концептуальными [1, с. 71-81], научными [2, с. 118], фундаментальными [3, с. 44], придавая им тем самым особую значимость.

Значимость таких инноваций выражалась в понимании их и как цели, и как результата научной деятельности, и как фактора, обеспечивающего инновационный потенциал страны, и как объекта управления. Речь идет об инновациях, создаваемых наукой (научных инновациях), а также об умении управлять знаниями с целью оптимизации инновационной деятельности. Так, в классификационно-видовой модели инноваций можно выделять концептуальные инновации. Это обусловлено тем, что инновационные процессы в науке представляют собой реализацию творческих идей и поисков ученых. Получив объективацию в различных сферах общественной жизни, они имеют и социальный, и коммерческий эффект.

Концептуальные инновации – это научные открытия, которые получили общественное признание, поддержаны системой социокультурных ценностей и общественных потребностей и в силу этого получили масштабное распространение и применение. В связи с этим, очевидно, что далеко не все научные открытия имеют статус инноваций, так как не находят необходимых исторических условий, в которых бы произошло их признание и принятия (на уровне конкретного ученого сообщества и на уровне общества в целом).

Признавая нетождественность понятий «концептуальная инновация» и «открытие», нужно признать их взаимодополнительность. Научные инновации целенаправленно локализованы в рамках научной сферы и работают на ее развитие. Концептуальные инновации ориентированы на достижение социально-значимых целей и носят планируемый характер. Эта плановость предопределяется необходимостью разрешения общественных проблем на основе научных знаний. Основой концептуальных инноваций являются научные открытия, которые могут

происходит целенаправленно (преднамеренно) или случайно (не преднамеренно). В силу того, что инновации нацелены на достижение определенного эффекта и результата, т.е. являются практически ориентированными, можно допустить, что таковыми должны быть и открытия, составляющие их основу. Так бывает не всегда, но все-таки для концептуальных инноваций важна принципиальная изначальная настроенность на результативность с точки зрения экономических и социальных результатов. Это является первой специфической чертой концептуальных инноваций. Обозначенная особенность не должна создавать иллюзии возможности жесткого управления научно-исследовательской деятельностью с целью ее подчинения запросам инновационной практики. Минимальная регламентированность, использование механизмов мотивации и культуры, как средства управления в сфере науки, делает научную деятельность продуктивной и инновационной по результатам.

Спецификой концептуальных инноваций также являются: их «встроенность» в «жизненный цикл» инновации; наличие особенностей собственного генезиса и осуществления; объективация на выходе не только коммерческого эффекта, но и социальный эффект; отсутствие непосредственного заказчика (в ряде случаев таковым выступает само общество, выражающее свои потребности и реакции на научные открытия выбором и использованием их в практике).

Инновационное развитие страны определяется способностью создавать и использовать концептуальные инновации. Следовательно, на первый план выходит создание продуманной инновационной политики в области науки и образования, прежде всего, на государственном уровне.

Труд в сфере науки является творческим, а сама научно-исследовательская деятельность по разработке и реализации инновационных проектов традиционно представляется в виде 4 стадий: исследование и разработка; освоение; серийное или массовое производство; потребление и обслуживание.

На первой стадии организуются фундаментальные и прикладные исследования, а также опытно-конструкторские и технологические разработки. Итогом фундаментальных исследований являются научные открытия, теории, концепции, технологии, а процесс их осуществления тесно связан с проведением НИОКР (научно-исследовательских и опытно-конструкторских разработок). НИОКР – творческая деятельность, которая осуществляется на систематической основе и имеет целью выработку новых знаний, приращение знаний (о человеке, природе, обществе, технике и технологии), а также поиск сфер приложения этих знаний. В НИОКР органично сочетаются 3 вида научной деятельности: фундаментальные исследования, прикладные исследования и опытно-конструкторские работы. Результаты фундаментальных исследований составляют научную базу для дальнейшего развития инновационной деятельности, реализации инновационных проектов и проведения НИОКР. Вторая стадия предполагает возможность апробации новшества, адаптации его к среде реализации. Это стадия «тестирования» свойств новшества, его возможностей, особых характеристик и свойств. На третьей стадии происходит распространение нововведения через его сначала серийный выпуск и использование, а затем – массовый. Эта стадия важна для реализации целей инновации, а эффективность инновационной деятельности в этот период будет в значительной степени определяться реализацией комплекса мероприятий, связанных с менеджментом инноваций. Четвертая стадия предполагает диффузию нововведения, его массовое использование, получение и оценку эффектов его реализации и распространения. Сама же научно-исследовательская деятельность по созданию нововведения носит циклический характер и никогда не завершается этапом «потребление и обслуживание». Именно этот последний этап служит началом нового цикла исследований и разработок.

Есть мнение, что инновации являются результатом НИОКР, с одной стороны, и процессом его коммерциализации, с другой, а сами инновации рассматриваются как процесс НИОКР и совершенствование цепочек создания ценности [4, с.151-155]. Этим процессом необходимо управлять с учетом приоритетов, намеченных целей, финансовых возможностей и других ресурсов. Такое управление должно осуществляться на всех уровнях, и, на государственном, прежде всего. В связи с этим в 2003 году в Беларуси принята система научных исследований, построенная на программно-целевом методе планирования [5, с. 33], а также комплекс государственных программ и документов, регулирующих инновационную деятельность [6, с.71-85].

Концептуальные и научные инновации являются ресурсом для всех других видов инновационной деятельности и вызывают инновации в различных областях, прежде всего в технике и в технологии. Они являются непосредственным источником технологических инноваций. Сами же концептуальные и научные инновации различны степенью новизны, масштабом использования и результатом, в качестве которого выступают конкретные технологические и экономические показатели.

С формированием индустриального общества сотрудничество науки и практики стало носить систематический характер, вывело на первый план развитие техники и технологии, превратило их в главный ресурс развития и сделало их приоритетными в системе ценностей. Техника стала определять способ существования общества, технологии стали показателем его развитости и привели к появлению новых типов экономики. Вместе с тем есть обратное влияние социума на формирование техники и технологии.

Точно так же взаимосвязаны между собой и инновации, которые имеют место в технике и технологии. Такое взаимодействие позволяет выделить единый класс технико-технологических инноваций. Только технико-технологические инновации на западе долгое время обозначали термином «инновации». Это обстоятельство и обусловило доминирование технико-технологического и экономического подходов к объяснению сущности любых инноваций, особенностей их реализации и оценке степени эффективности.

Сегодня сложилось множество подходов к определению технико-технологических инноваций. *А.М. Медведев* позиционирует технико-технологические инновации как осуществляемые в экономической среде изменения производства, имеющие конкретную эффективность, формирующие новую структуру спроса и предложения в определенной технологической нише [7, с. 4]. *С.Е. Крючкова* определяет такие инновации, как «изменения в технике и технологии, которые дают коммерческий эффект и формируют новую структуру спроса и предложения в заданной технологической нише» [8, с. 32]. *Г.С. Гамидов* под техническими инновациями понимает те, которые предназначены для производства новой продукции, продукции с новыми или улучшенными свойствами, а под технологическими – те, которые осуществляются с целью совершенствования способов изготовления продукции на базе новейших технологий, достижений в области физико-химических наук, автоматизации и компьютеризации [9, с. 17]. *Ю.В. Яковец* считает, что технологические инновации ориентированы на расширение ассортимента и улучшение качества производимых товаров и услуг (инновация-продукт) или используемых технологий (инновация-процесс), и имеют целью удовлетворение потребностей, насыщение и обновление рынка товаров, повышение эффективности производства, смены поколений техники, технологических укладов или приемов производства [10, с. 12-13].

Таким образом, на основании компаративного анализа подходов к пониманию сущности технико-технологических инноваций их можно определить как систему изменений в технике, технологии и технологических укладах, ориентированных на получение коммерческого эффекта, повышение эффективности производства и достижение социально-экономических целей.

Специфическими особенностями таких инноваций являются: узкая специализация; выраженная рыночная ориентация; быстрая устареваемость; необходимость постоянного развития; высокая степень финансового риска; быстрая диффузия (тиражируемость); маркетинговые затраты; возможность прогнозирования и контроля; непосредственная связь с научными разработками.

Структура «жизненного цикла» технико-технологических инноваций такая же, как и у концептуальных. Сюда включаются фундаментальные и прикладные исследования, опытно-конструкторские разработки, освоение, распространение, использование и рутинизация инноваций. Фундаментальные исследования задают новые ориентиры в понимании структурных связей, закономерностей и тенденций, которые проверяются на уровне прикладных исследований с целью апробации возможностей их практического применения. Опытно-практические разработки связаны с промышленным, затем серийным производством инноваций и, наконец, с использованием их потребителем до исчерпания полезных и востребованных свойств, после чего начинается рутинизация (прекращение производства и использования инновации).

Концептуальные и научные инновации являются основой технико-технологических, равно как и освоение новой техники и технологии. Однако процесс «наука – техника – производство» также не является линейным и полон противоречий, как и сама инновационная деятельность любого уровня. Технологические и технические инновации реализовываются с помощью достаточно больших усилий, включающих экономическое прогнозирование, маркетинговые технологии, менеджерские услуги и другие виды «популяризации», целенаправленно работающие на получение потребительского эффекта и коммерческой выгоды. Реально получается, что опираются технико-технологические инновации на концептуальные и научные, зависят от них, а иницируются потребностями практики, реальными нуждами, а также стремлением к получению коммерческой выгоды.

Сегодня действительно продолжает жить стереотип, что любая инновация вообще, а технико-технологическая особенно должна работать только на прибыль, на достижение экономических выгод и конкурентных преимуществ. В настоящее время такой стереотип должен быть подвергнут серьезной критике и переосмыслению. Безусловно, получение экономических преимуществ является весьма важным обстоятельством, но далеко не исчерпывающим весь смысл инновационной деятельности в принципе и технико-технологических инноваций в частности. Совершенно очевидно, что технико-технологические инновации, например, самым серьезным образом влияют на организацию труда, мотивацию трудовой деятельности и изменяют не только качество труда, но и психологию труда и управления. Каждая технико-технологическая инновация следствием своим имеет не только капитал, но и изменение в организационно-управленческой структуре производственной деятельности, производственной иерархии и инфраструктуре. Изменения происходят и в структуре морально-психологического климата коллектива, экономического поведения на рынке труда. Такие инновации вносят

изменения в систему мотивации и стимулирования трудовой деятельности, предполагают изменения в корпоративной культуре и культуре управленческой деятельности, а также в сложившейся системе ценностей организации. Словом, они изменяют саму концепцию организации труда и управления.

Названные обстоятельства, свидетельствуют о «затратности» технико-технологических инноваций не только в финансовом, но и в социальном плане, т.е. требуют достаточно серьезной финансовой подпитки и организационно-управленческой поддержки, которая обеспечивается отнюдь не только профессиональным и научным управлением, но и состоянием кадрового состава, корпоративных и общественных традиций, принципами господствующего хозяйственного уклада.

К числу обстоятельств, стимулирующих разработку и реализацию технико-технологических инноваций, относится: потребительский спрос; государство; инновационный потенциал (предприятия или общества); уровень развития культуры и знания; темпы инновационного процесса. Понимая ценность технико-технологических инноваций в экономическом развитии, необходимо говорить о государственной политике, направленной на создание принципов организации хозяйственных систем, способствующих наиболее эффективному протеканию инновационных процессов в технологической сфере.

Таким образом, представляется возможным сделать ряд выводов:

1. Концептуальные и научные инновации не являются тождественными, хотя соотносятся друг с другом по принципу дополнительности и составляют основу возникновения технико-технологических инноваций. Для получения и эффективной реализации названных видов инноваций необходимо соединение в единое целое науки, техники, производства, предпринимательства, управления.

2. Техничко-технологические инновации нельзя рассматривать изолированно, ибо реализация любого из них влечет за собой разработку и реализацию инноваций (не только технического или технологического, а даже социального характера) в отраслях, где создается или применяется новое поколение техники или технологии.

3. Реализация технико-технологических инноваций не равномерна, не является линейным процессом и носит циклический характер.

4. Длительность «жизненного цикла» технико-технологического нововведения зависит от его новизны, значимости и готовности производства его воспринимать.

5. Понимание специфических особенностей технико-технологических инноваций, осмысление факторов, влияющих на их появление и реализацию, требует рассмотрения их в единой системе инновационной деятельности с целью организации планирования и эффективного управления ими для достижения максимального социально-экономического эффекта.

6. Целенаправленное развитие технико-технологических инноваций, ориентированных на создание новой продукции, удовлетворение потребностей людей и экономический рост, требует синхронизации их осуществления с экономическими и организационно-управленческими инновациями.

7. Научное исследование феномена «техничко-технологических инноваций» не правомерно осуществлять в рамках только технократического и экономического подходов, ибо реальное развитие таких инноваций происходит вне отрыва от конкретной социальной, культурной среды. Необходим постоянный учет социально-экономического контекста в их теоретико-методологическом и эмпирическом изучении с учетом социально-политических, правовых, ценностно-духовных, психологических, экологических и др. условий их реализации и использования.

Таким образом, концептуальные, научные и технико-технологические инновации являются очень важным, но далеко не единственным видом инновационной деятельности. Имея комплексный и системный характер, успех инновационной деятельности предопределяется в равной степени как научными и технико-технологическими параметрами ее оснащения, так и социальными.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Крючкова, С.Е. Инновации: философско-методологический анализ / С.Е. Крючкова. – М.: СТАНКИН, 2000. – 186 с. 2. Мончев, Н. Разработки и нововведения / Н. Мончев, пер. с болг. – М.: Прогресс, 1978. – 160 с. 3. Афонин, И.В. Инновационный менеджмент / И.В. Афонин. – М.: Гардарики, 2005. – 223 с. 4. Стасев, В.В. Инновации в России: иллюзии или реальность / В.В. Стасев, Ю.А. Забродин, Е.А. Черных. – Тула: Гриф и К, 2006. – 303 с. 5. Мясникович, М.В. Инновационная деятельность в Республике Беларусь: теория и практика / М.В. Мясникович. – Минск: Аналит. Центр НАН Беларуси: Право и экономика, 2004. – 176 с. 6. Никитенко, П.Г. Инновационная деятельность и устойчивое развитие / П.Г. Никитенко, А.В. Марков. – Минск: БИП-С, 2003. – 90 с. 7. Медведев, А.М. Технологические нововведения как фактор развития хозяйственных систем / А.М. Медведев. – М.: 1996. – 164 с. 8. Крючкова, С.Е. Инновации: философско-методологический анализ: автореф. дис. ... докт. философск. наук: 09.00.11 / С.Е. Крючкова; Московск. Гуманитар.-соц. академ. – М., 2001. – 46 с. 9. Гамидов, Г.С. Основы инноватики и инновационной деятельности / Г.С. Гамидов, В.Н. Колосов, Н.О. Османов. – СПб.: Политехника, 2000. – 323 с. 10. Яковец, Ю.В. Эпохальные инновации XXI века / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 2004. – 443 с.

УДК 316.346.2:303.62"2009"

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СФЕРИ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (ЗГІДНО З ОПИТУВАННЯМ ISSP 2009 РОКУ)

Марценюк Тамара Олегівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Національного університету "Києво-Могилянська академія"

У статті проаналізовано гендерні відносини на українському ринку праці через призму горизонтальної та вертикальної професійної гендерної сегрегації, доходів чоловіків і жінок, самостійності на робочому місці, тривалості робочих годин. Емпіричною базою дослідження виступив масив даних репрезентативного опитування «Соціальна нерівність», яке було проведено КМІС у 2009 році (N=2012) у рамках міжнародного проекту ISSP. Зроблено висновки про наявність гендерної нерівності у сфері зайнятості в сучасній Україні.

Ключові слова: гендерні відносини, ринок праці, гендерна нерівність.

В статье проанализированы гендерные отношения на украинском рынке труда сквозь призму горизонтальной и вертикальной профессиональной гендерной сегрегации, доходов мужчин и женщин, самостоятельности на рабочем месте, длительности рабочего времени. Эмпирической базой исследования выступил массив данных репрезентативного опроса «Социальное неравенство», который был проведен КМИС в 2009 году (N=2012) в рамках международного проекта ISSP. Делается вывод о существовании гендерного неравенства в сфере занятости в современной Украине.

Ключевые слова: гендерные отношения, рынок труда, гендерное неравенство.

In this article gender relations in the Ukrainian labor market are analyzed through horizontal and vertical professional gender segregation, male and female incomes, independence on the working place, and working time aspects. The empirical basis for research is data of representative survey "Social Inequality" conducted by KIIS in 2009 (N=2012) as a part of ISSP. In general, it has been concluded about the fact of gender inequality in the employment sphere of the contemporary Ukraine.

Key words: gender relations, labor market, gender inequality.

Однією з ключових сфер у суспільному житті є сфера зайнятості, яка визначає доступ до економічних ресурсів. Через сферу зайнятості зазвичай ідентифікується об'єктивна позиція людини у соціальній структурі суспільства. Обмежений доступ до матеріальних ресурсів може сприяти домінуванню чоловіків в українському суспільстві. Таким чином, аналіз гендерного виміру сфери зайнятості є необхідним аспектом вивчення стану *гендерної (не)рівності в суспільстві*.

Згідно з даними *міжнародних звітів*, які вимірюють стан гендерних відносин (Global Gender Gap Report, UNDP Human Development Report та ін.) [1], для України характерним є нерівний доступ чоловіків і жінок до матеріальних ресурсів, суттєва різниця в оплаті праці, гендерно сегрегований ринок праці тощо [2, с. 17]. Українські дослідники та експерти звертають увагу на нерівномірний розподіл жінок і чоловіків за галузями та сферами діяльності (горизонтальну сегрегацію), бар'єри для просування жінок по службі (вертикальну сегрегацію), дискримінацію на ринку праці та ін. [3; 4; 5].

Як показують дані досліджень щодо участі жінок на ринку праці в Україні, вагома підтримка думки про те, що для жінки так само важливо мати роботу, як і для чоловіка – результат дії радянського гендерного контракту працюючої матері. Натомість, українські жінки, будучи активно залученими до ринку праці, отримують, в середньому, згідно з різними даними, лише 70% зарплати чоловіків. Питання великої різниці в оплаті праці спонукає аналізувати протиріччя у сфері гендерних відносин щодо жінок: освічені жінки працюють на малооплачуваних роботах.

Стан гендерних відносин у сфері зайнятості в Україні регульований низкою *законодавчих актів*. По-перше, Конституція України у Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» ст. 24 гарантує громадянам рівні конституційні права і свободи, «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [6]. Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується «наданням

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

жінкам рівних з чоловіками можливостей... у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці...» [7]. По-друге, у Кодексі законів про працю України у ст. 2-1 держава «забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин» [8]. По-третє, в Україні прийняті окремі законодавчі акти стосовно саме сфери забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, які також регулюють і економічну сферу життя суспільства: Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (від 8 вересня 2005 р.) [9], Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року [10]. У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» у Розділі IV «Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у соціально-економічній сфері» врегульовано гендерні аспекти надання рівних прав і можливостей та ринку праці. Зокрема, варто звернути увагу на ст. 17 даного Закону України, яка розпочинається зі слів «жінкам і чоловікам забезпечуються рівні права та можливості у працевлаштуванні, просуванні по роботі, підвищенні кваліфікації та перепідготовці» [11]. Таким чином, нормативно-правова база України існує на засадах рівності прав та можливостей чоловіків і жінок в усіх сферах діяльності загалом, і стосовно трудової діяльності зокрема.

Доцільно перевірити результати державного регулювання стану гендерних відносин на ринку праці в Україні на прикладі опитування громадської думки. Метою даної статті є аналіз гендерних аспектів сфери зайнятості у сучасному українському суспільстві (горизонтальної та вертикальної професійної гендерної сегрегації, доходу чоловіків і жінок, самостійності на робочому місці, тривалості робочих годин). Емпіричною базою дослідження виступив масив даних репрезентативного опитування «Соціальна нерівність», яке було проведено Київським міжнародним інститутом соціології у 2009 році (N=2012) у рамках міжнародного проекту ISSP¹.

Горизонтальна професійна гендерна сегрегація

Під горизонтальною сегрегацією мається на увазі існування так званих типових «чоловічих» і «жіночих» професій у суспільстві. Відповідно, горизонтальна сегрегація виявляється у тому, що в певних сферах виробництва задіяна більша кількість чоловіків, в інших – жінок.

Спершу проаналізовано статус зайнятості дорослого населення України (див. рис. 1). Так, серед дорослих чоловіків статистично значущо більше тих, хто працює повний робочий день² – 49 % на протигагу 32 % серед жінок. Серед чоловіків майже у два рази більше безробітних (10,2 %), ніж серед жінок (5,9 %). Однак, серед жінок суттєво більше пенсіонерів (37% проти 24% серед чоловіків) та домогосподарок (12% проти 0,2%). Отже, українські чоловіки більшою мірою, ніж жінки мають доступ до економічних ресурсів (зокрема, до оплачуваної праці).

Статус зайнятості (серед усіх опитаних)

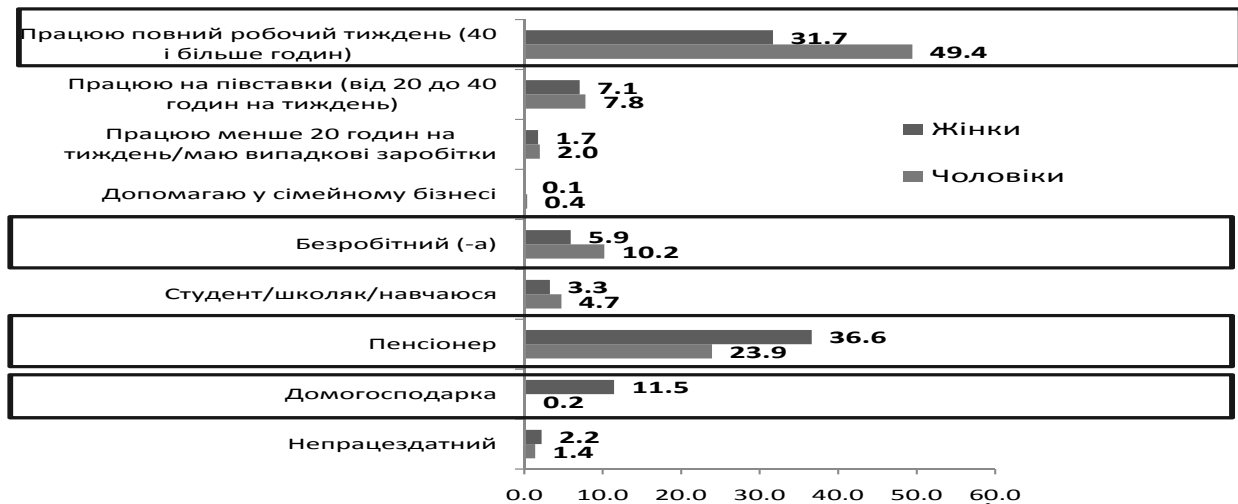

Рисунок 1. Статус зайнятості дорослого населення України³.

Дискусійним постає питання наявності дискримінації на ринку праці України, відповідно до результатів, поданих на Рис. 1. Через брак уточнюючих даних не доцільно говорити однозначно про свідомий чи не свідомий вибір жінок на користь ведення домашнього господарства, наявність структурних умов такого вибору чи вплив пануючих у суспільстві гендерних стереотипів про жінку-берегиню і чоловіка-годувальника.

¹ <http://www.issp.org/>

² 40 годин і більше.

³ Червоним виділені відповіді, де простежується статистично значуща розбіжність.

Однак, отриманий результат свідчить про те, що в економічній сфері українські жінки мають менший доступ до такого важливого каналу доступу до економічних ресурсів, як оплачувана робота.

Надалі доцільно перевірити, чи між зайнятими чоловіками та жінками існує така форма нерівності, як сегрегація за професійною належністю. Результати аналізу показують існування суттєвої сегрегації (див. Рис. 2). Жінки більшою мірою, ніж чоловіки, представлені у професійній та технічній сфері: 33% проти 16% серед чоловіків; у сфері торгівлі: 15% серед жінок проти 6% серед чоловіків. Ми ще раз переконалися, що такі професії, як лікарі, вчителі, медсестри, бухгалтери тощо залишаються традиційно «жіночими» в українському суспільстві. Серед чоловіків же більше кваліфікованих і напівкваліфікованих робітників. Окрім того, серед чоловіків і жінок приблизно однакова кількість посідає вищі та нижчі адміністративні ланки. З іншого боку, між жінками і чоловіками може існувати не однакове розуміння того, що є «вищою» і «нижчою» ланками управління. Адже питання про самооцінку сфери трудової діяльності може мати певне суб'єктивне зміщення.

Сфера трудової діяльності

Рисунок 2. Сфера трудової діяльності дорослого населення України¹

Тому доцільно також використати шкалу ISCO, яка виступить більш об'єктивним показником професійної зайнятості чоловіків та жінок України. Оскільки шкала ISCO має кілька тисяч найменувань, її для зручності зведено до кількох найбільш загальних груп (див. рис. 3).

Сфера трудової діяльності (ISCO)

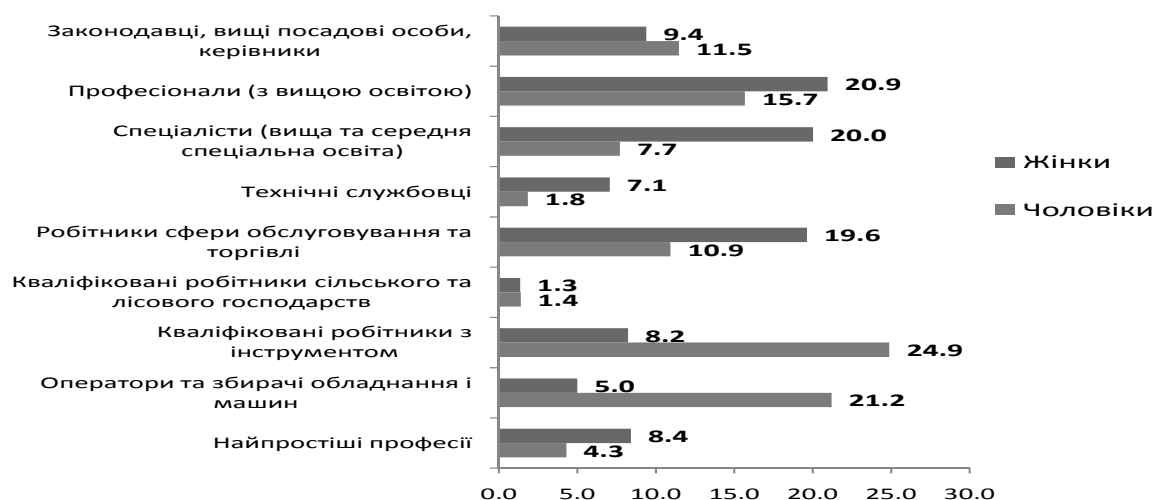

Рисунок 3. Сфера трудової діяльності дорослого населення України (за шкалою ISCO)

¹ Серед тих респондентів, хто відповіли, що їхній статус зайнятості нині «працюю повний робочий тиждень (40 годин і більше на тиждень)», «працюю неповний робочий день (від 20 до 40 годин на тиждень)», «працюю менше 20 годин на тиждень/маю випадкові заробітки».

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Загалом отримані результати подібні до попередніх. Жінок більше серед професіоналів (21% проти 16% серед чоловіків), спеціалістів (20% проти 8%), технічних службовців (7% проти 2%) та робітників сфери торгівлі і послуг (20% проти 11%). Водночас серед чоловіків більше кваліфікованих робітників (25% проти 8% серед жінок) та операторів машин (21% проти 2%). А от серед найвищої категорії – законодавців, вищих посадових осіб, керівників – жінок стільки ж, як і чоловіків (10-12%). Згідно з такими даними доцільно знову констатувати наявність значної сегрегації за сферами діяльності. Причому, на перший погляд може здатися, що жінки посідають більш престижні позиції, адже їх більше серед професіоналів і спеціалістів, а чоловіків – серед робітників. Однак у цьому випадку ми зіштовхуємося з обмеженістю емпіричних даних. Самі ці професійні сфери внутрішньо гетерогенні. Зокрема, різні професії в межах однієї сфери можуть мати неоднакові параметри (наприклад, за оплатою праці). Як приклад доцільно взяти професію вчителя (чи викладача), яка в Україні є типово «жіночою», і хоча вона належить до категорії, здебільшого, «професіоналів», але є гірше оплачуваною, ніж деякі інші професії з цієї сфери. Попри належність до «професіоналів», чоловіки і жінки з різних професій матимуть об'єктивно відмінні за ефективністю канали доступу до різноманітних ресурсів.

Вертикальна професійна гендерна сегрегація

Під вертикальною сегрегацією розуміється нерівність між чоловіками та жінками щодо посад. Чоловіки частіше займають керівні посади, на відміну від жінок, які знаходяться на нижчих щаблях влади. Результати вертикального виміру сфери зайнятості наведені у табл. 1 та 2.

Таблиця 1

Чи доводилось Вам на Вашій основній роботі керувати співробітниками та відповідати за їхню роботу?

	Чоловіки	Жінки
Так	29,6%	23,1%
Ні	70,4%	76,9%
Загалом	100%	100 %

Як і очікувалося, між жінками та чоловіками існує статистично значуща розбіжність показників. Так, на рівні 1% значущості серед чоловіків більше тих, хто керує, ніж серед жінок (30% проти 23% серед опитаних респондентів). Найбільш чутливим це питання виявилось для різних освітніх категорій. Тут вже розбіжності є не лише статистично значущими, але й значними за своєю величиною.

Таблиця 2

Чи доводилось Вам на Вашій основній роботі керувати співробітниками та відповідати за їхню роботу?

	Освіта			
	Неповна середня або нижча	Повна середня	Середня спеціальна	Вища
Так	20.7	15.7	24.0	48.0
Ні	79.3	84.3	76.0	52.0

Такий розподіл є очікуваним, враховуючи необхідність певного рівня освіти для заняття керівних посад. Відповідно до попередніх результатів, жінки рідше за чоловіків займають керівні посади. А як відомо, жінок серед вищої освітньої категорії більше, аніж чоловіків. Оскільки жінки мають не гіршу освіту, ніж чоловіки, є підстави вважати, що жінок менше на керівних посадах не через рівень їхніх навичок або вмінь.

Для підтвердження впливу статі на наявність досвіду керівництва своїми співробітниками побудовано модель логістичної регресії, де залежною змінною був досвід керівництва, а незалежними – стать, вік, освіта та професійна належність (за шкалою ISCO). Аналіз проводився лише серед тих, хто зараз працює повний робочий тиждень (40 годин і більше на тиждень). У побудованій моделі коефіцієнт Nagelkerke R Square дорівнював 0,42, що є досить високим показником. Загалом, модель правильно прогнозувала 81% респондентів. Так, стать, освіта та професійна належність мали значущий зв'язок із такою змінною, як досвід керівництва своїми співробітниками. Отже, належність до жіночої статі у 1,5 рази збільшує шанс того, що людина не має досвіду керівництва своїми співробітниками, і це за умови статистичного контролювання впливу освіти та професійної належності. Причому, вплив статі не поступається за своєю силою навіть впливові освіти. Таким чином, отриманий результат доводить, що для української професійної сфери характерна суттєва вертикальна гендерна сегрегація.

Дохід чоловіків та жінок в Україні

Спершу розглянуто загалом особистий дохід усіх опитаних респондентів. Жінки мають середній дохід (985 гривень), який дорівнює приблизно 60% середнього доходу чоловіків (1657 гривень). Тобто, виходячи навіть з цих даних, чоловіки мають більшу кількість економічних ресурсів, що уможливило відтворення патріархатних відносин у суспільстві. Причому розбіжності у доході простежуються серед мешканців міст і сіл, представників різних регіонів України, людей з різним рівнем освіти.

Окрім того, проаналізовано дохід чоловіків та жінок із різним статусом зайнятості (див. Рис. 4). В усіх випадках жінки отримують суттєво менше, ніж чоловіки (приблизно в 1,5 рази). Різниця в оплаті праці між чоловіками і жінками, які зайняті повний робочий тиждень становить приблизно 35%.

Рисунок 4. Дохід українських чоловіків і жінок з різним статусом зайнятості
Самостійність на робочому місці

Ще одним важливим аспектом роботи є ступінь самостійності на робочому місці. Опитані респонденти незалежно від статі мають однаковий (різниця статистично не значуща) рівень свободи на робочому місці. Причому, навіть для різних вікових груп чоловіків і жінок статистично значущі розбіжності у рівні самостійності не простежуються (див. Рис. 5).

Ступінь самостійності організації повсякденної праці

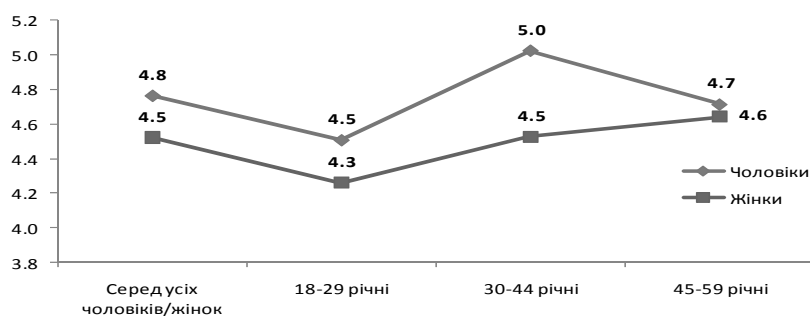

Рисунок 5. Ступінь самостійності організації повсякденної праці респондентами

Якщо ж проаналізувати можливість респондентів впливати на прийняття рішень щодо діяльності організації, в якій вони працюють, то виявляється, що чоловіки і жінки мають однакову можливість це робити (різниця у відповідях респондентів не є статистично значущою).

Ступінь впливу на рішення щодо діяльності організації

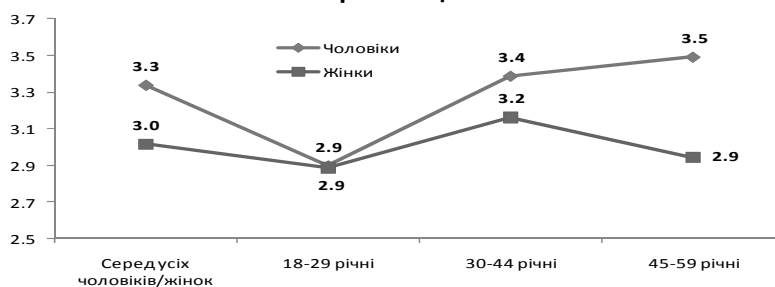

Рисунок 6. Ступінь впливу на рішення щодо діяльності організації

Таким чином, не дивлячись на, в середньому, значно нижчий дохід, який отримують українські жінки, вони на рівні з чоловіками мають можливість проявляти самостійність на робочому місці, тобто, повноцінним чином брати участь у професійному житті суспільства.

Тривалість робочого тижня

Ще однією важливою умовою праці є кількість годин, які зобов'язана працювати людина. Чоловіки, в середньому, працюють 43 години на добу, а жінки – 39,5, що на 3,5 години менше. За результатами дисперсійного аналізу (статистично контролювався вплив віку), фактор статі пояснює 2% дисперсії кількості години звичайного робочого тижня. Отриману відмінність доцільно пояснити з різних точок зору. З одного

боку, жінки можуть бути змушені йти раніше з роботи, оскільки мають обов'язки щодо домашньої сфери та дітей. З іншого боку, професії, де зайняті здебільшого чоловіки, можуть вимагати більше часу. Дисперсійний аналіз дійсно показує, що врахування впливу професійної належності при аналізі тривалості робочого тижня зменшує вплив статі, але він усе одно лишається статистично значущим (частка поясненої дисперсії – 0,6%).

Окремо розглянуто наявність взаємозв'язку між статтю, віком і тривалістю робочого тижня (див. Рис. 7). Найбільша різниця простежується для наймолодшої вікової групи – 18-29 річних. Так, серед них чоловіки працюють більше, ніж жінки, аж на 8 годин. Для 30-44 річних наявність розбіжності зберігається, але стає суттєво меншою – 4 години. А уже для 45-59 річних статично значущих розбіжностей не простежуються.

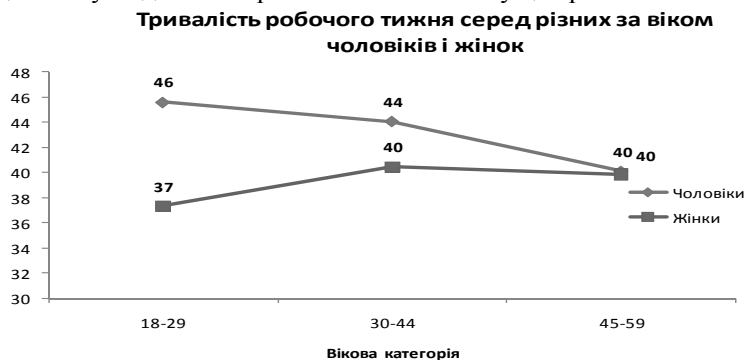

Рисунок 6. Тривалість робочого тижня респондентів залежно від віку.

Отже, загалом чоловіки працюють більше, ніж жінки. Як вже зазначалося, з отриманих даних неможливо однозначно сказати, чому так відбувається. Окрім того, слід додати, що відповідно до усталених гендерних стереотипів прийнято вважати, що чоловік (який є годувальником родини), має працювати, причому більше, ніж жінка, яка радше повинна займатися облаштуванням домашнього вогнища.

Відповідно до результатів опитування, проведеного в рамках ISSP у 2009 р., жінки і чоловіки мають об'єктивно відмінні позиції у сфері зайнятості в Україні, тобто, доцільно стверджувати про наявність гендерної нерівності у цій сфері.

По-перше, наявні суттєві розбіжності між чоловіками і жінками за статусом зайнятості. Уже доступ до сфери зайнятості обмежує жінок, оскільки серед них більше домогосподарок та пенсіонерів. У межах же самої сфери зайнятості ситуація погіршується наявністю очевидної горизонтальної і вертикальної гендерної сегрегації.

По-друге, окрім загальних відмінностей простежуються і певні розбіжності конкретних особливостей праці чоловіків і жінок. Насамперед це стосується доходу, адже чоловіки мають суттєво вищий дохід. Це означає, що чоловіки володіють більшими ресурсами, які можуть бути конвертовані у більш вигідні позиції в суспільстві. Серед інших важливих умов праці відмітимо, що чоловіки, здебільшого, працюють більше, ніж жінки. Важко однозначно пояснювати, чому так відбувається. Можливо, жінки змушені багато що робити по домогосподарству. Або чоловіки працюють на таких роботах, які вимагаються більшої кількості годин. Однак, жінки на рівні з чоловіками мають можливість проявляти самостійність у прийнятті рішень на робочому місці.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Марценюк Т. Стан гендерної рівності в Україні: міжнародний аспект / Т.О. Марценюк // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки – 2007. – т. 70. – С. 53-59. 2. Марценюк Т. Гендерна дискримінація на ринку праці в Україні: соціологічний аналіз / Тамара Марценюк // Праця і закон. – 2008. – № 02 (98). – С. 16-19. 3. Близнюк В. Гендерні відносини в економічній сфері / В. Близнюк // Основи теорії гендеру: навчальний посібник / [відповід. ред. М.М. Скорик]. – К.: К.І.С., 2004. – С. 327-353. 4. Журженко Т.Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине / Т.Ю. Журженко. – Харьков: Фолио, 2001. – 240 с. 5. Лавріненко Н.В. Гендерна динаміка соціально-економічного статусу / Н.В. Лавріненко // Українське суспільство 1992–2004. Моніторинг соціальних змін / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 81-89. 6. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. 7. Там само. 8. Кодекс законів про працю України від 10.12.71 ВВР N 322-VIII [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. 9. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. 10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» від 27 грудня 2006 р. № 1834 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>. 11. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>.

УДК 316.42

УПРАВЛІНСЬКА КАЗУІСТИКА В СОЦІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЙ

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В научном сопровождении управления социальным развитием организаций отмечается недостаток знаний относительно диагностики управленческой казуистики. Статья посвящена анализу сущности, содержания, истоков и форм проявления управленческой казуистики. Автор выделяет проблемные поля в принятии управленческих решений в ситуации наличия казуальных случаев.

Ключевые слова: социология организаций и управления, социальное развитие организаций, управленческая казуистика.

У науковому супроводі управління соціальним розвитком організацій відмічається нестача знань стосовно діагностики управлінської казуистики. Стаття присвячена аналізу сутності, змісту, витоків і форм прояву управлінської казуистики. Автор виділяє проблемні поля в прийнятті управлінських рішень в ситуації наявності казуальних випадків.

Ключові слова: социология организаций и управления, управлінська казуистика.

The less of knowledge as for the diagnostics of administrative casuistry is being defined in the scientific support of the management of social development of organizations. The article is devoted to the analysis of essence, context, background and forms of showing the administrative casuistry. The author defines the problem spheres in making managerial decisions in the situation of presence of the casual occasions.

Key words: sociology of organizations and management, social development of organizations, administrative casuistry.

Знання про організації накопичувалися впродовж усієї історії людства, в теорії організацій та управління аналізуються численні види цього феномену: від релігійних і мілітаристських груп до сучасних організаційних форм. Потреба в теоретичних розробках, які б дозволяли аналізувати динаміку організацій, особливо відчутною стає в наші дні, в умовах пошуку причин розпаду, руйнування традиційно сталих організаційних утворень. З одного боку, визнається численність факторів, які впливають на розвиток організацій, однак аналізується обмежена їх кількість. Як наслідок, з'явилася велика кількість підходів до вивчення організації, надто залежних від позиції авторів; поглиблюються відмінності в розумінні механізмів організаційних змін, що приводить фахівців до невтішного висновку: існуючі підходи не можуть виступати базою теоретичних пояснень процесів, які відбуваються у світі сучасних організацій, існуючі моделі організаційного розвитку, навіть достатньо технологічні, не сприяють оптимізації управління соціальним розвитком. Загалом методологічна база і понятійний апарат теорії організації та управління виявилися недостатніми для того, щоб пояснити, і тим більш передбачити механізми руйнування та виживання організацій в умовах динамічних суспільних трансформацій.

Процес змінень в організаціях - це організаційний розвиток, прогнозування якого впродовж довгого часу вважається однією з невирішених проблем у теорії організації та управління. Сучасний світ знаходиться в пошуках концепції усталеного розвитку. Доцільно звернутися до думки М. Моїсеева про те, що «сталість, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Вона суперечить принципу мінливості. Занадто стабільні форми – це тупикові форми, еволюція яких припиняється. Надмірна адаптація ... також небезпечна для удосконалення виду, як і його нездатність до адаптації» [1, с. 42]. Проблема організаційного розвитку трактується по-різному. Одні пов'язують його з природним процесом якісних змін в організації, які залежні від її віку; другі – з такими змінами, які сприяють збільшенню кількості персоналу або розмірів організації внаслідок нововведень; треті вважають, що це складна стратегія, яка розрахована на зміни соціальних відносин, поглядів людей і структури організації з метою поліпшити її адаптацію до вимог ринкових і технологічних. У всіх випадках акцент робиться на якісному боці змін, на сподіванні позитивних результатів цього процесу, що відбувається як цілеспрямовано, так і

спонтанно. Організаційний розвиток у практиці управління насамперед постає як зусилля, котрі а) заплановані в масштабі організації як відкритої соціальної системи; б) керовані зверху; в) їх ціль - підвищити ефективність організації шляхом запланованого втручання в організаційний процес за допомогою наукового знання про організацію та управління. Процес організаційного розвитку можна розкрити таким чином: 1. Усвідомлення потреби - члени організації починають відчувати незадоволеність поточною діяльністю, структурою і процесами, що відбуваються. 2. Розвиток ідеї - новий спосіб зробити щось відповідно до потреби. 3. Пропозиція - прохання прийняти нову ідею з боку члена організації. 4. Схвалення прийняти - рішення відбувається, коли пропозиція від члена організації прийнята. 5. Впровадження - відбувається, коли члени організації використовують нову ідею. 6. Ресурси – без них зміни не відбуваються, а члени організації повертаються до попередніх способів діяльності [2., с. 119].

Усталений розвиток сучасних організацій забезпечується сукупністю, сполучністю, одночасною дією таких видів діяльності: соціально управлінської; консультативної; маркетингової; по зв'язках з громадськістю («паблік релейшнз»). Науковий супровід управління соціальним розвитком організацій має, на наш погляд, суттєву ваду – брак знань стосовно того, що являє собою управлінська казуїстика, які її прояви, причини виникнення, вплив на прийняття управлінських рішень та ефективність останніх.

Не вдаючись в дискусію щодо поняття «казуїстика», зазначимо, що воно має тривалий термін використання, принаймні ще з часів Древнього Риму, коли римські юристи під казуїстикою розуміли спритність у доказуванні сумнівних тверджень. Казуїстикою часто називають мистецтво довільного тлумачення сумнівних положень стосовно конкретних ситуацій. Тлумачення казуїстики коливається від позитивного окрасу (мудре рішення складних, переважно юридичних, питань, штучне розплутування складних питань в юриспруденції, філософії, богослів'ї) до презирливого (крючкотворство) [3]. Казуїстику визначають також як підведення окремих випадків під загальну догму, а казус – як складний, заплутаний випадок [4., с. 212]. Казуїстикою також вважають спосіб прийняття нових рішень шляхом використання старих, що виступають у формі авторитетних думок, правил, інструкцій, прецедентів [5]. Найбільш розробленими наразі залишаються проблеми юридичної казуїстики. При цьому, як свідчать практики, затребуваними стають розробки в такому проблемному напрямку, як управлінська казуїстика, що передбачає визначення межі існування та умов, які обумовлюють останню [6-8].

Мета статті – розкрити сутність управлінської казуїстики, її роль в управлінні організаційним розвитком.

Казуїстика як мистецтво вигідно тлумачити окремі випадки (казуси), пояснюючи їх у бажаному контексті, в управлінні не є виключенням. Управлінська казуїстика чиновника, юриста досить поширена внаслідок того, що професійна діяльність цих фахівців достатньо технологізована, унормована і підконтрольна (особливо з юридичного боку).

Під управлінською казуїстикою ми розуміємо застосування до окремих випадків (казусів) загальних управлінських принципів, які беззаперечні за своєю суттю, але не завжди можуть бути застосовані до окремих повсякденних управлінських практик. Витоки управлінської казуїстики умовно можна поділити на об'єктивні (існування закономірностей в управлінській практиці, що піддаються раціональному тлумаченню) і суб'єктивні (прагнення суб'єктів управління до простих рішень і виправдання застосовуваних загальних принципів, методів і процедур управління соціальними процесами на різних рівнях управління). Розгляду окремих управлінських рішень з точки зору того, як вони мають вирішуватися згідно прийнятих норм і принципів управлінської діяльності, суб'єкти управління можуть протиставляти тонко розроблену систему спритних правил, за допомогою яких можна виправдати управлінські дії в конкретному часі і місці. Ці правила можуть бути як формальними, так і неформальними, можуть стосуватися різних сфер і аспектів управління. Замість рішення питання в принципі в управлінській казуїстиці акцентують увагу на численних деталях і випадках, аналізують усі можливі випадки і трактують їх у вигідному для суб'єкта управління ракурсі. Наслідком чого стає те, що управлінська казуїстика має низку вад, оскільки відволікає керівників від оперативного втручання в рішення поточних проблем і абсолютизує попередній організаційно-управлінський досвід.

З управлінською казуїстикою фахівці зустрічаються тоді, коли в їх розпорядження потрапляє сукупність спостережень над одними й тими самими проблемами організаційного розвитку на прикладі кількох організацій. Це можуть бути питання мотивації праці членів організації, розподіл прихильників і противників тих чи інших організаційних змін та ін. Аналіз таких емпіричних фактів шляхом абстрактно-логічного застосування до окремих конкретних випадків загальних положень теорії організації та управління, тобто за казуїстичною схемою, може завадити прийняттю адекватного управлінського

рішення. Альтернативою казуальній творчості може стати нестандартний підхід до вирішення організаційно-управлінських проблем.

Перехід від управлінської казуістики до творчості може бути вдалим лише для тих суб'єктів управління, управлінські рішення яких базуються на таланті і на поєднанні повсякденного, наукового і технологічного видів знань про організацію та управління. Влучними з цього приводу є слова К. Адамецьки: «Сама наука виявиться безсилою й небагато принесе користі, якщо її будуть використовувати люди безталанні. Навпаки, талант, який спирається на науку, стає могутнім двигуном прогресу» [9, с. 165]. Польський вчений не розкрив сутності талановитості керівника, але, на нашу думку, мова повинна йти перш за все про організаційні здібності, через які знання організації та управління втілюються у відповідні управлінські рішення, озброюють організаційну діяльність, надають їй прогнозованості. Слід визнати справедливим і зауваження У. Оучі про те, що «управління є не тільки наукою, але й мистецтвом, і тому його важко втиснути в рамки упорядкованої теорії» [10, с. 100]. Серед особистісних якостей, які дозволяють керівникові уникати негативу управлінської казуістики, виділяються організаційні здібності. Останні пов'язані, по-перше, з індивідуально-психологічними особливостями індивідуума, по-друге, залежать від спрямованості особистості, усталеності її нахилів до процесу організації, керівництва, по-третє, мають широкий соціальний контекст, бо виявляються в ході і завдяки конкретно-історичній діяльності, переважно управлінській, більш того, стають умовою успішності останньої. Організаційний потенціал - єдність потреб і здібностей людини, наявність сукупності навичок, досвіду, кваліфікації, необхідних для упорядкування, координації, контролю тих чи інших соціальних взаємодій. Для тих, хто обіймає керівні посади, організаційна діяльність як частина управлінської стає простором реалізації організаційних здібностей і подальшого службового просування, кар'єри.

Організаційні здібності включають принаймні такі основні компоненти: вміння організувати систему управління і свою працю; працювати з підлеглими і з керівниками різних організацій; коротко та ясно формулювати цілі, висловлювати думки в листах, наказах, розпорядженнях, дорученнях, завданнях; створювати згуртовану групу; проводити ділові наради; здатність до самооцінки своїх можливостей і своєї праці, а також діяльності інших; вміння підбирати, розставляти та закріплювати персонал; володіння передовими методами керівництва. Організаційні здібності, як вважають деякі фахівці, є «природженими», їх розвиток базується насамперед на знанні особливостей цієї діяльності.

Сталому розвитку організацій і зменшенню тиску управлінської казуістики, на наш погляд, сприяє зменшення поля невизначеності в їх діяльності. Умови невизначеності можна поділити на два види: 1) коли піддається визначенню вірогідність, пов'язана з вибором, і обґрунтовані прийняті вірогідності організаційних рішень. Визначення серед обмежених параметрів результатів бажаних виборів вимагає оцінки ризиків; 2) коли неможливо дати оцінки вірогідностей того чи того вибору, що буває в умовах наявності такої кількості невідомих факторів, що спрогнозувати вірогідні результати немає можливості. За цих умов керівник змушений покладатися на досвід, інтуїцію. В обох випадках на успіх, як правило, більше може розраховувати той, кому притаманна готовність до численних ризиків, наприклад, таких, як капітальний, селективний, тимчасовий, ризик законодавчих змін, ризик ліквідності, кредитний ризик, інфляційний, процентний, відзивний та ін. Класифікація ризиків діяльності сучасної організації ще не усталена. Так, аналіз ризику в приватному бізнесі потребує врахування великої кількості чинників. Умовно їх поділяють, як правило, на об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні загальні - це чинники, які не залежать безпосередньо від самої організації: конкуренція, анархія, кризи (економічні, політичні), екологія, митні обмеження, наявність (відсутність) режиму найбільшого сприяння підприємству тощо. Об'єктивні специфічні - це чинники, які характеризують безпосередньо конкретну приватну фірму: інформаційний обмін, виробничий та інноваційний потенціал, організація праці, коопераційні зв'язки, тип контрактів з інвестором та замовником, соціальна напруженість у фірмі тощо. Дослідженнями багатьох вчених доведено, що міра ризикованості залежить також від суб'єктивних факторів, а саме: особистих якостей, характеру, нахилів керівників, їх інформованості. Ступінь урахування й співвідношення цих чинників визначає характер та спрямованість управлінських рішень, які приймає суб'єкт управління. У практиці сучасних організацій для зменшення міри ризику і рівня можливих втрат використовується так званий ризик-менеджмент (або управління ризиками): проводиться підготовка керівників до дій в ризикованих ситуаціях, визначається зона ризику, оцінюється його можлива міра і приймаються передчасні заходи. До складових ризик-менеджменту відносять розпізнавання, оцінку і контроль ризику. Ціль контролю - запобігання збитків, втрат, а також перекладання ризику на інших (страхування) і підвищення готовності особистості йти на ризик. Своєчасно зрозуміти і визначити міру ризику при прийнятті управлінських рішень керівнику допомагає як інтуїтивне, так і раціональне мислення, поради консультантів, здатних всебічно проаналізувати як ситуацію ризику, так і його міру.

В сучасних соціальних технологіях управління відсутня діагностика управлінської казуїстики, хоча пропонуються ті чи інші підходи до розробки ефективних технологій управління, що спираються саме на людський чинник в конкретних управлінських ситуаціях [11; 12]. Критерії визначення фахівцем з питань управління казуїстичних випадків в управлінні організаційними системами різного рівня важко піддаються ідентифікації хоча б тому, що вони мають суттєвий відбиток суб'єктивності, який обумовлюється рівнем освіти, управлінським досвідом як консультанта, так і клієнта-керівника. Загалом управлінську казуїстику провокують такі управлінські ситуації, яким притаманні наступні риси: неординарність; унікальність; рідкість (обмежена повторюваність).

Причини управлінських помилок, витoki яких проявляються в управлінській казуїстиці, досить різноманітні, але їх можна умовно віднести до двох основних груп – об'єктивних і суб'єктивних. Суб'єктивні моменти здатні провокувати управлінські помилки при прийнятті рішень в умовах казуальних випадків. Прикладами останніх можуть виступати такі. По-перше, вихід менеджера за межі своїх спеціальних знань, тобто за межі своєї компетентності. Формою управлінської некомпетентності може виступати орієнтація переважно на здоровий глузд. І якщо здоровий глузд не поєднується з творчим мисленням, управлінською уявою, це стає запорукою прийняття суб'єктом управління неефективного управлінського рішення. По-друге, орієнтація суб'єкта управління на науково необґрунтовані положення. Особливо це стосується тих, хто спирається в своїй управлінській діяльності на міждисциплінарні підходи до аналізу й пояснення управлінських практик.

Штучно формує управлінську казуїстику спроба покарання тих, хто оперативно приймає управлінські рішення в нестандартних ситуаціях без належного правового (юридичного) підґрунтя. Особливо це стосується організацій бюрократичного типу, а також тих, в яких відмічається достатньо високий рівень технологізації прийняття управлінських рішень, але склалося упереджене ставлення до роботи над управлінськими помилками. Останні стають не запорукою попередження неефективних рішень через систему „роботи над помилками”, а караються із застосуванням суворих методів адміністративного контролю. Ось чому актуалізується питання формування критичного мислення управлінських кадрів.

Висновки. Поняття «управлінська казуїстика» поки що не знайшло широкого застосування в управлінській і консультативній практиках. Між тим управлінська казуїстика практично безмежна. В сучасному світі організаційний плюралізм актуалізує проблему управлінської казуїстики, оскільки плюралістичний світ організацій створює сприятливі умови для її розгортання, що стосується як сфери легітимності функціонування організації, так і творчості при прийнятті управлінських рішень в умовах неусталеного організаційного розвитку. Організаційна популяція (сукупність однотипних організацій) існує в конкурентному середовищі, вплив якого на організаційний розвиток діє як селекція, коли виживають лише ті організаційні форми, які не тільки добре інтегровані у зовнішнє середовище і мають достатній потенціал розвитку, але і здатні використовувати позитивні моменти управлінської казуїстики.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития. - М.: Наука, 1987. - 303 с. 2. Райт Г. Державне управління: Пер. з фр. - К.: Основи, 1991. - 191 с. 3. Казуїстика [Електронний ресурс] // <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/172769/> 4. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов. - 20-е изд., стереотип. - СМ.: Рус. яз., 1988. - 760 с. 5. Казуїстика [Електронний ресурс] // http://uamconsult.com/book_442_chapter_18_V_O_P_R_O_S_Y.html 6. Лаборатория "Управленческой виртуалистики" [Електронний ресурс] // http://www.virtualistika.ru/lab_upr.html 7. Николаенко С. Тонкости казуїстики / Сергей Николаенко // <http://telegrafua.com/402/economics/8224/> 8. Казуїстика. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона [Електронний ресурс] // http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/47487/ 9. Адамецки К. О науке организации: Избр. произведения: Пер. с пол. - М.: Экономика, 1972. - 190 с. 10. Оучи У. Методы организации производства: японский и американский подходы: Пер. с англ. - М.: Экономика, 1984. - 184 с. 11. Капустин С. Н. Современные технологии управления для оптимизации бизнеса компаний. - М.: Дашков и К, 2002. - 548 с. 12. Камионский С. А. Управление подчиненными: Эффективные технологии руководителя. - М.: Издательство ЛКИ, 2007. - 224 с.

УДК 331.108:622.012

КОРПОРАТИВНА (ОРГАНІЗАЦІЙНА) КУЛЬТУРА ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ВУГЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ У ПОСТКРИЗОВИЙ ПЕРІОД

Панькова Оксана Володимирівна – старший науковий співробітник сектору проблем економічної соціології Інституту економіки промисловості НАН України

Обґрунтовано необхідність впровадження нових технологій управління персоналом на підприємствах вуглевидобувної промисловості для ефективного збереження та розвитку трудових ресурсів галузі. Запропоновано систему управління і підприємством, і персоналом на засадах корпоративної (організаційної) культури. Розкрито сутність феномену корпоративної (організаційної) культури та механізми її запровадження на вітчизняних промислових підприємствах вуглевидобувної галузі.

Ключові слова: система управління персоналом шахти, якість трудових ресурсів, вуглевидобувна галузь, феномен корпоративної (організаційної) культури, стратегічне управління підприємством.

Обоснована необходимость внедрения новых технологий управления персоналом на предприятиях угледобывающей промышленности с целью эффективного сохранения и развития трудовых ресурсов отрасли. Предложена система управления и предприятием, и персоналом на принципах корпоративной (организационной) культуры. Раскрыта сущность феномена корпоративной культуры и механизмы ее внедрения на отечественных предприятиях угледобывающей отрасли.

Ключевые слова: система управления персоналом шахты, качество трудовых ресурсов, угледобывающая отрасль, феномен корпоративной (организационной) культуры, стратегическое управление предприятием.

Necessity for introduction of new technologies of human resource management at the enterprises of the coal-mining industry for the purpose of effective preservation and development of manpower of industry is proved. The control system of the enterprise, the personnel on principles of corporate (organizational) culture is offered. The essence of a phenomenon of corporate culture and mechanisms of its introduction at the domestic enterprises of coal-mining industry is opened.

Keywords: control system by human resources, quality of labor resources, coal industry, phenomenon of corporate culture, strategic enterprise management.

Початок нового тисячоліття ознаменовано хвилею наукового й практичного інтересу до феномена корпоративної культури. Це пов'язано насамперед з тим, що наприкінці ХХ в. відбулися глобальні зміни соціально-економічних відносин у межах людства - провідні країни світу стали переходити на новий цивілізаційний шлях розвитку - постіндустріальний, що вимагає формування нових концептуальних основ і принципів управління суспільними системами. Одним з ефективних шляхів розвитку є формування й впровадження корпоративних принципів управління - від національного рівня стратегічного управління людським потенціалом до рівня формування організаційних культур різних видів організацій.

Характерною особливістю функціонування України у посткризовий період є низька конкурентоспроможність базових галузей економіки. Спостерігається погіршення бізнес-клімату всередині країни, відбувається перехід вітчизняного бізнесу від парадигми структурного зростання до парадигми виживання. Це призводить до значного ускладнення функціонування підприємств і організацій, обмеженню їх матеріально-фінансових ресурсів, до скорочення персоналу. Для стабілізації роботи підприємств постає нагальна потреба застосування нових ефективних методів управління, які не потребують значних матеріальних витрат, а навпаки, мобілізують нематеріальні активи підприємства в кризових умовах. Нова парадигма управління базується на відмові від технократичного і переході до інноваційного управління. Головним чинником його успіху є люди, їх організаційна культура як могутній інструмент стратегічного розвитку підприємства, що дозволяє зорієнтувати і гармонізувати діяльність усіх підрозділів підприємства (організації), управлінців і працівників на реалізацію спільних цінностей, стратегічних цілей підприємства через стимулювання інновацій та управління змінами.

Переважає більшість керівників сучасних вітчизняних підприємств проводять реструктуризацію з метою адаптації підприємства до мінливого зовнішнього середовища. Спектр засобів, використовуваних в рамках програм реорганізацій, вельми широкий. Фахівці виділяють «жорсткі» і «м'які» інструменти реструктуризації. Під «жорсткими» розуміють всі інструменти реструктуризації, які працюють незалежно від людини. Вони відображають виробничі, технологічні, ресурсні потужності підприємства (організації), що ставить на перший план створення оптимальних структур для вирішення стратегічних завдань підприємства. Основна особливість «м'яких» інструментів полягає в тому, що вони орієнтовані на урахування специфіки персоналу підприємства, під них підпадають всі заходи, що можуть вплинути на окремого працівника, трудовий колектив. Аналіз показує, що процес реструктуризації багатьох підприємств не досягає бажаних результатів через недостатню орієнтацію на «м'які» інструменти реструктуризації, тобто на людину, на характер міжособистісних, внутрішньо і міжгрупових відносин, на морально-психологічний клімат в колективі – те, що визначає корпоративну (організаційну) культуру. Комплексний підхід (одночасне застосування цих методів) створює упевнений і стабільний розвиток підприємства і забезпечує синергетичний ефект в процесі його впровадження.

Розвинена, ефективна, гнучка корпоративна культура є одним з основних чинників формування конкурентної переваги підприємства, підвищення його нематеріальної вартості й інвестиційної привабливості, що забезпечує підтримку конкурентоспроможності підприємства в кризових умовах, забезпечує сталий розвиток підприємства через формування оптимальної моделі корпоративної культури та ефективної організаційної структури.

У розвинених країнах з ринковою економікою зафіксовані вагомі переваги моделі соціально-трудових відносин в корпоративних структурах, які дозволяють забезпечувати ефективність праці, передусім, за рахунок визнання надзвичайної ролі людського фактору і знань, корпоративної (організаційної) культури, досягнення високої мотивації до ефективної праці, прояву творчої ініціативи, солідарності і партнерства у взаємовідносинах керівництва і підлеглих.

Позитивний досвід функціонування корпорацій креативного типу дозволяє розглядати його в якості орієнтира формування майбутньої моделі соціально-трудових відносин, приділяти належну увагу запровадженню корпоративної (організаційної) культури у процес формування нового типу соціально-трудових відносин (СТВ) на підприємствах.

Аналіз наукових напрацювань щодо розкриття сутності феномену корпоративної культури показує, що їх можна узагальнено розподілити на дві великі групи: прагматичний та феноменологічний. Прагматичний підхід характеризується як раціональний, інтерналістський, спрямовуючий. Корпоративна культура тут виступає інструментом управління персоналом, який може бути використаний для максимізації ефективності діяльності організації, зміцнення її цілісності, поліпшення механізмів соціальної згуртованості працівників, підвищення їх продуктивності та мотивації праці [1]. Проте феноменологічний підхід розглядає корпоративну культуру як надраціональний феномен, що гальмує зміни і впливає на ефективність організаційної діяльності тільки опосередковано, через вплив на процес сприйняття та інтерпретації ситуації [2].

Авторська позиція відповідає положенням першого підходу, у межах якого аналізується феномен корпоративної культури. На підставі прагматичного підходу ґрунтуються наукові розробки переважної частини вітчизняних вчених. Значна кількість науковців констатують, що на підприємствах, де сформована розвинена корпоративна (організаційна) культура, панують спільні ціле- та ціннісноорієнтовані позитивні корпоративні цінності, значно легше розв'язують проблеми і виживання, і розвитку як підприємства, так і його персоналу [3; 4, 5, 6]. Аналіз діяльності вітчизняних підприємств показує, що вкрай обмежено впроваджується на них корпоративна (організаційна) культура, особливо на підприємствах вугільної галузі, що перешкоджає збереженню та ефективному використанню та розвитку персоналу. Цей важливий важіль підвищення якості управління не впроваджується.

У зв'язку із значною актуальністю дослідження феномену корпоративної (організаційної) культури і необхідністю її впровадження у практику управління персоналом підприємств для їх конструктивної адаптації цій проблемі присвячено багато наукових публікацій вітчизняних і російських вчених - А. Колота, О. Грішної, В. Євтушевського, В. Шпильової, Г. Назарова, Л. Панченко, М. Семікіної, Ю. Залозної, І. Новак, А. Воронкової, Н. Решетіло, Н. Кременської, І. Мажури, Т. Кицак, І. Петрової, В. Скуратівського, В. Адріанова, Ю. Арсеньєва, російських соціологів П. Співака, В. Томілова, О. Виханського, О. Наумова; Н. Могутної, І. Катерного, С. Щербіни, Н. Кочемірської, Г. Мальцевої, З. Шершньової, Г. Хаєт та ін., проте масштабних і комплексних наукових досліджень в нашій країні з цієї проблематики не проводяться.

Серед зарубіжних авторів досліджували феномен корпоративної культури Е. Шейн, А. Файоль, Д. Чемпі, Камерон Куїнн, Г. Хофштеде, Д. Нортон, Р. Каплан, Кьел А. Нордстрем,

Й. Ріддерстрале, Йеспер Кунде, Р. Блейк, Ж. Моутон й ін.

Тісний зв'язок ролі корпоративної (організаційної) культури та проблем формування та розвитку трудового потенціалу на промислових підприємствах України присвячені публікації вітчизняних фахівців О. Грішнєвої, О. Семикіної, А. Воронкової, І. Мажури, Т. Кицак, І. Петрової, І. Новак та ін.

Проте в наукових працях немає якісних та адаптованих до сучасної практики управління розробок щодо сутності феномену корпоративної культури, методик та механізмів її запровадження.

Метою статті є обґрунтування необхідності розвитку корпоративної культури на підприємствах вуглевидобувної галузі для підвищення ефективності управління персоналом

Проблеми збереження трудового потенціалу та забезпечення соціального розвитку на підприємствах вугільної галузі України є вкрай актуальними у зв'язку з загостренням проблем кадрового потенціалу галузі. Протягом 1992-2009 рр. чисельність працівників галузі зменшилася на 648 тис. чол (75% загальної кількості) і в кінці 2008 р. складає близько 222 тис. чол., скорочується кількість діючих шахт (з 276 в 1991 р. до 160 у 2008 р., з яких 140 – державні). Підприємства галузі катастрофічно втрачають своє значення як містоутворюючі – в стадії глибокої депресії опинилися шахтарські місця і селища. Більшість підприємств галузі є банкрутами, які в ринкових умовах виживають за рахунок державної підтримки. Лише 30% шахт є рентабельними, інші – збитковими і потребують дотації. У зв'язку з цим значно посилюється руйнація соціального та людського капіталу особливо відчутна. [7, с.10]

У 2010 р. Україна стала єдиною державою в усьому світі, звіт якої (з 90-х рр. ХХ ст. - в'яте) заслухали на Генеральній сесії Міжнародної організації праці (МОП). Основною причиною розгляду України на міжнародному рівні була ситуація у вугільній галузі країни, де хронічно не вирішені соціально-економічні проблеми - накопичення і збільшення обсягів боргів із заробітної плати, порушення прав найманих працівників, ігнорування вимог профспілок і недотримання положень міжнародних конвенцій з соціально-трудових питань. Песимістичним буде прогноз функціонування галузі на 2011 р. якщо ситуація не поліпшиться, до України можуть застосувати спеціальний параграф відповідної міжнародної конвенції, який потягне за собою торгівельно-економічні санкції з боку ЄС та США»¹.

Тому подальший розвиток вугільної галузі неможливий без розв'язання низки технічних, технологічних, організаційно-економічних і соціальних проблем, що забезпечують високу якість трудового життя. Необхідні кардинальні зміни, спрямовані на підвищення ефективності та конкурентоспроможності галузі, на ефективне збереження та розвиток персоналу вугільних підприємств.

Корпоративна (організаційна) культура виступає важливою складовою діяльності підприємства. Зарубіжна практика свідчить, що підприємства, які її використовують як об'єкт стратегічного управління, функціонують більш ефективно. Проте в залежності від характеру, стилю, культури управління підприємством корпоративна (організаційна) культура може бути негативною чи позитивною залежно від впливу на реалізацію трудових цінностей персоналу: *позитивна* корпоративна (організаційна) культура фіксує для працівника цінність своєї професійної діяльності як способу особистісної трудової, творчої самореалізації й саморозвитку та цінність свого підприємства як умови забезпечення власних актуальних потреб на засадах спільних трудових цілей, завдань, цінностей, що проявляється в стабільній роботі підприємства, а культура зорієнтована як на розвиток виробництва, так і на соціальний розвиток колективу; *негативна* корпоративна (організаційна) культура відбиває ситуацію, коли стратегічні цілі підприємства не визначені, розбалансовані (або просто задекларовані), відсутні спільні цілі та цінності трудової діяльності персоналу, характер міжособистісної та між групової взаємодії не зорієнтований на спільний трудовий результат, порушуються норми трудового законодавства, розповсюджені тіньові відносини тощо.

Згідно з типологією культури підприємства, запропонованою французькими соціологами Р. Блейком та Ж. Моутоном² визначаються стратегічні корпоративні ціннісні пріоритети в управлінні підприємством. Це – орієнтація на якість продукції, ефективність та економічний ефект; на розвиток людського та соціального капіталу підприємства через домінуючі нематеріальних активів, на особистість працівника, розкриття її професійних, творчих, соціальних, інтелектуальних потенцій.

На цій підставі соціологи виділяють чотири основні різновиди організаційних культур: 1) *найжиттєздатніша* - поєднує сильну орієнтацію на особистість одночасно з сильною орієнтацією на економічну ефективність підприємства (компанії); 2) *найменш життєздатна* – поєднує слабку орієнтацію на особистість зі слабкою орієнтацією на економічну ефективність; 3) *проміжна* – поєднує сильну орієнтацію на

¹ Білоусова Н. Вугільний застій. - від 30.07.2010 <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2010/07/30/204939>

² Блейк Р., Джейн С. Моутон. Научные методы управления. – К.: Доверие, 1992. – 63 с.

особистість і слабку - на економічну ефективність; 4) *проміжна* – поєднує сильну орієнтацію на економічну ефективність і слабку орієнтацію на особистість. Оптимальною життєздатною культурою можна назвати таку корпоративну культуру, що найкраще у системі відносин зорієнтована на реалізацію місії, цілей і стратегії підприємства з одночасною орієнтацією на захист і розкриття професійних та творчих можливостей персоналу

Ознаками прояву *життєздатної* корпоративної культури на підприємствах виступають: стійкість, ефективність і надійність внутрісистемних організаційних зв'язків, самоорганізація виробничої системи, цілеорієнтованих міжособистісних, міжгрупових відносин; дисципліну і культуру їх реалізації; динамізм і адаптивність до нововведень в організації; загальноприйнятий і загальновизнаний (на всіх рівнях) стиль управління, заснований на взаємній співпраці, взаємовідповідальності; розвинений соціальний діалог та виробнича демократія, високий рівень соціальної та морально-психологічної захищеності, мотивації до праці активні процеси позитивної самоорганізації, самоврядування тощо, що виявляється в корпоративній поведінці працівників відповідно до прийнятих норм і об'єднуючих цінностей, у балансі інтересів окремих людей, груп і організації в цілому.

Завдяки своїм специфічним функціям та спрямованості (позитивній чи негативній) корпоративна культура може суттєво впливати на трудову поведінку, мотивацію саморозвитку працівників, збагачення чи збіднення (деградацію) трудового потенціалу підприємства.

Сучасна практика управління, а також дослідження вітчизняних фахівців [9, 10, 12] вказують на те, що на сьогодні промислові підприємства країни не приділяють необхідної уваги розвитку корпоративної культури - на більшості таких підприємств процес формування корпоративної (організаційної) культури не набув необхідного розвитку. Певною мірою тому, що корпоративна культура – це інноваційний напрям сучасного управління підприємством та персоналом, а більшість підприємств керують «старі» кадри. Залишаються майже нерозвиненою вона і на підприємства вугледобувної галузі, хоча актуальність її впровадження є життєво необхідною для цих підприємств. Адже корпоративна (організаційна) культура дозволяє ефективно управляти і підприємством, і персоналом, спрямована на удосконалення моделей поведінки і працівників, і управлінців на основі етичних норм, правил поведінки, цінностей; сприяє збереженню та розвитку трудового потенціалу підприємства, досягненню його високої економічної ефективності і конкурентоспроможності.

Проблема впровадження корпоративної (організаційної) культури пов'язана з необхідністю проведення соціологічних досліджень, які б розкривали базові її складові: соціальні цінності управлінців і персоналу, мотиваційні чинники праці, характер їхньої поведінки у трудовому процесі, важелі підвищення конкурентоспроможності тощо. Специфіка проведення таких досліджень пов'язана з необхідністю проведення опитування як самих працівників, так і керівників середньої та вищої ланки. В цьому має бути зацікавлений управлінський склад, який має прагнути до формування ринкового економічного мислення у працівників усіх рівнів, намагатися до реалізації таких цінностей, як індивідуальна відповідальність, дисципліна, ініціативність, мобільність.

Дослідження вітчизняних економістів та соціологів практично не зорієнтовані на виявлення специфіки управління сучасними особливо промисловими підприємствами, на характер відносин між персоналом підприємства та менеджерами середньої та вищої ланки, що розкривало б найбільш розповсюджені типи корпоративних (організаційних) культур вітчизняних підприємств з метою ефективного управління і персоналом підприємств, і оптимального управління галуззю, територією, певних секторів економіки. Поодинокі експертні дослідження на території України щодо проблем розвитку корпоративної культури на промислових підприємствах проводилися вченими-економістами Інституту економіки промисловості НАН України [11], Кіровоградського національного технічного університету [7].

Було виявлено, що на вугільних підприємствах України практично відсутня орієнтація стратегічного управління підприємства та персоналу на розвиток корпоративної культури. Підприємства, які розробляють і впроваджують Положення про корпоративну культуру є фактично винятковими. Не враховані положення щодо розвитку корпоративної культури на підприємствах ні в колективних договорах, ні в галузевих, ні в регіональних угодах, ні в Генеральній. Проте в Донецькій області до позитивно виняткових можна віднести вугільну компанію «Макіїввугілля», де Положення про корпоративну культуру розроблено і поступово впроваджується. На ОП шахта ім. О. Ф. Засядька розпочалась робота в цьому напрямі - проведені соціологічні опитування працівників та експертні опитування керівників з метою удосконалення соціально-трудова відносин на шахті, забезпечення розвитку її трудового потенціалу на засадах корпоративної культури. У м. Кіровограді прикладом формування позитивної корпоративної культури в останні роки слугують підприємства ВАТ «Сокола», «Гідросила», «Радій». Тут керівництво приділяє велику увагу вдосконаленню організації праці та її оплати, професійному розвитку колективу, соціальній підтримці його членів [3].

Однак більшості підприємств України притаманні приклади нерозвиненої корпоративної культури або

орієнтація корпоративної культури суто на виконання виробничих завдань [5, с. 27–29], у кращому випадку на промислових підприємствах особливо вуглевидобувної галузі передусім переважає проміжний тип корпоративної культури, що поєднує сильну орієнтацію на економічну ефективність командно-адміністративними методами і слабку орієнтацію на соціальний розвиток персоналу, особистості, що деформує трудові цінності, демотивує до ефективної праці. Експертні опитування виявили значну неготовність вищих ланок управління підприємствами до нових, нетрадиційних форм роботи (порівняно з радянськими традиціями). Основним важелем підтримки негативної корпоративної культури на більшості підприємств вугільної галузі виступають несприятливі організаційно-економічні фактори - недосконалість системи оплати праці, несправедлива оцінка праці, невідповідність між витратами на працю та рівнем заробітної плати, недосконалість організації праці та виробництва, недостатнє врахування в оплаті важкості, інтенсивності та безпеки праці. Експерти також вказали на низький професійний рівень робочих шахти, що гальмує розвиток виробництва, а також на необхідність покращення кадрового складу керівництва вищих ланок управління. Від його якісного складу залежить готовність до впровадження нових передових форм роботи.

Проявами нерозвиненої корпоративної (організаційної) культури на промислових підприємствах виступають заборгованість у виплатах заробітної плати, високий рівень конфліктної напруженості, незацікавленість персоналу у зростанні продуктивності праці, низький рівень охорони та безпеки праці. Колективні договори між адміністрацією і профспілкою часто укладаються формально, не розглядають звіти про їх виконання, відносини між керівництвом і колективом неконструктивні, наявні значні розбіжності між проголошеними цілями і фактичною реалізацією, працівники не відчують ефекту економічного зростання підприємства на власних доходах, у зв'язку з цим не прагнуть до трудової активності, негативно ставляться до будь-яких нововведень. На таких підприємствах розвинений негативний тип корпоративної (організаційної) культури, який не тільки не сприяє збереженню та розвитку трудового потенціалу, а й руйнує якісні характеристики трудового потенціалу – мотивацію до ефективної праці, професійного розвитку, трудової та інноваційної активності. Позитивний вплив корпоративної (організаційної) культури на розвиток трудового потенціалу гальмують не лише кризові умови діяльності багатьох підприємств, економічні труднощі. За результатами досліджень О. Семикіної [3] - таким суттєвим гальмом виступають особливості національного характеру - необов'язковість, неповага до закону, правил дисципліни, соціальна заздрість, соціальна пасивність, зайва емоційність, відсутність звички до ритмічної інтенсивної праці, ірраціональність. Водночас, варто зазначити, що засвоєнню нормативних цінностей корпоративної культури може сприяти сукупність таких позитивних рис українського національного характеру, як орієнтація на індивідуальний добробут, працелюбність, волелюбство, природний демократизм, прагнення до взаємодопомоги, ефективної співпраці та ін.

Для забезпечення соціального, професійного розвитку персоналу шахти необхідно впроваджувати системи заохочення для творчо працюючих працівників, сприяти стажуванню працівників на інших передових підприємствах вугільної галузі, підвищенню кваліфікації персоналу в навчальних закладах області, України, інших країн, проводити для керівників та спеціалістів тематичні тренінги з питань управління, що позитивно впливає на рівень конкурентоспроможності персоналу шахт, на впровадження нових форм і методів роботи. Ці заходи позитивно впливатимуть на якість трудового життя, на ефективність виробничих процесів. В сучасних умовах значні можливості розвитку підприємства лежать в таких організаційних та соціально-психологічних сферах, як характер і зміст праці, рівень самоуправління, трудова мораль та морально-психологічний клімат колективу, неформальні відносини, стиль керівництва. Ці складові впливають на організацію праці, на виробничий процес, на ефективність використання трудового потенціалу, на характер задоволеності працівників якістю трудового життя.

На сьогодні роль корпоративної (організаційної) культури у розвитку трудового потенціалу українських підприємств керівники виробничого, галузевого та регіонального рівнів управління недооцінюють. Ефективна адаптація підприємства, його персоналу до мінливих умов ринку, потребує особливої гнучкості стратегічного управління і підприємством, і персоналом; відповідати таким вимогам може те підприємство, де наявний баланс інтересів керівника і персоналу, де зростання конкурентоспроможності стає на меті і у керівництва, і у кожного працівника. Проведені опитування виявили, що основними принципами корпоративної культури підприємства є баланс цілей та інтересів керівництва і працівників, результативність праці, справедливість відносин, прагнення до успіху, висока конкурентоспроможність підприємства, продукції, персоналу.

Сучасні умови функціонування підприємств вугільної галузі потребують формування нового типу відносин, нового типу працівника шахти. Ця потреба має формуватися на рівні свідомості і керівництва, і працівників підприємства. Адже консервативне мислення заважає позитивній адаптації і змінам на краще. Так, зовсім незначна (шоста частина) експертів вважають, що необхідно в діяльності підприємства для розвитку його персоналу використовувати принципи корпоративної (організаційної) культури, у той же час, третина

експертів зауважили, що при відсутності загальної, соціальної, правової культури, заходи щодо формування та розвитку легітимної корпоративної (організаційної) культури будуть марними.

Одним із шляхів становлення, формування та запровадження корпоративної культури як системи управління персоналом на підприємствах вугільної галузі є розробка та впровадження ТИПОВОГО положення про корпоративну (організаційну) культуру для підприємств вугільної галузі.

Послідовність дій для впровадження корпоративної культури на вугільних підприємствах повинна передбачати: включення у зміст колективних договорів розділ з розвитку і впровадження корпоративної культури на підприємстві; проведення соціологічного опитування керівників і працюючих шахти з метою визначення основних цілей, принципів, цінностей, норм та правил, які визначають стан свідомості працюючих і керівництва, характер відносин на шахті, враховують специфіку кадрового складу, визначають типові моделі поведінки і працівників, і керівництва; запровадження в практику управління трудовою та виробничою сферами принципів корпоративної культури, які прийнятні для працівників шахти (результативність, справедливість, прагнення до успіху, конкурентоспроможність, солідарність тощо); забезпечення розвитку соціально-трудових відносин, становлення та розвиток організаційних цінностей, їх інтеріоризація в поведінці персоналу на основі врахування базових соціальних та моральних ціннісних орієнтацій працівників (компетентність та професіоналізм; працьовитість та самовдосконалення; виробнича дисципліна; упевненість в майбутньому, оптимізм, внутрішня та загальна відповідальність тощо); впровадження та розвиток корпоративної культури персоналу підприємства; сприяння реалізації її принципів та цінностей і керівниками, і працівниками шахти; забезпечення реалізації трудових і соціальних прав, гарантій; підвищення рівня соціальної захищеності працівників; надавання правової допомоги працівникам (консультації юристів) в захисті інтересів працівників; забезпечення «прозорості» в системі соціально-трудових відносин на підприємстві; регулювання оплати праці згідно з послідовним збільшенням реальних доходів працівників у відповідності з продуктивністю праці; створення умов для розвитку виробничої демократії через поширення участі працівників в управлінні виробництвом, в розподілі доходів, розробці та реалізації управлінських рішень; активізація ролі та діяльності профспілок в регулюванні соціально-трудових відносин на підприємстві, в запровадженні та дотриманні норм дисципліни праці, затребування відповідальності, норм культури виробництва, безпеки та охорони праці; подолання значної відчуженості і зниження конфліктної напруженості між керівництвом шахти та її працівниками (профспілками) через партнерські відносини, досягнення спільної домовленості з питань гідної оплати праці, умов безпеки та охорони праці, дисциплінованості, соціально-побутового обслуговування тощо; забезпечення інформаційної бази та організація тренінгів, семінарів, нарад, присвячених пропаганді корпоративної (організаційної) культури на підприємстві та методів її впровадження з метою мотивації працівників до ефективної діяльності; дотримання умов безпеки та охорони праці; укріплення дисципліни праці; забезпечення розвитку персоналу шахти, підприємства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Shein E.H. Organizational Culture // American psychologist, 1990, Vol. 45(1). P. 109-119; Shein E.H. Organizational culture and leadership: A dynamic view. San Francisco: Jossey-Bass, 1985. 2. Morse J. Organizational Characteristics and Individual Motivation // Studies in Organizational Design (eds.) Lorsch J., Lawrence P. Homewood: Irwin and Dorsey, 1970; Pettigrew AM. The character and significance of strategy process research // Strategic Management Journal. 1992. 13, Special Issue Winter. P. 5-16; Robbins S.P. Organization theory: structure design and application. London: Prentice-Hall, 1990. 3. Семикіна О. Корпоративна культура та її роль у розвитку трудового потенціалу підприємства // Освіта і управління. – 2010. - №15. Доступ: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Rarpsu/2010_15/Semikina 4. Воронкова А. Е., Баб'як М. М., Коренев Е. Н., Мажура І. В. Корпорації: управління та культура: Монографія./ За ред. А. Е. Воронкової. – Дрогобич: Вимір, 2006. – 376 с. 5. Грішнова О. А., Голяка О. М. Корпоративна культура та стратегія підприємства: взаємозв'язок та взаємообумовленість // Формування ринкової економіки: Зб. наук. пр. – Т.2. – Ч. I. – К.: КНЕУ, 2007. – С.176–186. 6. Кицак Т. Г. Основні напрями формування корпоративної культури на підприємстві //Формування ринкової економіки. Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2007. – № 5. – С. 27–29. 7. Трудовий потенціал Кіровоградської області: стан та перспективи розвитку: (Колективна монографія) – Кіровоград: ВАТ «Кіровоградське видавництво», 2008. – 304 с. 8. Ширни І.Г., Палкин В.А., Дубницький В.И. Состояние угольной и сланцевой отраслей ЕС и Украины // Уголь Украины. – 2007. №8. – С.8-10. 9. Решетило Н.С. Культурно-ментальные и психологические факторы формирования корпоративной культуры предприятий // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. Вып. 103-4.- 2006. - С. 101-107. 10. Кремнева Н.Ю.. Корпоративная культура промышленных предприятий: формирование новых ценностей новым наемным менеджментом.. Доступ: <http://www.warwick.ac.uk/fac/soc/complabstuds/russia/manstruct/pubs/newvalues.doc> 11. Залознова Ю.С. Управління персоналом вугільної шахти: Оцінка стану та стратегії розвитку: Монографія /НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2008. – 380 с. 12. Панькова О.В. Корпоративна культура як інструмент ефективної адаптації промислового підприємства: методологічні підходи// Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. Наук. Пр.. ДонДУУ. Т.ХІ. Вип 146. Серія «Соціологія». – Донецьк: ДонДУУ, 2010. – С.283-288.

УДК 316.334.2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕРЕЖІ ТА КОРПОРАТИВНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ

Широкова Маргарита Сергіївна – кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціології та економіки Криворізького державного педагогічного університету

Стаття присвячена з'ясуванню ролі організаційних мереж у формуванні корпоративного соціального капіталу. Розкрито відмінності між організаційними мережами та співтовариствами практик, показано інструментальні цінності організаційних мереж.

Ключові слова: організаційні мережі, корпоративний соціальний капітал, співтовариства практик.

Статья посвящена изучению роли организационных сетей в формировании корпоративного социального капитала. Раскрыты отличия между организационными сетями и сообществами практик, показаны инструментальные ценности организационных сетей.

Ключевые слова: организационные сети, корпоративный социальный капитал, сообщества практик.

The article studies the role of organizational networks in creation of corporate social capital. The main differences between organizational networks and communities of practice and the instrumental values of organizational networks are considered.

Key words: organizational networks, corporate social capital, communities of practice.

Дослідження організаційних мереж, які об'єднують працівників окремих підрозділів організацій, організацію в цілому, кілька компаній однієї галузі, замовників і постачальників тощо, відкриває резерви підвищення ефективності за рахунок кооперації, дозволяє краще використовувати таланти і знання співробітників, впроваджувати новаторські підходи і технології. Соціальні мережі можуть показувати також, як компанії взаємодіють між собою, забезпечувати виявлення неформальних зв'язків між керівниками і співробітниками. Такі дані можуть виявитися корисними, наприклад, при рішенні проблем конкуренції або налагодженні більш тісних зв'язків між постачальниками і клієнтами.

У публікаціях останнього десятиріччя досліджуються окремі ефекти соціального капіталу, що отримуються з мереж, сформованих усередині й між організаціями. Наприклад, Ж. Нахпет, С. Гошал і В. Цай вказують на взаємозв'язок між соціальною структурою та створенням і обслуговуванням інтелектуального капіталу фірми, звертають увагу на ефекти соціального капіталу як у внутрішньо-, так і міжорганізаційних мережах [1; 2]. К. Ліна і Г. Ван Бюрен пропонують формальну мережеву модель того, як організаційні методи зайнятості сприяють або перешкоджають успішній колективній дії [3]. Дж. Пеннінгс і К. Лі доводять, що соціальні мережі знижують кількість ліквідацій фірм з обслуговування [4]. Американські фахівці з менеджменту Р. Гулаті, Н. Норія і А. Захер, наголошуючи на необхідності досліджень корпоративних соціальних відносин, вказують, що уявлення про фірму як автономне утворення, що зіштовхується з безликим навколишнім середовищем, «усе більше і більше стає неадекватним в сучасному світі, де фірми вкорінені в мережі соціальних, професійних і обмінних відносин з іншими організаційними акторами..., поведінка і діяльність фірм можуть бути більш повно зрозумілі, якщо дослідити мережу відносин, у які вони вкорінені» [5, с. 203]. Такий підхід, на наш погляд, дозволяє краще зрозуміти джерела розходжень у поведінці і прибутковості фірм.

Метою даної статті є з'ясування ролі організаційних мереж у формуванні корпоративного соціального капіталу.

Соціальні актори безупинно взаємодіють, дбаючи про свої інтереси, у процесі чого вони утворюють складні *мережі соціальних відносин*, які сприяють або заважають досягненню їх цілей. Мережі є одночасно і джерелом, і формою соціального капіталу в організаціях, первинним проявом взаємозв'язків між людьми. Їх аналіз надає інформацію про існуючий соціальний капітал, а їх підтримка сприяє зростанню соціального капіталу. Як зазначають Д. Коен і Л. Прусак, мережі є основним джерелом почуття причетності до організації і зобов'язань, тобто такого становища в організації, коли люди почувають себе як удома і відповідальні один за одного [6, с. 55]. Величина соціального капіталу, що накопичується організаціями, залежить від зусиль окремих індивідів щодо розвитку свого власного соціального капіталу. Хоча побудова мережі головним чином здійснюється між індивідами, вона сприяє розвитку соціального капіталу організації. Багато вигід, які люди одержують з мереж і співтовариств, також можуть приносити вигоди і організаціям.

Майже всі дослідники соціального капіталу ставлять мережі (тісні відносини, співтовариства практик) у центр своїх досліджень. Деякі навіть розглядають соціальний капітал виключно у термінах мереж. Д. Ноук, наприклад, визначає соціальний капітал як «процес, за допомогою якого соціальні актори створюють і мобілізують свої мережеві зв'язки в межах і між організаціями, щоб одержати доступ до ресурсів інших соціальних акторів» [7, с. 18]. Таким чином, можна стверджувати, що аналіз соціальних мереж займає істотне місце у концептуалізації соціального капіталу.

Сучасні дослідження мереж організацій фокусуються на інструментальній цінності мереж. Неформальні відносини розглядаються як соціальний капітал, що буде використовуватися для досягнення цілей, таких, як одержання ресурсів, заохочень і виконання завдань. Домінуючою тенденцією у дослідженнях соціального капіталу організацій є аналіз структурних змінних мережі, тобто розміру мережі, її розрідженості і сили зв'язків [8, с. 24]. Однак всі ці ознаки мережі не можуть бути до кінця проаналізовані без розгляду їх у контексті конкретної організації, що передбачає врахування витрат на підтримку мереж, труднощів, які виникають у випадку звертання за допомогою до інших, а також різних вимог, які пред'являються до виконання завдань. У багатьох дослідженнях аналізуються відносні вигоди від різних характеристик мережі, але недостатньо повно досліджені витрати, ризики і проблеми, пов'язані з соціальним капіталом організацій. Як зазначають Д. Коен і Л. Прусак, твердження, що мережі завжди корисні, є помилковим. Іноді співтовариство шкодить організації, у якій воно існує. Надмірно замкнуті співтовариства можуть стати жертвою поділюваної ненависті і взаємно зміцнювати омани, тобто вони можуть стати «зв'язками, що засліплюють» [6, с. 14].

Мережі – це соціальні конструкції, що виникають з обміну і спільної діяльності учасників соціальної системи, що визначається як безліч акторів, які взаємодіють на основі поділюваної символічної системи [7, с. 22]. Американський фахівець з соціології інформаційного суспільства М. Кастельс характеризує мережі як відкриті структури, що здатні розширюватися нескінченно, поєднуючи нові вузли доти, поки вони поділюють одні кодекси комунікації (наприклад, цінності або цілі діяльності) [9, с. 470]. Ф. Фукуяма визначає мережу як «групу індивідуальних агентів, які поділяють неофіційні норми або цінності, крім тих, які необхідні для звичайних ринкових угод» [10, с. 67]. У такому розумінні відсутній зміст активного зв'язку і взаємодії, що, безумовно, є важливою частиною функціонування мережі. В останніх соціологічних дослідженнях до стандартної теорії мереж додаються елементи емоцій і потреба членів мережі у аффіліації, що робить її більш доступною і корисною [6, с. 57]. Просто знати велику кількість людей – ще не значить бути частиною мережі. Членство у мережі – більш активна характеристика, що вимагає певних інвестицій часу, енергії і емоцій і несе в собі сильний потенціал для взаємності.

Отже, соціальну мережу можемо визначити як соціальну структуру, що складається з вузлів (людей або організацій), які пов'язані одним або більше типами взаємозалежності, такими, наприклад, як цінності, погляди, ідеї, фінансовий обмін, дружба, споріднення, ворожість, конфлікт, торгівля тощо. Відповідно, *організаційну мережу* можна представити як її соціальну структуру, тобто як систему впорядкованих певним чином позицій членів організації, що містить у собі сукупність взаємозалежних ролей, упорядкованих взаємин між членами організації, у першу чергу відносин влади і підлеглості [11, с. 71]. Ці відносини можуть змінюватися внаслідок зміни цілей, у ході обміну ресурсами і зміни характеру їх використання. Саме останній вид змін є найважливішим резервом розвитку організації, оскільки вони, насамперед, стосуються нововведень у сфері поділу праці, мотивацій членів організації, нових форм соціального контролю і обґрунтованого прийняття управлінських рішень.

У науковій літературі поняття «мережі» часто вживається як синонім «співтовариства». І мережі, і співтовариства розглядаються як групи людей, об'єднаних спільними інтересами, досвідом, цілями або завданнями; вони передбачають регулярну комунікацію і зв'язки, що характеризуються певним ступенем довіри і альтруїзму. Разом з тим, ці поняття, як вказують Д. Коен і Л. Прусак, не завжди означають те ж саме [6, с. 53]. Співтовариства більш сконцентровані і зосереджені, ніж мережі. У співтовариств є центр тяжіння, який може бути фізичним місцем розташування (наприклад, територіальне співтовариство) або спільно виконуваною діяльністю (співтовариство практики). Мережа ж не має потреби у такому центрі. Хоча існує неясність щодо членства у специфічних співтовариствах, вони у деякому смислі типово *закриті*, якщо їх розглядати з погляду поділу на тих, хто усередині і тих, хто зовні співтовариства («ми» і «вони»). Члени співтовариства звичайно всі знають один одного, принаймні, до деякої міри. Мережа взагалі більш *відкрита*, люди у мережі знають тих, з ким вони пов'язані безпосередньо, але вони не обов'язково знають контакти своїх контактів. Співтовариства забезпечують виконання норм, а деякі мережі занадто розкидані, щоб робити це регулярно.

Співтовариство, за Е. Венгером, є неофіційно зв'язаною групою людей, «спільно залучених у дії, про значення яких вони домовляються один з одним» [12, с. 73]. Співтовариства практики формуються в компаніях з багатьох причин: щоб підтримати зв'язки з колегами при реорганізації компанії; протистояти зовнішнім змінам, таким, як зростання електронної комерції; прийняти нові виклики, коли компанія змінює стратегію. Такі співтовариства можуть здійснювати стратегію фірми, генерувати нові напрямки бізнесу, вирішувати проблеми,

сприяти поширенню кращих практик, розвивати навички людей і допомагати компаніям наймати і зберігати талановитих фахівців. Постійне спілкування фахівців між собою в рамках співтовариства практики може сприяти розробці важливих управлінських рішень, створенню нових видів продукту або послуг, підвищенню мотивації і посиленню неформального контролю за діяльністю окремих працівників. Е.Венгер і В.Шнайдер вказують на парадокс співтовариств практики, який полягає у тому, що, хоча вони є самоорганізованими групами і тому не вимагають контролю і втручання, насправді необхідні певні організаторські зусилля, щоб їх розвинути і об'єднати в організацію. Тільки тоді вони можуть повністю відповідати меті свого створення [13].

Фундаментальне положення теорії соціального капіталу полягає в тому, що мережеві зв'язки забезпечують *доступ до ресурсів*. Всі різноманітні зв'язки, що присутні в організаційних структурах, корисні для колективної дії, оскільки вони вирішують як проблеми координації, так і проблеми індивідуальної дії (наприклад, скорочують індивідуальні транзакційні витрати, підвищують шанси на просування тощо). Регулярність цих зв'язків сприяє нагромадженню соціального капіталу фірми, створюючи типові передачі і обміни ресурсами та полегшуючи участь у колективній дії. Люди і організації активно формують свої соціальні відносини, щоб одержати більше можливостей і вигод. Перетворюючи великі обсяги зв'язків у численні, різноманітні і вигідні контакти, соціальний актор одержує потенційний доступ до активів, якими володіють ці контакти [7, с. 19]. Зв'язки відносин між акторами – канали для передачі матеріальних і нематеріальних ресурсів [14, с. 19]. До таких відносин Д.Ноук і Дж.Куклінські відносять угоди, комунікації, граничне проникнення, інструментальні відносини, почуття, авторитет/владу і споріднення [15, с. 15-16].

Як стверджує Н.Лін, ресурси, до яких одержують доступ через відносини мережі, стають соціальним капіталом людини, незалежно від того, чи були ці зв'язки явними інвестиціями, зробленими людиною в очікуванні майбутньої вигоди, чи були створені безпосередньо під час інструментальних дій [16, с. 696]. Так само, як людина може мобілізувати соціальні ресурси своїх особистих контактів для цілеспрямованої дії, так і організація може активізувати різні ресурсні мережі, щоб досягти своїх цілей. У контексті організації участь у колективній дії вимагає співробітництва з іншими, вираженого через рутинну передачу або обмін різними видами ресурсів. Е.Лазега і Ф.Паттісон указують на ресурси, які є ключовими для інтеграції фірми – добровільне співробітництво, порада і дружба, оскільки вони служать індивідуальним і колективним цілям [17, с. 190]. У будь-якій організації існує нерівний розподіл цих ресурсів серед членів фірми.

Разом з тим слід зазначити, що мережі є більш цінними і надійними, якщо в них перебувають не тільки через користь, яку можна від них отримати. Бути частиною мережі, в деякому смислі, має бути метою саме по собі, а не тільки засобом для досягнення мети. Ті, хто постійно використовують зв'язки мережі тільки для власного просування, можуть бути, в остаточному підсумку, відкинуті мережею. Таку ситуацію Д.Коен і Л.Прусак називають «нестачею взаємності» [6, с. 58]. Розглядаючи вигоди від соціальних мереж, вони виділяють серед них почуття причетності, базові істини, практики, розподіл інформації, знання [6, с. 58]. Отже, організаційні мережі є ключовим структуроутворюючим компонентом корпоративного соціального капіталу, який обумовлює його формування.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Nahapiet J. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / J.Nahapiet, S.Ghoshal // *Academy of Management Review*. – 1998. – №23 (2). – P.242-266. 2. Tsai W. Social Capital and Value Creation: The Role of Intrafirm Networks / W.Tsai, S.Ghoshal // *Academy of Management Journal*. – 1998. – №41. – P.464-476. 3. Leana C. Organizational Social Capital and Employment Practices / C.Leana, H.Van Buren III // *Academy of Management Review*. – 1999. – №24 (3). – P.538-555. 4. Pennings J. Human Capital, Social Capital, and Firm Dissolution / J.Pennings, K.Lee, A.Wittelooostuyn // *Academy of Management Journal*. – 1998. – №13. – P.29-46. 5. Gulati R. Strategic networks / R.Gulati, N.Nohria, A.Zaheer // *Strategic Management Journal*. – 2000. – №21. – P.203-215. 6. Cohen D. In Good Company: How Social Capital Makes Organizations Work / Don Cohen, Laurence Prusak. – Boston : Harvard Business Press, 2001. – 224 p. 7. Knoke D. Organizational Networks and Corporate Social Capital / D.Knoke // *Corporate Social Capital and Liability* / Eds. R.Leenders, S.Gabbay. – Boston: Springer, 1999. – P.17-42. 8. Hansen M. So Many Ties, So Little Time: A Task Contingency Perspective on Corporate Social Capital in Organizations / M.Hansen, J.Podolny, J.Pfeffer // *Social Capital of Organizations* / Eds. S.Gabbay, R.Leenders. – Bingley : JAI Press, 2001. – P.21-57. 9. Castells M. The Rise of the Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol.1. / Manuel Castells – Cambridge: Wiley, 1996. – 481 p. 10. Fukuyama F. The End of Order / F.Fukuyama. – London: Social Market Foundation, 1997. – 139 p. 11. Фролов С.С. Социология организаций : [учебник] / С.С.Фролов. – М. : Гардарики, 2001. – 384 с. 12. Wenger E. Communities of Practice / E.Wenger. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 336 p. 13. Wenger E. Communities of Practice: The Organizational Frontier [Електронний ресурс] / E.Wenger, W.Snyder. – 2009. – Режим доступу: http://www.amazon.com/Communities-Practice-Organizational-Frontier/dp/B00005RZ9V/ref=sr_1_6?ie=UTF8&s=books&qid=1232117110&sr=1-6. 14. Schuller T. Social Capital: A Review and Critique / T.Schuller, S.Baron, J.Field // *Social Capital: Critical Perspectives* / Eds. S.Baron, J.Field, T.Schuller. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – P.1-38. 15. Knoke D. Network Analysis / D.Knoke, J.Kuklinski. – Beverly Hills: Sage Publications, 1982. – 95 p. 16. Lin N. Les Ressources Sociales: Une Theorie Du Capital Social / N.Lin // *Revue Francaise de Sociologie*. – 1995. – Vol.36. – №4. – P.685-704. 17. Lazega E. Social Capital as Social Mechanisms and Collective Assets: The Example of Status Auctions among Colleagues / E.Lazega, P.Pattison // *Social Capital: Theory and Research* / Eds. N.Lin, K.Cook, R.Burt. – New Jersey: Aldine Transaction, 2001. – P.185-208.

УДК 316. 354

КОНФЛІКТ ЦІЛЕЙ В СОЦІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Жеребятнікова Ірина Володимирівна – кандидат соціологічних наук ст. викладач кафедри філософії та політології Харківський національний економічний університет

Стаття присвячена дослідженню конфліктної та різносуб'єктної природи цілей підприємницьких організацій. Розглядаються основні джерела виникнення та генезис цільових протиріч в організації, висвітлюються форми прояву конфліктів цілей на різних управлінських рівнях. Автор підкреслює важливість узгодження цілей та досягнення балансу цільових орієнтирів підприємницької організації як фактора підвищення ефективності її функціонування.

Ключові слова: цілі організації, конфлікт цілей, процес «розсіювання» цілей, дивергенція цілей, явище міжцільового напруження, цілі суб'єктів впливу, узгодження цілей.

Статья посвящена исследованию конфликтной и разносубъектной природы целей предпринимательских организаций. Рассматриваются основные источники возникновения и генезис целевых противоречий в организации, освещаются формы проявления конфликтов целей на разных управленческих уровнях. Автор подчеркивает необходимость согласования целей и достижение баланса целевых ориентиров предпринимательской организации как фактора повышения эффективности ее функционирования.

Ключевые слова: цели организации, конфликт целей, процесс «рассеивания» целей, дивергенция целей, явление межцелевого напряжения, цели субъектов влияния, согласование целей

This article is devoted to the research of conflict and contradictory nature of goals in an owner's organization. Main sources of origin and development of purpose contradictions in the organization are examined, forms of manifestation of goal conflicts on different management levels are observed. The author determines necessity of concordance of goals and achievement of the balance of purpose directions in the owner's organization as a factor of raising effectiveness of its functioning.

Key words: goals of an organization, conflict of purpose, process of “dispersion” of goals, divergence of goals, appearance of effort between goals, purposes of subjects of influence, concordance of goal.

Сучасні підприємницькі організації – багатоцільові системи, що складаються з різних структурних підрозділів та мають кілька рівнів управління. Саме тому життєздатність підприємницької організації визначається, з одного боку, її вмінням встановлювати оптимальні зв'язки з соціальним середовищем, а з другого – підтримувати баланс функціонування внутрішніх чинників організаційного розвитку. Цілі організації мають множинний характер, ранжуються і встановлюються залежно від конкретної ситуації й умов, у яких організація функціонує. Загальноорганізаційні цілі можна розглядати як з погляду розуміння (сприйняття) їх працівниками організації, так і виходячи з їх взаємозв'язку із особистими і груповими цілями окремих членів організації. Все це – джерела протиріч і конфліктів цілей, зниження і запобігання яких є актуальним завданням управління. Життєдіяльність організації реалізується через постійне виникнення, розгортання та розв'язання суперечностей, котрі обумовлюють характер її розвитку, що актуалізує соціологічну діагностику цільових протиріч у сучасних організаціях. Особливого значення набуває розробка соціальних технологій подолання конфліктів цілей, що має сприяти підвищенню соціальної інтегрованості підприємницьких організацій.

Дослідженню проблем сутності, генезису та врегулюванню організаційних конфліктів присвячені праці як закордонних (Ч. Барнард, Р. Дарендорф, К. Вейк, Дж. Гелбрейт, А. Гоулднер, М. Крозьє, П. Лоуренс, У. Мастенбрук, Г. Саймон, Ф. Селзник, Л. Козер й ін.), так і вітчизняних вчених (І.Б. Гурков, А.К. Зайцев, П.І. Бородкін, А.Г. Здравомислов, А.І. Пригожин, А.І. Кравченко, А.М. Чуміков й ін.), які сформували ряд концепцій з позначеної тематики. Однак, необхідно відзначити, що недостатньо вивченим, на нашу думку, є ряд питань, пов'язаних з аналізом природи, форм прояву та вирішення конфліктів цілей в підприємницьких організаціях на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Метою статті є визначення основних джерел та змісту цільових протиріч на різних управлінських рівнях, розгляд головних типів та форм прояву конфліктів цілей в сучасних підприємницьких організаціях.

У життєдіяльності організації протиріччя між її цілями (конфлікти цілей) обумовлені різноманітними причинами. Як відзначає Дж. Гелбрейт, конфлікт цілей починається з взаємовідносин між особистістю й організацією [1, с. 29]. Приймаючи участь у діяльності організації, індивіди прагнуть досягти не тільки загальноорганізаційні, але й особисті цілі, які впливають на групові і загальні цільові орієнтири [2, с. 160]. У даному випадку приховується одне з істотних цільових протиріч, пов'язане з об'єднанням інтересів і цілей членів організації навколо загальних цілей на всіх управлінських рівнях. Індивіди приходять в організацію з особистими інтересами і потребами, ступінь збігу–розбіжності яких з посадовими функціями, цілями підрозділу і всієї організації, зрештою, визначає ефективність функціонування. Організація використовується як інструмент реалізації персональних цілей, отже, ізолювання загальноорганізаційних цілей від особистих або їх протиставлення викликає порушення управлінської системи. Взаємодія індивідуального і загального пронизує всі організаційні відносини, виникаючи як в індивідуально-груповій сфері, так і в рамках безособової структури організації [3, с. 33]. Тому особливе значення має постійне взаємоузгодження індивідуальних цілей та їх орієнтація на загальну ціль; взаємна «підтримка» цільових орієнтирів організації й інтересів персоналу; створення умов, при яких працівник починає ототожнювати загальноорганізаційні цілі з особистими як на професійному, так і на моральному рівнях. Нездатність узгодити протиріччя, які виникають між персональними і загальноорганізаційними цілями, може призвести до утворення клік в організації. Кліка – різновид неформальної групи, яка з'являється в результаті змови працівників організації для використання її ресурсів в особистих цілях, часто на шкоду інтересам і цілям самої організації [4, с. 48]. Наявність клік спричиняє негативні зміни в організаційній структурі, істотно послаблює цілісність організації.

Одним з основних цільових протиріч у підприємницькій організації є процес «розсіювання» цілей, який виникає як наслідок розширення організації, її структурної диференціації. Передумовою цього явища виступає процес департаменталізації, сутність якого полягає у необхідності виділення усередині організації низки підрозділів, відділів, цехів, спеціалізованих служб. Це спричиняє розкладання генеральної загальноорганізаційної цілі для більш ефективної реалізації на підцілі, створюючи «дерево цілей». Зі зниженням на більш низькі структурні рівні окремі підцілі починають модифікуватися, а їх сукупність у підсумку буде мати суттєві відхилення від первісної загальної цілі. Розсіювання цілей підсилюється в процесі укрупнення організації, збільшення дистанції владних відносин і зменшення мотивації персоналу. Зазначене явище обумовлене декількома причинами. По-перше, особливостями комунікаційних зв'язків в організації, на які можуть впливати стиль управління, конфліктні відносини, що виступають джерелами взаємонерозуміння. По-друге, на зміст цілей, що поставлені перед працівником, накладається його особистий інтерес, який в результаті корегує загальні цільові орієнтири. По-третє, велике значення має конкретизація загальних цілей і їх розподіл за структурними підрозділами. Цей процес викликає, у свою чергу, цільовий конфлікт, пов'язаний з ефектом дивергенції цілей [3, с. 98-100].

Поняття «дивергенція цілей» було введено в соціологію організацій і управління американським ученим Г. Саймоном для позначення побічного негативного процесу (дисфункції), який неминуче виникає у ході спеціалізації діяльності, інституалізації структурних підрозділів і професіоналізації працівників. Дивергенція цілей полягає в тому, що формування в організації системи допоміжних (інструментальних) цілей і закріплення їх за спеціалізованими підрозділами приводить до їх відокремлення і перетворення в самодовільні цілі для цих підрозділів [5, с. 40]. Працівники починають сприймати ціль підрозділу як найважливішу, іноді виникає боротьба за її значущість, а, отже, і за ресурси, пільги і винагороди. Це, у свою чергу, веде до поступової втрати працівниками підрозділів здатності сприймати загальні цілі організації, розуміти перспективи її розвитку як цілісності. Виникає проблема автаркії цілей, яка полягає в тому, що кожен підрозділ замикається на своїх специфічних цілях, вважає їх провідними і єдиними [3, с. 97]. Персонал починає розглядати й оцінювати всі процеси, що відбуваються в організації, крізь призму цілей і задач свого підрозділу, ігноруючи цілі й інтереси суміжних відділів і організації в цілому. Дивергенція цілей призводить до дезінтеграції організації, руйнування її цілісності, єдності цілей і дій.

На наш погляд, дане протиріччя в сучасній підприємницькій організації досить важко усунути цілком, можливо лише послабити. Для пом'якшення ефекту дивергенції цілей і подолання цільового конфлікту в організації американський дослідник Ф. Селзник запропонував концепцію «втілення і захисту інституціональних цілей». У зазначеній теорії обґрунтовується необхідність використання керівництвом організації спеціально розроблених засобів і проведення певної внутрішньої політики для забезпечення домінування загальноорганізаційних цілей над цілями підрозділів. Основу такої політики складає

забезпечення інституціональної ідентичності, під якою розуміється підтримання постійної відповідності між загальними цілями, що змінюються, і поточними завданнями організації, а також між станом формальних та неформальних організаційних структур. При проектуванні структурних підрозділів з погляду досягнення загальноорганізаційних цілей варто, на думку Ф. Селзника, враховувати тенденцію структурних підрозділів до автономії і захисту своїх цілей. Крім указаних методів, зменшити негативні наслідки дивергенції цілей можливо, на нашу думку, шляхом переформулювання цілей; залучення фахівців різних підрозділів до розробки колективних рішень, єдиної філософії і політики організації; проведення спільних засідань і нарад; зміцнення корпоративного духу [5, с. 40].

Суперечлива природа організаційних цілей виявляється також у співвідношенні цілей одного типу, але властивих різним підрозділам, службам організації. Виникає явище міжцільового напруження, тобто суперечливого поєднання паралельних цілей на одній горизонталі. Сутність його полягає в тому, що при деякій взаємопротилежності підцільей є більш досяжною кінцева ціль організації. Іншими словами, якщо певні підрозділи в організації поставити в умови конкуренції, то це може принести додатковий позитивний ефект для організації. Формою такого міжцільового напруження є позиційний конфлікт, обумовлений об'єктивним станом різних груп працівників у системі виробництва. Зазначений конфлікт цілей часто використовується як об'єктивний «двигун» організаційного розвитку й у практичній діяльності може штучно створюватися керівництвом організації (наприклад, між технологічним і науково-дослідним відділами) [3, с. 42-43]. Однак, слід відзначити, що позиційний конфлікт вимагає вмілого управління, у протилежному разі він може перейти в психологічний, одержати міжособистісний зміст і стати неконтрольованим. На наш погляд, подолання конфліктів між цілями підрозділів або професійних груп суто адміністративними, механічними способами (перебудова організаційної структури, заборони, покарання тощо) є помилковим. Більш ефективним інструментом буде узгодження їх інтересів за статусними ознаками, ієрархічними рівнями, гендерними і віковими групами шляхом ведення переговорів.

Конфліктна та різноsubj'єктна природа цілей організації підкреслюється і рядом російських фахівців. Так, А. І. Пригожин відзначає, що «організація є об'єднання протиріч між цілями, інтересами, діями її учасників» [3, с. 81]. Виходячи з цього, аналіз поведінки організації можливий через оцінку співвідношення різних (внутрішніх і зовнішніх) носіїв організаційних цілей.

У процесі цілепокладання необхідно враховувати і відображати інтереси таких основних суб'єктів впливу, що визначають діяльність організації, як власники бізнесу, керівники, персонал організації, споживачі, ділові партнери, місцева громадськість і суспільство в цілому. При формуванні цільових орієнтирів досить складно поєднати різноспрямовані потреби зазначених суб'єктів впливу, оскільки кожний з них переслідує певні інтереси, що відображають внутрішні і зовнішні елементи функціонування організації. Вплив (вага) індивідуальних і колективних цілей даних груп на розвиток організації визначається тим адміністративним ресурсом, яким володіє її носій. Якщо деякий суб'єкт має право «вето», то вплив інших учасників не має сили. Ситуація ускладнюється тим, що, по-перше, більшість зацікавлених сторін відкрито не позначають свої цільові орієнтири або роблять це недостатньо чітко; по-друге, важливим аспектом є суттєва розбіжність між декларованими і реально переслідуваними цілями. Багато офіційних цілей на практиці виявляються не описами бажаного стану організації, а обмеженнями на її функціонування. При цьому ефективність організації визначається її здатністю задовольнити реальні цілі зацікавлених сторін за наявності обмежень [6].

Слід зазначити, що протиріччя і неузгодженість існують як між цільовими групами, так і всередині кожної з них. Так, власники очікують, що організація забезпечить високий прибуток, дивіденди, зростання курсу акцій і безпеку для вкладених капіталів. Працівники організації прагнуть одержати гарантії зайнятості, але обіцянки таких гарантій можуть поставити під загрозу ефективну діяльність організації в цілому. Персонал хоче мати більш сприятливі умови праці, включаючи гнучкий графік роботи і безпеку, а роботодавці сприймають це як порушення заведеного порядку і зайві витрати. Працівники бажають розширити участь у прийнятті рішень, пов'язаних з їх діяльністю, а керівники розглядають це як загрозу для своєї влади. Робітники хотіли б стати акціонерами і співвласниками організації, у якій вони працюють, а реальні власники не мають намірів поділяти свій прибуток і статус. Для споживачів організація повинна надавати якісні товари і послуги за підходящою ціною, з гарним сервісним обслуговуванням та іншими гарантіями. Місцева громадськість, що складається з різних груп із широким спектром інтересів, цілі яких також конфліктні, хотіла б зберегти існуючі у регіоні робочі місця; контролювати екологічну ситуацію (забруднення води, повітря, рівень шуму); скоротити злочинність, яка часто постає результатом безробіття і великої різниці в рівні добробуту. Представники місцевої спільноти прагнуть, щоб власники бізнесу більш активно брали участь у життєдіяльності району, а не перекладали свої громадські обов'язки на PR-служби при своїх організаціях [2, с.162-163]. Нижче наведені приклади цільових протиріч, що обумовлені індивідуальними, організаційними і суспільними потребами і інтересами (див. табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення цілей індивіда, організації, місцевої спільноти

Цілі індивіда	Цілі організації	Цілі місцевої спільноти
<ul style="list-style-type: none"> - дохід і гарантія зайнятості; - кращі умови праці; - задоволеність працею; - великі повноваження на робочому місці; - задоволення потреби у владі й у досягненні результатів; - участь у володінні власністю; - соціальний захист з боку профспілки 	<ul style="list-style-type: none"> - великий прибуток і чистий дохід; - висока ефективність і продуктивність праці; - краща якість і обслуговування; - розширення частки ринку; - збереження ієрархічної структури; - забезпечення дисципліни і контролю; - можливість звільнення працівників при скороченні попиту 	<ul style="list-style-type: none"> - збереження повної зайнятості і доходів у даній місцевості; - великий вплив споживачів на товаровиробників; - зниження рівня злочинності; - контроль над станом навколишнього середовища у зв'язку з проблемою робочих місць; - зниження диференціації в рівні добробуту і соціальному стані

Джерелом цільових конфліктів може виступати процес цілепокладання, існуючий в організації. При централізованому способі встановлення цілей керівники не вважають за необхідне обговорювати цільові протиріччя з персоналом; не надають значення узгодженню цілей і не залучають співробітників до визначення не тільки цільових орієнтирів організації, але й індивідуальних цілей розвитку кар'єри, вважаючи рішення цих питань своєю прерогативою. Крім цього, власники, як правило, уникають обговорення цільових напрямків розвитку організації з місцевим населенням, оскільки таке узгодження викликає нові протиріччя [7, с. 52]. На наш погляд, відкрите обговорення цілей виступає одним з ефективних методів розв'язання цільових протиріччя в організації, що відповідає загальним інтересам усіх суб'єктів впливу.

Особливу значущість при різних цілях основних зацікавлених груп набуває проблема узгодження цілей. На практиці існує два типи таких процесів: узгодження цілей по горизонталі й узгодження цілей по вертикалі, що забезпечує високий ступінь організаційної єдності. Узгодження цілей по горизонталі завжди відбувається в рамках організації і становить досягнення домовленості за організаційними цілями між підрозділами функціонального, технологічного і виробничого ланцюжка. Узгодження цілей по вертикалі включає домовленість щодо цілей організації між декількома рівнями: її керівником або власником, інститутами суспільства (центральна і місцева влада, професійні товариства тощо) і працівниками, нерідко представленими профспілками.

Слід зазначити, що способи вирішення цільових протиріччя і досягнення балансу цільових орієнтирів розрізняються як для окремих організацій, так і для окремих керівників. Кожна конкретна організація зіштовхується зі своїми специфічними проблемами, однак загальним з погляду її ефективності є не конфронтація, а досягнення згоди за цілями шляхом переговорів для всіх трьох рівнів: працівник – власник – суспільство. Серед універсальних рекомендацій для зниження і запобігання цільових конфліктів, на наш погляд, можна виділити: делегування влади і збільшення відповідальності працівникам усіх рівнів для спільного рішення проблем, що виникають; участь персоналу в управлінні та власності; участь працівників у процесі цілепокладання, можливість впливати на встановлення і корегування цілей організації; урахування індивідуальних цілей і потреб персоналу при формуванні загальноорганізаційних цілей; посилення ролі соціальних цілей для співвіднесення інтересів організації і потреб працюючих у ній співробітників, застосування соціального пакету; централізоване і рівномірне сприяння організаційним підрозділам у їх функціонуванні; спільне формування стратегічного курсу, посередництво в подоланні розбіжностей між організаційними одиницями; узгодження загальноорганізаційних, групових і персональних цілей для зниження протиріччя і конфліктів між інтересами основних суб'єктів впливу; зміни в організаційній культурі, посилення корпоративного духу, створення почуття єдності членів організації, впровадження системи загальних цінностей.

Таким чином, у підприємницькій організації, як правило, реалізується сукупність різноманітних, часом конфліктних, взаємовиключних цілей. Тому завдання керуючої системи будь-якого рівня – врахувати все різноманіття факторів, які впливають на процес втілення цілей у діяльності організації (її підрозділів), правильно оцінити ситуацію і скорегувати рух від ідеальної цілі до конкретного результату.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Galbraith J. K. The New Industrial State. – London, 1991. – 318 p. 2. Симмонс Д. Как стать собственником / Д. Симмонс, В. Мерс; пер. с англ.– М.: Изд-во Сирин, 2001. – 292 с. 3. Пригожин А.И. Методы развития организаций / Аркадий Ильич Пригожин. – М.: МЦФЭР, 2003. – 864 с. – (Приложение к журналу «Консультант», № 9 (2003)). 4. Иванова Т.Ю. Теория организации / Т.Ю. Иванова, В.И. Приходько. – СПб.: Питер, 2004. – 269 с. – (Серия «Учебное пособие»). 5. Щербина В.В. Социальные теории организаций: Словарь / В.В. Щербина. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 264 с. 6. Сухов С.В. Развитие организаций: цели и эффективность [Электронный ресурс] / С.В. Сухов – Режим доступа к статье: http://www.proteu.ru/180204_article_9.html. 7. Мاستенбрук У. Управление конфликтными ситуациями и развитие организации / У. Мاستенбрук; пер. с англ.– М.: ИНФРА-М, 2006. – 256 с.

УДК 316.334.(477.87)

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНИХ ПРАКТИК САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Ігнатоля Наталія Іллівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології і соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Рюль Вікторія Олександрівн – аспірантка кафедри соціології і соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

У статті розглядається вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення населення Закарпатського регіону. Проблема самозайнятості є особливо актуальною для гірських територій Закарпаття, де чисельність зайнятого населення у всіх сферах його економічної діяльності має тенденцію до скорочення. Неформальні підприємницькі практики та трудова міграція в сьогоденні є основними джерелами існування жителів Закарпатського регіону, коли більшість населення покладається на самовиживання і самозабезпечення.

Ключові слова: трудова міграція, самозабезпечення, неформальне підприємництво, безробіття, домогосподарства.

В статье рассматривается влияние социальной среды на развитие экономических практик самообеспечения населения Закарпатского региона. Проблема самой занятости является особенно актуальной для горных территорий Закарпатья, где численность занятого населения во всех сферах его экономической деятельности имеет тенденцию к сокращению. Неформальные предпринимательские практики и трудовая миграция в современных условиях являются основными источниками существования жителей Закарпатского региона, когда большинство населения полагаются на самовыживание и самообеспечение.

Ключевые слова: трудовая миграция, самообеспечение, неформальное предпринимательство, безработица, домохозяйства.

The influence of social environment on the development of economic practices of self-providing of the population of Transcarpathian region is regarded in this article. The problem of self-employment is especially actual for mountainous territories of Transcarpathian region, where the quantity of the employed population in all spheres of economic activity has a tendency to reduction. Informal enterprise practices and labour migration are the basic sources for existence of the inhabitants of Transcarpathian region nowadays, when majority of the population depends on self-providing and self-surviving.

Key words: labour migration, self-providing, informal enterprise, unemployment, self-surviving.

Успішне розв'язання складних соціально-економічних проблем, подолання кризового стану соціальної сфери, економіки значною мірою залежить від збалансованого і раціонального поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами та особливостями окремих регіонів, ефективного використання їх екологічного, науково-технічного, природно-ресурсного та демографічного потенціалів. Окрім різних економічних показників розвитку, великої розбіжності промислового, науково-технічного потенціалу, регіони України дуже відрізняються соціальними, історично-культурними, мовними, конфесійними особливостями. Все це вимагає здійснення адекватної ситуаційно-випереджаючої, вираженої регіональної політики. Тому чимале значення для осмислення реальних процесів має з'ясування і врахування їх на регіональному рівні. Саме тут найбільш ефективно вивчення реального взаємозв'язку соціального самопочуття і ціннісних орієнтацій особи, групи та верстви населення, детермінованих об'єктивними умовами їхнього життя і суб'єктивними особливостями.

Мета статті – визначити вплив соціального середовища на розвиток економічних практик самозабезпечення населення Закарпатського регіону.

Головною гіпотезою нашого дослідження є теза, що в умовах економічної кризи і зважаючи на соціальне середовище Закарпатського регіону більшість населення займається самозабезпеченням, яке проявляється в неформальних підприємницьких акціях і трудовій міграції.

Закарпаття становить цікавий об'єкт для такого дослідження з ряду причин – історичних, геополітичних, демографічних, соціально-культурних тощо. Трансформаційні процеси, які відбуваються в соціально-економічному житті України, не обійшли і Закарпатську область. Закарпаття - одна з найменших областей України, її питома вага за територією - 2,1%; за населенням – 2,7 % серед 27 регіонів. В силу історичних, природно-географічних і соціально-економічних факторів область належала до регіонів з низьким рівнем розвитку продуктивних сил та індустріального розвитку. Реформування всіх сфер соціально-економічного життя за роки незалежності України, радикальне трансформування господарського механізму і допущені при цьому прорахунки негативно вплинули на депресивні території держави, в тому числі і Закарпаття [1].

Так, однією з головних ознак області є її гірська територія. Чотири п'ятих території займають покриті лісами гори і тільки одна п'ята – рівнина. Населені пункти, які розташовані на висоті 400 метрів і вище над рівнем моря і відповідають двом критеріям та не менш як двом показникам третього критерію – «кліматичні умови», набувають статус «гірських». Існуючі ґрунтово-кліматичні умови та малоземелля не дозволяли розвивати багатогалузеве сільськогосподарське виробництво та задовольняти потреби населення в продовольчих ресурсах. Характерною ознакою для області стала праценадлишковість та трудова міграція.

Кількість населення станом на 01.01.2009 р. складала 1243,4 тис. осіб, 37 % якого проживає в містах, а близько 250 тис. осіб - в населених пунктах, які мають статус гірських. В умовах Закарпатської області кількісні характеристики демографічно-трудового потенціалу населення неоднозначно проявляються в розрізі природно-економічних підзон. Зокрема, при переважаючій частці сільського населення в цілому по області (62,9% до всієї чисельності населення) в низинній природно-економічній зоні, навпаки, частка сільського населення менша від частки міських мешканців. У той же час у передгірній та гірській природно-економічних зонах домінує сільське населення, частка якого складає відповідно 76,9% і 70,6%. [2]. Дані показники впливають на те, що більшість населення зайнята в особистих підсобних господарствах.

З інших особливостей розселення області варто відмітити наступне:

1. На низинну природно-економічну підзону припадає 27,3% території і 45,5% населення області.

2. На передгірну і гірську природно-економічні підзони припадає відповідно 28,9% і 43,8% територій та 32% і 22,5% населення області.

Останні десятиріччя відзначилися погіршенням демографічної ситуації в сільській місцевості як України, так і її регіонів, у тому числі і в регіоні Українських Карпат, що негативно позначається на демографічно-трудоному потенціалі гірських поселень. Спостерігається значне переміщення населення з гірських районів області до міст або взагалі виїзд за кордон. Таке становище разом з іншими явищами і тенденціями є серйозною перешкодою у забезпеченні продовольчої бази, розвитку підприємництва і вирішенні ряду економічних і соціальних проблем даного регіону.

Кількість працездатних осіб в області складає близько 517,3 тис. чол. Відносно низький рівень розвитку економіки зумовив існування надлишку трудових ресурсів. Цим і викликана значна трудова міграція населення. За розрахунками, близько 180 тис. громадян області працюють за межами Закарпаття. Офіційний рівень безробіття є одним із найвищих в Україні. В структурі трудових ресурсів значною є частка прихованого безробіття. Закарпатська область традиційно залишається праценадлишковим регіоном. Рівень безробіття по області складає 10,2%; в низинних регіонах (Ужгородському, Мукачівському, Хустському, Виноградівському і Берегівському) цей показник знаходиться в межах 6 - 7%, в той час в гірських районах (Великобerezнянському, Воловецькому, Міжгірському, Рахівському) він коливається в межах 11- 18%. В гірських умовах значно переважає пропозиція робочої сили над її попитом: 2237 – це кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю у Великобerezнянському районі, а відповідно потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць – 41; відповідно у Воловецькому районі це співвідношення складає 2623 і 53; у Міжгірському – 3112 і 32; у Рахівському – 5375 і 222. Навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію) складає: по області - 21 особа, у низинних районах (в середньому) – в межах 5-20 осіб і в гірських регіонах – 24-97 осіб. Проведений аналіз дозволив виявити на території Закарпатської області 4 осередки масового безробіття. Це зокрема у Міжгірському районі на території сіл Синевирська Поляна, Колочава, Негровець, Синевір, у Тячівському (с. Лопухово, Руська Мокра, Усть Чорна), у

Великоберезнянському (с. Смерекова, Черногорова, Ужок, Люта) та Воловецькому (с. Гукливе, Скотарське, Верхні Ворота) районах. У сукупності в цих чотирьох гірських районах зареєстровано 28,2 тис. безробітних, або майже кожний третій безробітний в області. Дані гірські території не викликають зацікавленості в інвестуванні і розвитку різних форм підприємництва [3].

Домінантною рисою безробіття є його тривалий характер. Більшість (близько 47%), безробітних шукають собі роботу в межах від 6 місяців до 2 років. Аналіз локальних ринків праці і рівня безробіття показує суттєву диференціацію 3 груп ринків праці:

1) міста Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст, а також Берегівський, Хустський, Мукачівський, Ужгородський райони наближаються до збалансованості ринків попиту і пропозиції робочої сили;

2) сваявський, Виноградівський, Іршавський, Тячівський дають стабільну кон'юнктуру попиту і пропозиції, де рівень безробіття не перевищує його природного приросту;

3) депресивні, проблемні ринки – це Великоберезнянський, Воловецький, Рахівський, Міжгірський, Перечинський райони, для яких характерно перевищення рівня безробіття над наявним трудовим потенціалом, перевищення рівня безробіття над наявним його загальнодержавним показником, наявність значних форм прихованого безробіття, що створює засади для розгляду цих тенденцій в якості реальних факторів розвитку індивідуального підприємництва.

Однак це офіційні дані Закарпатського Центру зайнятості [4]. Фактично ж цю цифру треба, як мінімум, потроїти. Влітку в наших селах важко знайти молоду людину, залишаються вдома переважно пенсіонери і діти. Навіть частина вчителів (бюджетників) вимушена виїжджати на сезонні роботи. Хто вони у цей період: інтелігенція, майстри-будівельники чи підсобники? Який їх реальний соціальний статус?

Політика щодо сталого розвитку підприємницьких стратегій в області повинна базуватися на врахуванні комплексу об'єктивних та суб'єктивних факторів сприятливого та лімітуючого характеру. До числа перших слід віднести такі фактори: *географічний* – вигідне положення (область є воротами України в Західну Європу) створює їй певні переваги для прискореної інтеграції в європейській структурі; *історичний* – своєрідність краю, де збереглась висока культура господарювання, традиції і навички місцевого населення, що в поєднанні з близькістю країн Західної Європи створює передумови для швидкої адаптації населення до ринкових умов господарювання; *економічний* – досягнуті позитивні структурні зрушення служать вагомою передумовою для поступового економічного зростання; *транспортний* – розвинута мережа автомобільних доріг та залізниць з урахуванням зручного географічного положення може принести реальну вигоду області в розвитку підприємництва; *природний* – наявність унікальних природних ресурсів: мінеральних вод, лісів, значних запасів підземних і поверхневих вод, інших корисних копалин індустріального значення, ландшафтно-кліматичних зон; *рекреаційний* – область володіє потужним природним потенціалом для санаторно-курортного лікування та оздоровлення людей, який може перетворити рекреаційну сферу в одну з провідних галузей підприємництва області; *екологічний* – порівняно низький рівень антропогенного забруднення довкілля та виняткова екологічна роль Карпат на континенті сприяють позитивному іміджу області [1].

Поряд з існуванням зазначених вище переваг треба враховувати реальні фактори лімітуючого характеру, які мають суттєвий вплив на соціально-економічні і підприємницькі стратегії сьогодні і в перспективі. Серед них – відсутність необхідної нормативно-правової бази врегулювання взаємовідносин між центром і регіонами та ефективної державної регіональної політики в розвитку різних форм підприємництва; дефіцит сільськогосподарських угідь та низька врожайність багатьох сільськогосподарських культур ускладнюють можливості самозабезпечення продуктами харчування; надлишок трудових ресурсів, що має соціально-небезпечний характер; високий ризик виникнення небезпечних природних стихійних явищ, що створює загрозу життєдіяльності населення; складні умови проживання і підприємницької діяльності в гірській місцевості; велика залежність області від поставок енергоносіїв; обмеженість внутрішніх фінансово-кредитних ресурсів.

Постійна, тимчасова, тривала і сезонна міграція – складне соціальне явище. З одного боку, працюючі в інших регіонах та країнах закарпатці реалізують свої творчі сили і здібності, розширюють світогляд, соціальні зв'язки, вдосконалюють професійні навички, а з другого, через тривале перебування на чужині послаблюються родинні зв'язки, самоконтроль, нерідко переймаються вкрай негативні зразки поведінки, погіршується самопочуття і здоров'я, в області формується дефіцит кваліфікованих працівників масових професій. І це за надлишку трудових ресурсів! Він у нашому краї був у всі часи, за різних режимів. В повоєнний період у ході інтенсивного розвитку народного господарства Закарпаття, особливо у 70-80-і роки минулого століття, проблема зайнятості в основному

була розв'язана. А сьогодні загалом близько половини працездатних закарпатців не мають вдома постійної роботи (статистика називає 326 тис. неактивного населення).

Якщо раніше влада законодавчо гарантувала перше робоче місце випускникам шкіл, вузів, то сьогодні навіть молоді вчителі, лікарі, правники, економісти, інженери довго шукають роботу. Та й влаштувавшись, через низьку зарплату не можуть створити сім'ю, спорудити житло і в результаті вимушені поповнювати армію емігрантів, втрачаючи кваліфікацію, перспективу кар'єри, повної самореалізації.

Серед закарпатських жінок зайнятість, згідно з офіційною статистикою, на 10% нижча порівняно з чоловіками. Трудова міграція в області відноситься переважно до чоловічого населення. Жінка ж традиційно залишається вдома з дітьми і займається веденням домогосподарства.

Наводять на сумні роздуми й такі факти. Підприємництво розвивається головним чином в Ужгороді, Мукачеві і навколо них. Виходить, що маємо справу з прикордонною торгівлею (переважно імпортом), з транзитними послугами, посередництвом, контрабандою і т.п. явищами, від яких страждають інші закарпатці (дорожня продукція і послуг, їх низька якість, корупція і т.д.).

Протягом останніх п'яти років зростає питома вага малих підприємств у загальній кількості суб'єктів підприємництва області, що реалізовували продукцію, виконували роботи та надавали послуги. У середньому по області, як і в цілому по Україні, у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення припадає 63 малі підприємства (проти 60 у 2004 році), що являється вищим показником серед областей Західного регіону, за винятком Львівської області.

Найбільш чисельними за кількістю малих підприємств є обласний центр та міста обласного підпорядкування. Так, у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення на місто Ужгород припадає 165 суб'єктів малого підприємництва, м. Мукачево – 133, м. Берегово – 137, м. Хуст – 113, м. Чоп – 84, Свалявський район - 67 одиниць. Від 31 до 59 одиниць на 10 тис. осіб наявного населення налічується у Виноградівському, Мукачівському, Тячівському, Березівському, Великоберезнянському, Перечинському, Рахівському, Воловецькому, Ужгородському, Іршавському, Міжгірському і найменше у Хустському - 18 суб'єктів.

На малих підприємствах у минулому році працювало 36,7 тис. найманих працівників, що на 8% менше чисельності працюючих у 2006 році. На них, крім найманих працівників, було зайнято 1,1 тис. осіб власників і засновників підприємств та членів їх сімей. На умовах неповного робочого дня працювало 2,9 тис. осіб, з яких 72 % – за власним бажання [5].

З метою розширення існуючих уявлень, для виявлення основних факторів і детермінант у розвитку підприємництва було оброблено (набором комп'ютерних програм контент-аналізу) статистичні показники, які визначають його стан в Закарпатській області в січні-жовтні 2008 року. Було виявлено просто парадоксальні тенденції в розвитку підприємництва, які зовсім не вписуються в існуючі теоретичні уявлення про цей феномен.

У ході аналізу переслідувалися наступні завдання: вимірювання коефіцієнтів кореляції між показником динаміки розвитку підприємництва та іншими показниками соціально-економічного розвитку області; визначення груп показників, які найбільш значимі для розвитку підприємництва Закарпаття.

Методом дослідження став кореляційний аналіз офіційної статистичної інформації по Закарпатській області за січень-жовтень 2008 року та її порівняння. Згідно з отриманими результатами, динаміка кількості малих підприємств значно більше пов'язана з сумою загального збитку, ніж з сумою прибутку (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Показники розвитку підприємництва в Закарпатському регіоні в 2008 р.

Показники підприємництва	Кількість малих підприємств	Сума збитку за січень-вересень, 2008	Сума прибутку за січень-вересень, 2008
Кількість малих підприємств	1.000	0.972	0.606
Сума збитку за січень-вересень 2008	0.972	1.000	0.486
Сума прибутку за січень-вересень 2008	0.606	0.486	1.000

Загальними тенденціями в розвитку підприємництва Закарпаття є його позитивна кореляція із загальною збитковістю (0,98), кількістю зареєстрованих злочинів загальної спрямованості (0,95), інвестиціями в основний капітал (0,88), інвестиціями в житлове будівництво (0,81), обсягом введеного в експлуатацію житла (0,74), імпортом товарів за січень-жовтень (0,66), роздрібним товарообігом підприємств-юридичних осіб (0,67), абсолютним приростом доходів місцевих бюджетів (0,65), експортом товарів за січень-жовтень (0,58), сумою прибутку підприємств (0,57), інтенсивністю міжрегіональної міграції (0,24).

Зважаючи на територіально-географічне розташування Закарпатської області (крайня західна область, межування з чотирма державами), дійсно, характерним для розвитку нашої економіки є залучення інвестицій, імпортно-експортні операції, дрібний роздрібний товарообіг підприємств - юридичних осіб. Всі ці фактори реально мали б стимулювати розвиток прибутковості малого підприємництва, збільшення кількості робочих місць, зростання доходів у населення, поступову переорієнтацію їх зі сфери посередницьких операцій у сферу матеріального виробництва. Проте, зважаючи на картину, яка сформувалася в нас у процесі опрацювання статистичних показників розвитку підприємництва в Закарпатській області за січень-жовтень 2008 року, висновки зовсім не оптимістичні. Проголошений державою курс на легалізацію всіх тіньових доходів поки що не знаходить свого втілення в реальних показниках покращення економічної ситуації і підприємницького середовища. Якісною особливістю системного тіньового конгломерату підприємництва є неймовірна витривалість цього феномену до будь-яких проявів впливу зовнішнього середовища, тобто здатність до гнучкості і практично миттєвої адаптації відносно будь-яких різких змін, економічних та політичних умов існування. Через це нагальною є зміна способу життя, складу думок, свідомості сучасних підприємців, прийняття і вироблення нових правил гри в сфері підприємництва, які б дозволили наблизити регіональне підприємництво до цивілізованої ринкової економіки в межах наявних соціально-історичних традицій і норм поведінки.

За роки незалежності України в Закарпатській області інтенсифікувався науковий пошук оптимальної моделі соціально-економічного розвитку краю. Постає завдання сформулювати стратегію розвитку економіки області найбільше адаптованої до умов функціонування в соціально-ринковому середовищі. Альтернативні концепції соціально-економічного розвитку області містять пріоритетні напрямки. Як підтверджують дослідження і розроблена Концепція сталого розвитку Закарпаття, орієнтуючись на ринкові критерії, враховуючи історичні трудові традиції, етнокультурні та психологічні характеристики трудового потенціалу, наявний виробничо-ресурсний потенціал, пріоритетному розвитку найбільшою мірою відповідає формування лісової і рекреаційної господарських систем, органічно взаємозв'язаних з підприємництвом на основі діяльності в домогосподарствах (за наявності особистих підсобних господарств).

Характеризуючи і аналізуючи розвиток підприємництва на Закарпатті, не варто випускати з уваги підприємницьку діяльність в рамках сімейного домогосподарства. Воно розвивається на базі домогосподарств, являється центральною ареною розвитку економіки неформальної, а також своєрідним випробувальним полігоном для неї. Понад усе тому, що життєдіяльність сім'ї (включаючи її економічну сторону) не є чимось регламентованим і вміщеним в жорсткі рамки і обмеження. Схеми „людини економічної” [6] майже не спрацьовують при аналізі реального повсякденного господарського життя більшості населення гірських територій області. Більше того, логіку поведінки людини не завжди і не в усьому можна пояснити причинами економічної вигідності або еквівалентності.

Трансформаційні процеси у виробничій сфері призвели до переоцінки ролі особистих підсобних господарств (основний вид самозайнятості) гірських місцевостей. Саме ведення особистого підсобного господарства є характерною особливістю життєвого середовища населення, має величезний вплив на всі сторони життя населення: визначає режим праці і відпочинку сільської родини, спосіб задоволення потреб у продуктах харчування, тип житла, планування садиби і навіть забудови сіл; впливає на вибір молоддю професій і майбутнього проживання [6].

Для даного регіону актуальним є регулювання самозайнятості і трудової міграції населення даного регіону. Бурхливий розвиток даного виду самозайнятості пояснюється багатьма обставинами, найважливішими з яких є: формування депресивних вузькопрофільних ринків; нерозвинена сфера послуг; значні масштаби прихованого безробіття; історичні і культурні традиції і реальна відсутність розвитку класичних, цивілізованих форм підприємництва.

Проблема самозайнятості є особливо актуальною для гірських територій Закарпаття, де чисельність зайнятого населення у всіх сферах його економічної діяльності має тенденцію до скорочення [7]. Неформальні підприємницькі акції, трудова міграція тісно вплетені в соціальний контекст даного локального утворення, що особливо помітно в сьогоденних умовах, коли більшість населення покладається на самовиживання і самозабезпечення. Підприємницька практика суб'єктів соціально-територіальних утворень характеризується тим, що рік від року наростає міцність і різноманіття горизонтальних ресурсних потоків. Відносини між членами сільської громади, між сімейними дворами ущільнюються, поряд з економічними моментами, які вимагають розрахунку і еквівалентності, забарвлюються такими якостями, які здатні гарантувати виживання того чи іншого господарства при будь-

яких драматичних обставинах. Мережа зв'язків може бути досить прозорою і тонкою для стороннього спостереження, але в той же час досить стійкою, щоб не зруйнуватись навіть в найслабших ділянках. Сільська громада сьогодні мультицентрична і в багатьох випадках замкнута [8]. Через це можемо говорити, що центром для сімейного господарства гірських районів Закарпаття є не ринок і не держава.

У ситуації швидких та радикальних перетворень в економіці та соціальному житті сформувалися стратегії економічної поведінки, спрямовані на адаптацію до таких змін – стратегій виживання. Кожна з таких стратегій може бути ефективною для певних людей або родин у визначених життєвих обставинах. У чистому вигляді вони зустрічаються рідко, реально люди використовують певні їх комбінації. Таким чином, кожен окрему стратегію не доречно оцінювати з точки зору її ефективності, але можливо оцінити з точки зору її спрямованості на адаптацію до дійсності ринкової економіки. Домінування певних стратегій поведінки може слугувати досить надійним непрямим індикатором прогресу просування реформ у напрямку ринку.

На наш погляд, неможливо зрозуміти і проаналізувати розвиток гірських районів без належної уваги до неформальних варіантів її прояву, що розвиваються на основі діяльності домогосподарств і особистих підсобних господарств та трудової міграції. Адже саме тут проявляються як глибокі історичні коріння (традиції колективної солідарності, відношення до сім'ї як основи світопорядку), так і сучасні соціально-економічні колізії (падіння життєвого рівня, безробіття, непередбачуваність реформаторської логіки).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Мікловда В.П., Пітюлич М.М., Соханич Ф.Ф. Організаційно – інституціональні засади регіональної політики сприяння розвитку одноосібного підприємництва [Текст] / В.Мікловда, М.Пітюлич, Ф.Соханич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Випуск №17. – 2008. – С.150. 2. Мікловда В.П., Пітюлич М.М. Мотиваційні механізми розвитку самозайнятості [Текст] / В.Мікловда, М.Пітюлич // Науковий Вісник Ужгородського національного університету. – Випуск № 14. – 2007. – С. 150. 3. Статистичний збірник. Підприємництво у Закарпатській області // Головне управління статистики у Закарпатській області. [Текст] – Ужгород. – 2005. – 100с. 4. Статистичний збірник. Малий бізнес на Закарпатті [Текст] // Головне управління статистики. – Ужгород. – 2005. – 90 с. 5. Радаев В.В. Экономическая социология [Текст] / В.Радаев – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 351 с. 6. Виноградский В.Г. Вне системы: Крестьянское семейное хозяйство [Текст] В.Виноградский // Социологический журнал.–1998.– N 3/4.– lib.homelinux.org 7. Євдокименко В.К. Соціальна інфраструктура Карпатського регіону: пошуки перспектив розвитку [Текст] / В. Євдокименко – Чернівці, 2008. – 79 с. 8. Шанин Т. Эксплоярные структуры и неформальная экономика в современной России. Неформальная экономика: Россия и мир. [Текст] / Т. Шанин – М.: Логос,1999. – 681 с.

УДК 316.334.5 +504.03

FACTORS INFLUENCING THE LEVEL OF ECOLOGICAL CULTURE IN UKRAINIAN INDUSTRIAL REGIONS

Bondar Oleksiy - PhD student, department of sociology and economics, State Pedagogical University of Kriviy Rig

The key factors (economic, legal and social) influencing on the level of ecological culture in Ukrainian industrial regions whose activity generates technogenic and anthropogenous pressure on ecosocial balance are unfolded in the article. The author discloses the character of Ukrainian industry that depends on the level of citizens' ecological culture in Ukrainian industrial regions.

Key words: ecological culture, industrial region, socio-ecological balance, ecological awareness, social repulse.

У статті розкриваються фактори (економічні, політичні, правові, соціальні), що впливають на процес формування екологічної культури в промислових регіонах України, активна діяльність яких спричиняє техногенний та антропогенний тиск на екосоціальний баланс. Автор розглядає характер української промисловості, нормальне функціонування якої залежить від рівня екологічної культури населення промислових регіонів.

Ключові слова: екологічна культура, промисловий регіон, соціо-екологічний баланс, екологічна свідомість, суспільна опозиція.

В статье раскрываются ключевые факторы (экономические, политические, правовые, социальные), которые влияют на уровень экологической культуры в промышленных регионах Украины, активная деятельность которых вызывает техногенное и антропогенное давление на экосоциальный баланс. Автор рассматривает характер украинской промышленности, нормальное функционирование которой зависит от уровня экологической культуры населения промышленных регионов

Ключевые слова: экологическая культура, промышленный регион, социально-экологический баланс, экологическое сознание, общественная опозиция.

In modern world more and more countries are experiencing ecological tensions due to constant economic growth. The urgency of the problem is explained by the development of post-industrial society when main values (economic and social) are predominantly grounded on the principles of economic yields and revenues. This policy leads our society to one direction where some important ecological issues are omitted. On one hand people can increase their financial wealth, but on the other hand they increase tensions in "Society- Nature" relations.

Nowadays the majority of all countries enrich themselves on the principles of industrial development, because industry is a main money resource. Ukrainian industry is not out in this process. Being an essential part of world community, Ukrainian industry has been developing (in the USSR and during its independence) without any effective strategies for many decades. Today's "Human being –Nature" relations includes stable economic and ecological development. Industrial activity mainly concentrates on increasing economic benefits by means of mining, conversion of raw materials and different goods production. Such one-sided policy creates the effect of "Ecological Frisbee" that boomerangs against socio-ecological balance and influences the level of citizens' ecological culture in industrial regions.

The ecological situation in Ukraine can be explained by means of different factors that influence not only the eco-balance but also the people who live in Ukrainian industrial regions. The deviation in socio-ecological balance proves that Ukrainian industrial regions have got a lot of obstacles on the way towards rational ecological development and environmental preservation. The main reason of ecological crisis in Ukraine is considered to be inappropriate ecological culture. That is why, the most effective way for prevention of many ecological problems is to find out the main factors influencing the level of citizens' ecological culture.

The main purpose of the article is to examine the factors influencing the level of citizens' ecological culture living on the industrial territories and experiencing the worsening of ecological situation.

For achieving this goal the following task is stated: to find out main factors that can influence citizen's ecological culture in Ukrainian industrial regions. There has been made the analysis of national and foreign literature in sociology and ecology to examine these factors that can cause the process of worsening ecological culture.

Having analyzed some researchers' works in this field, we can assure the problem of ecological culture and factors influencing it were an important part of such scholars' and scientists' careful attention as: G.O.Bilyavkyi, A.O. Verbitskyi, N.F. Reimers, A. Stegnyy, A.S Lobanova, Y.S. Taglina, O.V. Yarmak and others. All the scholars and scientists have viewed the problem of ecological culture factors, but in general. Ecological culture can be divided in two main types according to the places where the bearers of the culture live - in villages or territories where there is no industrial activity and those ones who live in industrial regions. For us it is important to unfold the factors influencing ecological culture in industrial regions - the main polluters of ecological balance in Ukraine. It is well-known that the industry in Ukraine impacts all natural resources –land, air, water and it also influences the socio-ecological balance. So ecological culture in industrial regions is specific and factors influencing citizens' ecological culture in these regions are specific too.

The importance of the article is explained by its general role for a new branch in Sociology - Environmental sociology. This new stream pays a great part of attention to citizens' ecological culture. But the research results can be also essential for other scientific disciplines as Social Ecology.

The National Ecological Concept for the period till 2020 declares that Ukrainian society experiences some difficulties in socio-ecological balance. According to available data of this document, "technogenic and anthropogenous pressure on environment in Ukraine is a few times higher comparing with other developed countries..." [1]. There are many factors: (geographical, political), but one of the most important regulators of social and ecological balance is ecological culture.

To unfold the factors influencing ecological culture, it is important to define the contest of this term. Ecological culture is viewed as a complex of theoretical-practical, moral-ethical, political-legislative norms and principles oriented towards cautious attitude to nature; rational solving of actual ecological problems and possibility in society to forecast consequences of its own activity, based on high level of ecological awareness in the society, objective knowledge and personal responsibility that become apparent both on micro level (individual or family) and macro level (society). Ecological culture is not just a careful treatment of nature, but it is also a normal social existence in the complicated ecological process when people must increase economic power and control the natural conditions to maintain stable development of industrial regions.

The level of ecological culture can be measured by means of society's manners of rational and planned cooperation between people and environment in the process of industrial activity, citizens' desire and real actions towards preservation of socio-ecological balance in all spheres of social life. We can research the level of ecological culture through economic policy, political and legislative actions, the quality of educational purposes, social awareness of real ecological situation based on free access to important ecological issues (freedom of speech in ecology) and social repulse, cooperation between society and government in solving of some ecological issues and how all these norms are implemented in the society. Next formula can be drawn "The higher all these norms in the society – the higher the level of ecological culture will become".

It is a very difficult problem to find right ways for stabilizing the balance between social and environmental development, because Ukrainian industrial regions (their activity) are not usually oriented towards active solving of many social and ecological problems. There are a lot of factors influencing citizens' ecological culture in industrial regions. It is a key point for some researchers to examine these factors and find rational ways to prevent such worsening processes in ecological culture. Some of the factors are described in the article. These factors prove that Ukrainian industrial regions have some ecological problems and they cause the misbalance in relations between Nature and citizens, changing ecosocial balance drastically.

In professional literature it is difficult to find strict classification of factors influencing the level of ecological culture in industrial regions. So in the article there is a classification of the factors that influence on the level of ecological culture. The factors are classified according to the sphere of social life where they emerge and exist, they are the part of Ukrainian society, but people do not pay enough attention to them. The following factors are pointed out:

- *Socio-economic factors* include the predominant features of Ukrainian industry and its development on the principles of old techniques; the process of ecologization in economics that shows the preparation level for building environmentally orientated economics. Tax strategy is also essential for preventing the following economic ignorance of important ecological issues stimulating the process of investments in new sources of alternative energy and creating rational programs of stable economical development where socio-ecological balance and economic revenues are taken into consideration.

- *Socio-political and socio-legislative factors* show that the role given to necessary ecological problems in the executive, legislative and judicial institutions. These factors can be viewed through different political and legal norms, international conventions, and the readiness of political parties to force ecological issues not only for supporting their political image, but also for establishing strong ecological law. This law must provide the society with rights for objective decisions and work out prolonged strategy to prevent ecological corruption.

- *Social factors* include the process of ecological upbringing and education, because they have direct influence on the process of building ecologically friendly society with high level of social awareness and repulse. The last is supported by the society through mass media and government. Social factors can be divided into two types: those appearing on individual level (in the result of group activity they can have different strength) and on the group level. But all they are interconnected due to ecological interests.

Socio-ecological, socio-political, legislative and other social factors (education, social repulse, demographic situation) are interconnected. They are considered to be the links of one chain which is ecological culture. All these factors influence the level of ecological culture directly.

The main factors influencing the level of ecological culture in industrial regions are socio-economic. They show a predominant manner of Ukrainian industry. One of the elements of socio-economic factors is old equipment that is used in Ukrainian industry. It is well-known that Ukrainian industry needs a new wave of reorganization and new equipment base, because old technologies in production and recycling goods are old enough. So they worsen the ecological situation. It can also cause serious problems for the development of the society. G.O Bilyaskiy considers that “immense part of Ukrainian industry is mining, metallurgical and chemical, but at the same time developed countries get revenues from production based on high technologies like microelectronics...” [2, p.213]. As a result Ukrainian economy develops mainly on the principles of intensive mining and conversion natural resources. Such policy leads to accumulation of waste products that are not recycled in a proper way.

The increase of waste products is also the result of Ukrainian industrial technology (nearly 1-2 % of fossil is used for production and another 98% is not used and accumulated in the environment). Every 12-15 years the amount of waste products doubles. Total amount of industrial waste products in Ukraine is 4 or 5 times higher than in other European countries [3]. But industry hurts not only land or water, it pollutes also air. For example in 2009 Kryvyi Rih plants made emission about 321, 540 tons into the air [3]. Some industrial regions have drinking water deficit in Ukraine (now it is nearly 4 billion cubic meters) [3]. Large number of areas is polluted by industrial activity. Every year millions of tonnes of waste materials are dumped into Ukrainian waters. The cities and regions where there is high drinking water deficit are the Crimean peninsula, Donbass, Odessa and Lviv. That is why our industry must search for new strategy of economic development friendly for the society and nature, but at the same time beneficial for both sides.

Slow ecologization process is the next element of socio-ecological factors. It emerges in state economy sphere. Some researchers propose “zero economic growth” to prevent ecological crisis, but we think that such policy is not a part of ecological culture especially in industrial regions and it can cause a high level of unemployment and worsen industrial development in Ukraine.

There are a lot views about economic ecologization, but Smirnova’s K.V position seems to be rational and actual. The author notes that the process of ecologization in economy must be grounded on three main factors: law, tax system and investments ecologization [4]. Law ecologization can create strong and proper control over industrial activity. Taxes must be paid the following way: the plants that are not friendly towards environment must pay more, but those who care about nature must be stimulated by low taxes. All investments (domestic and foreign) must include some funds for stabilizing ecological situation in industrial regions. Nowadays Ukrainian industry works on old formula “it is easier to pay fines than to change or renew some processes” and it is a vivid example of low ecological culture.

Slow economic ecologization is viewed as a consequence of a new kind of corruption –ecological. It is not a traditional form of corruption, but it takes place in industrial regions. This corruption can help plant owners to hide real situation concerning the activity of their plants or give a permission to increase emissions, build new plants, shadowing real information about such steps. Ukrainian society makes first steps towards prevention of eco-corruption schemes. So in 2008 in Donetsk there was the meeting of Ukrainian Association of Ukrainian National Organizations for preventing corruption in ecological sphere [4]. The summary of this meeting was “Corruption in ecological sphere leads to lowering social awareness and passive reaction in the society towards important ecological points” [4].

Socio-political and socio-legal factors can be viewed through different activities of executive, legislative and judicial branches. They provide the society with all measures that can control, change and monitor real ecological situation in industrial regions. The state must be interested in strong ecological strategy, implement fresh and actual ideas and control the industrial activity. In Ukraine there have been some attempts to solve ecological problems. It is

usually made through some official documents. These documents work for decreasing industrial pressure on the environment, but in many cases - de jure. De facto it is difficult to implement these documents into praxis.

In modern society one of the most essential elements of high ecological culture is alternative resources of energy. Industry functioning is usually based on old sources of energy (nuclear energy, gas, coal). At the same time developed countries increase number of alternative sources of efficient energy in industry (solar, wind energy). Ukrainian Parliament passed the law "About alternative sources of energy" that proclaims "increase in production and consumption of alternative energy to economize on traditional sources of energy and decrease of Ukrainian dependence on its import..." [6]. But alternative sources of energy are still a dream for many industrial regions.

At the same time Ukrainian laws coexist with such disturbing problems as ecological corruption that hides real information about industrial activity, this kind of breaking law was mentioned above.

One of the most important sides of social factors is ecological education and upbringing. Ecological education is an immense factor in developing ecological culture. It is important to make people who live on the territory of industrial regions be aware of real ecological situation. But there must be programs to educate people in different ecological issues without any age limits (starting from early childhood). Nowadays people are confused about their ecological rights and responsibility. We consider that ecological education must be constant part of educational process – at school, at the university and at work. To be aware of main ecological issues there must be worked out new methods for environment preservation. Environmentally oriented ecological education leads to high level of ecological awareness. It takes some time to change citizens' behavior in ecological issues. But nowadays some people show total absence of eco culture throwing rubbish on the streets; there are not enough rubbish containers for rubbish separations, there is constant growing in the production of plastic materials, there are not enough plants for recycling industrial waste products. That is why people must find new ways of increasing the level of ecological culture.

Low level of ecological education leads to inappropriate social repulse to uncontrolled industrial activity in some ecological issues (right for information access, control over industrial activity, community cooperation). The level of ecological culture in Ukraine is usually influenced by private interests. They are usually orientated towards economical revenues. Local communities' opinions are not taken into consideration in this policy. People get used to thinking that their opinions are not so evaluative to be heard. One of the main reasons of such thoughts is lack of ecological knowledge. The cooperation between community, mass media and government is weak enough to make a social repulse. Professor Markov Y.G. suggests that ecodevelopment is possible only through "institutes of agreement" [7, p.468]. This means that plant owners, local organizations, mass media must cooperate on different ecological issues and do their best to find compromise appropriate for all participants of this process, when one side does not oppress another one.

The problem of low social repulse towards uncontrolled industrial activity is mainly in existing obstacles for Ukrainians to get access to objective information about real situation in social and ecological balance. In 1999 Ukrainian state ratified one of the most important documents – the Aarhus Convention. The main purpose of this document is free access for citizens to information concerning real ecological situation in their country by means of mass media and officials. Today's information about the environment conditions and activity of plants is usually late or not objective to prevent social tensions.

The monitoring of the level of citizens' access to the information concerning ecological issues in Kirovograd and Dnipropetrovsk regions has proved that there were a lot of obstacles for the citizens to get objective information. The monitoring process consisted of three components: active and passive access to information, the possibility for people to get this information. It has proved that there was a big difference between citizens' necessity to get the information and the level of satisfaction. It is explained by the absence of independent, just and objective sources of information. The level of passive access to information is low (6% of articles in local newspapers concern ecological issues). The level of active access to information is 28 %. At the same time there is The Resolution of Verkhovna Rada "About informing the society about environment issues" from 4.11.2004 №2169-IV [7]. Without objective information about real situation in ecological balance out society is like "blind kittens", they do only what they are told.

Problems in ecological law, low social repulse to uncontrolled industrial activity, corruption are not only factors of low ecological culture, but also main reasons of bad health conditions in the society. There are many factors influencing the level of health (political, economic). Demographic crisis with negative population growth demonstrates that people are hurt by their improper ecological behavior. Uncontrolled industrial activity is the first step towards increase of diseases. For example, the death rate among children is one of the highest in the world. 12 % of all marriages are childless, constant growth of oncological diseases [2]. According National

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Ecological Concept “Average life expectancy duration in Ukraine is about 66 years (in Sweden – 80, Poland – 74) that is also conditioned with technogenic pressure on environment, including mining, chemical and metallurgy industry. About 15% of the whole territory is in critical ecological situation” [1].

The following factors have examined the influence on the level of ecological culture in industrial regions and the important ways leading to ecosocial transformations in the society are pointed out: these are socio-economic, political, right and other social factors (education, social repulse in ecological issues and demographic situation). They make *predominant feature* of Ukrainian industry that prioritize mining, chemical branches of industry and is supplied with old appliances that need more energy; in the process of production goods they use traditional sources of energy (coal or gas); that is why it is possible to change such policy by means of industrial reorientation towards new high technologies and including environmental friendly branches, for example electronics. *Slow ecologization process in state economy* sphere that can be explained by existing ecological corruption, high taxes for all plants without ecological stimulation; and there must be changes in ecological law that must work directly. One of the main factors of low ecological culture is *low social awareness* of ecological issues that is based on some obstacles for people to get access to real information concerning some ecological issues. Ukrainian society must change its attitude to Nature and solve many ecological issues by means of increasing the level of ecological culture, producing new values through education that start from early childhood, where high ecological norms and awareness are supreme.

REFERENCES: 1. Розпорядження Кабінету міністрів України від 17 жовтня 2007 р. N 880-р Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main> 2. Шевчук В.Я. Екологічне управління: підручник / В.Я. Шевчук, Ю.М.Саталкін, Г.О. Білявський. – К.: Либідь, 2004. – С.321 3. Главные источники и причины экологического кризиса [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ecology.at.ua> 4. Створено Всеукраїнську асоціацію НУО з протидії еко-корупції \Екологічна політика // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ecoclub.kiev.ua/index.php?go=News&in=view&id=211> 5. Смірнова К.В. Деякі напрямки екологізації економіки України // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnlntu/15_6/165_Smirnowa_15_6.pdf 6. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про альтернативні джерела енергії» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 24, ст.155) Із змінами, внесеними згідно із Законом N 601-VI (601-17) від 25.09.2008, ВВР, 2009, N 13, ст.155 // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=555-15> 7. Марков Ю.Г. Социальная экология. Взаимодействие общества и природы: учебное пособие / Юрий Геннадьевич Марков. – Новосибирск, 2004. – 544 с. 8. Результати громадського моніторингу рівня доступу до екологічної інформації в Кіровоградській та Дніпропетровських областях // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/?p=3373> 9. Лобанова А.С., Ян Руг Экологическая культура населения индустриально-промышленных регионов: поиск эффективных путей её совершенствования // Проблеми екології та екологічної освіти: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції. - Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. – С. 265-267.

УДК 316.334.2:334.012 (476)

ФЕНОМЕН БЕЛОРУССКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ИЗМЕРЕНИИ

Андрос Ирина Александровна – кандидат социологических наук, старший научный сотрудник ГНУ «Институт социологии Национальной академии наук Беларуси» (г. Минск)

В статье рассмотрены социально-культурные предпосылки становления и условия развития предпринимательства в Беларуси на протяжении последних 25 лет. На основе результатов социологических исследований проанализированы эволюционные изменения в общественном сознании по отношению к деятельности предпринимателей. Выявлены особенности экономического мышления и описан социальный портрет белорусского предпринимателя. Определены основные этапы в изучении развития предпринимательства в Беларуси.

Ключевые слова: белорусское предпринимательство, предприниматель, социальный портрет, социально-культурные факторы, общественное мнение, общественное сознание.

У статті розглянуті соціально-культурні передумови становлення та умови розвитку підприємництва в Білорусі впродовж останніх 25 років. На основі результатів соціологічних досліджень проаналізовані еволюційні зміни в суспільній свідомості по відношенню до діяльності підприємців. Виявлені особливості економічного мислення і описаний соціальний портрет білоруського підприємця. Визначені основні етапи у вивченні розвитку підприємництва в Білорусі.

Ключові слова: білоруське підприємництво, підприємець, соціальний портрет, соціально-культурні фактори, громадська думка, суспільна свідомість.

The article deals with socio-cultural preconditions of the formation and terms of entrepreneurship development in Belarus over the past 25 years. Based on the results of sociological researches evolutionary change in the public mind in relation to the activities of entrepreneurs are analysed. Specific features of economic thinking and the social portrait of the Belarusian entrepreneur are described. The main stages in the study of entrepreneurship in Belarus are defined.

Key words: belarusian entrepreneurship, entrepreneur, social portrait, socio-cultural factors, public opinion, public consciousness.

Особенностью формирования социального слоя белорусских предпринимателей («новых белорусов») явилось следующее социальное противоречие. С одной стороны, более высокая экономическая эффективность предпринимательства по сравнению с другими видами хозяйственной деятельности послужила мощным стимулом для привлечения в эту сферу наиболее энергичных, динамичных, инициативных членов общества. С другой стороны, доминанты национального общественного сознания не способствовали проявлению этих качеств в хозяйственной практике. Поэтому над предпринимателями навис «дамоклов меч» общественного порицания за нарушение господствующих социально-культурных норм. Преодоление социальных стереотипов в отношении малого бизнеса стало основной проблемой в современном белорусском обществе. Для общественного восприятия предпринимательства как явления, интегрирующего, стабилизирующего и способствующего процветанию общества, в начале XXI в. возникла необходимость изучения условий возникновения и развития предпринимательской активности в Республике Беларусь.

Осуществив небольшой историко-социологический экскурс в период становления белорусского предпринимательства. В этом году экономики стран бывшего Советского Союза отмечают 25-летие начала эпохи великих изменений в системе хозяйствования под названием «Перестройка», которая официально признала наличие, кроме коллективной, индивидуальной трудовой деятельности. Перестройка означала переход социализма (от него никто не отказывался!) к обновлению. Провозглашалась необходимость дать простор инициативе и творчеству людей, разработать и повсеместно внедрить в практику новые стимулы активной и квалифицированной, высокопроизводительной работы. Перестройка ставила задачу – раскрепостить инициативу, творчество, возродить самостоятельность и гражданскую ответственность трудящихся.

Скудность статистических данных не дает сегодня возможности всесторонне проанализировать процесс возрождения предпринимательства во второй половине 80-х годов XX века. Однако проводившиеся социологические исследования общественного мнения, которые отражали оценку значимости происходящего,

служат сегодня эмпирической базой для научного анализа феномена белорусского предпринимательства, форм и способов его становления. Государственная власть считала, что отсутствие таких внешних контролеров, как ОТК и госприемка в сфере малого бизнеса может восполнить общественный контроль, т.е. мнение граждан. При этом не было учтено настроенное отношение людей к предпринимательству как явлению пусть не новому, но на данном этапе неизученному. В общественном мнении предприниматель как особый тип личности предстал в образах, нередко далеких от реальности. Считалось, что для выработки обоснованного личного отношения к предпринимательской сфере деятельности важно учитывать экспертные оценки специалистов (обладавших теоретическими знаниями о рыночной экономике) и данные опросов общественного мнения. Основными вопросами, волнующими население республики были: Как оценивает общественное мнение индивидуальную трудовую деятельность и перспективы кооперативного движения? Справедливо ли, что частник может заработать больше, чем квалифицированный работник государственного сектора экономики?

Проведенные в 1987 году социологическим центром Института философии и права Академии наук БССР опросы общественного мнения показали, что большинство населения одобряет разрешение индивидуальной деятельности: 32% опрошенных целиком и полностью поддержали принятие Закона «Об индивидуальной трудовой деятельности», 54% ответили, что понимают его необходимость и целесообразность, но видят и возможные новые проблемы, которые при этом возникают; 5% – были категорически против такой деятельности и 9% – не думали об этом, то есть четкого мнения не имели. По сути, возрождение предпринимательства в Республике Беларусь началось с принятия в 1986 г. Постановления бывшего союзного правительства о создании кооперативов по заготовке и переработке вторичных ресурсов и отходов производства в системе бывшего Госнаба СССР. Закон СССР «Об индивидуальной трудовой деятельности» был принят шестой сессией Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва (ноябрь 1986 г.) и введен в действие с 1 мая 1987 года на основании установок XXVII съезда КПСС о необходимости упорядочения данного вида деятельности и ее совмещения с принципами социалистического хозяйствования. Дело в том, что в 1970-е – начале 1980-х годов широкое распространение получила практика неоформленных и неконтролируемых государством услуг населению со стороны частных лиц. По данным опросов [1, с. 79–81], 70% (!) населения и до введения Закона об индивидуальной трудовой деятельности, так или иначе, пользовались такого рода услугами (16% опрошенных прибегали к ним часто, 54% – изредка). При этом, если 56% респондентов указали, что их вполне устраивала работа частных лиц, к которым они обращались за какими-либо услугами (ремонт, шитье, репетиторство и т.п.), то 11% – были не удовлетворены оплатой, которую, по их мнению, можно было назвать «обдираловкой»; 21% – отметили, что частники нередко использовали государственную технику, оборудование, выполняя заказы прямо на работе, в рабочее время. Поэтому разрешение индивидуальной трудовой деятельности, снятие всех необоснованных ограничений на занятие полезными для общества видами труда позволяло включить их в общую систему хозяйствования для более полного удовлетворения потребности населения в товарах и услугах. Так, например, в 1987 г. по «рациональному нормативу» расчетный объем бытовых услуг в среднем составлял 135 советских рублей на человека, в то время как государственная система быта реально была способна предоставить таких услуг примерно наполовину. Примечательно, что исследования этого же 1987 г. показали, что 18% опрошенных респондентов выражали свое согласие участвовать в индивидуальной трудовой деятельности, в то время как фактически занятых ею было менее 1%. На начало 1988 г. в республике работал 791 кооператив, в котором было занято более восьми тысяч человек, и ими было произведено продукции и оказано услуг на 12,5 миллионов советских рублей.

Следует отметить, что в конце 1980-х годов, говоря о перспективах индивидуальной деятельности (кооперативов), советским гражданам нужно было представлять главное: индивидуальный сектор в условиях социализма не имеет ничего общего с частным предпринимательством, он полностью согласуется с социалистическими принципами хозяйствования, является необходимым и полезным дополнением общественного производства, способствует повышению занятости населения, реализации инициативы и трудовой активности каждого человека. То есть, кооперативное движение должно было стать «идеологически нашим, родным и близким». Разумеется, работа кооперативов, как и все другие виды деятельности, строго контролировалась государством. Эффективность социального контроля обеспечивалась также использованием общественного мнения.

Первый опыт показал, что под видом кооперативов чаще выступали «ловкачи», наживавшиеся на перепродаже товаров и продуктов, приобретенных в эпоху дефицита в магазинах или «из-под прилавка». Например, в канун Нового года, в ряде городов скупались стеариновые свечи, которые затем продавались в десятки раз дороже. Данное явление, а именно спекуляция, отождествлялась у большинства населения с кооперативным движением, что вызывало негативное отношение к кооператорам. «Закат» советского кооперативного движения ознаменовал переход к новым формам и способам реализации частной хозяйственной инициативы.

Необратимость рыночных преобразований в экономике Республики Беларусь привела к тому, что для создания условий широкого проявления хозяйственной инициативы и предприимчивости граждан на основе реализации принципа равенства всех форм собственности в Беларуси был принят Закон «О предпринимательстве в Республике Беларусь» (28 мая 1991 г. № 813–ХІІ). И поскольку предпринимательство изначально было противопоставлено государственному сектору экономики как сфера свободной деятельности, то оно сразу стало синонимом понятия негосударственного сектора экономики. В условиях опеки государством крупных предприятий (что значительно сковывало инициативу появляющегося слоя предпринимателей) и недостаточного контроля в использовании денежных средств, что создавало на первое время «щадящие» условия хозяйствования, были сформированы идеологические и психологические установки первой волны предпринимательства. Итак, в 1990-е годы в Беларуси, как и в других бывших республиках СССР, шло изменение общественного устройства, которое формировало новое экономическое мышление и новую структуру социальных ценностей, разгосударствление и приватизация сделала индивидов реальными субъектами хозяйствования. В свою очередь, изменяющиеся ценностные ориентиры экономически активных индивидов влияли на социальное настроение общества, но пока не было и речи о том, что слой предпринимателей должен сформировать нравственно-психологическую, культурную, саморегулирующую составляющую своей деятельности.

На пороге XXI в. у населения республики предпринимательство продолжало вызывать двойственное отношение: одни считали его чуждым нашей экономике, спекуляцией, мошенничеством и не прочь были изгнать сам «предпринимательский дух», другие – наоборот – расценивали его как путь, способный быстро привести к росту благосостояния и богатству нации. Изучение мнения самих предпринимателей является важным ориентиром в поиске путей эффективного экономического реформирования. С 1999 г. в республике начали проводиться крупномасштабные социологические опросы новых субъектов хозяйствования. Результаты авторского исследования показали [2], что разрыв между признаваемыми демократическими ценностями, правами человека и современными нормами общественной жизни затронул и предпринимательские структуры. Во-первых, немногим более половины предпринимателей, среди которых преобладают 30-летние, образованные и экономически активные, хотели бы жить в стране с рыночной экономикой. А около 40 %, среди которых большая часть с высшим и средним специальным образованием, хотели бы жить в стране, в экономической системе которой присутствовали бы элементы плановой экономики. Во-вторых, формально декларируемые права человека модифицировались в права государства, которое и сегодня контролирует основные общественные процессы. Возникла ситуация индифферентности к определению политического и социально-экономического выбора, избранию системы жизненных ценностей и целей общественного развития. В-третьих, неопределенность процесса самоидентификации белорусской нации отразилась и на предпринимательстве. В результате социокультурного «центризма» социальное напряжение в республике возникло не столько из-за выбора социально-экономической модели развития общества, сколько из-за вопросов национальной и внешней политики: часть белорусов самоидентифицируется с русскими и видит в Западе угрозу ценностям славяно-православной цивилизации, другая часть считает, что главная угроза исходит от России, и пытается противостоять интеграции с ней. Эти противоречия религиозно-культурного характера присущи и предпринимателям.

В 2000-е годы, по мнению белорусских предпринимателей, развитию предпринимательской деятельности в значительной степени мешали низкая эффективность и усложненность действующей налоговой системы, нестабильность и незавершенность нормативно-законодательной базы в сфере предпринимательства, чрезмерный контроль со стороны государства, неразвитость системы самоорганизации и инфраструктуры поддержки малых форм предпринимательства, проблемы обеспечения предпринимателей кредитными ресурсами, сложность регистрации и лицензирования, недостаточный уровень развития инфраструктуры рынка. Сдерживало развитие предпринимательства также отсутствие благоприятного инвестиционного климата и ограничение возможности получения лизинговых услуг. Все вышеперечисленные факторы сковывали инициативу и препятствовали развитию мотивационного комплекса предпринимателя у новых субъектов хозяйствования. Тем самым, оправданный на начальной стадии реформирования жесткий контроль всех преобразований, на данном этапе стал тормозом развития рыночных отношений. Следует отметить, что белорусские предприниматели, будучи заинтересованными в стабильном, эволюционном развитии социально-экономической системы, в условиях отсутствия в стране зрелых институтов гражданского общества, которые обеспечивали бы поддержку интересов отечественного бизнеса, не были настроены на сотрудничество с государственными структурами, но и не «делали ставку» на крайние меры влияния (забастовки, митинги).

В начале XXI в. недостаточная развитость рыночных институтов в Беларуси и в значительной мере предвзятое отношение к предпринимательству не способствовали развитию малого бизнеса. В условиях чрезмерной регламентации функционирования негосударственного сектора современные предприниматели не в состоянии были выполнять роль социального стабилизатора, в том числе по причинам своей малочисленности и

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

несформированности как общественной силы. У предпринимателей усиливались такие черты как несамостоятельность, иждивенчество, низкая предприимчивость, нетерпимость к конкуренции, зависть к богатым. Пока можно было говорить лишь о небольшой прослойке социально активной части населения, причастной к предпринимательской деятельности и находившейся в состоянии, близком к фрустрации.

Важным фактором, от которого зависит успешное «включение» предпринимателей в белорусское общество, является укоренение положительного образа предпринимателя в общественном сознании. Изначально, национальная пресса Беларуси в сообщениях о предпринимательской активности основной упор сделала на описании деятельности организационных структур. Личность белорусского предпринимателя почти не освещалась, т.е. имидж предпринимательства был деперсонифицирован. Кроме нежелания самих бизнесменов «светиться», сильна была инерция общественного сознания, в котором твердо засел стереотип восприятия хозяина как отрицательного субъекта экономики [3].

Публикации в национальных средствах массовой информации результатов ряда социологических исследований малого бизнеса, проведенных за последние 10 лет, в том числе с участием автора, свидетельствуют о том, что в общественном сознании белорусов сформировался и закрепился социальный портрет отечественного предпринимателя с такими чертами. Это мужчина 30-39 лет, имеющий высшее техническое образование, нередко входивший в руководящий состав крупного промышленного предприятия. В семейном плане «новый белорус» обустроен и имеет одного-двух детей. Основная сфера его профессиональной реализации – торгово-закупочная. Мотивацией занятия предпринимательской деятельностью послужили потребности выживания – в материальном, профессиональном и общечеловеческом смыслах слова, что было обусловлено общей атмосферой затяжного кризиса. Свою деятельность организует без образования юридического лица. Стремление в сектор индивидуального предпринимательства (ИП) выступает как способ самосохранения, позволяющий заниматься той же деятельностью что и в формате малого предприятия (МП), но с меньшими затратами, а также обеспечивающий мобильность средств, возможность их сохранения в случае изменения рамочных условий работы (ИП↔МП). Следует отметить, что в последнее время большую экономическую активность стали проявлять женщины, которые, возможно, изменят сложившийся портрет белорусского предпринимателя и сделают его более ярким и выразительным.

Себя «новый белорус» характеризует с положительной точки зрения: ему присущи такие деловые качества как энергичность, инициативность, трудолюбие. Правда, наблюдаются и негативные характеристики («нечестная конкуренция», зависть, при случае используется возможность «обойти» закон). В последнее время наметилась тенденция повышения значимости профессиональных качеств, что указывает на понимание сути предпринимательства его субъектами как самостоятельной хозяйственной деятельности со своими законами. В целом отношение к проводимому курсу экономических и социальных реформ у предпринимателей положительное. Но если 5-7 лет назад в сознании предпринимателей по отношению к внутригосударственной экономической политике доминировала мысль «Не мешайте предпринимательству, а остальное мы сделаем сами!», то теперь они все чаще высказываются таким образом: «Как бы хуже не стало».

Результаты республиканского социологического исследования, проведенного Институтом социологии НАН Беларуси в 2009 г. (опрошено 2110 человек во всех регионах, выборка репрезентативна для Республики Беларусь), свидетельствуют о значимых отличиях в структуре массового сознания и специфике поведения предпринимателей по сравнению с остальными согражданами (см. таблицу 1).

Таблица 1

Оценки представителей выделенных групп респондентов материального положения их семей и социально-экономического положения в стране (% от числа опрошенных)

Варианты ответов:	Оценка текущего состояния			
	В семье		В стране	
	Предприниматели	Не занятые предпринимательством	Предприниматели	Не занятые предпринимательством
Хорошее	11,3	5,6	–	2,8
Скорее хорошее	17,7	6,1	4,8	6,5
Среднее	54,8	57,6	48,4	48,2
Скорее плохое	4,8	19,1	22,6	15,7
Плохое	6,5	7,6	11,3	8,1
Затрудняюсь ответить	4,9	4,0	12,9	18,7
Варианты ответов:	Оценка состояния по сравнению с предшествующим годом			
	В семье		В стране	
	Предприниматели	Не занятые	Предприниматели	Не занятые

		<i>предпринимательством</i>		<i>предпринимательством</i>
Существенно улучшилось	11,3	5,6	4,8	1,6
Немного улучшилось	17,7	6,1	4,8	9,7
Не изменилось	54,8	57,6	35,5	22,9
Немного ухудшилось	4,8	19,1	35,5	25,2
Существенно ухудшилось	6,5	7,6	11,3	11,7
Затрудняюсь ответить	4,9	4,0	8,1	28,9

Из выше приведенных результатов соцопроса следует, что в целом предприниматели пессимистично оценивают ситуацию, сложившуюся в отечественной экономике. По отношению к общественно-политической обстановке в республике многие из них занимают выжидательную позицию. Можно сказать, что на благоприятную для развития малого бизнеса внутриэкономическую политику предприниматели не рассчитывают. Тем не менее, в условиях мирового финансового кризиса, экономической и правовой нестабильности, находясь под постоянной угрозой разорения, представители малого бизнеса продолжают при решении материальных проблем стремиться к повышению своего дохода всеми возможными способами: так ответили 44% предпринимателей (для сравнения, подобной экономической стратегии придерживаются лишь 23% остальных респондентов). Это является показателем того, что в настоящее время субъекты малого бизнеса выступают наиболее экономически активной частью белорусского общества, развивая рыночные формы хозяйственных отношений. Однако в результате отсутствия приемлемых условий легитимного приращения реальной собственности и слабого участия в управлении финансовыми потоками страны белорусские предприниматели, формально называемые «флагманами» отечественной рыночной экономики, до сих пор не имеют возможности социальной консолидации и полноценного вхождения в формирующийся средний класс.

Итак, в русле социологического анализа социокультурное измерение предпринимательства представляет собой процедуру, которая, во-первых, нацелена на отслеживание изменений в общественном сознании, возникающих по поводу развития данного феномена. Во-вторых, предполагает выделение этапов социальной рефлексии этого процесса. Сегодня можно выделить три этапа в изучении развития предпринимательства в Беларуси, предпосылкой которых стал период внедрения НЭПовского опыта реанимации советской системы хозяйствования под названием «кооператорский» (1987–1991 гг.). В то время еще никто не представлял, каким будет отечественный предприниматель. Но то, что в условиях развития частной формы собственности он должен быть уже тогда воспринималось как аксиома. Первый этап (1991–1998 гг.) связан с изучением отношения общества к предпринимательству как к новому явлению в белорусской экономике. В республике был проведен целый ряд весьма масштабных исследований сферы малого бизнеса, в том числе по проблемам создания благоприятного бизнес-климата для инвесторов. Для второго этапа (1999–2009 гг.) характерно развертывание исследований, нацеленных на изучение мнения самих предпринимателей, имеющих практический опыт работы и вносящих свой вклад в формирование коллективного сознания предпринимателей как социальной группы. В настоящее время, с наступлением третьего этапа (с 2009 г.) наиболее актуальным становится сравнительный анализ общественного мнения и взглядов, позиций предпринимателей по важным социально-экономическим вопросам.

Теоретическое осмысление и эмпирическое обоснование предпосылок и условий развития предпринимательской деятельности как способа деловой активности, выявление социокультурных факторов формирования предпринимательства в Республике Беларусь помогает понять сущность предпринимательства как социально-экономического феномена, а также позволяет осуществлять переход к эффективной экономике менее болезненно как для самих предпринимателей, так и для всего общества.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Диалог с молодежью: Вопр. и ответы: Вып. 2 / Сост. А.Н. Данилов; Редкол.: Е.М. Бабосов, В.Н. Драговец (отв. ред.) и др. – Мн.: Беларусь, 1988. – 208 с. 2. Андрос И.А. Социокультурные факторы формирования предпринимательства в экономике Республики Беларусь (на примере Брестской области) : дис. канд. социол. наук : 22.00.03 / И.А. Андрос. – Минск, 2003. – 192 л. 3. Ефимова Н.В. Белорусское предпринимательство: виртуальная реальность / Н.В. Ефимова //Социология. – 2001. – № 2. – С. 28–34.

УДК 301:331

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ДОМАГАНЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Рахманов Олександр Адольфович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

У статті розглянута динаміка соціальних чинників підприємницьких домагань населення України. Результати аналізу показали, що найбільший вплив має фактор віку: із зменшенням віку зростає бажання відкрити власну справу. Виявлено, що підприємницькі амбіції також обумовлені позитивними настановами щодо підприємництва та про-ринковими цінностями. Характерною ознакою останніх років є вплив освітнього чинника.

Ключові слова: підприємницькі домагання, соціальні чинники.

В статье рассмотрена динамика социальных факторов предпринимательских притязаний населения Украины. Результаты анализа показали, что наибольшее влияние имеет фактор возраста: с уменьшением возраста растет желание открыть собственное дело. Выявлено, что предпринимательские амбиции также обусловлены позитивными установками относительно предпринимательства и про-рыночными ценностями. Характерным признаком последних лет является влияние образовательного фактора.

Ключевые слова: предпринимательские притязания, социальные факторы.

The article examines the dynamics of social factors of entrepreneurial aspirations of Ukraine's population. The analysis showed that the largest impact factor is age: with increasing age decreased willingness to open own business. Found that entrepreneurial ambition also caused by positives attitudes about entrepreneurship and by pro-market values. A characteristic feature of recent years is the impact of the educational factor.

Key words: entrepreneurial aspirations, social factors.

Внаслідок кардинальних змін політичної, економічної та соціальної систем відбулася значна трансформація соціальної структури українського суспільства. За ринкових умов у перехідних суспільствах утворився новий прошарок підприємців, який логічно здобув найбільший зиск від цих змін і є зацікавлений у подальших поглибленнях економічних реформ. Фактична включеність населення України у ринкові відносини спрямовує їхні економічні практики у бік приватного сектору, тому прогнозування процесу соціальної легітимації верстви приватних власників невіддільне від вивчення підприємницьких домагань громадян та їхніх чинників. Підприємницькі домагання проявляються через декларативні настанови стосовно бажання відкрити власну справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо). Звичайно підприємницькі домагання не завжди втілюються у реальну підприємницьку активність, однак сам намір стати підприємцем зі всіма ризиками та відповідальністю, з приватною власністю на засоби виробництва показує реальне морально-етичне сприйняття існування верстви підприємців-власників. Тобто йдеться про те, що підприємницькі домагання населення можуть бути опосередкованим свідченням легітимації власників капіталу. Звернення уваги на чинники підприємницьких домагань дасть змогу прогнозувати як зміст подальшого розвитку підприємництва, так і перспективи легітимації підприємницької діяльності.

У дослідженнях підприємницьких амбіцій населення зазвичай виходять з класичних праць М. Вебера та В. Зомбарта, коли визначальними чинниками підприємницької активності були соціокультурні чинники – *релігійна належність* та *національність*. М. Вебер у своїй роботі “Протестантська етика і дух капіталізму” довів, що протестантизм, зокрема, кальвінізм, стимулює виникнення підприємницьких домагань [1]. Своєю чергою В. Зомбарт звернув увагу на зумовленість підприємництва належністю до певної етнічної групи [2]. Рішення почати підприємницьку діяльність також залежить від статусу етнічних спільнот в суспільстві [3]. У методичному плані, користуючись даними соціологічних опитувань в Україні, ці соціокультурні чинники можна перевірити лише опосередковано. Населення України переважно сповідує християнство східного обряду (православ'я, греко-католицизм), тому в соціологічних дослідженнях кількість респондентів інших конфесій є мізерною. Отже, в першу чергу слід звернути увагу на людей, які регулярно відвідують культові споруди для молитов, щоб з'ясувати загалом вплив релігійних практик на підприємницькі амбіції. Слід зазначити, що у вибіркових соціологічних дослідженнях, які репрезентують усе населення України, для статистичного аналізу достатньо представлені лише дві етнічні групи – українці та росіяни. Тому предметом аналізу стануть лише представники цих груп.

Для постсоціалістичних країн є важливими й інші ціннісні чинники. Зокрема, визначальним стає загальне ставлення суспільства до підприємництва та підприємців. Оскільки в пострадянських суспільствах економічні перетворення проходили на тлі трансформації політичних, економічних та соціокультурних цінностей населення, потрібно звернути увагу на чинники економічних цінностей ідеологічного характеру, такі як *ставлення до соціально-економічного устрою, ставлення до приватизації, підприємництва, згода працювати у приватного підприємця*. Ці чинники є найбільш прийнятними з точки зору легітимації підприємництва, оскільки вибір між ринковою та плановою економіками спрямовує індивіда до різних альтернатив трудової діяльності.

Зазвичай враховують також такі соціальні чинники, вік, освіта, дохід та тип поселення. *Вік*. З точки зору теорії раціональної дії зі збільшенням віку зменшується вірогідність підприємницьких амбіцій. Зрілі люди досягають кар'єрних здобутків як найманні працівники, створюють сім'ю, тому для них зростає ціна питання – ризик втратити здобутки, піддати фінансовій небезпеці власну сім'ю здебільшого зупиняє людину від рішучих та ризикованих кроків. Водночас молодь більше схильна до підприємницької активності через те, що їхня адаптація до нових соціальних та політичних умов ринкового суспільства проходить швидко та безболісно. З іншого боку, тривалий досвід набуття соціальних зв'язків, які потрібні для того, щоб зважитися на ризикований крок, об'єктивно досягається із роками.

Освіта. Освіта є також визначальною у легітимації приватної власності, оскільки ринкові цінності прививаються саме через інститут освіти. Зокрема, створення в іспанських університетах програм підтримки підприємництва показало, що ці програми мають позитивний вплив на підприємницькі наміри. Емпірично доведено, що академічна освіта позитивно корелює зі здійсненням підприємницької діяльності [4]. Таким чином вища освіта стає важливим соціалізаційним чинником ставлення до підприємництва.

Дохід. Групи населення з високим рівнем доходів забезпечують необхідне накопичення для першої інвестиції у започаткування власної справи. До того ж зростають амбіції спробувати власні сили у ризикованій справі. Зафіксовано, що збільшення доходу зумовлює бажання людини відкрити свою справу [5, с. 250]. Водночас під час фінансової кризи та зростання безробіття підприємницькі амбіції зростають і серед менш захищених верств населення.

Тип населеного пункту. У великих містах є більше шансів та інформації для відкриття власної справи. Вітчизняне дослідження свідчить, що саме мешканцям великих міст притаманне прагнення мати додатковий заробіток та відкрити власну справу [6, с. 60]. З іншого боку, різний доступ городян та мешканців села до соціально-економічних благ зумовлює у жителів малих міст та сіл більшу мотивацію для висхідної соціальної мобільності.

Таким чином, на передній план виходить аналіз впливу на підприємницькі домагання українського населення таких чинників: соціокультурних – етнічне походження та релігійні практики; економічно-ціннісних – ставлення до приватизації різного роду власності, ставлення до розвитку приватного підприємництва, особисте бажання працювати у приватного підприємця; соціальних – вік, освіта, дохід та тип поселення. Залежною змінною в нашому аналізі виступає показник бажання чи небажання відкрити свою справу. Оскільки, бажання чи небажання людини щось зробити носить вербальний та декларативний характер, що означає готовність до певної економічної поведінки, то предметом нашого аналізу стали чинники декларативних підприємницьких настанов українського населення.

Для з'ясування соціальних чинників підприємницьких домагань було використано масив емпіричних даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України 2004–2010 років. Саме в ці роки респондентам задавалося запитання стосовно їхнього бажання відкрити власну справу. Соціологічний моніторинг здійснюється щорічно з 1994 року (розробники програми – Н. Паніна та Є. Головаха). З 2002 року спеціальною комісією розроблено оновлену систему соціальних показників. Після 2006 року моніторинг проводиться раз на два роки. Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скрінінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н. Паніна, М. Чурилов).

Отже, результати п'яти обстежень дають змогу спостерігати динаміку повільного зростання підприємницьких домагань населення України за останні роки (табл. 1). Якщо в 2004 році бажаючих відкрити свою власну справу нараховувалося 41,3%, то у 2010 році їх кількість зросла до 49,3%. Аналогічним чином знизилася кількість негативних відповідей: у 2004 році – 41,6%, у 2010 році – 37,6%. Також знизилася кількість невизначених у цьому питанні.

Таблиця 1

Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?”, %

	2004	2005	2006	2008	2010
Ні	27.9	31.7	30.8	29.1	28.4
Скоріше ні	13.8	9.6	10.1	11.6	9.2
Важко сказати	16.7	14.8	13.5	13.4	13.1
Скоріше так	20.7	16.5	16.7	16.8	18.7

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

	2004	2005	2006	2008	2010
Так	20.6	27.3	28.9	29.0	30.6
Не відповіли	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1
<i>Середній бал</i>	<i>2.9</i>	<i>3.0</i>	<i>3.0</i>	<i>3.1</i>	<i>3.1</i>

Для з'ясування соціальних чинників підприємницьких домагань було застосовано статистичний метод множинної лінійної регресії. Цей метод дає змогу вивчити вплив різних чинників на залежну змінну. Порівняння чинників у динаміці дає змогу встановити характер відтворюваності та постійності стимулів підприємницьких домагань. Для побудови множинної лінійної регресії було застосовано метод автоматичного введення всіх факторів моделі (*Enter*), оскільки він дозволяє наочно продемонструвати вплив всієї множини визначених факторів через коефіцієнт детермінації *R Square*. Як залежну змінну декларативної підприємницької настанови було використано запитання “*Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?*” з шкалою 1–5 (1 – ні, 5 – так).

Незалежні змінні. Згода особисто працювати у приватного підприємця з шкалою 1–5 (1 – ні, 5 – так). Ставлення до розвитку приватного підприємництва з шкалою 1–5 (1 – зовсім не схвалюю, 5 – цілком схвалюю). Ставлення до приватизації крупних підприємств з шкалою 1–3 (1 – скоріше негативно, 3 – скоріше позитивно). Ставлення до приватизації малих підприємств з шкалою 1–3 (1 – скоріше негативно, 3 – скоріше позитивно). Ставлення до приватизації землі з шкалою 1–3 (1 – скоріше негативно, 3 – скоріше позитивно). Підтримка прихильників соціалізму/капіталізму з шкалою 1–0 (1 = підтримка прихильників соціалізму, 0 = підтримка прихильників капіталізму). Вік – кількість років. Освіта з шкалою 1–5 (1 – початкова, 5 – повна вища). Дохід (в грн.). Національність з шкалою 1–0 (1 = українець, 0 = росіянин). Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому) з шкалою 1–0 (1 = так, 0 = ні). Тип населеного пункту з шкалою 1–9 (1 – місто з населенням понад 1 млн. осіб, 9 – село). Побудовані моделі множинної лінійної регресії впливу різних факторів на залежну порядкову змінну є достатньо прогностичними, зважаючи на вагомі коефіцієнти детермінації (див. *таблиці 2–6*)¹.

Таблиця 2

Множинна лінійна регресія (залежна змінна – “*Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?*”, 2004 рік

	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	Стандартна похибка	Beta		
(Constant)	2.204	0.391		5.633	0.000
Згода особисто працювати у приватного підприємця	0.157	0.046	0.141	3.404	0.001
Ставлення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні	0.199	0.049	0.167	4.071	0.000
Ставлення до передання у приватну власність крупних підприємств	0.001	0.074	0.000	0.007	0.995
Ставлення до передання у приватну власність малих підприємств	0.105	0.073	0.060	1.443	0.149
Ставлення до приватної власності на землю	0.271	0.065	0.155	4.183	0.000
Підтримка прихильників соціалізму/капіталізму	-0.508	0.135	-0.152	-3.774	0.000
Вік	-0.024	0.003	-0.257	-6.953	0.000
Освіта	0.060	0.044	0.049	1.368	0.172
Дохід	0.000	0.000	-0.002	-0.065	0.948
Національність	0.199	0.112	0.054	1.784	0.075
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	-0.110	0.136	-0.024	-0.808	0.419
Тип населеного пункту	0.002	0.016	0.004	0.141	0.888
<i>R</i> ²	0.511				
<i>Виправлений R</i> ²	0.501				

¹ У стовпчику *Нестандартизовані коефіцієнти B* записані коефіцієнти нестандартизованого рівняння (рівняння у первинних координатах); стандартна похибка, яка відображає характеристику стабільності коефіцієнта *B*. У стовпчику *Стандартизовані коефіцієнти Beta* містяться коефіцієнти стандартизованого рівняння регресії. У стовпчику *t* – відношення коефіцієнта *B* до його стандартної похибки. У стовпчику *Значущість* міститься інформація про значущість коефіцієнтів рівняння регресії (ймовірність помилки першого роду під час перевірки статистичної гіпотези про рівність нулю для кожного з коефіцієнтів рівняння. Прийнято вважати, що значущість не повинна сильно перевищувати значення 0,05. У рядку *R*² міститься інформація про коефіцієнт детермінації, який пояснює частку впливу всіх чинників на залежну змінну.

Таблиця 3

Множинна лінійна регресія (залежна змінна – “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?”, 2005 рік

	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	Стандартна похибка	Beta		
(Constant)	2.471	0.383		6.451	0.000
Згода особисто працювати у приватного підприємця	0.238	0.040	0.230	6.015	0.000
Ставлення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні	0.260	0.052	0.198	5.028	0.000
Ставлення до передання у приватну власність крупних підприємств	0.038	0.079	0.017	0.486	0.627
Ставлення до передання у приватну власність малих підприємств	0.055	0.076	0.028	0.726	0.468
Ставлення до приватної власності на землю	0.142	0.067	0.075	2.111	0.035
Підтримка прихильників соціалізму/капіталізму	-0.407	0.131	-0.115	-3.096	0.002
Вік	-0.030	0.004	-0.316	-8.393	0.000
Освіта	-0.010	0.051	-0.007	-0.202	0.840
Дохід	3.05E-005	0.000	0.007	0.209	0.834
Національність	-0.063	0.133	-0.015	-0.474	0.635
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	-0.003	0.142	-0.001	-0.020	0.984
Тип населеного пункту	0.036	0.018	0.065	1.950	0.052
R ²	0.468				
Виправлений R ²	0.456				

Таблиця 4

Множинна лінійна регресія (залежна змінна – “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?”, 2006 рік

	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	Стандартна похибка	Beta		
(Constant)	2.610	0.388		6.731	0.000
Згода особисто працювати у приватного підприємця	0.256	0.042	0.233	6.076	0.000
Ставлення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні	0.184	0.051	0.138	3.607	0.000
Ставлення до передання у приватну власність крупних підприємств	0.202	0.091	0.081	2.218	0.027
Ставлення до передання у приватну власність малих підприємств	0.051	0.075	0.027	0.677	0.499
Ставлення до приватної власності на землю	0.095	0.072	0.049	1.323	0.186
Підтримка прихильників соціалізму/капіталізму	-0.112	0.135	-0.031	-0.827	0.408
Вік	-0.032	0.003	-0.331	-9.227	0.000
Освіта	0.032	0.032	0.035	1.021	0.308
Дохід	0.000	0.000	0.049	1.468	0.143
Національність	0.010	0.141	0.002	0.073	0.942
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	0.058	0.142	0.013	0.409	0.682
Тип населеного пункту	-0.031	0.019	-0.055	-1.665	0.096
R ²	0.426				
Виправлений R ²	0.414				

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Таблиця 5

Множинна лінійна регресія (залежна змінна – “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?”, 2008 рік

	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	Стандартна похибка	Beta		
(Constant)	2.720	0.427		6.368	0.000
Згода особисто працювати у приватного підприємця	0.170	0.043	0.161	3.967	0.000
Ставлення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні	0.158	0.054	0.120	2.908	0.004
Ставлення до передання у приватну власність крупних підприємств	0.199	0.091	0.084	2.185	0.029
Ставлення до передання у приватну власність малих підприємств	-0.131	0.082	-0.068	-1.607	0.109
Ставлення до приватної власності на землю	0.177	0.080	0.091	2.224	0.027
Підтримка прихильників соціалізму/капіталізму	-0.424	0.149	-0.121	-2.837	0.005
Вік	-0.027	0.004	-0.287	-7.399	0.000
Освіта	0.125	0.044	0.108	2.831	0.005
Дохід	0.000	0.000	0.057	1.574	0.116
Національність	0.198	0.147	0.047	1.347	0.179
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	-0.241	0.154	-0.054	-1.567	0.118
Тип населеного пункту	-0.006	0.020	-0.010	-0.289	0.773
R ²	0.393				
Виправлений R ²	0.379				

Таблиця 6

Множинна лінійна регресія (залежна змінна – “Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)?”, 2010 рік

	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
	B	Стандартна похибка	Beta		
(Constant)	2.695	0.416		6.485	0.000
Згода особисто працювати у приватного підприємця	0.199	0.044	0.193	4.521	0.000
Ставлення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні	0.275	0.056	0.219	4.923	0.000
Ставлення до передання у приватну власність крупних підприємств	0.198	0.089	0.087	2.216	0.027
Ставлення до передання у приватну власність малих підприємств	-0.083	0.079	-0.045	-1.057	0.291
Ставлення до приватної власності на землю	-0.074	0.076	-0.038	-0.966	0.335
Підтримка прихильників соціалізму/капіталізму	-0.211	0.137	-0.062	-1.546	0.123
Вік	-0.033	0.004	-0.346	-8.955	0.000
Освіта	0.138	0.048	0.110	2.866	0.004
Дохід	7.56E-005	0.000	0.051	1.410	0.159
Національність	-0.099	0.149	-0.023	-0.661	0.509
Відвідування церкви (костюлу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	-0.121	0.122	-0.033	-0.993	0.321
Тип населеного пункту	0.023	0.019	0.044	1.197	0.232
R ²	0.455				
Виправлений R ²	0.442				

Регресійні моделі не відображають впливу таких чинників, як дохід, тип населеного пункту, національність та релігійні практики (значимість коефіцієнтів вказано у стовпчику *Значущість*). У всіх побудованих моделях статистично значущий вплив мають такі незалежні змінні, як згода особисто працювати у приватного підприємця, ставлення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні, підтримка прихильників соціалізму/капіталізму та вік (значимі значення коефіцієнтів виділено жирним шрифтом). У певних випадках статистично значущий вплив мають такі змінні, як ставлення до передання у приватну власність (приватизації) крупних підприємств, ставлення до приватної власності на землю та освіта. Аналіз значень стандартизованих коефіцієнтів побудованого рівняння (стовпчик *Beta*) віддзеркалює вплив відповідних предикторів на залежну змінну. Зокрема, виявлено, що найбільший і до того ж негативний вплив має змінна віку. Тобто із збільшенням віку знижується бажання розпочати власну справу. Наступними за впливом є чинники, які безпосередньо мають стосунок до підприємництва: згода працювати у приватного підприємця та позитивне ставлення до розвитку підприємництва спонукають людей задуматися над можливістю розпочати власну підприємницьку кар'єру. Суттєвий вплив на декларативні підприємницькі настанови має такий важливий соціокультурний чинник, як ідеологічна підтримка прихильників капіталізму (оскільки значення коефіцієнта має негативне значення). Ідеологічне забарвлення цього чинника свідчить, що розвиток підприємництва залежить також від політичних орієнтацій населення.

Це підтверджує і вплив чинників, який проявився в окремих випадках. Той факт, що позитивне ставлення до приватизації великих підприємств і землі сприяє бажанню відкрити власну справу, свідчить про ціннісно-політичний характер цих чинників. Якщо зважати на те, що лише стосовно приватизації малих підприємств у суспільстві домінує позитивна думка, то впливовість чинника позитивного ставлення до приватизації великих підприємств і землі є своєрідним виявом стійких проринкових поглядів. Цікаво, що обстеження 2004-2005 років демонстрували позитивний вплив на підприємницькі домагання чинника ставлення до приватної власності на землю. Натомість починаючи з 2006 року і дотепер простежується позитивний вплив чинника ставлення до приватизації крупних підприємств.

У моделі множинної лінійної регресії за 2008 рік проявився чинник освіти, який відтворився у моделі за 2010 рік. Це може свідчити про певну тенденцію впливу освітнього чинника на підприємницькі домагання. Можна припустити, що зростання підприємницьких домагань, яке зафіксовано в ці роки, пов'язане саме з появою чинника освіти. Те, що зростання рівня освіти сприяє бажанню мати власну справу, є виокремленням ще однієї соціокультурної детермінанти, яка, як соціальний інститут, починає набувати функцій легітимації підприємницької активності, зокрема, та ринкової економіки, в цілому.

Таким чином, емпіричний аналіз виявив вплив на підприємницькі домагання таких соціокультурних чинників, як позитивні настанови щодо підприємництва зокрема та проринкових цінностей загалом. Однак найбільший вплив має чинник віку: чим молодший вік, тим більше бажання відкрити власну справу. Характерною ознакою останніх років є вплив освітнього чинника. На основі цього можна констатувати вплив як об'єктивних чинників (віку та освіти), так і суб'єктивних (соціокультурних цінностей та настанов).

ЛІТЕРАТУРА: 1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. – К.: Основи, 1994. – 261 с. 2. Зомбарт В. Буржуа: етюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт. – М.: Наука, 1994. – 444 с. 3. Saxenian A. The Role of Immigrant Entrepreneurs in New Venture Creation / A. Saxenian // The entrepreneurship dynamic: origins of entrepreneurship and the evolution of industries / Ed. by C.B.Schoonhoven and E.Romanelli. – Stanford: Stanford University Press, 2001. – P. 68–108. 4. Coduras A. The relationship between university support to entrepreneurship with entrepreneurial activity in Spain: a GEM data based analysis / A. Coduras, D. Urbano, A. Rojas, S. Martínez // International Advances in Economic Research. – 2008. – Vol. 14, issue 4. – P. 395–406. 5. Резнік В. Приватний підприємець як роботодавець: стан і динаміка легітимності / В. Резнік // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – С. 242–251. 6. Макеев С. Поселенська стратифікація життєвих шансів / С. Макеев // Українське суспільство 1994–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 56–61.

УДК 316.728

СТИЛІ СПОЖИВАННЯ ТА СТАТУСНА НЕРІВНІСТЬ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Набруско Ірина Юріївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В статті розглядається процес диференціації стилів споживання в умовах сучасного українського суспільства. Автор відзначає, що багатоманітність форм споживацької поведінки тісно пов'язана з певною статусною позицією індивіда у соціальній структурі, яка зумовлена як економічним потенціалом, так і субкультурними зразками. Зроблена спроба виділити і охарактеризувати основні моделі споживацьких стратегій та їх втілення на теренах повсякденного життя.

Ключові слова: споживання, соціальний статус, моделі споживання.

В статье рассматривается процесс дифференциации стилей потребления в условиях современного украинского общества. Автор отмечает, что многообразие форм потребительского поведения тесно связано с определенной статусной позицией индивида в социальной структуре, которая обусловлена как экономическим потенциалом, так и образцами субкультуры. Сделана попытка выделить и охарактеризовать основные модели потребительских стратегий и их воплощение в условиях повседневной жизни.

Ключевые слова: потребление, социальный статус, модели потребления.

This article focuses on the process of differentiation of consuming styles in modern Ukrainian society. The author notes that the diversity of forms of consumers' behavior is closely connected with certain status position of a person in social structure. This status is determined by both economic potential and subcultural patterns. An attempt has been made to highlight and characterize the main models of consuming strategies and their embodiment in everyday life.

Key words: consumption, social status, consumption models.

Сьогодення України визначається ускладненням соціальної диференціації, в основі якої лежить майнова нерівність, культурна ієрархія. Радянське суспільство, яке намагалося подолати соціальну нерівність шляхом жорсткого державного регулювання всіх сфер життя, фактично продукувало нові форми нерівності (владні привілеї, корпоративні, перерозподільні відносини), а їх політичне ігнорування призводило до гальмування і перекосу в економічній сфері, низького рівня добробуту і злиденності у споживанні. У період пострадянської трансформації стала відбуватися активна легалізація цих нерівностей, а швидке неконтрольоване привласнення та нарощення капіталів певними групами призвело до поглиблення соціального розподілу.

В традиційному суспільстві завжди практика споживання була фіксованою відповідно до чітко встановлених правил: певний рівень споживання закріплювався за відповідними соціальними статусами. Ці закони були визначені божественним порядком, який фіксувався і проголошувався церквою, регулювався церковними судами. Отже це не лише фіксувало статус, але й давало теологічне підґрунтя до існуючого порядку речей і соціально закріплювало родовід і статки. З кінця ХХУІ століття відбувається зрушення у поглядах на споживання. Поступово, обмеженням у споживанні постає лише майновий ценз, реалії капіталістичного (індустріального) суспільства легітимізують владу ринкової економіки, яка дозволяє людям споживати у відповідності до їх матеріальних статків, хоча залишається доволі жорсткий зв'язок між класовою, професійною належністю і стилем споживання.

Різні прошарки і групи мають нерівні можливості для вияву своїх потреб. Сама собою ця ситуація відмінності у рівні життя та нерівності у розподілі благ споживання не є проявом соціальної нерівності. Реально ця нерівність з'являється, коли пануюча система цінностей ієрархічно упорядковує критерії розподілу благ. Для цього потрібно, щоб ознаки, за якими фіксується статус певної групи, сприймалися суспільною свідомістю як соціально значущі. І саме значущість, яку надає їм більшість суспільства, а не матеріальні предмети є індикатором соціального статусу у майновій стратифікації. Основою тут виступає не власне майно, а образ багатства, який сприймається через призму цінностей.

Йдеться про образ споживання, тобто сукупність сталих характеристик поведінки споживання певної групи, яка визначається її місцем у соціальному просторі. Категорія образу споживання зумовлює переважно сферу необхідної поведінки, хоча постмодернізм наголошуючи на багатоманітності моделей споживацької

поведінки, намагається відділити їх від належності до певного класу чи професійної групи. З інших позицій аналізує цю проблему П'єр Бурдьє, який стверджує, що в основі смаків споживачів та їх естетичних уподобань лежить класова ієрархія, яка накладається суспільством через систему культурних доміант. І практика країн навіть з дуже високим рівнем економічного розвитку, не кажучи вже про Україну, свідчить, що конкретні характеристики споживання є лише похідними атрибутами соціальної стратифікації. Звичайно падіння чи підйом економіки, які дозволяють купувати нам більше, певним чином приховують реальний класовий базис, що лежить в основі конкретної соціальної позиції. Фундаментальні відмінності лежать у соціально-економічній диференціації, а рівень споживання використовується як чинник створення класів чи певних груп.

Основною детермінантою образу споживання виступає економічний потенціал членів групи, який, як справедливо зазначає В.Ільїн, надзвичайно жорстко визначає межі вибору, хоча і не зводиться лише до прибутків, оскільки зразки субкультури, сформовані групою, також мають примусовий характер. [1, с.30] Тривале перебування людей в умовах однотипної якості і рівня життя формує певну субкультуру, яка включає специфічний набір критеріїв "нормального" життя, тобто прийняті у даному соціальному середовищі цінності, сталі форми організації споживання та поведінки. Ця субкультура забезпечує підтримку та відтворення бар'єрів між прошарками, оскільки виступає як знак, що дозволяє відокремити своїх від чужих. П'єр Бурдьє, наприклад, відхиляє традиційне уявлення, що "смаки", тобто уподобання споживача є результатом природженого, індивідуального вибору людського розуму. Він наполягає, що смаки є результатом соціальних умов, і що цілі споживацького вибору віддзеркалюють символічну ієрархію, яка зумовлена і здійснюється за соціальними прерогативами для того, щоб посилити відмінність між класами у суспільстві. В той же час для Бурдьє смак стає "соціальною зброєю", яка визначає, що є низьким, що є високим, починаючи від їжі і напоїв, газет і косметики, з одного боку, і закінчуючи музикою і літературою - з іншого. І хоча Бурдьє має тенденцію фокусувати погляд на уподобаннях споживачів, які мають очевидний чи визнаний естетичний компонент, наприклад одяг, деталі помешкання, культурні моделі поведінки, він також поширює свою увагу на найбільш функціональні аспекти споживання. Це помітно коли він аналізує уподобання класу робітників у сфері дозвілля та харчування [2, с.189-211].

Отже, соціальні структури формують умови, що продукують певну субкультуру, яка прив'язує людей до статусу і консервує його. У сформованій статусній субкультурі тісно сполучаються обмеженість у споживанні, викликана лімітом матеріальних ресурсів, та свобода індивідуальних уподобань, яка формується через символи власної ідентичності.

Специфікою української ситуації є наявна диспропорція між рівнем освіти, професійної кваліфікації і рівнем життя громадян держави. Рівень освіти населення - високий і за своїми параметрами не поступається рівню освіти розвинених країн. Цей фактор значною мірою визначає статусні домагання і соціальні претензії у сфері споживання. Разом з тим, наше суспільство є суспільством переважно бідних людей. За результатами опитування -2009 реальний матеріальний стан своєї сім'ї більшість оцінює доволі критично: вистачає лише на продукти харчування 35 % сімей, загалом на прожиття вистачає у 37,3%, у 18,8% сімей вистачає на все необхідне, але без можливості робити заощадження. [3, с. 541]. В певному сенсі царина сьогоденного українського споживання окреслена мінімальними споживчими стандартами, боротьбою за підтримання мінімального рівня життя в умовах серйозних ресурсних обмежень і суворо регламентованого вибору.

Можна стверджувати, що соціальні фактори загалом відіграють першочергову роль у характері та структурі споживання. Особливо наочно виступає функціональна залежність купівельної поведінки споживачів від їх статусів у межах різних соціальних підструктур суспільства. Зрозуміло, що сьогодні значна кількість громадян обмежена власне функціональним споживанням, яке спрямоване лише на задоволення природних потреб людини і забезпечення життєдіяльності. Однак зв'язок між рівнем прибутків і характером споживання не здається настільки однозначним, адже соціальні мотиви в акті споживання можуть не відповідати економічним можливостям.

Безперечно, що відмінність у споживанні серед різних представників українського соціуму просто разюча. Ідеологічні підвалини радянського ладу, православні традиції і культурні установки виходили з принципу, що бідність є породженням несправедливості і тому вона – зло. Проте не треба оцінювати бідність і нестачу у споживанні як однозначне зло. Лауреат Нобелівської премії з економіки А.Сен у своїй роботі "Політекономія голоду" писав, що бідність не пов'язана з кількістю товарів, а визначається соціальними можливостями людини одержати доступ до цих благ. Сьогодні навіть у найзаможніших країнах західної демократії бідність є обов'язковим елементом структури. За твердженням одного з найвідоміших представників конфліктного підходу Р.Дарендорфа сучасні суспільства являють собою простий розклад сил: привілейовані бенефіціанти вільної ринкової економіки, що тішаються ситим життям, та широкі маси, що не мають роботи і ще далі відстають, наздоганяючи потяг, званий добробутом. Паралельно з цим, останні п'ятдесят років демонструють суттєве зростання практики споживання серед пануючої більшості соціально-статусних груп,

включаючи і тих, хто має найменший прибуток. Таким чином, бідність – це не брак матеріальних благ для споживання всіма членами суспільства, а цілеспрямовано і раціонально створений соціальний механізм. Україна як частина глобального інтегрованого світу не може лишатися осторонь цих процесів. Зрозуміло також, що боротьба за добробут підвищує значущість таких характеристик, як стать, вік, психологічні та адаптаційні якості.

Відмінність в образі споживання слугує фактором консолідації громадянського суспільства – кожен громадянин має перед очима приклад людей, які мають більше чи менше благ аніж він, і, відповідно, намагатиметься зберегти чи покращити свої соціальні позиції. На цьому тримаються суспільства середнього класу, який в Україні, на жаль, поки що не відбувся як сформована структурна одиниця. Але все більше людей, які за об'єктивними і суб'єктивними ознаками претендують на цей статус, характеризуються вестернізацією у споживанні. Його представники, відвідуючи чи працюючи за кордоном (за останніми даними більше 5 млн. українців працюють чи працювали поза межами держави) приносять у свої сім'ї західні зразки побутової культури, обираючи в якості референтних груп не співвітчизників, а представників своєї професії чи того кола спілкування в країнах, де вони перебувають.

На противагу обумовленому лише економічно класовому розподілу, конструювання статусної позиції пов'язане з вимогами специфічного стилю життя, що включає споживання специфічного одягу, помешкання, їжі, проведення вільного часу, які вважаються притаманними для конкретної статусної групи. Споживання все частіше постає не кінцевою метою, а інструментарієм більш складних соціальних стратегій. Так, все частіше споживачеві пропонуються не окремі блага споживання, а все більшою мірою-системою об'єктів споживання, тобто сукупності благ споживання, які функціонально і символічно пов'язані між собою.

Аналіз споживачьких стратегій, населення України з точки зору статусу дозволяє виділити три основні моделі: по-перше, це конформістське споживання, обумовлене ефектом приєднання до більшості, прагненням не відстати від життя, від моди. Однаковий рівень життя і споживання створює передумови для концентрації цих людей у окремому просторі, хоча тут можуть зближуватись представники різних класових, професійних та етнічних спільнот. Наприклад, відпочиваючі у престижних готелях чи мешканці “елітних” будинків. На іншому полюсі постають незаможні люди, які змушені заставляти особисті речі у ломбард, позичаючи гроші, купувати уживане вбрання у магазинах “second hand” тощо. В першому випадку споживачі схильні усвідомлювати свою причетність до деяких груп, навіть якщо реально вони не дотягують до цієї групи, в другому - намагаються уникати цієї причетності. І хоча практично не існує товарів чи послуг, які первинно були б призначені для підвищення статусу та самооцінки, прагнення бути “не гіршим за інших”, наслідувати кумирів доволі часто є проявом сутності сучасного споживача. І діячі ринку усвідомлюють потенційні можливості перетворення товарів у символи статусу. На допомогу їм приходять рекламна міфологія, яка за помірну ціну пропонує об'єкт – маркер належності до групи [4, с.140]. Зрозуміло, що належність до групи вимагає конформізму, тому демонстративне споживання не може слугувати цілі досягнення престижу в референтній групі. Тут можливе спільне об'єднання проти антагоніста (напр. “бідні цього не купують” чи навпаки “ця річ нам не потрібна, вона лише для крутих, яким немає куди дівати гроші”).

Друга модель – це демонстративне споживання, яке передусім виражається у купівлі найбільш дорогих товарів чи послуг, кількість яких значно перевищує реальні потреби. Привабливість блага не зменшується, а збільшується разом з зростанням його ціни і, відповідно, вибір робиться на користь більш дорогого товару, оскільки це засвідчує платоспроможність індивіда. Споживач асоціює підвищену ціну на товар з більшою престижністю і елітарністю придбаного, що вирізняє його з загальної маси. Ця стратегія демонстративного споживання детально проаналізована стосовно Америки кінця XIX сторіччя у класичній праці Т.Веблена “Теорія бездіяльного класу”. Як тоді, так і сьогодні в Україні, демонстративне споживання слугує наочним доказом володіння багатством чи “засобом підтримання репутації, яке ... проявляється у тих сферах суспільства, де найбільш широкі розповсюдження одержують соціальні контакти індивіда і де рухливість населення найбільш велика” [5, с.122]. Тобто, цей феномен здавна залишається більш характерним для міста. Доволі характерним і наочним прикладом подібного споживання є постійне оновлення українцями машин чи моделей мобільних телефонів, причому, для молоді це виступає чи не найяскравішим маркером статусної позиції.

І, нарешті, третя модель - звичне (габітусне) споживання, яке є результатом тривалого життя в рамках визначених статусних позицій і яке призводить до формування певних уподобань та звичок (габітусів) [6, с.153-158]. Навіть змінивши соціальну позицію люди відтворюють габітуси колишнього соціального стану. В цьому плані достатньо показовим є феномен заможних українців, які у вишуканих ресторанах продовжують замовляти на закуску сало з часником та вареники разом із креветками та шампанським “Dom Perignon”, а в багажнику супердорогого авто можуть перевозити мішок картоплі від родичів із села.

Звичайно, сьогодні значна кількість громадян обмежена переважно функціональним споживанням, яке спрямоване лише на задоволення природних потреб людини і забезпечення життєдіяльності. Адже період економічного зростання України, коли люди вперше отримали можливість певної „свободи споживання”, рівень

якого переважно зростав завдяки залученим кредитним коштам, швидко змінився економічною кризою та девальвацією гривні, що повернуло більшість населення до споживчого мінімалізму. Рівень поточного споживання передусім ґрунтується на оцінці ступіню фінансової свободи різних соціальних груп. Так, якщо взяти результати опитувань 2009 року стосовно впливу економічної кризи на життя людей в Україні [3, с.539] та екстраполювати їх на сферу споживання, можна висловити наступні припущення: 1) згідно міри впливу кризи на становище наших співгромадян можна виділити, відповідно, певні споживчі групи: тих, хто відчув наслідки кризи як катастрофічні, становлять групу бідних, обмежених у поточному споживанні 18,2%, групу тих, що відчули теперішню кризу досить суттєво, але не катастрофічно й частково обмежені у поточному споживанні 62%, ті, хто що відчули кризу лише трохи складають групу достатнього поточного споживання (16%) і, нарешті, кого криза практично не торкнулась являють собою групу високозабезпечених та необмежених за стратегією споживання (4%); 2) більшість населення, окрім першої групи, що складають групу, обмежену у поточному споживанні і змушені задовольняти лише найістотніші потреби, споживають згідно зазначених вище моделей у рамках доступних ресурсів.

Стресові ситуації в українському суспільстві є тривалими, період трансформації, що розтягується на десятиріччя, змушує людей виробляти певні моделі споживання, які дозволяють принаймні виживати. Як не парадоксально, рухливість і умовність професійної структури сьогодні відіграє позитивну роль, адже необхідність щоденної боротьби за існування збагачує репертуар життєвих стилів особистості.

Образ споживання, втілений у життєву стратегію, безумовно, набуває світоглядних характеристик. Хоча тут існує певне протиріччя - зараз глобалізоване суспільство уніфікує всі можливі сфери життя, і споживання як одна з найсуттєвіших соціальних практик не є виключенням. Навпаки, стандарти споживання глобалізованого світу постають по відношенню до індивіда реальністю, на яку він змушений орієнтуватися. Тут споживання в загальному сенсі складає єдине соціальне середовище. Всі носять однаковий за стилем одяг (який розрізняється лише за ціною), літають літаками, вживають однакові ліки, дивляться одні фільми. Стандартизується дозвілля, тип відпочинку, продукти, що споживаються, і, загалом, сам тип споживання. Як наслідок, виникає масова мода, масові типи відпочинку та інші зразки масової культури. Стандарт уніфікує все і скасовує всі розбіжності за винятком одного – економічної диференціації за рівнем доходу. Однак усе більше західних вчених порушують питання щодо чинників, які спрямовують сучасні зразки споживання. На тлі економічної кризи та вичерпування природних ресурсів пропонується в якості альтернативи шлях так званого підтримуючого споживання. Так, за думкою Д. Сейфанг цей тип споживання передбачає наявність таких основних умов : стабільного місця проживання і вживання власного продукту, скорочення екологічних наслідків діяльності людини, створення нових спільнот, що захищають інтереси громади, колективних дій і побудови нових інфраструктур у забезпеченні товарами і продовольством. Все це зумовлює і певні соціокультурні бар'єри, які має долати людина, що обирає для себе шлях підтримуючого споживання, вважає автор [7 , с.27-29]. У даному випадку йдеться про новий спосіб конструювання самоідентифікації через споживання. І хоча ці ідеї розглядаються на дискусійному рівні, можна стверджувати, що тотальне споживання заради споживання у теперішньому вигляді починає себе вичерпувати як у світі, так і в Україні, яка встигла лише фрагментарно залучитися до подібних практик.

Зрозуміло, що в акті споживання економічна доцільність і соціальна доцільність є далеко не якими. Інколи друга, більш широка і складна, може навіть виключати першу. Дуже часто це викликає зміну шляхів задоволення потреб відповідно до модифікації у споживанні. Це призводить до виникнення різноманітних форм і стилів життя, які мають соціокультурне походження і не зводяться до класових параметрів.

Класові і соціокультурні розмежування формують певний спосіб життя, який визначає рамки споживання. Індивідуальні характеристики і особливості зразків споживання завжди обмежені заданим набором соціальних та особистих можливостей. Свою свободу людина реалізує за допомогою своєрідного стилю через індивідуальні смаки у рамках ресурсів, наданих соціумом, що зрештою доволі чітко піддається типізації.

Необхідно визнати , що суспільство загалом, і українське суспільство зокрема, гомогенізується у сфері споживання і стилю життя у широкому розумінні. Споживання стає набутком більшості і саме воно є фактором формування соціального характеру українця початку ХХІ сторіччя.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ильин В. И. Потребление в социальном поле / В. И. Ильин // Социология потребления. – СПб.: Социологическое общество им.М.М.Ковалевского, 2001. – 240 с. 2. Bourdieu Pierre. Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste / Pierre Bourdieu. – Cambridge, MA: Harvard University Press. – 1984. – 640 p. 3. Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін / [за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2009. –560с. 4. Ульяновский А.В. Мифодизайн рекламы / А. В. Ульяновский. – СПб.: Институт личности, 1995. – 300 с. 5. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с. 6. Slater D. Consumer Culture & Modernity / D. Slater. – Cambridge: Polity Press, 1998. – 230 p. 7. Seyfang Gill, The New Economics of Sustainable Consumption: The Seeds of Change / Gill Seyfang. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 240 p.

УДК 316.733

СОЦИАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОДНОГО ПОТРЕБЛЕНИЯ ГОРОДСКИХ ЖИТЕЛЕЙ: НА ПРИМЕРЕ ОДЕССИТОВ

Кривошея Татьяна Ивановна – старший преподаватель кафедры социологии Одесского национального университета имени И.И. Мечникова

В современном мире происходит разрушение стабильных классовых и слоевых различий, все более подвижной становится профессиональная структура, актуализируется необходимость каждодневной борьбы за выживание, которая повышает значимость природных, аскриптивных характеристик личности и присущих ей моделей поведения, наблюдается изменчивость адаптивных стратегий и моделей идентификации. Все это приводит к возникновению разнообразных и подвижных жизненных форм, образов и стилей поведения. В таком контексте становится актуальным изучение изменяющихся стилей потребительского поведения, к которым с полным правом можно отнести и модное потребление, во многом определяющее стиль жизни современного горожанина. Целью данной статьи является анализ специфики модного потребления современных городских жителей на примере одесских потребителей, а также выявление факторов, определяющих данную специфику.

Ключевые слова: потребительское поведение, модное потребление, городской житель, мода.

У сучасному світі відбувається руйнування стабільних класових відмінностей, усе більш стає рухливою професійна структура, актуалізується необхідність щоденної боротьби за виживання, яка підвищує значущість природних, аскриптивних характеристик особистості і властивих їй моделей поведінки, спостерігається мінливість адаптивних стратегій та моделей ідентифікації. Все це призводить до виникнення різноманітних і рухливих життєвих форм, образів і стилів поведінки. У такому контексті стає актуальним вивчення стилів споживчої поведінки, що змінюються, до яких з повним правом можна віднести і модне споживання, яке багато в чому визначає стиль життя сучасного горожанина. Метою даної статті є аналіз специфіки модного споживання сучасних міських жителів на прикладі одеських споживачів, а також виявлення чинників, що визначають дану специфіку.

Ключові слова: споживча поведінка, модне споживання, міський житель, мода.

The modern world reveals a gradual destruction of stable class and stratified distinctions, relativity and mobility of professional structure, necessity of every day fight for survival, and hence promotes meaningfulness of natural, ascriptive identities and inherent models of conduct, as well as variety and changeability of adaptive strategies. All that results the origin of comparably new lifestyles. The study of changing ways of consumer conduct, including "fashionable consumption", which, on authors's opinion, determines the lifestyle of modern city dweller in a great deal, becomes actual in such context. Accordingly, the article focuses on analysis of issues of fashionable consumption in Odessa, and also factors, determining its specifics.

Key words: consumer behavior, fashionable consumption, urban people, fashion.

Проблемы потребления и потребительской культуры относятся в современном мире к числу наиважнейших. Теоретическая социология рассматривает потребление как сферу самореализации личности и формирования новых институтов, в значительной степени доминирующей над сферой производства [1]. Потребление в широком смысле - как социальное действие - буквально определяет жизнь современного горожанина (заметим, что в развитых странах образ жизни городских и сельских жителей стремительно сближается). Социальный акт потребления во много раз сложнее, чем просто удовлетворение потребностей посредством покупки, продажи или обмена (реальных или виртуальных). Люди, вовлеченные в эти процессы, рассматривают их как фактор, играющий важную социальную и профессиональную роль в их жизни. Поэтому нынешний социальный контекст потребительской деятельности становится все более интересным для гуманитарных исследований.

Потребительское поведение долгое время оставалось периферийным объектом в социологии, которая в большей степени интересовалась процессом труда и трудовыми отношениями, а также распределительными конфликтами и отношениями неравенства. В конце прошлого столетия потребительская проблематика начала развиваться очень активно. Основная часть социологических исследований развернулась в культурологической области, фокусируясь, прежде всего на символической стороне потребления. Дополнительный импульс этим исследованиям придало широкое увлечение постмодернистскими дебатами. В социологии же потребление рассматривается в контексте социального воспроизводства. Это означает, что потребление характеризуется не только и не столько отношениями человека к предметам удовлетворения его потребностей, сколько отношениями между людьми по поводу и в связи с предметами потребления.

Сегодняшняя ситуация в сфере потребления претерпевает существенные изменения, что вызвано глубочайшими социально-экономическими преобразованиями в жизни украинского общества. Дополнительные изменения вносятся мировыми кризисными тенденциями последнего времени. Как отмечает российская исследовательница Г. Еремичева, в современных исследованиях потребления выделяются две основные тенденции [2, с.64]. С одной стороны, исследователи по-прежнему сосредотачивают свое внимание на экономическом и социальном неравенстве современного общества. Именно через поведение индивида на рынке труда и потребительском рынке некоторые исследователи определяют принадлежность его к социальному слою. С определенной позицией индивидов в социальной структуре они связывают многообразие их стилей жизни и формы потребительского поведения, их самоидентификацию [3, с. 302-304]. С другой стороны, иное видение социальной реальности открывается, когда неравенство начинает пониматься как инаковость, несхожесть и, в конечном итоге, как плюрализация и индивидуализация стилей жизни, жизненных форм и моделей потребительского поведения и т.д. [4, с.3-12]. В этой парадигме социального знания основное внимание сфокусируется на исследовании обыденной повседневной жизни людей, которые воспринимаются лишь посредством более или менее анонимно пересекающихся типизаций, а социальная структура определяется как «вся сумма типизаций, созданных с их помощью повторяющихся образцов взаимодействия. В качестве таковой социальная структура является существенным элементом реальности повседневной жизни» [5, с. 57-58].

Именно этот, второй подход, представляется нам более отвечающим сегодняшним реалиям. Речь идет о постоянной подвижности и релятивности современного социального пространства: разрушение стабильных классовых и иных стратификационных различий, условность и подвижность профессиональной структуры, необходимость каждодневной борьбы за выживание, которая повышает значимость природных, аскриптивных характеристик личности и присущих им моделей поведения, изменчивость адаптивных стратегий, изменчивость моделей идентичности. Все это приводит к возникновению разнообразных и подвижных жизненных форм, образов и стилей поведения. В таком контексте становится **актуальным** изучение изменяющихся стилей потребительского поведения, к которым с полным правом мы можем отнести и модное потребление, которое во многом определяет стиль жизни современного горожанина.

Первые попытки разработки теории потребления связаны с целым рядом ключевых фигур социологии: М.Вебер, Т. Веблен, Г.Зиммель – дают в своих работах теоретическое обоснование процессов, происходивших в сфере потребления в период с XVIII по XIX век. К. Маркс представил нам идею товарного фетишизма. Т.Веблен предложил теорию показного (престижного) потребления. Немецкий исследователь Г.Зиммель выдвинул теорию о том, что мода – это способ самовыражения. Немецкий социолог и экономист В.Зомбарт предложил концепцию роскоши. Все вышеуказанные концепции естественно нашли свое отражение в концепциях «общества потребления», авторами которых являются: У. Росту, Ж. Форрестье, Р.Арон, Дж.Гэлбрейт. Характер потребления в постмодерных обществах описывается в работах ряда других известнейших представителей науки: Ж.Бодрийяра, П.Бурдьё, Д.Лиона, С.Майлза, М.Фезерстоуна, Э.Фромма и др. Данная идея получила свое развитие в работах Дж.Ритцера, который рассматривает ее применительно к новым средствам потребления.

Среди современных украинских и российских социологов, занимающихся проблемами моды и потребления, можно выделить целый ряд имен, среди них: В.И. Тарасенко, Е. Головаха, В.П. Терин, Н. Панина, Я. Зоська, И.А. Алешина, В.Л. Афанасьевский, Л.Г.Бызов, А.Б.Гофман, В.И. Ильин, М.Д.Красильникова, С.В.Краснов, В.В. Радаев, О.Ю.Гурова, Я.М., Рощина Н.Е., Ятина Л.И.. Покровский сводит воедино новейшие теории потребления, интегрированные в общесоциологическую теорию глобализации. В качестве трех главных quasi-институтов потребления выделены туризм, мода и общественное питание. Недавно в Украине были защищены кандидатские диссертации на схожую тематику: Мастинец М.В.: «Социальные детерминанты потребительского поведения в современном обществе» и Сорокина А.В. «Социокультурный анализ

потребительского поведения студенческой молодежи». Также недавно вышла в свет работа Суименко Е. и Петрушиной Т. «Потребление как отражение реального уровня жизни».

Что касается непосредственного данного исследования, то его **познавательная проблема** состоит в необходимости выявления и изучения вновь появившихся и постоянно изменяющихся моделей модного потребления, которые интересны сами по себе, а также влияют на стиль жизни городского жителя, что, в конечном итоге, определяет городскую социальную структуру и социальную среду.

В качестве **рабочего определения понятия «модели потребительского поведения»** мы предлагаем использовать определение петербургской исследовательницы Е. Порецкиной: «Модель потребления может быть как персональная актуализация доминирующих индивидуальных и коллективных ценностей» [6, с. 42]. Индивидуальные характеристики и особенности потребительских моделей всегда ограничены заданным набором социальных и индивидуальных возможностей. Процесс выбора потребительской модели есть процесс селекции, интерпретации и реинтерпретации. С одной стороны, на выбор потребительской модели достаточно жестко влияет экономический потенциал индивида, его имущественное положение, а с другой, на ее выбор накладывает ограничения субкультура группы, к которой принадлежит индивид, ее ценностно-нормативные комплексы. На выбор потребительских моделей также оказывают влияние различные внешние каналы, такие, как масс медиа, реклама, референтные группы и т.д. [7; 22]. **Модное потребление** мы предлагаем обозначать как потребление позиционируемых как «модные» товаров и услуг, а потребительские ситуации (интеракции), обусловленные либо спровоцированные динамикой моды.

Исходя из того, что **объектом** нашего исследования выступает модное потребление современных городских жителей, **предметом** – социальные характеристики и поведенческие механизмы модного потребления, а также факторы его обуславливающие, соответственно, **целью** его является анализ специфики модного потребления современных городских жителей на примере одесских потребителей, а также выявление факторов, определяющих данную специфику.

Эмпирическая база представлена вторичным анализом данных выборочного социологического опроса взрослого населения города Одессы – омнибуса «**Потребление и коммуникация в современном украинском городе**», осуществленного весной 2008 года (N=500, ошибка – 3.5%, руководители: доц. Лычковская О.Р., ст. преподаватель Кривошея Т.И.).

Описание специфики модного потребления современных одесситов мы начнем с того, что рассмотрим, что же одесситы считают «модной вещью», а что «не модной». Результаты ответов на вопрос, что подразумевают респонденты, характеризуя вещь, как модную или не модную представлены в таблице 1.

Таблица 1

Характеристики модной и не модной вещи, глазами респондентов (в % к числу ответивших)

Характеристики «модной» вещи	% выбравших данную характеристику
1. Новая, современная	60.1
2. Стильная (требующая продуманных сочетаний)	47.5
3. Красивая, броская (привлекающая взгляд)	28.7
4. Как у всех в этом сезоне	18.4
5. Дорогая	17
6. Такая, как в модном журнале	16
7. Та, которая куплена «с подиума» или из «новой коллекции»	13.4
Характеристики «не модной» вещи	% выбравших данную характеристику
1. Поношенная, устаревшего фасона	48.5
2. Кричаще-безвкусная	44.1
3. Некрасивая, безликая	43.7
4. Купленная из практических соображений	18
5. Дешевая или со сниженной ценой	16.4
6. Уникальная, имеющая историю, значимая для Вас	7.4
7. Сделанная или переделанная своими руками	5.6

Итак, мы видим, что мода для респондентов, прежде всего, связывается с новизной, стильностью, красотой и броскостью, гораздо менее значимы характеристики цены, типичности, «как у всех», представленности в журналах или на подиумах. Модность понимается людьми, прежде всего, как *темпорально-эстетическая характеристика*, а модное потребление рассматривается как, в определенном смысле, «кретивное потребление», демонстрация новаций. Это подтверждает теоретический тезис, выдвинутый еще Г. Зиммелем [8], о том, что следование моде позволяет человеку выразить себя,

продемонструвати свою унікальну ідентичність. І одночасно, подібне мнение респондентів не відповідає теоретичним судженням о моді, як певної традиційності, шаблону, стереотипу.

Виділені тенденції підтверджуються також судженнями респондентів о «не модній» речі. Так, ми бачимо, що «не модна річ», в протилежність «модній» - не нова, не сучасна, застарілого фасону, не стильна, кричуще-безвкусна, безлика, некрасива. Гораздо менше значимі для респондентів в цьому питанні низька ціна і функціональність речі (її практичність). Для респондентів корисність і дешевизна речі взагалі не обов'язково є характеристиками її немодності. Швидше можна сказати, що для споживача – це взагалі не однопорядкові характеристики. Функціональність речі не пов'язується з поняттями модності або немодності, так само, як і ціна. Дорога річ – не обов'язково модна, і навпаки, дешева – не обов'язково немодна. Ще рідше вибираються респондентами як характеристики «немодності» такі характеристики, як унікальність і «hand-made» речі, тобто зроблена своїми руками. Ми б могли припустити, що це швидше стосується респондентами к «модності», ніж к «немодності» речі.

Ми здійснили факторний аналіз характеристик «модній» і «не модній» речі для того, щоб визначити, як зазначені вище характеристики групуються в свідомості респондентів. Ітак, стосовно «модній речі» виділилися 4 фактори. Перший фактор (варіація 19.9 %) ми назвали «мода як новизна і стильність». В нього увійшли такі характеристики, як «нова річ» (факторна навантаження .614), «стильна» (.511) і високу негативну факторну навантаження в цій групі отримує характеристика «як у всіх в цьому сезоні» (-.830), тобто в свідомості людей новизна і стильність повністю не пов'язані з типовістю речі, її присутністю у всіх людей. Цей висновок підтверджує наш попередній висновок о тому, що «модне споживання» - це «новаторське споживання». Другий фактор, який ми назвали «зовнішнє нав'язанне розуміння моди» (варіація 16.6%) включає характеристику «модна річ – це така, як в журналі» (.733) і при цьому в цьому ж факторі з високою негативною навантаження присутня характеристика «красива» (-.775). Це означає, що «модність», пропонувана ззовні, наприклад, в модному журналі, взагалі не пов'язана з «красотою» речі. І люди, орієнтовані на чужі підказки, можуть вважати модною речі, яка взагалі не красива і не підходить їм. Тобто, це люди, орієнтовані в питаннях моди на мнение інших, значимих для них людей, наприклад, тих, хто пише статті в глянцевоїх журналах, а не на власне мнение. Далі йде третій фактор (16.1% варіації). Ми назвали його «мода як дороговизна». В нього увійшли розуміння модної речі як «дорогої» (.889) і з високою негативною навантаження «стильною» (-.572). Тобто в даному випадку, щоб вважатися модною, річ повинна бути обов'язково дорогою, а її естетичні характеристики взагалі не обов'язкові. І, нарешті, четвертий фактор (15.3% варіації) називається «мода – нова колекція або подиум». В певному сенсі – це теж зовнішнє нав'язанне розуміння моди. Модна те, що демонструється на подиумі або в модних, дорогих магазинах. Сюди увійшла характеристика «модна річ – з подиуму або «із нової колекції» (.846).

Тепер подивимося, як пов'язані між собою характеристики «не модній» речі. Тут виділилося 3 фактори. Перший (20.1% варіації) ми назвали «не модність як унікальність і зробленість своїми руками». Відповідно, в цю групу увійшли такі характеристики як «зроблена своїми руками» (.770), «унікум» (.747) і з досить великою негативною навантаження «безликість» (-.459). Тобто в свідомості людей не модна річ, так само як і модна може бути пов'язана з унікальністю, неповторністю, самовираженням, але при цьому унікальність не так пов'язана з «безликістю». Унікальна річ може бути не модною, але безликою – ніколи. Далі, другий фактор (19.3% варіації) нами названий як «не модність – це безвкусність, поношеність, застарілість». Сюди увійшли такі характеристики, як «поношена, не нова» (.521), «кричуще-безвкусна» (.503) і з високою негативною навантаження «куплена з практичних міркувань» (-.816). Отримується, що в свідомості людей «практичність, корисність» речі не пов'язується з її немодністю. І практична річ не оцінюється як «не нова» і «безвкусна», хоча і не обов'язково може бути красивою. І, нарешті, третій фактор (15.6% варіації) названий «не модність – дешевизна». В нього увійшла тільки одна характеристика «не модній» - це «дешевий» (.909). Це означає, що для багатьох респондентів модність/не модність речі все ж стосується з її високою або ж низькою ціною.

Характеризуючи в цілому результати, отримані з допомогою факторного аналізу, ми можемо сказати, що вони підтверджують виявлені нами раніше тенденції в оцінці респондентами модної або ж не модної речі.

Для перевірки нашого припущення о тому, що мода – це можливість самовираження і демонстрація своєї унікальної ідентичності, ми вивчили відповіді на відкритий питання «Мода для мене – це...». В результаті наше припущення знашло підтвердження. Мода – це не тільки спосіб приєднання до мнению значимих інших, але і, перш за все, засіб самовираження і демонстрації своєї унікальної ідентичності.

Наступний індикатор, пов'язаний з модою і модним споживанням, який ми вивчили, це при споживанні яких товарів або послуг респондент частіше всього враховує вимоги «моди». В анкеті

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

предлагался перечень товаров и услуг, каждый из которых респондент должен был оценить по шкале «Следует ли учитывать требования моды: обязательно, предпочтительно, по возможности и не обязательно?». Для большей наглядности результатов рассчитали «индекс обязательности учитывания моды» для разных групп товаров и услуг. значение индекса варьировало в пределах от 1 до 4. Чем выше значение индекса, тем более обязательно учитывать критерий моды при выборе данного товара или услуги. Результаты приведены нами в таблице 2.

Таблица 2

Применение критерия «модности» при выборе разных товаров и услуг (в индексах от 1 до 4)

Название товара или услуги, тип потребительской ситуации	Индекс обязательности учитывания моды при его выборе
1. При оформлении домашнего интерьера	2.43
2. При выборе костюма для занятий спортом в фитнес-клубе	2.26
3. При выборе подарков	2.23
4. При выборе автомобиля	2.15
5. При выборе мобильного телефона	2.15
6. При формировании гардероба (ежедневного и праздничного)	2.01
7. При планировании отпуска	1.75
8. При выборе продуктов питания	1.33

Итак, полученные результаты свидетельствуют о том, что в целом индексы колеблются между позициями «не обязательно – предпочтительно». Чем ниже индекс, тем не обязательнее учитывать моду, чем выше, тем предпочтительней. Ближе к позиции «предпочтительно учитывать моду» относятся такие случаи потребительского поведения, как «оформление домашнего интерьера», «выбор костюма для спорта» и «выбор подарков», ближе к позиции «по возможности» такие ситуации, как «выбор автомобиля», «выбор мобильного телефона» и «формирование гардероба», между позициями «по возможности и не обязательно» находятся такие потребительские ситуации, как «планирование отпуска» и «выбор продуктов питания». В данном случае, мы видим, что действуют закономерности, касающиеся влияния внешней ситуации и референтных групп по отношению к открытому и приватному потреблению [9, с. 509-510]. Выбор товаров, которые потребляются открыто и публично, на глазах у других, сильнее подвержен внешнему влиянию, в том числе, критерию модности, в то же время товары, так называемого, «внутреннего пользования», как, например, продукты, испытывают слабое внешнее влияние. Данная зависимость также относится к товарам и услугам дорогим и роскошным, или же товарам и услугам первой необходимости. При выборе первых потребители испытывают более сильное внешнее влияние, чем при выборе вторых. Итак, мы видим, что все товары и услуги, которые респонденты собираются «демонстрировать» другим учитывают критерий модности, в то же время товары, связанные с функциональностью и удовлетворением первичных потребностей, потребление которых не рассчитано на внешнюю демонстрацию, в меньшей степени связаны с критерием «модности».

Далее, мы проанализировали, что означают для респондентов слова «жить не хуже других», с чем связывается для них престижное, демонстративное, модное потребление. Результаты приведены в Таблице 3.

Таблица 3

Распределение престижных модных потребностей среди опрошенных одесситов (в % к числу ответивших)

Название «престижной» потребности	% выбравших данную потребность
1. Иметь собственный автомобиль	61.8
2. Заботиться о своем здоровье	45.6
3. Иметь собственную квартиру	42.8
4. Иметь собственный дом	38.3
5. Проводить отпуск вне дома (за границей)	30.8
6. Иметь современную бытовую технику	28.8
7. Иметь средства, достаточные для обучения ребенка в Украине	27.4
8. Иметь загородный дом, дачу	24.4
9. Посвящать отпуск исключительно отдыху	24.4
10. Иметь благоустроенную по мировым стандартам квартиру	22.8
11. Иметь возможность обучать детей за рубежом	18.8
12. Ходить на концерты	10.1
13. Ходить в театры	9.8
14. Посещать ночные клубы, бары	8

Анализ результатов, представленных в данной таблице, показывает, что «жить не хуже других», то есть быть, как другие, выражать некие общепринятые престижные, значимые для всех потребности – это, прежде всего, «обустроить себя» и свою «приватную жизнь». Это значит реализовать не просто свои потребности-нужды, но, прежде всего, свои «потребности-желания», некоторые «символические, знаковые потребности». О появлении и реализации потребности как некоего знака, символа, гедонистических потребностей-желаний говорили социологи посмодернисты, такие как Ж. Бодрийяр, З. Бауман, С. Лэш и другие. Итак, мы видим, что, действительно, наиболее часто называются потребности, характерные для нашего, украинского среднего класса. Это потребности иметь недостающие, но очень значимые блага такие, как личный автомобиль, собственная квартира, собственный дом, возможность заботиться о своем здоровье, своем отдыхе, иметь бытовую технику, которая бы позволяла экономить время, иметь средства на обучение детей и, наконец, иметь возможность не работать во время отпуска, иметь возможность посвящать отпуск только отдыху. Менее значимы те потребности, которые бы с точки зрения, скажем, западного исследователя подходили под термин «престижное потребление» - например, иметь квартиру, обустроенную по мировым стандартам, или иметь средства для обучения детей за границей. И совсем малозначимыми в ряду других потребностей являются потребности в эстетическом самосовершенствовании – иметь возможность посещать концерты, театры, кинотеатры, рестораны и т.п. Это еще раз подтверждает высказанную выше мысль о том, что хотя и у нас потребности приобретают знаковый, символический характер, но они не становятся полностью пост материалистическими, в силу объективных причин, в силу того, что еще не удовлетворены те потребности, которые в большинстве стран считаются материалистическими (потребность иметь квартиру, дом, автомобиль, возможность путешествовать и т.п.), мы не можем перейти на уровень пост материалистических потребностей-желаний, потребностей своего внутреннего развития.

Далее, проанализировав индикатор «Следуете ли Вы моде?», мы выделили тех, кто «всегда следует моде» - их оказалось всего 2%, потом идут те, кто «стараются следовать моде» - таких было выделено 23.6%, то есть практически каждый четвертый в опрошенной совокупности следует моде, следующими идут те, «хотели бы следовать моде, но у них не всегда получается» - их 21.4%, то есть каждый пятый респондент, потом идут те, для которых «главное не мода, а собственный стиль» - их 34.5%, то есть каждый третий. Однако, исходя из наших предположений, которые уже нашли свое подтверждение, мода для многих, практически для половины опрошенных – это и есть возможность демонстрировать новое и утверждать свой стиль, само выражаться. Следующая группа – это те, кто полагает, что «следовать моде – бессмысленно» - таких 12.6%, то есть каждый десятый. И, наконец, тех, кто утверждает, что они «никогда не следуют моде» всего 5.6%. Их почти столько же, сколько и тех, кто всегда следует моде.

Для того чтобы проанализировать, какими социальными и демографическими характеристиками обладают те, кто следует моде, и те, кто ей не следует, мы рассчитали двумерные распределения, связав ответы на данный вопрос с ответами респондентов, которые они давали в паспортичке, относительно своего пола, возраста, образования, профессии, семейного положения, места проживания и материального положения.

Начнем с материального положения. Как видно из Таблицы 4, чем лучше материальное положение, тем больше в этой группе сторонником моды и, наоборот, чем ниже материальное положение, тем больше люди утверждают, что «мода для них – не главное», что «следовать моде – бессмысленно» или что, они никогда не следуют моде.

Таблица 4

**Взаимосвязь следования моде и материального положения респондентов
(в % к числу ответивших)**

	Всегда следую моде	Стараюсь следовать моде	Хочу следовать моде, но не всегда	Главное для меня не мода – собственный стиль	Следовать моде бессмысленно	Никогда не следую моде
Денег полностью хватает, и мы можем их регулярно откладывать	7.2	31.9	14.5	31.9	11.6	1.4
Денег хватает, но откладываем не регулярно	1.4	28.6	19.6	31.1	12	4.3
Денег не хватает, постоянно приходится сводить концы с концами	0	10.6	30.9	36.6	14.6	7.3
Денег не хватает, постоянно отказываем себе в самом необходимом	4.2	16.7	20.8	41.7	14.6	7.3

Далее рассмотрим взаимосвязь следования моде и пола респондента. Как видно из Таблицы 5 женщины чаще выбирают позиции «всегда следую моде», «стараюсь следовать моде» и «хочу следовать моде», зато среди мужчин

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

больше тех, кто полагает, что «следовать моде – бессмысленно» и тех, кто «никогда не следует моде». Данные тенденции кажутся вполне очевидными и демонстрируют традиционный мужской и женский гендерный стереотип, связанный с тем, что для женщины гораздо важнее продемонстрировать свой внешний вид, оформление которого связанного напрямую с использованием модных товаров, чем для мужчины. Женщины также более зависимы от внешнего влияния, к которым относятся и тенденции моды. Однако в современном обществе происходит изменение традиционных женских и мужских стереотипов и ролей, увеличивается количество мужчин нетрадиционных ориентаций и мужчин-метросексуалов, что приводит к изменениям в отношениях к моде и модному потреблению.

Таблица 5

Взаимосвязь следования моде и пола респондентов (в % к числу ответивших)

	Всегда следую моде	Стараюсь следовать моде	Хочу следовать моде, но не всегда получается	Главное для меня не мода – а собственный стиль жизни	Следовать моде - бессмысленно	Никогда не следую моде
Мужчины	0.4	19.8	19.8	33	18.9	7.9
Женщины	3.3	26.8	22.8	35.7	7.4	3.7

Теперь рассмотрим взаимосвязь следования моде и возраста респондента. Данные Таблицы 6 показывают, что в более старших возрастных группах уменьшается количество тех, кто «всегда следует моде» или же «стараются следовать моде» и, наоборот, возрастает доля тех, для кого «следовать моде не главное – главное выразить себя». В самой старшей возрастной группе «от 50 и старше» увеличивается доля тех, кто вообще «никогда не следует моде». Такая тенденция также вполне объяснима, поскольку более молодые сильнее подвержены внешнему влиянию, в том числе влиянию моды. Также можно отметить, что, если рассматривать модное поведение, как способ самоутверждения и самоидентификации, то данные механизмы поведения чаще осуществляются именно в более молодом возрасте.

Таблица 6

Взаимосвязь следования моде и возраста респондентов (в % к числу ответивших)

	Всегда следую моде	Стараюсь следовать моде	Хочу следовать моде, но не всегда получается	Главное для меня не мода – а собственный стиль жизни	Следовать моде - бессмысленно	Никогда не следую моде
18-29	3.5	29.8	17.5	39.8	5.3	3.5
30-49	1	22	23.5	31	18.5	4
50 и старше	1.6	18	23.4	32.8	13.3	10.9

И в заключение еще скажем немного о взаимосвязи намерения следовать моде с образованием, профессией и семейным положением респондентов. Взаимосвязь намерения следовать моде и уровня образования – неоднозначная. Желание следовать моде сильнее всего присутствует в группе с незаконченным высшим образованием, что соответствует профессиональной группе студентов, несколько ниже такое намерение представлено у людей со средним образованием и у людей с высшим образованием. Выявленные тенденции еще ярче видны на примере взаимосвязи намерения следовать моде и профессионального положения респондентов. Среди разных профессиональных групп такие намерения ярче всего выражены у студентов и служащих без высшего образования и работающих на частных предприятиях, руководителей предприятий и организаций, гораздо меньше у специалистов и пенсионеров. Очевидно, что в данном случае взаимосвязь намерения следовать моде и профессионального положения респондентов опосредованы такими характеристиками, как возраст, образование, материальное положение. И, наконец, взаимосвязь намерений следовать моде и семейного положения респондентов показывает, что у не состоящих в браке такое намерение представлено сильнее, чем у семейных респондентов и, наоборот, среди семейных респондентов выше доля тех, для кого следование моде – не главное и тех, кто считает, что следовать моде бессмысленно.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Покровский Н.Е. Программа дисциплины «Социальные паттерны потребления»/ Н.Е.Покровский // Режим доступа: <http://www.hse.ru/edu/courses/9527791.html>. 2. Еремичева Г.В. Изменение тенденций потребительского поведения петербуржцев за годы реформ и подходов к его изучению / Г.В. Еремичева // Социология потребления. – СПб, 2001. – С. 61-77. 3. Радаев В.В., Шкаратан О.И.. Социальная стратификация / В.В. Радаев., О.И. Шкаратан // М., 1996. 4. Ионин Л.Г. Культура и социальная структура / Л.Г. Ионин // Социс. – 1996. - №2. 5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман // М., 1996. 6. Петров Л.В. Мода как общественное явление / Л.В. Петров // Л., 1974. – С. 26. 7. Ильин В.И. Поведение потребителей Краткий курс / Ильин В.И.// Питер 2000.- С. 224. 8. Зиммель Г. Мода / Г. Зиммель. Избранное. Т.2. Созерцание жизни // М.: Юристъ, 1996. С.266-291. 9. Энджел Д.Ф., Блэкуэлл Р.Д., Миниард П.У. Поведение потребителей / Д.Ф., Энджел, Р.Д., Блэкуэлл, П.У. Миниард // Питер,1999.

УДК 316.77

РЕКЛАМА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ СИМВОЛИЧЕСКОЙ РОСКОШИ

Лисица Надежда Михайловна – доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры экономики и маркетинга Харьковского национального экономического университета

В статье анализируются особенности формирования символической роскоши рекламой. Выявляется ряд элементов символической роскоши, которые по-разному способствуют достижению эффективной рекламной деятельности. Предлагается классификация продуктов рекламы, ассоциируемых с роскошью и наиболее востребованных у потребителей, отличающихся по гендерному признаку, что позволит создавать более эффективную рекламу и обеспечит успех бизнесу.

Ключевые слова: роскошь, элементы символической роскоши, реклама, контент- анализ, гендерные различия, впечатления, ценности, выгоды.

У статті аналізуються особливості формування символічної розкоші рекламою. Виявляється низка елементів символічної розкоші, які по-різному сприяють досягненню ефективної рекламної діяльності. Пропонується класифікація продуктів реклами, які асоціюються з розкішшю та які найбільше користуються попитом у споживачів, що відрізняються за гендерною ознакою. Це дозволить створити більш ефективну рекламу та забезпечити успіх у бізнесі.

Ключові слова: розкіш, елементи символічної розкоші, контент аналіз, гендерні відмінності, враження, цінності, зиск.

The article deals with the peculiarities of forming symbolic luxury by advertisement. It is suggested for the first time in sociology. A number of elements of symbolic luxury has been outlined, which help to achieve the effective advertising activity. Classification of products of advertisement, associated with luxury, those which in demand among consumers, who differ in gender has been suggested, that will allow to create effective advertising and secure success.

Key words: luxury, elements of symbolic luxury, advertising, content-analysis, gender varieties, impressions, values, benefits.

В социологической литературе существует немного определенных роскоши. Это объяснимо, так как роскошь – понятие междисциплинарное, истоки анализа и научных споров о котором находим в экономической науке. Рыночная экономика создает новые условия жизни, расширяет возможности, обеспечивает большую степень свободы, создает символы, свидетельствующие о настоящем, позиционирующие будущее и напоминающие о прошлом.

«Роскошь» в переводе с латинского означает «обильное плодородие». Современные исследователи определяют роскошь как «издержки при производстве товаров и их использовании, выходящие за рамки необходимого, а также определенные аспекты образа жизни. Таким образом, роскошь – это довольно расплывчатый и в известной степени даже сомнительный термин, смысл которого обуславливается укладом данного общества, его структурой, особенностями культуры и экономическими условиями» [1, с. 17].

Анализ предметов роскоши, предлагаемых в рекламных сообщениях, позволяет предположить, что роскошь – динамичное, ситуативное понятие. Динамичное, потому что формируется модой, потребностью потребителей, уровнем жизни, политическими изменениями, социальной популярностью. Ситуативное, так как то, что было роскошью вчера, сегодня становится доступной повседневностью, а завтра теряет всякую ценность. Роскошь становится источником дифференциации продуктов рекламы, разделяющих их на престижные, статусные и обыденные. Этим, в том числе, обусловлена актуальность исследования феномена роскоши социологами.

Целью статьи является анализ понятия «символическая роскошь» и дифференциация форм ее представления в рекламе.

Для достижения цели предлагается решение следующих задач:

- 1) проведение контент-анализа рекламы продуктов роскоши с учетом гендерного признака;
- 2) выявление элементов символической роскоши в рекламе;
- 3) анализ предпосылок для развития рекламы символической роскоши на уровне впечатлений.

Предлагаемая рекламой роскошь подразделяется на роскошь общепризнанную, воспринимаемую как нечто незыблемое, извечно ценное и трудно достигаемое в любые времена, то есть традиционную, и роскошь инновационную, появляющуюся в различных ситуациях и имеющую ценность лишь в определенный период времени – период хабиутализации к ней потребителя.

Контент-анализ рекламы выявляет разделение предметов роскоши на основании гендерного признака.

Автором статьи был проведен контент-анализ рекламных объявлений в женских ("Натали", "Женский журнал", "Крестьянка", "Здоровье") и мужских ("Бизнес", "Бизнес +", "За рулем", "Команда", "GQ") журналах за 2010 год. В целом было проанализировано более 1600 рекламных объявлений и отобраны 120 наиболее ярких с точки зрения моделей гендерных идентичностей, а также анализа рекламируемых товаров по следующим параметрам: привлекательные черты товара, длительность пользования, степень необходимости, способ продвижения, цена, предмет роскоши. Были получены следующие результаты.

При рекламе продуктов роскоши, рассчитанных на женскую аудиторию, акцент делается на следующих чертах: комфортный, нежный, элегантный, модный, стильный, безупречный, удобный, легкий в использовании, вкусный, роскошный. Этот продукт выделяет, защищает, улучшает, он надежен и экономичен, уникален, нов, эффективен, прост, дарит наслаждение, изысканный, натуральный, эксклюзивный, шедевр искусства.

В рекламе продуктов роскоши, предназначенной для мужчин, важны: стиль, дизайн, соотношение цены и качества, комфорт, продукт, который пробуждает желание, дарит новые ощущения, функциональность, натуральность, ум, классика, хорошая «оправа».

Часть характеристик значимы как для мужчин, так и для женщин: комфорт, удобство, надежность, уникальность, новизна, наслаждение, натуральность, эксклюзивность, шедевр искусства, драгоценность, компактность, блестящий результат, качество, экономичность, технология.

Если сравнить рекламируемые для мужской и женской аудиторий товары роскоши по длительности их использования, то можно отметить, что половина рекламируемых товаров – это продукты длительного пользования (техника(мониторы, цифровые камеры), часы, авто), около половины – продукты средней длительности пользования. Это товары, имитирующие роскошь, приобщающие к определенным группам потребителей: для женщин – это дорогая бижутерия, туалетная вода и косметика, для мужчин - сигары, туалетная вода, ручка «Паркер», кожаный портфель.

Соотношение товаров, которые можно отнести к роскоши, по отношению к товарам, которые к ней не относятся, в мужской аудитории составляет 3:5, в женской – 1:3, что свидетельствует о том, что среди рекламируемых товаров для мужской аудитории больше продуктов роскоши.

Роскошь всегда является носителем мобильности продукта по направлению к потребителю, индикатором формирования потребности, а, значит, стимулом достижения прибыли для производителя и мотивом изменения идентичности для потребителя.

Семантический анализ рекламы становится основой для выявления элементов символической роскоши. Символическая роскошь в рекламе состоит из: 1) ценности, 2) впечатлений, 3) выгоды, 4) образа(имиджа), 5) последовательной аргументации, 6) сенсации.

Ценности в рекламных сообщениях вписываются в типологию, предлагаемую американскими учеными: ценности, ориентированные на себя, ценности, ориентированные на другого, ценности, ориентированные на среду [3]. Обращает на себя внимание, что для формирования интереса потребителей к продукту используются ценности, ориентированные на себя. Выбор способов влияния на поведение потребителей и покупателей соотносится с ценностями, ориентированными на другого, построение ассоциативных рядов, связанных с эффективностью рекламы, как правило, основано на ценностях, ориентированных на среду, то есть на социальный контекст потребителей и покупателей.

Впечатления в рекламе – это то, что привлекает внимание, и то, что используется социальными психологами как способ оценки не только предмета роскоши, который продвигает реклама, но и самой рекламы. «Другими словами, взаимодействие вызывает реакцию, которая выражается в восприятии продукта – позитивном или негативном. Если реакция негативная, это отрицательным образом сказывается на впечатлении, в случае позитивной реакции впечатление регистрирует ценность для потребителя на одном или нескольких уровнях» [2, с.47].

Процесс формирования впечатления проходит несколько стадий, а именно: открытие, оценка, приобретение, интеграция, расширение [2, с.65]. В рекламе предпосылками для формирования символической роскоши могут быть: 1) события-впечатления, 2) характеристики-впечатления, 3) акторы впечатления, 4) результаты-впечатления, 5) ассоциация-впечатление, 6) последствия-впечатления.

Наряду с продуктами предлагаются впечатления, которые выступают основой для ряда выгод, например, выгод от переживаний, выгод от последствий, выгод от реализации, приближения мечты, выгод от обладания роскошью, выгод от благополучия и т.д.. Безусловно, предложения продукта потребителям и формирование потребности в продукте основывается на позитивных впечатлениях и выгодах, что создает символическую роскошь, влияющую на принятие решения о покупке.

Предложение готового образа, одобряемого в обществе, использование образа-мечты может рассматриваться как роскошь сама по себе или как некий путь к материальному успеху и благополучию.

Последовательная аргументация – лучший способ убеждения и доказательства преимуществ продукта, которые создают предпосылку для совмещения ожиданий потребителя, его потребностей, предпочтений, что в совокупности способствует лояльности и, как следствие, спросу на продукт рекламы.

Сенсация – чаще всего лишь способ привлечения внимания к продукту. В сочетании с ассоциациями, с роскошью – это самый дешевый способ формирования символической роскоши.

Таким образом, результаты контент - анализа выявили особенности формирования символической роскоши посредством рекламы, что способствует формированию приоритетов в сознании потребителей и возможности их номинации как рациональных или эмоциональных потребителей. Как рациональные потребители они ориентированы на «выгоды», последовательную аргументацию, как эмоциональные потребители – соотносят рекламируемый продукт с «ценностями», «впечатлениями», «имиджем», «сенсацией».

Как видно из анализа рекламных сообщений, гендерная специфика оказывает влияние на восприятие рекламируемого продукта, символической роскоши и на ощущения потребителей. Женская аудитория ассоциируется с положительным, с удовольствиями в восприятии символической роскоши, обеспечением защиты, надежности, элегантности. Мужская аудитория потребителей ожидает прагматизма в продуктах, которые покупает, и прагматизма в рекламе. Эксклюзивность как способ выражения себя и своей уникальности наряду с предметами роскоши, которые предлагает реклама, формирует ту символическую роскошь, которая и является для мужчин наиболее привлекательной.

Итак, проведенные нами исследования свидетельствуют о появлении нового механизма влияния на поведение потребителей, способствующего повышению эффективности маркетинговых коммуникаций, выбору прагматичных партнеров в сфере бизнеса.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Райцле В. Роскошь – источник благополучия. – М.: Альпина бизнес букс.,2005.- 194 с. 2. Ла Саль Диана, Бриттон Терри А. Бесценные. Как превратить обычные товары в необычные впечатления .- М.:Издательский дом « Вильямс», 2006.- 192 с. 3. Hawkins D. I.,Best R. J., Coney K.A. Consumer Behavior: Implications for Marketing Strategy. 7-th ed. McGraw –Hill, 1997. 650 p.

УДК: 316.733

АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ СПОЖИВАННЯ ТА ЇХ ПРОЯВИ В СПОЖИВЧИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Черевко Юлія Олександрівна – аспірантка Інституту соціології НАНУ, відділ соціології культури та масових комунікацій (м. Київ)

Стаття присвячена аналізу особливостей споживацьких практик в сучасному суспільстві. Проаналізовано основні моделі споживання: традиційні моделі, характерні для масового суспільства (демонстративне, гедоністичне споживання тощо), а також сучасні альтернативні моделі (рефлексивне, моральне споживання тощо). Обговорюється питання необхідності випрацювання специфічної для українського суспільства типології моделей культурного споживання. Представлено характеристики, що спостерігаються у споживацьких практиках української молоді з високим рівнем доходу і культурного капіталу.

Ключові слова: моделі споживання, культурне споживання, альтернативні масовому споживанню моделі, споживацькі практики в сучасному українському суспільстві.

Статья посвящена анализу особенностей потребительских практик в современном обществе. Проанализированы основные модели потребления: традиционные модели, характерные для массового общества (демонстративное, гедонистическое потребление и т.п.), а также современные альтернативные модели (рефлексивное, моральное потребление и т.д.). Обсуждается вопрос о необходимости выработки специфической для украинского общества типологии моделей культурного потребления. Представлены характеристики, наблюдаемые в потребительских практиках украинской молодежи с высоким уровнем дохода и культурного капитала.

Ключевые слова: модели потребления, культурное потребление, альтернативные массовому потреблению модели, потребительские практики в современном украинском обществе.

The article analyzes the characteristics of consumer practices in modern society. Analyzed basic model of consumption: the traditional model, characteristic of mass society (demonstrative, hedonistic consumption, etc.), as well as modern alternative models (reflexive, moral consumption, etc.). Here is discussed the question of the need to elaborate specific for the Ukrainian society typology of models of cultural consumption. Submitted the characteristics observed in the consumer practices of the Ukrainian youth with high levels of income and cultural capital, allocated on the basis of qualitative interviews. The characteristics observed in the consumer practices of the Ukrainian youth with high levels of income and cultural capital.

Keywords: models of consumption, cultural consumption, mass consumption alternative model, consumer practices in the Ukrainian society.

На формування сучасних моделей споживання впливають не тільки економічні та політичні фактори, але - значною мірою - й соціокультурні. Споживацькі практики сучасного суспільства часто пов'язані з процесами глобалізації, медіатизації суспільства, а також соціальними й культурними процесами, що відбуваються на повсякденному рівні. Важливими ресурсами для побудови соціокультурної ідентичності індивіда в сучасному суспільстві стають смаки, уподобання у виборі стилю одягу, моделей харчування, проведення дозвілля, джерел інформації тощо.

Досвід, накопичений західними дослідниками «суспільство споживання» з кінця 1960-х років, дозволяє аналізувати глобальні тенденції розвитку споживання у світі. Серед теорій, найбільш актуальних для цієї проблематики, слід виділити перш за все концепцію престижного споживання Торстена Веблена, а також дослідження «цивілізації дозвілля» Ж.Р. Дюмазедьє, «культурні індустрії» Теодора Адорно, теорію постматеріальних цінностей Рональда Інглехарта, концепцію «макдональдизації» Джорджа Рітцера, осмислення сучасних процесів модернізації, глобалізації, інформаційного суспільства у працях Ентоні Гіденса, Зигмунта Баумана, Ульріха Бека, Деніела Белла та інших. *Мета статті* – співставити традиційні для масового суспільства моделі споживання з новітніми, альтернативними моделями, що розвиваються в умовах постіндустріального, глобалізованого суспільства, і виявити прояви альтернативних моделей споживання в практиках української молоді з вищою освітою і доходом, вище за середній.

На сьогоднішній день запропоновано перевірено багато різноманітних підходів до соціологічного дослідження споживання, які дозволяють вирізнити сучасні його моделі за певними критеріями прояву, за обумовленістю різноманітними факторами впливу, серед яких не лише обсяг економічного капіталу, але й культурний, соціальний капітал, обраний стиль життя тощо. За результатами проведених досліджень західними науковцями вирізнено моделі споживання, які допомагають відстежувати розвиток процесів споживання в сучасному суспільстві, в тому числі українському. Серед таких моделей найбільш популярними є наступні.

Модель демонстративного споживання. Одна з найбільш використовуваних в соціальних науках, ця модель була вперше виділена в «Теорії бездіяльного класу» Торстена Веблена. На основі аналізу світового суспільно-історичного розвитку вчений доводить, що потреба у демонстрації своїх статків – логічний наслідок економічного розвитку і розподілу власності. Як в середньовіччі, так і в сучасному суспільстві, засобами демонстрації грошової сили, і тим самим засобами отримання і збереження відповідного статусу, репутації часто залишаються «неробство», диспонування вільним часом і демонстративне матеріальне споживання. «Люди будуть переносити крайню бідність і незручності, перш ніж розлучатися з останньою претензією на благопристойність, з останньою дрібничкою» [2, с. 85].

Гедоністична модель. Модель сучасного гедоніста – це результат вдалих маніпуляцій споживачкою свідомістю, що призвів до стирання відмінностей між потребами та примхами. Поява такої моделі в практиках споживання зумовлена активним розвитком так званого четвертого типу економічних відносин (поряд з товарами, послугами та ресурсами) – вражень. Сучасний споживач-гедоніст здійснює шопінг не заради задоволення конкретної потреби в одязі чи їжі, а заради насолоди від самого процесу. Цьому сприяють активний розвиток комплексної індустрії торгівлі і розваг – торгово-розважальних центрів, а також розповсюдження новітніх форм маркетингу у місцях продаж (арома-дизайн, інтерактивні вітрини, промо-роботи тощо). Підтипами даної моделі є три форми споживачкої поведінки:

- *гіперспоживання* (придбання кількості товарів та послуг, що значно перевищує реально необхідну та не відповідає справжнім потребам людини, оскільки у переважній більшості дане споживання здійснюється імпульсивно під впливом рекламних та маркетингових дій виробника);
- *терапевтична покупка* (придбання товарів та послуг заради задоволення, зумовлене вірою споживача в те, що купівля певного товару може змінити самопочуття і покращити життя);
- *контркультурне споживання* (споживання ексклюзивних товарів та послуг як демонстрація протистояння «масовому споживанню. Д. Брукс в роботі «Bobos in Paradise» виділив окремих тип споживачів, для котрих притаманна дана форма споживачкої поведінки; bobos – скорочення від bohemian bourgeois) [8, с. 136].

Вищезгадані практики споживання товарів та послуг також є певним чином похідними від демонстративного споживання, адже основою мотивації в даних формах поведінки стає бажання підкреслити свій соціальний статус.

Модель прос'юмера. Термін «прос'юмер» запровадив Елвін Тоффлер в роботі «Третя хвиля» для характеристики сучасного активного споживача, який поєднує в собі функції виробника (producer) і споживача (consumer). Науковець використав це поняття для означення співробітництва виробників і споживачів задля вироблення нових пропозицій для ринку товарів і послуг. Дослідники ринку характеризують цим терміном приблизно 20-30% споживачів, які вирізняються проактивністю в споживаччій поведінці, а також можуть впливати на формування думки про товар усіх інших споживачів. Прос'юмери – як правило, активні користувачі Інтернет, люди, до яких прислухаються в онлайнмедіа і соціальних мережах. Це споживачі, які перед здійсненням покупки проводять власний «моніторинг» ринку цін, пропозицій та якості. На сьогодні все більшого розповсюдження набула практика залучення авторитетних прос'юмерів (переважно блогерів) до просування бренду.

Пуританська модель. Сучасна пуританська модель реалізується в критичному ставленні до надмірного споживання і демонструє добровільні обмеження. Мотивацію даної моделі можна проілюструвати прикладом Макса Вебера, наведеним у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму». Згідно якої в епоху розвитку «духу» розкішне споживання вважалося гріхом, хоча люди, які змогли завдяки власній важкій праці стати заможними, заслуговували на боже благословення. Тому багатство можна було накопичувати і примножувати, але не користуватися ним для власного задоволення. Пуританська модель споживання, що в деяких джерелах описується як «моральне споживання», прийнята за норму поведінки у декількох різних груп людей:

- *Покоління «бемі-бумерів»* – споживачі, народженні у перші післявоєнні десятиліття сплеску народжуваності (1943-1963 рр.), які за своє життя були свідками значних змін у державному та

економічному устрою. Навіть у випадку досягнення матеріального благополуччя, для цієї групи споживачів характерним є накопичення «на чорний день». Ці споживачі більш охоче витрачають кошти на задоволення першочергових вітальних потреб і на коштовні покупки (авто, прикраси, ремонт), а не на тимчасове отримання задоволення чи вражень. [8, с. 132].

- *Сучасні пуритани* – це група молодих споживачів, поведінка котрих вмотивована прагненням збереження екології і засудженням бездумного ставлення до планети. Основу споживацького кошика цих людей складають екологічно безпечні натуральні продукти харчування, косметика, одноразові матеріали, придатні до утилізації. Цей тип поведінки отримав назву «зелений споживач». [3, с. 280].

Моделі, альтернативні масовому споживанню. Як і у будь-якій суспільній сфері, розвиток глобальних тенденцій породжує альтернативні їм. У суспільстві масового споживання серед альтернативних моделей найбільшої популярності набувають наступні:

- *Рефлексивне споживання.* Прояви рефлексії у процесах споживання активно досліджуються російським фондом «Общественное мнение». Зокрема, дослідник Роман Абрамов в рамках проекту «Люди XXI» в окрему категорію сучасних людей виділив авангардну групу споживачів, так званих «рефлексивних конс'юмерів» – споживачів, для яких якість, достовірність та надійність товарів є основними критеріями споживчого вибору, а потреба в максимальному комфорті є важливим фактором споживчої поведінки, що виражається в прагненні до індивідуалізації свого споживання. Хоча престижне споживання також є важливим фактором споживчого вибору рефлексивних споживачів, але одночасно з популярністю бренду вони звертають увагу на функціональність і корисність придбаних товарів, демонструючи, таким чином, свою перевагу над «шопоголіками», які прагнуть до реалізації принципів престижного споживання [1, с. 12].

- *Афіліативне споживання.* Негативне ставлення до процесів масової конс'юмеризації сприяє появі у суспільстві груп людей, котрі об'єднуються у тому числі за споживацькими уподобаннями. На цьому ґрунті отримують розвиток практики афіліативного споживання, засновані на тому, що основним стимулом здійснення покупки для споживача стає думка референтної йому групи. Афіліативний мотив у цьому випадку стає провідним, а споживання починає розгортатися в рамках «рекомендованого» референтним лідером стандарту. Але така форма альтернативи масовому споживанню в останні роки стала активно використовуватись в інтернет-співтовариствах та спеціально створюваних групах, в яких авторитетна думка насправді є маніпулятивною [6, с. 153].

- *Даунишфтинг.* Термін «downshifting», дослівний переклад якого означає «уповільнення» або «послаблення будь-якого процесу», у британському і американському суспільстві став стилем життя, який завойовує все більше прибічників. Мотивація цієї моделі поведінки обґрунтовується прагненням людини «жити заради себе», «здійснити свою мрію». Прихильники такого стилю поведінки відмовляються від установлених суспільством обов'язків, кар'єрного росту, офісної роботи, і змінюють гарний зарібок, супроводжуваний стресом, на менший дохід, але з душевним комфортом. Відповідно, споживацька поведінка цієї групи людей супроводжується стриманістю, неприйняттям «брендовості» та націнок за торгівлю марку [6, с. 76].

Вищезгадані моделі споживання відображають основні тенденції глобальних змін у споживанні. Але дослідження моделей та практик споживання в сучасному українському суспільстві не може здійснюватись лише на основі досліджень у західних країнах, оскільки потребує значного переосмислення на ґрунті сучасної української соціокультурної реальності. Необхідність вироблення окремої типології моделей культурного споживання зумовлюється такими особливостями соціокультурного розвитку України в останні десятиліття:

1. **Генераційні відмінності.** У сучасному українському просторі суб'єктами споживання одночасно виступають декілька поколінь, представники яких керуються різним рівнем потреб та відмінною системою цінностей. Існують різні підходи до визначення поняття «покоління» та вирізнення хронологічних рамок різних генерацій. [5, с. 83]. Американські дослідники Нейл Хоув (Neil Howe) та Вільям Штраус (William Strauss) запропонували так звану «теорію поколінь», в основу якої покладена класифікація поколінських груп за спільними цінностями, сформованими під впливом відповідних соціально-економічних, технічних, історичних умов, в яких відбувалася соціалізація осіб, народжених в певний проміжок часу [9, с. 340]. Цей підхід адаптували російські дослідники, вирізняючи шість поколінь, серед яких найбільш численними і активними є покоління «бебі-бумерів» (47 – 67 рр.), «покоління Х» (27-47 рр.) та «покоління Y» (7-27 рр.). [4]. Якщо застосувати цей підхід до вивчення українського суспільства, то можна припустити, що представники «покоління Y» (люди 1983-2003 років народження) та «покоління Z» (з 2003 року народження і далі), чия соціалізація відбувається в незалежній Україні та в умовах розвитку нових ринкових відносин, більше будуть схильні до прояву у своїх споживацьких

практиках до «рефлексивного», «морального», а також «зеленого» споживання порівняно з попередніми поколіннями. Але серед певної частини «покоління Y», а саме народжених у 1980-х – на початку 1990-х років, яким довелося пережити скрутні часи кризи, розпаду Радянського Союзу та перебудови, більше буде схильних до гедоністичного, масового, імпульсивного та престижного споживання, що зумовлюється жагою до отримання нового, раніше недосяжного. Доросле населення, 1963-1983 років народження, яке належить до «покоління X», ймовірно більше всього, збереже більше ознак «пуританської моделі» споживання.

2. Економічна ситуація. В умовах світової економічної кризи, як демонструють результати соціологічного моніторингу Інституту соціології 2009 року, фінансове становище у багатьох українських родинах погіршилося і стало додатковим бар'єром доступу до матеріальних і культурних благ, участі в культурі. У такій ситуації необхідно враховувати вплив кризової економічної ситуації на зміни моделей споживання. Зокрема, в Україні «демонстративне споживання» трансформується у процеси «секондхендізації» – масовому споживанні фальсифікованих товарів, товарів-підробок відомих марок і брендів [7, с. 15].

3. Культурна поляризація населення. По всій території України між великими містами та селами, а також між регіонами існує значний розрив в обсягах, регулярності, змісті культурно-споживацьких орієнтацій і практик різних груп населення, наприклад, культурно компетентних і невибагливих споживачів. Доступ до користування мережею Інтернет залишається дуже низьким в районних центрах та селах України.

Необхідність вироблення типології споживання зумовлюється і тим, що темпи суспільного розвитку прискорюються, з кожним роком все коротшими стають адаптаційні періоди нових стилів споживання, цикли моди тощо. Справляють вплив і рекламно-маніпуляційні підходи до управління споживацькою поведінкою. Все це стимулює появу і розповсюдження нових моделей культурного споживання, які потрібно досліджувати крізь призму сучасної української соціокультурної реальності.

Для здійснення даного завдання необхідна розробка спеціальної методології, реалізація якої передбачатиме використання кількісних та якісних методів дослідження, а саме систематизацію підходів до типології споживання, виявлення кількісного виміру тих чи інших практик та динаміки їх розвитку в українському суспільстві. Для уточнення типології сучасних моделей споживання в Україні заплановано в рамках дослідження проведення глибинних інтерв'ю з «просунутими» споживачами. Зокрема, дані, отримані за результатами інтерв'ю зі споживачами віком від 21 до 28 років, вищою освітою і доходом, вищим 7 000 гривень на місяць, дозволяють виокремити деякі особливості споживацької поведінки цієї групи української молоді:

1. *Прагнення бути прос'юмером.* Для українських «просунутих» споживачів, котрі володіють великою кількістю новітніх технічних засобів і майже постійним доступом до мережі Інтернет, притаманним є бажання до «розумного» здійснення покупок. Найбільш чітко ця тенденція простежується під час придбання техніки, що здійснюється лише після ґрунтовного аналізу усіх пропозицій на ринку (переважно Інтернет-магазинів), відгуків на форумах, і навіть статистики повернень товарів.

Щодо техніки, і я зазвичай читаю в інтернеті відгуки або якість статистичне дослідження. Ось, наприклад, коли ноутбук шукала, прочитала, що вже є статистика щодо того, яку кількість ноутбуків було повернуто по несправності, і у якій кількості людей менше всього зауважень. Мій хлопець, взагалі, перед тим як придбати техніку перечитує та порівнює абсолютно всі дані, які лише можливо знайти в інтернеті. (Марина, 25 років)

«Аналітичний підхід» і самостійність також є характерними для планування подорожей. У випадку відсутності у туроператорів вигідної для споживачів пропозиції, вони готові самостійно організувати туристичну подорож.

Коли я не користуюсь послугами турагенцій, то можу відвідати в два рази більше музеїв, ніж всі інші туристи. Ми можемо відвідати музей, а потім посидіти біля моря о десятій годині вечора, або припустимо, взяти в оренду гондолу і кататися просто по Нілу, а не як всі інші в цей час сидіти і чекати в автобусі, доки всі понюхають духи на фабриці парфумів. Краще подорожувати самостійно. (Ірина, 27 років)

Що ж стосується одягу, то більшість молодих споживачів стверджує, що у цьому випадку вирішальним є співвідношення ціна/якість, проте усі з легкістю називають улюблені бренди одягу, а також ті торгові марки, які їм подобаються.

З приводу одягу, не можу сказати, що є якісь переваги, тому що обираю в першу чергу за якістю та відповідною цію якості ціною. Prada і Dolce я не ношу, а з ділового одягу мені подобається Kazara, Італія, – якісний одяг, довго носить і по ціні влаштовує. Михайло Воронін – не можу сказати, що порадував мене якістю, – хоч і популярний, але я не в захваті від того, що спробував. Решта – без різниці. Останнім часом з вільного одягу надаю перевагу Collin's. (Олександр, 24 роки).

2. *Фінансове планування.* Сучасній молоді з доходом вище 7 000 гривень на місяць притаманною є активна фінансова поведінка: здійснення розрахунків картками, відкриття власних рахунків, одного або декількох депозитів. Характерною рисою цих споживачів є завчасне планування розходів.

У цьому плані у мене завжди все було чітко. Буквально на півроку в мене розплановані фінанси. З цієї зарплати я купую це, з іншої проплачую інше, і так далі. Є стандартні витрати, певна сума, яку я витрачаю на квартиру, житло, харчування, ще щось. Решту я готовий витратити ще кудись. Також у мене є свій розрахунковий рахунок з можливістю управління клієнт-банком, у мене є кілька карт і поточний депозитний рахунок, і найближчим часом я планую відкрити довгостроковий депозитний рахунок для накопичення певної суми. Взагалі, люблю користуватися сучасними технологіями в фінансовій сфері, завжди використовую платіжні картки, посттермінали та інше. (Ігор, 28 років).

3. *Потреба у нових враженнях.* Більшість опитуваних споживачів зізналися, що схильні до імпульсивного, спонтанного марнотратства, якщо це стосується проведення часу з друзями, або цікавих розваг. Тому дуже часто, плануючи свої розходи, деякі споживачі виділяють окрему суму на неочікувані витрати у сфері розваг.

Хоча б раз на місяць завжди трапляються якісь приводи – похід до клубу (добре, по-дорослому, але дуже дорого), похід в ресторан (теж круто, але дорого), завжди трапляється День Народження, на яке хочеться потрапити, або якась поїздка. Зізнаюся, що найбільша частина моїх витрат, не рахуючи побутових – це потурання собі. Якби цього не було, то зміг би економити більшу половину бюджету. (Олександр, 24 роки)

4. *Прагнення до удосконалення і саморозвитку.* Молодь – найбільша частка аудиторії таких культурних подій, як мистецькі та кінематографічні фестивалі, виставки сучасного мистецтва, авангардні вистави тощо. Окрім того, молоді споживачі готові виділяти кошти на власну освіту, підвищення кваліфікації, удосконалення знань іноземної мови, щоб залишатися сучасними і обізнаними, а також бути затребуваними на ринку праці.

Періодично ходжу в оперний театр, періодично ходжу на імprovізації в «Чорний квадрат», але в той, що в студентському гуртожитку, тому що тільки у них імprovізації: дається тема хвилину на роздуми і чотири людини починають імprovізувати. Таке мені подобається. (Марина, 25 років).

Ходжу, куди тільки є можливість потрапити. Хтось там сказав, іду на презентацію нової книги. Пішли! Або ходжу на відкриття нових закладів. Я їх називаю підвальними – цікаві клуби, кафе за інтересами. Але завжди це пов'язувалося з пошуком нових людей та нових знань, або приводжу в такі заклади знайомих, щоб вразити їх. (Олег, 26 років)

Всі ці тенденції не можуть відобразити повну картину сучасного споживання в Україні. Для випрацювання типології моделей культурного споживання в сучасному українському суспільстві буде необхідним дослідження різних вікових груп, населення з різним рівнем доходів, різним соціально-професійним статусом тощо. Вирішені особливості споживацьких практик забезпеченої молоді підтверджують прагнення цієї групи відповідати світовим настроям у цій сфері життя – прос'юмеризму, активізму, рефлексивності тощо.

ЛІТЕРАТУРА. 1.Абрамов Р.Н., Зудина А.А. Люди XXI века как рефлексивные консьюмеры: социологический анализ потребительского потенциала // Практический маркетинг. – 2009. – № 9 (151). – С.11–23. 2. Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1984. – 367 с. 3. Келиан Мая. Социологические и интердисциплинарные подходы к исследованию моделей потребления // Социологические проблемы. – 2007. – №1-2. – С. 275-287. 4. Митрофанова Е. Использование прикладных аспектов теории поколений при формировании социальной, корпоративной и государственной политики (режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2009/0381/student03.php>) 5. Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 328 с. 6. Потребление как коммуникация–2009: Материалы 5-й международной конференции, 26–27 июня 2009 г. / Под ред. В.И. Ильина, В.В. Козловского. СПб.: Интерсоцис, 2009. – 254 с. 7. Стили життя: панорама змін / За ред. М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2008. – 334 с. 8. Grzeszczyk Ewa. Amerykańskie wzory konsumpcyjne // Kultura i Społeczeństwo. – 2004. – № 4. – S. 125–146. 9. Howe N., Strauss W. Millennials Rising: The Next Great Generation. – Vintage Books, 2000. – 415 p.

УДК 316: 330.544.2

СВОБОДА ВИБОРУ В СПОЖИВЧІЙ ПОВЕДІНЦІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Вакуленко Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розглядається проблема реалізації свободи вибору в умовах суспільства споживання. Автор наголошує, що перед сучасним споживачем відкриваються нові, небачені раніше можливості, пов'язані, зокрема, з переходом від стандартизації масового споживання до його індивідуалізації, з перетворенням споживання на творчий процес. У той же час існують певні обмеження його свободи, споживання перетворюється на своєрідний інструмент соціального контролю, що може призвести до певних негативних наслідків.

Ключові слова: свобода вибору, споживання, споживча поведінка, суспільство споживання.

В статье рассматривается проблема реализации свободы выбора в условиях общества потребления. Автор отмечает, что перед современным потребителем открываются новые, невиданные ранее возможности, связанные, в частности, с переходом от стандартизации массового потребления к его индивидуализации, превращением потребления в творческий процесс. В то же время появляются определенные ограничения его свободы, потребление превращается в своеобразный инструмент социального контроля, что может иметь определенные негативные последствия.

Ключевые слова: свобода выбора, потребление, потребительское поведение, общество потребления.

In the article the problem of realization of freedom of choice is affected in the conditions of society of consumption. An author marks that before a modern consumer new, extraordinary before possibilities, constrained, are opened, in particular, with a transition from standardization of mass consumption to his individualization, converting of consumption into a creative process. Certain limitations of his freedom appear at the same time, a consumption grows into the original instrument of social control, that can have certain negative consequences.

Keywords: free of choice, consumer, consumer behaviour, consumer society.

Перехід сучасних суспільств до епохи постмодерну пов'язаний з цілою низкою соціокультурних змін, що безпосередньо стосуються феномену споживання. Описуючи епоху постмодерну, соціологи використовують такі категорії, як плуралізм, децентрація, невизначеність, фрагментарність, мінливість, мозаїчність. Однією з основних характеристик суспільства постмодерну виступає відмова від категорії універсальності. Підкреслюється розмаїття соціальної реальності, актуальною стає ідея мозаїчності, полістилістичності сучасної культури, в якій людина перестає бути лише об'єктом впливу з боку різноманітних суспільних структур, але стає активним суб'єктом, що реалізує право вибору.

Одна з головних особливостей суспільства постмодерну — зміна ролі та функцій споживання в житті соціуму, його масштабів і характеру. Зміна характеру споживання стосується його індивідуалізації, зростання символічної функції та масштабів споживання нематеріальних об'єктів. Також розширюється поле вибору людини, набір її потреб, вона висуває нові вимоги до товарів та послуг. Споживання в сучасних суспільствах перетворюється на все більш значущу соціальну практику, в якій знаходять прояв соціальні відмінності, вибудовуються соціальні межі, навколо якої формуються соціальні відносини. Соціологія розглядає споживання не просто як задоволення потреб, а як різноманітний простір вибору, виразу та презентації себе, конструювання ідентичностей, здійснення комунікації і важливих соціальних порівнянь.

У рамках соціологічної науки спроби концептуалізації феномену споживання фіксуються, починаючи з другої половини XIX століття, і пов'язані з іменами класиків соціології — М. Вебера, Т. Веблена, Г. Зімеля, В. Зомбарта, К. Маркса та ін. Ідеї, що містяться в роботах цих авторів, являють собою теоретичне обґрунтування значущості споживацьких практик для відтворення системи суспільних відносин. Споживання осмислюється як засіб класової та статусної диференціації. В другій половині XX століття зі зміною соціально-економічних умов виникає низка теорій, у яких розробляється концепція «суспільства споживання» (Р. Арон, Дж. К. Гелбрейт, У. Ростоу, Ж. Фурастьє). Споживання трактується як конституюючий принцип, що відрізняє сучасний соціальний порядок, як його сутнісне вираження. Характер споживання в постсучасних суспільствах аналізується в роботах Ж. Бодрійяра, П. Бурд'є, Д. Ліона, С. Майтза, М. Фезерстоуна, Дж. Рітцера та ін. Більшість авторів зазначає, що в постсучасному суспільстві посилюється символічна функція споживання, і речі можуть виступати вже не тільки в якості символів соціальних відмінностей, знаків престижу. Споживання поступово стає своєрідною ланкою, частиною більш широкого символічного обміну, до якого залучені всі члени суспільства.

Незважаючи на наявність широкого спектру наукових праць, що присвячені споживацькій поведінці, феномен споживацького вибору, ступінь його свободи та чинники, що визначають цю свободу, досліджені недостатньо. Виходячи із зазначеного вище, мета статті може бути сформульована таким чином — розглянути свободу вибору як одну з характеристик споживчої поведінки та запропонувати основні напрямки її аналізу.

Процеси, що відбуваються в сфері споживання, співвідносяться з іншими соціальними, культурними й економічними процесами, що викликає необхідність досліджувати споживання в історичному контексті, враховуючи специфіку того або іншого типу суспільства. Для доіндустріального та індустріального суспільства на етапі його

становлення був притаманний дефіцит споживчих благ. Головною проблемою на цьому історичному етапі була мобілізація обмежених ресурсів для нарощування можливостей виробництва. Споживання ж орієнтувалося на найбільш надійні та добротні товари, що могли прослужити тривалий термін. У ХХ столітті відбулася фундаментальна зміна ситуації — перехід від недовиробництва й дефіциту до перевиробництва основних споживчих благ, а в сфері споживання — від функціональності до гедонізму. Це пов'язано зі становленням і розвитком масового виробництва, зростанням доходів і купівельної спроможності переважної більшості населення розвинутих країн, що обумовило масовий характер споживання. В результаті сформувалося «суспільство достатку», коли основною стала проблема не виробництва, а споживання.

Постсучасний етап визначається переходом від масового стандартизованого споживання до масового індивідуалізованого споживання. Це обумовлено як зміною характеру самого виробництва, яке ґрунтується на різноманітті, варіативності в рамках одних типів товарів і послуг, так і змінами в соціальній структурі, зростанням соціальної фрагментації, що має наслідком сегментацію ринку, зростання різноманіття, в тому числі потреб. Значна увага приділяється таким властивостям товарів, які здатні стати засобом вираження індивідуальності, що стало визначальним чинником стрімкого розвитку дизайну. Важливе місце в структурі споживання посідає споживання послуг та інформації. В умовах глобалізації відбувається трансляція західних зразків споживання в інші країни, що, зокрема, знаходить відображення в такому явищі, як «макдональдизація» [11].

Суспільство споживання, як зазначає російський дослідник В. Радаєв, часто інтерпретується як «втеча» людини зі сфери рутинної відчуженої праці до царства «споживчої свободи» [12, с. 20]. Орієнтація на розширення рамок споживання перетворюється на своєрідну компенсацію обмежених можливостей самореалізації в сфері професійної діяльності. Однак поряд з цим мають місце й процеси функціонального ускладнення споживання. Сьогодні вибір навіть відносно недорогих предметів щоденного вжитку пов'язаний з необхідністю хоча б мінімального дослідження ринку, отримання знань про корисні властивості різних речей, що існують у практично незчисленних варіаціях і відмінності між якими стають дедалі менш вловимими. Крім того, речі стаючи більш простими у вживанні, все більше ускладнюються за змістом, пропонуючи все більшу кількість функцій і сервісів, що часто перевищують рівень знань і потреби пересічного користувача. Споживачі вимушені освоювати нові речі, причому не для того, щоб задовольнити власні потреби, а для того, щоб їхні потреби відповідали можливостям речей. Споживацька діяльність, таким чином, пов'язана не тільки з економічним способом використання обмежених ресурсів, вона також перетворюється на творчий процес освоєння речі або послуги.

В той же час суспільство споживання різко обмежує самостійність споживача. Попри видиму свободу вибору, він стає залежним від все зростаючої та вміло структурованої пропозиції товарів і способів їхнього просування (нав'язування) продавцем за допомогою реклами та розкручених брендів. Більше того, споживання перетворюється на інструмент соціального контролю, що спонукає людину діяти певним чином.

Процес формування суспільства споживання в Україні породжує цілковито нову реальність, яка створює специфічні проблеми та відкриває нові можливості. Сьогодні, коли багато соціальних процесів носять глобальний характер, відбувається інтенсивний взаємообмін між різними країнами, українське суспільство активно засвоює досвід західних суспільств, у тому числі в сфері споживання. В умовах становлення ринкової економіки формується нова модель споживчої поведінки, яка відрізняється від моделі, притаманної командно-адміністративній економіці. Це відбувається під впливом західної культури споживання, революції споживацьких домагань, формування нових соціальних груп. Замість дефіциту та черг, зрівняльного розподілу, з'явилася проблема вибору товарів та послуг. Споживач став більш вимогливим, розкутим, інформованим, але не завжди може раціонально скористатися своєю свободою.

Обмеженість свободи вибору споживача може розглядатися в кількох аспектах. Перший — це його залежність від взаємовідносин зі своїм контрагентом на ринку — виробником, продавцем, надавачем послуг — професіоналом у своїй галузі. Другий — недостатня інформованість, що унеможливує свідомий вибір товару чи послуги через велику їх пропозицію. Третій аспект — залежність від суб'єктивного відчуття недостатньої задоволеності потреб, коли в полі зору постійно опиняються об'єкти, що є більш привабливими, ніж ті, які щойно були придбані. Дослідження проблеми свободи вибору в споживчій поведінці можуть включати такі напрямки: умови та фактори, що впливають на споживчу поведінку в сучасному українському суспільстві та можливості їх моделювання; типологізація споживачів; чинники, що обмежують споживчу поведінку; вплив ЗМІ та реклами на споживчу поведінку; вплив відомих брендів на споживчу поведінку; показники та методи соціологічного вивчення поведінки споживачів загалом та ступіню їх свободи зокрема тощо.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Вебер М. Избранные произведения. / М. Вебер ; пер. с нем. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с. 2. Веблен Т. Теория праздного класса. / Т. Веблен. — М. : Прогресс, 1984. — 260 с. 3. Зиммель Г. Избранное / Г. Зиммель. — М. : Юрист, 1996. — 350 с. 4. Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. / В. Зомбарт. — М. : Айрис-пресс, 2004. — 616 с. 5. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории. / Р. Арон. — М. : ПЕР СЭ, 2000. — 363 с. 6. Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. / Дж. К. Гелбрейт. — М. : АСТ, 2004. — 225 с. 7. Братаніч Б. Концепція потреб у структурі філософії маркетингу / Б. Братаніч // Персонал. — 2006. — № 4. — С. 56—61. 8. Неклесса А. Люди воздуха или Кто строит мир. / Неклесса А. — М. : Институт экономических стратегий, 2005. — 224 с. 9. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. Е.А.Самарской. — М. : Культурная революция; Республика, 2006. — 269 с. 10. Бурдьє П. Практический смысл. / П. Бурдьє; пер. с фр. А.Т. Бикбова, К.Д. Вознесенской, Н. Зенкина, Н.А. Шмятко. — СПб. : Алетейя, 2001. — 562 с. 11. Ритцер Дж. Современные социологические теории. / Дж. Ритцер. 5-е изд. — СПб.: Питер, 2002. — 688 с: ил. — (Серия «Мастера психологии»). 12. Радаєв В.В. Социология потребления: основные подходы. / В.В. Радаєв // Социологические исследования. — 2005. — № 1. — С. 1—31.

УДК 303.094

«ГРАНИЦА» И «ПОГРАНИЧЬЕ» В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИК ИДЕНТИЧНОСТИ ¹

Филиппова Ольга Аркадьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье исследуется, как «Граница» и «Пограничье» используются в качестве конструктов в политике идентичности. Основной фокус сделан на вопросе о том, кто предлагает и контролирует в обществе смыслы идентичности. Анализ академического и политического дискурсов, где происходит осуществление политики идентичности показывает, что политическая риторика может навязывать определенное видение и определенные интерпретации Границы и Пограничья.

Ключевые слова: идентичность, политики идентичности, Граница, Пограничье.

У статті досліджується, як «Кордон» та «Прикордоння» використовуються в якості конструктів у політиці ідентичності. Основний фокус зроблено на питанні про те, хто пропонує та контролює в суспільстві смисли ідентичності. Аналіз академічного та політичного дискурсів, де відбувається здійснення політики ідентичності, показує, що політична риторика може нав'язувати певне бачення та певні інтерпретації Кордону та Прикордоння.

Ключові слова: ідентичність, політики ідентичності. Кордон, Прикордоння.

The paper explores how Border and Borderland are used as constructive elements in Identity Politics. To explore this issue the main focus is on questions who proposes and controls the meaning of identity in society. The analyses of academic and political discourses, where identity politics is implementing, showed that political rhetoric could foist on particular views and interpretations of Border and Borderland.

Key words:

Исследования, посвященные изучению границ и пограничья как «контекста» и/или структурного элемента политик идентичности, встречаются в современном социо-гуманитарном знании достаточно редко. Это связано, с одной стороны, с тем, что сам концепт «политики идентичности», несмотря на его широкое использование, еще не стал предметом серьезного осмысления в социологии, с другой стороны – проблематика границы и пограничья семантически не связывается с анализом политик идентичности. Среди первых исследовательских разведок по указанной тематике необходимо отметить предыдущие публикации автора данной статьи [1; 2], а также работы А. Филатова [3; 4]. Так, рассматривая генезис идеи «пограничья» в белорусском интеллектуальном контексте, А. Филатов проводит связь между влиянием классического постколониализма и политикой идентичности. Вместе с тем, в его работах пограничье анализируется не как «контекст» и/или структурный элемент политик идентичности: сама идея «пограничья» рассматривается как политика идентичности. Автор подчеркивает, что в современном интеллектуальном дискурсе вопрос «пограничья» не проблематизируется, а констатируется как факт и конструируется в рамках того или иного исследования [4].

В данной статье исследовательский фокус концентрируется не столько на вопросах о том, *что* есть политика идентичности (анализ концепта политик идентичности предпринят в других работах автора [1–2; 5–7]), сколько на вопросах о том, *кто и как* принимает участие в политиках идентичности, а именно – кто предлагает и контролирует смыслы (значения) идентичности в обществе, а также *какие* конструкты лежат в основе этих смыслов?

В теоретико-методологическом плане автор опирается на идеи, сформулированные в работах Т. Ван Дейка и Р. Водак [8; 9]. Указанные исследователи отмечают, что в современных обществах особое значение приобретают дискурсивные поля – научная литература; художественная литература; публичная арена (речи и выступления, партийные документы); «полупубличные» обсуждения (фокус-группы); «получастные» обсуждения (качественные интервью); школьная программа; средства массовой коммуникации – где осуществляются дискурсивные практики конструирования идентичностей и, следовательно, происходит воплощение политик идентичности.

Предметом нашего анализа является академический и политический дискурсы. Выбор данных дискурсивных полей определяется следующим. Так, в рамках академического дискурса происходит концептуализация явлений и процессов. Данная концептуализация(и) находит свое воплощение через политические дискурсы, которые детерминируют социальное взаимодействие и принятие тех или иных решений на практике. «Зеркалом», отражающим академический и политический дискурсы, является дискурс, который мною обозначается как «повседневный». С одной стороны, в ситуации, когда сформулированные академическим и политическим дискурсами идеи разделяются, на уровне повседневных практик происходит их «подтверждение» и, следовательно, действия власти (будь то местная или национальная власть) легитимизируются. С другой стороны, в ситуации, когда идеи, представленные в академическом и политическом

дискурсе, не воспринимаясь позитивно или же отвергаются, на уровне повседневных практик возникают попытки «переформулировать» политику идентичности: в этом случае в данный процесс может быть вовлечен широкий круг социальных акторов, который использует различные стратегии воплощения предлагаемого ими варианта политики идентичности. Придавая значимость повседневному дискурсу, отмечаю, что изучение данного дискурса не входит в задачи данной работы и должен составить отдельное масштабное исследование.

При изучении идентичностей и политик идентичности необходимо учитывать их временные и пространственные «измерения»/факторы. Это имеет исключительное значение, например, для украинского общества, включенного в различные «пространственные» объединения (как реальные, так и «воображаемые») и «исторические» континуумы. В условиях «поиска себя», в котором находится сейчас украинское общество, внешний пространственный фактор ориентирован не столько на настоящее, сколько на будущее (ближайшее или отдаленное), в виде предпочитаемых стратегических партнеров, «векторов геополитик», а также на формирование идентичностей более глобального характера – по линиям «запад-восток». В связи с этим «граница» и «пограничье» становятся новыми конструктами идентичности и используются в качестве контекста или структурного элемента определенных политик идентичности.

Границы и Пограничья: академический дискурс

Достаточно длительное время в рамках социальных наук проблематика пограничья игнорировалась как исследовательская тема. Однако в последнее время процессы глобальной реструктуризации привели к увеличению внимания к исследованиям пограничий по всему миру, что позволяет сегодня глубже понять современные государства, поскольку границы формируют четкую связь между географией и политикой [10, с.3].

Европа и Европейский союз: дискурс границ и пограничья. Формирование и закрепление границ современного украинского государства (как, впрочем, и многих других постсоветских государств) происходит с референцией к европейским нормам, стандартам и представлениям. Для большинства стран, объединенных Европейским Союзом, вопросы о том, как очерчиваются его границы и каковы эти границы, имеют не только теоретическое, но практическое значение.

Так, согласно одному из подходов, расположение границы (в геополитическом смысле) может детерминировать ее природу и, в частности, ее «мягкость» или «жесткость», что определяется уровнем приграничного контроля и соседских отношений. В других подходах акцентируется внимание на субъективных факторах, к которым относятся различия между странами, их культурами или даже их лидерами [11, с.23]. Однако глобальная сущность современных экономических и политических процессов способствует тому, что характеристики границы все меньше и меньше зависят от ее месторасположения. Как указывает Н. Ньюолл, в эпоху глобализации границу уже нельзя рассматривать как некую панацею, спасающую от «зла», поскольку физические границы в меньшей степени, чем это было раньше, обеспечивают защиту от внешних опасностей, и они не могут предотвратить возникновение проблем, которые порождаются внутри национальной территории [11, с.34].

Концепции границы, фронта и территории всегда детерминировались исторически. При этом в разные времена данные концепции наделялись различным смыслом, а также использовались для различных целей. Любое национальное государство всегда настаивало и отстаивало свои границы и четко их очерчивало, что гарантировало неприкосновенность административных и военных границ, культурных особенностей и национального рынка. С течением времени и, особенно, после возникновения Европейского Союза функции границ становятся менее ясными: в некоторых ситуациях физические границы исчезли, однако, концепция государства-территории продолжает существовать. Кроме того, глобализационные и интеграционные процессы уменьшают значимость административных и военных границ, а также «размывают» культурные особенности и национальные рынки. Как отмечает Н. Ньюолл, в государствах, входящих в Европейский Союз, административные границы совпадают не с национальными фронтами, а скорее с политическими функциональными делениями и задачами [11, с.24].

Вместе с тем, границы одного и того же государства могут быть одновременно и «мягкими», и «жесткими»: они могут быть открытыми по отношению к одному соседу и «жесткими» по отношению к другому. Исследователи по-разному описывают «жесткость» границы: как некие барьеры, четко очерчиваемые разделительные линии; как «закрытость» или же как «исключение», что осуществляется посредством жесткого визового режима и контроля над перемещением людей и товаров. «Мягкие границы» рассматриваются как «открытые», «коммуникативные», «инклюзивные», и по отношению к ним используются метафоры «соединительных мостов». Кроме того, тип границы – «мягкий» или «жесткий» – в определенной степени детерминирует особенности Пограничья, которые порождаются границей. И. Ньюманн подчеркивает, что анализ политики следует начинать не с того, как территория влияет на действия людей, а как действия людей конструируют территорию. Например, идея о том, что географически Европа растянута от Атлантики до Урала, составляет один из основных «конструктов» современного европейско-российского дискурса [12, с.21].

Достаточно долгое время граница рассматривалась как инструмент, с помощью которого государство защищает свои национальные интересы, и именно благодаря этому и поддерживается национальная идентичность [13, с. 210]. Однако, территориальная суверенность нации-государства, очерчиваемая границами, трансформируется глобализацией в гибкую, становящуюся предметом переговоров форму прагматизма, приближенной в большей степени к логике национальных интересов, нежели к логике ценностей

национальной идентичности. Такая трансформация может, с одной стороны обеспечить функциональность нации-как-государства, с другой – дестабилизирует государство-как-нацию [14].

Дискурс европейских границ в определенной степени актуален для постсоветского пространства. (Пере)определение европейских границ, как указывает Н. Ньюол, тесно связано с проблемами идентичности. А конструирование «европейской идентичности» внутри Европейского Союза тесно коррелируется с конструированием идентичности «другого» в отношении стран, не входящих в Европейский Союз [11, с. 25]. К этим «другим» в том числе относятся и страны постсоветского пространства, конструирование идентичности которых весьма варьируется политически.

Постсоветское пространство: дискурс границ и пограничья. При рассмотрении концепта «Пограничье» российский исследователь И. Митин предлагает разделять конструирование и репрезентацию пограничья [15]. Так, согласно его точке зрения, описание того или иного места, освещение его признаков и элементов (так называемый «традиционный географический прием») связан с репрезентацией места, заранее маркированного как пограничье. В том случае, когда определенное место «наделяется» пограничными признаками в качестве главных, доминантных для этого места, а также включаются механизмы создания пространственных мифов и их использования в самых различных сферах общественной жизни – речь идет о *конструировании* пограничья [15].

Так же интересна идея И.Митина о двух типах пограничья, ормируемых «сверху» и «снизу». Например, описывая «новое пограничье», возникшее в Челябинской области Российской Федерации, автор подчеркивает: «*сконструированное "сверху"*» (при распаде СССР) пограничье, к примеру, в Челябинской области, *так и не было репрезентировано*. Значит, оно не стало «пограничьем-как-идеей» на ментальной карте, не было осмыслено и понято, другими словами, все продолжало казаться чужеродным, абсурдным, временным, невразумительным» [15].

Автор развивает свою точку зрения относительно того, что означает «пограничье-как-идея». В концептуализации И. Митина пограничье выступает как «*особый смысл места*»; оно понимается не только как «соседство с» линией границы, но как *идею*, как наполнение географического объекта особым смыслом, репрезентирующим то или иное место, делающим его *узнаваемым* [15].

В. Колосов отмечает, что в современной России в приграничной деятельности «доминируют интересы силовых ведомств, объективно мало заинтересованных в усилении трансграничных взаимодействий. Преобладающий политический дискурс не оставляет сомнений в том, что функции границ по обеспечению национальной безопасности в ее традиционном понимании будут в обозримой перспективе приоритетнее контактных. Это отвечает и геополитической культуре большинства россиян, которые видят решение проблем безопасности в возведении «стен» на границах, особенно с Закавказьем и Средней Азией» [16].

Украинско-российское пограничье. Исторически (и в период Российской империи, и во времена Советского Союза) украинско-российская граница всегда маркировалась на ментальной карте как *внутренняя*. После распада СССР создание новых хозяйственных связей потребовало взаимодействия уже на межнациональном уровне, а сама граница из внутренней стала конструироваться как внешняя. Наиболее зримо это конструирование наблюдается на политическом и экономическом уровне. На социокультурном уровне данное конструирование не столь очевидно на первый взгляд, однако по сути своей является более сложным и неоднозначным.

Появление украинского независимого государства актуализировало его границы, что является типичным для любого нового государства. И, если западная граница (с Польшей, Венгрией и Румынией) изначально была «внешней» границей со времен Советского Союза, то восточной границе (с Российской Федерацией) предстояло из внутренней стать внешней границей. А это, в свою очередь, предполагало появление «нового региона», который утверждался посредством политических и экономических механизмов. Создание еврорегиона «Слобожанщина», вероятно, можно рассматривать как попытку «менеджмента» украинско-российского пограничья со стороны различных европейских структур.

Достаточно глубокий анализ украинско-российского пограничья проведен Т. Журженко [18], где акцентируется внимание на «европейском факторе», который проявляется в значительной роли Европейского Союза в формировании еврорегиона «Слобожанщина». Кроме того, автор подчеркивает, что каждая из сторон – Россия и Украина – стремится к «национализации пограничья».

Такая тенденция к национализации украинско-российского пограничья – явление достаточно недавнее, связанное с политическими процессами последних двух десятилетий. Прежде украинско-русская граница, существовавшая в рамках одного государства – СССР, будучи внутренней границей, изучалась исследователями под общим знаменателем поиска «общего», нежели различного. В этом плане особый интерес представляет работа Л.Н. Чижиковой, посвященная культуре, сформировавшейся в зоне этнических контактов на русско-украинской границе [19]. На основании обширнейшего фонда этнографических материалов, сопоставленных с данными истории, лингвистики и антропологии, автор делает выводы о специфике культуры этноконтактной зоны в целом. Работы начала 1990-х гг. также фиксировали «взаимопроникновение культур», и наличие двух культур – украинской и русской – рассматривалось в качестве предпосылок, условий не отчуждения, а восприятия украинцами и русскими друг друга как «своего другого» [20]. А это, в свою очередь, создавало основу этнической толерантности, которая закладывается как характерная черта ментальности [21].

Особенностью академического дискурса последних лет является тенденция исследовать этнокультурные параметры общественной жизни через призму влияния политических факторов.

И. Митин, анализируя «новое пограничье» Российской Федерации, подчеркивает, что пограничье следует понимать «не только как "соседство с" – по определению опасной (в сознании) линией границы, – но как *идею*, как наполнение географического объекта особым смыслом, репрезентирующим то или иное место, делающим его *узнаваемым*» [15]. В случае со Слобожанским пограничьем следует говорить об *изменении* смысла Пограничья, его переформулировании. Во-первых, из «внутреннего пограничья» оно становится «внешним пограничьем». Во-вторых, во внутреннем пограничье в содержательном наполнении на первый план выступает этно-культурное своеобразие региона, выраженное в существовании и взаимодействии двух этнических культур – украинской и русской. Во внешнем пограничье в содержательном наполнении доминируют политические и экономические характеристики, а само пограничье приобретает государственное измерение, что и отражается в самом названии – «украинско-русское» пограничье. И, если во внутреннем «украинско-русском пограничье» культура и язык двух этнических групп исследовались в контексте их взаимодействия и взаимопроникновения [19; 20; 21], то во внешнем «украинско-русском пограничье» украинский и русский язык и культура становятся маркерами различий [22].

Тип границы – «мягкий» или «жесткий» – в определенной степени детерминирует особенности Пограничья, которые порождаются границей. В этом смысле ситуация украинско-русского пограничья представляет собой особый интерес. Украинско-русская граница, будучи длительное время «внутренней» и, следовательно, «мягкой», в последние десятилетия трансформируется во внешнюю и, вероятно, в ближайшее время следует ожидать ее дальнейшего «ужесточения», которое сейчас проявляется в контроле над перемещением людей и товаров при отсутствии визового режима. Ориентиры Украины на Европейский Союз могут еще более проблематизировать украинско-русскую границу. Как отмечает Дж. Дебарделлебен, отношения Украины с ЕС во многом определяется «русским фактором». В официальном украинском дискурсе преобладают европейские ориентации, хотя внутри самого украинского общества существует как проевропейская, так и пророссийская ориентации (особенно на Востоке Украины). Для самого Европейского Союза более важным является то, что членство Украины или даже статус кандидата в члены ЕС существенно изменит значение границ Европейского Союза для России, что не может не оказать влияние на геополитическую конфигурацию [23, с.5].

Таким образом, в академическом дискурсе концептуализация границы происходит в рамках трех основных подходов: 1) граница как центральный «инструмент» определенного политического порядка; 2) граница как искусственное препятствие на пути к миру и объединению человечества; 3) изменение сущности границы, которая становится менее территориально определяемой, менее физически присутствующей, более сложной и менее видимой.

Кроме того, можно выделить наиболее характерные черты концептуализации границы и Пограничья академическим дискурсом, что, в свою очередь, оказывает определенное влияние на политические дискурсы и принимаемые политические решения:

– поскольку никакая «жесткая» граница не может гарантировать защиту от угроз и, в частности, от современных террористических угроз, наиболее предпочтительными является формирование и функционирование границы по типу «мягкой» границ, которая выполняют функцию «соединительного моста». Однако, пример России, как показал В. Колосов [16], свидетельствует о том, что в приграничной деятельности в современной России доминируют интересы силовых ведомств, и функции границ по обеспечению национальной безопасности в ее традиционном понимании будут в обозримой перспективе приоритетнее контактных.

– тип границы – «мягкий» или «жесткий» – детерминирует особенности того или иного Пограничья.

Границы и Пограничья: политический дискурс

Для политического дискурса характерны два направления в артикуляции проблем границы и пограничья. Как правило, граница – это то, что очерчивает–ограждает–разъединяет, в то время как Пограничье – это то, что призвано снимать барьеры–объединять–способствовать контактам. В этом плане определенный интерес представляют выступления различных политиков, которые в тех случаях, когда необходимо подчеркнуть «оградительные» функции, апеллируют к понятию «границы», тогда же, когда необходимо акцентировать внимание на политике добрососедства, прибегают к концепту «пограничье».

Европа и Европейский союз: дискурс границ и пограничья. Будучи президентом США, Бил Клинтон, выступая в Сараево, подчеркнул: «Нашей целью является полная интеграция данного региона в Европу, где границы объединяют, нежели разделяют» [цит. по: 24, с.41]. П. Хасснер отмечает, что данное высказывание порождает вопрос о том, каким образом границы могут объединять, а не разъединять, если изначально границы возникли как «разграничители» [24, с.41]? В том случае, когда под границами понимается «пограничье» (т.е. приграничная территория), а не четко фиксируемые границы или линии, это позволяет рассматривать их в виде определенных связей между двумя странами, возникающими в результате осуществления экономического обмена или человеческих контактов. Однако эти связи могут порождать и новые «деления» внутри страны: данные аспекты широко обсуждаются в рамках дебатов о еврорегионах [24, с.41].

Общеизвестным является тот факт, что различными структурами Европейского Союза финансируются многочисленные проекты по изучению границ ЕС, расширения ЕС и конструирования европейской идентичности [25; 26; 27]. Однако, иногда в политической сфере можно наблюдать даже противоположный эффект, когда сформулированные академическим дискурсом выводы и предложения не только не получают распространения, но игнорируются, а принимаемые решения прямо противоположны рекомендациям исследователей.

В этом плане яркой иллюстрацией является инаугурационная речь Николя Саркози, произнесенная в январе 2007 г. по случаю его назначения на пост министра внутренних дел Франции, которая привлекла большое внимание, поскольку касалась не только внутренних проблем Франции. Н. Саркози обратился к проблемам ЕС и Турции [28]. Категорически заявляя, что «у Турции нет места в Европейском Союзе», он подчеркнул, что Европа должна обеспечить себе границы. Согласно точке зрения Н. Саркози, «расширение Европы без ограничения рисков может уничтожить европейский политический союз» [цит. по: 28].

Как отмечает обозреватель The Brussels Journal в том случае, если данная позиция Н. Саркози и его сторонников будет успешно продвигаться, вероятно, в ближайшем будущем можно будет говорить о пределах ЕС с ее «застывающими» границами [28]. Будущее Европы вполне может зависеть от состояния ее границ, национальных или транснациональных. Увеличивающаяся популярность позиции Саркози в отношении Турции является определенным сигналом и вызывает беспокойство, что не может не порождать дебатов.

Добрососедство и сотрудничество между различными государствами, как правило, артикулируется посредством апеллирования к приграничному сотрудничеству. Практически ни одна официальная встреча лидеров соседних государств не проходит без обсуждения вопросов приграничного сотрудничества. Даже в тех ситуациях, когда граница не порождает тех или иных проблем (например, как в ситуации с финно-российской границей), значимость границы не минимизируется, а само приграничное сотрудничество предполагает определенное «функционирование» границы. Так, подчеркивая важность приграничного сотрудничества между Финляндией и Россией, президент Финляндии Т. Халонен считает, что такое сотрудничество не возможно без надежной границы: «Функционирование границы является важным для обеих наций. Нам по-прежнему необходимо работать дальше для того, чтобы граница была эффективной и безопасной. *Это и есть повседневная дружба» (выделено автором)* [29].

Постсоветское пространство: дискурс границ и пограничья. Граница и пограничье является одной из значимых тем российского политического дискурса. Семантические связи «границы» и «пограничья» наиболее часто возникают в контексте проблем национальной безопасности и идентичности. Так в «Стратегии национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г.» специальный раздел посвящен проблеме российских границ: «Одним из условий обеспечения национальной безопасности является надежная защита и охрана государственной границы Российской Федерации» [30].

Вполне очевидно, что границы одного и того же государства могут быть и «мягкими», и «жесткими» в зависимости от возможных угроз, которые потенциально могут возникнуть со стороны пограничной территории. В этом плане Российская Федерация является примером наличия «мягких» и «жестких» границ по периметру своего государственного образования. Это отражается и в посланиях, исходящих от президента России Д. Медведева: «Важно, чтобы граница России была открыта для делового сотрудничества и развития дружественных приграничных контактов, но она должна быть неприступной для террористов, транснациональной преступности и наркобизнеса, для тех, кто посягает на наши морские и биологические ресурсы» [31].

Одним из важных моментов постсоветских границ и постсоветского Пограничья является незавершенность на некоторых участках международно-правового оформления государственной границы с отдельными сопредельными государствами. Данный факт оценивается практически всеми сторонами как одна из основных угроз интересам и безопасности государства в пограничной сфере [см., например, 30; 32].

Специфика проблематики границы и Пограничья в украинском политическом дискурсе связана с осмыслением границ и Пограничья украинского государства, с одной стороны, и «пограничного положения» самой Украины, с другой стороны.

В отличие от российского дискурса, в украинском политическом дискурсе проблематика границы семантически связывается, прежде всего, с нацистроительством и утверждением украинского государства. Продолжающийся проект национального и государственного строительства в Украине предполагает не только «территориальное очерчивание» и утверждение пограничных линий, которые выступают «географическими» маркерами украинского государства, но и вынуждает политических лидеров определять, в рамках чего – Европы или Евразии – эти границы существуют.

Более того, в украинском политическом дискурсе проблематика границы тесно связывается с *независимостью* государства, где граница является гарантией обеспечения территориальной целостности и невмешательства во внутренние дела Украины. В своем выступлении, посвященном празднованию Дня независимости, экс-президент В. Ющенко четко проводит эту связь: «Никто и никогда не будет указывать нам, какую избирать дорогу. Никто и никогда не будет отмерять наши границы, острова и полуострова. ...Мы должны ускорить работу по достижению членства в общеевропейской системе безопасности и повышения обороноспособности нашей страны. Лишь эти шаги эффективно гарантируют нашу безопасность, неприкосновенность наших границ и целостность нашей земли [33].

Граница и Пограничье является важным конструктом украинской национальной идентичности. Здесь следует особо подчеркнуть, что данный конструкт играет значимую роль в конструировании украинской национальной идентичности как «европейской» либо же как «славянской»: с одной стороны, наличие «контекста Европы или России» в конструировании украинской национальной идентичности и, с другой стороны – наличие «европейского или российского фактора» в утверждении украинских границ и специфики украинских пограничій.

Выступая на конференции «Границы Европы», (экс)вице-премьер-министр Украины Г. Немиря обращается к проблематике украинской границы в контексте европеизации и формирования украинской национальной идентичности по типу «европейской» идентичности. «Границы Европы — это не вопрос географии. Украина принадлежит к Европе географически, но для нас важно принадлежать к Европе политически и экономически» [34].

Вместе с тем, не являясь самостоятельным политическим игроком на международной арене, Украина в лице ее политических лидеров вынуждена постоянно убеждать западных партнеров в своем европейском выборе: «Уверяю вас, Европе и Америке больше не нужно искать Украину на каком-то *пограничье* (выделено ОФ). После завершения реформ и укрепления экономики Украина окажется в самом центре евроатлантического мира» [цит. по: 35].

Однако надо отметить, что такая необходимость постоянно убеждать западных партнеров диктуется восприятием Украины и отношением самих западных стран к Украине. Так, Вашингтонское издание «Национальный интерес» отмечает, что ситуация по отношению к Украине может измениться лишь тогда, если Соединенные Штаты и Европа будут готовы вложить значительные средства для того, чтобы фундаментально «переориентировать» Украину и оплатить расходы, учитывая влияние на этот процесс отношений с Россией. «При отсутствии такого обязательства Украина останется «пограничьем» между Западом и Евразией» [36].

Семантические связи «границы» и «пограничья» также возникают в контексте проблем национальной безопасности. Однако, в отличие от официального российского политического дискурса, нет четкого определения «потенциальных угроз», а наблюдается лишь очерчивание проблемы как таковой, где с одной стороны «государственная граница должна стать границей добрососедства, партнерства и гостеприимства для друзей», но «в то же время она должна быть непроницаемой для всех тех, кто имеет недобрые намерения» [37].

Среди потенциально возможных угроз конкретнее всего обозначаются проблемы, связанные с потоками нелегальных мигрантов. При этом украинские границы рассматриваются как «заградительные барьеры» от «угроз», возникающих для самой Европы, где нелегальная миграция угрожает экономической и социальной стабильности европейского континента.

Как известно, 1 января 2010 года вступило в силу соглашение о реадмиссии с Европейским Союзом, которое, в частности, предусматривает экстрадицию в Украину лиц, задержанных в ЕС за нелегальное проживание и прибытие которых через Украину доказано. В Украине, которая фактически не имеет обустроенной инфраструктуры на северо-восточной границе, существует две мощные «экс-советские» и «нео-европейские» границы на западе, где ежегодно накапливаются десятки тысяч нелегальных мигрантов, целью которых является не Украина, а европейские страны. Однако, здесь наблюдается определенный дисбаланс между европейскими и украинскими границами, что подчеркивалось экс-министром внутренних дел Украины Ю. Луценко, который заявлял, что «...как политик, я стремлюсь, чтобы двери ЕС от нелегалов закрылись на восточной, а не западной границе Украины» [38]. В этой связи предлагается рассматривать границу и как инструмент реализации внутренней правоохранительной функции государств, а это, в свою очередь, предполагает пересмотр функций границы – на передний план выходит «исключительно внутренняя правоохранительная функция государства» [38].

Существующие в Украине пограничья осмысливаются, прежде всего, в связи с приграничным сотрудничеством², которое рассматривается в качестве необходимого элемента «реализации Украиной своего национального интереса» [цит. по: 39].

Слобожанщина: дискурс украинско-российской границы и пограничья. Слобожанщина – один из тех регионов, которые с распадом СССР стали *пограничными*. Государственной границей Украины и России является вся восточная часть границы Харьковской области. Однако более важно то, что в первые годы независимости эта граница означала разрыв старых традиционных хозяйственных связей (в данном случае – между украинской Харьковской областью и российской Белгородской областью). Председатель Харьковского областного совета (2006-2008гг.) В. Салыгин расценивает переход к новому статусу – «приграничного региона» – как «...дополнительный стресс, так как исторически [Слобожанщина] уже несколько веков не была приграничной территорией», акцентируя внимание на «нравственной и социальной стороне тех изменений, которые охватили пограничье» [40]. В. Салыгин убежден, что появление государственного рубежа в самом начале независимости вызвало настоящий шок у населения приграничных районов и «до сих пор многие жители воспринимают границу как ненужный барьер, мешающий повседневной жизни» [40]. Анализируя приграничное сотрудничество между Харьковской и Белгородской областями, харьковский политик, вместе с тем, констатирует: «Сегодня мы отчетливо понимаем, что граница – это надолго» [40].

Неоднократно политиками различного уровня Харьков наделялся статусом «столицы новых российско-украинских отношений». Для В. Салыгина этот статус должен быть еще расширен – Харьков как столица русской культуры в Украине [40]. Месседж о неразрывности традиционных связей в экономике и культуре между украинским и русским народами также исходит и от нынешнего председателя Харьковского областного совета С.

² В декабре 2006 г. Правительство утвердило Государственную программу развития трансграничного сотрудничества на 2007-2010 гг., в соответствии с которой на границах Украины функционируют шесть еврорегионов: «Буг», «Карпатский», «Нижний Дунай», «Верхний Прут», «Днепр» и «Слобожанщина» (Информация из официального сайта президента: <http://www.president.gov.ua/news/5534.html>). Цели данной программы являются стандартными для любой программы еврорегионального сотрудничества и включают активизацию внешнеэкономической деятельности регионов, развитие малого и среднего предпринимательства, сохранения естественной среды, развитие социальной сферы.

Чернова: «Наша культура, менталітет, система цінностей говорить о том, что мы единое целое, несмотря на то, где проходит граница» [41]. Слобожанщина как пограничний регіон осмислюється, прежде всего, как «єдиний етнокультурний регіон» представителів українського і російського народів, для которых характерно взаємопроникнення культур, из чего и «родился феномен Харькова и всей Слобожанщины» [41].

Таким образом, анализ научного и политического дискурсов позволил показать роль риторики, которая вполне способна «навязывать» определенное видение и определенные интерпретации границы и порожденного ею Пограничья в различных трактовках, зависящих от целей политических субъектов. А это, в свою очередь, приводит к тому, что представления, практики, идентичности и дискурсы, порожденные Пограничьем, являются центральными конструктами в социальном воспроизводстве, способствующими поддержанию или же, напротив, разрушению границ.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Филиппова О. Украинская «региональность», политика идентичностей и поиски оснований консолидации / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць – Харків: Вид. центр Харківського університету. – 2003 – с. 261-266. 2. Филиппова О., Сорока Ю. Политики идентичности: антропологические методы и социокультурные интерпретации. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків – 2009. 3. Филатов А. Беларусь как пограничье: несколько замечаний о судьбе исследовательского направления // Перекрестки – 2007– № 3-4, с. 5–24; Филатов А. Идея «пограничья» как политика идентичности // Палітычная сфера – 2008 – № 10, с. 39-47. 4. Филатов А. Беларусь как пограничье: несколько замечаний о судьбе исследовательского направления // Перекрестки – 2007– № 3-4, с. 5–24. 5. Филиппова О. «Футболіємо разом»: коллективное производство и потребление украинской национальной идентичности / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць – Харків: Вид. центр Харківського університету. – 2006 – с. 258-265. 6. Filippova O. Representation of History and Identity Construction: A Transnistrian Museum as a Case Study // *Interstitio. East European Review of Historical Anthropology* – 2008 – № .1. 7. Filippova O. Politics of identity through school primers: discursive construction of legitimate image of state, nation and society in Soviet and independent Ukraine // *Anthropology of East Europe Review* – 2009, Spring – Vol. 27, Issue 1 – p. 29-37. 8. Van Dijk T. N. Ideology and Discourse. A Multidisciplinary Introduction. English version of an Internet course for the Universitat Oberta de Catalunya (UOC), July 2000. 9. Wodak R., et al. The discursive construction of national identity - Edinburgh University Press, 1999. 10. Schendel W. The Bengal borderland: beyond state and nation in South Asia – Anthem Press, 2005. 11. Neuwahl N. What borders for what Europe. In: Joan Debardeleben (ed.), *Soft or Hard Borders? Managing the Divide in an Enlarged Europe*, Ashgate, 2005. 12. Neumann I. Encompassing Russia. North or East of Central? In: Petersson B. and Clark E. (eds) *Identity Dynamics and the construction of the boundary*. – Nordic academic press – Lund – 2003. 13. Hedotoft U. The politics of belonging and migration in Europe. In: Petersson B. and Clark E. (eds) *Identity Dynamics and the construction of the boundary*. – Nordic academic press – Lund – 2003. 14. Hedotoft U. Signs of Nation. - Aldershot – Dartmouth – 1995. 15. Митин И. *Новые рубежи "старых" регионов России* // Русский Журнал http://old.russ.ru/culture/20050519_mit.html. 16. Колосов В. Как изучать «Новое Пограничье» России? // *Международные процессы* – 2008 - №6 <http://www.intertrends.ru/sixth/008.htm>. 17. Сушко О. Відмова від демаркації українсько-російського прикордоння <http://www.brama.com/survey/messages/13196.html>. 18. Zhurzenko T. Cross-border cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian-Russian borderlands: towards a Euroregion "Slobozhanshchyna"? *Nationalities Papers* Number 1, 2004, pp. 207-232; Number 2, 2004, pp. 497-51. 19. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX-XX века) – М., 1988. 20. Красиков М.М. Слобожанська ментальність: миф чи реальність? // *Культура та етно-етика*. - К., 1994; 21. Болдещкая (Филиппова) О. Особенности пограничного региона и их влияние на этно-национальную идентичность (по материалам социологических исследований в Харьковской и Белгородской областях) // *Регіон* – 1997 – № 3 – стр.53-58. 22. Sovik M., Filippova O. Images of the Languages and Politics of Language and Identity in Ukraine: Burden of the Past and Contestations in the Present. In: *AB Imperio*. No2, July, 2005. 23. Debardeleben J. Introduction. In: Joan Debardeleben (ed.), *Soft or Hard Borders? Managing the Divide in an Enlarged Europe*, Ashgate, 2005. 24. Hassner P. Fixed borders or moving borderlands? In: J. Zielonka (ed.) *Europe unbound: enlarging and reshaping the boundaries of the European Union* - London – Routledge – 2002. 25. Meinhof U., Galasinski D. Border Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities. Report 1. – European Border Identities consortium of the Framework V project No. SERD-1999-00023 – July, 2000. 26. Meinhof U. Migrating borders: an introduction to European identity construction in process // *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 29, No. 5 September 2003 – p. 781–796. 27. Del Sarto R. Borderlands: The Middle East and North Africa as the EU's Southern Buffer Zone. In: *Mediterranean Frontiers: Borders, Conflicts and Memory in a Transnational World*, ed. Dimitar Bechev D., Nicolaidis K. - London: I.B Tauris, 2009. 28. Omoleksy M. The Turkey Question: The EU and the Concept of Borders. In: *The Brussels Journal*. 29. Speech by President of the Republic of Finland Tarja Halonen at a banquet in honour of President of the Russian Federation Dmitry Medvedev and Mrs Medvedeva on 20 April 2009 <http://www.presidenti.fi/netcomm/news/showarticle.asp?intNWSAID=72482&intSubArtID=28474>. 30. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г. 13 мая 2009 года <http://news.kremlin.ru/acts/4046>. 31. Выступление Д. Медведева на торжественном вечере, посвященном Дню пограничника. 28 мая 2008г. <http://news.kremlin.ru/transcripts/258>. 32. Відмова від демаркації українсько-російського прикордоння . <http://www.brama.com/survey/messages/13196.html>. 33. Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди Дня Незалежності України серпень, 2008 <http://www.president.gov.ua/news/11061.html>. 34. Держава потребує «більше Європи» 17.12.2008. <http://www.ukurier.gov.ua/index.php?articl=1&id=73>. 35. Янукович (The Washington Post): Выбор Украины - в направлении Европы 05 октября 2006 <http://podrobnosti.ua/power/intpol/2006/10/05/354591.html>. 36. Зілгалов В. Ющенко перетворився на Кромвеля, але чи буде він так само послідовним далі? Огляд європейської преси Радіо Свободи. 04.04.2007 <http://www.radiosvoboda.org/content/article/961930.html>. 37. Вітання Президента України військовослужбовцям, працівникам та ветеранам Державної прикордонної служби <http://www.president.gov.ua/news/13850.html>. 38. Воропаєв С. Юрій Луценко: «Як політик, я прагну, щоб двері ЄС від нелегалів закрилися на східному, а не західному кордоні України» УНІАН <http://eunews.unian.net/ukr/detail/191471>. 39. Президент вважає необхідним поглиблення транскордонного співробітництва Прес-служба Президента України Віктора Ющенка 06.03.2007. 40. Выступление председателя Харьковского областного совета В.В. Сальгина во время круглого стола «Русские Украины. Будущее, которое определяется сегодня», Москва, 03.07.2006 <http://salygin.com.ua/publish.php?do=print&id=13>. 41. Чернов С. Именно во взаимопроникновении культур родился феномен Харькова и всей Слобожанщины. Материалы выступления председателя Харьковского областного совета Сергея Чернова на III международной научно-практической конференции «Русский язык в поликультурном мире», 7.06.2009 <http://oblrada.kharkov.ua/rus/speech/?id=258>.

УДК [316.334.52:341.222](477.61)

ГРАНИЦА МЕЖДУ УКРАИНОЙ И РОССИЕЙ: ВЗГЛЯД С РОССИЙСКОЙ СТОРОНЫ

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

В статье анализируются результаты фокусированных групповых интервью, проведенных в приграничной зоне Ростовской области РФ. Данная граница воспринимается населением приграничной зоны как «граница между своими». Её происхождение объясняют практиками власти, а не потребностями населения. Однако эти оценки не мешают населению втягиваться в иллегальные практики в приграничной зоне. Нормализовать ситуацию может создание зоны приграничного сотрудничества и развития.

Ключевые слова:

У статті аналізуються результати фокусованих групових інтерв'ю, що були проведені в прикордонній зоні Ростовської області РФ. Цей кордон сприймається населенням прикордонної зони як «кордон між своїми». Його походження пояснюється практиками влади, а не потребами населення. Проте ці оцінки не заважають населенню втягуватися в іллегальні практики в прикордонній зоні. Нормалізувати ситуацію може створення зони прикордонного співробітництва та розвитку.

Ключові слова:

The results of focus group interviews, which conducted in the border zone of Rostov region (RF) are examined in the article. The population of the border zone perceives that border as border between relative people. Its origin is explained by the practices of power, and isn't by the needs of the local people. However, these evaluations don't disturb the participation of the population in the illegal practices in the border zone. The creation of the border zone for the co-operation and the development is able to standardize the situation.

Key words:

Проблема границы между Украиной и Россией является для социологии **актуальной** как в фундаментальном, так и в прикладном отношении. При этом сейчас стимулируют познавательную активность именно практические потребности межгосударственных отношений, но удовлетворены они могут быть только благодаря серьезным фундаментальным исследованиям.

Например, над политиками и политическими журналистами довлеет представление о границе, которое сложилось в рамках Вестфальской системы мира. В случае использования организмической метафоры граница предстает в виде кожи государственного организма[1, с.247], а механическая метафора рождает образ стенок некоего контейнера, в который помещено все содержимое государства[2, с.17]. Обе метафоры провоцируют ожидания встречи за границей некоего иного мира, не схожего с тем, который ею очерчен. Показательно в этом отношении высказывание Эрхарда Штёльтинга: «Если смотреть на границу, то так или иначе известно, что за ней находится другой мир. Иными словами, границы создают различие между «здесь» и «там», которое считается существенным. Различие одновременно привлекает и отпугивает. С одной стороны, оно помогает создавать коллективную идентичность, но, с другой стороны, оно угрожает этой идентичности» [3].

Прямо в соответствии с этим положением некоторые современные украинские авторы пытаются размежевать по линии государственной границы украинский и российский миры. Не находя же на восточной границе Украины ожидаемого резкого контраста, они усматривают в приграничных территориях некую угрозу для украинской идентичности. Речь в данном случае идет о Донбассе. Например, Борис Бахтеев пишет: «Проедте Донбассом, его сёлами, шахтерскими поселками, даже окраинами больших городов – как говорят, районами малоэтажной застройки. (Выходцем из такой вот рабочей окраины является, к слову, Виктор Янукович.) Присмотритесь. Дома – даже «крутые» двухэтажные особняки – не оставляют сомнений относительно их архитектурного стиля: происходит этот стиль не от украинской хаты, а от русской избы. Вокруг тех домов – преимущественно огороды, а не сады. Конечно же, выглядит все не так, как где-нибудь под Москвой. Но после пересечения близкой российской границы, жители Донбасса видят то же самое, что и дома. Такого заметного контраста в бытовой культуре, как, скажем, между Сумской областью Украины и Курской областью России, тут нет» [4]. Чтобы не удивляться таким общеизвестным фактам, нужно отказаться от представления о

государственной границе как о некоей волшебной черте, делающей все, находящееся за её пределами, не похожим на находящееся внутри. Восточная государственная граница Украины, связанная с дифференциацией единого цивилизационного пространства, не совпадает с другими существующими на данном пространстве границами. Она пересекает широкую контактную зону между украинским и русским этническими организмами, отсекает часть исторического Донбасса, разделяет сложившиеся городские агломерации (скажем, Свердловск – Червонопартизанск – Гуково). Поэтому, наивно ожидать увидеть сразу за границей нечто, радикально отличающееся от того, что есть на украинской территории.

Считаю нужным подчеркнуть, что представление о государственной границе как о некоей волшебной черте, может вести к экстремистским выводам. Например, известный журналист Сергей Грабовский назвал свою статью вполне в духе Э. Штёртинга «Украина между «тут» и «там»: феномен Донбасса». Выразив согласие с открытием Б. Бахтева относительно «избяного архетипа» жителей Донбасса, украинский журналист пытается объяснить его массовыми переселениями в регион мигрантов из России. На основании этих, достаточно поверхностных изысканий, он делает вывод об угрозе, исходящей из Донбасса как приграничного региона: «Таким образом, имеем неосоветскую в своей массе общность, члены которой (как верхние, так и нижние) стремятся (одни искренне, другие нет) «осчастливить» все государство, переведя «часовые стрелки» украинского нациосоцидания лет так на 100 или минимум на 50 назад»[5]. Понятно, что такой подход, базирующийся на раннемодерных представлениях о границе, может вести не только к сетованиям, но и к радикальным выводам. Перед ними не остановился Юрий Андрухович, предположивший, что Донбассу и Крыму нужно дать возможность отделиться от Украины. Я не ставлю своей целью анализировать данное направление общественной мысли в нашей стране. Хочу только обратить внимание на то, что желание иметь «границу на замке» коррелируется с желанием видеть внутри страны единство, базирующееся на однородности. Ю. Андрухович говорил: «Мы постоянно тешим себя какой-то иллюзией территориальной целостности, которой и так нет. Она существует сегодня только благодаря тому, что их парень [В. Янукович - ИК] сидит в Киеве на престоле. То есть одна седьмая Украины делает свой решающий вклад в то, как жить стране в целом. Потому я бы не отказывался от такого проекта и не делал бы вообще эту проклятую целостность какой-то догмой»[6].

Приведенные примеры могут показаться предельно абстрактными. Однако, в данном случае политические журналисты озвучили определенный стереотип, которым руководствуется значительная часть украинских политиков. Именно он привел за период независимости к излишней зарегулированности восточной границы Украины. Подобный подход, к тому же, провоцирует упрощенный подход к демаркации границы. Восточная граница Украины не похожа на границу между Египтом и Ливией, которая в своё время была проведена в пустыне по прямой линии с использованием астрономического принципа. В нашем случае граница изобилует эксклавными территориями с обеих сторон. Например, территория с украинскими селами Красная Таловка, Таловое и Благовещенка далеко вдаётся на российскую территорию. Здесь автомобильная дорога, принадлежащая РФ, проходит по территории Украины. Российский город Донецк с трех сторон охвачен украинской территорией. Исторически сложились дуальные поселения, часть которых находятся в Украине, а другая часть – в России. Примерами являются Меловое и Чертковое, Изварино и Донецк [7]. Часть севера Ростовской области РФ тяготеет к Луганску в плане удовлетворения значительной части потребностей жителей. На российской территории есть участки земли и хозяйственные объекты, принадлежащие украинским субъектам хозяйствования. У российских экономических субъектов есть соответствующие объекты на украинской территории. Эти обстоятельства вызвали постоянные трения между украинскими и российскими государственными органами. Так, в 2005 г. по решению В. Ющенко была создана демаркационная комиссия, но из-за сопротивления российской стороны её работа ни к чему не привела. В соответствии с соглашением от 17 мая 2010 г. между Украиной и РФ предусматривается демаркация границы на «беспорных территориях». Видимо, соответствующая комиссия сможет приступить к работе через год – два. Эксперты считают, что демаркация – дорогая процедура (около 200 млн. долл.) и займет лет 20[8, с.130 - 135]. Эта процедура может усложнить повседневность жителей приграничных территорий с обеих сторон. Светлана Хобта сделала обоснованный вывод: «Если прогнозировать, как будет встречена демаркация населением стран, то можно утверждать, что жителями приграничных территорий – однозначно негативно. Граница нарушила привычные повседневные практики населения, как с украинской, так и с российской стороны»[8, с.134].

Характер восточной границы Украины влияет не только на повседневность жителей приграничных территорий, не только на пограничные службы Украины и России, но и на некоторые геополитические проекты. Среди украинской диаспоры уже в 1980-е годы получил хождение проект Балто-Черноморского союза. Одно время он поддерживался украинскими национал-демократами. После развала СССР данный проект для украинской элиты утратил актуальность. Но сама идея время от времени всплывает в кругах аналитиков. В настоящий момент она привлекает белорусских ученых и политиков. Настойчиво предпринимаются попытки сконструировать Восточную Европу как геополитический регион, противопоставленный России. О. Бреский и О. Бреская рассматривают Беларусь, Украину и Молдову как

пространство между центрами сил, которое, с их точки зрения, характеризуется чертами колониальности и незавершенности[9, с.43]. Элиминирование из рассмотрения России, не позволяет увидеть здесь особой цивилизационной определенности. Поэтому белорусские авторы прямо заявляют, что Восточная Европа – не цивилизационная целостность, а Пограничье[9, с.71]. На этом пространстве возможно только политическое согласование разнородных интересов. Поэтому конструируемый геополитический регион получается нежизнеспособным, что резюмируется отсутствием у него некоего общего образа: «Беларусь, Украина и Молдова ускользают от взгляда, взгляд ищет и не находит конкретного образа для них»[9, с.69].

Я уже писал, что подобная «теория пограничья» есть инобытие идей неисторических народов и геополитических мест[10, с.81]. Сейчас добавлю, что образная слепота у исследователей возникает вследствие того, что они принимают некий политический конструкт за онтологическую данность. Пространство между Балтийским и Черным морями то приобретало черты пограничности, то теряло их. На настоящий момент Балтийско–Черноморское Междуморье может быть определено как эвентуальный регион. Это – политический конструкт, опирающийся на определенные исторические основания (Великое княжество Литовское), и являющийся одной из альтернативных возможностей для политических элит соответствующих стран. Данный проект является альтернативным относительно геополитических проектов Москвы и, в определенной мере, – Варшавы. В настоящий момент данный геополитический конструкт интересен по преимуществу белорусской элите и контрэлите. Именно в данной среде он продуман и нагружен исторической памятью. Показательны в этом плане исторические романы Ольги Ипатовой[11]. Крен белорусского руководства в сторону России превращает данный проект в оппозиционный. Усложнение отношений с Россией объединяет в поиске альтернатив белорусское руководство и белорусскую оппозицию. Так, в этом году правительство Беларуси заключило соглашения с Украиной и Эстонией о транспортировке нефти, которая была закуплена в Венесуэле. Нефть будет танкерами доставляться в Одессу и эстонский порт Мууга, а затем по железной дороге транспортироваться соответственно на НПЗ в Мозыре и Новополоцке[12]. Подобный транспортный коридор выгоден для всех его участников, но от него до особого геополитического региона – дистанция огромного размера.

Мне представляется, что для оценки перспектив того или иного геополитического проекта следует принять во внимание несколько аналитических перспектив:

1. основную ось геополитической ориентации страны, закрепленную её границами;
2. взаимодействие государственных границ как политических институтов, разделяющих институциональные поля разных государств;
3. наложение и взаимодействие разных типов границ на одной территории (государственных, цивилизационных, этнических, региональных, границ городских агломераций и т.д.);
4. взаимодействие практик государственной власти и практик населения на приграничных территориях.

Исходя из этих перспектив анализа, можно утверждать, что решающую роль в судьбе Балто-Черноморского проекта играет Украина. Характер её границ делает его в лучшем случае лишь дополнительным с точки зрения национальных интересов. По пунктам это выглядит так:

1. границы закрепляют преимущественную ориентацию Украины по оси «Запад – Восток, Северо-восток»;
2. институциональный порядок Украины ближе к соответствующему порядку России, чем Беларуси или Литвы;
3. восточная государственная граница Украины пересекает широкую контактную зону между украинским и русским этническими организмами, а также разделяет исторический Донбасс, и пересекает городские агломерации;
4. на восточной границе Украины практики государственной власти воспринимаются как чуждые проживающему здесь населению, которое воспринимает государственную границу, как «границу между своими».

Таким образом, характер границ Украины свидетельствуют в пользу того, что данный проект для нашей страны мало перспективен. Он может представлять интерес только как дополнительная линия политического взаимодействия.

Характеризуя **степень изученности темы**, остановлюсь только на новых подходах к ней. Эти новые подходы демонстрируют недостаточность распределения исследовательского поля исключительно по трем сегментам - border-study, boundary-study, frontier-study. Практика борьбы с терроризмом показала, что государственные границы нельзя защищать только изнутри. Государство должно, если так можно выразиться, постоянно присутствовать за своими пределами, в критических точках мирового пространства. Только тогда государственные границы в современном мире будут выполнять защитные функции. Роберт Гейтс, например, указывает на опасность для США существования в современной мировой системе потерпевших крах, находящихся в упадке государств. Они превращаются в питомники терроризма[13, с.2]. Он призывает строить «партнерские способности» с союзниками США во всем мире. Иной пример развития границ даёт современный Китай. Экономическое развитие этой страны проблематизировало её границы изнутри. Даже там, где границы абсолютно безопасны со стороны внешних угроз, Китай вынужден выходить за пределы своих государственных границ, закреплённых договорами с соседями. Его прагматическая, деидеологизированная внешняя политика нацелена на ресурсы, располагающиеся на чужих территориях. Историческим парадоксом является то обстоятельство, что Китай сейчас поменялся ролями с Россией в пограничном вопросе. Если в конце XIX – первой

половине XX вв. для России граница с Китаем была фронтиром, то сейчас – наоборот [14, с.2]. В современном мире появились огромные зоны «вкрадчивого контроля» государств, которые обладают большой мощью. В эти зоны часто входят целые группы независимых государств, обладающих своими собственными границами. Но мощь больших государств переступает через эти границы, адаптирует их под себя. Для глобализирующегося мира обычной становится связь между территориальными и экстерриториальными границами. Экстерриториальные (сетевые, точечные, виртуальные) границы присутствия обеспечивают успешность функционирования территориальных границ.

В целом же литература по проблеме границ на настоящий момент достаточно обширна [1; 9; 15; 16; 17; 18]. Восточная граница Украины социологическими методами сейчас изучена явно недостаточно. Основное внимание в социологических исследованиях обращалось на идентичности жителей приграничной зоны [19], их повседневную жизнь [10], а также на делимитацию и демаркацию границы, и восприятие этих процессов населением приграничной зоны [8]. Последние три работы были выполнены в рамках коллективной темы кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко «Границы Украины в мире Второго модерна». Они представляли только взгляд с одной стороны украинско-российской границы. Однако для полноты картины целесообразно получить представление и о другой стороне взаимодействия. Государственные границы – соотносительные феномены.

В данной статье и ставится **цель** представить эмпирические данные, полученные в мае 2010 г. в приграничной зоне Ростовской области РФ. Данный текст следует рассматривать как продолжение указанных выше публикаций. Поэтому для стереоскопического видения проблемы мне придется отсылать читателя к ним.

Анализируемая информация носит качественный характер и была получена в ходе фокусированных групповых интервью (ФГИ). Они проводились в период с 17 по 20 мая 2010 г. Участниками фокус групп (ФГ) были взрослые жители приграничных населенных пунктов Ростовской области. Два ФГИ проведены в городе Миллерово, по одному – в городе Каменске – Шахтинском, поселке Чертково и селе Волошино. Модератором во всех исследованиях выступал автор этих строк. Мне принадлежит программа исследования и гайд. Рекрутирование участников ФГ, техническое обеспечение их проведения и съёмка хода ФГИ на видеокамеру были осуществлены начальником отдела маркетинга ЛНУ им. Т. Шевченко И. А. Лысенко. Результаты подаются в виде секвенций из прямой речи участников ФГ. Я сохраняю особенности речи респондентов. Здесь значимо не только содержание, но и форма высказываний. После каждой секвенции даются инициалы респондента и информация о нем, а также место и дата проведения ФГИ.

Последую за структурой дискурса «жизнь на границе» в приграничных населенных пунктах Ростовской области. Для этого рассмотрю ключевые темы, выявленные в ходе ФГИ.

Первая тема может быть определена как **чувство пограничности/приграничности в повседневной жизни**. Как и на украинской стороне границы, мы столкнулись с амбивалентностью этого чувства у россиян. Первой реакцией участников ФГ было отрицание влияния границы на свою повседневную жизнь. *«На мне лично никак не сказывается, что это пограничная зона, а на поселке не знаю»* (М. О. В., 35 лет., жен., учитель, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). *«Честно никак тоже. Родственники стали реже ездить и все»* (Б. Ж. В., 43 года, жен., учитель, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). *«Нормально. Никто с автоматами не бежит. Прекрасно. Приехали, заполнили карточку, поехали к вам, вернулись домой. Никаких таких проблем нету»* (К. М. В., 38 лет, жен., швея, с. Волошино, 20.05.2010 г). Первая реакция похожа на реакцию **вытеснения неудобной проблемы**. Но в дальнейшем пограничность начинает «просачиваться» по всему пространству повседневности. Можно сделать вывод, что вытеснение проблематики пограничности обусловлено множеством причин. Во-первых, данная граница воспринимается как не совсем правомерная. *«На мою лично жизнь граница никакого влияния не оказывает. Мы считали что Украина - это мы, а мы - это Украина. Поэтому таким образом. Единственное, что влияет - вопрос, если надумаем поехать к вам, в Луганск. Пока переедешь, пересечешь границу... Часто ездили мы туда в советское время, а сейчас вот эти препоны. А так, абсолютно...»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Как видим, в этом случае дискурс пограничности строится через сочетание тем единства Украины и России, препятствия при перемещении в пространстве, которое воспринимается как единое, и ностальгической отсылки к практикам советского времени, когда таких препятствий не было. Особенно это характерно, наверное, для людей старших возрастов. Но такая форма организации дискурса является устойчивой и для других возрастных групп. *«У меня родственники вообще в Киеве живут. Я к ним в советское время до 8 класса ездила в Киев раз семь или восемь. Сейчас, после, ну, как школу закончила, я ни разу больше не была. И детей своих не могу свозить, потому что я даже не знаю, как туда доехать. Ездит к нам родственник. Он едет то до Луганска, там пересаживается, то едет на каком-то поезде на Баку»* (Л. Г. И., 39 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г).

О том, что **приграничный статус еще не устоялся** в сознании жителей приграничных территорий северо-запада Ростовской области, свидетельствуют дискуссии во время ФГИ по поводу постоянного ношения паспортов. Это обусловлено наличием образа пограничной зоны, как зоны опасности, тревожности, а, следовательно, готовности населения ко всяческим неожиданностям. Эти образы генерируются

идеальным образом «нормальной» границы как «границы на замке». *«Пограничная зона - это постоянный контроль. Там с паспортом постоянно ходить, по-моему, нужно. Ну, все равно. Нас постоянно не проверяют»* (К. Г. И, 36 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). *«Нет, у нас такой тревоги нет, в общем. Даже при всех ваших там заковырочках сверху»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Граница при таком подходе – передовой защитный рубеж Отечества. В более сильной формулировке, сегодняшняя граница – это фронт будущей войны. Но нынешний образ границы и приграничной территории не укладывается в старые стереотипы. К тому же, он часто двойится. *«Я хожу все время с паспортом. А что? Меня сейчас накроют, и будут знать, кто такая. Или у меня падает давление. Мало ли что. Поэтому я всегда хожу с документом»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). *«У меня муж работает на нашей стороне, в России. Пример был на той неделе. Говорит: «В мастерской стою, работаю», - сварщик он у меня. Забегают автоматчики, наши пограничники: «Документы! Все на пол!». Говорит: «Ну, какие документы?». Весь в грязном. Какой может быть паспорт? «У меня паспорта нету», - говорит. Пишут протокол. Написали. Все. 500 рублей штраф. От 500 до 2000. <....> Во-первых, никто не предупреждал. Во-вторых, их же начальник что-то, декларацию какую-то должен был подписывать с ними. Муж говорит: «4 часа меня продержали, пока узнали, что я свой!». Ксерокопию, говорят, нельзя. Только паспорт. И вот это. Ездит с паспортом»* (С. Е. Г., 43 года, жен., повар, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). *«Потому что это приграничная зона. Вы обязаны предъявлять документы, удостоверяющие личность. Вы обязаны это. Каждый из нас носить паспорт»* (Ч. Л. Н., 47 лет, жен., бухгалтер, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). *«Они [пограничники – ИК] просто, нам, например, надоели. <....> Взяли всю деревню окопали. У нас здесь они поставили шлабгаум и перекопали все. Мы должны ехать через таможеню»* (Б. М. Н., 43 года, муж., автослесарь, с. Волошино, 20.05.2010 г.).

Амбивалентность образа границы проявляется и в другом. С одной стороны, пограничные учреждения – это новые рабочие места. *«Работу дает. Раньше работал инженером на мебельной фабрике, а сейчас инспектором, тоже инженером по другому направлению в таможене»* (К. С. В., 44 года, муж., инженер-энергетик, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Но, с другой стороны, эта граница ассоциируется с процессами, когда утеряны целые отрасли экономики, как в Украине, так и в России. Для некоторых наших респондентов еще памятны времена, когда из их города люди ездили работать на Луганский тепловозостроительный завод. Сейчас ликвидирована ветка железной дороги, по которой курсировал поезд «Луганск – Чеботовка». *«А у вас что, есть свободные места рабочие? У вас же тоже, наверное, нет рабочих мест. Куда мы поедем к вам работать? Точно так же, как и вы к нам. Да, появились новые рабочие места, такие как пограничники, там, таможенники. Но зато у нас ушли другие. У нас не работают заводы, у нас не работают фабрики. Для другой категории населения, в общем, нет работы. Поэтому тут уже дело не в границе. А просто так какое-то идет смещение, перемещение. А так кто бы сказал, что я живу в пограничной зоне?»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). В связи с ликвидацией железнодорожной ветки у жителей Миллерово и района ухудшились транспортные возможности. *«Вообще плохо, что поезд отменили Мариуполь – Воронеж. Ездили мы к нашим родственникам вот этим поездом. Я даже в Белгороде как училась, только через Украину и ездила именно на этом поезде»* (К. А. Н., 40 лет, жен., товаровед, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.).

Вторая тема – граница как бюрократическое препятствие. Большинство участников ФГИ считают, что они попадают в поле деятельности государственной границы, лишь пересекая её. В таком случае институт границы отождествляется с пограничным и таможенным контролем. **Граница приобретает образ бюрократического учреждения.** Как в случае со всеми бюрократическими учреждениями контакты с пограничными учреждениями ведут к потере времени и к моральным издержкам. *«А что можно сделать? Вот мы едем, захотели родственников увидеть. 120 километров, грубо, до Луганска. 2 часа стоим, 2 часа обратно. Уже не хочется ехать, честно сказать»* (И. В.Н., 42 года, жен., бухгалтер, г. Каменск-Шахтинский, 19.05.2010 г.). *«Граница очень сложная. Вот это, что сидишь. Ну, заполнил там без проблем. Все равно - это время. Время уходит. Как бы и не очень приятно это все. Таможня, сумки, досмотр. Все как-то не очень приятно. <....> Вот это еще. Нельзя что-то из продуктов перевозить. Что-то, допустим, взял с удовольствием, как раньше»* (С.Н.Н., 38 лет, жен., оператор, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). *«Это нужно - проверять документы, потому что всякое бывает. Но это на нас, вот, как сказать, негативно действует. И поэтому лишний раз, может быть, те же дети не хотят ехать в этот Луганск, хотя расстояние тут ближе, чем до Ростова или Новочеркаска»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.).

Восприятие границы как бюрократического препятствия дополняется темой человеческого фактора. Он выступает в двух аспектах. С одной стороны, люди верят, что разные смены пограничников и таможенников по-разному работают и проявляют разное отношение к клиентам. *«Здесь однозначно зависит от человека. Просто мы сталкивались с этим. Знаем, эта смена нормальная, вопросов нет никаких. Другой же там начинает чего-то придираться»* (М. Е. Д., 57 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). С другой стороны, надежда на личностный фактор, а не на правильное устройство социального института, провоцирует поиск неправовых способов решения своих проблем. *«У меня*

племянник работал на таможене, поэтому я легко пересекала границу. Приезжаем, заполнили и поехали, а вот если по-другому, то это создает большие сложности. Ну, я еще раз говорю, пока проверяют документы, это обязательно и нужно, но это занимает, если ты едешь в автобусе, минут сорок, а может и больше» (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.).

Тема границы как бюрократического препятствия очень многогранная и нуждается в более детальной проработке. Начну со следующего. **Люди по-разному адаптировались к новой реальности.** Одни ограничили или вообще прервали ранее интенсивные человеческие контакты. «Вот с тех пор как установили границу, я еще ни разу не выезжала в Луганск, хотя у меня там много родственников. Хотя до этого я, считай, каждую неделю на рынок за продуктами ездила. Тогда это было часто-часто. А сейчас я с тех пор, как поставили границу, с тех пор ни разу» (Т. И. И., 43 года, жен., техник – электрик, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Другие же приспособились к новым правилам жизни. «Раз в месяц мы там [в Луганске – ИК] бываем, нас никакая граница не остановит. Мы на автобусе на рынок ездим» (С.Н.Н., 38 лет, жен., оператор, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). «Мы вот в Харьков за товаром ездим и в Одессу, и в Луганск, и товарообмен идет, и все» (Р. Е. В., 39 лет, жен., товаровед, г. Каменск-Шахтинский, 19.05.2010 г.). «Не знаю. У нас родственники живут в Украине, и мы ездим туда. В Одессе и в Алуште в Крыму. И мы ездим туда отдыхать. И нынешним летом собираемся. Бог даст, поедem в Одессу. Не знаю, я просто не вижу в этом плане никаких проблем. Доехал до Луганска, сел на поезд. Билеты продаются, невзирая на гражданство. Покупаешь билет и едешь» (М. Е. Д., 57 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.).

Образ границы как бюрократического учреждения вступает в противоречие с чувством общности между Россией и Украиной, которое демонстрировали подавляющее большинство наших респондентов. Характерно в этом отношении подобное высказывание: «Граница между властями, честно сказать» (С. Н. Р., 50 лет, жен., г. Каменск-Шахтинский, 19.05.2010 г.). «Приезжаем в гости, как будто одна страна. Обсуждаем так же школьную жизнь, учительскую зарплату» (Б. Е. В., 39 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). «Точно так же дети не хотят учиться в школах сейчас. Проблемы одни» (М. Е. Д., 57 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.).

Чувство восточнославянского единства – постоянная тема многих дискурсов в Украине, России и Беларуси. Однако, в России, судя по нашим ФГИ, она приобрела особые черты. В ней доминирует тема русскости. С одной стороны, в Ростовской области многие говорят, что их предки перебрались на эти земли с Украины. «Мои предки в девятнадцатом веке из-под Днепропетровска приехали сюда на землю» (Ш. Т. А., 53 года, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Респонденты отмечают присутствие украинского языка в России на огромных пространствах между Кавказом и Волгой. «Балакають и получается, что балакають много» (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Но над всем этим возникает тема русского единства. «Да, украинцы и русские, все мы русские» (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.).

Достаточно неожиданной в ходе ФГИ оказалась **тема отношений с Западной Украиной.** Казалось бы, отношения Востока и Запада Украины – это чисто украинская форма осмысления социальной жизни. Оказалось, что с определенными изменениями она присуща и жителям Ростовской области. «Ну, нам видятся отношения между Украиной и Россией таким образом: мы общаемся в основном с восточной стороной. И половина родственников – украинцы. И отношения у нас хорошие. Но, если, конечно, брать вашу ту Западную Украину, то там совсем другое отношение к нам. Но мы, слава Богу, туда не ездим» (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Правда, столь однозначная оценка вызвала дискуссии. Участники ФГ начали погружать данную тему в свой жизненный опыт. В определенной мере это вело к разрушению выраженного стереотипа. «Но у нас на нашей территории очень много работало с западной Украины, прямо приезжали села. Эти вот, молдаване. И с Закарпатья приезжали. Очень много работали семьями, селами. И уезжали отсюда с вагонами кукурузы, зерна и всего. В общем, рабочая сила была на наших полях» (Ш. Т. А., 53 года, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). «У меня прекрасные отношения. У меня муж сестры с Западной Украины. Живем, душа в душу. Хороший хлопец. Абсолютно. Родители приезжали его недавно. Где-то живут аж в горах. <...> Правда переводчик нужен был, потому что я ничего не понимала, что они говорят. Украинский я могу понять, а это - совсем другой язык» (Т. Л. И., 43 года, жен., техник – электрик, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). В целом же можно заключить, что тема Западной Украины является элементом дискурса о восточнославянском единстве. В этом аспекте она интересна и для России. В настоящий момент россияне как бы видят две Украины. С одной они чувствуют единство, другой же – опасаются. Это – результат стереотипизации проблемы на уровне массового сознания, достигнутый с участием СМИ. Но этот стереотип оказывается неустойчивым в поле личного опыта.

Восприятие границы как препятствия обусловлено и тем, что **пограничные и таможенные процедуры усложняют решение прагматических проблем.** Для северо-запада Ростовской области является естественным тяготение к Луганску как к ближайшему крупному городу, где есть университеты и медицинские учреждения, где развита торговля. Поскольку эта местность издавна является естественной зоной тяготения Луганска, то исторически сложилось так, что эти районы Ростовской области связаны с

Луганском и многочисленными родственными связями. Поэтому люди хотели бы облегчения пограничного контроля. *«Особенно если есть родственники, ну, такие вот близкие, я считаю, для них вообще должна быть чуть ли не открытая граница, чтобы в любой момент, вот позвонили, заболела, да вот, мне нужно прямо сразу ехать, а не оформлять загранпаспорт на Украину»* (Р. С. А., 46 лет, жен., инженер, г. Каменск-Шахтинский, 19.05.2010 г.).

Жителей Ростовской области привлекают более низкие цены в Украине. Это касается не только продовольственных и промышленных товаров, но и образовательных и медицинских услуг. *«Единственное, к докторам мы вынуждены ехать туда, в Луганск, потому что у вас так более-менее дешевое лечение»* (К. А. Н., 40 лет, жен., товаровед, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). *«Я, например, знаю, что в Луганске можно сделать операцию гораздо дешевле, чем это сделают в Ростове. К примеру, одна операция в Ростове стоит сто двадцать тысяч, а в Луганске двенадцать. Есть разница?»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Цены за обучение в украинских университетах тоже привлекают жителей Ростовской области. Но здесь возникли в последнее время ограничения. Дипломы нужно переводить и подтверждать. *«Если раньше никто не лимитировал то, что это за граница, с этими вашими дипломами везде у нас работали, как так и положено, а сейчас эти дипломы надо утверждать, доказывать, переводить»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.).

У жителей приграничной зоны появились особые торговые маршруты. *«Идем на Украину по средам и субботам. И все дешевле покупаем там. Вот это вот плюсы дружбы с Украиной. Паспорт посмотрели. Так, поселок Чертково. Так, прописка есть. Все. Тут, в пределах пяти километров, можем перемещаться без всяких там миграционных карт»* (Ч. Л. Н., 47 лет, жен., бухгалтер, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). Другая участница ФГ уточняет: *«Пешком, правда. На транспорте сложнее уже. Там надо документы оформлять, а пешком – свободно»* (М. О. В., 35 лет., жен., учитель, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). Украинские товары привлекают не только дешевизной, но и качеством. *«У нас так всегда было. Луганские товары постоянно славилась. И даже в советские времена обеспечение было лучше»* (П. А. А., 41 год, муж., учитель, пос. Чертково, 18.05.2010 г.).

Третья тема – курьезы приграничной территории. Эта тема связана с ранее отмеченной особенностью – не устоявшейся, молодой границей. О курьезах участники ФГ говорят охотно. Они продуцируют современный фольклор. **Особенно часто рассказы о курьезах фиксируются в дуальных поселенческих структурах или касаются их.** Здесь граница часто рассекает целостные хозяйственные комплексы. *«Или возьмите Чертково. Граница проходит по мясокомбинату. Одна половина здания в одной стране, другая - в другой. Ну, это вообще как-то абсурдно».* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). *«У нас, допустим, в центре парикмахерская, которая находится по улице Дружбы народов. Граница делит её как раз пополам. Парикмахерская работает. Она считается как бы на территории Украины, она украинская, но, на самом деле, часть её стоит в России»* (П. С. В., 38 лет, муж., учитель, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). Участники ФГ рассказывали, что порой граница делит даже частные дома. Одна из участниц ФГ в поселке Чертково образно подытожила: *«Борщ варят в России, а едят на Украине. Дома вот так стоят»* (М. О. В., 35 лет., жен., учитель, пос. Чертково, 18.05.2010 г.).

Феномен улицы Дружбы народов заслуживает особого изучения. Она связывает/разделяет дуальное поселение Чертково – Меловое. В целом, государственная граница между Украиной и Россией проходит посередине этой улицы. Но делимитация на местности не проведена. Демаркация на карте не всегда дает четкие ориентиры для пограничных служб. *«Пограничники ходят с планом. И вот так вот нарисована граница. Вот мы здесь стоим, а вот это, смотрите, граница»* (М. О. В., 35 лет., жен., учитель, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). Для местных жителей это оборачивается массой неудобств. Особенно, если учесть, что одни родственники имеют российское гражданство, другие – украинское. *«У меня брат овощами торгует. Переходим вот так железную дорогу, но улица идет опять же наша. Он стоит на своем углу, уже в Украине. Ну, там несколько метров. Вот тут уже два метра, если стать, то уже Россия. Так его выкинули оттуда благополучно: «Ты иди на свою сторону». Он говорит: «Я уже не соображу, куда мне стать». Говорят: «Иди вон под универмаг, там точно Украина»* (С. Е. Г., 43 года, жен., повар, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). Приведу еще один нарратив об уникальной автомастерской на этой улице. *«Граница очень сильно повлияла на мое будущее. Держали с другом автомастерскую. Ну, год просуществовали. И вот как граница влияет? Машина заезжает, нет различия, российские номера, кто нуждается в помощи, украинские заезжают. И пограничники, что российские, что украинские: «А вы там контрабанду не возите?» Ну, да, есть второй выход. Ну, заходи, смотри. И все. Дальше нас закрыли просто-напросто. Мы были закрыты, хотя это помещение соответствовало всем стандартам. Все там было. Это находилось вот дорога, улица Дружбы народов, которую граница посередине делит. Выходишь за станцию – Украина, заходишь в станцию – Россия. Вот из-за этого и не давали работать. А так подработка была хорошая»* (П. С. В., 38 лет, муж., учитель, пос. Чертково, 18.05.2010 г.).

Другая группа курьезов связана с территориями, которые имеют признаки эксклавноности. Большой популярностью в Миллерово и в Миллеровском районе среди жителей пользуется украинское село Благовещенка. В начале статьи я уже говорил об особенностях его географического положения. Оно

расположено в крайней точке украинского эксклава. Эксклавный характер усиливается отсутствием дороги с твердым покрытием к населенному пункту по украинской территории. Дорога, которая ведет к селу, является российской, но проложена она по украинской территории. Таким образом, чтобы проехать жителям Украины в украинское село, необходимо пересечь границу. Для граждан России Благовещенка привлекательна из-за разницы цен. Однако, пространственная доступность здесь сталкивается с институциональными препятствиями. Благовещенку можно приводить в качестве примера нетождественности географического и социального пространства. *«Вот если я захочу в Украину поехать через Благовещенку, я спокойно поеду, только я по грунтовой дороге не захочу ехать. <...> Из деревни там, с Титовки, в Украину ходят и туда и назад и никто там... Ну, попались. Ну, попались и попались»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Местные жители даже выработали особые процедуры посещения магазина в Благовещенке. *«Остановил посреди дороги, дорога как бы российская. Включил аварийную сигнализацию. Никакой пограничник к тебе не подойдет и ничего не скажет. Если ты съехал с дороги, уже, получается, въехал на территорию Украины незаконно. Там уже могут даже арестовать. Ну да, если ты остановишься прямо на дороге, включай аварийку. У тебя автомобиль не заберут, могут забрать тебя, если тебя захватили в магазине, но если ты съезжаешь, то у тебя конфисковывается и автомобиль. Потому что он ввезен незаконно на территорию Украины»* (Б. М. Н., 43 года, муж., автослесарь, с. Волошино, 20.05.2010 г.).

Четвертая тема дискурса – контрабанда. Участники ФГ различают вынужденную контрабанду, которой занимается время от времени население, и контрабанду как вид организованной преступной деятельности. В отличие от жителей украинской приграничной зоны, которые о втором виде контрабанды говорят подробно, жители приграничной зоны в Ростовской области ограничиваются отрывочными фразами и намеками. Во всех ФГ эта тема вызывала замешательство. Участники начинали обмениваться короткими фразами, которые для внешнего наблюдателя являются малоинформативными. *«Ну, как? Контрабанда у нас очень процветает. Сама лично не участвовала. Так что понаслушайте»* (Ч. Л. Н., 47 лет, жен., бухгалтер, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). *«Там все куплено, там никто ничего не говорит»* (С. Е. Г., 43 года, жен., повар, пос. Чертково, 18.05.2010 г.). О контрабанде, как народном ответе на бюрократические препятствия, участники ФГ говорили охотнее. *«С Украины я свою маму перевозила буквально года три назад. Там все вещи, все такое. Описать надо. Написали что везем. Предоставили. Как сказали нам документы, какие надо, все мы предоставили. Но они ж не поверили, что там в машине. Все выгрузили мы на таможне. Говорю: «Что дальше?». А назад потом начали пихать, оно не влазит. Вот в чем дело. Пришлось еще машину вызывать. <...> Еще картошку перевозили. Нам сказали: «Ее нельзя пересекать через границу. Это наркотики». Говорю: «Какие наркотики?». Не, ну картошка. Ну, это же, как это? И не перевезли мы ее. Кустами переносили. Мы кустами нашли лазейку. Нам подсказали тоннель там. Ну, в кустах, в общем. В болотных сапогах носили»* (С. Е. Г., 43 года, жен., повар, пос. Чертково, 18.05.2010 г.).

Пятую тему можно определить как «пример соседей». Она характерна и для дискурса жителей приграничной полосы с украинской стороны. Эти взгляды на соседей повернуты зеркально один к другому. Жители приграничной зоны в Луганской области находят много хорошего на российской стороне. Позитивные примеры в России часто критически обращены к разным сторонам жизни украинского общества. Точно такую же форму осмысления опыта соседей мы зафиксировали в Ростовской области. Здесь жители тоже склонны находить много позитивного в жизни соседней Украины, и используют эти представления для критики некоторых сторон российской действительности. Получается согласно пословице, что у соседа всегда что-то лучше. Даже пограничники и таможенники противоположной стороны кажутся более вежливыми, расторопными и приветливыми. *«Если украинцы в выходные дни пускают через два компьютера машины, то там очереди практически нет. Но у нас, на нашей границе в России, лодыри пограничники»* (Б. М. Н., 43 года, муж., автослесарь, с. Волошино, 20.05.2010 г.). *«Ваши снисходительно относятся. Даже судя по тому, наши пограничники относятся злее, даже потому, что все выходят, а к вашим можно не выходить. Окошки открыли, глянули и все. Даже вот этот момент. Дождь был как-то, мы так ехали. Он: «Да откройте окно, покажите». И все»* (К. А. Н., 40 лет, жен., товаровед, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Даже работники украинской ГАИ заслужили от жителей Ростовской области на похвалу: *«Мы ехали на своей машине в Кривой Рог года два назад. Ну, нас ни один гаишник не остановил. Единственный раз в Днепропетровске остановили и то пожелали счастливого пути. Как бы не такие номера у нас, но в принципе доехали спокойно до Кривого Рога»* (К. А. Н., 40 лет, жен., товаровед, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Возникновение подобной соревновательности в оценке разных сторон жизни обществ Украины и России можно считать позитивным моментом. Цивилизационная общность для своего развития нуждается в подобных различиях и в конкуренции.

Способом организации дискурса о границе, что на украинской, что на российской стороне является противопоставление власти и народа. Граница проведена властями Украины и России. Они через неё устанавливают пределы своего влияния. Простые граждане здесь пассивная сторона. *«Нам граница, по сути, не нужна»* (К. С. В., 44 года, муж., инженер-энергетик, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Режим границы зависит от отношений между странами. Но участники ФГ настойчиво противопоставляли

отношения на уровне простых людей и отношения на уровне правящих классов. *«Мне кажется, если как бы взять отношения частным образом, они, по-моему, не ухудшались. Да, отношения между людьми. Они так и остались не врагами. Абсолютно. А то, что там, сверху, творится, так они до сих пор дерутся»* (К. Г. И., 36 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). *«Не знаю, может быть, сейчас все наладится с новым правительством. А вообще чисто обострение шло какое-то, и все это по телевиденью показывают. И такое ощущение, что специально, чтобы люди злились и та сторона, и наша сторона. Вот, надо было меньше показывать. А на самом деле люди между собой прекрасно общаются»* (Т. Л. И., 43 года, жен., техник – электрик, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). *«Люди друг к другу относятся хорошо, родственников всем не хватает с другой стороны. Политики разберутся без нас, как говорится»* (К.Е.П., 44 года, жен., воспитатель детсада, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.).

Это в целом очень похоже на то, что говорят люди и на украинской стороне границы. Однако последнее высказывание демонстрирует и обозначившееся отличие. Граждане Украины меньше уверены, что власти без них могут лучше разобраться в данной проблеме. Россияне же демонстрируют большее принятие оценок происходящего со стороны властей. Например, они уверены, что повышение статуса украинского языка в Украине имеет антирусскую направленность. *«Конечно, не нравится, когда предприятия даже в Луганской области, там же русскоязычное население, ввели чисто украинский язык. И образование все это, писать и читать. И телевиденье, вся массовая информация. Противостояние России, ярое. Но сейчас-то в лучшую сторону. Может, это пока?»* (К.Е.П., 44 года, жен., воспитатель детсада, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Учителя в Миллерово делились информацией, что в украинских школах так преподают русский язык, что это фактически его дискредитирует. *«Единственное, что мне, допустим, интересно. Почему в школах в Украине начинают русский язык вот таким образом притеснять? Не везде, конечно, преподавать слова. Они изучают только такие вот со сленга, то ли тюремного, то ли еще что-то. По телевизору показывали, что вот такое есть. Навязывают такое. Я не знаю. Если искажаются какие-то исторические факты, но они и у нас искажаются»* (Н.Т.П., 60 лет, жен., учитель, г. Миллерово, 17. 05. 2010 г.). Участники ФГ говорили о том, что нельзя во всем доверять СМИ. *«Отношения братские, а то, что показывается по телевизору, выставляется для того, чтобы столкнуть между собой людей»* (К. С. В., 44 года, муж., инженер-энергетик, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Однако стереотипы, которые озвучивались, явно были заимствованы из передач телевидения или со страниц газет.

Жители Ростовской области выражали надежды, что после избрания В. Януковича Президентом Украины отношения между нашими странами наладятся. *«У нас там [в Луганске - ИК] кумовья живут. Раньше чуть ли не каждую неделю ездили, а теперь это сложно все. От случая к случаю получается. Пока эту таможеню пройдешь, нервы все изматываешь, откровенно говоря. Вот месяц назад были в Луганске. Задаем вопросы, как у вас там? Может рано, мы задаем вопросы? Изменилось что-нибудь или как? Они говорят, подождите, еще выводы рано делать. Ну, вот город начал потихоньку выстраиваться, начали дороги ремонтировать. Потому что по Луганску дороги были ужас. Смотрим, начали асфальт укладывать. Будем надеяться, что Луганск будет чище, таким красивым, замечательным, которым я его знала 20 с лишним лет назад. Немножечко таким-то образом упростятся вот эти наши пересечения границ»* (П. Т. Н., 45 лет, жен., бухгалтер, г. Миллерово, 18. 05. 2010 г.). Иногда высказывались мнения о противоречивости процессов улучшения отношений между Украиной и Россией. *«Мне кажется, отношения налаживаются, но, судя по границам, они наоборот ухудшаются. Почему-то обозленные сейчас все пограничники. Хоть наши, хоть украинцы»* (Б. М. Н., 43 года, муж., автослесарь, с. Волошино, 20.05.2010 г.).

Выводы. Полученный эмпирический материал свидетельствует в пользу совпадения по большинству параметров дискурса границы среди населения приграничных территорий Луганской области Украины и Ростовской области РФ. Это касается самого структурирования дискурса и способа его организации. Вместе с тем, есть и определенные отличия. Прежде всего, они касаются отношения к власти и нелегальным практикам. В обоих случаях дискурсы организуются через противопоставление народа и правящего класса. Однако на украинской стороне границы население демонстрирует большую свободу по отношению к мнениям своего правящего класса. В России часто фиксируется совпадение стереотипов, продуцируемых властью, и принятых населением как способ описания социального мира. Восточнославянское единство в РФ интерпретируется в духе преобладания русскости над остальными славянскими элементами. Впрочем, стереотипы поддаются деконструкции в поле личного опыта.

В Ростовской области важным элементом дискурса о границе оказались украинские эксклавы. В украинском приграничье такая тема в проведенных ФГИ не фиксировалась. Интерес представляют и дуальные поселенческие структуры. Эти особенности границы между Украиной и Россией должны найти адекватное отражение при её демаркации. Если данная граница будет строиться в соответствии с образом «границы на замке», то следствием станет стагнация не только самой приграничной территории, но и целых регионов. Поэтому наиболее адекватной формой организации государственной границы на этой территории является создание зоны приграничного сотрудничества. Видимо, эта зона должна быть

значительно шире 50 километровых участков по обе стороны границы. В идеале она должна охватывать полностью области, примыкающие к государственной границе между Украиной и РФ.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / Карл Хаусхофер // Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. К. Королев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – С.227 – 598. 2. Бек У. К социологии глобализации / У. Бек // Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста. – М.: ООО «Издательство АСТ», ЗАО НПП «Ермак», 2004. – С. 15 – 21. 3. Штёльтинг Э. Социальное значение границ / Эрхард Штёльтинг - доступно на http://www.indepsocres.spb.ru/stoelt_r.htm. 4. Бахтеев Б. Втрачений Донбас / Борис Бахтеев – доступно на <http://www.svoboda.com.ua/index.php?Lev=archive&Id=5753>. 5. Грабовський С. Україна між «тут» і «там»: феномен Донбасу / Сергій Грабовський – доступно на http://www.pravda.com.ua/articles/2010/07/5/5196498/view_print/. 6. Андрухович: Надо дать возможность Крыму и Донбассу отделиться - доступно на <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1099583>. 7. Луганская область. Справочная политико-административная карта. Масштаб 1:400 000. – К.: Научно-производственное предприятие «Картографія», 1998. 8. Хобта С. В. Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий / Хобта С. В. // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2010. - №12 (199). – Том 2. – Частина I. – С. 125 – 137. 9. Бреский О., Бреская О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа» / Бреский О., Бреская О. – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с. 10. Кононов И. Ф. Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения / Кононов Илья Федорович // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. - №889. – С.79 – 86. 11. Ипатова О. Вещун Гедимина: Роман/ Ольга Ипатова. / Пер. с бел. И. Кочетковой. – Мн.: Изд-во ОО БО «Книга», 2005. – 254 с. 12. Райхель Ю. О транзите нефти и отставках / Юрий Райхель. – День. – 2010, 20 июля. – С. 4. 13. Gates Robert M. Helping Others Defend Themselves. The Future of U.S. Security Assistance/ Robert M. Gates // Foreign Affairs. – May – June 2010. – V.89. – N.3. – P. 2 – 6. 14. Kaplan Robert D. The Geography of Chinese Power. How Far Can Beijing Reach on Land and at Sea? / Robert D. Kaplan// Foreign Affairs. – May – June 2010. – V.89. – N.3. – P. 22 – 41. 15. Баньковская С. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности / Светлана Баньковская - доступно на <http://www.strana-oz.ru/?numid=7&article=327>. 16. Кононов И. Ф. Проблема границ и её значение для социологии / Кононов Илья Федорович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. - Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С.45 – 49. 17. Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX – XX вв. / В. М. Кочан // Вісник СевДТУ. – Вип.86. Філософія. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 70 – 73. 18. Николаенко Д. В. Типология границ российской социокультурной системы /Д. В. Николаенко // www.hiv-aids-epidemic.com.ua. 19. Хобта С. В. Образ «жителя приграничья»: методика исследования и результаты / Хобта Светлана Викторовна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. - №889. – С.87 – 91.

УДК 316.334.3:321.013 [477: (470+517)]

ВОСТОЧНЫЙ УЧАСТОК УКРАИНСКО-РОССИЙСКОЙ ГРАНИЦЫ: ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ГРАНИЦЫ И ПЕРСПЕКТИВА ДЕМАРКАЦИИ

Хобта Светлана Викторовна – старший преподаватель кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

В статье рассматривается специфика восточного участка украинско-российской границы. На основе данных неформализованных интервью, проведенных в Луганской и Ростовской областях, показано, как жители приграничья воспринимают границу. В свете этого рассматривается перспектива восприятия населением приграничья России и Украины демаркации украинско-российской границы.

Ключевые слова: украинско-российская граница, демаркация, граница.

В статті розглядається специфіка східної ділянки українсько-російського кордону. На основі даних неформалізованих інтерв'ю, проведених в Луганській та Ростовській областях, показано, як мешканці прикордонних територій сприймають кордон. З огляду на це розглядається перспектива сприйняття населенням прикордонних територій Росії та України демаркації українсько-російського кордону.

Ключові слова: українсько-російський кордон, демаркація, кордон.

In the article is examined for the specific east Ukrainian-Russian border and border line habitant's view of border. This is examined on the basis of «open» interviews. Interviews were done in Luhanska region and Postov region. The author considers a problem of demarcation of the Ukrainian-Russian border and how the local people of border areas apprehend it.

Key words: the Ukrainian-Russian border, demarcation, border.

Актуальность изучения границ обусловлена тем, что для социологии граница – это не просто линия на карте. Границы оформляют ткань социального целого. Кроме того, граница – полоса особого жизненного пространства, продуцирующая особые практики и идентичности. Дополнительная актуальность изучения границы для украинского общества связана с предстоящим процессом демаркации государственной границы. В мае 2010 г. между Украиной и Россией было подписано соглашение о демаркации российско-украинской государственной границы. Напомним, что процесс установления государственной границы состоит из двух этапов: делимитации и демаркации. В ходе делимитации границы государства наносятся на карту, демаркация предусматривает перенесение указанных границ на местность. Первыми, кто ощутит результаты демаркации будут жители приграничных районов.

Самостоятельным предметом исследования социального знания граница стала с конца XIX в. Основное внимание уделялось границам политическим. Так как единицей анализа было национальное государство, граница понималась как защитный орган, средство различения и защиты социальных форм [1]. Как правило, она редуцировалась к линии политической границы [2]. Приоритетной считалась защитная функция, обеспечивающая стабильность и закрытость. В современном обществе природа и функции границ меняются [3; 4; 5; 6]. С одной стороны, границы становятся проницаемыми, что, по мнению некоторых, должно привести к их полному исчезновению [3; 5]. С другой стороны, границы все больше контролируются и ужесточаются, а спектр существующих границ все более расширяется (физические, гендерные, культурные, групповые, цивилизационные и т.д.).

В современной социологии сформировалось несколько подходов к анализу границ: «border studies», «boundary studies» и «frontier studies» [7, с.45]. В основе типологии лежит деление на границы-линии и границы-зоны. Например, Б. Паркер выделяет два типа границ: border-граница – жесткая, статичная, линейная и фронтир-граница – мягкая, меняющаяся и зональная [7, с.56-57]. И. Кононов говорит о границах как условных линиях и границах как контактных зонах [4]. С государственными границами связано понимание границы как условной линии. В этом случае граница – социальный институт, создающий относительно замкнутые поля институциональных порядков. Цивилизационные, культурные, этнические, региональные общности не могут быть разделены четкими линиями. Они в качестве границ имеют широкие контактные (И. Кононов) или переходные зоны (В. Каганский) [8].

Каждый участок политической границы имеет свою специфику. Особенность восточного участка украинско-российской границы уже освещалась в ряде работ [4; 6]. Важнейшая заключается в том, что на этом участке происходит наложение разных типов границ: государственной, этнической и региональной [4, с.85]. Предметом данного рассмотрения является восприятие границы жителями

восточного украинско-российского приграничья (на примере Ростовской и Луганской областей). Мы исходим из того, что от этого восприятия будет зависеть и восприятие предстоящей демаркации украинско-российской границы. Эмпирической базой являются данные неформализованных интервью, проведенных в Луганской и Ростовской областях в конце 2009-начале 2010 г.¹

Анализ украинских и российских интервью показал схожесть в интерпретации границы. Граница, в первую очередь, понимается как граница между народами, а не государствами, поэтому определяется как помеха, разрыв, препятствие. В описании доминирует дискурс братских народов. Люди не проводят различий между народами, живущими по обе стороны границы. Народ соседней страны описывается как «дружественный», «братский», «единый», «соседский», «близкий», «славянский». Проводится мысль о необходимости сохранения и поддержания дружеских отношений.

«Это, конечно, порядок, установленный на границе. Но мы не привыкли к такому. Всё время относились к соседям, как членам одного государства, а теперь судьба развела нас по линии фронта» [ж., ср. спец., 56, пенсионер, Чертково, Россия].

«Мы ведь два православных народа, у нас общие духовные связи и ценности. В Киселёвой Балке находится православный храм, а это рядом с границей. Туда люди приезжают и с Украины, и с России» [м., 71, высш., пенсионер, Миллерово, Россия].

«Для нашего региона особенностей нет, потому что мы братские народы с Россией. Мы вышли из одной страны, мы, в принципе, одного менталитета, поэтому особо нам здесь делить нечего» [м., 40, ср. спец., водитель, Краснодар, Украина].

Восточная украинско-российская граница не считается «настоящей» границей – опасной и угрожающей. Единственным источником тревоги является внешняя политика, проводимая на высшем государственном уровне.

«Настороже только, знаете, мы в том, может, что моя дочь учится на Украине <...> и как были проблемы на Украине с газом, со всем – очень переживали. Это настораживает, что наши дети там учатся. Большинство чертковцев учатся на Украине» [ж., 56, ср. спец., пенсионер, Чертково, Россия].

«Я от украинцев ничего плохого не ожидаю. Вопрос национальной безопасности не стоит ни у нас, ни у жителей Ростова. К украинцам никакого напряжения нет» [ж., 57, ср. спец., пенсионер, Миллерово, Россия].

«Граница – границе рознь. Все-таки есть разница между границами, да, я думаю. Если вот брать нашу границу, люди живут спокойно. Если, может, брать границы там дальнего зарубежья, где там воинские части или, я не знаю... Может они там, конечно, испытывают какие-то неудобства, как бы, может, не комфортно. Я не знаю... Но мы, как? У нас граница с Россией. Здесь мы, конечно, не испытываем ничего и, сказать можно, спим мы спокойно» [ж., 30, ср. спец., строитель, Троицкое, Украина].

«Граница – это очень серьёзный момент между двумя государствами, которые разделяет демаркационная линия, поэтому хотим мы этого или нет, проживая рядом с границей, рядом с другим государством, человек внутренне всё равно это ощущает. Другой разговор – границы ведь разные бывают; если брать наш населённый пункт – Миллерово, он граничит с Украиной, а это наша малая родина и говорить о том, что это что-то серьёзное, таит в себе какие-то опасности (военного направления), а ведь чаще всего граница подразумевает именно это, абсолютно не приходится. В данном случае – это чисто символические пропускные пункты, но которые всё-таки помогают осуществлять самый необходимый обычный контроль, и сама граница не обладает какой-то настороженностью, собранностью, нужностью самоконтроля, повышенной бдительностью. <...> Мне в своё время приходилось служить на границе с Китаем и хочу отметить, что та граница несла за собой совершенно другую ответственность, и, служба на той границе, мы чётко понимали, где мы живём, в каком государстве, и кто с нами граничит. <...> Это я для сравнения говорю о границах. Чтобы понимали, что такое настоящая граница. На границе рядом с Украиной мы не видим такого. Это наши братья, простой народ, который тянется к России» [м., 58, высш., пенсионер, Миллерово, Россия].

Последний сюжет особенно интересен. Граница между Россией и Китаем и сейчас остается проблемной [9, с.28-29]. Это может свидетельствовать не только о разном геополитическом значении разных участков границы, но и о некой «памяти границы». Если посмотреть на описание россиянами своих приграничных соседей-китайцев, мы найдем мало общего с описанием соседей-украинцев. Китайцы описываются как «хитрые черти», «эти китайцы», «браконьеры» [10]. Украинско-российская граница имеет иную память и иное восприятие.

Рассказы опрошенных россиян и украинцев структурируются через описание коммуникации до появления границы и после. Во время Советского Союза приграничные города и села были взаимно ориентированы как в хозяйственном, так и в инфраструктурном плане. Линия границы была условной и абсолютно не влияла на повседневную жизнь. Классическим является пример сросшихся городов

¹ В ходе исследования было опрошено 22 человек в Луганской области и 10 – в Ростовской. Выборка формировалась методом равных квот по признакам пол и возраст (18 лет и старше). При цитировании приводится язык оригинала. В скобках после цитат указан пол, возраст, образование, занятость и место жительства респондентов.

Чертково (Россия) и Меловое (Украина), где украинско-российская граница проходит по общей для городов улице Дружбы народов.

«У нас еще пока граница находится посередине поселка, а по окраинам поселка так два поселка считай совмещены. Там даже, ну, как считается, что это меловская улица, а это чертковская и в двух метрах Украина. И там постоянно дети играют, туда-сюда бегают вместе. Никакую границу поставить нельзя, ничего – так близко. Два народа так и живут до сих пор. <...> Соседка наша вышла замуж за украинца. У нас с Мелового парень, и много таких свадеб. Может, какие-то проблемы такие вот в этом, но молодежь на это не смотрит, и поэтому встречаются, влюбляются и женятся, и не смотрят: с Украины или из России, поэтому, потому что, может, мы близкие два поселка, приграничье» [ж., 56, ср. спец., пенсионер, Чертково, Россия].

С обретением независимости ситуация изменилась в негативную сторону. Основной вид деятельности и основное средство выживания по обе стороны границы – подсобное хозяйство, сельское хозяйство.

«...все свое, свеклу выращиваем, капусту свою, все свое – морковь, капуста. На рынке ничего не покупаем, поэтому может и живем мы средне» (ж., ср. спец., 56, пенсионер, Чертково, Россия).

«Каждый старается выжить любимыми способами. И чаще всего нам помогает домашнее хозяйство и огороды» [м., 22, ср. спец., строитель, с. Новороссошь, Украина].

Граница же создает препятствие для элементарного взаимовыгодного обмена и удовлетворения повседневных нужд.

«Не ощущаю какой-то четкой границы. Одно только неудобство – едешь вот, и начинают: паспортный режим, задержки, родственники из-за границы приехать не могут свободно. Вот, это только. Общение с людьми нарушено. А так – как свободно жили, так и живём, да и там такие же люди, как и мы. <...> Вот, допустим, на Украине, я знаю, молочные продукты дороже покупаются, молоко покупают, зерно покупают. Если б не было границы, я свободно могла свои излишки продать на Украине. Сейчас легче от этого не стало людям, что существует граница» [ж., ср. спец., 56, пенсионер, Чертково, Россия].

«Мне лично не выгодно эта таможня, а что границы – нехай существуют, они и раньше были. А что эти таможни стоят – для меня не выгодно. И так знаю, что со мной согласятся миллионы человек. Мне до границы, переехать границу, нехай 10 километров. А я до города 70 километров еду, чтоб продать продукцию. Есть разница? Есть. И затраты какие, и не выгодно, правильно?» [м., 60, ср., пенсионер, с. Пархоменко, Украина].

«От нас пруд в конце поселка на границе с Россией. Вы знаете, чтоб рыбу ловить, тоже проблемы. Потому что приезжают, допустим, отдыхающие и все: тут пограничники, тут начинают проверку, тут начинают ходить. И человек уже настроенный, у человека уже нервы... Кто-то паспорт забыл. Кто-то не там машину поставил» [м., 56, ср. спец., преподаватель, с. Бирюково, Украина].

Для жителей приграничья граница является источником неудобств, лишних финансовых затрат, распространения криминальных практик и препятствием в коммуникации с друзьями и близкими.

«У моей знакомой муж на границе работает, так приносит то семечки, то семена лука – берут как плату за проезд с тех, кто это везёт» [ж., 57, ср. спец., пенсионер, Миллерово, Россия].

«Мы ездили в Воронежскую область, сестру хоронить, и с нами ездил зять наш. Он заехал до брата и взял килограмм 5 сала. Его просто отняли, понимаешь. А мы взяли молока. У сестры 4 коровы. Все доились, ну, тут же похороны, молока засобиралось. Она не продает ничего. Я бутылку 8 молока взяла, ну, а они ж говорят: «Все на утилизацию». Не отдала. Я их утилизацию знаю...» [ж., 50, ср. спец., пенсионер, с. Николаевка].

Но одновременно, подчеркивается, что граница дает возможность использовать разницу в ценах и позволяет выживать местному населению. Показательно, что для украинцев «игра на ценах» чаще выливается в полукриминальные и криминальные практики, связанные с контрабандой. Во всяком случае, о контрабанде как способе выживания («вид бизнеса») украинцы говорят чаще. Жителям приграничья контрабандная деятельность создает ситуацию опасности, доставляет неудобства, но признается, что она выгодна. Так, вдоль всей восточной границы мелкие фермеры, таксисты пользуются контрабандным топливом и могут таким образом сохранять свой бизнес. Россияне чаще говорят об использовании разницы в курсах валют и ценах на услуги. Надо сказать, что в субъективной оценке благополучия украинцы проигрывают россиянам. Россияне выше оценивают уровень как общественного, так и личного благосостояния. Это касается заработной платы в бюджетной сфере (по оценкам респондентов, в России она в 2-3 раза выше), вложений в развитие инфраструктуры (дороги, пункты пропуска) и общественные учреждения (музыкальные школы, спортивные школы).

«В России считается, ну, не считается, а просто водка дороже, конфеты намного дороже. Шоколадные, любые конфеты на Украине дешевле. А дешевле становится за счет того, что мы живем, а как бы деньги-то разные. Мы рубли меняем на гривны и нам очень нравится, когда гривна дешевеет, мы можем купить что-то намного дешевле на Украине. Ту же водку и конфеты. <...> Детскую одежду там берем, внуки есть у нас, пальто там и разные брючки – все там берём, на Украине, потому что там дешевле товар намного за счет того, что мы гривны меняем, нам выгодно» [ж., 56, ср. спец., пенсионер, Чертково, Россия].

«Говорят, что лучше работать в России, а жить на Украине, используя разницу в курсе валют» [м., 71, высш., пенсионер, Миллерово, Россия].

«Везут, начиная от пищевых продуктов, промышленных товаров и кончая бензином, соляровкой и всем на свете, все-все <...> Я знаю многих людей у нас в Краснодаре, которые занимаются этим, которые нажили себе чуть ли ни целое состояние, что хватит этого состояния и им, и их детям, и даже внукам <...> Мелкие челноки, может, в сумках какую-то контрабанду тягают, есть такие, какие фурами тягают контрабанду, через таможенню провозят эти фуры и отстегивают им – и таможенникам, и ментам, и пограничникам. Ну, короче, круговая порука получается» [м., 39, ср. спец., строитель, Краснодар, Украина].

Люди и без демаркации отмечают ужесточение границы и ориентированы на упрощение режима границы.

«...если человек хочет выжить как-то, бывает, кто именно работает сам на себя в России, он может перевести или пронести какой то товар. Вот. Раньше это было возможно, а сейчас, в настоящее время, граница, как говорится, уже на замке» [ж., 56, ср. спец., пенсионер, Червонопартизанск, Украина].

«Но там уже столбы поставили. Вот как-то не по себе эти столбы. То был свободный проход, а сейчас будут сетку натягивать, чтобы не проходили россияне к украинцам. <...> Мы пришли с сумочкой, купить туфли, шапку или курточку какую. Там дешевле. А мы не так много получаем, у нас хоть и лучше, но дороже, а мне и тот товар пойдёт, я рада, что куплю. Если там будет этот пропускник, то что я там вынесу? Может, кто-то там и вынесет <...> И сумки не знаю зачем проверяют, неприятно всё это – лезят по вещам. Я знаю, что у меня ничего нет. Может, у людей и находят, но морально неприятно, хотя, может, так надо. Думаю, что нужно смягчить таможенный контроль» [ж., 57, ср. спец., пенсионер, Миллерово, Россия].

«Многие люди считают, что приграничье можно использовать с выгодой для себя, например, оказание медицинских услуг дешевле на Украине, строительные материалы дешевле, даже с учётом декларирования. Что касается границ, в Европе их сломали, а нам, наверное, нужно было пройти этот этап – вначале разделить, чтобы понять, что в выигрыше никто не будет, а потом налаживать нормальные деловые связи. Сейчас российская граница кардинально изменилась, изменилась сама Миллеровская таможеня, пункты пропуска соответствуют всем международным стандартам <...> В плане того, что мы – приграничный район – нам нужно жить и дружить с соседями, и лучше иметь хорошего соседа, чем дальнего брата, и если с соседями приграничными хорошо, так и в экономических и политических связях всё хорошо, граница этим и будет привлекательна <...> У меня есть небольшая ностальгия пусть не по Советскому Союзу, пусть это будет федерация, но почему бы не объединиться России, Казахстану, Украине, Белоруссии? Пусть бы сделали таможенный союз «Казахстан-Россия-Беларусь-Украина. <...> Я вот сам иногда думаю: поехать ли мне за товаром в Ростов – это дальше, но проще или в Луганск, где уйдёт время на оформление документов. Данный факт влияет на меня психологически и морально. И наша задача – упростить те барьеры, которые есть, то ли это в плане дальнейшего таможенного союза или ещё что-то. У нас с Израилем и Черногорией безвизовый режим. И получается чем дальше, тем проще, чем с нашими ближайшими соседями» [м., 71, высш., пенсионер, Миллерово, Россия].

«Поэтому, конечно, я лично только за отношения с Россией. Так вот сказать, за открытый коридор» [ж., 51, ср. спец., предприниматель, Беловодск, Украина].

«Нужно упрощать пропуск людей, чтобы свободно ездили. Но, единственно, что надо контрабанду убирать» [м., 39, ср. спец., строитель, Краснодар, Украина].

Стремление к упрощению границы не означает, что россияне или украинцы хотят вернуться в прошлое. Респонденты устойчиво идентифицируют себя с гражданами своих стран и не стремятся к слиянию в одно государство, даже испытывая ностальгию по СССР. И россияне, и украинцы уже «привыкли» к режиму границы и принимают его как необходимое средство контроля. Они испытывают потребность в поиске форм приграничного сотрудничества, которые бы учитывали специфику их территории и не ломали повседневные практики, в первую очередь, коммуникационные. Отметим, что такая потребность сильнее артикулирована украинской стороной. Население заинтересовано в расширении интеграции и упрощении взаимодействия. В видении будущего границы россияне чаще указывают на Европейский опыт, украинцы демонстрируют большую тоску за опытом приграничных отношений Советского Союза, когда граница была полностью прозрачна.

На уровне местных властей предпринимаются попытки поиска форм приграничного сотрудничества. Например, в Луганской области существует проект по созданию еврорегиона «Донбасс», а в Донецкой – Донецко-Северокавказского еврорегиона. В этих проектах обращают на себя внимание две вещи. Во-первых, эти проекты, хотя и возникли в одном регионе и предполагают включение одних и тех же областей, существуют автономно [11; 12]. Во-вторых, они не находят поддержки у государственной власти. Например, при согласовании проекта «Донбасс», Министерство иностранных дел Украины ответило, что «формат сотрудничества посредством создания еврорегиона не соответствует евроинтеграционному внешнеполитическому курсу Украины» [11, с.2]. Отсутствие поддержки со стороны государства делает подобные инициативы «украшением» программ местной власти [13], а не реальными шагами в трансграничном взаимодействии, в котором заинтересовано местное население.

Ввиду сказанного, если прогнозировать, как будет встречена демаркация населением стран, то можно утверждать, что жителями приграничных территорий – однозначно негативно [6, с.134-135]. Для

населения восточного украинско-российского приграничья граница выступает границей властных порядков, а не границей социокультурных различий. Она воспринимается как контактная зона, а не как граница с «чужими». Чувство приграничья формируется, главным образом, «ущемлением повседневности» (затруднение общения с родственниками и друзьями, товарообмена, хозяйственных и культурных связей) и наличием институциональных требований границы (неудобство при пересечении границы, таможенный, пограничный досмотр, необходимость иметь при себе документы, удостоверяющие личность). Это нарушает привычные повседневные практики населения, как с украинской, так и с российской стороны. Люди и без демаркации отмечают ужесточение границы. Поэтому дополнительные меры по оформлению границы, вероятно, будут встречены негативно. Более негативной реакции следует ожидать с украинской стороны. В силу этого проведение демаркации потребует не только солидных финансовых вложений, но взвешенной государственной политикой по оптимизации и гармонизации приграничного взаимодействия. Данные эмпирических исследований в Луганской и Ростовской областях говорят о взаимоориентированности практик населения, потребности в институциональном оформлении трансграничного взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // Классика геополитики, XX век: Сб./Сост. К.Королев. – М.: ООО Издательство АСТ, 2003. – С.227-598. 2. Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен; [пер. с швед. и примеч. М.А. Исаева; предисл. и примеч. М.В. Ильина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 319 с. 3. Баньковская С. Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности / Светлана Баньковская // [http:// www.strana-oz.ru/?numid=7&article=327](http://www.strana-oz.ru/?numid=7&article=327). 4. Кононов И.Ф. Украинско-российская граница: практики власти и повседневная жизнь населения / Илья Федорови Кононов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Випуск 25. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – С.79-86. 5. Кочан В.М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX-XX вв./ В.М. Кочан // Вісник СевДТУ. – Вип.86. Філософія. – Севастополь: Вид-во Сев НТУ, 2008. – С.70-73. 6. Хобта С.В. Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий / Хобта С.В. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. Ч.1. – №12. – Т.2. – С.125-136. 7. Бреский О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа» / Олег Бреский, Ольга Бреская – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с. 8. Каганский В. Граница как позиция и предмет понимания / В. Каганский // <http://www.inme.ru/previous/Kagansky/Gr-refl>. 9. Kaplan R. The Geography of Chinese Power. How Far Can Beijing Reach on Land and at Sea? / Robert D. Kaplan // Foreign Affairs. – 2010. – Vol.89. – №3. – P.22-41. 10. Анастасьев А. У заповедного кордона / Алексей Анастасьев // Вокруг свет.– №12. – С.138-152. 11. Путкаридзе Л. Еврорегион «Донбасс»: пол года до рождения / Лайсман Путкаридзе // Наша газета. – 2008 – №88. – С.2. 12. Макогон Ю.В. Формы и направления межрегионального трансграничного экономического сотрудничества: Монография. / Макогон Ю.В., Ляшенко В.И. – Донецк: ООО Юго-Восток, Лтд, 2003. – С. 321-405. 13. Голенко В.Н. Отчет председателя областной государственной администрации в Луганской области за первые 100 дней пребывания в должности. 30 июня 2010 г.

УДК 316.75

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ В ПРОЦЕССАХ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Кузьмин Николай Николаевич – кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных и экономических дисциплин Экономико-правового факультета (г. Симферополь) Одесской национальной юридической академии

В статье исследуется роль исторической памяти в процессах взаимодействия культурных групп в рамках общего социального пространства. Рассматриваются теоретические аспекты значения исторической памяти в ходе межкультурного взаимодействия и анализируются конкретные исторические дискурсы в межнациональных отношениях в современном Крыму.

Ключевые слова: историческая память, межкультурное взаимодействие, социальное пространство, идентичность.

У статті досліджується роль історичної пам'яті в процесах взаємодії культурних груп у рамках спільного соціального простору. Розглядаються теоретичні аспекти значення історичної пам'яті в ході міжкультурної взаємодії та аналізуються конкретні історичні дискурси в міжнародних відносинах у сучасному Криму.

Ключові слова: історична пам'ять, міжкультурна взаємодія, соціальний простір, ідентичність.

In the article the role of historical memory in the processes of cultural groups interaction within the frames of common social space is being investigated. Theoretical aspects of meaning of historical memory during cross-cultural interaction are being considered and specific historical discourses in the interethnic relations in modern Crimea are being analysed.

Key words: historical memory, cross-cultural interaction, social space, identity.

Историческая память (далее ИП) в том или ином виде присутствует в социальном, политическом дискурсе любого общества. При помощи ИП социальные объекты создают и при ее помощи их разрушают или трансформируют. ИП можно определить как часть массива исторических знаний, которая присутствует в актуальном социально-политическом дискурсе и используется для продвижения определенных интересов. Поэтому исследование ИП актуально при обращении к различным измерениям социальности. Задачей статьи является исследование влияния ИП как феномена массового сознания и социального дискурса на процессы взаимодействия культурных групп в рамках одного общества.

ИП как фактор конструирования социальной реальности. Исследования проблем ИП, ее влияния на социальные, политические культурные процессы сейчас широко распространены в гуманитарных науках. Мы не ставим задачу раскрыть историографию вопроса, всесторонне анализировать феномен ИП. Перечислим некоторые особенности данного феномена, имеющие непосредственное отношение к исследованию межкультурных взаимодействий (далее МКВ).

Первое. М. Хальбакс, введя в обществоведческий дискурс категорию ИП, показал, что функционирование ИП определяется обществом. Социально обусловленные элементы памяти образуют «рамку», «ориентиры» для формирования воспоминаний на индивидуальном уровне [1]. К этому можно добавить, что общество в данном контексте – это абстракция. На самом деле «рамки» и «ориентиры» задаются интересами отдельных социальных групп, которые выгодное им понимание истории преподносят как органическую память всего социального целого. Отмечаемая многими исследователями принципиальная множественность ИП [2, с. 195] – это не ее сущностная характеристика. Многие традиционные, да и современные стабильные общества имели достаточно однородную ИП. Источником плюралистичности являются не произвольные интерпретации, которые могут существовать, не становясь при этом «рамками» и «ориентирами», а структурная неоднородность социума.

Второе. Достаточно очевидно, что ИП – это одна из составляющих коллективной идентичности, которая, как показал П. Престон, представляет собой комплекс, формирующийся в результате взаимодействия трех взаимосвязанных переменных: места действия, сети и памяти [3]. Это означает, что социальная общность, образованная на основе локализации взаимодействий в социальном пространстве, для формирования полноценной идентичности нуждается в общей ИП.

ИП формирует общее. Этим общим может быть и победа, и поражение, и успех, и боль. Единство субъекта ИП может обеспечить и воспевание собственной экспансии и конструирование различных трагических версий прошлого (игро, геноцид и т.д.). Причем в современной культуре, которая пронизана

любовью к слабому (толерантность, защита меньшинств), версия ИП, «воспевающая» собственные страдания, становится все более распространенной.

Третье. ИП приобретает особое значение в периоды значительных социокультурных трансформаций. Переконструирование ИП происходит в периоды смены идеологических парадигм, в ситуации как нациостроительства, так и борьбы меньшинств (создание «этно-истории» в терминологии Э. Смита [4]). Конструирование новых идентичностей (при сохранении территории и системы социальных взаимодействий) требует формирования ИП с новыми смыслами. П. Нора называет в числе причин «расцвета памяти» «демократизацию» истории. Под этим он подразумевает «мощное движение освобождения и эмансипации народов, этносов, групп и даже отдельных личностей в современном мире. Речь идет о быстром возникновении разнообразных форм памяти меньшинств, для которых отвоение собственного прошлого является необходимой составляющей утверждения собственной идентичности» [5].

Четвертое. ИП – это источник конфликтов. Во-первых, это связано с тем, что конкретный дискурс памяти есть выражение определенных интересов, которые в социуме, как правило, конфликтуют с другими интересами. Во-вторых, с тем, что социальные трансформации сами по себе являются источником конфликтов, а, поскольку при помощи ИП обосновывают необходимость и направленность трансформаций, пространство социального конфликта включает в себя и интерпретации прошлого. В этой связи Л. Нагорная справедливо указывает: «Небезопасно, що виходить з політизованої етнічності, найчастіше зумовлюється наявністю «кількох правд» у етносів, що живуть поруч. Історія їхніх взаємних образ надто заплутана, а цивілізаційні розломи найчастіше проходять по спірних територіях. Місцеві еліти досить часто користуються цією невизначеністю, обстоюючи власні групові інтереси» [6, с.39].

ИП в процессах МКВ: теоретические замечания. Указанные особенности ИП достаточно очевидно показывают нам, что такого рода коллективная память должна играть значительную роль в процессах МКВ. Взаимодействие культур осуществляется внутри того или иного социального пространства. В результате МКВ социальные группы могут исчезать или, наоборот, мобилизовываться, приобретать более четко выраженные характеристики. Одной из составляющих данных процессов является взаимодействие представлений ИП.

Коллективные идентичности инсталлируют в сознание отдельного человека надперсональный опыт, в том числе и связанный с историческим прошлым. То есть, коллективная идентичность не отделима от идентичности исторической. Поэтому формирование в результате МКВ общего социокультурного пространства с общей суперидентичностью, объединяющей в себе отдельные культурные идентичности, требует если не общей ИП, то хотя бы ее согласования. В то же время, в ситуации, когда разные этнические группы составляют одну политическую нацию, мы зачастую наблюдаем процесс противопоставления друг другу представлений об общей истории. Это связано с тем, что ИП используется как ресурс в политической борьбе, как способ обоснования дискриминации, политического доминирования той или иной этнокультурной группы.

ИП выступает как некоторое «научное» обоснование этнических идеологий. История все-таки имеет статус науки, поэтому идеологи этничности, обосновывая свои построения подобранными историческими фактами, формируют квазинаучный дискурс. Исторические изыскания, которые подтверждают этнические идеологии, нередко имеют статус научных монографий, что позволяет идеологам утверждать об истинности, объективности своих конструктов и обвинять противоположную сторону в мифотворчестве, следовании стереотипам. Когда такие обвинения приобретают взаимный характер, это препятствует поиску компромисса, поскольку логические основания науки требуют осуществления однозначного выбора из двух альтернатив.

В поликультурном обществе нередко можно столкнуться с ситуацией противопоставления «настоящей» полноценной истории государствообразующего этноса и историй этнокультурных меньшинств, которым приписываются такие характеристики, как производность, отсутствие исторической субъектности, подчиненность более глобальным историческим процессам. Английский историк Шан Джоунс так охарактеризовал особенности такого современного исторического дискурса: «...критическое изучение идентичности меньшинств, а также их истории, которое предпринимается скорее с точки зрения доминирующего большинства, нежели с их собственной точки зрения... Меньшинства анализируются с особой беспощадностью; требуется, чтобы они в той или иной форме обладали традиционной гомогенной культурой, а также имели непрерывную линейную идентичность. Множество меньшинств не удовлетворяют таким требованиям» [7, p.142]. В свою очередь это вызывает обратную реакцию, попытки сконструировать собственную «славную историю», стремление защитить созданные конструкты, сила которого часто обратно пропорциональна объективной исторической убедительности.

Культурная плюралистичность многих современных обществ является причиной того, что в постмодернистской реальности, для которой характерно «развенчание» метанарративов [8, с.87], на месте прежде однородного пространства ИП возникает полидискурсивная. Политика мультикультурализма фактически означает право на сосуществование и равную ценность различных версий ИП. То есть, в ситуации МКВ ИП приобретает две характеристики. Первая состоит в том, что «расцвет памяти»,

сопровождаясь конфликтами, снижает рациональность соответствующих контруктов. Вторая особенность – ИП приобретает относительные характеристики: историческая истина заменяется исторической правдой, которая, как известно, у каждого (каждой культурной группы) своя. Постоянное соприкосновение с иной ИП имеет следствием утрату уверенности в своей. Причем нередко эта неуверенность является причиной агрессивности в навязывании своей версии истории.

Проблемы ИП в процессах МКВ современного Крыма. Одной из составляющих вялотекущего межнационального конфликта в современном Крыму является конфронтационность ИП. Наиболее ярко она проявляется в различных интерпретациях истории, транслируемых крымскотатарским и русским сообществами. В крымско-русском национальном сознании интерпретация истории Крыма основывается на признании самоочевидными следующих тезисов:

- причиной экспансии Российской империи в Северное Причерноморье и последующее завоевание Крыма были набеги крымских татар на русские земли;

- борьба Российской империи и Крымского ханства – это проявление извечного антагонизма между земледельческими народами (создателями материальных благ) и кочевниками, всегда стремившимися ограбить земледельцев;

- Крымское ханство было квазигосударством с паразитической экономикой, оно было неспособно к самостоятельному существованию и после выхода из состава Османской империи естественно вошло в состав более успешной державы;

- воздействие русской культуры на Крым было исключительно цивилизующим, благодаря присоединению Крыма к России он перешел от темного средневековья к прогрессу Нового времени;

- русские – более изначальное население Крыма, генетически связанное с древними скифами, славянское население появилось в Крыму раньше, чем тюркское, а крымские татары, в свою очередь, – это потомки пришельцев из Азии [9, с.95-96].

Примером фиксации такого понимания истории является так называемый «Долгоруковский обелиск» в центре Симферополя, на котором высечено, что он посвящен «освобождению Крыма русскими войсками».

Крымскотатарская концепция истории сформировалась реактивно, поскольку в советское время в публичном историческом дискурсе доминировала описанная выше интерпретационная модель. ИП крымскотатарского народа конструируется на основе следующих тезисов:

- крымские татары – наиболее автохтонный коренной народ Крыма, практически все исторически существовавшие в Крыму этносы приняли участие в этногенезе крымскотатарского народа;

- Крымское ханство – высокоразвитое цивилизованное государство, где крымские татары были государствообразующей нацией;

- завоевание Крыма Российской империей – это противоправная оккупация, Крым под властью России – это колония;

- после присоединения Крыма к России и в советский период постоянно проводилась политика дискриминации крымских татар, выдавливания их с полуострова, что закончилось депортацией 1944 г., ставшей актом геноцида крымскотатарского народа.

Очевидно, что эти два понимания истории примирить невозможно. Эти две версии ИП конституированы конфликтом и одновременно являются эффективно действующим фактором его продолжения. Источником конфликтности ИП является ее использование в качестве этнополитической мобилизации. Здесь мы попадаем в замкнутый круг: конфликтные интерпретации истории мобилизуют этнические группы на противостояние. В свою очередь, в условиях такой мобилизации становится невозможным принятие иной, неконфликтной интерпретации истории.

Конфликты ИП на полуострове ярко проявляются и в сфере межконфессиональных отношений. Современный Крым является одним из многих регионов мира, где проблемы межконфессиональных отношений стали неотъемлемой частью политического дискурса. Однако исторический опыт свидетельствует, что Крым был местом, где мирно уживались разные конфессии. В средневековье здесь мирно сосуществовали нескольких направлений христианства (православные греки и готы, католики итальянцы, монофизиты армяне), ислам, ортодоксальный иудаизм и его караимская версия. Пребывание Крыма в составе Российской империи также не сопровождалось какими-либо религиозными конфликтами. В период советской власти таких не могло быть по определению.

Для постсоветского Крыма, наоборот, стала характерной конфликтность в межконфессиональных отношениях. Один из основных конфликтов проходит по линии УПЦ-МП и Духовным управлением мусульман Крыма (ДУМК). Напряженность межконфессиональных отношений между ними сопровождается противостоянием исторических идентичностей, который находит свое выражение в споре об «историческом приоритете» между православием и исламом в Крыму. Каждая из сторон имеет свою систему аргументации, которые можно свести к следующему.

Аргументы Крымской епархии УПЦ-МП:

- Крым – исконно христианская территория, поэтому православная церковь имеет приоритетное право на размещение христианской символики на территориях, которые в прошлом использовались разными конфессиями;

- христианство стало основной религией в Крыму задолго до распространения на полуострове ислама;

- Крым исторически – это «колыбель православия», с ним связана деятельность Андрея Первозванного, римского епископа Климента, Крещение Руси;

- современная УПЦ-МП правомерная преемница средневекового крымского православия.

Аргументы ДУМК:

- УПЦ МП не имеет никакого отношения к христианству в средневековом Крыму и не может отождествлять себя с ним, поскольку средневековые православные крымские епархии были частью Константинопольского патриархата;

- крымские татары – это потомки, в том числе, и православного населения Крыма, которое постепенно переходило в ислам;

- православная церковь не может претендовать на повсеместное размещение своей символики, поскольку православие никогда не было в Крыму доминирующим вероучением.

Эти взаимные исторические претензии громко прозвучали в период так называемого «крестоповала» в 2000 г., когда была предпринята со стороны Крымской епархии УПЦ-МП попытка символически-сакрального закрепления пространства в виде установки поклонных крестов. Некие зачатки мультикультурности можно было бы обнаружить, если бы это вызвало аналогичный симметричный ответ и в крымском пространстве возникло бы сосуществование сакральных символов. Однако ответ был асимметричным – кресты были просто повалены и результатом стал конфликт.

Такая взаимопротиворечивая интерпретация также делает невозможным межконфессиональное согласие. Толерантность оказывается возможной только в очень ограниченном смысле. Как известно, возможны четыре понимания содержания понятия «толерантность»: как равнодушное принятие сосуществования иных культурных практик; как уважение к другому, которого одновременно невозможно понять и тесно с ним взаимодействовать; как снисходительность, когда терпимость к «слабостям» других может объединяться с определенной долей презрения; толерантность как расширение собственного опыта и критическое обсуждение, основанное на уважении к чужой позиции и возможности сближения позиций в результате диалога [10, с.46-54]. Очевидно, что подлинная толерантность, делающая возможным формирование мультикультурализма, реализуется в рамках применения последнего толкования. На данный момент в сфере ИП в Крыму максимально возможная толерантность присутствует лишь в виде первого толкования в виде принятия существования иного толкования как неизбежного зла, с которым спорить бесполезно, но и соглашаться нельзя.

Таким образом, сложившаяся ситуация этнополитической конфликтности ИП выступает как фактор, препятствующий продуктивному МКВ. Очевидно, что формирование мультикультурализма в условиях, когда этнические сообщества видят друг в друге исторических врагов, когда поиск компромисса упирается в существование взаимоисключающих версий истории, обосновывающих сегодняшние притязания, мягко говоря, затруднено.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005. - №2-3 (40-41). – Режим дост. к журн.: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>. 2. Сорока Ю.Г. Отношение к прошлому: основные тенденции и региональные отличия в современной Украине (на примере исследования студенческой молодежи / Ю.Г. Сорока // Культура України: цілісність у регіональній різноманітності: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-прак. конф., Київ, 19 листопада 2008 р. – К.: ДАКККіМ, 2008. – С.194-202. 3. Preston P.W. Political/Cultural Identity. Citizens and Nations in a Global Era / P.W. Preston. – London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 1997. 4. Smith A. Myth and Memories of the Nation / Anthony D. Smith. Oxford – New York: Oxford University Press, 1999. – 288 p. 5. Нора П. Всемирное торжество памяти [Электронный ресурс] / Пьер Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. - №2-3 (40-41). – Режим дост. к журн.: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>. 6. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с. 7. James S. The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present / Siá Jones. – L., 1997. – 180 p. 8. Кузьмин Н.Н. Трансформации и типология отношений власти и общества: традиционная культура, модерн, постмодерн / Н.Н. Кузьмин // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2005. – С.85-89. 9. Галенко О.І. Тягар стереотипів / О.І. Галенко // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Київ, 13-14 травня 2004 р. – К., Світогляд, 2004. – С.81-101. 10. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. - №11. – С.46-54.

УДК 316.32(4)

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ: ПРОБЛЕМИ ДИСКУРСУ

Пасісниченко Антон Вікторович – аспірант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті автор презентує аналіз сучасного політичного та академічного дискурсу європейської публічної сфери. Використовуючи приклади законодавчого проекту “Європейська громадянська ініціатива” та сучасної трансформації концепту громадянства, автор демонструє важливість аналізу дискурсу публічної сфери для розуміння шляхів подальшого розвитку та внутрішньої інтеграції ЄС.

Ключові слова: публічна сфера, дискурс, європейська ідентичність, європейське суспільство, громадянство.

В статье автор представляет анализ современного политического и академического дискурса европейской публичной сферы. Используя примеры законодательного проекта «Европейская гражданская инициатива» и современной трансформации концепта гражданства, автор демонстрирует значимость анализа дискурса публичной сферы для понимания путей дальнейшего развития и внутренней интеграции ЕС.

Ключевые слова: публичная сфера, дискурс, европейская идентичность, европейское общество, гражданство.

This article analyses the developing political and academic discourse on European public sphere. Relying upon recent legislative “European citizens’ initiative” and evolution of the citizenship concept, author stresses the value of analyzing the public sphere discourse for better understanding of the perspectives of the EU developments and integration.

Key words: public sphere, discourse, European identity, European society, citizenship.

Процеси сучасного розвитку Європейського Союзу призвели до оформлення нового академічного дискурсу, в рамках якого головною темою обговорення постало питання можливості та необхідності утворення загальноєвропейської публічної сфери. Слід відзначити, що одночасно з розвитком академічного дискурсу можна простежити розвиток публічного обговорення цих питань в рамках політичного і медійного дискурсів. Тісний взаємозв'язок між цими дискурсами ускладнює можливість визначення того, у якій саме сфері в першу чергу зароджується риторика дискурсу. Однак ми все ж припускаємося думки, що саме політико-інституційні проекти Брюсселя слугують рушійним механізмом у пошукванні обговорення означеної тематики, а, отже, першочергово впливають на характер дискурсу¹.

Проблемою, до якої ми хотіли би привернути увагу в даній роботі, є значний політологічний уклін у розгляді тематики публічної сфери взагалі та ідеї європейської публічної сфери, зокрема, що простежується у характері формування відповідного дискурсу. На нашу думку, сьогодні актуалізувалась потреба у представленні (розробці) соціологічного підходу до розуміння публічної сфери як феномену суспільної реальності, а також у ґрунтовному критичному аналізі існуючих заполітизованих концепцій, що не допомагають зрозуміти суспільну природу та засади публічної сфери, а лише створюють ілюзорні моделі, що фіксуються виключно в рамках дискурсу.

Розглядаючи ключове питання дискурсу про можливість формування нової європейської публічної сфери, слід зазначити, що у більшості випадків перспективи її створення піддаються сумніву. Про це говорять представники європейських ЗМІ, коли скептично називають таке завдання лише черговим проектом, що походить згори, з Брюсселя. Не надто оптимістично виглядають дискусії з цього питання й в академічних колах. Наприклад, Ерік Одвар Еріксен зазначає, що європейська публічна сфера як «спільні публічні дебати, що дозволяють громадянам доводити свою позицію з одних і тих же питань, в один і той же час і за однакових умов, є ... неможливою» [1, р.343].

В рамках дискурсу європейської публічної сфери значна увага приділяється розгляду концептів європейської ідентичності та громадянської участі. Акцент робиться на спроможності цих суспільних явищ

© Пасісниченко А. В., 2010

І як один з прикладів заполітизованого характеру дискурсу є те, що переважна кількість академічних публікацій, що розглядають проблему формування та розвитку європейської публічної сфери, написана політологами, політичними соціологами чи авторами, які є безпосередньо включеними у політичне поле (як, наприклад, Ю.Хабермас). Журналісти також переважно цікавляться цим питанням у контексті розгляду сучасної політики ЄС.

сприяти суспільній інтеграції завдяки активізації у індивідів почуттів причетності та відповідальності по відношенню до суспільства в цілому, що дозволило б подолати актуальну проблему «демократичного дефіциту». Ця проблема формулюється в академічному дискурсі як ключова перепона на шляху розвитку Європейського Союзу. Однак в рамках академічного дискурсу пошук взаємозв'язку між проблемою демократичного дефіциту та формуванням публічної сфери скоріше заводить нас у певне зачароване коло: для подолання демократичного дефіциту необхідно спочатку вирішити проблему дефіциту публічної сфери, яка залежить від громадянської активності, що і є головним індикатором демократичного дефіциту. З іншого боку, існує думка, що починати лікування треба не з європейської публічної сфери, а з дефіциту можливостей громадян приймати рішення в системі ЄС (У.Бек, П.Хансен, Г.Вікхем та інші). Але така класична дилема «курки чи яйця» у даному випадку означає лише те, що Європі прийдеться вирішувати проблему формування єдиної публічної сфери одночасно з проблемами формування європейської ідентичності та активізації ролі громадянина.

Значним поштовхом до суспільних зрушень у цьому напрямі стало розширення Європейського Союзу. Слід зазначити, що «нові європейці» з пострадянських країн, у порівнянні з так званими «старими європейцями», виявляють значно більшу зацікавленість у питаннях ролі та активності громадян у вирішенні суспільно важливих питань як на рівні держави, так і на рівні Європи. Це можна пояснити зокрема відмінностями в історії цих країн. Адже країни з авторитарним соціалістичним минулим прагнули «повернення в Європу» не стільки задля вступу до ЄС, скільки заради символічного повернення до «європейської сім'ї» та світу європейських цінностей: свободи, демократії, справедливості, процвітання і солідарності. Звідси неодмінний романтизм та певна міфологізація образу Європи громадянами постсоціалістичних країн. Тому з перших кроків інтеграції та спілкування з реальною Європою, що мала свої упередження та стереотипи сприйняття східноєвропейців, почався болісний процес «пробудження» і прощання з подібними ілюзіями. У «новачків» виникла потреба знайти протизвагу елементам асиметричності у нинішніх відносинах та перцепціях Заходу і Сходу. Ось чому нові члени ЄС навіть більше, ніж старі європейці, зацікавлені у практичній реалізації ідеалів європейської публічної сфери та європейської ідентичності. Для них це перспектива у майбутньому сформувати бажану систему рівноправних відносин у новій європейській співдружності.

У цьому контексті питання європейської ідентичності та публічної сфери зовсім не видаються схоластичними у відношенні до практичних потреб українського суспільства. Попри всі складнощі та протиріччя, європейська перспектива розвитку країни не втрачає своєї привабливості та актуальності. Тому нам постійно треба тримати руку на пульсі життя європейської спільноти, аби розуміти її головні проблеми і при цьому не повторювати помилок ідеалізації Європи, яких припускалися наші східноєвропейські сусіди.

Усе сказане визначає *мету* даної роботи: аналіз сучасного академічного та політичного дискурсів європейської публічної сфери на тлі процесів конструювання європейської єдності. Цій меті підпорядковані наступні *завдання*: розглянути ключові проблеми сучасного політичного дискурсу європейської публічної сфери та його зв'язок із відповідним академічним дискурсом; показати взаємозв'язок між дискурсом публічної сфери та сучасною трансформацією громадянства ЄС; продемонструвати можливості соціологічного підходу до аналізу публічної сфери.

Політичний дискурс

Останнім часом урядовці Єврокомісії все частіше висловлюють свою стурбованість щодо необхідності підвищення рівня публічної участі громадян Європи у політичному та суспільному житті Союзу [3]. Незважаючи на декларації чиновників, що Об'єднана Європа не має жодних причин конкурувати з націями, ця боротьба за вищі рівні соціально-політичного включення може слугувати розходженню політики Брюсселя та окремих національних урядів. Однією з тез на підтвердження цього є те, що «у сучасній Європі саме нації продовжують організовувати переважну частину публічних комунікацій» [4, р.14]. Згідно з новим планом Єврокомісії - «Комунікаційною стратегією» [5], головна владна інституція об'єднаної Європи приймає на себе відповідальність за розвиток європейської публічної сфери та займається розробкою можливостей безпосередньо контактувати з громадянами Європи шляхом організації конференцій та зустрічей, створення віртуального публічного простору на базі веб-сайтів ЄС та шляхом активізації «локальних репрезентацій ЄС» [див. 6].

У загальних коментарях до нового законодавчого проекту ЄС «Європейська громадянська ініціатива»², відзначається той факт, що громадянська ініціатива є важливим кроком для розвитку європейської демократії й конструювання європейської публічної сфери. Як новий інструмент учасницької

---

2 У Лісабонській угоді була представлена законодавча норма, що ініціювала нову форму публічної участі у формуванні політики ЄС - «Європейська громадянська ініціатива». Згідно з цією нормою, одному мільйону людей, що є громадянами «значної» кількості країн-членів ЄС, дозволяється звертатись безпосередньо до Європейської комісії задля привернення уваги до проблемних питань, які знаходяться у компетенції ЄС. Обговорення стосовно необхідних засад для прийняття цього законопроекту розпочалося публічним диспутом 11 листопада 2009 року, що підтримувався завдяки ресурсам Єврокомісії через різноманітні засоби масової комунікації. Зараз проект знаходиться на стадії доробки та підготовки до імплікації у юридичну систему ЄС.

демократії³, ця ініціатива розглядається в якості потенційної можливості заповнити прогалину між Європейською комісією та громадянами ЄС шляхом заохочення діалогу між ними та стимулювання почуття європейської ідентичності [2, р.2]. Таке тлумачення нової законодавчої ініціативи демонструє вельми чітке бачення чиновниками Європейської комісії цього проекту як ще одного інструменту для реалізації актуальних проблем розбудови європейської публічної сфери, активізації громадянської участі та конструювання європейської ідентичності. Проте головним питанням постає наступне: чи зможе ця ініціатива, на відміну від попередніх інституціональних намагань, допомогти зблизити офіційні інституції ЄС з громадянами країн-членів і подолати наявний «дефіцит демократії».

Слід погодитись, що на даному етапі європейці не мають єдиної спільної публічної сфери, натомість існують лише окремі локалізовані публічні сфери [1]. Однак головний акцент у рамках політичного дискурсу зроблено на переконанні, що суспільні комунікації⁴ відіграватимуть ключову роль у конструюванні нової Європи: «функціонування публічного дискурсу є не тільки вкрай важливим фактором для формування демократичних інститутів Європи, але також у своїй ідеальній формі публічна сфера візьме на себе функцію визначення і формування європейського проекту інтеграції» [4, р.1].

Академічний дискурс

Поряд із активно функціонуючим політичним дискурсом європейської публічної сфери впевнено розвивається, здебільшого у вигляді “паперових дебатів”, дискурс академічний. Головною відмінністю цього дискурсу є його теоретичний характер, що відображається у пошуках агентами дискурсу (учасниками наукових дискусій) вірних смислів та адекватних прикладів наукових категорій, що використовуються для розкриття сутності феномену публічної сфери⁵. Слід зазначити, що сьогодні науковий дискурс публічної сфери значно поживався завдяки хвилі критичних ревізій вже майже класичного підходу Юргена Хабермаса до інтерпретації означеного феномену. Аналіз сучасного стану академічного дискурсу публічної сфери засвідчує нагальну потребу у розробці альтернативних підходів до її концептуалізації.

Ганна Арендт вважала, що публічна промова створює простір поміж тими, хто говорить, та можливість інституційних утворень, що виходять за рамки життя та повсякденних інтересів тих, хто говорить. У широкому сенсі, публічна сфера — це, так би мовити, соціальна кімната, що утворюється, коли індивіди обговорюють спільні справи перед аудиторією [1, р.341]. Якщо наслідувати таку логіку, то публічна сфера є непросторовим феноменом, що долає реальний простір (де відбувається публічна промова) та час (оскільки вона апелює до довгострокових інституційних утворень). У теоретичному дискурсі публічна сфера не є інститутом, а розуміється скоріше як *комунікаційна мережа* [1, р.345].

Функціонування публічної сфери слід розглядати в якості фактору формування солідарності поміж залученої до дискусії публіки. Сім'ї, ринки чи етнічні спільноти є прикладом різних інституціоналізованих форм соціальної участі, що утворюють солідарність у соціальному просторі. Головною відмінністю публічної сфери від інших форм солідаризації є те, що вона формується і відтворюється у дискурсі.

У роботі «Структурна трансформація публічної сфери» Юрген Хабермас продовжує логіку, викладену ним у концепції ідеальної комунікативної дії, у трактуванні специфіки комунікацій у рамках публічної сфери. Він використовує метафору «арени» для позначення публічної сфери як простору, де “повноцінно сформовані індивіди”⁶ вступають у комунікацію з приводу публічних справ [8, р.3-4]. Хабермас очікує, що такі повноцінно сформовані індивіди повинні відкласти на другий план свої приватні інтереси та навіть «приватні ідентичності» для того, щоб підтримувати високий стандарт раціонального критичного дискурсу. Його теоретична модель намагається вирішити проблему “викривлення” публічного дискурсу. Стверджуючи, що в умовах “правильної” логіки публічної комунікації соціальна нерівність, представлена структурним зміщенням соціальних інтересів, буде просто дискваліфікована самими учасниками дискурсу. Тобто в рамках цієї теоретичної моделі акцент робиться на раціональному потенціалі індивідів та адекватних соціокультурних умовах, необхідних для винесення якісного колективного судження. На жаль, представлена Хабермасом концепція публічної сфери не пояснює зв'язку цього соціального феномену з процесами формування чи

3 Теорія учасницької (партисипаторної) демократії обґрунтовує необхідність участі широких верств населення не лише у виборах своїх представників чи прийнятті рішень на референдумах і плебісцитах, а й участі безпосередньо в політичному процесі у підготовці, прийнятті та впровадженні в життя владних рішень [7, р.403].

4 Під суспільними комунікаціями слід розуміти такий рівень та масштаб комунікацій, який охоплює чисельні групи населення в рамках єдиного суспільного утворення. Предметом суспільної комунікації є питання, що зачіпають інтереси значної кількості членів суспільства та сприймаються як такі, до обговорення та вирішення яких повинні та мають право долучатись широкі маси населення, а не тільки владна еліта.

5 Політичний дискурс, натомість, є специфічним у тому, що оперує перформативними поняттями, що мають безпосередніх референтів у суспільно-політичному просторі. Тобто цей дискурс є значно більш чутливим до змін у суспільстві та реагує на них більш дієвими формами прояву дискурсу (наприклад, пакти, постанови, декларації тощо).

6 Під “повноцінно сформованим індивідом” Хабермас, наслідуючи ідеалістичне бачення Канта, розуміє “актора”, що має достатній рівень інтелектуальної освіченості та високий рівень моральності, щоб зрозуміти та прийняти за найбільш раціональний та вигідний шлях комунікації слідування принципам правдивості та істинності у комунікації (які є універсальними), а не переслідування індивідуальних інструментальних інтересів.

реформування культури та ідентичності. Однак, слід зазначити, що участь у різноманітних дискурсах, що народжуються у публічних дебатах, не обмежує індивідів лише до обговорення колективних рішень, а й дає їм можливість і ресурси продукувати інтереси й ідентичності за допомогою комунікації та колективних дій. Таким чином, “ставки” теорій, що аналізують публічну сферу, робляться на встановлення ступеню впливу комунікації на продукування чи реформування соціальної солідарності та соціального уявлення, які визначають участь в інших формах інтеграції [4, p.12].

Публічна сфера не є апріорною інтегруючою силою, вона складається з постійних відносин з різними аудиторіями і специфічними аренами дискурсу. Отже, успіх формування європейської публічної сфери та її спроможність формувати нові ідентичності залежить від просторової та соціальної організації комунікацій. Мас-медіа, освіта, мовна політика тощо — все це відіграло ключову роль в організації комунікацій на рівні націй-держав. Ніхто не може гарантувати встановлення європейської публічної сфери, але важливою передумовою для її появи повинен стати взаємозв'язок європейського публічного дискурсу з наявними транс-регіональними сферами комунікацій.

З критикою хабермасівського підходу до пояснення публічної сфери виступив Гарі Вікхем [9], говорячи про значну ідеалізованість його бачення та значні перепони для використання подібного розуміння на практиці. Вікхем акцентує увагу на тому, що концепція публічної сфери Хабермаса сформульована в рамках критичної традиції Канта і пояснюється переважно у категоріях розсудку та моральності, що визначаються в якості цінностей, вищих за політику та закон. Таке розуміння концепції зображає «верховну» публічну сферу, що формується як певний клуб, до якого входять лише ті, хто є «достатньо заможними та досвідченими для участі у критичних дискусіях» [9, p.165]. Якщо говорити про публічну сферу як про простір, де формується суспільна думка, за логікою Канта і відповідно Хабермаса, саме означена «еліта» буде керувати процесом формування суспільної думки і публічної сфери. Тому не дивно, що європейську публічну сферу часто сприймають лише в якості ідеї та політики еліти, нав'язаної згори чиновниками офіційного Брюсселя. З іншого боку, слабка зацікавленість у цих питаннях з боку простих європейців призводить до утворення прогаліни між елітою та громадянами, що також створює перепони на шляху формування спільної публічної сфери.

Пропонуючи альтернативний підхід до тлумачення концепції та спираючись на ідеї Дж.Деланті, Ч.Тіллі, К.Едера, Вікхем намагається сформулювати «конкурентне розуміння» публічної сфери, яке він називає «політико-легальним» чи «громадянсько-мирним»: «в рамках цього підходу публічна сфера є результатом досягнень політики і закону, а не розсудку та моралі» [9, p.157]. Таке бачення дозволяє відійти від виключно теоретичних питань «підтримання політики в гармонії з законами моральності» до більш практичних питань напружених відносин між політикою та законом задля забезпечення відносної свободи та безпеки. Його цілком поділяє й Еріксен, говорячи, що у сучасних країнах саме закон відповідає за встановлення єдності, а участь у законотворчості встановлює колективну ідентичність: «Розвитку демократії на європейському рівні сьогодні заважає нестача спільної, заснованої на законі ідентифікації і можливості пан-європейського дискурсу – єдиного простору Європи – де Антоніо з Сицилії, Джудіт з Німеччини і Босс зі Швеції можуть приймати участь у дискусії з Фернандо з Португалії і Джулією з Іспанії на ті ж самі теми у той же самий час» [1, p.358].

Дискурс публічної сфери та сучасна трансформація громадянства

На протигагу хабермасівському баченню публічної сфери як відносно автономного простору, де критично налаштовані раціональні актори взаємодіють природно та добровільно, «політико-легальний» підхід бачить публічну сферу результатом удосконаленого управління та законодавчо заснованої колективної ідентичності. Та головна відмінність «політико-легального» підходу полягає у зверненні до концепції «громадянства» як базової для розуміння публічної сфери. Громадянин стає ключовою категорією в рамках цієї концепції публічної сфери, оскільки вона представляє першорядний елемент будь-якої політико-легальної системи. Громадянин є суб'єктом комунікації та головним учасником публічних дебатів у суспільстві. Саме тому публічна сфера не тільки забезпечує автономне формування спільних суджень з певних питань, але й наділяє громадян можливістю впливати на тих, хто приймає рішення. З позицій означеного підходу рішення проблеми демократичного дефіциту – розриву між елітою та громадянами – також вбачається у заохоченні звичайних європейців ставати активними громадянами. Отже, громадянство постає в якості головної умови для того, щоб індивід був долученим та брав безпосередню участь у європейській публічній сфері. Подібне розуміння закладено у проекті “Європейська громадянська ініціатива”, де громадяни визнаються головними та єдиними суб'єктами законодавчої процедури, а отже і публічного обговорення, яке вона має на меті підтримувати.

Нинішню увагу до концепту громадянства можна пояснити також процесами глобалізації суспільств, що призвели до змін у сприйнятті громадянства як цінності. З цього приводу Крістіан Джопке пише про сучасну «еволюцію громадянства», яка веде до його неминучого «схуднення» [10]. Однією з причин цього процесу автор вважає відхід від класичного уявлення про громадянство як одну з форм «наслідуваної власності», що передається від покоління до покоління. Іншою причиною він вважає процес «де-націоналізації», в результаті якого громадянство втрачає зв'язок із тією частиною концепції, що стосується обов'язків й залишає тільки права, на додаток прикрашені економічними вигодами.

Розвиток європейської ідентичності є одним із прикладів постнаціонального експериментування над громадянством. Вперше представлений у 1992 р. у статті 8 Договору про Європейський Союз (Маастрихтський договір) і розгорнутий у статті 17(1) договору про Європейську Комісію (1992 р.) проект європейського громадянства був сформульований як додаткове громадянство, що фактично не забезпечувало жодних нових прав для його власників [див.: 11]. Так було до того, як у вересні 2001 р. Європейський Суд посприяв значному підсиленню статусу громадянина Європи своєю постановою, що констатувала: “громадянство Союзу призначене бути фундаментальним статусом громадян країн-членів” [цит. за [10, р. 22]]. На жаль, таке постнаціональне зрушення європейського громадянства залишає дуже тонкий зв'язок із ідентичністю, яка підживлювала сильні національні колективні ідентичності. Із цього приводу К. Джопке зазначає: “чим більше радіус громадянства як формального статусу, тим менше воно означає в плані прав та ідентичності” [10, р.11]. Автор цілком слушно зауважує, що ідентичність найбільш сильно “інвестується” в аспекти життя, що не обираються. У часи розквіту націоналізму ця теза широко використовувалась у конструюванні колективних ідентичностей. Сьогодні, навпаки, можливість придбання громадянства⁷, трансформація національних інститутів військової служби⁸, впровадження подвійного громадянства у все більшій кількості країн, поява нових гібридів “транснаціонального”, “гнучкого” громадянства — все це веде до інструменталізації відношення до громадянства. В основі цієї тенденції лежить процес розмежування громадянства і національної приналежності, який знаходить своє відображення у полі ідентичностей.

Соціологічне бачення публічної сфери

Побудована Хабермасом концепція публічної сфери є дуже вибагливою у термінах забезпечення «правильних» умов для формування публічної сфери. Навіть доповнюючи свій аналіз розглядом культурних аспектів, що беруть участь у формуванні публічної сфери, він демонструє інструментальний раціоналістичний підхід, говорячи, що публічна сфера потребує «егалітарної, позбавленої жодних привілеїв у плані освіти та напрочуд інтелектуальної» культури (цит за [13, р.45]). Однак він не пояснює, які умови та чинники потрібні для розвитку подібної культури. Фокус його аналізу зміщено на аналіз норм і цінностей, поза контекстом їх соціального походження.

Опоненти класичного заполітизованого розуміння концепції публічної сфери стверджують, що «старий дискурс втратив свій аналітичний потенціал» [14, р.85]. Альтернативою існуючому баченню публічної сфери є спроби реінтерпретації концепції з позицій соціологічного підходу. На сьогодні спроби представлення такої альтернативи можна знайти у працях таких відомих соціологів, як П.Бурдьє, А.Турен, К.Касторіадіс, А.Етціоні та інших. Спільним для їхньої критики класичного розуміння публічної сфери є розуміння сучасного світу як нестабільної суміші раціональних, моральних та естетичних ігрових елементів соціального. Політичні рішення, що народжуються у сучасній публічній сфері є непередбачуваними, чутливими до реакційних та прогресивних тенденцій. Очевидними стають явища естетизації повсякденності, відображені в електронних медіа, рекламних повідомленнях, моді та культурі, що знаходиться під значним впливом мас-медіа. Іншими прикладами естетизації виступають протестні музичні та театралізовані вуличні демонстрації сучасних суспільних рухів [13].

Соціологічна перспектива представляє відмінне від хабермасівського бачення публічного життя — більш чутливе до культурних аспектів, менш залежне від когерентної гомогенної соціальної солідарності та значною мірою експериментальне. Особлива увага приділяється естетичному та ігровому вимірам публічного життя, що знаходять своє відображення у публічній сфері перформансу. Саме креативні аспекти суспільного життя, що постають сьогодні у формі повсякчасного перформансу, дозволяють говорити про функціонування альтернативної публічної сфери.

Публічна сфера перформансу фіксується у різних вимірах, починаючи від аполітичних проявів неформалізованих колективних дій у вигляді моди та міських ритуалізованих практик і завершуючи політичними демонстраціями підкреслено естетичного характеру, що сьогодні стають звичними у публічному житті та асоціюються з новітніми суспільними рухами. Регуляція цієї «арени» публічної сфери здійснюється завдяки невербальним уявленням її учасників, а не в результаті досягнення раціонального консенсусу між ними. Множинні та автономні форми локального знання заміщують абстрактні універсальні принципи законності та моралі. Нові технології сприяють утворенню нового простору обговорення - «форуму», завдяки якому ці знання та локальні форми активності поширюються на глобальний простір. Інтернет та інші засоби мас-медіа перетворюють віртуальне та міжнародне на конкретні для сприйняття виміри перформативних та демонстративних дій, що призводить до нових комбінацій перформансу та політики.

Із розвитком нових суспільних рухів, що презентують себе у публічній сфері театралізованістю поведінки, розвиваються також нові форми політичної приналежності та зобов'язань. Цим новітнім за характером соціальним формам організації властиве акцентування значення децентралізації та

7 Ми маємо на увазі досить поширені випадки, як, наприклад, «інвесторська віза» наявна у Великобританії, Америці та нещодавно введена у Німеччині та «громадянство за гроші» - практика, що була введена в Австрії. Більш детальну інформацію див.: [12].

8 Поступове зникнення звичного громадянського обов'язку проходження стандартної військової служби (підготовки) та участі у воєнних діях і заміна громадянської армії на армію професійних найманців.

партисипаторної демократії, підкреслення індивідуальної автентичності у політичних та моральних судженнях, цінність проявів фантазії, образного мислення та протестної непокори, а також нестача інтегрованої солідарності. Означені тенденції відображені у результатах багатьох досліджень (зокрема, відоме дослідження Р.Патнема, викладене у його роботі «Боулінг наодинці»), які свідчать про те, що участь у добровільних організаціях є транзиторною за характером, оскільки люди переходять від однієї організації до іншої, не розвиваючи при цьому сильних почуттів приналежності та не примножуючи свого соціального капіталу. Такий транзиторий характер долучення та участі у нових соціальних утвореннях продукує зв'язок із політикою, при якому дії індивідів не є відокремленими від політичного контексту, політичної мови чи ідеології. Іноді «ціле життя людини стає політичним гаслом, починаючи від дісти і закінчуючи вибором транспорту та позицією у расових та гендерних питаннях» [13, р.48].

Підсумовуючи результати аналізу дискурсу публічної сфери, слід ще раз підкреслити декілька висновків.

Завдання створення наднаціональної європейської публічної сфери постає в якості основи формування нового політичного дискурсу на теренах Європи. Проблема конструювання європейської ідентичності та європейської публічної сфери полягає у досі наявній прогаліні між задумами, представленими в інституційній манері європейськими елітами, та інтересами звичайних людей. Шлях до скорочення цього розриву полягає у акцентуванні ідеї громадянства в якості спільної ланки між різними народами європейського континенту. Врегулювання рівня соціального включення, зокрема законодавчої підтримки для стимулювання політичної участі громадян Європи на наднаціональному рівні, визначається в рамках означеного дискурсу головною метою ЄС.

У традиційному ключі хабермасівської концепції публічна сфера описує простір раціональних дебатів щодо політики і держави та є ареною політичної участі, де формується дискурс. В умовах сучасних демократій публічна сфера як простір реалізації колективних дій включає наративні та текстуальні форми дискурсу (промови, журналістика, листування, наукові статті, пісні, публічний театр тощо) і перформативні дії та комунікації стосовно політичних питань (сплановані демонстрації та громадянські акти протесту) [14].

Особливість альтернативного соціологічного підходу до інтерпретації публічної сфери полягає у дослідженні її конкретних суспільних проявів та характеристик, що фіксуються сьогодні перш за все у театралізованих та естетизованих формах соціальної активності. Значна увага до аналізу культурних аспектів функціонування публічної сфери, представлена у соціологічних інтерпретаціях феномену, пропонує розширене розуміння публічної сфери та форм політичної участі громадян.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Eriksen, E.O. An Emerging European Public Sphere // *European Journal of Social Theory*. – 2005. – Vol.8. – № 3. – P. 341-363; 2. Outcome of the public consultation on the Green Paper on a European Citizens' Initiative. Доступно на: http://ec.europa.eu/dgs/secretariat_general/citizens_initiative/docs/sec_2010_370_en.pdf. 3. Martins, A.I. The Next Communicated Europe as Seen by EU Officials // *Queries*. – 2010. – №1. – P. 93-104. Доступно на: <http://www.feps-europe.eu/queries/2010-01/#0>. 4. Calhoun, C. *The Democratic Integration of Europe. Interests, identity, and the public sphere* // *Eurozine*. – 2004. Доступно на: <http://www.eurozine.com/>. 5. European Commission White Paper on a European Communication Policy / COM – 1 February 2006. – 35 final. Brussels. Доступно на: ec.europa.eu/communication_white_paper/doc/white_paper_en.pdf. 6. Lauristin, M. The European Public Sphere and the Social Imaginary of the 'New Europe' // *European Journal of Communication*. – 2007. – Vol.22. – № 4. – P. 397-412. 7. Політологія / А.Колодій, В.Харченко, Л.Климанська, Я.Косміна. – Київ: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 584 С. 8. Habermas, J. *Structural Transformation of the Public Sphere*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1993. 9. Wickham, G. *Sociology, the Public Sphere and Modern Government: a challenge to the dominance of Habermas* // *British Journal of Sociology*. – 2010. – Vol.61. – № 1. – P. 155-175; 10. Joppke, C. The Inevitable Lightning of Citizenship // *European Journal of Sociology*. – 2010. – Vol.LI. – № 1. – P. 9-32; 11. Hansen, R. The Poverty of Postnationalism // *Theory and Society*. – 2009. – Vol.38. – № 1. – P. 1-24. 12. Pledge of allegiance // *The Economist* (1 February 2007). Доступно на: www.economist.com 13. Tucker, K. H. From the Imaginary to Subjectivation: Castoriadis and Touraine on the Performative Public Sphere // *Thesis Eleven*. – 2005. – № 83. – P. 42-60. 14. Book review: After Habermas: New Perspectives on the Public Sphere / Crossley N. and Roberts J.M. (eds) – Oxford: Blackwell, 2006, 184pp. // *Acta Sociologica*. – 2007. – Vol.50. – № 1. – P. 85-6. 15. Public Sphere / Guidry, John (ed.) In: *Encyclopedia of Social Theory*. – 2004. SAGE Publications. Доступно на: http://www.sage-ereference.com/socialtheory/Article_n231.html.

УДК 303.446.4

ВЕЛИКОДЕРЖАВНОЕ ПРОШЛОЕ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИИ, СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД И РОССИЙСКИЕ УЧЕБНИКИ ПО ИСТОРИИ

Зотов Андрей Анатольевич – научный сотрудник отдела теории и истории социологии Института социологии Российской академии наук, Редактор журнала «Социологические исследования» (г. Москва)

В статье на примере учебников истории анализируется политика памяти, проводимая современной Россией.

Ключевые слова: историческая память, историческое сознание, коллективная идентичность, историческая политика.

У статті на прикладі підручників з історії аналізується політика пам'яті, що проводиться сучасною Росією.

Ключові слова: історична пам'ять, історична свідомість, колективна ідентичність, історична політика.

In this article the memory politic which provides by Russia today is analyzed.

Key words:

История любого народа – это не просто событийный ряд, но сложное переплетение жизней и судеб людей. Поэтому столь важна работа историков по проведению максимально грамотной реконструкции прошлого, позволяющей новым поколениям лучше понять историю. Являясь частью общемировой истории, национальные истории имеют собственную специфику, поскольку несут в себе определенное ментальное и ценностное содержание, а также выполняют просветительную и социализирующую функции.

Коллективная память общности – это выражение ее коллективного исторического опыта и одновременно условие поддержания единства составляющих общность людей. Без памяти нет ни истории, ни единства в общностях. Вместе с тем то, как люди живут в настоящем, влияет на их видение прошлого. Отсюда необходимость в изучении социальных механизмов, связывающих социальные институты и повседневную культуру с традициями, с историческим опытом. Об исторических традициях мы можем говорить, когда в общности ее настоящее соотносится с прошлым и когда к прошлому обращаются для понимания настоящего. Государство и его институты оказывают влияние на формирование коллективной памяти. Под политикой памяти, именуемой также исторической политикой, имеется в виду целенаправленная политика государства и политических движений в отношении представления материалов по истории страны и преподавания исторических дисциплин в школах и вузах. Она находится в поле внимания каждого государства и политических деятелей.

Что касается России, то в настоящее время четкая государственная историческая политика не прослеживается. Скорее имеет место проявление консервативной тенденции в виде сохранения остатков прежней исторической политики, наложившей отпечаток на содержание учебников по отечественной истории. Приходится признать, что вопрос о формировании национальной и коллективной памяти в России пока изучен слабо как социологами, так и историками. В связи с этим представляет интерес опыт проведения таких исследований в других странах. Я обращаюсь к польскому опыту исследований по той причине, что повышенный интерес к особенностям национального самосознания здесь достаточно давний и не случайный. В Польше дебаты по национальной истории очень непростые. В них особое место занимает тема «белых пятен», то есть исторических фактов, умалчивавшихся в официальных версиях истории в период реального социализма. По свидетельству преподавательницы из Белостокского университета, в польских учебниках истории периода ПНР «то, что происходило на восточной границе Польши, либо было окутано молчанием, либо фальсифицировалось» [1]. Это же можно сказать об учебниках истории России и СССР советского и постсоветского периода.

Историческое образование должно облегчать понимание истории иных народов. Этому препятствуют сохраняющиеся от прошлого стереотипы, в соответствии с которыми Польша нередко представлялась в учебной литературе в образе «недоброго соседа». Имперская политика Царской России в отечественной учебной литературе по истории освещается довольно односторонне; сохраняют свое действие остатки прежней советской исторической политики. Из российских учебников истории выпадают важные страницы. Если обстоятельства первого (1772 г.) и второго (1792 г.) разделов Польши стали излагаться достаточно подробно [2, с. 198, 202], то события, связанные с восстановлением независимости Польши в 1918 году, а также с аналогичной попыткой Украины, пока окутаны пеленой молчания. Учебники истории России XX века обходят молчанием сам факт провозглашения Центральной Радой в ноябре 1917 года Украинской Народной Республики в границах девяти украинских губерний.

Когда в российских учебниках истории для вузов заходит речь об уваровской доктрине «официальной народности», выпускаются из рассмотрения положения о политике русификации западных окраин Российской Империи. Фрагментарно и избирательно представлены польские восстания, хотя эти события имеют отношение к истории России XIX века. В учебнике А.Н. Сахарова и А.Н. Боханова, рекомендованном Министерством образования и науки РФ для общеобразовательных школ, сообщается, что в 1863 г. на территории Царства Польского «начались

погромы имперских учреждений, православных храмов и домов простых обывателей, которых называли агентами России» [2, с. 387]. Но ничего не говорится о репрессиях в отношении предводителей и участников национально-освободительного движения. По-видимому, это связано также с тем, что для преподавателей истории обсуждение темных сторон собственного прошлого представляет значительные трудности. В школьном историческом образовании проявляется склонность представлять прошлое страны в основном в позитивном ракурсе.

Если в украинских учебниках по истории для школ и вузов подобные материалы приводятся, хотя и скупо, то в российской учебной исторической литературе они обычно опускаются. В вышеупомянутом учебнике А.Н. Сахарова и А.Н. Боханова присутствуют и попытки оправдания политики подавления освободительного движения в Польше: «Уместно прояснить один важный вопрос: если бы в русско-польской расправе победила другая сторона, то могла бы возникнуть независимая Польша? Однозначно отрицательный ответ на этот вопрос не подлежит сомнению. В тот исторический период Польша могла существовать лишь в тесном союзе с Россией. <...> В ином же случае она тут же сделалась бы легкой добычей Пруссии» [2, с. 387-388]. Забытой оказалась реакция на события того времени со стороны А. Герцена, публиковавшего в 1963 г. в «Колоколе» статью за статьей: «Преступления в Польше», «Русский грабеж и разбой в Польше», «Польский мученик (убиение пленных и раненых)», «Умиротворение Литвы, успокоение Польши» и др. Герцен боролся с агрессивным, наглым имперским шовинизмом: «Мы с Польшей, потому что мы за Россию. Мы со стороны поляков, потому что мы русские. Мы хотим независимости Польши, потому что мы хотим свободы России. Мы с поляками, потому что одна цепь сковывает нас обоих... Мы с ними потому, что твердо убеждены, что нелепость империи, идущей от Швеции до Тихого океана, от Белого моря до Китая — не может принести блага народам, которых ведет на смычке Петербург. Всемирные монархии Чингисханов и Тамерланов принадлежат к самым печальным и самым диким периодам развития — к тем временам, когда сила и обширность составляют всю славу государства. Они только возможны с безвыходным рабством внизу и неограниченным тиранством наверху... Да, мы против империи, потому что мы за народ!» («Колокол», 1863, № 160) [3]. Как отмечает И. Сяндюков, «к сожалению, моральный подвиг Герцена и поныне остается скорее исключением, чем правилом на фоне «бетонных» имперских традиций его великого отечества» [4, с. 164]. В самом деле: российские учебники истории и поныне хранят молчание в отношении введенной в 1831 г. и возобновившейся в 1863 г. позорной практики передачи конфискованного у польских конфедератов имущества в собственность российским сановникам, генералам и чиновникам [5, с. 688-689].

Перейду к началу XX века. В отпечатанном в 2010 г. 7-м изданием тиражом 50 тыс. экз. наиболее массовом учебнике истории России XX века для общеобразовательных школ А.А. Данилова, Л.Г. Косулина и М.Ю. Брандта не приведена дата восстановления независимости Польши 11 ноября 1918 г., совершившегося спустя 123 года после раздела ее территории. Не приведено и кратких биографических сведений о Ю. Пилсудском, хотя его имя упоминается несколько раз. В отношении обстоятельств наступления на Киев по приказу Ю. Пилсудского (апрель-май 1920 г.) учебник более или менее информирует: «Официально было объявлено, что речь идет об оказании помощи украинскому народу в ликвидации незаконной советской власти и восстановлении независимости Украины. ... Однако вмешательство поляков население Украины восприняло как оккупацию. Большевики перед лицом внешней опасности сумели сплотить различные слои общества» [6, с. 117]. Украинский учебник для студентов вузов, подготовленный О.Д. Бойко, также сообщает, что наступление поляков на Киев осуществлялось в соответствии с военной конвенцией между Польшей и УНР в целях защиты суверенитета Украины и Польши от большевиков, но расставляет иные акценты. В отличие от российского учебника, здесь уже говорится о тесном взаимодействии польских войск с подчиненными Петлюре украинскими частями — «объединение польско-украинского войскового формирования (20 тыс. польских и 15 тыс. украинских воинов)» [7, с. 365]. Далее, в российском учебнике даются лишь скудные ремарки о несогласованности действий Буденного и Тухачевского как причине разгрома польской армией соединенного фронта РККА. Украинский учебник информирует также, что большевики создали марионеточный польский революционный комитет во главе с Ф.Э. Дзержинским, чтобы повторить модель, апробованную в Украине. Замечу, что в польской учебно-исторической литературе «чудо на Висле» рассматривается гораздо более подробно и представлено как символ мужества польских солдат, давших отпор частям Красной Армии, двинутой для советизации Польши. Российский учебник дает только краткие сведения, опуская все «частности», но подводит итог авантюры: по условиям мирного договора в Риге от 17 марта 1921 г. территории, занятые к сентябрю 1920 г., оказались на некоторое время в границах Польши.

В Советской России привыкли гордиться героическим прошлым и не замечать как провалы, так и неприглядные стороны в политике прежних режимов, будь то императоры царской России (Петр I, Николай I, Александр II), правительство Ленина или диктатор Иосиф Сталин.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Sztomp-Rutkowska K. Współczesne przemiany pamięci społecznej w Polsce jako nowe wyzwanie dla edukacji // Zobaczyc to, czego nie ma - Księga pamięci Michałowa. Białystok 2007. S. 28. 2. Сахаров А.Н., Боханов А.Н. История России. XVII – XIX века. Ч. 2. Учебник для 10 класса общеобразовательных учреждений. 7-е изд. - М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2009. 3. Герцен А.И. Собрание сочинений в тридцати томах. Том XVII. - М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. - С. 90-91. 4. Сяндюков И. Трибуна совісті. Єдність політики та моралі за Олександром Герценом // Дві Русі / За загальною ред. Л. Івшиної. - К.: Факт, 2003. 5. Грабенский Вл. История польского народа. - Мн.: МФЦП, 2006. 6. Данилов А.А., Косулина Л.Г., Брандт М.Ю. История России. XX – начало XXI века. 7-е изд. - М.: «Просвещение 2008. 7. Бойко О.Д. Історія України. Навчальний посібник. - Київ: «Академвидав», 2008.

УДК 316.7

АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ІНШОГО В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Сорока Юлія Георгіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Демократичне суспільство актуалізує проблему толерантності до проявів інакшості Іншого. Концепти Іншого, Іншування, інакшості, актуалізовані постмодерністською філософією в якості ключового моменту визначення свідомості, активно використовуються в соціоантропологічних науках для розгляду та інтерпретації проблем інтегрованості/деінтегрованості суспільства, відчуження, пригноблення, проблем меншин тощо. В статті йдеться про умови актуалізації проблематики Іншого в сучасному українському суспільстві та завданнях соціологічного аналізу цих процесів.

Ключові слова: проблематика Іншого, сучасне Українське суспільство

Демократическое общество актуализирует проблему толерантности к проявлениям инаковости Другого. Концепты Другого, иноковости, восприятия в качестве Другого, актуализированные постмодернистской философией в качестве ключевого момента определения сознания, активно используются в социогуманитарных науках для исследования и интерпретации проблем интегрированности/деинтегрированности общества, отчуждения, подавления, проблем меньшинств и др. В статье рассматриваются условия актуализации проблематики Другого в современном украинском обществе и задачи социологического анализа этих процессов.

Ключевые слова: проблематика Другого, современное украинское общество

Tolerance to otherness of Other is one of the important issue of democratic society. Concepts of Other, Othering, Otherness, which were re-realized by postmodern philosophy as key aspects in definition of consciousness, are using actively in social sciences and humanities for researching issues of integration/disintegration of society, alienation, suppression, minorities' issues etc. The article is devoted to actualization of the Other's issue in contemporary Ukrainian society and object of sociological research of this process.

Key words: the Other, contemporary Ukrainian society

Проблематика Іншого, Іншості, інакшості, ставлення до Іншого, «сприйняття в якості Іншого», Іншування є постійно зростаючою сферою зацікавленості сучасної соціоантропологічної науки. Іntenція ставлення до Іншого стала для сучасної версії постмодерністської філософії ключовим моментом у визначенні свідомості. Це пов'язане з ідеями так званого «комунікативного існування» Гайдеггера, Сартра, Гадамера, Левінаса. Якщо класична філософська традиція вбачала визначеність людської свідомості у її інтенції ставлення до об'єкту, то постмодерністська класика занурює суб'єктивність в організоване за принципом тексту (текстологічно артикульоване) середовище. У комунікаційній версії постмодерністської філософії кожний з партнерів по комунікації не тільки є значущим один для одного, але й обумовленим іншим. Єдиним засобом буття «Я» стає буття для Іншого [1].

Фактором актуалізації проблематики Іншого також стали ідеї плюралізму мислення як нового виміру філософського досвіду. Плюралізм передбачає неможливість, заперечення зведення різноманітності форм мислення до єдиного раціонального Абсолюту та означає руйнування традиційної схеми «центр-периферія». Норми європейської культури, по відношенню до яких усі інші цивілізації і форми мислення (в тому числі божевілья, підсвідоме) враховувалися «периферією», втрачають значення єдиного раціонального зразку. Місце «нераціонального», «недосконалого», «примітивного» і т.д. займає Інший, якого неможливо пояснити по аналогії з відомим та який є (до кінця) неосяжним. Дійсність Іншого, на відміну від абстрактного суб'єкту класичної філософії актуалізує проблематику множинності свідомостей та стосунків між ними (інтерсуб'єктивності) в рамках соціології, антропології, соціальної психології та інших сучасних наук про суспільство [2].

Поле проблематизації амбівалентності Іншого стає, у зв'язку із вищезазначеним, тематика ідентичності. Фігура Іншого є найважливішим інструментом, що опосередковує ідентифікацію. Знаходження особистого соціального «Я», самоідентифікація (за Дж. Мідом) пов'язані із засвоєнням ролей «узагальненого іншого». Образ «Ми» виражає консолідуючі ознаки групи та представляє собою позитивного «узагальненого іншого». Проведення ж кордону між спільнотами, «маркування різниць» відбувається у визначенні негативного «узагальненого іншого» чи «значущого іншого» (за Т. Парсонсом) [3].

Використання опозиції «подібний-іншій» (Same-Other) є центральним пунктом процесу соціальної категоризації та типізації (П. Бергер, Т. Лукман) як вирішального аспекту комунікації в суспільстві [4].

Шляхом цієї опозиції відбувається конструювання та мобілізація груп, спільнот (П. Бурдьє). Існують численні аспекти різниць між людьми – іншими словами – маркерів Іншого: гендер, стать, етнічність, територія, статус, професія, переконання, політичні уявлення, стиль життя, тощо.

З іншого боку, дихотомія «Самість – Інший» використовується у суспільстві як один з механізмів домінування. Спрощене розуміння Іншого може призводити до визначення його як сутнісно іншого. Таке стереотипне розуміння, поєднане з ідеями етноцентризму, може призводити до ієрархізації «ми»-групи та «вони»-групи та пригнічення останньої. Стигматизація (І. Гофман) опиняється зворотною стороною категоризації. Соціальні виключення в цьому контексті розглядаються як історичні типи ставлення до Іншого: виключене включення статусного Іншого, включене виключення дисциплінарного Іншого (М. Фуко), виключене виключення індиферентного Іншого [5].

Демократичне суспільство актуалізує проблему толерантності до проявів інакшості Іншого, наприклад, в формі стосунків між етнічними спільнотами, що протиставляються. В умовах авторитаризму та станової нерівності панівний тип соціальної ідентичності визначається протиставленням «вищі»-«нижчі», знижуючи інтенсивність та відтісняючи на другий план опозицію «свої»-«чужі» [6].

У сучасній західній соціальній науці феномен «приписування ідентичності Іншого» (стигматизація інакшості Іншого), тобто іншування (othering) розуміється як практика порівняння себе з іншими та, в той же час, дистанціювання від нього. «Інший» розуміється тут не тільки як несхожий, але й як незрозумілий, аномальний і цьому – стигматизований, пригнічуваний. Інший, який інтерпретується таким чином, стає джерелом амбівалентності в системі соціальних цінностей та моралі, викликом соціальному порядку в сучасному полікультурному суспільстві. З цим пов'язані процеси перевтілення Іншого у Чужого чи Ворога [7,8].

Позицію Іншого, що інтерпретується таким чином, у сучасному суспільстві займають різноманітні пригнічені групи, наприклад, транснаціональні мігранти. Практики стигматизації Іншого досліджуються у зв'язку з ідеологіями та практиками есенціалізму, расизму, партикуляризму, сексизму, націоналізму, колоніалізму, фундаменталізму, ксенофобії та ін., які призводять до пригнічення різноманітних соціальних груп. Осмислення цих процесів відбувається в рамках таких теоретико-методологічних підходів, як постколоніальні студії, різноманітні версії фемінізму та гендерні дослідження, теорії меншин, культурні студії, культурна соціологія, критична теорія.

Серед емпіричних контекстів актуалізації проблематики Іншого, представлених в публікації американських джерел по соціальним наукам за останні 5-7 років, можна назвати, наприклад, наступні¹: «Аутентичність та стигматизація іншого в туристичному дискурсі Фіджі», «Європейська ідентичність і проблематика інакшості Сходу та Заходу в концепті перекладу», «Стигматизація Іншого в контексті сексуального виховання в школі», «Арена стигматизації Іншого: життєві історії маргіналізованих бідністю жінок», «Стратегії стигматизації Інших в публічному та приватному дискурсах турецьких мігрантів в Німеччині», «Конструювання образу брутальних інших по відношенню до мігрантів в сільській пресі в Швеції», «Опозиційні наративи у боротьбі за свободу релігії американських індіанців», «Стигматизація інакшості робочих старшого віку під час прийому на роботу». Іншими словами, проблематика Іншого достатньо вкорінена та розповсюджена в якості опосередковуючого концепту при вивченні найрізноманітніших аспектів соціокультурної взаємодії.

Тематика «значущого Іншого», стигматизованого, відчуженого Іншого визначає перспективні напрямки дослідження таких проблемних областей в соціологічній науці, як європейська ідентичність, транснаціональна міграція, постколоніальні суспільства, етнічні та геополітичні конфлікти, боротьба з тероризмом, а також проблематику Східної Європи та постсоціалістичного простору.

Які фактори актуалізують проблему Іншого в сучасній Україні?

В умовах соціальної кризи, глибоких трансформацій суспільства актуалізуються архаїчні структури мислення, спрощені схеми взаємодії, в тому числі ідентифікація за принципом «свій»-«чужий» [9]. Невизначеності, що супроводять трансформації, хаотичність та неоднорідність процесів змін сприяє зростанню конфліктного потенціалу стосунків «ми»-«вони». З іншого боку, умови соціальних змін ускладнюють порядок виокремлення, вицлюювання Іншого, збільшується критерій інакшості. Наприклад, ставлення до минулого стали останнім часом в Україні таким новим приводом виокремлення «значущих Інших» [10].

Хоча загальновідомо, що Україна долає шлях становлення незалежної держави без серйозних міжнаціональних конфліктів, дослідники виділяють симптоми латентної напруги у міжетнічних стосунках [11]. Тому полем розгортання проблематики Іншого в українському суспільстві можуть стати міжетнічні відносини.

Актуалізація проблематики Іншого є складовою частиною процесу формування української національної та громадянської ідентичності. Як процес її дискурсивного конструювання, так і різні колективні та індивідуальні практики ідентифікації потребують маркування розрізень зі «значущими Іншими», в якості яких у різноманітних контекстах виступають Росія, Захід, Європа, Сполучені Штати, постколоніальний світ, слов'янське братерство та ін. Більше того, ідея незалежності як ідеологічний

¹ За матеріалами архіву SAGE.

конструкт у 1990-их роках функціонувала у формі «незалежності від ...» (О.А. Філіппова), тобто конфігурації, небезпечної з точки зору формування образу ворога та інших форм стигматизації Іншого. Ставши дійсністю, повсякденністю, ідея незалежності поки що не знайшла форми «незалежності для ...», тобто не знайшла надійної опори в позитивній ідентичності.

Небезпечною є також політизація та есенціалізація регіональних розрізень в Україні. Активізований останніми роками поділ на «дві України» – про-західну та про-російську – треба розуміти як нав'язану суспільству опозицію із негативним Іншим.

Російські соціологи Ю. Левада, Л. Гудков, Б. Дубін досліджують проблематику Іншого в контексті тематики радянської людини, процесів «знижуючої» адаптації, пострадянських форм консолідації російського суспільства [12]. Як свідчать їх дослідження, у російському суспільстві широко розповсюдженим є мобілізаційний тип соціальної консолідації за принципом спільного ворога. Специфічним проявом цього феномену є негативна ідентичність, тобто переважання в процесі ідентифікації негативних визначень («Я – не ...»). Ці явища, «підтримані» тенденцією спрощення соціального мислення в ЗМІ, стають аспектами та - разом з цим – основою актуалізацій у сучасній Росії авторитарних тенденцій суспільної взаємодії.

В українській соціогуманітарній науці проблематика стигматизації Іншого (іншування) представлена в роботах істориків та історіографів (Н. Яковенко, Я. Грицак, Н. Гончаренко і М. Кушнарьова) [13]. Досліджуючи шкільні підручники, вони звертають увагу на репрезентацію інших (окрім українців) суб'єктів історичного процесу – інших етносів, сусідніх держав тощо. Лексика, яка використовується для зображення інших етносів, відсутність згадувань про реальну полікультурність та поліетнічність українських земель у різні історичні періоди, ролі, що приписуються іншим етносам – призводять до висновку про «школу іншування» (стигматизації, відчуження Іншого).

Таким чином, перед української соціологічною наукою постає низка завдань дослідження проблематики Іншого. Серед них слід виокремити наступні:

- концептуалізація Іншого як поняття соціальної теорії, поняття Іншого у співвідношенні із поняттями чужого, ворога, маргінала, та їх адаптація для українського контексту;
- прояснення взаємообумовленості процесів іншування та ідентифікації, виключення, стигматизації, визначення наявності цих процесів в українському суспільстві;
- визначення найбільш вразливих груп – потенційних об'єктів іншування в українському суспільстві (мігранти, меншини етнічні чи расові, діти, люди з обмеженими фізичними можливостями, ін.);
- визначення базових установок української культури по відношенню до Іншого.

Особливе місце в контексті цих завдань займає концепт «сприйняття Іншого». На підставі трактовки сприйняття як соціокультурного феномену цей концепт дозволить узагальнити форми та практики буття Іншого в українському суспільстві, а також схарактеризувати український соціокультурний простір з точки зору того, які категорії та схеми сприйняття Іншого переважають, як вони соціально розподілені. Використання паралельно ідей Л. Тевено о конвенційних мовах публічних порядків величі [14], їх лінгвістичної складової, дозволить реалізувати порівняльний аспект аналізу.

Треба також звернути увагу на ряд специфічних для України аспектів даної проблеми, що пов'язують її не стільки із небезпеками, скільки із перевагами.

Маргінали та чужинці представляють собою особливий ресурс інновацій в суспільстві, про що писав прагматист Р. Рорті: «Стикаючись із іншою культурою, ми не можемо вилізти з нашої західної соціал-демократичної шкіри, так і не треба намагатися це зробити. А що треба зробити, так це спробувати зблизитися із представниками іншої культури настільки, щоб зрозуміти, якими ми виглядаємо в їх очах та чи немає в них якихось корисних для нас ідей чи нововведень» [15].

Близької точки зору дотримується Б. Рубл [16]. Присутність спільнот транскультурних мігрантів сприяє створенню з їх допомогою «капіталу розмаїтості», відкритості до зовнішніх груп. Це в свою чергу сприяє ослабленню традиційної системи домінування в метрополісах. З точки зору Б. Рубла, транскультурні мігранти починають «пускати коріння» в українській столиці. В'єтнамці, іракці, пакистанці говорять, що контактують з місцевими жителями у робочий та вільний час на побутовому рівні. Велика частина транскультурних мігрантів у Києві без особливих зусиль зберігають свою релігійну культуру та прийняті на батьківщині практики. Таким чином, Україна має певний потенціал відкритості по відношенню до зовнішніх груп, що має сприяти її розвитку.

Далі, політичний плюралізм в Україні, який обумовлений наявністю деяких міцних регіональних центрів впливу, відтворює специфічну українську свободу. Попри всю недосконалість української демократії, ця «українська свобода» (А. Портнов) формує простір взаємодії, який передбачає активні процеси ідентифікації розрізнення, затребує різні образи Іншого, а також установки на відкритість по відношенню до зовнішніх груп.

Нарешті, важливим аспектом розгортання проблематики Іншого в пострадянській Україні є та будуть стосунки конкуренції між українською та російською культурами [17]. Російська культура в пострадянській Україні явно піддається іншуванню. З іншого боку, українське суспільство постійно

опиняється в позиції свідка, спостерігача процесів російського життя (в тому числі – тих, про які йшла мова вище), переживаючи їх у відкритому просторі інтерпретацій. Російська культура в Україні, таким чином, балансує між позитивним Іншим та негативним Іншим, що разом із фактором близькості культур буде сприяти формуванню установок відкритості.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Пост-модернизм. Энциклопедия. – Минск.: Интерпресссервис. Крижний дом.- 2001.- 1040с. – С. 250. 2. Афанасьевский В.Л. Проблема Другого в постнеклассической философии / Афанасьевский В.Л. [Электронный ресурс] Режим доступа <http://www.phil63.ru/problema-drugogo-v-postklassicheskoi-filosofii> 3. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию /Пер. с нем. – СПб. – «Алетейя». – 2000. – 272с. – С.10-46. 4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / Бергер П., Лукман Т. – М. : «Медиум», 1995. – 324 с. – С. 52-60. 5. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. Часть 1. Стигма и социальная идентичность. Часть 2. Контроль над информацией и социальная идентичность (главы 3-6). / Гофман И. [Электронный ресурс] Режим доступа <http://www.ecsocman.edu.ru/text/17687311/> 6. Шипилов А.В."Свои", "чужие" и другие. От античности до современности / А. В. Шипилов // Социол. исслед. - 2006. - N 5. - С. 103-112. 7. Шютц А. Чужой // Шютц А. Смысловая структура повседневного мира.- М.- 2003. 8. Зиммель Г. Человек как враг // Г.Зиммель Избранное. Том 1. Философия культуры - М.: Юрист, 1996. 671 с. - (Лики культуры). – С. 500-508. 9. Бурлачук В.Ф. Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002.- 266с. – С. 44. 10. Сорока Ю.Г. Отношение к прошлому // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009, №2, с.47-66. 11. Панина Н.В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. 2005. №. 4, С. 26-45. 12. Гудков Л. Идеологема «врага»: «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага / сост. Л. Гудков; ред Н. Конрадова. – М. – ОГИ, 2005. – 334 с. – С. 7-79. 13. Гончаренко Н., Кушнарьюва М. Школа віншування // Критика, 2001, №4, с. 4. 14. Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности // «НЛО». – 2006, № 77. 15. Баньковская С. Чужаки и границы. К понятию социальной маргинальности // Отечественные записки. – 2002, № 6. 16. Блер Рубл. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві/ Пер. З англ.- К.- Критика.- 2007.- 336с. 17. Сорока Ю.Г. Стосунки «українського» та «російського» в контексті змін символічного простору сучасної України // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. - Х.:ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009.- 476с., с. 153.

УДК 316.773.3

В ТЕНИ МЕГАПОЛИСА: ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАНРОВОЙ ПРОЗЫ

Легеза Сергей Валериевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры социологии Днепропетровского национального университета

В статье анализируется взаимосвязь городского пространства и особенностей отображения его в рамках массовой культуры. Рассматривается взаимозависимость социальных и культурных детерминант человеческого существования, форм массовой культуры и образа города в жанровых произведениях. Рассматривается последовательность изменений образа городского пространства в границах трансформации детективного жанра (как примера массовой культуры).

Ключевые слова: городское пространство, трансформации, жанровая проза.

У статті аналізується взаємозв'язок міського простору та особливостей відображення його на теренах масової культури. Розглядається взаємозалежність соціальних та культурних детермінант людського існування, форм масової культури, які присутні в культурі, та образу міста в жанрових творах. Розглядається послідовність змін образу міського простору в межах трансформацій детективного жанру (як прикладу масової культури).

Ключові слова: міський простір, трансформація, жанрова проза.

In the article intercommunication of city space and features of reflection of him is in-process analysed on the walks of life of mass culture. Interdependence of social is examined and cultural determinant of human existence, forms of mass culture, which are in a culture, and appearance of city, in genre works. The sequence of changes of appearance of city space is examined within the limits of transformations of detective genre (as a mass culture).

Key words: city space, transformations, genre prose.

Европейская культура – культура городов (даже – Города). Современная медиевистика склонна связывать глобальные изменения «осени средневековья» – из которых и прорастает Новое время – со смещением центра культурного производства в город. Церковная полемика (проблема телесности, концептуализация «чистилища» как отдельного топоса «священного» и т.д.), становление политических концепций (право монарха, соревнование «двух мечей»), появление новых культурных феноменов – все силовые линии социальной и культурной активности стягиваются к городу, чтобы более никогда его не покинуть [7].

«Воздух города делает свободным» – принцип, сформулированный в Средние века, продолжает свою жизнь до сегодняшнего дня (миграционные процессы направлены внутрь городских стен, и редко выплескиваются за их границы). Город – пространство возможностей, поскольку здесь принцип «novatio» воспринимается как позитив [3], а не как нарушение устойчивого, богоданного равновесия феодальной системы.

Следующие века только развивают эту тенденцию. Город – ось, на которой вращается сначала политическое «колесо фортуны», а позже – стратегии социального переустройства. Более того – именно городской житель становится завсегдатаем и главным героем литературы – новой литературы, выходящей за рамки волшебного мира аристократического рыцарского романа¹.

Приверженность города «novatio» обладает еще одним последствием – постоянным реструктурированием ценностного пространства. И если в городе Старого порядка это проявляло себя лишь как тенденция, то с началом «нового урбанизма» промышленного города – превратилось в проблему. Крупный промышленный город растет за счет притока рабочих рук из зоны доминирования традиционных ценностей: «протопролетариат» формируется из вчерашних крестьян. Новый мир – и новый город – возникает в точке отказа от системы традиционных ценностей. Ценностей, заметим, не нуждавшихся в тонкой системе внешних принуждений, воспринимаемых как данность уже в рамках первичной социализации и инкультурации.

Именно здесь и возникает конфликт самоидентификации у «старых» и у «новых» горожан.

«Быть горожанином» – означало находиться в системе опривыченных стандартных взаимодействий: достаточно вспомнить устойчиво позитивные коннотации, связанные с «бюргером», «буржуа», «мещанином»

© Легеза С.В., 2010

¹ См. соображения Ж. Ле Гоффа относительно проблемы «чудесного» в ментальности средневековой Европы и специфики отображения ее в литературных текстах [6, 41-46]. «Городская повесть», новелла эпохи Возрождения, «народные книги» раннего Нового Времени склонны, в отличие от предыдущей традиции, актуализировать не столько проблему чудесного, сколько структуры повседневности – мир магии замещается здесь миром социальной сатиры: вместо «Ивейна, рыцаря-солдатов» приходит «Гаргантюа и Пантагрюэль» и «Повесть об Уленшпигеле». Мир чудесного замещается миром повседневного или миром экзотического.

в культуре того времени. «Стать горожанином», однако, означало пройти через отказ от традиционной системы ценностей (без гарантии, заметим, принятия системы ценностей новых – просто из-за отсутствия таковой как обдуманной и взвешенной стратегии). По сути, общим местом в исследованиях по истории социологии есть соображения о ценностном кризисе в социальном пространстве «нового промышленного города» как об одной из причин появления самой социологической науки [4]. Социология претендует на то, чтобы выступать как дисциплина, берущая на себя обязательства по выработке действенного механизма социальных преобразований (как контролируемых векторных усилий, направленных на изменение общества).

И все же, роль производителя новых ценностных смыслов взяла на себя именно массовая культура. Именно она оказалась объективно (пусть и невольно) ориентирована на выработку новой ценностной системы – такой, что была бы созвучна социальным условиям современного промышленного города. Если «эпоха Гуттенберга» открывает возможности для тиражирования печатной продукции, ограниченной лишь технологическими факторами, то массовая культура XIX в. резко увеличивает потенциальную аудиторию потребителей. Распространение печатного слова всегда оказывалось чреватым социальными сдвигами в своих последствиях².

Определенные изменения происходят и с самим полем литературы: как со структурами производства и потребления, так и со структурами произведения. С одной стороны, писательство как род деятельности профессионализируется – одновременно с развитием сопутствующих социальных групп (издатели, критики и т.д.) [8]. С другой – изменяется сам формат продукта деятельности писателя: фрагментированные тексты предыдущей традиции все больше превращаются в «толстые» связные повествования, в «романы».

Первоначально ориентированные на культурно компетентного читателя, романы вскоре расширяют поле потенциальной аудитории – рост числа городских жителей и совершенствование механизмов обучения минимальным культурным навыкам весьма тому способствуют. Роман-фельетон требует массовое рекрутирование «новых читателей» - из социальных слоев, которые ранее не рассматривались как потенциальная аудитория.

Город становится притягательным топосом развертывания сюжетов массовой культуры. Именно здесь зарождается своего рода спонтанный социальный заказ: потребности читательской аудитории начинают формировать конечный литературный текст – а литературный текст, в свою очередь, оказывает регулирующее влияние на социальный контекст городского пространства³. Возможно говорить, что жанровая литература, формируя определенные правила сюжетосложения, задает через них устойчивые шаблоны поведения, говорит о «правильном» и «неправильном» в социальном пространстве (подтверждая это живыми примерами сюжетов).

«Текст» и «Мир» явственно корреспондируют. Четким примером может выступать детективный жанр – и совпадение этапов его развития с подвижками социокультурного контекста (в том числе – и с изменениями в восприятии города).

Классический детектив, как он сформировался между Артуром Конаном Дойлом и Агатой Кристи, отображал схемы и мировоззрение викторианской эпохи – эпохи торжества разума. Исчисленное пространство топографических объектов и четких социальных статусов, мир вещей, находящихся на своем месте, и поступков, четко соотносимых с внешними системами значений. Мир, где, по словам А.Гениса, «поезда никогда не опаздывают» [2] – единственно возможный мир для расследования преступления в рамках почти научного дискурса. Действия детектива – методологически – уподоблены методу ученого с одной стороны и врача с другой⁴. Преступник же – планирует преступление, он полностью находится в плену причинно-следственных связей искусственного характера, обстоятельств устойчивых, повторяющихся. Именно четкость временных и пространственных маркеров позволяет не просто совершать преступление, но – идеальным образом планировать его. Но именно поэтому всегда можно «пройти по следам» [5] преступника, реактуализировать обстоятельства преступления через интеллектуальное усилие – и восстановить закон. «Закон», кстати, в классическом детективе равен «справедливости» – точно так же, как любой социальный статус здесь равен самому себе, а город представляет собой четкую логику кварталов, помноженную на прозрачную логику рационализованного субъективного усилия. Классический детектив в каждом своем повороте подчеркивает предсказуемость социальной жизни как рационализируемого пространства человеческого опыта.

² Показательны здесь параллели, которые принято проводить между появлением массового тиража т.н. «Английской библии» и ростом радикализма в протестантском движении в Англии XVI-XVII вв. [9].

³ Наиболее знаменитым случаем подобного рода является история написания романа Э.Сю «Парижские тайны» [10, с. 209-215]. Роман задумывался исключительно ради развлечения культурно-компетентного читателя описаниями экзотики парижского дна, но воспринимается представителями нарождающегося рабочего класса Франции как своеобразное «зеркало для самоидентификации»; У.Эко отмечает, что второй том романа представлял собой попытку автора перенастроиться на новую целевую аудиторию – собственно, рабочий класс. Западные историки литературы, считают возможным говорить о влиянии «Парижских тайн» на реалии революции 1848 года во Франции.

⁴ Здесь, кстати, возникает чрезвычайно занимательная тема соотносимости фигуры врача-диагноста как прототипа и, одновременно, наследника образа детектива, расследующего преступление как совокупность внешних обстоятельств, что отсылают к скрытой причинности болезни; наиболее замечательны в типологическом плане здесь совпадения мизантропии Шерлока Холмса и детективного рвения доктора Хауса – два эти персонажа соотносятся для читателя/зрителя самым удивительным образом (вплоть до многочисленных соображений о типологической близости персонажей после выхода последней по времени экранизации произведений А. Конана Дойла режиссером Г.Ричи).

В противоположность строго выверенному миру викторианского детектива, «детектив-нуар» (30-40-е гг. XX в.) отображает изменившиеся правила игры нового века – и новое «вмещающее пространство». Город, из предсказуемо стратифицированного, превращается в хаотический конгломерат «зональных пространств», отграниченных собственными локальными правилами. Здесь нет «Закона» – и герой уже не воплощает своей деятельностью строго верифицируемое аналитическое усилие, восстанавливающее картину событийности по «следам». Отныне он – одиночка, активно вовлеченный в происходящие события; он стремится не столько к торжеству закона (поскольку это – совершенно бессмысленно в заданных условиях), сколько к справедливости. Именно «справедливость» становится доминирующей категорией, но становится за счет разрушения позитивного образа пространства социального. При этом и пространства физического, поскольку мир «нуара» – мир нецентрированный и маргинальный относительно доминирующего городского пространства: это мир окраин, мир темноты, андер-пространств и антисоциальных практик. Это – мир социальности, начинающей сомневаться не только в справедливости своего устройства, но и в своей рациональности.

Общее сомнение в конечной рациональности человеческого существования – вообще фон массовой культуры первой трети двадцатого века, своего рода посттравматический синдром первой мировой войны. Такое положение усугублялось и распространением в общественном сознании идей фрейдистского психоанализа, вложившего немалую лепту в расшатывание веры в человека как рациональное существо. Благодаря этому, детективный жанр обогащается сюжетикой преступления, так сказать, «поневоле»: в силу психических причин, а не рационального дурного замысла. Диапазон здесь – более чем широк: от фильма реж. Ф.Ланга «М: город ищет убийцу» (1931) до романа Р.Блоха «Псих» (1959) – и его позднейшей одноименной экранизации А.Хичкоком (1960). Отметим лишь, что здесь всецело эксплуатируется идея двойного дна как городского пространства, прячущего свою темную изнанку под благополучным фасадом (та же режиссерская работа Ф.Ланга в «М»), и хрупкость благополучия человеческой самости. Одно оказывается точным зеркалом другого.

Стоит отметить и советский детективный роман 60-80-х гг. XX в. – как своеобразный случай «позитивного сеанса психоанализа». Читатель здесь с самого начала знает, кто преступник, а текст становится не столько расследованием, сколько рассказом об условиях и обстоятельствах человеческого падения. Необходимым элементом такого текста становится повествование о причинах, превращающих человека в преступника [1]. Город здесь становится фоном, но фоном позитивных изменений: здесь не остается места «неправильному» – ни на уровне топографии, ни на уровне социальных действий.

Крайний случай – постмодернистский детектив: и сюжет, и герои, и само пространство здесь теряют соответствие самим себе. Карнавализация, децентрированность, мозаичность формы и действия, ироническое подмигивание читателю, интертекстуальность – особенности, которые организуют и событийность, и пространство действия. Вмещающий городской ландшафт здесь представлен на уровне тонкой грани игры «внешнего» и «внутреннего», «известного» и «нового». С одной стороны, читатель/зритель оказываются перед фактом, что за фасадом привычного всегда кроется необычное (но – не обязательно «бездна бессознательного», как в «психоаналитическом детективе»); с другой стороны, любая экзотика готова предстать как совокупность знакомых отсылок к фоновым знаниям и практикам аудитории. Именно в таком пространстве развивается, например, действие телевизионного сериала «Твин Пикс» или цикл романов об Эрасте Фандорине Б.Акунина (2001-2010). Но это означает, кроме прочего, отсутствие значимой социальной перспективы.

Вообще, идея конца цивилизации, активно осваиваемая зрелищными фильмами-катастрофами (достаточно напомнить хотя бы нашумевшие «Послезавтра» (2005) либо «Монстро» (2007)), как и мысль об исчерпанности евроатлантической культуры могут служить лакмусовой бумажкой осознания исчерпанности представлений об эпохе модерна. «Мир обречен» как раз оттого, что «жить незачем». Человеческое пространство посткатастрофического мира представлено исключительно в формате материальных остатков, одновременно *напоминающих* человеку о его сущности и заставляющих активно рефлексировать по поводу утраченных возможностей «бытия-в-цивилизации». Город – место обитания, но он – лишь зеркало, в котором отображается исчерпанность человеческого бытия. Триумф Метрополиса, с его превращением человека в придаток механического колосса технического прогресса, оборачивается своей теневой стороной: бытие города и бытие человека оказываются оторванными друг от друга, и город будущего этого самого будущего лишается.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Вайнер А. и Г. Гонки по вертикали // Вайнер А. и Г. Гонки по вертикали. Ощупью в полдень. – М.: А/О Международная книга. – 1993. 2. Генис А. Закон и порядок. «Шерлок Холмс» // Генис А. Два: Расследования. – М.: Эксмо, 2002. – С. 391-411. 3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. 4. Давыдов Ю.Н. История теоретической социологии. – Т.1. – М.: Канон+, 2002. 5. Гинзбург К. Приметы (Уликовая парадигма и ее корни) // Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы: морфология и история. – М.: Новое издательство, 2004. – С.189-241. 6. Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2001. 7. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 8. Понтон Р. Рождение психологического романа: культурный капитал, социальный капитал и литературная стратегия в конце XIX века // Вопросы социологии. – 1993. – № 1/2. – С. 84-100. 9. Хилл К. Английская Библия и революция XVII века. – М.: ИВИ РАН, 1998. 10. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. – М.: Симпозиум, 2007

УДК 316.2

ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1990-і рр. – 2010 р.)

Євтух Володимир Борисович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Стаття присвячена висвітленню етнонаціональної динаміки населення України за роки існування незалежної української держави. Досліджуються її закономірності та особливості. Подається етнонаціональна структура українського суспільства з характеристикою кожного із її компонентів; відслідковується процес їх етнічного відродження. У статті розкривається зміст феномена міжетнічної взаємодії з акцентом на міжетнічній толерантності.

Ключові слова: етнонаціональна структура, етнонаціональна динаміка, міжетнічна взаємодія, міжетнічна толерантність.

Статья посвящена освещению этнонациональной динамики населения Украины за годы существования независимого украинского государства. Исследуются ее закономерности и особенности. В статье анализируется этнонациональная структура современного украинского общества с характеристикой каждого из ее компонентов; прослеживается процесс их этнического возрождения; раскрывается содержание феномена межэтнического взаимодействия с акцентом на межэтнической толерантности.

Ключевые слова: этнонациональная структура, этнонациональная динамика, межэтническое взаимодействие, межэтническая толерантность.

The article deals with the ethnonational dynamics of the Ukraine's population during the period of existence of independent Ukrainian state. The regularities and peculiarities of this dynamics are investigating. The author analyzes ethnonational structure of contemporary Ukrainian society characterizing each of its components. The ethnic revival of this components is the topic of discussion; the sense of the interethnic communication with the accent on the phenomenon of interethnic tolerance is finding out.

Key words: ethnonational structure, ethnonational dynamics, inter-ethnic interaction, ethnic tolerance.

В основу аналізу етнонаціональної динаміки українського суспільства я беру дані перепису населення 2001 року, власне, першого перепису у незалежній Україні та деякою мірою дані перепису 1989 року. Усвідомлюючи певну його недосконалість, особливо у методологічному плані, цей документ дає можливість прослідкувати зміни у етнічному складі населення нашої країни. Безумовно, у порівнянні з деякими даними переписів попередніх періодів перепис населення 2001 року, принаймні, уможливує встановлення закономірностей та тенденцій етнонаціональної динаміки, бодай до наступного перепису. Попередньо його проведення планується на 2012 рік.

Отже, згідно з офіційними даними (всеукраїнський перепис населення 2001 р.) на території України мешкають представники 129 етносів. Щодо типів етнічних спільнот, то в етнонаціональній структурі нашої країни сьогодні можна виділити українську націю та національні меншини. Останніх я трактую як різновид етнічної спільноти [5]. Щоправда, у Конституції України йдеться також і про корінні народи. Я вкотре наголошую, що, на мою думку, поняття "корінний народ" безпідставно потрапило у правові документи України, оскільки воно не визначене і, скажімо, за традиційним сприйняттям корінних народів у міжнародній практиці, воно не може бути застосоване в українському контексті. Певні відмінності спостерігаються також і у сприйнятті поняття «етнічна (національна) меншина». На відміну від багатьох європейських поліетнічних країн згідно з концепцією визначення поняття у нашій країні до меншин можна зарахувати практично представників усіх етносів, які нині проживають в Україні. Зокрема, за Законом України «Про національні меншини в Україні», «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [8, с. 4]. Дискусії останніх років (на теоретичному і практичному рівнях), аналіз реалізації прав національних меншин в інших поліетнічних країнах (наприклад, Угорщина, Словаччина) спонукає до більш чіткого визначення критеріїв, за якими можна було б представників тих чи тих етносів України зарахувати до національних меншин. Зокрема, йдеться про їхній кількісний склад, тривалість проживання на даній території тощо.

Ведучи мову про елементи етнонаціональної структури, на сьогоднішній день я би запропонував визначити їх таким чином: український етнос (українська етнонація); етнічні групи - серед них з невизначеним статусом (корінні народи/національні меншини) та національні меншини; представники окремих етносів. При цьому доцільно зробити кілька заваг. Український етнос - найчисельніша етнічна спільнота України (понад

37,5 млн). Щодо етнічних груп з невизначеним статусом, то до них можна віднести гагаузів (близько 32 тис), караїмів (близько 1200), кримських татар (близько 250 тис), кримчаків (406).

За відсутності чітких критеріїв визначення поняття «національна меншина» в українському політико-правовому полі і офіційній практиці (етнополітиці) запропоную у рамках даного аналізу скористатися критеріями, які були покладені в основу визначення поняття «національна меншина» членами спільної робочої групи Ради Європи і України у рамках праці над пілотним проектом «Освітня політика і меншини. Україна», серед котрих довелося бути і мені. Принагідно зазначу, що вони базуються на відомому визначенні поняття «національна меншина» Ф. Капоторті [16, с. 96]: група населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінуючої позиції в країні; демонструє бажання зберегти свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх іммігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни). Додам до цього, група населення, яка має достатню кількість індивідів, котрі усвідомлюють себе членами цієї групи й здатні репродукувати свою самобутність через участь у діяльності етнічних організацій, художніх колективів, створення умов для збереження і розвитку своєї мови тощо. Тобто володіти внутрішніми резервами для досягнення, за Р. Бретонем, «інституційної наповненості» структур національної меншини [15].

Отже, враховуючи вище сказане, до національних меншин в Україні є підстави, на моє переконання, зараховувати такі етнічні групи населення: росіяни (понад 8,3 млн); білоруси (понад 275 тис); молдовани (понад 258 тис); болгары (понад 204 тис); угорці (понад 156 тис); румуни (понад 150 тис); поляки (понад 144 тис); євреї (понад 100 тис); вірмени (близько 100 тис); греки (понад 91 тис); татари (понад 73 тис); рома (понад 47 тис); азербайджанці (приблизно 45 тис); грузини (близько 34 тис); німці (понад 33 тис); литовці (понад 7 тис); словаки (понад 6 тис); чехи (близько 6 тис); естонці (понад 2,8 тис) [11]. Інші громадяни України неукраїнського етнічного походження не відповідають визначеним вище критеріям і я їх класифікував як представників етносів, поділяючи на групи представників етносів і окремих представників етносів. Останнє зумовлено їхньою чисельністю - від кількох тисяч до 2-3 чоловік. Завважу також, що у багатьох етнічних спільнот населення України існують внутріетнічні групи - субетнічні утворення, котрі внаслідок різних причин зберігають свої специфічні риси культури, діалектні особливості мови та самоназву (мікроетнонім). Це, зокрема, в українців - бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини; у росіян - козаки; у кримських татар - південно-бережні («ялтинські»), гірські («татар»), центрально-кримські («орта-полак»), степові («ногайлар»); у татар - волго-уральські, сибірські, астраханські такі групи існують також серед греків, молдован, рома, угорців, поляків [13, с.132 - 142].

У період між переписами населення 1989 та 2001 рр. відбулися зміни (у низці випадків суттєві), у кількісних вимірах основних елементів етнонаціональної структури українського суспільства. Якщо загальну кількість українців обидва переписи зафіксували практично на одному й тому самому рівні - приблизно 37,5 млн. осіб, то друга за чисельністю етнічна спільнота України - росіяни - упродовж тринадцяти міжпереписних років скоротилася на понад 3 млн. чоловік (з 11 355582 чол. у 1989 р. до 8334141 чол. в 2001 р.), або більш ніж 26% від сукупності росіян в Україні наприкінці 1980-х рр. Внаслідок цього питома вага росіян в етнонаціональній структурі України зменшилася майже на 5%. Таке кількісне зменшення російської етнічної спільноти в Україні менше за все пов'язане з виїздом відповідного числа її членів за межі держави на постійне проживання в інші країни. Головна причина - зміна етнічної ідентифікації певною кількістю росіян в Україні. В той же час скорочення майже на 383 тис. осіб або на 78,7% (з 486326 чол. у 1989 р. до 103591 чол. у 2001 р.) єврейської етнічної спільноти зумовлено саме еміграцією переважної більшості її членів до Ізраїлю, а також до країн Західної Європи та в США. Це призвело до того, що за ознакою чисельності євреї в Україні серед усіх етнічних спільнот перемістилися з третього на чотирнадцяте місце.

Чинник еміграції, передовсім на історичні батьківщини, відіграв не останню роль у скороченні у міжпереписний період чисельності білорусів (з 440045 чол. у 1989 р. до 275763 у 2001 р.), поляків (з 219179 чол. у 1989 р. до 144130 чол. у 2001 р.) та чехів (з 9122 чол. у 1989 р. до 5917 чол. у 2001 р.) в Україні.

З іншого боку, у цей же період спостерігався істотний кількісний приріст деяких етнічних спільнот України, які відносяться до основних елементів її етнонаціональної структури. Так, чисельність кримських татар внаслідок повернення з місць депортації збільшилася з 46807 осіб до 248193 осіб (станом на початок 2010 року їх кількість сягала понад 260 тис.); як результат кримськотатарська етнічна спільнота за кількісною ознакою перемістилася з чотирнадцятого на п'яте місце, а її питома вага серед населення України зросла з 0,1% до 0,5%. З врахуванням того, що практично усі кримські татари проживають в Криму їхня питома вага серед населення півострова складає понад 12%.

Останній всеукраїнський перепис населення відобразив певне кількісне збільшення етнічних спільнот румунів (з 134825 чол. у 1989 р. до 150989 чол. у 2001 р.), азербайджанців (з 36961 чол. у 1989 р. до 45176 чол. у 2001 р.), грузинів (з 23540 чол. у 1989 р. до 34199 чол. у 2001 р.) та суттєве чисельне зростання вірменської етнічної спільноти (з 54200 чол. у 1989 р. до 99894 чол. у 2001 р.).

Таким чином, хоча за ознакою чисельності основних елементів вертикаль етнонаціональної структури українського суспільства за дванадцять міжпереписних років певною мірою видозмінилась, загалом її конфігурація з цього погляду виявила тенденцію до стійкості.

Проте етнопонаціональна структура, як і будь-яка соціальна структура, складається не тільки з основних елементів, котрі, стабільно відтворюючись, забезпечують наступність і порядок у розвитку суспільства. До цієї структури належать і, так би мовити, неусталені елементи, які ми означуємо поняттям «представники окремих етносів». Вік цих елементів значно коротший. Для деяких з них характерна прямо-таки стрибкоподібна динаміка чисельності, оскільки такі елементи виникають і зникають насамперед внаслідок вимирання та новітніх міграційних процесів, до яких активно залучена Україна. Скажімо, кількість етнічних ороків збільшилася в Україні за період між 1989-2001 рр. майже в 480 разів (з 2 чол. до 959 чол.), іжорців - в понад 90 разів (з 9 чол. до 812 чол.), ескімосів - в 51 раз (з 3 чол. до 153 чол.), в'єтнамців - у більш ніж 8 разів (з 472 чол. до 3850 чол.), курдів - також у більш ніж 8 разів (з 238 чол. до 2088 чол.).

Тепер проаналізуємо функції, що їх виконують основні елементи в системі етнопонаціональної структури українського суспільства, завдяки чому ця система характеризується організованістю та упорядкованістю. Системоутворюючим елементом етнопонаціональної структури українського суспільства є, поза всяким сумнівом, українська етнопонація. Саме вона виконує функцію демографічної та етнічної основи цього суспільства. Перепис 2001 р. ще раз підтвердив, що українці кількісно переважають в усіх регіонах держави за винятком Автономної Республіки Крим, складаючи в цілому 77,8% населення України. Це досить високий показник етнічної однорідності й водночас вагомий аргумент для віднесення України до держав з поліетнічним складом населення, а не до типових поліетнічних країн, в яких, як приміром в Росії, структурними одиницями є цілісні автохтонні етноси, конституційовані у формі національної державності у складі Російської Федерації. Ще одна надзвичайно важлива функція, що її здійснює українська етнопонація - це функція основного генератора державотворення. Політична воля українців позбутися накинutoї силою історичних обставин залежності від інших етнополітичних утворень й створити власну українську державу засвідчується їхніми численними спробами, спрямованими на досягнення цієї мети. До речі, термін «національна держава», на протипагу деяким твердженням, зовсім не тотожний поняттю «етнопомогенна» або «етнократична» держава. Національна держава в європейському (французькому, німецькому, польському тощо) розумінні цього поняття означає, що головним суб'єктом національно-державного самовизначення є, зазвичай, нація, яка традиційно проживає на даній території, є на ній найчисельнішою етнічною спільнотою; територія розселення цієї нації визначає кордони держави, а самоназва нації і стає назвою держави, яку вона утворює. У більш глобально-поняттєвому розумінні й, на мою думку, більш адекватно варто вести мову про поняття «національна державність». У своєму глосарії я запропонував таке тлумачення поняття «національної державності»: це – політична влада народу (етнічної спільноти), який компактно проживає на певній території й має ту чи іншу форму державного устрою[5, с. 111].

Серед інших першорядних функцій української етнопонації слід також назвати функцію основного носія державної мови. Згідно з переписом населення 2001 року мову своєї національності вважають рідною 85,2% українців. З врахуванням того, що частка українців становить в етнопонаціональній структурі українського суспільства 77,8% й беручи до уваги певний відсоток українізованих осіб з числа національних меншин, загалом українську мову вважають рідною 67,5% населення України. Завважу, однак, що реальна етномовна ситуація в Україні є набагато складнішою, ніж її відбиває наведена офіційна статистика. Українська мова як державна ще не набула необхідного поширення в усіх її функціональних виявах і на всій території України. Суспільний і побутовий престиж української мови не є адекватним її виражальним можливостям та високому рівню розвитку.

Якщо говорити про функції меншинного сегменту етнопонаціональної структури, то слід, передусім, мати на увазі функції утвердження мовного розмаїття і культурного плюралізму в українському суспільстві, а також розширення і поглиблення міжнародних зв'язків України внаслідок зацікавленості в цьому, зокрема, етнічних батьківщин відповідних меншин. До речі, серед найбільшої етнічної меншини росіян також помітне невелике збільшення частини осіб (у період з 1989 по 2001 рр.), які вважають рідною українську мову (з 1,6% до 3,9%) також тих, хто вільно володіє українською мовою (відповідно з 34,4% до 54,%) [14, с. 14].

Особливості становлення елементів етнопонаціональної структури українського суспільства, здійснення ними своїх функцій, як і функціонування структури в цілому, можна предметніше собі уявити, якщо проаналізувати внутрішні процеси, що відбуваються в середовищі різних етнічних спільнот України, а також взаємовплив цих процесів та відповідні наслідки для етнопонаціонального розвитку української держави. Зазначу, що основний зміст внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнопонаціональної структури українського суспільства, складає більш чи менш інтенсивне відродження втрачених або нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. У багатьох зарубіжних поліетнічних країнах цей процес з різною силою виявляється вже упродовж останніх чотирьох десятиліть. Для означення феномену етнічного відродження я вживаю, за Ентоні Смітом, термін «етнічний ренесанс» [19]. Два мотиви є найхарактернішими для таких процесів: **1)** прагнення меншин, за звичай, стимульоване лідерами їхніх організацій, зайняти більш вагомі ніші у суспільному житті тієї чи іншої країни; **2)** невдоволення станом задоволення потреб етнокультурного розвитку меншинних груп населення та етнополітикою держави. Описані вище процеси характерні для більшості поліетнічних країн світу. Однак є країни, яким властивий дещо інший перебіг подій. До них належать, передовсім, нові країни, які виникли на території колишнього Радянського Союзу та колишньої Югославії [6; с. 18]. Суттєва відмінність етнопонаціональних процесів у цих країнах від більшості європейських країн полягає у тому, що тут лише почали формуватися політичні нації на основі домінуючої у кількісному

плані етнічної більшості. Етнічна більшість стає ядром, основоположним компонентом нової територіально-політичної (потестарної) спільноти [1] - держави, котра, як вже зазначалося, перебирає назву цієї більшості: українці в Україні, македонці в Македонії, словени у Словенії і т.д. З цим процесом переходу у нову якість пов'язане і етнічне піднесення (етнічне відродження) більшості. У згаданих країнах відбувається перетворення етносоціальних організацій (ЕСО) [2] етнічних більшостей, які були позбавлені власної реальної політичної надбудови, у визначальний чинник розвитку нових держав. У випадку з Україною українська етнічна спільнота як етносоціальний організм, хоча і не зовсім тотожна з поняттям держави, але дуже щільно з ним пов'язана.

Сьогодні перепон на шляху самореалізації українців як етнічної спільноти немає; більше того, з'явилася реальна можливість (вже в котрий раз) відбутися українцям як етносоціальному організмові, що має свою державу. Український етнос, незважаючи на обмежені (ідеологічно й економічно) можливості за часів Радянського Союзу, зберіг потенціал своєї самобутності, а після отримання незалежності почав реалізовувати цей потенціал і не лише у рамках географічної території, яка і раніше була населена переважно етнічними українцями у складі іншої держави, але вже у рамках етнополітичного організму (ЕПО) [4, с. 60], де він складає домінуючу частину населення. За цих умов, особливо у перші роки незалежного розвитку, були відчутні результати етнічного відродження українців: від впровадження української етнічної символіки як державної до формування досить стійкої етнічної самосвідомості і належності до єдиної спільноти.

Цей процес супроводжувався утвердженням позицій української мови в усіх сферах суспільно-громадського життя, зокрема у державному управлінні, і навіть у сфері особистісних стосунків; мала місце до певної міри інтенсивна дерусифікація різними обставинами зрусифікованих українців. Відбувалося відродження традицій та історичної пам'яті українського народу, прикладом чого може слугувати козацький рух, відновлення діяльності громадських організацій (що було притаманно українському національному рухові, зокрема на початку минулого століття й різних форм участі громадян країни у її суспільному житті (наприклад, жіночі клуби, народні доми, об'єднання за позапрофесійними інтересами тощо).

З одного боку, показником, а з іншого, значним стимулятором українського етнополітичного ренесансу у новітній час стало введення в школах та інших учбових закладах таких дисциплін, як народознавство та українознавство і утвердження цих дослідницьких напрямків як пріоритетних у системі соціогуманітарних наук. Щоправда, дискусії навколо цих дисциплін та статусу української мови, а подеколи й конкретні дії владних структур у напрямку посилення позицій російської мови у державному й громадсько-політичному секторах (особливо після президентських виборів у 2010 році) можуть суттєво змінити роль цих чинників у становленні української державності.

Важливими індикаторами процесу відродження українців України стала інтенсифікація їхніх зв'язків з особами українського походження («українською діаспорою») в інших країнах й усвідомлення українства у всьому світі як єдиного українського етносу [7]. Ще одним, на мій погляд, надто суттєвим чинником етнополітичного ренесансу українців стало функціонування України як самостійного суб'єкта міжнародно-правових, міжнародно-політичних і міжнародно-економічних процесів.

Специфічним чином етнічний ренесанс українського етносу відбився у середовищі його субетнічних груп. Це виявилось передовсім у зацікавленості особливостями (історичними, географічними, етнокультурними) свого походження та свого статусу у сучасній ієрархії українського етносу. Така зацікавленість, зазвичай, переростала у більш бережливе ставлення до етнографічної спадщини груп і плекання самобутніх традицій і звичаїв у рамках українського етносу як частки цієї етнічної спільноти.

Щодо етнополітичного ренесансу у середовищі національних меншин, то тут варто звернути увагу на два моменти: 1) інтенсивне «пробудження» етнічної самосвідомості і прагнення до відродження етнічної самобутності; 2) пошуки шляхів до ефективної участі у суспільно-політичних процесах, до самоутвердження як дійових чинників державотворення з зайняттям відповідних ніш в економічному і політичному житті нової держави. У першому аспекті фіксується щонайменше три особливості:

а) зміна статусу російської етнічної групи населення, коли вона фактично була домінуючою у суспільному житті України як складової СРСР, і трансформація її у національну меншину (до речі, українські росіяни підпадають повністю під запропоновані вище критерії поняття «національна меншина») з відповідними політико-правовими статусними нормами, притаманними такому типу етнічних спільнот;

б) особливий характер відродження у тих національних меншин, які і до незалежності демонстрували досить високий рівень внутрішньої згуртованості (це явище я називаю «етнічною солідарністю») [17], що дозволяло зберігати і певною мірою розвивати їхню етнічну самобутність (болгари, молдовани, поляки, румуни, угорці). Тут процес етнічного відродження мав достатній ґрунт для своєї інтенсифікації і питання стоїть більше у плані утвердження себе як акторів державотворчих процесів і посилення свого впливу на прийняття рішень, принаймні, на місцевому і регіональному рівнях;

в) в окрему групу можна виділити ті національні меншини, де процес відродження відбувається надто швидкими темпами, але у них не було такої бази, як, скажімо, у тих меншин, про які йшлося вище. Сюди можна віднести азербайджанців, білорусів, вірменів, греків, євреїв, німців, рома, татар, словаків, чехів та деяких інших. У середовищі цих меншин інтенсивно відбувалося утворення своїх етнічних організацій, відкриття шкіл або класів з етнічними мовами навчання, засновувалися періодичні або ж епізодичні видання і

т.д. Можна сказати, що формувалася система «інституційної наповненості». Разом з тим, вони активно почали включатися у суспільно-політичні процеси і прагнуть до статусу дійового чинника (саме як самобутніх етнічних спільнот) у формуванні офіційної політики, принаймні, у сфері етнопонаціонального розвитку.

Серед типових і найхарактерніших рис етнічного відродження національних меншин можна назвати такі:

1) утворення організацій з переважаючим членством однієї етнічності. Таких організацій на всеукраїнському, регіональному та місцевому рівнях нараховується понад 10%; 2) діяльність художньо-мистецьких колективів, які збирають, відтворюють і пропагують фольклор, традиції, звичаї своїх етносів (за попередніми підрахунками нині таких в Україні налічується близько 1200); 3) функціонування державних шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням етнічними мовами: за даними Міністерства освіти і науки у 2007/08 н.р. в Україні діяло 20 249 загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчалася 4 млн. 669 тис. учнів; серед них з українською мовою навчання - 16 958 шкіл (3 млн. 387 тис. учнів), російською – 1 253 школи (понад 440 тис. учнів), румунською - 92 (понад 20 тис. учнів), угорською - 70 (понад 12,8 тис. учнів), кримськотатарською - 15 (понад 3 тис. учнів), польською - 5 (понад 1 тис. учнів), молдовською - 7 (понад 2 тис. учнів), крім того, в цей же час було 1 848 загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчання здійснюється двома і більше мовами [11, с. 63]; 4) наявність середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які готують фахівців мовами етнічних меншин, або ж у яких викладаються спеціальні дисципліни (переважно філологічного циклу та народознавчого характеру); 5) видання преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин - вони виходять з різною періодичністю і різними накладками; 6) мовлення для національних меншин, що його ведуть, зокрема, Закарпатська, Чернівецька, Одеська облдержтелерадіокомпанії, а також Державна телерадіокомпанія «Крим» та Національна радіокомпанія України; 7) видання літератури (не лише підручників) мовами національних меншин.

Свої особливості ренесанс має у середовищі етнічних спільнот з «невизначеним статусом». У цьому контексті варто мати на увазі кілька моментів:

1) сьогоднішня кримськотатарська спільнота складається переважно з репатріантів - депортованих та їхніх нащадків, які поступово повертаються до Криму, в основному із Узбекистану: за тринадцять років кількість кримських татар в Україні збільшилася у п'ять разів. Високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення (звісно, не завжди тотожного до того, який був до депортації) - два визначальні чинники темпів етнополітичного ренесансу кримських татар. Наявність етнічного ареалу, практично всього переліку індикаторів «інституційної наповненості» (етнічні організації, релігія, середні та вищі навчальні заклади, преса, художні колективи, література кримськотатарською мовою тощо), координуючого політико-адміністративного органу (Меджліс кримськотатарського народу), представництво (хоч і не завжди адекватне питомій вазі кримських татар в структурі населення півострова) у місцевих органах влади - все це сприяє формуванню нового типу етнічного самоврядування.

2) гагаузи чи не єдина етнічна спільнота України, яка практично на сто відсотків розселена компактно (Одеська область, на кордоні з Молдовою). Маючи свій етнічний ареал, досить високий ступінь етнічної солідарності, тісні контакти з гагаузами Молдови, ця спільнота за умов сприятливої державної етнополітики зберігає добрі шанси для підтримання і розвою своєї етнічної самобутності. Разом з тим, на мою думку, гагаузи України, володіючи багатьма ознаками для реалізації своїх прав за територіальним принципом, повністю схильні до вирішення проблеми свого розвитку у рамках всеукраїнського контексту;

3) основні зусилля кримчаків та караїмів у процесі етнічного ренесансу зосереджуються на відродженні і підтриманні символів та знакових рис своєї самобутності: мови, пам'яток історії та культури. У випадку з кримчакими та караїмами очевидно йдеться не про відтворення, репродукування себе як етносів (принаймні цей мотив не є превалюючим), а скоріше про збереження історичної пам'яті про ці дуже специфічні етнічні групи населення України й інтегрування її в історичну пам'ять всього українського народу. Останній термін вжито тут у політичному контексті - всі громадяни України.

Щодо такої категорії громадян України як «представники інших етносів», то етнічний ренесанс у їхньому середовищі має обмежені можливості для свого вияву. Можливо, найхарактернішими його ознаками є усвідомлення належності до тієї чи іншої етнічності і співвіднесення себе з етносом, який розташований за межами України; спроби реанімувати свою історичну пам'ять через реалізацію інтересу до свого етнічного походження й етнічної батьківщини (не обов'язково у розумінні етнополітичного організму, але й у прив'язці до певного місця у цьому ЕПО, яке є тим чи тим етнічним ареалом); інтенсифікація зв'язків з етнічною батьківщиною.

Аналізуючи стан етнополітичного ренесансу в Україні та його впливи на етнопонаціональний розвиток українського суспільства, варто враховувати також ще дві етнічні категорії, які не є усталеними елементами його етнопонаціональної структури - біженців та іммігрантів, які тимчасово перебувають на території нашої країни. Річ у тім, що етнополітичний ренесанс українського етносу, національних меншин стимулює діє на посилення їхньої етнічної солідарності й збереження їхньої самобутності у нових умовах проживання. До того ж, чинне українське законодавство (подеколи і недосконале) та державна етнополітика надають можливості для цього через реалізацію їхніх прав. Деякі групи іммігрантів та біженців створюють власні етнічні організації, які за метою своєї діяльності, звичайно ж, відрізняються від об'єднань, заснованих національними меншинами з числа громадян України. Щоправда, навряд чи можна виключати можливість трансформації етнічних спільнот іммігрантів та біженців у національні меншини України. Характер трансформаційного процесу залежатиме тут від кількох обставин,

зокрема, від намірів лідерів таких спільнот щодо осілості чи то міграції; соціально-економічної та політичної ситуації у країнах виходу; політики української держави; ступеня толерантності у міжетнічній взаємодії в Україні.

Отже, на підставі виявлених тенденцій етнічного відродження (для деяких елементів етнонаціональної структури - етнополітичного ренесансу, а для інших - етнічного ренесансу) та проаналізованих його рис (безумовно, тільки незначної їхньої частини) можна зробити кілька попередніх висновків:

- у стадії етнополітичного чи етнічного ренесансу перебувають всі елементи (усталені й тимчасові) етнонаціональної структури українського суспільства;
- етнополітичний (етнічний) ренесанс виявляється з різною силою у різних етнічних спільнотах і його результати по-різному дають себе знати як у середовищі самої спільноти, так і у взаємодії цих спільнот, а також впливають на формування визначальних тенденцій етнонаціонального розвитку України;
- динаміка етнічного відродження найбільш відчутна у середовищі українського етносу, болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, ромів, румунів, угорців та деяких інших. Це виявляється передовсім у відродженні занедбаних (до чого спричинилася офіційна політика тодішньої держави) етнічних мов, традицій, інших ознак етнічності, а для української спільноти ще й у прагненні вибудувати й зміцнити державу, у якій вона складає основу державотворення.

Щодо росіян, то етнополітичний ренесанс у їхньому середовищі має дещо своєрідну форму - дискусії, особливо останніх років, про становище російської етнічної спільноти в Україні засвідчує, що лідери їхніх організацій, за поодинокими винятками, обертають свою діяльність проти втрати позицій, якими російське населення тішилося у межах усього колишнього Радянського Союзу, зокрема, й в Україні. Вони не бажають адаптуватися до нових умов, у яких росіяни складають етнічну меншість (заперечується навіть термін «національна меншіна» у застосуванні до росіян), й усвідомлювати нові реалії й нові правила взаємодії;

фази етнополітичного ренесансу українців й етнічного ренесансу національних меншин та інших спільнот України практично збігаються, вони розпочалися наприкінці 1980-х рр. й інтенсифікувалися після проголошення незалежності у 1991 році. Важливим моментом для оцінки спрямованості дії відроджувальних факторів у середовищі різних елементів етнонаціональної структури українського суспільства є те, що під час проведення всеукраїнського референдуму за незалежність України проголосувало понад 90 відсотків її населення. Це означає, що реалізацію ідеї українського етнополітичного організму, носіями якої, за рідкими винятками, були українці, підтримали й представники інших етносів, що мешкають в Україні. Нагадаємо, що останні склали тоді майже 28% усього населення. І якщо навіть припустити, що вісім з чимось відсотків, які не голосували за незалежність, належали до вихідців з інших етносів, то і в цьому випадку більшість їх була за незалежність. Цей факт дає підстави для висновку, що на початковій стадії (фазі) етнополітичного (етнічного) ренесансу, попри різні цілі щодо вирішення суто внутрішніх проблем різних етнічних спільнот, була закладена добротна основа інтегративного типу етнонаціонального розвитку українського суспільства в цілому;

Таким чином, у ході етнополітичного ренесансу в Україні чітко виявляються дві основні тенденції. Перша із них - це прагнення побудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин. Дискусія точиться в основному навколо того, яким чином втілювати це прагнення. Очевидним є той факт, що згідно Конституції України - наша держава є унітарною. Ця обставина може створити враження, що магістральним пріоритетом етнополітичного відродження в Україні є етнічно однорідна держава, асиміляція інших компонентів в українське етнічне тло й етнічна гомогенізація суспільства. Хоча насправді, як буде показано далі, не дивлячись на сильний пасіонарний, за російським етнологом М. Гумільовим, вплив українського етнічного компоненту на етнонаціональний розвиток країни, про створення такої держави не йдеться. Друга тенденція - відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості і активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин. При аналізі взаємодії вказаних двох тенденцій та впливу на цю взаємодію різних факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, варто мати на увазі кілька обставин: **1)** історичну тяглість безконфліктного (за поодинокими винятками) співіснування представників багатьох етносів на території нинішньої України; **2)** чинник підлеглості, а до певної міри і національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів; **3)** перспективу розвитку самобутності усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства завдяки проголошенню Україною незалежності; **4)** засади етнонаціональної політики української держави та механізми її реалізації; **5)** позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які знаходяться у рамках українського етнополітичного організму; **6)** можливості взаємодії різних частин етносів, у тому числі і українського; **7)** зовнішньополітичні пріоритети й орієнтації України.

Поглянемо, яким чином перелічені обставини можуть обусловлювати етнополітичний ренесанс та впливати на етнонаціональний розвиток українського суспільства, змінювати етнонаціональну динаміку. Історичний досвід співіснування представників різних етносів на території України (маються на увазі ті часи, коли Україна являла собою, хоча і незавершений, але, принаймні, достатньо окреслений етносоціальний організм) дає підстави говорити про переважаючий безконфліктний тип розвитку міжетнічної взаємодії. Конфліктні ситуації у стосунках між українцями і поляками, українцями і євреями, що мали місце у ХУІ-ХХ ст., обмежувалися рамками відносин між двома етнічними спільнотами і не справляли визначального впливу на формування міжетнічної

взаємодії в цілому, у якій український етнічний компонент відігравав вагомий роль. До того ж належність окремих частин теперішньої України до різних країн (Австро-Угорщина, Росія, Польща, СРСР, Румунія, Чехословаччина) на тих чи тих відтинках історії перетворювала український етнос у меншину у складі інших держав, щоправда, компактно розселену, і зумовлювала особливий тип міжетнічної взаємодії, коли українці не були її домінуючою.

Отже, довгий час визначальним фактором у формуванні етнонаціональної ситуації був фактор підлеглості й обмеження можливостей розвитку української етнічної спільноти, як і інших спільнот, котрі були на цих територіях майбутньої єдиної української держави. Ця обставина сприяла формуванню міжетнічної солідарності представників різних етнічностей у спротиві асиміляції, часто-густо примусовій, і втраті своєї самобутності. З отриманням Україною незалежності у етнічних спільнот України з'явилися небачені раніше можливості розвитку своєї самобутності. Від початку 1990-х рр. відбуваються чергові зміни у статусі елементів етнонаціональної структури українського суспільства: українці перетворюються у домінуючу етнічну спільноту, а представники інших етносів (принаймні, багаточисельних, з певними потенційними внутрішніми можливостями до самоорганізації) в усталені компоненти цієї структури. Взаємодія цих компонентів з домінуючою більшістю (українцями) виходить на новий рівень. Такий перебіг подій, здавалося б, відкривав можливість для утвердження стандартного і панівного на території колишнього СРСР типу відносин між домінуючою етнічною спільнотою і підлеглими спільнотами, де превалювала тенденція до гомогенізації. Тобто один з варіантів розвитку міг би полягати у перетворенні українського етносу не лише на домінуючий, але й панівний елемент етнонаціональної структури з перспективою на гомогенне в етнічному плані суспільство. Але цього не сталося, хоча настрої «Україна для українців», час від часу зринають у дискусії про майбутній етнонаціональний розвиток держави. Однак, вони не є визначальними і для їхнього циркулювання у сьогоденній Україні недостатньо ґрунту. Серед багатьох чинників, які позбавляють перспективу етнокультурної гомогенізації українського суспільства, вирішальне місце має зайняти державна політика у сфері етнонаціонального розвитку. Стратегія української держави у цій сфері визначена, передовсім, Конституцією України, у преамбулі якої йдеться про те, що «Український народ - це громадяни України усіх національностей» [9, с. 3].

Зрозуміло, стратегія держави у сфері етнонаціонального розвитку, зокрема, щодо збереження поліетнічного й формування полікультурного характеру українського суспільства, повинна опиратися на досконалі механізми впровадження правничих засад державної етнополітики та вправну управлінську систему (етнічний, етнополітичний менеджмент). Як відмічалося вище, історичний досвід і специфічний статус України (або її частин) у складі різних етнополітичних організмів дає підстави стверджувати, що для неї були властиві засади міжетнічної толерантності. У новітніх умовах ця теза підтверджується чисельними етносоціологічними дослідженнями. Принагідно наведемо кілька прикладів із даних моніторингу соціальних процесів, у тому числі й етнонаціональних, який здійснюється в Інституті соціології НАН України з 1994 р.

Отже, одним із визначальних показників, які свідчать про стабільність та толерантність у міжетнічних стосунках й, певною мірою, адекватність державної етнополітики, є феномен дискримінації, власне, в оцінці самих дійових осіб етнонаціонального розвитку. Позитивні відповіді респондентів семи опитувань про наявність дискримінації щодо різних національностей коливаються для українців в межах 6,6 - 9,6%, для росіян : 5,7 - 9,5%, для євреїв: 4,1 - 7,2%, для інших національностей: 4,5 - 6,3%. Водночас абсолютна більшість респондентів з дискримінацією за етнічною ознакою не стикалася: українці - 88,1 - 93,2%; росіяни - 85,7 - 93,8%; євреї - 86,0 - 96,6%; інші національності - 83,5 - 92,3% [3, с. 28].

Високий рівень толерантності у міжетнічних стосунках підтверджують заміри за шкалою американського соціолога Е. Богардуса про ставлення представників різних етнічних спільнот один до одного. Скажімо, середній бал національної дистанційованості за період з 1994 по 2008 рік становив 4,4 - 5,3; для росіян - 1,9 - 3,2; для білорусів - 2,7 - 4,2; для євреїв - 3,8 - 5,2; для поляків - 4,4 - 5,0; для німців - 4,5 - 5,3; для словаків - 4,6 - 5,1; для угорців - 4,6 - 5,4; для кримських татар - 4,6 - 5,6; для молдован - 4,6 - 5,4; для румун - 4,7 - 5,4 тощо [3, с. 33]. Щоправда, час від часу соціологи фіксують зниження рівня толерантності стосовно деяких груп впродовж останніх семи років. Однак воно не суттєве. Занепокоєння викликають випадки, хоча й поодинокі, вандалізму по відношенню до історичних і культурних пам'яток, етнічних меншин, наприклад, кримських татар, та випадки насильства над вихідцями з країн Африки.

Поза всяким сумнівом, стійкі установки на толерантність відкривають перспективи для утвердження такого феномену як міжетнічна солідарність [17], котра за певних обставин попри усі політичні настрої, або ж і політичні доктрини, може відіграти вирішальну роль у консолідації українського суспільства на багатоетнічній, багатокультурній основі. Вияви такої солідарності фіксуються як на рівні національних меншин (скажімо, міжетнічні об'єднання громадських організацій меншин), так і у більш широкому контексті.

Сучасну конфігурацію етнонаціональної структури українського суспільства визначають не тільки процеси становлення, устійнення та внутріетнічного розвитку кожного з перелічених її компонентів, процеси міжетнічної взаємодії, але й певна ієрархія поміж цими елементами, що склалася за рядом ознак (рівень освіти, доходи, зайнятість тощо). Перепис 2001 року у цьому компоненті відтворив дещо іншу вертикаль найчисельніших етнічних спільнот України. Скажімо, за показником питомої ваги осіб з повною і базовою вищою освітою в кожній із складових цієї вертикалі на сьогодні маємо таку картину: українці - 21%, росіяни - 30, білоруси - 24, молдовани - 8, кримські татари - 18, болгары - 17, угорці - 9, румуни - 7, поляки - 20%. За роки

існування незалежної української держави чітко визначилась тенденція до зростання частки осіб з вищою освітою серед усіх етнічних спільнот, що складають основу етнонаціональної структури суспільства. Водночас відмінності за цим показником між росіянами, білорусами, українцями і поляками, з одного боку, та румунами, молдованами й угорцями, з іншого боку, залишаються все ще суттєвими, що зменшує можливості останніх здійснити висхідну соціальну мобільність на рівні групи. Коли йдеться про ієрархічні або статусні відмінності між компонентами етнонаціональної структури українського суспільства, слід також мати на увазі різні можливості тих чи тих спільнот задовольнити етнокультурні, а то й політичні інтереси своїх членів. Скажімо, до російської спільноти престижно належати через її особливий статус в Україні як такий, що спирається, зокрема, на цілком завершену мовну і культурну інфраструктуру й потужну підтримку етнічної батьківщини. Сила кримських татар визначається насамперед високим рівнем їхньої внутрішньої групової солідарності і згуртованості, здатністю за допомогою чітко організованих колективних дій й прямого тиску на владу досягти своїх цілей. Здатність збудити громадську думку й вплинути на владу з метою відстоювання певних етнічних цінностей та інтересів неодноразово демонстрували деякі лідери єврейської спільноти.

У контексті системного бачення етнонаціональної структури українського суспільства та її динаміки важливо з'ясувати не тільки її внутрішню будову, але й зовнішні зв'язки кожного з її елементів, зокрема, можливість входження останніх у більші системи, організовані за гомоетнічним принципом (більші спільноти). З цієї точки зору українська етнонація, зрозуміло, не може розглядатись як складова частина більшої гомоетнічної системи (спільноти). В цьому сенсі українська нація є вже найзагальнішою системою, яка має свої підсистеми: територіальне або поселенське ядро етносу (українці, які проживають в Україні) й діаспору (українці, які проживають за межами України на території інших етнополітичних організацій). Що ж до національних меншин України, то, будучи діаспорними утвореннями по відношенню до своїх етнічних батьківщин (країн виходу), вони якраз і виступають складовими частинами або підсистемами відповідних етносів, основні ареали розселення яких перебувають за межами української території.

Аналіз різних чинників, які зумовлюють динаміку етнонаціональної структури українського суспільства дає підстави зробити висновок про те, що вони взаємодіють на різних рівнях й цю взаємодію слід ретельно враховувати при формуванні і здійсненні державної етнополітики в Україні, особливо, коли йдеться про визначення пріоритетів етнокультурного, зокрема мовного, розвитку, форм і способів захисту етнічних прав титульної нації та національних меншин, моделі міжетнічної взаємодії тощо. В цілому, ефективна державна етнополітика, що спирається на адекватну законодавчу базу, науково обґрунтовані рекомендації та достатні фінансові ресурси, має стати головним інструментом модернізації етнонаціональної структури українського суспільства та регулювання етнонаціонального розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бромлей Ю.В. Опыт типологизации этнических общностей // Советская этнография. - 1972. - № 5. 2. Бромлей Ю.В. Этнос и этносоциальный организм // Вестник Академии наук СССР. - 1970. - № 8. 3. Головаха Євген, Паніна Наталя. Українське суспільство 1992 – 2008: Соціологічний моніторинг. – Київ: 2008. 4. Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. 1. Терміни та поняття. -К., 1997. 5. Євтух В. Менеджмент у поліетнічних спільнотах // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000. - № 4. 6. Євтух В.Б. Структура та характер взаємодії елементів сучасного українського етносу // Формування української нації: історія та інтерпретації. -Львів, 1995. 7. Євтух Володимир. Глосарій. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. 8. Закон України "Про національні меншини в Україні". – Київ: 1993; 9. Конституція України. – Київ: 1996. 10. Саган О.Н., Пилипенко Т.І. Європейські пріоритети державної етнонаціональної політики України. Рамкова конвенція про захист прав національних меншин. – Київ: 2008. 11. Україна поліетнічна: інформаційно-бібліографічний показник / Упоряд. І.Винниченко та Л. Лойко. - К., 2003. - 108 с; принагідно використовуються також матеріали Держкомстату України. 12. Українська правда. - 12 січня 2008. 13. Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. 1 Книга. - Опішне, 1999. 14. Чаплик М.М. Росіяни в Україні (1989-2001 рр.): історико-демографічний аспект. Автореферат делегації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Донецьк, 2007. 15. Breton R. Institutional Completeness of Ethnic Communities and the Personal Relation of Immigrants // American Journal of Sociology. - 1964.- vol. 70.- № 2. 16. Capotorti A. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. - New York, (UN Doc. E/CN/4/Sub/2/384/Rev.1, UN Sales No. E. 78 1V1). - P. 96. 17. Jewtuch W. Etnischer Antagonismus und ethnische Solidarität in den Ländern Nordamerikas // Migrationsforschung. - 1989. – Heft 22. 18. Managing Multiethnic Local communities in the Countries of the Former Yugoslavia/ Ed. By N. Dimitrijevic. - Budapest, 2000. 19. Smith A. The Ethnic Revival in Modern World /- Cambridge, 1981.

УДК 316.347:303.094.4

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ, МЕТОДОЛОГИЯ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ В УКРАИНЕ

(по результатам международного научно-исследовательского проекта ENRI-East)

Бакиров Виль Савбанович – доктор социологических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, ректор Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, Президент Социологической ассоциации Украины

Кизилев Александр Иванович – кандидат социологических наук, заведующий кафедры методов социологических исследований, директор научно-исследовательского Института социально-гуманитарных исследований Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина

Кизилова Ксения Александровна – аспирантка кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина

В статье рассматриваются теоретико-методологические основания изучения этнических меньшинств в Украине согласно логике международного научно-исследовательского проекта ENRI-East «Взаимодействие европейской, национальной и региональной идентичностей: нации между государствами вдоль новых границ Европейского Союза». Сделан обзор базовых теоретических подходов к пониманию феноменов идентичности и социальной идентичности как фундаментальных категорий проекта. Представлена операционализация основных понятий, составляющих предмет исследования. Особенности изучения этнических меньшинств в Украине представлены на примере результатов исследования польского этнического меньшинства. Рассмотрены особенности взаимодействия разных форм идентичности в сознании украинских поляков; охарактеризованы этническая, религиозная, региональная и европейская идентичности украинцев; выделены дифференцирующие факторы польской этнической идентичности; охарактеризована иерархия и особенности реализации культурных потребностей этнических поляков в Украине; рассмотрено участие украинских поляков в политической жизни Украины, сплоченность украинских поляков как этнической группы.

Ключевые слова: идентичность, теории идентичности, национальная идентичность, региональная идентичность, европейская идентичность, польское этническое меньшинство в Украине, этническая идентичность украинцев.

У статті розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження етнічних меншин в Україні за логікою міжнародного науково-дослідного проекту ENRI-East «Взаємодія європейської, національної та регіональної ідентичностей: нації між державами уздовж нових кордонів Європейського Союзу». Зроблено огляд базових теоретичних підходів до розуміння феноменів ідентичності та соціальної ідентичності як фундаментальних категорій проекту. Представлено операціоналізацію основних понять, що складають предмет дослідження. Особливості вивчення етнічних меншин в Україні представлені на прикладі результатів дослідження польської етнічної меншини. Розглянуто особливості взаємодії різних форм ідентичності у свідомості українських поляків; охарактеризовано етнічну, релігійну, регіональну та європейську ідентичності українських поляків; виділено диференціюючі чинники польської етнічної ідентичності; схарактеризовано ієрархію та особливості реалізації культурних потреб етнічних поляків в Україні; розглянуто участь українських поляків у політичному житті України, згуртованість українських поляків як етнічної групи.

Ключові слова: ідентичність, теорії ідентичності, національна ідентичність, регіональна ідентичність, європейська ідентичність, польська етнічна меншина в Україні, етнічна ідентичність українських поляків.

The paper deals with theoretical and methodological grounds of the ethnic minorities study in Ukraine, according to logics of the international research project ENRI-East «Interplay of European, national and regional identities: nations between the states along the new borders of the European Union.» A review of the basic theoretical approaches to understanding of the phenomena of identity and social identity as fundamental categories of the project is done. Operationalization of the basic concepts which constitute the subject of study is presented. The particular features of the ethnic minorities study in Ukraine are represented on the example of the results of the Polish ethnic minority study. The features of interaction between different forms of identity in the minds of Ukrainian Poles are analyzed; the ethnic, religious, regional and European identities of Ukrainian Poles are described; differentiating factors of Polish ethnic identity are distinguished; the hierarchy and the peculiarities of satisfaction of cultural needs of ethnic Poles in Ukraine are described; the involvement of Ukrainian Poles into the political life in Ukraine and the cohesion of this ethnic groups are studied.

Keywords: identity, identity theories, national identity, regional identity, European identity, the Polish ethnic minority in Ukraine, ethnic identity of the Ukrainian Poles.

В современном мире в условиях изменения роли национального государства и появления наднациональных и субнациональных организаций, трансформации отношений между обществом и государством и дестабилизации доминировавшей ранее национальной идентичности происходит развитие сложных взаимоотношений между разными типами и уровнями идентичности. В странах Восточной Европы, геополитическое положение которых изменилось после недавнего расширения границ Европейского Союза, взаимодействие различных типов идентичности, в первую очередь европейской, этнической и региональной идентичностей, протекает особенно активно и нуждается в изучении. Выбор национальных меньшинств в качестве объекта исследования подобной проблематики обусловлен теми широкими возможностями, которые предоставляет изучение идентичностей этнических меньшинств для анализа условий формирования и трансформации идентичностей, особенностей взаимодействия идентичностей разного уровня.

Международный исследовательский проект ENRI-East «Взаимодействие европейской, национальной и региональной идентичностей: нации между государствами вдоль новых границ Европейского Союза»^{*} нацелен на изучение и более глубокое понимание того, как формируются и взаимодействуют современное национально-культурное самосознание народов Европы и региональные культуры восточной части европейского континента. Целью проекта является изучение способов образования и реализации европейской, национальной и региональной идентичностей в индивидуальных и групповых нарративах и практиках в рамках все более сложного комплекса институциональных структур. Проект является сравнительным междисциплинарным исследованием, которое объединяет усилия социологов, этнографов и политологов в объяснении этносоциальных трендов в Восточной Европе. География проекта охватывает Карпатский регион, Восточную Европу, Прибалтийский регион и Германию. Объектом исследования в проекте являются конкретные нации и их этнические группы, живущие по разные стороны восточной границы Европейского Союза. В международном проекте принимают участие более 50 социологов и экспертов из семи стран ЕС и трех стран СНГ [1]. Со стороны Украины в реализации проекта участие принимают социологи Восточнoукраинского Фонда социальных исследований, г. Харьков (коллектив которого включает авторов данной статьи).

Проект включает в себя четыре исследовательские темы:

1. Взаимодействие идентичностей и культур: сравнение «материнских наций» и их «групп, проживающих за рубежом»;
2. Нации между государствами: отношение и политика «материнских наций» и «принимающих наций» к этническим группам;
3. Самоорганизация и репрезентация этнических меньшинств вдоль восточной границы Европейского Союза;
4. Исторические пути, историческая память, современное состояние и ожидаемая динамика развития жизни «разделенных наций» в Восточной Европе.

Теоретическая база исследования

Понятийный аппарат данного исследовательского проекта представлен следующими категориями: идентичность, этническая идентичность, региональная идентичность, европейская идентичность, этническое меньшинство, нация, государство, Европейский Союз, «материнская нация», «принимающая страна», «разделенная нация».

Фундаментальным понятием проекта является понятие идентичности. Концепция идентичности получила свое обоснование в психологических, социально-психологических и социологических теориях и исследованиях. В то время как в психологии подчеркивается роль личности в формировании идентичности, исследователи социально-психологической традиции занимаются разработкой внутрigrупповых и внешнегрупповых механизмов социальных отношений между членами различных групп. Социологи же занимаются коллективной идентичностью – социальными аспектами идентичности личности. Эти аспекты рассматриваются как социальные, поскольку они состоят в том числе из социально передаваемых представлений о типичных поведенческих практиках человека с той или иной идентичностью [2].

В проекте ENRI-East идентичность рассматривается как особый социальный феномен во всем его многообразии. В проекте было решено использовать наиболее общее определение социальной идентичности как процесс и результат самоидентификации индивида путем отнесения себя к той или иной социальной группе (этнической, религиозной, профессиональной, возрастной, территориальной общине и др.).

Исследовательская группа исходит из этого очень широкого и общего определения с целью всеобъемлющего изучения структуры и самых различных форм социальной идентичности (таких, как этническая, культурная, политическая и др.) групп, которые являются «осколками» так называемых «расколотых» наций.

Понимание социальной идентичности в проекте базируется на следующих теоретических основаниях и подходах:

---

^{*} Реализация проекта осуществляется согласно Седьмой рамочной программе Европейской Комиссии (FP7 ЕС), сроки реализации проекта 2008-2011 гг.

1. Социальная идентичность представляет собой процесс организации жизненного опыта в индивидуальное «Я». Так, согласно Э.Эриксону, идентичность меняется на протяжении всей человеческой жизни, а основной ее функцией является адаптация. По Э.Эриксону, становление и развитие идентичности – это процесс, который оберегает целостность и индивидуальность опыта человека, дает ему возможность предвидеть внутренние и внешние опасности, соразмерять свои способности с предоставляемыми обществом социальными возможностями. Таким образом, идентичность соотносима с постоянным, непрекращающимся развитием личности в социуме [3].

2. Представление о существовании осознаваемой и неосознаваемой идентичностях, актуализированные в рамках символического интеракционизма и концепции «Я» Дж.Мидда [4]. Неосознаваемая идентичность базируется на неосознанно принятых нормах – это принятый человеком комплекс ожиданий, поступающих от социальной группы, к которой он принадлежит. Осознаваемая идентичность появляется тогда, когда человек начинает размышлять о себе и о своем поведении. Развитие идентичности идет от неосознаваемой идентичности к осознаваемой. Осознаваемая идентичность не означает автономии личности от социума, поскольку она формируется при помощи приобретенных в социальном взаимодействии категорий, выработанных в языке. Но в то же время наличие осознаваемой идентичности указывает на момент относительной свободы личности, так как человек перестает следовать ритуализированному развертыванию действий и начинает думать о цели и особенностях своего поведения [5].

3. Теория Ю.Хабермаса о личностной и социальной идентичностях как о двух измерениях, в которых реализуется балансирующая Я-идентичность. Личностная идентичность – это вертикальное измерение, она обеспечивает связность истории жизни человека. Социальная идентичность – это горизонтальное измерение, с ней связано выполнение различных требований всех ролевых систем, к которым принадлежит человек. Я-идентичность возникает в балансе между личностной и социальной идентичностью. Установление и поддержание этого баланса происходит с помощью техник взаимодействия, среди которых исключительное значение отводится языку. Во взаимодействии человек проясняет свою идентичность, стремясь как соответствовать нормативным ожиданиям партнера/группы, так и выражать свою неповторимость [6].

4. Теория Г.Тэджфела о противостоянии личностной и социальной идентичностей. Согласно Г.Тэджфелу, существует определенный социально-поведенческий континуум, на одной стороне которого локализованы формы межличностного взаимодействия, а на другой – взаимодействие людей как представителей определенных общностей. Первый вариант предполагает актуализацию личностной идентичности, второй вариант – социальной идентичности. В зависимости от ситуации может быть актуализирована либо личностная, либо социальная идентичность [7]. Основным механизмом, который запускает процесс актуализации личностной и социальной идентичностей, является мотивационная структура, ориентированная на достижение личностью позитивной самооценки. Личность будет актуализировать социальную идентичность и прибегать к межгрупповым формам поведения, если это кратчайший путь к достижению позитивной самооценки. В случае если человек может достичь ее на уровне межличностного общения, актуализируя личностную идентичность, ему нет нужды переходить к противоположным формам поведения [8].

5. Теория самокатегоризации Дж.Тернера, в которой самокатегоризация представляет когнитивное группирование себя с некоторым классом идентичных объектов. Согласно Дж.Тернеру, существует три уровня самокатегоризации:

- самокатегоризация себя человеческого существа (человеческая идентичность);
- групповая самокатегоризация (социальная идентичность);
- личностная самокатегоризация (персональная идентичность) [9].

Между различными уровнями самокатегоризации существует функциональный антагонизм: с позиций личностной идентичности человек не видит сходства между группами, с позиций групповой идентичности не различает индивидуальных характеристик отдельных членов группы. Категоризовав себя со своей группой в поисках положительных отличий от других групп, субъекты будут вести себя групповым образом. Восприятие себя как члена группы снижает восприятие себя как уникального индивида, т.е. происходит деперсонализация восприятия [10].

6. Понимание индивидуальной и социальной идентичностей как взаимообуславливающих и социальных по происхождению, характерное для Р.Дженкинса. Так, согласно Р.Дженкинсу, социальная идентичность – это понимание того, кем является индивид и кем являются другие, и наоборот, понимание другими людьми самих себя и других людей. В отличие от традиционного взгляда на существование качественного отличия между индивидуальной и коллективной идентичностями, Р.Дженкинс утверждает, что индивидуальная уникальность и коллективная схожесть могут рассматриваться как две стороны одного и того же процесса. Основное различие между ними состоит в том, что в случае индивидуальной идентичности акцент делается на отличительных характеристиках индивида, а в случае коллективной – на подобных, схожих. Р.Дженкинс считает, что это различие является весьма условным: индивидуальная и социальная идентичности не существуют друг без друга. Процессы, в которых они формируются или трансформируются, также аналогичны. Исходя из этого, Р.Дженкинс отмечает, что обе эти идентичности по своему происхождению социальны и возникают только при условии включенности индивида в социальную группу [11].

В эмпирической части проекта рассматриваются четыре основных аспекта идентичности: политический аспект идентичности, социальный аспект идентичности, культурные дифференциации внутри идентичности, прочность и стабильность идентичности.

Указанные элементы идентичности в исследовании были операционализированы следующими индикаторами:

1. Политический аспект идентичности: интерес к политике в стране своего проживания и стране проживания своего этнического большинства, участие в политической жизни страны, выборах, желание иметь своих представителей в парламенте страны проживания, отношение к Европейскому Союзу;

2. Социальный аспект идентичности: «открытость» другим и другому, уважение к другим, доступность группового статуса, анализ предрассудков и стереотипов, отношение к другим этническим группам и национальностям, отношение к некоторым тенденциям в развитии страны и Европы, представления об основаниях своей этнической идентичности и идентичности других групп, однородность идентичности, распространенность смешанных идентичностей;

3. Культурные дифференциации рассматривались посредством содержания идентичности: каковы наиболее важные черты группы в этническом, культурном, политическом и экономическом измерениях, общее и отличия с другими группами, индивидуальное значение идентичности для членов группы, значение символов, традиций, связей, предков, равенства возможностей членов различных групп;

4. При изучении прочности и стабильности идентичности рассмотрению подлежали чувство принадлежности к группе, солидарности, близости с группой, национальной гордости, особенностей самоидентификация членов групп и важности для них своей этнической идентичности.

Методология и методы исследования

Для проведения сравнительного социологического исследования в проекте используются различные методы:

- критический обзор литературы по теме проекта по каждой из этнических групп;
- уточнение и вторичный анализ существующих статистических и социологических данных (всемирный опрос по ценностям WVS, европейские опросы по ценностям EVS, Eurobarometer и другие);
- международный массовый формализованный опрос для получения специальных эмпирических данных, которые касаются выбранных этнических меньшинств;
- комплекс качественных социологических методов (биографические интервью, экспертные интервью, контент-анализ ресурсов Интернет, анализ подростковых эссе, фокус-группы, опросы и фокус-группы, посвященные музыке).

В рамках проекта был осуществлен массовый опрос, проведена серия биографических интервью, контент-анализ Интернет-ресурсов, опрос и фокус-группы, посвященные музыке. В настоящее время исследовательские команды разрабатывают методологию проведения экспертных интервью и других видов качественного исследования.

Объектом исследования в проекте являются 12 этнических меньшинств: словаки в Венгрии, венгры в Словакии, русские в Латвии, поляки в Беларуси, русские в Литве, поляки в Литве, белорусы в Литве, украинцы в Польше, белорусы в Польше, литовцы в России (Калининградская область), венгры в Украине и поляки в Украине.

В Украине в ходе массового опроса было опрошено 400 украинских поляков и 400 украинских венгров. В данной статье мы обращаемся к результатам массового опроса среди поляков в Украине.

В массовом опросе этнических меньшинств было использовано несколько способов формирования выборочной совокупности. Выбор конкретного способа был обусловлен особенностями расселения представителей изучаемой этнической группы в стране. Все 12 изучаемых в рамках проекта этнических меньшинств были условно разбиты на 3 группы в зависимости от плотности их расселения в районе проведения опроса. Для проведения опроса были отобраны те территории, где плотность этнического меньшинства была наиболее высокой. При этом в районах, где плотность проживания этнического меньшинства составила 30% или более, был использован метод случайного маршрутного отбора респондентов. В тех местностях, где плотность проживания этнического меньшинства составила от 10% до 30%, был использован метод случайного маршрутного отбора «с добром»¹. И, наконец, на тех территориях, где плотность целевой группы составила менее 10%, для отбора респондентов был использован метод «снежного кома».

Согласно описанной выше методике, для опроса поляков в Украине был использован метод отбора респондентов по технике «снежный ком», поскольку по результатам анализа имеющихся статистических данных в Украине не было выявлено областей и районов, где плотность поляков превысила бы 4%. Местом проведения опроса членов польского этнического меньшинства в Украине стали наиболее густо населенные поляками Житомирская и Львовская области.

Для реализации задач исследования был использован метод формализованного интервью по технике face-to-face (лицом-к-лицу).

¹ Суть метода состоит в поиске потенциальных респондентов, помимо основного, случайно отобранного адреса, в жилищах, соседних с ним (дома – справа, слева, квартиры – справа, слева, сверху, снизу)

Целевую группу исследования составили лица, которые:

- старше 18 лет;
- проживают в Украине более 1 года на момент проведения опроса;
- по собственным убеждениям считают себя этническими поляками/ венграми (или же членами польской/ венгерской этнических меньшинств в Украине). В рамках проекта акцент был сделан именно на субъективном определении своей этнической идентичности.

Польское этническое меньшинство в Украине. Этнографическая справка

Согласно Всеукраинской переписи 2001 года, польское этническое меньшинство в Украине насчитывает 144130 человек, что составляет 0,3% населения страны. По своей численности поляки в Украине занимают восьмое место среди этнических меньшинств (после русских, белорусов, молдаван, крымских татар, болгар, венгров и румын).

Украинские поляки проживают преимущественно в четырех областях Украины: Житомирской (34% всех поляков), Хмельницкой (16% всех украинских поляков), Львовской (13%) и Тернопольской (3%). В этих четырех областях в общей сложности проживает две трети (66%) украинских поляков. При этом плотность расселения поляков в этих областях очень низкая и составляет от 0,3% до 3,5% (Рисунок 1) [12]. Таким образом, можно отметить, что поляки на территории Украины расселены очень дисперсно, что способствует их ассимиляции и существенно влияет на их этническую идентичность.

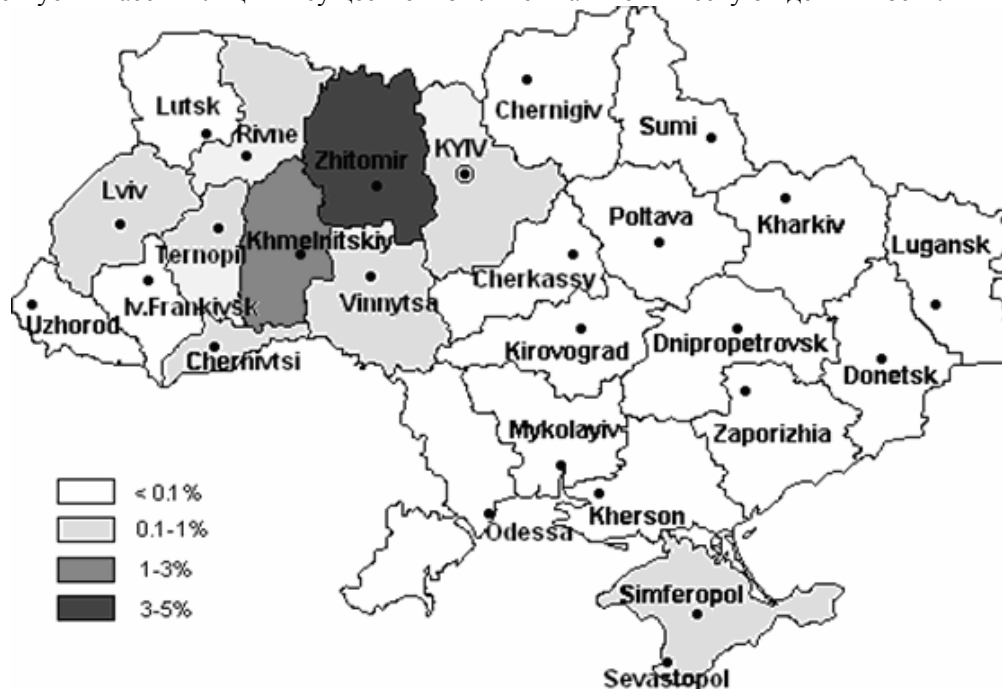

Рисунок 1. Особенности расселения поляков в Украине (по данным переписи 2001 года)

История взаимоотношений поляков и украинцев всегда была очень сложной. Поляки проживают на территории Украины уже почти тысячу лет. Первые польские поселения появились в Украине в XI веке – в 1030-31 гг. Связано это было с военным походом князя Ярослава Мудрого на поляков. Захваченных в плен поляков Ярослав расселил вдоль реки Рось. Эти поляки достаточно быстро ассимилировались среди украинцев.

Первые массовые переселения поляков на территорию Украины приходятся на XIV век. Они были связаны с колонизацией Польшей Галицко-Волынского княжества. Именно этим временем датируется начало формирования поляков как этнической группы в Украине. Еще более массовые переселения поляков приходятся на конец XVII —начало XVIII веков. Причиной тому стали поражение Польши в войне с Турцией и усиление феодального гнета польских крестьян в своей стране. Основной миграционный поток поляков был направлен на Волынь, Подолье, Западную Киевщину, Восточную Галичину. Поляки также принимали участие в военно-земледельческой колонизации юга Украины, основав там ряд поселений [13].

Поляки в Украине не были однородны в социальном плане. Часть из них составляли так называемые мазуры - в прошлом бедные крестьяне, а другую часть составляла шляхта - потомки мелкой польской шляхты, которую переселили в Украину, чтобы отбывать военную службу и охранять польские границы. В конце XVIII века на Правобережной Украине поляки составляли большинство правящей помещичьей верхушки, значительную часть католического духовенства, служащих.

К середине XIX века доля поляков на территории Правобережной Украины составляла 6% от всего населения и продолжала расти. Динамика роста количества поляков отчетливо прослеживается во второй половине XIX века. Так, на Львовщине в 1817 г. доля поляков составляла 30%, а в 1900 г. - 37%; на Тернопольщине - 27% и 31%, соответственно; на Перемишлянщине – 24% и 32%, соответственно [14].

Значительные потери польское население Украины понесло после поражения польского национально-освободительного восстания 1830-1831 гг.. Царское правительство конфисковало имения польских помещиков – активных участников повстанческого движения; совершались репрессии в отношении польского образования и культуры, были ликвидированы все польские школы, пансионы, лицеи. В 1830-40-х гг. поляки в Украине из господствующей нации превратились в социально угнетаемую.

Тем не менее польская колонизация продолжалась и в XIX веке – первой половине XX века, особенно в 1918-1939 гг.. Однако после событий, связанных с крахом Российской империи и войной в Украине в 1918-1920 гг., много поляков начали возвращаться обратно, в возрожденную Польшу [15].

Во времена СССР поляки часто становились жертвами репрессий. В течение 1930-х - 1940-х годов численность поляков значительно сократилась в результате этнических чисток и депортации поляков в восточные районы СССР.

После Второй мировой войны численность поляков в Украине сократилась вследствие репатриации многих галицких и вольнских поляков по договорам между Польшей и СССР. Всего из УССР было выселено более 810 000 поляков (90% всего польского населения западноукраинских областей). В дальнейшем переписи населения показали неуклонное сокращение численности польского населения в Украине (Рисунок 2) [16].

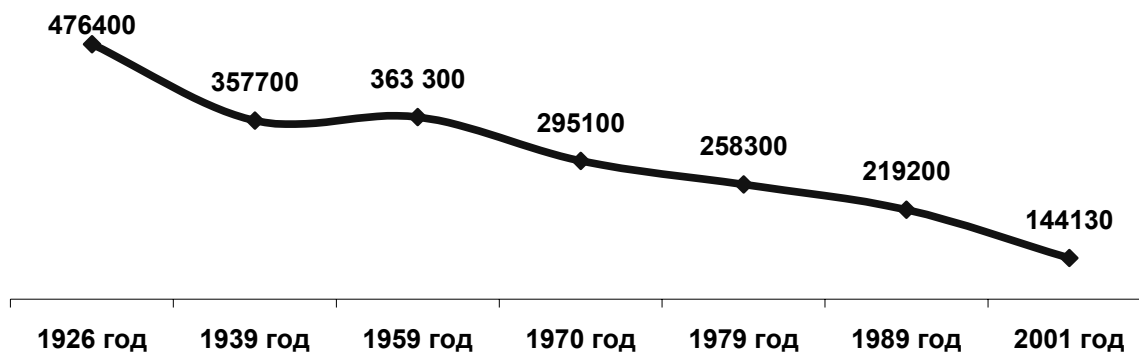

Рисунок 2. Динамика численности польского населения на территории Украины, чел. (по данным переписей населения УССР и Украины)

Анализируя социально-демографические характеристики польской этнической группы в Украине, можем отметить, что по сравнению с украинцами среди поляков больше людей старшего возраста и меньше молодежи (Рисунок 3). Так, среди украинцев доля людей в возрасте 50 лет и старше составляет 31%, в то время как среди поляков - 50% [12]. Причиной тому являются сильная ассимиляция поляков в Украине, переезд в Польшу части молодых и экономически активных украинских поляков.

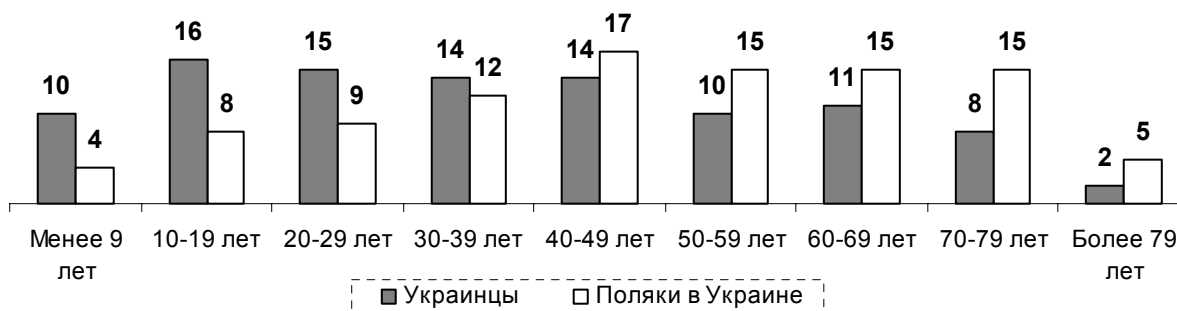

Рисунок 3. Возрастная структура украинцев и украинских поляков, % (по данным Всеукраинской переписи 2001 года)

Несмотря на высокий уровень ассимиляции, украинские поляки предпринимают активные попытки консолидации, самовыражения и сохранения своей идентичности. Так, на территории Украины функционирует несколько десятков польских этнических организаций. В частности, в Львове действует 17 таких организаций, во Львовской области – 34, в Хмельницкой области – 25, в Житомирской области – 42. Польские этнические организации очень разнопрофильные. Так, в различных городах Украины функционируют товарищества польской культуры, польские дома, объединения польских врачей и учителей, польские научные общества, организации польских ветеранов Второй мировой войны, краеведческие польские организации, культурно-образовательные польские общества, центры методики обучения в польских школах, музыкальные польские организации, товарищества хозяйственных инициатив, молодежные польские организации, центры польско-украинского сотрудничества, польские благотворительные организации, объединения ветеранов Войска Польского, польские спортивные и религиозные организации. Также существуют так называемые «надорганизационные» объединения, как,

например, Федерация организаций польских в Украине (г.Львов), Ассоциация поляков Украины (г.Киев), Житомирский Союз польских общественных организаций «Конфедерация Житомир» (г.Житомир) и др.

Польские этнические организации занимаются следующими видами деятельности: образовательно-воспитательной, издательской, культурной, научной, информационной. Также в число функций польских организаций в Украине входит поддержка связей, коммуникации внутри польского этнического меньшинства в Украине или отдельных его групп, обеспечение реализации досуговых практик поляков и др..

Поляки, проживающие на территории Украины, получают от Сената Польши финансовую помощь на сохранение и развитие польского языка и культуры, проведение различных мероприятий, участие в международных фестивалях, школах и семинарах. Сенат Польши выделяет финансовые средства для поляков за пределами своей страны с 1990 года. Наиболее крупными организациями, ответственными за развитие подобных проектов, являются ассоциация «Польская Община», фонд «Помощь поляков на Востоке», фонд «Semper Polonia». На эти организации приходится три четверти (17,1 млн. долл.) государственных целевых субсидий, направленных на реализацию программ для поляков за пределами Польши. Работа этих организаций осуществляется по следующим направлениям: развитие и поддержка польских организаций за рубежом, образовательные программы, развитие польской культуры и сохранение польского культурного наследия за пределами Польши, социальная и медицинская помощь, грантовые и благотворительные конкурсы. На поддержку поляков в странах Восточной Европы Сенат Польской Республики выделяет около 2,4 млн.долл., из которых на поддержку украинских поляков идет около 13%. Эти средства преимущественно идут на постройку, переоборудование и ремонт детских садов, школ, церквей, обустройство польских культурных центров, проведение курсов польского языка и др.. В Украине за счет средств, выделяемых Сенатом Польши, были отремонтированы школы, реконструирован ряд костелов, происходит реставрация памятников, открываются школы, центры и курсы по изучению польского языка, оказывается поддержка польским СМИ в Украине [17].

Основные результаты исследования

1. Многообразие и иерархия форм идентичностей

Социальная идентичность как динамическая, формируемая в ходе взаимодействия и активного построения социальной реальности система социальных конструктов субъекта, оказывающая влияние на его ценностно-смысловую сферу и поведение, имеет различные виды [18]. Среди них можно выделить гендерную, религиозную, этническую, профессиональную, территориальную и другие идентичности. Иерархия этих форм идентичностей в сознании индивида и в массовом сознании представляет в данном проекте особый исследовательский интерес, характеризуя особенности взаимодействия этих идентичностей в сознании членов данной этнической группы, а также специфику репрезентации данной группы [19].

Для определения иерархии идентичностей в сознании польского этнического меньшинства в Украине респондентам было предложено определить три специфические черты, которые наиболее важны для них при определении себя (*Таблица 1*).

Таблица 1

Распределение ответов на вопрос: «Что из перечисленного ниже важно для Вас при определении себя как личности?», % (n=400)

	<i>В 1-ю очередь</i>	<i>Во 2-ю очередь</i>	<i>В 3-ю очередь</i>
Пол	25	14	10
Религия	24	17	15
Род занятий, профессия	14	13	11
Этническая группа	12	21	10
Гражданство Украины	6	7	12
Возраст	4	9	8
Происхождение из определенного населенного пункта/местности	3	5	11
Социальный класс	2	4	4
Быть европейцем	2	2	6
Политические взгляды	<1	<1	<1
Затрудняюсь ответить	7	8	13
Итого	100	100	100

Согласно полученным данным, среди первоочередных идентичностей наиболее важным оказался пол. Так, четверть (25%) поляков мыслят о себе в первую очередь как о мужчинах или женщинах. Надо сказать, что полу практически не уступает религия: четверть (24%) поляков в первую очередь думают о себе как о католиках. На 3-м и 4-м местах находятся принадлежность к определенной профессии и этнической группе. Таким образом, гендерная, религиозная, профессиональная и этническая идентичности в первую очередь являются основой для саморефлексии 75% опрошенных украинских поляков.

Среди идентитетов второй очередности, как показало исследование, первым по значимости для пятой (21%) части опрошенных является принадлежность к своей этнической группе. Еще 17% респондентов во вторую очередь идентифицируют себя посредством своей религии.

К идентитетам третьей очередности, помимо уже названных выше пола, религии, профессии и этнической группы, поляки относят украинское гражданство (12%) и происхождение из определенной местности (11%).

Анализируя социальные идентичности украинских поляков, можно отметить, что в целом наиболее распространенной среди них является религиозная идентичность: в общей сложности более половины (56%) опрошенных украинских поляков так или иначе (в 1-ю, 2-ю или 3-ю очередь) соотносят себя с католической верой. На втором месте находится гендерная идентичность (49%), на третьем – этническая идентичность (43%).

Гражданская идентичность опрошенных поляков проявляется через соотнесение себя с украинским государством (я – гражданин Украины, в общей сложности 25%), региональная – через свое территориальное происхождение (19%).

Европейская идентичность в структуре социальной идентичности поляков занимает одно из последних мест: свою принадлежность к Европе подчеркнул лишь каждый десятый (10%) опрошенный поляк.

Иерархия идентичностей имеет возрастные различия. Так, для опрошенных в возрасте 18-30 лет и старше 50 лет на первом месте стоит религиозная идентичность (1-й выбор – 25% и 31%, соответственно). Для респондентов среднего возраста на первом месте находится гендерная идентичность (1 выбор – 29%). Значимость этнической идентичности меньше для молодежи (1 выбор – 6%) и больше для респондентов среднего (10%) и старшего (16%) возрастов. Можно предположить, что это свидетельствует о более активной ассимиляции молодых поляков в Украине.

2. Этническая идентичность поляков. Факторы польской идентичности

Одной из центральных категорий исследования является этническая идентичность. Почти половина (43%) украинских поляков, принявших участие в опросе, наиболее значимым идентитетом (в первую, во вторую или в третью очередь) называет свою этническую принадлежность. Изучить и охарактеризовать этническую идентичность поляков, выявить основания польской этнической идентичности было одной из основных задач исследования польского этнического меньшинства в Украине.

Нашим респондентам в ходе опроса было предложено определить собственную этническую принадлежность, исходя из трех предложенных вариантов: «поляк», «поляк, который живет в Украине (член польского этнического меньшинства в Украине)», «украинец польского происхождения». Анализ показал, что подавляющее большинство (68%) украинских поляков относят себя к группе «поляки, которые живут в Украине (члены польского этнического меньшинства в Украине)» (Рисунок 4). Каждый пятый (20%) из опрошенных считает себя украинцем польского происхождения. Следует добавить, что этот показатель возрастает среди молодых и респондентов среднего возраста (26% и 25%, соответственно) и снижается среди опрошенных старше 50 лет (11%). Наконец, лишь около 12% опрошенных относят себя к группе «поляки» (то есть к группе тех респондентов, которые менее всего ощущают свою связь с Украиной). Доля «поляков» выше среди опрошенных среднего и старшего возраста (15% и 11%, соответственно) и ниже среди молодых респондентов (5%). Отчасти это может быть связано с ассимиляционными процессами среди украинских поляков: каждое последующее поколение имеет все больше связей с Украиной и меньше с Польшей.

Рисунок. 4. Особенности этнической идентичности украинских поляков, % (n=400)

Несмотря на некоторую размытость и, казалось бы, относительную слабость этнической идентичности поляков в Украине, принадлежность к этой национальной группе для подавляющего большинства (92%) опрошенных является предметом гордости (Таблица 2). Сравнивая эти данные с аналогичной информацией по населению Украины в целом, можем отметить, что уровень национальной гордости среди всего населения Украины ниже, чем среди поляков. Так, в ходе World Values Survey (2006 г.) признали, что гордятся своей национальностью только три четверти (73%) опрошенных жителей Украины [20].

Принадлежность к польскому этническому меньшинству в Украине вызывает чувство гордости у 86% опрошенных поляков. Также достаточно высокое чувство гордости (79%) вызывает у поляков принадлежность к Европе. Меньше всего поляки гордятся тем, что являются одновременно и украинцами

(50%). При этом треть (34%) поляков отметили, что к ним подобный вопрос не применим, так как они полагают, что украинцами, в первую очередь с культурной точки зрения, не являются.

Таблица 2

Распределение ответов на вопрос: «Гордитесь Вы или не гордитесь тем, что Вы...»,% (n=400)

	Горжусь	Не горжусь	Ко мне это не применимо	Затрудняюсь ответить
...поляк?	92	5	<1	3
... принадлежите к польскому этническому меньшинству в Украине?	86	7	1	6
...европеец?	79	9	3	9
...происходите из Восточной Европы?	70	14	3	13
... украинец?	51	10	34	5

В ходе исследования украинским полякам было предложено выделить дифференцирующие факторы своей этнической идентичности. В качестве этнодифференцирующих факторов могут выступать язык, религия, ценности и нормы, представления о родной земле, миф об общих предках, национальный характер, народное творчество, достижения национального искусства и др.. Значение и роль этих факторов в восприятии членов этноса меняются в зависимости от исторической ситуации, стадии консолидации этноса, специфики этнического окружения. Этнодифференцирующие факторы всегда отражают некоторую объективную реальность, чаще всего - элементы духовной культуры [21].

Для определения иерархии факторов польской идентичности украинским полякам было предложено оценить, какие из этих факторов прежде всего характеризуют настоящего поляка. Анализируя ответы на данный вопрос, можно отметить, что большее значение опрошенные придают культурным факторам этнической идентичности (язык, религия и др.) и меньшее - необходимости наличия формальных связей с Польшей (польское гражданство, родиться в Польше, жить в Польше) (Рисунок 5). Так, наиболее значимыми факторами этнической идентичности поляки называют самоидентификацию себя как поляка (94%) и наличие в семье предков-поляков (93%). На втором месте по значимости находятся такие факторы, как религия («исповедовать католичество» - 84%) и язык («разговаривать на польском языке» - 78%). Около двух третей (63%) всех опрошенных полагают, что для того, чтобы быть настоящим поляком, необходимо уважать политическую систему и законы Польши. И намного меньше опрошенных полагают, что для того чтобы быть настоящим поляком, необходимо иметь польское гражданство (37%), родиться в Польше (30%) и прожить в Польше большую часть жизни (29%).

Необходимо добавить, что, хотя иерархия факторов этнической идентичности в целом сохраняется среди различных возрастных групп, значимость отдельных факторов имеет возрастные различия. Так, католической вере как фактору польской идентичности наибольшее значение придают респонденты старше 50 лет (93%); среди же респондентов в возрасте 18-30 и 31-50 лет значимость религии ниже (по 75%). Отчасти это можно объяснить особенностями политики, проводимой по отношению к религии в СССР в XX веке, в результате которой снизилась значимость религии в обществе, а выполнение религиозных обрядов перестало быть устойчивой социальной практикой для нынешнего поколения молодежи и людей среднего возраста.

Знание и использование для общения польского языка как фактор польской идентичности особо выделяют молодые украинские поляки (89%); среди респондентов в возрасте 31-50 и старше 50 лет важность использования польского языка несколько снижается (78% и 74%, соответственно).

Рисунок 5. Иерархии факторов польской идентичности, %* (n=400)

* по каждой из указанных позиций респондентам было предложено оценить, важно это или нет. На рисунке по каждой позиции представлены только ответы «важно» (сумма значений «очень важно» и «скорее важно»)

Рассмотрим некоторые факторы этнической идентичности поляков более подробно. Как уже было отмечено, одним из важнейших компонентов польской идентичности является религия. В ходе нашего исследования зафиксирован высокий уровень религиозности поляков: подавляющее большинство (96%) опрошенных подчеркнули, что относят себя к той или иной конфессии. При этом 92% из них исповедуют католичество (это составляет 89% всех опрошенных поляков, то есть включая и верующих, и атеистов). Для сравнения: согласно результатам World Values Survey (2006 г.), среди населения Украины доля верующих составляет около 70% (в восточных регионах этот показатель снижается примерно до 50%, в западных – возрастает до 80-90%). Поляки часто посещают религиозные службы в костелах (намного чаще, чем украинцы ходят в церковь). Так, несколько раз в неделю посещают службы 23% опрошенных поляков и только 5% украинцев. Раз в неделю церковь посещают 43% поляков и только 10% украинцев. Посещение костела раз в неделю по воскресеньям для поляков является наиболее распространенной практикой (43%). Большинство же украинцев посещают церковь несколько раз в году по религиозным праздникам (около 40%).

На четвертом месте в иерархии факторов польской идентичности находится польский язык. Тем не менее, процессы ассимиляции привели к тому, что, согласно данным нашего исследования, около 55% опрошенных поляков для общения дома чаще всего используют украинский язык (Рисунок 6). Только около четверти (23%) респондентов общаются дома преимущественно на польском языке. Еще 17% используют польский и украинский языки примерно в равной мере, а 5% украинских поляков общаются дома в основном на русском языке. Польский язык как язык домашнего общения наиболее распространен среди молодежи (32%), а украинский – среди респондентов старше 50 лет (61%).

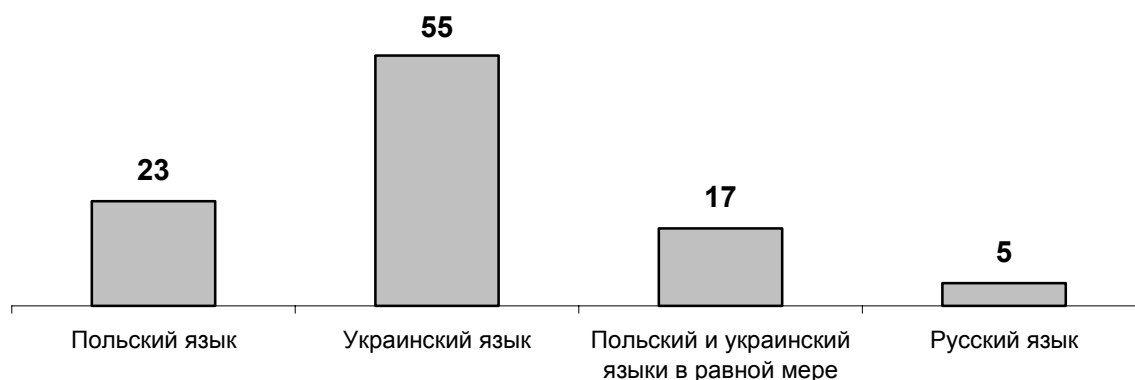

Рисунок 6. Язык домашнего общения украинских поляков, % (n=400)

Полученные нами данные отличаются от данных Всеукраинской переписи 2001 года, во время которой жителям Украины, в том числе и украинским полякам, предлагалось назвать свой родной язык. Как свидетельствуют данные переписи, украинский является родным языком для подавляющего большинства (71%) украинских поляков, русский – для 16% поляков в Украине, а польский – только для 13% [12]. Безусловно, родной язык и язык домашнего общения не являются тождественными понятиями. Тем не менее, подобные различия свидетельствуют об изменении языковых практик украинских поляков, в том числе об увеличении за прошедшие 10 лет сферы использования польского языка.

3. Образ Европы и европейская идентичность

В начале XXI века европейская интеграция стала одним из главных «вызовов» этнической и гражданской идентичностям. Активный процесс взаимодействия между социальными и политическими институтами европейских стран, стимулировавший создание новой политической системы, поставил вопрос не только о геополитическом и экономическом объединении стран Европы, но и о создании единого культурного пространства. Как попытка реализации этого замысла возникла идея европейской идентичности. Европейская идентичность представляет собой сложный теоретический конструкт, характеризующий процесс и результат соотнесения индивидом/группой себя с Европой как особой социально-культурной общностью.

Как уже было замечено, европейская идентичность не занимает ведущих позиций в иерархии идентичностей украинских поляков. При этом они в целом положительно относятся к Европейскому Союзу (Рисунок 7). Так, более чем у половины (59%) украинских поляков сформировался позитивный образ ЕС, в то время как лишь 5% опрошенных воспринимают ЕС негативно. Остальные респонденты либо затруднились ответить на вопрос (20%), либо выбрали позицию «нейтральный образ» (16%).

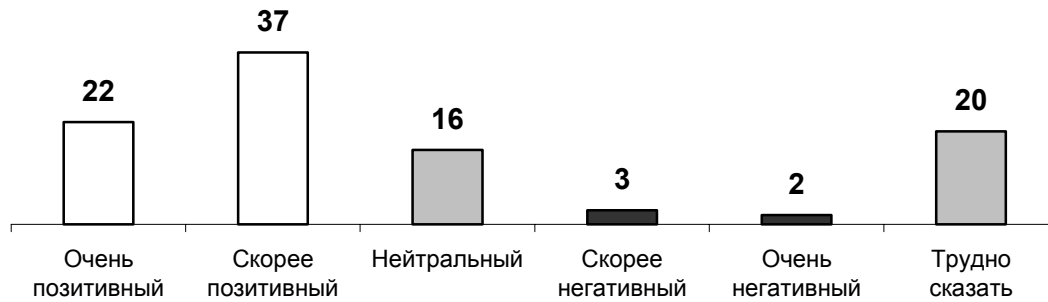

Рисунок. 7. Образ Европейского Союза в восприятии украинских поляков, % (n=400)

Позитивное отношение украинских поляков к ЕС прослеживается и в их оценках возможных последствий для Украины вступления в Европейский Союз. Так, более половины (53%) опрошенных полагают, что Украина выиграет от членства в ЕС, и лишь 15% респондентов считают, что Украина ничего не выиграет от вступления в Евросоюз.

Проевропейские настроения более свойственны молодежи (опрошенным в возрасте 18-30 лет). Так, среди них доля тех, у кого сложился позитивный образ Евросоюза, составляет 66% (по сравнению с 59% и 55% среди респондентов среднего и старшего возраста), а тех, кто полагает, что Украина выиграет от членства в ЕС – 63% (по сравнению с 52% и 49% среди респондентов среднего (31-50 лет) и старшего (старше 50 лет) возраста).

От вступления Украины в Европейский Союз украинские поляки ожидают позитивных изменений как для Украины в целом, так и для себя. Так, согласно результатам исследования, 45% опрошенных поляков ожидают, что после присоединения Украины к ЕС участие польского этнического меньшинства в принятии политических решений в нашей стране изменится в лучшую сторону. Примерно столько же (46%) украинских поляков ожидают улучшения ситуации с точки зрения культурного признания польского этнического меньшинства.

Несмотря на подобные положительные оценки образа Европейского Союза и членства в нем Украины, большинство украинских поляков не испытывают эмоциональной близости с Европой (Рисунок 8). Как свидетельствуют результаты исследования, эмоционально очень близкими себе как Восточную Европу, так и Европу в целом считает лишь каждый четвертый (24%) опрошенный. При этом наибольшую эмоциональную близость большинство респондентов (75%) испытывают по отношению к своему населенному пункту. Сравнивая эмоциональную близость украинских поляков с Украиной и Польшей, можно отметить, что для них Украина является все же более близкой страной (66%), чем Польша (46%).

Следует добавить, что в ходе биографических интервью с украинскими поляками было выявлено, что зачастую поляки, рассматривая свою эмоциональную близость с определенной территорией, говорят о едином пространстве, включающем Западную, Центральную Украину и Польшу, то есть о той территории, на которой они проживали многие столетия. Возможно, разделение этой территории между несколькими государствами в сознании поляков произошло не до конца. Отчасти этому может способствовать наличие у подавляющего большинства поляков «карты поляка» - особого документа, удостоверяющего личность и этническую принадлежность украинских поляков и существенно облегчающего им процесс пересечения украинско-польской границы. В связи с этим для многих поляков из приграничных областей Украины распространенной практикой являются поездки в Польшу экскурсионного характера, посещение родственников, костелов и даже поездки за покупками и продуктами питания. По словам самих поляков, подобную поездку вполне можно совершить за один день: приграничные области Украины имеют хорошее транспортное сообщение с Польшей.

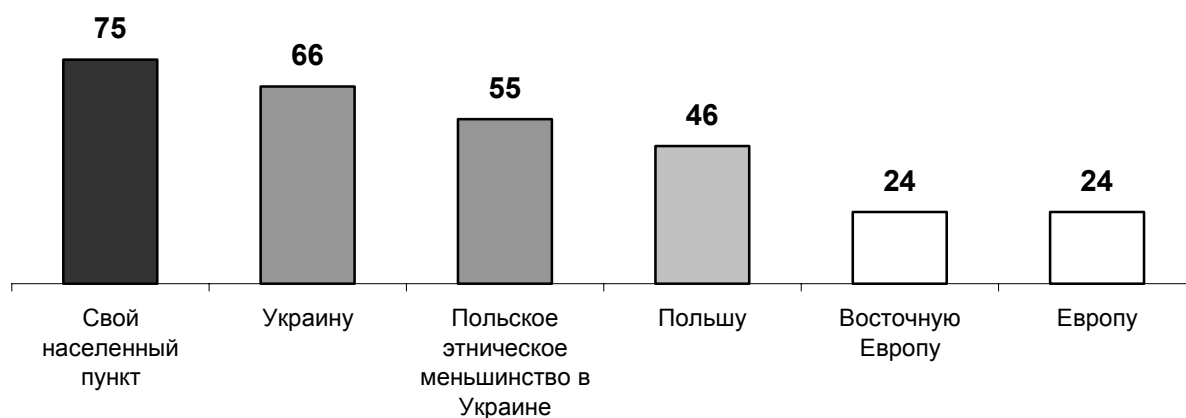

Рисунок. 8. Распределение ответов на вопрос: «Насколько близкими себе Вы считаете...?»,%* (n=400)
* на рисунке по каждой позиции представлена одна альтернатива «очень близким»

Однако, несмотря на сильно развитую региональную идентичность и эмоциональную привязанность украинских поляков в своему населенному пункту и Украине, почти половина (43%) из них, если бы появилась возможность покинуть Украину и переехать в другую страну вместе с семьей и при условии финансовой и социальной поддержки, сделали бы это. При этом каждый четвертый (26%) «точно бы переехал» и еще 17% сказали, что «наверное бы, переехали». 53% опрошенных украинских поляков отметили, что они бы никуда не поехали.

Наиболее выраженные эмиграционные настроения у респондентов в возрасте 18-30 лет: 70% из них с той или иной степенью уверенности заявили, что переехали бы в другую страну. Среди респондентов среднего возраста переехали бы от 35% (определенно переехали бы) до 52% (возможно переехали бы) опрошенных. Среди респондентов старше 50 лет на переезд решились бы от 17% до 26% респондентов, соответственно.

Страной, куда при возможности уехала бы большая часть поляков, настроенных на переезд, является, безусловно, Польша. Две трети (68%) опрошенных поляков имеют в Польше родственников, половина (48%) – друзей, треть (29%) – знакомых или бизнес-партнеров. Половина поляков (51%), у которых в Польше есть родственники, стараются поддерживать с ними связь, контактировать хотя бы раз в месяц или чаще. Со своими друзьями, знакомыми и бизнес-партнерами в Польше стараются поддерживать связь две трети (65%) украинских поляков (чаще всего используя телефон, электронную почту или другие функции Интернет).

4. Культурные потребности украинских поляков и особенности их реализации в Украине

Украинские поляки, как и другие этнические группы в Украине и других странах мира, обладают определенными культурными потребностями, связанными в первую очередь с их принадлежностью к определенной этнической группе. К таковым можно отнести потребность в использовании своего языка для общения, обучение на родном языке или изучение родного языка в государственных учебных заведениях, развитие национальных культурных традиций, использование национальной символики, празднование национальных праздников, исповедование своей религии, удовлетворение потребностей в литературе, искусстве, средствах массовой информации, создание национальных культурных и учебных заведений и другое. Обеспечение государством реализации этих культурных потребностей этнических меньшинств закреплено на законодательном уровне в Конституции Украины, Законе Украины О национальных меньшинствах, в ратифицированных украинским законодательством Рамочной конвенции Совета Европы по защите национальных меньшинств и Европейской Хартии региональных языков [22].

Рассмотрим подробнее некоторые культурные потребности украинских поляков, а также усилия украинского государства по их реализации. К основным изучаемым в проекте культурным потребностям относятся потребности в получении образования на польском языке, использовании польского языка в повседневной жизни, сохранение и передача польской культуры, возможности украинских поляков в обращении к польскоязычным СМИ.

В первую очередь необходимо охарактеризовать общие настроения украинских поляков в сфере сохранения польской культуры и ее взаимодействия с украинской. Для этого в ходе опроса полякам было предложено высказать свое согласие или несогласие с двумя различными идеями: а) лучше, если поляки, которые проживают в Украине, адаптируются и смешиваются со всем обществом; и б) лучше, если поляки, которые проживают в Украине, сохраняют свои собственные обычаи и традиции. С мыслью о том, что полякам лучше смешаться со всем обществом, согласны 42% опрошенных поляков. С необходимостью сохранения собственных обычаев и традиций согласились 89% украинских поляков.

Таким образом, среди украинских поляков присутствуют различные, как ассимилятивные, так и диссимилятивные настроения, которые влияют на отношение поляков к своим культурным потребностям, их остроту и реализацию. Можно предположить, что ассимилятивные настроения в большей мере характеризуют гражданскую позицию украинских поляков, а диссимилятивные – их этническую идентичность.

В ходе исследования украинским полякам было предложено определить степень актуальности для себя конкретных культурных потребностей. Анализируя полученные результаты, можно заметить, что все предложенные культурные потребности украинских поляков условно разделились на две группы. В первую группу вошли возможности сохранения и передачи элементов польской культуры – соблюдение народных обычаев, традиций (92%), а также изучение детьми в школе своей этнической истории и культуры (81%). Эти потребности составляют для поляков наибольшую актуальность и важность. Во вторую группу вошли возможности применения польского языка для себя и своих детей, что, согласно полученным результатам, представляет для поляков меньший интерес и меньшую важность (62%-67%) (Таблица 3).

Таблица 3

Распределение ответов на вопрос: «Важно или не важно для Вас следующее?», % (n=400)

	<i>Важно</i>	<i>Не важно</i>	<i>Затрудняюсь ответить</i>
Возможность для Ваших детей получить образование на польском языке	62	34	4
Возможность для Ваших детей изучать этническую историю и культуру польского этнического меньшинства в Украине	81	16	3
Возможность для Вас читать газеты и журналы на польском языке	67	31	2
Возможность разговаривать на польском языке в повседневной жизни	66	34	<1
Возможность соблюдать польские народные обычаи и традиции, сохранять культуру	92	8	<1
Возможность иметь представителей польского этнического меньшинства в Верховной Раде	68	27	5

Возможность обучения детей на польском языке как важную культурную потребность отметили лишь 62% опрошенных поляков (меньше, чем все другие позиции) (Таблица 3). Этот факт свидетельствует о том, что получение образования на польском языке не является первоочередной проблемой украинских поляков. В настоящее время в Западной Украине, прежде всего, в областях, где плотность поляков наиболее высока, работают школы с польским языком обучения. Вместе с тем польских школ в Украине очень немного, а их популярность среди украинских поляков не является высокой. Отчасти это можно объяснить потребностью учащихся (и их родителей) в некоей преемственности в приобретаемом образовании. Так, получение начального образования на польском языке нуждается в логическом продолжении – получении среднего и высшего образования также на польском языке, а возможности поляков в Украине в этом крайне ограничены. Чаще других получить образование на польском языке стремятся украинские поляки, ориентированные на дальнейшую учебу или проживание в Польше. Так, среди всех опрошенных начальное образование на польском языке получили около 16%, среднее образование – около 9%, а высшее образование – только лишь 7% респондентов.

Поляки, не планирующие эмигрировать из Украины, предпочитают обучать своих детей в школах, где преподается польский язык в качестве одного из учебных предметов, а все остальные предметы преподаются на украинском языке. В целом по Украине польский язык изучается в 161 местностях (за исключением Полтавщины и Херсонщины). Количество школ, где изучается польский язык, существенно превышает количество местностей. Так, в Киеве польский язык изучается в 3 школах и 4 лицеях. Кроме того, в столице есть курсы польского языка в Доме Польском. Во Львове работают 2 полноценные польские школы. Еще 2 польские школы, построенные за счет польской стороны, были не так давно открыты во Львовской области. В Луцке польский язык изучают в 8 школах, в которых работают 10 учителей польского языка. В Житомире польский язык изучают в 5 школах, в которых также работают 10 учителей. В Хмельницкой области в общей сложности насчитывается около 20 школ, в которых изучают польский язык. По приблизительным подсчетам в настоящее время в Украине преподаванием польского языка заняты около 300 педагогов, 42 из которых – это учителя из Польши. Количество учеников, которые изучают польский язык, составляет почти 13 000 человек. Наибольшую группу (7 000 человек) составляют ученики субботних и воскресных школ.

Польский язык также изучается в некоторых культурных центрах и высших учебных заведениях Украины – в Центре Польского языка и культуры в Бердянске, в Хмельницком университете, в Образовательном Центре Польского языка и культуры в Дрогобыче, на кафедре польского языка в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко.

Анализируя средства массовой информации, к которым обращаются украинские поляки, следует сказать, что это, в первую очередь, украиноязычные украинские СМИ. На втором месте по доступности и по популярности

находяться польские СМІ (газети, радіостанції, веб-сторінки і телеканали Польщі). Нарешті, найменше розповсюджені серед українських поляків СМІ, продуцируемые польским етнічним меншістю в Україні.

Найбільше востребованим СМІ серед поляків являється телебачення. Регулярно українські телеканали дивляться близько 80% опитаних поляків; не має доступу до них лише 1% опитаних. Телебачення Польщі являється менше доступним (недоступно для 28% опитаних) і, відповідно, користується меншою популярністю: часто польські телеканали дивляться близько 38% опитаних. Звернемо увагу, що українські телеканали частіше дивляться поляки середнього і старшого віку, а польські – молодь і респонденти середнього віку, що, скоріше всього, пов'язано з різним рівнем володіння польським мовою в різних вікових групах. Телеканали польського етнічного меншіства в Україні не доступні для половини опитаних, а дивляться їх регулярно лише близько 14% українських поляків.

Українські газети регулярно або, принаймні, часто читають близько половини (53%) опитаних, при цьому 2% респондентів відзначили, що не мають можливості читати українські газети. Польські газети часто читає приблизно кожний четвертий український поляк (24%), при цьому третина (30%) респондентів не має можливості читати польські газети. Газети, видавані різними організаціями польського етнічного меншіства в Україні, читають близько 21% опитаних поляків, при цьому третина (32%) респондентів не має можливості читати такі газети. Найстаршою польською газетою на території України являється «Газета Львівська» (*Gazeta Lwowska*), яка видається з 1811 року. Вона виходить двічі в тиждень і видається Асоціацією польської культури в Львівській області. Нескільки польських газет друкується в Житомирській області. «Газета польська» («*Gazeta Polska*») видається один раз в тиждень на польському і на українському мовах Польським науковим суспільством в Житомирі. Мовознавча газета «Мозаїка Бердичівська» (*Mozaika Berdyczowska*) раз в два місяці виходить в Бердичеві. В Житомирській області виходить газета «Слово польське» (*Slovo Polskie*) [17].

Радіо серед опитаних поляків являється менше популярним СМІ, ніж телебачення і преса. Так, українські радіостанції регулярно слухають близько 43% опитаних; не мають доступу до українським радіостанціям 18% респондентів. Польські радіостанції часто слухає лише кожний п'ятий (21%) український поляк; не мають доступу до польським радіостанціям 41% українських поляків. Нарешті, радіостанції польського етнічного меншіства в Україні регулярно слухають лише 9% опитаних. При цьому найбільша частка радіослухачів як українських, так і польських радіостанцій серед респондентів в віці 18-30 років.

До радіопередач на польському мові належать, наприклад, програми Української служби польського радіо. Ця служба була створена в 1991 році з метою інформування України про події в Польщі, польсько-українське співробітництво, життя поляків в Україні і українців – в Польщі. Українська служба польського радіо видає щодня на коротких хвилях три години передач, крім того, на ультразвукових хвилях кожний день україномовне польське радіо слухають жителі Львівщини [23].

Регулярними відвідувачами українських веб-сторінок в Інтернеті являються лише 16% опитаних поляків, польських веб-сторінок – 12%. Однак слід мати на увазі, що основними користувачами веб-сайтів по-прежнему залишаються молоді люди (18-30 років). Так, серед молоді частка користувачів українських веб-сайтів становить приблизно 58%, серед респондентів середнього і старшого віку – 13%. Частка користувачів польських веб-сайтів нижче в усіх групах: 44% серед молоді, 12% серед респондентів середнього віку і 1% серед респондентів старшого віку.

В Україні проводиться багато різних заходів, пов'язаних з збереженням і поширенням польської культури в Україні. Вони проходять завдяки зусиллям різних об'єднань поляків в Україні, місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій Польщі, а також консулів Польщі в Україні. Більшість цих заходів проходять під девізом дружби між польським і українським народами, в них беруть участь як поляки, так і українці.

Для збереження і популяризації своєї культурної спадщини польська етнічна група в Україні створює клуби, музичні колективи, в яких беруть участь поляки самого різного віку. Серед заходів, де можна почути польські народні пісні, – щорічний Міжнародний фестиваль «Полеське літо з фольклором» (г.Луцьк, фольклорні ансамблі різних етносів), міжнародний фестиваль «Белзька брама» (г.Белз, Львівська область, збирає польські, єврейські і українські фольклорні колективи) і інші.

В різних містах України проходять Дні польського кіно. На території Західної України працює кілька польських театрів. До найбільш відомих сучасних театрів, де відбуваються постановки спектаклів на польському мові, можна віднести Житомирський польський театр імені Юзефа Ігнація Крашевського і Польський народний театр в Львові.

На території України працює 36 бібліотек, що мають літературу на польському мові. До найбільш великих з них належить бібліотека імені Станіслава Реймонта в Бердичеві (більше 15000 книг), польська бібліотека в Луцьку (10000 екземплярів), польська бібліотека в Житомирі (8000 екземплярів), бібліотека імені Адама Міцкевича в Києві (6000 екземплярів).

5. Соціальна напруженість і дискримінація

Тема дискримінації має надзвичайну важливість в межах досліджень етнічних меншіств, оскільки члени етнічних меншіств часто явно або неявно стають об'єктами етнічної

дискриминации в стране. Оценка членами этнического меньшинства уровня социальной напряженности между различными социальными группами может быть косвенным индикатором их собственного социального самоощущения, а также социального самочувствия их группы. Оценка уровня социальной напряженности отражает как отношение различных групп к исследуемой этнической группе, так и отношение самого этнического меньшинства к этим группам.

В ходе исследования украинских поляков просили оценить степень напряженности (или ее отсутствие) в отношениях между различными социальными группами. Как показали результаты исследования, в настоящее время украинские поляки, по их собственным оценкам, практически не испытывают притеснений со стороны украинцев и сами не имеют к ним существенных претензий, оценивая уровень напряженности между своей этнической группой и украинцами как достаточно низкий. В целом межэтнические отношения в Украине (отношения между украинскими поляками и украинцами, а также отношения между русскими, проживающими в Украине, и украинцами) респонденты оценили как наименее напряженные. Наиболее высокий уровень напряженности, по мнению опрошенных, существует в отношениях между богатыми и бедными в Украине (Рисунок 9).

Рисунок 9. Оценка напряженности в отношениях между различными группами, %, (n=400)

Согласно результатам исследования, за последний год 8% опрошенных подвергались дискриминации из-за своей этнической принадлежности. Еще 1% подвергались дискриминационному отношению из-за своего пола, по 3% - из-за возраста и религиозных убеждений. Дискриминационное отношение чаще всего проявлялось в учебных заведениях, по месту работы, на улице и в общественном транспорте, а также со стороны соседей.

Анализируя отношения украинцев к этническим меньшинствам, можно сказать, что в целом они положительно относятся к ним, утверждая, что многонациональность обогащает жизнь страны (50%). Лишь около четверти (23%) украинцев с той или иной степенью уверенности утверждают, что многонациональность ослабляет единство страны. Еще чуть более четверти (28%) украинцев полагают, что хотя многонациональность и обогащает жизнь страны, она в то же время может и ослаблять ее единство (Рисунок 10).

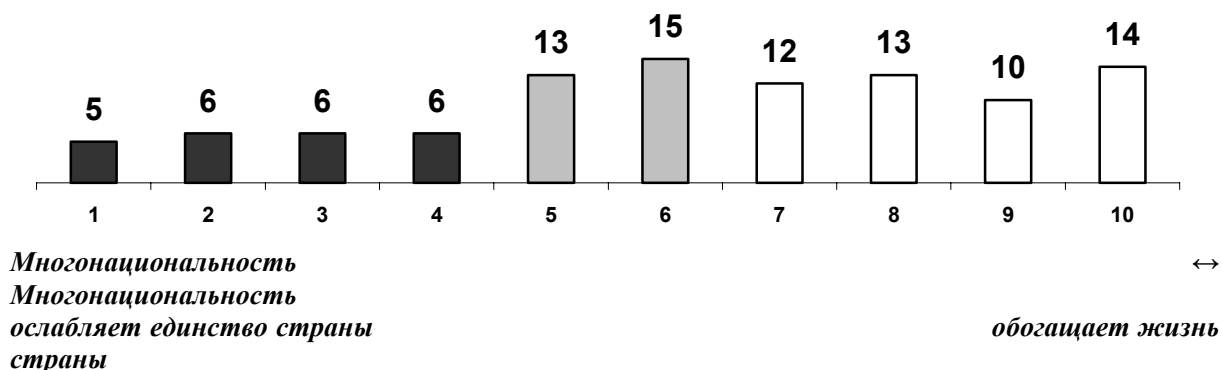

Рисунок 10. Распределение ответов на вопрос: «С каким из двух представленных утверждений Вы согласны?», %² (n=1000)

6. Участие украинских поляков в политической жизни общества. Доверие к социальным институтам

Участие этнических меньшинств в политической сфере общественной жизни является неотъемлемым элементом стабильности и успешного функционирования общественной системы. Права и свободы этнических меньшинств в политической сфере являются показателем уровня развития общества, его

² Данные World Values Survey 2006 г.

отношения к этническим меньшинствам, входящим в его состав. Общество, не наделяющее политическими правами и свободами членов этнических меньшинств, по сути, делает их бесправными объектами политических процессов, не признает их. В свою очередь, отношение этнических групп к политическим институтам страны, уровень доверия к ним отражает степень признания этническим меньшинством легитимности политических институтов, принятия их.

Прежде чем охарактеризовать отношение опрошенных нами поляков к политическим институтам общества, подчеркнем, что большинство из них интересуется политикой. Так, политикой Украины интересуется три четверти (76%) опрошенных поляков. Интерес к политике Польши среди украинских поляков несколько ниже, его проявляют чуть более половины опрошенных (57%). Политикой Украины относительно поляков, проживающих на ее территории, интересуются почти две трети (64%) опрошенных. Для сравнения, согласно результатам World Values Survey (2006 г.), среди всех опрошенных жителей Украины политикой в той или иной мере интересуется половина (49%) респондентов.

Украинские поляки принимают активное участие в политической жизни нашего общества. Подавляющее большинство опрошенных обладают избирательным правом. Только 4% поляков в ходе опроса отметили, что не обладают избирательным правом. В последних парламентских выборах в Украине (внеочередные парламентские выборы, март 2007 года) принимали участие 82% опрошенных поляков. Еще 10% отметили, что не ходили на выборы, хотя избирательным правом они обладают. Среди участвовавших в выборах украинских поляков наибольшей популярностью пользовался блок «Наша Украина – Народная Самооборона» (33% голосов). 15% голосов набрал Блок Юлии Тимошенко, а 8% – Партия регионов.

Украинские поляки так же, как и многие жители Украины, не склонны особо доверять органам государственной власти. При этом подчеркнем, что поляки оказались менее доверчивыми, чем украинцы. Поляки проявляют более низкий, чем украинцы, уровень доверия Верховной Раде, Правительству Украины, судебной системе Украины и украинской милиции. Уровень недоверия этим социальным институтам среди украинских поляков выше, чем среди украинцев. На этом фоне выгодно выделяются средства массовой информации: им доверяет почти половина поляков (40%) и украинцев (47%) (Таблица 4).

Таблица 4

Распределение ответов на вопрос: «Доверяете Вы или не доверяете следующим институциям?», %

	Украинские поляки		Жители Украины в целом	
	Доверяют	Не доверяют	Доверяют	Не доверяют
СМИ	40	52	47	48
Милиция	24	66	32	61
Судебная система	23	64	30	60
Правительство	23	68	24	54
Верховная Рада	16	78	17	70

Массив1: все опрошенные поляки в Украине (n=400) в рамках исследования Enri-East, 2009 г.

Массив2: все опрошенные жители Украины (n=1000) в рамках World Values Survey, 2006 г.

В сообществе украинских поляков высок уровень доверия: если людям в целом в той или иной степени доверяют 81% поляков, то членам своей группы (членам польского этнического меньшинства в Украине) – 86% респондентов. Немного ниже уровень доверия поляков украинскому народу (79%) и польскому народу в Польше (79%). Что касается уровня недоверия, украинские поляки примерно одинаково не доверяют людям в целом и украинскому народу (16% и 17%, соответственно) и чуть меньшее недоверия выказывают по отношению к полякам – полякам в Украине (9%) и полякам в Польше (10%).

Таблица 5

Распределение ответов на вопрос: «Доверяете Вы или не доверяете...», % (n=400)

	Доверяю	Не доверяю	Затрудняюсь ответить
...людям в целом?	81	16	3
...членам польского этнического меньшинства в Украине?	86	9	5
...украинскому народу?	79	17	4
...польскому народу (в Польше)?	79	10	11

Подводя итоги, подчеркнем, что исследование факторов формирования и сохранения этнической идентичности национальных меньшинств имеет ряд методологических особенностей, связанных, в первую очередь, с необходимостью соблюдения принципов этнической и культурной толерантности, знания истории, культуры, специфических потребностей и проблем исследуемой группы. Одной из главных проблем изучения этнических меньшинств является отсутствие данных о параметрах генеральной совокупности.

Польская община достаточно сильно интегрирована в украинское общество. Среди современных украинских поляков сильны ассимиляционные процессы. На это оказывает влияние длительная история сосуществования украинцев и поляков, а также особенности нынешнего расселения поляков на территории

Украины. В связи с этим поляки в Украине выражены лишь как культурная и этническая группа и не оформились в качестве политической группы, не требуют автономии или расширения своих прав (как, например, русские или венгры в Украине).

История и особенности расселения повлияли и на идентичность поляков. Характеризуя особенности своей идентичности, многие поляки на первое место ставят религиозную, профессиональную или этническую идентичности. Более ярко выраженной этнической идентичностью остается у поляков среднего и старшего возраста. Европейская идентичность в большей мере присутствует в сознании молодых украинских поляков. Подобная тенденция наблюдается в контексте глобализации, увеличения значимости Европы для всего молодого поколения Украины и стран СНГ.

Следует разделять гражданскую и этническую идентичность украинских поляков. Гражданская позиция украинских поляков во многом обусловлена общей историей поляков и украинцев, их сравнительной территориальной разобщенностью, активной ассимиляцией с украинцами. В то же время как этническая группа поляки поддерживают самобытность своей культуры. Значимым фактором поддержания этнической идентичности и культуры украинских поляков являются многочисленные польские этнические культурные организации (общества польской культуры, библиотеки, театры, научные общества и др.). В Украине существует множество польских национальных организаций, польских общин, школ и курсов польского языка. Среди украинских поляков очень развиты социальные институты, обеспечивающие развитие, поддержку и передачу польского национального культурного наследия. Поляки толерантно относятся к украинской культуре, украинским традициям. Тем не менее, поддержка собственных этнических культурных традиций, ценностей, передача польского «наследия» последующим поколениям для украинских поляков является предметом особой важности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Международный исследовательский проект Enri-East [Электронный ресурс] // Официальный сайт проекта. – Режим доступа: www.enri-east.net. 2. Pichler F. The Making of Identities in Eastern European Border Regions: a Theoretical Framework / Florian Pichler; Materials of the International conference ‘Regional development challenges of EU border regions in the context of the interaction between the EU and countries of its immediate “neighborhood”’, University of Tartu, Estonia, 2008, pp.45-58. 3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э.Эриксон; [пер. с англ., общ. ред. и предисл. А.В.Толстых]. — М.: Прогресс, 1996. — 342 с. 4. Стефаненко Т.Г. Социально-психологические аспекты изучения этнической идентичности [Электронный ресурс] / Стефаненко Т.Г. // Электронная библиотека РГГУ. – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/stefanenko_soc/ 5. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Антонова Н.В. // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – с.131-143. 6. Habermas Jürgen. The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory / Jürgen Habermas; Cambridge, MA: MIT Press. – 1996. – 302 p. 7. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / Tajfel H.; Cambridge University Press. – 1982. – 544 p. 8. Хащенко В.А. Социально-психологический подход к анализу экономического самосознания личности / Хащенко В.А. // Ежегодник российского психологического общества. Материалы III Всероссийского съезда психологов. – СПб. – 2003. – Т. 8. – С. 164-168. 9. Turner J. C. Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior / J. C. Turner // In E.J. Lawler (Ed.), *Advances in group processes: Theory and research*. – Greenwich, CT: JAI Press. – 1985. – vol. 2 – pp. 77-121. 10. Сушков И.Р. Социально-психологическая теория Джона Тернера / И.Р. Сушков // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14. – № 3. – С. 115-125. 11. Jenkins R. Social Identity / Richard Jenkins; London: Routledge – 1996. – 232 p. 12. Результаты Всеукраинской переписи населения 2001 г. [Электронный ресурс] // Официальный сайт Всеукраинской переписи 2001 года. – Режим доступа: www.ukrcensus.gov.ua 13. Пономарев А. Формирование национального состава населения [Электронный ресурс] / А. Пономарев // Этничность и этническая история Украины. Курс лекций. – Режим доступа: <http://libr.org.ua/book/78/2392.html> 14. Stephen R. Burant. International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbours. Lithuania, Belarus, Ukraine/ Stephen R. Burant // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 45, No. 3. – 1993. – pp. 395-418. 15. Eberhardt Piotr. Polacy na Ukrainie: Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej według ostatnich spisów powszechnych [Электронный ресурс] // Официальный сайт организации «Вся Полония». – Режим доступа: www.wspolnota-polska.org.pl 16. Результаты переписи населения УССР за 1926-1989 гг. [Электронный ресурс] // Веб-страница обзора результатов переписей в электронной энциклопедии. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/>, а также <http://demoscope.ru> 17. Материалы Польского научного общества в Житомире [Электронный ресурс] // Официальный сайт Польского научного общества в Житомире. – Режим доступа: www.ptnz.org.ua 18. Агеев В.С. Социальная идентичность личности / В.С. Агеев // *Социальная психология: Хрестоматия* [составители: Е.П. Белинская, О.А.Тихомандрицкая]. – М., 1999. – с. 349-356. 19. Иванова Н.Л. Проблема психологического анализа социальной идентичности / Н.Л. Иванова // *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. – 2006. – Том 3, № 4 – с. 18–36. 20. Материалы World Values Survey, 2006 г. [Электронный ресурс] // Официальный сайт исследования World Values Survey. – Режим доступа: www.worldvaluessurvey.org 21. Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность в ситуации социальной нестабильности / Т.Г. Стефаненко // *Этническая психология и общество*: [под ред. Н.М.Лебедевой]. – М.: Старый сад. – 1997. – с. 97–104. 22. Законодательная база

Украины по обеспечению и реализации прав и свобод этнических меньшинств [Электронный ресурс] // *Официальное Интернет-представительство Президента Украины*. – Режим доступа: www.president.gov.ua **23**.
Зарубежная служба польского радио [Электронный ресурс] // *Официальный сайт зарубежной службы польского радио*. – Режим доступа: <http://www2.polskieradio.pl/zagranica/>

УДК 316.613:732

ГЕНДЕРНИЙ ДИСПЛЕЙ У РАННІЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Малес Людмила Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант факультету соціології Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена особливостям використання «гендерного дисплею» у соціокультурному аналізі. Евристичний потенціал цього поняття сьогодні не зменшується, а все більше актуалізується. Агенти ранньої соціалізації виступають водночас провідниками певної ідеології гендерних відносин та соціокультурного розвитку суспільства. У ході навчання читання гендерного дисплею відбувається не лише нормування, а й стигматизація гендерних образів. В статті аналізується соціокультурні особливості гендерного дисплею у дошкільній соціалізації.

Ключові слова: соціокультурний аналіз, гендерний дисплей, гендерна ідентичність, гендерна соціалізація.

Статья посвящена особенностям использования «гендерного дисплея» в социокультурном анализе. Эвристический потенциал этого понятия сегодня не уменьшается, а все больше актуализуется. Агенты ранней социализации выступают одновременно проводниками определенной идеологии гендерных отношений и социокультурного развития общества. В процессе обучения чтения гендерного дисплея происходит не только нормирование, но и стигматизация гендерных образов. Анализируются социокультурные особенности гендерного дисплея в дошкольной социализации

Ключевые слова: социокультурный анализ, гендерный дисплей, гендерная идентичность, гендерная социализация.

The article is devoted to features the use "gender advertisement" in the sociocultural analysis of the modern society. The heuristic potential of this concept today isn't decreasing, it is even more actualized. Agents of early socialization are both conductors the ideology of gender relations and sociocultural development of society. Learning to read gender advertisement normalized and stigmatizes gender images. We analyze the sociocultural features of the gender advertisement in the pre-school socialization.

Key words: sociocultural analysis, gender advertisement, gender identity, gender socialization.

Присутність ще суттєвої нерівності можливостей статей у різних царинах, гендерованість мови обумовили актуальність проблематики гендерного дисплею в сучасному українському суспільстві. А виведення його з автоматизму на рівень усвідомлених взаємодій викликане зменшенням безсумнівних ознак при ідентифікації, маємо на увазі майже повну доступність різних суспільних сфер для кожної статі (нині жінку можна зустріти у війську, а чоловіка у дитсадку), поширення елементів стилю «унісекс», а також поширення гендерних образів, де поєднуються ознаки різних статевих належностей у традиційному їх розумінні (субкультури емо, готів, метросексуалів, дайків тощо).

Ці процеси зумовили також і розхитування аргументу повсякденного знання (яким не гребують часом і в академічних дискусіях) про іманентність статевої ідентифікації та «правильності» традиційної гендерної ідентичності й, відповідно, гетеросексуальності. Мовляв, дитина сама себе ідентифікує зі своєю статтю і їй від народження притаманні певні смаки та потяги, риси та манери жінки чи чоловіка.

Драматургічна соціологія доводить, що перша необхідна умова спілкування в суспільстві – це не стільки спільна мова, як гендерний дисплей. Під гендерним дисплеєм тут розуміється комплекс знаків (загальний образ, постава, тілесні відрухи, манери, різноманітні атрибути), за якими ідентифікуємо статево належність та атрибути даної статі в культурі. Все це визначає можливість та стратегію подальшого спілкування, прояснює ширший його контекст.

Та попри те, що драматургічний підхід класика американської соціології і власне його концепт гендерного дисплею, були піддані критичному аналізу [1-3], в ході цих дискусій було доведено їхню евристичність, і поняття «гендерний дисплей» нині активно використовується дослідниками для вивчення суспільних процесів [4, 5].

Проте можливість застосування запропонованого І. Гофманом концепту гендерного дисплею у соціокультурному аналізі сучасного суспільства недостатньо розглядалася і містить чимало питань, на часі його переосмислення з огляду на нові підходи до трактування самої соціальної реальності. З метою демонстрації можливостей залучення до соціокультурного аналізу, подальшої розробки його засад, у даній

статті розглянемо як власне актуальність даного поняття у сучасному суспільстві, нових обставинах розвитку соціальних та гендерних відносин, так і його пізнавальний потенціал на прикладі ранньої гендерної соціалізації.

Як вже зазначалося, викладені у праці «Gender Advertisement» [6] майже всі тези І. Гофмана нині набувають все більшої актуальності. Проте складнощі у їх застосуванні пов'язані не лише із загальним контекстом якісної методології, в межах якої виникли та розвивалися досі. Не менш суттєвим видається і проблема поєднуваності концептів драматургічної соціології із іншими соціологічними теоріями та підходами, їх розгерметизації, а також традиція застосування, яка вже склалася на наших теренах і також потребує переосмислення, рефлексії власної культурної заангажованості.

Легко помітити, що переклад центрального терміну зміщує акценти з вербального (звістка, сповіщення, анонс) на візуальний тип представлення, тобто «дисплей» як пристрій для відображення інформації. Проте дискусія, яку веде І. Гофман із своїми колегами на сторінках цієї праці, сама все далі відводить нас від традиційно комунікативного трактування через залучення широкого спектру виразальних засобів та «мізансценічних» компонентів.

Розвиваючи ідеї класика, слід зауважити, що нині за допомогою гендерного дисплею відбувається ідентифікація і гендерного статусу особи. Мовиться про гетеро-, бі- чи гомосексуальність, належність до трансгендерних людей, навіть прихильність носія дисплею до традиційної чи емансипаційної версії фемінності чи маскулінності.

Найперше, варто наголосити на умовності самої проголошеної важливості гендерного дисплею. Хоч він і може виділятися у будь-якому суспільстві, проте його значення для особи та довкілля може суттєво змінюватися: від пильної до нього уваги і неможливості без його правильного дешифрування розпочати комунікацію (наприклад пропуск до чоловічого чи жіночого монастиря), чи в сильно гендерно сегрегованому соціумі¹, до повної байдужості і хіба лиш естетичного чи екзотичного зауваження його в цілому чи деяких елементів у спільнотах без гендерної дискримінації та з високим рівнем толерування інакшості.

Коли І. Гофман працював над проблематикою гендерного дисплею, найпоширенішим було його біологічне пояснення, та есенціалізм не міг задовольнити автора. Натомість він пропонує ідею мім етичного запозичення деяких рис зі статевих дисплеїв тварин. Зрештою І. Гофман обстоює аргументацію культурної залежності та соціальної конструйованості нашої гендерної представленості: «Коли ми спостерігаємо життя тварин і досвід, що відсилає нас до цього життя, саме собою постає питання про неминучість певних культурних джерел гендерного дисплею і сама собою виникає підозра, що об'єкти для мімікрії мають бути не у лісі, а в околі дому. [...] Але для нашого розгляду набагато важливішим ресурсом дисплеїв стає той, що відсилає не до досвіду тварин і не до мілітарної традиції, а їх джерело розташоване ще ближче до дому, по суті справи безпосередньо в будинку - це відносини між батьками і дитиною. Комплекс відносин між батьками і дитиною, взятий у своїй дещо ідеалізованій версії, характерній для середнього класу, має низку дуже специфічних властивостей, які можна розглядати як безпосередні джерела поведінкової образності» [6].

Та попри вагомість авторитетів й аргументів класиків громада мало на них зважає, особливо, коли загроженіми бачаться базові для вершення соціальних нерівностей і капіталів статеві поділи та гендерні ієрархії відповідно. Тому сьогочасне оприявлення гомосексуальних субкультур, транскультурні тенденції споживання, стрімкий розвиток віртуальності з її «гендерним волюнтаризмом», сприймається не як нові можливості до самореалізації, в тому числі й у проявах гендерного дисплею, а як загроза «природному» процесові гендерної соціалізації, що може привести до «неправильної» гендерної ідентичності і викривленого відображення її у гендерному дисплеї.

У сучасних спробах утвердити послаблений лібералізацією суспільства контроль за формуванням гендерних ідентичностей громадськість апелює до концепту природності. Панічні настрої з приводу руйнації традиційної статево-гендерної системи ширяться мас-медіа та лідерами думок (церковниками, педагогами, науковцями, політиками тощо). Наслідком чого став, приміром, найвищий серед європейських країн рівень гомофобії в українському суспільстві².

Постає потреба підтримання «правильного» варіанту гендерної соціалізації, яка підсилюється також і певним ренесансом патріархатності як джерела національної ідентичності. При цьому ні в кого з adeptів такого виховання не виникає когнітивного дисонансу від того, що соціалізація, виховання – все це варіанти переважно однобічного культурного впливу, до того ж маніпулятивного, тому прямо свідчать на користь соціального конструювання отримуваних у їх результаті гендерних ідентичностей.

І ось уже освітні інституції з дедалі більшим завзяттям почали впливати на процес гендерної соціалізації, таким чином включаючись у збереження домодерних традицій, гендерних образів і ролей. Для ранньорадянської епохи діти дошкільного віку були поза зоною активного ідеологічного впливу:

¹ Детальніше про гендерні сегрегації в процесі соціалізації див. [7].

² Див. розподіл відповідей на твердження «Gays and lesbians free to live life as they wish» з четвертої хвилі Європейського соціального дослідження, доступ до архіву масивів та анкет здійснюється через Інтернет (електронна адреса <http://ESS.nsd.uib.no>).

«Якщо радянській культурі було зрозуміло, що робити зі школярами (їх перетворили на маленьких дорослих), - то, що робити з дошкільнятами в рамках радянської ідеології, було зовсім не ясно. Дошкільня перетворилося на підкидька, який гуляє сам по собі (фільм «Підкидьок»), на чорну незрозумілу істоту, яку, мов кошеня, можна полащити, заспівати колискову і відфутболити сусіду (фільм «Цирк»). Радянська ідеологія повністю ігнорувала явища, які не піддавалися активній соціалізації, не вписувалися в межі нової соціокультурної концепції. Шляхи трансформації дорослої сексуальності були зрозумілі, але хотілося ще й «активно втручатися у виховання немовляти». Однак радянська влада не мала технології такого втручання. В цьому сенсі немовлята можуть вважатися найбільш антирадянською соціальною групою» [8]. Проте з пізньорадянського часу і по сьогодні діти у цьому віці включені у цілеспрямоване формування заданих панівною культурою рис.

Про це, зокрема, свідчать методичні матеріали, пропонувані до використання в дитячих садочках, які уже стали предметом аналізу з метою виявлення гендерних образів та нерівностей, закладених у їх текстах та рекомендаціях³.

Проте тут ми стикаємося не з «прихованим навчальним планом» [10], властивішим середній та вищій школі, а з буквальним навчальним планом, мета якого: «продовжувати вчити дітей розрізняти свою стать», «учити дітей за описом відгадувати стать дитини»; «закріплювати вміння дітей визначати свою стать за одягом»; «учити дітей радіти своїй статі, поважати свою стать та стать інших дітей» [11, с. 60-65]. І хоча Олег Марущенко, аналізуючи методичні матеріали для дошкільного виховання, вдається до використання терміну «прихований навчальний план» [9], проте навряд чи можна з цим повністю погодитися, хіба тільки у відверто дискримінаційних його ефектах. Навіть більше, саме в апелюванні до необхідності формування правильних статево-гендерних установок здійснюється цей вплив, тому описуючи його у термінах «гендерного дисплею (представлення)», «гендерної ідентичності», ми враховуємо і його цільову спрямованість і відкритий характер, що й демонструють методичні матеріали «Усі розробки ігор та вправ до базової програми «Я у світі»» [11].

Із тридцяти ігор циклу «Люди» для молодшого віку (груп із трирічними дітьми) аналізованих методичних матеріалів цілу серію присвячено формуванню статевої ідентичності. З чого стає очевидним, що дошкільні заклади займають активну позицію у ранній гендерній соціалізації. Тож, окрім батьківського повсякчасного проказування: «так, дядя, ні це тьотя, і це теж тьотя», навички читання гендерного дисплею формуються, засвоюються і закріплюються дитсадковими методичними впливами.

Та методики ці згуртовані у традиційному, багато в чому неактуальному і, головне, досить вузькому околі гендерних образів, ролей та характеристик. Назви та хід цих ігор дуже показові:

– «Діти утворюють коло і по черзі називають свою стать. Наприклад: «Я – хлопчик, тому що у мене коротке волосся, я ношу брюки, сорочку!» Або: «Я — дівчинка, тому що у мене є косички, я вдягнута в сукню!» тощо». («Я — хлопчик, я — дівчинка»);

– «Вихователь пропонує відгадати: кого він описує — хлопчика або дівчинку. Наприклад: «Ця дитина одягнута у чудову рожеву сукню, на голові у неї зав'язані хвостики!» Або: «У цієї дитини коротке волосся, одягнута у шорти, футболку!» тощо» («Я опишу, а ти відгадай!»);

– «Вихователь пропонує дітям розповісти, чому у них такий одяг. Діти по черзі розповідають: «У мене штани і сорочка, тому що я — хлопчик!» Або: «У мене спідниця з прикрасами і гарна кофтинка, тому що я — дівчинка» тощо» («Чому у мене такий одяг»);

– «Вихователь пропонує дітям утворити коло, узятися за руки і по черзі розповісти: «Я радий, що я — хлопчик, тому що я майбутній захисник, сильний і сміливий!» Або: «Я щаслива, що я — дівчинка, тому, що я лагідна, ніжна, добра, майбутня матуся!» Вихователь допомагає тим дітям, яким важко розповісти про себе» («Я радий, що я — хлопчик; я щаслива, що я — дівчинка»);

– «Вихователь пропонує дітям розглянути ляльку-хлопчика і ляльку-дівчинку, визначити: чим вони схожі, а чим різняться. Аналогічно можна порівнювати дітей групи» («Ми схожі — ми різні»).

Навряд чи настільки статево сегреговані, клішовані, зрештою, невідповідні спостережуваним соціальним практикам тексти з'явилися через те, що автори чи авторки, а також вихователі не бачили дівчаток у штанях чи хлопчиків із довгими кучериками. Навіть більше, припускаємо, що виконання цих ігор-вправ - бо всі вони не стільки для забав, скільки для навчіння – часто супроводжуватиметься неочевидністю проговорюваного, коли короткострижене дівча має проказувати вслід за вихователем чи вихователькою, що «Я — дівчинка, тому що у мене є косички».

Повертаючись до неоднозначності перекладу авторського терміну «gender advertisement», слід зазначити, що окрім уже зауваженого у перекладі терміну як «гендерний дисплей» в центрі уваги перебуває позиція партнера у взаємодії, публіки, які мають змогу зчитувати «відображену» на дисплеї інформацію. На відміну від цього, інший варіант перекладу терміну – «гендерне представлення», який проте не набув поширення, в центр уваги ставить активність індивіда як джерела, продуцента гендерованої інформації про себе.

³ Див, зокрема статтю О.Марущенко [9] та наведену ним бібліографію.

Проте система патріархатна стать-гендер, яка функціонує з оперттям на гендерний дисплей, мало важить, що саме хотіла явити світові про себе та чи інша особа, значно більше слідкуючи за правильністю трактування її гендерних ідентичностей. І на прикладі ігор-вправ невідповідність між пропонованим варіантом читання та очевидністю стає особливо помітною. Агентам гендерної соціалізації важливо задати кліше, яке виконує як загальну нормуючу так і, як щойно показали, маргіналізуючу, стигматизуючу функції, що відсилає нас до ще одного концепту І. Гофмана.

Окрім виділення в окремий блок, гендерний аспект проступає майже в усіх ігрових сюжетах. Навіть при непрямому «статевому» сюжеті лінія гендерної соціалізації чітка і однозначна.

Також ігри можуть бути спрямовані на формування цілісних поведінкових комплексів щодо засвоєння та дотримання етичних, гігієнічних, естетичних норм: «Оціни вчинок казкового героя», «Оленка захворіла», «Так чи ні», «Добери пару». А також національної атрибутики (костюм, прикраси, страви): «Назви квіточку віночка», «Яка квітка зайва», «Назви одяг». Проте в їх описі зустрічаємо як традиційне протиставлення жіночого та чоловічого («Кому що потрібно для роботи», «У гості завітала лялька Оксанка», «Назви квіточку віночка», «Навчимо ляльку накривати стіл», «Назви одяг (словесна гра)», «Оціни вчинок», «Хто де живе» тощо), так і відсутність керування ролями у, здавалося б, чітко маркованих щодо певної статі ситуаціях. Наприклад: варіння борщу «Горщику, горщику, зварю в тобі борщику!», розбирання речей «Обладнаємо ляльці кімнату», будівництво «Побудуємо ляльці будинок» - припускаємо, що у даному випадку автор(к)и вважали зайвим наголошувати, хто що має робити, сподіваючись, що ці розрізнення дітьми вже засвоєне, і вони самі його відтворять правильним чином.

Очевидно, що не слід поширювати інтенції авторів цитованих методичних матеріалів на позицію всієї сучасної педагогіки. Але, як бачимо, смисли навіть найпростіших за сюжетом і виконанням ігор багатоманітні, а їхнє ідеологічне тло варте уваги. Ігри наповнені не лише поведінковими та рольовими гендерними стереотипами, а й соціальними кліше. Останні, на відміну від зусиль із виховання «правильних» гендерних уявлень, не лише звужують світогляд дитини, її чутливість до проявів багатолікої реальності, а й знову таки маргіналізують та стигматизують дитину, адже часто-густо не накладаються на уже здобутий нею сімейний досвід.

Дедалі більших змін зазнають і традиційні рольові розподіли, і у прив'язці до статі все більше втрачають сенс. Проте такі зрушення зовсім не відображаються в ігровій реальності, пропонованій дітям дошкільного віку. Навпаки, програється і проговорюється модель мами перш за все як господині та няньки, а батько в приватній сфері сім'ї з'являється лише в імені чи по імені (ігри «Давайте познайомимось!», «Назви своє ім'я», а також ті, де перераховуються члени родини) – ці вади гендерної соціалізації в освітніх закладах чи не найтиповіші, якраз їх відносять критики до «прихованого навчального плану».

Цікаво зауважити, що згадуваний кілька разів образ бабусі постає ближчим до архаїчної Баби-Яги, аніж до прабабківського покоління дитини. Її образ настільки зашкаруб, що далі стереотипу не йде: стара, згорблена (гра «Квіточка доброти»), у хусточці, у хатці із козенятком та горнятком (гра «Хто в будиночку мешкає»). Тим часом середній вік матері при народженні дитини нині становить 25 років по Україні, кількість дітей рідко коли перевищує 2, то легко порахувати, що вік більшості бабусь коливається у межах 40-55 років, відповідно їх скринька (атрибут із гри «Маленькі помічники») скоріше електронна, а не лакована дубова із філігранним малюнком на віку. Тож до образу батька в сучасній українській культурі додалася ще одна сліпа пляма: реальний, а не фантазмагоричний, нехай і казковий, образ бабусі.

Якщо в загальному випадку гендерний дисплей, використовуючи найрізноманітнішу атрибутику, соціальне тло, гру, забезпечує зчитування статевої та гендерної належності партнера, залежно від чого обирається певна стратегія самої взаємодії, то у нашому, як висловлюється Майкл С. Кімел, «гендеризованому суспільстві» гендерний дисплей справді уможливорює саму взаємодію, стає передумовою її початку. І складність у зчитуванні гендерного дисплею нині лише підкреслює його важливість.

Продуктується і змістовно наповнюється ця важливість у ході функціонування системи «стать-гендер» нашого суспільства, а відображається-відтворюється у ході гендерної соціалізації. І якщо в середній та вищій школі гендерний дисплей скоріше дооформлюється, набуває певного цілісного вигляду, то, як ми побачили, у своїх базових рисах він фундується, диференціює за безліччю психічних та соціокультурних характеристик статі і, зрештою, отримує той свій модус великої ваги саме у дошкільних виховних та освітніх практиках.

Загалом же слід визнати, що на відміну від психології та педагогіки, в соціології рідко звертаються до проблеми дитинства та ранньої соціалізації. І варто зазначити, що саме через гендерні дослідження відбувається експансія соціологічного аналізу у цю царину. А без неї – проблематики дитинства, його соціокультурного аналізу – неможлива успішна деконструкція багатьох пізніших явищ та процесів сучасного (підкреслимо, дитиноцентричного) суспільства.

Аналіз змісту та ходу ігор, пропонованих для інституційного виховного впливу на дошкільнят, явив цілий комплекс особистісних характеристик, рольових наборів та зовнішніх атрибутів, які необхідні на думку авторів методичних матеріалів для дитячих дошкільних закладів для засвоєння належних уявлень про себе і світ дітям різної статі.

Тобто, з одного боку, констатуємо у пропонованих текстах дошкільної соціалізації нерепрезентативність засад формування гендерного дисплею та ідентичностей через їх невідповідність досвідно та статично фіксованій соціальній реальності українського суспільства, академічному гендерному дискурсу, дискусіям у ЗМІ.

При тому, з іншого боку, - зафіксовані у іграх настанови на формування гендерного дисплею (власного та правил розшифровки інших), а також формування гендерної ідентичності та гендерованих образів індивідів та груп знаходяться в околі репрезентативної культури сучасного українського суспільства. У цьому переконують результати вивчення суспільної свідомості у міжнародних порівняльних дослідженнях ESS та ISSP⁴.

Цим розходженням між соціальними реаліями та визнаними культурними максимами оприявнюється соціокультурний лаг, який можна трактувати як неподоланий з часів початку модернізації та емансипації. І радянський період «державного фемінізму» [12, с. 52-60], інтенсифікувавши залучення жінок на загальнодержавні потреби (в промисловості, освіті, науці, відтворенні народонаселення), по суті законсервував решту соціальних відносин, зокрема сімейні, приватні, а особливо культурну традицію їх обґрунтування.

Таким чином, агенти соціалізації виступають водночас і провідниками певної ідеології гендерних відносин та соціокультурного розвитку суспільства. І згідно з власними ідеалами у ході наочності читання гендерного дисплею, з опорою на символічний капітал вони відносять до нормального чи девіантного, типового чи виняткового певні гендерні образи і стратегії незважаючи на те, що у суспільстві їх носії можуть бути представлені та розподілені зовсім в іншому співвідношенні. Так відтворюється і підтримується заданий образ реальності у його суперечностях і конфліктах із очевидністю.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Темкина А., Здравомыслова Е. Социальное конструирование гендера : феминистская теория / А. темкина, Е. Здравомыслова // Введение в гендерные исследования. Ч. 1. Харьков: ХГЦИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. С.147 – 173. 2. Уэст К., Циммерманн Д. Создание гендера / К. Уэст, Д. Циммерманн // Хрестоматия феминистских текстов. СПб., 2000. С. 193-220. 3. Вахштайн В. Драматургическая социология Ирвинга Гофмана : два прочтения / В. Вахштайн // Социологическое обозрение. Том 3. – 2003. - № 4. – с. 104-118. 4. Васильева Д. Гендерный дисплей в интернет-сообществах / Д. Васильева // Блоги: Новая реальность / под ред. Волохонского В.Л. и Соколова М.М. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2007. - С. 47-54. 5. Гербач Ж. К вопросу о гендерной трансформации российской армии / Ж. Гербач // Власть 01'2009. – С. 56-59. 6. Гофман И. Гендерный дисплей / Пер. Я.Боцман // Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия / Под ред. С.В.Жеребкина – Харьков : ХГЦИ, 2001; СПб. : Алетейя, 2001. – С. 306-335. 7. Малес Л. Гендерна сегрегація в процесі соціалізації / Л. Малес// Філософсько-антропологічні студії, 2001. Спецвипуск. – 2001. – С.109-117. 8. Белов В. Империя тела: идеологические модели сексуальности / В. Белов // Русский Журнал/ Вне рубрик /Режим доступа www.russ.ru/ist_sovr/20001117_bel.html Дата публикации : 17 Ноября 2000. 9. Марущенко О. “Прихований навчальний план” як стратегія дошкільного навчального закладу: гендерний аналіз / О. Марущенко // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. Збірник наукових праць. - 2009. - № 2. - С. 114-121. 10. Ярская-Смирнова Е. Гендерное неравенство в образовании: понятие скрытого учебного плана // Гендерные исследования, 2000. - №5. - С.295-301. 11. Усі розробки ігор та вправ до базової програми «Я у світі» / Упор. О.Гладченко. – Х. : видавнична група Основа, 2010. – 319 с. 12. Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека / С. Айвазова. - М. : Изд-во "Эслан", 2001. - 80 с.

⁴ За даними з четвертої хвили Європейського соціального дослідження у питаннях щодо обмеження присутності жінок на ринку праці на користь чоловіків, населення нашої країни знову показало чи не найпатріархатніші результати, своїми поглядами зближуючись із турками та кіпріотами, а від країн ЄС віддаляючись в рази (електронна адреса <http://ESS.nsd.no>).

УДК 572.028:316.244(477.62)

ФОРМУВАННЯ ГАБІТУСУ РАДЯНСЬКОГО ІНТЕЛІГЕНТА (НА ПРИКЛАДІ ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ)

Струченков Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціології Макіївського економіко-гуманітарного інституту

У статті на основі теорій П. Бурдьє, Н. Еліаса, П. Бергера розглядається формування радянської ідентичності та соціальності у технічній інтелігенції Донбасу в 1920-1930-і роки. Особлива увага приділена аналізу механізмів конструювання та відтворення радянськості на рівні повсякденних практик.

Ключові слова: габітус, ідентичність, повсякденність, радянськість, суспільство Модерну, технічна інтелігенція.

В статье на основе теорий П. Бурдьё, Н. Элиаса, П. Бергера рассматривается формирование советской идентичности и социальности у технической интеллигенции Донбасса в 1920-1930-е годы. Особое внимание уделено анализу механизмов конструирования и воспроизводства советскости на уровне повседневных практик.

Ключевые слова: габитус, идентичность, повседневность, советскость, общество Модерна, техническая интеллигенция.

This article is based on the conceptions by Pierre Bourdieu, Norbert Elias, Peter Berger. It deals with the forming of Soviet identity and sociality at the technical intelligentsia of Donbass in 1920-1930s. It is attached special attention to the analysis of the mechanisms of the construction and reproduction of the Soviet sociality in every-day practices.

Key words: habitus, identity, every-day life, Soviet sociality, Modernity, technical intelligentsia.

Будь-яка соціальна спільнота з характерною для неї ідентичністю, сукупністю норм, цінностей, світоглядних позицій та стратегій поведінки являється результатом конструювання як з боку її лідерів, так і з боку її рядових членів. Класичним прикладом такого подвійного конструювання можна вважати постання соціального типу, відомого як «радянська людина». Зауважимо, що це поняття не було лише мовним витвором комуністичної пропаганди, воно позначало реальний феномен, об'єктивований у мікропрактиках та інтеракціях повсякденного життя пересічних громадян. Вивчення процесів формування та функціонування радянської ідентичності та соціальності має не тільки наукове, але й суспільне значення. У сучасному українському суспільстві доволі багато тих, хто продовжує вважати себе радянськими людьми. Існуючі зараз соціальні інститути, моделі соціальних відносин, ціннісно-нормативна система, політична, правова, економічна культура генетично пов'язані з радянським минулим. Те ж саме стосується й окремих соціальних груп, у тому числі технічної інтелігенції, значення якої за умов переходу до постіндустріального суспільства постійно зростає.

Дослідження змісту радянськості та процесів її формування були започатковані ще в 1970-1980-і роки. Утім, розвідки вітчизняних суспільствознавців, підпорядковані офіційному дискурсу про суспільство розвинутого соціалізму, були тенденційними та заангажованими [1, 2]. Крах наприкінці 1980-х років багатьох ідеологем дозволив вивчати порушену наукову проблему, виходячи із принципів об'єктивності та плюралізму. У роботах В.Л. Вайля, О.О. Геніса, Ю.О. Левади [3] вперше здійснена спроба дослідити матеріальні та духовні аспекти повсякденного життя радянських людей у 1960-1990-і роки. Аналіз витоків, природи та механізмів набуття і відтворення радянської соціальності у зв'язку з процесами модернізації 1920-1930-х років представлений у публікаціях російських дослідниць Н.М. Козлової [4, 5], Н.Б. Лебіної [6], В.Л. Лебедевої, Н.М. Макарової [7]. В Україні в регіональному розрізі ця проблема розглядається в публікаціях О.В. Стяжкіної [8]. Застосування в роботі із джерелами особистого походження методологічних засад та інструментарію феноменології і соціальної антропології дозволило автору виявити причини та механізми перетворення людини традиційного суспільства на радянську модерну людину.

З огляду на вище зазначене можна зробити висновок, що проблема формування соціального типу радянського інтелігента, незважаючи на її суспільну значущість, не знайшла адекватного висвітлення в науковій літературі. У зв'язку із цим мета пропонованої розвідки полягає у всебічному комплексному вивченні процесів формування радянської ідентичності та соціальності у технічній інтелігенції Донбасу в 1920-1930-і роки. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: 1) виявити мотиви та механізми формування радянськості у інженерно-технічних працівників (ІТП); 2) визначити специфіку соціально-антропологічних рис радянської інтелігенції; 3) проаналізувати основні форми та моделі відтворення ІТП у повсякденному житті радянської соціальності як соціальності модерного суспільства.

Зауважимо, що вибір Донбасу як регіону, на прикладі якого розглядається формування радянської ідентичності, є не випадковим. Можна цілком погодитися з думкою О.В. Стяжкіної про те, що цей край був ідеальною моделлю проведення радянської модернізації. Протягом 1920-1930-х років він перетворився на оплот економічної могутності СРСР, демонструючи переваги нового суспільно-політичного ладу. До того ж Донбас як район активних міграційних процесів став тим тиглем, у якому представники різних станів та етнічних груп перетворилися в нову єдину наднаціональну спільноту трудящих – радянський народ.

Як уже зазначалося, формування будь-яких соціальних спільнот є результатом подвійного конструювання, наслідком як створення, так і відтворення певних соціальних практик і символів. Соціологічна інтерпретація таких процесів можлива на основі теорій, які поєднують здобутки структуралістичної та конструктивістської парадигм. Саме такою являється концепція габітусу. Зокрема, Еліас розумів під габітусом спільні для групи індивідів риси, сформовані соціальними структурами та інститутами. Складовою габітусу являється ідентичність, яку вчений визначав як відносини «Я – Ми»: «Ця ідентичність являється відповіддю на питання про те, ким являється людина, причому і як соціальна, і як індивідуальна істота» [9, т.2, с.367].

П. Бурдьє застосовує габітус як засіб мікро- та макросоціологічного аналізу суспільства. Учений визначає його як систему міцних набутих схильностей, які використовуються індивідами як активна здатність вносити зміни в існуючі структури, а також як вихідні установки, що породжують та організують практики самих індивідів. Отже, Бурдьє, з одного боку, визнає за людиною статус автономного індивіда-суб'єкта, а з іншого боку – наголошує на тому, що її свобода обмежена рамками певних ситуацій: «Оскільки габітус – це нескінченна здатність вільно (але під контролем) породжувати думки, сприйняття, висловлювання почуттів, дії, а продукти габітусу завжди лімітовані історичними та соціальними умовами його власного формування, то свобода, яка ним дається, зумовлена та умовна, вона не допускає ані створення чогось небаченого нового, ані механічного відтворення споконвічно заданого» [10, с.108].

Револьюційні події 1917-1920 років були реакцією на невдачу спробу модернізації країни в другій половині XIX століття. Їхнім закономірним наслідком стала децивілізація та архаїзація суспільного життя, коли люди в екстремальних соціальних умовах були зорієнтовані виключно на фізичне виживання. Утім, курс на модернізацію відновився доволі швидко – уже в грудні 1925 року XIV з'їзд ВКП(б) висловився за початок індустріалізації. На рівні офіційного дискурсу нова влада проголосила ліквідацію всього старого. І це стосувалося не тільки соціальних практик та інститутів, але й цілих соціальних груп, зокрема, селян-власників. Багато з них, знову опинившись на межі фізичної та соціальної смерті, доклали максимум зусиль, щоб вписатися в радянське суспільство. Найлегше це вдалося молоді, яка, як зазначає Н.М. Козлова, «в усі часи виступає в якості носія спрощуючих тенденцій. Кожне нове покоління – «свіжі люди» в історії, у яких немає соціального та історичного досвіду, немає історичної пам'яті, немає культурного та соціального капіталу» [4, с.74].

Стигматизуючи селянство як віджилий клас і тим самим провокуючи кризу традиційної ідентичності, радянська влада надавала селянській молоді можливості для соціального перевтілення. Однією з них був переїзд до міста та вступ до втузу. Таким чином створювалися умови для розриву кола традиційного життя та здійснення індивідуального вибору. Вибір як категорія модерного суспільства тісно пов'язаний із формуванням у людини індивідуальності, здатності до саморефлексії, до усвідомлення свого місця в ситуації «тут-і-зараз» у соціальному та історичному просторі.

Зауважимо, що вибір в якості нової соціальної позиції статусу ІТП, як і будь-який вибір у соціальній грі, був ризикованим. З одного боку, влада третирувала дореволюційну генерацію спеціалістів, ставлячи на ній ганебне тавро шкідників і саботажників. З іншого боку, нова, пролетарська, радянська інтелігенція оголошувалася найбільш кваліфікованою частиною робітничого класу, у порівнянні з пересічними громадянами вона користувалася певними пільгами та преференціями.

Набуття статусу радянського ІТП залежало не тільки від отримання спеціальної освіти. Зважаючи на те, що походження багатьох абітурієнтів та учнів втузів не відповідало канону про пролетарську природу нової інтелігенції, їм постійно загрожували чистки та звинувачення в «буржуазному переродженні». Щоб уникнути цього, вони активно опановували мову комуністичної ідеології та вступали в мовні ігри. Усе розпочиналося з написання автобіографії при поданні вступних документів. Уперше у своєму житті стикаючись із написанням оповіді про себе, молоді люди всіма силами намагалися довести, що вони гідні почесного звання «командирів радянської індустрії». Зрікаючись свого минулого та попередніх статусів і ролей, автори таких біографій проходили альтернацію та ресоціалізацію, коли минуле перетлумачувалося так, щоб воно відповідало нинішній реальності [11, с.263]. При цьому в минуле переносилися різні елементи (робітниче походження, незможність, служба в РСЧА), яких суб'єктивно в ньому не було. Наскільки масово була реінтерпретація власної біографії свідчить той факт, що в 1930 році 80% студентів робітфаків і втузів Сталіно позиціонували себе як робітники і діти робітників [12, с.64, 226]. Додамо, що через автобіографію не тільки конструювалося та проговорювалося «правильне» минуле. Написання автобіографії свідчило про набуття особою індивідуальної ідентичності.

Систематичне опанування канонічних цінностей, образу мислення та офіційної мови комуністичної ідеології здійснювалося на заняттях із суспільно-економічних дисциплін, а також під час відвідування політгодин і гуртків поточної політики. Завдяки такому щоденному цілеспрямованому впливу з боку влади у свідомості пересічних ІТП формувалося уявлення про те, що існує «фронт соціалістичного будівництва», на

якому бувають не тільки «перемоги», але й «тимчасові поразки», зумовлені як «розхитаністю, халатністю, недостатнім розвитком критики та самокритики», так і підступами «шкідників», «куркульського елементу», «троцькістсько-бухарінських диверсантів». Перелік таких ідеологем і мовних кліше можна продовжувати до нескінченності. Для когось вони так і залишилися просто словами, постійне повторення яких наче заклинань відкривало шлях для вертикальної мобільності. Інші ж щиро переймалися змістом таких висловів, з ідейних мотивів підпорядковували усталений стиль життя, звички, побут правилам, за якими мали жити будівничі соціалізму. Проте, незалежно від конкретної біографічної ситуації радянська ідентичність не була нав'язана. Колишні абітурієнти, переступаючи поріг втузу, свідомо приймали правила гри, де в якості винагороди виступали суспільне визнання, відчуття власної значимості, майбутній добробут. Система освіти була для таких людей засобом правильно вписатися в суспільство радянського Модерну.

Але, незважаючи на набуття радянськості, яке супроводжувалося нечуваною ідеологічною обробкою свідомості, у багатьох молодих спеціалістів так і не відбувся повний розрив із минулим. Як і їхні ровесники, які залишилися на селі, вони боляче переживали трагічні події колективізації та Голодомору. Так, восени 1933 року навіть серед партійних студентів втузів Сталіно зафіксовані відверто антирадянські настрої: вуглекімічний інститут – І. Пердерій: «Усе, що пишуть у газетах про колгоспи – цілковита брехня... Зараз колгоспи знаходяться в поганому становищі і навряд чи воно покращиться»; Г. Федюшин: «Село розорено дощенту, люди помирають від голоду, а радянській владі та партії до цього справи нема»; гірничий інститут – К. Гергель: «За феодального ладу селянину краще жилося, ніж тепер, тільки уявіть: 40% померло від голоду... Про що тут говорити, коли знаю людей, які пробули всю громадянську та імперіалістичну війну на позиціях, усе пережили, а ось колективізація та соціалізм доконали, померли з голоду» [13, ф. П-18. – Оп.2. – Спр.95. – Арк.26-29]. Додамо, що критичне ставлення до влади зумовлювалося також усвідомленням величезної прірви між гаслами про світле майбутнє і засобами, за допомогою яких воно будувалося. Осягнення цього було наслідком формування у інтелігенції таких рис, як здатність до рефлексії оточуючого світу та робота з абстрактними поняттями і категоріями.

Вище неодноразово зазначалося, що процес набуття радянськості означав входження людини до модерного суспільства. Відповідно у молодій генерації ІТП формувалися нові соціально-антропологічні якості: індивідуальність, особиста біографія, здатність до саморефлексії, уявлення про категорію вибору та час-стрілу (де минуле, теперішнє та майбутнє існують в усвідомленій триєдності), монополія на експертне знання, оперування абстрактними поняттями, участь у мовних іграх.

Одним із головних матеріальних благ Модерну для пересічної людини став комфорт. В офіційному дискурсі це поняття підмінялося дефініцією культурності. Уперше вона з'явилася у звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б) у січні 1934 року разом із каноном радянської людини. У листопаді 1935 року на Всесоюзній нараді стахановців Й.В. Сталін говорив уже про «заможне і культурне життя» радянських людей. Поняття культурності не мало чіткого визначення, найчастіше під ним розуміли культуру в антропологічному аспекті, представлену в стилі життя та поведінці. Зауважимо, що культурність як ознака належності до модерного суспільства стала конструюватися та відтворюватися в повсякденних практиках ІТП ще у 1920-і роки. Вона проявлялася не тільки в охайному одязі та правильній, «міській», мові спеціалістів, але й в облаштуванні їхніх осель, де крім ліжка та стільця була шафа, на полицях стояли книги, у вікнах – шибки, а не фанера. Внутрішній вид таких помешкань свідчив про прагнення до затишку. Останнє доповнювалося здатністю до самоконтролю в усіх життєвих проявах, яку Н. Еліас визначав як процес цивілізації. Наскільки ця риса була розвинена яскраво свідчить курйозний випадок, зафіксований у звіті обстеження побутового становища техперсоналу Костянтинівського хімічного заводу в 1934 році: «На заводі в єдиному будинку ІТП у 26 квартирах мешкає 40 сімейств і немає жодної вбиральні. Два місяці тому вбиральня, що стояла на вулиці, була знесена, і зараз усі мешканці ось уже два місяці користуються вбиральною палацу культури за три квартали від цього будинку» (курсив наш. – О.С.) [13, ф. П-326. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.54].

Беручи до уваги все це, технічну інтелігенцію можна вважати пілотною групою, яка культивувала в робітничих селищах Донбасу міський модерний тип життя. Цікаво, що багато робітників, особливо ударники та стахановці, свідомо його наслідували. У цьому їм допомагали родини спеціалістів. У другій половині 1930-х років значного розмаху набув рух дружин ІТП, які брали шефство над робітничими їдальнями та гуртожитками, опікувалися побутом і дозвіллям робітників.

Створюючи та відтворюючи нові соціальні практики, символи та коди, інженери і техніки, як і інші групи інтелігенції, намагалися позначити свою позицію в суспільній ієрархії через маркірування фізичного простору. Результатом цього стала поява поняття «квартири ІТП», які були більш комфортабельними та пристосованими до культурного життя, ніж помешкання гуртожитків і «нахаловок». За іронією долі далеко не всі спеціалісти мешкали в таких оселях, оскільки комфортного затишного життя вимагали також партійні функціонери, службовці, працівники торгівлі, а квартир усім бажаним не вистачало. До речі, те ж саме сталося зі спеціально організованими магазинами ІТП.

Особливе місце в реалізації експресивного порядку техперсоналу посідали ділові клуби та кімнати ІТП при палацах культури підприємств, а також спеціальні будинки ІТП, створені в 1935 році в дев'яти містах України, у тому числі в Сталіно, Артемівську та Луганську. Вони забезпечували умови для

культурного дозвілля і задоволення духовних потреб технічної інтелігенції – у їхніх стінах працювали гуртки і бібліотеки, проводилися тематичні вечори, демонструвалися фільми та вистави.

Варто зауважити, що модерна соціальність радянських ІТП була доволі специфічною, суттєво дисонуючи з габітусом інтелігента капіталістичного суспільства. Найбільш різючі відмінності були в ментальності, що зумовлено як поповненням лав інтелігенції в СРСР представниками колишніх соціальних низів, так і цілеспрямованим впливом на її свідомість із боку влади. Селяни і робітники привнесли в соціально-психологічний портрет ІТП такі риси, як колективізм, згуртованість, практики пасивного опору, які дозволяли вижити в екстремальних умовах воєнно-комуністичної надзвичайщини. У той же час індокринія комуністичної ідеології спотворила професійний етос технічних спеціалістів. Зі зникненням дореволюційної генерації ІТП забуттю піддавався кодекс корпоративної честі, на зміну старим морально-етичним орієнтирам прийшли принципи партійності та класового підходу. На практиці це означало дегуманізацію мислення, беззастережне слідування ідеологічним догмам і наказам керівників. При цьому прагнення до творчої діяльності, ентузіазм та щира віра в прогрес співіснували з політичним конформізмом, соціальною апатією, догматизмом. Сформований комплекс власної меншовартості та другорядності породжував ціннісно-нормативну бінарність і пристосуванство. Останнє найяскравіше проявилось у масовому членстві ІТП у КП(б)У, зумовленому не стільки ідеологічними, скільки прагматичними міркуваннями (можливість швидкого кар'єрного росту та покращення матеріально-побутових умов, захист від спецеїдства). Наприкінці 1930-х років кожний третій спеціаліст великої промисловості Донбасу був комуністом [12, с.87].

Формування у 1920-1930-х роках численної групи інтелігенції було закономірним наслідком модернізації. Радянська влада всіляко сприяла постанову експертної спільноти технічних спеціалістів, що знаходило відклик серед представників найнижчих верств суспільства, які всіма силами намагалися підвищити свій соціальний статус та відповідати новим соціальним стандартам і правилам. У суспільстві Модерну система освіти є одним з найпотужніших засобів соціалізації індивідів. Тому під час навчання у вузах майбутні інженери і техніки здобували не тільки спеціальні знання, але й чимало елементів габітусу модерної людини: індивідуальність, здатність до саморефлексії та абстрактного мислення, потяг до комфорту та приватності. Платою за ці надбання став розрив з минулим, яке не відповідало канону про пролетарськість нової інтелігенції. Але у порівнянні із іншими верствами ІТП більше виграли, ніж втратили, від радянського проекту модернізації.

Користування духовними та матеріальними благами Модерну в повсякденному житті виступало засобом маркування самості та групової ідентичності технічної інтелігенції. Зауважимо, що багато її непередбачених соціальних винаходів (міський стиль життя, культурність, участь у мовних іграх із владою) стали освоюватися соціальними низами. З огляду на це можна стверджувати, що ІТП були не тільки продуктом, але й творцем матеріального і духовного вимірів радянського суспільства.

Індокринія комуністичної ідеології негативно вплинула на морально-етичне обличчя інтелігенції, спричинивши амбівалентність її ціннісно-нормативної системи та етосу. До того ж суттєва різниця в габітусах західного та радянського інтелігентів полягала у наявності в глибинних структурах останнього суцільних шарів традиційної соціальності, привнесених селянством, яке склало основу нової генерації інженерів і техніків у СРСР.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Смирнов Г.Л. Советский человек: формирование социального типа личности / Г.Л. Смирнов. – 3-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1980. – 463 с. 2. Советский человек и пути его формирования: Межвуз. сб. науч. трудов / [Редколл.: Н.А. Трофимов (отв. ред.) и др.]. – Свердловск: УрГУ, 1980. – 110 с. 3. Вайль П.Л. 60-е. Мир советского человека / П.Л. Вайль, А.А. Генис. – М.: Новое литературное обозрение, 1998. – 358 с.; Советский простой человек: опыт социального портрета на рубеже 90-х: Сборник / Отв. ред. Ю.А. Левада. – М.: Мировой океан, 1993. – 299 с.; Левада Ю.А. От мнений к пониманию. Статьи 1993-2000 / Ю.А. Левада. – М.: Московская школа полит. исследований, 2000. – 576 с. 4. Козлова Н.Н. Горизонты повседневности советской эпохи: голоса из хора / Н.Н. Козлова. – М.: Ин-т философии РАН, 1996. – 216 с. 5. Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории / Н.Н. Козлова. – М.: Европа, 2005. – 526 с. 6. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии: 1920-1930-е годы / Н.Б. Лебина. – СПб.: Журнал «Нева»; «Летний сад», 1999. – 316 с. 7. Повседневный мир советского человека 1920-1940-х: Сб. науч. статей / РАН, Южный науч. центр, Ин-т соц.-экон. и гуманитар. иссл.-ний; [ред.-сост.: Е.Ф. Кринко. Т.П. Хлынина]. – Ростов н/Д.: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. – 382 с. 8. Стяжкіна О.В. «Правильна біографія» пересічної людини 1920-х років: спроби конструювання минулого (на матеріалах Донбасу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nsid/2008_15_16/08stiazhkina.htm. – Назва з екрана; Стяжкіна О.В. Бути владою: антропологічні коди провінційних радянських керівників 1920-х років (на матеріалах Донбасу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nsid/2009_17_18/09stiazhkina.htm. – Назва з екрана. 9. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования: в 2-х т. / Н. Элиас. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. 10. Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё; пер. с фр.; отв. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с. 11. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. 12. Струченков О.В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність: дис. ... к.і.н.: 07.00.01: захищена 6.02.09 / Олександр Вікторович Струченков. – Донецьк, 2009. – 277 с.

УДК 316.28

ТЕЛЕВИЗИОННЫЕ КОММУНИКАТИВНЫЕ ПРАКТИКИ И СПОСОБЫ АДАПТАЦИИ ИНДИВИДОВ В ЭПОХУ СОЦИАЛЬНЫХ КРИЗИСОВ

Лычковская Оксана Рейнгольдовна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И.И. Мечникова

В статье рассматривается сущность коммуникативных трансформаций и их взаимосвязь с глобальным социальным кризисом. Автор придерживается мнения о том, что анализ коммуникативных практик индивидов, как значимого элемента социальных взаимодействий, позволяет обнаружить антропологические первопричины сегодняшнего кризиса, а также возможности выхода из него. В статье выявляются стратегии адаптивного поведения индивидов в ситуациях социокультурного кризиса на микросоциальном уровне повседневных коммуникативных практик, а также представлен их эмпирический анализ на примере телевизионных коммуникативных практик.

Ключевые слова: коммуникативные практики, социальный микроуровень, социальный кризис, ТВ-коммуникации.

В статті розглядаються сутність комунікативних трансформацій і їхній взаємозв'язок із глобальною соціальною кризою. Автор дотримується думки про те, що аналіз комунікативних практик індивідів як значимого елементу соціальних взаємодій дозволяє виявити антропологічні першопричини сьогоденної кризи, а також показує можливості виходу з неї. У статті позначені стратегії адаптивної поведінки індивідів у ситуаціях соціокультурної кризи на мікросоціальному рівні повсякденних комунікативних практик, а також представлений їхній емпіричний аналіз на прикладі телевізійних комунікативних практик.

Ключові слова: комунікативні практики, соціальний мікрорівень, соціальна криза, ТВ-комунікації.

The article deals with essence of communicative transformations and their interrelation with global social crisis. The author is of opinion that analyses of communicative practices of people as the most significant element of social interactions allows seeing anthropological original causes which have generated today's crisis and also shows opportunities of the exit from it. Thus, the strategies of adaptive behaviour of individuals in situations of social-cultural crisis at a micro social level of every-day communicative practices have been revealed, and also their empirical analysis on an example of television communicative practices has been represented.

Key words: communicative practices, social micro level, social crisis, TV-communications.

Кризисы, сопровождающие экономическое развитие цивилизации в XXI веке, являются, на наш взгляд, прежде всего, сущностными проявлениями кризиса культуры человеческого социума, начавшегося достаточно давно. Исследование изменений социальных взаимодействий, наиболее ярким и значимым элементом которых выступают коммуникативные практики людей, позволяют нам увидеть те антропологические первопричины, которые породили сегодняшний кризис, но, одновременно с этим, показывают и возможности выхода из него. Говоря о трансформациях в сфере социальных взаимодействий, следует акцентировать внимание: а) на возвращении к неформальным коммуникациям и неформальным практикам в разных социальных контекстах, не только на уровне повседневных частных социальных контактов, но также и в ситуациях публичного и официального взаимодействия, б) на переходе к горизонтальным, сетевым и партнерским отношениям. Данная особенность, на наш взгляд, не является специфичной для Украины и может рассматриваться как проявление глобализационных процессов в сфере коммуникации, а также как поиск возможных путей выхода из социального кризиса на микроуровне повседневных взаимодействий в ситуации, когда институциональные способы разрешения кризиса оказываются невозможны и/или не доступны для обычного человека.

Итак, целью нашего исследования является выявление стратегий адаптивного поведения индивидов в ситуациях социо-культурного кризиса на микросоциальном уровне повседневных коммуникативных практик, а также их эмпирический анализ на примере телевизионных коммуникативных практик.

Подробное рассмотрение заявленной проблематики хотелось бы начать с обозначения глобальных изменений в сфере коммуникационных процессов, которые, в свою очередь, провоцируют изменения в протекании коммуникативных практик на микроуровне. На изменение структуры и содержания коммуникации в зависимости от используемого технического средства обращал внимание еще Г. Маклюэн, выдвигая тезис о том, что «медиум», т.е. коммуникативный посредник, и есть сообщение, подчеркивая этим непосредственное влияние формы на содержание, изменение самого механизма

коммуникации, когда место сообщения занимает источник или средство коммуникации [1]. Эту же проблему достаточно подробно исследует Н. Луман, оценивая, каким образом в современном обществе размыкается «аутопоэтическое триединство» коммуникации – информация, сообщение информации (т.е. ее передача) и понимание информации. Так, с появлением аудиовизуальных масс медиа – кино и телевидения – «... в процессе восприятия отступает на задний план именно то, что некогда завораживало в языке: возможность и необходимость различать между информацией и сообщением. Хотя мы и знаем, что имеем здесь дело с коммуникацией, мы не видим ее» [2, с. 140].

Подытоживая вышесказанное, можно обозначить эволюцию технических объектов-посредников коммуникативных практик как эволюцию содержания и смысла коммуникации: аудиальная коммуникация – сохраняется единство места и времени создания и передачи информации. Текст сообщения на входе и выходе – един; письменная коммуникация – разрушается единство пространства и времени для отправителя и получателя, но смысл сообщения на входе и выходе продолжает быть тождественным; аудиовизуальная коммуникация разрушает единство информации и ее понимания, сводит на нет необходимость индивидуального воображения; компьютерная коммуникация допускает существование двух разных информационных сообщений на входе и выходе, у отправителя и получателя – создает коммуникацию без информации; коммуникация с помощью дополнительных технических средств, например, сотовой связи, создает не только возможность коммуникации без передачи информации, коммуникацию ради коммуникации, но и предоставляет возможность уклонения от коммуникации; современная, технически опосредованная коммуникация дает широкие возможности для социального эскапизма и «бегства в коммуникацию ради коммуникации». Возвращаясь к вопросу о том, какие стратегии адаптации к кризисным ситуациям избирает индивид на социальном микроуровне взаимодействия, следует назвать следующие коммуникативные стратегии, подробный анализ которых представлен нами в одной из предыдущих публикаций [3, с. 145].

- Проявление 2-х разных коммуникативных стратегий на повседневном и публичном уровнях. На повседневном наблюдается индивидуализация, активность и самоорганизация – в сложных ситуациях люди рассчитывают только на собственные силы или ближайшее окружение, и, таким образом, используют постмодерные формы коммуникации в приватной сфере. В официальной же и публичной сферах по-прежнему сохраняются ожидания помощи от государства и официальных структур, люди выступают как пассивные «просители» или же как пассивные «потребители» массовых коммуникаций, используя патерналистские, додерные формы коммуникации.

- Использование дорефлективных, традиционных, ритуализированных правил коммуникации во всех сферах, даже в виртуальной on-line среде. Коммуникативные практики, как и любые фоновые социальные практики или же «фоновые ожидания» в терминологии этнометодологии, позволяют человеку структурировать свое повседневное существование, придавать ему статус нормальности и типичности, сохранять онтологическую безопасность, бороться с кризисными ситуациями, отгораживаться от внешнего социального мира и многое другое.

- Возникновение «подвижной» идентичности, конструируемой в зависимости от взаимодействия с тем или иным источником массовой коммуникации или техническим посредником. Таким образом, аудитория получает возможность менять свои идентичности или же создавать виртуальные идентичности с помощью компьютерной коммуникации и других аудиовизуальных средств.

Телевизионные коммуникативные практики, как самый частый вид коммуникативной активности индивидов, к началу третьего тысячелетия заполнили ежедневный досуг практически 91% горожан. Отличительным является, прежде всего, их пассивно-адаптивный характер. Показательно, что просмотр телепередач выступает преимущественно фоновым занятием, превращающим телевизор в еще одного члена семьи, «своего», которому как бы не нужно уделять специального внимания. Важно, что такой тип телесмотрения более всего характерен для групп с высшим образованием. Низкообразованные респонденты чаще включают телевизор для просмотра конкретных передач, после того как закончат все дела, - они, как на начальном этапе появления телевидения, придают этому времяпрепровождению статус общесемейного ритуала, что свидетельствует об усилении интегративной, консервативно-стабилизирующей функции телевидения [4, с.69], что может рассматриваться как конституируемая на микроуровне стратегия преодоления кризисных тенденций к социальной атомизации социума. В этой связи также следует упомянуть и об изменениях в повседневном времяпрепровождении, сужении горизонтов повседневной активности: подавляющее большинство горожан с годами все меньше проводят досуг за пределами своего дома, занимаются чем-то отличным от рутинных, повседневных работ (за исключением «гостей»). Только молодые респонденты, в основной своей массе стремящиеся проводить свободное время «в городе», демонстрируют хотя бы некоторую позитивную динамику в досуговом поведении. На этом фоне прием гостей и поход в гости остается сегодня единственной широко распространенной формой проведения досуга, которая в отечественных условиях, при фактической безальтернативности, выступает, как утверждает российский исследователь Н.Зоркая, «редукцией к более

привычным формам догородского поведения, к неотрадиционалистскому переживанию «общей природы» - коллективной, прежде всего родовой, семейной принадлежности» [4, с. 68].

Далее нам хотелось бы представить некоторые эмпирические эквиваленты обозначенных выше тенденций коммуникативной активности и коммуникативных практик на примере телевизионных коммуникативных практик индивидов. Эмпирической базой данного исследования стал выборочный социологический опрос взрослого населения города Одессы – омнибус «Потребление и коммуникация в современном украинском городе», осуществленного весной 2008 года (N=500, ошибка – 3.5%, руководители: доц. Лычковская О.Р., ст. преподаватель Кривошея Т.И.).

Вначале рассмотрим, как часто и сколько времени одесситы уделяют просмотру телевизора, чтобы обозначить количественные границы коммуникативных практик. Полученные данные показывают, что подавляющее большинство аудитории (81.2%) смотрят телевизор практически каждый день и еще 10.4% - несколько раз в неделю, что в сумме нам дает почти 100%. Только 10% смотрят ТВ редко (один раз в неделю) или же вообще его не смотрят. В сравнении с другими источниками информации мы видим, что ТВ по-прежнему остается самым популярным средством получения информации и развлечения.

Постоянный интерес к радио наблюдается только у трети аудитории (34.4%), еще меньше доля постоянной аудитории газет – таких всего лишь 21.8%. Однако, растет интерес и Интернету – второй по популярности источник информации после ТВ. Постоянно им пользуются 42.2% и еще 13.7% - несколько раз в неделю, что в сумме составляет более половины аудитории. Однако около трети аудитории (31.6%) – вообще не пользуются Интернетом, поскольку на сегодняшний день, в отличие от ТВ, Интернет – это все еще более дорогой и в силу разных причин наименее доступный источник информации.

Временные затраты на пользование разными источниками массовой информации одесской аудитории также демонстрируют общеукраинские, как впрочем, и общемировые тенденции. В целом почти половина телезрителей 44.1% тратят на телесмотрение около 2 часов в день и еще четвертая часть аудитории – 25.5% - смотрят телевизор достаточно долго – от 3 до 5 часов в день. Отсюда можно сделать вывод, что большая часть телеаудитории (в сумме около 70%) являются не только постоянными (смотрят часто), но и активными (смотрят долго) зрителями. Скажем, радио уделяют внимание в основном до 30 минут (23.2%) и еще 18.6% - от одного до двух часов, что в сумме составляет менее половины аудитории. Времени на чтение прессы тратится еще меньше – в основном (25.7%) их читают до 30 минут в день. Интернетом, конечно, пользуются больше, хотя и не так много времени, как ТВ. 21.7% респондентов указало, что тратит на Интернет от 1 до 2 часов в день и еще 17.5% - от 3 до 5 часов в день. Интересно, что в связи с Интернетом выбираются те же позиции, что и для ТВ, только пока еще процент аудитории по этим позициям меньше, чем у ТВ. Хотя, мы можем предположить, что через некоторое время Интернет по популярности сравняется с ТВ.

Самыми популярными в одесской телеаудитории являются и самые рейтинговые телеканалы, такие как 1+1 и Интер (57%). Это обусловлено еще и тем, что эти каналы принимаются всеми телевизорами и за них не надо дополнительно платить. Примерно одинаковы по популярности одесские телеканалы (43%) и российские телеканалы (40.4%). Несколько меньше одесситы смотрят украинские дециметровые каналы, такие как Новый канал, СТБ, ICTV (33%), хотя в целом по Украине эти каналы достаточно рейтинговые (возможно, сказывается фактор языка) И, наконец, довольно интересно, что есть, пусть и небольшой, процент аудитории, который смотрит зарубежные каналы в переводе и на иностранном языке.

Рейтинг телепередач позволяет нам подойти к вопросу о том, какие же потребности удовлетворяются ТВ-практиками и, соответственно, для решения каких «не информационных» проблем индивиды используют телевидение в своей повседневной жизни. Самыми популярными телепередачами являются художественные фильмы – их постоянно смотрят больше половины аудитории – 63%. Далее к ним по популярности добавляются новостийные передачи – новости в Украине (59.4%), международные (47%) и одесские новости (43%). С одной стороны, следует отметить, что эти передачи и объективно можно встретить в сетке вещания наиболее часто. С другой стороны, именно данный тип телевизионного контента наиболее часто демонстрирует нам адаптивные возможности коммуникативных практик, такие как восполнение дефицита действия и взаимодействия, эффект сопричастия, структурирование повседневного времени, придание нормальности и стабильности повседневному существованию, компенсаторно-тонический эффект (см. подробнее об этом в [5, с. 139]).

Следующая по популярности группа включает в себя и познавательные, и развлекательные передачи – это беседы с интересными людьми (31.8%) и научно-познавательные передачи (30.7%), это музыкальные передачи (29.4%) и телесериалы (28.2%). В целом этой группой телепередач интересуется около трети аудитории. Следующая группа передач уже касается более специфических тематических интересов – от щекочущей нервы «криминальной хроники» (25.4%) до передач, посвященных моде (19.2%). Сюда входят и спортивные, и молодежные, и музыкальные, и общественно-политические передачи, и ток-шоу. В целом этой группой передач интересуется от одной четвертой (25%) до одной пятой (20%) аудитории. Далее следуют еще более специфические передачи, касающиеся специальных вопросов экономики, бизнеса, правопорядка, а также сугубо развлекательные, рассчитанные на разные возрастные группы – от эротики до мультфильмов и концертов рок-звезд. Этой группой передач

интересуется в среднем одна десятая аудитории (10%). И, наконец, в группе аутсайдеров оказываются передачи, которые на самом деле направлены на культурное и социальное развитие личности, такие как – концерты классической музыки, фольклорные, религиозные и детские передачи. Можно сказать, что, с одной стороны, такие передачи вызывают небольшой интерес аудитории, а с другой, можно отметить, что их не так уж и часто встретишь на ТВ. В эту же группу попадают широко распространенные в эфире, но порядком поднадоевшие аудитории – игры, лотереи, передачи об исцелении и уходе за собой, а также рекламные передачи. В среднем такие передачи смотрят около 5-6% аудитории, то есть лишь каждый 20.

Следующий момент, на котором нам хотелось бы остановиться подробнее, это конкретные элементы коммуникативного воздействия, связанные с коммуникатором или же самой структурой и содержанием передачи, которые являются привлекательными для телеаудитории.

Таблица 1

Рейтинг элементов привлекательности телепередач

Элемент телепередачи	% назвавших этот элемент как привлекательный
1. Актуальность темы	49.8
2. Интересная идея, проект	46.2
3. Разнообразие тем, сюжетов	37.8
4. Полезность информации в повседневной жизни	33.4
5. Профессионализм (компетентность ведущего)	31.6
6. Умение ведущего поддержать дискуссию, управлять разговором	26
7. Манера речи ведущего, легкость понимания	25.4
8. Информация из этих передач помогает мне в работе	14.8
9. Внешний вид ведущего (одежда, прическа)	13.8
10. «Богатое» зрелищное оформление, высокий технический уровень	12.2
11. Профессиональная режиссура	12
12. Мне просто подходит время трансляции – смотрю все подряд	10.8
13. Возможность продемонстрировать свои интеллектуальные способности	10.6
14. Я смотрю такие передачи просто потому, что это принято в моем кругу	8.6
15. Музыкальные паузы и клипы	7.6
16. Интерактивность передачи (возможность высказать свое мнение по телефону, через Интернет)	5.4
17. Розыгрыши, призы, денежное вознаграждение	5.4
18. Затруднились с ответом	5.6

Данные таблицы 1 достаточно наглядно демонстрируют, что можно выделить несколько групп элементов привлекательности: это рациональные, прагматичные элементы, связанные с содержанием информации или же интеллектуальными навыками и компетентностью ведущего, далее – это элементы внешней привлекательности, присущие как ведущему (его внешний вид, манера одеваться, говорить и т.п.), так и самому сообщению (его зрелищность), а также это элементы, направленные непосредственно на аудиторию: интерактивность, денежное вознаграждение, удобное время трансляции и т.п.

Оказалось, что наиболее значимы для аудитории «актуальность темы» (49.8 %) и «интересная идея, сюжет» (46.2%). К ним же примыкают другие элементы, обладающие «рациональной убедительностью», такие как разнообразие тем, полезность полученной информации в повседневной жизни, компетентность ведущего, его профессиональные навыки и умения, манера речи. В среднем на эти элементы обращает внимание от половины до четверти аудитории, то есть от 25 до 50 процентов. Полученные данные свидетельствуют о том, что одесская телеаудитория в целом является достаточно заинтересованной, равнодушной и компетентной, поскольку выбирает в большей степени прямой тип убеждения, строящийся на логике, аргументах, рациональной полезности.

Менее значимыми оказались элементы, характеризующие внешнее оформление как передачи, так и ведущего, например, такие, как «внешний вид ведущего» (13.8%), «богатое зрелищное оформление» (12.2%), «профессиональная режиссура» (12%). Полученные данные подтверждают то, о чем уже говорилось ранее, то есть тот факт, что одесская аудитория является заинтересованной и компетентной, поскольку для нее менее значим «косвенный тип убеждения», строящийся на внешних зрелищных элементах и ставящий своей целью привлечь внимание равнодушной и некомпетентной аудитории. Еще менее значимыми для аудитории оказались элементы, непосредственно направленные на то, чтобы заинтересовать аудиторию, например, «мне подходит время трансляции» (10.8%), «я могу продемонстрировать свои интеллектуальные способности» (10.6%) или, скажем, «интерактивность

передачі» (5.4%), «розыгрыши, призы, денежное вознаграждение» (5.4%). Это можно объяснить как продолжением уже выявленной тенденции о заинтересованной аудитории, так и тем, что подобные элементы, направленные на аудиторию на самом деле встречаются пока еще достаточно редко.

И, наконец, мы хотим рассмотреть, какими же мотивами руководствуется одесская телеаудитория. Анализ мотивов-суждений мы осуществляем на основании использования широко применяемых в социологии массовой коммуникации индикаторов – вопроса о том, какие личные потребности стремится удовлетворить индивид с помощью того или иного источника информации или коммуникации, в данном случае – с помощью телевидения. Таким образом, нам удастся зафиксировать рационализацию приспособительной активности индивидов через обращение к коммуникативным практикам.

Данные таблицы 2 свидетельствуют о том, что наиболее значимые мотивы обращения к ТВ носят познавательный-развлекательный характер. Подавляющее большинство телеаудитории обращается к ТВ с тем, чтобы «узнать новости в нашей стране и за рубежом» (80%), при этом практически для половины телезрителей новости должны носить занимательно-развлекательный характер – 49.5 % опрошенных выбирают мотив «хочу узнать о каких-либо занимательных событиях и происшествиях». Примерно столько же с помощью телевидения «хочет отдохнуть и восстановить силы» (48.4%) и «отвлечься от житейских забот и волнений» (44%), то есть на втором месте по значимости – мотив отдыха и компенсации, а также мотив ухода от реальности (эскапистский мотив). Далее следует эмоционально-тонический мотив поиска острых, волнующих впечатлений (30.6%). Следует обратить внимание и на то, что половина опрошенных хотела бы получать эстетическое, чувственное удовольствие от хорошо сделанного телевизионного продукта (50%) и еще 30.6% телезрителей хотели бы получать от ТВ интеллектуальное удовольствие. Также 40.8% телезрителей используют просмотр ТВ как фоновое занятие, выбирая мотив «пытаюсь убить время».

Нужно заметить, что содержание ТВ носит в основном развлекательный характер. Всего лишь 22.4% телезрителей используют ТВ, чтобы ответить на волнующие их проблемы и вопросы и еще меньше, 19.6% полагают, что ТВ может им помочь в расширении профессиональных знаний. Около четверти аудитории все же использует полученную из ТВ информацию с пользой. Так, 24.4% телезрителей черпают из передач информацию, полезную для их занятий на досуге, а 25.1% пытаются обнаружить в телепередачах интересные темы для обсуждения с друзьями на досуге. И, наконец, 16.6% телезрителей утверждают, что телевизор для них – единственный источник общения.

Таблица 2

Мотивы обращения одесской аудитории к телевидению как ведущему источнику информации и развлечения

С помощью ТВ я:	% выбравших данный мотив	Ранг мотива
1. Стремлюсь узнать новости о событиях в нашей стране и за рубежом	80	1
2. Хочу узнать о каких-либо занимательных событиях и происшествиях	49.5	3
3. Хочу отдохнуть и восстановить силы	48.4	4
4. Пытаюсь найти ответы на волнующие меня проблемы	22.4	12
5. Пытаюсь отвлечься от житейских забот и волнений	44	5
6. Стремлюсь повысить свой образовательный уровень	25	10
7. Пытаюсь получить сведения и советы для любимых занятий на досуге	24.4	11
8. Ищу острых, волнующих впечатлений	30.6	8
9. Хочу получить эстетическое удовольствие от красивого оформления передачи, музыки, хорошей речи и т.п.	50	2
10. Хочу получить интеллектуальное удовольствие (получаю информацию, которая требует работы ума)	30.9	7
11. Стремлюсь расширить свои профессиональные знания и опыт	19.6	14
12. Пытаюсь «убить время»	38.4	6
13. Пытаюсь найти интересные темы для общения с друзьями	25.1	9
14. ТВ для меня – единственный источник общения	16.6	13

Наиболее наглядную картину ориентации коммуникативных практик в разрезе социальных групп нам демонстрирует распределение телепредпочтений в соответствии с полом и возрастом. Для женщин на первом месте стоят художественные фильмы, тогда, как для мужчин наиболее интересными представляются новости в Украине. Художественные фильмы мужчины также смотрят (59.9%), но несколько реже, чем женщины. Что же касается телесериалов, то это практически исключительно женское зрелище: их смотрят 43.6% женщин и только 9.7% мужчин. Соответственно, у женщин среди разных телепредпочтений сериалы стоят на 4-ом месте после художественных фильмов, новостей в Украине и Одессе, а у мужчин – только на 17 месте, находясь в сегменте мало значимых телепередач. С другой

стороны, спортивные репортажи смотрит 40.5% мужчин и только 7.3% женщин. Соответственно, спортивные репортажи у мужчин находятся на 4 месте по популярности после новостей и художественных фильмов, а у женщин только на 23-ем, практически в самом конце списка. Женщины также гораздо чаще мужчин смотрят музыкальные передачи, эстрадные концерты, передачи о моде, в то время как мужчины больше смотрят аналитические передачи, криминальную хронику, эротические программы. Такие различия в гендерных предпочтениях демонстрируют устойчивость гендерных ролей в коммуникативной сфере в отличие, скажем, от других сфер, где происходит изменение гендерных ожиданий, и еще раз подчеркивают рутинный характер коммуникативных практик, их стабилизационные и приспособительные возможности в современном социуме.

Подытоживая вышесказанное, следует отметить, что индивиды в современном социуме зачастую используют коммуникативные практики как способы защиты от социальной атомизации и противостояния кризисным проявлениям. В качестве адаптивных стратегий на макроуровне социального взаимодействия мы можем назвать следующее: возвращение к неформальным коммуникациям и горизонтальным взаимосвязям; сохранение традиционных, патерналистских способов коммуникации с социальными структурами и организациями. На микроуровне социальных взаимодействий представлены посмодерные формы коммуникации, тяготеющие к самоорганизации и личностной активности. Но, одновременно с этим, наблюдается усиление рутинного характера коммуникативных практик, использование таких адаптивных и защитных механизмов и эффектов коммуникации как восполнение дефицита действия и взаимодействия, эффект соприсутствия, структурирование повседневного времени, придание нормальности и стабильности повседневному существованию, компенсаторно-тонический эффект. Все они позволяют современному человеку структурировать свое повседневное существование, придавать ему статус нормальности и типичности, сохранять онтологическую безопасность, бороться с кризисными ситуациями, отгораживаться от внешнего социального мира и многое другое. Появление и широкое распространение многочисленных технических посредников коммуникативных практик, прежде всего компьютера и мобильного телефона, способствует возникновению защитно-адаптивной, эскапистской стратегии «убегания в коммуникацию», которая позволяет использовать коммуникацию ради коммуникации, или же, напротив, избегать коммуникации, а также скрывать или трансформировать свою идентичность в ситуациях личного и социального кризисов.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Маклюэн Г.М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. / Маклюэн Г.М. Пер. с англ. В. Николаева. – М.; Жуковский: «Канон-пресс-Ц», «Кусково поле», 2003. – 464 с. 2. Луман Н. Медиа коммуникации. / Луман Н. Пер. с нем. А. Глухов, О. Никифоров. – М.: Издательство «Лотос», 2005. – 280 с. 3. Оксана Лычковская. Кризис или новые принципы коммуникации – к вопросу о трансформации коммуникативных практик в современной Украине / О.Р. Лычковская // *Partnerstwo i wspolpraca a kryzys gospodarczo-spoeczny w Europie Srodkowej I Wschodniej. Pod redakcja Slawomira Partyckiego.* – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010. – S. 142-146. 4. Зоркая Н. Чтение в контексте массовых коммуникаций/ Н. Зоркая // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* – 2003. - № 2. – С.60-70. 5. Лычковская О.Р. Практики взаимодействия с масс медиа как разновидность коммуникативных практик индивидов в современном обществе / О.Р. Лычковская// *Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України.* – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 139.

УДК 316.774

PR. ОБНОВЛЕННАЯ ВЕРСИЯ

Солдатенко Ирина Александровна – доцент кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета имени В.Н.Каразина, кандидат соціологічних наук

В статье рассматриваются новые требования к созданию сообщения (позитив, лаконичность), новые формы и инструменты PR-деятельности, являющиеся результатом новых условий реализации коммуникаций (блоги, социальные сети, социальная журналистика), а также условия успешной реализации PR-деятельности в социальных сетях (активность в обсуждениях, постоянное присутствие, представление интересных событий и оценок).

Ключевые слова: социальные сети, блог, PR-сообщение, сайт, позитивная информация.

У статті розглядаються нові вимоги до створення повідомлення (позитив, лаконічність), нові форми і інструменти PR-діяльності, що є результатом нових умов реалізації комунікацій (блоги, соціальні мережі, соціальна журналістика), а також умови успішної реалізації PR-діяльності в соціальних мережах (активність в обговореннях, постійна присутність, представлення цікавих подій і оцінок).

Ключові слова: соціальні мережі, блог, PR-повідомлення, сайт, позитивна інформація.

Article is devoted to analysis a new requirements to message creation (a positive, laconicism), new forms and tools PR - the activity (blogs, social networks, social journalism), and also conditions of successful realization PR - activity in social networks (activity in discussions, constant presence, representation of interesting events and estimations) are considered.

Key words: social networks, blog, PR- message, site, positive information.

Интернет и мультимедиа создали новые возможности для реализации коммуникативной деятельности. Изменились возможности проведения исследований и мониторинга, передачи информации и создания привлекающей внимание информации. Под влиянием новых трендов в создании сообщений - лаконичность, позитив, «очеловечивание» - обновления требуют традиционные инструменты коммуникативной деятельности.

В PR-деятельности относительно новым направлением является Интернет-PR или более новая версия - PR 2.0, обозначающие новые инструменты и правила общения с целевыми группами и источниками влияния. Брайан Солис, начавший продвигать идею PR 2.0 в 1990-х годах, был одним из тех, кто создал новую идею коммуникаций, объединившую в себе PR, мультимедиа и Интернет и представляющую новые возможности этого объединения. Д. Бреккенридж называет PR 2.0 новым философским подходом и новым методом улучшения работы, сменой правил игры и работой с людьми по-новому [1,13], улучшенной и обновленной версией профессии.

Цель данной статьи – анализ новых тенденций в социальных коммуникациях, оказывающих влияние на развитие новых форм PR-деятельности.

Будучи относительно новым явлением, Интернет за последние годы прошел несколько этапов в своем развитии, как сферы коммуникации. Каждый из этих этапов открыл новые возможности для PR-деятельности. Первый этап – Web 1.0 – контент формируется и управляется профессионалами и предлагается читателю в качестве информации для чтения. На этом этапе PR-деятельность в Интернете состоит в создании и продвижении Веб - сайтов.

Веб - сайт организации является мощным инструментом реализации PR-сообщений различного типа. К ним относятся: *имиждевые PR-сообщения* (информация о деятельности, структуре, истории, сотрудниках, миссии, достижениях, партнерах; новости, корпоративное издание, фотографии, логотип, девиз); *блок полезной информации* (приказы и распоряжения правила внутреннего распорядка, Устав, другие документы, регулирующие деятельность организации; объявления, информация о регионе и др.); *блоки информации, адресованные СМИ*, спонсорам, партнерам, сотрудникам и другим группам целевой общественности; *контактная информация* (адрес, телефоны и другие виды связи, активные диалоговые страницы для вопросов, предложений, замечаний).

Распространенными остаются и сайты, содержащие только контактную и имиджевую информацию - сайты-визитки. Если кроме такой информации есть и блок полезной информации, то такой сайт несет в себе элементы портала. Предоставление возможности поиска по сайту, выбора языка делают его более удобным для посетителей, повышают эффективность контактов. Использование интерактивной связи позволяет ускорить реализацию одной из необходимых составляющих механизма публич рилейшнз - обратной связи.

Следующий этап в развитии Интернета – Web 2.0. На этом этапе у пользователей Интернета появилась возможность самостоятельно формировать контент. PR-деятельность в рамках этих коммуникационных возможностей сосредоточена на самореализации, доминировании в коммуникациях благодаря представительству в блогосфере и социальных сетях.

Блог (blog, от web log, т.е. сетевой журнал событий) - сетевая страница, веб - сайт-дневник, основной контент которого состоит из сообщений и комментариев к ним. Особенностью блогов является то, что блогеры обычно пишут короткие записи на вирт-сленге. Индивидуальные сообщения называются *блоговыми постами*, человек, размещающий информацию на блоге, называется блогером, сетевое пространство, в котором работают блогеры – блогосферой. Основными PR-ресурсами блогосферы являются активные блогеры, привлекающие внимание целевых аудиторий, отдельные персоналии, привлекающие к себе внимание других блогеров.

Блоги успешно используются для продвижения товаров и услуг. Согласно последнему исследованию агентства интернет-маркетинга "Matik", успешнее всего в блогах продвигают свои товары и услуги компании из следующих сфер бизнеса: туризм, потребительская техника и компьютеры, рестораны и клубы, интернет-маркетинг (в т. ч. SEO), а также одежда и аксессуары. Почти не дает результата продвижение в блогах недвижимости, товаров и услуг B2B, торговых центров и товаров для здоровья [2].

Основной эффект от рекламы и пиар в блогах - это рост посещаемости сайта и увеличение видимости компании / марки в поисковых системах. На втором месте по результативности - рост известности и осведомленности о марке и компании. Дальше идет улучшение позиции сайта в поисковиках. На рост продаж продвижение в блогах оказывает не такое сильное влияние: причина не только в блогах, но и в низкой эффективности сайтов рекламодателей. Наибольший эффект дают полезные, нерекламные тематические статьи, в том числе обзоры товара или услуги.

Блогосфера, созданная по содержательным (учеба, работа, хобби) и организационным (структура создания сетевой страницы) параметрам называется социальной сетью. Социальные сети называют, также, социальными сайтами, социалками, сообществами, социальными порталами, соцсетями. Но суть у них одна - объединение людей по интересам или по общему прошлому. Если первый этап развития социальных сетей, будем называть их так, был связан с поиском друзей, одноклассников, знакомых, одноклассников (примерами таких сетей являются знаменитые «Одноклассники» и «Вконтакте»), то второй (современный) объединяет людей по интересам (социальные сети автомобилистов, рыбаков и охотников, а также социальные сети профессиональной тематики (социальная сеть менеджеров, программистов и т.д.) [3]. Популярность социальных сетей объясняют тем, что они позволяют избавиться коммуникации от «надзора» социальных институтов и расширяют практику неинституционализированных взаимодействий.

Важным (если не главнейшим) фактором успешного PR в социальных сетях является умение быть интересным людям. Измерить это просто: посчитайте, сколько ваших сообщений получают знак «нравится», сколько ретвитов или комментариев генерируют те или иные заметки и т. д.. Также необходимо быть везде, где вас обсуждают ваши клиенты. И при этом необязательно создавать аккаунты во всевозможных сетях - сейчас достаточно программ для активного слушания, мониторинга высказываний в блогах и на форумах и «оценки тональности» (эмоциональной окраски) этих высказываний [4]. Еще одной особенностью PR в социальных сетях является работа в режиме постоянного присутствия, а не отдельными флайтами.

Обязательной частью PR в социальных сетях должен быть сценарий реагирования на негативную информацию. Очень важно быть готовым к критике, поскольку негативные отзывы могут появиться в любом месте и в любое время.

Основной PR- ресурс социальной сети – выделенные целевые группы и распространение информации одновременно для всей целевой аудитории. Для поиска целевой аудитории в Сети достаточно задать ключевые слова, и Сеть сама предлагает список, отобранный по заданным параметрам.

На этапе Web 3.0 пользователи Интернет не только управляют контентом, но и сами его оценивают, рекомендуют единомышленникам, сообществам социальных сетей, в которых они состоят. На этом этапе PR-задачей становится вовлечение пользователей в работу возникшего рекомендательного сервиса, продвижение через него услуг и продуктов. Рекомендательные сервисы – сеть самообслуживания пользователей, в которой можно оставить комментарии о товарах, услугах. Пользователь оценивает по десятибалльной шкале книги, фильмы и т. д. На основе выставленных оценок программа строит его потребительский профиль, сравнивает профили разных пользователей и формирует сообщества единомышленников — людей с близкими вкусами, после чего организует обмен мнениями внутри этих сообществ. Таким образом, стоящие и важные произведения подсказывают друг другу люди, а не компьютер [5].

Сегодня активно обновляются традиционные методы и инструменты публич рилейшнз. Появляются не только возможности общаться с целевыми аудиториями, минуя посредников в лице СМИ, в любой момент вступать в диалог с общественностью, но и новые формы сообщений (видеопресс- релиз, видеоблоги, экспертные мнения в социальных сетях, участие в коммуникации голосованием (нравится – не нравится)).

Видоизменяется также характер взаимодействия с блогерами и журналистами. В современных условиях необходимо не просто наводить мосты с авторитетными авторами, обеспечивая их эксклюзивными материалами, комментариями и приглашениями на мероприятия. Сегодня появляется и обретает силу социальная

журналистика. Соціальною її називають тому, що існуюча екосистема блогів т.е. відеоблогів, мікроблогів, звичайних блогів і фотообмінних сайтів дозволяє кожному бажаному бути репортером.

Розглянемо нові вимоги до повідомлень, впливаючі на оптимізацію електронних PR- комунікацій.

Серед традиційних характеристик повідомлень соціальної комунікації (роботи Афанасьєва В.Г., Тихонова М.Ю., Аверина А.І. Урсула А.Д., Кхола Й.) виділяються такі, як актуальність, корисність, істинність, достовірність, достаточність, оптимальність, точність, своєчасність, оперативність, систематизованість, лаконічність і др. особу значимість набуває остання (лаконічність). Така форма повідомлення є необхідністю сучасних комунікацій. Головною дефіцитом для компаній в інформаційному суспільстві є увага тих, кому призначено продукт, а головною дефіцитом для споживачів є власний час і можливість його контролювати [6; 34]. Отримувачу інформації не вистачає тривалого і неперервного часу для її осмислення.

Новим вимогою до повідомлення, обумовленою необхідністю для оптимізації комунікаційної діяльності, є його позитивна заповненість. Позитивні повідомлення як основа PR- діяльності, використовуються не тільки для того, щоб збільшити увагу і сприйняття суспільності, перевантаженої негативною інформацією, але і для формування і підтримки репутації відправителя повідомлення. Незважаючи на те, що скандал є одним з ефективних комунікативних інструментів, використовуваних для привертання уваги суспільності, репутаційний ефект для всіх учасників скандалу не є позитивним. За словами Ланса МакФерсона, представляючого асоціацію глобальної толерантності (Лондон), поширюючи негативну інформацію, приєднуючись до такої інформації, джерело негативних повідомлень шкодить тільки своїй репутації, а не тому, кому намагаються завдати шкоди. Тепер можна зустріти сайти і програми, побудовані виключно на позитивній інформації (наприклад, програма «Хороші новини» ТБ каналу ОРТ, новинний сайт http://korrespondent.net/good_news і др.).

Одним з останніх трендів в маркетингу, рекламі, піарі є «людянізація» компаній, надання їм індивідуальності, власного голосу і образу. Посередниками між компаніями і клієнтами (споживачами) стають конкретні люди, представляючі товар. Форми комунікації – діалог через соціальні мережі [7].

Підводячи підсумок, зауважимо, що PR-діяльність оновлюється, з'являються нові форми і інструменти реалізації піар-програм, але зміст публіцистичності залишається тим самим - встановлення довірливих стосунків з суспільністю. В умовах конкуренції вибір робиться на користь того, кому довіряють. Сьогодні актуальними умовами створення повідомлень є позитив, лаконічність, а новими формами і інструментами PR-діяльності – блоги, влоги, соціальні мережі, соціальна журналістика. Однак, ситуативне звернення до цих нових інструментів не є достатнім умовою успішної реалізації PR - діяльності в соціальних мережах. Найважливішим фактором підвищення її ефективності є активність в обговореннях, постійне присутство, представлення цікавих подій і оцінок і т.д.

Література: 1. Брекенридж Д. PR 2.0: нові медіа, нові аудиторії, нові інструменти/ Дейра Брекенридж; [пер.с англ. М.В.Синельникової]- М.: Ексмо, 2010.- 272 с.- (PR-бібліотека). 2. Агентство МАТІК вияснило, що краще продвигати в блогах [/http://www.publicity.kiev.ua/catalog/Novosti/Agentstvo_Matik_viyasnilo_cho_luchshe_prodvigat_v_blogah.html](http://www.publicity.kiev.ua/catalog/Novosti/Agentstvo_Matik_viyasnilo_cho_luchshe_prodvigat_v_blogah.html).-10.08. 2010. 3. Соціальні мережі. Каталог соціальних мереж [/http://communities.org.ua/](http://communities.org.ua/) 4. Як побудувати розумний PR в соціальних мережах / http://www.prostobiz.ua/biznes/upravlenie_biznesom/stati/kak_postroit_umnyy_pr_v_sotsialnyh_setyah_-09.08. 2010. 5. Чумиков А.Н. Кейси і делові ігри по зв'язках з суспільністю. - М.: Кнорус, 2010.-152 с. 6. Хюлланд Еріксен Томас. Тиранія моменту. Час в епоху інформації. -М.: Видавництво «Весь світ», 2003.-208 с. 7. Brian Solis. 7 Steps to Creating and and cultivating a brand in social media/ <http://www.briansolis.com/2010/06/7-steps-to-creating-and-cultivating-a-brand-in-social-media>.- June 23,2010.

УДК 316+654.1

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ МОБІЛЬНОЇ ТЕЛЕФОНІЇ

Петренко-Лисак Алла Олександрівна – асистент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті йдеться про соціологічні аспекти вивчення мобільного зв'язку як засобу комунікації. Означено основні проблемні питання засад соціологічного аналізу явища мобільної телефонії.

Ключові слова: мобільний телефон, мобільна телефонія.

В статье акцентируется внимание на социологических аспектах изучения мобильной связи как средств коммуникации. Обозначены основные проблемные и предметные вопросы основ социологического анализа мобильной телефонии.

Ключевые слова: мобильный телефон, мобильная телефония.

Sociological aspect of study of mobile telephone rises as making social space is a key theme of this article. The basic problems and subject questions of bases of sociological analysis of mobile telephony are marked.

Key words: mobile phone, mobile telephony.

Умберто Еко в своєму критичному есе на книгу Мауріціо Ферраріса “Ти де? Онтологія мобільника” (Maurizio Ferraris, “Dove sei? Ontologia del telefonino”), в якій показані радикальні зміни, що відбуваються у способі життя сучасної людини через мобільний телефон, - відмітив, що “мобільник дозволив Феррарісу створити онтологічну працю, а <...> його онтологія дозволила йому самому й нам з вами краще зрозуміти мобільник” [1].

Мобільний телефон можна вважати індикатором, відповідності того або іншого суспільства ознакам інформаційного суспільства. При цьому мобільний телефон й мобільна телефонія на сьогоднішній день не є предметом активного дослідницького інтересу української соціології та наук, що вивчають комунікацію, чого не можна сказати про США, Європу та Росію. Що стосується України, то широкомасштабних досліджень майже не проведено, а в анкеті соціологічного моніторингу з вивчення українського суспільства щодо мобільного зв'язку присутнє одне запитання статистичного характеру («Чи плануєте Ви найближчим часом стати абонентом мобільного зв'язку?») та в шкалі відповідей до запитання “Якими послугами зв'язку Ви користувалися за останні 30 днів?” присутній мобільний телефон [2]. Тож, в кращому випадку, дані цього моніторингу можуть продемонструвати гендерний, територіальний або інший розподіли в процесі вивчення скоріше факту наявності, ніж користування мобільним зв'язком у сучасному українському суспільстві. Що стосується вивчення сутності мобільного зв'язку в системі комунікацій сучасної людини та фактів сприйняття або оцінки мобільної телекомунікації, то поле досліджень є далеко незаповненим. Тим паче не слід уникати даних прогнозу стосовно перспектив поширення мобільного зв'язку: відповідно до звіту Міжнародного союзу електрозв'язку (International Telecommunication Union (ITU)), сьогодні тільки 25% населення Землі мають доступ до Мережі, тоді як число користувачів мобільного зв'язку майже в два рази більше, а до 2015 року цей показник складатиме 100% [3].

Мобільний телефон менше цікавить сучасних дослідників, ніж Мережа Інтернет та все до неї супутнє, але не можна оминати значення мобільної телефонізації у вивченні сучасних комунікативних процесів. Крім того, як свідчить статистика, користувачів мобільного зв'язку значно більше, ніж користувачів Інтернету, а якщо взяти до уваги можливості сучасних послуг мобільного зв'язку, то стає очевидним, що факт використання мобільного телефону має бути помічений науковою спільнотою, яка вивчає суспільство. До запитань, що потребують соціологічного аналізу можна віднести:

- мобільна комунікація є мультиаспектним чи моноаспектним предметом вивчення?
- якими є функції та наслідки телефонної комунікації шляхом використання мобільної телефонії?
- якими є відмінності у сприйнятті та оцінці сучасною людиною мобільного зв'язку та його компонентів за суто утилітарним, вжитковим значенням та мобільною телефонією як ознакою соціального статусу?
- чи здатний мобільний телефон замінити стаціонарний? Якщо так, то які це матиме соціальні наслідки?
- якими є соціокультурні наслідки суміщення послуг мобільного зв'язку та мобільного Інтернету?

Спробуємо визначити проблемне поле досліджень в ракурсі даного предмету досліджень.

Після 1980 р. мобільний телефон позиціонувався як елітарний пристрій для комунікації, що більшою мірою використовувався представниками середнього та вищого класу в переважно прагматичних утилітарних робочих цілях, тоді вже наприкінці 1990-х рр. користувачі почали позиціонувати мобільний телефон як засіб для приватних бесід [4], [5]. Основним фактором зміни форм використання мобільного телефону та збільшення часу користування мобільним телефоном став безперервний процес впровадження операторами все нових й нових сервісів.

За даними європейських досліджень перевагами мобільної телефонії на думку респондентів є:

- можливість бути на зв'язку в будь-який час, в будь-якому місці;
- можливість подзвонити та вирішити проблему, коли стаціонарний телефон не досяжний (в тому числі коли зайнятий телефон модемним зв'язком Інтернет);
- відсутність потреби в папері та ручці за необхідності записати телефон;
- можливість знайти друга в натовпі;
- можливість попередити, що запізнюєшся;
- можливість подзвонити з магазину та запитати, що купити;
- можливість не пропустити важливий дзвінок.

Та щоб все не здавалося таким прекрасним та рятівним, відмічені й наступні недоліки мобільних телефонів:

- коштовне задоволення;
- необхідність часті підзарядки;
- загубивши мобільний телефон, втрачаєш всі зв'язки, якщо записи не були продубльовані;
- не завжди можна розраховувати на наявність хорошого зв'язку;
- доводиться часто змінювати моделі телефону, щоб не виглядати застарілим;
- відсутність можливості перевірити, як витрачаються твої гроші;
- не можна передавати великі обсяги даних [6], [7].

(Стосовно першого та двох останніх слід зазначити значні зміни на користь користувачів з боку тих, хто надає послуги мобільного зв'язку та нинішній рівень вдосконалення техніки й власне апаратів мобільної телефонії).

Якщо визначати перспективу досліджень кількісних показників використання мобільної телефонії, то існує потреба у багатомірній конструкції, що розкриватиме як мінімум два незалежних фактори: 1) інтенсивність використання (як часто телефон використовується (час користування), враховуючи всі додаткові можливості апарату, такі як фото, відео, радіо тощо (мультифункціональність сучасного телефонного апарату); 2) широта використання (число партнерів, кому спрямовуються виклики від абонента, поряд з тими, від кого отримані).

Що стосується вивчення та означень категорій користувачів мобільного зв'язку, то їх можна розрізнити за їхнім досвідом, практикою та причинною користування послугами мобільної телефонії. Тож можна виділити:

- 1) “просунутих” абонентів, які швидко вбудовують нові можливості до свого життя;
- 2) “впевнених” користувачів, які засвоюють необхідні для них послуги та розширюють їх;
- 3) “примітивних” користувачів, які не хочуть знати нічого, крім того, як здійснити або прийняти виклик.

З критерієм досяжності тісно пов'язаний засіб використання мобільного телефону. Можна виокремити чотири типи поведінки відповідно ставлення до мобільного телефону: 1) телефон завжди включений; 2) телефон вимикається на ніч на час сну; 3) телефон вимикається, коли поряд (дома або на роботі) є стаціонарний телефон; 4) телефон завжди вимкнений й вмикається тільки за необхідності зателефонувати. Ці моделі поведінки можуть мати методологічний статус у процедурі вивчення того, якою є ступінь відкритості людини світові за шкалою від значної відкритості (перший тип) до значної замкненості (останній тип).

Доречним є стратифікаційний підхід на ґрунті виділення мобільного телефону як суб'єктивного фактору соціальної стратифікації [8], [9], за яким виділяються наступні типи користувачів:

Тип користувачів	Основні соціально-демографічні характеристики типових представників
“Орієнтовані на враження”	Середній вік 20–24 роки, дохід середній, відкриті, комунікабельні, соціально активні
“Орієнтовані на роботу та кар'єру”	Середній вік 25–35 років, дохід середній, активні, працюють на першому або другому робочому місці або суміщають навчання та роботу, не перебувають в шлюбі або не мають дітей
“Захоплені новітніми технологіями”	Середній вік 20–28 років, більше 70% — чоловіки, дохід середній й високий, менеджери середньої або вищої ланки
“Орієнтовані на моду та стиль”	Середній вік 25–35 років, 60% — жінки, дохід середній й високий
“Орієнтовані на сім'ю”	Середній вік 25–35 років, дохід середній, перебувають в шлюбі, мають або планують дітей
“Орієнтовані на імідж”	Середній вік 35–45 років, дохід середній й низький, мають сім'ю, дітей, працюють за наймом в малому й середньому бізнесі, сфері послуг
“Статусоорієнтовані”	Середній вік 25–45 років, дохід середній, сімейні, середня освіта (рідше вища)
“Незацікавлені”	Середній вік 30–45 років, дохід середній й низький, решта характеристик групи суперечливі
“Орієнтовані на економію”	Середній вік 50–55 років, на пенсії або передпенсійного віку, з низьким й іноді середнім рівнем доходу, можуть суміщати роботу й пенсію
“Орієнтовані на володіння”	Середній вік 25–35 років, дохід високий й середній, переважно вища освіта, перебувають в шлюбі й мають дітей
“Орієнтовані на лідерство та владу”	Середній вік 25–35 років, більше 70% чоловіки, дохід високий й вище середнього, керівники, власники приватних підприємств, провідні спеціалісти й співробітники

Можна помітити, що майже не охопленими мобільною телефонією соціальними групами є наймолодші (вік до 4-5 років), найстарші (вік за 85 років) та найбідніші (андерклас), адже інтерес до мобільних телефонів проявляється переважно в тих соціальних групах, котрі живуть активним соціальним життям, приймають активну участь в життєдіяльності свого соціуму й чинять на нього вплив. Таким чином, прояв інтересу до мобільної телефонії може служити свідченням соціально активної позиції індивіда або соціальної групи [10]. Причому не важливо змушеним чи вільним є вибір індивіда стосовно необхідності користуватися мобільною телефонією.

У межах зазначених параметрів слід також звернути увагу й на факти змолодшання спільноти користувачів мобільного зв'язку, коли мобільний телефон потрапляє до активного використання вже дітьми старшого дошкільного віку. Стосовно старшої вікової категорії - людей похилого віку, то сьогодні відома світова практика активного залучення даної соціальної категорії до активного використання мобільним зв'язком через відвідування курсів користувачів мобільних телефонів та Інтернет (адже, як зазначали відвідувачі даних курсів, метою їхнього звернення до подібного навчання було бажання не відставати від своїх онуків та мати можливість користуватися по можливості на рівні з базовим користувачем технологіями зв'язку зі своїми дітьми та онуками, які знаходяться на значній відстані).

Також не слід уникати того факту, що нерідко для користувачів мобільної телефонії мобільний телефон, будучи засобом комунікації, є стратифікаційно-маркувальним інструментом, який визначає їх статус й демонструє їх положення в суспільстві (або умовно визначає бажане), впливаючи на сприйняття їх статусу оточуючими. Стратифікаційно-маркувальна роль мобільного телефону проявляється передусім в молодіжних групах й групах з невисоким доходом, що прагнуть в плінні свого життя зайняти більш високе соціальне положення. Зрештою, мобільний телефон у сучасному суспільстві може виступати маркувальною прикрасою (на ринку з'являються мобільні телефони, дизайн яких створювали відомі й шановані модельєри світу). Власник мобільного телефону, обираючи індивідуальні кольори, рингтон виклику, відтворювані зображення на екран й т.п., підтримує тим самим пов'язані з мобільним телефоном профілі ідентичності, визначаючи власний стиль, типовий для гендерних і статусних відмінностей.

Авторка міжнародного дослідження, проведеного компанією Motorola, доктор Сейді Планта виявила, що мільйони користувачів мобільних телефонів володіють двома, а то й більше номерами. «Другий мобільний телефон — це ще один приклад того, як мобільна індустрія змінила поведінку людей й постала причиною створення нових суспільних ритуалів. Люди говорять, що завдяки мобільним телефонам їм стало набагато легше регулювати свої почуття й наміри, а також, звісно, плани й переміщення» [11]. Планта виявила, що мобільні телефони є на сьогодні невід'ємною частиною майже всіх типів взаємин, а не тільки секретних, адже користувачі мобільної телефонії відзначили той факт, що можливість поговорити з рідними з будь-якої точки перебування допомагає укріпляти взаємовідносини; також засвідчено, що завдяки мобільним телефонам люди стали більше спілкуватися й тому їм стало легше заводити друзів. Дослідниця говорить, що мобільні технології радикально змінили структуру й порядок розвитку суспільства: «можна використовувати їх по-різному й знаходити для цього явища різні назви, але не варто сперечатися з тем, що сотові телефони розширюють практичні можливості людей в багатьох аспектах повсякденного життя. Вони впливають на розвиток соціальної структури й економічної діяльності, а також змінюють самосприйняття користувачів й їхні погляди на життя». Наприклад, за результатами дослідження, проведеного серед японських користувачів мобільного зв'язку, з 3750-ти опитаних 90% заявили, що мобільні телефони змінили їхнє життя. Приміром 70% зізнались, що стали рідше писати листи й листівки. Тоді як 11% японців визнали скорочення часу «живого» спілкування [12].

Комунікація шляхом мобільної телефонії впливає на сприйняття приватності. Мобільний телефон, поряд з комп'ютером та Інтернетом, постає засобом, що визначає індивідуалізацію/приватизацію культурного життя. Культурна активність в рамках малих груп (або спільнот) отримала «підтримку» з боку ІКТ-пристроїв, що надають можливість відтворювати продукти культури самотужки. Мобільний телефон постав не просто новітнім засобом інформаційних комунікацій, він своєрідне явище соціокультурного характеру, пов'язане з формуванням нових інтересів, нових можливостей культурної активності в різного роду акціях (особливо flashmob та smartmob), інновацій та винаходів, формування віртуальних спільнот (в тому числі й мобільних соціальних мереж) [13]. Ще один момент приватності: завдяки мобільній телефонії зміни сягають й ставлення до шуму й тиші при розмові. Поряд з увімкненим мобільним телефоном людина умовно наодинці, адже готова в будь-який момент до вторгнення будь-кого (адже єдиним виходом в ситуації бажання побути наодинці та символом такого рішення є свідоме цілеспрямоване вимкнення мобільного телефону або самопозбавлення нього). Зрештою, можна помітити й суттєву різницю між розмовою по стаціонарному телефону й мобільному. Стаціонарний телефон однозначно визначає розташування людини, якій телефонують, в конкретному місці, тоді як мобільний телефон такої однозначності комуніканту не гарантує. Але питання не в тому, що комуніканту точно не відоме розташування того, з ким ведеться розмова, а в питанні безпеки, адже місця розташування обох відомі телефонній компанії, - тобто можливість вислизнути з-під індивідуального контролю суміщається з прозорістю наших пересувань для форм соціального контролю. Отже, можна заявити, що зароджується

нова культура комунікації, в якій поняття контролю і підконтрольності “визначається” можливостями техніки, в нашому випадку - мобільної телефонії. В цій культурі спілкування кристалізуються протилежні ілюзії: перша ілюзія – це впевненість у відсутності контролю власного пересування абонента мобільної телефонії, а друга – це переконання абонента в абсолютних можливостях контролю своїх співрозмовників.

Також слід не виключати з уваги роль мобільного телефону як інструменту свідка подій або ситуацій, що відбуваються в соціальному світі. Сьогодні чимала кількість повідомлень для широкої аудиторії підкріплюється відео та фото кадрами, відзнятими на камеру мобільного телефону. Навіть існує спеціальна номінація арткінофестивалів, що присуджується “стрічкам”, відзнятим камерою мобільного телефону.

Отже, можна вибудовувати оптимістичні/песимістичні, парадоксальні, й, відповідно, досить правдоподібні висновки. Ми вважаємо, соціальна проблематика мобільної телефонії – це цікавий предмет для майбутніх наукових дискусій. Спочатку мобільні телефони сприймалися як розкіш, з часом їхнього здешевлення вони проникли до середнього класу й постали предметом необхідності. Якщо говорити про найширшу й найактивнішу аудиторію користувачів, то це молодь; спостерігається суттєва різниця в користуванні мобільним зв'язком між батьками й дітьми. Зрештою народжується нова мова електронного листування. Мобільний телефон вже не може визначатися лише як інструмент, що має певне функціональне призначення, а й такий, що задовольняє соціокультурні та психологічні потреби сучасної людини.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Еко У. Философ и мобильник. От мобильника к истине // <http://ru.local.co.il/EventPage.asp?nav=3,50,1,4,20058>. – 2010. 2. <http://www.i-soc.com.ua/institute/predl.php>. – 2010. 3. В 2015 году у каждого второго жителя планеты будет подключение к Интернет // The Domain Times // <http://domaintimes.net/v-2015-godu-u-kazhdogo-vtorogo-zhitelya-planety-budet-podklyuchenie-k-internet/>. – 2010. 4. Fortunati L. Italy: stereotypes, true and false. (In: Katz, James E. / Aakhus, Mark A. (eds.) Perpetual Contact. Mobile Communication, Private Talk, Public Performance. – Cambridge University Press, Cambridge (2002), pp. 42-62) // <http://www.valt.helsinki.fi/staff/jproos/mobilezation.htm>. – 2010. 5. Roos J. P. Post Modernity and Mobile Communications. ESA Helsinki Conference, Aug. (2001) // <http://www.valt.helsinki.fi/staff/jproos/mobilezation.htm>. – 2010. 6. Вершинская О. Н., Осипова А. А. Социальные аспекты мобильной телефонии // Информационное общество, вып. 2. – 2003, – С. 50-53 // <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/4eabe05985bad998c3256ecc0032527d>. – 2010. 7. Родионова М.Е. Мобильная коммуникация как социальный феномен // Ломоносовские чтения 2004 г. Сборник статей студентов «Россия и социальные изменения в современном мире». Том 3 // <http://lib.socio.msu.ru/1/library?e=d-000-00---0lomon--00-0-0-0prompt-10---4-----0-11--1-ru-50---20-about---00031-001-1-0windowsZz-1251-00&a=d&cl=CL1&d=HASH01468844354f01e9becb8891.1.23>. – 2010. 8. Доведов С.Н. Владение мобильным телефоном как фактор социальной стратификации. // Автореферат на соискание научной степени кандидата социологических наук. – М., 2007 // http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/abstract/Dovedov_SN/. – 2010. 9. Доведов С. Н., Луков Вал. А. Типология владельцев мобильных телефонов: тезаурусный анализ // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». – 2008. - №3. – Соціологія // <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/>. – 2010. 9. Там само. 10. http://www.sotovik.ru/lib/news_article/news_10347.html. – 2010. 11. <http://www.3g.co.ua/publications.aspx?id=484>. – 2010. 12. Див. також: Петренко-Лисак А.О. Приватний і публічний простори суб'єкта мобільної телефонії // Передовий науково-практичний досвід – 2009: Збірник матеріалів всеукраїнської науково-практичної конференції. – Миколаїв: НУК, 2009. – С. 148-150

УДК 316: 061.234

**РЕЛІГІЙНА КОНВЕРСІЯ ТА НОВІТНІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ:
ДОСВІД БІОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ**

Миронович Дмитро Валерійович – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

Стаття присвячена феномену релігійної конверсії. Розглядаються основні концепції та моделі процесу релігійного навернення, що існують в межах сучасної соціології релігії. На прикладі біографічних текстів та текстів напівформалізованих інтерв'ю серед членів новітніх релігійних організацій надається аналіз особливостей механізму та етапів конверсії, виокремлюються провідні чинники, що задіяні у цьому процесі.

Ключові слова: релігійне навернення, конверсія, новітні релігійні організації, соціологія релігії

Статья посвящена феномену религиозной конверсии. Рассматриваются основные концепции и модели процесса религиозного обращения, существующие в рамках современной социологии религии. На примере биографических текстов и текстов полужформализованных интервью среди членов новых религиозных организаций даётся анализ особенностей механизма и этапов конверсии, выделяются ведущие факторы, воздействующие на данный процесс.

Ключевые слова: религиозное обращение, конверсия, новые религиозные организации, социология религии

The purpose of this article is to examine critically contemporary conversion theory in order to provide resources for those studying the dynamics of conversion to new religious movements and organization in Ukraine. On an example of biographic texts and texts of the semi-formalized interviews among members of the new religious organizations, the analysis of features of the mechanism and conversion stages is given.

Keywords: religious conversion, new religious organizations, sociology of religion

У ході соціально-культурних змін не тільки суспільство змінюється під впливом релігії, але й сама релігія трансформується під впливом соціальних чинників. Вона стає більш лояльною до умов, що змінилися, йде на компроміс і пристосування, вносить корективи до віровчення, соціальні й етичні доктрини, форми організації, методи діяльності. Поряд із тим релігійний чинник найрізноманітнішим чином втручається та продовжує втручатися в побудову колективних, національних та регіональних тотожностей в умовах плюралістичного світу. Зазначаючи переустрою та змін, релігія, тим не менш, усе частіше виступає у якості значущого елементу публічної сфери сучасних суспільств.

Спроби пояснити процеси, що відбуваються у сучасній релігійній сфері, варіюються від теорії секуляризації до концепції постсекулярного суспільства. Хоча парадигма секуляризації є вже недостатньою для пояснення процесів, що відбуваються у релігійній площині, вона не є застарілою, а скоріше демонструє, що релігійне життя знаходить для себе нові форми. Найбільш яскравим втіленням цього процесу стає поява та поширення так званих новітніх релігійних рухів та організацій. Як відзначає Ж.-П.Віллем, такі групи у ситуації соціальної невизначеності виступають для індивідів у якості портативних «священних парасольок», під якими їхні вірування цілком спроможні надати життєвого сенсу [1], тобто виконують функцію, яку не завжди спроможні забезпечити традиційні релігії.

Поява новітніх релігійних груп та мереж являє собою один з аспектів модерного переустрою релігії, що втілюється у діяльності груп, до яких індивід приєднується за власним вибором через індивідуальне навернення (конверсію). Сама віра при цьому доводиться не стільки формальною декларацією, а власне входженням у середовище віруючих.

Процес і механізм релігійного навернення в межах соціології релігії є малодослідженим, зважаючи на міждисциплінарний характер самого феномену (перетинання психології, антропології та соціології релігії). Переважна увага при дослідженні сучасної релігійної сфери надається її інституціональним вимірам, при цьому мікросоціологічні теорії розвинуті недостатньо. З одного боку, це актуалізує спробу виокремити вивчення феномену релігійного навернення в окремий напрямок або підрозділ в межах соціології релігії – соціологію релігійного навернення (конверсії); з іншого - специфіка умов і процесів трансформації релігійної сфери українського суспільства робить актуальним постановку питання щодо застосування західних теорій і концепцій релігійного навернення до українських реалій.

У цілому релігійне навернення (конверсію) можна визначити як процес зміни релігійної ідентичності, за якого індивід або приходить до віри, або відмовляється від старих систем вірувань і релігійних практик на

користь нових, через включення в життя релігійної групи або громади. Переважно, феномен релігійної конверсії пов'язують з переходом від віри «традиційної» для певного суспільства або території до віри «нетрадиційної», причому перехід здійснюється індивідом свідомо. З даних позицій новітні релігійні організації й мережі виступають як групи, що формують новаційні моделі релігійних практик і вірувань відносно до існуючих у суспільстві релігійних традицій, здійснюючи рекрутування членів даного суспільства.

Серед сучасних теоретичних розробок в межах соціології релігії слід відзначити концепції французької дослідниці Д.Ервье-Леже [2], яка розглядає особливості процесів релігійного пошуку й релігійної конверсії. У дослідженнях В.Бейнбрідж [3] розглядаються класичні в межах соціології релігії моделі релігійної конверсії, аналізуються особливості та провідні риси цього процесу. У роботах Б.Уілсона [4] надається аналіз типологічних особливостей різних релігійних груп та продемонстровано, що нетрадиційним релігіям властива значна розмаїтість інституціональних форм. Також слід відзначити концепції Л.Рамбо й Н.Сконвода [5], у яких релігійне навернення розглядається як складний, багатовимірний процес, що містить у собі суб'єктивні, культурні, соціальні і релігійні елементи.

В Україні соціологія релігійної конверсії тільки починає своє становлення, перші кроки здійснюються у сфері емпіричних досліджень сучасних християнських деномінацій та новітніх релігійних груп. Прикладом може послугувати здійснене автором дослідження особливостей вступу та процесу навернення в неохаризматичних громадах, що діють на території України (громади церков «Посольство Боже» та «Нове Покоління»).

Спостереження за повсякденним життям неохаризматичних громад й аналіз текстів автобіографій та напівформалізованих інтерв'ю з її членами, дозволили виявити й описати механізми релігійного навернення в середовищі цих груп та зміни традиційної релігійності, простежити, як релігійні практики та вірування пристосовуються до умов сучасного суспільства, які методи та прийоми використовуються цими організаціями у рекрутуванні нових послідовників.

Говорячи про контекст навернення, слід зазначити, що період широкого поширення новітніх релігійних організацій та груп збігся із трансформаційними змінами, що відбувалися в українському соціумі початку-середини 1990-х років. Аномічний стан суспільства сприяв інтенсифікації релігійних пошуків серед різних соціальних верств: у багатьох автобіографіях («свідченнях») навернення датується серединою 1990-х років.

Залежно від ролі і характеру дій індивіда типи релігійного навернення можна поділити на активні та пасивні. В активних типах акцент робиться на виявленні свідомих дій самої людини, що вживаються нею для досягнення конверсії. У пасивних типах досліджується комплекс зовнішніх впливів, неконтрольованих індивідом, які, в свою чергу, підштовхують його до входу в релігійну групу.

У проаналізованих біографіях переважають пасивні типи релігійного навернення. У зв'язку із цим доречним буде використання поняття «біографічної траєкторії», уведеного А.Шютцем [6]. Він розглядає її як певну послідовність біографічних подій, визначальною характеристикою, яких є відчуття індивідом неможливості контролювати події, діяти, виходячи із власного вибору.

Основними рисами біографічної траєкторії за А.Шютцем є:

- 1) послідовність життєвих подій, що не відповідають очікуванням індивіда;
- 2) відчуття, що ним управляють зовнішні сили і обставини, не підконтрольні йому, відчуття себе жертвою обставин;
- 3) втрата здатності контролювати і планувати власні дії, втрата життєвих орієнтирів;
- 4) почуття відчуженості від оточуючих і самого себе;
- 5) послаблення соціальних зв'язків і разом із тим посилення залежності від значимих інших.

Відзначені риси біографічної траєкторії характерні для життєвого досвіду різних соціальних груп, однак ми припустимо, що саме в контексті досліджуваного предмета (релігійного навернення) вони набувають найбільш яскраво вираженого звучання.

До моменту приходу в неохаризматичні церкви багато респондентів вже мали досвід членства в інших релігійних організаціях, переважно традиційних. Більшість нинішніх парафіян прийшли до церкви, вже маючи православний досвід. Але суворість обрядів, віддаленість православної церкви від повсякденного життя парафіян, відсутність дружнього спілкування, а також нездатність православної церкви надати реальну допомогу відштовхнуло багатьох віруючих від православ'я. Крім того, багато респондентів не схвалювали близькість православної церкви до державних структур і політики. Все це спонукало шукати більш прийнятні форми релігійності. Спогади про дитинство майже в усіх пов'язані із православ'ям, носієм якого було старше покоління. У багатьох родинах були ікони і Біблія, як правило, у дитинстві багато з членів церкви були хрещені в православної церкві. Хоча їх соціалізація проходила в умовах атеїстичного виховання, проте, усі одержали певний релігійний досвід ще в дитинстві.

У цьому зв'язку варто відзначити дослідження протестантських та неопротестантських спільнот, що діють на території Донецької області, здійснене О.Назаркіною [7]. На основі проведеного дослідження, їй вдалося з'ясувати, щодо основного складу протестантських та неопротестантських спільнот входять особи, що вважали себе у минулому невірними (46% опитаних) або віруючими Православної церкви (32%), при цьому останні часто відзначали, що їх приналежність до православ'я була номінальною. Лише 8% опитаних відповіли, що з дитинства були членами євангельської церкви, оскільки до неї належали їх

батьки. Це свідчить про значне оновлення протестантського та неопротестантського середовища в Україні протягом 1990-х років. Фактично понад 90 % сьогоднішніх вітчизняних протестантів є віруючими евангельських церков в першому поколінні; середній стаж їх членства складає 4 - 5 років.

У цілому, при згадуванні Православної церкви у респондентів відсутня будь-яка негативна конотація. Більшістю з них відзначається незадоволеність формалізмом богослужінь, відсутністю індивідуального підходу з боку служителів, а також пасивна життєва установка. Характерним є діалог, що приводиться в одній з автобіографій: *«Однажды в церкви в поисках выхода из семейной проблемы, я обратилась к священнослужителю:*

– Батюшка, у меня муж пьет. Я не могу так дальше жить. Знаю, что должна терпеть, но мне не хватает этого терпения. Я нуждаюсь в помощи.

– Ну что же, дочь моя, это крест твой. Ты его должна нести. Молись и неси.

Когда я вышла из церкви, внутри меня все разрывалось, немой крик рвался из груди. Физически я ощутила крест на плечах: "Господи, за что мне это? Я не могу... не могу... и не хочу"» - Людмила Береговая [8].

«До этого у меня к церкви было отношение вроде: "Ляпшу какую-то вешают и чего-то хотят". И заходил туда лишь иногда с однокурсниками перед экзаменами поставит свечку, чтобы все прошло благополучно. Но об исповеди речи никогда не шло.

Любой неверный шаг или жест вызывали столько недовольства со стороны "бабулек", что становилось еще хуже и хотелось побыстрее уйти» - Владимир Корнейчук [9].

У цілому, розглядаючи основні мотиви і чинники набуття віри в межах нової релігійної групи, можна виділити п'ять основних типів навернення.

Перший з них, інтелектуальний тип або самоконверсія. Самоконверсія являє собою самостійний, енергійний пошук і конструювання індивідом своєї релігійної ідентичності. Людина цілеспрямовано шукає або випадково знайомиться з певною інформацією, подіями з повсякденного життя, які збуджують, розвивають і підтримують її інтерес до різних аспектів релігії. Процес самоконверсії може тривати декілька тижнів, місяців або навіть років. У результаті людина переживає «психологічну конверсію», що включає в себе «зміну загальної ідентичності» без формального вступу до релігійної групи. Вона повністю приймає на віру доктрину та систему поглядів релігійної групи без якого-небудь зіткнення із самою групою та її членами. Домінуючий мотив при самоконверсії полягають у задоволенні інтересу до нової релігійно-символічної системи. До числа чинників, що обумовлюють самоконверсію, можна віднести:

а) відсутність зрілої, усвідомленої приналежності до якої-небудь релігійної організації;

б) відсутність стійкої, сформованої системи поглядів і позиції у питаннях релігії й віри.

Елементи інтелектуального навернення можуть бути розглянуті на прикладі наступної релігійної біографії: *«Пришел я в церковь, будучи довольно успешным студентом 3-го курса института (школу закончил с серебряной медалью), и многое в этой жизни я старался понять сам и всем руководить сам. Однако по мере моего знакомства с Христом я начал все больше и больше замечать, что не все происходит так, как я привык видеть. Почему-то те, которые, как мне казалось, совсем "отсталые", добивались с Богом многого, в то время как я ожидал, что у них ничего не должно получаться вообще. А у меня, такого грамотного и умного, не получается так, как я планирую. Тогда я начал размышлять, в чем же дело... Я начал наблюдать за своей жизнью со стороны и заметил, что всякий раз, когда в моей жизни был успех — это было как раз именно после того, как передо мной ставились невозможные (с точки зрения моих способностей) задачи. И, естественно, когда у тебя "полный завал", то всегда обращаешься к Богу и начинаешь просить. А с другой стороны, всякий раз, когда все, по идее, должно было пройти хорошо, всегда получалось как раз наоборот. В то же время я видел, что другие верующие обращаются к Богу не только, когда им плохо, а постоянно, и поэтому в их жизни успех — не случайность. И тогда я принял решение изменить свою жизнь» - (текст інтерв'ю).*

У наведеному автобіографічному тексті прихід до церкви не є ініційованим кризовою ситуацією, хоча можна відзначити елементи біографічної траєкторії, що проявляється у визнанні, *«що не все відбувається так, як я звик бачити»*. Разом із тим молоду людину відрізняє критичне сприйняття і спроби аналізу в прагненні виявити причини подібного стану речей.

Містичне навернення (другий тип) являє собою низку подій, бачень, образів, що не піддаються раціональному поясненню та розглядаються наверненим як прояв у його житті «божественного». Поштовхом до даного типу навернення можуть слугувати так звані «граничні ситуації», і найчастіше - передсмертний досвід. Тлумачення ж подібних переживань цілком залежить від того соціального контексту і соціального оточення, у якому перебуває індивід. У наведеному нижче уривку спроба суїциду дівчини і той передсмертний досвід, якого вона у зв'язку із цим набула, привели її в церкву, парафіянкою якої весь цей час була її мати. *«Я лежала в полной темноте и пустоте. Вдруг яркий свет заполнил все пространство, и кто-то с крыльями за спиной со словами "Я вдыхаю в тебя жизнь. Я приказываю тебе жить!" стал давить мне на грудную клетку... А ночью мне приснился сон — я шла по прекрасным лугам и полям с яркими красивыми цветами, пересекала снежные горные вершины, моря и реки, созерцая всю красоту нашей планеты. Посмотрев на все это, я упала на колени и, плача, сказала: "Боже, это все красиво, но я не могу жить. Мое сердце разбито. Я знаю, что Ты любишь меня. Забери меня, как Ты забрал Сашу". Я искренне рассказывала*

Богу о своих чувствах и вдруг услышала спокойный голос, который не спутаю ни с чьим: "Это не врачи воскресили тебя. Это Я воскресил тебя и так же восстановлю твою жизнь и исцелю от боли. Я сохранил тебе жизнь, потому что ты не исполнила еще своего предназначения". Бог говорил очень просто. Я чувствовала в каждом Его слове только любовь и искренность, хотя всю меня пробирали "мурашки". Проснувшись, я стала плакать от раскаяния за свой поступок» - (текст інтерв'ю).

Експериментальний тип релігійної конверсії близький до інтелектуального навернення, з акцентом на практичній стороні процесу. «Експериментатори» перебувають у перманентному релігійному пошуку, не затримуючись на тривалій період у жодній з релігійних груп.

Афіліативний тип навернення характеризується входженням у релігійну групу через мережу міжособистісних відносин. На відміну від інтелектуальної конверсії, у даному типі приєднання до певної релігійної групи не завжди є свідомим актом. Визначальну роль тут відіграє почуття «наслідування зразка» поведінки найближчого соціального оточення - членів родини, батьків, друзів, близької людини. Зміна кола спілкування, його розширення або ж звуження є основним чинником при даному типі навернення.

У процесі релігійної конверсії існуючі соціальні зв'язки поступово замінюються на нові, які переважно пов'язані з релігійною групою. Для тих же, хто мав досить вузьке коло спілкування і слабкі соціальні зв'язки, релігійна організація стає тим місцем, де індивід знаходить нові знайомства, що виступає додатковим аргументом і стимулом залежності від групи. Релігійне навернення у розглянутому типі може бути спровоковано порадою друзів, батьків, зовсім незнайомих людей: «Когда от меня отказались врачи, я не знала, к кому обратиться за помощью. В это время моя дочь стала ходить в церковь «Слово веры» (теперь – "Посольство Божье")» - Тетяна - (текст інтерв'ю).

А.Шютц відзначав високу символічну насиченість ситуацій, які описують автори автобіографій. Акцент на символістиці подій, що відбуваються з респондентом, підсилюється під час відзначених переломних життєвих періодів, коли індивід усвідомлює безвихідність ситуації, у якій він опинився.

Для цієї моделі характерним є практично миттєве навернення, зміна свідомості і поглядів. Нове коло спілкування, нова інформація, що надає відповіді на найбільш важливі для індивіда питання, блискуче виконують функцію соціального компенсатора. Зміна особистісного ракурсу сприйняття існуючих проблем, а також зміна моделі повсякденної поведінки, завдяки привнесенню в неї релігійних зразків і практик, дають можливість знаходження виходу із кризових біографічних ситуацій.

Характерною рисою релігійних навернень у середовищі саме неопротестантських громад є усвідомлення свого вибору після або під час перегляду телевізійних програм з виступами церковних лідерів або трансляцією служб. Можна говорити про своєрідну «дистантну» конверсію.

«Упав около этого ящика на колени, я возопила к Богу: "Если я такая дурная, то пошли нам ангела, который выведет нас из этого ада". На следующий день рано утром в дверь позвонила соседка и сказала, что ее привел к нам Господь. Соседка отвела меня в церковь "Новое поколение". Я приняла покаяние перед Господом. Наша жизнь резко изменилась к лучшему» - Тамара Сребницька – (текст інтерв'ю).

Ця практика по суті є відсутньою у середовищі традиційних релігійних організацій і свідчить про активне використання неорелігійними організаціями досягнень засобів масової інформації, а також стирання, за термінологією М.Еліаде, кордонів між «священним» та «мирським» [10].

Емпатичний або ревіталістський тип є характерним для індивідів, які шукають «духовного відродження». Часто у якості провідного мотиву участі в релігійній групі респондентами називається бажання знайти сенс власному існуванню, спроба порятунку від «безглузкого існування». У цьому випадку приєднання до релігійної групи виконує класичну функцію соціального компенсатора.

«В церковь "Посольство Божье" я пришел без особой нужды. Я не страдал, как многие люди, ищущие помощи у Бога, от болезней, алкогольной или наркотической зависимостей, долгов и других несчастий. Не курил, не пил, не болел, не знал, что такое депрессия, и особо ни в чем не нуждался. Но, несмотря на это, жизнь была абсолютно бесцветной, черно-белой, рутинной. Армия, учеба в техникуме, работа строителя... Жизнь без цели и смысла, когда все безразлично. И эта пустота не проходит никогда. И так изо дня в день – жизнь, которой абсолютно не хочется жить» - (текст інтерв'ю).

Розглянуті типи навернення рідко зустрічаються у чистому вигляді, оскільки практично кожна розглянута автобіографія містить у собі елементи і риси і містичного, і інтелектуального навернення із переважанням якого-небудь одного типу.

У цілому, практично у всіх розглянутих автобіографічних текстах, використовується «мова релігійної групи» («уклали завіт (умову – Д.М.) з Богом», «чудо зцілення», «славте Господа»), що може свідчити про реінтерпретацію як навколишньої дійсності, так і самого себе в ній. Реальність тепер розглядається і інтерпретується крізь нові засвоєні мовленнєві конструкції. Зміни мовної картини світу обов'язково призводять до зміни способу мислення і дій.

У зв'язку з цим інтерес, з точки зору порівняння процесу релігійного навернення в середовищі новітніх релігійних організацій та традиційних церков, являє робота російської дослідниці Л.П.Іпатової «Типи релігійного навернення до Православ'я жінок у сучасній Росії» [11]. Нею на основі дослідження біографічного матеріалу (n=108) була запропонована типологія релігійного навернення у православному

середовищі. Загалом дослідниця виокремлює сім типів, але для нас в контексті нашого дослідження цікавими є наступні: 1) традиційний, 2) трагічний, 3) інтуїтивний, 4) пошуковий, 5) тип спасіння.

Традиційний тип релігійного навернення відрізняється від інших більшою пасивністю суб'єкту, - принаймні, на стадії прилучення до православної культури. Конверсія тут звичайно пов'язана із впливом третіх осіб, у якості останніх звичайно постають: абл батьки та інші родичі, або друзі та знайомі. Своім прикладом можуть впливати як окремі особистості, так і група приналежності в цілому (у випадках, коли прихід до церкви відбувається колективно і є феноменом групової динаміки). Для всіх представників «традиційного» типу вагому роль відіграє груповий досвід.

Трагічний тип релігійної конверсії, як і походить з назви, пов'язаний із серйозною особистою трагедією. Віра, насамперед у загробне життя й милосердя Бога, виявляється тут по-справжньому рятівною - єдиним способом примирити людину зі сформованими обставинами, адаптувати її в нових посттрагічних умовах життя.

Люди пошукового типу ідуть шляхом нагромадження знань і безперестанних духовних пошуків, внаслідок чого, перш ніж прийти до православ'я, можуть побувати у самих різних релігійних організацій. Переважно це вихідці з інтелігенції, пізнання як основна цінність у їхніх біографіях звичайно задається прикладом батьків. Знаходження віри в Бога в цих людей є тривалим, пов'язаним з довгими роздумами, вивченням широкого кола релевантної літератури (звичайно такої, що виходить рамки православної бібліографії).

Для інтуїтивного типу навернення є характерними наявність у індивіду в період до входження до церкви: а) відчуття «керівництва ззовні», б) досвіду «божественного», в) підсвідомі симпатії до Православної Церкви. В результаті впливу перерахованих факторів людина приходить до свідомого релігійного навернення. З деякими розходженнями у своїх проявах цей тип є найпоширенішим серед людей мистецтва й гуманітарної інтелігенції.

Відзначені типи навернення цілком співвідносяться з розглянутими типами навернення в середовищі неопротестантських груп, а саме – традиційний → афіліативний, інтуїтивний → містичний, пошуковий → експериментальний, спасіння → емпатичний. Трагічний тип знову таки ж пов'язаний з явищем біографічної траєкторії.

Таким чином, підбиваючи підсумок аналізу наведених автобіографій, можна відзначити, що розглянуті особливості механізму релігійного навернення в середовищі членів неопротестантських груп в основному цілком повторюють класичні моделі конверсії і у провідних рисах цілком співвідносяться з особливостями навернення у традиційних церквах.

Складовою частиною процесу релігійного навернення (його завершальним етапом) стає прагнення до перевірки його істинності через апелювання до авторитетних для індивіда джерел (інстанцій), які і надають йому певні критерії виправданості віри. Виділення ідеальних типів виправдання віри дозволяє аналізувати як способи релігійної самоідентифікації в сучасному суспільстві, так і переваги у виборі релігійної групи, а також виявити той механізм, за допомогою якого підтримується почуття приналежності до групи (підтримка релігійної конверсії).

Перший тип виправдання віри заснований на авторитеті кваліфікованого інституту і відповідності релігійної віри цьому інституту (інституціональний). Індивідуалізація сучасної релігійної сфери призводить до того, що цей тип виправдання віри втрачає свою домінуючу позицію.

Другий тип заснований на спільності релігійної групи і зв'язку з нею індивіда, відповідності віри загальним настановам (груповий).

Третій тип виправдання є заснованим на довірі до ближнього, це відповідність віри людини віруванням не групи в цілому, а значимого ближнього (брата, друга) - «обопільний». У контексті даного підходу релігійне навернення постає як результат пошуку нової ідеології через незадоволеність існуючими релігійними організаціями, так і як результат вирівнювання зі значимими іншими: членами родини, друзями тощо. Таким чином, вступ у релігійну групу є своєрідним «прагненням відповідати» релігійним стандартам тієї соціальної мережі, до якої належить індивід (афіліативний тип конверсії).

Четвертий спосіб заснований на суб'єктивній упевненості індивіда в дієвості власної віри (самовалідація).

П'ятий ідеальний тип - харизматичний тип валідації, заснований на впливі і авторитеті харизматичної особистості. В ситуації релігійної аномії індивіди можуть бути схильними шукати самоототожнення, орієнтуючись на деякі фігури релігійного світу, навіть якщо не приєднуються повністю до послання своїх героїв.

Ідеальні типи проявляються в релігійності віруючих у різних сполученнях. Крім того, ці типи виправдання віри можна розташувати в історичній перспективі, тому що розвиток релігійності (у християнській культурі) йшов від інституціональності, общинності, домінування ідеї загального порятунку до індивідуалізації, коли порятунок душі стає індивідуальним завданням.

Ми припустимо, що в розглянутих в рамках дослідження неохаризматичних організаціях пануючими є харизматичний тип виправдання віри і принцип самовалідації. Відзначені способи виправдання віри тісно пов'язані один з одним, часто переходять один в інший.

Розглянуті теоретичні моделі релігійної конверсії можуть бути застосовані і при дослідженні новітніх релігійних груп і організацій в Україні. На прикладі неохаризматичних організацій можна відзначити, що розглянуті способи виправдання віри за рахунок своєї емоційної насиченості є більш ефективними в підтримці релігійного навернення власних членів і залученні нових. Важливим аспектом

застосування відзначених моделей стає можливість аналізу на мікросоціологічному рівні тих чинників, що сприяють релігійному наверненню або роблять його неможливим.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Віллем Жан Поль Європа та релігії. Ставки XXI-го століття [Текст] / Пер. з фр. – К.: Дух і Літера, 2006. – 331 с. 2. Hervieu-Léger D. Le pèlerin et le converti. La religion en mouvement. [Text] Paris: Flammarion. 1999. P. 33–38. 3. Stark R., Bainbridge W. S. A Theory of Religion. New York: Peter Lang [Text], 1987. P. 202. 4. Wilson, B. Religion in Sociological Perspective. – Oxford-New York: Oxford University Press, 1992. Wilson B.R. A typology of sects in a dynamic and comparative perspective // Robertson R. Sociology of Religion. Penguin Books, 1969. - P.361-383. 5. Rambo L. R. Understanding Religious Conversion. New Haven (CT) [Text]: Yale University Press. 1993. P. 17.; Lofland J., Skonovd N. Conversion motifs. // Journal for the Scientific Study of Religion 1981. Vol.20:4. - P.373-385. 6. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира. [Текст] - М.: Юнити, 2003.- 342 с. 7. Назаркіна О. Соціальне обличчя протестантських общин України на межі тисячоліть [Текст] // Людина і світ. – 2001. – №11–12. – С.18. 8. Такая вся из себя дама – и ревет! - [Електронний ресурс]. - Електрон. Дан. (1 файл) - Режим доступу: http://www.sdelalbog.org/index.php?option=com_content&task=view&id=159&Itemid=48. 9. Господь подарил мне возможность быть отцом. - [Електронний ресурс]. - Електрон. дан. (1 файл) - Режим доступу: http://www.sdelalbog.org/index.php?option=com_content&task=view&id=143&Itemid=48 10. Элиаде М. Священное и мирское [Текст] / Пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского — М.: Изд-во МГУ, 1994, ISBN 5-211-03160-1 – 143 с. 11. Ипатова Л.П. Типы религиозного обращения в православие женщин в современной России [Текст]: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. философ. наук: спец. 00.02.08 «Философия культуры» / Ипатова Л.П. – М., 2006. – 20 с.

УДК 316.334:17 +327

НОРМАТИВНА ПЕРМІСИВНІСТЬ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ: УКРАЇНСЬКА СПЕЦИФІКА ЗАГАЛЬНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ І ТЕНДЕНЦІЙ

Демків Олег Богданович – доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті глобальні соціальні процеси в нормативній сфері концептуалізуються із застосуванням поняття „пермісивне суспільство”. Розглядається історично-соціальна нормативна динаміка та обґрунтовується висновок про її коливальний „пермісивно-рестриктивний” характер. На підставі бази даних Європейського дослідження цінностей (хвиля 2008–2009 років) конструюється індекс нормативної пермісивності та аналізується розподіл рівня пермісивності у країнах Європи з особливою увагою до української специфіки.

Ключові слова: крос-національне дослідження, нормативна динаміка, нормативна пермісивність, пермісивне суспільство, індекс пермісивності.

В статье глобальные социальные процессы в нормативной сфере концептуализируются с использованием понятия «пермисивное общество». Рассматривается исторически-социальная нормативная динамика и обосновывается вывод о ее колебательном «пермисивно-рестриктивном» характере. На основании базы данных Европейского исследования ценностей (волна 2008 – 2009) конструируется индекс нормативной пермисивности и анализируется распределение уровня пермисивности в странах Европы с особым вниманием к украинской специфике.

Ключевые слова: кросс-национальное исследование, нормативная динамика, нормативная пермисивность, пермисивное общество, индекс пермисивности.

Permissive society concept is elaborated and the permissiveness index is constructed on the basis of European values survey (wave 2008). The confessional, political, economic and demographic patterns of the normative permissiveness embeddedness in European societies is studied.

Key words: cross-national survey, normative permissiveness, permissive and restrictive societies, index of normative permissiveness.

Однією із характеристик сучасної соціальної реальності є її «мозаїчність», «плинність» та прискорена динаміка. Вир соціокультурних, політичних та технологічних змін невідворотно продукує нову якість соціального. Спроби науковців виявити закономірності цієї динаміки, «схопити» в універсальній формулі цю змінність відповідають одному із базових методологічних принципів соціології – генералізації, яка не лише є результатом наукового пошуку, а у певному сенсі є і його вихідною точкою. Генералізація чи не найяскравіше виявляється у масштабних крос-національних дослідженнях: дослідник «впорядковує» та «виструнчує» соціальну реальність різних, часом відмінних у багатьох відношеннях суспільств, використовуючи терміни, концепції, теорії, які, як передбачається, є релевантними щодо всіх соціальних контекстів і у цьому сенсі є універсальними. Усю множину часто суперечливих, різноспрямованих соціальних процесів соціолог-компаративіст інтерпретує, обираючи фокус аналізу, методологію, теоретичні засади, термінологічний апарат та конкретні методи дослідження, здійснюючи таким чином генералізацію ще на етапі, який передує самому дослідженню та вияскравлюючи ті аспекти складної соціальної реальності, які можуть бути досліджені через конкретну дослідницьку оптику. Зрозуміло, що у ході генералізації відбувається схематизація і спрощення соціальної реальності, нехтування одними її аспектами на користь інших. Так переплітаються дедуктивний і індуктивний спосіб наукового пошуку.

У межах цієї розвідки центральним елементом такої пояснювальної схеми, яка уніфікує, схематизує і виструнчує соціальну реальність, є поняття пермісивності (від англ. permission – дозвіл), „парне” до нього поняття рестриктивності (від англ. restrictiveness) та концепція „пермісивного суспільства”. Вказані поняття привертають увагу дослідника до нормативного виміру соціальності та до глобальних тенденцій у ньому, які попри їхню локальну специфічність мають і спільні риси: одна з них – встановлення соціальних систем із вбудованим інституційним механізмом нормативної гнучкості чи, точніше, нормативної екстенсивності, з одного боку, та глобальні зміни соціальних атитюдів, з іншого.

Як зазначав у 1971 році Е. Хордерн (A. Hordern), термін «пермісивне суспільство» стосується поведінкових і ставленнєвих аспектів «західної цивілізації» [1]. На нашу думку,

необхідною складовою адекватної концептуалізації поняття «пермісивне суспільство» є увага не лише до „неформальної соціальності”, а і, можливо, насамперед, до інституційних механізмів нормативної регуляції, які переважають у суспільстві і які пов’язані з політичним режимом та соціальними технологіями, які використовує останній.

Пермісивним є суспільство, у якому наявна тенденція до розширення нормативних меж, декриміналізації раніше формально засуджуваних і караних соціальних практик та дій, а також до відповідних змін масової свідомості. Концептуальною протилежністю до пермісивного суспільства є рестриктивне суспільство (від англ. restriction – заборона). Зауважимо, що пермісивність та рестриктивність – характеристики інституційних систем нормативної регуляції і водночас характеристики соціальних атитюдів, які „у чистому вигляді” існують лише як концепція, у соціальній ж реальності існують поряд і справа лише у визначенні „балансу” цих різноспрямованих сил.

Динаміка нормативних систем включає універсальний спектр ймовірної мінливості. У розвитку кожного соціуму міститься як досвід екстенсивної динаміки нормативної системи, так і досвід звуження нормативних меж. Пермісивним суспільством відтак є суспільство, в якому впродовж значного періоду часу нормативні кордони перебувають у екстенсивній динаміці, яка забезпечується інституційними механізмами.

Центральним принципом цих інституційних механізмів є *респонсивність інституційної системи*, яка втілюється, наприклад, у можливості зміни законодавства, скасуванні нормативних заборон, декриміналізації певних соціальних практик у відповідь на вимогу зацікавлених соціальних груп. Тяжіння до формування гібридних пермісивно-рестриктивних систем знаходить вияв у коливальній динаміці, коли періоди гнучкості та розширення нормативних меж змінюються періодами їхнього звуження та посилення. Власне ця нормативна динаміка і становить собою „фабулу” морального розвитку людства.

У науковому дискурсі наявна дискусія щодо історичної точки відліку, з якої можна виводити появу пермісивного суспільства. Присутня теза про 60-ті роки ХХ століття як таку точку відліку. Водночас, більш сучасною та такою, що відповідає методології нової соціальної історії, є теза про більш давню історичну вкоріненість і довготривалість процесу, який лише інтенсифікується у другій половині ХХ століття. Останню позицію представляє Т. Фішер, який стверджує, що еволюцію нормативної системи, що врешті призвела до формування пермісивного суспільства, слід відслідковувати від Вікторіанської доби (пізнього ХІХ століття). Історична діалектика між рестриктивним та пермісивним „моральним кодом” розглядається ним на підставі аналізу співвідношення між консервативними та ліберальними тенденціями. Йдеться про лібералізацію норм законодавства, які регулювали розлучення; дискусії щодо цензури у літературі і кіно; поступову емансипацію неконвенційних форм сексуальності, насамперед, гомосексуалізму, що інтенсифікуються, починаючи з 50-их років ХХ століття [2].

Пошук відповіді на питання хронологічної локалізації початків становлення пермісивного суспільства змушує дослідника визнати нелінійний характер історичного розвитку більшості суспільств світу у цьому сенсі: етапи відносного послаблення і розширення нормативних меж змінюються етапами посилення та звуження цих меж. Так, Бокаччо і Де Сад у свій час і у своєму контексті символізують посилення пермісивних тенденцій, в той час як Саванарола і Бональд – рестриктивістський реванш. У цьому сенсі коливальна динаміка історичного домінування пермісивного та рестриктивного морального кодів уподібнює соціум до міфічного змія Уробороса, що поглинає власний хвіст – символ нескінченного відродження, циклічності розвитку та самореферентності.

Добре відомим і багато критикованим прикладом інтерпретації нормативної динаміки у історичному розвитку суспільств є періодизація зміни соціальних атитюдів та соціальних технологій в історії Англії, запропонована Г.Р. Тейлором [3]. Автор розмежував два комплекси соціальних атитюдів та соціальних технологій – патристичний та матристичний. Патристичний пов’язаний із авторитарністю, консерватизмом, реакційністю, аскетизмом, уникненням задоволення, дисципліною, рестриктивністю у сексуальній сфері, низьким соціальним статусом жінок, наголосом на відмінностях між статями та розмежуваннях між ними. Для матристичного комплексу соціальних атитюдів та соціальних технологій характерні такі риси, як: антиавторитаризм, романтизм, лібералізм, гедонізм, пермісивна сексуальність, підвищення статусу жінок та мінімізація розмежувань між статями (див. рис. 1).

Розділ 2. Соціологічні дослідження проблем сучасного суспільства

Історичні періоди з переважанням патристичних інституційних механізмів нормативної регуляції та комплексів соціальних атитюдів	Коливальна динаміка патристичних та матристичних елементів соціальної організації	Історичні періоди з переважанням матристичних інституційних механізмів нормативної регуляції та комплексів соціальних атитюдів
Постконтрреформація (XVII та XIX століття) Реформація (XVI століття) Інквізиція (XII та XIV століття) Ранньохристиянський (VIII – XI століття)		Сучасність (XX століття) Контрреформація (XVII століття) Відродження (XV століття) Феодално-лицарський (раннє XII століття) Кельтський, римський та саксонський (до VIII століття)

Рисунок 1. Зміна домінуючих комплексів соціальних атитюдів та інституційних механізмів нормативної регуляції у історії Англії

Історично-соціальна динаміка суспільств може бути проінтерпретована у подібний спосіб із більшою увагою до конкретно-історичного балансу пермісивістських та рестриктивістських елементів соціальної організації. У якості першого наближення до аналізу історико-соціологічної складової теми пермісивності запропонуємо інтерпретацію конкретно-історичного вияву цієї динаміки на прикладі вітчизняного історично-соціального матеріалу (див. рис. 2).

Історичні періоди переважання рестриктивістських (BC, DE) та пермісивістських (AB, CD, EF) інституційних механізмів нормативної регуляції					
Хронологічні рамки	Період постреволюційної демократизації (з 1921 до 1929 р.)	Репресивно-тоталітарний та воєнний період (з 1929 р. до 1953 р.)	«Відлига» (з 1953 р. до 1964 р.)	«Застій» (з 1964 р. до 1986 р.)	Період Перебудови та трансформації (з 1985 р. до 1991 р.)
Зміст соціальних процесів	Після встановлення радянської влади та громадянської війни відбулося пом'якшення політичного режиму та відповідні зміни в економічній, культурній та соціальній сферах (припинено політику „військового комунізму”; введено нову економічну політику (НЕП); коренізація у сфері національної політики; модерністські напрямки у мистецтві та літературі).	Реальні та уявні загрози радянській владі спричиняють посилення репресивної складової державної політики. Держава набуває ознак тоталітарної (початок масштабної колективізації; політичні репресії набувають масового характеру; посилюється вплив силових державних органів та пенітенціарної системи (утворюється ГУЛАГ); скасовується НЕП, запроваджуються п'ятирічки та продовжується централізація економіки.	Зміна політичних еліт країни тягне за собою послаблення репресивного апарату та відродження неконтрольованої державою соціальності (десталінізація; реабілітація політ'язнів і деяких репресованих народів; суттєве зниження масштабів політичних репресій; спроби введення в планову економіку елементів вільного ринку; посилення критично налаштованої інтелігенції).	Період історії країни, позбавлений масштабних соціальних змін і потрясінь, соціально-політичних та економічних реформ; наслідок „інертно-зберігаючого” типу політичної діяльності еліт (переслідування дисидентів; правозахисників; фактична реабілітація постаті Сталіна („ресталінізація”); еміграція етнічних євреїв; антиалкогольна кампанія; культурна ізоляція).	У результаті започаткованого політичним керівництвом курсу на децентралізацію та демократизацію політична та економічна система дестабілізувалися. Наслідком став колапс політичного організму та системи соціального контролю.

Рисунок 2. Зміна домінуючих інституційних механізмів нормативної регуляції та комплексів соціальних атитюдів в історії радянського суспільства

Як здається, докази на користь саме такого «коливального» паттерну нормативної динаміки є достатньо переконливими, принаймні, для того, аби врахувати його у подальшому історико-соціологічному аналізі. На сучасному етапі розвитку людства спостерігається інтенсифікація процесів переозначення нормативних меж – тенденція, приклади якою спостерігаються у всіх сучасних суспільствах. У деяких політико-культурних ареалах поява цієї тенденції є органічним продовженням тривалого історичного розвитку. На сучасному етапі історично-соціального розвитку авангардом людства у цьому сенсі є розвинуті суспільства „західного” світу. У інших суспільствах вкорінення нормативної пермісивності є наслідком запозичення, спричиненого політичною, економічною та соціокультурною кон’юнктурою сучасності. Окремим випадком є екстенсивна динаміка нормативних меж суспільства як прояв його кризи – у такому випадку розширення нормативних меж є антисистемним та вказує на процеси соціальної ерозії: йдеться вже не про специфічний зміст соціальних технологій, що нейтралізують дисфункційні наслідки нормативної трансформації, а про неспроможність соціальної системи підтримувати нормативний зразок.

Прогресуючий пермісивізм стає соціальною патологією, що руйнує саму соціальність. Пермісивне суспільство дозволяє руйнувати засади, без яких існування гармонійного суспільства неможливе. Суспільство, що відмовляється від захисту сім’ї та релігійної спільноти, в результаті опиниться беззахисним перед лицем негатованих бажань індивідуалізованих шукачів приватного блага. Пермісивне суспільство відмовляється від захисту єдиних ефективних перепон на шляху „внутрішніх агресорів”, „новітніх варварів”, які, подібно до гуннів і вандалів, зруйнують саме серце соціуму – його нормативну систему, що генерує соціальну солідарність та порядок. За цієї логікою інтерпретації, наприклад, сексуальна пермісивність призвела до дестабілізації інституту шлюбу, деградації сексуальної моралі, що дисфункційно впливає на виконання ним однієї із центральних функцій – виховної мультиплікуючи, таким чином, негативні соціальні наслідки.

У емпірично спрямованій частині роботи зосередимося на українському суспільстві та ступені його пермісивності у загальноєвропейському контексті. Емпіричною базою для такого дослідження є база даних четвертої хвилі Європейського дослідження цінностей (European Values Study – масштабного кросс-національного дослідження, початки проведення якого сягають 1981 року [4].

Рівень пермісивності суспільств-учасників дослідження вимірювався на підставі сконструйованого інтегрованого показника – індекса пермісивності. До нього увійшло сім змінних, що стосувалися широкого спектру «моральних колізій», які тою чи іншою мірою є релевантними до кожного суспільства і щодо яких респонденти, принаймні, можуть мати власну думку: 1) вживання «легких» наркотиків; 2) гомосексуальності; 3) абортів; 4) розлучень; 5) евтаназії; 6) суїциду; 7) проституції. Респондентам пропонувалося відповісти на питання, якою мірою можна виправдати кожну з названих соціальних практик, обравши свій варіант відповіді на десятибальній шкалі на якій альтернатива „1” означала «цього ніколи не можна виправдати», а альтернатива „10” – «це завжди можна виправдати».

Українські респонденти найменшою мірою схильні були виправдовувати вживання «легких» наркотиків, самогубство, проституцію. Дещо більшою мірою українські респонденти схильні виправдовувати гомосексуалізм та аборти. Оцінка українськими респондентами розлучення та евтаназії свідчить про те, що ці практики не є ні гостро засуджуваними у суспільстві, ні цілком прийнятними.

У кросс-національному загальноєвропейському масштабі розподіл середніх значень за цими показниками є наступним. Вживання «легких» наркотиків є найменш прийнятним у Вірменії (1,103), а найбільш прийнятним в Данії (7,61). Середній бал за відповідями українських респондентів 1,23 при середньоєвропейському показнику 1,89. Гомосексуальність є найменш прийнятною у Грузії (1,13), а найбільш прийнятною в Данії (7,89). Українські респонденти відзначаються низьким рівнем виправдання гомосексуалізму: 1,605 – при середньоєвропейському показнику 3,62. Найменшою мірою схильні виправдовувати аборт респонденти з Молдавії (2,89), а найбільшою мірою готові виправдовувати цю контраверсійну медичну процедуру данці (7,96). Середній бал українських респондентів, як і щодо решти показників, є нижчим за середньоєвропейський (3,41 при середньоєвропейському показнику 4,09). Соціальна практика розлучення найменшою мірою виправдовується молдавськими респондентами (3,04), а найбільшою мірою – данськими (7,99). Показник українських респондентів - 4,31 при середньоєвропейському показнику - 5,21. Схильні виправдовувати суїцид та евтаназію на європейському просторі найбільшою мірою данські респонденти (7,61 та 7,93 відповідно), а найменшою мірою – грузинські респонденти (1,13 та 2,42 відповідно).

Середні бали українських респондентів щодо обох питань, як і щодо попередніх показників, є нижчими за середньоєвропейські: 1,41 при середньоєвропейському показнику 2,44 у відповіді на питання про самогубство; 3,64 при середньоєвропейському показнику 4,3 у відповіді на питання про суїцид. Рівень виправдання, а відтак і соціальної прийнятності проституції є найнижчим у Грузії (1,18), а найвищим у Данії (7,65). В Україні рівень виправдання проституції є нижчим за середньоєвропейський (1,83 при середньоєвропейському показнику 2,65).

Попри позірну тематичну строкатість, сконструйований індекс відзначається високим рівнем цілісності у всіх досліджуваних суспільствах. Найнижчим його значення виявилось для Вірменії (α-Кронбаха – 0,545), а найвищим – для Польщі (α-Кронбаха – 0,874). Результати розподілу країн учасниць Європейського дослідження цінностей (хвиля 2008 – 2009 років) за індексом пермісивності наведені на рисунку 3.

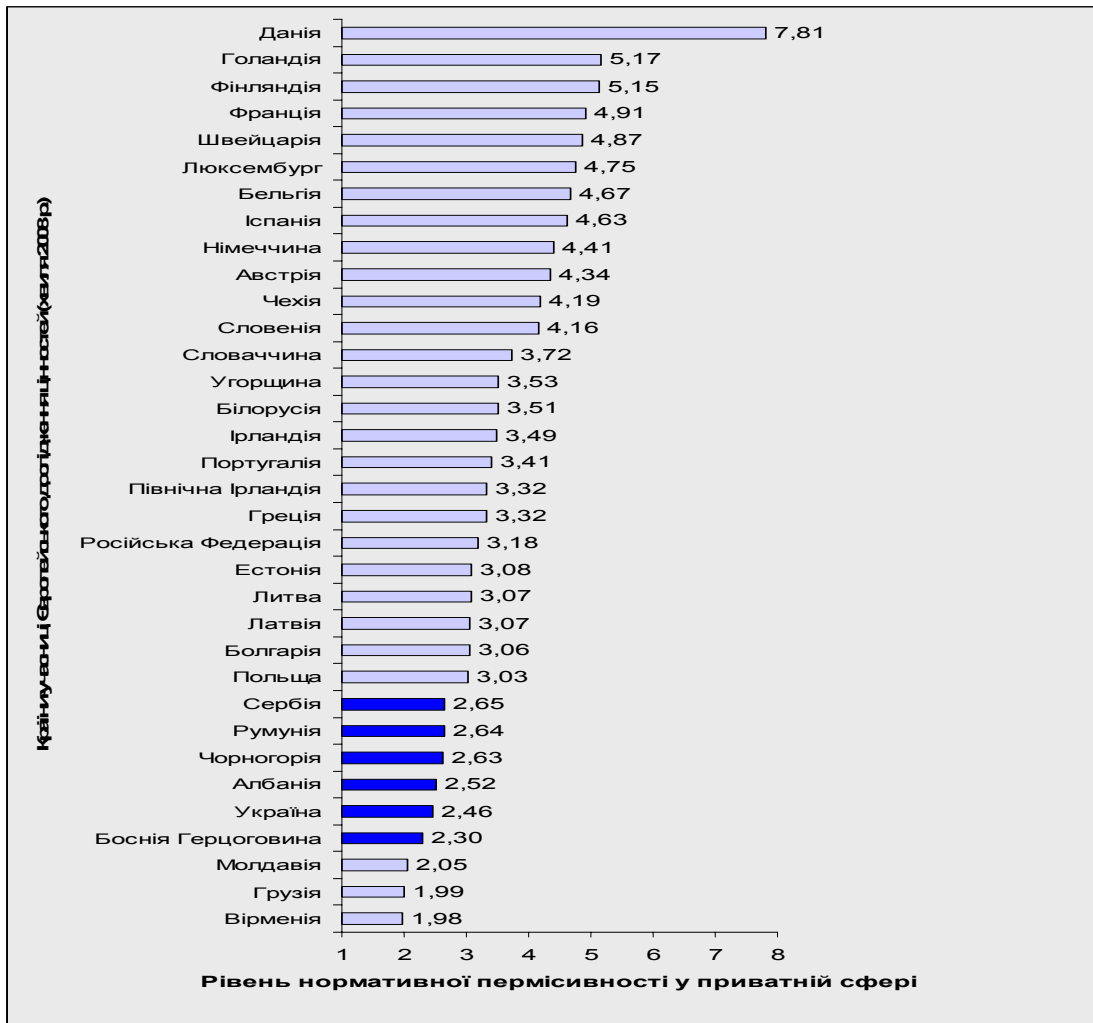

Рисунок 3. Розподіл країн учасниць Європейського дослідження цінностей за індексом пермісивності¹

Кластеризація країн у наведеному ранжуванні дозволяє виявити, принаймні у гіпотетичній формі, особливості утвердження пермісивності в досліджуваних суспільствах. Так, чітко простежується латентна структура розподілу країн за такими чинниками/ознаками, як: 1) конфесійні; 2) політичні; 3) економічні. Названі чинники/ознаки є до певної міри автономними, хоч і тісно переплітаються, витворюючи таку емерджентну характеристику соціуму, як рівень його пермісивності.

За конфесійним чинником країни розподілились наступним чином: в авангарді європейських країн із високим рівнем пермісивності переважають ті, у яких в конфесійному сенсі домінує протестантизм. Країни, переважно католицькі за конфесійним складом населення, знаходяться усередині ранжування, в той час як країни із переважанням православ'я перебувають «в хвості» ранжування і відзначаються найнижчим рівнем нормативної пермісивності у європейському просторі.

Латентна структура розподілу країн за політичним чинником (ознакою) є наступною: вгорі ранжування знаходимо „старі європейські країни” – ті, в історичному досвіді яких немає досвіду державного соціалізму, а процеси демократизації розпочалися після Другої світової війни або ж раніше і які сьогодні відзначаються найвищим рівнем демократії у світовому масштабі. Усередині ранжування перебувають „нові європейські країни” – країни, в яких є досвід соціалістичного минулого або періоди авторитарного розвитку після Другої світової війни та які сьогодні інтегровані у Європейський Союз. Найнижчим рівнем пермісивності характеризуються країни колишнього соцтабору, які не увійшли до Європейського Союзу та які у європейському масштабі є найбільш проблемними у сенсі авторитарних інтенцій влади та дотримання прав людини.

Економічна логіка розподілу рівня пермісивності полягає у тому, що країни із найвищим рівнем якості життя є водночас і країнами із найвищим рівнем пермісивності. Закономірність зберігається і у зворотному напрямку.

Таким чином, у нормативному просторі Європи є підстави виділити три групи країн: 1) статично-пермісивні суспільства (прикладом такого суспільства є Данія, де високий рівень пермісивності характерний

¹ У таких країн, як Сербія, Румунія, Чорногорія, Албанія та Боснія Герцоговина відмінності у рівнях пермісивності з Україною за критерієм Тамхена відсутні.

для респондентів усіх вікових груп та не існує міжгенераційної нормативної прірви); 2) динамічно-пермісивні суспільства, у яких спостерігаються статистично значимі відмінності у рівнях пермісивності між представниками різних вікових груп (такими є більшість європейських країн); 3) статично-рестриктивні суспільства, у яких немає міжгенераційної нормативної прірви, а рівень пермісивності низький.

Окрім політичного рівня, можливості у дослідження якого соціологічним інструментарієм обмежені, можемо виділити, щонайменше, три виміри соціального, що відносно автономно визначається рівень пермісивності суспільств. У кожному з цих вимірів впродовж останніх десятиліть виявилися процеси, які визначають винятково глибоке вкорінення пермісивності саме на сучасному етапі історичного розвитку. Це: 1) у релігійній сфері – процеси секуляризації чи, принаймні, деклерикалізації, які призводять до поширення соціального плюралізму; 2) у політичній сфері – встановлення політичних систем, які характеризуються високим рівнем респонсивності; 3) у економічній сфері – поширення технологій та способу виробництва, які сприяють індивідуалізації споживання і, врешті, автономізації індивіда.

Слід зауважити, що в ході крос-національних досліджень дуже складно уникнути екологічної помилки². Порівняння суспільств вимагає значної симпліфікації їхньої внутрішньої «структури», і у цьому сенсі екологічна помилка неунікненна. Її «пом'якшення» може здійснюватися завдяки увазі дослідника до важливих структурних поділів у межах окремих суспільств. Нижче ми розглянемо три виміри, за якими розподіл рівня пермісивності у межах окремих суспільств може суттєво відрізнятись. Це: 1) соціокультурний вимір; 2) демографічний вимір; 3) освітній вимір. Аналізуючи соціокультурний вимір розподілу пермісивності у європейському просторі розглянемо, як приклад, бали, що отримали українські та польські респондентів у регіональному розрізі, який відповідає стійким соціокультурним ареалам (див. рис. 4 і 5).

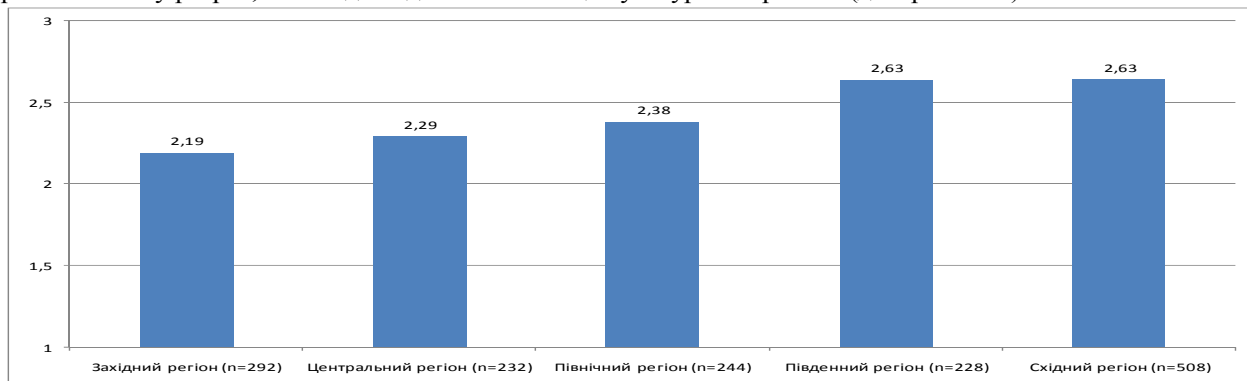

Рисунок 4. Рівень пермісивності українських респондентів (за регіонами України)

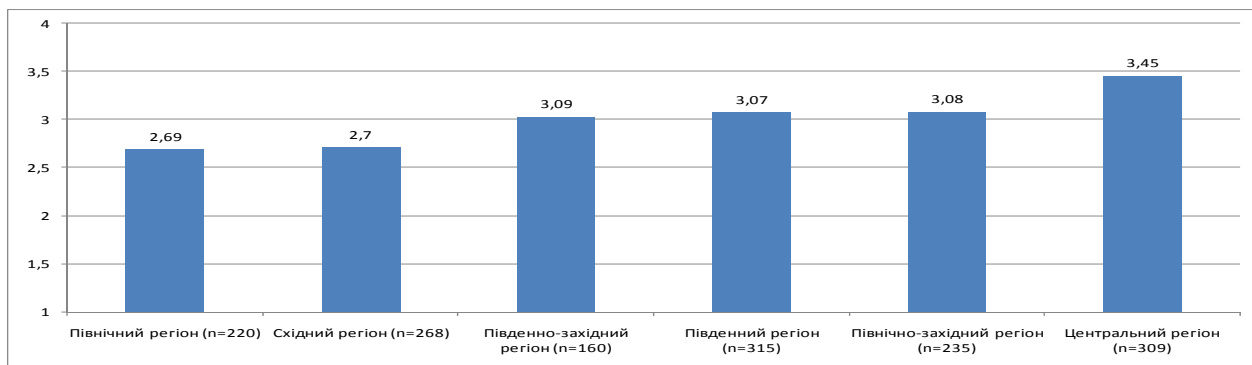

Рисунок 5. Рівень пермісивності польських респондентів (за регіонами Польщі)

Як бачимо, і польське, і українське суспільство виявилися неоднорідними у сенсі рівня пермісивності (у обох випадках різниця рівнів пермісивності регіонів виявилася статистично значимою на рівні $p < 0,01$). Більше того, найменш пермісивними і у Польщі, і в Україні виявилися регіони, які є історично і культурно близькими (це північний та східний регіони Польщі та західний регіон України, зокрема т.зв. західна Галичина на території України та східна Галичина на території Польщі).

Другим із вимірів, який ставить під сумнів дещо статичну картину соціумів, отриману завдяки крос-національному порівнянню, є вік респондентів. Розглянемо рівень пермісивності населення європейських країн за трьома віковими групами: 1) респонденти, народжені до 1960 року, 2) респонденти, народжені до 1980 року, 3) респонденти, народжені після 1980 року (див. рис. 6).

² Екологічна помилка (англ. – ecological fallacy) - помилка у інтерпретації статистичних даних, коли висновки щодо характеристик індивідів базуються виключно на агрегованих висновках щодо груп, до яких індивіди належать.

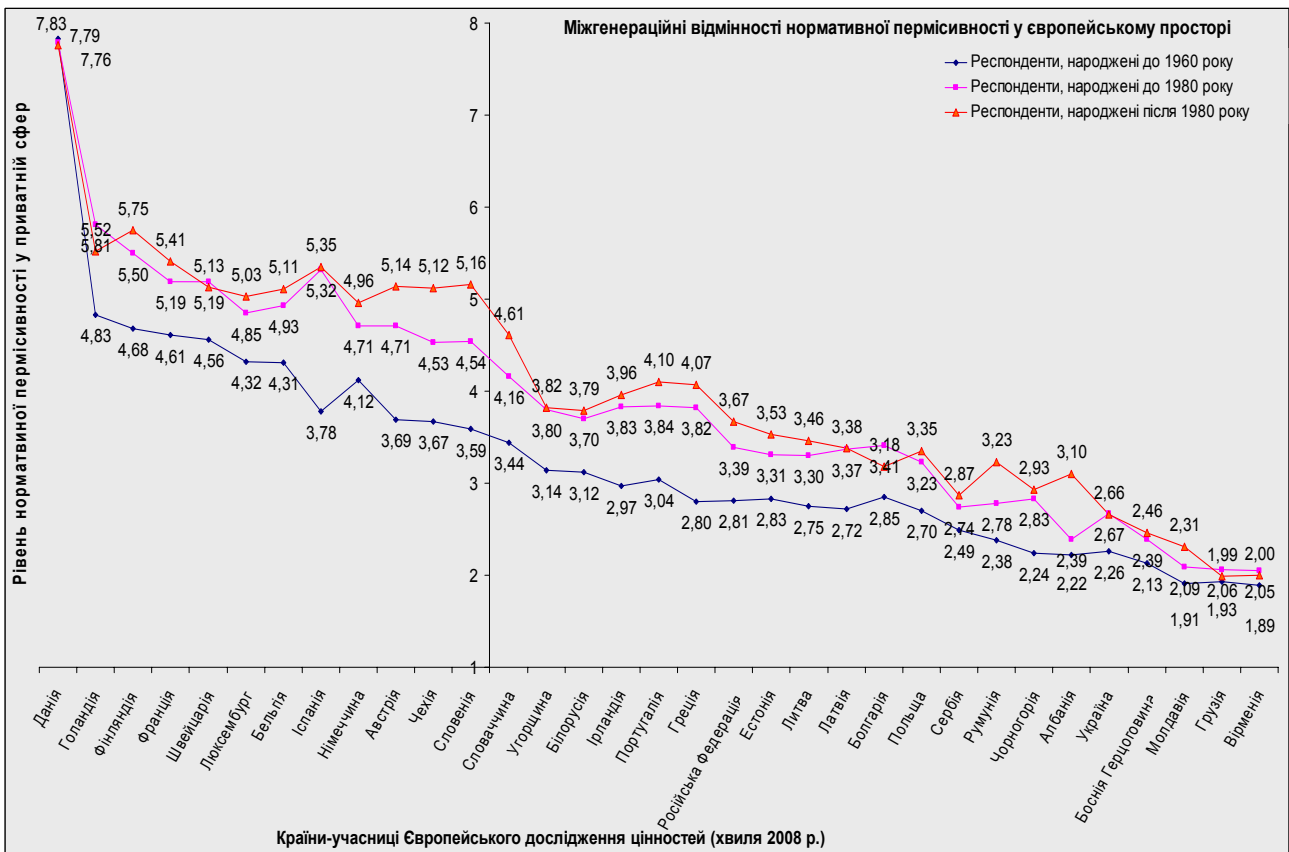

Рисунок 6. Міжгенераційні відмінності пермісивності у європейському просторі

Як бачимо, населення країн-учасниць Європейського дослідження цінностей демонструє наявність стійких паттернів зміщення нормативних меж. Чітко простежується тенденція до міжгенераційного розриву у рівнях нормативної пермісивності: найбільшим є такий розрив між респондентами, народженими до 1960 року та після 1960 року. Молодші респонденти відзначаються статистично значущим вищим рівнем нормативної пермісивності майже у всіх країнах-учасницях дослідження. Було виявлено лише три винятки із цього правила нормативної динаміки: це населення таких країн, як Данія, Вірменія та Грузія (лише у цих трьох країнах рівні нормативної пермісивності представників трьох вікових груп не відрізняються на статистично значимому рівні).

Розглянемо вплив відмінностей у рівнях освіти на рівень пермісивності респондентів у країнах Європи (див. рис. 7).

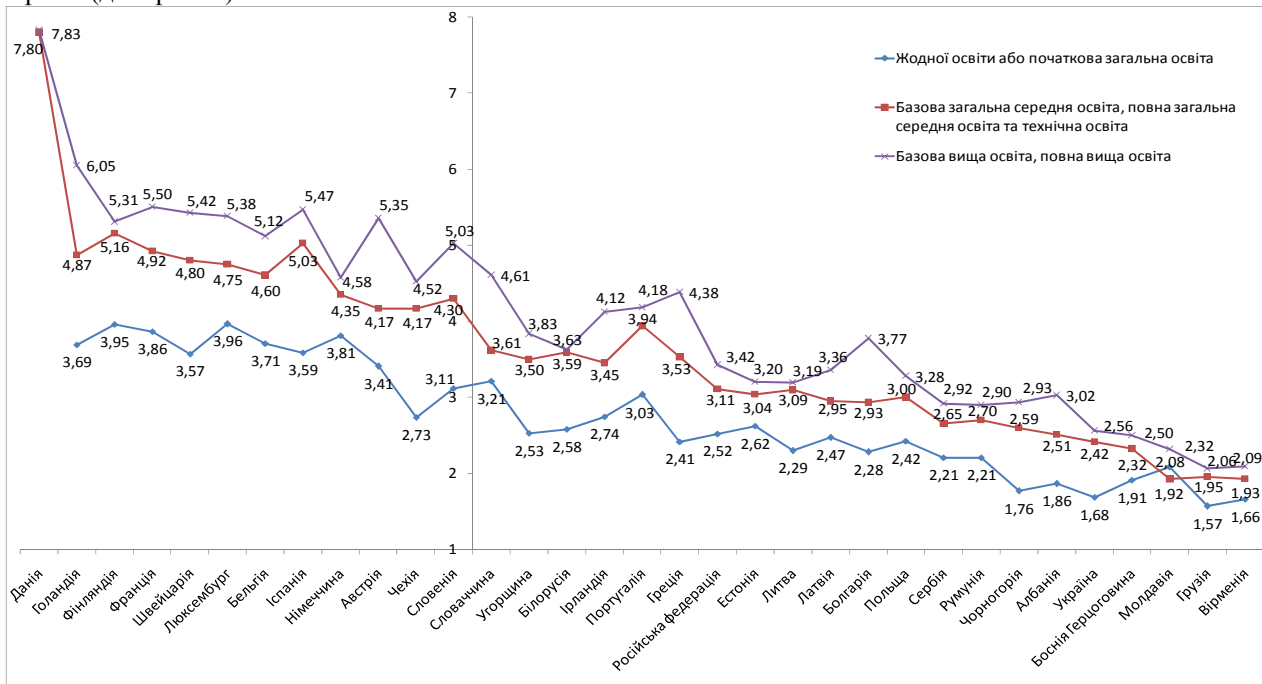

Рисунок 7. Рівень пермісивності населення європейських країн за освітою

Концептуальним поясненням універсальних відмінностей у рівнях пермісивності респондентів із різним рівнем освіти є теза про те, що освіта пов'язана: по-перше, із світоглядними змінами, завдяки яким людина стає толерантнішою та більш відкритою до соціальної різноманітності (англ. – openminded); по-друге, із статусними змінами, які корелюють із більш різноманітним соціальним досвідом.

Підводячи підсумки цієї розвідки, зазначу: нормативні зміщення у бік зростання рівня пермісивності, які сьогодні набули глобального характеру, вкладаються в універсальний паттерн нормативної динаміки, хоч і відрізняються від попередніх етапів історичного розвитку людства, так би мовити, у кількісному відношенні. З історіософської точки зору цілком ймовірним є те, що після періоду переважання пермісивності настане період із переважанням протилежних за змістом інституційних механізмів нормативної регуляції та соціальних атиitudів. У ближчій часовій перспективі слід визнати, що масштабні соціальні тенденції сучасності (автономізація індивіда, посилення постматеріалістичних цінностей, маргіналізованість релігійних інститутів, зростаюча респонсивність політичних інститутів) спричинять поглиблення пермісивних тенденцій. Випадок України має і низку специфічних, локальних, особливостей. Поглиблення пермісивності не становить загрозу для тих соціальних організмів, де цей процес відбувається органічно та під ефективним контролем як формальних, так і неформальних агентів соціального контролю. В Україні ж цей процес відбувається скоріше хаотично і запозичино, а не впорядковано і органічно. Високий рівень недовіри до формальних агентів соціального контролю (зокрема, правоохоронних та судових органів) та низький рівень їхньої ефективності, занепад публічної сфери (зокрема, вільної преси та громадських організацій), політична корупція, зростаюча прірва між соціально успішними та соціально неуспішними, відсутність чи проблемність нормативних взірців та рольових моделей, високий рівень соціального песимізму – ось загрозливі тенденції, які унеможливають чи проблематизують дію стабілізуючих механізмів, що мали б нейтралізувати деструктивний вплив неорганічного поширення нормативної пермісивності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Horden A *The permissive society: some psychological aspects*. Proceedings of the Royal Society of Medicine 1971;64(11):1112-4. 2. Fisher T. Permissiveness and the politics of morality // *Contemporary British History*, Volume <http://www.informaworld.com/smpp/title~db=all~content=t713634559~tab=issueslist~branches=7> - v77, Issue 1 Summer 1993 , pages 149 – 165. 3. Taylor G.R., *Sex in History*, Ballantine, 1954. 4. EVS Foundation/Tilburg University: European Values Study 2008, 4th wave, Integrated Dataset. GESIS Cologne, Germany, ZA4800 Data File Version 1.0.0 (2010-06-30) DOI:10.4232/1.10059. База даних доступна на: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/data-and-downloads/>

УДК 316.347

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Чернова Любов Евсіївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

У статті на матеріалі власного дослідження аналізуються особливості функціонування етнонаціональних територіальних спільнот як кіл соціальних інтеракцій, що перетинаються між собою та створюють мережу внутрішніх та зовнішніх стосунків на локальному рівні. Характеризуються різні форми та моделі етнічних територіальних громад, які діють в сучасній Україні. Автор дає свою типологію етнонаціональних організацій територіального рівня, наголошує, що права і місце національних меншин в соціальній системі показують ступінь розвитку демократії та громадянського суспільства.

Ключеві слова: територіальні громади, етнонаціональні спільноти, етнічні групи, національні меншини, діаспора.

В статье на материалах исследования, проведенного автором анализируются особенности функционирования этнонациональных общностей как пересекающихся кругов социальных интеракций, которые создают сеть внутренних и внешних отношений на локальном уровне. Характеризуются различные формы и модели этнических территориальных объединений, которые функционируют в современной Украине. Автор дает собственную типологию этнонациональных организаций территориального уровня, подчеркивает, что права и место национальных меньшинств в социальной системе отражают степень развития демократии и гражданского общества.

Ключевые слова: территориальные общины, этнонациональные общности, этнические группы, национальные меньшинства, диаспора.

At the article author considers the systems of the public relations at a level of region. The purpose of this article is to open the role of the ethnonational communities as the subjects of social interactions and relations. It was described different forms and models of the ethnic territorial communities, which are functioning in Ukraine now. Parameters of viability and characteristic of this communities and its problem are offered. Author formulates the types of ethnonational territorial communities at the local level. Rule and place of the national minority in a social system reflects a degree of democracy development and civil society.

Key words: territorial communities, ethnic and national minority, ethnic generality, diaspora.

Теоретичні основи дослідження спільнот та соціальних кіл були закладені у працях Ф.Тьоніса, Г.Зіммеля, П.Блау. Вони відмічали особливий емоційний характер спільноти, персоніфікацію соціальних зв'язків, локальність, інтегрованість тощо. Етноси та етнічні групи українського суспільства у пострадянські часи вивчалися Н.Шульгою, Т.Рудницької, В.Євтухом, В.Арбеніної та іншими. Вони розробили категоріальний апарат етносоціології, розглядали етнічні групи як елементи соціальної структури суспільства, вивчали демографічні зміни та процеси міграцій. Їх роботи відображають соціетальний рівень аналізу й мають методологічне та теоретичне значення.

Мета статі – проаналізувати особливості функціонування етнонаціональних територіальних спільнот сучасної України на локальному рівні та дати рекомендації по розробці регіональної етнополітики.

В Україні мешкають представники 138 етносів й народностей, які складають біля 23% населення [1]. Є невеликі зони компактного розселення у приграничних районах, але більшість мешкає дисперсно. Україна є поліетнічною державою, що закріплено відповідною статтею України. Однак створили етнонаціональні організації (товариства) й активно проявляють себе в громадській та культурній сферах тільки 36 етносів [2, с.7].

Соціально-територіальні спільноти – це сукупності людей, які об'єднані спільним відношенням до окремої господарче засвоєної території. За соціальним складом вони включають різні демографічні, професійні, етнічні, культурні групи та страти. Важною рисою таких спільнот є взаємодія та взаємозалежність в повсякденному житті, їх члени здійснюють різноманітну діяльність для задоволення своїх потреб та потреб інших членів спільноти. Серед таких потреб знаходяться етно-культурні, релігійні, освітні та інші, тому мешканці територіальних спільнот створюють громадські організації для їх здійснення.

Етнонаціональні спільноти постіндустріального суспільства взаємо проникають або перетинаються між собою (cross-cutting), їх члени можуть не мати особистісних стосунків [3, с.85.], об'єднуючись на основі

ідентифікації й спільних інтересів. Ці спільноти можна вважати соціальною мережею етнічного та міжетнічного характеру. Однак не всі етнічні спільноти створюють свої організації - громади.

Етнонаціональні громади, на наш погляд, є соціально-політичними (республіканський рівень) або територіальними громадськими об'єднаннями етнонаціональних спільнот (локальний рівень) з метою захисту своїх прав й інтересів, збереження та розвитку етнонаціональної культури та ідентифікації, представництва етносу в органах влади та на міжнародному рівні. На наш погляд, громади створюють етноси, які не відносяться до домінуючого титульного етносу, але вже поєднані в спільноти, зберегли культуру та етнічну самосвідомість. **Ми розглядаємо громади як інституціональну форму буття спільноти.**

Залежно від статусу етносу та громадянства, етнонаціональні громади функціонують як:

- студентські земляцтва або діаспори іммігрантських етнічних груп, члени яких не є громадянами даної країни та співпрацюють з консульствами або етнокультурними центрами своєї країни;
- культурно-національні товариства (громадські організації) національних меншин, які не є корінні;
- етнонаціональні спільноти національних меншин в якості територіальних громад із різними спеціалізованими структурами;
- релігійні територіальні громади;
- культурна автономія корінних народів або субетносів із відповідними органами управління, регіональною субкультурою та мовою (в Україні це доки не реалізоване).

Означені спільноти можуть перетинатися в рамках тієї же самої територіальної громади. Етнонаціональні об'єднання та організації, в основному, мають територіальний статус. Це цілком природно, бо спільність та взаємодія відчувається в певних територіальних масштабах, вихід за які перетворює спільноту з реальної в віртуальну, символічну (за висловом західних фахівців, – дегітальну) із опосередкованими багаторівневими зв'язками.

Етнонаціональний рух національних меншин і діаспорних груп в Україні пройшов декілька етапів.

Перший етап – 1988-1994 рр. В цей період спостерігався бурний підйом етнонаціональних рухів і самосвідомості всіх етнічних груп України, включаючи український етнос. Всі процеси проходили мирно, одночасно знизу та зверху. Рух йшов в двох напрямках: громадська самодіяльність зі створенням організаційних структур і розробка законодавства, основ національної політики держави. Тоді були прийняті «Декларація прав національностей України», «Закон України про національні меншини», «Закон про національні мови», «Закон України про об'єднання громадян» тощо. У той самий час був пик еміграції деяких етносів на «історичну Батьківщину» (євреї, греки, німці, частково поляки та росіяни).

Другий етап – 1995-1999 рр. Організації офіційно реєструються, зростає їх кількість, загальноукраїнські структури створюють свої осередки там, де їх не було. Починається активне співробітництво між організаціями на республіканському рівні, діалог з органами влади та міжнародними структурами свого етносу. Продовжується розробка правовій бази. Створюються всеукраїнські міжнаціональні об'єднання етнонаціональних спільнот: «Асоціація національно-культурних об'єднань України», «Конгрес національних громад й організацій», «Рада національних громад України». На той же період припадає більшість соціологічних і демографічних досліджень етносів. Здійснені загальноукраїнські опитування населення та держ. службовців, аналізується статистика міграцій, фахова структура та рівень освіти етносів, починається вимірювання міжетнічної толерантності та ксенофобії. Результати цих досліджень представлені в монографіях і статтях І.В. Кураса, Н.А. Шульги, Т.В. Рудницької, А.Н. Майбороди та ін. Автором також проводились соціологічні дослідження на локальному рівні в Південно-Східній Україні.

Третій етап – 2000-2008 рр. Еміграція зменшилась, почалась незначна ре-міграція (повернення), зменшилась культурна асиміляція, в деяких організаціях пройшла зміна лідерів. Були створені місцеві структури та зареєстровані етноси, раніше не інтегровані (Руська (російська) громада, корейці, волзькі татари та інші). В деяких городах паралельні структури теж самого етносу об'єдналися. Україна ратифікувала Європейські законодавчі акти по захисту прав національних меншин і хартію Регіональних мов, але реально нічого по їх реалізації не було зроблено. Почались негативні процеси: в 2004р. були ліквідовані структури Комітету з питань національностей в місцевих органах влади, заморожена розробка правовій бази, що стримує подальший розвиток цих організацій й створює багато колізій. Різко зросла кількість сутичок на національно-етнічному ґрунті та число расистських і шовіністичних організацій та видань.

Показниками життєздатності та характеристиками компаративного аналізу етнонаціональних спільнот на територіальному рівні можуть бути: демографічна структура та тенденції її змін; стратифікаційній і соціально-фаховій склад, ступінь інтеграції та частота внутрішніх контактів, ступінь етнічної самосвідомості, збереження та втілення в житті етнонаціональної культури та традицій (або ступінь асиміляції), участь у роботі етнонаціональних територіальних організацій.

Ці показники ми використовували для розробки емпіричної моделі об'єкта у скринінговому дослідженні етнонаціональних громад України локального рівня, котре проходило з листопаду 2007 по листопад 2009 р. Метою дослідження було оцінити сучасне становище, умови, напрямки і методи роботи етнічних культурних товариств і спілок, національних і релігійних громад, перспективи їх розвитку. В дослідженні прийняли участь такі громади та етнокультурні спілки: єврейські, грецькі, польські,

литовські, німецькі, вірменська, грузинська, азербайджанська, руська, палестинська, корейська громади, а також організації кримських караїмів і волзьких татар з Києву, Дніпропетровська та області, Запоріжжя та області, Черкас та області. За статусом більша частина організацій – місцеві, але є й обласні, 2 всеукраїнських і 1 міжнародна. За функціями серед них були релігійні, благодійні, громадські, молодіжні, культурні організації певного етносу. Всього бланки заповнили 34 організації. Для порівняння типів (моделей) громад за структурою, статусом та напрямками роботи виконувалися дескриптивні методи, методи компаративного аналізу, а також феноменологічної редукції.

Історія та самоідентифікація. До *корінних народів* віднесли себе караїми, які також позначали себе як вимираюча громада. Також корінними народами вважають себе представники «руської громади», хоч й визнали, що на даній території вони з'явилися у часи Російської імперії. Литовці й грузини позиціонували себе як *діаспора*. Інші етноси ідентифікували себе як *національні меншини*, відмітив, що їх предки проживали на території сучасної України достатньо давно (від 1 тис. років до 200-300 років потому) й зробили значний внесок у розвиток економіки, науки, культури даного регіону. 20% громад виникли наприкінці 80-х-поч.90-х знизу, але були зареєстровані пізніше; 50% громад були створені «зверху» як підрозділи загальноукраїнських організацій в середині – кінці 90-х рр., 30% громад з'явилися в останні декілька років.

Структура. Там, де громада малочисельна (від декількох десятків осіб до 1 тис.), вона функціонує як мережева горизонтальна структура: всі знайомі, відвідають різні програми, часто збираються разом (70% обстежених організацій такого типу). Таки громади ми пропонуємо називати *«атомарними»*. Там, де громаду утворює від 1-2 тис. до 50 тис. вона вже інституалізована, має багато спеціалізованих автономних структур, зі своїми клієнтами та бюджетом (школа, храм, молодіжний клуб, благодійний або дозвіллевий центри) (20% серед обстежених громад). Такі громади ми називаємо *«функціональними»* з явно вираженим центром впливу. Число постійних відвідувачів або клієнтів кожної структури різниться від 20 до 80 осіб в недільних школах і клубах до декілька сотень або тисяч прихожан або клієнтів благодійних програм.

Цікаво, що існують паралельні структури одного і того ж рівня при незначній чисельності етносу (в 1,5-2 тис. осіб). Розподіл організацій може бути пов'язаний з видами діяльності: релігійна/світська, молодіжна/ветеранська, громадсько-політична/ культурна тощо. (3% обстежених). Однак за розподілом нерідко ховаються амбіції керівників. Таки громади ми пропонуємо називати *«острівними»*.

Деякі громади, що пережили період конфліктів та розброду, об'єдналися в регіональну федерацію або союз, зберігаючи автономію, вони координують свою роботу. Більша частка опитаних організацій вважають себе згуртованою, відкритою та дружною громадою (80% опитаних). В трьох організаціях керівники не змінялись більш 15 років. Що свідчить про застій розвитку. Всі громади можна вважати демократичними, хоч у деяких спостерігаються елементи авторитаризму або патерналізму. Ще одним типом громад можна назвати обласні (всеукраїнські) об'єднання, які не контактують безпосередньо з населенням, а співпрацюють з лідерами осередків. Їх можна назвати *«символічною»* або *«дегіальною»* громадою (2% серед обстежених).

Методи роботи у більшості громад культурно - просвітницькі, клубні, лише у деяких етносів є благодійні програми та релігійна діяльність. Цікаво, що релігійні громади відкривають у себе всі програми та форми роботи світських організацій (недільні школи, кружки творчості, молодіжні клуби, комп'ютерні та мовні курси) й, навпаки, культурно-національні спілки та товариства окремим напрямком називають релігійні програми там, де немає храмів. У роботі цих організацій приймають участь (за їх оцінкою) від 10 до 80% етносу, який проживає на даній території, тобто, перспектива для розвитку є велика.

Фінанси та приміщення - це головне болюче питання. Лише 15 % організацій мають свої приміщення. Ще 20% одержали в 1998-2000рр. від місцевої влади землі під забудову (храм і громадський культурний центр), але лише половина з них мала кошти й почала будівництво, яке досі не завершено. Разово орендують зали на свята – 90% організацій. Постійно орендують невеликі приміщення на пільгових умовах у місцевих органів влади 15 % громад, безкоштовно користуються приміщеннями державних шкіл для занять у неділю за особистою домовленістю – 20% , орендують у фізичних осіб або комерційних організацій за повну вартість - ще 20% організацій. Бюджети більшості організацій дуже скромні, враховуючи кількість потреб і завдань. 30% організацій використовують тільки свої кошти (в основному це релігійні громади). Постійних спонсорів мають 25% громад. 90 % всіх коштів йде на оренду, костюми, оплату фахівців (вчителів, керівників гуртків). З державного бюджету фінансуються деякі освітні програми лише у 15% організацій, хоча на таке фінансування мають право всі громади. Місцева влада допомагає раз на рік у організації фестивалів і концертів, та дуже рідко надають час у місцевому теле-радіо ефірі. Тобто більшість організацій працюють в менших масштабах, ніж могли б.

Керівники багатьох організацій самі не активні у пошуку коштів або не навчені цьому, тоді як державні органи працюють «за зверненням». Хоча згідно ст. 16 Закону України «Про національні меншини в Україні» та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», в державному та місцевому бюджетах повинні призначатися кошти на культурно-просвітницьку діяльність громадських об'єднань національних меншин, але їх отримують не всі організації. При місцевих органах влади створені Координаційні Ради з керівників громад, які збираються кілька раз на рік, планують загальні заходи культурного та соціального

характеру. Їх функції номінальні, а можливості – переважно консультативні. Важливі питання кожна громада вирішує зі владою окремо сам на сам.

У традиційних суспільствах соціальні версти та етноси існували як концентричні круги, не змішуючись між собою, розселяючись компактно и контактуючи на периферії. Розпад територіальних, а, головне, примордіальних зв'язків привів до атомізації соціальної структури, посилення індивідуальних інтересів і зниженню значущості всіх форм колективної солідарності та відповідальності. Такі процеси були притаманні й радянському періоду, де вони посилювались тиском тоталітарного політичного режиму. Низька соціальна активність населення і не схильність до спільних дій в Україні є, на наш погляд, перешкодою формування громадянського суспільства та розвитку територіальних етнічних громад.

Друга перешкода – це міжнаціональна ворожнеча та ксенофобія. Головною умовою розвитку громадянського суспільства й збереження соціального миру є формування поваги та толерантного відношення до «Інших». З цим доки не все добре. Дослідження КМІС та самого автора фіксують перевагу до «своїх», потім – близьких за культурою та образом життя й серйозну недовіру до тих, хто дуже розрізняється.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

1. Етнонаціональні громади та організації можна вважати елементом і показником демократії та громадянського суспільства. На їхньому досвіді можуть вчитися інші організації. Вони є суб'єктом соціальної дії та соціальних відносин.

2. Найбільш вдало самостійно функціонують і розвиваються організації й структури етносів, кількість яких складають загалом у даному поселенні не менш 1-2 тисяч осіб (західні автори вважають критичною межею 10 тис. осіб). Таки громади поступово переходять від зовнішніх джерел фінансування й ресурсів у роботі до внутрішніх ресурсів. За своєю структурою та методам роботи їх можна віднести до мережових соціально-культурних, cross-cutting осередків. Це гнучкі, орієнтовані на клієнта соціальні організації, які працюють за програмами та постійно розвиваються.

3. Етнонаціональні громади пробуджують глибині природні почуття єдності та солідарності етносу, що не заважає прояву громадське-патріотичних почуттів до регіону та країні проживання. Громади можуть сприяти подоланню відчуження та поверховності до «Іншого», а міжетнічні контакти та комунікації етносів – зростанню толерантності та поваги у суспільстві, взаємозбагаченню культур за умов відкритості їх діяльності для всіх бажаючих.

4. Потрібен громадській контроль за виділенням коштів із бюджету та їх розподілом за участю представників усіх етнонаціональних територіальних громад. Вони бажають мати участь в розробки програм національно-культурного розвитку регіону та державної етнополітики, а не бути задіяні у чужих сценаріях.

5. Керівників та працівників етнонаціональних громад потрібно вчити громадської та соціальної роботі, щоб ці ентузіасти працювали професійно.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р.// www.ukrstat.gov.ua; 2. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи // Комітет національностей та релігії – К., 2004. – 164 с. 3. Зиммель Г. Проблемы социологии. Социальная дифференциация. Социологически-психологические исследования // Зиммель Г. Избранное. – М., 1996. – 247с.

УДК 316.334:796

ВІЗУАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СПОРТУ

Зінюк Анна Володимирівна – аспірантка кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті аналізуються механізми візуальної репрезентації спорту. Особлива увага приділяється візуальним практикам репрезентації спорту у сучасній культурі, які конструюють ставлення до спорту. З точки зору автора, візуальні форми несуть певну значиме навантаження. Підкреслюється символічний і репрезентаційний характер спорту, стверджується, що спорт втрачає ряд соціально значущих функцій.

Ключові слова: спорт, візуалізація спорту, репрезентація спорту.

В статье анализируются механизмы визуальной репрезентации спорта. Особое внимание уделяется визуальным практикам репрезентации спорта в современной культуре, которые конструируют отношение к спорту. С точки зрения автора, визуальные формы несут определенную значимую нагрузку. Подчеркивается символический и репрезентационный характер спорта, утверждается, что спорт теряет ряд социально значимых функций.

Ключевые слова: спорт, визуализация спорта, репрезентация спорта.

The paper deals the mechanisms of visual representations of sport. Particular attention is paid to the visual representation of practitioners of sports in modern culture, that construct of sport. According to the author, visual forms carry a significant load. The symbolic and representational nature of the sport are analyzed. It is argued that the sport is losing a number of socially significant functions.

Key words: sports, sports visualization, representation of sports.

Спорт – це складне, поліфункціональне, багатозначне й суперечливе соціальне явище, яке займає досить важливе місце в суспільному житті. Спорт у сучасному світі є популярним видом дозвілля, прибутковим об'єктом уваги для ЗМІ, а також потужним засобом об'єднання нації. Він являє собою особливий вид комунікації, що виникла і розвивалась як реалізація складного комплексу потреб – біологічних, духовних, рекреативних, інформаційних тощо. За обсягом інформаційного висвітлення спорт займає одне з провідних місць у світовому культурному просторі. Тому сьогодні однією з важливих характеристик спорту є його візуальний (символічний) і репрезентативний характер. Нині телебачення є невід'ємною складовою людського існування – вже декілька поколінь було виховано за умов перманентної наявності медіа у їхньому житті. Потужний вплив телебачення на глядацьку свідомість мільйонів – очевидний, проте не до кінця зрозумілими є наслідки цього впливу. Серед питань, які сьогодні постають перед соціологами, – проблема тотального інформаційного тиску, який багато в чому провокує і спричиняє телебачення. У зв'язку з цим особливий інтерес викликають дослідження механізмів індивідуального і масового сприйняття телевізійної репрезентації спорту; аналіз основних законів функціонування “телевізійного поля” (за визначенням П'єра Бурдьє).

Спорт як один із чинників об'єднання людей розглядався М. Буе [1], Л. Сьюене [2], В. І. Лукашук [3, 4]; як джерело соціальних конфліктів Г. Люшеном [5], Х. Ленком [6]; як явище культури М. Я. Сарафом [7], В.І. Столяровим [8]; як засіб маніпулювання свідомістю на основі об'єднання гендерних та національних стереотипів О. Сарною [9]. Актуальною проблемою для дослідників є взаємовплив спорту та ЗМІ [10 – 12]. Однак, поки що залишаються поза уваги дослідників механізми візуальної репрезентації спорту. Постановка проблеми саме в такому аспекті представляється нам особливо актуальною для сучасної культури з її прагненням до тотальної візуалізації, адже репрезентації у візуальній культурі впливають на соціальні уявлення, повсякденні соціальні практики й тим самим конструюють образ життя, в тому числі й відношення до спорту: чи активні заняття спортом, чи пасивний перегляд телетрансляцій спортивних змагань, чи спортивний стиль одягу тощо.

Виходячи в вищесказаного метою цієї статті є виявлення механізмів візуальної репрезентації спорту в телевізійному просторі.

Теоретичний аналіз терміна «візуальна репрезентація» показує, що візуалізації входять до поняття матеріальної культури й пов'язана з формуванням просторового середовища й предметного світу навколо нас. Візуалізації, з одного боку, впливають на кожну людину, а з іншого боку, самі знаходяться під

впливом соціуму, еволюціонують, «оскільки людина дивиться очима, але бачить завдяки соціальним і культурним конвенціям» [13, с. 13.]. До візуальних феноменів відноситься безліч різноманітних, на перший погляд, явищ: зорове й інтелектуальне бачення, зорове сприйняття, візуальне мислення, зовнішня (видима) і внутрішня (образна) форма, кінесичні компоненти невербальної комунікації тощо. При цьому не викликає сумнів той факт, що візуальні образи значно впливають на широку область соціокультурних реалій – смаків, стилів, переваг, цінностей тієї частини населення, якій адресовано візуальне послання, легітимізуючи нові практики й встановлюючи нові зразки. Будь-які візуальні форми несуть певне значення невантаження й роблять значення видимим. Більше того, візуалізації заощаджують наш час, оскільки зорові образи, на відмінність, наприклад, від слухових, дозволяють миттєво схоплювати відносини, що існують між різними елементами сприйнятої ситуації. Зоровий образ надзвичайно ємний, тому що в ньому практично одночасно відображається інформація про кольорові, просторові, динамічні та фігуративні характеристики об'єктів. Крім того, візуальні образи здобувають відому автономію й можуть стати об'єктом зорових маніпуляцій і перетворень. Серед різноманіття візуальних образів нас буде цікавити телетрансляції спорту як вид візуальної репрезентації.

«Бачити зображення – значить прочитати його як текст, спеціально настроївшись на розкриття всіляких символів і відносин, які в ньому укладені, тобто виявити той контекст, у якому це зображення виступає» (цит. за [14, с. 77]).

У структурі спорту категорія тексту виявляється в тілесному змаганні. Тіло спортсмена, його жести, рухи набувають характеру знака. А щоб висловити якийсь зміст, ці знаки повинні набути сенс, значення. Наприклад, змагання передбачає завжди супротивника і для отримання потрібного результату (перемоги в змаганні) кожен зі спортсменів прагне перевершити іншого. Взаємодія, таким чином, утворює текст змагання, який сприймають глядачі. Зорову комунікацію змагань можна визначити як «візуальний спортивний текст». Візуальний текст сприймається безпосередньо глядачами. Всі знаки, що функціонують у спорті, можна розділити на основні, тобто такі візуальні знакові структури, що утворюють спортивний дискурс, та допоміжні, тобто форма суперників, ігровий простір.

Як зазначає П. Бурдье [15], сучасний спорт – це цілий світ («sport land»), що включає певний набір образів, символів, тем. Основним каналом репрезентації цього світу «великого спорту» виступає сучасне телебачення, що дозволяє представити спортивне змагання у вигляді приголомшливого, естетично привабливого видовища з переможцями і переможеними, вболівальниками та суддями. Можливо, в локальних матчах елемент шоу не є домінуючим, але такі великі спортивні події, як Олімпійські ігри, Формула 1, чемпіонати світу та Європи з футболу уявити без шоу неможливо. Спортивне шоу – актуальний формат, що ідеально відповідає сучасному суспільству глобального спектаклю. Сучасний спорт споживається аудиторією як вид розважальної програми. Згідно Н. Луману [16], розвага в медіа будується на основі гри, створення в тексті не тільки напруги, але й несподіванки, порушення порядку. Спорт не може бути повністю відтворений у вербальному тексті: для нього важливо, перш за все, візуальне подання дії, де робляться видимими всі помилки і удачі атлетів, переходи «від контролю над тілом до його невідконтрольності», де задоволення від перегляду створюється за рахунок непередбачуваності розвитку події.

Зближення спортивного змагання й шоу відбувається всюди: під час проведення міжнародних змагань, при виході боксерів на ринг, у баскетболі, волейболі під час перерви. Між таймами й раундами спортивних змагань на майданчик виходять організовані ансамблі «дівчат-фанаток» (cheerleaders), чиї виступи сполучають аеробіку, гімнастику, акробатику й спортивний танець. Під ритмічну музику дівчата в коротких спідничках задирають ноги й розмахують помпонами. Це так приваблювало глядачів, що у підсумку стали проводитися змагання із черлідінгу.

Крім того, візуальний образ спорту використовується у спеціальних шоу, наприклад реслінзі, льодових, гімнастичних та всяких інших спортивних спектаклях. Досить пригадати, який успіх на телебаченні мав проект «Льодове шоу». Ідея поєднати в рамках одного шоу зірок фігурного катання й знаменитостей кіно, театру, поп-музики, спорту й телебачення не могла не мати успіху в Росії, де фігурне катання не просто вид спорту, а частина культурної самобутності й предмет національної гордості. Це закономірний результат, до якого прийшло фігурне катання як один із самих видовищних видів спорту. Візуальна репрезентація фігурного катання поєднує спорт й танець. Оцінка за артистизм, за презентацію програми тут не менш важлива, ніж технічна. У фігурному катанні не танцюють музику, як у балеті або сучасному танці, тут танцюють під музику. Змагаються під Баха й Чайковського. А коли під «Болеро» Равеля танцюють ще й у дорогому гіпорі, виходить красиво й загальнозрозуміло. Глядачі переживають справжній катарсис. Будь-які змагання фігуристів завершуються показовими виступами. Це своєрідна автопародія на змагання й спектаклі. Досить пригадати, наприклад, показовий виступ Євгенія Плющенко, який роздягався під Sex Bomb Тома Джонса, поступово залишаючись в одних трусах і синтетичних мускулах – костюмі-панцирі. У фігурному катанні свій табель рангів. Танцювати під класику – це право потрібно заслужити, воно дається лише найсильнішим. Глядач же, спостерігаючи за виступом фігуристів, сам радіє своєму залученню до «високого». Підставою загальнодоступності є самі вимоги змагань: мелодія повинна бути впізнаваною й у той же час незаганою, плюс до цього – ідеально укладатися в часовий інтервал, передбачений правилами. Для того, щоб

шоу вийшло ще більш видовищним, у ньому використовується безліч світлових і піротехнічних спецефектів. Останнім часом особливо популярним є палаючий лід. Фігуристи виконують акробатичні трюки, гімнастичні й циркові номери, актерствують у міру можливостей і смаку.

Зближення спортивного змагання й шоу відбувається не тільки у фігурному катанні. Слідом за льодовими шоу на телеекранах прокотився бум їх гімнастичних аналогів. Самий масштабний з них – проект «Легенда про спорт» чотириразового олімпійського чемпіона зі спортивної гімнастики Олексія Немова з живими виступами групи «БІ-2» і Глюкози. Спортивна й художня гімнастика, акробатика й батут тут сполучаються зі звуковими й світловими ефектами, складними декораціями, живою музикою, світлодіодними екранами й дефіле. Уже кілька років проводяться легкоатлетичні турніри зі стрибків у висоту під музику. Знову – у форматі музичного шоу з російськими й закордонними артистами упереміш із піротехнікою й лазерами.

Під впливом цих практик усе більше знецінюються власно спортивні вміння. Дійсні поціновувачі спорту ставляться до показових виступів скептично, адже спортсмен тут ніколи не буде працювати на межі своїх можливостей, йти на рекорд. А глядачам шоу саме це зовсім не важливо. Девальвація спортивних умінь проявляється також у зростаючій популярності групових вправ, одночасно більш видовищних і візуально репрезентативних. Для їх виконання не потрібно володіння найскладнішими технічними елементами, немає твердих вікових обмежень. Візуальний образ таких спортивних практик асоціюється перш за все з красою. До речі, для наших співвітчизників краса, естетичність міцно асоціюється з жіночим початком. З агресивною настороженістю зустрічають в Україні ідею поширення таких видів спорту, як художня гімнастика й синхронне плавання чоловіків, що цілком успішно розвиваються за кордоном.

З іншого боку, вдалий телевізійний проект спортивного шоу може привести до активних дій глядацької аудиторії. Наприклад, сьогодні після телевізійних трансляцій льодових шоу спостерігається бум фігурного катання в Росії. Щозими відкриваються ковзанки у великих російських містах – від дорогих і респектабельних до самих демократичних. Ходити на ковзанку стало модним. Телевізійні льодові шоу ще більше поширили масовий інтерес до фігурного катання. У спортивних магазинах спостерігався дефіцит ковзанів (постачальники не встигли своєчасно зорієнтуватися). У спортивних секціях виникла несподівана проблема – велика чисельність різновікових учнів, які бажають стати на ковзани. Це сприяло відкриттю шкіл знаменитими спортсменами. А шоу на кшталт «Зірок на льоду» забезпечують цим школам додаткові перспективи.

Зазначемо також, що спорт, побачений не з трибуни спортивного майданчика, а за допомогою мас-медіа, виглядає по-іншому. У першу чергу трансформується дистанція, з якої розглядається подія. Її скорочення дозволяє представити глядачам героїв. Останнім часом у спортивних трансляціях приділяється особливе місце презентації дійових осіб – персонажів, спортсменів. Перевага телебачення відносно погляду вболівальника на стадіоні полягає в тому, що воно дозволяє показувати самих спортсменів, виділяти одну людину з команди або з маси тих, хто змагається. Спортсменів знімають перед стартом, під час змагань, після їх закінчення, в перервах. Кадр, що фіксує одного героя, супроводжується титрами, що представляють його особисті дані, приводять його «послужний список». На екрані часто демонструється крупний план: очі, міміка розглядаються з великим наближенням. Глядачеві дають заглянути в обличчя спортсмену, пропонуючи проінтерпретувати його самостійно або за допомогою коментатора. Принцип обов'язкової персоналізації учасників змагань діє навіть у тих видах спорту, де раніше було неможливо роздивитися обличчя спортсменів (наприклад, приховані шоломами або масками). У такому випадку для показу використовуються техніки комп'ютерної презентації (наприклад, голови бобслеїстів під час спусків захищені шоломами, але в сцені з підготовкою спортсменів до заїзду поверх кадру накладається зображення їх осіб). Все це дозволяє глядачеві індивідуалізувати змагання, наділити будь-якого атлета впізнаваними рисами (нехай умовними), додумати його індивідуальні особливості (не важливо, наскільки вони виявляться вигаданими).

Візуальна присутність під час виступу або матчу надає вболівальникам відчуття причетності до «подій», почуття інтенсивності життя. Таким чином, телебачення пропонує спорт як подані крупним планом справжні переживання реальних людей в реальному часі. Кожна людина вкладає своє значення в «розуміння» спортивного дискурсу. Аудиторія отримує право на співавторство та на встановлення особистих відносин до людей, чий образи тиражують медіа.

Для загального «оживлення» трансляцій в програмах все частіше показують те, що зазвичай залишається за кадром (сцени в роздягальнях, де спортсмени радіють перемозі, розбирають матч або ведуть приватні розмови). Телебачення вдається до альтернативних стилістичних висловлювань про спорт (наприклад, демонстрація смішних сцен, спортивних курйозів, промахів, падінь), розширюючи репертуар жанрів, з перспективи яких можуть висвітлюватися змагання.

У сфері телепоказу спортивної гри глядача ставлять перед необхідністю вміння поводитися з інформацією, з величезною кількістю даних, схем траси перегонів, комп'ютерних моделей траєкторії польоту м'яча, параметрів саней тощо – частково для візуального комфорту, частково для передачі самого знака інформації. Глядач повинен вчитися самостійно. Той, хто розібрався в мові знаків і умовних позначень, відчуває свою компетентність. Вболівальнику підказують, на що треба звертати увагу, як визначається критерій видатного або невдалого виступу тощо. Тому кожна людина біля телевізора здатна відчувати комфорт від споживання інформації, відчуваючи себе знавцем спортивних тонкощів. Такий

спосіб візуальної репрезентації події проблематизує саму лінійність оповіді, домінуючу на телебаченні. Таке вираження спортивного дискурсу стає знаком реальності і сучасності.

Висновки: Таким чином, ми розглянули деякі аспекти репрезентації спорту у візуальних практиках сучасної культури, які можна охарактеризувати також як техніки конструювання свідомого відношення до спорту. Здебільшого під впливом цих практик формується пасивне відношення глядачів до занять спортом. Крім того, спостерігається девальвація спортивних умінь самих спортсменів. Це призводить до втрати спортом низки його соціально значущих функцій. З іншого боку, вдалий телевізійний проект спортивного шоу може привести до активних дій глядацької аудиторії.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Bouet M. The significance of the Olympic phenomenon: a preliminary attempt at systematic and semiotic analysis [Text] / M. Bouet // *Int. Review of Sport Sociology*. – 1977. – V.12. – № 3. – Р. 5 – 21. 2. Сьюэне Л. Спорт и его гуманизирующее или дегуманизирующее воздействие на человека [Текст] / Л. Сьюэне // *Спорт и образ жизни: Сб. статей*. – М.: Сов. спорт, 1979. – С. 134 – 140. 3. Лукашук В. І. Роль спорту в консолідації суспільства [Текст] / В. І. Лукашук // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: збірник наукових праць*. – К.: Фенікс, 2009. – Вип. 9. – С. 46 – 51. 4. Лукашук В. І. Консолідуєча функція спорту у сучасному суспільстві [Текст] / В. І. Лукашук // *Вісник Харківського національного ун-ту імені В.Н.Каразіна. “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”*. – 2009. – № 844 – С. 235 – 239. 5. Люшен Г. Спорт и культура [Текст] / Г. Люшен // *Спорт, духовные ценности, культура*. – М.: Гуманитарный Центр «СпАрт» РГАФК, 1997. – С. 135 – 140. 6. Ленк Х. Этика спорта как культура честной игры. Честное соревнование и структурная дилемма [Текст] / Х. Ленк. // *Неприкосновенный запас*. – 2004. – № 3 (35). – С. 90 – 93. 7. Сараф М. Спорт в культуре XX века [Текст] / М. Сараф // *Теория и практика физической культуры*. – 1997. – № 7. – С. 5 – 12. 8. Столяров В.И. Спорт и современная культура: методологический аспект [Текст] / В.И. Столяров // *Теория и практика физической культуры*. – 1997. – № 7. – С. 2 – 5. 9. Сарна А. Спорт, гендер и нация (Riefenstahl + Rammstein) [Электронный ресурс] // *Klinamen*: [сайт] / А. Сарна – Режим доступа: <http://klinamen.com/> (15.06.10) – Загл. с экрана. 10. Зверева В. Телевизионный спорт [Текст] / В. Зверева // *Логос*. – 2006. – № 3 (54). – С. 63 – 75. 11. Андреев В. Телевидение и спорт [Текст] / В. Андреев // *Отечественные записки*. – 2006. – № 6 (32). – С. 168 – 178. 12. Гуськов С. И. Телевидение и спорт [Текст] / С. И. Гуськов, С. С. Гуськов. – М.: Полиграф, 2000. – 336 с. 13. Круткин В. Интеллектуальное поле визуальной антропологии [Текст] / В. Круткин, П. Романов, Е. Ярская-Смирнова // *Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: Сб научный статей / Под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова, В. Круткина*. – Саратов: Научная книга, 2007. – С. 7 – 18. 14. Рягузова Е. В. Визуальная репрезентация как способ конструирования–реконструирования [Текст] / Е. В. Рягузова // *Известия Саратовского университета. Сер. Философия. Психология. Педагогика*. – 2008. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 73 – 78. 15. Бурдые П. Программа для социологии спорта [Текст] / П. Бурдые // *Начала / Пер. с фр. Н. А. Шматко*– М.: Socio-Logos, 1994. – С. 257 – 275. 16. Луман Н. Медиа коммуникации [Текст] / Н. Луман. – М.: Логос, 2005. – 275с.

УДК 130.122:504

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕРЕХОДУ УКРАЇНИ ДО ДУХОВНО-ЕКОЛОГІЧНОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Воловодова Олена Володимирівна – кандидат соціологічних наук, завідувача сектором проблем економічної соціології Інституту економіки промисловості НАН України

В статті проаналізовано зміни у світоглядній та науковій постнекласичній картинах світу, що обумовлюють потребу в духовних ресурсах, необхідних світовій спільноті для переходу до духовно-екологічної моделі сталого розвитку. Встановлено, що формування цієї моделі здійснюється без урахування православного типу духовності українського суспільства та залучення його унікальних духовних ресурсів. Обґрунтовано необхідність наукового забезпечення переходу України до духовно-екологічної моделі сталого розвитку.

Ключові слова: духовно-екологічна модель сталого розвитку, тип духовності, духовні ресурси.

В статье проанализированы изменения в мировоззренческой и научной постнеклассической картинах мира, которые обуславливают потребность в духовных ресурсах, необходимых мировому сообществу для перехода к духовно-экологической модели устойчивого развития. Установлено, что формирование этой модели осуществляется без учета православного типа духовности украинского общества и вовлечения его уникальных духовных ресурсов. Обоснована необходимость научного обеспечения перехода Украины к духовно-экологической модели устойчивого развития.

Ключевые слова: духовно-экологическая модель устойчивого развития, тип духовности, духовные ресурсы.

The changes in modern and scientific postnonclassical world outlook are analyzed. These changes stipulate need for spiritual resources that are indispensable for world community for transition to spiritual-ecological model of sustainable development. It is demonstrated, that the formation of this model implements disregarding of orthodox type of spirituality of the Ukrainian society and without involvement of its unique spiritual resources. The necessity of scientific maintenance of transition of Ukraine to spiritual-ecological model of sustainable development is justified.

Key words: spiritual-ecological model of sustainable development, type of spirituality, spiritual resources.

Для забезпечення сталого розвитку України необхідним є відслідковування та накопичення знань про новітні тенденції, ідеї, моделі майбутнього світової спільноти, форми соціальної самоорганізації, а також ресурси, потрібні для їх реалізації тощо.

Однією з новітніх є ідея про якісно нову модель (тип) сталого розвитку світової спільноти як духовно-екологічної (ноосферної) цивілізації. Формування цієї моделі відбувається багато в чому на основі змін у світоглядній та науковій постнекласичній картинах світу. Поява в багатьох країнах світу на локальному рівні нових самоорганізованих соціоекологічних форм життєдіяльності свідчить про першорядну значущість духовних ресурсів для розвитку людства в майбутньому і є для України стратегічним викликом. Це актуалізує необхідність розкриття потенціалу унікальних духовних ресурсів українського суспільства, обумовлених приналежністю до Східнослов'янсько-Православної цивілізації, і розробки управлінських механізмів їх залучення до процесів сталого розвитку.

Незважаючи на суспільну значимість, проблема духовності є предметом уваги небагатьох вітчизняних вчених і досліджується, головним чином, на теоретичному рівні. Так, в публікаціях мова йдеться про питання осмислення духовної єдності людини і природи і долучення до трансцендентного для забезпечення сталого розвитку (І. Бистряков), діалог культури і природи як умови сталого розвитку (О. Ральчук), необхідність етичного забезпечення сталого розвитку (В. Мельник), специфічні етнічні риси духовності (О. Донченко), взаємозв'язок української духовності, державності та владних відносин (М. Юрій), відмінності типу духовності українського суспільства від західної духовності, а також вплив цих відмінностей на процеси соціальної трансформації (Ю. Павленко) тощо.

Однозначне уявлення про притаманний українському соціуму тип духовності, яка включає уявлення: що є добро або зло та як пізнавати істину, які надають життю людини та суспільства вищий сенс в літературі відсутнє. Дослідження питань залучення в управлінську практику ресурсів православного типу духовності не проводяться. В практиці державного управління належної уваги цим питанням не приділяється.

Наслідком недооцінки (як науковцями, так і політиками) значущості унікальної православної духовності для життя українського суспільства є наступне: існуюча потужна законодавча база, що через реформовані соціальні інститути повинна створювати соціально-правові засади для інтеграції соціуму та його

мотивації до соціально-відтворювальної діяльності і розвитку шляхом залучення духовних ресурсів – як тих, що мають з'явитися завдяки засвоєнню західних базисних цінностей та набуттю західної ідентичності, так і наявних, обумовлених етнічно-національною українською ідентичністю (що вважається інтелектуальною і політичною елітами близькою до західної), не спрацює. Більш того, недооцінка в процесі модернізації значущості православного типу духовності українського суспільства та його зв'язку з відповідним типом соціальності, обумовлює інституційну, поглиблює духовну та спричиняє ідентифікаційну кризи.

Таким чином, актуальність розкриття і використання потенціалу унікальних духовних ресурсів українського суспільства обумовлена як необхідністю підготовки до радикальних змін у зв'язку з тенденцією, що намічається (перехід світової спільноти до якісно нової моделі сталого розвитку), так і потребою відродити ціннісну єдність та цілісність суспільної свідомості, інтегрувати по-різному вмотивовані соціальні групи і мобілізувати їх для досягнення спільних цілей.

Фахівці вважають, що численні глобальні кризи – екологічна, антропологічна, енергетична, продовольча, фінансово-економічна та інші, що поставили людство на межу виживання, є результатом техніко-технологічної експансії Західної техногенної цивілізації в різні регіони світу.

У відповідності з базисними цінностями світоглядної картини світу західного суспільства, людина розглядається як суб'єкт, що протистоїть природі - об'єкту та ставиться до неї як до джерела ресурсів. Її призначення полягає у перетворенні природи і підпорядкуванні своїй владі. Ця картина світу ґрунтується також на цінностях індивідуалізму та раціоналізму. Індивідуалізм передбачає самодостатність індивіда як автономної частини цілого, що орієнтується на вільний вибір під свою відповідальність та досягнення особистого успіху (результату), насамперед, матеріального. Раціоналізм – інструментальний – забезпечує досягнення максимально корисного результату: економічну ефективність (матеріальні блага), а науковий – винахід не обмежуваних морально-етичними регуляторами нових технологій, необхідних для доступу до ресурсів природи.

Антропоцентрична світоглядна картина світу, що лежить в основі моделі глобалізації, запропонованої Заходом світової спільноті і реалізується ним у власних інтересах, призводить до численних криз, неспроможна забезпечити рівноправне співробітництво і сталий розвиток різних країн світу, ідея якого була висунута в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Це свідчить, на нашу думку, про духовну кризу Західної цивілізації.

Причини цієї кризи, що почали формуватися в епохи Відродження-Просвітництва і розкрилися для світової спільноти зі всією очевидністю на стадії постіндустріального розвитку Західної цивілізації в умовах глобалізації, вже давно є предметом уваги представників суспільної думки, насамперед, західних країн, особливо після Другої Світової війни (З. Бауман, У. Бек, Ж. Бодрійяр, Р. Гвардіні, Г. Маркузе, Е. Фромм та ін.).

В нинішній час, коли вплив людства на природне середовище набув планетарного масштабу і має катастрофічні наслідки, багато вчених поділяють точку зору, згідно з якою настає епоха докорінних змін і переходу світової спільноти до нового типу (моделі) сталого розвитку. Цей перехід може здійснюватися двома шляхами, що визначаються розумінням постіндустріального суспільства [1, с. 32; 2, с. 77 та ін.].

Відповідно до першої точки зору, постіндустріальне суспільство розглядається як продовження, особлива стадія техногенного розвитку, що не вимагає зміни базисних цінностей. Зміни відбуваються лише завдяки новим технологіям – в способі життя, соціальних комунікаціях, відносинах між державами. При такому підході сталий розвиток інтерпретується як пролонгація "сьогоднішнього технологічного прогресу, з деякими природоохоронними обмеженнями" [1, с. 32].

З іншої точки зору, постіндустріальне суспільство інтерпретується як початок нового типу цивілізації – духовно-екологічної/ноосферної [2, с. 77]. При такому підході "формування постіндустріальної цивілізації має бути пов'язане не тільки з технологічною революцією, але й з духовною реформацією, критикою і переглядом низки колишніх базисних цінностей техногенної культури" [1, с. 32], виробленням нових цінностей, стратегічних цілей людської діяльності та її етичних регуляторів у відповідності з цілісним баченням світу [1, с. 35, 37; 2, с. 78-79].

Духовну реформацію слід здійснювати таким чином, щоб усі незахідні локальні цивілізації (як і країни, що їх утворюють) усвідомлювали її значущість, необхідність своєї творчої участі та внесення власного унікального вкладу до процесу побудови майбутнього. Багато в чому це пов'язано з тим, що в незахідних цивілізаціях, на відміну від Західної, все ще зберігаються традиційні цінності, які базуються на цілісному (холістичному) баченні світу, існуючому завдяки тій або іншій світовій релігії, що конститує цивілізацію та "фіксує цілісний характер буття" [3, с. 129].

Так, "східна традиціоналістська система цінностей вважає людину включеною до організму природи, немов би розчиненою у ній; вектор людської активності орієнтований не стільки назовні, скільки усередину, на самовиховання, самообмеження, включення до традиції" [1, с. 34]. Крім того, в східних колективістських культурах, наприклад, японській, "особистість визнається нереальною, такою, що не має сутнісного буття" [4, с. 66], а у китайській мові навіть "немає еквіваленту особистості в західному сенсі" [5, с. 34].

Згідно з ідеалами православної культури, "рід людський ... лише частина всесвіту – і не може розглядатися окремо від нього" [6, с. 184]. Природний світ "не просто наша власність, але дар Бога-Творця... Православ'я на своєму духовному шляху уникає проблеми людського володарювання над світом... Поневолення природи і безсоромна експлуатація природних ресурсів ідентифікуються з «первісний гріхом» Адама..." [6, с. 192].

На слабку виокремленість суспільств Східнослов'янсько-Православної цивілізації зі Всесвіту та прагнення жити в гармонії з природою звертають увагу фахівці. Так, про українське суспільство М. Юрій пише наступне. "Цьому суспільству є абсолютно чужою ідея, яка пустила коріння на Заході, що природа є пізнавальною системою, успішне вивчення якої дозволяє створювати могутні технології. Світогляд, на якому тримається це суспільство, не передбачає інтенсивного пізнання і освоєння природи, результатом чого є безперервне покращення умов людського існування. Він передбачає, скоріше, стійке співробітництво між природою і суспільством, у ході якого природа не тільки приносить суспільству скромні, хоча і постійні продукти харчування, але одночасно немов би санкціонує, виправдовує суспільний устрій і є його відображенням" [7, с. 676]. І. Яковенко відзначає, що "фундаментальна особливість російської культури полягає в тому, що вона фіксує досягнутий на сьогодні рівень дроблення синкрезису як останній, а далі протистоїть подальшому його дробленню та в якості абсолютного космічного ідеалу бачить ситуацію, коли світ повернеться до вершин синкрезису" [8, с. 248]. Під ним автор розуміє цілісність, не розчленовану на елементи [8, с. 242]. Існуючі цілісні програми відтворення соціуму не можна скасувати, вважає І. Яковенко. На його думку, це можливо тільки "разом із фізичною загибеллю їхніх носіїв" [8, с. 238].

В християнській культурі, на відміну від східних, природа не сакралізується і не наділяється свідомістю, як, наприклад, у суспільствах індуїстсько-буддійського культурного ареалу. Як відомо, особистість немов би розчинена у природі (деіндивідуалізована), що є її ідеалом, морально удосконалюється шляхом відмови від активного життя, залишаючи спасіння природи Богів.

На відміну від західної культури, для суспільств православної культури ідеалом також не є автономний раціоналістичний індивід, що орієнтується на зовнішнє. Православний ідеал – це особистість іншого типу духовності. Одна з найважливіших унікальних її рис – причетність до особливої цілісності – соборної духовної спільноти всесвітнього масштабу. При цьому особистість не втрачає індивідуальність і свободу волі. Але її активність спрямована, перш за все, на власне перетворення – духовне вдосконалення в стані любові та духовного єднання зі всіма. Ці цінності православної культури не було втрачено навіть в радянський період. Так, духовність розумілася буденною свідомістю як переважання нематеріальних цінностей над матеріальними, а причетність до соборної духовної цілісності існувала в перетвореній формі колективізму. Певною мірою ці цінності залишились властивими українському суспільству і зараз.

Фахівці вважають, що пошук в процесі діалогу культур необхідних для всього людства нової системи цінностей та етичних регуляторів може забезпечити "не редукція, а... синтез науки, мистецтва, релігії та філософії, всіх сфер духовної культури" [2, с. 79]. Актуальність цього завдання багато в чому пов'язана з тим, що протягом трьох останніх століть наука і технології розвивалися в межах новоєвропейської духовно-культурної традиції та узгоджувалися лише із західною системою цінностей, у відповідності з якою пізнання істини не обмежується морально-етичним імперативом. В той же час в східній культурній традиції "істина не відділялася від моральності, і моральне вдосконалення вважалося умовою і підставою для осягнення істини" [1, с. 35-36].

В країнах Східнослов'янсько-Православної цивілізації пізнання також базується на моральних передумовах і має унікальні особливості. "Воно неможливе як чисто розумова діяльність, але являє собою певну синтетичну, цілісну активність, до якої залучаються і думка, і воля, і почуття; і з усіх цих позарозумових складових процесу пізнання вирішальним і найважливішим є любов" [9, с. 179]. Ці положення вивчалися багатьма філософами Срібного віку.

В сучасних умовах антропоцентрична світоглядна картина світу західного походження все більше виявляє свою неадекватність. Потрібним стає новий тип інтеграції істини і моральності, коли орієнтирами у виборі певного сценарію розвитку людства будуть служити "не лише знання, але й моральні принципи, що накладають заборону на небезпечні для людини засоби експериментування ... та ... перетворення" [1, с. 36].

Пошуку нової системи цінностей сприяє становлення нової наукової картини світу, згідно з постнекласичною парадигмою¹ та її синергетичною методологією.

В літературі, зокрема навчальній, синергетика визначається як міждисциплінарний напрям наукових досліджень, який "дає принципово нове розуміння процесів розвитку природи і суспільства. В її основі лежать ідеї цілісності ("взаємозв'язку всього з усім"), системності світу, спільних закономірностей розвитку всіх рівнів матеріальної й духовної реальності" [11, с. 73].

Представники суспільно-гуманітарних наук [4, с. 27; 12, с. 30; 13, с. 66-67 та ін.] починають враховувати той факт, що сучасні теорії природознавства все більше схиляються до визнання дії антропоного принципу як системоутворюючого фактору Всесвіту. Сутність антропоного принципу, пише академік РАПН і Російської академії космонавтики Л.В. Лесков, "полягає у визнанні органічної єдності людини і світу. Межа

¹ Особливості класичної науки (кінець XVII - перша пол. XIX ст.) визначають концентрацію уваги суб'єкта на об'єкті дослідження. При цьому засоби дослідження об'єкта і все, що характеризує самого суб'єкта, не є предметом дослідницької уваги. В некласичній науці (кінець XIX - середина XX ст.) об'єкт дослідження розглядається лише у зв'язку з тими засобами і дослідницькими операціями, які використовувались суб'єктом для отримання знань про нього. Увага дослідника у постнекласичній науці (остання чверть XX ст.) зосереджується не лише на досліджуваному об'єкті і засобах його дослідження, але й на феноменах власної свідомості – цінностях, які він сам розділяє, усвідомлюючи при цьому причини, через які він мислить, приймає рішення і діє саме так, а не інакше [10, с. 619-636].

суб'єкт-об'єкт розмивається, суб'єкт виявляється вбудованим у зовнішній світ. Антропний принцип стверджує зв'язок між фундаментальними властивостями Всесвіту і фактом існування в ньому людини" [14, с. 292].

Таким чином, постнекласична холистична наукова парадигма знімає онтологічний бар'єр між суб'єктом та об'єктом і "об'єднує стан природного і соціального універсуму" [15, с. 8].

Згідно із гіпотезою, яка поширена серед представників природничих наук, існує єдине поле енергії (енергоінформаційне поле, поле свідомості тощо), фізична природа якого ще не встановлена. Єдине поле являє собою ідеальне трансцендентне начало і, можливо, є джерелом всіх сил та законів природи, всіх явищ Всесвіту. Воно має творчі властивості і визначає "закони стійкості динамічної структури світу у вигляді структури просторово-часового континууму процесів самоорганізації різних видів матерії, що виникають з єдиного поля" [3, с. 129].

На етапі постнекласики розуміння ноосфери («сфери розуму»), на відміну від колишнього її розуміння як сфери людського розуму, "розширюється до масштабів усього Всесвіту" [16, с. 153]. Ноосфера розглядається як "нова якісна властивість цілісності у розвитку біосфери, людини і світу" [17, с. 122].

В філософській літературі відзначається, що "дані, отримані у квантово-релятивістській фізиці, в сучасних дослідженнях свідомості та інших сферах науки минулого століття, здійснили радикальний вплив на розуміння психіки і людської природи" [12, с. 30]. Вони "недвозначно підводять до погляду, який відстоювали всі містичні традиції в усі віки: за певних обставин людина може функціонувати і як широке поле свідомості, яке трансцендує обмеження фізичного тіла, ньютонівського простору і часу, лінійної причинності" [12, с. 30]². Із сучасного стану природознавства, пише Л. Лесков, витікає "неминучість визнання автономності свідомості по відношенню до сомї і неспроможності більш ніж столітніх спроб звести її лише до функції складноорганізованої структури мозку" [14, с. 294]. Це свідчить про надзвичайну значущість в світі свідомості людини. Від її стану залежать етичні регулятори сталого ноосферного розвитку суспільства і природи. Більш того, "будь-які викривлення людської свідомості, які не піддаються етичному контролю, можуть руйнувати гармонію єдиного світу свідомості Всесвіту..." [18, с. 49].

В результаті визнання сучасною наукою свідомості як фізичної реальності, стало можливим говорити про ментальну фізику або квантову фізику свідомості [18, с. 48]. Про те, що свідомість все активніше вводиться до сфери досліджень фізики, свідчить організація на базі Російського наукового центру "Курчатівський інститут" когнітивного інституту, який вивчає свідомість людини. Коментуючи факт його утворення, президент центру, академік РАН Є. Веліхов звернув увагу на те, що, вивчаючи "таку сферу, як духовне життя, потрібно враховувати величезний релігійний досвід" [19, с. 3]. З позицій холистичної наукової парадигми це можна пояснити тим, що "релігія фіксує цілісний характер буття у вигляді божественної сутності творення, фактично, самоорганізації всього існуючого і його сталого розвитку" [3, с. 129]. Крім того, незважаючи на те, що постнекласична наука розробляє теорії єдиного поля (трансцендентного Абсолюту) і намагається їх перевіряти, а також зміну аналітичної парадигми пізнання синтетичною, яка відбувається сьогодні [4, с. 26], вона не має доступу до трансцендентного. Жодний інструмент не дозволяє прямо його спостерігати й фіксувати цілісність буття – єдність всіх форм життя у Всесвіті.

"Цілісність, будучи субстанційним аспектом системи, - пише Р. Баранцев, - досягається інтуїтивно"³. Здатністю до зв'язку із трансцендентним через трансцендування і осягнення (переживання) цілісності буття, у якому відсутнє протиставлення суб'єкта та об'єкта, володіє людська свідомість.

У традиціоналістських цивілізаціях⁴ завдання релігійних систем (що включають унікальні холистичні духовні практики: індуїзм – йогу, китайська та японська духовні традиції – дзен, іслам – суфізм, православ'я – ісихазм тощо, які передбачають неаналітичні форми пізнання істини та осягнення цілісності буття шляхом трансцендування та доступ до трансцендентного Абсолюту), полягає в підтримці у людини через її свідомість причетності до всесвітньої цілісності. Як відомо, в кожній культурі вона інтерпретується по-різному. Отриманий людиною через переживання почуття "холистичної реалізації всеєдності" [20, с. 418] релігійний досвід причетності до цілісності, який багато в чому не рефлектується, через низку опосередкувань, безумовно, впливає на формування в традиційних суспільствах певних типів особистості (характерні світоглядні картини світу, форми пізнавальної активності, засоби соціальної діяльності тощо), а також становлення суспільного ідеалу.

Як вже відзначалось, у Православ'ї ідеальний тип особистості характеризується причетністю до особливої всесвітньої цілісності – соборної духовної спільноти. Через зв'язок із трансцендентним, що здійснюється "шляхом синергії – координації, узгодженості, співробітництва людських енергій і благодаті" [9, с. 64] (тобто завдяки енергійним взаємодіям незначної сили), ця особистість не прагне прямого зовнішнього підпорядкування природи і суспільства, а перетворюється зсередини у стані любові і духовного єднання з усіма.

Синергетика також визнає роль незначних "мізерних за енергією флуктуацій", які у складних системах Всесвіту, в тому числі таких, що саморозвиваються, людинорозмірних, можуть одномоментно радикально змінити їх структуру у певній точці біфуркації [1, с. 35; 18, с. 47].

² Див. про це також [11, с. 55 та ін.].

³ Цит. за: [4, с. 26].

⁴ До традиціоналістських цивілізацій деякі вчені, наприклад В.С. Стюпін, відносять всі локальні цивілізації, окрім Західної [1].

Згідно із постнекласичною науковою картиною світу визнається, що наука та релігія, зберігаючи свою специфіку, "мають можливість підійти до опису буття як єдиної цілісності, доповнюючи одна одну у пізнанні" [3, с. 129]. Дослідники відзначають, що союз науки і релігії, необхідний для протидії руйнівним тенденціям техногенної цивілізації [21, с. 92], повинен привести до зміни світогляду, перш за все, творчої і політичної еліти людства. "Наука повинна допомогти політикам зрозуміти, що головним ресурсом суспільства є рівень його духовного розвитку, ... інакше світовій спільноті не вийти з кризи" [3, с. 127].

Таким чином, на етапі постнекласики в межах холистичної наукової картини світу формується синергетичне світобачення. Засноване на синтезі досягнень сучасних природничих наук, здобутих головним чином в західних країнах, і традиційних цінностях східних духовно-культурних цивілізаційних ареалів, воно дозволяє визнавати природу як суб'єкта, розробляти теорії єдиного поля енергії (свідомості тощо), "розглядати будь-які системи не у вигляді незалежних сутностей ..., а як такі, що складаються зі спільних для всіх систем (соціуму і природи) процесів самоорганізації" та розкриває "можливості синергетичного управління процесом розвитку самого себе – людиною, суспільством, людством" [3, с. 128]. В результаті такого багатовимірного підходу, вважають його представники, людство отримує принципову можливість управляти процесами формування ноосфери, що обумовлює "необхідність дотримання законів етики (як законів сталості динамічної структури людини, суспільства і природи) і надзвичайно підвищує значущість світоглядних ціннісно-сміслових (духовних) характеристик свідомості людини (суспільства)" [3, с. 128-129].

Однак, становлення постнекласичної холистичної наукової картини світу здійснюється без урахування унікального типу духовності українського та інших суспільств, що утворюють Східнослов'янсько-Православну цивілізацію, яка визначається, насамперед, розумінням Всесвіту як *соборної духовної цілісності, що об'єднує всіх енергією любові. Це є наслідком відсутності концептуальної ідеальної моделі Східнослов'янсько-Православної цивілізації*. За таких обставин модель майбутнього світової спільноти як духовно-екологічної цивілізації, в якій духовним ресурсам відводиться провідна роль, що формується багато в чому на основі постнекласичної наукової картини світу, буде неадекватною як для країн Східнослов'янсько-Православного духовно-культурного ареалу, так і для всієї світової спільноти, бо вона не здатна забезпечити наукову основу залучення їх унікальних духовних ресурсів до процесу спільного сталого розвитку і рівноправного співробітництва з іншими країнами в інтересах всього людства.

У зв'язку із зазначеним вище, особливий інтерес представляють нові соціоекологічні форми життєдіяльності, що самоорганізуються в різних цивілізаційних духовно-культурних ареалах за власною ініціативою людей на основі самобутніх цінностей гармонійного співіснування людини (місцевих громад) та природи. Перш за все – це екологічні поселення (екосела). Вони поширилися у другій половині минулого століття в Англії, Бельгії, Бразилії, Болгарії, Індії, Італії, Канаді, Німеччині, Росії, Румунії, США, Франції, а також в Україні та інших країнах. Це нова форма добровільного об'єднання людей за місцем проживання у громади, які живуть у гармонії з природою. В Україні (за даними 2006 р.) лише читачами книг В. Мегре було утворено 32 екологічних поселення у $\frac{3}{4}$ областей⁵ [22, с. 3].

Однією з форм реалізації на практиці духовно-екологічної моделі сталого розвитку є соціоекополіси. Ідея їх створення, що стала дуже популярною у низці країн Східної і Західної Європи, "виникла як спроба сформуванню своєї альтернативи техногенній концепції міст-заводів" [23, с. 910]. В Україні вона втілюється у м. Рені Одеської області.

В літературі відзначається, що "соціоекополіс є територіальною структурою, яка може забезпечити створення якісно нового середовища розвитку в межах юридичної компетенції територіальної громади. Фактично це передбачає формування осередків ноосфери в межах муніципальних утворень і їх асоціацій" [23, с. 911], що діють як територіальні корпорації, з максимальним залученням громадян до вирішення соціально-економічних проблем в рамках регіональних програм розвитку [23, с. 910-913].

Розроблений українськими вченими проект "Соціоекополіс" містить сім ключових напрямів, в тому числі – духовний розвиток територіальної громади. В межах цього напрямку передбачається "створення і посилення соціально-корпоративного потенціалу громади", тобто її вмотивованості як необхідної умови активізації діяльності "шляхом розвитку культурних традицій, етики, духовності, психологічних методик спілкування" [23, с. 912].

Таким чином, поява у різних частинах світу, в тому числі в Україні, нових соціоекологічних форм життєдіяльності – осередків ноосферного розвитку, за ініціативою самих громадян, в процесі самотворчості і самопереорієнтації первинних локальних спільнот, свідчить про наявність тенденції коеволюційного розвитку людства – у діалозі з природою. Зрозуміло, що в країнах різної цивілізаційної приналежності цей діалог має свої унікальні особливості.

Викладене вище дає підстави для таких висновків:

1. Існування духовної кризи Західної техногенної цивілізації, орієнтованої на споживання.

⁵ Деякі з них, а також чимало інших (про які немає надійної статистичної та аналітичної інформації) ґрунтуються на цінностях православної культури.

2. Появу нових уявлень про прогрес людської цивілізації та його розуміння як духовного, а не науково-технологічного, та дуже ймовірний перехід світової спільноти у середньостроковій перспективі (за 25-30 років) до духовно-екологічної моделі сталого розвитку, що зумовлює першочергову значущість духовних ресурсів.

3. Формування духовно-екологічної моделі сталого розвитку світової спільноти на основі синтезу досягнень природознавчих наук і традиційних цінностей східних культур здійснюється без залучення унікальних духовних ресурсів українського суспільства, що визначаються православним типом духовності. Це не дозволить Україні адекватно реагувати на виклики часу та бути суб'єктом як власного сталого розвитку, так і світової спільноти.

4. Необхідність наукового забезпечення своєчасної підготовки переходу України до духовно-екологічної моделі сталого розвитку.

Завдання соціологів у зв'язку з цим, на наш погляд, полягає у розробці соціологічної концептуалізації ідеальної (у розумінні М. Вебера) моделі Східнослов'янсько-Православної цивілізації і на цій базі – концептуальної ідеальної цивілізаційно-національної моделі українського суспільства⁶, що повинні відтворити унікальність їх певних рис⁷. Створенню цих моделей буде сприяти дослідження якостей та форм залучення духовних ресурсів у самоорганізованих екоселищах та соціокополісах. У перспективі це дозволить, зокрема, розробити оригінальні соціальні технології поетапного залучення та подальшого розвитку духовних ресурсів, що визначаються православним типом духовності, в різних сферах життєдіяльності українського суспільства через відповідне реформування соціальних інститутів та переорієнтацію систем управління зі стратегічної мети зростання споживчих стандартів і досягнення добробуту індивідів на мету духовного вдосконалення особистості, спільнот, колективів і суспільства в цілому та його коеволюційного розвитку – у діалозі з природою.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Степин В.С. Проблема будущего цивилизации // Будущее России в зеркале синергетики / Под ред. Г.Г. Малинецкого. – М.: КомКнига, 2006. – С. 28-38. 2. Фотиева И.В. Сущность и перспективы духовно-экологической цивилизации // «Дельфис. Ежегодник». Материалы II Всероссийской международной конференции «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 77-80. 3. Ванярхо В.Г. Поиск законов устойчивости в неустойчивом мире: стратегии избавления человечества от самоуничтожения // «Дельфис. Ежегодник». Материалы II Всероссийской международной конференции «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 126-131. 4. Колесниченко Ю.В. Личность в евразийстве. Гносеологические основания. – М.: Альфа-М, 2008. – 144 с. 5. Торчинов Е.А. Введение. Судьбы западной философии на рубеже III тысячелетия // Торчинов Е.А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного. – СПб: "Азбука Классика", "Петербургское Востоковедение", 2007. – с. 7-44. 6. Варфоломей, патриарх. Приобщение к таинству: Православие в третьем тысячелетии / Всевятейший Вселенский Патриарх Варфоломей. – М.: Эксмо, 2008. – 368 с. 7. Юрий М.Ф. Соціокультурний світ України: Монографія. – Видання 2-е. – К.: Кондор, 2004. – 738 с. 8. Яковенко И. Теоретические основания цивилизационного анализа России // В поисках теории Российской цивилизации: памяти А.С. Ахиезера. – М.: "Новый Хронограф", 2009. – С. 224-260. 9. Хоружий С.С. Опыт из русской духовной традиции. – М.: Издат. дом "Парад", 2005. – 448 с. 10. Степин В.С. Теоретическое знание. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 744 с. 11. Немировский В.Г. Социология: учеб. – М.: Проспект, 2010. – 544 с. 12. Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека // Вопросы философии. – 2009. – №3. – С. 19-31. 13. Донченко Е.А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни). – К.: Знання, 2005. – 323 с. 14. Лесков Л.В. Нелинейная Вселенная: новый дом для человечества. – М.: ЗАО "Издательство "Экономика", 2003. – 446 с. 15. Дорогунцов С., Ральчук О. На вістрі цивілізаційних проблем // Вісник НАН України. – 2005. – №5. – С. 3-19. 16. Дмитриевский И.М. Фундаментальная роль реликтового излучения Вселенной // «Дельфис. Ежегодник». Материалы II Всероссийской международной конференции «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 148-153. 17. Чакусели В.О. Планетарная программа развития ноосферных процессов как основа цивилизационной безопасности // «Дельфис. Ежегодник». Материалы II Всероссийской международной конференции «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 121-126. 18. Волченко В.Н. Целостное миропонимание и экотика XXI века // «Дельфис. Ежегодник». Материалы II Всероссийской международной конференции «Этика и наука будущего. На пути к духовно-экологической цивилизации». – М., 2002. – С. 46-52. 19. Велихов Е. Чтобы не уничтожить самих себя. Интервью // Аргументы и факты. – 2010. – №5. – С. 3. 20. Хоружий С.С. О старом и новом. – СПб.: Алетейя, 2000. – 477 с. 21. Гайденко П.П. К проблеме становления новоевропейской науки // Вопросы философии. – 2009. – №5. – С. 80-92. 22. Быть добру. Международная ежемесячная газета. – 2006. – №8. – С. 3. 23. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. – 1120 с. 24. Федотова В. Российская социальная наука и социальная практика // В поисках теории российской цивилизации: памяти А.С. Ахиезера. – М.: "Новый хронограф", 2009. – С. 131-149.

⁶ Як відомо, проблема індігенізації соціології не є новою. Наприклад, питання про можливість японської соціології прямо ставиться в літературі. В Латинській Америці вважають необхідним включити до латиноамериканського соціального дискурсу місцеве знання відносно проблем участі населення, влади тощо [24, с. 146].

⁷ Шляхи вирішення вказаних задач не є простими. Це пов'язано з тим, що для відтворення унікальних рис православного типу духовності українського суспільства, якому притаманний енергійний дискурс любові (про енергійний дискурс див., наприклад: [9; 20]), західний тип раціональності (заснований на бінарній логіці причинно-наслідкових епістемологічних схем), не є адекватним.

УДК 32:316.77

ИМИДЖ ИСПОЛНИТЕЛЯ ПОПУЛЯРНОЙ МУЗЫКИ КАК СРЕДСТВО СОЦИАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Мудрян Наталья Сергеевна – аспирантка кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В современном информационном обществе имидж исполнителя популярной музыки становится знаковым товаром, выступая основным предметом массовой музыкальной коммуникации. В статье проводится анализ имиджа как символического аспекта социального взаимодействия, рассматриваются теории, позволяющие раскрыть имидж как составляющую коммуникационного процесса между исполнителем и слушателями.

Ключевые слова: имидж, символический аспект социальных взаимодействий, коммуникационный процесс.

У сучасному інформаційному суспільстві імідж виконавця популярної музики стає знаковим товаром, виступаючи основним предметом масової музичної комунікації. У статті проводиться аналіз іміджу як символічного аспекту соціальної взаємодії, розглядаються теорії, що дозволяють розкрити імідж як складову комунікаційного процесу між виконавцем і слухачами.

Ключові слова: імідж, символічний аспект соціальних взаємодій, комунікаційний процес.

In modern information society the artist's image is iconic commodity which is the main subject of musical mass communication. The article deals with analysis of the image as a symbolic aspect of social interaction and considers theories which present the image as a component of the communication process between the artist and audience.

Key words: the image, the symbol aspect of the social interaction, communication process.

В современном информационном обществе возникают новые коммуникативные возможности, позволяющие обрести музыкальному звучанию визуальную форму презентации. Это делает более универсальным процесс восприятия в силу отсутствия набора заранее установленных единиц для понимания сообщения. Благодаря средствам массовой информации имидж исполнителя является наиболее эффективным типом сообщения о музыкальном продукте. В то же время, система средств массовой коммуникации сегодня влияет на ценностные установки и потребности человека, что приводит к трансформации духовной культуры. Интерес молодых людей к образу исполнителя популярной музыки, желание идентифицировать себя с ним, подражать его манерам общения и поведения, жизненным позициям, стилю жизни и вкусам актуализировали необходимость более детального рассмотрения имиджа исполнителя популярной музыки в качестве составляющей коммуникационного процесса между артистом и слушателем, оказывающей значительное влияние на формирование музыкальной культуры молодых людей.

Музыкальная культура представляет собой сложную социальную систему, которая включает в себя часть художественной культуры общества и представляет совокупность накопленных им ценностей музыкального искусства, а также деятельность людей и соответствующих учреждений по производству, сохранению, распределению и потреблению этих ценностей [1]. Массовая музыкальная культура становится частью повседневности молодого поколения, влияет на их взаимодействия, внутренний мир, формирование ценностных ориентаций, стоящих на вершине духовных регуляторов социальной жизни.

В массовой музыкально-коммуникативной среде, где создаётся особый пространственно-временной контекст и специфическая реальность, фигура исполнителя является центральной, так как музыкальный текст персонифицируется с образом исполнителя в силу анонимности творца этого текста [2]. Таким образом, предметом массовой коммуникации становится образ артиста, преподносимый в процессе его исполнения. Целью данной публикации является рассмотрение особенностей формирования имиджа исполнителя популярной музыки как средства социальной коммуникации, так как имидж выступает коммуникативной единицей во взаимодействии между артистом и слушателем, содержащей систему ценностей и побуждающей к определённому социальному поведению.

Влияние имиджа музыкальных кумиров на ценностные ориентации и социальное поведение подростков рассматривал В.В. Белобрагин [3]. В ходе эмпирического исследования было установлено, что 80% опрошенных подростков имеют одного или нескольких музыкальных кумиров, а подражание музыкальному кумиру присутствует у 30%—53% подростков. Выступая фактором социализации, имидж исполнителя является образцом для подражания и познания окружающего мира.

Структура имиджа характеризуется следующими компонентами: внешний облик, репертуар, стиль жизни, антураж концерта, харизма, манеры общения и поведения, нормы поведения, биографические факты.

Дополняют имидж исполнителя определённые способы воздействия на восприятие аудитории [4]. Фирменный стиль выполняет роль визитной карточки, позволяет музыкантам, играющим идентичную музыку, привлечь внимание аудитории благодаря привлекательным и запоминающимся образам. Включает в себя логотип, использование уникальных шрифтов, символики, цветовых решений, дизайн веб-сайта, сувенирной продукции, оформление афиш, особый стиль концертных постановок и музыкальных клипов. Эффект ореола позволяет ассоциировать исполнителя с контекстом, с которым он появляется: родственные отношения исполнителя; участие известных сессионных музыкантов в записи альбома; создание особой вымышленной атмосферы; позиционирование исполнителя в клипах; имидж отдельных телепрограмм и печатных изданий, в которых появляется информация об артисте. Фрейминг как особый способ коммуникации позволяет влиять на представления о людях, формировать определённую точку зрения у аудитории. Суть этого метода заключается в создании желательной интерпретации фактов, исключая аспекты, которые будут способствовать противоположному видению вопроса. В результате сформулированной извне оценки слушатель получает от творчества артиста более благоприятное впечатление.

Комплексное изучение имиджа, включающее все компоненты, проводится слабо. Примером изучения имиджевой составляющей (репертуар) может выступать исследование готических песен методом контент-анализа В. Ткач [5], исследование музыкальных предпочтений слушателей бардовской музыки по характеристикам творчества исполнителей В. Петрова [6].

В сфере массовой коммуникации имидж исполнителя отражает различие его двух реальностей (как частного лица и поп-звезды), а массовый слушатель, не имея личных контактов с ним, формирует своё мнение об исполнителе благодаря его имиджу. Выступая источником информации, имидж исполнителя представляет собой инструмент воздействия на массовое сознание, который выполняет долговременную коммуникативную роль для достижения популярности, завоевания внимания, поддержания интереса к своей личности [7].

Символический характер исполнителя строится на нарушении законов повседневности (инаковость, незавершённость, противоречие, амбивалентность). Его имидж основан на эмоциональном восприятии, достаточно прост для запоминания и является незавершённым для того, чтобы слушатели могли сконструировать образ исполнителя в соответствии со своими ожиданиями.

Выделяют следующие пути осуществления символизации [8]: принципиальная ориентация на потребности (ожидания и желания) зрителя; стёртость лишней информации; яркость вводимой информации, её противопоставление обыденной; нетрадиционная коммуникация (слухи, скандалы); усиленное внимание к внешности и внешней стороне события.

Говоря об имидже исполнителя, следует остановиться на теориях, которые позволяют рассмотреть его как составляющую коммуникационного процесса между исполнителем и слушателями.

Символические аспекты социальных взаимодействий, согласно Дж.Миду, обусловлены переходом от простейших общественных отношений, использующих жестовую коммуникацию, к общественным отношениям на основе символической коммуникации, при которой акцент делается на смысле, который вкладывают слушатели. Описанный Дж.Мидом процесс принятия (на себя) ролей позволяет исполнителю разыгрывать определённую роль перед воображаемой аудиторией, обдумывая, как зрители будут реагировать на его исполнение, и в зависимости от этого выбирать будущую линию поведения [9].

Теория “зеркального Я” Ч.Кули описывает представления исполнителя относительно того, как его имидж оценивают слушатели. Она основывается на следующих трех постулатах: 1) в процессе взаимодействия друг с другом люди способны представлять, как они воспринимаются обобщенным другим; 2) люди способны осознавать характер ответных реакций обобщенных других; 3) люди развивают самопредставления, чувства гордости или подавленности в зависимости от того, каким им видятся представления обобщенных других [9, с.109].

Согласно английской исследовательнице Э. Сэмпсон в зависимости от сочетания внешних и внутренних факторов (со стороны своего «я» и со стороны других людей, со стороны реалий и со стороны желаний) существует три вида имиджа [10]: самоимидж - вытекает из прошлого опыта и отражает нынешнее состояние самоуважения, доверия к себе; воспринимаемый имидж - то, как нас видят другие; требуемый имидж - требование профессией (ролью) определённых имиджевых характеристик. В последнее время стали выделять и новый тип харизматического имиджа. Согласно М.Веберу, харизма представляет собой приписывание необычных качеств личности. Благодаря развитию средств массовой информации сохранить и удержать харизму стало затруднительно, так как она покоится на закрытости (чем меньше информации имеет аудитория, тем серьёзнее и значительнее выглядит фигура руководителя), поэтому новое проявление харизмы строится на открытости поп-звезды публике.

Понятие “коммуникация”, выступающее знаковым для символического интеракционизма, конкретизирует общую идею социального взаимодействия и является базовым в системе понятий И.Гофмана. В драматургическом подходе впервые проводится анализ проблемы управления впечатлением, информацией о себе, где основой человеческой деятельности выступает исполнение. Имидж в данном случае является продуктом театрализованного взаимодействия между исполнителем и публикой, в ходе которого происходит изображение определённого понимания образа исполнителя и принятие его аудиторией. Для контроля поведения других исполнитель оказывает воздействие на «определение» им ситуации, подавая себя таким образом, чтобы создать благоприятное впечатление о себе и привлечь слушателей [11; 12].

Для самопрезентации исполнители создают запоминающийся оригинальный образ, сосредотачивая внимание на одной из следующих условных категориях:

Исполнители, которые, на первый взгляд, не работают над собственным имиджем. Их успех - прежде всего, результат высочайшего исполнительского мастерства, интересной музыки и текстов (В.В. King, Al Di Meola, Paul Simon).

Исполнители, чья популярность во многом связана с активной жизненной или политической позицией, с экстравагантными высказываниями и вызывающим поведением (U2, Rolling Stones).

Исполнители, чей успех в очень большой степени строится на ярком и необычном визуальном имидже, несмотря на то, что в их работе музыка играет далеко не последнюю роль (Madonna, Elton John, "новые романтики" начала 80-х годов).

Исполнители, построившие свою карьеру на нарушении общепринятых норм поведения (Marylin Manson, Kiss, Sex Pistols) [13].

Для формирования имиджа исполнителя важную роль играет передний план - место, где происходит та часть устойчивого представления, что рассчитана на зрителя. Авансцена позволяет представить идеализированную картину об исполнителе, скрывая его тайные удовольствия, процесс подготовки представления и ошибки, демонстрируя лишь конечный продукт. Закулисная зона своего рода место неформальных действий, скрываемых на переднем плане и направленных на управление впечатлением. Именно здесь рождается двойная коммуникативная связь (термин автора), которая предполагает первоначально межличностное взаимодействие исполнителей, а затем их общение с аудиторией. Данный вид коммуникации позволяет также жанрово синтезировать музыку, в результате чего она приобретает новые проявления. Примером этому могут выступать творческие союзы таких исполнителей: Филипп Киркоров и Анна Нетребко, Светлана Лобода и Dj Lutique, Потап и Вера Брежнева, Flo Rida и David Guetto. Кроме того, в силу широкого распространения популярной музыки среди слушателей, её соединение с иными музыкальными направлениями (рэп, оперная, электронная музыка) позволяет представить их массовой аудитории.

С общепринятой точки зрения стремление устранить сомнения слушателей в подлинности выступления приводит к его мистификации с помощью ограничения контактов с аудиторией. В нашей практике опровержением этому мнению может послужить Международный конкурс молодых исполнителей популярной музыки «Новая волна», где артисты могут раскрыть как свои музыкальные способности, так и апробировать возможности имиджевой коммуникации. Атмосфера конкурса позволяет слушателю ближе познакомиться с исполнителем в непосредственном общении, сфотографироваться на память, получить автограф, узнать о событиях на конкурсе благодаря Дневникам «Новой волны», а это, в свою очередь, нарушает традиционную принятую концепцию односторонней коммуникации между слушателем и исполнителем.

Выступая символическим аспектом социального взаимодействия, инструментом самопрезентации, имидж исполнителя как продукт театрализованного взаимодействия задаёт определённую линию коммуникационного процесса, расширяет содержательную сторону музыкального произведения. Имидж исполнителя популярной музыки представляет собой сконструированный образ, побуждающий к определенной музыкальной деятельности, которая, в свою очередь, влияет на формирование музыкальной культуры молодых людей. Систематизация материала по вышеуказанной теме является необходимым условием для проведения комплексного анализа имиджа как составляющей коммуникационного процесса, происходящего между исполнителем и слушателями.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Исхакова Н. Музыкальные предпочтения молодёжи / Надежда Исхакова, Ринат Болтачёв // Социс. – 2006. - №6. – С.103-106. 2. Найдорф М.И. Об особенностях музыкальной культуры массового media-пространства / М.И. Найдорф // Вопросы культурологии. – 2007. - №6. – С.70-72. 3. Белобрагин В.В. Половозрастные различия восприятия подростками имиджа музыкальных кумиров : автореф. дис. на получение наук, степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 [Электронный ресурс] / В.В. Белобрагин. – М., 2005. – Режим доступа: <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/18069.php>. 4. Листопадова А. Как становятся кумирами. Не всё то золото, что блестит [Электронный ресурс]. - Режим доступа: // www.zvuki.ru. 5. Ткач В. Молодёжная субкультура готов: анализ текстов готических песен / В.Ткач // (Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства: V Міжнар. конф. студентів і аспірантів, 19-21 квіт. 2007 р.: тези допов. – Х., 2007. – С.251-252. 6. Петров В.М. Опыт применения неметрического многомерного шкалирования при изучении предпочтений молодежи в области авторской песни / В.М. Петров // Социология: 4М. - 1991. - №1. - С.99-114. 7. Макурина О.А. Имидж «звезды» и «звездное» интервью / О.А. Макурина // Ярославский педагогический вестник. – 2006. – №2. – С. 27-29. 8. Почепцов Г.Г. Профессия: Имиджмейкер / Георгий Георгиевич Почепцов. – 2-е изд., исп. и доп. – К.: ИМСО МО Украины, НВФ «Студцентр». -1998. - 256 с. 9. Кравченко С.А. Социология: Парадигма через призму социологического воображения: Учеб. пособие для вузов / Сергей Александрович Кравченко. – М.: Экзамен, 2002. - 315 с. 10. Санатулова А.Ш. Имидж как научное понятие // Шепель В.М. Имиджелогия. Как нравиться людям. - М.: Народное образование, 2002. – 576 с. – Режим доступа к книге: <http://evartist.narod.ru/text9/17.htm>. 11. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвинг Гофман. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», 2000. – 304 с. 12. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер. - 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с. – (Серия «Мастера психологии»; т. 2). 13. Михайлов В. Что в имидже тебе моем? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://guitar.ru/lessons/career/career_352.html.

УДК 614.1(477)

ОЦІНКА ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЙ ПОТЕНЦІАЛЬНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

Яковенко Тетяна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті аналізується стан і тенденції змін здоров'я населення України з позицій демографічного підходу. Здоров'я населення розглядається як фактор, від якого залежать кількісні і якісні демографічні характеристики. Аналізуються причини і наслідки сучасного стану здоров'я населення країни. Обґрунтовується необхідність проведення системної реформи охорони здоров'я, спрямованої на збереження і поліпшення здоров'я населення країни як головної компоненти демографічного розвитку.

Ключові слова: демографічні процеси, депопуляція, тривалість життя, здоров'є, загальна захворюваність, структура, динаміка захворюваності і смертності, реформування системи охорони здоров'я.

В статье анализируются состояние и тенденции изменения здоровья населения Украины с позиций демографического подхода. Здоровье населения рассматривается как фактор, от которого зависят количественные и качественные демографические характеристики. Анализируются причины и последствия современного состояния здоровья населения страны. Обосновывается необходимость проведения системной реформы здравоохранения, направленной на сохранение и улучшение здоровья населения страны как главной компоненты демографического развития.

Ключевые слова: демографические процессы, депопуляция, продолжительность жизни, здоровье, общая заболеваемость, структура, динамика заболеваемости и смертности, реформирование системы здравоохранения.

The state and tendencies of the peoples health in Ukraine concerning demographic processes are investigated in the article. Population health is considered as one of the important priorities of the nation; its quantitative and qualitative characteristics depend on these priorities. Necessity of carrying out the system health – service reform is grounded, that is aimed at maintaining and improving the population health of the country as the main component of the demographic development.

Key words: demographic processes, depopulation, health, general illness situation, reform of the health – service system.

У сучасній державі демографічна ситуація є інтегральним показником стану соціально-економічної системи. Тому держава та її власні структури, здійснюючи відповідну політику, повинні орієнтуватися та перевіряти правильність своїх дій на підставі демографічних показників як узагальнюючому індикаторі.

В Україні вже майже два десятиліття триває глибока демографічна криза, яка має суттєвий вплив на економічний і соціальний розвиток країни, на стан основних сфер життя суспільного організму. Головною її ознакою є несприятливі зміни в чисельності населення (депопуляція) і деградація його якості. Стан сучасної демографічної ситуації в Україні кваліфікується як кризовий ще й тому, що депопуляція поєднується із значним погіршенням здоров'я населення та інших його якісних характеристик. У цілому демографічні процеси віддзеркалюють сучасний стан суспільного, популяційного й особистого здоров'я.

Традиційно стан суспільного здоров'я як важливіша детермінанта функціонування і розвитку держави характеризується складовими, що визначають особливості відтворення населення (демографічні характеристики), запас фізичних сил або дієздатність (показники фізичного розвитку), адаптацію людей до умов навколишнього середовища (захворюваність). Все це – об'єктивні процеси, що відображають результати взаємодії з навколишнім середовищем попередніх і сучасних поколінь. На такі явища, як народжуваність, смертність, тривалість життя, якість життя суттєвим чином впливає фактор здоров'я населення.

Проблеми здоров'я є міждисциплінарними, вони знаходяться в полі зору соціологів, медиків, економістів, психологів, екологів¹. Це можна пояснити тим, що, по-перше, індивідуальне здоров'я – абсолютна і непересічна цінність, яка перебуває на найвищому щаблі в ієрархії цінностей, а також у системі таких категорій, як інтереси та ідеали, гармонія, сенс і щастя життя, творча праця і ритм життєдіяльності. По-друге, стан здоров'я населення – важливий індикатор суспільного розвитку, відбиття соціально-економічного благополуччя країни, джерело економічного, трудового, оборонного і культурного потенціалу суспільства, фактор та складова добробуту.

Здоров'я як соціальна категорія тісно пов'язане з конкретним середовищем проживання і характером діяльності людини. Іншими словами, зміцнення здоров'я є не що інше, як спосіб «примирення» людини з навколишнім середовищем.

© Яковенко Т.В., 2010

¹ Системні наукові розробки демографічних проблем проведені такими науковцями, як Г.Бахтеєва, І.Гнибіденко, І.Заюков, Є.Лібанова, Ю.Мостова, А.Нагорна, С.Пирожков, О.Позияк, І.Прибиткова, Ю.Спіженко, В.Стешенко та ін.

Здоров'я нації, таким чином, є найважливішим суспільним критерієм. Без знання стану здоров'я населення, без прогнозних оцінок його змін суспільство не може розвиватися повноцінно.

Мета даної публікації – статистично оцінити стан і тенденції змін здоров'я населення як важливішої компоненти сучасної демографічної кризи; показати тісну залежність розвитку демо процесів, їх кількісних і якісних характеристик від стану здоров'я населення України.

У динаміці демографічних процесів в Україні вже багато років спостерігаються серйозні негативні тенденції. Головне - з 1992 року змінилось співвідношення показників народжуваності і смертності, знизилась якісні характеристики населення. Коефіцієнти смертності стали інтенсивно випереджати коефіцієнти народжуваності: якщо в 1990р. співвідношення їх було 12,1‰ до 12,6‰, то вже в 1995р. - 15,4‰ до 9,6‰, в 2000р. – 15,4‰ до 7,8‰, а в 2005р. – 16,6‰ до 9,0‰. Тільки в 2009 році це співвідношення дещо покращилось (15,3‰ до 11,1‰) [9,с.346;12].

Як результат - посилюється явище депопуляції, припинилось збільшення середньої тривалості життя, порушилась демографічна структура в бік постаріння населення. В останні десять років, при зменшенні загальної чисельності населення країни, чисельність населення у старшому за працездатний вік збільшилась до 24,0% і досягла 11,1млн.осіб, у той час як населення у віці молодшому за працездатний зменшилась з 18,1% у 2001р. до 15,3% у 2009р. і склала 7,1млн. проти 8,7млн.осіб. [9,с.349-350]. Виходячи з критерію очікуваної тривалості життя Україна знаходиться на 149 місці з 233 країн світу, а у європейському регіоні ВООЗ – на 50-му з 53-х [16].

Розглядаючи проблеми здоров'я в поєднанні з проблемами потенціальної демографії, доцільно звернути увагу на Доповідь ООН з приводу дослідження і визначення рейтингу країн світу з питань розвитку людини. [13]. З 1990 року експертами ООН щороку розробляється індекс розвитку людського потенціалу (HDI) як підсумковий показник рівня розвитку людини (т.зв., «якість життя», або «рівень життя»). Він вимірюється досягненнями країни з 3-х параметрів: 1) тривалість життя (рівень стану здоров'я населення і системи охорони здоров'я); 2) рівень освіти населення (відсоток груп населення з різним рівнем освіти); 3) ВВП на одну особу(фактичний дохід). В цьому світовому «рейтингу якості життя» серед 180 країн у 2009 році Україна посідала 85 місце і входила до групи 75-ти держав із середнім рівнем розвитку (разом з такими країнами, як Вірменія (84місце); Азербайджан (86-е); Грузія (89-е); Туркменістан (109-е); Молдова (117-е місце - самий низький показник у Європі). Нас «тягне вниз», крім показника ВВП на одну особу, показники тривалості життя, які знаходяться на рівні 62,5 років для чоловіків і 74,3років для жінок, що на 10-16 і на 8-10 років менше, ніж у розвинутих країнах Європи. Середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні, як узагальнюючий показник здоров'я, за 1990-2010 р.р. зменшилась з 70,7 до 68,3 років. [9,с.358; 12].

Оскільки головним фактором скорочення тривалості життя виступає смертність, то це явище потребує більш детального розгляду з метою виявлення його причин, розмірів, сили впливу і тенденцій розвитку. Загальна смертність населення в Україні зростала досить значний період і в 2005р. досягла рівня 16,7‰ (на 1000 постійного населення), після чого стала дещо знижуватись (2008р.-16,4‰). У сільській місцевості цей показник вищий, ніж у містах, що певною мірою зумовлено інтенсивним постарінням сільського населення (20,1‰ проти 14,7‰). Головний «внесок» у такий високий показник загальної смертності в країні робить смертність населення передпенсійного (до 15,0‰) і пенсійного віку (до 28,0‰), а також у віці 70-ти років і старшому (до 83,0‰), що є цілком природно. Але слід особливо відмітити негативну тенденцію значного підвищення (у 1,5-2,0 рази) показників смертності у групах населення працездатного віку [9,с.349]. При цьому смертність чоловіків працездатного віку (24-44 років), перевищує майже в 4 рази смертність жінок відповідного віку. [12].

Усі ці демографічні процеси безпосередньо пов'язані зі станом здоров'я населення. В останнє десятиріччя показник загальної захворюваності в країні дорівнював 32,5-33,5 млн. осіб щорічно, а показник поширеності досягає 68000 – 70500 випадків на 100 тис населення, що значно більше, ніж в усі попередні роки. [9,с.468]. Це відбувається при значних коливаннях у залежності від віку, статі, професійної приналежності, регіону проживання, факторів навколишнього середовища.

Домінуючими у структурі захворюваності та смертності населення є хронічні неінфекційні захворювання, насамперед хвороби органів дихання, системи кровообігу, злоякісні новоутворення. Помітно зросли травматизм, нервово-психічні, ендокринологічні, алергічні, генетичні та інші захворювання складної етіології, що свідчить про вплив умов життя населення на його здоров'я.

На протязі одного року в країні реєструється до 14 млн. випадків хвороб органів дихання, що складає більш ніж 42,0% від загальної кількості захворювань [9,с.468]. За п'ять років від хвороб органів дихання померло більше 85,0 тис. осіб. [9,с.349]. Відзначається підвищення рівня захворюваності і поширеності хронічного бронхіту, бронхіальної астми (відповідно на 25-38%). Це свідчить про істотний вплив несприятливих екологічних і виробничих умов, що призводять до сенсубелізації організму. На другому місці щодо поширеності – хвороби серцево-судинної системи (до 20,0 тис. випадків на 100 тис. населення). Це стосується ішемічної хвороби серця, гіпертонії, інфаркту міокарда та цереброваскулярних хвороб. Тепер хвороби системи кровообігу в загальній структурі смертності становлять 64,0%, що значно більше, ніж у попередні десятиріччя. Від хвороб системи кровообігу щорічно вмирає більш ніж 480,0 тис. осіб [9,с.349]. Пояснюється таке становище не тільки погіршенням умов життя і практичною відсутністю

суспільних, економічних та інших стимулів до здорового способу життя, а й значним зменшенням доступності ліків і засобів лікування, профілактики серцево-судинних захворювань та їх ускладнень.

У країні постійно зростають захворювання, пов'язані з новоутвореннями. Так, у 2000 році відносно 1990 року вони збільшилися на 29,1%, а в 2008р. до 2000р. – на 13,7%. На обліку в медичних закладах на кінець 2008р. знаходилися 934,1 тис. хворих [9,с.468,471]. Смертність населення від цих захворювань щорічно складає 90,0 тис. осіб [9,с.349]. Ці показники мають коливання залежно від місця проживання, віко-статевого складу населення тощо.

Про нерозв'язаність соціально-економічних, екологічних і медичних проблем певною мірою свідчить поширеність інфекційних і паразитарних хвороб, які становлять щорічно 2,8-3,0 тис. випадків на 100 тис. населення. Кожен рік вони "забирають" до 18,0 тис. людей [9; 368, 349]. Серед інфекційних захворювань значне місце посідають кишкові інфекції, що пов'язано перш за все з неякісним харчуванням людей. Досі не розв'язано проблему грипу та гострих респіраторних інфекцій (ГРВІ). Це наочно проявилось під час епідемії "пташиного" і "каліфорнійського" грипу у 2007-2009 р. р.

Особливої уваги з боку суспільства і держави заслуговують такі соціально зумовлені захворювання, як туберкульоз і СНІД. На туберкульоз в Україні хворіють набагато частіше, ніж у країнах Європи. З 1990 р. по 2009 р. коефіцієнт захворюваності на активний туберкульоз (на 100 тис. населення) зріс з 31,9 до 78,0, коефіцієнт смертності від цього – з 8,1 до 22,4. [9,с.472].

З 1992 року в країні поширилась епідемія на туберкульоз, пік якої припадає на 2005 рік. За один рік реєструється 38-40 тис. нових хворих, з них 8-10 тис. вмирає. [9,с.472; 16]. Шокуючою є і така статистика: 70,0% всіх український дітей віком до 14-ти років інфіцировано цією хворобою. Щороку біля 200 тис. дітей виявляють як групу підвищеного ризику захворювання на туберкульоз. З усіх інфікованих немовлят хворіють більше 40,0%, а діти від 1 до 4 років мають шанс захворіти в 23 випадках із 100. [16]. Особливістю нинішнього етапу епідемії туберкульозу є те, що стрімко зростає кількість хворих з резистентними до протитуберкульозних препаратів формами захворювання, а також хворих на туберкульоз ВІЛ – інфікованих.

За даними держстатистики, на початок 2009 р. в Україні загальна кількість ВІЛ – інфікованих становила 91,8 тис., а хворих на СНІД – 4,4 тис. осіб, що в порівнянні з 1995 р. більше (відповідно) у 61,2 рази і 110 разів.

[9, с. 469]. Серед ВІЛ – інфікованих і хворих на СНІД 58,0% - чоловіки і 50,0% - особи, які інфіковані під час уживання наркотиків шляхом ін'єкцій. [9,с.469]. Як бачимо, деякі захворювання не тільки швидко розповсюджуються, а набувають навіть характеру епідемій. За даними ООН в Україні фіксуються найбільш високі в світі темпи зараження СНІДом [3].

Одна з основних причин захворюваності з тимчасовою і стійкою втратою працездатності, інвалідності і смертності населення є травматизм, а також отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин. Щорічно таких випадків налічується від 2,3 до 2,5млн., що становить біля 7,0% від загальної кількості захворювань. [9,с.468]. З 1990 року від травматизму, пов'язаному з виробництвом, потерпіло 441,3 тис. осіб, у тому числі 14,6 тис. зі смертельним наслідком. Правда, слід зауважити, що з роками ці показники покращуються. Так, коефіцієнт виробничого травматизму населення в 1990 р. становив 6,2‰ (на 1000 працюючих), в 1995 р. – 4,5‰, 2000 р. – 2,6‰, а в 2008 р. – 1,4‰. [9,с.475]. У той час смертність населення від деяких зовнішніх причин (транспортні, природні, кримінальні тощо) практично не знижується (65,0-7,0 тис.).[9,с.353]. Втрати держави від травматизму щороку складають 4,0% ВВП. [16].

На якість життя та здоров'я населення, а відтак і на демографічну ситуацію, істотно впливає стан екології, і, перш за все, наслідки Чернобильської катастрофи (1986 рік). На забруднених радіонуклідами території мешкало 3,5 млн. чоловік. Опромінювання одержали 8 млн., сотні тисяч з них померли. За даними Інституту Горшеніна, і зараз, 25-ть років потому, 81,9% українців вважають Чернобиль реальною загрозою життю [16]. В Україні щороку фіксується більш ніж 400 смертей (на 1 млн. жителів) від забруднення повітря, що пов'язано з впливом урбанізації на здоров'я людей. Вже зараз майже 69,0% населення мешкає у містах. [9,с.338]. Усвідомлюючи роль екологічної ситуації у формуванні демографічних показників, проблеми екології слід розглядати як складову частину програми національної безпеки України.

Великої шкоди здоров'ю українців завдають алкоголізм, куріння та наркоманія. За даними медичної статистики, 82% громадян у віці від 12 до 22 років час від часу чи регулярно вживають алкогольні напої. Щорічно 10 тис. українців гинуть від запою, а ще 10 тис. вмирають від хвороб, які виникли внаслідок алкоголізму. 34% населення країни, 60,0% чоловіків і 17,0 жінок має залежність від куріння. Ростає злочинність, яка пов'язана з наркотичними засобами: щорічно реєструється більше 10 тис. таких злочинів. Одже алкоголізм, куріння та наркоманія давно вже перейшли у ранг державних соціальних проблем. [14].

Важливий критерій інтегральної оцінки здоров'я населення країни – показники захворюваності дітей і підлітків. За даними Українського НДІ педіатрії, акушерства і гінекології та Українського НДІ соціальної гігієни й управління охороною здоров'я, кількісна та якісна оцінка здоров'я дітей свідчить про стійке погіршення їх фізичного, психічного та інтелектуального розвитку, що може загрожувати існуванню нації.

Негативний вплив на здоров'я дітей починається з їх народження. Кожного року близько 40 тис. вагітних жінок недоношують дітей. За останні 10 років збільшились кількість дітей з уродженими вадами

розвитку, а також загальна захворюваність дітей у ранньому віці. За даними медичинської статистики, в Україні близько 70% новонароджених з першого дня життя мають ті чи інші відхилення у стані здоров'я. Загальна смертність дітей у віці до 1 року практично не змінюється (5,0-5,2 тис. щорічно) [9,с.351]. Головні причини – хвороби, що виникають у перинатальному періоді, від деформацій та хромосомних аномалій. [9,с. 351]. У 75-80% дітей, що відвідують дошкільні заклади, також існують відхилення у стані здоров'я. Серед школярів першу групу здоров'я мають тільки 25-35% дітей. За даними епідеміологічних досліджень Харківського НДІ охорони дітей і підлітків, у дошкільнят загальна захворюваність становить на 1000 населення 2,3 тис. в місті і 2,5 тис. на селі. До першої групи здоров'я (здорові діти) можна віднести 25-27% дітей дошкільного віку. Серед підлітків до першої групи здоров'я належить 40-45% дітей. [15]. В цій групі підвищується частота захворюваності і розширюється коло професійних обмежень, що викликає неможливість їх участі у деяких видах трудової діяльності, в тому числі і подальшій служби в армії (в 2010 р. у весняному призові здоровим вважався тільки кожний 10-й новобранець). [16].

Дитяча смертність - одним із найчутливіших індикаторів рівня соціально-економічного розвитку суспільства, доступності та якості медичної допомоги, розподілу соціальних і матеріальних благ у суспільстві, стану навколишнього середовища та ін. За думкою спеціалістів, знизити її можна, впливаючи, головним чином, на ендогенні причини за допомогою соціально-економічних, санітарно-гігієнічних і медико-організаційних заходів. Це залежить від медико-генетичного консультування, інтенсивної неонатальної допомоги, створення перинатальних центрів, тобто заходів, що впливають на частоту перинатального стану і уроджених вад. Зменшення надалі дитячої смертності залежатиме значною мірою від рівня технічної оснащеності дитячих лікувально-профілактичних і родопоміжних закладів.

З цими питаннями тісно пов'язані проблеми репродуктивності населення, оскільки на процеси дітонароджуваності суттєво впливають специфічні захворювання жінок (уроджені аномалії, вади розвитку, деформації та хромосомні порушення - 111 осіб на 100 тис.) та чоловіків (хвороби сечостатевої системи - 4635). [9, с. 468]. Жінки фертильного віку хворіють на туберкульоз (42 випадка на 100.000), зловживання алкоголем (332), алкоголізм і алкогольний психоз (33). Збільшується кількість хворих жінок на СНІД. За даними Міністерства охорони здоров'я, більше 60,0% матерів заражені якою - небудь інфекцією. Щороку в країні народжується 15-16 тис. дітей – інвалідів внаслідок того, що батьки є носіями інфекцій. [16]. Пристрасть до паління, алкоголю і наркотикам у молодих людей приводить до різних фізіологічних відхилень, що негативно впливає на їх репродуктивне здоров'я. У 13,5 млн. українських сімей з тих чи інших причин більше 1 млн. не можуть мати дітей. [16].

До всього цього слід додати ще одну вкрай важливу проблему – це забезпечення населення ліками і правильність їх використання. Справа в тому, що основні завдання, котрі повинна виконувати система охорони здоров'я, - контроль смертності, захворюваності, ефективності препаратів, виліковність - відійшли на другий план. Діяльність формации повністю підпорядкована бізнес – інтересам. Вона не несе соціальної відповідальності перед пацієнтами. У 8-ми випадках з 10-ти ліки стають смертельно небезпечними тому, що їх вживають не за призначенням лікаря. Смертність від наслідків вживання ліків займає 5-е місце після травм ДТП, інфарктів і раку. [16]. Певною загрозою для суспільного здоров'я є самолікування, що виникло в наслідок зайнятості людей, втратою часу в лікувальних закладах, а також недовірою лікарю і високою вартістю медичного обслуговування. В країні відсутні грамотна і відповідальна національна фармацевтична політика, державна система стандартизації медичних послуг. Це дозволяє втручатися в медичинську діяльність бізнесу і політикам у своїх корисних цілях (епідемії грипу в 2008-2009 р. р.).

Вважається, що приблизно на 50% здоров'я людини визначає спосіб життя. Його негативними факторами є шкідливі звички, незбалансоване і неякісне харчування, несприятливі умови праці, надмірні моральне і психічне навантаження, малорухомість, незадовільні матеріально – побутові умови, низький освітній і культурний рівень та ін. Більшості громадян бракує усвідомлення самого поняття "здорового способу життя", існує небезпечна байдужість до стану свого здоров'я.

Друга половина факторів, що негативно позначаються на формуванні здоров'я, - це несприятлива екологічна ситуація (забруднення повітря, води, ґрунту, а також складні природно – кліматичні умови). Істотне значення має також стан генетичного фонду популяції, схильність до спадкових хвороб, що суттєво визначається на сучасному рівні здоров'я населення. В значній мірі здоров'я людини залежить від системи охорони здоров'я в країні. Тому головні важелі формування здоров'я нації і майбутніх поколінь майже повністю перебувають у руках держави.

Здоров'я населення повинне дійсно стати пріоритетною турботою суспільства не у декларативному, а реальному плані. Безумовно, величезну роль у зміцненні і збереженні здоров'я населення відіграє медицина. Як правило, кваліфікована і своєчасна медична допомога є гарантом збереження і зміцнення здоров'я людей, допомагає закладати фундамент здоров'я майбутніх поколінь. Однак, як стверджують експерти – спеціалісти, в Україні відсутня єдина цілісна система знань, не сформовано комплексу поглядів, спрямованих на визначення поняття здоров'я та його закономірностей. Це те головне, що негативно позначається на вивченні, аналізі й оцінці здоров'я нації, а отже, і на плануванні та здійсненні не тільки медичних, а й соціальних заходів. Охорона здоров'я повинна поширити

свій вплив на діяльність інших підсистем соціальної інфраструктури суспільства, ставити перед ними відповідні гігієнічні вимоги щодо критерія здоров'я, доведеного до рангу найважливіших соціальних критеріїв, та контролюючи їх виконання з жорсткими економічними і правоохоронними вимогами.

Суспільство і держава відповідальні перед сучасним і майбутнім поколінням за рівень здоров'я і збереження генофонду українського народу. Питання, яке сьогодні стосується здоров'я однієї людини, завтра може обернутися колосальними втратами для економічного потенціалу країни, перетворитись у реальну загрозу національній безпеці.

Сьогодні система охорони праці здоров'я України знаходиться на небезпечно низькому рівні. Експерти вбачають причину її незадовільного стану в недостатньому фінансуванні галузі, в недосконалому законодавстві, застарілій моделі медичної освіти. На потреби охорони здоров'я в останні роки виділяється 2,6-3,2% ВВП країни. В той час відомо, що при показнику менше 5,0% медична галузь фактично неіздатна (європейський стандарт – 5,0 – 6,0%). Фінансування з держбюджету щорічно збільшується (наприклад, у 2010 р. на – 13,5%, тобто на 800 млн. грн.), але це не впливає на зниження негативних тенденцій у стані здоров'я населення. В країні продовжується свідомо утримуватись неефективна і неіздатна система охорони здоров'я, яка не задовольняє ні хворих, ні медиків. Тільки 12% населення країни (заможних людей) можуть дозволити собі достойне лікування. Навіть при збільшенні бюджетних асигнувань у два – три рази держава не в змозі утримати на належному рівні 1,2 – мільйонну армію медиків, відповідні лікувальні і наукові заклади. Загострилася проблема дефіциту кваліфікованих медичних кадрів. На посади лікарів існує більше 18 тис. вакансій. В Україні бракує майже половини дільничних терапевтів, більше 65% дільничних педіатрів, біля 40% молодшого медичного персоналу в поліклініках і до 30% - у стаціонарах Система підготовки кадрів не адаптована до реалій життя. Кожен третій працюючий лікар досяг пенсійного віку. Професія лікаря перестає бути привабливою для талановитої молоді. [14, 16].

Все це переконливо свідчить про соціальну необхідність реформ у системі охорони здоров'я. На думку фахівців необхідність цих реформ зумовлена не тільки загрозливим станом здоров'я нації, незадовільними умовами життя, а й суспільними змінами, зокрема новою відповідальністю національної системи охорони здоров'я в Україні.

Метою системного реформування є збереження і зміцнення здоров'я людей, забезпечення кожному громадянину країни доступності необхідної медичної допомоги гарантованого рівня (принцип солідарності). Досягнення цієї мети передбачає виконання короткострокових і стратегічних завдань. Короткострокові завдання – забезпечення виживання нації, припинення падіння рівня здоров'я народу, недопущення сповзання його до критичної точки. Стратегічні завдання – в межах, можливих для держави, максимальне задоволення і реалізація прав громадян країни на здоров'я, забезпечення дотримання в Україні медичних стандартів, у тому числі гігієнічних, фармакологічних, лікувальних, медико-статистичних та інших, що діють у цивілізованому світі. Успішне здійснення стратегічних завдань можливе тільки на основі цілісного, орієнтованого на перспективу підходу, що включає розробку доктрини і Національної програми охорони здоров'я. Реалізація цих завдань можлива, якщо держава буде керуватись у своїй політиці і практичній діяльності науково-обґрунтованими соціальними орієнтирами, визнанням здоров'я нації найбільшою цінністю та найвищим пріоритетом.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бахтеєва Т. Охорона здоров'я України: гра без правил // Дзеркало тижня. – 2009. - № 17. – с. 11. 2. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки / За ред. акад. НАН України С.І. Пирожкова. – К.: ІВЦ, Держкомстат України, 2003. 3. Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики. //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: КНЕУ, 2006. 4. Заюков І. Компоненти сучасної демографічної кризи в Україні та їх вплив на трудовий потенціал // Україна: аспекти праці. – 2008- № 4. – с. 41-46. 5. Клупт М.А. Теория демографического развития: институциональная перспектива // Общественные науки и современность. – 2005.- № 2. – с. 139-149. 6. Мастова Ю. Коли помре останній виборець чи як зупинити депопуляцію і поліпшити здоров'я українського народу // Дзеркало тижня – 2007. - № 33. – с. 14-15. 7. Пирожков С.І. Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики. Г. І. – К.: КНЕУ, 2006. 8. Стан здоров'я населення України та діяльність медичної галузі (2002 р.) – К., 2003. – 184 с. 9. Статистичний щорічник України за 2008 рік // Держкомстат України. – Київ, 2009 – 567 с. 10. Соціальна політика: цифри і факти // Соціальний захист. – 2008. - №10. 11. Шульга М.О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 245 с. 12. Демографія / <http://pms.ortho-doxu.ru/demogra/index.ntm>. 13. Організація Об'єднаних Націй в Україні / <http://www.un.kiev.ua/ua>. 14. Ukrainian Media Service. 15. Статистична інформація / [Електронний ресурс]. / Держкомстат статистики України. – Офіс, веб – сайт. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 16. «Аргументы и факты в Украине»: / www.AIF.UA.

УДК 316.83

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ УСТАНОВ

Клименко Олена Юрївна – кандидат історичних наук доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті досліджується проблема соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебували на вихованні у держави в закладах інтернатного типу. Аналізуються основні чинники соціальної дезадаптації зазначеної категорії дітей, висвітлюються особливості їх соціальних практик, конкретизуються наукові підходи щодо вивчення зазначеної проблеми. Особлива увага приділяється дослідженню ролі виховного закладу в процесі формування у дитини освітньої, житлової, сімейної та ролєвої дезадаптації.

Ключові слова: діти-сироти, соціальний захист, соціальний контроль, сиротинець, притулок, опіка, інтернат, соціальні практики, соціалізація, соціальна дезадаптація.

В статье исследуется проблема социальной адаптации детей-сирот и детей лишенных родительской опеки, которые находятся на воспитании у государства в учреждениях интернатного типа. Анализируются основные факторы социальной дезадаптации указанной категории детей, освещаются особенности их социальных практик, конкретизируются научные подходы относительно изучения указанной проблемы. Особенное внимание уделяется определению роли воспитательного учреждения в процессе формирования у ребенка образовательной, жизненной, семейной и ролевой дезадаптации.

Ключевые слова: Дети-сироты, социальная защита, социальный контроль, приют, интернат, социальные практики, социализация, социальная дезадаптация.

The paper investigates the problem of social adaptation of orphans and children deprived of parental care, who are in foster care at state boarding institutions, analyzes the main factors of social exclusion of this category of children, the features of their social practices, scientific approaches to examine this problem. Particular attention is paid to defining the role of educational institutions in shaping a child's education, life, family and role-exclusion.

Key words: Orphans, social protection, social control, shelter, orphanage, social practices, socialization, social maladjustment.

Тисячолітня історія існування людства засвідчила неспростовну, об'єктивну істину – майбутнє має тільки той народ і держава, які пов'язують своє буття і завтрашній день з дітьми, з наступним, прийдешнім поколінням. Коли йдеться про соціальну спадковість, наступність потрібно обов'язково пам'ятати, що вона зумовлена низкою причин, пов'язаних з особливостями розвитку людської спільноти, місцем і роллю дитини в житті суспільства. Отже, від того, як передаватиметься від одного до іншого покоління матеріальна і духовна спадщина, залежить стабільність і перспективність суспільного розвитку держави. Слід зауважити, що зміна поколінь це не лише шлях біологічних, соціальних, історичних змін, а й процес критичного осмислення, переоцінювання сенсу людського буття загалом, а також просування людства вперед саме завдяки розмаїттю матеріальних і духовних цінностей, накопичених за життя попередніми поколіннями.

Найстабільніші, найдосконаліші і найдемократичніші ті суспільства, де різні покоління людей, незалежно від принципових відмінностей і навіть суперечностей, можуть свідомо зробити крок назустріч одне одному та здатні співпрацювати, що можливо лише за умов, коли молоде покоління відповідним чином сформоване і підготовлене до життя. Тому перед кожним суспільством стоїть складне завдання – передача соціальних практик своїм нащадкам, а це найпростіше зробити в умовах виховання в родинному колі. Нажаль існує певна категорія дітей, позбавлених цієї можливості: діти-сироти; діти, які залишились без батьківського піклування, відповідальність за них повністю покладається на державу.

Дитяча безпритульність, бездоглядність, безнадзорність за останні роки в Україні набула загрозливих масштабів, які за своїм розмахом, на думку науковців, цілком дорівнюють аналогічним в радянській історії другої половини 40-х років минулого століття. У наші дні значна частина дітей, позбавлених батьківського піклування, як і раніше, утримується в традиційних державних закладах (притулках, сиротинцях) не зважаючи на зусилля держави зі створення дитячих будинків сімейного типу. За даними прес-служби Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту на сьогоднішній день в Україні функціонує 273 відповідні дитячі заклади: 55-шкіл-інтернатів, 114 дитячих будинків, 48 будинків дитини, 56 інтернатів [1]. Тому для нашої держави актуальною є проблема соціальної адаптації випускників зазначених установ.

В Україні з-поміж спеціальних інституцій, які комплексно здійснюють вивчення проблем соціального захисту дитини провідним є Державний інститут проблем сім'ї та молоді. Починаючи з 1991р., він веде моніторинг ціннісних, політичних, духовних орієнтацій, економічного стану щорічно видаючи спеціальні збірники: "Соціальна політика України: стан, проблеми і перспективи". Серед спеціальних видань найпоширенішими є щорічні доповіді Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України з окремих соціальних проблем "Нове покоління незалежної України", [2]. Однією з фундаментальних праць щодо проблем соціального влаштування дітей в нашій державі наприкінці ХХ століття була підготовлена українськими вченими Державна доповідь "Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року", схвалена спеціальною міжвідомчою комісією з координації дій щодо виконання Конвенції ООН про права дитини, всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та Національної програми "Діти України" (8 липня 1998 р.). У доповіді вміщені ґрунтовні матеріали щодо аналізу прав та можливостей дітей в Україні, включаючи дії неурядових організацій та міжнародної допомоги в інтересах дітей [3].

Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка підготовлено низку спеціальних видань із проблем сирітства, бездоглядності, безпритульності серед підлітків. Особливу увагу слід звернути на монографію "Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування", видану авторським колективом у складі Л. Волинець, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко та ін. [4]. Нажаль поза увагою науковців на сьогоднішній день залишаються проблеми соціального влаштування дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в державних закладах (інтернатах, притулках, дитячих будинках) та їх адаптація до умов життя в сучасному суспільстві після виходу з зазначених установ.

Тому *метою статті* є визначення проблем соціальної адаптації випускників інтернатних установ

Соціальна адаптація випускників інтернатних установ - це перш за все проблема соціалізації дитини, оскільки зразки поведінки, мислення, способи активності формуються ще в ранньому віці і роблять вплив на подальше «доросле» життя. Під соціалізацією, як правило, розуміється процес засвоєння і активного відтворення індивідом соціокультурного досвіду (соціальних норм, цінностей, зразків поведінки, ролей, установок, звичаїв, культурної традиції, колективних уявлень і вірувань). Американський психіатр А. Кардінер, наприклад, вважав, що основні психічні задатки людини в процесі соціалізації визначаються в перші 4-5 років життя, потім вони набувають стабільних характеристик і значно змінитися вже не можуть. Антропологи М. Мід і Р. Бенедикт емпірично підтвердили гіпотезу, що специфіка виховання і догляду за дітьми накладає відбиток на подальший характер людини. Ця теза підкреслює найважливішу роль повноцінної матеріальної і емоційної турботи про малюків. Відомий психоаналітик З. Фрейд підкреслював визначальну роль сім'ї у формуванні поведінки та особистості індивіда, значення ролі батьків в засвоєнні дитиною соціальних норм і заборон. Теорія розвитку особи, розроблена їм, заснована на переконанні, що індивід завжди знаходиться в стані конфлікту з суспільством. Процес формування особистості проходить три стадії. Перша стадія - імітація - заснована на несвідомому копіюванні, наслідуванні дітьми поведінки дорослих. Друга стадія - ідентифікація - включає усвідомлення дітьми своєї приналежності до певної групи (віковою, половою, етнічною) через ролеву поведінку і поведінку батьків. Третя стадія - виникнення відчуття провини і сорому - пов'язана з прагненням до задоволення і обмеженням його [5, с. 87].

Одним з перших соціологів звернув увагу на проблему соціалізації Е. Дюркгейм який підкреслював, що будь-яке суспільство прагне «зліпити» людину відповідно до існуючих соціальних стандартів моральних, інтелектуальних і навіть фізичних. Зміст соціалізації він розумів перш за все в дисциплінуючій дії суспільства. Альтернативний підхід визначив М. Вебер, вказавши на раціональний характер людської поведінки, а, отже, на активну роль індивіда в процесі соціалізації. На думку Т. Парсонса, соціалізація - це процес інтеграції індивіда в соціальну систему за допомогою інтерналізації норм, коли загальні цінності і норми освоюються індивідом в процесі спілкування «з значущими іншими». Так відбувається «проникнення» соціальних норм і вимог навколишнього середовища у мотиваційну структуру індивіда в рамках соціальної системи. Первинним агентом соціалізації, по Т. Парсонсу, є сім'я.

Таким чином, більшість теорій соціалізації підкреслює значення «дитячого» періоду в процесі становлення особистості та значення соціального середовища, первинним елементом якого виступає сім'я. Через відсутність родини таким елементом соціального середовища для дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування виступають різні соціальні інститути - опікунство, усиновлення, інтернатні установи. Опікунство та усиновлення є найбільш оптимальними формами соціального влаштування дитини, оскільки вони якнайповніше компенсують відсутність сім'ї та забезпечують особистий підхід до кожної дитини.

Такі закриті форми соціального влаштування дітей, як інтернат, дитячий будинок чи притулок не дозволяють здійснювати повноцінну соціалізацію з індивідуальним підходом до кожної дитини з урахуванням її особистих, культурних, етнічних особливостей. Цей факт підтверджує порівняння особливостей адаптаційних реакцій дітей, які потрапляють до дитячих дошкільних установ і дошкільних дитячих будинків: несприятливий перебіг адаптації в дитячих будинках мають 55% дітей, а в дитячих садах - 3,4% [6, с. 5].

На сьогоднішній день доводиться констатувати: діти, які виховуються без піклування батьків, відрізняються від однолітків, що ростуть в сім'ї, темп розвитку перших сповільнений, а здоров'я має ряд якісних негативних особливостей. Ситуація в сучасних інтернатах ускладнюється тим, що низький рівень матеріального забезпечення і медико-соціального обслуговування приводить до появи нових захворювань або посилювання відставання в розвитку. За даними офіційної статистики, серед дітей, що знаходяться на вихованні в будинках дитини 70% відстає в психічному розвитку, а у 57% спостерігається відставання у фізичному розвитку [6, с. 6]. Діти, що потрапляють з вулиці, приносять більш серйозні проблеми: виразки на тілі, венеричні хвороби, туберкульоз, педикульоз, як наслідок серед дітей-сиріт велика частка тих хто виходе в доросле життя з хронічними захворюваннями. Крім того, тривале перебування дітей в інтернатних установах затримує їх загальний інтелектуальний розвиток, а не тільки фізичний і психічний. Зазначені чинники в значній мірі ускладнюють нормальну адаптацію випускників в соціальному середовищі. Тому, на жаль, найчастіше йдеться про соціальну дезадаптацію цієї категорії. Підлітки залишають дитячі будинки в той період, коли формування особистості та фізичний розвиток ще не завершені. Випускники починають самостійне життя не пристосованими (не адаптованими) до нього, саме через специфіку перебування в сиротинці. Враховуючи, що в нашому суспільстві традиційним є проживання вже дорослих «дітей» разом з батьками, то набуття соціальних практик молодшим поколінням автоматично є пролонгованим, а отже лише десята частина випускників готова до самостійного життя.

Процес соціальної дезадаптації дітей, які перебувають на вихованні в державних установах, можна простежити за декількома складовими.

Рольова дезадаптація. Існуюча система роботи з дітьми в сиротинцях не завжди сприяє успішному освоєнню соціальних ролей. Система життєдіяльності в школах-інтернатах припускає, що клас, в якому навчаються вихованці, є одночасно і групою, в якій вони проводять позаурочний час. Таким чином, учні спілкуються лише з викладачами та один з одним і мають обмежені можливості для вибору партнера для взаємодії. Найважчий випадок – соціалізація в абсолютно закритій установі, де діти повністю відгороджені від зовнішнього світу: мешкають і вчаться в одній будівлі на закритій території і не уявляють, як живуть люди в світі, що існує за огорожею. Ситуація ускладнюється не на користь дітей в тих закладах, де вихователі не готують їх до самостійного життя в «великому світі». В таких закритих установах, як правило, існує «госпітальний» принцип організації життєвого простору, що не сприяє успішній соціалізації особистості. Самі випускники сиротинців характеризують дитбудинки як «в'язниця», «каторга», «армія» [7, с. 78]. Це свідчить про зайву регламентацію, формалізацію і заорганізованість життя в інтернатних закладах та обмеженість освоєння дітьми різноманітних життєвих стратегій і ролей, які, безумовно, допомогли б їм у дорослому житті.

У підлітків, що перебувають на вихованні в державних установах виникають проблеми при засвоєнні рольових стереотипів поведінки: дівчата не відрізняються від хлопців ні поведінкою, ні манерою спілкування, у порівнянні з їх однолітками вони рішучіші і агресивніші. З іншого боку, випускники сиротинців характеризуються підвищеною тривожністю, а часто і невпевненістю в собі.

Сімейна дезадаптація. Однією з успішних умов адаптації вихованців сирітських установ є їх підготовленість до шлюбу та сімейного життя. Так, за статистичними даними МОЗ України, 75% жінок, які в дитинстві виховувалися в закладах інтернатного типу відмовляються від своїх дітей в пологових будинках [8]. Основними причинами, які вони вказують при відмові, є відсутність упорядкованого житла, матеріальної підтримки і стереотипу материнської поведінки. Крім того середній вік породіль – випускниць сирітських установ значно нижчий ніж жінок, що виховувалися в родині. Сироти поспішають народжувати не тільки через інфантильність, але і у пошуках виходу з самотності. Не знаючи соціальних практик співіснування чоловіка і жінки в родині, випускниці сиротинців практично не можуть вжитися із представниками протилежної статі, а тому найпростішим виходом із самотності вбачають народження власної дитини.

Житлова дезадаптація. Останнім часом однією з найгостріших проблем соціальної адаптації дітей-сиріт є житлове питання. Закон зберігає за ними місце попереднього проживання (будинку, квартиру чи кімнату батьків). Для тих дітей, від яких відмовилися ще в пологовому будинку, чи були знайдені на вулиці держава повинна забезпечити прописку та постійне житло. На жаль у більшості випадків таке забов'язання залишається лише на папері. Дуже часто батьки, позбавлені батьківських прав, продають квартири без відома своїх дітей, що знаходяться в дитячих будинках і школах - інтернатах. Соціальні сироти мають дуже ранній досвід боротьби за житло і прописку: знайомство з батьками, звернення в судові органи, комісії з житлових питань. Проте багато спроб виявляються невдалими, не вирішивши проблему з житлом випускник опиняється на вулиці.

За даними МВС України, третина випускників дитячих державних установ для сиріт впродовж перших трьох років після випуску потрапляє на лаву підсудних, п'ята частина стає бомжами, кожен десятий закінчує життя самогубством. Через свою асоціальну поведінку вони входять до групи соціального ризику [9].

Освітня дезадаптація. У розвиненому суспільстві освіта є однією з основних цінностей і розглядається як шлях до соціальної мобільності. Освітня дезадаптація обумовлюється тим, що життя без сім'ї в умовах тривалої соціальної ізоляції, в обмеженому замкненому колективі поступово звучує

можливості формування особистості, сприяє згасанню мотивації до інтелектуального вдосконалення. Опиняючись в ізоляції відразу після народження, вже до півроку дитина помітно відстає в розвитку, а через рік непоправно втрачає належний потенціал емоційності та інтелекту. До чинників освітньої дезадаптації можна віднести і затримку інтелектуального розвитку дітей-сиріт, недосконалу систему професійної орієнтації, випадковий вибір професії, відірваність від реальних та індивідуальних потреб, недоступність багатьох середніх і вищих закладів. Понад 80% сиріт дитячих будинків і 95% сиріт допоміжних шкіл-інтернатів чекають напрями в ПТУ, на роботу, і лише одиниці мріють про продовження освіти в 10-11 класах, а тим більше про здобуття середньо-спеціальної і вищої освіти [10, с. 28].

Вихованці інтернатних установ старшого віку не бачать необхідності в продовженні освіти, посилаючись на відсутність серйозної матеріальної підтримки для подальшого навчання і перспектив отримання житла. Звідси - орієнтація сиріт на середньоспеціальні робочі професії, які неконкурентоспроможні на сучасному ринку праці, а це, в свою чергу, - прямий шлях до безробіття.

Важливим елементом адаптації є організація дозвілля. Більшість вихованців позбавлені позитивного досвіду організації власного дозвілля, бо довгий час знаходились під впливом колективістських стандартів.

Таким чином, основними чинниками формування вихованця інтернатної установи є:

- соціальна «карта» дитини, його сім'я, батьки;
- множинність контактів, відсутність постійної прихильності навіть на рівні споріднених зв'язків;
- негативне та неякісне спілкування з дорослими;
- неможливість бути наодинці з собою через переповненість установ;
- численність групи постійного спілкування;
- відсутність практики сімейних стосунків;
- режимність, яка запобігає прояву ініціативи;
- монотонність життя, відсутність екстрених ситуацій, які вимагають швидкої реакції і нестандартних дій;
- відірваність від реального життя, його законів, вимог;
- низьке матеріально-технічне забезпечення інтернатів;
- недостатнє, неякісне забезпечення;
- некомпетентність кадрового складу установ, грубість, жорстоке поводження з дітьми, знущання, асоціальна поведінка вихователів.

До специфіки результатів соціальної адаптації випускників інтернатних установ можна віднести наступні характеристики:

- групова залежність, виокремлення себе у окрему особливу групу людей;
- не вміння оцінити ситуацію, неадекватна поведінка;
- відсутність навичок спілкування;
- не вміння вирішувати конфліктні ситуації;
- емоційно-психологічна залежність від референтної особи;
- невпевненість в собі;
- відсутність ролевих стереотипів;
- соціальна позиція – споживач.

Наведені форми дезадаптації не охоплюють те велике коло проблем, з якими стикається випускник інтернатної установи. Вивчення процесу соціальної адаптації виступає тією основою, на якій можна збудувати сучасний фундамент заходів соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і провести реформування системи державних закладів з їх виховання.

ЛІТЕРАТУРА:1. За даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту [Електронний ресурс]. – Режим доступу.: <http://www.kmu.gov.ua/sport> 2. Нове покоління незалежної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.deti.zp.ua> 3. Державна доповідь "Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року" [Електронний ресурс]. Національна програма "Діти України" (8 липня 1998 р.). – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/sport> 4. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Волинець Л., Комарова Н., Антонова-Турченко О. – К.: Наукова думка, 2000. – 265 с. 5. Лесгафт П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. /Петр Францович Лесгафт. – М.: Педагогика, 2007. - 276 с.– (Репринтне видання). 6. Моргун А.В. На захист дитинства / А.В. Моргун // Педагогічна скарбниця Донеччини. – 2006. – № 1. – С. 5-6. 7. Моральне виховання учнів школи-інтернату / Н.О. Репа, А.М. Степанко. – К.: Наукова думка, 1998. – 112 с. 8. Соціальний діалог [Електронний ресурс]. За даними статистики МОЗ України. – Режим доступу.: http://moz.gov.ua/ua/portal/pre_20100611_1.html 9. Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс]. За даними прес-служби МВС України. – Режим доступу.: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control> 10. Мороз О.Г. Захистити дитинство / О.Г. Мороз // Рідна шк. – 2008.– № 7. – С. 28 - 29.

УДК

ПОСТПЕНІТЕНЦІАРНА СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ: ФАКТОРИ ЕФЕКТИВНОСТІ

Плахова Олена Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи

У статті аналізуються об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливають на процес адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Автор наголошує на доцільності реалізації неформальної моделі соціального контролю за діяльністю особи в процесі постпенітенціарної адаптації, а саме на соціальному супроводі, що можливе за умови розширення взаємодії з органами, які здійснюють формальний соціальний контроль над колишніми засудженими, та громадськістю.

Ключові слова: процес адаптації, фактори адаптації, рецидивна злочинність, соціальний контроль, соціальний супровід.

В статье анализируются объективные и субъективные факторы, обуславливающие процесс адаптации лиц, освобожденных из мест лишения свободы. Автор акцентирует внимание на целесообразности реализации неформальной модели социального контроля за деятельностью индивида в процессе постпенитенциарной адаптации, а именно на социальном сопровождении, что возможно при условии расширения взаимодействия с органами, осуществляющими формальный социальный контроль над бывшими осужденными, и общественностью.

Ключевые слова: процесс адаптации, факторы адаптации, рецидивная преступность, социальный контроль, социальное сопровождение.

The objective and subjective factors which cause the process of adaptation of the persons which were released from the places of imprisonment are analyzed in the article. The author brings to a focus to expediency of realization the informal model of the social control over the activity of the individual during postpenitentiary adaptations, namely on social support that is possible under condition of the expanded interaction with the agencies which are carrying out the formal social control above former condemned and the public.

Key words: process of adaptation, factors of adaptation, recurrent criminality, social control, social support.

Постпенітенціарна соціальна адаптація являє собою процес і результат активного пристосування колишнього засудженого до умов нового соціального середовища після відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Проблема адаптації звільнених з місць позбавлення волі до соціуму як повноцінних його членів є важливою, перш за все, з точки зору профілактики рецидивної злочинності в суспільстві. Практика діяльності установ виконання покарання свідчить про те, що в умовах тотальної соціальної ізоляції відбуваються процеси десоціалізації засуджених. У суспільство вони повертаються озлоблені, психічно неврівноважені, з високою криміногенністю. Як наслідок, створюються асоціальні моделі поведінки й фактично формується прошарок людей, які страждають на соціальну патологію, чий спосіб життя можна розглядати як прояв хвороб суспільства.

Соціальна адаптація осіб, звільнених з місць позбавлення волі, є значущою не тільки для суспільства в цілому, інститутів соціалізації, зокрема сім'ї, але й для самої людини (для її здоров'я, соціального статусу, розвитку і задоволення матеріальних та соціальних потреб та інтересів). Соціальна адаптація осіб, звільнених з місць позбавлення волі, – складний і багатогранний процес. Він охоплює комплекс питань їх моральної, психологічної, практичної підготовки до життя в суспільстві, освоєння ними нових соціальних ролей, налагодження соціально корисних контактів, нейтралізації негативних факторів, що перешкоджають пристосуванню даної категорії громадян до повноцінного життя.

У соціології поняття соціальної адаптації було висвітлено в роботах Л.П. Буєвоє, Т.Г. Дичева, І.С. Кона, Г.І. Царгородцева, А.В. Дмитрієва, С.М. Іконнікової, В.Т. Лисовського, М.М. Руткевича, Ф.Р. Філіппова, А.Г. Чередниченко, В.М. Шубкіна. Окремі аспекти постпенітенціарної адаптації ставали предметом розгляду в наукових працях Л.І. Бадь, Л.І. Біляєва, Л.Ю. Бортника, І.А. Васил'євої, Г.А. Гадієва, В.І. Горобцова, В.В. Громова, В.І. Гуськова, М.Т. Дибирова, А.С. Міхліна, А.А. Новікова, Б. Остердаля, В.Б. Писарева, А.А. Тихонова, В.М. Трубнікова, В.А. Уткіна, І.В. Шмарова й інших авторів.

У більшості опублікованих досліджень, присвячених постпенітенціарній адаптації, переважає вузький практичний аспект, а саме – тією чи іншою мірою аналізуються окремі соціальні й організаційно-правові проблеми, які виникають у звільнених з місць позбавлення волі. Однак усе більш відчутною стає потреба в дослідженні теоретичних та практичних основ постпенітенціарної адаптації із застосуванням нових, більш ефективних заходів постпенітенціарної допомоги й впливу на зазначену категорію громадян. Таким чином, актуальність проблеми постпенітенціарної адаптації й необхідність дослідження її змісту є очевидною.

Досягненням соціальних наук є обґрунтування положення про комплексний характер проблеми соціальної адаптації в цілому, що можна з повним правом віднести до характеристики постпенітенціарної адаптації, зокрема. Комплексність змісту цієї проблеми обумовлена комбінацією ряду аспектів, найбільш значущими з яких є соціологічний, психологічний, педагогічний, юридичний.

Відзначаючи певну плідність наукових досліджень окремих аспектів соціальної адаптації, треба відзначити, що найчастіше ці аспекти вивчаються без зв'язку й співвідношення один з одним, що свідчить про недосконалість аналітичної тенденції в соціологічному аналізі адаптації. **Мета** цієї статті – виокремити та дослідити фактори, які впливають на ефективність процесу постпенітенціарної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, визначити роль неформальної моделі соціального контролю в цьому процесі.

Ситуація засудження й відбування покарання серйозно змінюють особистісний статус людини: обмежується не тільки свобода пересування, але й можливості її активної участі в соціальному житті. Звільнення з місць позбавлення волі так само перетворює особистісний статус: разом з поверненням усіх громадянських прав і свобод людина здобуває можливість жити без зовнішнього контролю й керування. Ця ситуація вимагає спеціальної підготовки: людини – до нової соціальної ситуації, середовища – до включення в неї колишнього засудженого. Тому на успішність постпенітенціарної адаптації впливають як особистісні, так і соціальні фактори.

Складність процесу адаптації осіб, звільнених з установ виконання покарань, пояснюється низкою причин особистісного характеру. Життєва пасивність, яка виробляється в період відбування покарання, гальмує адаптивні здібності людини, і після звільнення вона не завжди може одразу включитися в життя суспільства. Людина може бути не готова до розширення соціальних ролей та функцій, яке обумовлене звільненням. Таке психологічне протиріччя між мірою готовності індивіда до реалізації нових ролей і функцій та соціальним очікуванням може стати причиною виникнення конфліктних ситуацій, сприяти відчуженню особистості від соціального оточення.

Труднощі соціальної адаптації звільнених від покарання пояснюються також деякими їхніми специфічними психічними станами (тривога, невпевненість тощо), які впливають на поведінку після виходу на волю. Важливо також враховувати, що звільнюються особи з різною мірою виправлення, соціально-моральної занедбаності, віку, стану здоров'я, соціальних і психологічних установок. Для кожної з цих категорій процес соціальної адаптації буде відбуватися по-різному. Звільнення по суті є тільки юридичним фактом, що припиняє кримінально-виконавчі правовідносини і вплив норм кримінально-виконавчого права на засудженого. Втім, певні наслідки відбування покарання можуть залишитися.

Однак окрім особистісного фактора на ефективність процесу соціальної адаптації й інтеграції істотний вплив має середовище. Скільки б не велася виховна робота в пенітенціарних установах, якою б діючою вона не була, але якщо суспільне середовище негативно сприймає дану групу, то успішна адаптація навряд чи відбудеться. Соціальне середовище не тільки надає індивіду ресурси, необхідні для його ефективної адаптації, але й містить у собі певний ризик для нього. Неприйняття суспільством, небажання надати допомогу або посприяти в будь-якому питанні, «таврування», «стигматизація» раніше засуджених перешкоджає їх поверненню в суспільство. До ускладнень, які мають соціальний характер, можна віднести розпад сім'ї, труднощі з реєстрацією за місцем проживання, з отриманням документів, відсутність грошей, обмежений доступ до навчання; незатребуваність спеціальності чи кваліфікації, статусна залежність та маніпулювання з боку кримінальних груп тощо.

Проблема постпенітенціарної адаптації звільнених з місць ув'язнення тісно пов'язана із проблемою рецидивної злочинності. Показниками інтенсивності рецидиву злочинів визнаються його інтервали, тобто відрізки часу, що пройшли після звільнення особи від відбування покарання у вигляді позбавлення волі до здійснення нового злочину. Основна маса нових злочинів, вчинених особами, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, припадає на період до 3 років з моменту звільнення. При цьому більша частина злочинів відбувається в перший рік після звільнення – 52,4%, надалі інтенсивність рецидиву поступово знижується [1, с. 61]. Таким чином, процес соціальної адаптації осіб, звільнених від покарання, завершується звичайно в період до трьох років, а переважної їхньої частини – до одного року. Найбільш важкий час для адаптації – період до 6 місяців. Саме в цей час потрібні найбільш інтенсивна робота з керування процесом соціальної адаптації звільнених, суворий контроль за їхньою поведінкою в побуті, в громадських місцях, за сферою їх спілкування. Якщо звільнені з місць позбавлення волі не влаштовуються на роботу або після працевлаштування залишають її, не мають постійного місця проживання або систематично змінюють його, порушують громадський порядок і правила гуртожитку, це свідчить про те, що процес соціальної адаптації протікає незадовільно і виникає реальне підґрунтя для рецидиву.

Діяльність щодо адаптації осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, повинна будуватися з урахуванням нерівномірності проходження людиною етапів цього процесу. Зазвичай використовують три таких етапа:

1. Пристосувальний етап, коли звільнений від відбування покарання вирішує найбільш важливі життєві проблеми, пов'язані з побутовим і трудовим облаштуванням. Цей початковий етап пристосування після звільнення від покарання найбільш складний і часом вирішальний. Нерідко, зустрічаючись із труднощами в побуті й при влаштуванні на роботу, звільнені від відбування покарання звертаються по

допомогу до колишніх друзів, які утягують їх у нові злочини. Негативному впливу груп з антигромадською спрямованістю в таких випадках не просто, а найчастіше неможливо протистояти.

2. Етап засвоєння соціально корисних ролей. Він пов'язаний із психологічними й моральними труднощами звільненого від відбування покарання. У цей період відбувається зміна його соціальних ролей, функцій, і, як правило, виникає необхідність у зміні навичок, що встановилися, і звичок.

3. На етапі правової адаптації відбувається затвердження в психіці потрібних і корисних поглядів, звичок, цінностей, бажання чесно трудитися, точно й неухильно виконувати вимоги закону і морально-етичних норм. Мова йде про закріплення досягнутих у процесі виконання покарання позитивних результатів виправно-трудоного впливу й досягненні цілей виправлення особи, що відбула покарання [2, с. 49].

Отже, на ефективність постпенітенціарної адаптації впливатимуть такі фактори, як реалізація в установах виконання покарань спеціалізованих програм, які мають комплексно готувати людину до звільнення; активна взаємодія із соціумом – окремими особами, громадськими організаціями, муніципальними організаціями й установами (при цьому змінюється суспільна думка по відношенню до колишніх засуджених, залучаються ресурси для допомоги їм). Діяльність даних організацій повинна бути націлена на розробку й реалізацію конкретних соціально-реабілітаційних програм, надання термінової соціальної допомоги особам, які звільняються, і залучення до даної діяльності необхідних фахівців та суспільства.

Особливого значення в процесі постпенітенціарної адаптації набуває система соціального патронажу осіб, що звільнилися. Патронаж націлений не на нагляд за поведінкою особи, контроль за ним, а на супровід у вирішенні особистісних проблем. Це є прикладом реалізації неформальної моделі соціального контролю за звільненою особою. В наш час діючими суб'єктами постпенітенціарного впливу є органи виконавчої влади та формування, що ними створені: служби і комісії у справах неповнолітніх, наглядові комісії, патронажна служба та центри соціальної адаптації, органи внутрішніх справ, зокрема кримінальна міліція у справах неповнолітніх. До таких суб'єктів належать також інституції постпенітенціарної опіки при держадміністраціях, органи соціального захисту населення та охорони здоров'я, притулки та інтернати для осіб похилого віку чи таких, які втратили соціальні зв'язки і не мають місця проживання, установи виконання покарання, центри зайнятості, інші установи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства незалежно від форми власності, громадські організації та фонди. Більшість з цих суб'єктів здійснюють формальний примусовий контроль за звільненими особами та їх поведінкою в суспільстві. Будучи по суті формальними, ці заходи доволі обмежені в їх впливі на свідомість засудженого. Натомість неформальний соціальний контроль за цими особами, наприклад, соціальний супровід, може стати більш ефективним у процесі соціальної адаптації в разі партнерських відносин не тільки з клієнтами, але й представниками формального виду соціального контролю.

У процесі соціального супроводу соціальний працівник як учасник мультидисциплінарної команди здійснює певний рольовий набір функцій. Ними можуть бути: соціально-діагностична – визначення потреб, стану ситуації клієнта, ресурсів; консультування – забезпечення інформацією щодо розв'язання життєвих проблем; модерації (посередництва) – участі у вирішенні проблем клієнта в установах, організаціях; модулятора – активізації клієнта на розгляд та вирішення проблеми, прийняття рішень; адвокатська – представництво прав клієнта в установах, організаціях, суді; захисника – відстоювання прав клієнта; соціального менеджера – сприяння інтеграції в інфраструктуру тощо. Зазначені функції повинні виконуватися фахівцями соціальних служб або представниками громадськості (наприклад, різноманітних громадських організацій, волонтерських об'єднань). Основний принцип, на якому ґрунтується соціальний супровід, – взаємодія замість контролю, що активізує власні ресурси людини у вирішенні своїх проблем.

Будь-яка соціальна допомога особам, що відбули покарання, повинна будуватися не по лінії надання їм прямих пільг, а за принципом стимулювання суспільно корисної, правомірної практики, яка здійснюється суб'єктами економічної, соціальної й іншої діяльності в напрямку надання допомоги засудженим. А тому правова основа надання соціальної допомоги засудженим повинна розвиватися в напрямку цільових програм, що містять конкретні заходи, орієнтовані на таке заохочення, зокрема: економічне (у т.ч. податкове) стимулювання процесів працевлаштування колишніх засуджених; економічне стимулювання та їхнє забезпечення житлом; облік колишніх засуджених у балансі трудових ресурсів і їх включення в державну систему працевикористання; заохочення (у т.ч. за допомогою надання фінансування за рахунок державних закладів) діяльності органів місцевого самоврядування й приватних осіб у частині створення й розвитку мережі спеціалізованих будинків-інтернатів, центрів, притулків для соціальної адаптації колишніх ув'язнених та ін.. При розробці програм важливо врахувати, що надання пільг суб'єктам, що виконують профілактичну діяльність повинно супроводжуватися реалізацією передбачених законодавством заходів відповідальності керівників підприємств, організацій, установ за порушення прав осіб, що відбули покарання. Така державна політика в частині надання допомоги колишнім засудженим, що поєднує стимулювання профілактичної діяльності суб'єктів з відповідальністю за порушення прав засуджених осіб, здатна, як представляється, розв'язати два найважливіші завдання: сприяння в реалізації прав особам, що відбули карне покарання, та сприяння розвитку інтеграційних процесів у суспільстві.

Постпенітенціарна адаптація повинна розглядатися як не менш важливий процес, ніж саме виконання покарання й виправний вплив на засуджених. Успішне проходження процесу постпенітенціарної адаптації залежить від об'єктивних та суб'єктивних факторів. До першої групи відносяться особистісні характеристики самого звільненого: його світогляд, риси характеру, темперамент, інтелект, правосвідомість, моральність, освіта, трудові навички і т.д. До другої – умови зовнішнього середовища, що оточує особистість звільненого. Наявність житла, прописки, родина й взаємини з нею, робота, задоволеність нею й взаємини із трудовим колективом, відносини зі членами малих груп, у які звільнений входить за місцем роботи, проживання тощо.

Перспективним в процесі постпенітенціарної адаптації виявляється використання неформальної моделі соціального контролю за поведінкою і діяльністю осіб, звільнених з місць позбавлення волі, зокрема, соціального супроводу. У зв'язку із цим актуальним є розширення взаємозв'язків між державними установами, органами, які здійснюють формальний соціальний контроль над колишніми засудженими, й громадськістю з метою ефективної організації проходження процесу адаптації осіб, які повернулись з місць позбавлення волі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Татитдинова Т.Г. Социальная реадaptация бывших заключенных [Текст] / Т.Г. Татитдинова // Социологические исследования. - 1993. - № 3. - С. 60 – 65. 2. Дубова О. Адаптация лиц, освобожденных из мест лишения свободы [Текст] / О. Дубова // Социальная работа. - 2007. - № 1. - С. 48-53. 3. Беца О. Якою бути системі ресоціалізації осіб, звільнених із місць позбавлення волі? [Текст] / О. Беца // Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. - № 3. – с. 45 – 52. 4. Пилипенко О.І. Соціальний контроль у вимірах формальної і неформальної моделей: адміністративний та соціальний супровід особи, яка повернулася з місць позбавлення волі [Текст] / О.І. Пилипенко // Український соціум. – 2007. - № 2. – с. 56 – 61. 5. Шмаров И. В. Предупреждение преступлений среди освобожденных от наказания (Проблемы социальной адаптации) [Текст] / И. В. Шмаров. - М, 1974. - 136 с.

УДК 316.356.2

ГЕНДЕР, ІНВАЛІДНІСТЬ ТА МАТЕРИНСТВО: ПРОБЛЕМИ НА ПЕРЕТИНІ

Стрельник Олена Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Полтавського інституту економіки і права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Метою статті є висвітлення основних проблем реалізації материнських ролей жінками з інвалідністю. Представлено огляд міжнародних нормативних документів у галузі захисту репродуктивних прав, проілюстровано особливості офіційного дискурсу та повсякденних уявлень про гендер, інвалідність та батьківство. Узагальнено основні проблеми реалізації материнських ролей жінками з інвалідністю, серед яких виділено: відсутність безбар'єрності медичних закладів, недоступність деяких медичних обстежень, опір суспільства та лікарів як носіїв соціального контролю прагненню жінки-інваліда народити дитину та мати сім'ю.

Ключові слова: гендер, інвалідність, репродуктивні права, материнство.

Целью статьи является освещение основных проблем реализации материнских ролей женщинами с инвалидностью в современной Украине. Представлен обзор международных нормативных документов в сфере защиты репродуктивных прав, проиллюстрированы особенности официального дискурса и повседневных представлений о гендере, инвалидности и родительстве. Обобщены основные проблемы материнства женщин-инвалидов, среди которых выделены: отсутствие безбарьерности медицинских учреждений, недоступность некоторых медицинских обследований, сопротивление общества и врачей как носителей социального контроля желанию женщины с инвалидностью родить и воспитывать ребенка.

Ключевые слова: гендер, ивналидность, репродуктивные права, материнство.

The article deals with the problem of motherhood of disability women. It is viewed the international laws in defense of reproductive rights. The features of official discourse and routine notions about gender, disability and parenting were illustrated. In conclusion the author has generalized the basic problem of motherhood of disability women, such as: the lack of free access to health care institutions, the unavailability of some medicine examinations and the resistance of society and medics as a bearer of social control to women's with disability desire for having baby.

Key words: gender, disability, reproductive rights, motherhood, mothering.

Материнство та батьківство є особливими соціокультурними феноменами, інститутами та практиками, що вимагають, на наш погляд, окремого соціологічного вивчення та виокремлення соціології батьківства як галузевої соціологічної теорії.

У сучасних вітчизняних та пострадянських соціально-гуманітарних науках тема материнства розвивається у декількох напрямках: психологічному, демографічному, правовому, соціально-педагогічному та соціологічному. У соціології проблеми материнства висвітлюються у галузі соціології сім'ї (А. Антонов, А. Харчев, С. Голод, В. Медков, С. Захаров та інші). Батьківство як соціально-культурний феномен комплексно розглядається Т. Гурко, І. Коном. Соціально-культурним аспектам материнства присвячені праці В. Раміх. Проблеми окремих аспектів материнства висвітлено в роботах В. Бодрової, Д. Дікової-Фаворської, Т. Греченкової, Т. Гуциної, О. Ісупової, І. Журавльової, З. Карімової, Н. Кодацької, П. Кротіна, Т. Кожуховської, Н. Панкратової, Л. Рудіної, А. Таєнкової та інших.

Поряд з цим, майже відсутні роботи, що б розглядали материнство як цілісний та самостійний комплекс життєвих практик та інститутів. Актуальність таких досліджень обумовлена низкою гострих соціальних проблем сучасного суспільства, що є прямими чи опосередкованими наслідками кризи сім'ї загалом та реалізації материнських ролей зокрема. До таких явищ можна віднести зниження народжуваності, збільшення кількості розлучень, поширення мономатеринських сімей, девіантних материнських практик та соціального сирітства.

Метою нашої статті є висвітлення основних проблем реалізації материнських ролей жінками з інвалідністю, шлях до материнства яких є надзвичайно складним.

Проблематика материнства жінок-інвалідів у пострадянських суспільствах представлена вкрай обмежено.

У західній соціології та соціальній роботі *Disability Studies* інституціолізовані: існує значна кількість спеціальних дослідних інституцій, проводяться широкомасштабні дослідження, функціонують громадські організації з підтримки батьків з інвалідністю [1]. При цьому обговорення та соціальна підтримка спрямовані

не на проблеми батьків та матерів з інвалідністю загалом, а окремих груп: батьків з ментальними розладами, хворих на розсіяний склероз, жінок з ушкодженнями спинного мозку та інших [2].

Реалізація жінкою з інвалідністю права на материнство є складовою проблеми репродуктивних прав особи.

В чинному законодавстві України не закріплено поняття репродуктивних прав. На міжнародному ж рівні, питанню легального закріплення репродуктивних прав людини надається суттєвого значення. Вперше поняття репродуктивних прав було закріплено в Програмі дій Міжнародної конференції по народонаселенню та розвитку (Каїр, 1994 р.) та отримало подальший розвиток у п.95 Платформи дій (Platform of Action), що була затверджена за результатами Четвертої Всесвітньої конференції по становищу жінок (Пекін, 1995 р.). В цьому акті зафіксовано, що репродуктивні права ґрунтуються на визнанні основного права: а) усіх подружніх пар та окремих осіб вільно приймати відповідальне рішення щодо кількості своїх дітей, інтервалів між їх народженням та часом їх народження; б) на необхідні для цього інформацію і засоби; в) на досягнення максимально високого рівня сексуального та репродуктивного здоров'я, включаючи право приймати рішення з питань, що стосуються репродуктивної поведінки в умовах відсутності дискримінації, примушування та насилля. В Україні ж на сьогодні не існує єдиного законодавчого акту, який би закріплював репродуктивні права людини та забезпечував гарантії їх здійснення [3, с. 67].

Проблема материнства жінок з інвалідністю актуалізована у низці міжнародних нормативних документів, зокрема у Конвенції ООН «Про права інвалідів», що ратифікована Україною та набула чинності з 6 березня 2010 року. Стаття 23 Конвенції зазначає, держави-учасниці вживають ефективних і належних заходів для усунення дискримінації стосовно інвалідів у всіх питаннях, що стосуються шлюбу, сім'ї, батьківства, материнства та особистих взаємин, нарівні з іншими, прагнучи при цьому забезпечити, щоб:

- визнавалося право всіх інвалідів, які досягли шлюбного віку, укласти шлюб і створювати сім'ю на підставі вільної та повної згоди тих, хто одружується;
- визнавалися права інвалідів на вільне й відповідальне прийняття рішень про кількість дітей та інтервали між їхнім народженням і на доступ до інформації, що відповідає їхньому вікові, та до освіти в питаннях репродуктивної поведінки та планування сім'ї, а також надавалися засоби, які дають їм змогу здійснювати ці права [4].

У Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів – документі, затвердженому ООН 1994 року, – зазначається, що державам варто сприяти зміні негативних стереотипів щодо людей з інвалідністю, особливо переборенню стереотипів щодо шлюбу інвалідів, їх статевого життя та права мати дітей, /.../ а засоби масової інформації варто заохочувати відігравати важливу роль у боротьбі з цими негативними стереотипами [5].

Реалізація репродуктивних прав жінок з інвалідністю зіштовхується з опором суспільства. Наразі офіційний дискурс інвалідності базується на безстатевій моделі цього явища: існує уявлення про «узагальнену особу з інвалідністю», що фактично виключає розмаїття життєвих практик інвалідів, у яких особливе місце посідає гендер та сексуальність.

Обговорення зв'язку гендеру та інвалідності наразі є достатньо екзотичною тематикою. Часто трапляються випадки, коли суспільство немовби відмовляє людям з обмеженими можливостями у статевій приналежності, виділяючи їх лише за однією ознакою – інвалідністю. Найпростішою ілюстрацією до цього є позначки на туалетах у громадських установах на Заході (рисунок 1).

Рисунок 1. Позначення громадських туалетів для жінок, чоловіків та інвалідів [6]

Про «відсутність статі» або «знецінення» в інваліда таких понять як «мужність» чи «жіночність» говорять і поширені соціальні стереотипи та установки.

Гендерна ідентичність як чоловіка, так і жінки з обмеженими фізичними можливостями часом суперечить традиційним уявленням про «справжню жінку» та «справжнього чоловіка». Зокрема для жінки з інвалідністю, особливо маркованою, проблематизованими виглядають такі характеристики, як сексуальність та фізична привабливість, у той час як для чоловіка з інвалідністю проблематичним є майже увесь спектр традиційних маскулітних рис та якостей, у першу чергу – незалежність, сила, активність (зокрема сексуальна). Стереотипні уявлення про чоловічу інвалідність вступають у протиріччя, оскільки мужність передбачає силу, фізично розвинене тіло, активність та самостійність, а інвалідність – слабкість, пасивність та залежність.

У цьому контексті цікавим є дослідження російського психолога

О. Воробйової «Гендерні аспекти соціальних атитюдів до інвалідності», в якому вона розглядає співвідношення усталених бачень суспільством чоловіка та жінки і інвалідності, що ніби відокремлює людей з обмеженими можливостями в окрему групу, яка не відповідає вимогам загального бачення. Під

час дослідження респондентам було запропоновано назвати асоціації, що виникають у них при згадуванні понять «жінка-інвалід» та «чоловік-інвалід». Результати показали, що серед асоціацій щодо жінок з обмеженими можливостями виокремлювались найбільш типові: бездітність, самотність, відсутність сім'ї, хвора, безпомічна. Перераховуючи асоціації образу чоловіка-інваліда, більшість респондентів називали наступні: безробітний, втрата працездатності, бідний, непотрібний [7].

У 2007 році аналогічне опитування за принципом методу асоціацій було проведене зі студентами 1–4 курсів спеціальності «Соціальна робота» Полтавського інституту економіки і права Університету «Україна» (n=69). У відповідь на запитання «Які асоціації у Вас виникають, коли говорять «чоловік-інвалід»?» ми отримали 108 негативних згадувань: «відчуття жалості», «безпорадність», «потреба у допомозі», «безробіття», «чоловік, який не зможе забезпечити сім'ю, дати їй благополуччя, бути головою сім'ї», «нездатний працювати, одружуватися, виховувати дітей» та 26 – позитивних: «мужній», «сильний», «активний» тощо. Відносно жінок було висловлено 142 негативних асоціацій: «відчуття жалості», «потребує допомоги», «безпорадна», «нешасна», «без сім'ї та чоловіка», «менше шансів стати матір'ю», «неспроможна вийти заміж, народити дитину та вести інтимне життя» та 31 позитивне висловлювання: «сильна», «хоче жити», «така, як усі, повноцінна» тощо.

Отже, асоціації, що стосуються жінки-інваліда, орієнтуються на сім'ю, а відносно чоловіка – на питання трудової діяльності. Іншими словами, установки відповідають традиційним гендерним ролям та ідеалам. Однак у цьому випадку соціальні атитюди до людей з обмеженими фізичними можливостями мають негативний характер, оскільки фактично позначають нездатність виконання ними гендерних ролей, що відповідають очікуванням: жінка-інвалід не може створити сім'ю та мати дітей, а чоловік-інвалід – не може бути повноцінним працівником та годувальником. Такий характер атитюдів тягне за собою певні взірці поведінки стосовно людей з обмеженими фізичними можливостями: уникнення спілкування з інвалідами, дискримінація інвалідів як на міжособистісному та груповому рівнях, так і на рівні держави.

Теоретик фемінізму **A. Rich** (*A. Rich*) у праці «Народжена жінкою: материнство як досвід та інститут» («*Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*»), виокремлює материнство як інститут (*motherhood*) та як практику (*mothering*). Інституціональна складова материнства утілюється у соціальних стереотипах та суспільній (чоловічій) ідеології. Поряд з цим материнство це, перш за все, особливий спосіб існування жіночого тіла, його надзвичайні здібності», свідчення його «геніальності» [8, с. 174].

Диференціація материнства як інституту та практики є надзвичайно важливою складовою в розумінні проблеми материнства жінок з інвалідністю. Зокрема гендерний підхід у постмодерністичному варіанті спирається на думку, що материнство та батьківство наражаються на дискурсивний вплив з боку соціальних інститутів та груп, наділених владою: засобів масової інформації, системи охорони здоров'я, освіти, релігійних інститутів, ці інститути здійснюють функцію соціального контролю у визначенні материнських практик як «нормальних» чи «девіантних».

Декілька років тому бурхливу дискусію викликало встановлення у 2005 році на Трафальгарській площі Лондона скульптури Марка Куїнна, що зображає вагітну британську художницю Елісон Лаппер з важкою маркованою інвалідністю (від народження у неї відсутні руки та атрофовані нижні кінцівки) [9].

Серед дискусій щодо встановлення цього зображення дозволимо процитувати думку одного із учасників Інтернет-обговорення: «... я не устаю восхищаться женщиной, которая живет полной и интересной жизнью, совмещает удачную карьеру и материнство - и это не **благодаря** удачному стечению обстоятельств, а **вопреки** обстоятельствам. Вопреки равнодушию, страху и презрению, вопреки попыткам уравнивать, нивелировать ее отличия, вопреки нашему желанию спрятать с глаз долой тех, кто от нас отличается. Вопреки обществу, требующему от женщины соответствовать довольно жестким параметрам «красоты», эта женщина наглядно демонстрирует нам, что **красота – в глазах смотрящего**» [10].

Життєві біографії жінок-інвалідів демонструють їх надзвичайні зусилля в опорі медікалістичному дискурсу та контролю над репродуктивною свободою.

На думку російського соціолога О. Ярьської-Смірної, існуючі структури соціальної дискримінації жінок з інвалідністю, позбавляють їх не тільки шансів на досягнення життєвого успіху, а й материнства. Зазначимо, що *далеко не усі захворювання, що спричинили інвалідність, супроводжуються порушеннями репродуктивної сфери та є прямим протипоказанням до народження дитини* [11]. В Україні відсутні об'єктивні дослідження щодо народження дітей жінками з інвалідністю, що б демонстрували наявні ризики ускладнень. 1997 року подібне дослідження було проведене у США (Center for research on women with disabilities), результати якого дозволили зробити висновок, що частота різноманітних ускладнень вагітності для жінок з ушкодженнями спинного мозку (інфекцій, кровотеч, передчасних пологів та недостатньої ваги дитини) є незначною порівняно з жінками без подібних захворювань [12].

Але насправді сфера медичного обслуговування, суспільство та лікарі не бажають бачити жінку-інваліда дружиною та матір'ю. Майже усі життєві історії, зібрані соціологами, свідчать про приниження та дискримінацію жінок, які бажають створити сім'ю та народити дитину. «Я вирішила проконсультуватися, мені потрібно створити родину. Лікар різко висловилася: «Навіщо Вам потрібні діти? Ви людина незряча, вам можна труби перев'язати» (жінка-інвалід по зору). «Ви ще й народжуєте, а навіщо? Яку освіту ви дасте

дитині?»). Нерідко матері-інваліди з низьким рівнем матеріального добробуту у відповідь на спроби вибороти знижку у внесках до шкільних фондів, чують у відповідь: «Вас ніхто не примушував народжувати» [13].

«Усю вагітність Люда провела у візку. Їздила на ньому по квартирі, тягаючи за собою швабру, заїжджала в спеціально розширені двері ванної, терла неслухняними руками білизну, а потім підіймала випране бамбукової палкою до балконної стелі. *І весь час сперечалася з медиками поліклініки, які вимагали, щоб вона зробила аборт. «Такі не народжують» - переконували «спеціалісти»*» [14, с. 44].

Отже, можна, на наш погляд, таким чином узагальнити проблеми жінок з інвалідністю на шляху реалізації материнської ролі: а) відсутність безбар'єрності медичних закладів, жіночих консультацій; б) недоступність деяких медичних обстежень. Переважна більшість медичного обладнання, що використовується у вітчизняній медицині, не пристосована для жінок з інвалідністю (моделі флюорографа, мамографа, гінекологічного крісла розраховані на пацієнтку, яка може стояти та пересуватися самостійно); в) фактична відсутність ефективної системи медичного патронажу молодої матері та дитини через надмірне навантаження дільничних педіатрів, що унеможливує ефективну підтримку матері з інвалідністю та її дитини; г) опір суспільства та лікарів як носіїв соціального контролю прагненню жінки з інвалідністю народити дитину та мати сім'ю.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Center for research on women with physical disability [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bcm.edu/crowd/index.htm>. 2. Parents with disability on-line [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.disabledparents.net/webresources.htm>. 3. Стефанчук Р. О. Поняття, система, особливості здійснення і захисту репродуктивних прав фізичної особи / Р. О. Стефанчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2003. — № 1-2 (9-10). — С. 66-73. 4. Конвенція ООН про права інвалідів [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_g71. 5. Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.un.org/russian/document/ecosoc/2002/r2002-26.pdf>. 6. Ярская-Смирнова Е. Р. Гендерная идентичность инвалидов / Е. Р. Ярская-Смирнова // Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой / Региональная общественная организация "Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты". — М. : Информация XXI век, 2002. – 256 с. 7. Воробьева О. Гендерные аспекты социальных атиюдодов к инвалидности [Електронний ресурс] / Воробьева О. // Режим доступу до статті: http://sstu-socwork.narod.ru/files/gend_sb_www/chapter_3/o_vorobeva.htm. – Назва з екрану. 8. Брандт Г. А. Природа женщины как проблема (концепции феминизма) / Г. А. Брандт // Общественные науки и современность. — 1998. — №2. — С. 167—181. 9. Інформаційний сайт Epsilon Photoagency [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.epsilon.ru/story/1007/?lang=ru>. 10. Живий журнал [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://community.livejournal.com/feministki/470378.html>. 11. Женская сексуальность, функция воспроизводства и методы контрацепции [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://sexology.hut.ru/invalid4.html>. 12. National Study on women with physical disabilities : Pregnancy [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://www.bcm.edu/crowd/national_study/PREGNANC.htm. 13. Ярская-Смирнова Е. Р., Наберушкина Э.К. Женщины и инвалидность: испытания на прочность / Е. Р. Ярская-Смирнова, Э.К. Наберушкина // Социологические исследования. – 2009. – №5. – С. 7–76. 14. Багіров Ю. На цій землі ми люди – як усі... / Ю. Багіров // Любомира: Журнал для жінок з обмеженими фізичними можливостями та матерів дітей-інвалідів. – 1999. – №4. – С. 41–50.

УДК 364.01

СПЕЦИФІКА ПОТРЕБ СОЦІАЛЬНО УРАЗЛИВИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ

Лановенко Оксана Анатоліївна – аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, асистент кафедри соціології та соціальної роботи Приазовського державного технічного університету

Стаття присвячена аналізу задоволення потреб соціально уразливих груп населення, організаційних механізмів їх задоволення. Автор розглядає необхідність соціальної компенсації обмежень, що є у даних груп населення, шляхом надання якісних соціальних послуг.

Ключові слова: соціально уразливі групи, соціальні послуги, вітальні і соціальні потреби, система соціального обслуговування.

Статья посвящена анализу удовлетворения потребностей социально уязвимых групп населения, организационных механизмов их удовлетворения. Автор рассматривает необходимость социальной компенсации имеющихся у данных групп населения ограничений и барьеров путем предоставления качественных социальных услуг.

Ключевые слова: социально уязвимые группы, социальные услуги, витальные и социальные потребности, система социального обслуживания.

The article is devoted to the theoretical analysis of the specific satisfaction of socially vulnerable groups' necessities in the conditions of social establishments in Ukraine.

Key words: social services, intravital and social necessities, system of social service.

В умовах складної соціально-економічної ситуації в сучасній Україні, що супроводжується різким зниженням рівня та якості життя населення, актуальним є питання підтримки та соціальної адаптації до ринкових умов соціально уразливих верств населення. Досить часто саме ці верстви населення не в змозі задовольнити свої потреби, через що вони повністю або частково позбавлені можливості брати активну участь у житті суспільства, громад, де вони живуть, виштовхуються на периферію суспільного життя, не здатні підтримувати соціальні зв'язки та вести спосіб життя, який є поширеним та прийнятним у суспільстві.

Тому соціально уразливі верстви населення потребують певної соціальної компенсації вікової, фізичної, психічної, соціальної обмеженості, забезпечення правового та соціального захисту шляхом надання якісних та своєчасних соціальних послуг. При цьому надання соціальних послуг повинно ґрунтуватися на підході, який передбачає ставлення до їх користувачів передусім як до особистостей з якнайповнішим урахуванням їх індивідуальних потреб.

Слід зазначити, що проблеми окремих соціально уразливих груп населення розглядаються у роботах українських та російських вчених, таких як В.М.Ніколаєвський, А.І. Андрющенко, С.М. Вакуленко, Є.І. Холостова, Р.А. Смирнова, А.М. Мінгазова, Г.О. Брюхіна, О.В. Калініна та ін. Так, А.М. Мінгазова у своїй роботі під соціально уразливістю певної групи населення розуміє такий вид неповноцінності її соціального статусу, що проявляється у наявності депривації; нестабільності існування групи; недостатності соціальних ресурсів (освіти, професії, матеріально-фінансових умов тощо) для забезпечення не тільки нормального функціонування у суспільстві, але і простого виживання, що приводить до необхідності у системній соціальній допомозі з боку держави та суспільства [1]. У роботі Г.О. Брюхіної увага приділяється особливостям державної політики з надання пільг соціально уразливим верствам населення [2].

Калініна О.В. розглядає труднощі, з якими стикаються соціально уразливі категорії населення (люди з обмеженими можливостями, молодь, люди похилого віку) на ринку праці. Люди з обмеженими фізичними можливостями є найбільш уразливою групою населення, тому що вони відчувають на собі не тільки труднощі зовнішнього характеру (наявність різних бар'єрів для нормального соціального функціонування), але і психологічні проблеми, пов'язані з переживанням своєї «неповноцінності» [3]. Р.А. Смирнова також розглядає проблеми адаптації до соціального життя «інвалідів-колясочників» та необхідності формування у них активної життєвої позиції в процесі соціально-психологічної реабілітації тощо [4].

Незважаючи на значну кількість публікацій, що висвітлюють різні аспекти проблем соціально уразливих груп населення, майже відсутній спеціальний аналіз потреб та інтересів соціально уразливих верств населення в залежності від віку, рівня доходу, міри працездатності, наявних соціальних обмежень тощо, який є необхідним у сучасних складних соціально-економічних умовах для надання адресної соціальної допомоги.

Тому мета даної статі – розглянути специфіку вітальних та соціальних потреб соціально уразливих верств населення та особливості надання їм необхідних соціальних послуг з боку соціальних установ.

В умовах соціально-економічної та політичної кризи більшість населення України потребують ефективного соціального захисту з боку держави. За результатами моніторингу соціально-економічного розвитку держави та суспільства з питань базової захищеності населення (9400 осіб) [6], майже половина респондентів (45,0%) відповіли, що вважають себе мало захищеними, 18,9% – зовсім незахищеними, 22,5% – частково захищеними, 11,8% – не змогли визначитися, і лише 1,8% респондентів почувають себе повністю соціально захищеними. Серед цих респондентів значимий прошарок тих, хто відноситься до категорії найбільш уразливих груп населення.

Соціально уразливі верстви населення мають більшу за інших ймовірність зазнати соціальних збитків від дії економічних, екологічних, техногенних та інших чинників сучасного життя. Ці категорії людей відносяться до «неблагополучних», «найуразливіших», «маргінальних», «незахищених», «соціально виключених» верств населення, «груп ризику» тощо. Так, у Законі України «Про соціальні послуги» до цієї категорії відносяться особи, які перебувають у складній життєвій ситуації та потребують сторонньої допомоги (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад тощо) [7].

Складні життєві ситуації можна класифікувати: 1) за типом життєвих подій або труднощів (фінансові, службові, міжособистісні, пов'язані зі здоров'ям, зі смертю близьких людей тощо); 2) за інтенсивністю (гострі, середні, помірні); 3) за величиною втрат або загроз; 4) за тривалістю (хронічні, короткотривалі); 5) за мірою керованості подіями (контрольовані, неконтрольовані). За таких ситуацій вимоги до людей перевищують їхній звичайний адаптивний потенціал, криють у собі або виклик, або загрозу життєдіяльності людини, а інколи спричиняють непоправні втрати. Кожна з них обмежує активність індивіда, породжує потреби додаткових моральних і матеріальних ресурсів [8].

Таким чином, до соціально уразливих категорій населення або жертв несприятливих умов соціалізації, що потребують першочергової допомоги з боку держави та суспільства, відносяться: люди похилого віку, особи з обмеженими фізичними та розумовими можливостями, сім'ї з дітьми, діти-сироти, молодь, безробітні, постраждалі від Чорнобильської аварії, малозабезпечене населення, маргіналізовані верстви населення (бездомні, залежні від алкоголю, наркотиків, правопорушники) та ін. Ознаки і обставини, що дозволяють віднести людину до можливих жертв несприятливих умов соціалізації, можуть мати як постійний характер (сиротіння, інвалідність), так і виявлятися на певному віковому етапі (соціальна дезадаптація, алкоголізм, наркоманія, протиправні дії).

В Україні всі перелічені вище соціальні групи є клієнтами чи потенційними клієнтами соціальної роботи. Практична соціальна робота покликана забезпечити відповідність потреб людини і існуючих ресурсів соціальних систем для їх задоволення; поліпшити взаємодію людини з її фізичним і соціальним оточенням, щоб вона почувалася повноправним і активним членом суспільства; активізувати життєві сили людини для подолання складної життєвої ситуації тощо.

Відомо, що людські потреби надто різноманітні, оскільки людина є біопсихосоціальною істотою. З одного боку, людина виступає як біологічна істота і для її функціонування об'єктивно необхідними є продукти харчування, одяг, житло. Такі потреби називають фізичними або вітальними потребами. З іншого боку, людина — це соціальна істота, тому багато її потреб визначаються необхідністю спілкуватися, брати участь в управлінні, мати певний рівень освіти, культури, прагненням виділитися з-поміж інших людей, самореалізуватися. Американський вчений А. Маслоу розглядав потреби як складну ієрархічну систему, в яку входять потреби як біологічного, так і соціального характеру («піраміда потреб А.Маслоу»). Крім того виокремлюють *духовні потреби* (потреби в смислі життя, ідеалах, цінностях) та *ідеальні потреби* (потреби в новизні, інформаційні потреби; потреби в компетентності; потреби в подоланні перешкод («рефлекс волі», за визначенням І. П. Павлова) [9]. За іншими критеріями виокремлюють індивідуальні і групові, раціональні і нераціональні, поточні й очікувані, традиційні і нові, постійні і тимчасові, елементарні і складні потреби.

Так виокремлюють наступні підходи до визначення специфіки потреб соціально уразливих верств населення [10]:

Нормативна потреба - потреба, визначена на основі суджень професіоналів, котрі вираховують і встановлюють певні норми, стандарти, рівні. Прикладом визначення такої потреби є встановлення прожиткового мінімуму або кількості клієнтів, яких має обслуговувати один соціальний працівник. До цієї групи потреб належать і визначені в законі нормативи, зокрема ті, що закріплюють право на отримання соціальних послуг певною категорією клієнтів – безробітних, самотніх людей похилого віку, ветеранів війни і праці тощо.

Потреба, що відчувається, - потреба, яка безпосередньо визнається людьми та визначається переважно за допомогою соціологічних опитувань. Прикладом можуть бути нагальні, незадоволені потреби родин, в яких виховуються діти з розумовою відсталістю, в психологічному та юридичному

консультуванні; соціальному супроводі родин, які виховують інваліда, -- у набутті дитиною навичок самообслуговування, фізичній реабілітації, професійній освіті та ін.

Висловлена (виражена, відображена) потреба - потреба, яку можна визначити з огляду на кількість людей, для яких вона актуальна; визначають її методом статистичного обліку. Наприклад, скільки людей зареєстровано в службі зайнятості як безробітні; скільки інвалідів перебуває в черзі на отримання пільгового автомобіля або протезно-ортопедичних виробів тощо.

Відносна (порівняльна) потреба - потреба, яку визначають на основі порівняння потреб тих людей, для кого вона неактуальна. При цьому зважають на географічні, демографічні, соціальні та інші відмінності груп людей.

Наприклад, у Великобританії у соціальних службах громад розроблені спеціальні бланки, на яких перелічено понад 80 потреб і проблем [10]. Оцінювання потреб, які відчуває клієнт і спостерігає фахівець, стає основою плану догляду. Моніторинг надання соціальних послуг і контроль з їхньою якістю теж ґрунтується на визначенні ступеня забезпечення потреб користувача. Також важливого значення набуває відпрацювання критеріїв визначення належності до певної групи клієнтів. На основі визначених соціальних проблем та потреб і має розвиватися система надання послуг.

Неоднорідність соціально уразливих груп населення знаходить своє відображення не тільки в їх здібностях і потребах, але й у можливостях задоволення і розвитку матеріальних та духовних потреб. Відмінності між людьми за статтю, віком, станом здоров'я, фізичними даними, природною обдарованістю й успадкованими здібностями, місцем проживання, сімейним і матеріальним становищем, рівнем освіти, ступенем соціалізації зумовлюють різні можливості у задоволенні потреб. Спеціальної допомоги потребують особи, фізичні, психічні, інтелектуальні можливості яких ускладнюють їхню нормальну життєдіяльність. Тому для забезпечення всебічного розвитку особистості клієнтів соціальної роботи, відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності необхідно враховувати їх особистісні потреби - від фізіологічних до потреб у самоактуалізації.

Так, за даними Держкомстату України, на 1 січня 2010 року на 1000 осіб працездатного віку припадає 659 осіб непрацездатного віку (з них 406 осіб у віці, старшому за працездатний). 24,5% населення знаходиться у віці, старшому за працездатний (15,2% - у віці, молодшому за працездатний, 60,3% - у працездатному віці). Зазначимо, що за даними Всеукраїнського перепису населення у 2001 році 23,9% населення України знаходилось у віці, старшому за працездатний (21,25% - у 1989 році) [11]. Тому особливого значення набуває саме соціальний захист та підтримка осіб похилого віку. Цій соціально уразливій категорії населення властиві специфічні потреби, які залежать не тільки від неминучих для них фізіологічних і соціальних змін, а й від матеріального і сімейного стану. Такими є потреби в дозвіллі, якості харчування, житла, спілкування, творчості тощо. Тобто це не лише потреби у самозбереженні, а й у самоствердженні, повазі з боку людей, з якими вони взаємодіють, у самовираженні.

Специфічні потреби мають також особи з інвалідністю, що становлять окрему значну за чисельністю соціально-демографічну групу у суспільстві. Так, на сьогодні чисельність інвалідів в Україні складає 2,66 млн. осіб (у 2008 році частка осіб з інвалідністю у загальній структурі населення України складала 5,7%). Чисельність інвалідів у розрахунку на 1000 населення – 53 особи. У середньому понад 200 тис. осіб вперше визнаються інвалідами, більшість з них – це люди у працездатному віці. При цьому 39,5 тис осіб - діти-інваліди віком до 18 років (станом на 1 січня 2009 року) [12].

Виходячи з того, що люди з інвалідністю у порівнянні з повністю працездатними людьми характеризуються більш високим рівнем безробіття та низьким рівнем доходів, що спричиняє їх бідність, вони найбільше потребують дотримання прав у сфері праці та зайнятості, розвитку інтегрованої та інклюзивної форм освіти та професійного навчання, забезпечення можливості безперешкодного отримання реабілітаційних послуг тощо.

Залежно від *потреб та проблем* всі клієнти соціальної роботи потребують різноманітних соціальних послуг, а перебування осіб у складних життєвих ситуаціях може лише підсилювати потребу в їх отриманні. *Соціальні послуги* необхідно розглядати як засіб підтримки життєвих сил людини, компенсації наявних обмежень (розумових, фізичних, економічних, соціальних і так далі). Послуги надаються в процесі взаємодії між клієнтом та соціальним працівником. Результатом такої соціальної взаємодії є надання допомоги і задоволення найважливіших вітальних і соціальних потреб соціально уразливих верств населення. Соціальні послуги повинні бути спрямовані на задоволення специфічних потреб певних соціальних груп, що стане основою для відновлення та збереження їх соціальних зв'язків і відносин та сприятиме захисту та охороні прав цих категорій населення.

Специфіка соціальних послуг полягає в тому, що вони надаються не індивідуалізовано, а в рамках державних і недержавних соціальних закладів та установ, служб, центрів і інших організаційних форм, які слід розглядати як *систему*.

Система державних соціальних закладів в Україні є основною і включає широку мережу *стаціонарних (інтернатних) установ*: будинків дитини, дитячих будинків-інтернатів, шкіл-інтернатів, будинків-інтернатів загального профілю, психоневрологічних інтернатів, геріатричних пансіонатів тощо, підпорядкованих різним відомствам. Так, в Україні діє 322 будинки-інтернати, з них 55 дитячих, 150

психоневрологічних, 5 спеціальних, 78 будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів та 34 пансіонати для ветеранів війни та праці (станом на 1.10.2009 р.). В стаціонарних установах проживає близько 57 тис. громадян, з них майже 20 тисяч осіб у будинках-інтернатах загального профілю, понад 7 тисяч дітей-інвалідів та близько 30 тисяч осіб з вадами розумового розвитку та психічними захворюваннями [13].

Разом із тим у сучасній Україні розвивається система *нестационарних закладів* для надання соціальних послуг за місцем проживання; у реабілітаційних установах; в установах денного перебування; в установах тимчасового перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування людей похилого віку, людей із функціональними обмеженнями. Так, близько 2 млн. пенсіонерів, інвалідів, самотніх непрацездатних громадян за місцем їх проживання обслуговують 40 тис. соціальних працівників 743 територіальних центрів, які надають 50 видів соціальних послуг (станом на 1.10.2009 р.) [13].

Крім державних, в Україні діє понад 20 тисяч громадських та інших недержавних організацій (НДО), які надають соціальні послуги або мають відношення до соціальної сфери. Найбільш типовими видами діяльності українських НДО є: захист прав та інтересів окремих соціальних груп, проведення тренінгів і консультацій, освіта і розповсюдження інформації для населення, вирішення соціальних проблем, освітня діяльність.

Так, в Україні *послуги особам літнього віку та дорослим людям з функціональними обмеженнями* надаються цілою мережею державних (комунальних закладів) [14].

Серед них будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричний пансіонат, пансіонат для ветеранів війни та праці, які є стаціонарними соціально-медичними установами загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування. Вони надають наступні соціальні послуги:: соціально-побутові (забезпечення житлом, комунально-побутовими послугами (опалення, освітлення, радіофікація тощо), одягом, взуттям, раціональним харчуванням і т.д.); соціально-медичні (медичне обслуговування, консультативна допомога, стаціонарне лікування на базі закріплених лікувально-профілактичних закладів охорони здоров'я і т.д.); організація культурно-масової та оздоровчо-спортивної роботи з урахуванням стану здоров'я і віку мешканців будинку-інтернату і т.д.

Психоневрологічний інтернат є стаціонарною соціально-медичною установою, призначеною для постійного проживання громадян з психоневрологічними захворюваннями, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування. *Соціальні послуги, що надаються:* соціально-побутові; соціально-медичні; послуги з реабілітації; лікувально-профілактичні та оздоровчі заходи.

Спеціальний будинок-інтернат для осіб похилого віку та інвалідів є медико-соціальним закладом, призначеним для постійного проживання інвалідів I та II і груп громадян похилого віку (чоловіків віком понад 60 років, жінок - понад 55 років) із числа звільнених з місць позбавлення волі особливо небезпечних рецидивістів та інших осіб. *Соціальні послуги, що надаються:* соціально-побутові; соціально-медичні; лікувально-трудова терапія.

Територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян це спеціальна державна установа, що надає послуги пенсіонерам, інвалідам, самотнім непрацездатним громадянам та іншим соціально незахищеним громадянам вдома, в умовах стаціонарного, тимчасового та денного перебування, які спрямовані на підтримання їхньої життєдіяльності і соціальної активності. *Соціальні послуги, що надаються:* придбання продуктів і медикаментів; приготування їжі; виклик лікаря; прання білизни та прибирання житла; оформлення документів на субсидії; влаштування до пансіонату тощо.

Ще один напрям роботи з самотніми громадянами похилого віку – це організація функціонування *спеціалізованих житлових будинків для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів* з комплексом служб соціально-побутового призначення та медичним обслуговуванням. Зараз в Україні діє біля дев'яти таких будинків у Київській, Одеській, Донецькій та Львівських областях.

Дітям і молоді із функціональними обмеженнями соціальні послуги надають у таких спеціалізованих стаціонарних закладах, як:

Будинок дитини - дошкільний заклад системи охорони здоров'я для медико-соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також для дітей з вадами фізичного та (або) розумового розвитку від народження до трьох (для здорових дітей) та чотирьох (для хворих дітей) років. *Соціальні послуги, що надаються:* медико-соціальні послуги; проведення планових профілактичних та оздоровчих заходів; проведення педагогічно-виховних заходів; соціально-побутові послуги.

Дитячий будинок-інтернат є соціально-медичною установою для постійного проживання дітей віком від 4 до 18 років з утвореним у разі потреби молодіжним відділенням для молоді віком від 18 до 35 років, що входить як структурний підрозділ до складу будинку-інтернату, з вадами фізичного або розумового розвитку, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування, освітніх та реабілітаційних послуг. *Соціальні послуги, що надаються:* соціально-побутові; соціально-медичні (надання невідкладної медичної допомоги до госпіталізації вихованця; проведення адаптаційно-підтримуючої терапії психотропними препаратами вихованцям, які лікувалися в психоневрологічному стаціонарі і за висновком психіатрів стаціонару можуть перебувати в будинку-інтернаті; консультативною допомогою, стаціонарним лікуванням на базі закріплених лікувально-профілактичних закладів охорони здоров'я; щорічним літнім оздоровленням тощо); реабілітаційні послуги.

Спеціальна загальноосвітня школа, школа-інтернат – загальноосвітній навчальний заклад для дітей, що потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку.

Слід зазначити, що в Україні розвивається нестационарна допомога особам з обмеженими можливостями через досить розгалужену мережу центрів реабілітації системи праці та соціального захисту населення, яка налічує біля 289 установ: 210 центрів (відділень) ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів, 14 центрів професійної реабілітації інвалідів, 65 центрів (відділень) медичної та соціальної реабілітації інвалідів.

Соціальні послуги дітям і молоді з функціональними обмеженнями надають також і *державні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді*, які мають *відділення соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями* [15]. Це заклад денного перебування дітей та молоді з функціональними обмеженнями віком від 7 до 35 років, метою діяльності якого є відновлення та підтримка їх фізичного та психічного стану, адаптація та інтеграція у суспільство. На 01.05.2009 року в Україні створено 15, з них діє – 14 центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями. *Соціальні послуги, що надаються*: консультування, психолого-педагогічна діагностика, психологічна корекція, фізична реабілітація, соціально-побутова реабілітація.

Для *дітей, що залишилися без батьківського піклування*, пріоритетними до останнього часу були такі форми опіки, як всиновлення та розміщення дитини в такому стаціонарному закладі, як:

Дитячий будинок – державний виховний заклад для дітей-сиріт та дітей, які потребують допомоги з боку держави.

Загальноосвітня школа-інтернат – загальноосвітній навчальний заклад з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги.

Соціальні гуртожитки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування - заклади для тимчасового проживання (терміном до 3-х років) дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також молодих осіб з числа дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування віком від 18 до 23 років. Мета діяльності – створення умов для соціальної адаптації осіб, які в ньому проживають, та їх підготовка до самостійного життя. В Україні створено 18 соціальних гуртожитків, із них діє 16. *Соціальні послуги, що надаються*: влаштування на навчання та роботу, юридичні послуги, соціально-медичні послуги, налагодження зв'язків з рідними тощо.

Зараз в Україні особливого значення набуває розвиток *сімейних форм догляду за дітьми, які залишилися без батьківського піклування* (приймна (фостерна) сім'я і дитячі будинки сімейного типу), що є альтернативою функціонуючим державним установам інтернатного типу.

В Україні послуги *для бездомних громадян* лише починають формуватися. Вони організуються та фінансуються місцевою владою, недержавними та релігійними організаціями. Насамперед, це притулки для бездомних, центри адаптації чи ресоціалізації в Києві, Одесі, Запорозжжі, Дніпропетровську та деяких інших містах. Останніми роками в Україні розпочато створення системи соціальної адаптації для *людей, які звільняються з місць позбавлення волі*. Основне завдання: допомога бездомним громадянам і безпритульним дітям, особам, звільненим з місць позбавлення волі, їх підтримка та реінтеграція. Станом на 01.01.2009 р. в Україні функціонує 103 заклади та установи, що надають соціальні послуги бездомним громадянам та особам, звільненим з місць позбавлення волі, (на 01.01.2007 р. – 64; на 01.01.2008 р. - 81), з них 34 утворено недержавними організаціями [16].

Зкладами соціального захисту для *безпритульних дітей* є:

- *притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх* - заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років;

- *центр соціально-психологічної реабілітації дітей служби у справах неповнолітніх* - заклад соціального захисту, що створюється для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги.

Для *людей, які живуть з ВІЛ/СНІД*, не існує спеціалізованих соціальних служб. Зараз функціонують лише медичні заклади – *Центри профілактики та боротьби із СНІДом* - спеціалізовані лікувально-профілактичні, науково-методичні заклади, які засновується на засадах державної власності і підпорядковуються Міністерству охорони здоров'я України. *Основними завданнями Центру* є: організаційно-методична діяльність; аналітично-інформаційна діяльність; санітарно-просвітницька діяльність; здійснення епідеміологічного моніторингу за ВІЛ-інфекцією і СНІДом; організація надання спеціалізованої лікувально-профілактичної допомоги ВІЛ-інфікованим і хворим на СНІД; проведення експертної оцінки діагностичних досліджень, адекватності лікування ВІЛ-інфікованим та хворим на СНІД тощо.

Передбачається, що ця група клієнтів соціальної роботи може обслуговуватися іншими соціальними закладами – для молоді, сімей, дітей-інвалідів тощо. Зокрема у *Центрі для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді* – спеціалізований заклад, що здійснює роботу із соціальної адаптації ВІЛ-інфікованих дітей та молоді. В Україні створено та діють 7 центрів; протягом 2008 року було охоплено послугами 4384 особи. *Соціальні послуги, що надаються*: працевлаштування, влаштування на навчання, допомога в лікуванні та догляді,

оформлення документів для отримання державної соціальної допомоги, навчання навичкам безпечного способу життя щодо інфікування ВІЛ, оформлення документів, залучення до реабілітаційних програм [15].

Таким чином, соціально уразливі групи населення зазнають труднощів в процесі соціального функціонування через певні об'єктивні і суб'єктивні причини і потребують задоволення вітальних та соціальних потреб у тому числі і за допомогою надання соціальних послуг, які б компенсували наявні обмеження та бар'єри.

Соціальні послуги надаються в рамках державних і недержавних соціальних служб, центрів і інших організаційних форм, які слід розглядати як *систему*. Для кожної соціально уразливої групи населення існують специфічні соціальні організації, діяльність яких спрямована на надання їм допомоги у соціальному функціонуванні та розвитку життєвих сил.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Мингазова А.М. Дети-сироты как социально уязвимая группа населения: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Мингазова Алия Маратовна.- Казань, 2005.- 217 с. 2. Брюхіна Г.О. Державна політика з надання пільг соціально уразливим верствам населення [Електронний ресурс]// Соціальний захист. – 2005. - №1. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-1/txts/BRYUXINA.htm>. 3. Калинина О. В. Особенности положения различных социально-уязвимых категорий на рынке труда [Электронный ресурс]: материалы IX нижегородской сессии молодых учёных. Гуманитарные науки.- 2005. – С. 197 – 198. – Режим доступа: <http://forsociologists.narod.ru/pub/ok3.html>. 4. Смирнова Р.А. Факторы формирования адаптационных стратегий социально уязвимых слоев населения [Электронный ресурс] // Социс. – 2005. - № 10. – С. 26-35. – Режим доступа: http://paralife.narod.ru/library/science/Smirnova_socis05.pdf. 5. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. – К., 2008. – 85 с. 6. Соціально-економічна захищеність населення України [Електронний ресурс]: за матеріалами вибіркового обстеження / Держ. ком. статистики України. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. 7. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. (зі змінами та доповненнями на 24.06.2004 р.). // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2004.- № 45. 8. Соціальна робота: короткий енциклопедичний словник/ [Андрущенко В.П., Бех В.П., Башкірев В.А., Вовканич М.Д. та ін.] – К.: ДЦССМ, 2002.- 536 с. 9. Баєва О. Біологічні засади мотивації: класифікація потреб і мотивацій [Електронний ресурс]// Персонал. – 2007. - №9. – С. 76-81. – Режим доступу: http://www.dere.com.ua/library/reshta/bio_motyvacia.shtml. 10. Соціальна робота: в 3 ч. – К.: Виддім «Київо-Могилянська академія», 2004. – Ч.1.: Основи соціальної роботи / [Н.Д. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін.; За ред. Т. Семигіної та І.Григи]. – 2004. – 178 с. 11. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти [Електронний ресурс]: за даними Всеукр. перепису населення 2001 р./ Держ. ком. статистики України. - Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/> 12. Праця та зайнятість осіб з інвалідністю в Україні. Національна доповідь [Електронний ресурс]/ Міністерство праці та соціальної політики України. - Режим доступу:http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=5407D47F8E8075AFCC7CE66F6F17E67D?art_id=97981&cat_id=36392.

УДК 316. 614-056

МИ - ВОНИ: ДО ПИТАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ ОСІБ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ ЗДОРОВ'Я

Базиленко Анастасія Костянтинівна – аспірантка Відкритого міжнародного університету розвитку людини "Україна", м.Київ

Стаття присвячена явищу стигматизації інвалідів як перепони до інтеграції у громадську діяльність. Визначено наукові погляди на суть інтеграції та значення інтеграції для осіб з обмеженими фізичними можливостями. Досліджено мотивацію людей з обмеженими фізичними можливостями щодо входження у громадські організації та позиція здорової частини населення в цьому процесі.

Ключові слова: інтеграція, інвалід, особи з функціональними обмеженнями здоров'я, здорова частина населення, громадська діяльність.

Статья посвящена явлению стигматизации инвалидов, как преграды к интеграции в общественную деятельность. Определены научные взгляды на суть интеграции и значения интеграции для лиц с ограниченными физическими возможностями. Исследована мотивация людей с ограниченными физическими возможностями относительно входения в общественные организации и позиция здоровой части населения в этом процессе.

Ключевые слова: интеграция, инвалид, лица с функциональными ограничениями здоровья, здоровая часть населения, общественная деятельность.

The article has been devoted to stigmatization of disabled as a barrier for integration to the process of social activity. The scientific approaches for the main points of integration and the features of disabled people's integration have been determined. The motivation of inclusion into the non-governmental organizations of people with functional limitations of health is researched and the position of healthy part of the society in this process is depicted.

Key words: integration, disable people, people with functional limitations of health, healthy part of the population, social activity.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства соціально-психологічний аспект взаємовідносин людей із обмеженими фізичними можливостями та здорової частини суспільства набуває особливого значення, проте досліджень у цій галузі все ще недостатньо.

Сучасне суспільство можна розділити на дві групи за ставленням до людей із особливими потребами, до взаємодії з ними. Перші вважають інтеграцію таких людей у суспільство непотрібною і до інвалідів ставляться украй негативно, вважаючи, що «інваліди повинні жити з інвалідами», «здорові люди інвалідів ніколи не зрозуміють». Другі є прихильниками інтеграції людей із особливими потребами у суспільство, вважаючи, що «всі повинні бути рівними», «розуміти один одного», а це можливо лише за умов спільної життєдіяльності, «інвалід не повинен вважати себе неповноцінним членом суспільства».

Самі люди з особливими потребами найчастіше відчувають негативне ставлення до себе з боку суспільства. І відсоток пригнічених інвалідів збільшується залежно від тяжкості (ступеню) інвалідності та міри зовнішнього прояву хвороби. Отже, ми спостерігаємо тенденцію, що люди, марковані хворобою, відчувають таке ставлення з боку суспільства майже завжди [10].

Актуальність теми даної статті посилює той факт, що інваліди, які практично постійно відчувають на собі негативне ставлення оточуючих, і самі негативно сприймають ідею інтеграції. Люди, марковані хворобою, займають «відчужену» позицію у суспільстві, або ж об'єднуються у громадські організації інвалідів, які вирішують проблеми інвалідів та до яких входять лише люди з особливими потребами. Перепонами до залучення людей із обмеженими фізичними можливостями до громадської діяльності здорових людей є: бажання інвалідів спілкуватися із собі подібними, адже це спілкування є для них більш комфортним і відсторонення здорових людей від тих, що марковані хворобою, адже це пов'язано з негативними емоціями. Тож інтеграція людей з обмеженими фізичними можливостями у громадську діяльність «здорових» людей є надзвичайно актуальною на сьогоднішній день.

Метою даної статті є вивчення значення таврування людей з особливими потребами у процесі інтеграції.

Досягнення цієї мети зумовило необхідність постановки і вирішення таких **завдань**:

1. Визначити суть інтеграції.
2. Дослідити мотивацію об'єднання людей із особливими потребами у громадські організації інвалідів.
3. Окреслити позицію здорової частини суспільства щодо соціальної активності людей з інвалідністю.

Таке соціальне явище як інтеграція дуже добре описане у наукових працях. Загальну суть терміну «інтеграція» як «поєднання в ціле будь-яких частин» визначив В.Момов [5, с.137]. У словнику практичного психолога наводиться таке визначення даного поняття: «Інтеграція – це внутрішньогруповий процес – створення внутрішньої єдності, згуртованості, що проявляється в ідентифікації колективної об'єктивності в накладанні та прийнятті відповідальності за успіхи і невдачі в спільній діяльності» [8].

Г.В. Осипов зазначає, що взаємодія соціальної системи та особистості здійснюється за допомогою визначених механізмів впливу як на соціальні якості індивіда з боку соціальної системи (механізм соціалізації), так і навпаки (шляхом змін соціальної системи) [9].

Інтеграція людини у суспільство передбачає її повне включення у всі сфери життєдіяльності суспільства, дестигматизацію особи за будь-якими ознаками (віку, статі, расової приналежності, стану здоров'я, релігійних, поведінкових особливостей тощо).

Особливого значення набуває інтеграція у суспільство людей із обмеженими фізичними можливостями, адже вони є «виключеною» із суспільства соціальною групою [3].

За визначенням ВООЗ соціальна інтеграція інвалідів – це їх активна участь в основних напрямках життєдіяльності суспільства, включення у соціальні структури, призначені для здорових і пов'язані з різними сферами життєдіяльності людини - навчальною, професійною тощо.

Громадська діяльність розширює межі доступного для людей із обмеженими фізичними можливостями простору, надає їм багато переваг та можливостей у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

У суспільстві до людей із обмеженими можливостями зберігаються стійкі соціокультурні стереотипи в розумінні їхньої нетиповості через їх відмінність від узвичаєної норми, що створює для таких людей ряд проблем для інтеграції у суспільство, для ефективної взаємодії із здоровою частиною суспільства.

Надзвичайно важливою умовою соціальної інтеграції інвалідів є впровадження у суспільну свідомість ідеї вільних прав і можливостей для людей із обмеженою дієздатністю. Соціальна інтеграція не буде здійснена, доки суспільство не усвідомить актуальність цієї ідеї і гостру потребу інвалідів у цьому. Ідею соціальної інтеграції інвалідів на словах підтримує більшість, хоча простежується неоднозначне ставлення до неї з боку здорових людей [4]. Зокрема, більшість з них вважає інвалідів нещасними, ворожими, підозрілими, похмурими, хоча і співчуває їм [3]. Позитивне ставлення оточуючих найчастіше формується під впливом позитивної «Я-концепції» людини, маркованої хворобою [12].

Ставлення суспільства до осіб, маркованих хворобою, і таких осіб до самих себе, є взаємозумовлюючими. Так, ставлення суспільства до інвалідів, проявляється у феномені «соціального відторгнення» інвалідів, ігноруванні їх проблем. А люди, марковані хворобою, найчастіше не хочуть інтегруватися у суспільство, створене для «здорових».

Так, за результатами опитування членів Спілки інвалідів м.Києва, яке було проведено автором в червні 2010 року, на запитання: «Чи вважаєте Ви себе «іншими?»» 40% опитуваних відповіли: «ні», при цьому вказавши певні ситуації, які викликають у них дискомфорт. Серед них: надмірна невічлива увага оточуючих, прояви жалю, необхідність просити людей про допомогу¹. Отже, опитані вважають себе дійсно повноцінними людьми, проте саме суспільство робить їх «іншими», тобто стигматизує їх.

Деякі науковці розглядають проблему інвалідності з точки зору конструктивістської парадигми. Вона будується за принципом владної ієрархії: здорова більшість - інваліди. «Ця точка зору, – пише Е. Р. Ярська-Смирнова, - починає пояснення інвалідності з констатації органічної патології чи дисфункції, приписуючи інвалідам статус девіантів, і доходить до висновку про необхідність їх виправлення чи ізоляції». Тобто, цей підхід будується на розповсюдженому стереотипі соціального виключення - принципі «ми - вони». Відповідно, статус людей із обмеженими можливостями здоров'я у такому соціальному просторі характеризується соціальною дистанцією, дискримінацією на інституційному і ідеологічному рівнях [12]. Із цієї точки зору, стан людського організму може бути по-різному сприйнятий самою людиною і оточуючими та мати різні наслідки для учасників взаємодії залежно від їх статі і віку, культурних традицій і соціальних умов. Тобто, інвалідність можна розуміти не тільки як фізіологічну патологію організму, дефект зовнішнього вигляду чи поведінки людини, але і як соціальне визначення, "тавро". Це тавро – знання про інвалідність - може почепити на людину яка-небудь конкретна соціальна система, в якій даний стан прийнято вважати відхиленням від норми. Змінюючи соціальне оточення, соціальну групу, людина, маркована хворобою, може зняти з себе це тавро чи змінити його на інше, яке меншою мірою буде обмежувати її можливості.

Даний підхід надає нам можливість представити інвалідність не статичним станом, а процесом обмеження можливостей, причому каталізуюча роль приписується конкретному соціальному середовищу.

Отже, не природні дані, а саме суспільство дискримінує людей, маркованих хворобою, та їх сім'ї, позбавляючи соціальних прав, створюючи соціальну стратифікацію і нерівність [7].

¹ Телефонне опитування членів Спілки інвалідів м.Києва, проводилося методом напівструктурованого інтерв'ю у липні-червні 2010 року. Вибірка – серійна (10% членів кожної організації з 12, що входять до Спілки), всього 190 осіб. Дослідження проведено автором статті.

Найбільш значимими соціально-психологічними проблемами інтеграції для людей, маркованих хворобою, є питання взаємостосунків зі здоровими. Такі люди бачать ці взаємостосунки у темному світлі. Спостерігається тенденція, що найбільш негативне ставлення до себе відчують люди з найтяжчими дефектами. Вони ж, здебільшого, негативно сприймають і ідею інтеграції.

Інтеграція людей із особливими потребами з позиції соціології означає процес і результат реалізації права людини, незалежно від ступеня її обмежень, на участь у всіх сферах соціального життя на рівні зі здоровими людьми в умовах що компенсують її відхилення у розвитку та обмеження можливостей. Із точки зору соціології інтеграція розглядається як процес дестигматизації людини з особливими потребами шляхом відмови від її сприйняття як «слабшої», «особливої», «неповносправної» тощо.

Дієвим механізмом інтеграції у суспільство є громадська діяльність. Інтеграції осіб з обмеженими фізичними можливостями у громадську діяльність здорових людей стають на заваді їх особистісні уявлення про себе (соціальний, особистий статус), недосяжність бажаної ідентичності та неготовність суспільних інститутів [10].

З огляду на наведений матеріал, ми можемо стверджувати, що інтеграція людей, маркованих хворобою, у громадську діяльність можлива лише за умови зняття з них «тавра» інвалідності.

У зв'язку із розповсюдженням явища суспільного таврування інвалідів, їх кількість, яка займається громадською діяльністю, значно нижча, ніж аналогічні показники здорових людей. В деяких випадках це пояснюється станом здоров'я, проте треба відзначити й інші причини - «відсутність інтересу і бажання» (11,2%), «небажання здорових людей залучати їх до громадської діяльності» (7,3%) [4].

На думку Д. В. Зайцева таке виключення людей із обмеженими фізичними можливостями із життя суспільства має глобальне пояснення: в умовах соціально-економічних перетворень посилюється соціальне розшарування суспільства, спостерігаються різні форми соціальної нерівності, інтенсифікація процесів маргіналізації цілих соціальних груп, територіальних спільнот населення.

Інтеграція людей із особливими потребами відбувається не лише у суспільстві, але і в самих громадських організаціях, де поряд із людьми, що мають певні фізичні та психічні вади, працюють здорові люди, що дає можливість ефективнішої співпраці у вирішенні проблем людей із особливими потребами [2].

Для людей з обмеженими фізичними можливостями основними мотивами до об'єднання в громадські організації є можливість змін у житті, можливість відчути свою значимість та потрібність для суспільства. Проте іноді зовсім інші мотиви активізують таких людей до вступу у громадські організації. Це задоволення потреби у спілкуванні та прагнення користуватися перевагами та можливостями члена громадської організації. Така мотивація найчастіше супроводжується пасивною позицією: небажанням працювати, розчаруванням у такій діяльності, а згодом і виходом із членства в організації.

На думку Дікової-Фаворської О.М. громадська діяльність людей із обмеженими фізичними можливостями це засіб переорієнтації їх на зміну соціальних установок зі споживацької позиції на боротьбу за свої права [1].

У громадських організаціях інвалідів передусім велика роль надається навчанню інвалідів соціальним навичкам, основним правилам спілкування, соціально-психологічному тренінгу. Такі організації вирішують проблеми лише інвалідів, відокремлюючи їх у специфічну групу суспільства зі своїм світоглядом. Громадська діяльність у таких організаціях знижує ефективність інтеграції людей із особливими потребами у суспільство, оскільки створює для них закрите середовище спілкування, захисту своїх прав, самореалізації.

Участь людей із особливими потребами у традиційних громадських організаціях збільшує шанси на інтеграцію таких людей у суспільство. Адже ставлення здорових до інвалідів можна покращити шляхом безпосереднього спілкування та спільної діяльності, пізнанням особистісних особливостей людини, маркованої хворобою, її здібностей, проблем. Йдеться про довготривалий контакт, який надає можливість взаємодопомоги.

Прагнення людей з особливими потребами до активної участі у громадських організаціях пояснюється, перш за все, їх бажанням самореалізуватися у власних очах і в очах тих, хто їх оточує. У середовищі із високою громадською активністю, наприклад, студентському, головним чинником, що обумовлює громадську активність людей із особливими потребами, є їх бажання позбутися статусу «іншого», «нерівного» в середовищі здорових [3], позбавитися «тавра» інвалідності.

При опитуванні членів Спілки інвалідів м.Києва стосовно їх мотивації щодо участі у громадській діяльності, ми визначили, що суттєвими мотивами до такої діяльності є також допомога «нужденним» і прагнення залишити по собі добру пам'ять. Що, по суті, є складовими прагнення відчути свою значимість та потрібність суспільству.

Ставлення членів громадських організацій до людей, маркованих хворобою, - одна з найважливіших соціально-психологічних перепон до їх інтеграції у громадську діяльність. Адже, навіть володіючи потенційними можливостями брати участь у житті суспільства, інвалід не завжди може реалізувати їх тому, що здорові уникають з ним контактів.

Це спричинено наявністю у суспільстві ідеальних зразків (культурних стандартів) чоловічого чи жіночого тіла, стосовно яких суспільство визначає «патологічні» і «неприродні» тіла. Тому люди з тілесними дефектами, зовнішніми ознаками певних соматичних розладів (наприклад, ДЦП, поліомієліт та

інші вроджені каліцтва і потворства) відчувають себе «неправильними», «іншими» і піддаються з боку оточуючих людей стигматизації [11, с.50].

Маргінальність як нетиповість розглядається у соціології інвалідності. У цьому випадку нетиповими виявляються зовнішність чи поведінка людини, яка не вписується у задані стандарти. Хоча люди з нетиповою зовнішністю і поведінкою знову ж таки не становлять загрози для соціуму, домінуюча культура прагне відгородити себе від іншого, незрозумілого. Як відомо, «каліцтву» та «потворності» різні культури приписували магічний смисл. Сьогодні засоби масової інформації транслують позицію здорової більшості. Вони не залишають легітимної ніші людям з обмеженими можливостями, продукують їх соціальне виключення. Переконавання і негативні стереотипи базуються на традиції відмежування «нормальних» людей від контактів з нетиповістю.

Зустріч з тілесним дефектом нагадує здоровим людям про загрозу власному тілу, актуалізує перенесення можливих внаслідок хвороби проблем з хворої людини на здорову.

Це зумовлює виключеність осіб з особливими фізичними потребами із взаємодії із здоровими людьми, із громадської діяльності здорових, зумовлює виникнення відокремлених, вузькопрофільних громадських організацій інвалідів.

Ще однією перепоною до включення людей, маркованих хворобою, до громадської діяльності здорових людей є характер їх ставлення до інвалідів, яке має, на думку американського дослідника Дж. Стаббінса, характер домінування-підкорення. Це проявляється, зокрема, у точці зору, що здорові краще знають, якої саме допомоги потребують інваліди [13, с. 23].

Деякі дослідники висувують гіпотезу про амбівалентне ставлення здорових до людей із вираженим дефектом: вони сприймаються як такі, які відрізняються в гіршу сторону, і в той же час - як позбавлені багатьох можливостей. Таке подвійне сприйняття породжує антагоністичні почуття: з одного боку неприйняття і навіть ворожість, з іншого - симпатію і співчуття. Таке ставлення також не сприяє інтеграції людей, маркованих хворобою, до громадської діяльності, адже даючи «зелене світло» інвалідам до спільної громадської діяльності із здоровими членами суспільства, прихильники такої позиції одночасно обмежують їх у правах.

Різні підходи до суті інвалідності по-різному описують ставлення суспільства до осіб з особливими потребами і різнобічно пояснюють «виключеність» людей, маркованих хворобою, із громадської діяльності здорових людей. Так, економічна модель вбачає суть цієї проблеми у сприйнятті інвалідів як неповноцінних членів суспільства, які не можуть працювати на рівні із здоровими людьми, мають значні матеріальні проблеми. Медична модель акцентує увагу на патологічних змінах у людини, інвалід розцінюється як неповноцінна людина в фізичному чи розумовому плані, яка не пристосована до світу здорових людей. Модель функціональної обмеженості пояснює небажання здорових людей об'єднуватись із інвалідами у зв'язку з їх непродуктивністю. Всі ці моделі зумовлюють таврування осіб з обмеженими фізичними можливостями як неповноцінних, і, відповідно, «виключають» їх зі спільної громадської діяльності зі здоровими людьми.

Лише дві моделі інвалідності, що існують у суспільстві, сприяють інтеграції людей, маркованих хворобою, у громадську діяльність. Модель «культурного плюралізму» виступає на захист прав інвалідів як громадян країни, таким чином створюючи у суспільстві позитивне ставлення до них. Соціальна модель вбачає причини «виключення» осіб із особливими потребами із громадської діяльності у неадекватності для них соціального середовища. Тут люди з особливими потребами розглядаються скоріше як пригноблена група населення, аніж як аномальна [3].

Поступово змінюється громадська думка по відношенню до цієї категорії людей. Зрозуміло, що тільки усвідомлюючи інвалідність як складне соціальне явище, суспільство може бути готовим змінити свої звички і очікування, щоб включити людей, які мають певні відхилення, у суспільне життя. Сучасне суспільство починає переживати проблеми людей із особливими потребами і намагається вирішити їх [3].

Робота в напрямку гармонізації стосунків інвалідів і здорових не може бути «грою в одні ворота». Не лише здорові повинні навчитися розуміти інвалідів і ставитися до них як до рівних, прагнути співпрацювати з ними, але й інвалідам потрібно долати загострене відчуття уособлення, неповноцінності, відмінності від інших, оволодіти мистецтвом спілкування, передусім, зі здоровими людьми.

Інвалід, який прагне інтегруватися у суспільство і бути активним громадським діячем повинен пройти шлях нелегкої боротьби із власною безпомічністю та суспільними стереотипами. Ця боротьба символізує рух потенційних можливостей людини з інвалідністю (Я-потенційне) від маргінальності (Я-маргінальне) до повноцінності (Я-повноцінне), що в сукупності складає Я-концепцію інваліда. На таку боротьбу здатен лише той, хто прагне жити і сподівається на успіх. Причому під повноцінністю розуміється не бажання бути «як усі», а повне розкриття здібностей і талантів, які складають духовний потенціал індивідуальності.

Зустріч із тілесним дефектом нагадує здоровим людям про загрозу власному тілу та здоров'ю. «Нетиповість» є значною перепоною до взаємодії таких осіб зі здоровими людьми, до їх залучення у громадську діяльність «здорових». Це призводить до того, що люди з обмеженими фізичними можливостями не бажають інтегруватися у суспільство, створене для «здорових» і створюють

відокремлені, вузькопрофільні громадські організації інвалідів. Для подолання вище означеної ситуації необхідно спрямувати діяльність громадських організацій у подоланні стереотипів, соціального таврування осіб з функціональними обмеженнями здоров'я та надати можливості активного включення у всі процеси соціального життя.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Дікова-Фаворська О.М. Громадська діяльність осіб з функціональними обмеженнями здоров'я як форма самореалізації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Dikova.pdf. 2. Пасічніченко С.В. Громадські організації інвалідів як структурний елемент громадянського суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: www.radnuk.info/statti/226-admin-pravo/3510-2010-01-23-15-05-58.html. 3. Дікова-Фаворська О. М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології. [Текст] / Дікова-Фаворська О. М.– Житомир: «Полісся», 2009. – 488 с. 4. І. Зверева, І. Іванова. Інвалід і суспільство: проблеми інтеграції. [Текст] / І.Зверева, І. Іванова. – К.: А.П.Д., 1994. – 243 с. 5. Момов В. Человек, мораль, воспитание: теоретико-методологические проблемы. [Текст] / Момов В. – М.: Прогресс, - 1975. – 163 с. 6. Словарь практического психолога. [Текст] /сост. С.Ю. Головин. – Минск. – Харвест, 1997. – 800 с. 7. Ярская-Смирнова Е.Р. Социальное конструирование инвалидности. [Текст]/ Ярская-Смирнова Е.Р. // Социологические исследования. – 1999. 8. Добровольская Т.А., Шабалина Н.Б. Социально-психологические особенности взаимоотношений инвалидов и здоровых. [Текст] / Добровольская Т.А., Шабалина Н.Б. // Социологические исследования. – 1993. 9. Социология. [Текст] / Г.В.Осипов и др.– М.: Мысль, 1990. – 446с. 10. Бурова Г.В. Соціальна інтеграція молоді з функціональними обмеженнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vmsu/2007-02/07bgviii.htm. 11. Маргарита Реут. Стигматизация – процесс выделения индивидов. [Текст] / Маргарита Реут // Власть. – 2008. – №9 – с.50. 12. Ярская-Смирнова Е. Р., Наберушкина Э. К. Социальная работа с инвалидами. [Текст] / Ярская-Смирнова Е. Р., Наберушкина Э. К. – СПб.: «Питер», 2004, с. 38. 13. Stubbins J. The politics of disability // Attitudes toward persons with disabilities. Ed. H. Yunker. N.Y.: Springer, 1988. P. 22 - 32.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

УДК

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ГЛОБАЛЬНОГО КРИЗИСА ОБРАЗОВАНИЯ

Астахова Валентина Илларионовна –

В статье акцентируется внимание на формах проявления системного кризиса глобализованного мира, которые обуславливают глобальный кризис образования. Анализируются формы его проявления и возможные последствия.

Ключевые слова: образование, кризис образование, причины и последствия кризиса образования.

У статті наголошується на ознаках системної кризи сучасного глобалізованого світу, які спричинили глобальну кризу освіти. Аналізуються її прояви та можливі наслідки.

Ключові слова: освіта, криза освіти, причини та наслідки кризи освіти.

Key words:

Современный мир находится в состоянии глубочайшего системного кризиса, поразившего все сферы его жизнедеятельности. Попытки представить ситуацию более оптимистично, показать, что кризис закончился или, во всяком случае, близится к завершению, успеха не имеют, ибо социальные практики их постоянно и болезненно опровергают.

Человечество вступило в третье тысячелетие своей истории с надеждами на лучшее будущее, характеризующееся триумфом гуманистических и демократических идеалов, оптимизированным и гармоничным развитием экономики, реализацией ранее накопленных духовных и социальных ожиданий. Однако действительность опровергала идеалистические «ожидания», наглядно демонстрируя несостоятельность утверждений о всемогуществе рыночных отношений и прелестях капиталистического образа жизни, проявляющего пренебрежение к человеческой жизни, отрицающего общечеловеческие гуманистические ценности демократического сообщества и ставящим высшим смыслом жизни только деньги.

Процесс развития цивилизации неоднороден в пространстве и не линеен во времени. Резкое увеличение энергетических мощностей, которыми овладело человечество, формирование и развитие высокотехнологического и информационного общества в передовых странах неизбежно ведет к усилению социально-экономической неоднородности мира. Неконтролируемая научно-техническая и хозяйственная деятельность, в значительной степени обуславливает неизбежность углубления глобального экономического и социокультурного кризисов.

Осознание опасности этих процессов все настойчивее требует реализации новой, жизнеутверждающей парадигмы высшего образования, базирующейся на принципах гуманизма и человекоцентризма.

Каждому гражданину в любой стране мира необходимо четкое понимание того, что человечество не спасут ни природные богатства, ни «умные» машины, ни гениальные политики – спасение возможно лишь в результате осознанной деятельности гуманной личности, воспроизводимой в миллионах и миллионах людей. Прежде всего, необходима трансформация нравственного и интеллектуального императива интеллигенции. Ведь только интеллектуальной элите под силу научные разработки, введение

их в реальную жизнь, превращение их в достояние всех и каждого в современном мире. Глобальное решение этой проблемы представлено в виде императива: «... сохранение и обустройство жизни на Земле во имя Человека и его счастья – главный смысл деятельности высшей школы и ее воспитанников».

И все-таки, если в условиях углубляющегося кризиса, образование сумело сохранить свой потенциал, прежде всего, кадровый, свой творческий поиск, свои цели и перспективы, если у людей сохранилось стремление к свету, к знаниям, к получению высшего образования, если они готовы платить деньги не только за хлеб и водку, не только за иномарки и азартные игры, но и за получение пищи духовной, значит есть свет в конце туннеля, значит есть у нас перспективы и есть будущее у нашей страны. Очевидно, что не пройдена еще последняя черта в том обществе, где есть кого учить и у кого учиться.

В нашем больном обществе образование оказалось наиболее выносливым, живучим и устойчивым.

Конечно, образование – частичка жизнедеятельности общества, и оно не может процветать в условиях кризиса. Кризис охватил систему образования во всем мире. С 1983 г. о нем заговорили в СССР. В чем наиболее ощутимо проявляется кризис и каковы его причины?

В США, например, считают, что это растущая функциональная безграмотность, научная и техническая несостоятельность большинства занятого населения, поверхностность знаний и отсутствие профессионализма. Отсюда поиск притока мозгов и одновременно поиск путей обновления образовательной системы, новой парадигмы образования. Чем характеризуется система образования в США? Наши студенты возвращаясь оттуда после стажировок и практик, отвечают на это вопрос приблизительно так: «Свободой, заинтересованностью, высокой мотивированностью, широкими возможностями выбора. Но нет у них качества знаний, особенно в точных и естественных науках».

Наиболее эффективной в мире считается японская система, которую отличает всеобщность, интенсивность, целенаправленность, насыщенность. Но эта система наносит ощутимый вред здоровью и психике. Германский вариант – затягивает время обучения (то же – в Португалии). И кризис продолжает углубляться. В чем причины?

1. Новый виток цивилизации. Переход от индустриального общества к информационному, в ходе которого потребности общества обгоняют возможности современных образовательных систем.

2. Отчетливая тенденция к демографическому спаду в цивилизованном мире. Система образования в силу своей консервативности и малоподвижности оказалась к этому не готовой.

3. В Украине к этим глобальным факторам можно дополнительно отнести:

- обнищание абсолютного большинства населения и снижение ценности образования;
- отказ от прежних духовных ценностей и полная моральная деградация общества;
- утечка умов из страны в ближнее и дальнее зарубежье.

Каковы последствия глобального кризиса образования?

1. Рост диспропорции между потенциалами человеческой культуры, интеллектуальными достижениями общества в области науки и культуры и возможностями большинства по усвоению и использованию накопленных ценностей. Все более ощутим разрыв между высшими достижениями, профессиональным мастерством отдельных выдающихся личностей и действиями, возможностями, основной массы работников. Сейчас скорость развития цивилизации настолько велика, настолько механистична, что духовное развитие человечества, ну совершенно за этим не успевает.

2. Сужение профессиональных интересов и уровней. Специалисты замыкаются в своем предмете и перестают видеть ближайшие последствия собственных действий, слабеет взаимодействие и взаимопонимание между ними. Отсюда некомпетентность, непрофессионализм, функциональная безграмотность.

3. Обучение охватывает все большие периоды жизни человека, поглощая его самые продуктивные, творческие годы. Отсюда инфантилизм и безответственность, ухудшение отношения к выполнению своих социальных ролей.

4. Кризис науки, отсутствие однозначных ответов на острейшие вопросы бытия, усиление религиозности и мракобесия.

В таких условиях кардинально меняется целеполагание высшей школы, ее функциональные характеристики, методология и методика обучения.

Главная цель обучения теперь – не обеспечение народного хозяйства страны, а Человек в его неразрывном единстве с природой; формирование общей культуры личности, а не диплом с печатями; не просто знания, а высокие компетенции, обеспечивающиеся наличием культуры профессиональной, нравственной, духовной, физической, культурой общения, поведения, быта, т.е. интеллигентностью, образованностью в самом глубоком смысле этого слова. Думается, что высшая школа сегодня еще в состоянии ответить на эти вызовы, но завтра уже может быть поздно.

УДК 378:301

СОЦІАЛЬНА СТАНДАРТИЗАЦІЯ ОСВІТИ ЯК УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ ЯКОСТІ

Щудло Світлана Андріївна - кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Стаття присвячена теоретичному осмисленню феномену стандартизації вищої освіти. Автор вводить та аналізує поняття „соціальна стандартизація”, під яким розуміє процес і результат узгодження вимог усіх суб’єктів освітнього простору до освіти, що відображається і закріплюється в освітніх стандартах. Соціальна стандартизація в освіті розглядається як умова забезпечення її якості.

Ключові слова: освіта, вища освіта, якість освіти, освітній стандарт, стандартизація освіти.

Статья посвящена теоретическому осмыслению феномена стандартизации высшего образования. Автор вводит и анализирует понятие „социальная стандартизация”, под которым понимает процесс и результат согласования требований всех субъектов образовательного пространства к образованию, что отражается и закрепляется в образовательных стандартах. Социальная стандартизация в образовании рассматривается как условие обеспечения его качества.

Ключевые слова: образование, высшее образование, качество образования, образовательный стандарт, стандартизация образования.

The article is dedicated to the theoretical comprehension of standardization of higher education. The author introduces and analyses the concept social standardization, under which understands a process and result of concordance of requirements of all subjects of educational space to education which is represented and confirmed in educational standards. Social standardization in education is examined as condition of providing its quality.

Key words: education, higher education, quality of education, standard of education, standardization of education.

На початку XXI століття особливо загострилася проблема взаємної адаптації системи освіти з іншими підсистемами суспільства. Невідповідність реального стану системи вищої освіти запитам суспільства гальмує темпи його розвитку. Механізмом урегулювання цієї проблеми, на нашу думку, постає соціальна стандартизація освіти.

З огляду на це, метою нашої статті є визначення та аналіз соціальної стандартизації як наукового поняття та соціального феномену та осмислення її впливу на якість освіти.

Останнім часом дослідження якості освіти у контексті проблеми формування освітніх стандартів стає предметом помітно зростаючого наукового інтересу. До її аналізу звертаються такі науковці, як В. Андрущенко, В. Безпалько, С. Гончаренко, В. Кальней, В. Лутай, В. Ледньов, Н. Селезньова, В. Соколов, С. Шишов, Н. Щипачова та ін.. Актуалізація цієї проблеми пов’язана з кризою існуючих та пошуком нових моделей освіти, які б відповідали сучасним глобалізаційним процесам, у тому числі в освіті. На жаль, існуючі наукові дослідження мають фрагментарний характер, відсутні комплексні дослідження взаємозв’язку якості освіти та формування освітніх стандартів.

Розглядаючи причини підвищеної уваги до стандартизації вищої освіти, варто зазначити, що основною серед них є наявність протиріч як у самій системі вищої освіти, так і між вищою освітою та іншими суспільними сферами, зокрема науковою сферою та сферою праці. Розбалансованість між запитами суспільства та реальною ситуацією в системі вищої освіти проявляється у дезадаптації суб’єктів освітнього простору, невдоволеності їх якістю освітніх послуг, зниженні якості освіти в цілому тощо. Наукове осмислення причин невдоволення суспільства якістю сучасної освіти знаходиться в контексті дослідження соціальної стандартизації освіти.

На нашу думку, проблема якості освіти нерозривно пов’язана з проблемою освітніх стандартів. Аналізуючи якість освіти, ми завжди виходимо на певні ідеальні стани речей, стандарти. У найзагальнішому тлумаченні стандарт розглядається як певна норма, еталон, модель, взірць, з яким зіставляються інші подібні об’єкти, а стандарт освіти – як сукупність норм та вимог, які ставляться до системи освіти для забезпечення належної підготовки фахівців, а також до рівня освіченості особи. Грунтуючись на понятті «стандарт освіти», якість освіти доцільно тлумачити як ступінь чи рівень досягнення певних освітніх стандартів. Погодимось з думкою дослідника А. Каца, який трактує якість освіти, як «міру відповідності освіти встановленим вимогам, сукупність властивостей освіти задовольняти певні потреби громадянина, суспільства та держави у відповідності з призначенням цієї освіти» [1, с. 40].

Принциповою є наша позиція стосовно того, що стандарт освіти – це не лише академічна норма, це норма соціальна, тому доцільно вести мову про соціальні стандарти освіти, які відображають сукупність вимог, що ставляться до освіти різними соціальними суб'єктами – державою, роботодавцями, академічною спільнотою, студентами, батьками та іншими. Таким чином, соціальні стандарти освіти – це своєрідні моделі, в яких втілюються очікування та вимоги усіх суб'єктів освітнього процесу. Освіта як один з соціальних інститутів спрямована на задоволення певних (освітніх) потреб суспільства. На основі цих потреб формується ідеальний образ, модель системи освіти та її результату. Ця модель існує передусім в суспільній свідомості, інтегруючи очікування та потреби суб'єктів освітнього процесу. Згодом модель системи освіти та планованого результату формалізується в понятті «норма якості» або стандарт. Зважаючи на багатоманітність споживачів освітніх послуг, соціальні стандарти продукуються суспільством на всіх рівнях – макро-, мезо- та мікрорівні.

Формування стандартів освіти будемо тлумачити як стандартизацію освіти. Її доцільно розглядати з двох позицій – як процес і як результат вироблення стандартів. З огляду на те, що потреби споживачів та їх вимоги до освіти постійно змінюються, процес узгодження вимог та втілення їх у освітні норми, формування єдиних соціальних стандартів набуває постійного та безперервного характеру. Таким чином, соціальна стандартизація освіти є динамічним феноменом.

У процесі стандартизації освіти основні труднощі викликає з'ясування того, наскільки стандарти освіти можуть охопити та відобразити потреби та очікування усіх суб'єктів освітнього процесу. Ці ідеальні моделі освіти завжди характеризуються певною фрагментарністю, нечіткістю, неузгодженістю, прив'язаністю до певного історичного періоду, суб'єктивністю, впливом політичної системи тощо.

Ще однією проблемою методологічного характеру є операціоналізація стандарту, тобто визначення «надійних» індикаторів та процедур для співвіднесення реального стану речей з ідеальною моделлю освіти.

Соціальні стандарти освіти продукуються суспільством на усіх його етапах розвитку, в усі історичні періоди. Однак підходи до стандартизації освіти та трактування її якості суттєво різняться залежно від типу суспільства, ступеня цивілізаційного розвитку. На різних етапах суспільного розвитку домінуюча роль у створенні освітніх стандартів відводиться різним інститутам. Дослідник Ю. Єрастов пов'язує підходи до стандартизації освіти з типом економічної системи, підкреслюючи, що в радянський період (в часи планової економіки) був поширений традиційний підхід до якості освіти, згідно якого «якість визначалась з позицій переважно одного суб'єкта освітнього простору – держави, в основі якого були покладені принципи економічної ефективності, а не особистісного розвитку. Перехід до ринкової економіки сприяв формуванню сучасного підходу до якості, переорієнтації на потреби полісуб'єктного, плюралістичного освітнього простору, зокрема особистості» [2, с.55]. Ми не можемо погодитися з тим, що перехід до ринкової економіки зумовив переорієнтацію освіти на задоволення потреб усіх суб'єктів освітнього простору. Проблеми сучасної освіти в нашому суспільстві полягають у тому, що традиційний, державоцентричний підхід продовжує домінувати.

Виходячи з такої ситуації, жорстко формалізовані державні освітні стандарти, будучи «...основою оцінки якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів незалежно від їх типів, рівнів акредитації та форм навчання» [3], часто розглядаються як наслідок пануючої в суспільстві технократичної парадигми. Якщо в епоху уніфікації та централізації суспільного життя ця проблема не викликала значного резонансу, оскільки тотальною стандартизацією були охоплені практично усі сфери суспільного життя, то в сучасних умовах цей процес у традиційному трактуванні сприймається неоднозначно. Є позиції [2, с.70], що державна стандартизація в освіті може викликати негативні тенденції, зокрема збільшення консерватизму системи освіти, закріплення стереотипів в мисленні та управлінні освітнім процесом, протистояння новим, творчим ідеям, рішенням та ін.. Вона пов'язана з централізацією освітньої системи, що часто веде до авторитаризму та зниження ролі демократичного начала в освіті. Стандартизацію в освіті розглядають як прояв біхевіористичних ідей (за Б. Скіннером), що підтримують традиційну освітню парадигму, згідно якої освіта повинна мати «фабричний», гомогенний характер у відповідності до єдиної для всіх моделі, чи, іншими словами, освітніх стандартів. Таким чином, обстоюється думка про внутрішню невідповідність стандартизації духу сучасності. На нашу думку, небезпечною є абсолютизація державної стандартизації освіти.

Освітня система є частиною суспільної та державної нормативних систем, які є відносними та динамічними. Цілком логічно, що система соціальних стандартів освіти повинна віддзеркалювати вимоги обох з них.

З одного боку, суспільна нормативна система є відображенням ідеальних уявлень різних соціальних груп в суспільстві про освіту, які, як правило, зорієнтовані на суспільний консенсус та врахування потреб та інтересів окремої особистості.

З іншого боку, державна нормативна система диктує свої вимоги до якості освіти через систему формальних норм, що відображаються в державних освітніх стандартах. Постає питання механізмів формування цих стандартів. Вони визначаються освітянськими традиціями, політичним режимом, етапом цивілізаційного розвитку тощо. Держава як монопольний носій публічної влади не несе формальних зобов'язань перед суспільством узгоджувати свою нормотворчу діяльність з нормативами, що склалися в

суспільстві, – вона здатна рухатись і всупереч останнім. В сучасному суспільстві така позиція здатна виявитися деструктивною і викликати соціальний конфлікт, знижуючи якість освіти.

У суспільстві, яке набуває ознак інформаційного, все більшу роль у процесі стандартизації освіти, окрім держави, відіграють інші суб'єкти освіти. Однак, зважаючи на багатоманітність споживачів освітніх послуг, виникає проблема інтеріоризації системою освіти очікувань і потреб усіх суб'єктів та переведення їх у терміни та поняття власне освітнього дискурсу. В підсумку, якісна освіта являтиме собою результат консенсусу суб'єктів освітнього процесу відносно сукупності характеристик системи.

Однак вимоги, які ставляться до якості освіти різними споживачами освітніх послуг, суттєво різняться між собою. Зокрема, мотивація випускників та їхніх батьків може виглядати наступним чином – отримання вищої професійної освіти є основою для працевлаштування, кар'єрного зростання, створення власної справи, досягнення соціального статусу, (чи навіть) отримання відстрочки від призову на військову службу тощо.

Різняться цілі і у роботодавців. Вони прагнуть отримати добре підготовлених фахівців, які могли б швидко адаптуватися до трудової діяльності. Наприклад, «на великих підприємствах роботодавці надають перевагу фахівцям для виконання чітко обмежених функціональних обов'язків досить вузького спрямування; роботодавці малих та середніх підприємств, як правило, намагаються отримати фахівця для виконання широкого спектру завдань» [4, с. 52].

Основна мета держави як споживача послуг вищої професійної освіти зафіксована у низці нормативних документів, зокрема у Національній доктрині розвитку освіти йдеться про те, що держава повинна забезпечити «підготовку кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, освоєння та впровадження наукоємних та інформаційних технологій, конкурентоспроможних на ринку праці» [5].

Як бачимо, погляди на значення та роль освітніх стандартів суттєво різняться, тому питання стандартизації освіти є складним та дискусійним. З одного боку, стандартизація освіти оцінюється позитивно, оскільки дозволяє додержуватися певного алгоритму соціальних дій в освіті для забезпечення стійкості соціальних процесів. В даний час вона слугує основою формування єдиного національного освітнього простору, а також його інтеграції з європейськими освітніми системами. Вхідження України в Болонський процес підсилює роль стандартизації, при цьому все більше передбачатиме пріоритетність міжнародних показників, критеріїв, стандартів і норм у галузі освіти. Розробка прийнятної для всіх країн-учасниць Болонського процесу процедури узгодження освітніх стандартів, тобто академічних кваліфікацій, навчальних курсів, дипломів, свідоцтв тощо, неможлива без гармонізації вимог системи стандартів вищої освіти України зі стандартами фахових асоціацій та вимогами професійних спілок європейських країн і освітніх стандартів провідних університетів за прийнятими в Європі критеріями, механізмами та методами оцінювання якості фахової підготовки та освіти. Функції державного стандарту освіти полягають у:

- забезпеченні однакових можливостей для всіх громадян в отриманні якісної освіти;
- створенні умов для надання якісних освітніх послуг;
- формуванні єдності освітнянського простору;
- наданні можливості кожній особистості орієнтуватися в освітнянському просторі, формувати свої потреби і реалізувати свої можливості, свідомо готуватися до переходу на подальший етап навчання;
- створенні державної системи моніторингу якості освіти.

Разом з тим, абсолютизація державних стандартів і розгляд їх як еталонів якісної освіти веде до парадоксальної ситуації. У даний час в Україні на державному рівні реальним вираженням позитивної оцінки якості освіти виступає факт державної акредитації освітньої програми чи вищого навчального закладу в цілому. Прийняття рішення відповідними державними структурами про державну акредитацію вищого навчального закладу підтверджує, що освітня діяльність ВНЗ визнається якісною. Зрозуміло, без наявності відповідного документа навчальні заклади не можуть здійснювати свою діяльність. Якщо дотримуватися такої логіки, то національна вища освіта в цілому є якісною. Однак численні соціологічні дослідження засвідчують невдоволеність суспільства якістю освітніх послуг [6]. Така ситуація вказує на те, що зіставлення якості освіти лише з державними стандартами не відповідає «духу» сучасного суспільства. Демократизація освітнього простору, формування інформаційного суспільства вимагає врахування думки різних суб'єктів освітнього процесу.

Неоднозначним виявляється ставлення до освітніх стандартів і у зв'язку з модифікацією функцій інституту освіти: по-перше, освіта забезпечує підготовку професіоналів, є засобом вирішення економічних та соціокультурних проблем суспільства, проникає в усі сфери суспільної життєдіяльності, по-друге, освіта стає самоцінністю. Таким чином, стандарт мав би стати засобом рефлексії суспільства щодо призначення і ролі освіти, відображати соціально-економічні реалії, враховувати «дух часу» та цивілізаційні зміни, забезпечувати «рух на випередження». Виходячи з такої позиції, стандарти покликані визначати мінімальні вимоги до освіти, залишаючи місце поступу, творчості, розвитку. За умови формування і відображення максимальних у них вимог, не буде змоги забезпечувати багатоманіття, розкривати перспективу, розвивати академічні свободи та ін.. Стандартизація в освіті не може жорстко регламентувати організацію та розвиток

системи освіти, а має бути засобом її стимулювання до саморозвитку та самоудосконалення.

Таким чином, соціальна стандартизація освіти постає як предмет переговорів, узгоджень і результат компромісів зацікавлених суб'єктів освітнього процесу. «Не існує абсолютного еквіваленту академічного рівня чи якості випускників, і те, що визнається якістю, є питанням думок» [7, с.32]. Необхідна якість результату діяльності освітньої системи відображається в системі вимог, відносно яких дійшли згоди учасники освітнього процесу. У випадку відповідності отриманого результату цій системі вимог формується потенційна якість результату, тобто особи та фахівця з певними здібностями до виконання професійної діяльності у відповідності з моделями «випускника», які відображені в програмах та кваліфікаціях за спеціальностями вищої освіти. Отже, погодимося з позицією, що «якість освіти доцільно розглядати як конвенційний феномен, тобто як результат узгодження між усіма учасниками освітнього процесу і співвіднесення їх потреб з нормативними вимогами, прийнятими в системі освіти, і соціокультурними потребами, особливостями функціонування освітньої системи у суспільстві» [8, с.11]. Формування соціального стандарту передбачає аналіз взаємодії спільнот, залучених до освітнього процесу, оскільки саме успішна взаємодія постає важливою переумовою якості освіти.

Таким чином, процес стандартизації освіти – це невід'ємний атрибут усіх освітніх систем, однак цивілізаційні зміни вимагають відповідального та науково обгрунтованого переходу до впровадження соціальної стандартизації. Соціальні стандарти освіти, будучи прямо пов'язаними з якістю освіти, передбачають охоплення та інтеграцію вимог усіх суб'єктів освітнього процесу, що дасть можливість забезпечувати динамізм освітньої системи, її розвиток. Подальшого дослідження при цьому потребує формування системи моніторингу потреб та вимог суб'єктів освітнього процесу до якості освіти, механізмів узгодження та трансформації у стандарти освіти.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кац, А. М. Качество образования: подлинный смысл и бессмысленные процедуры / А. Кац // Директор школы. – 2001. – №3. – С.39 – 50; 2. Ерастов, Ю. В. Сопоставительный анализ подходов к качеству педагогического образования в США и России [Текст] : дис... канд. пед. н.: 13.00.01 / Ерастов Юрий Викторович. – Новокузнецк, 2004. – 186 с.; 3. Про вищу освіту. Закон України №2984-III, зі змінами від 19 січня 2010 р.; 4. Алексеенко, В. А. Система управления качеством высшего образования России. Научная монография / В. А. Алексеенко. – М.: Изд-во Национального института бизнеса, 2009. – 238 с.; 5. Національна доктрина розвитку освіти України: Затв. Указом Президента України від 17.04.2002 р. №347/2002 // Освіта України. – 2002. – 23 квітня (№33). – С. 4-6.; 6. Щудло, С. А. Громадська думка про якість сучасної освіти: крос-регіональний аналіз С. А. Щудло // Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2008.– №795.— С. 173-177; 7. Вроэйнстайн, А. И. Оценка качества высшего образования: Рекомендации по внешней оценке качества в вузах. / А.И. Вроэйнстайн– М.: Изд-во МНСПУ, 2000. –252 с.; 8. Кошечева, И. К. Качество образования как социологическая проблема [Текст] : дис... канд. соц. н.: 22.00.06 / Ирина Константиновна Кошечева – Екатеринбург, 2003. – 157 с.

УДК 316.43:378.1

ПРОЕКТИВНИЙ ПІДХІД ДО ОСМИСЛЕННЯ НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ОСВІТИ

Бірюкова Марина Василівна – кандидат соціологічних наук, доцент, професор кафедри Харківської академії безперервної освіти

Сучасні соціальні процеси актуалізують застосування нових підходів до аналізу освіти. У статті в якості такого підходу запропоновано проектний ракурс дослідження тенденцій розвитку сучасних освітніх систем. Наявність багатоаспектної методології дослідження інституту освіти обумовлюють необхідність застосування оцінки його результативності з позиції майбутнього.

Ключові слова: освіта, сучасні тенденції розвитку освіти, проектний підхід.

Современные социальные процессы актуализируют применение новых подходов к анализу образования. В статье в качестве такого подхода предложен проектный ракурс исследования тенденций развития современных образовательных систем. Наличие многоаспектной методологии исследования института образования обуславливают необходимость применения оценки его результативности с позиции будущего.

Ключевые слова: образование, современные тенденции развития образования, проектный подход.

Modern social processes actualize new approaches to the analysis of education. As such an approach proposed project perspective study trends in modern educational systems. The presence of a multifaceted research methodology Institute of Education necessitate the use estimates of its effectiveness from the perspective of the future.

Key words: education, modern trends of education, project-based approach.

Ще в ХХ столітті освіта перетворилася на джерело стратегічних ресурсів, яке визначає людські та технологічні ресурси суспільства, на засіб накопичення людського капіталу та знань. В умовах радикальних змін, характерних для багатьох країн, інститут освіти дозволяє здійснювати процес відтворення соціального досвіду, закріплювати нові орієнтири суспільного розвитку.

Інтерес до проблем освіти багато в чому визначений і переходом цивілізації до нового етапу свого розвитку, що зумовило кардинальну й складну трансформацію всіх соціально-економічних, політичних та інших складових сучасного суспільства на початку III тисячоліття. Найважливішими характеристиками «нового» суспільства на цьому етапі є:

- одночасне наростання тенденцій регіоналізації та глобалізації;
- прискорення темпів змін і кардинальних ціннісних зрушень в економіці, науці та культурі, пріоритетний розвиток високих технологій;
- посилення відкритості, зміцнення соціальних інститутів і горизонтальних структур інтеграції громадянського суспільства.

Таким чином, існує, як найменше, дві обставини, під впливом яких освіта стає об'єктом активної уваги науковців. По-перше, підвищення якості освіти розглядається ними як один із суттєвих чинників економічного зростання країни. По-друге, нарощування темпів науково-технічного прогресу, наукових знань, автоматизація виробництва, застосування кібернетики, використання обчислювальної техніки зумовлюють необхідність модернізації та навіть трансформації освіти. Але для забезпечення випереджального розвитку людини в порівнянні з суспільною практикою освітня система, як пише Г. Краснова, повинна використовувати бази оцінок «від майбутнього», які припускають, що соціальні критерії якості освіти, її пріоритет повинен спиратися на побудову проєктивних моделей освіти, що забезпечують вільний і всебічний розвиток людини [1].

Протягом останніх десятиліть проблеми філософії та соціології освіти були в центрі уваги багатьох дослідників України. Інституціональні проблеми розвитку і функціонування вищої школи активно розробляються в Києві (В. Андрущенко, М. Даниленко, К. Левківський), у Львові ведуться дослідження з проблем суб'єкт-об'єктних відносин в системі вищої освіти (В. Піча, Н. Черниш), в Донецьку розробляються проблеми управління вищою школою (В. Городяненко, Н. Ліповська, В. Полторак) та ін. Необхідно відзначити значний внесок у соціологію освіти таких вчених, як В. Астахова, В. Бакіров, Л. Белова, К. Михайлова, О. Навроцький, В. Осовський, Є. Подольська, Л. Сокурняська, Ю. Чернецький, В. Чорноволенко та багато інших. Комплексний аналіз специфіки розвитку сучасної системи освіти в Україні представлений в роботах В. Андрущенка, В. Беха, В. Булавко, В. Гапон, Б. Корольова, К. Корсака, Н. Кочубей.

Етимологічно, як відомо, слово «освіта» означає процес керівництва долученням молодих поколінь до тих форм думки, мислення та поведінки, які характерні для суспільства на даному етапі його розвитку. У той же час освіту, безумовно, націлено на майбутнє, адже ті знання, вміння та навички, які дає освіта, або ті компетенції, які прищеплює і розвиває система освіти, формують людину нового покоління, людину майбутнього. Саме тому так важливо вивчати не тільки можливості сьогодення освіти, а й говорити про прогностичні перспективи її розвитку, про проєктивні цілі функціонування освіти, здатної забезпечити успішне, якісне майбутнє людству в глобальному сенсі, конкретній спільноті — в регіональному і окремії людині — у локальному.

Мета нашої *статті* — на основі аналізу різних аспектів вивчення освіти як соціального феномену обґрунтувати проєктивний підхід до осмислення її нової концепції. Де під проєктивним підходом розуміємо розробку стратегії реформування освіти, яка зосереджена не стільки на вирішенні актуальних освітніх проблем сьогодення, а сконцентрована, передусім, на визначенні нової мети та принципів освіти найближчого майбутнього. Саме такий підхід дає можливість аналізувати саме бажані ознаки ефективної освіти, яка не є пролонгованим образом минулої, існуючої системи, а може відповідати динамічним вимогам та викликам нового суспільства.

В організаційному плані освіта є складною й досить автономною системою, яка структурована за ланками: дошкільні установи, школа середня загальна, школа середня спеціальна, професійно-технічна освіта, вища школа (інститут, академія, університет, аспірантура, докторантура), система перепідготовки фахівців. До цієї системи входять органи управління освітою, а також ідеї та принципи, на основі яких ця система побудована. Останнім часом все частіше говорять про дистанційну освіту як специфічну ланку системи.

У той же час, освіта є соціальною підсистемою суспільства, яка також має свою структуру. В якості її основних елементів можна виділити навчально-виховні установи як соціальні організації, соціальні спільноти (педагоги та учні), навчальний процес як вид соціокультурної діяльності.

У методологічному плані важливим є підхід В. М. Турченка, який виділяє в освіті сім аспектів («іпостасей»): соціальний інститут, освітній процес, рід діяльності, результат, що виражається у певному рівні освіти, цінність, освіта як галузь народного господарства, освіта як специфічна область знання та комплексна нова наука [Цит. по 2].

Аналізуючи освіту, В. І. Добреньков та В. Я. Нечаєв в своїй книзі «Суспільство і освіта» відзначають, що це найважливіший конструкт цивілізації, оскільки головною її умовою є «наступність суспільного життя, а освіта служить основним елементом, що транслює культурні досягнення» [3, с. 3].

Видатний американський філософ і педагог Джон Дьюї вважав, що «вся історія педагогічної думки відзначена боротьбою двох ідей: ідеї про те, що освіта — це розвиток, що йде зсередини, який засновано на природних здібностях, і ідеї про те, що освіта — це формування, що йде ззовні та представляє собою процес подолання природних нахилів та заміщення їх придбаними під зовнішнім тиском навичками» [Цит. по 2]. Проєктуючи цю тезу на систему освіти як соціальну організацію, можна стверджувати, що джерелом змін у системі освіти можуть бути як внутрішні потенції, так і зовнішні. Що з них більш природно, а що штучно, питання досить неоднозначне. Але й ті, й інші тягнуть за собою не тільки змістовні зміни в системі освіти, але й структурні.

Таким чином, сьогодні, освіта з соціального інституту, який «обслуговує» науково-технічний прогрес, перетворюється в систему, орієнтовану в першу чергу на розвиток самої людини, її особистості, творчих та інтелектуальних можливостей, культури. Соціально-економічний розвиток цивілізації та нелінійність функціонування самої освіти актуалізують домінування низки загальноосвітніх тенденцій, серед яких ми виділяємо наступні:

1. Фінансова криза розвитку освіти. Багато змін у взаєминах держави (уряду) і освіти обумовлені філософією «економічного раціоналізму», вірою в те, що ринкові сили швидше, ніж державне втручання, зроблять освіту більш ефективною економічно і краще керованою. Уряд дає освіті, окремим навчальним закладам, перш за все університетам, більше автономії для того, щоб ті самі домагалися потрібних державі цілей.

2. Друга тенденція в системах освіти розвинених країн світу, що впливає з першої, це виникнення нових методів організації системи освіти. Навчальні заклади більшості розвинених країн світу все частіше з навчально-наукових та культурних центрів, що фінансуються державою, перетворюються також у підприємства.

3. Наступна тенденція — це реформування освіти, яке відбулося майже у всіх країнах Європи. З середини ХХ століття у світі починає формуватися освіта, яка орієнтована на отримання проєктивного знання і вирішує проблему співвідношення об'єктів традиційного природничого знання та об'єктів діяльності.

4. Багато закордонних дослідників відзначають, що для системи освіти характерні загальні для сучасного світу тенденції до розширення ініціативи, автономії у боротьбі з ієрархічною бюрократичною моделлю суспільства з метою кращого задоволення потреб людини. Але ця автономія трактується не як повна незалежність освіти від держави, а як процес отримання тих чи інших свобод.

5. Тенденція академічної мобільності, яка в певною мірою входить в протиріччя з тенденцією автономізації ВНЗ, особливо в області змісту програм та реалізації навчального процесу.

6. Тенденція різкого зростання додаткових освітніх послуг, у тому числі в рамках безперервної післявузівської освіти. Принцип багаторівневості, багатоступеневості освіти повною мірою відповідає принципам і запитам багатокладної економіки. Сталий поділ суспільства на багатоваріантні соціальні структури, його соціальна диференціація не можуть не впливати на стан освітньої системи.

7. У більшості західних країн спостерігається тенденція адаптації систем освіти до ринкового попиту. Необхідність і нагальність такої тенденції визнана завдяки цільовим замовленням університетам Заходу з боку індустріально розвиненого суспільства, яке включає наступні вимоги: підготовку висококваліфікованих фахівців; освіту на основі фундаментальних знань; виховання культурної особистості.

Це тенденції посилюється і тим, що в рамках окремої держави освіта є базою збереження історичної та національно-етнічної самосвідомості народу, науково-інтелектуальною базою економіки, основою національної безпеки, механізмом відтворення і розвитку суспільного інтелекту. Проте пошук нових форм і принципів управління освітою з метою її випереджального розвитку призводить до необхідності розробки «малих» проектів освіти, які дозволяють апробувати управлінські рішення, що приймаються.

При аналізі організації освіти, дослідженні її системного характеру неминує виникає питання про цілі освіти, про результати, які повинні бути отримані в процесі досягнення цих цілей, а також те, яким чином повинен бути організований освітній процес: його зміст, планування, організація, форми і методи діяльності. При цьому якість, результативність та ефективність освіти може мати як особистісний характер, так і регіональний, і суспільний.

Мета освіти в загальній формі може бути представлена в наступній формі: за допомогою різноманітної навчальної та практичної діяльності освоїти прогресивний досвід людства, виявити фундаментальні базові знання та підготувати на їх основі людину до продуктивної участі в суспільній практиці, перш за все до професійної діяльності, яка відповідає рівню випереджального розвитку цивілізації.

Ідеалом виховання в такому контексті є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна і національно свідомою особистість. Як записано в Законі України Про вищу освіту, «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [4]. Досягнення такої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- гармонізація взаємодії людини та природи;
- стимулювання інтелектуального розвитку всіх суб'єктів освітнього процесу;
- успішна соціалізація кожного, хто отримує освіту, через занурення в існуючу культурну, в тому числі, в техногенне середовище;
- створення передумов і умов для безперервної самоосвіти кожної особистості;
- створення умов для отримання кожною особистістю широкої базової освіти, що дозволяє достатньо швидко переключатися на суміжні галузі професійної діяльності.

Як пише Г. Краснова, в глобальному масштабі метою освіти має бути створення нового суспільства, що володіє стратегією стійкого розвитку, що не знає насильства та експлуатації, члени якого високо і всебічно розвинуті, повні ентузіазму, керуючись гуманізмом і мудрістю. При цьому головною метою освіти стає не озброєння людини певною системою знань про об'єктивний світ й закони його розвитку та функціонування, а озброєння її методологією творчої трансформації світу, методологією багатоваріантності, що допускає множинність правильних відповідей. Змінюється спрямованість освіти, яка тепер орієнтується на майбутнє, націлена на здобування знань в процесі творчості. Організація освіти змінюється в бік її індивідуалізації. Звідси впливає неминує перенесення «центру ваги» освітнього впливу з формування певних якостей на формування індивідуальних способів пізнання і трансформації особистістю себе і навколишнього світу [1].

На сучасному етапі в нашій країні формується нова модель технологій управління системою освіти, заснована на критеріях соціальної ефективності, гармонії та сталості. Суттєвою особливістю технологій управління новою освітньою системою України є прагнення до створення гнучкої, цілеспрямованої, ефективної системи державно-громадського управління на державному, регіональному, місцевому рівнях і в освітніх установах. У ході реалізації проєктивного підходу до проблеми управління системою освіти уточнена пріоритетність громадської домінанти в дихотомії «державні та громадські стратегії». В умовах розвитку громадянського суспільства та розширення практики співуправління система освіти буде все більше спиратися на громадські організації і спільноти. Це допоможе здійснити перехід від політики патронажу і домінування державного над суспільним, до їх конструктивного опонування і взаємодії. В Україні керовані реформи йдуть, як правило, «згори». Подальший розвиток системи освіти неможливий без доповнення галузевої вертикалі управління горизонтальними формами

самоврядування та кооперації. Прикладами таких горизонтальних форм управління в освіті можуть виступати кластери, освітні асоціації та комплекси освітніх установ.

Диференціація підходів до проблематики освіти накладає і відмінності у визначенні її функцій, серед яких все частіше згадують прогностичну. У зв'язку з цим до освіти пред'являють нову вимогу: вона стає не похідним, а визначальним фактором економічного зростання, вона вже не стільки задовольняє суспільні потреби, скільки формує майбутні громадські можливості. Реалізуватися прогностична функція освіти може при розробці інноваційних проектів розвитку освіти, з метою ж їх апробації необхідне застосування експериментальних технологій, що дозволяють знизити ступінь ризику і підвищити ефективність проекту.

Саме тому, на наш погляд, метою функціонування освіти повинно бути формування такої системи, яка була б здатна радикально підвищити ефективність і якість розвитку особистості з новим типом мислення та підготовки фахівця, який би відповідав вимогам постіндустріального суспільства, з урахуванням випереджувального задоволення ціннісних очікувань суспільства і регіонів. Реалізація такої мети дозволить досягти підвищення ступеня взаємодії системи і соціуму на регіональному рівні і свідомого випереджального розвитку освіти. Досягти поставленої мети можна лише удосконаливши систему освіти на основі широкого впровадження нових освітніх технологій, які спрямовані, перш за все, на ефективне управління як освітніми установами, так і всією системою освіти в цілому.

У сучасних концептах розвитку соціальних технологій в управлінні системою освіти все гостріше постає питання про застосування структурних технологій, здатних модернізувати освітні системи відповідно до нового етапу розвитку суспільства, глокальних, що дають можливість враховувати регіональні особливості функціонування освіти в період агресивної глобалізації, самоорганізаційних, що сприяють розвитку громадянського суспільства, і проектних, що дозволяють реалізовувати випереджальний розвиток освіти. Таким чином, на основі різних технологій можна прогнозувати і проектувати більш ефективну діяльність освітньої системи.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Краснова Г. А. Открытое образование: цивилизационные подходы и перспективы [Электронный ресурс] / Г. А. Краснова // Инт-т международных программ РУДН. – М. : Изд-во РУДН. 2002. – Режим доступа : <http://imp.rudn.ru/ido.aspx?id=book3>. – Загл. с экрана. 2. Ильинский И. М. Образовательная революция / И. М. Ильинский – М. : Из-во Моск. гуманит.-соц. академии, 2002. – 592 с. 3. Добренков В. И. Общество и образование / В. И. Добренков, В. Я. Нечаев – М. : ИНФРА – 2003. – 381 с. 4. О высшем образовании : Закон Украины от 17.06.04 г. № 1801-IV // Лига: Закон [Электронный ресурс]: Компьютер.-правовая система / Всеукр. сеть распространения правовой информ. – [Электрон. прогр.]. – Версия 7.4. – К., 2009. – Загл. из рук. для пользователя. – Ежедн. обновление.

УДК: 378.046.2

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ВСТУПУ ДО ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Сидоренко Олександр Леонідович - доктор соціологічних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, директор Харківського регіонального центру оцінювання якості освіти

У статті проаналізовано світовий досвід прийому до вищих навчальних закладів у контексті українських освітніх традицій, реалій і проблем. Виокремлюючи основні складові відбору абітурієнтів - іспити, підготовка в середній школі, матеріали для розгляду, демографічні фактори, автор акцентує увагу на іспитах. Детально розглянуто зовнішнє незалежне оцінювання як система загальнонаціональних випробувань, за результатами яких здійснюється відбір абітурієнтів до вищих навчальних закладів України. Зроблено висновок про необхідність збереження провідної ролі зовнішнього незалежного оцінювання у національній системі прийому до вузів.

Ключові слова: вища освіта, вступні іспити, зовнішнє незалежне оцінювання, прогностична валідність, модель вступу до вищих навчальних закладів.

В статье проанализирован мировой опыт приема в высшие учебные заведения в контексте украинских образовательных традиций, реалий и проблем. Выделяя основные составляющие отбора абитуриентов – экзамены, подготовка в средней школе, материалы для рассмотрения, демографические факторы, автор акцентирует внимание на экзаменах. Детально рассмотрено внешнее независимое оценивание как система общенациональных экзаменов, по результатам которых осуществляется отбор абитуриентов в высшие учебные заведения Украины. Сделан вывод о необходимости сохранения определяющей роли внешнего независимого оценивания в национальной системе приема в вузы

Ключевые слова: высшее образование, вступительные экзамены, внешнее независимое оценивание, прогностическая валидность, модель поступления в высшие учебные заведения.

The article analyzes the world practice of the admission into the higher education institutions in the context of the Ukrainian educational traditions, realities and problems. Highlighting the main components of the applicants' selection – tests, secondary schooling, documents for application, demographical factors, the author focuses his attention on the tests. External Independent Testing is examined in particular as a system of national examination, on which selection of applicants to the higher educational establishment of Ukraine is based. Necessity of preservation of the leading role of the external independent testing in the national system of acceptance into the higher education establishments is concluded.

Key words: higher education, tests, external independent testing, prognostical validity, acceptance model.

Стратегічний успіх національної економіки в умовах, коли відбувається перенесення відносин суперництва зі сфери промислових, воєнно-технічних та фінансових ресурсів у сферу інформаційних технологій, обумовлений його людським потенціалом, зростання якого пов'язане не лише із розширенням кола інтелектуальної й культурної еліти, але і з досягненням високого рівня освіти і професійної підготовки усього населення. Необхідність реагувати на загальноосвітню тенденцію, пов'язану з переорієнтацією системи освіти на потреби інформаційного суспільства, призводить до того, що роль вищої школи в умовах багатократного підвищення значення такого фактора, як якість людських ресурсів, суттєво зростає. В умовах постіндустріального суспільства освіта й сформовані в процесі її отримання моделі діяльності, особистісні якості й професійний статус дають індивідові підстави претендувати на більш високу соціальну позицію. Таким чином, освіта стає об'єктивним фактором соціальної диференціації, а інститут вищої освіти – одним із основних каналів соціальної мобільності і фактором формування стратифікаційної структури соціуму.

Сучасний етап становлення й розвитку України як європейської держави, її входження в єдиний світовий освітній простір потребує приведення всіх показників і параметрів національної системи освіти до світових стандартів і принципів функціонування.

Прийом до закладів вищої освіти є потужним механізмом, який, регулюючи систему «на вході», забезпечує здатність вузу здійснювати свою місію та реалізовувати завдання вищої освіти, найголовніше з яких – робити внесок у національну економіку й досягнення соціальних цілей. Процедури відбору студентів

до закладів вищої освіти у різних країнах суттєво відрізняються. Безумовно, що для держави, яка прагне покращити якість системи прийому, корисним є досвід інших країн [1, с.5].

У нашій країні, де наразі відбувається масштабне реформування системи освіти, зокрема впроваджується система національного зовнішнього оцінювання, окреслені проблеми вимагають посиленої уваги науковців. Метою даною статті є аналіз світового досвіду прийому до вищих навчальних закладів у контексті українських освітніх традицій, реалій і проблем.

Найчастіше у різних державах світу при вступі до закладів вищої освіти враховуються такі категорії показників: іспити, підготовка в середній школі, матеріали для розгляду, демографічні фактори.

Найголовнішим серед названого є іспити, які, у свою чергу поділяються на три групи: випускні іспити по закінченні здобуття середньої освіти, вступні тести та стандартизовані тести на здібності.

Підготовка в середній школі розглядається як числове вираження середнього бала атестата абітурієнта, який додається до бала з іспиту. Крім цього, може також враховуватися рейтинг абітурієнта у порівнянні з іншими випускниками. Важливим чинником є загальний рівень якості навчання в школі та її репутація, при цьому випускники шкіл з особливо високими вимогами є більш бажаними кандидатами до вступу. У деяких країнах від абітурієнтів вимагається надання цілого пакету документів, який включає есе, рекомендаційні листи, творчі роботи тощо. При вступі на мистецькі напрями окремі заклади проводять прослуховування.

Демографічні фактори (расова, етнічна приналежність, стать, соціальний статус тощо) часто використовують як допоміжний фактор, якщо всі інші умови виявилися рівними. У деяких системах прохідні бали знижені для представників малозабезпечених верств. В інших системах відносна вага конкретних демографічних чинників обчислюється за допомогою складних формул [1, с.5-6].

Оскільки, як зазначалося, ключовим критерієм відбору є результати іспитів, усе розмаїття систем прийому до вищих навчальних закладів можна розподілити на кілька типів залежно від видів іспитів (рис.1).

Рис.1 Класифікація систем прийому до вузів залежно від типу іспитів (за Р. Геллсом).

У межах кожного типу можна виділити підтипи систем прийому, а саме: урахування при відборі абітурієнтів балів стандартизованого тесту на здібності та успішності у середній школі (Швеція); балів стандартизованого тесту на здібності та пакету документів кандидата (США); виключно результатів національного іспиту наприкінці навчання в середній школі (Франція, Австрія, Ірландія, Єгипет) тощо.

Особливі умови прийому можуть встановлювати елітні університети. Так, у Кембриджському університеті (Великобританія) умови прийому залежать від обраного коледжу (факультету) та курсу (спеціальності). Процедура відбору включає такі завдання:

- написання есе (особливо для вступу на курси суспільних наук або мистецькі курси);
- тест для оцінки розумових якостей (Thinking Skills Assessment; TSA). Цей тест розроблено Кембриджським університетом для оцінки критичного мислення та спроможностей до вирішення проблемних ситуацій. Даний тест не прив'язаний до якогось окремого предмета, і тому використовується для оцінки абітурієнтів, що вступають на різні курси;
- вступний тест з біології та медицини (Bio-Medical Admissions Test; BMAT) – вимагається при вступі на курси медицини та ветеринарної медицини;
- кембриджський тест з права (Cambridge Law Test) – вимагається від абітурієнтів на більшість юридичних спеціальностей; як правило, проводиться, коли абітурієнт прибуває до Кембриджу для проходження співбесіди. Тест складається з одного питання, на яке слід відповісти протягом однієї години. При цьому, для відповіді на питання не вимагається і не очікується попереднє знання правознавства. Окрім цього, абітурієнти проходять співбесіду [2]. В Оксфордському університеті (Великобританія) приблизно такі ж правила прийому. Проте для вступу на курси права вимагається

проходження національного вступного тесту з права (Law National Admissions Test, LNAT) [3]. При вступі до Гарвардського університету (США) від абітурієнтів вимагається проходження тестів SAT або АСТ, а також двох предметних тестів SAT; окрім цього, абітурієнти надають відомості про оцінки з середньої школи та відомості про оцінки за півроку та рекомендації від двох вчителів [4].

Очевидно, що наявність широкого розмаїття систем вступу доводить, в першу чергу, те, що не існує однієї «правильної». Кожна країна формує свою систему прийому до вищих навчальних закладів, враховуючи як особливості держави на певній стадії її розвитку, питання загального контролю за системою вищої освіти та її впливом на суспільство та економіку, так і надійність та валідність усіх чинників, взятих до уваги при організації прийому. Вказані складники визначають, зокрема, і роль уряду у формуванні контингенту студентів. Так, у Китаї прийом до вузів централізовано координується національним урядом, який не тільки визначає кількість місць у всіх вузах за всіма спеціальностями, але й призначає заклад і факультет для кожного абітурієнта на основі результатів національного іспиту й поданого переліку факультетів, бажаних для вступу [1, с.7-8].

Процедурою визначення рівня та якості навченості учнів за допомогою зовнішнього стандартизованого тестування на федеральному або загальнонаціональному рівнях на різних етапах навчання користується багато країн: Австрія, Велика Британія, Ірландія, Італія, Литва, Нідерланди, Португалія, Румунія, Словенія, США, Фінляндія, Франція тощо.

Третій рік поспіль зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) впроваджується в Україні. Система ЗНО покликана забезпечувати об'єктивне вимірювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів; оптимізувати відбір абітурієнтів до вищих навчальних закладів на основі ефективних, демократичних і прозорих процедур; здійснювати моніторинг якості освіти на національному рівні [5, с. 593]. Перші роки впровадження нової системи оцінювання знань пройшли досить успішно. За даними опитування, проведеного Management Systems International та Київським міжнародним інститутом соціології у 2008 році, 78,5 % випускників шкіл частково або повністю довіряли тестуванню, у 2009 році цей показник зріс до 82,8 %. Лише 5% випускників 2009 року не довіряють зовнішньому оцінюванню. Серед батьків абітурієнтів відсоток довіри до зовнішнього оцінювання становить 77,8 [6].

Запровадження ЗНО абітурієнтів на національному рівні – це велика подія у становленні рівного доступу до якісної вищої освіти, але головною метою ЗНО є ефективне управління найважливішим ресурсом суспільства – інтелектуальним. Чи досягнуто цієї мети і за допомогою яких критеріїв це можна виміряти? Те, наскільки система тестів ЗНО надає повну інформацію ВНЗ для відбору найкращих студентів, дозволяє визначити прогностична валідність тесту.

Слід зауважити, що в країнах, які мають більший досвід впровадження систем оцінювання знань з метою здійснення абітурієнтського відбору, система дослідження прогностичної валідності тестів є індикатором якості функціонування інституцій, покликаних здійснювати незалежне оцінювання. Яскравим прикладом може бути досвід США, де на кошти університетів створена недержавна неприбуткова організація ETS, яка опікується проведенням тестування й відбором студентів для вищих навчальних закладів. Якісний склад відібраних ETS студентів і є головним критерієм визначення університетами доцільності існування установи (виправданості витрачених коштів), а також правильності її функціонування. Якщо ж ETS з якихось причин не влаштовуватиме університетську спільноту, американські виші мають можливість звернутися в іншу установу з аналогічними функціями – АСТ [5, с. 595].

Прогностична валідність – це характеристика тесту, яка відображає ступінь упевненості, що отримані за тест оцінки добре прогнозують майбутні досягнення тестованого [7, с. 17]. Прогностична валідність показує, наскільки тест корелює з віддаленими за часом зовнішніми критеріями: вимір інтелекту в дитинстві має передбачати майбутні професійні успіхи. П. Клайн визначає прогностичну валідність як кореляцію між показниками тесту та деяким критерієм, що характеризує вимірювану властивість, але через певний час [8, с. 18]. Для її виявлення результати одного тесту порівнюють із результатами іншого тесту, який проводять через півроку або рік навчання.

Розглядаючи зміст поняття «прогностична валідність тесту» у контексті проблеми, окресленої в статті, слід зауважити, що результати будь-якого вступного іспиту інтерпретуються як оцінка здатності абітурієнта навчатися у ВНЗ. Це означає, що результати вступних випробувань мають високо позитивно корелювати із результатами навчання (чим вище результати вступного іспиту, тим кращі результати у навчанні), принаймні у 1-2 семестрах (пізніше в результаті спільного навчання фактор попередніх, отриманих до вступу, знань нівелюється й більш впливовими стають інші фактори) [9]. Наведене дає підстави стверджувати, що *прогностична валідність тесту ЗНО – це співвідношення між балам, отриманим студентом на ЗНО, і результатами перших двох екзаменаційних сесій у ВНЗ. Вона показує, наскільки можливо за результатами ЗНО спрогнозувати майбутню успішність при навчанні у ВНЗ.*

Результати дослідження прогностичної валідності тестів ЗНО–2008 на національному рівні були оприлюднені 13 жовтня 2009 року під час проведення круглого столу за участі представників Міністерства освіти і науки України, Українського центру оцінювання якості освіти, ВНЗ, Програми сприяння зовнішньому тестуванню в Україні, вітчизняних та міжнародних експертів з незалежного

оцінювання. Даний проект можна вважати першою в Україні спробою системного дослідження того, наскільки надійним є ЗНО як критерій конкурсного відбору абітурієнтів. У ході дослідження визначалася кореляція середнього бала студентів першого курсу на зимовій та літній сесіях 2008/2009 навчального року із середнім балом сертифікатів із конкурсних предметів та середнім балом атестатів про повну загальну середню освіту. Обрані для пілотного дослідження ВНЗ презентували різні типи навчальних закладів та різні регіони України. Було досліджено результати навчання 9200 студентів першого курсу 2008/2009 навчального року з усіх галузей знань та по більшості напрямів підготовки.

Кореляція між результатами ЗНО та середнім балом за дві екзаменаційні сесії склала 0,503 (досліджено результати 3657 студентів). Кореляція із середнім балом атестата про середню освіту склала 0,399 (досліджено результати 508 студентів, оскільки не всі ВНЗ і напрямки змогли подати відомості атестата). За визначеною у світі класифікацією, прогностична валідність тестів ЗНО як критерію вступу до ВНЗ є високою [10, с. 17-18].

Автори дослідження – громадська організація «Центр освітньої політики» за підтримки програми USETI – зауважують, що паралельно з вивченням прогностичної валідності тестів доцільно визначати інші показники якості системи вступу до ВНЗ на основі ЗНО: справедливості системи вступу до ВНЗ і відповідності системи вступу ВНЗ запитам суспільства. У комплексі вони зможуть дати об'єктивне свідчення про стан забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти в нашій державі [10, с. 20].

У 2010 році в умовах прийому до вузів відбулися суттєві зміни: крім результатів зовнішнього незалежного оцінювання при відборі студентів буде враховуватися середній бал атестата про загальну середню освіту абітурієнтів [11]. У майбутньому передбачається доповнити конкурсний відбір введенням вступного випробування безпосередньо у вузі – у формі додаткового іспиту, написання есе або проведення співбесіди.

Реакцію суспільства на нововведення зафіксувало загальнонаціональне опитування населення України, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» та Київським міжнародним інститутом соціології 19 березня-2 квітня 2010 року. Методом інтерв'ю було опитано 1226 респондентів за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років. Статистична похибка вибірки не перевищує 3%.

У суспільстві переважає думка (41%), що зовнішнє оцінювання є більш чесним, залежним від знань способом відбору випускників шкіл при вступі до вузу, ніж вступні іспити (32%). Особливо схильні надавати перевагу системі вступу за результатами зовнішнього тестування ті, чії діти чи діти знайомих поступали до вузів за результатами тестування – 52% вважають таку систему кращою, 25% - надають перевагу колишній системі вступу за екзаменами. Серед тих, чії діти чи діти знайомих вступали до вузів за результатами зовнішнього оцінювання, повністю чи переважно задоволені тим, як воно проводилося 70%, переважно чи повністю не задоволені – 21%.

Основними позитивами зовнішнього тестування населення вважає те, що дана система оцінювання ставить усіх у рівні умови (згодні з цим 50%, не згодні 25%), що зовнішнє тестування дало змогу обдарованим дітям вступати до будь-якого вузу, навіть найпрестижнішого (згодні з цим 48%, не згодні 25%), що зовнішнє тестування зменшило рівень корупції при вступі до вузів (згодні з цим 43%, не згодні 28%), що впровадження зовнішнього тестування стало кроком до справедливості у державі (згодні з цим 40%, не згодні 27%).

Пропозиція керівників вузів ввести додатковий екзамен при вступі до вузів викликала неоднозначне ставлення населення: 28% впевнені, що це призведе до збільшення прийому студентів у вузи за хабарі, 25% вважають, що це дозволить вузам краще добирати собі студентів, а значна частина опитаних – 47% - певного ставлення до цієї пропозиції не має. Водночас серед тих, чії діти чи діти знайомих вступали до вузів за результатами зовнішнього тестування, переважає думка, що це призведе до збільшення прийому студентів за хабарі (37%), у поліпшенні контингенту студентів впевнені 28%.

Пропозицію скасувати систему вступу до вузів за результатами зовнішнього тестування і набирати студентів за результатами вступних іспитів підтримують 37% і стільки ж – не підтримують (решта свого ставлення не визначила). Істотно відрізняється позиція тих, чії діти чи діти знайомих поступали до вузів за результатами зовнішнього тестування: серед них підтримують пропозицію скасування вступу за зовнішнім тестуванням 32%, не підтримують – 55%. Водночас у суспільстві переважає думка, що скасування вступу до вузів за результатами зовнішнього тестування збільшить корупцію при вступі до вузів – так вважають 39%, протилежної думки тримаються лише 13%, решта 48% не визначилися [12].

Наведені результати опитування свідчать про необхідність проведення нових досліджень у цьому напрямі. Ще одним аспектом дослідження окресленої проблематики має стати виявлення та аналіз механізмів впливу соціальних факторів на ефективність зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень.

Усе наведене вище дозволяє зробити ряд **висновків**:

Серед найбільш вагомих індикаторів розвитку освітніх систем, таких, як доступність освіти, гуманістичне спрямування, демократичність засад управління, відповідність отриманих знань вимогам ринку, дуже показовими є зміст і якість освіти. Визначення їх відповідності міжнародним стандартам і підходам в освіті ставлять перед освітньою галуззю невідкладне завдання щодо створення в Україні сучасної системи контролю, коригування і регулювання якості освіти як основного показника, що свідчить про стабільність розвитку національної освіти.

Ключовою цінністю громадянського суспільства є прозора система освіти. Така прозорість забезпечує рівний доступ до якісної освіти, дозволяє обирати найкращі освітні заклади й напрями підготовки, тим, хто навчається, а вчителям, викладачам, управлінцям освітньої галузі надає об'єктивну інформацію для прийняття рішень щодо забезпечення якості надання освітянських послуг.

Перший крок на шляху до прозорості освіти в Україні уже зроблений: успішно впроваджене ЗНО. Одним з наступних кроків повинно стати впровадження системи моніторингу ефективності формування контингенту студентів ВНЗ на основі результатів ЗНО. Цей інструмент буде сприяти підвищенню якості освіти за рахунок надання зацікавленим особам такої фактичної інформації, як кореляція між успішністю здачі ЗНО та успішністю навчання в ВНЗ, вибір найбільш привабливих спеціальностей, вибір найбільш перспективних регіонів, населених пунктів та шкіл для спеціальності тощо.

Під час розробки подібних нововведень у сфері освіти слід враховувати думку безпосередніх учасників освітнього процесу, зокрема, викладачів та адміністрації вищих навчальних закладів і шкіл. Це є важливим і з огляду на те, що освітня інновація зримих контурів у соціокультурному просторі набуває лише за умови її експертної легітимації.

Система ЗНО абітурієнтів в Україні не є поки що органічною складовою системи освіти, ані середньої, ані вищої. Отримати цей статус, посісти гідну її роль у національній системі моніторингу якості освіти вона зможе за виконання, принаймні, двох умов: проведення глибоких аналітичних досліджень за результатами ЗНО та створення системи визначення прогностичної валідності тестів, а також середнього бала атестата.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Гелмс Р. Прийом до університетів: світовий досвід / Роберт Матросс Гелмс // Вісник ТІМО. — 2010. — №4-5. — С. 5—13. 2. Harvard College Office of Admissions [Електронний ресурс]. — Режим доступу : (http://www.admissions.college.harvard.edu/apply/application_process/index.html) 3. How to apply – University of Oxford [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ox.ac.uk/admissions/undergraduate_courses/how_to_apply/index.html. 4. Undergraduate Admissions: Cambridge Admissions Office – Additional work or tests [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cam.ac.uk/admissions/undergraduate/apply/tests.html>. 5. Сидоренко О. Роль соціального моніторингу в становленні й удосконаленні зовнішнього незалежного оцінювання як органічної складової системи освіти / Сидоренко Олександр Леонідович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. — Випуск 15. — Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. — С.593—597. 6. Матеріали офіційного сайту Програма сприяння зовнішньому тестуванню в Україні (USETI) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.useti.org.ua/ua/news/455/>. 7. Короткий текстологічний словник-довідник / Упорядник Л.Т. Коваленко. — К. : Грамота, 2008. — 160 с. 8. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Перевод Е. П. Савченко. — М.: «ПАН Лтд.», 1994. — 283 с. 9. Статистичний аналіз результатів вступної кампанії 2008 р. та зимової сесії 2008/2009 н.р. на факультеті соціології [Електронний ресурс]. — Режим доступу : nmc.univ.kiev.ua/docs/usp/Tests_analysis_2008.doc 10. Ковтунець В. Пілотне дослідження прогностичної валідності ЗНО абітурієнтів 2008 року за результатами зимової та літньої сесій 2008/2009 навчального року / В.В. Ковтунець, С.А. Раков // Вісник ТІМО. — 2009. — №11. — С. 15—20. 11. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Змін до Умов прийому до вищих навчальних закладів України» від 26.03.2010 № 243, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 01 квітня 2010 року за № 267/17562 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/?id=2>. 12. Як ставиться населення до вступу до вузів : за результатами зовнішнього оцінювання (результати загальнонаціонального опитування) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.maidan.org.ua/news/for-print.php3?bn=maidan_news&key=1270655278 – 8 квітня 2010 р.

УДК 316.422

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИКЛАДАННЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМА РЕЗУЛЬТАТУ

Бурега Валерій Васильович – доктор соціологічних наук, професор, перший проректор – проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

Єрескова Тетяна Володимирівна - кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

Бурега Олександра Микитівна – завідувач соціологічної лабораторії кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті обґрунтовується доцільність дослідження проблеми результативності запровадження у навчальний процес інноваційних технологій викладання через аналіз ставлення до них викладача як основного суб'єкта інноваційної діяльності, що створює особливий соціальний простір, який забезпечує динаміку інноваційного розвитку вищого навчального закладу.

Ключові слова: інновації, суб'єкти інновацій, результативність інноваційних технологій викладання.

В статье обосновывается целесообразность исследования проблемы результативности внедрения в учебный процесс инновационных технологий преподавания сквозь призму отношения к ним преподавателя как основного субъекта инновационной деятельности, создающего особое социальное пространство, которое и обеспечивает динамику инновационного развития высшего учебного заведения.

Ключевые слова: инновации, субъекты инноваций, результативность инновационных технологий преподавания.

Expedience of research of problem of effectiveness of leading in to the educational process of innovative technologies of teaching is grounding in the article. This problem is researching through the analysis of attitude toward them of teacher how central subject of innovative activity, which creates the special social space, providing a dynamics of innovative development of higher educational establishment.

Key words: innovations, subjects of innovations, result of innovation technologies of teaching.

Однією з обов'язкових умов процесу реформування системи вищої освіти є її модернізація, що пов'язується, насамперед, із введенням в освітнє середовище інноваційних технологій навчання та викладання. Перш за все, інноваційні технології викладання повинні бути спрямовані на формування у студентів інноваційного потенціалу, інноваційній свідомості, що сприятиме підготовці фахівців, які здатні працювати в умовах постійного ускладнення професійних завдань, що потребують творчого підходу до їх вирішення. Для того, щоб відповідати цим актуальним вимогам, майбутні фахівці повинні мати певні особистісні мотиви, настанови та цінності, які б обумовлювали участь в інноваційних процесах як результат особистого вибору.

Визнання студентської молоді дієвим чинником зростання інноваційно-інтелектуального потенціалу суспільства спрямовує завдання реформування системи вищої освіти на становлення професійно компетентної особистості. Виходячи з цього, якість освіти значною мірою буде залежати від результативності запровадження інноваційних технологій навчання, що актуалізує проблему освітніх інновацій як основної складової інтенсифікації та підвищення якості освітніх послуг, зростання творчого потенціалу учасників навчального процесу. Проте, враховуючи інноваційний потенціал нових підходів до навчання у вищій школі, виникає проблема невідповідності між їх можливостями та результатами. Найчастіше реалізація інноваційних технологій викладання у вітчизняних вищих навчальних закладах продовжує зберігати статус "приватного" досвіду, хоча в сучасних умовах реформування системи вищої освіти вже доцільно говорити про процес інституалізації інноваційних технологій викладання та надання їх змісту певної ціннісної спрямованості.

Сьогодні попит на інноваційні розробки в сфері освіти зростає через загострення конкуренції на світовому ринку освітніх послуг. За таких умов різноманітні інновації стають основою інноваційних стратегій, які дають можливість як окремим університетам, так і національним системам освіти здійснювати глибокі прориви у розвитку.

Під інновацією найчастіше розуміють нововведення як результат творчої діяльності [1, с.20]. Використання феноменів інновації почалося на початку ХХ ст. Вагомий внесок у становлення уявлень про це явище внесли Г. Тард, М. Кондратьєв, А. Пригожин, Й. Шумпетер, П. Штопмка та ін.

Якщо аналізувати сутність інноваційної діяльності вищого навчального закладу, то вона полягає у досягненні якісного результату освітнього процесу, що забезпечує стійкий розвиток ВНЗ на ринку освітніх послуг. Адже якість освіти розглядається як інтегральна характеристика, що відображає ступінь узгодженості процесу і результату освіти з очікуваннями та потребами різних суб'єктів освітнього процесу [2].

У вітчизняному соціологічному дискурсі дослідження інновацій у системі вищої освіти носять комплексний характер. Привертають увагу науковців проблеми ефективності використання інноваційних механізмів у системі освіти (В. Астахова, О. Кучко, С. Марікян та ін.), питання пошуку нових підходів до передавання знань, навичок, нетрадиційних методів навчання і формування нової парадигми навчального процесу (С. Бабенко, І. Ковальова, Л. Малес, А. Мусієздов, В. Серєда, Ю. Сорока та ін.), аналіз змін у вузівських викладацьких практиках в умовах трансформації системи вищої освіти в Україні, що суттєво позначаються на суб'єктивних та об'єктивних оцінках якості вузівської освіти в Україні (В. Арбеніна, В. Бурега, Л. Сокур'янська, Н. Цимбалюк та ін.) [3-8].

Формулюючи основну ідею статті, автори спирались на точку зору Л.М. Хижняк щодо необхідності діагностично-прогностичної оцінки якості викладання як складової управління інноваціями в системі вищої освіти [9] та думку В. Тарасенка і В. Чепак, що існуюча сьогодні тенденція застосування викладачами власної (індивідуальної) методики, яка нерідко позиціонується ними як інноваційна, не завжди забезпечує необхідний рівень викладання, а іноді просто заважає удосконаленню майстерності викладача, створенню необхідних умов для успішного засвоєння студентами знань [10].

Виходячи з цього, *метою статті* є спроба дослідити проблему результативності запровадження у навчальний процес інноваційних технологій викладання через аналіз ставлення до них викладача як суб'єкта інноваційної діяльності, що створює особливий соціальний простір, який і визначає хід інноваційного розвитку навчального процесу, його вектор та результат.

Загальновідомо, що з самого початку досліджень інноваційної сфери була виділена проблема людини – суб'єкта інноваційних процесів. Зрозуміло, що існують різні суб'єкти інновацій (окремі люди, що виступають з інноваціями; інноваційні організації; соціальні кола новаторського характеру і т. ін.) з різним інноваційним потенціалом, який залежить від їх зовнішнього або внутрішнього становища і ставлення до того соціального середовища, нормативна структура якого стає об'єктом інновацій [11, с. 439-441].

На нашу думку, якісні інноваційні технології переважно ініціюються та впроваджуються суб'єктами, що знаходяться всередині нормативної структури і проявляють особливу творчу ініціативу. Це й обумовлює необхідність та доцільність, особливо в умовах реформування системи вищої освіти, з'ясування уявлень самих викладачів (як одного з основних суб'єктів інновацій) щодо необхідності, мети, завдань, потенціалу та результативності запровадження інноваційних технологій викладання. Саме тому у лютому-березні 2010 р. в Донецькому державному університеті управління соціологічною науково-дослідною лабораторією кафедри соціології управління було проведено подібне дослідження, інформаційною основою якого стало соціологічне опитування викладачів університету (вибіркова сукупність репрезентативна щодо професорсько-викладацького складу університету за параметрами вік, педагогічний стаж, науковий ступінь, посада). Зауважимо, що не зважаючи на існуючий певний суб'єктивізм трактування викладачами поняття «інноваційні технології викладання», тим не менше, методика нашого дослідження дозволила зафіксувати, перш за все, загальний рівень використання інноваційних технологій у навчальному процесі, оцінити прагнення викладацької аудиторії до його оптимізації і вдосконалення власних педагогічних технологій.

Виходячи з того, що сучасна вища школа має відповідати на виклики часу, втілюючи нові вимоги, тенденції, ідеї у нових освітніх технологіях, формах і структурах, методах і засобах підготовки студентів, ми намагалися визначити чинники, які, на думку викладачів, викликають необхідність запровадження інноваційних технологій викладання в системі вищої освіти. Аналізуючи думку викладачів, ми дійшли висновку, що переважна більшість респондентів вважає, що головним є необхідність зацікавлення студентів до отримання знань (63%); 48% опитаних пояснює запровадження інноваційних технологій необхідністю орієнтації студентів на результати навчання; 40% викладачів вказали на необхідність адаптації як студентів, так і викладачів до нових технологій отримання знань. Як бачимо, це відбиває основну ідею запровадження інновацій у систему вищої освіти, а саме – перехід від традиційних технологій навчання до освітніх технологій, у яких предметні знання та навички використовуються в якості засобів розвитку соціальних здібностей, орієнтація викладачів на конструювання ефективних способів отримання студентами нових знань, формування у них інноваційної свідомості та інноваційного потенціалу. До своєрідної «зони ризику» потрапили ті чинники, які напряму сприяють запровадженню інноваційних технологій викладання у навчальний процес, а саме: орієнтація на індивідуалізацію процесу навчання (27%), орієнтація на запровадження "персональних моделей" викладання (22%), розробка індивідуальної цільової спрямованості ВНЗ (13%).

Проблему результативності інноваційних технологій викладання ми з'ясували і через бажання викладачів використовувати інноваційні технології у професійній діяльності. Так, на питання "Чи використовуєте Ви інноваційні технології викладання?" 88% респондентів дали позитивну відповідь (40% – так, використовую; 48% – скоріше використовую, ніж не використовую). Це може свідчити про два моменти. По-перше, що процес запровадження інноваційних технологій викладання має високу підтримку у викладацькому середовищі. Переважна більшість викладачів демонструє готовність працювати у новому форматі, що засвідчує усвідомлення необхідності впровадження в систему вищої освіти широкого спектра нововведень, які сприятимуть удосконаленню, модернізації та підвищенню якості науково-освітньої роботи, і створення на основі комплексного підходу своєрідного інноваційно-освітнього клімату для ефективної діяльності ВНЗ. Однак, по-друге, не менш важливим стає і той факт, що, можливо, викладачі сприймають запровадження інноваційних технологій викладання як нав'язливе та обов'язкове нововведення, як «нормативні інновації», що можуть забезпечити показово високі результати роботи та використовуватися в якості засобу вирішення особистісно-значущих завдань (6% респондентів розглядають запровадження інновацій як можливість отримання заохочення та засіб виокремлення серед своїх колег).

Аналіз відповідей на питання щодо необхідності впровадження інноваційних технологій викладання у навчальний процес виявив певні протиріччя. Незважаючи на те, що при відповіді на питання про використання інноваційних технологій викладання у навчальному процесі переважна більшість респондентів надала позитивну відповідь, 46% з них вважають їх необов'язковими і, навіть, непотрібними. На наш погляд, основною причиною такого ставлення до інноваційних технологій викладання стає відсутність потреби та особистісної мотивації викладача у запровадженні інноваційних технологій викладання. Серед інших причин необов'язковості введення інновацій в процес викладання були вказані наступні: відсутність умов для їх використання (15%); брак часу на їх підготовку та запровадження (15%); специфічність дисципліни, що викладається (8%); недостатній педагогічний досвід (8%); їх обов'язковий характер (8%). Це підтверджує нашу думку про те, що запровадження інноваційних технологій викладання, їх якість та результативність більшою мірою залежить від так званого "людського чинника" (рівня адаптивних здібностей викладачів до змін; їх готовності до роботи за новими освітніми програмами, навчальними та управлінськими технологіями; потреби критичного аналізу власної науково-педагогічної та науково-методичної діяльності з урахуванням нереалізованих потенційних можливостей і т. ін.).

У процесі викладання навчальних дисциплін у вищій школі застосовується багатий арсенал різноманітних прийомів та засобів навчання. В ході проведення дослідження викладачам було запропоновано назвати інноваційні технології, які вони використовують в процесі викладання. Більшість учасників опитування назвали дискусії (62%), презентації (58%), бліц-опитування (48%), ділові та рольові ігри (47%), колективне обговорення або аналіз навчальної інформації (41%), проблемне викладання – 34%, мозковий штурм – 32%, метод критичного мислення – 28%, кейс-стаді – 26%. Як бачимо, у трійку «лідерів» потрапили такі технології, що покликані акумулювати наукові досягнення і розробки у навчальний процес, стимулювати інтелектуальні здібності та творчий потенціал та створювати умови для розвитку лідерських якостей його учасників. Хоча звертає на себе увагу і той момент, що популярність означених технологій визначається мінімальними витратами часу та економією зусиль викладача на додаткову підготовку, яка, найчастіше, полягає у застосуванні роздаткових матеріалів (на паперових або електронних носіях) та використанні широкого спектру технічних засобів навчання. Цей момент є важливим, оскільки демонструє певну неготовність викладачів повною мірою перейти до нової форми організації навчального процесу, адже запровадження інноваційних технологій викладання призводить до необхідності удосконалення педагогічної майстерності та методичного забезпечення дисципліни, посилення диференціації та індивідуалізації роботи зі студентами тощо.

Окремим пунктом дослідження стало з'ясування думки викладачів щодо умов застосування інноваційних технологій викладання. На думку опитуваних, головною умовою застосування інноваційних технологій стає специфіка певного залікового або змістового модуля (69% респондентів обрали цей варіант відповіді). Це обумовлюється спеціальним доббором методів і технічних засобів, їх комбінуванням і особливістю практичного застосування відповідно до кожної конкретної теми, кожного виду навчального заняття. До того ж 39% викладачів звертає увагу і на специфіку студентської аудиторії, яка може значно скорегувати методичний апарат і обумовити доцільність застосування тієї чи іншої інноваційної технології викладання. І лише невелика група опитаних наголошує, що основною умовою запровадження інноваційних технологій викладання є індивідуальні якості викладача, а саме рівень його педагогічної майстерності (29,4%) та бажання застосовувати нові технології (21%).

Таким чином, проведене дослідження показало, що запровадження інноваційних технологій викладання можуть сприйматися викладачами здебільшого як обов'язковий, а іноді, й нав'язливий елемент навчального процесу у вищому навчальному закладі. На наш погляд, у цьому випадку "не працює" так званий особистісний аспект інноваційної діяльності. Сутність останнього полягає в актуалізації комплексу особистісних засобів суб'єкта інновацій, які забезпечують не тільки адаптацію до нової соціальної та професійної реальності, але й надають можливість впливати на неї [1, с.24].

Повертаючись до окресленої нами проблеми щодо результату запровадження інноваційних технологій викладання в умовах реформування системи вищої освіти, то на наш погляд, вона носить дещо маргінальний характер. Адже ціннісна спрямованість запровадження інноваційних технологій або тримається на індивідуальних суб'єктах інноваційної діяльності, або нормативно реалізується лише у окремих складових навчального процесу. Хоча сьогодні необхідні вже радикальні зміни, коли інновації повинні набувати інституціонального статусу, торкатися усіх основних складових системи вищої освіти і, як наслідок, змінювати її фундаментальні основи. В подальшому це призведе до суцільних змін, коли існуючі компоненти та сегменти освіти як соціального інституту модифікуються за рахунок реформ широкої дії або посиленні змін, проведених спочатку в більш вузькому середовищі (наприклад, кафедра – факультет – вищий навчальний заклад і т. ін.). Саме в цьому випадку можна говорити про результативність інноваційних технологій викладання, їх ціннісну спрямованість як складової управління інноваціями в системі вищої освіти – провідного інституту соціалізації, що має можливість якісно перетворювати особистість. А на сьогоднішній день результативність інноваційних технологій викладання більшою мірою залежить від суб'єктів інноваційної діяльності, яким не завжди притаманні високий інтелектуальний потенціал, інформаційна, інноваційна культура, відповідний рівень професіоналізму тощо.

Виходячи з того, що існуючий сьогодні процес запровадження інноваційних технологій викладання у систему вищої освіти носить характер так званих "нормативних інновацій" (за П.Штомпокою) [11, с. 451] і має накопичувальний характер, наступним етапом досліджень повинно бути розроблення і впровадження нових методів і форм викладання за допомогою створення спеціальних інноваційно-освітніх структур. Це допоможе ознайомити широке коло викладацької аудиторії з інноваційними, ефективними методиками, покликаними стимулювати творчі ресурси та інтелектуальні здібності суб'єктів інноваційних процесів в системі вищої освіти. Цей процес, по-перше, передбачає перехід від традиційних технологій навчання до освітніх технологій, у яких предметні знання та навички використовуються в якості засобів розвитку соціальних здібностей. А по-друге, орієнтує педагогічну спільноту на конструювання ефективних способів отримання студентами нових знань. Вже ці заходи щодо впровадження інноваційних методів та прийомів у практику викладання стануть важливою передумовою створення і підтримання у вищому навчальному закладі особливого інноваційного середовища, в якому панує сприятлива атмосфера для постійного творчого пошуку, нових ідей та їх реалізації, що сприятиме забезпеченню розвитку вищого навчального закладу на ринку освітянських послуг.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Карпова Ю.А. Введение в социологию инноватики: Учебное пособие [Текст] / Ю. А. Карпова – СПб.: Питер, 2004. – 192 с. 2. Щудло С.А. Якість освіти: методологічні аспекти дослідження [Текст] / С.А. Щудло // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 490-495. 3. Марікян С.В. Інноваційні механізми освітніх трансформуваль [Текст] / С.В. Марікян // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 19-25. 4. Подольська Є.А. Соціологія освіти: зміна векторів у ситуації постмодернізації суспільства [Текст] / Є.А. Подольська // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: Збірник наукових праць. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – С. 7-13). 5. Социология в аудитории: искусство преподавания [Текст]. – Х.: Издательский центр Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, 2003. – С. 147-200. 6. Сокурская Л.Г. Трансформация преподавательских практик в условиях реформирования высшего образования в Украине [Текст] / Л.Г. Сокурская // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія і методи». – 2009. – № 844. – С. 260-265. 7. Цимбалюк Н.М. Проблеми методичного та технологічного забезпечення освітньої діяльності у сфері соціології [Текст] / Н. М. Цимбалюк // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 511-513. 8. Бурегу В.В. Інноваційні підходи до становлення студентів-соціологів у професійному інформаційному просторі [Текст] / В.В. Бурегу, О.К. Любчук // Наукова скарбниця Донеччини. – 2009. - 1(4). - С. 35-40. 9. Хижняк Л.М. Оцінка якості викладання соціологічних дисциплін як складова управління інноваціями в соціологічній освіті [Текст] / Л.М. Хижняк // Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології». Т. VI. Вип. 2(47). – Донецьк: ДонДУУ, 2005. – С. 98-106. 10. Тарасенко В. К вопросу о разработке методик преподавания социологии [Текст] / В. Тарасенко, В.Чепак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 170-182. 11. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества [Текст]: Пер. с польск. С.М. Червонной. / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005. – С. 436-452.

УДК 316.259(477)

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: УКРАИНСКИЙ ВАРИАНТ

Романенко Светлана Владимировна - кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии, декан социологического отделения Института социальных наук Одесского национального университета им. И.И. Мечникова

В статье представлен анализ современного состояния информатизации отечественного среднего образования. На основе объективных и субъективных данных, в частности результатов мониторингового социологического исследования, проведенного социологами Одесского национального университета им. И.И. Мечникова среди старшеклассников Одессы и их родителей, определены характерные черты и особенности этого процесса, а также соотношение таких его составляющих, как компьютеризация, медиатизация и интеллектуализация.

Ключевые слова: информатизация, компьютеризация, медиатизация, интеллектуализация.

Статтю присвячено вивченню процесу інформатизації українських шкіл на основі аналізу програм та звітів різного рівня, а також на основі результатів моніторингового соціологічного дослідження, яке було проведено кафедрою соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Також зроблено спробу визначити характерні риси, які вказують на особливості цього процесу і його відмінність від «класичних» моделей інформатизації.

Ключові слова: інформатизація, комп'ютеризація, медіатизація, інтелектуалізація.

The article is devoted to the study of the process of informatization in Ukrainian schools based on the analyze of programs and reports, and based on results of the sociological monitoring research conducted by the department of sociology of the Institute of social sciences of the Odessa national university. An attempt to define the personal touches indicative on the feature of this process and its difference from the «classic» models of informatization is also undertaken.

Key words: informatization, computerization, mediatization, intellectualization.

Одной из наиболее популярных тем современной публицистической научной литературы является информатизация общества. Данный процесс рассматривают как залог экономического роста государства и основной двигатель научно-технического прогресса. Поэтому программы информатизации – одно из приоритетных направлений развития сегодняшнего среднего образования. Обучение современных школьников пользованию современными достижениями компьютерной техники и информационных технологий – необходимое условие продвижения на пути к информационному обществу.

При этом процесс информатизации не является простым и линейным. Кроме насыщения школ компьютерной техникой происходит адаптация и переоценка отношения к ней школьников. Компьютер становится не столько средством перехода к качественно новому состоянию индивида и общества, сколько подстраивается под потребности человека и формирует совершенно иное состояние, которое называют виртуализацией [1].

Об особенностях процесса информатизации в Украине сказано и написано достаточно много. Можно согласиться с тем, что картина «информационной Украины» весьма противоречива. Рапорты об успехах повсеместной компьютеризации и медиатизации сочетаются с данными о весьма ограниченном доступе большинства населения к компьютеру и Интернет [2, с. 207]. Актуальность изучения данной проблемы сегодня связана с тем, что именно 2010 год является рубежным для национальных программ информатизации и их региональных аналогов [3; 4].

Цель данной статьи - анализ особенностей информатизации украинских школ на основе как объективных, так и субъективных оценок этого процесса. Для достижения этой цели мы обратились к программам и отчетам по информатизации учреждений среднего образования, а также к данным мониторинговых исследований как на локальном, так и общегосударственном уровне.

По мнению специалистов, информатизация – процесс целенаправленного овладения информацией как ресурсом управления и развития всех общественных подсистем, может быть разделена на три составляющие, а именно: компьютеризацию, медиатизацию и интеллектуализацию [5, с. 7]. На уровне программ информатизации эти три составляющих выражены в конкретных действиях. Компьютеризация школ связана с повсеместным внедрением электронных, цифровых, программноуправляемых технических средств, сетевого оборудования, которые обеспечивают бесперебойный доступ к учебной информации, а также активизируют управленческий процесс [3; 4].

Медіатизація передбачає створення в школах України новітніх систем колективної та особистої зв'язі, забезпечують доступ кожного учня та вчителя до всіх джерел інформації, до всіх рівнів особистого, міжособистого та групового спілкування; створення єдиного інформаційного освітнього простору на основі засобів телекомунікації; доступ до регіональних та зарубіжних баз даних навчально-методических матеріалів та бібліотек.

Інтелектуалізація – це процес розвитку здібностей індивіда до свідомого використання комп'ютерної техніки, а також сприйняттю та засвоєнню зростаючих об'ємів інформації, продуциванню та розвитку нової інформації та засобів її передачі. Він пов'язаний з формуванням інформаційної культури учнів, навчання інформаційної безпеки; розвитком програм дистанційного навчання, стимулюючих самостійність у засвоєнні знань; засвоєнням легального програмного забезпечення; дотриманням принципів авторського права. Слід зазначити також комплексність та цілеспрямованість відповідних програмних заходів по всіх трьох напрямках інформатизації [3; 4].

Аналіз звітів про впровадження програм дозволяє фіксувати суттєві успіхи в процесі інформатизації закладів середньої освіти України [6; 7]. Практично всі школи мають комп'ютерні класи, забезпечені засобами підключення до локальних та глобальних комп'ютерних мереж; до Інтернету підключені органи управління шкільною освітою; шкільні вчителі залучені до роботи курсів, навчаючих роботи з комп'ютерної, офісної та мультимедійної техніки; розроблені та затверджені типові програми курсу «Інформатика» для учнів середніх та старших класів [8]. Дані програми, розраховані на старші класи, передбачають глибоке занурення в курс і навіть на «початковому рівні» можуть забезпечити формування фундаментальних знань та умінь використовувати всі можливості ПК – від презентацій готових документів до створення та редакції текстових документів, електронних таблиць, баз даних, веб-сторінок. Однак оцінка залишкових шкільних знань студентів по інформатиці показує, що більшість з них слабо представляє собі пристрій та принципи роботи комп'ютера, локальної та глобальної мережі тощо. У найкращому випадку залишаються поверхневі навички роботи з текстовими редакторами.

Для того, щоб зрозуміти причини такої ситуації, можна звернутися до даних соціологічних досліджень, які містять суб'єктивні оцінки рівня інформатизації українських шкіл учителями, батьками та учнями [9; 10]. Незважаючи на те, що комп'ютери в українських школах є і вони перебувають у робочому стані, 77,7% учителів вважають, що комп'ютерів у школах недостатньо. Міські школярі частіше сільських мають доступ до комп'ютера, однак це переважно домашній доступ. Використання мережних можливостей в процесі навчання, зокрема звернення до Інтернет-порталу «Острів знань», знаходиться на рівні 14,4% [9, с. 8]. Лише 6,4% міських батьків та 2,2% сільських отримують інформацію про шкільні реформи та інші зміни з мережі Інтернет. Усього 23,9% учителів отримують інформацію, необхідну для роботи, з Мережі [9, с. 101-103]. Використання Інтернету в сільській місцевості достатньо проблематично, а шкільний доступ є для більшості сільських жителів єдиною можливістю зв'язатися з інформаційними технологіями. Оцінки батьків також підтверджують ці факти [9, с. 24]. Аналогічні дані отримані нами в ході дослідження, проведеного серед одеських школярів. Підкреслимо, що, за даними національного дослідження, Одеська область займає лідерські позиції по комп'ютеризації та інформатизації шкіл [9, с. 90].

Отже звернемося до матеріалів дослідження серед одеських школярів. Зокрема зауважимо, що кафедрою соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету спільно з Южноукраїнським відділенням НАУ та Міським управлінням освіти з 1993 року проводиться моніторинг «Старшокласник. Життєві орієнтації та настрої; сучасна родина: батьки та діти» [10]. Її ідея була запропонована та реалізована І.М. Поповою. Метою цього дослідження – накопичення та аналіз динаміки інформації про те, як змінюється покоління наших потенційних абітурієнтів, які нові риси їм притаманні. У 2006 році за рекомендацією одеського Міського управління освіти в інструментарій моніторингу було додано блок питань для школярів та членів їхніх родин, спрямованих на вивчення рівня інформатизації школярів. У травні 2010 року проводився наступний етап цього моніторингу.

Об'єктом дослідження виступали старшокласники міста Одеси (учні 10-11 класів). Методом збору інформації – анкетний опит. Відповідно до мети та загальних завдань дослідження вибірка була двоетапна квотна за типами шкіл (профільні та загальноосвітні) та за районами міста. Профільні навчальні заклади – це пріоритетний напрям в організації навчального процесу старшокласників. До них належать: ліцеї, гімназії, спеціалізовані школи з поглибленим вивченням окремих предметів. Ці школи часто називають елітними. Вибіркова репрезентативна за масивом учнів 10-11 класів. Було опитано 390 осіб. Помилковість вибірки не перевищала 5%.

За даними опитування, 96,6% учнів 10-11 класів мають вдома комп'ютер. Приріст домашніх ПК за останні 4 роки склав майже 30%. Таким чином, ми можемо говорити про практично

полной компьютеризации старшеклассников Одессы. Если рассматривать зависимость от типа школы (профильная или общеобразовательная), то практически все, не имеющие дома компьютера, – это ученики общеобразовательных школ. При этом пользоваться им умеют только 90,3% опрошенных (качество этого пользования, конечно, остается под вопросом).

Кроме школьников, в их семьях владеют навыками работы с компьютером: 66,2% пап, 65,6% мам, 45,9% братьев/сестер, 10,5% бабушек/дедушек. Следует отметить, что с 2006 года число пользователей ПК среди старших родственников (родителей и прародителей) возросло в 1,5-2 раза. Таким образом, мы можем с полной уверенностью фиксировать, что количество пользователей ПК непрерывно возрастает.

Постоянно пользуются Интернетом 82,2% старшеклассников, время от времени – 15,4%. Только 5 респондентов не пользовались им никогда, а 4 «заходили» в Сеть пару раз. 93,8% старшеклассников имеют подключение к Интернету дома, причем следует отметить, что все опрошенные лицеисты/гимназисты имеют домашний доступ к Интернету; 3,3% опрошенных пользуются Интернетом у друзей, знакомых. Только двое респондентов ответили, что пользуются Интернетом в школе! Хотя, по данным отчетов, практически все школы Одессы компьютеризированы и подключены к Интернету. Более того, школьных пользователей Сети оказалось даже меньше, чем в 2006 [10].

Можно сказать, что для жителей больших городов домашний Интернет становится нормой. Практически в небытие уходят Интернет-клубы, которые были не только средством доступа к Сети, но и достаточно проблемной криминогенной зоной. В этом сегменте, который специалисты связывают с медиатизацией общества, за прошедшие четыре года произошел существенный сдвиг. Доступность и востребованность Интернет жителями мегаполиса выходит на мировой уровень. В то время, удаление от городской черты даже на 10 км существенно усложняет доступ к Сети, в том числе из-за существенного возрастания затрат на подключение к Интернету, что, в свою очередь, увеличивает «информационный разрыв» и формирует его границу по территориальному признаку.

Можно зафиксировать также изменение приоритетных средств медиатизации. Если в 2006 году это было телевидение, то в 2010 – Интернет, а именно общение с помощью различных его сервисов, поиск медийной информации (музыки, фильмов и т.д.). Интересным является тот факт, что количество приверженцев компьютерных игр практически не изменилось и осталось на уровне 29,7%.

В последние 2-3 года получило широкое распространение такое явление, как социальные сети типа «ВКонтакте», «Одноклассники» и др. Поэтому в исследовании 2010 года был добавлен вопрос о том, кто из старшеклассников и членов их семей вовлечен в сетевое общение. Как показало исследование, 77% учеников 10-11 классов являются пользователями социальных сетей. Сетевое взаимодействие привлекает не только подростков, но и 42,6% мам, 38,2% пап и 31,3% братьев/сестер. Представители старшего поколения – дедушки/бабушки – пока редко «попадают» в виртуальные социальные сети (4,4%).

Задавался также и вопрос о том, возможна ли дружба в сети Интернет? 35,9% считают, что «дружба должна быть только реальной»; 19,5% затруднились ответить на этот вопрос. Однако 44,6% респондентов ответили: «да, у меня много виртуальных друзей», более того, некоторые именно к ним обратятся в случае эмоционального потрясения; 17,4% утверждают, что чаще всего проводят свое свободное время с виртуальными друзьями в социальной сети. Электронные сообщения как способ связи с друзьями стали постоянными спутниками для 36,7% опрошенных; еще 19,2% обмениваются ими несколько раз в день; остальные – несколько реже.

Сколько времени обычно проводят за компьютером старшеклассники? До двух часов в день – 28,8% пользователей; от 2 до 4 часов – 36,7%; более 4 часов в день – 34,6% (то есть практически все время, свободное от сна и школы). Пятеро опрошенных не имеют вовсе доступа к компьютеру. Если в 2006 году мы характеризовали наших старшеклассников как «умеренных пользователей», то за прошедшие четыре года время, проводимое ими за компьютером, возросло примерно вдвое.

А теперь попытаемся выяснить, для чего одесские старшеклассники обращаются к компьютеру. Для 80% опрошенных компьютер – прежде всего источник информации; для 67,4% - средство общения; для 55,1% - помощник в подготовке домашних заданий; для 29,2% - игрушка; для 27,2% - доступ к социальной сети; для 7,4% - друг; для 6,9% - средство зарабатывания денег; для 5,9% - средство для заказа и покупки товаров и услуг. Вообще не нужен компьютер шести опрошенным. Некоторые респонденты дали такие ответы: компьютер – это «любовь», «отец, мать, родина», «способ отдыха», «убивание времени», «порнуха». Следует отметить, что, по сравнению с данными 2006 года, в 1,5-2 раза возросла «рациональность» отношения к компьютеру (источник информации; помощник в подготовке домашних заданий; средство зарабатывания денег, покупки товаров и услуг); более чем в два раза увеличилась доля тех, кто считает компьютер прежде всего средством общения.

Разница в ответах по типам школ заметна в том, что ученики профильных учебных заведений чаще являются пользователями социальных сетей; ученики общеобразовательных школ чаще проводят свободное время у телевизора. Также можно отметить разницу между «мужским» и «женским» отношением к компьютеру. Среди «геймеров» более чем в 2 раза больше юношей, чем девушек. Среди тех, кому

компьютер приносит заработок, почти исключительно юноши. Девушки чаще, чем юноши, являются пользователями социальных сетей и воспринимают компьютер прежде всего как средство общения.

С помощью процедуры кластерного анализа нам удалось разбить совокупность опрошенных на три однородные группы, характеризующие отношение к компьютеру. В первый кластер попали 92 респондента (24%); во второй – 68 (17%); в третий – 230 (59%).

Третий кластер (самый многочисленный) на три четверти состоит из девушек. Для представителей этого кластера компьютер - это прежде всего средство общения и доступ к социальной сети. Первый кластер (второй по численности респондентов) включает в себя примерно поровну юношей и девушек. Здесь сосредоточены любители компьютерных игр, которые в свободное время предпочитают бродить по Интернет в поисках информации, а также считают компьютер помощником в подготовке домашних заданий.

Интересен второй кластер (самый малочисленный), в котором в основном представлены юноши. В него попали самые «заядлые» пользователи, которые проводят за компьютером больше всего времени. Именно они считают компьютер «другом» и «игрушкой», кроме того рассматривают его как средство заработка, а также заказа товаров и услуг.

По сравнению с данными аналогичного анализа, проведенного в 2006 году, к «игрокам» и «болтушкам» добавилась группа (пока небольшая), для которой компьютер – это близкое и понятное электронное «существо», с которым можно провести свободное время и который является помощником буквально во всем. Общение в Сети вылилось во вполне организованную форму – социальную сеть. Кроме того, в прошлом исследовании фиксировались еще две группы, которые рассматривали компьютер как «источник информации» и как «помощника в подготовке домашних заданий» [10, с. 104-105]. Респонденты, опрошенные в 2010 году, кроме рациональных функций, достаточно часто отмечали его развлекательные функции. Таким образом, исследование показало, что компьютер стал неотъемлемой частью повседневной жизни старшеклассников и выполняет, помимо практической, функцию доступа в другой мир: игр, развлечений, музыки и кино, общения, в том числе и дружеского.

Подводя общий итог, можно утверждать, что информатизация подрастающего поколения крупных городов развивается достаточно быстрыми темпами, компьютер становится важной составляющей повседневности современных старшеклассников, активно внедренной в образовательное и жизненное пространства индивида. Компьютеризация и медиатизация современных украинских школ и школьников находятся на должном уровне. Но при этом не развиваются компоненты, обеспечивающие развитие такой важнейшей составляющей информатизации как интеллектуализация. Учитывая крайне ограниченный доступ учеников к компьютеру и Интернет в школе, можно говорить о том, что информатизация наших подростков носит скорее индивидуальный, домашний, персонифицированный характер. Этот процесс плохо организован в рамках учебного процесса, а потому практически не контролируем.

Все это существенно усложняет достижение основных целей программ информатизации, поскольку их реализация в таком виде практически не влияет на качество, доступность и конкурентоспособность национального образования, не способствует формированию квалифицированных пользователей ПК и тем самым отдаляет перспективу инновационного пути развития украинского общества.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Иванов Д.В. Виртуализация общества. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. – 96 с. 2. Роль наук об обществе в разработке стратегии экономического и социального развития Украины и ее политического устройства. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. - №1. – С. 197-216. 3. Постанова Кабінету Міністрів України від 07.12.2005 р. № 153 «Про затвердження Державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці на 2006-2010 роки» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Законодавство. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua> 4. Програма інформатизації загальної середньої освіти міста Одеси на 2007 – 2010 роки: Офіційний сайт [Електронний ресурс] - Режим доступу: www.gorono.od.ua 5. Соколова И.В. Социальная информатика и социология: проблемы и перспективы взаимосвязи. – М., 1999. – 126 с. 6. Проект «Рівний доступ до якісної освіти в Україні». Компонент 2. «Удосконалення навчального процесу». Підкомпонент 2.2. «Засоби навчання». - Міністерство освіти і науки України: Офіційний сайт [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/> 7. Освіта Одеси у цифрах і фактах. Статистичні дані: Офіційний сайт [Електронний ресурс] - Режим доступу: www.gorono.od.ua 8. Інформатика. Навчальна програма для учнів 10-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту. – Міністерство освіти і науки України: Офіційний сайт [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/> 9. Система освіти в оцінках громадян України. Соціологічне дослідження // Інститут соціальних технологій на замовлення Спільного проекту Міністерства освіти і науки України та Світового банку «Рівний доступ до якісної освіти в Україні». - Міністерство освіти і науки України: Офіційний сайт [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/> 10. Попова И.М., Романенко С.В., Савченко М.Ю. Старшеклассник – 2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети. // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. – Одеса, ОНУ, 2006. – Том 11. Випуск 10. – с. 89-108.

УДК 316.74:37(477-32)

РЕГІОНАЛЬНА ОСВІТА З ПОЗИЦІЙ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Єрмакова Таміла Георгіївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

В статті висвітлюються питання взаємозв'язку інтегральних системних властивостей освіти та ефективності її функціонування, аналізуються перетворення освіти у напрямку її відповідності суспільним запитам регіону (на прикладі Дніпропетровської області).

Ключові слова: регіоналізація освіти, інтегральні системні властивості освіти, ефективність функціонування освіти регіону.

В статье освещаются вопросы взаимосвязи интегральных системных свойств образования и эффективности его функционирования, анализируются изменения в образовательной сфере, направленные на обеспечение его соответствия общественным запросам региона (на примере Днепропетровской области).

Ключевые слова: регионализация образования, интегральные системные свойства образования, эффективность функционирования образования региона.

The article under review deals with the relationship of integrated education system properties and efficiency of its operation, analyzed changes in education in the direction of its relevance to public inquiries in the region (for example, Dnipropetrovsk region).

Key words: regionalization of education, integrated education system properties, the effective functioning of education in the region.

Серед багатьох питань, які складають проблемне поле соціології освіти, особливе місце посідають дослідження, які стосуються процесів регіоналізації освіти. Актуальність зазначених питань зумовлена стратегічним курсом суспільства на посилення регіональних начал, набуттям освітою першочергового значення як рушійної сили позитивних суспільних змін у регіоні, включенням освіти в якості компонента у розрахунок стану людських ресурсів регіону – регіонального індексу людського розвитку (ІЛР), розробленого групою експертів ПРООН. «Рівень освіти населення є найвагомішою складовою загального ІЛР регіону. Освіта є ключовим елементом забезпечення людського розвитку. Саме освіта готує людину до життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. ... Отже, освіта найпомітніше впливає на рівень людського розвитку регіону [1, с. 114].»

Ступінь перетворюючої дії, міра позитивного впливу освіти на регіональне співтовариство залежить від внутрішньої досконалості системи освіти регіону (досить високого рівня розвитку складових та взаємодії між ними) та відповідності іншим ланкам більш складної системи – суспільства, елементом якого вона є. У зв'язку з цим привертають увагу зміни загальносистемних властивостей освіти, які складають передумови її ефективного функціонування та перетворення на вагомий чинник розвитку регіональної спільноти.

Регіоналізація освіти дедалі частіше входить до кола наукових інтересів соціологів. Значний інтерес для фахівців становлять дисертаційні дослідження В. В. Гаврилук, О. В. Єфремова, Н. А. Лоншакової, які висвітлюють соціальні та економічні проблеми розвитку вищої школи регіону. Питанням регіоналізації освіти присвячені монографії російських вчених В. М. Аверкіна, В. В. Нестерова, В. М. Петровичева, у яких вивчаються організаційний та управлінський аспекти функціонування системи освіти регіону. Регіональні особливості вищої освіти розглядаються також у працях П. О. Куделі, у яких основна увага приділяється модернізації управління вищою освітою регіону та розробці соціальних технологій управління вищою освітою.

Перетворення, які відбуваються у системі освіти регіону та спричиняють зміни її інтегральних системних властивостей, висвітлені у соціологічній літературі недостатньо, що і зумовило вибір теми статті.

Метою статті є висвітлення інтегральних системних властивостей освіти регіону, які впливають на ефективність її функціонування.

Регіоналізація освіти, не обмежуючись окремими, суто внутрішніми процесами її організації на тій чи іншій території, у регіоні, а являє собою особливий тип спільних, універсальних явищ і процесів, які відбуваються у сфері освіти.

Множинність підходів, які склались в соціології до вивчення регіоналізації освіти (адміністративно-державний, соціальний, суспільно-організаційний та соціокультурний), спричиняє відмінності в інтерпретації цього поняття [2, с. 71-73]. Але кожне з існуючих тлумачень, на наш погляд, відбиває лише окремий аспект цього явища. Ми вважаємо, що обмеження розуміння регіоналізації у рамках тільки одного, будь-якого із зазначених підходів, та перетворення, здійснювані з таких позицій, не в змозі призвести до кардинальних змін

освіти регіону. Тому ми розуміємо цей процес як складне, багатомірне явище, як перетворення, що здійснюються у різних напрямках. Ми інтерпретуємо поняття «регіоналізація освіти» як її розвиток в напрямку набуття системи властивостей, що в своїй сукупності утворюють нову якість освіти – регіональність (відповідність суспільним запитам регіону), наявність якої забезпечує її ефективне функціонування.

Цей розвиток відбувається поступово, йому притаманні відмінності у темпах формування окремих властивостей освіти, суперечливість, співіснування позитивних змін і негативних моментів. У даній публікації ми використовуємо в якості прикладу розвиток системи освіти Дніпропетровської області, при цьому ми ототожнюємо поняття «Дніпропетровська область» і «Дніпропетровський регіон», тому що перебування в межах однієї області, виникнення інтенсивних зв'язків між містами та районами, формування відповідної інфраструктури об'єднали населення області в територіальну спільноту. На наш погляд, Дніпропетровську область зараз цілком можливо розглядати як регіон, тобто динамічну систему, складові якої (природа, населення, виробництво, культура, наука та ін.) утворюють єдиний соціально-економічний організм, цілісну соціальну систему.

В якості інтегральних ми виокремлюємо притаманні системі освіти загальні системні властивості (цілісність як внутрішня єдність компонентів, структурованість, інформаційність та зв'язок з середовищем).

Важливою інтегральною властивістю системи освіти регіону є, насамперед, *цілісність*, яка розуміється нами як єдність дій її окремих елементів та виявляється як їх інтегрованість та цілісність у виконанні кожної функції різними ланками освіти. Цілісність освіти, що розвивається в напрямку регіоналізації – це «нова» цілісність, не просто інтеграція окремих компонентів, що існували раніше, а створення нового цілого з оновлених елементів, поява яких є наслідком процесів диференціації в освіті.

Процеси диференціації та інтеграції в розвитку освіти регіону несуть відбиток його економічних та соціокультурних характеристик. Наприклад, стан та зміни на ринку праці, в залежності від економічних особливостей області, зумовлюють необхідність диференціації освіти за професійною спрямованістю та інтеграції освітніх закладів різних рівнів однієї або споріднених галузей, утворення кластерів. Географічні особливості (співвідношення кількості великих міст та невеликих сільських поселень, їх віддаленість), етнічний та віковий склад населення, ступінь його розшарування за рівнем життя, особливості наукової та культурної сфер регіону позначаються на диференціації мережі освітніх закладів, змісті освіти та формах освітньої діяльності. У той же час зазначена диференціація як засіб досягнення найбільш повного задоволення освітніх потреб конкретної особистості, різних соціальних груп та регіонального співтовариства в цілому не може відбуватись без наявності інтеграційних процесів, взаємодії і взаємодоповненні зусиль у досягненні спільної мети – формуванні освіченої особистості. Створення та зміцнення цілісності регіональної освіти – це рух від освіти уніфікованої до освіти різноманітної, але єдиної за спрямованістю. Досягнення саме таким чином усвідомлюваної цілісності як інтегральної властивості системи освіти є умовою підвищення рівня її функціонування.

Рівень виконання функцій освіти пов'язаний з її *структурованістю*, яка розуміється нами як наявність та розвиненість (досконалість будови та організації діяльності) необхідних структурних елементів освіти. Ми виокремлюємо дві групи структурних елементів: інфраструктурну та діяльну. До першої ми відносимо елементи інфраструктури освіти різної величини та складності: ланки освіти різного рівня; окремі освітні заклади, їхні структурні підрозділи; спеціальні служби (охорони здоров'я, психологічні, соціологічні, наукові, методичні); органи управління. До другої – елементи діяльності суб'єктів освіти (освітніх установ та осіб, причетних до освіти).

У розвитку інфраструктури освіти спостерігаються різноспрямовані тенденції:

- збільшення кількості закладів різних типів одного освітнього рівня, що призводить до зростання варіативності освіти, її диференційованості;

- зміни в структурі існуючих закладів освіти, поява комплексних освітніх утворень шляхом об'єднання закладів різного рівня (навчально-виховних комплексів; ліцеїв, коледжів та училищ при вищих навчальних закладах, які функціонують як ланки неперервної освіти; окремих класів у вечірніх загальноосвітніх школах з числа учнів ПТНЗ, відділень професійної підготовки технікумів, утворених шляхом злиття кількох ПТУ та професійних ліцеїв);

- поява в системі освіти нових структурних елементів (наприклад, психолого-медико-педагогічних центрів, центрів вивчення української мови, створення груп різнопрофільного спрямування у дошкільних закладах).

Проте зміни лише інфраструктури, поява нових елементів, збільшення чи зменшення числа різноманітних навчальних закладів, надання навчальним закладам нових статусів ще не гарантують покращення їхньої діяльності та підвищення рівня функціонування освіти – такі зміни можливі за умов певним чином організованої діяльності структурних компонентів освіти.

У структурі організації діяльності освіти регіону в цілому та її елементів ми виокремлюємо такі блоки: експертно-діагностичний (оцінка стану справ в освіті, виявлення суспільних освітніх запитів, визначення освітніх потреб різного рівня); планово-прогностичний (формування замовлення на зміну ситуації в освіті, побудова проектів, створення програм розвитку освіти регіону, конструювання змісту освіти, розробка нормативів, ініціація інноваційної діяльності); виконавчий (втілення розробок, конкретні

практичні дії по реалізації намічених перетворень); аналітичний (оцінка змін, що здійснюються, аналіз результатів виконаної роботи, виявлення причин, які гальмують зрушення).

Ключовими при наданні оцінки структурованості організації діяльності, її відповідності вимогам регіоналізації освіти, на нашу думку, є такі моменти: повнота представленості кожного блоку в загальній структурі діяльності; задіяність суспільних сил у виконанні різних блоків діяльності, залученість широких кіл громадськості, представників різних соціальних верств до освітніх перетворень, відкритість для суспільних ініціатив, консолідованість владних структур та суспільних сил регіону, кооперація та координація їхніх дій.

Структурі діяльності системи освіти притаманна циклічність: звичайно вона планується управліннями освіти і науки та освітніми закладами області на навчальний рік. При підведенні підсумків виконаної роботи аналіз її результатів складає підґрунтя для експертно-діагностичної діяльності як початку нового періоду функціонування та розвитку освіти. В кінці року підводяться підсумки, при цьому оцінка виконаної роботи надається самими навчальними закладами та органами управління. За затребуванням управлінь освіти навчальні заклади подають інформацію про окремі показники (успішність навчання, кількість випускників, що продовжили навчання в закладах вищого рівня, працевлаштування випускників, тощо).

Ми вважаємо, що за такої організації аналітичного та експертно-діагностичного блоків діяльності неможливо повною мірою вирішити завдання, що складає головний сенс регіоналізації – перетворення регіонального співтовариства на суб'єкт свого розвитку шляхом реалізації повного і неперервного процесу освіти. По-перше, не визначаються повною мірою освітні потреби та ступінь їх задоволення, оскільки відсутній «зворотний зв'язок» – оцінка освітньої діяльності та отриманих надбань тими, хто навчався (учнями, студентами). По-друге, не забезпечується соціальна відкритість освіти: не передбачені залучення різних соціальних груп та окремих осіб до розвитку освіти, творча співпраця в аналізі та плануванні освітньої діяльності вчених і практиків, політиків і організаторів освіти, педагогів, широких кіл інтелігенції та представників громадських організацій. По-третє, сама організація програмування та аналізу виконаної діяльності має низку недоліків: намічені програми не є для навчальних закладів продуктом їхньої власної діяльності, єднання їхніх зусиль для вирішення актуальних проблем; не розроблені форми координації окремих типів навчальних закладів між собою та з іншими ланками освіти (зазначені лише виконавці запланованих видів роботи); не визначені критерії реалізуємості програми; результати виконання програм представлені показниками зміни ресурсного забезпечення ланок освіти та переліком проведених заходів.

Отже, необхідне оновлення механізмів оцінювання ефективності функціонування освіти і планування її діяльності, вдосконалення взаємодії ланок освіти між собою в організації аналітичного та експертно-діагностичного блоків діяльності.

Оцінка виконавчого блоку організації діяльності освіти регіону, на наш погляд, вельми утруднена за причин недоступності повної, систематизованої інформації з цього питання.

Втім, можна констатувати наявність позитивних моментів, прикладів залученості різних суспільних сил до виконання запланованої роботи: участь у розгляді питань на засіданнях колегій головного управління освіти і науки облдержадміністрації депутатів різного рівня, представників громадськості; участь роботодавців у засіданнях обласної міжгалузевої ради професійно-технічної освіти, Всеукраїнських нарадах-семінарах з актуальних питань підготовки робітничих кадрів; залучення заслужених діячів мистецтва до лекційної та практичної роботи в Центрах вивчення української мови.

В «Обласній програмі розвитку освіти на період 1999-2012 роки» передбачені: залучення батьківської громадськості до громадянського виховання учнів; розробка системи заходів по активізації самоврядної діяльності; співпраця з міжнародними дитячими організаціями, що працюють у галузі освіти, культури, туризму, спорту; залучення галузевих профспілкових організацій та профспілкових комітетів до розвитку мережі оздоровчих освітніх закладів, організації профільних майданчиків, загонів (екологічних, спортивних, туристичних) в оздоровчих закладах, створення Міжвідомчої координаційної ради з питань захисту і розвитку дітей. Але, за причин відсутності системності у плануванні побудови взаємодії з громадськістю в програмах розвитку освіти та відсутності зведеної інформації про реалізацію намічених заходів, зробити висновок про відчутні позитивні зрушення у цьому напрямку не можна.

Важливою передумовою розробки і втілення освітніх перетворень в умовах регіоналізації є достатня інформаційність освіти – наявність каналів зв'язку та наповненості їх інформацією.

Інформаційність освіти ми визначаємо як її інтегральну системну властивість, яка виявляється в інформованості науковців, освітян і управлінців, усього регіонального співтовариства про освітні потреби учнів, студентів, батьків, підприємств, громадськості та ступінь їх задоволення; інформованості усіх причетних до освіти осіб про стан справ у цій царині та зміни, що відбуваються.

Згідно з цим визначенням, ми виділяємо два потоки інформації, які відрізняються за її змістом та агентами: потік інформації, що стосується наявності освітніх потреб різних рівнів, та потік, що стосується функціонування освіти, задоволення існуючих та формування засобами освіти нових потреб.

Критеріями оцінки інформаційності освіти ми вважаємо доступність інформації (завдяки достатній кількості та різноманіттю каналів її розповсюдження) та якість інформаційного насичення (повнота змісту інформації, його відповідність потребам реципієнтів).

Зміст інформації, що стосується освітніх потреб та функціонування освіти регіону, відрізняється в залежності від її агентів та реципієнтів.

До Головного управління освіти і науки Дніпропетровської області протягом року надходить інформація:

- від громадян через їхні звернення до Головного управління, які стосуються удосконалення системи освіти, порушення організації навчально-виховного процесу, підвезення учнів до шкіл, вивчення української мови, атестації кадрів, заробітної платні та стипендій, виконання ст. 57 Закону України "Про освіту", житлово-побутових умов, інших питань.

- від організаторів, працівників освіти та співучасників організаційних заходів – засідань колегій, дорадчих органів, нарад-семінарів, круглих столів. Це інформація, що стосується навчально-виховного процесу, підготовки робітничих кадрів, міжнародних зв'язків, наукового розвитку, фінансової допомоги для будівництва приміщень, придбання автотранспорту, комп'ютерних класів та іншого технологічного устаткування, забезпечення соціальної адаптації та реабілітації дітей-сиріт та дітей-інвалідів.

- від центру зайнятості та окремих підприємств (інформація про вакансії на ринку праці).

Інформація, яка надходить безпосередньо від учнів (студентів) і батьків до працівників навчальних закладів та найбільш повно, на нашу думку, виражає освітні потреби тих, хто навчається, відбиваючись крізь позицію вчителів (викладачів), їхнє розуміння і бачення освітніх проблем, розповсюджується через їх спілкування з колегами та управлінцями освіти, усвідомлюється педагогічною громадськістю, висвітлюється у матеріалах педагогічних конференцій, нарад, методичних семінарів, публікаціях в освітянських виданнях.

56 газет різного рівня та 12 телевізійних каналів висвітлюють роботу закладів освіти та подають інформацію, яка стосується: впровадження інноваційних технологій у навчально-виховний та навчально-виробничий процеси закладів освіти, обласного фестивалю художньої самодіяльності учнів ПТНЗ, мовного питання, безпеки життєдіяльності та охорони праці, спортивних змагань та професійних конкурсів.

Але на даний момент, незважаючи на позитивні зрушення, в цілому інформаційність можна оцінити як недостатню, оскільки, на наш погляд, не усвідомлюються повною мірою інформаційні потреби агентів та реципієнтів освітнього простору та не узгоджуються інформаційні потоки. Ми вважаємо, що зазначена ситуація є наслідком, по-перше, успадкованої з радянських часів тенденції висвітлювати переважно позитивні моменти, досягнення освітян та уникання відкритого обговорення гострих проблемних питань; по-друге, відсутності безпосередніх інформаційних контактів («інформаційного діалогу») між носіями освітніх потреб, з одного боку, та управлінцями, науковцями, освітянами, з іншого.

Взаємозв'язок з середовищем як системна властивість освіти регіону виявляється у налагодженій її взаємодії з усіма суспільними сферами. Відсутність міцних зв'язків, інтенсивної взаємодії освіти та суспільства регіону є наслідком недоліків у правовій основі з питання взаємодії освіти з громадськими організаціями, наявності протиріч у чинному законодавстві. Так, згідно зі статтею 8 Закону України «Про освіту», навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання політичних партій, громадських, релігійних організацій [3, с. 10]. У той же час в статті 50 зазначається, що «учасниками навчально-виховного процесу є: ... представники підприємств, установ, кооперативних, громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі» [3, с. 26]. Не містить ґрунтовних положень взаємодії громадськості з освітою і Закон України «Про об'єднання громадян». Втім, з 518 громадських організацій, що діють на території Дніпропетровської області (станом на 24 травня 2009р.), функціонує значна кількість організацій, напряду чи побічно пов'язаних з освітою – в основних напрямках їхньої діяльності зазначені: освітня та навчально-виховна робота з дітьми та молоддю, сприяння науково-дослідницькій та педагогічній діяльності, пропаганда та розвиток знань з окремих галузей (наприклад, комп'ютерних, економічних). В області існує 26 організацій, основними напрямками діяльності яких є сприяння становленню молодих громадян (поширення знань про політико-правові інститути та відносини з метою розвитку громадянського суспільства, патріотичне виховання молоді, сприяння молодіжній політиці, підтримка молодіжних ініціатив та ін.).

Узагальнюючи вищевикладене, можна констатувати перетворення освіти з відомчої галузі на суспільну сферу діяльності, відкриту для ініціатив окремої особистості, соціальних груп, професійних співтовариств. Зазначене перетворення освіти – не просто принцип чи інноваційна технологія, а складний культурно-історичний процес, довготривалий та своєрідний для кожного регіону. Прискорення процесу регіоналізації освіти та можливість його оптимізації потребують вивчення загальних закономірностей його перебігу, а також особливостей трансформації освіти, які залежать від конкретних умов регіону, що, на наш погляд, є найбільш перспективними напрямками досліджень викладеної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. / О. А. Грішнова. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с. 2. Єрмакова Т. Г. Функції освіти в умовах її регіоналізації: зміст та рівень виконання : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Т. Г. Єрмакова – Х., 2008. – 179 с. 3. Про освіту: Закон України від 23.03.1996 р. № 100/96-ВР // Освіта в Україні. Нормативна база. – К.: КНТ, АТІКА, 2004. – 492 с.

УДК 372.004

СОВРЕМЕННОЕ СТУДЕНЧЕСТВО: МНГОВЕКТОРНСТЬ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Подольская Елизавета Ананьевна - доктор социологических наук, профессор, зав. кафедрой философии и гуманитарных дисциплин Харьковского гуманитарного университета „Народная украинская академия”

В статье систематизируются различные аспекты изучения современного студенчества в контексте широких глобальных и социальных изменений. Показана многовекторность социологического анализа студенчества, выделены основные направления исследований. Акцентируется внимание на наиболее значимых их результатах.

Ключевые слова: студенчество, социальный портрет студента, деятельностный подход, культурный капитал, символический капитал, системный подход, социализация, социокультурный подход.

У статті систематизуються різноманітні аспекти вивчення сучасного студентства у контексті широких глобальних і соціальних змін. Показана багатовекторність соціологічного аналізу студентства, виділені основні напрямки досліджень. Акцентується увага на найбільш значущих їх результатах.

Ключові слова: студентство, соціальний портрет студента, діяльнісний підхід, культурний капітал, символічний капітал, системний підхід, соціалізація, соціокультурний підхід.

The article deals with theoretic-methodological approaches to the modern studentship research as for world-wide global and social changes. Social-demographic, systematic, structural-functional, sociocultural and the other approaches provide us with the opportunity to reveal the social essence of the given group, to describe its functions in the process of social reproduction and to consider a student as a self-fulfilling in the high educational process personality, able to regulate his of her actions effectively.

Key words: activity approach, cultural capital, symbol capital, socialization, systematic approach, social-demographic approach, sociocultural approach, structural-functional approach, studentship.

При изучении студенчества как социальной группы, специфика которой заключается в неразрывной связи с образованием во всех его проявлениях, представляется особенно важным понять, как отражаются на нем те преобразования, которые происходят в обществе в целом и в высшей школе в частности.

При общей социальной неоднородности для современного студенчества характерны определенные черты: полисоциальная основа формирования; социальная динамичность; временность статуса; интенсивность деятельности по освоению ценностей, норм, знаний; интенсивность «поиска себя». Все это обуславливает многообразие подходов к изучению студенчества, систематизация которых является целью данной статьи.

Специфике социологического подхода к изучению студенчества в наибольшей мере соответствует анализ социальных его характеристик. Не случайно эта тематика наиболее широко представлена в работах украинских и российских исследователей. Социальный портрет студента составлен благодаря работам В. Астаховой, Н. Паниной, М. Руткевича, А. Соколова. Причем, социальный облик студенчества описывается в динамике, что особенно удалось таким авторам, как В. Добреньков, В. Журавский, Б. Нагорный, Л. Сокурская, Н. Сорокина и др. Довольно успешные попытки выделить существенные характеристики студенчества через анализ форм его деятельности были предприняты М. Евтухом, О. Куценко, Е. Михайловой, О. Овакимян. Мотивационные предпочтения абитуриентов и студентов удачно проанализированы в работе О. Виштак, И. Мачулина, А. Похресник, социальные ценности и нравственные ориентации студенчества стали предметом научного интереса В. Добрыниной, Т. Кухтевич, М. Лисаускене, Т. Лихачевой, А. Николаевской, Е. Онистрат, Я. Поторий. Именно эти работы позволили рассматривать студенчество как совокупность людей с определенными демографическими характеристиками, возрастными особенностями, что обуславливает их социальные роли и статусы в обществе, специфический образ жизни и субкультуры.

Студенческий возраст – это период становления и стабилизации характера, наиболее активного развития нравственных и эстетических чувств, овладения полным комплексом социальных ролей взрослого человека: гражданских, профессионально-трудовых и др. Именно в этот период проявляется «экономическая активность», под которой демографы понимают включение человека в самостоятельную производственную деятельность, начало трудовой биографии и создание собственной семьи. Студенческие годы отличаются интенсивным преобразованием мотивации, всей системы ценностных

орієнтацій, формуванням спеціальних способностей в зв'язі з професіоналізацією – по-тому саме цей вік стає центральним періодом становлення характеру та інтелекту.

Повишається інтерес до моральних проблем (цілі, образу життя, долгу, любові, вірності тощо). Разом з тим, здатність людини до свідомої регуляції своєї поведінки в 17–19 років розвита не в повній мірі. Нерідко немотивований ризик, неуміння передбачити наслідки своїх дій, на основі яких можуть бути не завжди гідні мотиви. В цей період самооцінка здійснюється шляхом порівняння ідеального «Я» з реальним, але ідеальне «Я» ще не перевірено і може бути випадковим, а реальне «Я» ще всебічно не оцінено самою особою. Це об'єктивне протиріччя в розвитку особистості молодого людини може викликати у нього внутрішню неуверенність в собі; іноді воно навіть супроводжується зовнішньою агресивністю, розв'язністю або почуттям розчарування.

Особистісне та професійне розвиток студентів протікає найбільш успішно, якщо задовольняється їх природна психологічна потреба в автономії, т. к. від рівня задоволення цієї потреби залежить задоволення двох інших: а) в особистому контакті, що найбільш важливо в період з I по III курс, для якого характерна комунікативна діяльність як керівна, і б) в компетентності – в період з III по V курс, коли на перший план виходить практична діяльність.

Дослідники відзначають, що за останні десятиліття відбувається втрата гуманістичних функцій освіти на фоні підвищення значимості його як інструментальної цінності, а саме як гаранту соціально-статусного просування. Але якщо в кінці ХХ століття соціальна орієнтація молоді практично витісняла професійну (орієнтація на отримання вищої освіти взагалі, незалежно від спеціальності), то в останні роки ситуація, на наш погляд, змінюється: керівні позиції в навчальній мотивації студентів займає бажання зробити професійну кар'єру та отримати глибокі професійні знання [1; 2; 3].

Важливим напрямком досліджень є аналіз місця та ролі студентства в соціальній системі, його зв'язів та відносин з іншими прошарками та сферами суспільства на різних етапах історичного розвитку. Роботи авторів, які розробляють цей підхід (Е. Астахова, В. Бакиров, Л. Герасина, Г. Климова, Ю. Чернецкий тощо), дозволяють осмислювати відносини студентів до інших вікових груп та до себе самих як соціальним суб'єктам.

Тематичне поле, в якому можливо продуктивно досліджувати проблеми становлення та розвитку студентства окреслюється трьома базовими категоріями: «соціалізація», «освіта», «виховання». Період від 17 до 23 років є кризовою точкою соціалізації, оскільки пов'язаний з переходом від навчання до виробничої праці. Поєднання навчання в сучасній вузі з працею представляє собою модель поєднаної соціалізації або двохкар'єрної соціалізації, оскільки людина вчиться одночасно робити кар'єру в двох сферах життєдіяльності: навчальній та виробничій.

Дослідники відзначають, що з 1990-х років фізичну акселерацію, характерну для молоді 60–80-х рр. ХХ століття, доповнює соціальна, юридична та економічна, які, однак, не супроводжуються політичною або моральною акселерацією. В результаті виникають протиріччя в суспільній позиції та в формах поведінки. Молодий людина тягнеться до підприємництва та бізнесу, але розумно розпоряджатися грошима не вміє, він намагається казатися дорослішим, але психологічно не здатний до цього [2; 3].

В останні роки вища школа зіткнулася також з проблемою поєднання студентами навчання з працею. З однієї сторони, зросли стандарти поведінки, засновані на західних зразках, з іншої – матеріальне становище багатьох сімей погіршилося, що змушує багатьох студентів підрабовувати. З однієї сторони, молодіж приучається до ініціативності, живе існуванням, отримує життєвий досвід, з іншої – не можна закривати очі на слабку сумісність регулярних приработок з інтенсивною навчанням.

В структурному плані студентство розглядається як специфічна соціальна група, яка є основою формування (структурування, виховання, поповнення) різних структурних позицій в класовій системі сучасного суспільства. Різниця життєвих шансів, зумовлена місцем в системі соціального нерівності, аналізуються в роботах П. Бурдьє, В. Емельянова, О. Куценко, І. Нечитайло, С. Оксамитної, Н. Сорокіної, Н. Шевченко тощо.

В ході освітнього процесу відбувається поступове накопичення студентами певної кількості культурного капіталу. Крім того, завершивши навчання, студенти отримують диплом як символічне підтвердження кваліфікації та професійної компетентності, що є свідченням володіння одним з видів символічного капіталу.

В сучасних умовах більш актуальним є не стільки питання про отримання доступу до освіти, скільки питання про працевлаштування. Останнє часто забезпечується отриманням престижних дипломів, а також з допомогою зв'язів та контактів. Все частіше диплом має значення як «страхуючий засіб», ніж пояснюється збільшення потреби в післядипломній освіті.

Ресурси образования в полях культурного и символического капитала тесно переплетены. В идеале, диплом о высшем образовании является символическим подтверждением того, что индивид обладает определенным уровнем тех или иных знаний, навыков, умений, которые в совокупности представляют его культурный капитал. Однако в реальности, в условиях распространенной коррупции в системе образования и других негативных факторов ситуация такова, что обладатели диплома как символического капитала имеют достаточно низкий уровень культурного капитала, не соответствующий званию специалиста, символическим подтверждением которого, собственно, и является сам диплом. Кроме того, имеют место (хотя значительно реже) и такие случаи, когда объем культурного капитала индивида достаточно высок для того, чтобы иметь символическое подтверждение (в виде диплома), однако такое подтверждение отсутствует в силу каких-либо факторов, например, недостаточного объема экономического, социального капитала и др. [4].

С позиций деятельностного подхода студенчество рассматривается как социальная группа, обладающая деятельностным потенциалом, либо как действующая социальная сила, способная своим действиям влиять на процессы, происходящие в обществе, тем самым изменяя и само общество. Учеба, с позиций этого подхода, рассматривается как период активного накопления знаний как базы, необходимой для высокоэффективной профессиональной и социальной деятельности.

Соответствующая постиндустриальному обществу модель пролонгированного обучения (средняя школа – вуз – аспирантура – защита диссертации) удачно описана в работах В. Астаховой, В. Журавского, В. Погребной. Деятельностный подход к построению модели специалиста описывается в работах М. Евтуха, В. Кремня, И. Нечитайло, С. Шароновой и др.

Хорошее образование становится для молодого поколения главной стартовой ступенью построения карьеры и достижения материального благополучия. Значимость образования в последние годы заметно возросла, прежде всего, в связи с его инструментальными функциями: возможностью обеспечить работу, успех, карьеру. В целом же, образование все в большей степени позиционируется молодежью как ресурс для социальной мобильности и освоения новых социальных ролей, капитал для инвестирования при достижении желаемого социального статуса» [3; 4].

Анализируя смысложизненные ориентации, формирующиеся в образовательном процессе, необходимо учитывать следующие особенности трансформации общественного сознания. В жизни молодежь сталкивается с тем, что ей навязывается образ «делового человека», потребителя или бизнесмена, который умеет быстро схватывать спекулятивную рыночную конъюнктуру, оперативно действовать любыми средствами и методами в любой экономической ситуации для личного потребления и престижа. При таком подходе подготовка специалиста нового типа практикуется в узко прагматических рамках, личное в человеке «придушено». Если в советские времена в декларациях призывали готовить «всесторонне развитую личность», а в действительности нужен был «человек-винтик», то и в наше время специалист с высшим образованием чаще всего рассматривается как пассивный объект манипулирования потребительским спросом хозяйственного управления.

В ответ на вызовы современности постоянно возрастает социальная субъектность студенчества, основными характеристиками которой являются образованность, уверенность в себе, творческий подход, профессионализм, инициативность, самоорганизованность и др. Важным фактором и одновременно показателем социальной субъектности Л. Сокурская совершенно справедливо считает *адаптивно-инновационный потенциал личности (социальной группы)*, который она определяет как «ее готовность и способность перестраивать свое сознание, в том числе его ценностные феномены, в соответствии с изменяющимися социокультурными условиями. Несомненно, что в наибольшей степени таким потенциалом обладают более молодые когорты, отличающиеся гибкостью сознания и высокой восприимчивостью нового» [5, с. 159].

Установлено, что каждый вид социальной субъектности (профессиональной, политической, правовой, религиозной, семейно-бытовой и т. п.) обуславливается определенной системой ценностей. Так, в основе образовательной субъектности студенческой молодежи лежит отношение к образованию как к ценности, его восприятие как средства или как цели. В зависимости от типа деятельности можно выделить продуктивную, коммуникативную, инновационную и т. д. субъектность. В то же время, следует различать подлинную субъектность и псевдосубъектность (тусовочную), которая по сути представляет собой имитацию активной деятельности.

Социокультурный подход дает возможность рассматривать студенчество как совокупность носителей значений, символов и правил, которые распределены между группами и коллективами и оказывают влияние на действия людей, предопределяют эти действия. Этим проблемам посвящены работы О. Волгогоновой, А. Николаевской, О. Филипповой, Н. Чибисовой, Е. Михайлевой, В. Погребной, Ю. Сороки, В. Чепак и др. Исследователи отмечают, что в условиях глобально-локальных культурных взаимодействий формируются новые формы молодежных идентичностей. Современные молодые люди сами создают идентичности, самостоятельно конструируют свои собственные «жизненные силы». При

этом они не опираются на такие «реальные» сообщества, как класс, этничность, а часто присоединяются к стилевым стандартам, ориентируясь на потребление, риск, повседневность, комфортность и т. п.

Большинство исследователей акцентируют внимание на социокультурных трансформациях, которые активно воспринимаются современными студентами. Они отмечают, что сегодня студенты, приходящие в аудиторию, ориентированы на изменение традиционного подхода к организации учебного процесса. Они принадлежат к «цифровому поколению» и привыкли к активному общению с компьютером, ориентированы на избирательное и свободное восприятие информации, а также доступ к ее разнонаправленным потокам. В такой ситуации именно сеть, а не традиционная аудитория все более становится сферой диалога и обмена знаниями, по сути - сферой возрастающей свободы. Под влиянием постмодернизационной ситуации в социокультурной среде у современных студентов вырабатывается новое отношение к образованию: они требуют обучения в духе «plug-and-play», часто не имеют привычки и желания учиться последовательно, следуя учебникам. Они скорее склонны к обучению в форме участия и экспериментирования. В обучении нового типа сам студент выбирает свою образовательную траекторию, формирует навыки непрерывного образования. Понятно, что при этом должен меняться и способ сообщения знаний: из набора установленных истин, транслируемых аудиторией, знание превращается в способ решения конкретных задач.

Генерация современных студентов характеризуется совокупностью личностных и социальных особенностей. В отличие от поколения, представленного профессорско-преподавательским составом, они являются продуктом совершенно иной социальной реальности. Как правило, современные молодые люди проявляют постмодернистский тип поведения и потребительское отношение к образованию, что чаще всего плохо сочетается с традиционной схемой преподавания в высшей школе.

Современное студенчество представляет собой прямое порождение изменяющихся социальных условий, постмодернистских ситуаций, характеризующихся неопределенностью, «размытостью» ценностей, недоверием к науке, отсутствием глубоких мировоззренческих оснований и т. п. Личное мнение и потребительский интерес в условиях постмодерна гораздо сильнее влияют на формирование ценностной системы и практику повседневных решений, чем ценности традиционные. Если высшее образование в целом основывается на ценностях Нового времени (модерна) и неразрывно связано с такими понятиями, как оптимизм, познаваемость истины, наука и разум, то постмодерн более склонен к пессимизму. Он совершенно не признает авторитетов, провозглашает, что «истина» для каждого своя, ставит личное мнение и предпочтение выше истины, а личный опыт – выше науки и разума.

Как мы могли убедиться, сочетание различных подходов позволяют наиболее полно раскрыть социальную сущность студенчества, описать функции этой группы в процессе социального воспроизводства, тем самым делая вклад и в общую социологическую теорию, системные представления об обществе как самовоспроизводящейся реальности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Студент XXI века: социальный портрет на фоне общественных трансформаций: моногр. / Нар. укр. акад.; под общ. ред. В.И. Астаховой ; [редкол.: Е.А. Подольская и др.]. – Харьков: Изд-во НУА, 2010. – 405 с. – Библиогр. в конце разд. 2. Лисаускене М.В. Новое поколение студенческой молодежи – прагматичные перфекционисты или романтики потребления / М.В. Лисаускене, Т.И. Лихачева // Тезисы докладов и выступлений Всероссийского социологического конгресса «Глобализация и социальные изменения в современной России» : в 16 т. – М.: Альфа-М, 2006. – Т. 9. Социология образования. – С. 100–104. 3. Нагорний Б.Г. Студентство і сучасність / Б.Г. Нагорний, М.Л. Яковенко, А.В. Яковенко. – К. : Арістей, 2005. – 160 с. 4. Нечитайло И.С. Структурно-деятельностная перспектива социологического изучения студенчества / И.С. Нечитайло // Вчені записки ХГУ «НУА». – Х., 2008. – Т.14. – С. 166–176. 5. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурская. – Х.: Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.

УДК 316. 752

МОРАЛЬНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА ЗА УМОВ НЕСТАБІЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті представлені результати порівняльного аналізу моральних преференцій студентської молоді, який ґрунтується на даних двох досліджень, здійснених колективом кафедри соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна: у 2006 р. – на тлі відносної стабільності українського соціуму та у 2009 р. – в умовах глобальної економічної кризи. Як свідчать отримані дані, навіть в умовах соціально-економічної кризи традиційні цінності залишаються на провідних позиціях в системі індивідуальної моралі студентської молоді, що є, на думку авторки, наслідком інерційності моральної системою, що чинить опір зовнішнім впливам. Описано зв'язок між деякими характеристиками респондентів (статева приналежність, залученість до релігійного життя) та їхніми моральними орієнтаціями.

Ключові слова: моральна повсякденність, моральні орієнтації, гендерні відмінності індивідуальної моралі, моральні преференції студентської молоді, моральність, моральні інновації, воцерковленість.

В статье представлены результаты сравнительного анализа нравственных преференций студенческой молодежи, который основывается на данных двух исследований, проведенных коллективом кафедры социологии ХНУ имени В. Н. Каразина: в 2006 г. – на фоне относительной стабильности украинского социума и в 2009 г. – в условиях глобального экономического кризиса. Как свидетельствуют полученные данные, даже в условиях социально-экономического кризиса, традиционные ценности остаются на ведущих позициях в системе индивидуальной морали студенческой молодежи, что, по мнению автора, является следствием инерционности моральной системы, которая оказывает сопротивление внешним воздействиям. Описана связь между некоторыми характеристиками респондентов (половая принадлежность, включенность в религиозную жизнь) и их нравственными ориентациями.

Ключевые слова: моральная повседневность, нравственные ориентации, гендерные отличия индивидуальной морали, нравственные преференции студенческой молодежи, нравственность, нравственные инновации, воцерковленность.

The results of comparative analysis of students youth moral preferences are presented in the article. These results are based on the data of two researches made in 2006, in the stable period of Ukrainian society, and in 2009, under conditions of global economic crisis. In accordance to the results, traditional values remain on the leading position in the system of students youth individual morals. The author explains this fact as the result of moral system persistence, which makes a resistance to external actions. Also, the connection between some respondents' features (sex assignment, involvement in a religious life) and their moral orientations is described in the article.

Key words: moral everyday life, moral orientations, gender differences of individual moral, moral preferences of students youth, morals, moral innovations, churching.

Моральна проблематика та моральна регуляція поведінки як особистості, так і соціальних груп, практично завжди приваблювала дослідників, хоча в той же час була й залишається достатньо складним об'єктом для аналізу. Ця складність викликана насамперед добре відомим розходженням між моральними нормами та принципами, що засвоєні, й реальною мотивацією вчинків. При цьому для обґрунтування своїх вчинків люди часто обирають не ті моральні цінності чи етичні принципи, котрі знаходяться в їх індивідуальній свідомості на вершині ідеальної ієрархії (так звана позиція «абсолютизму»), а ті, що найбільшою мірою виправдовують досягнення цілей, обумовлених потребами, які домінують на даний момент (позиція «релятивізму»). Виходячи з моральної багатомірності повсякденної свідомості, особистість – як суб'єкт моральної дії – може приймати рішення і як «абсолютист», і як «релятивіст», що в свою чергу змінює й ступінь обов'язковості її дії, й питому вагу утилітаризму, емоцій, орієнтації на власне сумління, авторитет тощо. Все це відбивається на моральному обґрунтуванні людиною її вчинків на підтвердження їхньої нормативності. Крім того, обґрунтування норми може змінюватись і в залежності від ситуації та об'єкту, до яких вона (норма) застосовується [1, с. 87]. Зрозуміло, що такою ж неоднозначною, непослідовною, нелогічною може здаватися й поведінка, що регулюється цими нормами, що, між тим, не може розглядатися як перешкода на шляху емпіричного дослідження всього різноманіття реальних проявів моральності.

Сьогоднішній стан українського соціуму актуалізує звернення до моральної проблематики насамперед тому, що в стабільному та кризовому (нестабільному) суспільстві існують принципові відмінності щодо

© Ніколаєвська А. М., 2010

¹ Авторка висловлює подяку співробітниці НДІ соціально-гуманітарних досліджень ХНУ імені В. Н. Каразіна О. М. Філатовій за участь у підготовці окремих таблиць.

детермінації соціальної поведінки. Так, наприклад, на думку Н. В. Паніної, у першому випадку індивідуальна та групова поведінка регулюється ціннісно-нормативною системою через рольові експектації та шляхом формування свідомості (ціннісних орієнтацій, установок, життєвих цілей тощо), що дозволяє особистості (групі) внутрішньо підготуватися до успішного виконання соціальних ролей. У нестабільному, аномічному суспільстві зі зруйнованою ціннісно-нормативною системою визначальна роль належить особливостям індивідуальної свідомості, зокрема, йдеться про “афективний, когнітивний та моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості й поведінки людей” [2, с. 190]. Це відбувається тому, що в умовах руйнування звичного механізму адаптації детермінація різних видів і форм соціальної поведінки відбувається не шляхом пристосування до соціальних норм, а на ґрунті індивідуальних ціннісних переваг та ціннісних орієнтацій, що, у свою чергу, вважає дослідниця, є підґрунтям для кристалізації нової нормативної системи суспільства.

Основною метою публікації є порівняльний аналіз стану моральної свідомості, зокрема моральних переваг, українського студентства в соціально-економічних умовах, що досить суттєво відрізняються. Емпіричні дані, що є об’єктом нашого аналізу, отримані в ході двох досліджень, здійснених колективом кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за безпосередньої участі авторки статті: «Вища школа як суб’єкт соціоструктурної трансформації» (за репрезентативною вибіркою у 2006 році було опитано 3057 студентів у 31 вищому навчальному закладі України.) та “Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства” (за репрезентативною вибіркою протягом 2008-2009 рр. було опитано 3058 студентів 33 ВНЗ України; керівник проєктів – докт. соціол. наук Л. Г. Сокурянська). Слід звернути увагу на те, що перше опитування відбувалося на тлі відносної стабільності українського соціуму, друге – в умовах глобальної економічної кризи, яка, зрозуміло, повинна була позначитися й на стані нашого суспільства, викликавши суттєві зміни в багатьох сферах життя.

У зв’язку з цим нас цікавило ставлення студентської молоді до деяких проявів моральної повсякденності. До першої групи явищ увійшли ті, що традиційно класифікуються як девіація (зловживання спиртними напоями, проституція, вживання наркотиків, крадіжки тощо), до другої – реалії повсякденності, що не підлягають правовій оцінці та відповідному покаранню, а викликають негативне або просто неоднозначне ставлення громадської думки (розлучення, збереження сім’ї заради дітей, подружні зради, упереджене ставлення до представників окремих соціальних груп тощо). Третя категорія феноменів була представлена тими проявами повсякденності, які порівняно недавно стали фактами життя пострадянських країн або мали місце й раніше, але не визнавалися як такі, що існують або “легалізувались” останніми роками, тому не мають однозначної оцінки суспільною думкою в категоріях “норма – відхилення (порушення)” й можуть розглядатися як свого роду “моральна інновація”. В цьому випадку йшлося, наприклад, про пробні шлюби, укладання шлюбного контракту, гомосексуалізм та реєстрацію одностатевих шлюбів, сексуальні домагання, сімейне насильство тощо. Також вказані явища ми спробували об’єднати за сферами їх прояву, в результаті чого було виділено такі з них, як сфера статевої моралі; сімейно-шлюбна сфера; «громадянська» сфера; сфера міжособистісних відносин; власне девіантні прояви поведінки.

Як свідчать дані обох досліджень, принаймні, на рівні вербальної поведінки, українські студенти засуджують практично всі явища, які традиційно відносять до групи девіантних. Так, на думку абсолютної більшості респондентів, не припустимими є вживання наркотиків, крадіжки, самогубство, дещо збільшилась, наприклад, чисельність тих, хто засуджує проституцію (табл. 1).

Таблиця 1

**Ставлення студентів до девіантних форм поведінки²
(у % до тих, хто відповів)**

	2006			2009		
	Припустимо	В деяких випадках припустимо, в деяких ні	Не припустимо	Припустимо	В деяких випадках припустимо, в деяких ні	Не припустимо
Вживання наркотиків	4	5	91	3	4	93
Зловживання спиртними напоями	7	19	74	8	19	73
Крадіжки державного майна	7	14	79	8	14	78
Крадіжки особистого майна	3	3	94	3	5	92
Проституція	13	14	73	9	9	82
Самогубство	6	8	86	3	7	90

² Тут і в інших таблицях у стовпчику «Припустимо» об’єднані позиції «цілком припустимо» та «скоріше припустимо»; у стовпчику «Не припустимо» – позиції «зовсім не припустимо» та «скоріше не припустимо»

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Найбільш толерантними студенти були в оцінках деяких явищ, що регулюються нормами статевої моралі (насамперед це стосується дошлюбних статевих відносин) та до власне шлюбно-сімейних відносин, цілком припустимим респонденти вважають, наприклад, й укладання шлюбних контрактів. У цілому, як і в дослідженні 2006 року, сукупна картина тих соціальних явищ, право яких на існування в сучасному світі студенти тією чи іншою мірою все-таки визнають, виявилася досить строкатою і представлена феноменами, що належать до різних сфер нашого життя. Однак перелік явищ, з існуванням яких більшість молодих людей “згодна”, фактично не змінився. Можна відзначити лише окремі ситуації переоцінки, що відбулася в свідомості студентства за останні три роки: так, менш критичним стало ставлення щодо відмови від участі у виборах (скоріше за все, це є проявом розчарування молоді в деяких політиках і зниженням інтересу до політичного життя як такого); дещо зросла кількість тих, хто засуджує розлучення; менш толерантною є сьогодні оцінка дошлюбних статевих відносин (табл. 2). Хоча загалом цей феномен є практично єдиним проявом повсякденності, ставлення до якого у молоді практично не залежить, наприклад, від статевої приналежності (хоча в оцінці багатьох інших явищ, представлених в анкеті, юнаки та дівчата часом суттєво розходились). Дошлюбні статеві стосунки менш критично оцінюються навіть тими молодими людьми, які вважають себе віруючими та демонструють воцерковлений спосіб життя.

Таблиця 2

**Соціальні явища, до існування яких респонденти виявили найбільшу толерантність
(середні; інтервал від 1 - абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо)**

	2006		2009
	Середні		Середні
Дошлюбні статеві стосунки	4,157	Рівноправність чоловіків і жінок в усіх сферах життя	3,895
Рівноправність чоловіків і жінок в усіх сферах життя	4,054	Дошлюбні статеві стосунки	3,707
Збереження сім'ї заради дітей	3,494	Збереження сім'ї заради дітей	3,465
Розлучення	3,325	Відмова від участі у виборах	3,176
Укладання шлюбного контракту	3,140	Розлучення	3,012
Відмова від участі у виборах	2,973	Укладання шлюбного контракту	2,947

В іншому ж, ті життєві ситуації, які небезпідставно можна вважати порушенням моральних та правових норм (наприклад, відмова від новонародженого, сексуальні домагання, торгівля людьми, сімейне насильство тощо), оцінені учасниками обох досліджень як такі, що не мають права на існування в сучасному світі. Слід відзначити, що перелік соціальних явищ, які не сумісні з гармонійним існуванням людини, теж залишився практично без змін: сюди увійшли як деякі девіантні форми поведінки, так і феномени, що ми віднесли, як згадувалось раніше, до “моральних інновацій”, які мають безперечне негативне забарвлення – сексуальні домагання, сімейне насильство тощо (табл. 3).

Таблиця 3

**Соціальні явища, існування яких респонденти вважають найбільш неприпустимим
(середні; інтервал від 1 - абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо)**

	2006		2009
	Середні		Середні
Вживання наркотиків	1,322	Крадіжки особистого майна	1,346
Відмова від новонародженого	1,321	Відмова від новонародженого	1,291
Крадіжки особистого майна	1,305	Вживання наркотиків	1,277
Сексуальні домагання	1,276	Сексуальні домагання	1,248
Торгівля людьми	1,127	Торгівля людьми	1,221
Сімейне насильство	1,108	Сімейне насильство	1,148

Звертають на себе увагу певні зміни, що відбулися у ставленні студентської молоді до тих явищ, які регулюються та оцінюються нормами статевої моралі. Як свідчать дані, наведені в таблиці 4, досить суттєво змінилися оцінки деяких “моральних інновацій”, більш критичним стало

ставлення до абортів (їхнє право на існування повністю визнано лише 5% опитаних), поширення порнографії, дошлюбні статеві стосунки (хоча, як зазначалося нами раніше, в цілому існування останніх в сучасному суспільстві сприймається молодими людьми як своєрідна норма).

Таблиця 4

**Ставлення до феноменів, що оцінюються нормами статевої моралі
(середні; інтервал від 1 - абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо)**

	Середні	
	2006	2009
Аборти	2,629	2,016
Гомосексуалізм	2,297	2,112
Дошлюбні статеві стосунки	4,157	3,707
Пробні шлюби	2,469	2,245
Проституція	1,929	1,661
Реєстрація одностатевих шлюбів	2,126	2,046
Поширення порнографії	2,092	1,788
Сексуальні домагання	1,276	1,248

Більш детальний аналіз отриманих даних свідчить про те, що ставлення до згадуваних вище явищ тісно пов'язане з такими характеристиками респондентів, як стать та регіон проживання. Про наявність суттєвих гендерних відмінностей індивідуальної моралі в студентському середовищі, як на вербальному, так і на поведінському рівні свідчать результати й інших наших досліджень [напр., 3]. Щодо останніх даних, то виявилось, що оцінки опитаних дівчат і юнаків в цілому (виключенням можна вважати лише оцінку такого явища як пробні шлюби) також мають суттєві розходження. Дівчата менш критично налаштовані по відношенню до деяких “моральних інновацій” (гомосексуалізм, реєстрація одностатевих шлюбів), в той час як хлопці вважають меншим “злом” проституцію та сексуальні домагання (табл. 5).

Таблиця 5

Ставлення до феноменів статевої моралі (середні; інтервал від 1 - абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо) (масив 2009 року)

	По масиву	Юнаки	Дівчата	Східний регіон	Південний регіон	Центральний регіон	Західний регіон
Аборти	2,016	2,121	1,962	2,239	2,206	2,001	1,591
Гомосексуалізм	2,112	1,725	2,305	2,246	2,147	2,185	1,859
Дошлюбні статеві стосунки	3,707	3,848	3,639	3,938	3,826	3,676	3,356
Пробні шлюби	2,245	2,222	2,259	2,463	2,369	2,244	1,875
Проституція	1,661	2,131	1,425	1,676	1,730	1,721	1,527
Реєстрація одностатевих шлюбів	2,046	1,759	2,197	2,167	2,107	2,132	1,771
Поширення порнографії	1,788	2,221	1,569	1,809	1,843	1,846	1,663
Сексуальні домагання	1,248	1,477	1,127	1,244	1,239	1,328	1,190

Як свідчать дані, наведені в табл. 5, досить помітно відрізняються й оцінки тих, хто був опитаний в західному регіоні України. Ми вважаємо, що встановлені відмінності пов'язані насамперед із тим, що в цьому регіоні більш високим залишається рівень залученості студентської молоді до релігійного життя. Звертаючись до українських реалій щодо впливу релігії, треба зазначити, що релігійна ситуація в окремих регіонах нашої країни принципово відрізняється. Так, сьогодні, за офіційними даними, найбільш інтенсивно релігійна мережа зростає в західноукраїнських областях, де зосереджено 50% релігійних громад. Потужна інфраструктура традиційних церков регіону, зафіксованість релігійності у ментальності його населення блокують проникнення в регіон новітніх культів і рухів. Для Західної України Церква залишається невід'ємною складовою способу життя та системи соціальної комунікації, у Східній – ці функції майже втрачено. Суттєво відрізняється й рівень релігійної самоідентичності учасників нашого дослідження, опитаних в різних регіонах України (табл. 6).

Таблиця 6

Релігійна самоідентичність українського студентства
(у % до тих, хто відповів)

	По масиву	Схід	Центр	Південь	Захід
Вважають себе віруючою людиною	65,3	57,0	62,6	57,8	84,4
Вважають себе невіруючою людиною	6,1	9,7	5,7	6,2	2,3
Вважають себе атеїстом	5,3	7,3	5,4	7,0	1,2
Утруднюються відповісти	23,3	26,0	26,3	29,0	12,1

Регіональні відмінності зафіксовані нами й в оцінках інших соціальних явищ, зокрема, тих, що належать до сфери сімейно-шлюбних відносин (табл. 7) та до “громадянської” сфери (табл. 8). Зокрема, звертає увагу, наприклад, більш критична оцінка респондентами, опитаними на Заході України, такого факту, як відмова від участі у виборах (табл. 8).

Таблиця 7

Ставлення студентів до деяких феноменів сімейно-шлюбної сфери
(у %, до тих, хто відповів)

(в таблиці не представлена позиція “в деяких випадках припустимо, в деяких ні”)

	2009							
	Припустимо				Не припустимо			
	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь
Відмова від новонародженого	1	2	4	5	96	95	87	92
Відмова від турботи про батьків	4	4	6	5	91	90	87	89
Збереження сім’ї заради дітей	53	43	47	50	14	18	17	18
Подружні зради (позашлюбні зв’язки)	8	10	11	10	81	71	71	73
Розлучення	25	39	31	34	37	25	29	26
Сімейне насильство	2	2	2	1	96	97	94	96
Укладення шлюбного контракту	28	37	35	33	40	32	30	36

Таблиця 8

Ставлення студентів до деяких феноменів “громадянської” сфери
(у %, до тих, хто відповів)

(в таблиці не представлена позиція “в деяких випадках припустимо, в деяких ні”)

	2009							
	Припустимо				Не припустимо			
	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь
Безкоштовний проїзд у транспорті	15	22	22	21	56	51	48	58
Відмова від участі у виборах	33	44	42	38	36	24	27	31
Несплата податків	8	13	12	12	68	60	62	66

Несумлінне ставлення до виконання професійних обов'язків	7	6	8	10	69	70	68	71
Рівноправ'я чоловіків і жінок в усіх сферах життя	68	67	68	65	17	16	14	17

Підводячи підсумки зазначимо, що отримана нами інформація не дає підстав говорити про існування таких характеристик моральних уявлень і преференцій студентства, які б можна було вважати надійними індикаторами докорінних змін моралі цієї соціальної групи, спровокованих кризовим станом українського суспільства. Отримані нами дані спростовують досить поширену думку, що за таких умов дуже стрімко відбувається “падіння норівів”, а люди стають менш вимогливими в оцінках негативних явищ. Навіть в умовах соціально-економічної кризи традиційні цінності залишаються на провідних позиціях в системі індивідуальної моралі студентської молоді, що можна пояснити, на нашу думку, тим, що мораль, хоча й не може не реагувати на зміни свого зовнішнього середовища, до яких можна віднести такі макросоціальні чинники як економічний стан суспільства, культурні трансформації тощо, є в той же час достатньо інерційною системою, що чинить опір зовнішнім впливам.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Дубов І. Г., Хвостов А. А. Моральна детермінація поведінки в обыденном сознании больших групп населения // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 87-89. 2. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5-26. 3. Ніколаєвська А. М. Гендерні особливості індивідуальної моралі / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 401-404.

УДК 316.034 - 316.7

СТУДЕНЧЕСТВО ГЛАЗАМИ СТУДЕНТОВ³

Гриценко Галина Дмитриевна - доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Южного научного центра РАН, института социально-гуманитарных и экономических исследований

В статье анализируется обобщенный портрет современного российского студента, сконструированный самими студентами в процессе свободного интервью. Констатируется, что самоидентификационный портрет имеет значительные отличия от реально существующего студенчества.

Ключевые слова: Студенчество, самоидентификация, установки.

У статті аналізується узагальнений портрет сучасного російського студента, сконструйований самими студентами в процесі проведеного інтерв'ю. Констатується, що самоідентифікаційний портрет має значні відмінності від реально існуючого студентства.

Ключові слова: студентство, само ідентифікація, установки.

The paper found that in self-identification portrait of a contemporary student, designed by the students themselves, with significant differences from the really existing students. This exacerbates the problem of the social significance of the student body as identification of new socio-cultural conditions of Russian society.

Key words: students, self-identification, values.

В условиях радикальных преобразований общества происходят значительные изменения не только социальных статусов и социальных ролей, но и представление людей о том, каким содержанием наполняется тот или иной статус. Студенчество характеризуется наибольшей транзитивностью социального статуса по сравнению с другими социальными группами. Это обусловлено тем, что студенческий возраст всегда является, по утверждению Б.Г. Ананьева, сенситивным периодом для развития основных социогенных потенций человека [1, с. 142], периодом, который может быть описан, по мнению Л.С. Выготского, как «поворотный пункт в развитии человека, принимающий нередко форму кризиса», как период, когда «развитие приобретает бурный, стремительный, иногда катастрофический характер» [2, с. 246, 258]. В это время происходит наиболее активное овладение комплексом социальных ролей взрослого человека: гражданских, профессиональных, трудовых и др. Именно поэтому актуализируется исследование проблем осознания студентами себя как студенчества современного российского общества, проблем самоидентичности студенческой молодежи.

На протяжении последних пяти лет Центр социологических исследований Ставропольского государственного университета занимается изучением места и роли студенчества в новых социокультурных условиях, в том числе его самоидентичности.

Для изучения данного аспекта студенческой проблематики был проведен опрос, в котором использовались только открытые вопросы. В ходе опроса предполагалось выяснить, кто такие студенты, по мнению самих студентов, чем они отличаются, если отличаются, от других социальных групп, в том числе и от нестуденческой молодежи.

Согласно результатам анализа ответов, большинство респондентов воспринимает студенчество как группу, получающую высшее профессиональное образование. При этом основным мотивом выбора той или иной профессии выступает интерес к профессии.

Тем не менее, многие студенты (69,3 %) имеют слабое представление о содержании своей будущей профессиональной деятельности. Особой популярностью у студентов пользуются юридические и экономические специальности, как самые престижные в общественном сознании, но не пользующиеся большим спросом на рынке труда [5, с. 304-305].

Важным фактором выбора специальности в последнее десятилетие становится общественный запрос на специалистов технического профиля и специалистов со средним профессиональным образованием – этот запрос пока недостаточно удовлетворяется. В результате возникает структурная безработица: масса безработных гуманитариев, прежде всего, юристов и экономистов, с одной стороны, и нехватка кадров в реальном промышленном и аграрном секторах. В результате, только каждый пятый выпускник вузов Северного Кавказа могут устроиться по специальности после получения высшего профессионального образования в сфере юриспруденции и экономики [6, с. 190].

Типичной характеристикой студенчества, по мнению студентов, выступает учеба в вузе. Эта мысль формулируется в разных формах: «студенты – это те, кто получают знания для успеха в будущем»

© Гриценко Г.Д., 2010

³ Статья публикуется в рамках реализации проекта «Социальное самочувствие населения как информационная база инновационного развития поликультурного макрорегиона» Программы фундаментальных исследований Президиума РАН «Фундаментальные проблемы пространственного развития Российской Федерации: междисциплинарный синтез».

(17 %), «... те, хто учаться в вузе» (15,5 %), «... те, хто учаться, чтобы сделать карьеру» (10 %). Согласно полученным данным, можно предположить, что значительная часть студентов идентифицируют себя с теми, для кого учебный труд становится главным видом трудовой деятельности и связан с овладением знаниями, которые помогут им в будущем достичь желаемого успеха, сделать карьеру.

Далее, на взгляд студентов, студенчество – это такая социальная группа, которая может быть охарактеризована как элита будущего общества, а именно: как будущая интеллигенция (15 %), как наиболее образованная часть будущего общества (12 %), как будущие интеллектуалы (10 %). Однако, как считают эксперты из числа работодателей, большинству выпускников вузов (примерно 70 % молодых специалистов) недостаточно базовых знаний для успешной (конкурентоспособной) профессиональной деятельности. Причем не хватает как специальных знаний по профессии, так и общегуманитарных знаний, а также знаний в области деловых отношений и социального общения [7, с. 308].

Таковую же оценку своей конкурентоспособности высказывают и сами молодые специалисты. Согласно высказываниям тех, кто столкнулся с трудностями в своей профессиональной карьере, причинами этого являются: отсутствие необходимой квалификации (от 25 % до 35 % в зависимости от специальности), отсутствие возможности получить необходимое профессиональное образование (от 16 % до 25 %), отсутствие необходимых трудовых навыков (от 22 до 45 %) [8, с. 175].

Наконец, важной характерной чертой современного студенчества, по убеждению самих студентов, выступают такие качества, как жизнерадостность, беззаботность, веселый нрав, бесшабашность, оригинальность. Но, как свидетельствуют результаты исследования, проведенного автором, значительная часть студенчества «постоянно» испытывают «беспокойство» (22 % респондентов), «разочарование» (13 %), «страхи» (12 %), «уныние» (12 %) и «подавленность» (11 %) [9, с. 93].

Для уточнения и расширения характеристик самоидентификационного портрета студента был проведен анкетный опрос о том, какими качествами обладает сам респондент как студент. Результаты проведенного опроса свидетельствуют о том, что в качестве основополагающего морального принципа современного студенчества превалирует «ответственность» (37 % респондентов), понимаемая как ответственное отношение к учебе, получению знаний. «Доброта» (17 %) и «порядочность» (15 %) занимают вторую и третью позиции и представляют собой качества, определяющие отношения к окружающим. Такие нравственные качества, как «правдивость» и «совестливость», были выбраны 14 % и 13 % респондентами. Полученные ответы позволяют сделать вывод о том, что нравственная самоидентификация у каждого второго участника опроса строится на основополагающих моральных качествах, несмотря на трансформацию традиционных российских ценностей.

Эти ответы коррелируют с пониманием своего «Я» в контексте межличностного взаимодействия и статусных ролей. Среди наиболее распространенных социальных статусов были названы «Я - товарищ» (29 % респондентов), «Я - сокурсник» (21 %) и «Я - друг» (18 %), что указывает на сохранение в различных аспектах ощущения себя как члена определенного сообщества. Однако треть опрошенных выбрали позицию «Я сам по себе», что указывает на формирование индивидуалистических установок в сознании студенческой молодежи, соответствующих тенденциям рыночной экономики.

Индивидуалистические установки и ориентации студентов находят отражение в их отождествлении себя с человеком предприимчивым (34 %) и человеком предусмотрительным (30 %). Видимо, в данной ситуации следует говорить о том, что у современного студенчества начинают развиваться достигательские мотивы, что соответствует типу личности, потенциально готовой к индивидуальному риску в условиях конкурентной среды, психологически способной ставить и решать задачи, которые требуют приложения усилий.

Таким образом, основываясь на сконструированном самими студентами самоидентификационном портрете современного студента, можно описать его следующим образом: это молодые люди, стремящиеся получить профессиональные знания, потенциально готовые к индивидуальному риску в условиях конкурентной среды и психологически настроенные стать интеллектуальной элитой страны. Однако, согласно результатам анкетных опросов как студентов, так и экспертов в сфере высшего профессионального образования, этот портрет отличается некоторой идеализацией, которая в определенной степени обусловлена стереотипизацией социальных статусов и социальных ролей студенчества.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001. - 288с. 2. Выготский Л.С. Проблема возрастной периодизации детского развития: Проблема возраста // Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. Т.4. М.: Педагогика, 1984. С. 244-268. 3. Социализация молодежи в современном российском обществе / Под ред. Н.П. Медведева, М.М. Шульги. - Ставрополь: Респект, 2008. - 244с. 4. Молодежь в современной социокультурной среде региона / Под ред. Н.П. Медведева, Г.Д. Гриценко. - Ставрополь: Возрождение, 2009. - 328с. 5. Горшков М.К., Шереги Ф.Э. Молодежь России: социологический портрет. - М.: ЦСПиМ, 2010. - 592с. 6. Гриценко Г.Д., Иерархия ценностей студенческой молодежи как отражение трансформационных процессов в российском обществе // Молодежь перед цивилизационным выбором: на материалах Республики Молдова и Юга России: сб. науч. статей. Вып.1. Ставрополь - Кишинев: Изд-во СГУ, 2009. - С. 186-194. 7. Горшков М.К., Шереги Ф.Э. Молодежь России: социологический портрет. М.: ЦСПиМ, 2010. - 592с. 8. Горшков М.К., Шереги Ф.Э. Молодежь России: социологический портрет. - М.: ЦСПиМ, 2010. - 592с. 9. Авксентьев В.А., Гриценко Г.Д., Маслова Т.Ф. Социальное самочувствие молодежи Северного Кавказа // Социс. - 2008, №2. - С.91-96.

УДК 316.654:378.4

СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Городяненко Віктор Георгійович – доктор історичних наук, професор завідувач. кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара

Гилюн Олексій Васильович – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара

У статті на основі результатів соціологічного дослідження розглядаються соціальне самопочуття студентської молоді Дніпропетровського регіону, виявляється структура цінностей та загальний його стан і задоволеність окремими аспектами свого життя.

Ключові слова: студенти, соціальне самопочуття, соціальний настрій, задоволеність життям, соціальна захищеність, упевненість в майбутньому.

В статье на основе результатов социологического исследования рассматриваются структура ценностей и социальное самочувствие студенческой молодежи Днепропетровского региона, выявляется общее его состояние и удовлетворенность отдельными сторонами своей жизни.

Ключевые слова: студенты, социальное самочувствие, социальное настроение, удовлетворенность жизнью, социальная защищенность, уверенность в будущем.

According to the sociological research results peculiarities of student youth social self-feeling are considered. The level of student satisfaction by health state, education quality, medical service, social, material and spiritual demands are found.

Key words: students, social self-feeling, social mood, life satisfaction, social defending, sureness in the future.

В період світової фінансово-економічної кризи загострилось чимало соціальних проблем. Особливої гостроти вони набули на тлі політичної нестабільності, притаманній сучасній Україні, де зростає соціальна напруженість, спостерігається втрата значною частиною населення соціальних і психологічних орієнтирів, знижується у людей психологічна стійкість й почуття захищеності. В цих умовах плідним є вивчення соціального самопочуття, яке є цілісною формою сприйняття людьми як власного, так і в суспільного життя. Соціальне самопочуття – це соціально-психологічний стан особистості в суспільстві, це сплав емоцій, відчуттів, установок свідомості, на основі яких індивідами виробляється оцінка рівня власного благополуччя. В соціологічних дослідженнях соціальне самопочуття інтерпретується як елемент свідомості, який відображає співвідношення між пріоритетами, домаганнями людей та мірою задоволення їх актуальних потреб, що проявляється в соціальних настроях.

Соціальне самопочуття студентів потребує постійної уваги, адже вони складають значну і специфічну частину сучасного українського суспільства. Студенти є особливою соціокультурною спільнотою, яка значною мірою визначає перспективи розвитку країни. Майбутні представники інтелектуальної еліти суспільства володіють специфічними рисами світосприйняття, які виступати індикатором соціальних змін. Тому актуальними є дослідження саме цієї особливої соціальної групи в умовах непротиставлених процесів, що відбуваються нині в українському суспільстві.

У даній статті аналізуються результати соціологічного опитування студентів, проведеного дніпропетровськими соціологами в 2009 році. Це дослідження здійснювалось в рамках реалізації Всеукраїнського комплексного дослідницького проекту „Студент XXI ст. Соціальний портрет на фоні суспільних трансформацій: українська інтерпретація” під загальним керівництвом проф. В.І.Астахової. Методом вибіркового репрезентативного анкетування було опитано 500 студентів чотирьох вузів Дніпропетровської області: Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара, Національного гірничого університету, Дніпропетровського державного інженерно-технічного університету, Дніпропетровського університету економіки та права.

При розробці стратегії дослідження передбачалось, що динамічні процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, не можуть не впливати на свідомість студентської молоді, характер її пріоритетів. Життєві пріоритети розуміємо як цілісну картину майбутнього в складному суперечливому взаємозв'язку програмованих та очікуваних подій, з якими людина пов'язує суспільну цінність та індивідуальний сенс свого життя. Це ті життєві цінності, плани та цілі, на які спрямовані діяльність та сподівання людини.

Для встановлення характеру нинішнього стану соціального самопочуття студентів Дніпропетровського регіону в соціологічній анкеті пропонувався перелік понад 30 цінностей-пріоритетів, кожен з яких респонденти оцінювали за рівнем її важливості в своєму особистому житті.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на питання: „Наскільки те, що перераховано нижче, є для Вас важливим в житті?” (у %)

Цінності	Дуже важливо	Важливо	Не визначились	Не важливо	Зовсім не важливо	Не відповіли
Здоров'я рідних та близьких	83	5	3	2	3	4
Сімейне благополуччя	77	10	5	1	2	5
Справжні друзі	76	9	5	2	3	5
Впевненість у собі	75	14	3	1	2	5
Кохати і бути коханим	71	13	7	2	2	5
Фізичне здоров'я	68	18	6	1	2	5
Самореалізація	66	19	7	1	2	5
Життя в мирному становищі	64	18	8	2	3	5
Хороша освіта	63	20	8	2	2	5
Хороша робота	62	22	6	2	3	5
Професія по душі	62	20	9	2	2	5
Улюблена справа	61	22	8	2	2	5
Власна захищеність	59	23	9	2	2	5
Вдосконалювати себе як особистість	57	25	9	2	2	5
Впевненість у завтрашньому дні	56	24	10	2	3	5
Власна незалежність	55	26	10	2	2	5
Кар'єра	54	25	11	3	2	5
Екологічна безпека	53	24	13	2	3	5
Власний спокій, відсутність хвилювань	47	30	12	3	2	6
Зароблені чесною працею гроші	44	24	18	5	4	5
Можливість добре харчуватися	43	33	13	3	3	5
Правдива інформація щодо становища в країні, світі	42	27	17	4	5	5
Хороші умови для відпочинку	41	38	12	2	2	5
Жити з чистим сумлінням	41	29	17	5	3	5
Відсутність переслідувань через свої переконання	41	24	19	5	5	6
Спілкування з цікавими людьми	40	36	14	4	1	5
Престижне становище в суспільстві	38	32	19	4	2	5
Повага своєї національної гідності, мови, культури	37	28	18	7	5	5
Зберігати мову, традиції, культуру свого народу	36	31	18	6	4	5
Можливість добре вдягатися	33	35	20	4	3	5
Суспільне визнання	30	34	23	5	4	5
Робити щось корисне для своєї країни	18	27	33	9	8	5
Присутність ідеалів	16	24	34	9	12	5

Дані таблиці 1 засвідчують, що такі традиційні цінності, як здоров'я рідних та близьких, сімейне благополуччя, впевненість в собі, а також наявність справжніх друзів та кохання для абсолютної більшості нинішніх студентів (від 71 до 83 %) є найважливішими. В десятку дуже важливих для більшості студентів цінностей також увійшли: особисте фізичне здоров'я, можливість самореалізації, життя в мирному середовищі, хороша освіта та хороша робота (відзначили від 62 до 68 відсотків опитаних). Тобто, може скластися враження, що ніякої трансформації цінностей молодого покоління (про що багато говориться), насправді не відбулося. Але якщо подивимось на нижню частину таблиці 1, то зрозуміємо, що це не так. Такі цінності, як наявність ідеалів, бажання приносити користь для своєї країни, суспільне визнання,

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

збереження культури і традицій свого народу вважає для себе дуже важливими абсолютна меншість студентів. А це ті суспільно-значущі цінності, без широкого розповсюдження яких, особливо серед національної еліти (студенти є постійним джерелом її поповнення) важко розбудувати суверенну Україну, громадянське суспільство в ній. Безпосередньо про стан соціального самопочуття студентів свідчать їх відповіді на питання анкети щодо задоволення своїх актуальних потреб.

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на питання: «В якій мірі Ви задоволені...?» (у %)

Задоволеність студентів	Цілком задоволені	Скоріше задоволені	Не визначились	Скоріше не задоволені	Не задоволені	Не відповіли
Своїми житловими умовами	34	31	15	9	9	2
Рівнем своєї матеріальної забезпеченості	15	32	27	17	5	4
Медичним обслуговуванням	9	15	31	26	16	3
Станом свого здоров'я	18	37	28	11	5	1
Якістю свого навчання	20	35	25	12	4	4
Можливостями задоволення своїх духовних потреб	20	34	26	13	3	4
Своїм життям взагалі	27	42	19	5	4	3
Рівнем своєї соціальної захищеності	7	25	34	22	10	2

Як видно з таблиці, найчастіше студенти відзначали дві перші позиції шкали стосовно задоволеності своїм життям взагалі. Тобто, навіть у період кризи студенти залишаються, як завжди, життєрадісними та оптимістичними. Незадоволених чи скоріше незадоволених своїм життям серед опитаних студентів виявилось тільки 9%. Переважна більшість студентів (65%) цілком, або скоріше задоволені своїми житловими умовами, що свідчить, ймовірно, про невисокий рівень їх домагань у цій сфері на даному етапі свого життя. Більше половини студентів у тій чи іншій мірі задоволені також станом свого здоров'я, якістю навчання, можливостями задоволення своїх духовних потреб. Найгірші показники задоволеності студентів стосуються медичного обслуговування та соціальної захищеності. Це є віддзеркаленням тих негараздів, що мають місце нині в політичній, економічній та соціальній сферах українського суспільства.

Соціальне самопочуття безпосередньо проявляється у настроях людей. Як видно з рис. 1, для більшості студентів характерним є позитивний настрій (оптимізм, впевненість, спокій).

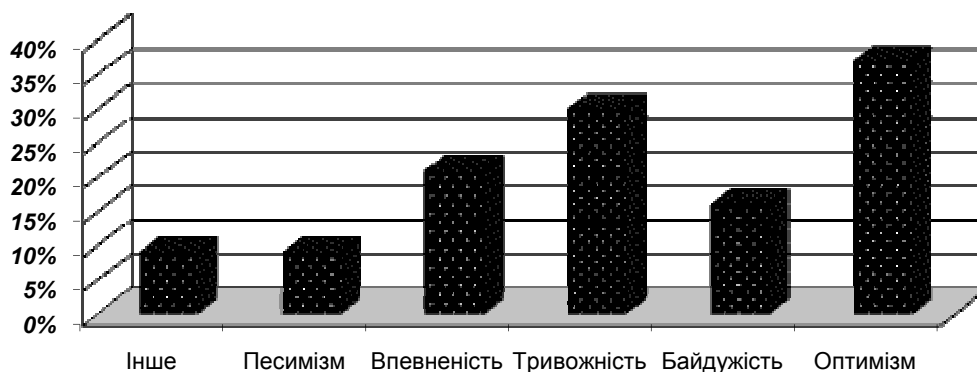

Рисунок 1. Розподіл відповідей респондентів на питання: «Якщо говорити про Вас особисто, які настрої характерні для Вас останнім часом?» (у %, респондент міг відзначити декілька відповідей)

Негативний настрій (песимізм, відчай) відзначив приблизно кожен десятий опитаний. Наявність у себе настрою байдужості визнали 16 % студентів. Такий стан свідомості також можна вважати негативним, адже він свідчить про відсутність у молодих людей активної життєвої позиції, небажання її формувати та проявляти. Настрій тривожності, що є характерним для 30 % студентів, є неоднозначним, адже цей стан може трактуватись і як різновид песимізму та відчаю, і як прояв активної життєвої позиції молодих людей. В цьому можна пересвідчитись, звернувши увагу на дані наведеної табл.3.

Розподіл відповідей респондентів (в порядку ієрархії) на питання: «Що сьогодні турбує Вас більше за все?»
(%, респондент міг відзначити декілька відповідей)

№	Проблеми, що турбують	%
1	Відсутність стабільності, впевненості в майбутньому	41
2	Здоров'я моє і моєї родини	38
3	Проблеми, пов'язані з навчанням	34
4	Відносини з коханою людиною	23
5	Важке матеріальне становище	20
6	Черствість, бездушність у відносинах між людьми	19
6	Особиста безпека, безпека сім'ї	19
7	Обстановка в сім'ї	17
8	Недостатність умов для проведення дозвілля	14
8	Відчуття самотності	14
9	Відносини з друзями	13
9	Житлові проблеми	13
10	Проблеми, пов'язані з недостатністю інформації про свої можливості	12
11	Побутові проблеми	7
11	Незадоволеність своїм виглядом	7
12	Відносини з викладачами	6

Опитані студенти вказують, що сьогодні їх турбує перш за все: відсутність стабільності, впевненості у майбутньому (41%), власне здоров'я і здоров'я своїх близьких 38%, проблеми, пов'язані з навчанням. Найменше турбують відносини з викладачами (6%), незадоволення своєю зовнішністю (7%), побутові проблеми (7%).

На завершення відзначимо, що оптимістичний настрій є поширеним серед студентства. Але в останні роки серед них збільшилась частка тих, для кого характерними стали занепокоєння, що є віддзеркаленням різного роду негараздів, що мають місце в сучасному українському суспільстві.

УДК 316.64-057.875

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ И УСТАНОВКИ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ МОЛОДЕЖИ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

Боронина Людмила Николаевна - кандидат философских наук, доцент кафедры социологии и социальных технологий управления Уральского федерального университета имени первого Президента России Б.Н.Ельцина

Белова Ольга Рудольфовна - старший преподаватель кафедры социологии и социальных технологий управления Уральского федерального университета имени первого Президента России Б.Н.Ельцина

Вишневский Юрий Рудольфович - доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и социальных технологий управления Уральского федерального университета имени первого Президента России Б.Н.Ельцина, вице-президент РОС

Сеннук Зинаида Викторовна - кандидат философских наук, доцент кафедры социологии и социальных технологий управления Уральского федерального университета имени первого Президента России Б.Н.Ельцина

В статье представлены результаты международного социологического исследования, выявляющие специфику ценностных ориентаций и установок университетской молодежи двух крупных городов России и Украины, определены состав и структура терминальных и инструментальных ценностей студентов Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина и Уральского федерального университета, общее и отличие в их ценностном дискурсе.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, молодежь, студенческая молодежь, терминальные и инструментальные ценности, структура ценностных приоритетов.

У статті представлені результати міжнародного соціологічного дослідження, що виявляють специфіку ціннісних орієнтацій і установок університетської молоді двох великих міст Росії і України, визначені склад і структур термінальних і інструментальних цінностей студентів Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Уральського федерального університету, спільне і відмінне в їх ціннісному дискурсі.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, молодь, студентська молодь, термінальні і інструментальні цінності, структура ціннісних пріоритетів.

Results of the international sociological research have been presented in the article. Value orientation and university students aspiration have been highlighted. Target and instrumentally values structure and composition of the students of Kharkiv National University and Ural Federal University, common and distinct in their evaluative discourse.

Keywords: values, youth, graduates, ranking scale, target and instrumentally values, value priorities structure.

Изучение ценностных ориентаций, факторов, оказывающих влияние на их формирование, возможных последствий преобладания тех или иных ценностных систем относится к числу важнейших направлений социологических исследований. Социальные изменения последних двадцати лет, вызвавшие качественные сдвиги в сфере ценностных ориентаций граждан постсоветского пространства, не обошли и молодежь, в том числе наиболее восприимчивую к социальным переменам и интеллектуально динамичную ее часть – студенчество.

Ценностные ориентации – это относительно устойчивое, избирательное отношение личности к совокупности материальных и духовных благ и идеалов, которые рассматриваются как цели и средства для удовлетворения потребностей жизнедеятельности человека. Теоретической основой эмпирической модели является диспозиционная концепция личности, в которой понятие ценностных ориентаций занимает одно из центральных мест. Высший уровень диспозиционной иерархии образуют ценностные ориентации, отражающие цели жизнедеятельности и средства достижения этих целей. Первую группу составляют терминальные ценности (ценности-цели), вторую – инструментальные ценности (ценности-средства). Терминальные ценности характеризуют жизненные целевые установки, раскрывают общую направленность поведения на основе формирования жизненно важных целей, основные сферы

самореалізації людини. Інструментальні цінності відображають уявлення про допустимі, можливі, визнавані засоби досягнення життєво важливих цілей.

Методологічною передумовою вивчення ціннісних орієнтацій є міждисциплінарний підхід, диктує єдиність загальнофілософського, соціологічного та соціально-психологічного аспектів. Аналіз ціннісних орієнтацій на загальнофілософському рівні пов'язаний з характеристикою ціннісної орієнтації як результату ціннісного відношення, зафіксованого в системі особистісних цінностей суб'єкта, і як процесу, в ході якого формується набір значимих для суб'єкта цінностей і можливих форм актуалізації буття суб'єкта. Інакше кажучи, цінності в ціннісно-орієнтованій діяльності грають двояку роль. Вони можуть виступати як об'єкт оцінки і вибору суб'єкта, в цьому сенсі можна говорити про орієнтацію на соціальні цінності. С іншої сторони, цінності є орієнтиром того, в яких сферах життєдіяльності потрібно сконцентрувати суб'єкту свої зусилля.

Місце і роль цінностей в ціннісній орієнтації є основою для виділення двох її модифікацій. До першого типу належать різні види соціальних цінностей і співвідносимі з ними різновидності ціннісних орієнтацій – економічні орієнтації (від економічних цінностей), політичні (політичні цінності), моральні (моральні цінності), естетичні (цінності мистецтва), комунікативні (цінності спілкування) і т.д.. Другий тип відображає структуру найважливіших сфер самореалізації суб'єкта – професійно-трудову діяльність, сім'ю, роботу, дозвілля і т.п., систему життєвих орієнтацій суб'єкта.

Характер і структура термінальних і інструментальних цінностей студентів в міжнародному дослідженні відрізнялися рядом особливостей. В опитуванні брали участь студенти двох університетів Харківського Національного Університету – (ХНУ) (Україна, Харків) і Уральського Федерального Університету – (УрФУ) (Росія, Єкатеринбург). (N = 640 осіб - по 320 респондентів в кожному вузі). В ньому був використаний єдиний інструментарій, розроблений українськими колегами (керівник дослідження – професор ХНУ Л.Г. Сокур'янська). Ціннісні орієнтації студентів виявлялися з допомогою запитань анкети: «Що для Вас найбільш цінно в житті?» і «Що сьогодні важливіше для досягнення успіху в житті?». Опитувалися студенти I і IV курсу, що забезпечувало порівняльність і можливість порівняння результатів опитування. Незважаючи на гніздовий принцип вибірки і відмінності університетської середовища (в порівнянні з ХНУ в УрФУ були представлені і студенти технічного профілю навчання – кожен п'ятий респондент), не забезпечують абсолютного співпадіння пропорцій в вибірці, високий національний статус цих університетів, функціонуючих в двох великих промислових центрах, практично з однаковою чисельністю населення, давали підставу для проведення порівняльного дослідження.

Мета даної статті – порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій університетської молоді Харківська та Єкатеринбурзька.

В початку пострадянських реформ 1990-х рр. соціологічне суспільство наших двох країн спостерігало зростання *тенденції прагматизації* ціннісного свідомості молодого покоління і підвищення значення таких цінностей, як: багатство (гроші), матеріальні блага і задоволення, квартира і дорогі предмети, грошова робота (будь-яка), престижний вуз, кар'єра і успіх будь-якою ціною. Стихийність процесів модернізації і пошуку нових орієнтирів призводило до комерціалізації і криміналізації суспільного свідомості, падінню моральності, стихії «дикого» ринку, зростанню злочинності, безробіття і т.п.. Як наслідок, приблизно в 1996 - 1997 рр. загострилася проблема переосмислення, «інвентаризації» цінностей.

Які структурні зміни відбулися в аксіосфері молодого покоління за минулі роки, які відмінності демонструє університетська молодіжність двох країн сьогодні? Застосовувана в дослідженні методика закладає шкалу оцінок для кожної термінальної цінності окремо. Наприклад (див. таблицю 1):

Таблиця 1

Цінність цікавої і творчої роботи (в % к опитаним)

Вуз	Наскільки цінна для вас цікава, творча робота				
	Дуже цінна	Цінна	Трудно сказати	Не дуже цінна	Зовсім не цінна
ХНУ	55	35	7	2	1
Урфу	53	38	6	2	1

Бальна інтерпретація кожної позиції шкали (+2 – «дуже цінна», +1 – «цінна», 0 – «трудно сказати визначено», -1 – «не дуже цінна», -2 – «зовсім не цінна») дозволяла розрахувати інтегративний індекс кожної цінності і побудувати рейтингову шкалу термінальних цінностей (див. таблицю 2).

Структура ценностных приоритетов студентов ХНУ и УРФУ

Ценностные приоритеты	ХНУ		УРФУ	
	Индекс	Ранговое место	Индекс	Ранговое место
Интересная и творческая работа	1,41	5	1,40	6
Материальное благополучие	1,35	8	1,45	3
Хорошие отношения с окружающими	1,36	7	1,44	5
Возможность приносить пользу людям	1,01	13	0,93	12
Участие в общественной жизни	0,26	17	0,31	10
Образование, знания	1,33	9	1,37	7
Личный покой, отсутствие неприятностей	1,21	11	1,03	12
Семейное благополучие	1,74	1	1,68	1
Здоровье	1,65	2	1,65	2
Полноценный отдых, интересные развлечения	0,99	14	1,34	8
Высокое служебное и общественное положение	0,69	16	1,04	11
Приобщение к литературе и искусству	0,32	10	0,42	14
Экологическая безопасность	0,73	15	0,59	13
Взаимопонимание с родителями, старшим поколением	1,18	12	1,17	15
Личная свобода, независимость в суждениях и действиях	1,46	4	1,32	9
Возможность развития, реализация своих способностей, талантов	1,48	3	1,49	4
Экономическая независимость	1,38	6	1,45	3
Бытовой комфорт	1,32	10	34	8

Лидирующие и одинаковые позиции в ранговой шкале занимают ценности частной жизни – здоровье, семья. Сравнительный анализ данных российского мониторинга (с 1999 г. кафедра социологии и социальных технологий управления УРФУ с периодичностью раз в 4 года проводит замер ценностных ориентаций уральских студентов) [1] отражает растущую значимость этих ценностей в сознании студентов. Неизменный удельный вес этих ценностей даже в 2009 г., в сложный период мирового финансово-экономического кризиса, лишь подтверждает устойчивость сформированных у молодежи ценностей. Согласно гипотезе Р. Инглехарта, только по прошествии 10-15 лет изменений в социально-экономических условиях придет поколение, у которого можно ожидать сдвигов ценностей с материалистических на постматериалистические. Ценностные ориентации имеют сложную темпоральную природу. С одной стороны, ценностные приоритеты отражают актуальный статус личности, ее социально-экономическое состояние, социально-психологическое самочувствие в данный конкретный период времени. С другой, ретроспективной точки зрения, – на формирование тех или иных ценностей взрослого индивида влияют социально-экономические условия, преобладавшие в годы его детства. Наконец, ценностные ориентации включают в себя и прожективные элементы, отражающие те потребности, которые наименее удовлетворены сегодня, но являются значимыми в контексте будущих устремлений субъекта. В ценностной ориентации субъекта в снятом виде содержится оценка прошлого, настоящего и будущего. По справедливому мнению Л.Я. Рубиной, социологически важно выявить «рубеж, после которого влияние «образа будущего положения» начинает довлеть над системой ценностей, сформированных средой, из которой выходят группы молодежи, объединенные понятием «поколение». Анализ самоопределения молодежи, избравшей тот или иной вариант жизнеустройства, имеет и самостоятельную ценность. Как бы мы его не называли - «образ желаемого будущего», «жизненная программа», «жизненные перспективы», «модель жизнеустройства», - в нем заложена определенная мотивация выбора, и очень важно, насколько проблемы каждой возрастной когорты молодежи являются типичными с точки зрения тенденций развития общества» [2, с.81].

Если в 1999 г. благополучная семья была ориентиром только для каждого пятого студента, то в 2003 г. она заняла второе место в ранговом ряду, а в 2007 и 2009 гг. – первое. Поколение студентов 2010 г. – это двадцатилетние молодые люди, родившиеся в начале 1990-х гг. Их взросление и социализация проходили в относительно стабильный в социально-экономическом плане период, в сравнении с «потерянным» поколением 1980-х и «маргинальным» - 1990-х. Приоритетность ценности семьи можно объяснить разными обстоятельствами. Универсальностью самой ценности, возрастной и социальной спецификой социальной группы (еще существующая зависимость студентов от благополучия их родительской семьи дополняется ориентацией на успешное создание семьи собственной), детерминирующим опытом взрослых, для которых семья в период сложных, кризисных

перестроечных и реформаторских испытаний была единственной психологической нишей, компенсирующей тяжесть обрушившихся на людей социально-экономических проблем. Универсальный статус семейных ценностей подтверждается и в данном исследовании. И российская, и украинская молодежь семейное благополучие возводит в ранг наивысшего приоритета.

К категории лидирующих ценностей, наряду с ценностями семьи, относится и ценность здоровья. Однако артикуляция здоровья в качестве ведущей ценности не всегда, как показывает наше исследование, коррелирует с практической реализацией ориентиров здорового образа жизни на деятельностно-поведенческом уровне.

С небольшим ранговым различием и занимают верхнюю шкалу ценностей еще две ведущие ценности – *интересная, творческая работа, и возможность развития, реализации своих способностей и талантов*. Значительная часть студентов обоих вузов соотносит успех в жизни с интересной работой, делом по душе. Ориентация на интересную работу, дело по душе коррелируют с достаточной высокой значимостью таких ценностей, как профессионализм, образованность, творчество и реализация способностей. Учеба в вузе – один из важнейших этапов профессиональной социализации личности, выработки профессиональных стратегий и подготовки к будущей профессиональной деятельности. Это отражается в сознании университетской молодежи.

Наибольшие расхождения свойственны материальным и досуговым ценностям. У студентов УрФУ стремление к материальному благополучию занимает третье «почетное» место. *Деньги, материальные блага, свое дело, наличие своего бизнеса* – отражение как молодежного прагматизма, так и активно развивающегося рыночного меркантилизма. Вряд ли за это можно осуждать нашу студенческую молодежь, активно стремящуюся к экономической самостоятельности и независимости (3 ранговая позиция). У харьковчан ориентация на материальные ценности занимают 8 место в ранговой шкале, а экономическая независимость – шестое. Они в большей степени ценят личную свободу (4 позиция), а также личный покой, отсутствие неприятностей. Разброс в оценках вызвали и досуговые ценности – *полноценный отдых, развлечения*. В два раза чаще студенты УрФУ признают их значимость в своей жизни.

На медианном уровне стабильное положение занимает ценность образования (9-7 позиции). Правда, ценностные составляющие самого образования существенно отличаются. Самоценность образования (*высшее образование дает возможность стать культурным, образованным человеком*) в нашем опросе признается уральскими студентами гораздо чаще.

Статусные и общественные ценности мало интересуют как украинских, так и российских студентов. Несмотря на их ранговое различие, удельный вес их примерно одинаков для студентов двух университетов.

Обратимся к *инструментальным ценностям*. Характер и структура инструментальных ценностей мы, в том числе, выявляли через студенческие оценки наиболее важных факторов, которые, по их мнению, способствуют успеху.

Таблица 3

Факторы жизненного успеха (в % к числу опрошенных)

Ценностные приоритеты	УрФУ	ХНУ
Собственный интеллект, способности	70	67
Профессионализм, деловые качества	48	44
Деловая хватка, прагматизм	41	42
Влиятельные друзья, родственники, наличие связей	39	39
Везение, счастливый случай	33	35
Умение использовать любые средства для достижения цели	30	28
Наличие начального капитала, собственности	19	25
Внешность	8	8

Различия в структуре базовых терминальных ценностей компенсируется практическим отсутствием различий в оценках значимости тех или иных факторов жизненного успеха, по сути являющихся инструментальными ценностями. Жизненный комфорт, успех возможны, по мнению студентов, прежде всего благодаря собственным усилиям, предприимчивости, профессионализму и деловым качествам, но при наличии необходимых условий, в качестве которых выступают связи с нужными людьми, приобретенный и накопленный социальный капитал. Мобилизация доступных социальных ресурсов и личностного потенциала в сложных социально-экономических условиях является своеобразным репродуктивным отражением в сознании студенчества специфики российской и украинской экономики – эклектического сочетания в ней принципов двух разных экономических моделей: рыночной, ментальной особенностью которого является дух предпринимательства, и просоциалистической, где силен бюрократический рынок связей. При этом каждый третий студент готов использовать любые средства для реализации собственных амбиций.

Среди перечисленных выше инструментальных ценностей лишь одна позиция отличается своим удельным весом, что, видимо, является отражением более быстрых темпов развития рыночной экономики в российском экономическом поле – ориентация на наличие собственного бизнеса. Каждый четвертый российский респондент связывает достижение успеха с наличием начального капитала, собственности.

Оценивая тенденции изменения терминальных и инструментальных ценностей в сознании молодежи последних лет, хотелось бы отметить следующее. Динамическая природа ценностей обусловлена несколькими факторами. Формирование индивидуальных ценностных систем происходит в процессе социализации личности. Этапы формирования носят последовательный характер – от усвоения и принятия общественных ценностей (ценность через оценочную деятельность – предварительного признания и положительной оценки - становится результатом ценностного отношения субъекта к декларируемым обществом приоритетам), включения ценностей в свою индивидуальную ценностную систему до интернализации – превращения ценностей в систему личностных смыслов регуляторных механизмом сознания и поведения личности. Модальность ценностных систем, состав и структура ценностного сознания и сам механизм преемственности и изменчивости ценностных ориентаций зависят от характера динамики самой социальной среды, в которую вписан субъект. В одном из первых постперестроечных исследований молодежи в 1991 г. «Молодежь России и рынок» главное, что отмечалось в анализе ценностных ориентаций молодежи, – их противоречивый характер, что детерминировалось объективно существующим противоречием между реальным состоянием общества и перспективами его развития. Молодежь отвергала «старые» социалистические ценности, осторожно относилась к новым либеральным ценностным идеям. Такой маргинальный, адаптационный тип динамики проявлялся в структуре ценностных ориентаций через сочетание прямо противоположных приоритетов. Патерналистские и иждивенческие настроения сопровождалась установками на самостоятельность, инициативность, деловую активность; прагматичность с ее ориентациями на материальные ценностями соседствовала с высокой значимостью профессионально-трудовых и коммуникативных ценностей, высокая оценка ценностей демократии и рыночной экономики - с распространенной аполитичностью молодых и т.п.

Мониторинги студенческого сознания с 1999 года демонстрируют воспроизводство структуры ценностного сознания молодежи и практическую неизменность ценностных приоритетов, сложившихся в постперестроечный период. Рынок и демократия перестали восприниматься как возможное бытие. Да, у молодежи 2000-х гг. гораздо больше возможностей и шансов для самореализации. Однако реальный рынок и реально существующая демократия в разных странах постсоветского пространства не только воспроизводят общее, но и детерминируют различия в ценностном сознании молодежи этих стран.

Достижение жизненного успеха во многом зависит от определенного набора личностных свойств (см. таблицу 4).

Таблица 4

Самооценка деловых и личностных качеств студентов (в индексах)

Личностные качества	ХНУ	УрФУ
Образованность, профессионализм	1,18	1,21
Уверенность в себе	0,84	1,33
Доброта, доброжелательность, готовность помочь людям	1,10	1,39
Творческий подход к делу, способность придумывать и создавать что-то нестандартное, новое	0,81	0,94
Решительность, готовность к риску, предприимчивость	0,69	0,91
Жизнерадостность, чувство юмора	1,13	1,33
Ответственность, чувство долга	1,10	1,37
Общительность, способность легко контактировать с окружающими	1,18	1,21
Независимость, самостоятельность в суждениях и действиях	0,43	1,11
Честность, порядочность, принципиальность	1,36	1,20
Умение доводить дело до конца	1,04	0,94
Трудолюбие	0,76	0,88
Настойчивость в достижении цели	1,02	1,13
Чувство собственного достоинства	1,35	1,43
Высокая общая культура, эрудиция	0,83	0,80
Самодисциплина, самоорганизованность	0,64	0,88
Толерантность к взглядам и мнениям других	1,07	0,92
Способность быть лидером	0,50	0,73
Стремление к самореализации, личным достижениям	0,89	1,27
Добросовестность, дисциплинированность	0,82	0,99
Инициативность	0,63	1,01
Неприхотливость, скромность, умеренность в потребностях и запросах	0,43	0,32
Критический склад ума	0,61	0,52
Прагматизм, расчетливость	0,70	0,54
Готовность поступиться своим благополучием ради общественных интересов	- 0,30	-0,40
Непримиримость к собственным недостаткам и недостаткам других	0,24	0,16

Міжнародний соціокультурний автопортрет сучасного студента (для цього був використаний метод експертної оцінки – «взгляд з боку») відрізняється суперечливістю. З одного боку, досить високий рейтинг ділових якостей. Наполегливість, працьовитість, саморганізованість, дисциплінованість, відповідальність поєднуються з впевненістю, інноваційністю і ініціативністю, ризиковістю і життєлюб'ям. Значно суперечливіше виглядають оцінки морально-комунікативних характеристик. З одного боку, досить часто відзначаються такі позитивні моральні характеристики, як чесність, особиста гідність, толерантність і альтруїзм. Однак останнє якості, виражене в відповіді на питання - «В якій мірі Вам притаманні доброта, доброземність, готовність допомогти людям?» і займає одне з вищих рейтингових місць, ніяк не корелює з негативним індексом (крім того, єдиним) такої установки, як готовність поступитися своїм благополуччям заради суспільних інтересів, хоч і позитивної, але досить низької оцінки проявів прагматизму і розрадливісті. Економічна і професійна маргінальність молодих людей відображається в невизначеній світоглядній позиції, відсутності стійких переконань.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Студент – 2009. - Єкатеринбург: УГТУ-УПІ, 2009. 2. Молодь Росії на рубежі 90-х років. Кн.1-2.- М., 1992.

УДК 316.346.32-053.6; 316.74:37; 316.752

ДИНАМИКА И ТЕНДЕНЦИИ ИЗМЕНЕНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В СФЕРЕ СЕМЕЙНО-БРАЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Морозова Светлана Анатольевна - кандидат социологических наук, доцент, заместитель директора Центра социологических и политических исследований Белорусского государственного университета (ЦСПИ БГУ)

В статье представлен сравнительный анализ структуры и динамики ценностных ориентаций белорусского студенчества в сфере брачно-семейных отношений, осуществленный на базе данных республиканских опросов «Ценностные ориентации студенческой молодежи», проведенных в 1998 и 2009 годах по единой методике. Раскрываются динамика и тенденции нормативной модели супружеских взаимоотношений; анализируются приоритетные семейные ценности и характер межличностных отношений в структуре факторов, определяющих качество семейной жизни; готовность к самостоятельному ведению домашнего хозяйства; ценностные установки по сохранению личной свободы супругов; семейное партнерство и ценностные установки в гендерных отношениях в семье.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, семья, семейные ценности, студенческая молодежь.

У статті представлений порівняльний аналіз структури і динаміки ціннісних орієнтацій білоруського студентства у сфері шлюбно-сімейних відносин, здійснений на базі даних республіканських опитувань «Ціннісні орієнтації студентської молоді», проведених в 1998 і 2009 роках за єдиною методикою. Розкриваються динаміка і тенденції нормативної моделі подружніх взаємин; аналізуються пріоритетні сімейні цінності і характер міжособистісних відносин у структурі факторів, що визначають якість сімейного життя; готовність до самостійного ведення домашнього господарства; ціннісні установки по збереженню особистої свободи подружжя; сімейне партнерство та ціннісні установки в гендерних відносинах в сім'ї.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, сім'я, сімейні цінності, студентська молодь.

The present article represents comparative analysis of the structure and dynamics of Belarussian students' values awareness in the sphere of family-matrimonial relations which was accomplished on the basis of the republican survey "Students' youth value orientations" that was hold in 1998 and 2009 by unified method. Dynamics and tendencies of standart pattern of matrimonial relationships are revealed; priority family values and interpersonal relationships pattern in the structure of factors determinizing the quality of family life are analyzed; readiness to the self-dependent housekeeping running; value aims for spouses' individual freedom maintenance; family partnership and values in family's sexual relationships.

Key words: values, values orientations, family, family values, students.

Проблема формирования ценностных ориентаций в сфере семьи, состояние ценностных приоритетов у различных групп молодежи в сфере брачно-семейных отношений является объектом пристального внимания ученых в любом обществе, так как имеют особый жизненный смысл. Семейные ориентации молодых людей и социальное воздействие на формирование ценностей в сфере семьи рассматриваются в рамках различных научных дисциплин и различных теоретических и методических подходов. С позиций *социологического анализа семья* рассматривается как групповой социальный субъект, особый вид социальной общности людей, основанной на браке, кровном родстве или юридическом договоре, создающейся для удовлетворения комплекса индивидуальных биологических и социальных потребностей, для моральной, эмоционально-психологической и экономической поддержки друг друга и выполнения ряда функций по воспроизводству населения [1]. В современной науке накоплен большой опыт исследований семьи и брака, их места и роли в жизни общества. Авторами признанных социологических работ, посвященных вопросам семьи и брака, являются А.И. Антонов [2], С.Н. Бурова [1; 3; 20], Ю.В. Вишневский [4], А.К. Воднева [20; 23], А.Г. Волков [5], Б.И. Говако [6], С.И. Голод [7], Т.А. Гурко [8;9], И.Ф. Дементьева [10], О.И. Дудченко [11], А.Жвинкасе [12], С.В. Захаров [13], О.М. Здравомыслова [14], С.Д. Лаптенко [15], В.Т. Лисовский [16], Н.Г. Марковская [17], М.С. Мацковский [18], А. Митрикас [19], В.А. Сысенко [21], А.Г. Харчев [22], Н.Г. Юркевич [24] и др.

Целью данной статьи является осуществление *сравнительного анализа структуры и динамики ценностных ориентаций студентов в сфере брачно-семейных отношений* на базе данных республиканских опросов «Ценностные ориентации студенческой молодежи», проведенных социологами Белорусского государственного университета в белорусских вузах в 1998 и 2009 гг. по единой методике. Для изучения тенденций изменения ценностных приоритетов вузовской молодежи в сфере семейно-брачных отношений были определены такие показатели, как: образ семьи в сознании студентов; значимость для семейной жизни различных условий и факторов; представления студентов о ролевых и гендерных отношениях в современной семье. Естественно, это не исчерпывающие показатели исследуемой проблемы.

Динамика и тенденции нормативной модели супружеских взаимоотношений. В иерархии базовых ценностей населения Беларуси семья всегда занимала и продолжает занимать лидирующую позицию. Как показывают результаты опроса 2009 года, семья является самой важной жизненной ценностью и для студенческой молодежи: 70,3 % опрошенных оценили ее значимость по 10-балльной шкале высшим баллом. Кроссвременная динамика ценности семьи в структуре сознания студентов очевидна и носит положительный характер: значение индекса ценности семьи увеличилось с 9,05 в 1998 году до 9,35 в 2009 году. Кроме того, данные, полученные в ходе опроса, свидетельствуют, что образ семьи в ценностном сознании белорусских студентов остается преимущественно традиционным и по-прежнему связан с институтом брака. Сегодня большинство из них не считают брак устаревшим социальным институтом и в той или иной степени признают необходимым юридическое оформление супружеских отношений, в т.ч. 33,8 % студентов полагают это обязательным и 45,0 % – желательным условием семейной жизни. Не придают никакого значения факту юридического оформления супружеских отношений 19,8 % студентов. Отметим, что в 1998 году отношение к юридическому браку замерялось с помощью вопроса «Является ли юридическое оформление супружеских отношений *обязательным* условием семейной жизни?». При этом шкала ответов предполагала альтернативы «да» и «нет» (также был предусмотрен вариант «затрудняюсь ответить»). В группу «жестких сторонников» юридического оформления супружеских отношений десятилетие назад вошли 34,3% студентов. Остальные были не так категоричны в отношении обязательности соблюдения данного условия, высказав свое несогласие с утверждением (51,0 %) либо затруднившись высказать свое мнение (14,7 %). Безусловно, в ходе замера, проведенного в 2009 году, когда использовалась более гибкая формулировка вопроса и в шкалу ответов введена позиция «желательное условие», была получена и более четкая картина. Об этом свидетельствует значительное сокращение числа тех, кто затруднился оценить важность соблюдения данного условия для семейной жизни. При этом число студентов, для которых супружеские отношения вне брака не приемлемы, остается неизменным (в 1998 году – 34,3 %, в 2009 году – 33,8 %). Однако сегодня молодые люди откладывают вступление в брак на все более поздний срок. Эта тенденция фиксируется и по данным статистики. Выявленные ориентации на вступление в брак и ее достигательная модель во многом определяют наличие и реализацию репродуктивных установок молодежи и их отношение к детям как жизненной ценности. Очевидно, что традиционные жизненные циклы отодвигаются по времени. При этом результаты исследования свидетельствуют о том, что в сознании современной студенческой молодежи представление о семейной жизни связано с принятием на себя роли родителя, см. таблицу 1.

Таблица 1

Показатели готовности принять на себя роль родителя, в % от числа опрошенных

Семейные ценности	Год	Является обязательным	Является желательным	Не имеет значения	Затрудняюсь ответить
Наличие детей	2009 г.	55,5	34,8	7,0	2,7
	1998 г.	41,6	37,8	15,4	5,2
Совместное участие супругов в воспитании детей	2009 г.	85,0	12,0	1,3	1,7
	1998 г.	72,4	24,1	1,4	2,1

На нормативном уровне фиксируется существенное повышение значимости такой жизненной ценности, как «дети» и установки на совместное участие в их воспитании. Однако сегодня лишь каждый второй студент (55,5 %) считает наличие детей *обязательным* условием семейной жизни, а примерно каждый третий (35%) считает это лишь желательным. О либерализации взглядов в современном обществе на характер половых отношений свидетельствует и тот факт, что многие молодые люди допускают длительные внебрачные отношения с партнерами или даже предпочитают гражданский брак. Сложившаяся ситуация определена до брака, в браке и вне брака и изменениями системы ценностей в сфере семейно-брачных отношений.

Сравнительный анализ приоритетности семейных ценностей. Создание собственной семьи традиционно рассматривается обществом как переход к взрослой жизни, а для молодых людей данное решение предполагает готовность вступить в отношения партнерства, самостоятельно вести домашнее хозяйство и, наконец, принять на себя роль родителя. Характер и успешность исполнения новых ролей во многом будет зависеть от того, каковы ожидания молодого человека и его представления о семейной жизни, от степени готовности принять на себя дополнительные обязанности и ответственность. Для анализа характера ценностно-нормативного регулирования поведения в сфере семейно-брачных отношений в исследовании мы использовали следующие показатели: значимость для семейной жизни различных условий и факторов и представления о гендерно-ролевых отношениях в современной семье.

Высказывая свое мнение относительно того, насколько значимым для семейной жизни является то или иное условие, студенты тем самым определяли приоритетность различных семейных ценностей и конструировали образ «идеальной» семьи. Оценка значимости факторов осуществлялась по трехбалльной порядковой шкале: «является обязательным», «является желательным» и «не имеет значения» (в анкете также был предусмотрен вариант «затрудняюсь ответить»). В ходе анализа на основе полученных данных был рассчитан обобщенный показатель – индекс значимости (желательности) различных факторов для счастливой семейной жизни, его значение представлено в баллах по шкале [от 0

до 1], где «0» означает, что фактор не имеет значения для семейной жизни, «0,5» – является желательным, а «1» – обязательным условием счастливой семейной жизни.

К факторам, *не имеющим значения* и не оказывающим существенного влияния на семейную жизнь отнесены: религиозная вера, происхождение супругов из одного социального слоя и единство политических взглядов (индексы значимости соответственно 0,24; 0,21 и 0,14);

Желательными студенты считают наличие общих друзей, круга общения [индекс социальной значимости 0,52 балла], юридическое оформление супружеских отношений [0,56 балла], возможность проводить время с собственными друзьями или заниматься своим хобби [0,6 балла], совместное ведение домашнего хозяйства [0,66 балла];

Обязательными условиями устойчивости семьи студенты называют наличие детей [индекс социальной значимости 0,73 балла], обеспеченность жильем [0,75 балла], материальный достаток, бытовой комфорт [0,8 балла], совместное принятие семейных решений [0,82 балла], супружескую верность [0,82 балла], взаимную любовь супругов [0,88 балла], гармоничные сексуальные отношения [0,9 балла], совместное участие супругов в воспитании детей [0,91 балла].

Помимо этого, каждый третий студент (33,8 %) назвал еще, как минимум, одно условие счастливой семейной жизни, среди которых чаще всего упоминались доверие, умение и готовность уступать друг другу, уважение прав супруга; взаимная поддержка в трудных ситуациях, а также отдельное от родителей проживание («чтобы не вмешивались и не мешали»), хорошие отношения с родителями супруга/супруги, совместное проживание до брака (пробный брак), церковный брак, венчание. В целом все из представленных условий, с точки зрения вузовской молодежи, имеют высоко актуальное ценностное значение для обеспечения семейной жизни. По мнению большинства студентов не принципиальны для счастья в семейной жизни только единство социального происхождения супругов, их религиозной веры и политических взглядов.

Межличностные отношения в структуре факторов, определяющих качество семейной жизни. В качестве обязательных современные студенты определяют преимущественно условия морально-психологического и интимно-эмоционального характера, интерпретируемые как любовь, понимание, доверие, уважение, умение и готовность уступать друг другу, взаимная поддержка, а также гармония в сексе и супружеская верность. Сравнительный анализ данных 1998 и 2009 гг. показывает, что сегодня студенты гораздо требовательнее студентов 90-х по отношению к таким характеристикам семейной жизни, как совместное принятие супругами семейных решений, а также гармоничные сексуальные отношения и супружеская верность. Сегодня эти условия все чаще переходят из разряда желательных в разряд обязательных (см. таблицу 2).

Таблица 2

Динамика показателей значимости для семейной жизни условий морально-психологического и интимно-эмоционального характера, (в % от числа опрошенных)

Семейные ценности	Год	Распределение ответов на вопрос «Оцените значимость следующих условий для семейной жизни...»			
		является обязательным	является желательным	не имеет значения	затрудняюсь ответить
Взаимопонимание между членами семьи	2009 г.	85,5	12,3	1,3	0,9
	1998 г.	86,4	12,6	0,2	0,8
Взаимная любовь супругов	2009 г.	78,3	18,8	2,3	0,6
	1998 г.	73,3	23,4	1,3	2,0
Гармоничные сексуальные отношения	2009 г.	80,8	17,5	1,3	0,4
	1998 г.	72,4	24,7	0,8	2,1
Супружеская верность	2009 г.	70,0	24,5	3,3	2,2
	1998 г.	55,2	36,1	4,3	4,4
Совместное принятие супругами семейных решений	2009 г.	66,0	31,3	2,3	0,4
	1998 г.	52,3	44,9	1,7	1,1

В ходе исследования дополнительно анализировалось отношение студентов к таким социальным явлениям, влияющим на состояние сферы семейно-брачных отношений, как развод и внебрачные связи. Для этого была использована методика оценки высказываний: респондентам было предложено определить свое мнение по поводу того, можно ли оправдать те или иные действия. Свое отношение нужно было выразить, дав оценку по 10-балльной шкале, где крайние позиции означали, с одной стороны, что это действие никогда нельзя оправдать, а с другой, что это действие всегда можно оправдать. По результатам опроса отношение студентов к такому явлению, как супружеские измены

можно оценить как умеренно отрицательное, а к разводу – как лояльное. Радикальную позицию («никогда нельзя оправдать») в отношении супружеских измен заняли треть студентов (33,3%), а в отношении разводов лишь 6,5%. Число сторонников противоположного мнения («всегда можно оправдать») составило соответственно 3,5% и 24,3%.

Мы видим, что довольно строгие требования соблюдения «правил семейной жизни» сосуществуют в сознании современной студенческой молодежи с представлением о допустимости развода, т.е. брак уже не считается неразрывными узами.

Готовность к самостоятельному ведению домашнего хозяйства. Отдельную группу семейных ценностей составляют материальный достаток, бытовой комфорт и обеспеченность жильем. Результаты опроса свидетельствуют, что современные студенты не выдвигают материально-бытовые условия на первый план. Тем не менее, за прошедшее десятилетие значимость данного фактора в их восприятии существенно выросла. Сегодня уже почти 2/3 студентов (62,5%) считают материальный достаток и бытовой комфорт обязательным условием для нормальной семейной жизни (против 51,0% в 1998 г.). Результаты сравнительного анализа представлены в таблице 3.

Таблица 3

Динамика показателей значимости материально-бытовых условий для семейной жизни, в % от числа опрошенных

Семейные ценности	Год	Является обязательным	Является желательным	Не имеет значения	Затрудняюсь ответить
Материальный достаток, бытовой комфорт	2009 г.	62,5	34,5	1,3	1,7
	1998 г.	51,0	44,7	3,0	1,3

Современные студенты уже не согласны на «рай с милым в шалаше»: 58,0% молодых людей воспринимают обеспеченность жильем как обязательное, а 34,5% – как желательное условие создания семьи. Затруднились оценить значимость данного фактора 4,0%, и только 3,5% считают его незначимым. Отметим, что наличие жилья в сознании современной студенческой молодежи приобретает большую значимость, чем наличие детей (напомним, что наличие детей считают обязательным условием семейной жизни 55,5% студентов). С одной стороны, данный факт свидетельствует об ответственном подходе молодежи к принятию на себя роли родителя, с другой – о том, что в настоящее время происходит достаточно интенсивная трансформация жизненных ценностей, и дети уже не занимают в данной иерархии доминирующее положение. Однако, объективная реальность такова, что довольно остро стоящая жилищная проблема способствует тому, что фазы взросления (завершение образования, уход из родительского дома, начало карьеры и создание семьи) нередко «накладываются» друг на друга. Завершение учебы, получение постоянной работы и даже вступление в брак далеко не всегда влекут за собой создание самостоятельного домохозяйства, а сопровождаются проживанием в родительском доме.

Ценностные установки по сохранению личной свободы супругов. Данные исследования свидетельствуют, что сознание современной студенческой молодежи характеризуется достаточно либеральными установками относительно степени личной свободы каждого из супругов в сфере проведения досуга и общения с друзьями (см. таблицу 4).

Таблица 4

Показатели значимости для семейной жизни условий, связанных с сохранением личной свободы, (в % от числа опрошенных)

Семейные ценности	Является обязательным	Является желательным	Не имеет значения	Затрудняюсь ответить
Общие друзья, круг общения	24,0	56,8	16,3	3,0
Возможность проводить время с собственными друзьями или заниматься своим хобби	33,0	54,5	10,3	2,3
Единая религиозная вера	8,3	30,8	56,0	5,0
Происхождение из одного и того же социального слоя	5,8	30,3	60,5	3,5
Единство политических взглядов	2,5	22,3	70,3	5,0

Большинство современных студентов допускают наличие как общих друзей и круга общения, так и собственных друзей у каждого из супругов. Сравнительный анализ значимости различных факторов для счастливой семейной жизни позволяет говорить о наличии тенденции повышения требовательности студенческой молодежи ко всем основным аспектам семейной жизни, см. рисунок 1. Результаты исследования показывают, что в сознании студентов особо повысилась ценность таких факторов, как обязательное наличие детей, общего круга общения и совместное участие супругов в воспитании детей, супружеская верность и совместное принятие супругами семейных решений.

Семейное партнерство и ценностные установки в гендерных отношениях в семье. Происходящие в обществе изменения в немалой степени сказались на ролевых и статусных позициях мужчины и женщины в семье,

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

в повседневной жизни, на их понимании своих прав и обязанностей по отношению друг к другу и детям. Молодое поколение ориентировано на модель семьи, в которой преобладают равноправные гендерные отношения. Так, 43,5% респондентов рассматривают совместное ведение домашнего хозяйства обоими супругами в качестве обязательного, а 45,8% - в качестве желательного условия нормальной семейной жизни. Возможно, формированию установки на совместное выполнение супругами домашних обязанностей препятствует долгое проживание молодых людей с родителями.

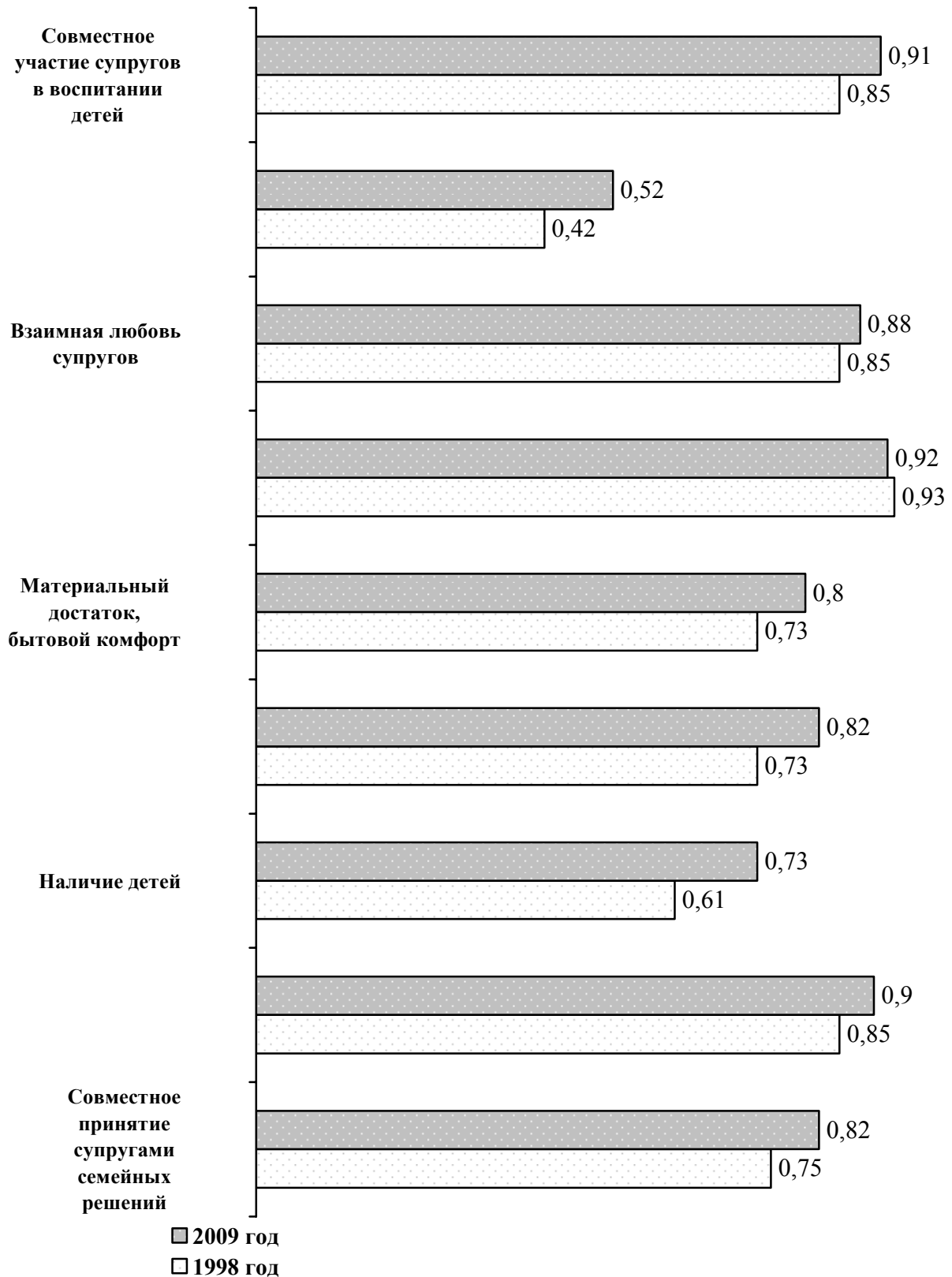
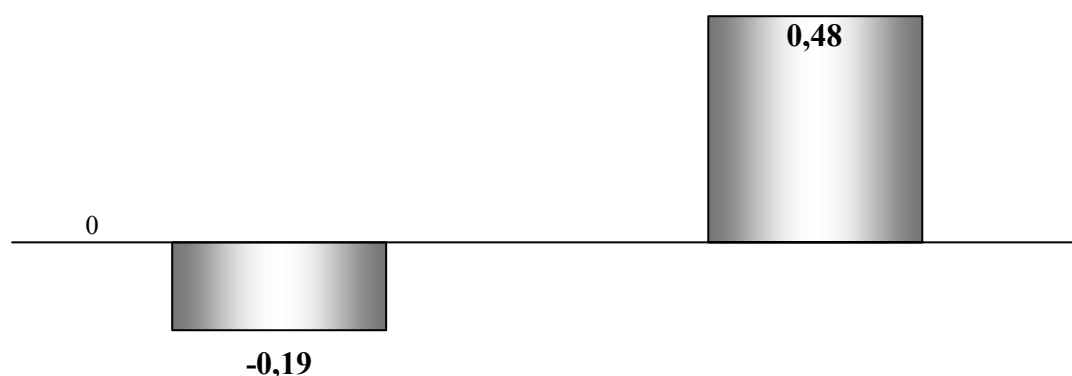

Рисунок 1. Индексы социальной значимости различных факторов для успешной семейной жизни, в баллах (1998 и 2009 гг.)

Рассмотрим данные исследования, отражающие специфику семейного партнерства с точки зрения современного студенчества. Ценностное отношение к гендерным проблемам замерялось с помощью следующих суждений: «быть домохозяйкой – такой же способ реализации себя, как и иметь оплачиваемую работу», «иметь работу – это лучший способ для женщины быть независимой», «и муж, и жена должны вносить материальный вклад в домашнее хозяйство» и «мужчины должны брать на себя столько же обязанностей и ответственности за дом и детей, сколько и женщины». В ходе опроса студентам было предложено выразить свое согласие или несогласие с этими ценностными утверждениям по 5-балльной шкале. Полученные данные свидетельствуют о явно преобладающей в сознании студентов ориентации на независимость работающей женщины. Оказалось, что только треть студентов (36,6 %) согласны с традиционно-ценностным суждением (дали ответы «полностью согласен» или «скорее согласен») о полноценности реализации женщины в роли домохозяйки, в то время как разделяющих модернистские утверждения, связанные с преодолением гендерных стереотипов, подавляющее большинство. Так, одобряют мнение о независимости работающей женщины 78,8 %.

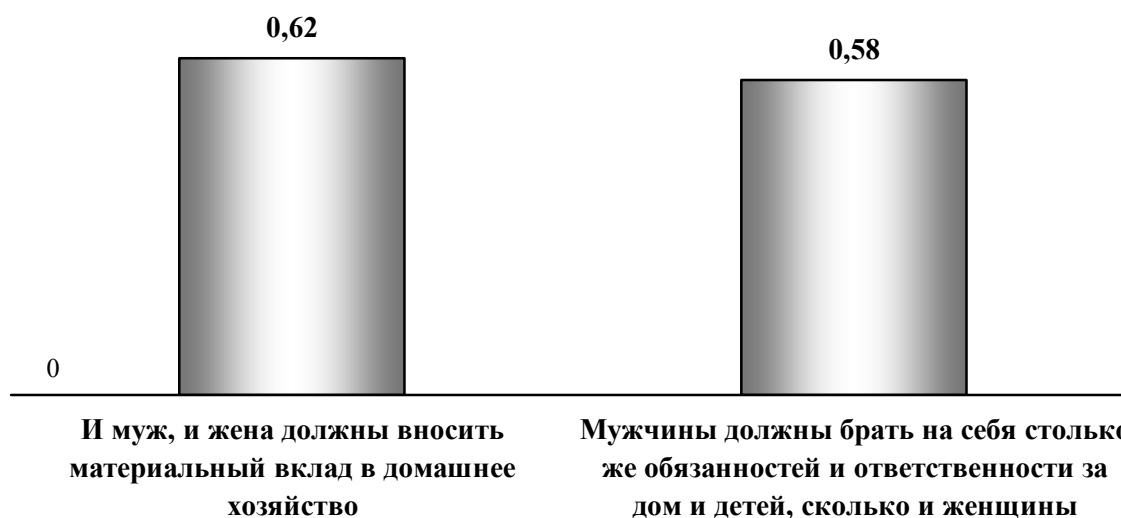
На основе полученных данных был рассчитан индекс социальной поддержки идей, связанных с гендерными отношениями. Индекс рассчитан в баллах и может принимать значение в интервале [-1;1], где «-1» означает абсолютное неприятие, а «+1» – полное согласие с предложенным утверждением. Результаты представлено на рисунках 2 и 3.

Быть домохозяйкой - такой же способ реализации себя, как и иметь оплачиваемую работу   Иметь работу - это лучший способ для женщины быть независимой

Рисунок 2. Индексы социальной поддержки идей, связанных с гендерными стереотипами, в баллах по шкале [-1;1]

Тенденция к усилению ориентации на независимость работающей женщины подтверждается уровнем индекса социальной приемлемости других аспектов гендерных ролей в семье, о чем свидетельствуют данные на рисунке 3.

Рисунок 3. Индексы социальной поддержки идей, связанных с гендерными стереотипами, в баллах по шкале [-1;1]

По данным исследования, 88,0 % студентов согласны с тем, что муж и жена должны вносить одинаковый материальный вклад в домашнее хозяйство, в т.ч. 47,5 % из них полностью согласны и 40,5 % скорее согласны с утверждением о гендерном равенстве в вопросе материального обеспечения семьи. Оценочное суждение о необходимости равных партнерских обязанностей не только в обеспечении семейного бюджета, но и в ответственности за дом и детей, разделяют 83,3 % студентов. Подавляющее большинство студентов одобряет эгалитарный тип семейных отношений и признает необходимость равного материального вклада супругов в домашнее хозяйство и равной ответственности за дом и детей в целом. Ориентация студентов (в большинстве только в перспективе готовых к созданию семьи) на равенство в гендерных отношениях свидетельствует о тенденции повышения ответственности молодых людей за благополучие своей семьи.

Таким образом, современная студенческая молодежь достаточно терпима к различным стилям жизни и допускает разнообразие моделей брачного и репродуктивного поведения. Зарегистрированный брак уже не рассматривается молодыми людьми в качестве единственной приемлемой формы супружества, а его расторжение воспринимается как допустимое. Тем не менее, в ценностном сознании современного студенчества традиционная форма брака по-прежнему рассматривается как нормативная. Для современной студенческой молодежи факторы морально-психологического и интимно-эмоционального характера являются более значимыми для брачно-семейных отношений по сравнению с материально-бытовыми и досугово-рекреационными сторонами семейной жизни. В студенческой среде доминирует ориентация на равенство в гендерных отношениях. Представления о семейном союзе базируются на ценностной основе взаимопонимания, любви, верности, совместном участии в решении семейных вопросов. Достаточно высоки показатели значимости такой жизненной ценности, как дети, а также безусловное принятие на себя ответственности за благополучие детей и установка на совместное участие в их воспитании. При этом все более очевидными становятся тенденции к индивидуализации, эмансипации и индивидуальной свободе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Бурова С.Н. Социология брака и семьи: история, теоретические основы, персоналии / С.Н. Бурова – Минск: «Право и экономика», 2010. – 455 с. 2. Антонов А.И. Микросоциология семьи: методология исследования структур и процессов / А.И. Антонов. – М.: Nota Bene, 1998. – 368 с. 3. Бурова С.Н. Состояние института семьи в условиях трансформации белорусского общества / С.Н. Бурова, А.В. Демидова // Социология. – 2008. – № 2. – С. 110–118. 4. Вишневский Ю.Р. Социальный облик студенчества 90-х годов / Ю.Р. Вишневский, Л.Я. Рубина // Социологические исследования. – 1997. – № 10. – С. 56–68. 5. Волков А.Г. Почему изменилась российская семья? / А.Г. Волков // Семья в России. – 1999. – № 2. – С. 37–42. 6. Говако Б.И. Студенческая семья / Б.И. Говако. – М.: Мысль, 1988. – 204 с. 7. Голод С.И. Семья и брак: историко-социологический анализ / С.И. Голод. – СПб.: Петрополис, 1998. – 272 с. 8. Гурко Т.А. Особенности брачного выбора в начале 90-х годов / Т.А. Гурко, И.В. Игнатова // Семья в России. – 1997. – № 3. – С. 17–20. 9. Гурко Т.А. Трансформация института современной семьи / Т.А. Гурко // Социологические исследования. – 1995. – № 10. – С. 27–33. 10. Деменьтьева И.Ф. Первые годы брака: проблемы становления молодой семьи / И.Ф. Деменьтьева [и др.], отв. ред. И.В. Бестужев-Лада. – М.: Наука, 1991. – 112 с. 11. Дудченко О.И. Семейная самоидентификация в кризисном обществе: социальная самоидентификация / О.И. Дудченко, А.В. Мыгиль. – М.: Изд-во ин-та социол. РАН. – М.: Наука, 1993. – С. 58–59. 12. Жвинкасне А. Семейная интеграция как объект исследования / А. Жвинкасне // Социологические исследования. – 1989. – № 2. – С. 42–46. 13. Захаров С.В. Рождаемость и брачность в России / С.В. Захаров, Е.И. Иванова // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 27–33. 14. Здравомыслова О.М. Российская семья на европейском фоне: по материалам международных социологических исследований / О.М. Здравомыслова, М.Ю. Арутюнян. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 172 с. 15. Лаптенко С.Д. Советская семья: социально-этические проблемы / С.Д. Лаптенко. – Минск: Беларусь, 1985. – 176 с. 16. Лисовский В.Т. Духовный мир и ценностные ориентации молодежи России: учеб. пособие / В.Т. Лисовский. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000. – 519с. 17. Марковская Н.Г. Место семьи в системе ценностных ориентации личности / Н.Г. Марковская. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 23 с. 18. Мацковский М.С. Социология семьи. Проблемы теории, методологии и методики / М.С. Мацковский. – М.: Наука, 1989. – 112 с. 19. Митрикас А. Семья как ценность: состояние и перспективы изменений ценностного выбора в странах Европы / А. Митрикас // Социологические исследования. – 2004. – № 5. – С. 65–73. 20. Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы / В.А. Балцевич, С.Н. Бурова, А.К. Воднева [и др.]. – Минск: Университетское, 1991. – 104 с. 21. Сысенко В.А. Молодость вступает в брак / В.А. Сысенко. – М.: Общественные науки, 1986. – 456 с. 22. Харчев А.Г. Исследования семьи: на пороге нового этапа / А.Г. Харчев // Социологические исследования. – 1986. – № 8. – С. 58–67. 23. Ценностный мир современного человека: Беларусь в проекте «Исследование европейских ценностей» / Д.Г. Ротман, [и др.]; под ред. Д.М. Бульинко, А.Н. Данилова, Д.Г. Ротмана. – Минск: БГУ, 2009. – 231 с. 24. Юркевич Н.Г. Советская семья: функции и условия стабильности / Н.Г. Юркевич. – Минск: Изд-во БГУ, 1970. – 208 с.

УДК 316.334.55/.56

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЛОКАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СТУДЕНТІВ ІЗ МІСТА ТА СЕЛА

Овчиннікова Лілія Валеріївна - аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена порівняльному аналізу особливостей локальної ідентифікації студентів-вихідців із села та міста. Емпіричний аналіз локальної ідентичності був здійснений за результатами дослідження, здійсненого кафедрою соціології національного університету імені В.Н. Каразіна у 2008-09 р.р. Автор підкреслює, що саме ідентифікація із локальною спільнотою допомагає людині у кризових ситуаціях визначити себе і своє місце в соціальному просторі.

Ключові слова: місце, територія, земля предків, локальна ідентифікація, студенти

Статья посвящена сравнительному анализу особенностей локальной идентификации студентов-выходцев из села и города. Эмпирический анализ локальной идентичности был получен в ходе исследования, проведенного кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2008-09 р.р. Автор подчеркивает, что именно идентификация с локальным сообществом помогает человеку в кризисных ситуациях определить себя и свое место в социальном пространстве.

Ключевые слова: место, территория, земля предков, локальная идентификация, студенты

The article is devoted to comparative analyzes the characteristics of local identity of youth of the village and city. Data were obtained during the investigation, conducted by the Department of Sociology of Kharkiv National University V.N. Karazina in 2008-09. The author stresses that in crisis situations local identification helps people to identify themselves and their place in social space.

Key words: place, territory, ancestral land, local identification, students

Соціальна реальність постійно ставить людину перед усвідомленим чи неусвідомленим вибором її ідентичності. Особливо сьогодні, коли люди відчули, що глобалізованість світу несе загрозу їх ідентичності. Актуальним є питання співіснування різних культурних ідентичностей: цивілізаційних, релігійних, національних, етнічних, регіональних тощо. Саме тому за останні десятиріччя ця проблематика перетворилася на одну з провідних тем соціогуманітарних наук.

На нашу думку, поняття «місця» (іноді використовується термін «локус⁴») дає можливість дослідити соціокультурні особливості спільнот, адже людина прив'язується до окремої групи, території, культури не тільки внаслідок особистої схильності, практичної потреби або взятих на себе зобов'язань, а й завдяки народженню чи проживанню на певній території, приналежності до національних або етнічних спільнот, використанню мови, дотримання звичаїв тощо. У цьому сенсі можна стверджувати, що необхідною передумовою для створення та існування емпіричного «Ми» є наявність певного набору об'єктивних факторів. У нашому випадку таким фактором виступає територія.

Локальна ідентичність належить до особливих видів колективної та культурної ідентичності. Вона ґрунтується одночасно на локальній традиції, яка стосується чітко визначеної території, місця, на специфічних громадських, культурних (символічних), економічних або навіть топографічних рисах даного місця [1]. Отже, локальна ідентичність як один із видів територіальної ідентичності людини - це почуття зв'язку з місцевим співтовариством, причетності до подій, що відбуваються на «рідній» території (великого чи малого міста, села або селища). Завдяки проживанню у певному місці, соціалізації серед автентичної спільноти, у людини формується специфічне світосприйняття, що виражається в її діяльності, ставленні до окремих явищ, інтерпретації подій тощо. Тож **метою** даної статті є аналіз особливостей локальної ідентифікації серед сільської та міської молоді.

Широке коло дослідників займається вивченням співвідношення та протистояння локальних і глобальних процесів в сучасному світі, серед них найбільш визначними є Е. Гідденс, М. Кастельс, З. Бауман. В Україні в соціологічному середовищі ця тематика набула здебільшого емпіричного характеру. Вивченням локальних або регіональних спільнот та питаннями стосовно міського простору і сільської місцевості займаються такі дослідники, як І. Кононов, О. Макеєв, Л. Малес, О. Міхеєва, О. Мусієздов, І. Прибиткова, В. Серета, Н. Черниш. Широко відомим є крос-регіональне трендове дослідження «Львів-Донець: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей (1994, 1999, 2004)», в якому досліджувались переваги та соціокультурні особливості мешканців Сходу та Заходу України.⁵

© Овчиннікова Л.В., 2010

⁴ Від латинського - «localis», що означає «конкретне місце» або «розташування в просторі».

⁵ Авторі: Грицак Я., Маланчук О., Серета В., Сусак В., Черниш Н. Дослідження проводилося Інститутом історичних досліджень та у співпраці з кафедрою історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка та Мічиганським університетом.

Як влучно зазначає З. Бауман, про ідентичність згадують тоді, коли немає впевненості у своїй приналежності, тобто коли людина не може точно визначити своє місце серед розмаїття поведінкових практик та стилів, і не знає, як запевнити оточуючих, що вона займає це місце по праву [2]. Тому ідентифікація себе із локальною спільнотою є одним із перших визначень, яке допомагає людині віднайти себе в соціальному просторі.

Якщо ми говоримо про «місце», яке займає локальна спільнота, то ми завжди маємо на увазі певний обмежений простір із власними автентичними культурними особливостями. На нашу думку, використання поняття соціокультурного поля при аналізі локальної ідентичності є найбільш евристичним, так як дане поняття істотно розширює можливості інтерпретації особливостей внутрішньогрупової життя локальної спільноти. Сама ідея соціокультурного поля є простою: діяльність індивіда в межах поля зумовлена впливом не одного фактора, а впливом взаємопов'язаного комплексу факторів. Всередині поля соціальна взаємодія набагато інтенсивніша, ніж між полями. Саме це і робить його полем, тобто особливою ділянкою соціального простору. П. Штомпка вказує, також, на певний тривалий комплекс взаємовідносин, що зберігається завдяки почуттю прихильності, періодичним контактам та специфіці взаємин, як на сутність поля [3]. Таким чином, виникає системна якість поля, яке обумовлює поведінку індивідів та одночасно відтворюється завдяки тим уявленням, смислам, цінностям, що вкладають в нього індивіди. Ідентитетами⁶, що лежать в основі локальної ідентифікації, є місце народження (інтерпретується індивідами як «мала батьківщина»), особливості ландшафту та клімату, значимі історико-культурні події та особистості, економічна спеціалізація території тощо.

Проте поля можуть співвідноситись між собою як система та підсистеми. Цим, наприклад, пояснюється тісний зв'язок між громадянською та локальною ідентичностями, які утворюють ядро ідентифікаційної системи людини, про що свідчать результати соціологічного дослідження «Проблеми громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як фактора консолідації суспільства» (2008-2009 рр.)⁷. Локальна ідентичність займає **першу позицію** серед інших соціальних ідентифікацій українського студентства. Відсоток респондентів, які відчувають свою належність до рідного міста чи села, становить 63,3%, тоді як громадянином України себе відчувають 57,1% респондентів, представниками регіону – 49,6%, а представником своєї національності – 38,1% респондентів. З огляду на це доречним є розгляд локальної ідентичності більш докладно.

Ми виокремили респондентів, що проживали в селі (24%), селищі міського типу (11%), невеликому місті (до 250 тис) (25%), у великому місті (понад 250 тис) (17,5%), обласному центрі (18%), та столиці (4%).

Розселення індивідів багато у чому залежить від історичного значення місця. Така значимість може бути обумовлена як глобальними всесвітніми або національними історичними процесами, так і історією місцевої локальної спільноти, що має власні соціокультурні особливості, певний спосіб життя та специфічні уявлення стосовно соціальної реальності. До цих уявлень, також входять традиційні поняття про престижність місця та інше [4]. Проте наше завдання полягало не в тому, щоб підтвердити загальновідомі уявлення стосовно міста та села. Важливо, що крім асортименту та доступності ресурсів, суспільна думка та преференції теж *особливим чином* розподіляються між столицею, великими та малими містами, селами та селищами міського типу (СМТ).

Результати аналізу показали що, як серед жителів сільської місцевості, так і серед мешканців великих/малих міст, обласних центрів простежується стійка ідентифікація себе як мешканця свого рідного села/міста (див. рис. 1)

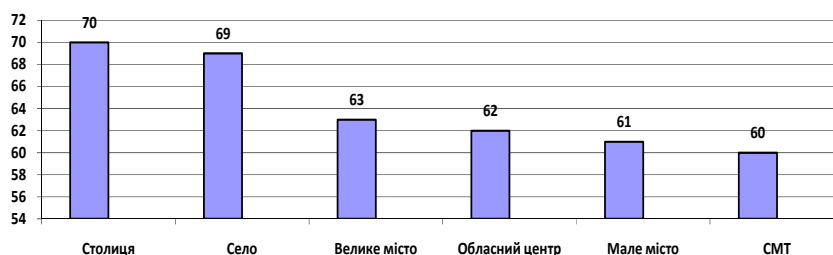

Рисунок 1. Відчуття себе повною мірою мешканцем свого рідного міста, села, селища в залежності від місця проживання до вступу у ВНЗ (у % до тих, хто відповів)

Однак, локальна ідентифікація найбільш виражена серед жителів села - 69% та жителів столиці - 70%, перевищуючи середній показник за масивом - 63%. Вони досить сильно відчувають свою *відокремленість* від інших. Дану ситуацію можна пояснити, використовуючи ідеї П. Бурд'є стосовно

⁶ Ідентитет – базовий компонент соціальної ідентифікації. Так, для гендерної ідентичності ідентитетом є стать, для етнічної – національність та мова тощо.

⁷ Дослідження було здійснено кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна серед студентства України за репрезентативною вибіркою (опитано 3058 респондентів).

габітуса і відчуття «своїх» та «чужих». Габітус одночасно виступає продуктом об'єктивних структур соціальних відносин (соціальна детермінація) та є відчуттям соціальної позиції, що займається в соціальному просторі [5]. Тобто габітус – це почуття *свого місця* або свого положення. Також він є навичками та звичками діяти певним чином, сформованих об'єктивними структурами соціального простору. В рамках нашого дослідження, габітус можна трактувати як досвід життя в «певному місці» соціального простору. Отже, мешканці сіл, потрапляючи до міста, стикаються із «нерідними» для них практиками життєвого досвіду. Столичні мешканці краще відчують «своє» оточення, коли їх простір наповнюється «чужими» через те, що столиця як в символічному, так і в адміністративно територіальному, економічному аспектах завжди притягує до свого простору нових членів або діячів

В ході дослідження було виявлено тенденцію зниження відчуття себе як мешканця власного села/міста від першого до четвертого року навчання. 73% студентів перших курсів із села та 68% - із селища міського типу, ідентифікують себе із локальною спільнотою, а от вже на четвертому курсі ці показники зменшуються до 64% у студентів зі села і 54% у мешканців СМТ. У мешканців столиці цей відсоток зменшується з 77% до 60%. Поясненням цього може бути не лише поступовий процес інтерналізації студентами практик повсякденного життя міста й зростання відчуття себе як «свого» в іншому середовищі. Як видно із таблиці 1, кожна з наведених ідентичностей послаблюється, адже з часом людина долучається до все більшої кількості соціальних практик, отримує нові можливості та формує вже власні світоглядні позиції на основі свого життєвого досвіду. Тож ідентичності, що нав'язувалися нам «дорослими» та учителями в дитинстві, стають менш актуальними.

Таблиця 1

Кількість студентів 1 та 4 курсу, що повною мірою відчують себе представниками своїх міст, регіонів, національності тощо в залежності від місця проживання до вступу у ВНЗ (у % до тих, хто відповів)

	Село		СМТ		Місто з населенням до 250 тис.		Місто з населенням понад 250 тис.		Обласний центр		Столиця	
	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс
Мешканець свого рідного села, міста	73	64	68	54	65	56	66	58	62	61	77	60
Громадянин України	70	64	62	57	61	52	58	51	49	47	51	48
Представник свого регіону	56	50	50	40	54	46	50	47	51	47	54	40
Представник своєї національності	47	43	46	36	39	34	34	34	32	34	34	38
Громадянин світу	35	35	30	27	35	28	36	32	35	31	37	24

Виникає питання - яким чином локальна ідентичність зберігає за собою перше місце серед інших ідентифікацій, хоча й має тенденцію до зниження з часом перебування поза рідним містом/селом? Це може бути пояснене тим, що ідентичності, які мають за ідентитети певну землю, територію, є надзвичайно сильними. Як зазначає С. Хантігтон, такі поняття, як «вітчизна», «фатерлянд», «рідна земля» виступають значущими аспектами ідентифікації, втрата яких розцінюється як катастрофа, що тягне за собою втрату й національної ідентичності в цілому [6]. Тому очікуваними є результати, наведені у таблиці 2, де ідентифікація зі своєю країною ґрунтується на ряді уявлень:

Розподіл відповідей на питання: «Для мене моя країна – це у першу чергу...» в залежності від місця проживання студентів до вступу у ВНЗ (у % до тих, хто відповів)

Для мене моя країна – це у першу чергу	Масив N=3058	Село N=707	СМТ N=338	Місто з населенням до 250 тис. N=732	Місто з населенням понад 250 тис. N=518	Обласний центр N=544	Столиця N=122
Місце, де я народився	72	78	76	71	68	68	74
Місце, де я виріс	70	75	69	68	68	67	74
Земля моїх предків	51	62	57	45	48	45	43
Земля, де я живу	59	65	61	58	60	54	55

Саме для мешканців села та селища міського типу характерним є ототожнення України із *місцем*, де вони народилися і виростили, із землею, де жили їх предки (що апелює до історичного минулого). Тоді як відсоток городян, для яких країна - це «земля моїх предків», значно менший, особливо в столиці, де він дорівнює 43%, (51% за масивом в цілому). Тобто для жителів міст більш характерним є ототожнення України із *власною* історією життя, ніж із історією своїх предків. Таке становище зумовлене, на нашу думку, ціннісними відмінностями між сільською та міською молоддю. Для сільської спільноти суттєвими виступають взаємовідношення із оточуючими людьми, що обумовлене досвідом тісних стосунків з членами спільноти. Така можливість існує завдяки специфіці територіального поселення - його невеликим розмірам та обмеженій кількості населення (порівняно із містом).

Підсумовуючи, зазначимо, що локальна ідентичність посідає перше місце з-поміж таких соціальних ідентичностей, як громадянська, регіональна, національна, європейська, космополітична та радянська. Жителі села та селища міського типу найбільшою мірою позиціонують себе саме таким чином. Високим рівнем локальної ідентифікації вирізняються мешканці села та мешканці столиці, адже, на нашу думку, саме ці дві групи мають найбільш гостро стикаються з відчуттям «своїх» повсякденних життєвих практик порівняно з «чужими».

Характерним для всієї української молоді із різних міст та сільської місцевості є те, що поступово кожна з наведених ідентифікацій втрачає свою актуальність для людини, яка долучається до нових життєвих інтересів та практик. Тим не менше через наявність такого сильного ідентитету, як територія або земля, локальна ідентифікація залишається досить стійкою.

Таким чином, ідентифікація із локальною спільнотою допомагає людині визначити себе і своє місце в соціальному просторі, особливо, коли вона знаходиться поза межами власної території. Найбільшою мірою локальна ідентичність проявляється саме у тих індивідів або груп, які суттєво вирізняються серед інших соціальних агентів та структур.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Слиз А., Щепанський М. Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации/ А. Слиз, М. Щепанський//Вісник СевДТУ. Філософія: зб. наук. пр. – 2009 - № 94. — с.3-7. 2. Бауман З. От паломника к туристу/ 3. Бауман //Социологический журнал.- 1995- №4. Доступно на <http://www.socjournal.ru/article/198>. 3. П. Штомпка. Социология социальных изменений/ П. Штомпка.- М.: Аспект Пресс, 1996.- с. 416. 4. Макеев С. Поселенська стратифікація життєвих шансів/С. Макеев//Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг – 2007- ст. 56-61. 5. Мусиездов А. Культурно-аналитический подход: габитус и проблема репрезентации/ А. Мусиездов //Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2008. - № 795. - С. 37 – 41. 6. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. - М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — с. 63

УДК 316.482

ШКІЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Дікова-Фаворська Дарина Михайлівна - кандидат соціологічних наук, викладач кафедри гуманітарних дисциплін Міжнародного християнського університету (Київ)

В статті порушується питання насильства в освітньому середовищі, зокрема шкільному. Через аналіз підходів до розуміння феномену насильства авторка розглядає сучасний стан досліджуваної проблеми. Акцентуються умови формування довірливих відносин як механізму толерантної взаємодії в освітньому середовищі.

Ключові слова: насильство, агресія, освітнє середовище, толерантна взаємодія.

В статье поднимается вопрос насилия в образовательной среде, в частности школьной. Исходя из анализа подходов к пониманию феномена насилия, автор рассматривает современное состояние исследуемой проблемы. Акцентируется внимание на условиях формирования доверительных отношений как механизма толерантного взаимодействия в образовательной среде.

Ключевые слова: насилие, агрессия, образовательная среда, толерантное взаимодействие.

The following article touches upon the issue of violence in the educational environment, especially school violence. Author reviews the current status of the problem at school, by analyzing approaches to understanding the phenomenon of violence. The author offers a model of trust relations and persuasion as a way to create a tolerant interaction within educational environment.

Key Words: violence, aggression, educational environment, tolerant interaction.

Однією з актуальних проблем сучасної України є проблема насильства, яка значною мірою загрожує як життєдіяльності окремої людини, так і суспільства в цілому. Не обминула ця проблема й освітнє середовище.

Закон України “Про загальну і середню освіту” одним із головних визначає завдання захисту неповнолітніх від різних форм насильства в контексті Всесвітньої декларації прав дитини. Ці ж завдання визначені й Державними стандартами середньої освіти [1].

Проте сьогодні в засобах масової інформації все частіше з’являються повідомлення про жорстоке поводження викладачів, дітей та батьків, які набувають широкого резонансу, створюють певну психологічну та соціальну напругу. Але реальний стан того, що дійсно відбувається в системі освіти, зокрема шкільної, не досліджено.

Відчуття того, що школа більше не є безпечним місцем для дитини, не залишає сучасних батьків. Це пов’язано із стрімким зростанням рівня підліткової злочинності, яке висвітлено в численних відео, викладених молодими людьми в Інтернет. Все частіше акти садизму знімаються на мобільні телефони, що стає сучасною формою самовираження. На телебаченні набувають популярності ток-шоу, на які запрошують як жертв, так і безпосередніх організаторів насильства.

Метою даної статті є аналіз факторної обумовленості шкільного насильства та умов створення толерантного освітнього середовища.

Насильство багатоліке і може виявлятися в найрізноманітніших формах: від образливого погляду до вбивства, тому насильством можна назвати будь-яку поведінку, яка порушує права іншого. До того ж, акт насильства може мати місце навіть у тому випадку, коли людина і не усвідомлює цього. Річ у тому, що діти і підлітки часто не можуть оцінити поведінку дорослих, оскільки не мають достатнього досвіду і знань про свої права. Наприклад, якщо підліток виріс у сім’ї, де грубі образи на адресу одного є нормою поведінки, то він і сприйматиме це як норму і навряд чи відчуватиме себе жертвою.

Серед усього різноманіття дій, що порушують права людини, можна виділити наступні види: насильство фізичне, емоційне, вербальне, психічне і сексуальне.

Зовнішніми джерелами насильства для дітей і підлітків часто є батьки або родичі, сусіди, випадкові знайомі, які мають психічні аномалії та глибокі психологічні проблеми, а також педагоги та вихователі, рівень професіоналізму яких залишає бажати кращого. Різного роду насильство зустрічається в сім’ї і дошкільних установах, школі, вищих навчальних закладах, дитячих будинках і інтернатах, лікувально-виховних установах і закладах пенітенціарної системи, місцях проведення дозвілля і молодіжних «тусовках». У цьому контексті на перший план, поряд з необхідністю організації допомоги постраждалим дітям і підліткам, виступає завдання створення системи заходів з

формування толерантної взаємодії, яка має ґрунтуватися на повазі до прав, свобод, поглядів, цінностей інших осіб та сприяти зниженню вірогідності прояву актів насильства в навчальних закладах. Для створення такої системи необхідне виявлення чинників, що провокують жорстоке поведіння, і умов, що знижують можливість агресивної поведінки.

Одне з досліджень Всеросійського центру вивчення суспільної думки (ВЦВСД) показало, що 45% росіян асоціюють падіння моралі в Росії з різким зростанням насильства та жорстокості [2], в тому числі серед молоді та підлітків. В Україні ситуація принципово не відрізняється. Падіння загального рівня культури та моралі погіршує ситуацію за злочинністю. Проте, у звітах Міністерства внутрішніх справ можна знайти досить оптимістичні цифри, які мають відображати ситуацію, що існує. Так, за статистичними даними МВС, рівень злочинності неповнолітніх знижується на всій території України, починаючи з 2004 року. У першому півріччі 2009 р., у порівнянні з аналогічним періодом 2008 року, загальна кількість злочинів, вчинених неповнолітніми та за їх участю, знизилася на 26,2% — з 671 у січні — червні 2008 р. до 496 у першому півріччі 2009 р. [3].

Зменшилася на 14,2% кількість неповнолітніх, які вчинили злочини. Так, у першому півріччі 2009 р., в порівнянні з аналогічним періодом минулого року, загальна кількість неповнолітніх, які скоїли злочини, знизилася на 1054 — з 7441 у січні-червні 2008 року до 6387 у першому півріччі 2009 року. З них кількість учнів шкіл, гімназій, ліцеїв, які скоїли злочини, зменшилась на 19,6%. Зазначена динаміка має тенденцію до зниження в переважній більшості областей України. Найкращі результати — у Харківській (-31%), Миколаївській (-26,9%), Запорізькій (-22,6%) областях, в АР Крим (-25,2%) [3].

Ця позитивна динаміка вводить в оману, тому що, на нашу думку, не відображає реальний стан речей. Пояснення цьому ми вбачаємо, по-перше, в приховуванні фактів насильства в шкільному середовищі, зокрема керівним складом шкіл. По-друге, батьки дітей, які постраждали від сексуального насильства у навчальному закладі, замовчують ці випадки з метою захисту власної дитини від поглиблення стресу. По-третє, правоохоронні органи залучаються до розкриття фактів агресії та садизму на останній стадії, що і не дає можливості статистично проаналізувати реальну ситуацію.

Аналіз академічного дискурсу зазначеної проблеми довів, що феномен насильства все частіше виступає об'єктом міждисциплінарних досліджень, в межах яких, у тому числі, визначається відповідне цьому феномену поняття. При всій різноманітності визначень насильства, які існують у різних галузях наукового знання, в них, поза сумнівом, виявляються загальні моменти: насильство — це застосування сили та погроз, яке має певну мету, є примусом до здійснення об'єктом насильства певної дії.

У правовій літературі можна знайти наступне визначення насильства: «фізичні (тілесні) ушкодження, побої) або психічна (загроза) дія однієї людини до іншої» (наводиться за [4]). В соціологічній літературі насильство визначається як «нанесення емоційного, психологічного, сексуального, фізичного та матеріального збитку» [5, с.14]. На думку психолога Дж. Хірна, насильство може включати «створення умов здійснення насильницьких дій, потенційне насильство, загрозу та/або зневагу... та може бути драматичним, прихованим, випадковим або тривалим» [6, с.43].

Згідно з теорією філософа та культуролога Р. Жирара, насильство ірраціональне, сліпе та підпорядковане глибоким інстинктам. Він вважав, що єдиним засобом здолати негативні наслідки насильства має бути зміна його напрямку та якості [7].

Американський психолог Дж. Доллард вважає, що причини насильницької поведінки ховаються за перепонами для цільової діяльності індивідів та груп. Недостатня кількість ресурсів призводить до конкуренції у боротьбі за ці ресурси. В повсякденному житті такими ресурсами можуть виступати багатство, влада, соціальний статус, свобода тощо (наводиться за [8]).

Насильство може бути результатом протиріч між високим ступенем очікувань людей та можливостями, які суспільство може надати для реалізації цих очікувань. Насильство, особливо в колективних формах, проявляється тоді, коли велика кількість людей відчуває незадоволення та вважає, що можна, використовуючи силу, змінити життєву ситуацію, що існує.

Серед найбільш авторитетних та популярних теорій насильства можна назвати модернізаційну концепцію С. Хантінгтона. На його думку, насильство — це результат відставання у часі процесу розвитку життєздатних політичних інститутів від процесів соціальної та економічної трансформації. Хантінгтон вважає, що традиційні суспільства та суспільства, що зберігають традиційні характеристики, менше схильні до політичного насильства, на відміну від суспільств, що трансформуються [9].

Дійсно, суспільство в перехідному стані має проблеми в усіх сферах своєї життєдіяльності, в тому числі в освіті. Школа як невід'ємна частина суспільства представляє собою своєрідну модель держави, тому всі ті процеси, включаючи негативні, які відбуваються в державі, характерні й для освіти, що, на нашу думку, може бути причиною насильства в освітньому середовищі. Більш того, сама шкільна система побудована таким чином, що має достатньо виражений примусовий характер. Школа — це установа з жорсткими нормативними вимогами до всіх членів шкільного співтовариства і регламентуванням їх життєдіяльності. Постає питання: де та межа, за якою

починається насильство? Скажімо, чи слід вважати насильством вимоги педагога до школярів? Як відрізнити необхідний педагогічний вплив від педагогічного насильства?

На наш погляд, вищезгадана відмінність лежить не стільки в площині форм і методів такого впливу, скільки у площині цілей, що переслідуються конкретним педагогом. Причому йдеться про справжні особистісні цілі, які часто прикривають стандартними і цілком гуманними виховними завданнями. Так, педагог, який ображає учня, виправдовує це необхідністю пробудити в ньому сумління. Можливо, він вдається до такої форми впливу для того, щоб виправдати власне безсилля, невміння зроби́ти це іншими засобами і тим самим довести власну значущість.

Крім жорсткості освітньої системи, яка пригнічує особистість, часто-густо в школі діти стають жертвами безпосереднього насильства як з боку однолітків, старшокласників, так і з боку педагогів. Основними факторами, що провокують жорстокість в учнівському співтоваристві, є:

- внутрішньоособистісна агресивність учнів, що залежить від індивідуальних особливостей. Вона загострюється у період підліткової кризи особистості;
- попередній досвід життєдіяльності школярів, що включає в себе прояви власної агресивності і спостереження аналогічних проявів у найближчому оточенні: в сім'ї, в референтній групі, у закладах дошкільної освіти тощо;
- недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, в тому числі відсутність прикладів та досвіду ненасильницьких взаємин і знань про власні права;
- традиції шкільного середовища, що провокують і стимулюють жорстокість.

Чим жорсткіше система контролю і обмеження свободи школярів, тим частіше вони проявляють агресивність до слабших, а часом навіть і до педагогів. Правда, останнє частіше робиться потайки, але трапляються й демонстративні форми протесту.

Модель поведінки, що базується на залякуванні та тиску, яку демонструє жорстка педагогічна система, де дорослий - суб'єкт діяльності, що володіє свободою волі і владою над об'єктом - безправним вихованцем, позбавленим навіть можливості висловити свою думку, дозволяє забезпечити зовнішню дисципліну і порядок, тримати під контролем ситуацію в освітній установі, але одночасно провокує конфлікти, жорстокість і агресивність дітей (природна реакція на зовнішній тиск), знижує авторитет педагогів і рівень довіри до них. Так виникає ланцюгова реакція проявів жорстокості не тільки у взаєминах між підлітками і дорослими, а й у спілкуванні дітей між собою.

Через брак позитивних прикладів та досвіду ненасильницьких взаємин особливо загрозливим є демонстрація насильства на екрані (телевізійне насильство), вплив відеоігор, насильство у Інтернеті тощо. Український телеглядач бачить сцени агресії у середньому кожні 16 хвилин, а в період з 19.00 до 23.00 цей інтервал скорочується до 12 хвилин [10]. Кількість сцен насилля, громадського безладу на екрані постійно зростає. Найнебезпечнішим є те, що насильство має дуже серйозні негативні соціальні наслідки. Воно породжує терор, напади депресії, помсти, наркотичну (алкогольну) залежність, відчуття відсутності допомоги, безнадії або безсилля, брак самоповаги тощо. Підлітки починають вважати насильство припустимою моделлю поведінки і навіть способом розв'язання своїх проблем.

Прояви насильства у поведінці підлітків мають індивідуальні особливості. Це спричинено особливостями підліткового віку: надмірною збудливістю, потребами у груповому спілкуванні, критичним осмисленням підлітком себе і оточуючих, прагненням до протесту тощо.

Насильство в освітньому середовищі викликає занепокоєння у спеціалістів. Одним з фактів, який був виявлений під час численних досліджень насильства в навчальних закладах [11-13], було те, що про акт насильства або про плани щодо певної поведінки завжди хтось знає.

Створення безпечного освітнього середовища – це комплексна задача, яка має інтелектуальний, духовний, морально-етичний, психологічний, педагогічний, етнічний, фізичний, управлінський аспекти. З метою створення такого середовища в Росії, наприклад, починаючи з 2005 року, під керівництвом доктора психологічних наук Рубцева В.В. працює експериментальна програма «Створення психологічної моделі безпечного освітнього середовища». Мета програми – виховання толерантності в освітньому середовищі шляхом гуманізації процесу освіти [14].

Для формування толерантних взаємин в освітньому середовищі, на нашу думку, необхідно створити систему довірливих відносин між учнями і викладачами та переконати молодь наслідувати такі зразки поведінки, що можуть бути позитивно сприйняті суспільством. Формування толерантного освітнього середовища потребує:

1. *Розвитку відповідальності за діяльність*, яка відбуваються як в межах колективу, так і поза ним. Це обумовлено тим, що більшість викладачів вважає, що несе відповідальність лише за те, що відбувається на їхніх очах, а події поза межами освітнього середовища не мають до них жодного відношення. Ця педагогічна позиція, на наш погляд, є помилковою, тому що вчитель має бути відповідальним за все, що відбувається з його учнями. Це дозволить йому краще орієнтуватися у взаємовідносинах у шкільному середовищі, помічати прояви реальної та латентної агресії, спрямованої на певних членів колективу.

2. *Подолання негативних стереотипних суджень* про людей, їх поведінку тощо в шкільній аудиторії, оскільки саме такі стереотипи можуть спровокувати агресивну поведінку та акти насильства. Навчальна аудиторія має бути вільна від будь-яких проявів негативного стереотипного мислення, але це не означає, що учнів не треба заохочувати до висловлювання власних думок.

3. *Вивчення ознак потенційної небезпечної поведінки*. Існують певні передумови такої поведінки, серед яких можна відзначити наступні:

- раптова відсутність інтересу до навчання, спілкування з однолітками;
- одержимість іграми, метою яких є насильство;
- депресія та часті розлади настрою;
- відсутність навичок управління гнівом;
- часті розмови про смерть та зброю;
- насильство по відношенню до тварин.

4. *Стимулювання дітей та молоді обговорювати феномен насильства*. Викладачі, шкільні психологи мають бути відкритими до таких розмов з метою запобігання насильницькій поведінці у навчальному закладі

5. *Залучення батьків до спільних дій, спрямованих на подолання шкільного насильства*. Батьки, як і діти, мають відкрито обговорювати ці питання як з викладачами, так і з адміністрацією навчального закладу. На жаль, далеко не завжди цього прагне адміністрація, яка часто-густо імідж школи ставить вище, ніж безпеку та самопочуття її вихованців.

Таким чином, проблема шкільного насильства, яка є актуальною не тільки для України, а й для більшості країн сучасного світу, потребує свого негайного вирішення. Поліпшення ситуації в освітньому середовищі можливе за умов суттєвих змін на макро-, мезо- і мікросоціальному рівні, а саме: покращення морально-психологічної атмосфери в українському суспільстві, створення довірливих відносин, толерантної взаємодії у шкільному середовищі, зниження рівня агресивної поведінки підлітків, зміни у ставленні викладачів до своїх вихованців, сприйняття їх як повноправних суб'єктів навчального процесу тощо. Проблему шкільного насильства не можна замовчувати. Вона повинна активно обговорюватись не тільки в соціальному та медійному, але й в науковому дискурсі. Акцентуючи на останньому, ми вважаємо за необхідне здійснення міждисциплінарних досліджень з зазначеної проблеми, які були спрямовані на вивчення її соціальних, психологічних, педагогічних, правових тощо чинників.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Закон України “Про загальну і середню освіту” – режим доступу: www.mon.gov.ua/laws/Zakon_651.doc 2. Завражин С.А., Староверова М.П. Жестокость и подросток // Социологические исследования. - 2001. - № 12. - С. 85-87. 3. Лист Міністерства освіти і науки України «Щодо поліпшення превентивного виховання та профілактичної роботи з подолання злочинності серед неповнолітніх № 1/9-632 від 11.09.2009 р. (елект.ресурс) –режим доступу до джерела www.mon.gov.ua/newstmp/2009_1/16.../lyst_mon_1_9_632.doc 4. Гусейнов А.А. Этика ненасилия. // Вопросы философии. – 1992. – №3. – С. 72 – 83. 5. Stanko E.A. Perspectives on violence. London: Quartet Books, 1994. 6. Hearne J. Men’s violence to know women: historical, everyday, and theoretical constructions by men / Eds. V. Fawcett, B. Featherstone, J. Hearn, C. Toft. Violence and Gender Relations. London: Sage, 1996. 7. Рене Жирар. Насилие и священное (отрывок) / Перевод с французского Г. Дашевского. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. 8. Máire A. Dugan. Aggression // Knowledge Base Essay - режим доступу до джерела - <http://www.beyondintractability.org/essay/aggression/> 9. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с. ISBN 5-89826-194-X. 10. Зайцев А. А., Онышко Ю. В., Исаков Р. И. Мониторинг сцен насилия в программах ведущих телеканалов Украины - режим доступу: <http://www.politik.org.ua/projects/view.php3?c=92> 11. Журавлев В.С. Почему агрессивны подростки? // Социологические исследования. — 2001. —№2. — С. 134–136. 12. Violence prevention: An important Element of health-promoting school. WHO School Health Information Series, WHO, Geneva, 1998. 13. Miller, A.M. (2003). Violence in U.S. Public Schools: 2000 School Survey on Crime and Safety, NCES 2004–314 REVISED. U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Washington, DC:U.S. Government Printing Office. 14. Безопасность образовательной среды [Текст] : [сб. ст. : в 2-х ч.] / Департамент образования Москвы, Департамент образования Юж. окр. Москвы, Моск. гор. психол.-пед. ун-т, Центр экстр. психол. помощи. - М. : Экон-Информ, 2008 - .Ч. 2. - 2008. - 143 с.